

सटीक चक्रदत्तः ।

महामहोपाध्याय चक्रपाणि दत्त

संगृहीतः ।

श्रीयुक्तवावुसुवनचन्द्र वसाक महोदयस्य

प्रार्थनाया

श्रीहृदयनाथ तर्करत्न कविरत्न कविराजेन

परिशोधितः ।

८ नं निमतला घाट इट्टीटस्य

श्रीयुक्तवावु सुवनचन्द्र वसाकेन प्रकाशितम् ।

कलिकाता नगर्याम्

८ नं निमतला घाट इट्टीटस्य

संवाद्भानरत्नाकराख्ययन्त्रे श्रीयुक्तसुवनचन्द्र

वसाकेन सुद्वितः ।

चक्रदत्तस्य सूचीपत्रम् ।

<p>ग्रन्थाभिप्रायः १</p> <p style="padding-left: 2em;">ज्वराधिकारः ।</p> <p>ज्वर चिकित्सा २</p> <p>षडङ्गपानीयम् ७</p> <p>रस समता लक्षणम् २०</p> <p>आमपाकस्य चिह्नम् २०</p> <p>सर्वज्वरेषु २०</p> <p>वातज्वरे २५</p> <p>पित्तज्वरे २८</p> <p>कफज्वरे ३१</p> <p>चातुर्भङ्गावलेहिका ३३</p> <p>संसर्गजेषु ३३</p> <p>मवाङ्ग ३४</p> <p>पटोलादिः ३५</p> <p>गुडूच्यादिः ३५</p> <p>चातुर्भङ्गक पाठासप्तकौ ३५</p> <p>कण्टकाख्यादिः ३५</p> <p>अमृताष्टकः ३६</p> <p>शुद्रादिः ३६</p> <p>वातकफज्वरे ३७</p> <p>पञ्चकोलः ३८</p> <p>शुद्रादिः ३८</p> <p>सन्निपाते ३८</p> <p>मधुकक्षारादिः ४१</p> <p>अष्टाङ्गावलेहिका ४२</p> <p>पञ्चसुष्टिः ४३</p>	<p>१</p> <p>२</p> <p>७</p> <p>२०</p> <p>२०</p> <p>२०</p> <p>२५</p> <p>२८</p> <p>३१</p> <p>३३</p> <p>३३</p> <p>३४</p> <p>३५</p> <p>३५</p> <p>३५</p> <p>३५</p> <p>३६</p> <p>३६</p> <p>३७</p> <p>३८</p> <p>३८</p> <p>३८</p> <p>४१</p> <p>४२</p> <p>४३</p>	<p>चातुर्भङ्गक पञ्चसूक्तकम् ४४</p> <p>दशसूक्तम् ४४</p> <p>चतुर्दशाङ्गः ४५</p> <p>वातज्ञेष्वाहरोऽष्टादशाङ्गः ४५</p> <p>पित्तज्ञेष्वाहरोऽष्टादशाङ्गः ४५</p> <p>सुसाद्योगणः ४५</p> <p>शय्यादिगणः ४६</p> <p>टहत्यादिगणः ४६</p> <p>भार्गादिः ४६</p> <p>निद्रिग्धिकादिः ४८</p> <p>सुखाकादिः ५१</p> <p>अष्टाङ्गदूषः ५२</p> <p>अपराजितोदूषः ५३</p> <p>पिपयल्याद्यं हृतम् ५६</p> <p>क्षीरपटपलकं हृतम् ५८</p> <p>दशसूक्तपटपलकं हृतम् ५८</p> <p>वासद्यहृतम् ६१</p> <p>गुडूच्यादि हृतानि ६३</p> <p>जीर्यज्वरे ६४</p> <p>पट्कट्टरं तैलम् ६७</p> <p>अङ्गारक तैलम् ६८</p> <p>खाद्यादि तैलम् ६८</p> <p>अथ ज्वरातीसार चिकित्सा ।</p> <p>उत्पलषट्कम् ७१</p> <p>पाठादिः ७२</p> <p>नागरादिः ७२</p>
---	--	--

ज्ञीवेवादिः	७२	चाङ्गेरि एतम्	१०३
गुडूच्यादिः	७२	मरिचाद्यं एतम्	१०४
उशीरादिः	७२	महाघटपलकं एतम्	१०५
पञ्चमूल्यादिः	७३	स्वल्पचूकम्	१०५
कालिङ्गाद्यागुडिका	७३	टङ्गुक्रम्	१०६
व्योषाद्यं चूर्णम्	७४	तक्रारिष्टम्	१०६
अथातोसार चिकित्सा ।		आयामकाञ्चिकम्	१०७
टङ्गुच्छालपर्यादिः	७८	कल्याणगुडः	१०८
स्वल्पशालपर्यादिः	७८	कुष्माण्डगुडकल्याणकम्	१०८
धान्यपञ्चकम्	७९	रसपर्पटिका	१०८
धान्यचतुष्कम्	८०	ताम्रयोगः	११०
कञ्चटादिः	८२	अथार्थचिकित्सा ।	
अङ्कोठ बटकः	८६	दन्तारिष्टम्	११६
वल्कलादिः	८६	प्राणदागुडिका	११६
कुटज पुटपाकः	९०	काङ्कायनमोदकः	११८
कुटजलेहः	९१	माणिभद्रमोदकः	११८
कुटजाष्टकः	९१	स्वल्पशूरण मोदकः	११८
षडङ्ग एतम्	९२	टङ्गुच्छूरण मोदकः	११८
क्षीरिद्रुवाद्यं एतम्	९३	शूरण पिण्डी	१२०
अथ ग्रहणी चिकित्सा ।		व्योषाद्यं चूर्णम्	१२१
चित्तकगुडिका	९७	समशर्करचूर्णम्	१२१
नागराद्यं चूर्णम्	९८	लवणोत्तमाद्यं चूर्णम्	१२१
भूनिम्बद्यं चूर्णम्	९८	नागार्जुनप्रयोगः	१२२
पाठाद्यं चूर्णम्	१००	विजयायोगः	१२३
कपित्थाष्टकचूर्णम्	१००	श्रीवाङ्मथालोगुडः	१२४
हाडिमाष्टकः	१०१	गुडभक्ष्मातकम्	१२६
वार्त्ताङ्गु गुडिका	१०१	चम्पाद्यं एतम्	१२७
अष्टपलं एतम्	१०२	व्योषाद्यं एतम्	१२८
शुण्ठी एतम्	१०३	उदकघटपलं एतम्	१२८
चित्तक एतम्	१०३	सिञ्च्यन्तं एतम्	१२८

स्निग्धजाद्यं तैलम्	१२८	नवायसं लौहम्	१६४
कुटज लेहः	१३०	योगराजः	१६५
कुटजरसक्रिया	१३१	विडङ्गाद्यं लौहम्	१६७
कुटजाद्यं घृतम्	१३२	तूषणादिमण्डूरम्	रे
सनिषसकचाङ्गेरी घृतम्	१३२	पुनर्नवामण्डूरम्	१७०
चारः	१३४	मण्डूर बज्जवटकः	रे
चारसूत्रम्	१३७	धात्यरिष्टम्	१७१
अग्निमुखं लौहम्	१३८	द्राक्षाघृतम्	रे
भङ्गातक लौहम्	१४०	हरिद्रादघृतम्	रे
रसगुडिका	१४१	सूत्रोद्यं घृतम्	रे
अग्निमान्द्य चिकित्सा ।		व्योषाद्यं घृतम्	१७२
हिङ्गुः शक चूर्णम्	१४२	अथ रक्तपित्त चिकित्सा ।	
शाहू लकाञ्जिकः	१४६	एलादि गुडिका	१७८
अग्निमुखं चूर्णम्	१४७	दूर्वाद्यं घृतम्	२७६
पानीयभक्तगुडिकाः	१४७	शतावरी घृतम्	१८०
वृहदग्निमुखं चूर्णम्	१४८	वृहच्छतावरी घृतम्	रे
भास्करबवणम्	१४८	वासाघृतम्	१८१
अग्नि घृतम्	१५०	कामदेव घृतम्	१८२
सुकल्पटपलकं घृतम्	१५१	सप्तप्रस्थं घृतम्	१८३
वृहदग्नि घृतम्	१५१	खण्डकुष्माण्डकः	रे
चारगुडः	२५१	वासाखण्डकुष्माण्डकः	१८५
चित्रकगुडः	१५२	वासाखण्डकः	१८६
आमाजीर्ण चिकित्सा	१५३	खण्डकाद्यो लौहः	रे
विदग्धाजीर्ण चिकित्सा	१५३	अथ यक्ष्मा चिकित्सा ।	
विट्आजीर्ण चिकित्सा	१५४	तयोदशाङ्गः	१८९
पथ्यात्रिकम्	१५५	सितोपलादिलेहः	१९२
अथ क्रिमिरोग चिकित्सा ।		बवङ्गाद्यं चूर्णम्	रे
विडङ्ग घृतम्	१६१	तालीशाद्य मोदकः	१९३
विडङ्ग तैलम्	१६१	शृङ्गार्जुनादि चूर्णम्	१९५
अथ पाण्डुरोग चिकित्सा ।		विन्ध्यवासि योगः	२९.

रसेन्द्रगुडिका	१८५	कण्टकारी घृतम्	ये
एलादिमन्थः	१८६	कण्टकारी घृतम्	२३
सर्पिर्गुडः	१८७	टङ्ककण्टकारी घृतम्	ये
च्यवनप्राशः	१८८	राखाद्यं घृतम्	ये
जीवन्तप्राद्यं घृतम्	२०१	अगस्त्य हरीतकी	२१४
पिप्पली घृतम्	ये	व्याघ्री हरीतकी	२१५
पाराशरं घृतम्	ये	अथ हिकाश्वास चिकित्सा ।	
छागखाद्यं घृतम्	२०२	पर्याश पञ्चकम्	२१७
अजापञ्चकं घृतम्	२०३	हिंखाद्यं घृतम्	२१८
बलागर्भं घृतम्	२०३	तेजोवत्याद्यं घृतम्	ये
नागबला घृतम्	ये	भागीगुडः	२१८
निर्गुण्डी घृतम्	२०४	कुलत्यगुडः	२२०
बालाद्यं घृतम्	ये	अथ स्वरभेद चिकित्सा ।	
चन्दनाद्यं तैलम्	ये	कण्टकारी घृतम्	२२३
बलाद्यं घृतम्	२०५	भङ्गराजाद्यं घृतम्	२२३
अथ कास चिकित्सा ।		अथारोचक चिकित्सा ।	
वात प्रधान कासचित्तिस्वा २०६		यमानी शाङ्खः	२२५
पित्त प्रधान कास		कण्डहंसः	२२६
चिकित्सा	२०७	अथ छर्हि चिकित्सा ।	
कफ प्रधान कास		जाति धात्री	२३१
चिकित्सा	२०८	एलादि चूर्णम्	२३१
नवाङ्गयूषः .	ये	पशुकाद्यं घृतम्	२३२
कट्फलादिः	२०९	अथ तृष्णा चिकित्सा ।	
मरिचाद्यं चूर्णम्	२१०	तृष्णा-चिकित्सा	२३२
समशर्करं चूर्णम्	ये	अथ मूर्च्छा चिकित्सा ।	
हरीतक्यादि मोदकः	ये	मूर्च्छा-चिकित्सा	२३८
खोषान्तिका गुडिका	ये	अथ मदात्मय चिकित्सा ।	
दशमूल घृतम्	२११	पुनर्नवा घृतम्	२४१
दशमूलाद्यं घृतम्	२१२	अष्टाङ्गलवणम्	२४२
मूल पेटपलं घृतम्	ये	अथ हाडचिकित्सा ।	

कुशाद्यं तैल घृतञ्च	२४४
अथोन्माद चिकित्सा ।	
वृषभपाद्यवर्तिः	२४७
पानीयकल्याणक्षीरकल्या- णके	२४८
क्षीरकल्याणक घृतम्	२४९
महाकल्याणकं घृतम्	ये
चैतसं घृतम्	२५०
महापैशाचिकं घृतम्	२५१
चिद्गाद्यं घृतम्	ये
लशुनानाद्यं घृतम्	२५२
अथापस्मार चिकित्सा ।	
स्वल्प पद्मगन्धं घृतम्	२५६
वृहत् पद्मगन्धं घृतम्	ये
महाचैतसं घृतम्	२५७
कृष्णाशुक्र घृतम्	२५८
मद्दी घृतम्	ये
पलङ्गुपाद्यं तैलम्	ये
अथ वातश्याधि चिकित्सा ।	
स्नेहलवणम्	२६१
कल्याण स्नेह	२६३
मापलवणमृदिः	२६४
हरीतश्वादि स्नेहः	२६५
स्वल्प रसोजपिण्डः	ये
आद्रियपाकगुग्गुलु- वटकः	२७०
त्रयोदशाङ्गुग्गुलु	ये
साखनस्त्रेदः	२७२
अश्वगन्धा घृतम्	२७४

दशमूल घृतम्	ये
कागलाद्यं घृतम्	२७५
एलादि तैलम्	ये
बलाशैरीयतैले	२७६
बलातैलम्	२७७
नारायणं तैलम्	२७८
महा नारायणं तैलम्	२७९
अश्वगन्धा तैलम्	२८०
मूलकाद्यं तैलम्	२८१
रसोन तैलम्	ये
केतुकाद्यं तैलम्	२८२
सैन्यवाद्यं तैलम्	ये
स्वल्पभाप तैलम्	ये
भाप तैलम्	२८३
वृहन्भाप तैलम्	२८४
महामाप तैलम्	२८५
ये	२८६
मञ्जस्त्रेहः	२८७
चतुः स्त्रेहः	ये
कुजप्रसारणी तैलम्	२८८
त्रिशतीप्रसारणी तैलम्	ये
सप्तशतिकाप्रसारणी	२८९
एकादशशतीकं प्रसारणी तैलम्	२९०
अष्टादशशतिकप्रसारणी तैलम्	२९२
महापञ्च प्रसारणी तैलम्	२९५
प्रक्तकरणम्	२९८

गन्धद्रव्य शुद्धिः	ये	वैषानरं चूर्णम्	३२
नखी शुद्धिः	२९९	अलम्बुषाद्यं चूर्णम्	३२०
वचाशुद्धिः	ये	हिङ्गाद्यं चूर्णम्	३२१
मुस्तकशुद्धिः	ये	योगराजगुग्गुलुः	३२१
शैलजशुद्धिः	ये	सिंहनादगुग्गुलुः	३२२
खट्वासीशुद्धिः	३००	अलम्बुषाद्यं चूर्णम्	३२३
महासुगन्धि तैल लक्ष्मीवि-		अजमोदाद्य वटकः	ये
लास तैले	३०२	शुगठी घृतम्	३२४
अथ वातरक्त चिकित्सा ।		गुडूची घृतम्	ये
नवकार्पिकः	३०७	काञ्जिक षट्पलकं घृतम्	ये
गुडूची घृतम्	ये	शुगठी घृतम्	३२५
शतावरी घृतम्	ये	रसोनपिण्डः	ये
अमृताद्यं घृतम्	३०८	प्रसारणीसन्धानम्	३२६
दशपाक वलातैलम्	ये	रसोनसुरा	ये
गुडूच्यादि तैलम्	३०९	शिण्डाकी	ये
खरुकपद्मक तैलम्	ये	सिम्भला	३२७
नागवला तैलम्	ये	अथ शूल चिकित्सा	
पिण्ड तैलम्	३१०	वात शूल चिकित्सा	३२८
महापिण्ड तैलम्	ये	पित्त शूल चिकित्सा	३३१
जैयोरको गुग्गुलुः	३११	कफ शूल चिकित्सा	३३३
अमृताद्यो गुग्गुलुः	३१२	हिङ्गादिः	३३४
मुननेवा गुग्गुलुः	३१३	विष्णादिः	३३५
योगसारासृतः	३१४	रुचकादिः	ये
अथोरुसाम्भ चिकित्सा		एरण्ड सप्तकम्	३३६
अष्टकटुरं तैलम्	३१५	एरण्ड द्वादशकम्	३३७
कुष्ठाद्यं तैलम्	३१७	दाधिकं घृतम्	३३८
अथामवात चिकित्सा ।		अथपरिणामशूल चिकित्सा ।	
रास्नादशमूलकम्	३१८	सामुद्राद्यं चूर्णम्	३४१
बस्त्रापञ्चकम्	ये	सप्तासृतं लौहम्	३४२
गसप्तकम्	३१९	गुडपिप्पली घृतम्	३४३

पिप्पली घृतम्	३४३	त्र्यषणाद्यं घृतम्	ये
कोलादि मण्डूरम्	ये	तायमाणाद्यं घृतम्	३६६
भ्रीम वटक मण्डूरम्	ये	द्राक्षाद्यं घृतम्	-
क्षीर मण्डूरम्	३४४	क्षीर षट्पलकं घृतम्	ये
चविकादि मण्डूरम्	ये	धात्रीषट्पलकं घृतम्	ये
शतावरी मण्डूरम्	ये	भार्गीषट्पलकं	ये
तारा मण्डूर गुडः	३४५	भल्लातकं घृतम्	३७१
राममण्डूरम्	ये	रसोनाद्यं घृतम्	ये
रसमण्डूरम्	३४६	दन्ती हरीतकी	३७२
त्रिफलालौह	३४७	वृश्चिराद्यरिष्टः	ये
लोह गडिका	ये	अथ हृद्दोग चिकित्सा ।	
धात्रीलौहम्	ये	वल्लभ घृतम्	३७८
लोहाघृतम्	३४८	श्लदंष्ट्राद्यं घृतम्	ये
खण्डामलकौ	ये	बलाद्यं घृतम्	३८०
नारिकेल खण्डः	३४९	अर्जुन घृतम्	ये
अथोदावर्त्त चिकित्सा ।		अथ सूत्रशुक्ल चिकित्सा ।	
नाराच चूर्णम्	३५३	वातसूत्रशुक्ल चिकित्सा	३८०
आनाह चिकित्सा	३५६	पित्तसूत्रशुक्ल चिकित्सा	३८१
शुष्कश्लालाद्यं घृतम्	३५७	कफसूत्रशुक्ल चिकित्सा	ये
स्थिराद्यं घृतम्	ये	सन्निपात सूत्रशुक्ल	
अथ गुल्म चिकित्सा ।		चिकित्सा	३८२
वात गुल्म चिकित्सा	३५९	शतावरी घृतं क्षीरञ्च	३८४
पित्त गुल्म चिकित्सा	३६०	त्रिकण्टकाद्यं घृतम्	ये
कफ गुल्म चिकित्सा	३६२	सुकुमारकुकारकम्	ये
हिङ्गु चूर्णम्	३६४	अथ सूत्राघात चिकित्सा ।	
वचादि चूर्णम्	३६५	चित्तक.द्यं घृतम्	३८६
हिङ्गादि	३६६	अथाश्लरी चिकित्सा ।	
काङ्गायण गुडिका	३६७	वीरत.दिग्ग	३८०
हवुषाद्यं घृतम्	३६८	कुशाद्यं घृतम्	३८१
षट्पलकं घृतम्	ये	जयकादिः	३८१

पुष्पादयः घृतम्	५	पुनर्नवाटकः	४२०
वरुणादिगणः वरुणादि		दशमूलक घट्पलक	
घृतम्	३९३	घृतम्	४२१
एलादिः	३९५	चित्रक घृतम्	९
पाषाण भेदादयः चूर्णं		विन्दु घृतम्	९
घृतञ्च	३९५	दधिमण्डलाख्य घृतम्	४२२
कुलथादयः घृतम्	९	नाराच घृतम्	९
शरादि पञ्चमूल्यादि		अथ म्लीषा चिकित्सा ।	
घृतम्	३९६	माणादयः गुडिका	४२५
वरुणादयः घृतम्	९	पिप्पली वर्द्धमानानि	४२६
वीगरादयः तैलम्	३९७	चित्रक घृतम्	४२७
वरुणादयः तैलम्	९	पिप्पली घृतम्	९
अथ प्रमेह चिकित्सा ।		चित्रक घृतम्	९
न्यग्रोधादयः चूर्णम्	४०३	रोहितकं घृतम्	९
त्रिकण्टकादयः तैलं घृतं		महारोहितकं घृतम्	४२८
यमकञ्च	९	अथ शोथ चिकित्सा ।	
धान्वन्तरं घृतम्	४०४	पुनर्नवाटकः	४३०
द्रुपणादि गुडिका	४०५	चारगुडिका	४३३
शिलाजतु प्रयोगः	९	पुनर्नवादयः घृतम्	४३४
अथ स्थौल्य चिकित्सा ।		पञ्चश्रीकादयः घृतम्	९
विडङ्ग एव चूर्णम्	४०८	पुनर्नवा घृतम्	९
व्योपादयः शक्ति, प्रयोगः	९	शुगठी घृतम्	९
अस्तादयो गुग्गुलु	४०९	चित्रकादयः घृतम्	९
नवक गुग्गुलुः	९	चित्रक घृतम्	४३५
लौह रसायनम्	९	माणाकं घृतम्	९
त्रिफलादयः तैलम्	४११	स्थलपद्मकं घृतम्	९
अथोदर चिकित्सा ।		शैलेयादयः तैलम्	९
सामुद्रादयः चूर्णम्	४१४	शुष्कमूलादयः तैलम्	४३६
पैठोलादयः चूर्णम्	४१७	पुनर्नवा लेहः	९
अथ चर्णम्	९	दशमूलहरीतकी	९

कंसहरीतकी	४३७
अथ वृद्धि चिकित्सा ।	
टङ्गत् सैन्धवाद्यं तैलम्	४४२
अथ गलगण्ड चिकित्सा ।	
तुम्बीतैलम्	४४५
अश्वताद्यं तैलम्	ये
कुङ्कुन्दी तैलम्	४४६
शाखोटविम्बाद्य तैले	ये
मिर्गण्डी तैलम्	ये
व्योषाद्यं तैलम्	४४७
चन्दनाद्यं तैलम्	४४८
गुञ्जाद्यं तैलम्	ये
अथ श्लोपद चिकित्सा ।	
टङ्गदारक चूर्णम्	४५४
पिप्पल्यादि चूर्णम्	४५५
कृष्णाद्योमोदकः	ये
सौरेखरं घृतम्	ये
विडङ्गाद्यं तैलम्	४५६
अथ विद्रधि चिकित्सा ।	
विद्रधि चिकित्सा	४५७
अथ व्रणशोथ चिकित्सा ।	
तिलाटकः	४६५
जीरकाद्यं घृतम्	५६८
गण्डपदाद्यं तैलम्	४६९
त्रिकलागुग्गुलुः	४७२
वटिकागुग्गुलुः	ये
ये	४७३
अश्वता गुग्गुलुः	ये
जातिकाद्यं घृतम्	ये

गौराद्यं घृतम्	४७४
करञ्जाद्यं घृतम्	ये
प्रपौण्डरीकाद्यं घृतम्	४७५
तिक्ताद्यं घृतम्	ये
विपरीतमल्ल तैलम्	ये
अङ्गारकं तैलम्	४७६
प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्	ये
दूर्वाद्यं घृतं तैलम्	ये
मञ्जिष्ठाद्यं घृतम्	४७७
पाटली तैलम्	ये
चन्दनाद्यं यमकम्	ये
अथ नाडीव्रण चिकित्सा ।	
सप्ताङ्गगुग्गुलुः	४८२
स्वर्जिकाद्यं तैलम्	ये
कुम्भीकाद्यं तैलम्	ये
भल्लातकाद्यं तैलम्	४८३
निर्गण्डी तैलम्	ये
हंसपादादि तैलम्	ये
अथ भगन्दर चिकित्सा ।	
नवकार्धिको गुग्गुलुः	४८५
सप्त बिंशतिकोगुग्गुलुः	ये
विध्यन्दनं तैलम्	४८६
कारवीराद्यं तैलम्	४८७
निशाद्यं तैलम्	ये
अथोपदंश चिकित्सा ।	
प्रयोगतयम्	४८८
रनिम्बाद्यं घृतम्	ये
करञ्जाद्यं घृतम्	४८९
आगारधूमाद्यं तैलम्	ये

अथ मूकदोष चिकित्सा ।	आदित्यपाकं तैलम्	५२३
मूकदोष चिकित्सा	दूर्वादं तैलम्	ऐ
अथ भग्न चिकित्सा ।	अर्कमनःशिला तैले	ऐ
लाक्षागुग्गुलुः	गण्डीरादं तैलम्	ऐ
आभागुग्गुलुः	दृष्वोसार तैलम्	५२४
गन्ध तैलम्	अथोद्वृकोठ शीतपित्ता-	
अथ कुष्ठ चिकित्सा ।	धिकारः	५२४
पञ्चकषायः	अथाम्बपित्ताधिकारः ।	
कुष्ठाद्यम्	दशाङ्गः	६२७
नवकषायः	वासादि गुग्गुलुः	५२८
सप्तसमोशगोः	पञ्चनिम्बादि चूर्णम्	५३०
पञ्चनिम्बः	चुषावती गुडिका	ऐ
एकविंशतिको गुग्गुलुः	अम्बुद्विः	ऐ
तिक्त षट्पलकं घृतम्	लौहशुद्धिः	५३१
पञ्चतिक्तकं घृतम्	मण्डूरशुद्धिः	ऐ
तिक्तकं घृतम्	रसशुद्धिः	५३२
महातिक्तकं घृतम्	गन्धकशुद्धिः	ऐ
महाखदिरकं घृतम्	जीरकादं घृतम्	५३४
पञ्चतिक्त घृत गुग्गुलुः	पटोलशुण्ठी घृते	५३५
वज्रकं घृतम्	पिप्पली घृतम्	ऐ
आरग्वधाद्यं तैलम्	द्राक्षादं घृतम्	ऐ
तृणकं तैलम्	शतावरी घृतम्	ऐ
महातृणक तैलम्	अथ विसर्प विस्कोटाधिकारः ।	
वज्रक तैलम्	नवकषाय गुग्गुलुः	५३६
मरिचाद्यं तैलम्	अमृतादिः	५४०
दृहन्मरिचादं तैलम्	दशाङ्गः	५४१
विच तैलम्	चतुःसमम्	ऐ
करवीरादं तैलम्	दृषादं घृतम्	५४२
श्वेतकरवीरादं तैलम्	पञ्चतिक्त घृतम्	ऐ
चिन्दूरादं तैलम्	पद्मकं घृतम्	ऐ

अथ मसूर्यधिकारः ।	
निम्बादिः	५४७
खदिराष्टकः	५४८
अथ क्षुद्ररोगाधिकारः ।	
उपोदिका चार तैलम्	५५२
चाङ्गेरी घृतम्	५५६
सूपिकादं तैलम्	ये
द्विहरिद्रादं तैलम्	५६०
कणक तैलम्	५६१
मञ्जिष्ठादं तैलम्	ये
कुङ्कुमादं तैलम्	ये
मतान्तरे तैलम्	५६२
प्रकारान्तरं	ये
वर्णकं घृतम्	५६३
द्विहरिद्रादं तैलम्	५६४
त्रिफलादं तैलम्	५६५
चित्रक तैलम्	ये
गुञ्जा तैलम्	ये
भङ्गराज तैलम्	ये
प्रपौण्डरीकादं तैलम्	५६६
मालत्यादं तैलम्	ये
स्तुहादं तैलम्	५६८
आदित्यपाक गुड्ची	
तैलम्	५६९
चन्दनादं तैलम्	ये
महानील तैलम्	५७१
भङ्गराज घृतम्	५७३
पटोलादं घृतम्	ये
अथ मुखरोगाधिकारः ।	
ओष्ठरोग चिकित्सा	५७४

दन्त रोग चिकित्सा	५७५
विदार्यादि तैलम्	५८२
अथ जिह्वागता चिकित्सा ५८३	
अथ कण्ठगता चिकित्सा ५८४	
कालकं चूर्णम्	५८७
पीतकं चूर्णम्	ये
चार गुडिका	५८८
सामान्य मुखरोग	
चिकित्सा	५८९
महासहचर तैलम्	५९१
दूरिमेशादं तैलम्	ये
लाक्षादं तैलम्	५९२
वकुलादं तैलम्	५९३
सहकार गुडिका	ये
स्वल्प खदिर वटिका	५९४
वृहत् खदिर वटिका	ये
अथ कर्णरोगाधिकारः ।	
दीपिका तैलम्	५९८
चार तैलम्	५९९
अपामार्ग चारं तैलम्	६०१
सजिहालय तैलम्	ये
दशसूत्री तैलम्	ये
विल्व तैलम्	ये
जम्बादं तैलम्	६०२
शम्बूकादं तैलम्	६०३
नाडी शोधन तैलम्	६०३
कुष्ठादं तैलम्	६०५
ज्वनीयादं तैलम्	६०६
अथ नासारोगाधिकारः	
व्योषादि चूर्णम्	६०७

करवीरादं तैलम्	६१३	शुक्रजेषु	६५३
शिखरी तैलम्	ऐ	सन्धिजेषु	६५४
चित्तक तैलम्	६१४	चूर्णाञ्जनम्	६५७
चित्तक हरीतकी	ऐ	वर्त्मजेषु	६५८
अथ नेत्ररोगाधिकारः ।		अथ शिरोरोगाधिकारः ।	
सामान्याभिष्यन्दे	६१३	शताह्लादं तैलम्	६६४
विल्लाञ्जनम्	६२३	जीवकादं तैलम्	ऐ
पङ्कगुगुलुः	६२४	वृहज्जीवकादं तैलम्	ऐ
वासकादि	६२५	पङ्क्विन्दु तैलम्	६६५
सर्वजेषु	६२८	अपामार्ग तैलम्	६६६
दन्तवर्तिः	६३१	यथादं घृतम्	६६८
पटोलादं घृतम्	६३३	मयूरादं घृतम्	६७०
कृष्णादं तैलम्	ऐ	प्रपौण्डरीकादं तैलम्	६७१
शशकादं घृतम्	६३४	वृहन्मायूरं घृतम्	ऐ
शशकादं घृतम् । कृष्ण-		असृग्दराधिकारः ।	
जेषु	६३४	पुष्पानुगं चूर्णम्	६७४
सुखावतोवर्तिः	६३५	सुजादं घृतम्	६७५
चन्द्रोदयावर्तिः	६३६	शीतकल्याणकं घृतम्	ऐ
कुमारिका वर्तिः	ऐ	वृहच्छतावरी घृतम्	६७६
चन्द्रप्रभावर्तिः	६३८	अथ योनिश्यापदधिकारः ।	
श्रीनागाञ्जनाञ्जनम्	ऐ	फलघृतम्	६८३
कोकिलावर्तिः	६३८	फलघृतम् (मतान्तरे)	६८४
त्रिफला घृतम्	६४८	नीलोत्पलादं घृतम्	६८५
महात्रिफलादं घृतम्	ऐ	वृहच्छतावरी घृतम्	ऐ
त्रैफलं घृतम्	६४९	आरग्वधादं तैलम्	६८६
त्रिफला घृतम्	६५०	क्षार तैलम्	६८७
सङ्गराजादं तैलम्	ऐ	अथ स्त्रीरोगाधिकारः ।	
वृषवल्गुभं तैलं घृतञ्च	६५१	वज्रकाञ्जिकम्	६८९
अभिजित तैलम् । वृष्टि-		पञ्चजीरकरुडः	ऐ
ऐ	ऐ	श्रीपर्णी तैलम्	६९६

काशीशास्त्रं तैलम्	ऐ	शिवागुडिका	७८०
अथ बालरोगाधिकारः ।		अथत भङ्गातकी	७८४
हरिद्रादिः	७०१	अथ वृष्याधिकारः	७८०
बालघातुर्भट्टिका	ऐ	नारसिंह चूर्णम्	७८५
धातुश्चादिः	७०२	गोधमासं घृतम्	७८२
ऋद्ध्यादिः	ऐ	शतावरी घृतम्	७८३
अश्वगन्धा घृतम्	७०३	गुड कुष्माण्डकः	ऐ
बालचाङ्केरी घृतम्	ऐ	अश्वगन्धा तैलम्	७८५
कुमारकल्याणकं घृतम्	ऐ	अथ स्त्रेडाधिकारः	७८७
अष्टमङ्गलकं घृतम्	७१०	अथ स्वेदाधिकारः	८०८
लाक्षादि तैलम्	ऐ	अथ वमनाधिकारः	८१३
बालकस्य बलिशान्तीष्ट		पञ्च तपायः	८१५
कर्भाणि	८११	अथ विरेचनाधिकारः	८२१
गण्डवलिः	ऐ	अथ यक्षु मोरुकः	८२३
अथ विषाधिकारः ।		अथ अनुवासनाधिकारः	८२७
अथतस्य जीवनी गणः	७२४	अथ विरेचनाधिकारः	८४२
अथ त्रिविधाधिकारः ।		अथ यक्षु मोरुकः	८४२
रसायनाधिकारः	७२५	अथ यक्षु मोरुकः	८४४
ब्रह्मी घृतम्	७२६	अथ यक्षु मोरुकः	८४५
साध्यसाधन परिमाणम्	७३०	अथ यक्षु मोरुकः	८४७
मारुतविधिः	७३२	अथ यक्षु मोरुकः	८६५
स्थालीपाकविधिः	७४८	अथ यक्षु मोरुकः	८६८
पुटनपाकविधिः	७४९	अथ यक्षु मोरुकः	८६८
अथतसारः	७५२	अथ यक्षु मोरुकः	८६८
अथकविधिः	७६०	अथ यक्षु मोरुकः	८६८
अथ यक्षु मोरुकः	७६२	अथ यक्षु मोरुकः	८६८
ताम्बशो गः	७७०	अथ यक्षु मोरुकः	८६८
ऐ	७७६	अथ यक्षु मोरुकः	८६८

सटीक चक्रदत्तः ।

ओं नमः शिवाय ।

गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्वयमपेयुषे ।

त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतयेनमः ॥ १ ॥

नानायुर्वेदविख्यातसद्योगैश्चक्रपाणिना । क्रियते

तत्त्वचन्द्रिका ।

यः सप्रवर्षदेशीयो दधार धरणीधरम् ।

ऋषध्वंसकरं वन्दे तं देवं देवकीसुतम् ।

तातः किमथ मातेति यं दृष्ट्वा दृष्टपूर्वकम् ।

अभूत् स्कन्देऽपि सन्देहस्तं देहं शिवयोर्भजे ॥

टीका रत्नप्रभा चक्रदत्तनिर्मितसंप्रदये ।

यद्यप्यास्ते तथाप्येष संज्ञेपाद्य मसोद्यमः ॥

विस्तारोक्तञ्च सञ्क्षिप्य प्रतिक्षिप्य च दुर्वचः ।

व्याख्यानरञ्ज निःक्षिप्य टीकेयं क्रियते मया ॥

त्रिशिष्टशिष्टचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं वा प्रारिप्सित-
यन्वसमाप्तिफलकं वा तत्पतिवम्बकविघ्नध्वंसमाह्वयफलकं वा स्वयंज्ञत-
मिष्टदेवतानमस्कारं शिष्यशिष्यार्थमादौ निबध्नाति गुणलगेत्यादि ।
गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमोरूपं मूर्त्तित्वयं ब्रह्महरिहरस्वरूपम् ॥ १ ॥

प्रोक्तावतां प्रदृश्यर्थं सम्बन्धामिधेयप्रयोजनमाह मानेत्यादि ।
सदिति सिद्धफलम् । गूढवाक्यं गूढार्थं वचनं तद्बोधकं तदर्थप्रतिपादकं
ब्रह्मचरं तद्व्युक्तः, यथा—नवज्वरे षडङ्गादिष्वेजविधानं, तथा तत्रैव

संग्रहो गूढवाक्यबोधकवाक्यवान् ॥ २ ॥ रोगमादौ परीक्षित
ततोऽनन्तरभीषधम् । ततः कर्मभिषकपश्चात्ज्ञानपूर्व्वं
ममाचरेत् ॥ ३ ॥

ज्वराधिकारः ।

नवज्वरे टिवास्वप्रस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् । क्रांक्षप्रवा-
तव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत् ॥ ४ ॥ ज्वरे लङ्घनमेवादाव-

“न दद्यात्तत्र भेषजम्” इति भेषजनिषेधोऽपि, अतो विधिनिषेधयो-
रेकविषयत्वेन विरोधः स्यात्, अतस्तत्परिहारायै सम्यग्भेषजसम्बन्धो
निषिद्ध इत्यादि वचनं निवृद्धमिति । संग्रहेण सृष्ट सद्योगानां वाच्य-
वाचकलक्षणः सम्बन्धः सद्योगो एवाभिधेयाः, अत्रान्तरप्रयोजनं चिकि-
त्सितं, मुख्यन्तु आरोग्यमिति ॥ २ ॥

तत्र चिकित्साक्रममाह रोगमित्यादि । आदौ निदानपूर्व्वरूपादिभि-
रोगं परीक्षेत । ततो रोगपरीक्षणान्तरमौषधं परीक्षेत । ज्ञानपूर्व-
मिति कर्मदर्शनजनितज्ञानपूर्वं ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं शब्दं तत्पूर्व्वक-
मिति वा ॥ ३ ॥

तत्र ज्वरस्य सर्वरोगप्रधानत्वात् प्रथमं तद्विकृत्यते वक्तव्यं कृत-
मपि भेषजं निदानमेवनादकृतमितिव भवतीति निदानपरिवर्जनस्यैव
गरीयस्त्वात् प्रथमं निदानपरिवर्जनरूपं चिकित्सितमाह नवज्वर
इत्यादि । अत्रान्नं गुर्वन्नं लज्जस्य विधानात्, अत्रणवोक्तं चार्यैरे
‘गर्वन्नभोजनाच्चापि विदम्बो दोषलोपनसं’ इति । कषायांश्चेति ‘न तु
कल्पनरुद्दिश्य कषायः प्रतिप्रिध्यते’ इति चरकवाक्यस्वरमात् कषाय-
शब्देनात्र कषायरमसात्सञ्च्यते, न तु स्वरमादि । अत्रणव जलकर्म-
ऽपि “कषाठरमगुरुष्णस्निग्धस्नानाभ्यङ्गान्नं नवज्वरे वर्जये” इत्युक्तम् ।
हरिश्चन्द्रेणापि “नात्रस्वरमादीनां निषेधः” इत्युक्तम् । तथा
‘अभ्यन्ते न दिपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् । दोषो बहुः कषायेण

पट्टिष्टमृते ज्वरात् । चयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥ ५ ॥ आमाशयस्थोहत्वाग्निं सामोमार्गान् पिधाप-

स्तम्भित्वात्तरुणज्वरे' इति चरकवचने स्तम्भित्वादित्ययं हेतुः कषायसवर्जनाभिप्रायेणैव सङ्गच्छते । उक्तं हि "कषायः स्तम्भनः शीतः" इति । स्तम्भति येन सस्तम्भनः वाभटेऽप्युक्तं "पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते । नवज्वरे सलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरम् । करुनेऽरुचिहृत्क्षामहृक्काध्मानादिकानपि' इति ॥ ४ ॥

आमाशयसमुत्थानां पर्वं लङ्घनमौषधमित्युक्तम्, ज्वरोऽप्यामाशयसमुत्थः अतस्तत्र लङ्घनसुप्रदिशति ज्वरे लङ्घनमित्यादि । यद्यपि लङ्घनदृङ्गीये "चतुःपकारा मंगुद्धिः" इत्यादिना दशविधमेव लङ्घनसुक्तं तथापि व्यायामप्रवातयोर्वर्जनीयत्वेनैवोक्तत्वात् संगोधनादीनाञ्चावस्थाविशेषनियतत्वात् पारिशेष्यादलोपवास एव लङ्घनशब्देनोच्यते । अतएव लङ्घनमेवेत्येवकारेण संगोधनादिरूपं लङ्घनं निप्रिध्यते । तेन ज्वरस्य पूर्वरूपे यत्तद्व्यगनानिनिधानं तस्य न निरोधः । वाभटेनापि 'स्तानाम्भङ्गप्रदेहांश्च परिशेष्य लङ्घनस' इत्यनेन नवज्वरे अवनगनरूपलङ्घनापेक्षया परिशेष्यलङ्घनप्रतिशेषं कर्षता संगोधनादिरूपं लङ्घनं निप्रिध्यते किंवा चरकेण निदानस्थाने 'हितं लङ्घनसपत्तर्पणं वा' इति तदुक्तं तत् पर्यरूपावस्थायां, व्यक्तावान्तु लङ्घनमेवेत्येवकारेण लङ्घनसर्पणं निप्रिध्यते इति ज्ञेयम् । ननु लङ्घनदृङ्गीये कफपित्तज्वररक्त्यादिषु मध्ये ज्वरं पठित्वा उक्तं 'पावनैस्तान् भिष्कु प्राज्ञः प्रायेणादारुपाचरेत्,' इति इह तु लङ्घनमेवादावित्यवगम्यते । किंवा आदावेव लङ्घनं कार्यमिति योज्यं तेन जीर्णज्वरे न लङ्घनं कार्यमिति बोधयति । उक्तं हि वाभटे शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् । नेष्यते तेष्वभिहितं शमनं यच्च कर्षणम् इति । हारीतेन तु पित्तश्लेष्मविशुद्धार्थं कुर्याद्वमनमादित इति तदुक्तं तत् कफप्रधानानित्यादि-व्यवस्थापावस्थायां ज्ञेयम् । अथशब्देन धातुक्षयकृतं ज्वरं किंवा

यन् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तद्धनमाचरेत् ॥६॥ अन-
वस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् । ज्वरघ्नं दोषनं काङ्गा-
रुचिलाघवकारकम् ॥ ७ ॥ प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनो-
पपादयेत् । बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥८॥
तत्तुमारुतञ्चतृष्णामुखशोषभ्रमान्विते । कार्यं न वालेषुषे
वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥ ९ ॥ वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे

राजयक्ष्मणतं ज्वरं गृह्णाति । अनिलज्वदेन निरामानिलपहणम्,
उक्तं हि शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनं नेष्यते इति । किञ्चा-
क्षयानिलज्वदेन धातुक्षयकुपितानिलपहणम् । यदुक्तं “वायोर्धातु-
क्षयात् कोपौ मार्गस्यावरणेन च” इति । यस्तु वायुर्माग्वरणेन कुप्यति
स आवरकषर्भितवा प्रायेण सामो भवति । तत्र लङ्घनं मातृया
कर्त्तव्यमेव । यदुक्तं “सामे वातेऽपि लङ्घनम्” इति । अनिलज्वर-
मभिधायपि कामादिज्वराभिधानं, कामादिज्वरेषु, कालान्तरेण वात-
सम्बन्धो भवति, तेन प्रथममपि वातासम्बन्धे कामादिज्वरायामलङ्घ-
नीयतोपदर्शनार्थम् ॥ ५ ॥

लङ्घनोपपत्त्यर्थं जरस्य सम्प्राप्तिमाह आमाशयस्य इत्यादि ।
वाभटस्य । अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् यस्मादिति लभ्यते ॥ ६ ॥

लङ्घनफलमाह अनवस्थित इत्यादि । सुशुतस्य । अनवस्थितौ
स्वस्थाने स्वस्थाने चानवस्थितौ दोषाग्नी यस्य स तथा । काङ्गा अन्न-
प्रार्थना, रुचिः अभ्यवहार पाटवम् ॥ ७ ॥

एतच्च लङ्घनं तथा कार्यं यथा न बलहानिः स्यादित्याह
प्राणाविरोधिनेत्यादि । प्राणोबलं, विरोधश्चातिलय इहोच्यते ।
हेतुमाह बलाधिष्ठानमित्यादि । अधिष्ठानमाश्रयः, अत्र बलव्रीहिः ।
अतएवोक्तं “यस्माद्बलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्मात् बलमेव प्रधानमधि-
करणानाम्” इति । यदर्थः आरोग्यार्थः ॥ ८ ॥

अलङ्घनीयानाह तत्त्वित्यादि ॥ ९ ॥

गात्रलाघवे । हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमेगते ॥ खेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये । क्लृप्तं लङ्घनमा-
 देश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ १० ॥ पर्व्वमेदोऽङ्गमर्द्दश्च-
 कासः शोषो मुखस्य च । क्षुत्प्रणाग्रोऽरुचिस्तृष्णा दीर्बल्यं
 श्रोत्रनेत्रयोः । मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्हवातस्तमेा हृदि ।
 देहाग्निवलहानिश्चलङ्घनेऽतिक्रते भवेत् ॥ ११ ॥ सद्योभुक्तस्य
 वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते । वमनं वमनाहंस्य शस्तमि-
 न्याह वाभटः ॥ १२ ॥

सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह वातमूर्त्वेत्यादि । हृदयस्य
 शुद्धिः गौरवादिराहित्यं, कण्ठस्य शुद्धिः कफलिप्रातादिविरहः, आस्यस्य
 शुद्धिः, अविक्लतरसत्वं, तन्द्रा निन्द्रावत्क्लान्तिः, क्लमो दोषजा
 ग्लानिः । क्षुत्पिपासा सहोदय इति क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदय इत्यर्थः ।
 वाभटेऽप्युक्तं “क्षुत्क्षुत्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठतेति” । किन्तु
 “हृदयमारुतविन्मूर्त्वं क्षुत्पिपासासहं लघुम् । प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं
 विद्यात् सुलङ्घितम्” इति सुश्रुतदर्शनात्, क्षुत्पिपासयोरसहोऽसद्य
 उदय इति चक्रेण व्याख्यातम् ; किन्तु न सहते इत्यसहः पचाद्य-
 जनः कूर्त्तरि दृश्यते, तेन असहशब्दासह्यार्थत्वकल्पने कष्टं स्यादिति ।
 क्लृप्तमिति सम्यक्कृतम् । अन्तरात्मनोति अन्तरिन्द्रिये मनसीत्यर्थः ॥ १० ॥

अतिलङ्घितलक्षणमाह पर्व्वमेद इत्यादि । अरुचिः, सत्यामपि
 बुभुक्षायाम् अनन्नाभिनन्दनम् ; श्रोत्रनेत्रयोर्दीर्बल्यं स्वविषयपृहणा-
 सामर्थ्यम् । सम्भ्रमोऽनवस्थितत्वं, आन्तरित्यन्ये । अभीक्ष्णमित्यति-
 शयेन । ऊर्हवातः चिक्राश्वसकर्षस्वनजृम्भादयः, न पुनरुद्गारविशेषः,
 अतिलङ्घनेन कफजयात् । स च प्रनः कफकोपात् भवति यदुक्तं “अथः
 प्रतिहता वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च । करोति नित्यमुद्गारमूर्हवातः
 स उच्यते । तमो हृदि मोह इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्वरारम्भ एव वमनावस्थामाह सद्य इत्यादि । वाभटस्य ; सन्-

कफप्रधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामाश्रयस्थितान् । बुद्ध्वा, ज्वर-
करात् काले वम्यानां वननैर्हरेत् ॥ १३ ॥ अनुपस्थितदोषाणां
वमनं तरुणे ज्वरे । हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहञ्च कुरुते
भृशम् ॥ १४ ॥ तृणते सलिलक्षोणं दद्यात् वातकफज्वरे ।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥ दौषणं पाच-
नञ्चैव ज्वरघ्नमुभयञ्च तत् । स्वांतसां शोधनं पथ्यं रुचिखेद-

पेयोत्थितइत्यत्र “सामे विशेषतः” इति वामटे पाठो दृश्यते ॥ १२ ॥

अविशेषेण तरुणातरुणज्वरे अश्रव्याविशेषे वमनसाह कफप्रधा-
नानित्यादि । चरकस्य । कफःप्रधानो येषां ते कफप्रधानाः । उत्-
क्लिष्टान् हृत्लासादिना वह्निर्निर्गमनोन्मुखान् । काले यथाकाले वम्या-
नामिति वमनयोग्यानां तेन गर्भित्यादिनिषेधः ॥ १३ ॥

उक्तावस्याव्यतिरेकेण वमने दोषमाह अनुपस्थितेत्यादि । चर-
कस्य । (अनुपस्थितदोषाणाम् अनुत्क्लिष्टदोषाणामित्यर्थः ॥ १४ ॥

लङ्घनकाले तृणते जलमाह तृणते इत्यादि । चरकस्य वातकफ-
ज्वर इति वातज्वरे कफज्वरे वातकफज्वरे च उष्णमर्द्धं शृतम् । यदाह
अग्निवेशः “काथ्यमानन्तु यत्तोर्यं निष्फणं निर्मलीकृतम् । भवत्यर्द्धाव-
शिष्टञ्च तदुष्णादकस्य व्यने” । मद्योत्थ इत्यादि । मद्यस्य अत्यणवीर्य-
त्वादन्तत्वाच्च पित्तकर्तृत्वात्तज्जेन्यज्वरस्य पित्तजत्वेन परिग्रहे सिद्धे-
ऽपि पुनस्तदभिधानम् अन्यांश्चपि मद्योत्थरोगे तिक्तकश्चतजत्वेनैव
यौगिकत्वबोधनार्थमित्याहुः । तिक्तकैरिति वक्ष्यमाणसुप्तादिभि-
क्तिक्तकैः शृतम् । ज्वरघ्नमुभयञ्च तदिति उभयम् उष्णं तथा तिक्तक-
श्चतशीतञ्च । यद्यपि त्विदोषजकफपित्तज्वरयोः पानीयं नोक्तं, तथापि
सामान्येन विमानस्थाने तदुक्तं “किं नु खलु ज्वरिभ्यः पानीयसुष्णं
प्रयच्छन्ति” इत्यादिना तत् प्रामाण्यादुष्णमेव जलं देयम् । वातपित्त-
ज्वरेऽत्यर्थदाहकारके शीतमर्द्धं शृतं जलं देयमित्यपि विमान एवात्यथे-
पित्तोत्सन्धे इत्यादिना मन्येन सूचितम् ॥ १५ ॥

प्रदं शिवम् ॥ १५ ॥ षडङ्गपानौथं । मुस्तपपटकोशोरचन्दनो
दौच्यनागरैः । शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ।
मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे । तोयपेयादि-
संस्कारे निर्होषन्तेन भेषजम् ॥ १६ ॥

यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादिप्रयुज्यते । कर्षमात्रं^{१७}
ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽश्वसि ॥ अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं
पाने पेयादिसंविधौ ॥ १७ ॥

तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह सुस्तेत्यादि । चन्दनं रक्तचन्दनं
यदुक्तम् 'उक्ते चन्दनशब्दे तु गृह्यते रक्तचन्दनम्' । उदीच्य बालकम् ।
अत्र तु शुण्ठी अतिक्राम्यामाशयदुष्टिकारणकज्वरहितत्वाद्द्विचिता ।
वाभटे तु पद्म काष्ठं पथते न तु शुण्ठी ॥ ननु "ज्वरितं षडङ्गैः शीतैः'
इत्यादिना, सप्ताहानन्तरभेषजघटानं वक्ष्यति, अत्र तु सप्ताहाभ्यन्तर
एव षडङ्गाद्यौषधविधानम्, अतः पूर्वापर अन्वयविरोधं निराचिकीर्षु-
राह सख्यभेषजसम्बन्ध इत्यादि । अक्षपानादेरसंस्कारकतया यदौषध-
सुपयुज्यते तत् प्रधानं तद्विद्धं पुनरप्रधानमिति तेन प्रधानौषधस्यैव
तरुणज्वरे निषेधः, नाप्रधानस्य षडङ्गादेः । उपयुज्यते इत्यनेन
भक्षणाविषय उपयोगो विवक्षितः, तेन स्वदादीनामप्रधानत्वात्तरुणज्वरे
न निषेधः । अष्टाङ्गाद्यवलेहोऽपि प्रधानत्वात्तरुणज्वरेदेव एव यतः
द्विदोषजज्वरे तु सप्ताहाभ्यन्तर एव तस्य विधानं तदपवादरूपमेवेति
उत्सर्गापवादरूपतया विधिनिषेधयोर्न विरोधः ॥ १६ ॥

उक्त षडङ्गतोयसाधनार्थं तथा वक्ष्यमाणस्य कषायसाध्यपेशादेः साध-
नार्थञ्च भेषजजलमानव्यवस्थापिकां दृष्टवैद्यव्यवहारसिद्धां परिभाषामाह
यदप्सु, इत्यादि । शृतशीतं शृतशीतजलनिमित्तं यत् षडङ्गादिद्रव्यं
प्रयुज्यते तत् कर्षमात्रम् । आदिशब्देन पेयादिसम्पादनार्थजलसंस्कार-
रक धान्यपिप्पलीपञ्चमूली धान्यपञ्चकादिपत्रः । पेयादिसम्बन्धावित्सा-

क्लेदयत्यतिकर्दमम् । तथा श्लेष्मणि संवृष्टे यवागूः श्लेष्म-
वर्द्धनौ ॥ २४ ॥ मदात्यये मद्यनित्ये श्लेष्मे पित्तकफाधिके ।
जङ्घुगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे । तत्र तर्पणमे-
वाप्ये प्रदेयं लाजशक्तुभिः । ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं स-
मधुशर्करम् । द्रवेषालोद्धितास्ते स्युस्तर्पणं लाजशक्तवः ॥ २५ ॥

तत्रैव 'पञ्चगुण्ये जले' मक्कं विलेपी च चतुर्गुण्ये, यवागूः षड्गुण्ये तोये
चतुर्दशगुण्ये पराम् इति । यवागूपाकार्यं जलपरिमाणमाह अन्न-
मित्यादि । सूदशास्त्रस्य । यवागूरत्र पेया ॥ २५ ॥

यवागूः कश्चिन् विषये न कर्त्तव्येत्याह पांशुधाने पांशुसञ्चये अति-
कर्दमं यथा स्यात्तथा क्लेदयति कुट्टं जनयति ॥ २४ ॥

मदात्यय इत्यादि । चरकस्य । चरके एतद्द्वयचनस्योपरि ऋते
मद्यसञ्चयितात् इत्यस्ति, तेन मद्यकारणके जरे यवागूर्निषिद्धैव ।
तेन मदात्यये व्याधौ तथा मद्यः नित्ये मद्यपे योऽमद्यहेतुकोऽपि ज्वरः
सोऽपि पेयानर्हः तथा प्लेष्मे यो ज्वरः तथा पित्तकफाधिको यो ज्वरः
तेषु सर्वेषु यवागूर्ने हितेति पित्तकफाधिक इत्यनेन पित्तकफयोरति-
मात्रोद्गमे सति पेयाया अदानं बोधयति । तेन कफजे ज्वरे, पित्तजे
ज्वरे अतुद्भूतदोषे पेया देया । उक्तं हि "कफजेऽपि यदा श्लेष्मो
जङ्घनादिक्रमात् कफः । यस्ता तत्र यवाग्वस्तु तत्र पित्तेऽप्ययं क्रमः"
इति । अतएव चरके "पैत्तिके वाथ शीतां मधुयुतां पिबेद्यवागूम्"
इत्यनेन पित्तेऽपि यवागूरुक्ता । पांशुधाने यथा वृष्टिरित्यादि
हारीतवचनमपि अतिदृक्कफविषयं ज्ञेयम् । अन्ये तु मिलित पित्त-
कफाधिके पुरुषे यवागूप्रतिषेधमाहुः जङ्घुगे कफपित्ते चेति पाठा-
न्तरमनामं, पित्तकफाधिक इत्यनेनैव तदर्थस्य लाभात् । सुश्रुतेऽपि
"कफपित्तपरीतस्य जङ्घुगैः कफपित्तमस्तायाः, इत्युक्तम् । अन्ये तु
जङ्घुग इति जङ्घुगरक्तपित्ते कफपित्ते चेति कफयुक्तपित्ते पित्तस्वान-
गते कफे इत्यर्थः । उक्तं हि वामटे "मद्योज्ज्वे मद्यनित्ये पित्तस्वान-

अमोपवासानिलजे हितोनित्यं रसौदनः । सुहृयूषौदन-
 सापि देयः कफसमुद्भवे । स एव सितया युक्तः शीतः
 पित्तज्वरे हितः ॥ २६ ॥ रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः
 षष्टिकैः सह । यवाग्वौदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरा-
 पहाः ॥ २७ ॥ सुहामलकयूपस्तु वातपित्तात्मके हितः ।

गते कफे इत्यर्थः । उक्तं हि बाभटे 'मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थान-
 गते कफे । योष्णे तयोष्वाधिकयोष्णुद्धदाहच्छर्दिपोद्धिते । जर्ज्वं
 प्रवृत्ते रक्ते च पेशां नेच्छन्ति तेषु तु' इति व्याख्याय कफपित्ते वेति
 पाठस्तपपाटयन्ति । यद्यपि चरके 'जर्ज्वे तर्पणं पूर्वम्' इति वचसा यवागूं
 वाधित्वा जर्ज्वे रक्तपित्ते तर्पणं विहितमेव, तथाप्युद्भवरक्तपित्तिनो
 यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिक्रमः कार्यः, इत्याह तत्रेत्यादि । ज्वराप-
 हानिं फलानि द्राक्षादाडिमादीनि, उक्तं हि "द्राक्षादाडिमखर्जुर-
 पियालैः सपरुषकैः । तर्पणाहंषु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्' इति ।
 तर्पणशब्दार्थमाह इवेणालोडितास्तं स्युरित्यादि ॥ २५ ॥

अमेत्यादि । नित्यमिति सर्वदा नवे पुराण्ये च । रसोमांसरसः,
 तेनोपसिक्त औदनो रसौदनः । एवं सुहृयूषौदनमित्यत्रापि व्याख्येयम् ।
 अयञ्च रसौदनः दीप्राग्निं प्रति बोध्यः, उक्तं हि सुश्रुते 'उपवासअम-
 क्ते ज्वरे वाताधिके तथा । दीप्राग्निं भोजयेत् प्राज्ञो नरं मांसरसौ-
 दनम्' इति । सुहृयूषौदनश्चापीति कफजे सुहृयूषौदनोदेयो यवाग्वो
 अहितत्वात् । स एवेति सुहृयूषौदनः ॥ २६ ॥

रक्तशाल्यादय इत्यादि । चरकस्य । चरके पुराणा इत्यत्र
 'शाल्यः' इति पठन्ति, तेन यवकादीनां निरास इत्याहुः । ये तु
 पुराणा इति पठन्ति तन्मते यद्यपि 'शूकधान्यं समीधान्यं समातीतम्'
 इत्यनेन पुराणस्योपयोगो लब्धः, तथापि प्रसादादतिनवस्य तथाति-
 पुरातनस्य च पच्यं मा भूदित्येतदर्थं पुराणा इत्युक्तम् ॥ २७ ॥

संप्रति हृत्तजेष्वाहारनिधिमाह सुहामलकैत्यादि । आमलकापे-

ऋस्वमूलकयूपसु कफवातात्मके हितः । निम्बकूलकर्धूपसु
हितः पित्तकफात्मके ॥ २८ ॥ सुदृगान् मसूरांश्चकान्-
कुल्लथान् समकुण्टकान् । आहारकाले यूपार्थं ज्वरिताय
प्रदापयेत् ॥ २९ ॥ पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कूलकं कारवेल्ल-
कम् । कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां वालमूलकम् । पत्रं
गुडूच्याः शाकार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥ ३० ॥ ज्वरितो
हितमश्रीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् । अन्नकाले ह्यभुञ्जानः
क्षीयते म्रियतेऽथ वा ॥ ३१ ॥ अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं

क्षया सुदृस्य भूयसी मात्रा, आहारद्रव्यत्वात् । योगोऽयं यद्यपि सुश्रुतेन
अन्नपानाध्याये कफपित्तज्वरत्वेन निर्देष्टः, तथापि च वातपित्तज्वरे-
ऽभिधावात् वातपित्तज्वरहरत्वमपि वचनबलादेवाध्यवसीयते । सुस्व
मूलको वालमूलकः अत्र समीधान्यस्य यूपनोनित्वात् सुज्ञाद्यपि बोध्यम् ।
यवं यत्र नास्ति तत्र सर्वत्र । किंवा व्यञ्जनपरो यूपः । निम्बकुलके-
त्याद्यादि । सुश्रुतस्य । निम्बस्य पत्रं, तथा कुल्लकस्य पटोलस्य च
पत्रं ॥ २८ ॥

सुज्ञानित्यादि । सुश्रुतस्य । सुकुण्टको वनसुदः ॥ २९ ॥

पटोलेत्यादि । सुश्रुतस्य । वार्त्ताकुः वार्त्ताकुफलं, कुल्लकमपि
पटोलफलं, कर्कोटकं कारकोल इति ख्यातं गोजिह्वा दावींशाकः ३०

इदानीं ज्वरितस्यारुचमपि हितभोजनद्वयमाह ज्वरित
इत्यादि । अस्यारुचिरपि यदि भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवाश्री-
यावदेव, इत्युभयत्रापि नियमः । यतो दिनान्ते भोजयेदित्यनेन भुजि-
क्रिया विहितैव । 'नहि तस्याहितं भुङ्गमायुषे वा सुषाय वा' इत्या-
दिना हितमपि विहितम्; अतः सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति ।
विपक्षे दण्डमाह अन्नकाले हीत्यादि । यतोऽन्नकाले हितमभुञ्जानः
प्ररुपः क्षीयते म्रियते वा । अन्ये तु अरुचौ सत्याम् अगितुर्भोजने

सांज्यसैन्धवम् । घात्रीद्राचासितानां वा कल्कमाखेन धारयेत् । ३२ ॥ सातत्वात् स्वाहभावाद्वा पथ्यं हेथत्वमा-

इच्छाभावात् अपिगण्डं भिन्न क्रमेण योजयित्वा नजं प्रक्षिष्यान्यथा व्याचक्षते । अस्य यदि अरुचिर्भवेत् तदा अहितमयन्नीयात्, कुत इत्याह अन्नकाले हीत्यादि यतोऽभुञ्जानस्य घातुचयो मरणं वा स्यात् तस्माद् अहितमन्नीयादित्यर्थः । न चैवं व्याख्याने शुर्वभिष्यन्द्रकाले चेत्याद्यु-त्तरपन्थविरोधः स्यादिति वाच्यम् । यत्स्तेनापि पन्थेनाहितं न प्रति-प्रिध्यते अन्यथाव्याख्यानात्, तथाहि ज्वरी ना पुरुषः शुर्वभिष्यन्द्रकाले च कथञ्चन कदाचिदद्यात् सकृद्भुञ्जीतेत्यर्थः । यतो भुक्तं भोजनं आयुषो वा सुखाय वा न अहितं किन्तु हितमेव । हिगण्डस्थाने तु-गण्डपाठेऽपि तुगण्डो निपातनस्थानेकार्थत्वात् हेतौ व्याख्येयः । नन्वेषा व्याख्या तदैव संगच्छते, यदि अहितार्थसुपदेशः कापि शास्त्रे तिष्ठति, किन्तुहिं हितस्यैव सर्वत्रोपदेशः । अथस्यायां तदपि हितमिति चेत्तर्हि अहितमिति व्याहृतं ? सत्यं प्रायः सर्वदा सृष्टादिवत् हितमिति क्त्वा अहितमित्युच्यते, अतस्त्ववाहः 'मनोरूपं यदपथ्यं तदपि क्रियत एव' इति । यदुक्तञ्चरुके 'मनसोऽप्यातुकूल्येन तृष्टिरुर्जो र्विचैवं । सुखोप-भोगिता च स्याद्व्याधेऽपि बलक्षयः' इति । किन्तु जेज्जङ्गमते एषा व्याख्या न संगच्छते, यतो ज्वरितोहिद्वमित्वादेरनन्तरमेव हितविधाय-कमहितप्रतिषेधकम् 'सततं विषमं वापि' इत्यादि 'वर्जयेच्च समासतः' इत्यन्तं पन्थं जेज्जङ्गः पठति, तन्मध्ये च शुर्वभिष्यन्द्रीत्यादिपस्थोऽ-प्यस्ति. ततो शुर्वभिष्यन्द्रीत्यादिवाक्यस्याहितविधायाकत्वव्याख्याने प्रकरणमसङ्गतं स्यात् । यथा चन्द्रिकाकारेणापि 'ज्वरितस्य मन्दा-ग्नेर्शुर्वन्नापाकेऽजीर्णम् अभिष्यन्दिनः स्रोतोरोधकत्वेन ज्वरदृष्टिः' इत्यादि व्याख्यातम् । एवञ्च शुर्वभिष्यन्द्रीत्यादि पन्थोऽप्यहितप्रतिषे-धकपरतया अजुमार्गैश्चैव व्याख्येयः । ज्वरितो हितमन्नीयादित्वा-द्यापि हितविधायकतया एव व्याख्येयम् । अहितस्य रोगवर्द्धकत्वेन सर्वत्र निषेधात्, उक्तरीत्या शुर्वभिष्यन्द्रीत्यादि पन्थविरोधाच्चेति ॥३१॥

गतम् । कल्पनाविधिभिस्त्वैस्तेः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ ३३ ॥
 ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्तद्यु । श्लेष्मन्तये
 विवृद्धोष्णा बलवाननलस्तदा ॥ ३४ ॥ गुर्वभिष्यन्त्यकालं च
 ज्वरो नाद्यात् कथञ्चन । न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे
 वा सुखाय वा ॥ ३५ ॥ लङ्घनं खेदनं कालो यवाग्वस्ति-

इदानीं बलवदुपद्रवत्वेकार्षेः प्रतीकारमाह अरुवावित्यादि
 योगान्तरमाह भगवतीत्यादि ॥ ३२ ॥

अथ हितमेव यदि सततोपयोगादनभिमतरेखादियोगाद्वा हवि-
 विषयो न स्यात्, तदा किं कार्यम्? इत्याह सातत्यादित्यादित्यादि ।
 सातत्यादिति सततोपयोगात्, सततोपयोगादि स्वाहन्नमपि अप्रियं
 भवतीत्यनुभवविद्यम् अस्वादुद स्त एवाप्रियं स्वादुरभीष्टो रसः । तैलैः
 कल्पनाविधिभिरिति खरसकल्कादिसूदशास्त्रोक्तविधासैः पुनः प्रियत्वं
 गमयेत् ॥ ३१ ॥

अन्नकावमाह ज्वरितमित्यादि । वाभटस्य । दिनान्त इत्युपराङ्गे,
 सुप्ततेऽप्युक्तं 'सर्वज्वरेषु सप्ताहं-मात्रावङ्गोजयं हितम् । दिनान्ता-
 येऽन्यथा तद्दि ज्वरनेगाभिर्वर्द्धनम्' इति । ज्वरितमित्यादि वाक्यानन्तरं
 वाभट वचनं यथा 'यद्योषितेऽथवा काले देशसात्प्रानुरोधतः । भागव-
 वङ्गिर्भुञ्जानो नद्याजीर्णं न पीद्यते' इति । तेन यस्य पुरुषस्य य उचित आ-
 हारकावः, तस्मिन्नेव तं भोजयेत् । यद्योषिते हि काले देश सात्प्रानु-
 रोधतः प्रायः क्षुधाबोधो भवति तदतिक्रमे च क्षुधापगमो भवति, तेन
 तस्य दिनान्तापेक्षा न कर्तव्येत्याह प्रागित्यादि । अल्पवङ्गिरिति काव
 न्नेर्वह्निर्निःसरणात् ज्वरितोऽल्पवङ्गिरेव भवति । देशसात्प्रानुरोधात्
 अल्पवङ्गिरपि प्रागेव पूर्वाङ्गेऽपि भुञ्जानोऽजीर्णं न पीद्यते न बाध्यते
 इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

नन्वरुवावपि सत्यां हितमेव भोक्तव्यं, नगहितमित्युक्तम्, अतस्तत्
 किमहितं यन्न भोक्तव्यम् ? इत्याह गुर्वित्यादि । सुप्ततस्य । सुर पिड-

क्तको रसः । पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे
 ॥ ३६ ॥ आसप्परात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मध्यं
 द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ३७ ॥ पाचनं शमनीयं
 वा कषायं पाययेत् त् तम । ज्वरितं षड्द्वितीते लघ्न-
 कादि, अभिष्यन्दि दोषधातुमबस्योतसां क्लेदजनकम् अन्धिकादि ।
 नाद्यात् न खादेत् । तथा अकाले अप्राप्ते अतीते च काले हितमपि
 नाद्यात् । कथञ्चन कदाचिदपि । अत्र हेतुर्नहीत्यादि ॥ ३५ ॥

इदानीं लङ्घनमेवादाविति यदुक्तं तस्य पाचनतां दर्शयन्, प्रस-
 क्तात् खेदादीनामपि पाचनतामाह लङ्घनमित्यादि । काल इत्येतादृशः ।
 तिलककरसोऽत्र यवागूपानीयादिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः, स्वतन्त्रभेषजप्रयो-
 गस्य तरुणे निषेधात् । उक्तञ्च 'भेषजं ह्यामदोगस्य भूयो ज्वरयति
 ज्वरम्' इति । अविपक्वानामित्युक्तापि यत् तरुणज्वरं इत्युक्तं, तद-
 टाहादूर्द्ध्वमतारुणे ज्वरे अपक्वेषु दोषेषु पाचनकषायस्य प्राधान्यमा-
 वेदयति, न तु लङ्घनादीनाम् । किंवा अविपक्वप्रचणमटाहादूर्द्ध्वमपि,
 सामत्वानुवृत्तिर्भवतीति सूचनार्थम् । अत एवाटाहादूर्द्ध्वमपि आमपा-
 चनार्थं पाचनं शमनीयं वेत्यादि यज्यति ॥ ३६ ॥

ननुज्वरस्य तरुणता कियन्नं कालं तिष्ठति ! इत्याह आसप्परात्र-
 मित्यादि । सप्परात्रं व्याप्य, आहृत्यमभिविधौ न मर्यादायां, अटाहस्य
 निरामज्वरकालत्वेनोक्तत्वात् । मध्यन्दादशरात्रमिति पाठः साधीयान्,
 नतु मध्यञ्चतुर्दशाहन्विति, जतूकर्णे 'जीर्णस्त्रयोदशदिवश' इत्यु-
 क्तत्वात् । अतउत्तरमिति द्वादशाहानन्तरं त्रयोदशदिवसमारभ्यं, पुरा-
 णमिति जीर्णज्वरमाहुः । यत्तु, 'त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरो यस्तनूतां
 यतः । श्लोहाग्निसाहं कुरुते सजीर्णज्वर इत्यने' इति तन्त्रान्तरं तद-
 तिजीर्णाभिप्रायेण बोध्यं । यद्यपि तरुणज्वर एवात्र प्रकृतस्तथापि
 मध्यपुराणयोरत्राभिधानमेकवाक्यनिबद्धत्वात् ॥ ३७ ॥

ननु सप्ताहं व्याप्य तरुणता तत्र लङ्घनादिकमेवोक्तं लङ्घनान्तरञ्च
 किं कर्तव्यमित्याह पाचनमित्यादि । एतन् विकल्पद्वयं योग-

प्रतिभोजितम् ॥ ३८ ॥ समाहात् परतोऽस्त्ये सामेऽथात्

तथा यथाक्रमसामदोषपक्कदोशविषयं ज्ञेयम् । तेन पाचनं सामस्य, निराम-
सस्य शमनमिति ज्ञेयं । षड्द्वेऽतीते इति ज्वरोत्पाददिनकारभ्य षड्-
द्वेऽतिक्रान्ते सप्तमेऽहनि लक्ष्मप्रतिभोजितं ज्वरितम् अर्थादष्टमेऽहनि
पाचनं शमनीयं वा पाययेदिति योजना एवञ्च अष्टाहो निरामज्वर-
लक्षणमिति पूर्ववाक्येन तथा 'निःसप्तता निरामज्वरलक्षणम्' इति
खरनाटवाक्येन तथा 'सप्तरात्रात् परं केचिन्नान्यन्ते देयमौषधम्' इति
सुश्रुतवाक्येन तथा 'सप्ताहादौषधं केचित्' इति वाभटवचनेन सहैक-
वाक्यता उपपन्ना भवति । अन्ये पुनरसुमेवाथं प्रकारान्तरेणेष्वन्नि
षड्द्वे अतीते इति ज्वरोत्पाददिनं परित्यज्य गणना कार्या वस्ति-
दिनपरिहारेण परिहारगणनावत्, तेन षड्द्वे अतीते इत्यस्य सप्तमे
अतीते इत्येवार्थो भवति । भट्टारहरिचन्द्रेणापि सप्तमे दिने कषाय-
पानं यदुच्यते तस्यास्यशमभिप्राय उच्यते । अन्यथा सुश्रुतादि-
विरोधो दुष्परिहार इति । चन्द्रिकाकारेणोक्तं 'अक्षिराग दिनचतुष्टय-
वत् ज्वरस्य सप्ताहं सामताकालः, तत्र न पाचनं न वा शमनं न शोध-
नम्' इति । यत्तु पेयाद्यनन्तरं हारीतेनोक्तं 'एतां क्रियां प्रयुञ्जीत
षड्त्रात्रं सप्तमेऽहनि । पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरज्ञान् साधुसाधि-
तान्' इति, तथा 'इति षड्त्रात्रिकः प्रीक्तो नवज्वरहितो विधिः ।
ततः परं पाचनीयं शमनं वाज्वरे हितम्' इति खरनाटवचनञ्च पूर्वो-
क्तरीत्या अष्टाहप्रतिपादकमेव ज्ञेयं । अथवा पौष्टिकज्वराभिप्रायेण तदु-
वचनद्वयं व्याख्येयं । यतः सुश्रुते 'सप्तरात्रात् परं केचिन्नान्यन्ते
देयमौषधम्' इत्याद्यभिधाय 'पौष्टिके वा ज्वरे देयमत्यकावसहस्यिते ।
अचिरज्वरितस्यापि भैषजं दोषपातकः, इत्युक्तं । वाभटेनापि 'नडु-
ज्वरो लघुर्देहसज्जिताश्चमत्वा यदा । अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं योज-
येत्तदा' इति यदुक्तं, तदपि सुश्रुतसंवादात् पित्तज्वरपरमेव ज्ञेयम् ।
एतदुवचनद्वयं सप्ताहादवांगपि पाचनकषायदानप्रतिपादकमनुज्ञत-

सामतायामेव प्रेयम् । उद्धततायान्तु भेषजदानस्य वक्ष्यन्पायजनक-
 त्वात् । अत्र एवाह वाभटः 'सप्ताहादौषधं केचिदाह्वरान्ये दशाहतः ।
 केचिन्न्यस्रभुक्तस्य योज्यसामोत्वये न तु । तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगो-
 दयो यतः । दोषेऽथवाभिनिचिते तन्द्रासौमित्रकारिणि । अपच्यमानं
 भेषज्यं मूयो जनयति ज्वरम्' इति । अपैत्तिकज्वरे तु वातजादौ
 सप्ताहादर्वाक् पाचनमपि न देयमेव । सप्ताहानन्तरमपि यदि सख्यग्-
 दोषपाकलक्षणानि ज्वरमार्दवक्षुघादीनि न भवन्ति तदा पाचनम्,
 अन्यथा तु शमनं देयम् । एतदाभिप्रायेणैव 'मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु
 मलेषु च । पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधम्' इति सुश्रुतवचनं
 ज्वरमार्दवाद्यौ दोषपाकलक्षणे सञ्जाते सत्येव भेषज्यस्य देयतां बोधयति,
 तत्र च सप्ताहानन्तरमपि नियमोनास्तीति वाच्यम् । सप्तरात्रात् परं
 केचिदित्यादिवचनैः सप्ताहा नन्तरमेव भेषजदानस्य बोधितत्वात्, तेन
 सप्ताहादर्वाक् पाचनं शमनञ्च न देयमिति स्थितं, व्याख्यानान्तरान्तु
 'ज्वरे पेयाः कषयाश्च', इत्यादि व्याख्यानानुसर एव व्याख्येयं । ननु
 सप्तरात्राद्भूज्वरस्य निरामत्वात् किमर्थं तत्र पाचनं दीयते वर्द्धूक्तं
 'अष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्' इति । सत्यप्यष्टाहे यदि न निरामत्वं
 तदा लक्षणमेव न स्यात् सामनिराम साधारणत्वात् । असाधारण-
 समर्थेहि लक्षणं भवति । अत्राहुः द्विविधा हि सामता, एका दोषस्य
 तरुणत्वरूपा, तरुणत्वञ्च सप्ताहमात्रं ।, तदुक्तं पुष्कलावते 'आमप्र-
 रात्रं तरुणम्' इत्यादि । द्वितीया तु रसस्य, सुखवैरस्यलक्षणारोचकादि-
 रूपा । तत्र प्रथमा अष्टाहादपैति, अत्र हरिचन्द्रेण हेतुरप्यक्तः
 'सप्तानां धातुनां धात्वग्निना सप्ताहेनामपाकात् अष्टाहेनैव निराम्यम्'
 इति । उक्तञ्च 'सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः । निरामसा-
 यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेहनि' इति । द्वितीया पुनः सप्तहात्
 परतोऽपि कदाचिद्दोषवाह्यादग्निमान्द्राञ्चानुवर्तते । उक्तञ्च 'क्षेप-
 लानामवाप्तानां ज्वरः प्रायः कफाधिकः । परिपाकं न सप्ताहेनापि
 याति मृदूगुणा' इति । अतस्तत्र पाचनमुचितमेव । अत एवाह
 सुश्रुतः 'मृदुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे । लघूनाम्बुववा-

पाचनं ज्वरे । निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत्
 ॥ ३९ ॥ लालाप्रमेको हृत्तासहृदयाशुद्धारोचकाः । तन्द्रा-
 लस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता । क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं
 स्तब्धता बलवान् ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्
 तत्र भेषजम् । भेषजं क्षामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्
 ॥ ४० ॥ मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मर्लेषु च । पक्वं दोषं
 विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ४१ ॥ सर्वज्वरेषु ।

गूभि र्यंटा दोषो न पच्यते । तदा तं सुखवैरस्यहृत्पणारोचकनाशनैः ।
 कषायैः पाचनेर्हृद्यैर्ज्वरप्रैः ससुपाचरेत् इति ॥ ३८ ॥

इदानीं सप्ताहानन्तरमेव यस्याभवस्यायां पाचनं शमनञ्च देयं तदाह
 सप्ताहादित्यादि । अस्तब्धे सामे इति लालाप्रमेक इत्यादि वक्ष्यमा-
 णस्य रससामतालक्षणस्य निवृत्तौ सत्यां प्राप्नोद्युभावे मधुभाण्डापले-
 पन्यायेन स्थितस्य कौष्ठावलेपकासभागस्य पाकार्यं पाचनं देयम् ।
 निरामे शमनमिति पाचनेन कौष्ठावलेपकस्यासभागस्य पाकात् सस्यङ्-
 निरामत्वे सतीत्यर्थः । सस्यङ्-निरामता च दशरात्रात् परमेव दोषाम-
 तारसामतयोः सर्वथा निवृत्त्या प्रायशो भवतीति । अतएव 'दशरा-
 त्रात् परं केचिद्दातव्यमिति निश्चिता' इति सुश्रुतेनोक्तं । किंवा यत्र
 दोषाणामनतिवृत्त्यात् सप्ताहेनैव रससामतापि निवर्त्तते तत्र सप्ताहा-
 नन्तरमपि शमनादि देयं । अथ सामे नौषधमाचरेत् इति लालाप्रमे-
 कादिरससामतालक्षणानां सत्त्वादप्राप्नोद्युत्वे सप्ताहानन्तरमपि पाचनं
 शमनञ्च न देयमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

रससामतालक्षणमाह लालाप्रमेक इत्यादि । हृदया-शुद्धिः हृद-
 यमौरवं । न दद्यादित्यत्र हेतुमाह भेषजमित्यादि ॥ ४० ॥

पाकलक्षणमाह मृदावित्यादिसुश्रुतस्य । मृदौ मन्दीभूते, मान्यञ्च
 ज्वरस्यानरसस्य पाकात् स्रोतसि शुद्धे पुनः कोष्ठगते क्षौण्डि भवति

नागेरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं वृहतीद्वयम् । दद्यात् पाचनकं
पूर्वं ज्वरितायज्वरापहम् ॥ ४२ ॥

पीताम्बुर्लङ्घितः चीपोऽजीर्णो भुक्तः पिपासितः । न
पिरेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत् ॥ ४३ ॥ वीर्याधिकं
भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात् तदामयमसंशयमाशु चैव ।
तद्बालवृद्धयुवतीसृदुभिश्च पीतं स्नानिं पशं नयति चाशु

प्रचलेषु प्रतिबन्धकस्याभरसस्य व्यपगमात् अविच्छेदेषु मलेषु वातपित्तकफ-
शकटादिषु । पक्वमिति निराभं । दोषमित्यनेन दुष्टिकारकत्वात् शकटयु-
ष्यत इत्याहुः । देयन्तदौषधमिति अल्पदोषे अल्पव्यसामतायां पाचनं,
सर्वथा निराभत्वे तु शमनं, शोधनं यथावस्थं देयम् । एतदनन्तरन्तु
अन्यदपि पक्वलक्ष्यम् एकीयमतेन सुश्रुतेनोक्तं यथा 'दोषप्रकृतिवैकल्या-
देकेषां पक्वलक्ष्यम्' इति ज्वरारम्भकाले यो दोषस्त्रयः संप्राप्तः
तस्यान्यथात्वादेकेषां मते पक्वलक्ष्यमिति । अन्ये तु प्रथमा प्रकृतिः
आभरससंभ्रंशानां ज्वरजननसमर्थानां स्वकार्यस्य ज्वरतीव्रत्व देह-
शुक्त्वमलविषन्नादेरुत्पादकं ततो विपर्ययो वैकल्यं । प्रथमा प्रकृति-
स्याम एव । यदुक्तं 'प्रथमां दोषदुष्टिञ्च केचिदामं प्रचक्षते' इति ॥४१॥
इदानीं सर्वज्वरसाधनार्थं पाङ्गनकषायसाह नागरमित्यादि ।
भेलस्य । योगोऽयं द्रव्यगुणपर्यालोचनया वातकफजे इति भद्रः,
ज्वाधिप्रत्यनीकतया तु पित्तजे हितत्वमस्याभ्युपगम्य सर्वज्वरविषयत्वं
ज्ञेयमित्याह सर्वज्वरेष्विति, अतएव तत्रापि एतत्प्रकृतियोगान्ते पश्यते
'सर्वज्वरेषु पठन्ते यथादोषवत्वं प्रति' इति ॥ ४२ ॥

तैर्भेषजं न मेयं तानाह पीताम्बुरित्यादि । भुक्त इति कर्त्तरिक्तः,
अथशब्दः ससृज्जये निपातस्थानेकार्यत्वात्, तेनेतरत् शमयञ्च न
पिवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

परिषामप्रयुक्तभेषजगुणसाह वीर्याधिकमित्यादि । भोजनसम-
क्रियामाशौषधामेक्षया वीर्येषोत्कटमित्यर्थः । अन्नहीनमिति हेतु-

वलक्षयश्च ॥ ४४ ॥ अनलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुतदृशा-
 सुमनस्कता । लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णोषधाकृतिः
 ॥ ४५ ॥ क्लमो टाहाङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा गिरोरुजा ।
 अरतिर्वलहानिष्टःसावशेषोषधाकृतिः ॥ ४६ ॥ औषधशेषे
 भुक्तं पीतञ्च तथोषधं सशेषेऽन्ने । न करोति गदोपशमं
 प्रकीपयत्यन्यरीगांश्च ॥ ४७ ॥ शीघ्रं विपाकमुपयाति वलं
 न हिंस्यात् अत्राहतं न च मुहुर्वदनान्निरिति । प्राग्भुक्त-
 सेवितमथोषधमेतदेव दद्याच्च वृद्धशिशुभौरवराङ्गनाभ्यः
 ॥ ४८ ॥ मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निं वलं वयः ।

गर्भविशेषणं यतोऽक्षहीनभेषजमावरकदोषाभावादखिलमेव स्रोतः प्रति-
 पद्यते कोष्ठञ्च सत्यग्भावयति । अक्षहीन इति पाठान्तरे कोष्ठ इति
 शेषः ॥ ४४ ॥

भेषजपाकलक्षणमाह अतुलोमोऽनिलःस्वास्थ्यमितादि ॥ ४५ ॥

भेषजस्यासत्यक्पाकलक्षणमाह क्लम इत्यादि ॥ ४६ ॥

भेषजाजीर्णं भोजने अक्षजाजीर्णंऽपि भेषजोपयोगे दोषमाह औष-
 धशेष इत्यादि । भुक्तं भोजनं, एतच्चाभ्यवहारोपलक्षणं, तेन शेषपा-
 नयोरपि पच्यं, भुक्तमित्यस्य सम्बन्धे न करोति गदोपशममित्यन्तर्भा-
 वितोखर्षोऽज्ञेयः, यतः प्रस्तुतत्वादौषधमेव गदोपशमकं युक्तं, तेनाव-
 कर्षः, भेषजाजीर्णं भोजनमौषधमेव गदोपशमं न कारयतीत्यर्थः ।
 पीतमित्यन्तः परिमार्जनाभिप्रायेणोक्तं, तेन लेहादोनामपि पच्यं ।
 सशेषेऽन्ने इत्येव पाठः, अन्यथा कन्दोभङ्गः स्यात् ॥ ४७ ॥

भोजनसमयोपयुज्यमानस्याप्यौषधस्य विषयविशेषे शुष्माह
 शीघ्रमित्यादि । शीघ्रपाकिता युभुक्षितस्य प्रवलजठरानलसम्बन्धादि-
 त्थमित्यन्तिः । प्राग्भुक्तसेवितमिति भक्ताव् पूर्वमव्यवहितकाले सेवि-
 तम् ॥ ४८ ॥

व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् । उत्तमस्य
पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्चमध्यमे । जघन्यस्य पलाहेन स्नेह-
काथोषधेषु च ॥ ४९ ॥ कर्षादौ तु पलं यावद्द्यात् षोड-
शिकं जलम् । ततस्तु कुड्वं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् । काथ्य-
द्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थाद्धं पादशेषितम् । ५० ॥ द्वात्रिंश-

तद्भेषजं किं परिभाषमित्याह मात्राया इत्यादि । अवस्थान-
मिति नैयत्यम्, अतएव चरकेणाप्युक्तं 'मात्रा खलु व्याधिवलापेक्षणी'
इति । तर्हि मन्दबुद्धेरनध्यवसायः स्यात् ? इत्यतः काथ्यस्य मानं प्रस-
ङ्गात् स्नेहस्याप्याह उत्तमस्येत्यादि । स्नेहकाथ्यौषधेष्विति स्नेह-
रूपाणि काथ्यरूपाणि बोधधानि तेषु किंवा औषधं खरसगुडादि ४९
काथ्यस्य तावत् पलमानं तच्च क्रियता जलेन कथनीयमतस्तन्मानमाह
कर्षादावित्यादि । अग्निवेशस्य । काथविषयेयं परिभाषा, पलं याव-
दित्येकपलं । षोडशिकं जलमिति षोडशकर्षादिरूपम्, अतएव कर्षा-
दिमातृकाथ्यापेक्षया दीयमानस्य षोडशगुणजलस्य वस्तुगत्या कुड्वादि-
मानत्वेऽपि न द्वैगुण्यं जलमानस्यापि कर्षादिरूपतया निर्दिष्टत्वात् ।
उक्तं हि 'रत्निकादिषु मानेषु यावन्न कुड्वो भवेत्' । शुष्कद्रवाह-
योश्चापि तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् इति । रत्निकादिष्विति रत्निका-
दिरूपतया निर्दिष्टेष्वित्यर्थः । तत इति एकपलादूर्द्धं पलद्वयपर्य-
कुड्वपर्यन्तमित्यर्थः । अत्र पलं यावदित्यन्तस्यैव वचनस्य पेयकाथ-
विषयता ; ततस्तु कुड्वं यावदित्यादि तु सम्पूर्णलोकानुरोधादेवोक्तम्,
अतएव पलं यावदित्यस्य पेयकाथविषयत्वं इदयन् पादावशिष्टत्वञ्च
बोधयन् कृष्णात्त्रयोक्तवचनस्यन्यस्यति काथ्यद्रव्यपले कुर्यादित्यादि ।
प्रस्थाद्धमिति द्रवद्वैगुण्यात् षोडशपलानि अतएवोक्तमन्त्यत्र 'काथ्य-
द्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते । चतुर्भागावशिष्टञ्च पेयं पलचतुष्ट-
यम्' इति, द्विरष्टगुणमिति षोडशगुणमित्यर्थः । एतेन पले काथ्ये
दीयमानस्यापि षोडशगुणजलस्य पादावशिष्टताकथनेन कर्षादौ दीय-
मानस्य षोडशगुणजलस्य पादावशिष्टता कार्येति सूचयति । उक्त-

आषकैर्माषश्चरकस्य तु तैः पलम् । अष्टचत्वारिंशता न्यात्
सुश्रुतस्य तु माषकः । द्वादशभिर्द्वान्यमाषैश्चतुष्टया तु तैः
पलम् । एतच्च तुलितं पञ्चरक्तिमाषात्मकं पलम् । चरका-
र्हपलोद्भानं चरके दशरक्तिकैः माषैः पलं चतुःषष्ट्या
यद्भवेत् तत्तथैरितम् । तस्मात् पलं चतुःषष्ट्या माषकैर्दश-
रक्तिकैः । चरकानुमतं वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते ॥ ५१

ञ्चान्यत्र 'द्रव्यमापोथितं काथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् । पादावशिष्टं
कसेव्यभेषः काथविधिः स्मृतः' इति ॥ ५० ॥

इदानीं काथ्यस्य पलत्विकर्षादिकमित्यादि यदुक्तं तत् सर्वमकिञ्चि-
त्कारं यतो रक्तिकादिज्ञानाधीनं माषकज्ञानं, माषकज्ञानाधीनञ्च कर्ष-
पनादिज्ञानं तदेव मूलमनिर्णीतम्, अतो माषकादिमानं व्यवस्था-
पयितुं परिभाषामाह द्वात्रिंशन्माषकैरित्यादि । द्वात्रिंशद्द्वान्यमाषकै-
रित्यर्थः । तेन द्वात्रिंशता त्रीणिमाषैः साधारण्यैर्माषकः, तैश्च माष-
कैरेष्टचत्वारिंशता चरकमते पलं स्यादिति योज्यं, सुश्रुतमते पुनर्त्रीणि-
माषैर्द्वादशभिर्माषकः तैर्माषकैश्चतुःषष्ट्या सुश्रुतमते पलमित्यर्थः
इदानीं सुश्रुतचरकमते यावतीभीरक्तिभिर्माषको भवति तदाह एतच्चे-
त्यादि । एतदिति द्वादशधान्यमाषकतैश्चतुःषष्ट्या माषकैः सुश्रुतेन यत्
पलमुक्तं तत् रक्तिकाभिस्तुलितं सत् पञ्चरक्तिमाषात्मकं भूत्वा चरकार्ह-
पलोद्भानं भवतीत्यर्थः । एतदेव विशदयति चरके दशरक्तिकैरित्यादि
यतश्चरके द्वात्रिंशन्माषकलायकतैरेष्टचत्वारिंशन्माषकैः यत्पलभीरित-
सक्तम् तद्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैस्तुलितं सत्तथा तावन्मानमेव भवेत्,
यच्चतुर्विंशत्या माषकलायैर्दशरक्तिकास्तुत्या भवन्ति ततश्च दशरक्तिक-
ज्ञानाश्चतुःषष्टिमाषकाश्चतुर्विंशतिमाषकलायैर्गुण्यताः सन्तः षट्त्रिंश-
दधिकपञ्चदशशतमाषकलाया भवन्ति एवं चरकमतेऽपि द्वात्रिंशन्माषक-
लायप्रमाणा येऽष्टचत्वारिंशन्माषकास्ते द्वात्रिंशता गुण्यताः सन्तः
षट्त्रिंशदधिकपञ्चदशशतमाषकलायाः स्युरिति दशरक्तिकमाषकतपल-

वातज्वरे । विल्व्यादिपञ्चमूलस्य काथः स्याद्वातिके ज्वरे ।
 पाचनं पिप्पलीमूलगुडूचीविश्वजीऽथवा ॥ किराताब्दा-
 मृतौदीच्यं वृहतीहयगोक्षरैः । मस्थिराकलसीविश्वैः काथो
 वातज्वरापहः ॥ रास्त्रा^{पुष्पादि}त्रैचादनोटाक सरलं सैलवालुकम् ।
 कषायः शर्कराक्षौद्रयुक्तो वातज्वरापहः ॥ ५२ ॥ प्रक्षेपः

मानेन सह द्वाविंशन्मापकलायापमाणमापकृतपलमानस्य तुल्यता ।
 सुस्यतमते पुष्पादिशमापकलाया सापकः, ते चतुःषष्टिपलमित्युक्तम् ।
 ते चतुःषष्टिमापका द्वादशमापकलायगुणिताः सन्तोऽष्टषष्ट्यधिकचत-
 शतमापकलाया भवन्ति च चक्रोक्तपलमानानादौर्ध्वेन सुस्युतोक्तपलमान-
 भिति । इदानीं चक्रकस्युतोक्तमानयोर्मध्ये चक्रोक्तमानमेव व्यव-
 हारोपयोगिकमित्याह तथादित्यादि । अथाचक्रोक्तमानमेव वैद्यै-
 रित्शक्तिस्वरूपयुज्यते, तस्मात्परिक्रमकेचलःपद्यानापकौर्ध्वत्पन्नं तदेव
 व्यवहारसिद्धमिति शेषः ॥ ५१ ॥

पाचनयोगद्रव्यमाह विल्व्यादीत्यादि । विल्व्यादिपञ्चमूलं सप्त-
 पञ्चमूलं । व्यवचारणात्पनेन क्रियते । पिप्पलीमूलादिकन्तु काथविष-
 यमेवेति, काथार्थोक्तपाचनयोगेन गरुडयोगैः व्यवचारणा क्रियते,
 न पुष्पादिरूपेण, व्यवचारणाथोपेक्षापि गरुडरूपैव कषायोऽपि
 क्रियते । तेन धान्यपिप्पल्यादिना कषायविषमिदाहः । केचित्
 काथार्थोक्तपाचनयोगेनागणरूपेणापि व्याचारणमाहः । किनातेत्यादि ।
 किरातं चिरायतेति । ख्यातम्, (अज्जो सुस्तकम्,) अमृता गुडूची,
 उदीच्यं बालकम्, (स्विरा शालपर्णी,) (कलसी एस्त्रिपर्णी,) (विश्वः
 सुशठी,) विश्वस्थाने विल्वस्य वाचित पाठः । 'योगवाहः परं वायुः' इति
 पित्तयुते पाचनोऽयं योज्य इति निश्चलः । रास्त्रेत्यादि । वृचादनी
 बन्दा, एलबालुकं स्वनामख्यातं, हारीगोऽयं योगः, किन्तु तत्रोत्तरा-
 हुंमन्यथा पठ्यते, 'कोष्णं सगुडुर्चापिष्कं पित्रेद्रवातज्वरापहम्' इति
 श्वं चन्द्राटेऽपि । शर्कराक्षौद्रपाठस्तु बहुसंयुक्तपुस्तकेष्वेवास्ति, अत

पादिकः काथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः । परिभाषामिमामन्थे
प्रक्षेपेऽप्युचिरे यथा । कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाश्च
सर्वशः । द्रवशक्त्या स लेदव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः । भावा
चौद्रष्टतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवत् ॥ ५३ ॥ विल्वादिपञ्च-
मूली च गुडुचामलके तथा । कुसुम्ब, रुसमी ह्येष कषायो

स्वाधैषापि भवितव्यम् । अतः पित्तहो ह्ययुते तत्प्रक्षेपो बोध्यः । एवं
योगो गुडमात्र प्रक्षेपादपि रविगुप्तेन पठ्यते ॥ ५० ॥

चौद्रशर्करयोर्मानार्थं परिभाषामाह प्रक्षेप इत्यादि । काथ्यात्
कथनीयद्रव्यात् रास्नादेः उत्तमगुरुषामेक्षया पलात् पादिकः कर्ष
इत्यर्थः एवं मध्यभाषामेक्षया यथायथं ज्ञेयं । स्नेहे कल्कसमो मत
इति 'कल्कस्तु स्नेहपादिकः' इत्युक्तेः कल्कसमः पादिकः इत्यर्थः ।
इमामिति वक्ष्यमाणाम् । कर्ष इत्याटावपि चौद्रादीनां मात्रा चूर्णव-
दित्यतिदेशेन कर्ष एवाशेः । अत एकार्थत्वाटनुमतैव । एवं 'सितो-
पलागुडुच्चारसामान्यांशप्रकल्पना' इति वचनस्यापि 'प्रक्षेपः पादिकः
काथ्यात्' इति वचनेन सहैकवाक्यता ज्ञेया । तथाहि सितोपलादिक-
मतोपलक्षणं तेन मध्वादिकमपि ज्ञेयम् । सामान्यसत्त्वर्गसिद्धं पलति-
कर्षार्द्धपलरूपं यत् काथ्यद्रव्यमानं तस्यांशेन चतुर्भागरूपेण प्रकल्पना
येषां ते तथा । तेनापि काथ्यात् पादिक एव प्रक्षेपो ज्ञेयः । समा-
नेषां प्रकल्पनेति पाठपक्षेऽपि समाना चूर्णसमाना कर्ष इत्यर्थः । तेन
'मात्रा चौद्रष्टतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवत्' इत्यनेन सहैकवाक्यता
बोध्या । यत्र काथप्रधानता तत्र प्रक्षेपःपादिक इत्यादि परिभाषा
एवं यत्र चूर्णमिच्छीद्रवः तत्र कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्येति परिभाषा । इव-
शुक्ला स लेदव्य इति, स लेदव्यश्चेत्तदा द्रवशक्त्या द्रवाहंपलेन
इत्यर्थः । पातव्यश्चेत्तदा चतुर्द्रवः चतुर्गुणद्रवः । दृढवैद्यव्यवहारस्तु
यच्चपरमाशक्येति ॥ ५३ ॥

विल्वादीत्यादि । कुसुम्बुरु धनीयकम् । सम इति समभागकतः

वातिकेज्वरे । पिप्पली शारिवाद्राचाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
 कृतः कषायः सगुडो हन्यात् श्वसनजं ज्वरम् । गुडूचौ
 शारिवा द्राचा शतपुष्पा पूननेवा । सगुडोऽयं कषायः
 स्याद्वातज्वरविनाशनः । द्राचागुडूचौकाश्मर्थ्यत्रायमाणाः
 सशारिवाः । निष्काथ्य सगुडं काथं पिवेद्वातज्वरापहम् ।
 शतावरीगुडूचौभ्यां स्वरूपो यन्त्रपौडितः । गुडुप्रगाढः
 शमयेत् सद्योऽनिलकृतं ज्वरम् ॥ ५४ ॥

कषायः इत्यर्थः, एतेन 'भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया' इति परि-
 भाषार्थः सूचितः । किम्वा शमस्तालव्यादिः तेन नायं पाचनयोगः,
 किन्किं शमन इत्यर्थः । चन्द्राटेऽपि शमनाधिकारेऽयं योगः पठितः ।
 अत्र शमनञ्चक्षुं यथा 'न शोधयति यद्दोषान् समाक्षोदीरयत्यपि ।
 समीकरोति च क्रुद्धान् तत् संशमनमुच्यते' । इति न शोधयति यद्दोषा-
 निति दुष्टान् दोषान् न देहाग्निःसारयति, एतेन शोधनं व्यक्चिनत्ति ।
 समाक्षोदीरयत्यपीति अदुष्टानतिवृत्त्या न विमार्गगान् करोति अनेन
 पाचनं व्यक्चिनत्ति पाचनं हि दोषान् विमार्गीकृर्वन् पचति यथा अग्निः
 स्थाल्यं जलतण्डुलादीन् विमार्गीकृर्वन्नेव पचति, न कोपयतीति
 क्वचित् पाठः, स च न सङ्गतः, नोदीरयतीत्यनेन पौनरुक्त्यत् शोधन-
 व्यक्च्छेदाय पदान्तरं सूच्यम् । पिप्पलीत्यादि । सुश्रुतस्य । यत्र शारि-
 वैका पश्यते तत्रानन्तमूलमेव, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । श्वसनजमिति
 वातजम् । पिप्पलीशारिवेत्यादिकमारभ्य वातज्वरे ये वाच्या स्ते शमन-
 योगा एव बोध्याः यस्मात् सुश्रुते 'कृतः संशमनीयानि कषायाणि
 निबोध मे' इत्यभिधाय एते योगा उक्ताः । गुडूचीत्यादि । तन्त्रान्तरे
 गुडूचोस्थाने पिप्पली पश्यते । द्राचोत्यादि । सुश्रुतस्य । आश्मर्थ्यं
 गान्धारीफलम् । शतावरीत्यादि । अनयोः सरथः सम एव पाद्यः
 ॥ ५४ ॥

पित्तज्वरे । कलिङ्गं कटुफलं सुस्तं पाठा तित्तकरोहिणी ।
 पक्वं सशर्ककं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ सञ्जीव्यं पाचनं
 पैत्ते तित्ताब्देन्द्रयवैः कृतम् ॥ ५५ ॥ लोभ्रोत्पलासृता-
 पद्मगारिवाणां सशर्करः । काथः पित्तज्वरं हन्यादथवा
 पर्पटोद्भवः ॥ ५६ ॥ पटोलयवानःकाथो मधुना मधुरो-
 क्ततः । तीव्रपित्तज्वरामर्द्दी पानातृङ्गु टाहनाशनः ॥ ५७ ॥
 दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभू^{तिरुण}निम्बवासकटुरोहिणीनाम् । जलं
 पिवेच्छर्करयावगाढं तृणास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ ५८ ॥
 त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च । किराततित्तकं
 सुस्तं मधुकं सविभौतकम् । सशर्करं पीतमेतत् पित्त-
 ज्वरविनाशनम् ॥ ५९ ॥ सृष्टीका मधुकं निम्बं कटुका

पैत्तिकज्वरे पाचनयोगमाह कलिङ्गमित्यादि । कलिङ्गम् इन्द्र-
 यवः पाठा व्याकनधी, तित्तकः पटोलः सञ्जीविसिन्यादौ तित्ता
 कटुकी ॥ ५५ ॥

लोभ्रोत्पलेत्यादि । उत्पन्नं नीनोत्पलं, पद्मञ्ज पद्मपुष्पं । 'गुडू-
 ची-शारिवाल्लोभ्र कमलोत्पलशर्कराः' इत्यायुर्वेदसारदर्शनात् । एक
 एवायं योगः सुश्रुते तु योगद्वयं पठ्यते, 'गुडुची पद्मलोभ्राणां शारि-
 रोत्पलयोस्तथा । शर्करामधुरः काथेः पीतः पित्तज्वरापहः' इति ।
 किम्वा एतद्वचनसंवादात् सुश्रुतंऽप्येकयोगो व्यख्येयः । पर्पटोद्भव इत्य-
 त्वापि सशर्कर इति योज्यम् ॥ ५६ ॥

पटोलेत्यादि स्पष्टम् ॥ ५७ ॥

दुरालभेत्यादि । शर्करात्वप्रक्षेपविधिनैव, अन्ये त्ववगाढमिति
 वचनात् सम्यङ् साधुर्यापादिका शर्करा देयेत्याहुः ॥ ५८ ॥

त्रायमाणेत्यादि । त्रायमाणा वनोबालता इति मधुकं यद्विमधु,
 मधुकं मधुपुष्पं पित्तहन्तृत्वात् ॥ ५९ ॥

रोहिणी समा । अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरा-
पहम् ॥ ६० ॥ एकः पर्पटकः त्रेष्टः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोटीचनागरैः ॥ ६१ ॥ विश्वा-
म्पर्पटोशिरश्चनचन्दनमाधितम् । दद्यात् सुश्रीतलं वारि
हृत्कृदिज्वरदाजनुत ॥ ६२ ॥ पर्पटामृतधात्रीणां काथः
पित्तज्वरापहः । द्राक्षारग्वधयोवापि काश्मर्यस्याथवा
पुनः ॥ ६३ ॥ द्राक्षाभयापर्पटकाब्दित्क्ताकाथं सशम्पाक-
कलं विदध्यात् । प्रलापसूच्छाभ्रमदाहृशोषलणान्वितं

चूदोकेत्यादि । 'सूक्ष्मिका द्राक्षा' कटुकारोहिणी कटुरोहिणी,
ज्वरचारस्थितां शिरिस्मिदं) न तु शीतकपाशमत आह पाक्यमिति ।
एतेन पाकं कर्तुं शिरिरे स्यापयेत् न तु 'द्रव्यादापोयितात् तोये'
इत्यादि शीतकपायविधिना ॥ ६० ॥

एक इत्यादि । चन्दनं रक्तचन्दनं, नागरं कटुकमपि न पित्ते
विरुध्यनेसधुरपाकित्यात् ॥ ६१ ॥

विश्वेत्यादौ अस्य बालकं, घनं सुतं ॥ ६२ ॥

पर्पटोद्यादौ अन्तता गुडूची छान्दमत्वात् ह्रस्वः । द्राक्षेत्यादि ।
सुश्रुतस्य । आरग्वधः शोनालुः, अस्य च चरके फलिनीवर्गे, सुश्रुते पत्र-
वर्गे पाठात् अन्तःपरिमार्जने फलं, वह्निःपरिमार्जने कुषादौ पत्र-
ज्ञेयम्, तेनात्र फलमेव, एवं काश्मर्या अपि फलमेव । अत्र द्राक्षारग्व-
धयोवापीत्येको योगः । काश्मर्यस्याथवेति द्वितीयः । इदञ्च योगद्वयं
'गुडूचीपद्मलोध्राणां शारिधात्पलयोक्तथा । शर्करामधुरः काथः शीतः
पित्तज्वरापहः' इत्यस्यानन्तरं सुश्रुते पठ्यते, तेनात्र योगद्वये शर्करा-
मधुरः काथः इत्यनुवर्त्य टीकाकारैः शर्करापक्षेपोविधेय इति व्या-
ख्यातम् ॥ ६३ ॥

द्राक्षेत्यादि । ख्यातमसितप्रभस्य शम्पाकः शोनालः तस्य मज्जाभागः

पित्तभवे ज्वरे तु ॥ ६४ ॥ व्युषितं घन्याकजलं प्रातःपीतं
 सशर्करं पुंसाम् । अन्तर्दाहं शमयत्यचिरात् दूरप्ररुद्धमपि
 ॥ ६५ ॥ पित्तज्वरेण तप्तस्य क्रियां शीतां समाचरेत् ॥ ६६ ॥
 विदारो दाडिमं लोध्रं दधित्यं वीजपूरकम् । एभिः प्रदि-
 ह्याभूर्दानं तृड्दाहार्त्तस्य दोहनः ॥ ६७ ॥ घृतभृष्टास्त्र-
 पिष्टा चधात्रौलेपाच्च दाहन्त । अस्त्रपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाश-
 तरुजैर्दिहेत् । वदरीपल्लवोत्थेन फेणेनारिष्टकस्य वा ॥ ६८ ॥

प्रक्षेप इतिकेचित्, अयं पक्षः प्रचारी । अन्ये तु तत् फलैः सह
 मिलित्वा काय इत्याहुः ॥ ६४ ॥

व्युषितं मत्यादि । घन्याककाश एव पर्युषितः कार्यः इति
 कश्चित्, अन्ये तु 'द्रव्यादापोषितात्तोये तप्तमे निमि संस्थितात् ।
 कपायो योऽभिनिर्वाति स शीतः समुदाहृतः । पङ्क्तिः पलैश्चतुर्भिः
 बलिलाच्छांतफण्टयोः । आत्पुतं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम्'
 इति शास्त्रयुक्तरा शीतकपायमित्याहुः । तृड्द्वैद्यास्तु भेषजाङ्गपले जल-
 पलेद्वयेन शीतकपायं कुर्वन्ति ॥ ६५ ॥

पित्तज्वरेण तप्तस्येत्यादि । तप्तस्येत्यनेन वक्ष्यमाणाप्रदेहाद्या
 शीतलक्रिया ज्वीर्णज्वर एव कर्त्तव्येति बोधयति । अतएवोक्तं सुश्रुते
 'परिसेकान् प्रदेहांश्च स्त्रैहान् संशोधनानि च । स्नानाभ्यङ्गद्विवास्त्रप्र-
 शीतव्यायामयोषितः । कपायगुरुभक्ष्याणि क्रोधादोनि तथैव च ।
 सारवान्ति च भोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी' ॥ ६६ ॥

विदारोत्वादौ दधित्यं कपित्यफलं; दाडिमस्यापि फलं, वीज-
 पूरकस्य केसरं ॥ ६७ ॥

घृतेत्यादौ धात्रौ आमलको, आदौ अस्त्रकञ्जिकपिष्टा पञ्चान्मना-
 गृहृतभृष्टेत्यर्थः । अस्त्रपिष्टैरित्यादौ अस्त्रं काञ्जिकं, पञ्चाशतरुजै
 पलाशनवपल्लवैः दिहेत् लिम्पेत् वदरीपल्लवोत्थेनेत्यादि । अत्रापि वद-

कालेयचन्दनानन्ताषष्ठीवदरकाञ्चिकैः । सघृतेः स्याच्छि-
रोलेपसृणादाहार्तिशान्तये । ६८ ॥ उत्तानसुप्तस्य गभीर-
ताम्रकांस्वादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ । तत्राम्बुधारा
बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ७० ॥
पीतकाञ्चिकवस्त्रावगुण्ठनं दाहनाशनम् ॥ ७१ ॥ जिह्वा-
तालुगलक्लोमयांघ्रे मूर्ध्नि तु दापयेत् । केशरं मातुलुङ्गस्य
मधुसैन्धवसंयुतम् । ॥ ६२ ॥

कफज्वरे । मातुलुङ्गशिफाविश्वब्राह्मीयन्त्रिकमश्वत्थम् ।
कफज्वरेऽम्बु सञ्चारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ ७३ ॥ पिप्पली
पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् । मरिचैलाजमादेन्द्रपाठादि-
शुकजोरकम् । भार्गीमहानिम्बफलं हिङ्गुरोहिणि मर्षपम् ।
विडङ्गातिरिषे मूर्वा चेत्ययं कौत्तितामणः । पिप्पल्यादिः

रोपल्लवं काञ्चिकेन पिङ्गाप्रचुरकाञ्चिकेन गोलदित्वा मन्थानदण्डेन
प्रमथ्य फेणग्रहसं कर्तव्यम् । एवं निम्बफलस्येत्याहुः ॥ ६८ ॥

कालेयशाली कालेयं कालेयकाष्ठं, अमला अमन्तमूलं, वदरं
वदरफलं । सघृतेरिति धतुमत्र शतधौं प्रयच्छन्ति वृद्धाः ॥ ६९ ॥

उत्तानेत्यादि सर्वथैव कफसम्बन्धं विना यथा गात्रे अम्बुधारा
न पतति, तथैव कार्यं ॥ ७० ॥

पीतेत्यादि । परन्तु मन्थगालोद्धृतित्वा क्रियते ॥ ७१ ॥

जिह्वेत्यादि । सुशुतस्य । लेपोऽयं; क्लोम पिपासास्थानं, मूर्ध्नि
शिरस्तालुमध्ये ॥ ७२ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि । शिफा मूलं, ब्राह्मी ब्राह्मीशकं, यन्त्रिकं
पिप्पलीमूलं, सञ्चारमिति काष्ठविशेषणमेव, न तु कणादिकमित्यस्य,
यतस्तन्वान्तरे पिप्पल्यादिकन्तु पाचनं कफजे ज्वर इत्युक्तं । न तु
श्वच्चार मत्तमे इति ॥ ७३ ॥

कफहरः प्रतिश्यारोचकज्वरान् । निहन्याहीपनो गुल्म-
 शूलघ्नस्वामपाचनः ॥ ७४ ॥ कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रा-
 तिविषे वचा । कृष्णमिन्द्रयवं मूर्वां पटोलञ्चापि साधितम् ।
 पित्रेन्द्ररिचसंयुक्तं मत्तौद्रं श्लेष्मिजेज्वरे ॥ ७५ ॥ "निम्ब-
 विश्वामृतादारुशटोभ्निम्बपौष्करम् । पिप्पली बृहतीचेति
 जायो हन्ति कफज्वरम् ॥ ७६ ॥ सिन्धुवारदलकाशः
 सोषणः कफजे ज्वरे । लक्ष्म्याश्च वन्धे जीणे कर्णे वापिहिते
 पिवेत् ॥ ७७ ॥ आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।
 सर्वज्वरकफातकमेदो दीपनपाचनः ॥ ७८ ॥ त्रिफला

कषादिभिर्मिति सुशुनाक्तपिप्रत्यादिगणः अस्तमेव गणं निर्दि-
 षति । पितृणां गणः ॥ ७४ ॥

कटुकमिव्यर्त्त । पटोलहरि । सुशुते 'हरिद्रा चित्रकं निम्बसु-
 षीनातिविषे वचा' इति स्मृतेनात् कटुकस्याजे उगीरमिति निम्बलः
 पठति । कटुकं चित्रकं वचान् एको योगः, कृष्णमिन्द्रयान्तो द्वितीयः,
 अतएव वृन्दे तत्रः परिग्रह्य कृष्णमित्यादि द्वितीयाहमेव पठन्ते ।
 एत्वथस्त एतद्योग एव सुशुनाक्तपिप्रत्या व्याख्यानवान् । पटोलमिति
 पटोलपत्र, 'पटोलदेष्टदस्तथा' इति वचनात् । साधितमित्यनन्तरं
 कषादिभिर्मिति गेः । सरिवमत्तं मत्तौद्रं प्रचुरं प्रक्षेप्यं तांश्चण्डदुशीर्यत्वा-
 दिति चक्रः ॥ ७५ ॥

निम्बेत्यादि । पौष्करं पुष्करमूलं, तदभावे कृष्णं, एवं सर्वत्र ।
 बृहती कण्टकारी ॥ ७६ ॥

सिन्धुवारेत्यादि । आयुर्वेदसारस्य । सोषणमिति सपिप्पलीकं
 अतएव कषाद्य इति पठन्ते, अन्ये तु उषणशब्देन सरिचं व्याख्या-
 नान्ति अथहरन्ति च ॥ ७७ ॥

आमलकीत्यादि अष्टं ॥ ७८ ॥

पटोलेवासाच्छिन्नरुहातिक्ररोहिणी षड्ग्रन्थाः । मधुना
 श्लेष्मत्ये दशमूली वामकस्य वा काथः ॥ ७९ ॥ सुस्तं
 वत्सकवीजानि त्रिफला कटुरोहिणी । परुषकाणि च काथः
 कफज्वरविनाशनः ॥ ८० ॥ चातुर्भद्रावलेहिका । कट्फलं
 पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह । कामश्वामज्वरहरः
 श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृतः ॥ ८१ ॥ कर्षशृणुस्य कल्कस्य
 गुड़िकानाञ्च सर्वशः । द्रवशक्त्या स लेहव्यः पातव्यश्च चतु-
 र्द्वयः ॥ ८२ ॥ ऊर्ध्वजक्रुगरोगघ्नौ मायं स्याद्वलेहिका ।
 अधोरोगहरी या तु सा पूर्वभोजनाभ्यता ॥ ८३ ॥ शौद्रोप-
 कुल्यासंयोगः कामश्वामज्वरापहः । श्लोहानं हन्ति हिक्वाञ्च
 वालानाञ्च प्रशस्यते ॥ ८४ ॥

संसर्गजेषु । संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ॥ ८५ ॥

त्रिफलेत्यादौ छिन्नरुहा गुड़ुचा । त्रिक्ररोहिणी कटुरोहिणी,
 षड्ग्रन्था वचा, अयं योगो दशमूलीवामककाथसाहचर्यात् काथ एव,
 दशमूलीवासकाभ्यां म्लिताभ्यां काथः । अत्रापि मधु प्रजिपन्ति ॥ ७९ ॥

सुस्तमित्वादि । सुस्तस्य । वत्सकः कुटजः ॥ ८० ॥

कट्फलमित्वादि कट्फलं खनामख्यातं शृङ्गीकर्कटकशृङ्गी ॥ ८१ ॥

कर्ष इत्यादि परिभाषा व्याख्याता पूर्वमेव, किन्तु इदं कर्षमानं
 उत्तमपुरुषमपेक्ष्य कथितं, तेन मध्यमजघन्यापेक्ष्यया कर्षमानादपकर्षो-
 ज्ञेयः । व्यवहारस्तु द्वितैशृणुमापकैरिति ॥ ८२ ॥

अश्लोपयोगार्थं समयमाह ऊर्ध्वेत्यादि ॥ ८३ ॥

शौद्रोपकुल्येत्यादौ उपकुल्या पिप्पली ॥ ८४ ॥

हन्तृजनानां चिकित्सायाश्च संसृष्टमित्वादि । संसृष्टं म्लितं वात-
 हरादिभिः ॥ ८५ ॥

नवाङ्गः । विश्वाभृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलौसमन्वितैः ।
कृतः कषायो हन्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ८६ ॥

त्रिफलाशाल्मलीरास्त्राराजवृक्षाटरूपकैः । शृतप्रस्यु
हरेत्तूष्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ८७ ॥ किराततिक्तमभृता
द्राचामामलकौशठीम् । निष्काथ्य पित्तानिलजे क्वाथन्तं
सगुडं पिवेत् ॥ ८८ ॥ निदिग्धिकावलारास्त्रावायभाषा-
भृतायुतैः । मसूरविदलैः क्वाथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ ८९ ॥
गुडूची पर्पटं सुस्तं किरातं विश्वभेषजम् । वातपित्तज्वरे
देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ ९० ॥ मधुकं शारिषि द्राचा-
मधुकं चन्दनीत्पलम् । काश्मरो पद्मकं लोभ्रं त्रिफलांपञ्च-
केशम् । परुषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि । मधुलाज-

विश्वाभृतेत्यादौ अभृतागुडूची पञ्चमूनी खल्वापञ्चमूली ॥ ८६ ॥

विफलेत्यादौ शाल्मलीवृक्षस्य मूलं । राजवृक्षस्य शोणालवृक्षस्य
फलं खलःपरिभार्जनत्वादिति पागेभोक्तं अटरूपकौ वासकः ॥ ८७ ॥

किराततिक्तमित्यादि । सुश्रुतस्य । अभृता गुडूची ॥ ८८ ॥

निदिग्धिकेत्यादौ निदिग्धिका कराटकारी । मसूरविदलैरिति
ब्रीहिससूरविदलैरिति वकलः । अन्ये तु मसूरविदलं श्यामलताभाङ्गः ।
यदाप्यस्याः पर्याये मसूरविदला पठ्यते, तथापि निङ्गमशिष्टं लोका-
श्रयत्वात् इति लिङ्गे अनादरः । अस्याश्चद्वयगुणे ज्वरहनृत्वमस्ति,
व्यवहारस्तुक्चिदनया क्वचिद्व्रीहिससूरेणेति ॥ ८९ ॥

पञ्चभद्रस्य पित्तकफहनृत्वमपि बोध्यं, यदाह हारीतः, 'किरातं
पर्पटं सुस्तं गुडूची विश्वभेषजम् । पित्तज्वरे कुर्वात् पाचनं ज्वर-
नाशनम्' इति ॥ ९० ॥

मधुकमित्यादौ हे शारिषे श्यामलतानन्तमूले, मधुकं मधुपुष्पम्,
उत्पलं नीलोत्पलं, काश्मरी, गान्धारी, अस्याः फलम् वृद्धौपदे-

सितायुक्तं तप्तोतमूषितं निशि । वातपित्तज्वरं दाह-
लक्षणामूर्च्छावमिश्रमान् । शमयेद्द्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव
माहृतः ॥ ८१ ॥

पटोलादिः । पटोलं चन्दनं मूर्वा तित्ता पाठामृता-
गणः । पित्तञ्चेष्वाक्विच्छर्दिज्वरकण्डुविषापहः ॥ ८२ ॥

गुडूच्यादिः । गुडूची निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि
च । एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः । हृन्ना-
सारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥ ८३ ॥

चातुर्भद्रकपाठासप्तको । किरातं नागरं मूस्तं गुडू-
चीञ्च कफाधिके । पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके
पिवेत् ॥ ८४ ॥

कण्टकार्यादिः । कण्टकार्यसृताभार्गीनागरेन्द्रयवा-
सकम् । भूनिम्बचन्दनं मूस्तं पटोलं कटुरोहिणौ ।

शात् । पद्मस्य केसरं किञ्चुकं, मृणालमुशीरं, उत्तमवारिणि तण्डु-
लोदके । एतत् सर्वं शीतकषायविभिन्ना गृहीत्वा पेयं ॥ ८१ ॥

पित्तकफज्वरचिकित्सायाह पटोलमित्यादि । सुश्रुतस्य । गणो-
क्तत्वात् काथकल्कादिकल्पनास्य बोध्या ॥ ८२ ॥

गुडूचीत्यादौ पद्मकं पद्मकाष्ठं । यत्र पद्ममित्यस्ति तत्र पायः
पद्मकेशरमेव गृह्यते । अत्र अत्यन्तदाहपिपासायां वृद्धाः शीतीकृत्य
सधु प्रक्षिपन्ति । तच्च वज्रधा दृष्टफलं ॥ ८३ ॥

किरातमित्यादि 'पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिवेत्'
इति किरातादिपाठादिभिः सह मिलित्वा पिवेत्, अतः पाठासप्तकत्वं ।
मृणालमुशीरं । पित्ताधिक इत्यत्र कफ इति शेषः । अतुकर्येष्युक्तं
'भूनिम्बधनं गुडूचीं गुण्डरम्बुवासकं भार्ग्यभयागुठा' इति ॥ ८४ ॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । दाहदृष्ट्यांश्चि-
च्छर्दिकामहतपाश्वंशूलनम् ॥ ८५ ॥

सपत्रपृष्णवामाया रसः चौद्रसितायुतः । कफपित्त-
ज्वरं हन्ति सास्त्रपित्तं सकामलम् । पटोलं पिचुमर्दश्च
त्रिफला मञ्जुकं वला । माभितोऽयं कषायः स्यात्पित्त
श्लेष्मोद्भवे ज्वरे ॥ ८६ ॥

अमृताष्टकः । गुडूची उग्रवारिष्ठपटोलं कटुरोहिणौ ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् । अमृताष्टक इत्येष
पित्तश्लेष्मज्वरापहः । हृस्मानारोचकच्छर्दिं दृष्ट्यादाह-
विनाशनः ॥ ८७ ॥

पटोलयवसन्धाकं सुहासलकचन्दनम् । पैत्तिके श्लेष्म-
पित्ताथे ज्वरे दृष्ट्च्छर्दिदाहनत् । क्षुद्रादिः । क्षुद्रामृताभ्यां
सह नागरिण सपीष्करश्चैव किराततितम् । पिवेत् कषाय-
निवह पञ्चतितं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥ ८८ ॥

सशर्करामन्त्यादां कटुकाम्णवारिणा । पीत्वा ज्वरं

करटकार्यादौ भार्गीं वाजनचाटी, इन्द्र इन्द्रयवः, यवामकं
दुरालभा । एष योगः पित्तोत्तरे कफ इति केचित् ॥ ८५ ॥

सपत्रेत्यादि । रसः स्वरसः तस्य गरुत्वात् वर्द्धपलं प्रायेणोप-
शुज्यते । मितामधुनोम् । अत्येकं चतुर्भाषकत्, रत्न एवमेव इति पटोल-
मित्यादौ पित्तपटो निम्बः ॥ ८६ ॥

अमृताष्टके अग्निष्टो निम्बः ॥ ८७ ॥

पटोलेत्यादि स्पष्टं । क्षुद्रेत्यादि क्षुद्रा इति भार्गी, नागरस्य
कटुत्वेऽपि कतिशो गच्छन्तीति न्यायात् पत्रविक्रमसंज्ञा ॥ ८८ ॥

सशर्करामित्यादि । सुशुतस्य । कफक- इत्यं । रीराकटुरोहिण्योः

जयेज्जन्तुः कफमित्तसमुद्भवम् । दीपनं कफविच्छेदि वात-
पित्तानुलोमनम् । ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटो-
लयम् । ॥ ८८ ॥

कफवातज्वरे स्वेदान् कारयेद्बुच्चनिर्मितान् । स्नीतसां
मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् । हृत्वा वातकफस्तथा
स्वेदो ज्वरमपोहति । खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्ता
हि वालुकास्वेदः । शमयति वातकफामयमस्तकशूला-
ङ्गभङ्गादीन् ॥ १०० ॥

मिन्नित्वा समभागेन कर्गः । वैद्यप्रसारकोऽपि समभाग एवोक्तः ।
चक्रस्तु शर्कराया उपसर्जनत्वात् कटुकाया द्वादशमाषकाः सितायाश्चत्वार
इति तत्र, आयुर्वेदसारे 'सितां कटुकया युक्तां पीत्वा चोष्णेन वारिषा ।
जीर्णज्वरं जयेच्छीघ्रं कफपित्तजनं ज्वरम्' इत्यत्र सिताया एव प्रधा-
न्येन निर्देशात्, तस्मात् 'भागेऽप्यनुक्ते सनता विधेया' इति वचनात्
समभागतैव युक्ता दीपनमित्यादि । अत्र धन्याकस्य दशमाषकाः
पटोलस्य दशमाषकाः पटोलस्य तु षण्माषका इति केचित्, तत्र, सम-
भागवाधकाभावात् । शृतं काथः, व्यवहारस्तु व्यञ्जनेनैव ॥ ८८ ॥

वातकफज्वरचिकित्साभाह कफवातेत्यादि रुचनिर्मितेत्यादि रुच-
निर्मितानिति करीषव्युषपाषाणवाष्पनिर्मितान् । यद्यपि वातश्चेद्वाष्पि
स्निग्धरुच एव स्वेदो युक्तः, यदुक्तं 'स्वेदोऽनिले स्निग्धरुचो वात-
श्चेद्वाष्पि शस्यते' इति, तथापि आमाशयगतस्यैव दोषस्य ज्वरारम्भकत्वात्
वातेऽपि रुच एव स्वेद उक्तः । उक्तं हि 'आमाशयगते वाते रुच-
पूर्वः प्रशस्यते' । तमेव रुचस्रोदमाह खर्पर इत्यादि । स्निद्यते अने-
नेति स्वेदः, वालुका एव स्वेदः, वालुकास्वेदः, तेन खर्परभृष्टेत्यादि
विशेषणं सकृच्छते । वालुकाप्रकर इत्यपि पाठः ॥ १०० ॥

मुस्तागारभूनिखं त्रयमेतत् त्रिकार्षिकम् । कफ-
वातामशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ १०१ ॥

पञ्चकालः । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगटापहः । ॥ १०२ ॥

पिप्पलीभिः शृतं तायमनभिष्यन्दि दीपनं । वात-
श्लेष्मविकारघ्नं श्लोहज्वरविनाशनम् ॥ १०३ ॥ आरग्व-
धादिः । आरग्वधग्रन्थिकमुस्तितक्ताहरीतकोभिः कथितः
कषायः । सामे सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपा-
चनश्च ॥ १०४ ॥

क्षुद्रादिः । क्षुद्रासृतानागरपुष्कराङ्गयैः क्षतः कषायः
कफमारुताङ्गवे ! सखासकासारचिपाश्वरुकरे ज्वरे
त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥ १०५ ॥

दशमूलोरसः पेयः कण्ठायुक्तः कफानिले । अविपा-

मुस्तोत्पादौ प्रत्येकं कर्षः ॥ १०१ ॥

पिप्पलीत्यादि वोगोऽवचारणया काष्ण्यापि कथितं, प्रत्येकं कोल-
प्रमाणयोगादस्य पञ्चकोल इति मञ्जा ज्ञेया ॥ १०२ ॥

पिप्पलीभिः शृतमित्यादि । पिप्पल्यास्तीक्ष्णवीर्यत्वात् काष्ण्या-
न्तरवत् अस्य अर्द्धपलादिमानेन काष्ठो न युज्यते, तेन कर्षमेकमल्पं वा
गृहीत्वा कषायः कार्यः । प्रवलेल्लेष्मणि वाते च योज्यः । वृद्धास्तु
काष्ठेन व्यवहरन्ति, अष्टभाषकं गृहीत्वा षडङ्गवदङ्गं शृतं आभावस्या-
यामपि कुर्वन्ति ॥ १०३ ॥

आरग्वधेत्यादि । आरग्वधः शोणाल्, फलं, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं,
तिक्ता कटुकी, दीपनपाचनशैत्यत्वं, 'दीपनमेदनोऽसौ इत्यपि पाठः १०४
क्षुद्रेत्यादि । क्षुद्रा कण्ठकारी ॥ १०५ ॥

केऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक्श्वामकासके ॥ १०६ ॥ मुस्तं पर्प-
टकः शुण्ठी गुडचौ सदुरालभा । कफवातारुचिच्छिद्दिदा-
हशोषज्वरापहः ॥ १०७ ॥ दारुपर्पटभार्ग्यद्वेषाधान्य-
ककटफलैः । साभयाविश्वपूतीकेः काथो हिङ्गुमधूक्तः ॥
कफवातज्वरे पीतो हिकाश्वासगलयहान् । कासशोषप्रसे-
कांश्च हन्यात् तरुमिवाशनिः । मात्रा चौद्रष्टतादीनां
स्नेहकाधेषु चूर्णवत् । माषिकं हिङ्गुसिन्धूतज्वरणाद्यास्तु
शाणिकाः ॥ १०८ ॥ मातुलुङ्गफलकेशरो घृतः सिन्धुज-
म्भमारिचान्वितो मुखे हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोष-
माशु जड़तामरोचकम् ॥ १०९ ॥

लङ्घनं वालुकास्त्रेदो सन्निपाते नस्यं निष्ठीवनन्तथा ।
प्रवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥११०॥ सन्नि-
पातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् । पश्चात् श्लेष्मणि
संचोणे शमयेत् पित्तमारुतौ ॥ १११ ॥ त्रिरात्रं पञ्चरात्रं

दशमूलीत्यादौ । रसः काथः । अविपाके दोषाणामीपत्पाके,
तेन पार्श्वनत्वमस्य ॥ १०६ ॥

मुस्तमित्यादि । काथेन ॥ १०७ ॥

दार्वित्यादि । प्रतिको लाटाकरञ्जः इति निश्चलः । किन्तु भूतीक
इति पाठो ब्रह्मपुस्तकेषु दृश्यते, स च टीकया न व्याख्यातः । भूतीकश्च
यमानी । हिङ्गुचौद्रयोः प्रक्षेपार्थं परिभाषामाह मात्रेत्यादि । चूर्ण-
वदिति कर्ष इत्यर्थः । उन्नमस्यपनं मात्रेति पक्षे इयं मात्रा ज्ञेया, माषिकं
हिङ्गुवृत्ति क्रेतः । आद्याशब्देन सैन्धव मौत्रञ्जब मरिषादवः ॥ १०८ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि । सिन्धुजम्भ सैन्धवम् ॥ १०९ ॥

सन्निपातज्वर चिकित्साभाह लङ्घनमित्यादि । यद्यपि सन्निपातज्व-
रस्त्रिदोषारब्धः, तथापि सासाशयस्य कफस्थानत्व इ, स्थानित्वेन च कफ

वा दशरात्रमथापि वा लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्या-
 दारोग्यदर्शनात् । दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहि-
 ष्यता । न हि दोषत्रये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम् ॥११२॥

एव वली, अतस्तत्प्रत्यनीकचिकित्सा प्रथमतो विधेया । अतः कफप्रत्य-
 नीकमेव लङ्घनादिकं प्रथमं फल्यम् इत्याह लङ्घनमित्यादि । अत-
 एवोक्तमन्यत्र 'क्षेपनिपहमेवादौ कुर्याद्वापौ त्विदोषजे' इति यत्
 पुनस्तन्वान्तरे 'शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु । इनिवारतमं
 तद्धि ज्वरार्तेषु विशेषतः' । तथा 'वातस्याहु जयेत् पित्तं पित्तस्याहु-
 जयेत् कफम् । त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेत् बलवत्तमः' इत्युक्तं,
 तत् पुनरवस्थाविशेषे बोध्यम् । तथाहि सामज्वरे कफमेवादितः प्रति-
 कुर्यात्, आमपाकान्ते पित्तमेवादौ, चिरजे माहृतमेवादाविति ।
 अत्रार्थं तन्वान्तरं 'ज्वरे त्विदोषजे सामे शमयेत् कफमादितः । पाका-
 न्तमागते पित्तं चिरजे विषमेऽनिबन्धम्' इति । अन्ये पुनः 'वातस्याहु
 जयेत् पित्तम्' इत्यादिश्लोकमतोभारविषयतया वर्णयन्ति । ननु वाता-
 दीनां विभिन्नसञ्चयप्रकोपादीनां युगपदुपस्थानाभावात् कथं सम्भूय
 सान्निपातिकव्याध्यारम्भकत्वम् ? अथ मन्यते त्विदोषकरनिदानवशेन
 प्रकोपादेशां युगपदुपस्थितिरिति, तदपि न मनोरमम्, यतस्तथाविध-
 निदानोपसेवनेऽपि दोषाणां विपरीतैर्गुणैः परस्पररोषघातात् युगपत्-
 प्रकोपस्य अतुपपत्तेः । अत्रोच्यते न खलु दोषाणां निश्चल एव गुणो-
 विपरीतः, समानस्यापि कतिपयगुणस्य सङ्घावात् समानेन हि गुणेन
 दोषाणामन्योन्वप्रकोपस्यापि सम्भवात् । तथाहि रोक्ष ङाघवाद्यै-
 वांशुस्त्रैजसं पित्तं प्रकोपयति, पित्तमप्येवमेव वायुम्, वायुरपि
 शैत्यात् कफम्, कफोऽपि तथा वायुम्, पित्तञ्च इत्येवमेव कफम्, कफो-
 ऽपि तथा पित्तमिति, गणसास्यं । न वाच्यम् विपरीतस्तु गुणो भूयान्
 अत्यं समानगुणमभिभूय प्रशमयत्येव, कुतो न करोत्येव, यतो दृष्ट्या-
 मेधया त्विदोषकरइत्यप्रभावाच्च दोषगुणा दूषयन्ति परं न शमयन्तीति ।
 इदं वदन्त्याह 'विद्वद्द्वैरपि न त्वेते गथैर्नन्ति परस्परम् । दोषाः सहज-

आद्रेकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् । आकण्ठ धार-
येदास्ये निष्ठोवेच्च पुनः पुनः । तेनास्य हृदयात् श्लेष्मा
मन्वापाश्वं शिरोगलात् । लोनोऽप्याकृष्यते शुष्को लाघव-
श्चास्य जायते । पर्वमेढोज्वरां मूर्च्छानिद्राकासगलामयाः ।
मखाब्जिगौरवं जाड्यमुत्कृष्टं शशापशाम्यति । सकृद्विचतुः
कुर्यात् दृष्ट्वा टोपवलावलम् । एतच्च परमं प्राहुर्भेषजं
सन्निपातिनाम् ॥ ११३ ॥ मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिन-
वणान्वितम् । अन्यथा सिद्धिविहितं तीक्ष्णं नस्यं प्रयो-
जयेत् तेन प्रभयते श्लेष्माप्रभिवश्च प्रसिच्यते । गिरोहृद्-
यकण्ठास्य पाश्वरुक् चोपशाम्यति ॥ ११४ ॥ मधूकसा-
रादिः । मधुकमारमिन्वृत्यवचाषणकणाः समाः । स्रक्ष्णं
पिष्टाम्भरा नस्यं कुर्यात् संज्ञा प्रबोधनम् ।

साक्षात्वात् घोरं विषमहोनिव' इति । अस्यार्थस्तु अस्मदीयचरकतत्त्व-
प्रदीपिकायामनुसन्धेयः ॥ ११० ॥ १११ ॥

नङ्गुनं सूचयित्वा टोपभेदेन तदवधिमाह त्रिरात्रमित्यादि ।
त्रिरात्रं । नङ्गुनविधिविकृत्यो यथाक्रमसल्लक्षणवाताद्युपेक्षया ज्ञेयः ।
कस्यादारोग्य दर्शनादित्यभिधानं समदृष्टदोषत्वयामेक्षया वलसम्पत्तौ च
ज्ञेयम् एतावन्तं कालं कथं नङ्गुनं कर्तुं शक्यमित्यागङ्गाराह दोषाणा-
मित्योदि । 'नङ्गुनादिकम्' इत्यत्र आदिशब्दात् बालुकास्त्रेदादी
नामपि पठ्यमान ११२ ॥

निशोवनमाह आर्द्रकेत्यादि । आर्द्रकस्वरसमुष्णं कृत्वा सैन्ध-
वादिचूर्णमनुरूपं दत्त्वा निशोवनः उपदिशन्ति दृष्ट्वाः ॥ ११३ ॥

नस्यमाह मातुलुङ्गेत्यादि । लवणत्रयं सैन्धवसौचल-विडम् ।
सिद्धिविहितमिति । अथ योगस्य भालुकितन्त्रोक्तत्वात् भालुकितन्त्र-
स्यैव सिद्धिस्थाने ज्ञेयम् ॥ ११४ ॥

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च । वस्तमूत्रेषु
 पिष्टानि नखं तन्द्रोनिवारणम् । शिरोष्वौजगोमूत्रकृष्णा-
 मरिचसैन्धवैः । अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनिशिला-
 वचैः ॥ ११६ ॥ अष्टाङ्गावलेहिका ॥ कटफलं पौष्करं शृङ्गो
 व्योषं याससकारवो । श्लेष्मचूर्णीकृतश्चैतन्मधुना सह
 लेहयेत् । एषाऽवलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।
 हिक्कां खासच्च कासश्च कण्ठरोगं नियच्छति । ऊर्ध्वग-
 श्चेऽभहरणे उष्णे स्त्रे दादिकर्मणि । विरोध्युष्णे मधु त्यक्त्वा
 कायैः पाट्टैः कजे रसैः ॥ ११७ ॥

मधुकुष्ठारेत्यादि मधुकफलविशेषस्तस्यसारः फलास्थि, ऊषणं
 मरिचम्, अम्बुवा कोष्णे ॥ ११५ ॥

सैन्धवसित्वाद्यौ श्वेतमरिचं शोभाञ्जनवीजम् । अञ्जनमाह शिरो-
 वेत्यादि शिला मनः शिला । सरसोनेत्यादिविशेषणार्थको योगः,
 प्रथक्पाठात् प्रथमयोगोऽपि बोध्यः । बहुकृष्णायुर्वेदसारे 'शूकान्तवीज-
 यांसुख-कणा मरोच-सैन्धवैः । शिला-वचा रणेनैवा अञ्जनं स्यात् स्यात्-
 प्रबोधनम्' ॥ ११६ ॥

अवलेहमाह कटफलेत्यादि यापी दुरालभा । कारवीरकृष्णजीरकं
 सन्निपाते स्वेटस्य सर्वदा हितत्वेन अग्निवम्बन्धमसृङ्गूतं देहस्य उष्णत्वं,
 मधु च उष्णे विरुद्धते, अतस्तत्र मधु त्यक्त्वा आर्द्रकखारणेनावलेहः
 काये इत्याह ऊर्ध्वग इत्यादि । एकघण्टे रति पदं स्वेटादि विशे-
 षणम् अपरत्रोपपत्यर्थे । यास्मात् उष्णविरोधि मधु ततो मधु त्यक्त्वा
 इत्यर्थः । ननु, 'क्रियावास्तु गुणान्नाभे क्रियासन्धा प्रयोजयेत् ।
 पूर्वस्थां शान्तेगायां न क्रिया सङ्करोहितः' इत्यनेन सुश्रुते क्रियाय-
 हुरो निषिद्धः, तत् कथं नस्यनिष्ठावतादीनां युगपदेव सन्निपातत्परे

पञ्चमुष्टिः । यवकोलकुलत्यानां मुद्गामलकशुण्ठयोः ।
एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले । पञ्चमुष्टिक इत्येष
कम्बु वातपित्तकफापहः । शस्यते गुल्मशूले च श्वासेः
चये ज्वरे ॥ ११८ ॥

विधानम् ? अत्रोच्यते, क्रियाशङ्करोहनेऽक्रियामेवकः, तस्य च
दूषकत्वं न सङ्करत्वमात्रेण, किन्तु चरितमात्रत्वेन अग्निमान्द्यजन-
कतया तथा परस्परगुणविरोधादुभयोरपि निष्कृततया च । एतद्दोष-
हयमन्तः परिमार्जन एव सम्भवति, न पुनर्वह्निःपरिमार्जने नस्यनिष्टो-
वनादौ । एतदभिसन्धाय वृन्दोऽपि समाधानसक्तवान् यथा 'क्रिया-
भिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्यमिष्यते । भिन्नरूपतया यास्तु ताः
कुर्वन्ति न दूषणम्' इति । तुल्यरूपतावात्मानःपरिमार्जनत्वेनैव
श्रेया । तेनायमर्थः एकस्मिन् अन्तःपरिमार्जने उपयुक्ते यद्यपरमन्तः
परिमार्जनस्युपयुज्यते, तेनैव क्रियासाङ्कर्यस्य उक्तरीत्या दूषकत्वम्, न
वह्निःपरि-मार्जने नस्यादाविति । कषायादिभेषजोपयोगान्तरं पुनर-
वलेहादिदाने च यद्यपि क्रियासाङ्कर्यदोषो भवत्येव, तथापि काथ्याक-
तया न विरोधः । तदङ्गतावानादिवद्व्यवहारात् दोषानुपलम्भाच्च
बोध्यं । किन्वा क्रियासाङ्कर्यस्य दोषस्यात्यतया कण्ठरोषादिवत्त्वद-
पायप्रशमकतया च निषिद्ध-मप्यवलेहादिक-मवस्थाविशेषे अङ्गी-
क्रियते । यथा पीतविषे वाचादौ वसनम् । अन्ये तु कल्पनया तुल्य-
रूपतां व्याख्याय कषायावलेहयो युग-पदुपयोगेऽपि कल्पनाभेदाच्च
साङ्कर्यमित्याहुः । तन्न, सृश्रुते अग्निमान्द्यादिहेतुत्वेन क्रियाशङ्कर-
मात्रस्यैव दोषत्वसक्तम् । अत्र तुल्यरूपता तुल्यरूपता वेति विशेषो
नास्ति । केवलं वृन्देनैव कषायनस्यादीनां सन्निपाते युगपदुपयुज्यमा-
नानामविरोधार्थम्, क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिरिति वचनं निवृत्तम् । तच्च
क्रियाद्वयं कल्पनया तुल्यरूप-मत्तुल्यरूपं वा भवतु, उभयथाप्यतिमात्रा-
दिनाग्निमान्द्यादिहेतुतयानिषिद्धमेव । तेनाभिन्नकल्पनात्मकेऽपि भेष-
जद्वये युगपदुपयुक्तं चरितमात्रत्वादिना अग्निमान्द्यादिहेतुत्वं

चातुर्भद्रकपञ्चमूलकं । पञ्चमूलोकिरातादिर्गो
योज्यस्ति दोषजे पित्ताक्तटे च मधुना कणया च
कफोक्तटे ॥ ११६ ॥

दशमूलं । विल्वश्यानाकभाज्जारी पाटलागणिका-
रिक्ताः । दोषनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् । शाल-
धर्णीपृश्निपर्णी वृहतोदयगोचुरम । वातपित्तहरं वृथं
कनीयः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरा
पहम् । कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ।
पिप्पलीचूर्णं संयुक्तं श्लेहज्वरविनाशनम् ॥ १२० ॥

दूषकताबोजस्यैवेति । तस्मात् अन्तःपरिमाज्जनेनैव तुल्यरूपत्वम्,
वाहःपरिमाज्जने च असन्नरूपत्वं व्याख्याय कृपापनखाङ्गनाटिषु क्रिया-
साङ्ख्यैर्दोषत्वं परिहरण्योयम् ११७ ॥

यवेत्यादि । प्रत्येकं यमादीनां उचितं वर्णं स्वप्नं नतु पलं इत्य-
बाहुल्यात् । अयमेव पलः प्रचारी । गन्धैश्च इत्यभाङ्गुय सस्रदिताना-
मेपां मित्तिवा पलमात्रं पचेदित्यन्ते । पलः पुनर्यवादीनामाहारइत्य-
त्वात् प्रत्येकं पलमानत्वेऽपि न दोष इत्यहम् । अश्वैव योगस्य घान्य-
शुण्ठीयोगात् सप्रसृष्टिक इत्यपि नान्यं यदुक्तं 'यव कोल कुलस्यैव
सद्गमूलकशुण्ठीकैः । धन्याक विह्वान्द्रुक्तैर्दूःखात् सप्रसृष्टिकः' ११८ ॥
पञ्चमूलोक्त्यादि । वातपित्तोक्तनवाङ्गयोग एवायम् । अत्र पुनर्मधु-
योगात् पित्तोत्क्षेपविरोधहन्तृत्वं पिप्पलीयोगाच्च कफोत्क्षेपविरोध-
हन्तृत्वमस्य ज्ञेयम् । अत्र कनीयजाण्य पञ्चमूल्यः व्यवहारः । अन्ये
उनः श्लेष्मोद्बृण्ये महतीं पञ्चमूलं गङ्गाः ११९ ॥

दशमजस्य उक्तत्वादुक्तव्याप्तः । सातुरोधाच्च पञ्चमूलद्वयमाह विदु-
त्यादि । महातरुसम्भवत्वात् विदुत्यादि पञ्चमूलस्य महत्त्वं, स्वल्पतरु-
सम्भवत्वाच्च शालपर्ण्यादीनामल्पत्वं ज्ञेयम् । सुश्रुते तु गोचुरस्थाने

शुतुर्दृशाङ्गः । चिरज्वरे वातकफोत्वणे वा त्रिदोषजे वा
दशमूलमिश्रः । किराततित्तादिगण प्रयोज्यः शुद्धार्धने
वा त्रिवृताविमिश्रः ॥ १२१ ॥

वातश्लेष्महरोष्ठादशाङ्गः । दशमूलो शटी शृङ्गो पौष्करं
सदुरालभम् । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणौ ।
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः । कासहृद्यहृत्पाश्वा-
न्तिंश्वासहिक्कावमीहरः ॥ १२२ ॥

पित्तश्लेष्महरोष्ठादशाङ्गम् । भूनिम्बदारुदशमूलम-
हौषधाब्दतित्तेन्द्रबीजधनिकंभकणाकषायः । तन्द्रीप्रला-
पकसनाकुचिदाहमांहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु
हन्ति ॥ १२३ ॥

मुस्ताद्योगणः । मूस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् ।
त्रिफलाधन्वयासच्चनीलो कम्पिलकं त्रिवृत् । किरा-
ततित्तकं पाठा वला कटुरोहिणौ । मधुकं पिप्पलीमूलं
मुस्ताद्योगण उच्यते । अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपात

एरण्डमूत्रं पच्यते, चरकं तु गोक्षुर इति । तेन हस्तुतप्रयोगेषु, एरण्ड-
मूत्रेनैव चरकादिप्रयोगेषु, गोक्षुरेणैव व्यवहार इति शाब्दिहोत्रा-
दावप्येरण्डमूत्रेनैवेति १२० ॥

चिरज्वर इत्यादि । वातकफोत्वण इत्युभयत्रापि संवध्यते । शुद्ध-
ार्धने वा त्रिवृताविमिश्र इति मलविवक्षे सति शोधनार्थं त्रिषट्ठर-
त्रिवृत्तूर्धमापकाणां प्रक्षेप इत्युक्तः ॥ १२१ ॥

दशमूलीत्यादि स्पष्टम् ॥ १२२ ॥

भूनिम्बेत्यादौ इन्द्रबीजं इन्द्रजवः ॥ १२३ ॥

नुत । पित्तात्तरे मन्निपाते हितञ्चोक्तं मणौषिभिः ।
मन्यास्तभ्ये उराघाते उरःपार्श्वं शिरोग्रहे ॥ १२४ ॥

शट्यादिगणः । शटी पष्करमूलञ्च व्याघ्री शृङ्गी दुरा-
लभा । गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी । एष
शट्यादिको वर्गः मन्निपातज्वरापहः । काशहृद्यहर्षा-
न्तिश्वसे तन्द्राञ्च शस्यते ॥ १२५ ॥

बृहत्यादिः । बृहत्वी पष्करं भार्गी शटी शृङ्गी
दुरालभा । वत्यकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ।
बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तःमन्निपातज्वरापहः । कासादिषु च
सौष देयः सोऽद्रवप च ॥ १२६ ॥

भार्गीदिः । भार्गी पष्करमूलञ्च राक्षं विल्वं यमा-
निकास । नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीं चाप्सु माधयेत्
मन्निपातज्वरे देयं हृत्पाश्वानाहशूलिनाम् । कासाश्वा
साग्निमन्तुत्वं तन्द्रीञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥ १२७ ॥

सुक्तेत्यादौ नीला नीलशृङ्गा, कम्पिल्लकं गुण्डारोचनी । वला-
म्याने वचेति न, पाठः आयुर्वेदमारादौ वलापाठात् ॥ १२४ ॥

शटीत्यादौ किरातस्थाने क्वचित् पटोलं पठन्ति, तन्नहागीत-
जलकणं चन्द्राट्टिदेहेषु, किरातस्यैव पाठादिति ॥ १२५ ॥

वृहत्पाश्वानाहशूलिनाम् अहृत्पाश्वानाहशूलिनाम् अहृत्पाश्वानाहशूलिनाम्
हृत्पाश्वानाहशूलिनाम् अहृत्पाश्वानाहशूलिनाम् अहृत्पाश्वानाहशूलिनाम्
पाठात् ॥ १२६ ॥

भार्गीमित्यादि । मेलास्य । विल्वं विल्वमूलं योगिकमस्तम्भकत्वात्
दशमूलञ्चेति पाठपक्षेऽपि भागद्वयं तस्य यास्यं, किन्तु नेले “नाग-
रञ्च मृणालञ्च पिप्पली च” इति पाठोदृश्यते । एवं चन्द्राट्टेऽपि, अत-
एकभागस्येति युक्तम् ॥ १२७ ॥

द्विपञ्चमूलोपहृत्प्रत्या-विश्वंघ्ननखीदयं । कफवातहरः
काथः सन्निपातहरः परः ।

कारवीपुष्करैरगड्ढतायन्तीनागरामृताः । दशमूलोश-
टीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्नवा । तुल्यामूत्रेण निष्काथ्य पीताः
स्रोताविशोधनाः । अभिन्यासज्वरं घोरमाशुघ्नन्ति समु-
द्धतम् । १२६ ॥

मातुलुङ्गाश्वभिद्विल्याघ्रोपाठोरूकजः । काथो लव-
णमूवाढ्योऽभिन्यासानाहशूलनत ॥ १२७ ॥

निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणं विद्याद्दोजसम् ॥ १२१ ॥

कण्ठरोधकफवासिद्धिकासंन्यासपोडितः । मातुलुङ्गा-
द्रंकरसं दशमूत्रमभ्यासपिवेत् ॥ १२२ ॥

द्विपञ्चमूलोपहृत्प्रत्या-विश्वंघ्ननखीदयं कानागर
कड करानिभेदात् रक्तश्चेत्पुत्रभेदाद्वा ॥ १२५ ॥

सन्निपातज्वरभेदोऽभिन्यासस्य निष्कित्यामाह कारवीशदि ।
कारवी दण्डजोरूकम्, लायना लायनाया, मूत्रेण गोमूत्रेण ॥ १२६ ॥

मातुलुङ्गत्याटौ । व्युत्थित पाप्याशुभेदो, विदूष्य मूलं लवणं
सैश्ववं, मूलं गोमूत्रम् । गोमूत्रसैश्ववे प्राक्ष्य काथः पेयः । गतप्रयो-
गदर्शनात् गोमूत्रेण काथः प्रक्षेपस्य लवणमित्येके ॥ १२७ ॥

रुग्निनिश्चये अभिन्यासमक्षयस्य अशुक्तत्वात् तद्वक्ष्यमिहैवाह
निद्रोपेतमित्यादि । सन्निपातज्वरमेव निद्रोपेतमभिन्यासं विद्यात् ।
क्षीणं विद्याद्दोजसमिति क्षीणमिति क्षीणधातुगतम् । अभिन्यास-
ज्वरभेवं सन्निपातज्वरमेव क्षीणधातुगतं हतौजसं विद्यात् उक्तं
सुश्रुते “अभिन्यासन्तु तत्प्राहुर्हतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं दक्ष-
मसाध्यमपरे जगुः” इति ॥ १२१ ॥

व्योषाञ्चत्रिफलातिक्ता-पटोलारिष्टवासकैः । स भूनि-
म्बामृतायासै स्त्रिदोषज्वरनुज्जलम् । त्रिवृद्धिगालात्रिफला-
कटुकारम्बधैः कृतः । स चारो भेदनः काथः पेयः सर्व-
ज्वरापहः । १३३ ॥

स्त्रे दोहमे ज्वरे देयश्चूर्णो भृष्टकुलत्यजः । वर्षेज्जिह्वां
जडां सिन्धुस्रूपणैः सान्त्वितसैः । उच्छुष्कां स्फूटितां जिह्वां
द्राक्षया मधुपिष्टया । लेपयेत् सष्टतश्चास्यं सन्निपाता-
त्मके ज्वरे । काकजङ्घाजटा निद्रां जनयेच्छिरसिस्थिता ।
सन्निपाते प्रकम्पन्तं प्रलपन्तं न वृंहयेत् । तृष्णादाहाभि-
भूतेऽपि न दद्याच्छ्योतलं जलम् । १३४ ॥

* सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः । शोथः
संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते । रक्तावसेचनैः पूर्वं
सर्पिः पानैश्च तं जयेत् । प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्वमनैः कव-
लग्रहैः ॥ १३५ ॥

कण्टरोधेत्यादौ दशमूलकायमेव मातृलुङ्गाङ्गकरसे प्रक्षिप्य पिबे-
दित्थर्थः ॥ १३७ ॥

व्योषेत्वाद्यौ अरिष्टो निम्बः, तस्य त्वक्, जडं काथः । त्रिवृद्धि-
त्वाद्यौ विशाखा गोरक्षकर्कटी, यवचारः प्रक्षिप्यः ॥ १३९ ॥

स्त्रे दोहमे इत्यादि सन्निपातत्मकेज्वर इत्यनं स्पष्टम् । काकजङ्घा
इत्यादौ जटामूलम् । सन्निपातइत्यादि स्पष्टम् ॥ १३४ ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते शोथे, सन्निपातज्वरे वा गते इत्यर्थः । रक्ता-

* ननु सन्निपातज्वरस्यान्ते इत्यादिना कर्णमूलशोथस्य तादृश-
ज्वरोपद्रवत्वं अङ्गीकृतं “ज्वरादितो वा ज्वरमध्यतो वा ज्वरान्ततो व

शैरिकं पांशुजं शुण्ठीवचाकटुककाञ्चिकैः । कर्णशोथ-
हरो लेपःसन्निपातज्वरे मृगम् । कुलत्थकट्फले शुण्ठी
कारवी च सनांशिकैः । सुखोष्णैर्लेपनं कार्यं कर्णमूले
महुर्मुहुः ॥ १३६ ॥

निदिग्धिकादिः । निदिग्धिकानागरकामृतानां काथं
पिवेन्निश्चितपिप्पलीकम् । जीर्णज्वरारोचककास-
शूलश्वासाग्निमान्यार्दितपीनसेषु । हृत्पूङ्गवामयं प्रायः
सायन्तेनोपयुज्यते ॥ १३७ ॥

वक्षेवनेरिति वङ्गवचनात् रक्तावसेचनं नैरन्त्येण बोध्यम् । जटुकर्णे
“शश्वरुक्तस्य मोक्षणम्” इत्युक्तत्वात् । सर्पिरत्न पञ्चतन्त्रं त्रिफलाष्ट-
बादि । चकारात् वातकफप्रलेहोऽपि बोध्यः । यदुक्तं तत्रैव “लेहाच्च
कफवातघ्नाः काथ्याः सकवड्पहाः । त्रिफलाष्टतपानं वा वडं च्छात्वा
समाचरेत्” इति ॥ १३५ ॥

कुलत्थेति स्पष्टं दृग्मलेनापि सुखोष्णेषु णाले लेपस्यदिशन्ति ॥ १३६ ॥
जीर्णज्वरचिकित्सासाहजं निदिग्धिकेत्यादि । निदिग्धिका कण्ट-
कारी, वातकफे क्रियते; पिप्पलीकाम्बु प्रिप्पलीं त्वक्त्वा मधु प्रक्षिपन्ति

अतिसूलशोथः क्रमादसाध्यं खलु कच्छसाध्यं सुखेन साध्यं प्रवदन्ति-
ज्ज्ञा” इति तन्वान्तर वचनेन ज्वरान्ते तादृशशोथस्य सुखसाध्यत्वं
स्वीकृतं तथा च वचनद्वयं विरोधोदुष्परिहारः खलु समाधनं
सन्निपातज्वरस्थान्ते इत्यत्रान्तशब्दस्य मध्यार्थकत्वेन विरोधभङ्ग
इति कश्चिद् अन्ये तु उल्लर्गापवादभेदेन वचनद्वयं सङ्गतिरित्याहुः ।
नव्यास्तु सन्निपातज्वरस्थान्ते इत्यस्यान्यविधमेवार्थं वर्णयन्ति तथाहि
सन्निपातज्वरशोथे यदि कर्णमूले कश्चित् शोथो जायते तेन शोथेन कश्चित्
प्रसृज्यते व्याधित इति शेषः ।

पिप्पलीचूर्णसयुक्तः काथाम्बुचैरुहोद्भवः । जीर्णज्वर-
लफध्वं सौ पञ्चमूलीकृतोऽथवा । कासाजौर्णार्वाचिश्वासहृत्-
पाण्डुक्रिमिरीगनुत् । जीर्णज्वरेऽग्निसादे च शस्यतं गुड-
पिप्पली ॥ १३८ ॥

कलिङ्गकाः पटोलस्यपत्रं कटुकरोहिणी । १
पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी । २
निम्बं पटोलं त्रिफला मृहीका मुस्तवत्सकी । ३ किरात-
तिक्रममृता चन्दनं विश्वभेषजम् । ४ गुड्यामलकं मुस्तम-
ईश्लोकसमापनाः । कषायाः शमयन्त्याश्च पञ्चपञ्चविधान
ज्वरान् । मन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् । १३९ ॥

वृद्धाः । पिप्पलीचूर्णस्य माषकद्वयं प्रक्षेप्यं प्रक्षारार्द्रादि कश्चित् । पुरा-
णप्रतिश्यायेऽप्ययं योगो दृष्टफलः अस्यैव योगस्य सोपपत्तिकं वैद्यव्यवहा-
रसिद्धसुपयोगकालमाह चर्नीत्यादि । किन्तु विन्दुसारे प्रातःसमयोऽ-
प्युक्तः । यथा “श्वासकामविनाशाय मन्दाग्नेर्दीपनाय च । अरुचेरु-
निहत्यर्धं प्रातरुत्थाय तंपिबेत् ” इति । तथा वृन्दोऽप्याह “तद्-
रालिज्वरेसाय-मन्यत्र प्रातरिष्यते” इति ॥ १३९ ॥

पिप्पलीन्यादौ लिङ्गरूपा गुडुची, पञ्च मूनी च सज्जते । योगद्वये-
ऽपि पिप्पलीचूर्णं प्रक्षेपः । पित्ताग्नेभ्यो मधु उपदिशन्ति वृद्धाः ।
इदञ्च योगद्वयं प्रायः सारसुपयुज्यते । कासेत्यादौ गुडपिप्पलीः प्रत्येक
माषकद्वयेण व्यथहरन्ति वृद्धाः ॥ १३८ ॥

पिप्पलीज्वरार्चिकत्वाभाह कलिङ्गकाइत्यादि । वामदस्य । गते
पञ्चयोगाः पञ्चसु मन्तसततान्येद्युक्-लतीयक चतुर्थकेषु, यथासंख्यं
देवाः । अन्तं तु सर्वेषु योगाः शोभ इत्यहः । तत्र यथासंख्यमेव
युक्तं सततोद्धेयेन पटोलादिभोगस्य, तथा निम्बादेशान्येद्युक्कोद्धेयेन,

गुड़प्रगाढां त्रिफलां पिवेद्वा विषमाहृतः । दीर्घपत्रक-
कर्णाख्यनेत्रं खटिरसंयुतम् । ताम्बूलेस्तद्दिने मुक्तं प्रात-
र्त्रिपलनाशनम् । गुड़चोमुस्तधात्रौषां कषायं वा समाचि-
कम् ॥ १५० ॥ मुस्ताकादिः । मुस्तामलकगुड़चीविश्वौषधकण्ट-
कारिकाकाथः । पीतः सकणाचूर्णः सनधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥

महौषधामृतामस्तचन्दनोशीरधान्यकैः । काथस्तृती-
यकं हन्ति शकंरामधुयोजितः । वासाधातौस्थिरादारुपथ्या-
नागरमाधितः । सितामधुयुतः काथश्चानुर्थकनिवारणः ।
मधुना सर्वज्वरन्च्छेफालौटलजो रसः । अजाजोगुड़सं-
युक्ता विषमज्वरनागिनी । अग्निसादं जयेत् सम्यक् वात-
रोगांश्च नाशयेत् । रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं योऽग्राति
नित्यं विषमज्वरात्तः । विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण
वातामयैश्चापि सुघोररूपैः । प्रातःप्रातः ससर्पिर्वा रसोन-

गुड़च्यादेश्च चतुर्थकोल्लेखेन क्षारपाणौ दृष्टत्वात् । सलतसततान्येद्यु-
सृतीयकचतुर्थकानिति पाठस्तु वामटे परके नास्ति हन्तेऽपि नास्ति ।
तेनायमईहोक्तः संप्रहे केनापि प्रमादात् लिखितः ॥ १३९ ॥

गुड़प्रगाढामित्वादि । सुशुनस्य । त्रिफलामित्यत्र कथितामिति
शेष इति उल्लेखः । गुड़ोऽत्र प्रक्षेपः । दीर्घपत्रकेत्यादि । कर्णाख्यं
काणा खोड़ इति ख्यातं । तस्य विशेषणं दीर्घपत्रंति । नेत्रं मूत्रं, तदपि
शुष्कदेशजातं प्राहस्रपदिगन्नि वृद्धाः । गुड़चीत्यादि । सुशुतस्य ।
ख्यं योगो यद्यपि त्रिं चतुर्थके पठितः, तथापि सधुयोगात् विषमज्वर-
मात्रहन्तृत्वमप्यस्य बोध्यम् । उल्लेखस्तु यद्यपि योगोऽयं विषमज्वरे
पठितः, तथापि समानतन्त्रोक्तत्वात् विषमज्वरविशेषे चतुर्थकएवायं
बोध्य इत्याह ॥ १४० ॥

मृपयोजयेत् । पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिवेत् क्षीररसाग्रनः ।
 षट्पलं वा पिवेत् सर्पिः पथ्यां वा मधुना लिङ्गितं । पय-
 स्तैलं घृतञ्चैव विदारोक्षुरसं मधु । समूच्छं पाययेद्वेत्
 विषमज्वरनाशनम् । पिप्पलीशर्कराक्षौद्रं घृतं क्षीरं यथा-
 वलम् । खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् । पयसा
 वृषदंशस्य शकृद्देगागमे पिवेत् । वृषस्य दधिमण्डेन सुरया
 वा ससैन्धवम् ॥ १४१ ॥ निलिनीमजगन्धाश्च त्रिहृतां कटु-
 रोहिणीम् । पिवेज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ १४२ ॥
 सुरां समण्डां पानार्थं भक्षार्थं चरणायुधान् । तित्तिरींश्च
 मयूरांश्च प्रयुञ्ज्याद्विषमज्वरे । १४३ । अम्बोटजसहस्त्रेण

सुस्तादि-महौषधादौ स्पष्टो । वासादौ वासास्थाने चन्द्राटे पाठा
 पद्यते, व्यवहारस्तु वासयैव ! स्थिरा गानपथी । पथ्याहरीतकी
 मधुनेत्यादौ सर्वज्वरनुत् विषमाविषमज्वरनुत् । अजाजीत्यादौ मनाग्-
 षट् लक्षणजीरकमिति चक्रः । सितजीरकमित्यन्ये । रसोनकन्-
 मित्यादि भक्तात् पूर्वं कर्त्तव्यं, यदाह चक्रः “रसोनस्य सतैलस्य प्राग्-
 भक्तसपसेवनम्” इति । प्रातस्त्रित्यादि पिप्पलीत्यादियोगौ सौश्रुतौ ।
 षट्पलं सर्पिरत्नैव वक्ष्यमाणम् । पयइत्यादौ दुग्धं शृतं बोधम् । विदा-
 रोक्षुरसमिति इक्षुरसस्थाने स्वरस इति न पाठः, उक्तं हि हारोते-
 “विदारोक्षुरसः सर्पिमधु तैलशृतं पयः । पिवेच्चातुर्थकश्वासकामवात-
 ज्वरापहम्” इति । अन्ये तु विदारोस्वरसौ विषमज्वरमात्रे,
 चातुर्थे इक्षुरसात् योगान्तरमाहः । पिप्पलीत्यादौ दुग्धं शृतं बोध्यम् ।
 पयसेत्यादौ वृषदंशोविज्ञानः । वृषस्यापि शकृदित्यर्थः ॥ १४१ ॥

विषमज्वरे विरेकार्थमाह निलिनीत्यादि । निलिनी नीलवृद्धा ।
 व्यागमने व्यागमनदिवसे । सुरामित्यादि—चक्रस्य स्पष्टम् । अम्बोट-
 जस्राङ्गेरी । सैन्धवमित्यादि । चक्रस्य । अञ्जनशब्दः अभ्यञ्जनेऽपि

दलेन सुकृतां पिवेत् । पेवां घृतञ्च तांजन्तुयातुर्थकहरां
 त्राहम् ॥ १४४ ॥ सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुला
 समनःशिलाः नेत्राञ्चणं तैलपिष्टं विषमज्वरनाशनम् ।
 व्याघ्रोवसा हिङ्गुसमा नस्यं तद्वत् ससैन्धवा ॥ १४५ ॥ कृष्णा-
 म्बरदृढा वहगुग्गुलूलकपुच्छजः । धूपश्चातुर्थकं हन्ति तमः
 सूर्य इवोदितः ॥ १४६ ॥ शिरीषपुष्पस्वरसो रजनौदय-
 संयुतः । नस्यं सर्पिःसमायोगाच्चातुर्थकं ज्वरं जयेत् । नस्यं
 चातुर्थकं हन्ति रसावागैस्त्यपत्रजः ॥ १४७ ॥ ॥ १४८ ॥
 अष्टाङ्गधूपः । पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ।
 सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।

अपराजितोधूपः । पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागुरुदा-
 र्बभिः । सर्वज्वरहरो धूपः कार्थीऽयमपराजितः ॥ १४९ ॥

वैडालं वा शक्रदयोज्यं वेपमानस्य धूपने ॥ १५० ॥
 अपामार्गजटा कव्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः । वङ्गा
 वारे रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् । काकजङ्गा
 बला . श्यामा ब्रह्मदण्डौ कृताञ्जलिः । पृश्निपर्णी त्वपा-

वर्त्तते, तन्निरासाय नेत्रपदम् । व्याघ्रोत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्
 निङ्गुमेव प्रयोजकं नतु जातिः । कृष्णाम्बरेत्यादौ चम्बरस्य कृष्णत्वं
 शृङ्गराजस्वर्मादिभिः । उल्लुकः पेचकः । नस्यञ्च शिरीषेत्यादि रज-
 नौदयचुर्णं सर्पिश्च प्रचेद्यम् । नस्यमित्यादौ अस्त्यपत्रं वङ्गसेन
 पत्रम् ॥ १४५—१४८

पलङ्कयेत्यादौ पलङ्कवा गुग्गुलुः ॥ १४८ ॥

पुरेत्यादौ पुरोगुग्गुलुः, ध्यामं गन्धहृणम् ॥ १४९ ॥

वैडालमित्यादि स्पष्टम् । अपामार्गस्य जटा मूलं पृष्टे पादं दन्वा

मार्गस्तथा सृङ्गरजोऽष्टमः । एषामन्यतमं मूलं प्रथे-
 षोऽदृश्य बलतः । रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य वह्नमैकाहिकं जयेत् ।+
 मूलं जयन्त्याः शिरसा धृतं सर्वज्वरापहम् ॥ १५१ ॥ कर्म
 साधारणं जह्यात् तृतीयकचतुर्थकौ । आगन्तुरनुबन्धोऽहि
 प्रायशो विषमज्वरे ॥ १५२ ॥ गङ्गाया उत्तरे कुले अपुत्र-

बन्धः कार्यं इत्याहुः बन्धनविधिरायुर्वेदसारे यथा “अपामागेश्च मूलञ्च
 सव्यगच्छावितानानः । वज्रोयादृशमहश्चेन सर्वज्वरविमोक्षणम् ।”
 काकजङ्घेत्यादौ काकजङ्घा खनामच्छाता, श्यामा हृद्यदारकः, ब्रह्म-
 दण्डी ब्रह्मवष्टिका, कताञ्जलिः लाजाबिया । मूलमित्यादौ जयन्त्याः
 श्वेताया इत्याहुः, भुजयन्त्या इत्यन्ये ॥ १५० ॥ १५१ ॥

भूतानुबन्धिनो सृतीयकचतुर्थकयोश्चिकित्साभाह कर्मोत्थादि । दैव-
 व्यपाश्रयं बलिभक्त्यादि, युक्तिव्यपाश्रयश्च कषायादि, एतदुभयमपि
 चिकित्सितं साधारणशब्देनात्रोच्यते । जह्यादिति अन्तर्भूतत्वार्थमि-
 दम्, तेनसाधारणं चिकित्सितं तृतीयकचतुर्थकौ कर्मरूपौ जह्यात्
 ज्ञापयेत् निराकुर्यादित्यर्थः । ननु ज्वरान्तरे सर्वत्र युक्तिव्यपाश्रयं
 कषायादिकमेवोपदिष्टं, न दैवव्यपाश्रयम्, अत्र पुनः किमर्थं दैव-
 व्यपाश्रयमपि, वर्त्तव्यत्वेन उपदिश्यते इत्याह आगन्तुरित्यादि ।
 आगन्तुर्भूतादिः । विषमज्वरशब्देन तृतीयक चतुर्थकावेशाभिमतौ ।
 तृतीयकचतुर्थकशब्देनात्र तद्विपर्ययस्यापि पक्षणम् । अन्ये तु यद्य-
 आगन्तुरनुबन्धो हि इत्यादिवचनवलाद् विषमज्वरमात्र एव दैवव्यपाश्रयं
 कर्म कर्त्तव्यमित्यावाति, तथापि तृतीयकचतुर्थकाविति यदुक्तं तद्विशे-
 षार्थम् । तेन तृतीयक चतुर्थकयोः प्रायेण भूतानुबन्धजन्यत्वात्तयोरेव
 विशेषेण दैवव्यपाश्रयं कर्म कर्त्तव्यमित्याहुः । अन्ये तु साधारणश-
 ब्देन दोषमात्रसाधारणं युक्तिव्यपाश्रयमात्रं कर्मोच्यते । जह्यादि-
 त्स्य त्वजनीत्यर्थः, तेन तृतीयक चतुर्थके युक्तिव्यपाश्रयमात्रं न कार्यं,

स्तापसो मृतः । तस्मै तिलोदकं दद्यात् मृच्चत्यैकाहिकी
ज्वरः । एतन्नन्त्रेण चाश्वत्थपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ॥ १५३ ॥
सोमं न्वानुचरं देवं समात्तगणमौश्वरम् । पूजयन् प्रयतः
शोत्रं मृच्यते विषमज्वरात् । विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराच-
रपतिं विभुम् । सुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति
॥ १५४ ॥ ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः । रुचस्य ये
न शस्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् । निर्द्देशाहमपि
ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्कितम् । न सर्पिः पाययेत् प्राज्ञः शम-
नैस्तमुपाचरेत् । यावन्नघृत्वाद्दशनं दद्यान्मांसरसेन तु
॥ १५५ ॥ मांसार्थं भेषलावादीन् युक्त्या दद्याद्दिचक्षुषः ।

किन्नुभयमपि कार्यम् । एवञ्चागन्तुरह्वय्यो हीत्यादि द्वितोवाहंमपि
सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ १५२ ॥

गङ्गाया इत्यादि । एकदशायाः पुष्करिण्या अन्नाकरदिते
पानीयं नूतनघञ्जा नेत्रव्यम्, उदिते च रवौ षाडिदिने तर्पणं कार्यम् ।
अथ कुशा यवाः कुसुमानि च उत्स्त्रिषमाषभक्तादिना वलिचेत्युपदि-
शन्ति दृष्ट्वाः । अस्य मन्त्रस्य केचिदाद्यश्रीकं पठन्ति यथा “अङ्ग वङ्ग-
कलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । वाराणस्याञ्च यदहत्तं तन्न करसि हे
ज्वर इति । सोममित्युमया सहितम्, अन्नचरैर्नन्द्यादिभिश्च सहितम् ।
विष्णु मित्यादि । नामसहस्रेण महाभारताद्युक्तेन ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

इदानीं घृतप्रयोगान् विवक्षुः घृतस्य कालं विषयञ्चाह ज्वराः
कषायैरित्यादि । अथ कषायैरित्यसमासनिर्द्देशेन व्यस्तैरपि कषाया-
दिप्रयोगैः रुजस्य सर्पिःपानं कर्त्तव्यमिति दर्शयति । वमनैरित्यनेन
अवस्थाविधेयवमनप्रयोगान् सर्पिःषडङ्गपूर्वभाविनो दर्शयति, लङ्घनैरि-
त्यनेन च लङ्घनं स्वेदनं काल इत्याद्युक्त्वा लङ्घनसमानफलाः स्वेदाद-
योऽपि मृच्छन्ते । इष्यस्येति वचनेन कषायाणि प्रयोगे सत्वपि व्यपि

कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिं क्रीडवर्त्तकान् । गुरुष्णत्वान्न
 शंसन्ति ज्वरे केचिन्निक्रमकाः । लङ्घनेनानिलवलं ज्वरे
 यद्यधिकं भवेत् । भिषङ्मात्राविकल्पज्ञो दद्यात् तानपि
 कालवित् ॥ १५६ ॥ पिप्पल्याद्यं घृतम् । पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्त-
 मश्रीरं कटुरोहिणी । कलिङ्गकास्तामलको मारिवातिविषे
 स्थिरा । द्राक्षामलकविल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।
 सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो ज्वरं जीर्णमपीहति । क्षयं कासं शिरःशूलं

सामानुभवत्वात् कफोत्तरतया वा यत्र रुच्यत्वं न भवति, तत्र सर्पिर्नि-
 दातव्यमिति दशयति । भिषग्जितं चिकित्सितम् । दशाहादूर्द्ध्वं हि
 घृतपानावस्था परिकेषोक्ता, इदानीं तदपवादमाह निर्द्देशाहमपी-
 त्यादि । निर्गतो दशाहाच्चिर्द्देशाहः । अलङ्कितमिति असञ्जातल-
 ङ्कितफलम् ; इयञ्चावस्था प्रवलसामदोषारब्धत्वात् ज्वरस्य, तथा अम-
 स्यगुपचाराच्च भवतीति ज्ञेयम् । यावन्नघुत्वादिति छेदः । लघुत्वे
 तु जाते कफोत्तरता अलङ्कितता चापयाति तेन तदा सर्पिःपानमनु-
 वृत्तं कर्त्तव्यमित्यर्थः यावदिति यावन्नघुत्वात् लघुत्वपर्यन्तं शसनैरूपा-
 चरेत् लघुत्वे सति सर्पिःपानं अथवा यावत् तावत् नित्ययोगीत्वात्
 लघुत्वात् यावत् पर्यन्तं शसनैरूपाचरेत् तावत् मांसरसेन । अशनन्तु
 निर्द्देशाच्चज्वरे कफोत्तरेऽप्यलङ्कितेऽपि मांसरसेन देयमित्याहुः अशनं
 दद्यान्मांसरसेनेति । ननु किसर्पमेतादृशमशनं कफविरुद्धमपि कफप्र-
 प्रधानावस्थायाम् दीयते ? सत्यं मांसरसस्य वतजनकत्वात्, बलस्य च
 दोषनिग्रहसमर्थकत्वात्, अतएवोक्तं तत्रैव “ बलं ह्यलं निम्नहाय
 दोषाणां बलहाय तत् ” इति । अथवागदीनित्यादि—शब्दात् कफि-
 ज्ञानादीनां ग्रहणम् । सात्वाविकल्पज्ञ इति, विकल्पो विशिष्टकल्पना
 संस्कार इत्यर्थः । सात्वाज्ञो विकल्पज्ञश्चेत्यर्थः । तेन तावती सात्वा
 कर्त्तव्या, तादृशः संस्कारः कार्यः, यथा लघुत्वानुष्णात्वे भवत
 इत्यर्थः ॥ १५५।१५६ ॥

पार्श्वशूलं हलीमकम् । अङ्गाभितापमन्निश्च विषमं सन्नि-
यच्छति । पिप्पल्याद्यमिदं कापि तन्त्रे क्षीरेण पच्यते ॥ १५९ ॥

सर्पिःपानावस्थां प्रतिपाद्यसर्पीं ज्याह पिप्पल्य इत्यादि ।—
कलिङ्गक इन्द्रयवः, तामलकी मूस्यामलकी, सारिवा अनन्तमूलम्,
विल्वं विल्वशलाटुः द्राक्षादिफलसाहचर्यात् । कत्र यद्यपि एतस्य
मानं नोक्तं, तथापि वृद्धवैद्यव्यवहारात् प्रस्यमात्रं गृह्यते, अतएवो-
क्तम् “ अनिर्द्दिष्टप्रमाणानां स्नेहानां प्रस्य इष्यते । अनुक्ते काथ्य-
माने तु पात्रमेतं प्रशस्यते ” । अन्ये पक्त्व्यएतस्य मानानिर्द्देशे
अव्यवस्थितमानमेवेच्छातः पक्त्व्यमिति । यत्र तु प्रस्यादिमाननिर्द्देशं
करोति, तत्र तावन्मानेनैव स्नेहेन प्रायो रोगापशमो भवतीति ज्ञेयम् ।
तथा हि वातव्याध्यादौ भूरिस्नेहे साध्ये भूयसीमेव स्नेहमात्रं
वक्ष्यति । तथा पपौण्डरीकाद्यनस्ये योगितया स्नेहस्य कुड्वमानमे-
वोक्तम् । कुष्ठोक्ततिक्तषट्पलादौ तु अत्यल्पघृतसम्बन्धागेन तथैव
पक्त्व्य घृतस्य कार्यकर्तृत्वं भवतीति भेषजप्रभावदर्शी महर्षिर्वैध-
यति । तत्र यदि कुष्ठस्य दीर्घरोगतया भूयसा तिक्तषट् पलेन प्रयो-
जनं, तदा पुनः पुनः षट्पलमानं घृतं पक्त्व्यं “ यथा क्वर्षन्ति स
उपाय ” इति वचनात् । एवं पाण्डुशकल्याणागस्त्यहरीतक्यादावपि
प्रतिनियतमानरूपेण प्रयोजनं वाच्यम् । तस्माच्च यादृच्छिकमाचार्यस्य
क्वचिन्मानाभिधान-मनभिधानञ्च क्वचिदिति । अत्र क्वचित् पुस्तके
हलीमकमिति पाठः क्वचिच्चारोचकमिति पाठइयमपि न प्रक्षेपणीयम् ।
यतः सुश्रुते “ जोर्यञ्जर-शिरःशूलगुल्मोदरहलीमकान् ” इति दृश्यते ।
वाभटे च “ पिप्पलीन्द्रयवधानतिक्तासारिवासलकत्रामलकीभिः । विल्व-
सुस्तडिमपानिनिसेवैः द्राक्षयातिविषयास्थिरया च । घृतमाशु निर्वर्त्त
साधितं ज्वरमन्निं विषमं हलीमकम् । अरुचिं श्मशतापसंसयोर्व-
मधुं पार्श्वरुजं क्षयम् ” इति दृश्यते । तस्मात् पाठइयमेव
युक्तम् ॥ १५७ ॥

यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ । तत्रैव
 कल्कनिर्युग्हाविद्ये ते स्नेहवेदिना । एतद्वाक्यवलेनैव कल्क-
 साध्यपरं घृतम् ॥ १५८ ॥ जलस्नेहीषधानान्तु प्रमाणं
 यत्र नीरितम् । तत्र स्यादौषधात स्नेहः स्नेहात् तीव्रं चतु-
 र्गुणम् । अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिल मतम् ॥ १५९ ॥
 घृततैलगुडादींश्च नैकाहादवतारयेत् । व्यषितास्तु प्रकुर्वन्ति
 विशेषेण गुणान् यतः । स्नेहकल्का यदाङ्गत्वा वर्तितो
 वर्तिवद्भवेत् । वद्धौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं
 विनिर्दिशेत् । शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे
 तथा । गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ।
 घृतस्यैव विपक्वस्य जानीयात् कुगलोभिषक् । केनातिमात्रं
 तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ १६० ॥ जीरषट्पलकं
 घृतं पञ्चकोलैः ससिन्धूयैः पलिकैः पयसा

अत्र केचित् “कल्ककथावनिर्दोषे गणात्तस्मात् समावपेत्”
 इति सुश्रुतवचनात् पिप्पल्यादीनां कल्कत्वं कषायत्वज्ञेयम् । अन्ये
 तु कल्कत्वमेव ब्रुवन्ते । अत्र एतत्संशयनिरानार्थं परिभाषामाह
 यत्वेत्यादि—अधिकरणेनेत्यधिकारितया, तेन यत्रैवाचार्येण गणत्वम-
 धिकृतं, तत्रैव विदारिगन्धादिगणादौ कल्ककषायकल्पना । यत्र त्वधि-
 कृतगणत्वं नास्ति, तत्र कल्ककल्पनैव । एतेन सुश्रुतेऽज्ञा “कल्क-
 काथावनिर्दोषे” इत्यादिका परिभाषा अधिकृतगणत्वमित्येव, न तु
 शेषजसमूहसात्वविषया इति । अनु सामुद्रभयकल्पना अनियमेन
 कदाचित् कल्ककल्पना कदाचित् कायकल्पना क्वो न स्यात् ? इति
 वेदनेन, कषायकल्पनायां इत्थं न साक्षात् प्रधानभूतं स्नेहसाधने
 व्यवह्रियते । कल्कन्तु साक्षादेव स्नेहसम्बद्धः पश्यत इति कस्यश्च पधा-
 न्यात् तथा ह । यद्यत्रावधारणाच्चेत्याह एतद्वाक्यवलेनैवाद्यादि ॥ १५८ ॥

समम् । सर्पिःप्रस्थं शृतं श्लोहविषमज्वरगुल्मानुत् । अत्र
द्रवान्तरानुक्ते चीरमेव चतुर्गुणम् । द्रवान्तरेण योगे हि
चीरं.स्नेहसमं भवेत् ॥ १६१ ॥

दशमूलषट्पलकं घृतम् । दशमूलोरसे सर्पिः सचीरे
पञ्चकालकेः । सचारेहन्ति तस्मिन् ज्वरकासाग्निम-
न्तताः । वातवित्तकफव्याधौन् माहानं चापि पाण्डु-
ताम् ॥ १६२ ॥

जलस्नेहेत्यादौ जलशब्दो द्रवमात्रोपलक्षकः ॥ ५६१ ॥ १६० ॥

पञ्चकोलेत्यादौ पयसा सममित्यस्य सप्तशब्दस्य तत्त्वार्थतास्त्रोकारेण
स्नेहसमं चीरम् ; त्रिगुणञ्च जलमर्षोपिकारोक्तषट्पलघृतसंवादात् ।
तद्व्यथा “ सचारेः पञ्चकोलेस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके । समचीरं घृतं
प्रस्थं ज्वराग्नीः श्लोहगुल्मानुत् इति । “ चीरदध्यारणालैस्तु पाको
यत्र रितः क्वचित् । चतुर्गुणं जलं तत्र बीर्यावानार्णभावमेत् परिभा-
षेयधनार्थेति क्त्वा कैश्चित् नाद्रियते । अन्ये तु चीरादिषाधनविषये-
यमित्याहुः चक्रस्तु सममित्यस्य सचार्थतामाश्रित्याह अत्रेत्यादि ।
एतच्चान्ये द्रवयन्ति यतः सुश्रुतोक्तोदरविकल्पिते “षट्पलकेऽस्मिन्
घृतप्रस्थं तल्लयत्रांश्च इति पद्ये । चरके ऽप्युक्तं गुल्मे “घृतप्रस्थं
पवपाचयेत् चीरप्रस्थेन” इति । व्यवहारस्तु क्वचित् त्रिगुणोदकेन,
क्वचिच्चतुर्गुणोदकेनेति ॥ १६१ ॥

दशमूलोपलक्षणौ रसाः काथः । जेज्जलुयते काथश्चतुर्गुणः, चीरन्तु
स्नेहसमम् । दक्षिकाथ्याञ्चतुर्गुणं वारोत्यादि परिभाषार्थमृजुं बुद्ध्या
जांशान्ते काले मेव पाकं व्यापद्ये । चतस्ताह यत्र काथः चोरेण
सह स्नेहाञ्जलादौ द्रवः कार्यः, यतः स्नेह पाके चतुर्गुण एव द्रव-
उत्कर्षसहः । “स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम् इत्यत्र तोयस्य द्रवोपलक्षण-
त्वात् । अतः काथोऽत्र त्रिगुणः चीरञ्च स्नेहसामिति । पञ्चकोले

काथ्याच्चतुर्गुणं वारिपादस्थं स्याच्चतुर्गुणं । स्नेहसप्त
स्नेहसप्तं चौरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः । चतुर्गुणं
त्वष्टगुणं द्रवहैगुण्यतो भवेत् ॥ १६३ ॥ पञ्चप्रभृति यत्

यत्रचाराः प्रत्यकं पलिकाः पूर्वोक्तषट्पलकचाहवायात् षट्पलत्वानुप-
पत्ते हेति ॥ १६० ॥

दशमूलीकाथार्थं परिभाषामाह काथ्यादित्यादि । स्नेहसप्तं
जीर्णमिति यत्र द्रवान्तरमस्ति तत्रेदं केवलचौरे तु जीयमेव चतुर्गुण-
वेणोवोत्सर्गसिद्धत्वात् इति गयादासचक्रौ । अन्ये तु यत्रैव केवलं
चौरं, तत्रैव स्नेहसप्तं चौरं, जलन्तु चतुर्गुणं, जीर्णदधारणालैस्त्रि-
त्यादिवचनादित्याहः । द्रवहैगुण्यतो भवेदिति यद्यपि “शुष्कद्रव्येष्विदं
मानमेवमादि प्रकीर्तितम् । द्विगुण्यन्तुद्रवेष्विदं सद्य एवोद्धृतेषु च’
इति वचनात् द्रवमात्र एव हैगुण्यमायाति, तथापि सुनिषन्नकचाङ्गे-
रीष्टते षोडशपलरूपस्य द्रवप्रस्यस्य हैगुण्येन द्वात्रिंशत्पलरूपत्वे द्रवत्वेन
सिद्धे यदयमाचार्यः “त्रिंशत्पलानि तु प्रस्यो विज्ञेयो द्विपलाधिकः
इति करोति, तेन हैगुण्यभिधायकपरिभाषा व्यभिचारः कश्चिदस्तीति
ज्ञापयति । अतएव रत्निकादौ त्रिपलपर्यन्ते कुडुवपूर्वमाने द्रवादृयो
हैगुण्यं न कार्यम् । यदाह गोपुररक्षितः “रत्निकादिषु मानेषु
यावन्न कुडुवोभवेत् । शुष्क द्रवादृयोश्चापि तस्य मानं प्रकीर्तितम्
इति, तथा यत्कणं ऽप्युक्तम् आर्द्रानाञ्च द्रवानाञ्च द्विगुणाः कुडुवा
दयः । एवञ्च कुडुवादिमानयोऽप्यस्यापि यत्र पलोक्लेखेन मानं तत्रापि
न हैगुण्यं विधेयं, तेन “रास्नासहस्रनिर्घृष्टे तैलद्रीणं विपादयेत्
इत्यादिषु पलोक्लेखेन जलं गृह्यमाणं न द्विगुणं भवति । कश्चित्
पलोक्लेखविधानेऽपि तन्वारीयवाक्यैकवाक्यतया पलोक्लेखागतद्रवेऽपि
कुडुवादिबिबक्षां कृत्वा हैगुण्यं विधेयम् । यथा जतञ्जीवचिकित्सितं
“मधुकाष्ठफनं द्राक्षाप्रस्यकाथ” इत्यादिना दरजे यः प्रयोग
उक्तः, स जतकणं “द्राक्षाया मधूकाष्ठप्रस्यकाथः” इत्यादिना

स्युर्द्रं प्राणिके हसम्बिधौ । तत्रस्त्रे हसमान्याहुरर्वाक् च
 स्याच्चतुर्गुणम् । वासाद्यष्टतम् । वासां गुडूर्ध्वं त्रिफलां
 त्रायभाषां यवासकम् । पक्वा तेन कषायेण पयसा
 द्विगुणेन च । पिप्पलीमूलमृद्दोका चन्दनोत्पलनागरैः ।
 कल्कोक्तैश्च विपचेत् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ १६४ ॥

अन्येन पठितः । तेन जत्रुर्कण्ये कधूकस्याहं प्रस्थो ज्ञेयपाठात् कतद्वै-
 गुण्यमेव जलस्य भवति । तत्रत्ययाज्ञेहापि मधूकाटपलोद्धेखवि-
 ङ्गितेऽपि काथ्ये कुड्वद्वयविवक्षया कतद्वैगुण्यमेव जलं देयम् ।
 एवमन्यदनुसरणीयम् । अत्र केचित् कुड्वस्यापि द्वैगुण्यं नेश्चन्ति,
 यदि हि द्विगुण्यः कुड्वः स्यात्, तदा काथ्याच्चतुर्गुणमित्यादि
 कल्कश्च स्त्रेहपाटिक इति परिमाणा सर्वतन्त्रसिद्धा वाधिता स्यादिति,
 यतः सुश्रुते “स्त्रेहकुड्वे साध्ये भेषजपत्रं कल्कमिष्ट” इत्युक्तम्,
 तथा च कृष्णात्वेण्यायुक्तं “स्त्रेहपाकविधौ यत्र प्रमाणां नोदितं
 क्वचित् । स्त्रेहस्य कुड्वं तत्र पचेत् कल्कपत्रेण त्र” इति । अत्र
 हि यदि कुड्वश्चतुःपत्ररूपः स्यात्, तदैव कल्कपत्रस्य स्त्रेहपाटिकत्वं
 घटते । अष्टपत्ररूपत्वे कल्कपत्रस्य स्त्रेहापेक्षया अष्टभागत्वमेव
 स्यादिति । एतच्च नातिशयो, यतः सुश्रुते एव “स्त्रेहकुड्वे साध्ये
 काथ्यद्वयप्रस्थोविधेय,” इत्युक्तम् । तत्र कुड्वेनैव यदि स्त्रेहपत्रद-
 त्तपत्रं मृच्छते, तदा अष्टःपत्रस्त्रेहे षोडशपत्र काथ्यपत्रं स्यात् ।
 नच तथा व्यवहरति, काथ्यषोडशपत्रं हि अष्टपत्र एव स्त्रेहे मृच्छते,
 तस्मादसाधकमेतत् कुड्ववाद्वैगुण्यस्येति द्वैगुण्यं कुड्वे युक्तम् ।
 अगस्त्यहरीतक्यां मधुनः कुड्वं यज्ञरकेषोक्तं तन्त्रान्तरे “मधुनश्च
 पलाटकम्” इति पद्यते, तथा तन्त्रान्तरे “त्रायभाषा अष्टःपत्रं पक्वा
 दशकेऽम्भवि शेषिते । कुड्वं कुड्वान् सर्पिःक्षीरधात्रीरसान्पचेत्”
 इत्युक्तम् । तत्र यदि अष्टःपत्रं कुड्वः स्यात् । तदा चरकोक्तत्रायमाना

एतेन सह विरोधः स्यात् । तथाहि 'जले दशगुणे साध्यं त्वायमाका
 चतुःपलम्' इत्यादि यावत् "रसस्यामलकानान्तु क्षीरस्य च दशस्य च ।
 मलानि घृथमष्टादौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् । तथान्यत्वायुक्तम् । 'आर्द्र-
 द्रव्यद्रवद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च । शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडुवः ससुदाहृतः" ।
 इति । अस्मात् कुडुवे द्वैगुण्यं साधु, यत्तु अष्टपलेऽपि स्नेहे
 कल्कस्य पलमानत्वं तत्क्षरससाध्यस्नेहाभिप्रायेण वा ज्ञेयम् । यदुक्तं
 "स्नेहे विध्यति शुद्धाम्बुनिःकाथस्वरसैः क्रमात् । कल्कस्य योज-
 येदं चतुर्थे षष्ठ्यष्टमम् तथा "शनस्य कोविदारस्य कर्पूदारस्य
 शाक्यसेः । कल्काद्यत्वात् पुष्पककतं प्रशंसन्ति चतुःपलम्' इति ।
 अत्र स्नेहप्रस्थापेक्षया चतुःपलं कल्कं स्नेहाष्टमभाग एव भवती-
 त्यादि विशेषवचनेन कल्कस्य स्नेहपादिक इति सामान्यवचनस्य
 बाधा क्वचिद्विषयविशेषे भवतीह न विरोधभावहतीति । अलस-
 तिप्रपञ्चेन सर्वथाष्टव्यवहारानुमतमेववर्त्मान्तुक्षरणीयमस्माभिरिति
 संक्षेपः । विस्तरः पुनरस्मदीयचरकतत्त्वप्रदोपिकायामेव गवेषणीय
 इति ॥ ३६३ ॥

पञ्चप्रभृतीत्यादिपरिभाषार्थं पुनर्वासाद्यष्टव्याख्यावसर एवञ्जली-
 करिष्यामः । वासानित्यादि । यवाचकं दुरालभा । अत्र चकाराह-
 वासादिक्वाथोऽपि दशगुण्य इत्याहुः । युक्तञ्चैतत्, यतः स्नेह-
 पाके चतुर्गुण्यमेव द्रवस्यगुण्यम्' स्नेहात्तोयं चतुर्गुण्यं' इति
 वचनात् । तोय शब्दोऽपि तत्र द्रवमात्रोपलक्षक इति । अत्र द्वाभ्या-
 मपि चातुर्गुण्यमित्यादि परिभाषयैव क्षीरकषाययोः प्रत्येकं द्वैगुण्ये
 सिद्धे चकारोऽयं क्वाथचातुर्गुण्यार्थ इति केचित् । अन्वेष्ये परि-
 भाषावत्वात् यद्यपि क्षीरं कषायस्य द्विगुण्य एव लभ्यते, तथापि
 स्यष्टार्थं क्षीरद्वैगुण्यमभिधानमित्याहुः । तन्न, क्षीरस्य हि मानानुज्ञौ
 काव्याञ्चतुर्गुण्यं वारि पाटस्यं स्याञ्चतुर्गुण्यम् । स्नेहसमं क्षीरं
 कल्कस्तु स्नेहपादिकः" इति वचनात् क्षीरस्य द्वावन्तरसाध्यैवति
 स्नेहसप्तमेव स्यात् । ततः कषायभागत्वयं क्षीरभागश्चैक इति
 इत्या द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषार्थोऽप्यनुवृत्तीतो भवति ।

गुडूच्यादि घृतानि । गुडूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफ-
लाया वृषस्य च । मृद्दीकाया वलायांश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वर-
च्छिदः ॥ १६५ ॥

तस्मात् कर्त्तव्यं क्षीरद्वैगुण्यप्राभिधानम् । अन्ये तु द्वाभ्यामपि चातु-
गुण्यमिति परिभाषायां प्रत्येकमेव द्रव्येण चातुगुण्यमिच्छन्ति । तत-
स्नेह कषायस्य चातुगुण्यं क्षीरस्य द्वैगुण्यमेव “पयसा द्विगुणेन च”
इति वचनात् । तत्र एकेनापि चातुगुण्यं, द्वाभ्यामपि चातुगुण्यम्,
त्रिभिरपि चातुगुण्यं चतुर्भिः सममिति वचनेन चतुर्भिः स्नेहसमता
भिधानेन स्नेहाच्चातुगुण्यमेव द्रवस्थोक्तम् । अती द्वाभ्यां त्रिभिरपि
तथा चातुगुण्यं कार्यम् । यथा स्नेहचातुगुण्यं स्यात् तथा च मिलित्वैव
चातुगुण्यं सिध्यति न प्रत्येकमित्यर्थः । किञ्च यदि प्रत्येकं चातुगुण्यं
विवक्षितं स्यात्तदा द्वयोश्चयाणां चातुगुण्यमिति कुर्यात् । ततोवा
निर्द्देशेन हि साहित्वं क्लृप्तयतां मिलितयोरेव चातुगुण्यं प्रतीयत
इति । अतएवैतत्परिभाषास्वरसात् “पञ्च प्रभृति यत्र स्युर्द्वाणि
स्नेहसम्बिधौ । तत्र स्नेहसमान्याङ्करवाक् स्याच्च चतुगुण्यम् । इति-
मिलित्वैव चातुगुण्यम् अन्यथा एतद्भवनयोर्विरोधोऽप्यरिहरः
स्यात् । अन्ये तु “अर्वाक् स्याच्च चतुगुण्यम्” इति प्रत्येकमेव
चातुगुण्यम् । अन्यथा यत्र यत्र स्नेहपाके चत्वारि द्वाणि सन्ति
तत्र यदि द्रवचतुष्टयस्य मिलित्वा चातुगुण्यं स्यात् तदा स्नेह-
सामान्याङ्करेतावतापि द्रवचतुष्टयस्य मिलित्वा चातुगुण्यं सिद्धे,
अर्वाक् स्यात्तु चतुगुण्यमिति वचनं तावदेकद्वित्रिद्रवविषये चरि-
ताद्यमेव यत्र वा द्रवचतुष्टयविषये अचरिताद्यमित्युच्यते तावतापि
न वस्तुवृत्तिः । यस्मादेकेनापि चातुगुण्यमित्यादि चतुर्भिः
सममित्यन्वया परिभाषया द्रवचतुष्टयविषये तावन्मिलित्वा चातु-
गुण्यं सिद्धमेव । तदिदानीं प्रत्येकं स्नेहसमत्वेन साध्यताम्,
अर्वाक् चातु चतुगुण्यमिति वचनेन साध्यतामिति । अन्ये पुनरन-

ज्वरेपेयाः कषायाश्च सर्पिःक्षीरं विरेचनम् । षड्हे
षड्हे देयं कालं वीच्यानयस्य च ॥ १६६ ॥ जीर्णज्वरे

यैवानुपपत्त्या षतुः प्रभृतीनि पठन्ति । श्लोकखण्डोऽपि गुच्याधिकारे
परिभाषायामस्यां षतुः प्रभृतीति पाठमेव स्वीकृतवान् ॥ १६४ ॥

गुडुच्या इत्यादि । वाभटस्य । गुडुच्यादीनां पञ्चानां षडक्
षडक् कायकल्काभ्यां सिद्धानि पञ्चदशानि ॥ १६५ ॥

अत्र पेयादिकं यदिहोक्तं तद्ग्राध्यवच्छिन्नकालविशेषापेक्ष्यमिति
प्रतिपादयन् क्षीरादिकमभिधातुं पीठिकां रचयति ज्वरे पेया इत्यादि !
अत्र पेया कषाय-सर्पिः-क्षीर-विरेचनानामुत्सर्गविधया ज्वराह्वारारभ्य
षड्हे यथाक्रमं देयत्वमुच्यते । तेन बभितं लङ्कृतं काले यथाशुभि-
रुपावरेदित्यादिविशेषवचनात् लङ्कृतादेः षड्हातिक्रमेऽपि यत् पेयादि
दानमुक्तं तच्च त्रिरोधभाववृत्ति, सामान्यविधेर्विशेषविधिना बाधनस्य
सर्वत्रैवानुमतत्वात् । ननु पेयादिप्रयोगे “यावज्ज्वरमृदुभावात् षड्हे
वाविचक्षण” इत्यादिना षड्हे यावत् यथागूर्देवेति चरकेश्लोकं, तथा
अत्रापि षड्हे पेयादानमुक्तम्, तदयं षड्हेः किं ज्वरोत्पाददिनं
मृहीत्वा भवतु लङ्कनविषयदिनं हित्वा वा ? नाद्याः, अनशनरूपल-
ङ्कनत्रैयथात् । लङ्कनं ह्याद्या एवोपक्रमः : यदुक्तं “ज्वरे लङ्कन-
मेवादी” इति । नापि द्वितीयः, ज्वरितं षड्हेऽतीते नष्टप्रति-
भोजितं ज्वरदिनादारभ्याद्यमे पाचनं शमनीयं वा पाययेदित्युक्तत्वात्
ज्वरदिनञ्च क्रोडीकृतत्वादाहः, यदुक्तं अष्टाहोनिरामज्वरबक्षणम्”
इति । अत्राहुः ज्वरोत्पाददिनं मृहीत्वादाहः प्रत्येतव्यः ।
“यावज्ज्वरमृदुभावात् षड्हे वा विचक्षणः” इत्यनेनापि ज्वरोत्पाद-
दिनसारभैव षड्हेः पर्यन्तं पेयाप्रयोग उच्यते । पेया हि ज्वरे
प्राधान्येन दोषपाचनायं क्रियते । यदुक्तं लङ्कनं खेदनं कालो
यथावच्छिन्नकोरसः । पाचनान्यविपक्षानां दोषाणां तदर्थे ज्वरे”
इति । न तु यस्मिन् षड्हे पेया, तस्मिन्नेव षड्हे लङ्कनादिक-

भषीति । लङ्घनादिभिर्निरवकाशतया पेया षडङ्ग निर्विषयत्वमिति वाच्यम्, तस्य वातज्वरविषयत्वात् । वातज्वरोऽङ्गलङ्घनीयः । यदुक्तं, “ज्वरे ज्वरात् क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात्” इति तेनानलङ्घनीये वातज्वरे पेया सतपमेव षडङ्गं व्याप्नोति । एकद्वित्तिटिनं लङ्घिते पेया न दोषपाचकार्यं क्रियते । क्रियतेऽपि ज्वरे षडङ्गवत्स्त्रिटिनं यावत् पेयादिकमेवेति नातो निर्विषयत्वम् ? पेया-षडङ्गस्य यत्र तु दोषाणामतिमांसतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव षडङ्गात्मातिक्रमेनापि क्रियते । तत्र प्रादेशिक विधौ पेयायाः षडङ्गानियम औत्सर्गिकः प्रवर्तते । ननु पेया दोषपाचनार्थं क्रियते, तर्हि अतिलङ्घिते पेया कथं क्रियते ? लङ्घनेनैव दोषपाकविह्वत्वात् । नैवम्, अतिलङ्घिते पेया न दोषपाचनार्थं क्रियते किन्तर्हि बहुपवाष-क्षीणाग्निसम्बन्धनाय । तत्राग्निसम्बन्धने जाते पुनरौषधपानमेव भाति । ज्वरे पेया कषायाद्यत्यादावपि समानकाव्याणां लङ्घनादीना-सुपलक्षणभूता पेया । यतः पेया यत्र प्रतिबिद्धा मद्योत्थे ज्वरादौ तर्पणक्रमेणापि षडङ्गोऽप्युच्यते । तत्र प्रथमषडङ्गे उत्सर्गितलङ्घनादि-पाचनं कार्यं मिति पेया षडङ्गे देयेति वचनेनोच्यते, कषायषडङ्गऽपि ज्वरोत्पादात् सप्तमदिनं परित्यज्यात्साहस्यारभ्यैव ज्ञेया । सप्तमे ज्वरस्य तरुणत्वेन कषायपाननिषेधात्, यत्तु, हारीते लङ्घनीयो-दकसुत्तौदिषडङ्गश्चनजनपानोयपान-पेयाविधानान्तरसुक्तम् ‘एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षडङ्गात् सप्तमेऽहनि । पिबेत् कषायसंयोगान्ज्वर-घ्नान् साधुमाधितान्’ इति, तथा खरनादेनापि ‘लङ्घितालङ्घितं तस्मात् वभितं वा ज्वरादितम् । तत्रात्त्रात्वाद्दन्ताभिरादौ ज्वर-सुपाचरेत्’ इति यवागूर्भिर्यथादोषमित्यादि तर्पणादिक्रमकसमिधायो-क्तम् ‘इति षडङ्गात्क्रियः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः । ततः परं पाचनीयं शसनं वा ज्वरे हितम्’ इति, तदपि प्रागुक्तरीत्या अष्टाह एव कषायपानविधायकमिति प्रागेव प्रतिपादितम् । वस्तुतस्तु सप्तमाष्टमाहकषायपानाविधायकानां वचनानामदूरान्तरत्वात् एव न परस्परविरोध इत्युक्तम् । एतन्मतेऽप्यनुद्भूत माभतायां सप्तमदिन एव

कफेषीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् । तदेव तक्षणे पीतं विषव
 षन्ति मानवम् ॥ १६७ ॥ कासाच्छासात् शिरःशूलात् पाश्व-
 शूलात् सपीनसात् । मथ्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीमृतं
 पयः ॥ १६८ ॥ द्रव्याट्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तोयं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ १६९ ॥ त्रिक-
 ण्टकवलाविल्वगुडनागरसाधितम् । वर्धामुचविषन्ध्रं
 शीघ्रज्वरहरं पयः । हृक्षोरविल्ववर्षाम्भूपयश्चादकमेव च ।
 पचेत् क्षीरावशिष्टन्तु तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ १७० ॥ शीतं
 वीष्णं ज्वरे क्षीरं यथास्त्रैरौषधैर्युतम् । णरण्डमूलसिद्धं वा
 ज्वरे सपरिकर्त्तिके ॥ १७१ ॥ ज्वरिभ्यां बहुदोषेभ्य जड-

कषायपानम् । उद्गूतसामतायान्तु अष्टमेऽहनि इति व्यवस्था ।
 तेनैतस्मिन् व्याख्याने हारीतखरनादवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते । तथा
 ज्वरे पेयाः कषायाश्चेत्यादिनापि पेयाघडहानन्तरमेव सप्तमे दिने यत्
 कषायपानमुक्तं, तदप्यनुद्गूतसामताभि प्रयेष्यति न विरोधभावइति ।
 काबं वीक्ष्यामयस्यचेति ज्वरनेक्षणस्यामयस्यावस्थारूपं काबं वीक्ष्य घडहे
 यथाक्रमंपर्याद देयमित्यर्थः ॥ १६६ ॥

क्षीरपानावस्थामाह जीर्णज्वरे इत्यादि । कफे क्षीण इति,
 कफक्षयात् वातपित्तोत्तरतायां क्षीरममृततायत इत्यर्थः । यदुक्तं
 'दाहदृष्ट्यापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् । बद्धमन्च्युतदोषं वा
 निरामं पयसा जयेत्' इति ॥ १६७ ॥

कासादित्यादौ पञ्चमूली खस्या वातपित्तहन्तृत्वात् । क्षीर-
 साऽनपरिभाषामाह इत्यादित्यादि । त्रिकण्टकेत्यादौ गुडः प्रक्षेपः,
 गुडपाकस्य निष्प्रयोजनत्वादित्याहुः । हृक्षीरेत्यादौ हृक्षीरः श्वेत-
 पुनर्नवा, वर्षाम्भूः रक्तपुनर्नवेति । अत्रोदकक्षारौषधनां पूर्ववदेव
 कानम् ॥ १६८-१७० ॥

साधश्च बुद्धिमान् । दद्यात् संगोधनं काले कल्पे यदुपदे-
 ष्यते ॥ १७२ ॥ मदनं १ पिप्पलीभिर्वा २ कलिङ्गे ३ मधुकेन
 वा । युक्तमृणासुना पीतं वमनं ज्वरशान्तये । चारुग्वधं ४
 वा पयसा ५ सृष्टोकानां रसेन वा । त्रिवृतां ६ त्रायमाणां ७
 वा पयसा ज्वरितः पिवेत् ॥ १७३ ॥ ज्वरघ्नीषस्य न हितं वमनं
 न विरेचनं । कामन्तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥
 प्रयोजयेज्ज्वरहरान् निरुहान् सानुवासनान् । पक्वाशयगते
 दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ १७४ ॥ गौरवे शिरसः शूले
 विवह्वेष्विन्द्रियेषु च । जीर्णज्वरे शचिकरं दद्याच्छीर्ण-
 विरेचनम् ॥ ४७ ॥ अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सज्जेहान् सानु-
 वासनान् । विभज्य शीतीष्णकृतान् दद्याज्जीर्णज्वरे
 भिषक् । तेराशुप्रथमं याति वह्निर्मागगतोज्वरः । लभन्ते
 सुखमङ्गानि वलं वर्षंश्च वर्द्धते ॥ १७६ ॥ घट्कट्टरं तैलं । सुवर्द्ध-

शीतं वेत्यादौ विकल्प इच्छाविशेषकतः किंवा वाते उष्णं पित्तं
 शीतमिति । एरण्डेत्यादि । अत्र विल्वफलसिद्धं दुग्धमपि बोध्यं
 चरकोक्तत्वात् । गुदे कर्त्तव्यत्पीडा परिकर्त्तव्या ॥ १७१ ॥

संगोधनावस्थामाह ज्वरिभ्य इत्यादि । वृद्धदोषेभ्य इति अल्पदो-
 षेषु संगोधननिषेधार्थं युक्तम् । काल इति यथाक्तवमनविरेचन योग्य-
 ज्वरवस्थावाम् । कल्प इति कल्पस्थाने अन्ये यदुपदेक्ष्यन्ते तद्देयम् ।
 वमन-योग्ययमाह मदनमित्यादि । मदनं पिप्पलीयुक्तं कफे ।
 कलिङ्गम् इन्द्रियवः तदुयुक्तं पित्तकफे, यष्टिमधुयुक्तं तु दाहप्राय
 इत्याहुः । चतुरो विरेचनयोगानाह चारुग्वधमित्यादि । अत्र चरके
 वामटे च त्रिवितास्थाने त्रिफलापाठा दृश्यते, टीकाकारैश्च त्रिफलैव
 व्याख्ययते । ज्वरघ्नीषेत्यादि स्पष्टम् । सिद्धिषु सिद्धिस्थानो-
 क्ताध्यानेषु ॥ १७२-१७४ ॥

कानागरकुष्ठमूर्वालाद्यानिशालोहितयष्टिकाभिः । तैलं
 क्ष्वरे षड्गुणतक्रमिदमभ्यङ्गिनाष्ठीतविदाहन्तु स्यात् ।
 दधनः ससारकस्यात्र तक्र * कट्टरमिष्यते । घृतवत्तैलपा-
 कोऽपि तैले फेनोऽधिकः परः ॥ १७७ ॥

अङ्गारकतैलम् । मूर्वालाद्या हरिद्रे हे मञ्जिष्ठा सेन्द्र-
 वारुणी । वृहती सैन्धवं कुष्ठं शक्ता मांसौ शतावरो ।
 आरणालोदकेमेव तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं
 नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ १७८ ॥

लाक्षादितैलं । लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठा कल्कैस्त्रैलं विपा-
 चयेत् । षड्गुणेनारणालेन दाह्यगीतज्वरापहम् ॥ १७९ ॥

नखावस्थामाह गौरव रत्नादि । विवङ्गेष्विति स्वविषयपङ्के-
 समर्थेषु । जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादीनाह अभ्यङ्गानित्यादि । विभज्येति
 शीतोष्णमसृज्यज्वर विभागेनेत्यर्थः । तेन उष्णोत्थे जीर्णज्वरे शीतद्र-
 व्यकृताः प्रदेहादयः, शीतोत्थे तु उष्णद्रव्यकृता देया इत्यर्थः । वञ्चि-
 मांगं स्वगादिः । उक्तं हि “शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च सवा-
 ह्योरोगमांगः” इति ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

सुवर्चिकेत्यादि । सुवर्चिका स्वर्जिकाचारः, लोहितयष्टिका
 मञ्जिष्ठा, गुस्तुतद्वृषभटादिवृष्टतरन्वसंवादात् । अन्ये तु लोहितं
 चन्दनम्, यष्टिका मञ्जिष्ठाविदेहसम्बारादिदित्याहुः व्यवहारस्तु पूर्वव्या-
 ख्ययैव । शीतविदाहं हन्तुं त्वष्टु योग्यं स्वविन्यग्नित्वात् तैल-
 पाके विशेषं स्मारयति घृतवदित्यादि ॥ १७७ ॥

मूर्वेत्यादि । इन्द्रवारुणो गोरजन कंटो, अङ्गारको मङ्गारः, तत्-
 कृतत्वात् अङ्गारकसंज्ञा ॥ १७८ ॥

लाक्षादितैलं स्पष्टम् । अत्रापि दाह्यगीतहृत्वं प्रभावात् ॥ १७९ ॥

* कट्टरमिदमिति वा पाठान्तरम् ।

युवचूर्णाहं कुडवं मञ्जिष्ठाहंपलेन तु । तैलप्रस्थः
 शतगुणे काञ्चिके साधितो जयेत् । ज्वरं दाहं मद्या-
 वेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षनुत् । सर्जकाञ्चिकसं सिद्धं तैलं
 शोताम्बुमर्हितम् । ज्वरदाहापहं लेपात् सद्योवातास्र-
 दाहनुत् ॥ १८० ॥ चन्दनाद्यमगुर्वाद्यं तैलं चरककी-
 र्त्तितम् । तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम्
 ॥ १८१ ॥ अभिघातज्वरो न स्यात् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।
 क्षतानां ब्रणितानाञ्च क्षतत्रणचिकित्साया । अषधोगन्ध-
 विषजो विषपीतप्रवाधनम् । जयेत् कषायैर्मेतिमान् सर्व-
 गन्धक्षतैस्तथा । अभिचाराभिघापीत्यौ ज्वरो होमादिना
 जयेत् । दानस्त्रस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ । क्रोधजे
 पित्तजित् काम्या अर्थाः सहाक्यमेव च । आश्लासेनेष्टलाभेन
 वायोः प्रशमनेन च । हर्षणैश्च शमं यान्ति कामक्रोधम-
 यज्वराः । कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमु-
 द्भवः । याति ताभ्यामुभाभ्याञ्च भयशोकसमुद्भवः । भूत-
 विद्यास्रमुद्दिष्टैर्वन्धावेशनताडनैः । जयेत् भूताभिषङ्गीत्यं
 मनःशान्तैश्च मानसम् ॥ १८२ ॥ व्यायामञ्च व्यवयञ्च

द्विपलेनेति न पाठः सुश्रुतचन्द्राटादौ अहंपलेनेति पाठात् । प्रदे-
 हमाह सज्ज इत्यादि । सज्जो धूनकः कलकः, काञ्चिकं शतगुणम्,
 सिद्धं पक्वम् । ततः शोताम्बुमर्हितम् शोतलजलेन तैलं संमर्द्दत्र
 गादाभ्यङ्गः कार्यः । नारायणतैलं वातव्याधौ वक्ष्यमाणम् ॥ १८० ॥

॥ १८१ ॥

अभिघातेत्यादि न स्यात् न भवेत् शास्यतीर्थः । क्षतानामित्यु-

पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपपंटकासृताः । जयन्त्याममती-
सारं सज्वरं समहोषधाः । नागरातिविषामूस्त भूनि-
म्बासृतकलकैः । मर्षज्वरहः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥१॥
ह्रौवेरादिः । ह्रौवेरातिविषामूस्तविल्वधान्यकनागरैः ।
पिवेत् पिच्छाबिन्धुं शूलदोषामपाचनम् । सरक्तं हृन्त्य-
तीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ३ ॥

गुडूचादिः । गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीविल्वाद्द्वाल-
कैः । पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनीशीरपद्मकैः । कषायः
शीतलः पेयोज्वरातीसारशान्तये । हृत्तासारोचकच्छर्द्दि-
पिपासादाहनाशनः ॥ ४ ॥

उशीरादिः । उशीरं बालकं मुस्तं धन्याकं विश्व-
भेषजम् । समङ्गाधातकी लोभ्रं विल्वं दौपनपाचनम् ।
हृन्त्यरोचकपिच्छामं विवन्धं सातिवेदनम् । सशोणित-
मतिसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ५ ॥

बोज्यः । तेनानम्ब्रामपीत्यर्थः फलति । साङ्खामिति ईषदम्बाम् ।
अम्बत्वञ्च टाडिसरसादिना । एतच्चाम्बसात्मं प्रति ज्ञेयम् पृन्निप-
थीत्यादि सुश्रुते त्वस्मिन् योगे बालकमपि दृश्यते, यथा “पृन्निपथी
वना-विश्व-ध्य-यत्तोत्पल-बालकैः । सनागरैः पिवेत् पेयां साधिता-
सुदरामयी” ॥ १ ॥

पाठेत्यादि प्रयोगः काथेन । नागरेत्यादौ कलक इन्द्रयवः सिद्ध-
सारे “ह्रौवेराभूनिम्बशुण्ठीकलिङ्गातिविषाकतः” इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥

ह्रौवेरादिर्वाङ्मले प्रणीति हृत्ताः । योगाऽयमवचारचयापि ।
विल्वं विल्वशुण्ठीकम् अम्बवत्त्वात्, एवं वक्ष्यमाणेषु ॥ ३ ॥

गुडूच्य-टो - टकेनतत्फलं, सुधुत्वात् पाचनत्वाच्च । अथं योगः
पिच्छकपिच्छाव्यापि पाचने ॥ ४ ॥

पञ्चमूल्यादिः । पञ्चमूलोवलाविल्वगुडूषीमूस्तना-
गरैः । पाठाभूनिम्बकोवेरकुटजत्वक्फलैः शृतम् । हन्ति
सर्वान्तोसारान् ज्वरदोषं वमिन्तथा । सशूलोपद्रवं
श्वासं कासं हन्यात् सुदारणम् ॥ ६ ॥

कलिङ्गातिविषाशुण्ठीकिराताम्बूयवीसकम् । ज्वराती-
सारसन्तापं नाशयेद्विकल्पतः । वत्सकस्यफलं दातुं
रोहिणीं गजपिप्लीनी । श्वदंष्ट्रा पिप्लीनी धान्यं विल्वं
पाठा यमानिका । हावयेती सिद्धयोगौ श्लोकार्द्विनाभि-
भाधितौ । ज्वरातीसारशमनी विशेषाद्वाहनाशनी ।
नगरासृतभूनिम्बविल्ववालकवत्सकैः । समस्तातिविषी-
शौरेर्ज्वरातिसारहृज्जलम् । मूस्तकविल्व्वातिविषापाठा-
भूनिम्बवत्सकैः काथः । मकरन्दे^{र्ग}र्भयुक्तो ज्वरातिसारी
जवेद्घोरो । घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्यरोहि-
णीविश्वैः । सेन्द्र्यरैः कृतमश्वः सातोसारं ज्वरं
जयति ॥ ७ ॥

कलिङ्गाद्यागुडिका । कलिङ्गविल्वजम्बूाम्रकपित्थं सर-
साञ्जनम् । साचाहरिद्रे कोवेरं कटुफलं शुक्रनासिकाम् ।

उशीरेत्यादि । यद्यपि समङ्गाशब्देन मञ्जिष्ठाप्युच्यते तथापि
वराङ्कान्त्यैव व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ५ ॥

पञ्चमूल्यादौ यद्यपि “पञ्चमूलीति सामान्यात् योज्या पित्ते
इतीवशी । मङ्गी पञ्चमूलीति वातस्त्रेष्वाधिके तथा” इति वृन्दे-
नोक्तम्, तथापि सत्यपञ्चमूल्यैव व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ६ ॥

बलिङ्गेत्यादि यमानिकानां योगत्वं पित्तोत्तरे रज्जाङ्कः । नान-
रासृतभूनिम्बेत्यादि जयतीत्यलं शक्यम् ॥ ७ ॥

शोधं मोक्षरसं शङ्खं धातकीवटशङ्खकम् । पिष्ट्वा तण्डुलतो-
येन वटकानक्षसम्भितान् । छायाशकान् पिवेच्छीघ्रं ज्वरा-
तिसारशान्तये । रक्तप्रसादनाद्यै ते शूलातीसारनाशनाः ॥ ८ ॥

उत्पल दाडिमत्वक् च पद्मकेशरमेव च । पिवेत्तण्डुल-
तोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ९ ॥ व्योषाद्यं चूर्णम्—व्योषं
वत्सकवीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् । चित्रकं रोहिणीं
पाठां दार्वीमतिविषां समाम् । श्लक्ष्णचूर्णीकृतान् सर्व्वास्त-
त्तुल्यां वत्सकत्वचम् । सर्वमेकत्र संयुज्य प्रपिवेत्तण्डुला-
म्बुना । सचौद्रं वा लिङ्गदेतत् पाचनं ग्राहि भेषजम् ।
दृष्णाक्षिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् । कामलां ग्रहणौ-
दोषान् गुल्मं म्लोहानमेव च । प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्च
विनाशयेत् ॥ १० ॥

दशमूलौकषायेण विश्वस्यत्समं पिवेत् । ज्वरे चैवाति-
सारे च समोथे ग्रहणौगटे * ॥ ११ ॥ किं गताष्टामृताविश्व-

कलिङ्गेत्यादौ हारीतन्द्राटसंवादात् कलिङ्गस्थाने कङ्कणं पठान्
कङ्कणञ्च श्लोकाकः । जम्बूअफलयोरस्थि प्याह्यम् । हरिद्रे इति हरि-
द्राह्यम् । तण्डुलोदकञ्च “जम्बूअपुष्पं दत्त्वा पचं कश्चित्तनण्डुलात् ।
भावयित्वा ततो प्याह्यं तण्डुलोदककर्मणि” इत्यनेन प्याह्यम् ।
शुकनासिका चर्मकारवटकः ॥ ८ ॥

उत्पलेत्यादौ । दाडिमफलस्य त्वक्, “फलं व्याहृदिभाटीनाम्”
इति वचनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अन्ये दृक्तत्वचमाहुः ।
पद्मस्य केशरः किङ्कणकम् । शङ्खे पित्तोत्तरे योगोऽवभित्थाहुः ॥ ९ ॥

व्योषादौ तत्तुल्यां वत्सकत्वचमिति मिलितव्योषाटिचूर्णतुल्याम् १० ॥

* विश्वकामिनिविनाशकं इत्यत्र पाठा कलिङ्गकं । सखिषेव जम्बूअपुष्पं
श्लोधातिसारनाशनं । इत्यर्थात्तरिक्तः अर्थः ।

चन्दनोदोषवत्सकैः । शोधातिसारग्रमनं विशेषाच्चर-
नाग्रनम् ॥ १२ ॥

इति च्वरातीसारचिकित्सा ।

दशमूलीत्यादि । अत्र प्रक्षेपस्य शुण्ठीचूर्णस्य यत् कर्ममानस-
सक्तं, तत् कायस्य दशमूलस्य पलरूपास्तप्तमानामपेक्ष, तेन मध्य-
भाषममात्रानुसारेण शुण्ठी चूर्णस्य ह्रासोऽपि बोध्यः । तेनात्र प्रक्षेपः
पादिकः काय्यादित्वेव परिभाषा प्रवर्तते । न तु पातव्यञ्च चतुर्द्व
इति वचनात् विन्मूर्णामेक्षया दशमूली कायस्यतुर्गुणः कार्यः । यतः
विन्मूर्णामेक्षया दशमूलस्य पाचनदीपनत्वेन यौगिकत्वात् प्राधान्यम् ।
अपि च कायकरणं हि कायमानामपेक्षम् । कायमानञ्च उत्तमपु-
रुषामेक्षम् । अतस्तत्र पलत्रिकर्षाङ्गपलमानसुत्सर्गतो व्यवस्थितम-
स्येव, तदमेक्षस्य च कायस्य उत्तमपुरुषाद्यपेक्षया व्याधिनिवृत्त्यै प्रमु-
च्यमानस्य न्यूनत्वकरणे भेषजस्यात्यभावात्त्वदोषात् व्याधिनिवृत्तिरेव न
स्यादिति विपक्षे दोषदर्शनात् यथावस्थितचतुर्भागावशिष्टकायप्रयोगाच्च
कायस्यैव प्रधानता । ततश्च यदि पातव्यञ्च चतुर्द्व इत्यनुपारात्
विन्मूर्णामेक्षया दशमूलीकायस्यतुर्गुणोऽन्वह्यते तदा प्रधानस्य कायस्य
न्यूनता स्यात्, चतुर्भागावशिष्टकायानुसारेण वा यदि चतुर्भागं चूर्णं
न्वह्यते, तदा चूर्णवाञ्छन्त्रं स्यादिति । तेन यत्र क्लृप्तेन चूर्णपानं
तत्र प्रक्षेपः पादिकः काय्यादित्वस्यैव विषयः, न तु पातव्यञ्च चतुर्द्व
इत्यस्येति सिद्धः । एवमन्यत्रापि क्लृप्तेन चूर्णस्य कल्कस्य वा पाने
क्लृप्तस्य प्राधान्यमनुमन्तव्यम् । अतएव इत्यत्रादिचूर्णे इन्दोऽप्याह
“क्लृप्तेन चूर्णपानं यत् तत्र क्लृप्तप्रधानता । प्रवर्तते न तेनात्र
चूर्णामेक्षी चतुर्द्वः” इति । चूर्णामेक्षी चूर्णमानामपेक्षीत्यर्थः ॥ ११ ॥

किरातेत्यादि सप्तम् ॥ १२ ॥

अथातौसारचिकित्सा ।

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः । अतः
सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम् ॥ १ ॥ मज्जत्यामा
गुरुत्वाद्द्विष्ट् पक्वात्तप्तवते जले । विनातिद्रवसंघातशैत्य-
श्लेष्मप्रदूषणात् ॥ २ ॥ शकृद्गन्धि साटोपविष्टभार्त्सिप्रसे-
किनः । विपरीतं निरामन्तु कफात् पक्वञ्च मज्जति ॥ ३ ॥

ज्वरोपद्रवस्यातोषाग्न्य चिकित्साभिधाय सम्यति स्वतन्त्रस्यातो-
सारस्य चिकित्साभाह् चामेत्यादि । सुश्रुतस्य । क्रिया चिकित्सा ॥१॥

आमपक्वलक्षणभाह् मज्जतीत्यादि । चरकस्य । चामेति चामा-
न्विता विट् जले मज्जति । गुरुत्वादिति चामाहितगुरुत्वात् । पक्वेति
निरामा, प्लवते निरामत्वेन लघुत्वादित्यर्थः । द्वयोरप्यामपक्वलक्षणयो-
रपवादभाह् विनातिद्रवत्यादि । अतिद्रवत्वात् चामापि प्लवते, तथा
अतिसंघातात् अतिकाठिन्यात् पक्वापि मज्जति, तथा शैत्यसंघति-
श्लेष्मप्रदूषणात् कफसम्बन्धकृतगौरवेण पक्वापि मज्जति । शैत्यस्थाने
शैत्यपाठे अतिसंघाता एतेनातिद्रवत्वादिकं विना मज्जनप्लवने चाम-
निरामलक्षणतया ज्ञेये इत्यर्थः ॥ २ ॥

चामत्वनिरामत्वयोः सम्यग्ज्ञानार्थमपरमपि लक्षणभाह् शकृदि-
त्यादि । साटोपविष्टभार्त्सि तस्यहितम् । किं वा अर्त्सिः न्यूलम्,
साटोपोरुजापूर्वक उदरशोभः, विष्टम्भः सतोदन्मूलमलाप्रदक्षिः, प्रसे-
किनः कफप्रसेकिनः किंवा प्रसेकः श्लोकश्लोकमलधरणम् कफात् पक्वञ्च
मज्जतीत्यस्य तन्मालरोय वचनत्वाद् पौनरुक्तप्रमाशङ्कनीयम् । इह तु
सम्पूर्वश्लोकानुरोधत् पाठितम् ॥ ३ ॥

शामे विलङ्घनं ग्रस्त-मादौ पाचनमेव च । कार्यञ्चान-
घनस्यान्ते प्रद्वं लघुभोजनम् ॥ ४ ॥ लङ्घनमेकं मुक्ता न
चान्यदस्त्रोह भेषजं बलिनः । समदौर्बं दोषचयं ग्रमयति
तत् पाचयत्यपि च ॥ ५ ॥ ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन
वा । मुस्तादौच्यशृतं तीय देयं वापि पिपासवे । युक्तेऽन्न-
काले क्षुत्क्षामं लघ्नन्यन्नानि भोजयेत् ॥ ६ ॥ औषधसिद्धाः
पेया लाजानां शक्तवोऽतिमारहिताः । वस्त्र प्रस्रुतमण्डः
पेया च भसूरयूषश्च ॥ ७ ॥ गुर्वी पिण्डी खरात्यथं लघ्नी सैव
विपर्ययात् । शक्तूनामाशु जोर्येत सृष्ट्वाटवलेहिका ॥ ८ ॥

आम इत्यादि । प्रद्वमिति प्रकृष्टद्रव, प्रकृष्टात् शस्त्रवि-
हितत्वेन ज्ञेयः । तेनात्राविहितद्रवाच्चनिषेधार्थं, विहितलाजमण्डा-
दिविधानार्थञ्च प्रशब्दापादानं ज्ञेयम् । अतः “वर्जयेदुर्वैदवं शूनी
कुष्ठो भांसं जयी स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीचारी सर्वञ्च तरणज्वरो ।”
इत्यादि वचनेन सहात्र न विरोधः । अन्ये तु प्रगतद्रवमिति व्याख्याय
विरोधं परिहरन्ति । अपरे तु निपातस्थानेकार्थत्वात् प्रशब्दस्य ईष-
दर्थतां व्याख्यानयन्ति । अन्ये तु केवलद्रवस्यैव निषेधो न तु लाज-
मण्डादेरित्याहुः ॥ ४ ॥

लङ्घनपाचनयोर्मध्ये लङ्घनस्य प्राधान्यमाह लङ्घनमित्यादि
स्यष्टम् ॥ ५ ॥

ह्रीवेरेत्यादियोगत्रयं षडङ्गविधिना अर्द्धं शृतं बोध्यम् । उद्दीच्यं
वाचकम् ॥ ६ ॥

प्रद्वं लघुभोजनमिति यदुक्तं तदेव दर्शयति औषधसिद्धेत्यादि ।
औषधं वक्ष्यमाणशाब्दपर्यायादि-धान्यपञ्जादिकम् । पेया चेति पेया च
वस्त्रप्रस्रुतेत्यर्थः । अतएवोक्तम् “वस्त्रस्रुताववागूर्वाऽप्रस्रुतक्षुद्रभ-
क्तम्” इति ॥ ७ ॥

सुखीमन्त्रिकाः-शालपर्णी वृश्चिपर्णी सुखी कण्टका-
रिका । शालपर्णीविलासि पाठानागरधान्यकम् । एतदा-
हारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ ९ ॥ सल्यशालपर्णीदिः

शालपर्णीविलासिः वृश्चिपर्णी च साधिता ।
दाडिमाञ्चा हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ।
॥ १० ॥ यवागूमुपभुञ्जानो नतु व्यञ्जनमाचरेत् ।
शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वोऽन्नाद्य द्जराः । धान्य-
पचकसंसिद्धो धान्यविश्वक्ततोऽथवा । आहारो मिषजा
योऽप्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् । वातपित्ते पञ्चमूल्या कफे
वा पञ्चकोलकैः । धान्योदीच्याभ्यां तौयं लक्षणादाहातिसा-
रनुत् । आभ्यानेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ११ ॥

गुर्वीत्यादि । अत्युषं खरा कटिना शक्ता पिण्डिका गुर्वीत्यात्,
सैव विपर्ययादिति ऋद्धी सा लघुा भवति । अत्रलेडिका अत्रलेड-
योग्या पिण्डी ॥ ८ ॥

वृश्चिपर्णीविलासिः विलासि विल्वगन्नाटनः संघाह्रियात् ।
यदुक्तं “कफानिहृत्तरं ताज्जं . क्षिप्रं सघाह्रिदोपनन् । कटुतिक्त-
कषायोष्णं विल्वमामसुदाहृतम्” इति । एवं सर्वत्र सन्धनयोगे
बोध्यम् । कर्द्धान्तु विल्वस्य मूलं ज्ञेयम्, “विल्वमूलं मरुत्क्षेपक-
द्रिषुं न तु पित्तकृत्” इति गुणपाठात् । आहारसंयोग इति आहा-
रस्य संयोजने संस्कार इति यावत् । सर्वातिसारिणामिति आमपच्य-
मानपक्वातिसारिणां, प्रत्ये कद्वन्द्वमन्त्रिपातातिसारिणां वा ॥ ९ ॥

सल्यशालपर्णीदिः । वाभटस्य ॥ १० ॥

यवाग्वोऽन्ना इति अन्ना अन्तविपाकाः । ध्यान्यपचकैश्चादि
अहम् । वातपित्ते पञ्चमूल्या । इति सल्यपञ्चमूल्या । आभ्या-
निति ध्यान्योदीच्याभ्याम् ॥ ११ ॥

दोषाः सन्निविता यस्य विदग्धहारमूर्च्छिताः । अतिमा-
 राय कल्पन्ते मूयस्तान् संप्रवर्त्तयेत् ॥ १२ ॥ नतु संप्रहृषं
 दंश्यात् पूर्वमामातिमारिषे । दोषा द्यादौ बध्यमाना
 जनयन्त्यामयान् वह्नन् ॥ शीघ्रपाण्डामयमोहकुष्ठगुल्मी-
 दरज्वरान् । दण्डकालसकाधानग्रहस्थर्शोगदां स्तथा
 ॥ १३ ॥ क्षीणधातुवलात्तस्य बहुदोषोऽतिनिस्तृतः ।
 आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत् ॥ १४ ॥
 स्तोकं स्तोकं विवद्धं वा सगूलं योऽतिमार्यते । अभया-
 पिप्यलौकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ १५ ॥ घान्य-

दोषा इत्यादि । सन्निविता इति सञ्चयं प्राप्ताः । विदग्धगण्ड-
 नात्वात्रिपकाहारवाचिना चतुर्विधमप्याप्त विदग्ध-विष्टम्भ-रसशेषरूपम-
 जीर्णमुच्यते । मूर्च्छिता इति वर्द्धिताः । संप्रवर्त्तयेदिति स्वयं प्रव-
 र्तमानदोषस्य उपेक्षया प्रवर्त्तनं कारयेत् । उक्तं हि “तेषूपेक्षैव
 भेषजम्” इति तथा स्तोकं स्तोकं विवद्धं वा विरेचनयोगेन प्रवर्त्तयेत् ।
 अतएव वक्ष्यति स्तोकं स्तोकं विवद्धं वेत्यादि ॥ १२ ॥

नतु संप्रहृषमित्यादौ पूर्वमिति विशेषणोत्तरकाळमामातिमा-
 रिषेऽपि अतिनिस्तृतवह्नदोषतया क्षीणघातवे संप्रहृषं देयमिति दर्श-
 यति । अतएव वक्ष्यति क्षीणधातुवलात्तस्येति । अन्ये तु पूर्वं संप्र-
 हृषं न देयमिति वचनेन प्रधानसम्बन्धशास्त्रमन-कुटजत्वगादिसंप्रहृषं
 न देयमिति बोधयति । सुप्तोदीच्यादि तु पाचनं यहनञ्च यत्, पूर्व-
 मपि देयमेवेत्याहुः ॥ १३ ॥

अवस्थायासाभेऽपि संप्रहृषं देयमित्याह क्षीणेत्यादि । पाचनादिति
 क्षेपलपाचनात्, पाचनस्तम्भनन्तु हितमेव ॥ १४ ॥

विरेचनावस्थामाह स्तोकमित्यादि । सुश्रुतस्य । असद्वदिक-
 लोक्तस्य सुखोष्णता कतुष्ययोगेन श्रेया ॥ १५ ॥

पञ्चकम्—धान्यकं नागरं सुस्तं विल्वं पित्तं च
 आमशूलविवन्धनं पाचनं वङ्गिदोषनम् ॥ १६ ॥

धान्यचतुष्कम्—इदं धान्यचतुष्कं स्वात् पित्ते शुद्धीं
 विना पुनः ॥ १७ ॥

पिप्पलीं नागरं धान्यं भूतिकञ्चाभयां वचाम् ।
 ऋवेरभद्रमस्तानि विल्वं नागरधान्यकम् । पृश्निपर्णी
 श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका । तिस्रः प्रमथ्या
 विहिताः श्लोकाहैरतिमारिणाम् । कफे पित्ते च वाते
 च क्रमाटेताः प्रकौत्तिताः । संज्ञा प्रमथ्या ज्ञातव्या
 योगे पाचनदोषने ॥ १८ ॥ त्र्यपणातिविपाहिङ्ग्वला-

धान्यकमित्यादि । अयं योगः सामंपित्तं बोध्यः । यदुक्तमायु-
 र्वेदसूत्रे “विल्वं पित्तं घनोदीच्य धान्यकैः क्लृप्तं जनम् । सामपित्ता-
 तिसारन्नं दीपनं धान्यपञ्चकम्” । धान्यपञ्चकं यदुक्तं तत् शुद्धीव्यति-
 रंकेण कर्तव्यमित्येतदर्थमाह इदं धान्यचतुष्कं स्यादित्यादि । भोजे-
 ष्य क्तम् “धान्यकं विल्वं सुस्तं विल्वं पित्ते प्रयोजितम् । आम-
 शूलविवन्धनं पाचनं वङ्गिदोषनम्” इति । तथान्यत्राप्युक्तम्
 धान्यकं विल्वं सुस्तं विल्वं पित्ते तु दीपनम् । आमशूलविवन्धनं
 पाचनं नागरान्वितम्” इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

पिप्पलीत्यादि प्रयथ्यात्वयं चक्रकस्य । अत्र भूतिकं यमानौ,
 भद्रमुक्तं सुस्तकमेव, समङ्गा वराहक्रान्ता । एतास्त्रिणः प्रमथ्या
 यथाक्रमं कफपित्तवातेष्विति चक्रटोकाहृतो व्याचक्षते । अतस्तत्रैषां
 चक्रोऽप्याह कफपित्तादि । यद्यपि ऋवेरमित्यादि द्वितीयोयोगो
 धान्यपञ्चकमेव, तथापि तत्रैव प्रमथ्यासंज्ञाविधानार्थं पुनश्चक्रकवाक्यं
 विहितम् । न च वाच्यं प्रमथ्यासंज्ञापठितं ऋवेरिति
 वास्तु किं धान्यपञ्चकयोगस्य उक्तकत्वमेव ? अत्रानु-

टकपत्रविल्वहोवेरम् । जलधरनागरमहितं गङ्गामपि
वेगिनीं कथ्यात् ॥ १८ ॥ कृत्वालवालं सदृढं
षिष्टैर्कामलकैर्भिषक् । शार्ङ्गकस्वरसेनाशु पूरयेन्ना-
भिमण्डलम् । नदोवेगोपमं घोरमतोसारं निरो-
धयेत् ॥ २६ ॥ किराततिक्तकं सुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।
पित्तातिसाररोगघ्नं सञ्चौद्रं वेदनापहम् ॥ ३० ॥ पलं
वत्सकवोजस्य अपयित्वा जलं पिवेत् । यो रसाशौ-
जयेच्छौघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ३१ ॥ मधुकं कटफलं
लोघ्रं दाडिमस्यफलञ्चम् । पित्तातिसारे मध्वाक्तं

पाणिशेष्यात्, कषायश्चूर्णं वा योग्यत्वादित्याहुः । अन्यतमेनेति
काञ्चीकजलादीनामन्यतमेन । काथपत्रे तक्रादौ अर्द्धजलं देयम् ॥ २७ ॥

कञ्चैत्यादौ । कञ्चटादीनां षड्दर्शां पत्रम् । नागरान्तरुणैः
कषायः । कृत्वोत्यादि स्पष्टम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

किराततिक्तकमित्यादि । अत्र तण्डुलोदकमपि बोध्यम् । तेन
पषां चूर्णं मधुसहिततण्डुलोदकेन पिबेदित्यर्थः । तदाह वाभटः
“किराततिक्तकं सुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् । कटकुटेरी ह्रीवेवं विल्व-
मध्यं दुरालभा । त्रिनामोचरसो लोघ्रं समङ्गा कमलोत्पलम् ।
नागर धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगत्पलम् । अर्द्धहोत्रैः स्मृताः योगाः
सञ्चौद्रास्तण्डुलाम्बुना” इति । चरकैः प्रोक्तम् “किराततिक्तकं सुस्तं
वत्सकः सरसाञ्जनः । विल्वं दारुहरिद्रात्वक् ह्रीवेरं सदुरालभम् ।

भ्रमयेत् तन्मुखाब्जना ॥ ३२ ॥ कुटजातिविषमस्तं
 हरिद्रापिर्णनीहयम् । सक्षीद्रशर्करं यस्तं पित्तश्लेष्मातिशय-
 रिणाम् ॥ ३३ ॥ कुटजत्वक्फलं मूस्तं काथयित्वा जलं
 पिवेत् । अतीमारं जयत्याद्य शर्करामधुयोजितम् ॥ ३४ ॥
 विल्वकूतास्थिनियुहः पीतः सक्षीद्रशर्करः । निहन्या-
 च्छर्द्दप्रतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ३५ ॥ पटोलयव-
 धन्याककाथः पेयः सुशीतलः । शर्करामधुसंयुक्तश्छर्द्द-
 तीमारनाशनः ॥ ३६ ॥ प्रियङ्गुवच्चनमुस्तास्थं पाययेत्
 तु यथावलम् । तृष्णातिसारच्छर्द्दिघ्नं सक्षीद्रं तण्डुला-
 ब्जना ॥ ३७ ॥ कलिङ्गकवचामस्तं टाक सातिविषं
 समम् । कल्कं तण्डुलतायेन पिवेत् पित्तानिलामयी ॥ ३८ ॥
 कुटजं टाडिमं मूस्तं धातकौविल्ववालकम् । लोध्रचन्द-
 नपाठाञ्च कषायं मधुना पिवेत् । सामे सशूले रक्तेऽपि
 पिच्छास्त्रावेप्यु शस्यते । कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातिसार-
 रनाशनः ॥ ३९ ॥ समङ्गातिविषा मूस्तं विश्वं ह्रीवैर-
 धातको । कुटजत्वक्फल विल्व काथः सर्वातिसारनुत्
 ॥ ४० ॥ टलात्यः स्वरसः पेयो हिज्जलस्य समाक्षिकः ।
 जयत्यामसतीसारं काथो वा कुटजत्वचः ॥ ४१ ॥

प्रबलित्यादि । वाभटस्य । रसाग्नी जाङ्गलभांशरसेन भुञ्जानः ।
 मधुकमिध्यादि । चूर्णविधया योगोऽयम् । कुटजेत्यादौ हरिद्राह्वयं,
 पिर्णनीहयं गालपणीं पृश्निपन्थीं । काथेनायं योगः । कुटजत्व-
 गित्यादि योगत्रयं स्यत्सु । विल्वेत्यादि ख्यातम् । पटोलेत्यादि ।
 ख्यातम् । प्रियङ्गुत्यादौ व्यञ्जनं रसाञ्जनं, चूर्णविधया योगोऽयम्
 ॥ ३१-३७ ॥

सौवर्चलभयाः । पीत्वोष्णेनाश्रसा इत्यादामातीसार-
मुद्धतम् । १९ ॥ अथवा पिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्त-
कान् । सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गप्रतिविषाभयाः । पिपेत्
श्लेष्मातिसारार्त्तं चूर्णिताश्चोष्णावारिणा ॥ २० ॥ हरि-
द्रादिं वचादिं वा पिपेदामेषु बुद्धिमान् । खड्गयूषयवा-
गूषु पिप्पल्यादिं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥ तक्रं कपित्थचाङ्गे-
रीमरिचमज्जाजिच्चित्रकैः । सुपक्वः खड्गयूषोऽयमयं काम्ब-
लिकोऽपरः । दध्यन्हीलवणक्षेपितिलमाषममन्वितः ॥ २२ ॥

कसञ्जया हि शास्त्रव्यवहारः कर्त्तव्यो यथा धान्यपञ्चकसं-
मिद्ध इत्यादि । तथा शुण्ठोरहितस्य तस्यैव धान्यवत्पञ्चकसञ्जयापि,
अतएतद्विशेषकथनार्थमेव तस्य पृथक्कथनमिति ज्ञेयम् । संज्ञा
प्रमथ्या इत्यादि । प्रमथ्यागब्धो हि हृद्भ्रपरम्परया पावनदीपन
कषाये वैद्यगस्त्रे परिभाषितः श्रूयते । यथा विडङ्गकषायः शैख-
रिककषायघब्देन वैद्यैरुच्यते इति ॥ १८ ॥

तूषुष्येत्यादौ तूषुष्यादीनां चूर्णम् । अथवेत्यादि—चित्तकान्त
एको योगः । सौवर्चलेत्यादौ प्रतिविषा अतिविषा । हरिद्रादिव-
चादिगणौ सौश्रुतौ । यदाह “हरिद्रा टारुहरिद्रा कलसी जट-
लबीजानि मधुकञ्चेति” । वचासुस्तातिविषाभयाभद्राहनागर-
ञ्चेति” । खड्गयूषइत्यादिपिप्पल्यादिचसौश्रुतो गणो ज्वराधिकारे
पक्रैश्वैवोक्तः ॥ १९ ॥ २१ ॥

खड्गयूषमाह तक्रमित्यादि । अथञ्च यूषः “कर्पाङ्गं वा कथा-
शुण्ठोः कल्कद्रव्यस्य वा पत्रं इत्यादिना बोध्यः । तेन तीक्ष्णवी-
र्यगणं मरीचाजाजीचित्तकाणामत्यमानत्वं, कपित्थचाङ्गेर्योस्तु मध्य-
वीर्यत्वात् बुद्धमानत्वम्, तक्रस्य तु प्रस्थमानत्वं कल्पनीयम् । यूषयो-
नित्वाञ्च सुहोऽपि देयः । तस्यैव दध्यादियोगात्काम्बलिकसञ्जामाह
दध्यन्ही इत्यादि । दध्यन्हेति दग्ना अन्हीकृतः ॥ २२ ॥

अङ्कोठवटकः ।

सदाव्यङ्कोऽपाठानां मूलं त्वक्कुटजस्य च ।
 शास्त्राली शालनिर्व्यासघातकीलोध्रदाडिमम् ॥
 पिट्टाक्षसन्निभान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलास्तुना ।
 तेनैव मधुसंयुक्तानेकैकान् प्रातरुत्थितः ॥
 पिवेदत्ययभाषणो विड्विसर्गणमानवः ।
 अङ्कोठवटको नाम्ना सर्वातीसारनाशनः ॥ ४७ ॥
 पयस्यर्द्धोदके छागे ह्योवेरोत्पलनागरैः ।
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णी च साधिता ॥ ४८ ॥

इति । “कृत्वा वटकांस्तण्डुलास्तुना” इति हि कलकलक्षणम् । अतः कलकशब्देन चूर्णं स्यापि ग्रहणम् । द्रव्यादिति चतुर्भागादगिष्टाः । अतः काथ्यपल चतुष्टये टनस्य शरायचतुष्टयजलस्य पाटशेषः षटपले काथे अतिविष-
 चूर्णपलद्वयमित्यर्थः । लेहाकारोक्तकाथामेवया पाटिकमिति त न
 व्याख्येयम् । द्रवात् पाटिकः काथं इत्युक्तेः । तथापि लेहाकारात् द्रवा-
 दिति व्याख्याने कटकल्पना स्यात् । अतिविषाप्रुक्त इति घनाभुतकायस्य
 विष्णुपणम् तेन काथे घनीभूते अतिविषाचूर्णप्रचोपइत्यर्थः । वृद्धवैद्यास्त
 मधुनापि लेहं कारयन्ति साधंसमयेऽपि ॥ ४६ ॥

सदाव्यङ्कोऽपाठौ टाव्यौ टारुहरिद्रा, अङ्कोठ अङ्कोड इति त्वात्-
 क्तकः । तस्य मूलमेव उक्तं हि चारते “पलं चाङ्कोटमूलस्य पाठां टाव्यौ च
 नृभताम् । पिष्ट्वा तण्डुलतोषेण वटकानक्षसंस्क्रतान्” इत्यादि ॥ ४७ ॥

पयसीत्यादि । चरकस्य । नागरमेव सुम्भं न तु शुण्ठी । रक्त ति-
 मारं “अजाकीरकोद्गीघनजलोत्पलैः” इति जतृकर्णसंवादात् ॥ कोडुः
 पृश्निपर्णी । अतएव पृश्निपर्णिल एवोयोगः । अन्ये तु पृश्निपर्णयो च
 साधितइति पृथक्पाठः । पृश्निपर्णीकाथेन साधित इत्यर्थः । तेनार्द्धोद-
 कच्छागदुग्धं पृश्निपर्णीकाथेनित्वा पाण्डुः काथः । उक्तं हि वाभटे
 “पयस्यर्द्धोदके छागे ह्योवेरोत्पलनागरैः । पेया रक्तातिसारघ्नी
 पृश्निपर्णीरसान्विता” इति ब्रूते ॥ ४८ ॥

रक्षाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचम् ।
 धातकी शृङ्गवेरञ्च प्रपिवेत् तण्डुलाम्बुना ॥
 क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातीसारमुल्लवणम् ।
 रुन्दं दीपयते चाग्निं शूलञ्चापि निवर्त्तयेत् ॥ ४६ ॥
 विडङ्गातिविषासुस्तं दारुपाठाकलिङ्गकम् ।
 मरिचेन समायुक्तं शोथातिसारनाशनम् ॥ ५० ॥

वत्सकादिः ।

सवत्सकः सातिविषः सखिलः ।

सोर्दीच्य सुस्तश्च कृतः कषायः ॥

सामे सम्प्लेते महशोणिते च ।

चिरं प्रहृतेऽपि हितीऽतिसारे ॥ ५१ ॥

अषायो सधुना पीतस्त्वचोदाडिमवत्सकात् ।

सद्यो जये रतीसारं सरक्तं दुर्निवारकम् ॥ ५२ ॥

रक्षाञ्जनमित्यादि ।—अत्र कुटजस्य फलं त्वक् च । सुशुतेऽप्युक्तम्
 “रक्षाङ्गं सातिविषं त्वगधीजं कौटजं तथा । धातकीं नागश्वेक
 प्राययेत्तण्डुलाम्बुना । सम्प्लनं रक्तजं हन्ति योगेऽधुसम्प्लितः”
 इति ॥ ४६ ॥

विडङ्गेत्यादि ।—अत्र मारिचस्य प्रक्षेप्यत्वमित्याहुः । वत्सकादौ
 सवत्सकः कुटजः तस्यत्वर्गिति चन्द्रकलाटीकाकारः वैद्यप्रसारकश्च ।
 अन्ये तु “विल्वशक्यप्रसम्भोऽवो वकातिविषाकृतः । कषायोहन्प्रतीसारं
 सामं पित्तसम्प्लनम्” इति सुशुतसंवादात् फलमेवेत्याहुः । किन्तु
 प्रायोव्यवहारेण च, फलेनापि ज्वरे रक्तप्रावत्ये च । अतस्तं “कुटजः
 कफवातासृग्त्वग्दोषाणां र्शतिषां र्जन । तद्दीजं रक्तपित्तातीसार-
 ज्वरहरं हिमम्” इति ॥ ५० ५१ ॥

कषाय इत्यादौ—दाडिमात् कोमलत्वक् । गुडनेत्यादि ।—अत्र

शङ्गेन खादयेद्वित्तुं रक्तातिसारनाशनम् ।
 आमाम्बूलविवन्धनं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ५३ ॥
 बिल्वार्द्रघातकी पाठाशुण्ठी मोचरसाः समाः ।
 पीता रुन्ध्रप्रन्तप्रतीसारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ ५४ ॥
 शङ्खकी बदरी जम्बू प्रियालासार्जुनत्वचः ।
 पीताः क्षीरेण मध्नाढ्याः पृथक् शोणितनाशनाः ॥ ५५ ॥
 जम्बूकाजलजीनान्तु पल्लवानय कुट्टयेत् ।
 संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ।
 तं प्रिवेत्पुनायूक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ ५६ ॥
 विन्दं छागपयः सिद्धं सिता मोचरसान्वितम् ।
 कलिङ्गचूर्णयूक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ ५७ ॥
 उद्देहास्तुनातण्डुलीयं पीतञ्च रुम्भितामधु ।
 पीत्वा शतादरीकणकं पृथक्साक्षीरसुग्जयेत् ।
 रक्तातिहारी पीत्वा वा तया सिद्धं वृतं नरः ॥ ५८ ॥

गुर्हात्तयोः समभागः बिल्वश्च बिल्वगन्नाटः तत्र पाकीयेनोत्सिद्य
 यत्तान् । ८ सौदाम्येपजनानुपेयम् ॥ ५३-५३ ॥

बिल्वार्द्रघाति ।- गुडं न मधुवीकृतं तत्र गुडतक्रम् । देपयस्यपि
 तक्रं क्व घातयेत्स्वरसंसाधनम् ॥ ५४ ॥

मल्यपीयूषः ।- शोणितं स्यात्प्रमित्याहुः । जम्बूकाजलान्
 शरसं कृतक्षीरयोः समभागः रुधुली पि सात्वा वर्णावदेव, मात्वा चोद्दे-
 हादीनां क्लृप्तकाेषु वर्णादित्युक्तं ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

सिद्धं छागपयःसिद्धमित्यादि ।- बिल्वगन्नाटस्वेदनयोग्येन छा-
 गदुग्धेन सिद्धित्वा पात्रियसहितोत्सिद्य ततः सितादिना संयोज्य
 लेष्टम् । अत्र बिल्वगन्नाटुमापकाः ८कं, सिताया एकमापकः, मोचरस-
 कलिङ्गदोशगं जित्वा मापकम् इति बृहत्संस्कारः । आजडग्धपुत्-
 स्यतः रसः ८कं नुपेयम् ॥ ५७ ॥

कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजले शृतम् ।
 तत्रैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ।
 यावच्चैव लसीकाभं शृतं तमुपकल्पयेत् ।
 तस्माद्बर्ध्नां तत्रेण पिवेद्रक्तातिसारवान् ।
 अदृश्यमरणीयोऽपि सृत्योर्व्याति न गोचरम् ।
 कायतुल्यं दाडिमाम्नु भागानुक्तौ समं यतः ॥ ५८ ॥
 कनकस्त्रिलानां कृष्णानां शर्कराभागसंयुतः ।
 श्राजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं न्नियच्छति ॥ ६० ॥
 गुटदाह्ये प्रपाके वा पटोलसधुकासुना ।
 सेकादिकं प्रशंसन्ति छागेन पयसापि वा ।
 गुदन्यंशे प्रकर्षव्या चिकित्सा तत्प्रकीर्त्तिता ॥ ६१ ॥

श्लेष्मान्वनेत्राद्यावपि रक्तातिसारनाशमिति योज्यम् श्लेष्मान्
 मण्डलात् । तद्वत्तुल्यस्य तद्वत्सरीसस्य मूलम् । पीलेत्यादिचरकस्य
 वार्तापि तत्रैव यो गौटवमिति वदन्ति । पयसा पीलेत्यन्वयः । जीरभु-
 मिति हीरेण भुजानः । तद्वति शताभ्यां कल्कश्चरसखपतया हृतं
 पीलेत्यस्युः ॥ ५८ ॥

कुटजस्य पलमित्यादि ।—एतत्तत्कारणं मिथीकृत्य तावत् पक्तव्यं,
 यावत्तुल्यं स्थाप्यं, ततोऽष्टमांशं गृहीत्वा तत्र कर्षद्वयेन मज्ज
 पातव्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

कनकस्त्रिलानां कृष्णानां शर्कराभागसंयुत इति शर्कराया भाग-
 मष्टतरींशः । तेन संयुतइत्यर्थः । तेन शर्करायाश्चत्वारो भागाः एक-
 स्त्रिलानि । अत्र 'किञ्चनकर्म' 'कृष्णतिलान् शर्करापादिकान् छागी-
 मन्सा' इति । एवं चरके वागडेटपि । यथा "कनकस्त्रिलानां कृष्णाणां
 शर्करापञ्चभागिकः" इति शर्वराभागसदेष्य पञ्चमीभागस्त्रिलकण्कस्ये
 त्यर्थः ॥ ६० ॥

गुटदाह इत्यादि ।—पटोलसधुकासुनेत्यस्येतेन । सेकादिव कित्से

अवेदनं सुसम्पन्नं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।

नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ६२ ॥

कुटजपुटपाकः ।

स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्ध,
मादाय तत्क्षणमतीव च पोथयित्वा ।

जरूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं

बद्धं कुशेन च वह्निर्घनपङ्कलितम् ॥

सुस्विन्नमेतद्वपीड्य रसं गृहीत्वा ।

क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ॥

कृष्णातिपुत्रमतपूजित एष योगः ।

सर्व्यातिसारहरण्ये स्वयं मेव राजा ॥

स्वरसस्य गुरुत्वेन पुटपाकपलं पिवेत् ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं वहिरारक्तवर्णता ॥ ६३ ॥

कुटजपुटपाकः ।

त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य काशमरीपत्रवेदितम् ।

मृदावलिप्तं सुकृतमद्गारेष्ववकलयेत् ।

तार्दिशब्दान् प्रलेपादिषुः । चिकित्सा तत्प्रकीर्त्तितेति गुरुभ्रंशचिकित्सा, सा च क्षुद्ररोगे वाच्यः ॥ ६१ ॥

पुटपाकदोष्यावस्त्राजान् अवेदनमित्यादि । क्षुद्रतस्य । अर्पितनमस्यूनसत्वशूरां वा । उक्तान्तु नानावर्णमित्यनेन सान्निपातिर्लोडितिसारः पुटपाकस्य विषय इति दर्शितमित्याह ॥ ६२ ॥

स्निग्धमित्यादि । अजन्तुजग्धमिति न किमिभिर्निमित्तम् । पोथयित्वा जोषयित्वा । जरूपलाशमित्पुटं तण्डुलतोयेन सिक्तमित्यर्थः । योगोऽयं वक्त्रपित्तोत्तर इत्याह ॥ ६३ ॥

त्वक्पिण्डमित्यादि । कस्यचि तन्वस्य । त्वचः पिण्डरूपजनकम् । दीर्घवृन्तः श्लेशाकः । काशमरी गाभारी । सुकृतमित्ये कृशवपुनेन

स्निग्धमुद्गत्य निष्पीड्य रसमादाय यत्नतः ।

शीतीकृतं मधुयुतं पाययेदुदरामये ॥ ६४ ॥

कुटजलेहः ।

शतं कुटजमूलस्य ड्रुणं तोयार्मणे पचेत् ।

क्वाथे पादावश्लेषेऽस्निग्धं लेहं पूते पुनः पचेत् ॥

सौवर्चलयवकारविडमैन्धवपिप्पली ।

धातकोन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥

लिच्छाद्वदरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम् ।

पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ।

दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ ६५ ॥

कुटजाष्टकः ।

मुलामघाद्रीं गिरिमल्लिकायाः मन्तुद्य पक्वा रसमाददीत ।

तस्मिन् सुपूते पलसस्मितानि श्लक्ष्णाणि पिष्टा सह शाल्मलेन ॥

सुषुबद्धमित्यर्थः । अथकुलयेत् अङ्गारोराश्चादयेत् । कुल आवरणे इत्यस्य रूपम् । दहेदित्यन्ये । उदरामय प्रकरणादतिसारे सुशुते पुनरथ योगोऽन्यथा पठ्यते, यथा “त्वक्पिण्डं दीर्घघ्नस्य पद्मकेगरसंयुतम् । काशसरीपद्मपत्रैश्चावेष्ट्य सूत्रेण तं दृढम्” । शेषं तल्यमेवेति । श्लोकाकस्य त्वचं पद्मकेगरञ्च सप्तभागं कृत्वा संपिष्य, तं पिण्डं गाम्भारीपत्रपद्मपत्रयोः पुटे निक्षिप्य, सूत्रेणावष्ट्य सत्तिकया चावलिष्य निधूमसखटिगाङ्गारंपु पुटपाकविधिना पक्वा रसोष्णाद्य इति व्याख्यानयन्ति चोकाजतः । अत्र श्लोकात्पुटपाक वाभटभवादात् मधुस्थाने शर्कराप्रक्षेपोऽपि लोभ्यः ॥ ६४ ॥

शतंनित्वादि । अर्मेणो द्रोणः । लेहमिति लेहाकारं यथा भवति तथा पचेत् । पलद्वयमिति मितित्वा । आसन्नपाके चूर्णप्रक्षेपः । यवच्छारस्थाने सुड्वारपाटो न प्रसिद्धः । उदरमात्रमित्यष्टमापकम् । माषचतुष्टयेन व्यवहारः । क्षौद्रयुक्तमित्युपयोगनाले अनुसूपं मधु दत्त्वा उपयोज्यम् ॥ ६५ ॥

पाठां समङ्गातिविषां समुखां विल्लञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।
 प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्तु तावद्दूर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् ॥
 पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डलेन वाजापयसाथवापि ।
 निहन्ति सर्व्यन्तवतिसारमुग्रं कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा ॥
 दोषं ग्रहणं विविधञ्च रक्तं मूलं तथाशांसि सशोणितानि ॥
 अस्वगदरञ्चैवमसाध्यरूपं निहन्तप्रवश्यं कुटजाद्यकोऽयम् ।
 तुला द्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ ६६ ॥

पङ्कटतम् ।

वत्सकरश्च वीजानि दाव्याश्च त्वच उत्तमाः ।
 पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी ।
 पङ्क्तिभिर्भिष्टं तं सिद्धं पेयं मण्डावचारितम् ।
 अतीरारं जडेच्छीघ्रं त्विदोषमपि दाहणम् ॥ ६७ ॥

तुलानिर्वाहः । - तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वक्ष्यति । रसश्च पाट-
 वगिष्टणवोतसर्गसिद्धः । पलसम्भितानीति प्रत्येयः । द्रव्यप्रधानत्वान्निर्दे-
 शस्तु । समङ्गा वराङ्कान्ता । शान्दलेनेति- शान्दलीवेष्टकेन । अत्र
 कश्चित् चर्मा दत्तैव पाठः । "प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्" इति वचनात्
 प्रचाराद्देखात् । अन्ये तु तस्मिन् सुपते भूयः पचेतः ततो मनाक्दूर्वी-
 प्रलेपयावस्यायं शान्दलीवेष्टकादिचूर्णं प्रक्षिप्य ततो रसः पीत इति योज्यम्
 एतेन "प्राथो न पावश्चूर्णानां भृशचूर्णस्य दोगतः" इत्यपि वचनम्
 गृह्यते भवतीत्याहुः । अत्रकारश्चानेनेवेति । जलेनेति पीतलजलेना-
 ग्निसान्द्रेण मण्डलेन वस्त्रदुष्टौ क्षागीदुग्धेन रक्ते ॥ ६६ ॥

पङ्कटतं दाव्याश्च त्वच उत्तमा इति सर्वत्र दाव्यांस्त्वचणव
 दाक्षा उत्तमत्वात् । तस्य दुर्लभत्वात् अत्र वाचमेव गृह्यते ।
 पङ्क्तिभिर्भिष्टं तं अर्थात्सर्वानिर्घातम् । यमि. कलकैरणीचतुर्गुण-
 निव जलम् देयम् । इदमेव चूर्णं कुटजत्वचा रसाङ्गं भवति, तदुक्तं वैद्य-
 प्रदीपे "मण्डलेन पेयं तत्सर्पः सप्ताङ्गं कुटजत्वचा" इति ॥ ६७ ॥

क्षीरिद्रुमाद्यं हृतम् ।

क्षीरिद्रुमाभीरुसे विपक्वं तज्जैश्च कल्कैः पयसा च सर्पिः ।
 सितोपलार्द्धं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युदीर्यम् ॥ ६८ ॥
 जीर्णं हृतोपमं क्षीरमतीनारे विशेषतः ।
 छागन्तदूभेषजैः सिद्धं देयं वा वारिसाधितम् ॥ ६९ ॥
 बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविखभेषजम् ।
 लिच्छाद्वाते प्रतिहृते सन्धूने सप्रवाहिके ॥ ७० ॥
 पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।
 तत्रहात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ७१ ॥
 कक्कः स्याद् बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
 दध्नः शराब्धं स्नेहाद्यः खड्गो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ ७२ ॥
 विल्लोषणं गुडं लोभं तैलं लिच्छात् प्रवाहणे ॥ ७३ ॥

क्षीरिद्रुमेत्यादौ ।—क्षीरिणो दुमाः वटोष्णवृक्षादयः । एषामन्व-
 तनस्य समुद्रितस्य वा कायः । शतावरीरसश्च हृतापेक्षया मिथिला
 त्रिगुणैः । कल्कोऽप्येवमेव । पयश्च स्नेहसमम् । हृतमपेक्ष्य च सितया
 प्यर्द्धं शोणितमिति मित्यर्थः । मधुनोऽपि हृतमपेक्ष्यैव पादिकलं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

क्षीरपानविषयमाह जीर्णं इत्यादि ।—तद्दूभेषजैरिति अतिशार-
 हन्तदूभेषजैः । देयं वा वारिसाधितमिति केवलेन त्रिगुणेन जलेन साधित
 मित्यर्थः । उक्तं हि सुश्रुते ” यथाशृतं तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम्
 चिरोत्थितेषु तत् पेयमपां भागैस्त्रिभिः शृतम् ॥ ६९ ॥

बालबिल्वमित्यादि ।—चरकस्य । वाते प्रतिहृतइति विवक्ष्यवाते ।
 पयसेत्यादि ।—दुग्धं १, पिप्पली माष ४, अथवा मरिचचूर्णं माष २,
 एवं व्यवहरन्ति । सविवन्ध्यायां प्रवाहिकायामयं योगः ॥ ७०—७१ ॥

कक्कःस्यादित्यादि ।—चरकस्य । अत्र स्नेहाद्यत्रातिल-दधि-शर-
 योगात् । खड्गइत्यस्यैव योगस्य संज्ञा (चरके खड्गस्थाने सद्य इति

दध्ना समारेण समात्रिकेण सुक्लीत निश्चारकपीडितस्तु ।
 सुतप्तकूपकथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुसुतेन ॥ ७४ ॥
 दीप्ताग्निर्निष्पृरोषो यः सार्यते फेनिलं शक्यत् ।
 स पिवेत् फाणितं शुराहीर्दाधतैलपयोद्यतम् ॥ ७५ ॥
 शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् ।
 कर्द्विं मूर्च्छाञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्वातिसारिणं त्यजेत् ।
 बद्धमेही नरो यस्तु भिन्नविट्को न जीवति ॥ ७६ ॥
 खानाभ्यङ्गावगाहंश्च एरुस्त्रिग्धातिभोजनम् ।
 व्यायाममग्निसन्तापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ७७ ॥

पांठानरम् विल्वोपणेत्वाटौ विल्वं विल्वशलाटुः, ऊषणं मरिचम् !
 यदुक्तं " विल्वपेषीं रुडं लोभं तेषं मरिचयोजितम् " इति । तैलेन
 बंहः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

दध्नेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । समारेण अनुदृतनवनीतेन । निश्चारकः
 प्रवाहिका, यटाह पराशरः "निर्वाहयेत् सफेनञ्च पुरीषं यो मुक्तमुक्तः ।
 प्रवाहिकेति सा ख्याता केशिद्विधारकश्च सः " इति । सुतप्तकूपकथिते-
 नेति अत्यन्ततप्तसुवर्णं रजतं तरलोहप्रक्षेपात् कथितेन । अन्ये तु अर्घटितं
 कृष्यादि कूप्यमाचक्षते । केचित्तु कूप्यस्थाने कूर्पं पटलि, व्याचक्षते च
 कूर्पः पाषाणभेदो दक्षिणापथे ख्यातः शङ्खनाभ्यामिति रिति ॥ ७४ ॥

दीप्ताग्निरिति । सुश्रुतस्य । एतत्सर्वमालोड्यपेयम् ॥ ७५ ॥

इत्यतिसारचिकित्सा ।

अथ ग्रहणी चिकित्सा ।

ग्रहणीमाश्रितं दीपमजीर्णवदुपाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १ ॥

शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ।

विशुद्धामाशयायःस्यै पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

दद्यात् पेयादिलघून्नं पुनर्योगांश्च दीपकान् ॥ २ ॥

कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।

पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ ३ ॥

ग्रहण्यतीसारयोः परस्परं कार्यकारणभावसम्बन्धोऽस्तीति अन-
न्तरं ग्रहणीचिकित्सितमुच्यते । ग्रहणीमाश्रितमित्यादि ।— वाभट्टस्य ।
ग्रहणी अग्निप्रधाननाडी, तदुक्तं “अग्निप्रधानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी
मता” इति । अजीर्णवदुपाचरेदिति, आमाशुजीर्णेषु यथा वमनाद्युप-
चारो दीपनपाचनञ्चौपधम्, तथेत्थः । अतीसारोक्तविधिनेति लङ्घन-
लघ्वन्नपाचनादिका ॥ १ ॥

शरीरानुगत इत्यादि । चरकस्य । शरीरानुगते शरीरव्यापके ।
सामे रसे इति आमशुद्धोऽत्र भावप्रधानः, तेन आमतासहितेऽपक्व-
इत्यर्थः । रसइत्याहाररसे । विशुद्धामाशयावेति—वमन विरेचन-लङ्घने-
वैशयोभ्युत्पा निर्वृतामदोपाय ॥ २ ॥

कपित्थेत्यादि ।— चरकस्य । कपित्थविल्वयोः फलम्, दाडिम-
फलस्य तु त्वक्, अन्ये तु फलमेवेत्याहुः । कपित्थादीनां चतुर्णां चतु-
द्रव्यत्वेन मिलित्वा फलं वनकः, तक्रञ्च द्रवस्थाने, तच्च तावत् ज्ञेयम् यावता
यवागः सिध्यति । उद्धवैद्यास्तु अत्यण्डगुरुत्वभिया तक्रजलाभ्यां
तुल्याभ्यां तक्रमिच्छन्ति । ग्राहिणीत्यन्ता एका यवागूः, एषा च वात-
कफे । २ पात्रे पाञ्चमूलिकीति द्वितीया, वातानिसारं स्वल्पञ्चमूलसिद्धा
यवागूः इति शेषः, “भ्रुवाद्यैर्वायवतीसार” इति जलकणसंवादात् ॥ ३ ॥

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवात् ।
 पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनम् ।
 कषायोष्णविकाशित्वाद्दूरौच्याञ्चैव च फेहितम् ।
 वाते स्वादुक्लसान्द्रत्वात् सद्यस्क्रमविदाहि तत् ॥ ४ ॥
 शुण्ठीं समुस्तातिविषां गुडू चीं पिवेज्जलेन क्वथितां समांशान् ।
 मन्दानलत्वे सततामतायामामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ ५ ॥
 धान्यकातिविषो दीच्ययमानीमुस्तनागरम् ।
 बलाद्विपर्णीविल्लघ्न दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ ६ ॥

तक्रस्य ग्रहणीदोषघाततां दोषत्वयहितत्वञ्च सहेतुकमाह ग्रह-
 णीदोषिणामित्वादि ।— दोषनं ग्राहि लाघवादिति पथ्यत्वे हेतुः ।
 मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनमिति अशुद्धत्वात् पित्तप्रकोपने प्राप्ते,
 मधुरपाकितया पित्तं न प्रकोपयति, चकारान्नापि पित्तं शमयतीति
 आश्रुतम्, अभिप्रायः किंवा “ मर्मेवात्रं प्रायोक्ष्यस्य विटस्यते ” इति
 उक्ते विदाहजनकं यदस्ति, तदपि तक्रप्रयोगे विदाहकञ्च भवति, मधुर-
 पाकित्वान्नस्य । न तु जाताशुद्धत्वेन पित्तप्रकोपनिषेधार्थमयं पथ्यः; सद्य-
 स्कोपयोगेन पित्तकारिणोऽशुद्धरसस्याभावात् । अशुद्धञ्च न प्रयोक्तुं विदा-
 हित्वादेव, अतएवाह सद्यस्क्रमविदाहीति सद्योमथितमेव तक्रं पच्य-
 मानावस्थायां विदाहकञ्च भवति । किञ्चित्कालस्थितं पुनरुक्तत्वाद्-
 विदाहि भवत्येव । यत्तु स्वादुक्लसान्द्रत्वादित्यनेन अशुद्धरसत्वमुक्तं तद-
 क्लानुरसतया ज्ञेयमित्याहुः । विक्राणित्वादिति दोषवृत्तौतोविशोधक-
 त्वादित्यर्थः । रौच्यादित्यत्र वैपद्यादित्यपि पाठान्तरम्, पैच्छित्यरहित-
 त्वादित्यर्थः । एतच्च बलिनो जीर्णवस्थायां ग्रहणं देयमित्याहुः ॥ ४ ॥

शुण्ठीनिन्द्यादि ।— सततामतायानिति सर्वं टा आमकोष्ठतायाम् ।
 आमामानुबन्ध इति आमं प्रवर्त्तमान इत्याहुः । ग्रहणीगदविषेपगततया
 पुनरामानुबन्ध इति इति क्वचित् पाठो दृश्यते । धान्यक्लेत्यादियोगः
 क्लानेन ॥ ५—६ ॥

चित्तकगुडिका ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं द्वौ चारौ लवणानि च ।
 ब्योषहिङ्गुजमोदाश्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
 गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमास्तरसेन वा ।
 कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥
 सौवर्चलं सैन्धवञ्च विङ्गुमौद्गिदमेव च ।
 सासुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ७ ॥
 त्रीफलशलाटुककृको नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः ।
 ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ ८ ॥
 जम्बूदाडिमशृङ्गाटपाठाकञ्चटपल्लवैः ।
 पक्वं पर्युषितं बालविल्वं सगुडनागरम् ।
 इन्ति सर्वानतीसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ ९ ॥
 नागरातिविषामुखाक्वाथः स्यादासपाचनः ।
 चूर्णं हिङ्गुएकं वातग्रहणान्तु घृतानि च ॥ १० ॥

चित्तकमित्यादि ।- चरकस्य । अत्र कपिल्लस्यधिकरणकन्यायात्
 केवल्लवणत्वयनिच्छन्ति, तत्र पटनि पञ्च द्वौ चारौ मरिचं पञ्चकोज-
 कम् । स्त्रीष्यकं हिङ्गुगुडिका बीजपूरसे कृता । कोनदाडिमतोये वा
 यमं पाचनदीपनी इति वामटवचनान् । अतएव चक्रोऽप्याह सौव-
 र्चलमित्यादि । औद्गिदं शास्त्रिलवणम्, उत्कारिकेस्ये । सासुद्रेकं
 करकचम् । गुडिकेयमाद्रिकरसेनापि बोध्या कायुक्त्वं टसारदर्शनात् ॥ ६ ॥

त्रीफलेत्यादि ।- नागरचूर्णं कटुलमात्रकम् । सगुड इति सम-
 गुडः । अयं योगो वाते इत्याहः ॥ ८ ॥

जम्बूदाडिमशृङ्गादि ।- एषां पल्लवैरास्तरणं कृत्वा अनुरूपञ्च जलं
 दत्त्वा वातविल्वमुत्खेद्य पर्युषितं कार्यम् । सगुडनागरमिति विल्व-
 समोगुडः, नागरचूर्णान्तु कटुलमात्रकारकम् । इत्ते ए नागरं न देयम् ।
 एत्खेदत्रशेषजलमनुपेयमित्याहर्षिहाः । नागरेत्यादि स्पष्टम् । हिङ्गु-
 एकमग्निशान्देऽप्युक्तमायम् ॥ ९ ॥ १० ॥

नागराद्य चूर्णम् ।

नागरातिविषामुस्तं धातकीं सरसाञ्जनम् ।
 वत्सकत्वक्फलं विल्वं पाठं कटुकरोहिणीम् ॥
 पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सच्चौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 मैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेक्ष्यते ॥
 अर्शास्थिगुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
 नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्त्रयेण पूजितम् ॥
 शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना ।
 केऽप्यटगुणतोयेन प्राञ्जस्तण्डुलभावनाम् ॥ ११ ॥

भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

भूनिम्बकटुकाव्योषमुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।
 द्वौ चित्वाकां वत्सत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥
 गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मानुत् ।
 कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिषारनुत् ।
 गुडयोगात् गुडाम्बु स्यात् गुडवर्णरसान्वितम् ॥ १२ ॥

नागराद्यचूर्णं सच्चौद्रमिति मधुप्रक्षेपयुक्तम् । कृष्णात्रियः पुन-
 र्वं सुः । तण्डुलाम्बुनेत्यादि ।—तण्डुलाम्बुना तण्डुलधावनाम्बुना । तच्च
 तण्डुलाम्बु कथं कर्तव्यमिति जिज्ञासायां स्वमतं इन्द्रमतञ्चोपनस्यति
 शीतकषायमानेनेत्यादि ।—शीतकषायविधानञ्च “जुगमुष्णाभ्यामि व्युष्टं
 शीतमाञ्जश्चित्सकाः” इति । जलमत्र तण्डुलमपेक्ष्य षड्गुणं पा-
 ष्टम् । उक्तं हि “षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सज्जिवाच्छीतफाण्डयोः” इति ।
 इन्द्रमतमाह केऽपीत्यादि । अन्ये तु द्विगुणनम्बु तण्डुलेन समं चिरं
 स्थितं तण्डुलाम्बु वदन्ति । अपरे तु अनियततण्डुलमनियतजलेन
 प्रक्षाल्य जलं गृह्णन्ति ॥ ११ ॥

भूनिम्बेत्यादि -- द्वौ चित्वाकात्तथा वत्सत्वग्भागान् षोडशेति
 प्रथमभागापेक्षया द्विभागषोडशभागपरिग्रहः गुडयुक्तं शीताम्बु गुडः

ग्रहण्यां ह्येष्वादुष्टायां वमितस्य यथाविधि ।
 कटुं श्लेष्मलवणचारैस्तोष्णैश्चाग्निं विवर्द्धयेत् ॥
 समूलां पिप्पीं चारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
 मागुलङ्गाभयाराखाशटीमरिचनागरम् ॥
 कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाब्जना ।
 शैष्णिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 एतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समाकृते ॥ १३ ॥
 भङ्गातकं त्रिकटुकं त्रिफला लवणत्रयम् ।
 अन्तधूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥
 स चारः सर्पिषा पेयो भोज्ये वाप्यवचारितः ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्त्सूलनुत् ॥ १४ ॥
 सर्वजायां ग्रहण्यां तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ १५ ॥

शीताम्बु, गुडश्चात्र गुडवर्षतामाधुर्यापत्तिजनको देयइत्याह गुड-
 योगादित्यादि । वैद्यप्रसारके तु सर्वचृणोसमीगुडः शीतलजलेन च
 पानमित्युक्तम् । व्यवहारस्तु पूर्वैशैव । पौत्तिकपचहण्यामन्लपित्तवि-
 क्रित्सितमपि व्योध्यम् । तदुक्तं वैद्यप्रदीपे “अन्लपित्तहितं यच्च पा-
 नभोजनभेषजम् । पौत्तिके ग्रहणीदोषे तत्सर्वमुपकल्पयेत् इति ॥ १२ ॥

ग्रहण्यामित्यादि स्पष्टम् ।- समूलामित्यादि । मातुलुङ्गस्यात्र
 मनुम् एतैरिति पिप्पलीमूलादिभिः कल्काद्यैः ॥ १३ ॥

भङ्गातकमित्यादि ।- चरकस्य । गोपुरीषाग्निनेति अचिन्त्यप्रभा-
 वात् संयोगधंस्कारजशक्तीनामिति । स चार इति भङ्गातकादीनामन्त-
 धूमटाहात् यः चारः स एव सर्पिषा पीत इत्यर्थः, भोज्ये व्यञ्जने वा स
 चारो देयः ॥ १४ ॥

सर्वजायामित्यादि ।- सामान्यो विधिरिति प्रत्येकदोषोक्तविकृत-
 सामेलकेन त्रिदोषग्रहणी चिकित्सा कार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

चूर्णं मरिचमहौषधकृटजत्वग्भवं क्रमाद्द्विसणम् ।

गुडमिश्रमथितपीतं ग्रहणीदोषापहं ख्यातम् ॥ १६ ॥

पाठाद्यं चूर्णम् ।

पाठाद्विल्वनलव्योषजम्बूदाडिमधातकी ।

कटुकातिविषामुस्तदाञ्जीभूनिम्बवत्सकैः ॥

सर्वैरेतैः समंचूर्णं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।

सचौद्रञ्च पिवेच्छर्दिज्वरातिसारशूलवान् ॥

वृद्धदाहग्रहणीदोषारोचकानलसादनित् ॥ १७ ॥

कपित्थाष्टकचूर्णम् ।

यमानीपिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः ।

मरिचार्गजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥

चूर्णमित्यादि ।— गुडमिश्रतक्रोणालोड्रपीतमित्यर्थः । पाठादि-
चूर्णं जम्बूफलास्थि, एतन्साहचर्यात् दाडिमफलस्यापि बीजम् ।
यत्सक इत्यत्र ॥ १६-१७ ॥

यमानीत्यादि । अयं योगो वाभटे अतीसारचिकित्सिते लिखि-
तः । अग्निश्चित्तकं जलं वालकम् । सर्वैरिति सकभागैः । एताम्बु-
सचौद्रकम् । लिगुणैरिति एकभागापेक्षया वृक्षाकादीनां पञ्चां प्रत्येक
द्विगुणत्वम् । पट्टगुणैः कपित्थाष्टगुणैः कृत इति सितकपित्थयो-
रपि षड्गुणाष्टकगुणैरेतन्गुणापेक्षयैव एतैः कृतचूर्ण इति योज्यं ।
अकण्ठला वाभटेपीमायां षड्गुणाकर्तैरिति पट्ट वृक्षाक्लादितिन्द्र-
क्लातः लिगेषु व्याख्याय निमित्तवृक्षाक्लादिद्रव्यषट्कापेक्षया सितयाः
षड्गुणत्वमाह । वाभटे सितभागानां शतमष्टानिकं भवति । अन्ये
तु षट्गुणैरिति कपित्थाष्टगुणै इति प्रदर्शनं, व्याख्यानयान्तं च एताना-
मापेक्षया कपित्थस्याष्टगुणत्वम् अष्टगुणकपित्थापेक्षया च सिमायाः षड्-
गुणत्वमिति, तथा सति सितया अष्टचन्द्रारिगद्वागा भवतीति । अपरे
तु षड्गुणैः कपित्थाष्टगुणै इति चूर्णविज्ञपयं कृत्वा समुदितचूर्णं

दृक्षात्प्रधातकीकृणाविल्लदाडिमतिन्दुकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्याष्टगुणैः कृतः ॥

सूर्योऽतिसारग्रहणीत्रयगुल्लगलामायान् ।

कासं श्वासारुचिं द्विक्त्वां कपित्याष्टमिदं कथेत् ॥ १८ ॥

दडिमाष्टकः ।

कर्षोन्मिता तुगात्तोरी चातुर्जातं द्विकार्धिकम् ।

यमानोधान्यंकाजाजोग्रन्थिव्योषं पलांशिकम् ॥

पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ।

गुणैः कपित्याष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ १९ ॥

वार्ताकु गुडिका ।

चतुःपलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात् ।

वार्ताकुकुडवच्चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥

दग्ध्वा रसेन वार्ताकोर्गुडिका भोजनोत्तराः ।

श्लेष्मिय सितकपित्यायोः षड्गुणाष्टगुणत्वमित्याहुः । एतन्मत्तत्रयमपि न
प्यवहारसिद्धं शर्कराकपित्ययोरतिबहुत्वादिति । तस्मादेकभागापेक्षयैत्र
षड्गुणाष्टगुणत्वमिति कपित्यभागाधिक्यात्स्य कपित्याष्टक इति संज्ञा
॥ १८ ॥

कर्षोन्मितेति ।— वामटस्य । तुगात्तोरी वंगलोचना, चातुर्जातं
त्वगेनापत्रकेसरम् । द्विकार्धिकमिति प्रत्ययम् निर्द्देशस्य द्रव्यप्रधान-
त्वात् । एवं यमान्यादिकमपि प्रत्येकं पलांशिकम् । ग्रन्थिकं पिप्पली-
मूलम् दाडिममध्याव फलम् "दाडिमाटोनाम्" इत्युक्तेः । एवमन्य-
त्रयानि । चकागात् सिताया अपि अष्टौ पलानि ॥ १९ ॥

चतुःपलमित्यादि ।— वामटस्य । त्रिपलं लवणत्रयादिति त्रि-
जिता निर्द्देशस्य मानप्रधानत्वान् । त्रिपला लवणानि चेति वे पठान्ते
त्रिपलालवणौष्मिलित्वा चतुःपलं वटन्ति पूर्वोक्तचतुःपलमित्यस्यापि
अत्रन्वात् । लवणात्यविशेषात् पञ्चैवेत्याहुः । वार्ताकुकुडय इति

भुक्ताभुक्तं पचन्तप्राशु कासखासार्शसां हिताः ।

विद्वृचिकाप्रतिश्यायहृद्दुरोगघ्नाश्च ता हिताः ॥ २० ॥

अष्टपलं घृतम् ।

त्रूप्रषणत्रिफलाकल्के विल्वमात्रे गुड्वात् पने ।

सर्षिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिवेत् ॥

मसूरस्य कषायेण विल्वगर्भं पचेद्घृतम् ।

हन्ति कुक्ष्यामयान् सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलाः ॥

केवलं ब्रीहिप्राण्यङ्गकायो व्युष्टु दोषलः ॥ २१ ॥

शुष्कवातार्तकपत्रचतुष्टयं व्यवहारान् । अर्कादिति अर्कमूलात् । दग्धा
रसेन वार्त्ताकीरिति अन्धुंमं दग्धा चारीकृत्य वार्त्ताकुरसेन गुडिकाः
कार्या इत्यर्थः । दग्धानि वार्त्ताकुरस इति च पाठः । भोजनोत्तरा इति
भोजनमुत्तरं पश्चात्कालीनं यासां तथा । किंवा भोजनादुत्तराः
भुक्ता भुक्तं पचन्तीत्यत्र भुक्तं भुक्तमित्यपि पाठः ॥ २० ॥

त्रूप्रषणेत्यादौ ।— विल्वमात्र इति षड्भिर्भिन्नानि मात्रा पचमाने
कल्केणैव पादिकत्वात् । चतुर्गुणजलेनाष्टपलघृतस्यात्र पाकः । इत्यमेव
फलदानक्षमत्वमस्य भवतीति महर्षिवचनादुच्चीयते । मात्रामिति अग्नि-
दलानुरूपपरिमाणम् । मसूरस्येत्यादि ।— मसूरस्य काथोऽत्यन्तश-
थिलपीडनकं बद्धा कार्यः । एवं माषकलत्यादीनामपि । विल्वगर्भ-
मिति विल्वगलाटुद्वयम् । घृतमत्र प्रस्थमानमेव । ब्रीहिमांसकाथस्य
तद्वहःकार्यताराशु केवलेत्यादि ।— जगत्तद्गुहागादिमांसम् । केवल-
मिति पाठे केवलं सनयं यथा स्यात्तदा व्युष्टो रात्रिव्युषितो दोषलः,
यावता कालेन व्युष्टीभवति स एव दोषल इत्यर्थः । केवलब्रीहजगत्तद्गु-
हाठे तु दधान्तरसंयुक्तब्रीह्यादिकाथस्य न दोषलत्वमित्याहुः । तत्तु न
व्ययताः सिद्धम्, अतएव वृन्दे “ब्रीहिप्राण्यङ्गयोः काथं व्युषितं दो-
षलं मतम्” इत्येवाक्तम् । व्युष्टेति पदसिद्धिस्तु व्युष्टादिभ्योऽनिति
सूत्रादिहेतुना ॥ २१ ॥

शुण्ठीघृतम् ।

विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले शृतम् ।
 घृतं निहन्याच्छययुं ग्रहणीसामतामयम् ॥
 घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं श्लेहकासज्वरापहम् ॥ २१ ॥

चित्तकघृतम् ।

चित्तकक्वाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं शृतं हविः ।
 गुल्मशोयोदरश्लेहशूलार्शोघ्नं प्रदीपनम् ॥
 विल्वान्निचव्याद्र्कशृङ्गवेरक्वाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
 सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थशोथान्निमान्द्राशुचिनुद् वरि-
 षम् ॥ २२ ॥

चाङ्गेरीघृतम् ।

नागरं पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली ।
 श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका ॥
 चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचितम् ।
 चतुर्गुणैर्ग दध्ना च तद्घृतं कफघातनुत् ॥

विश्वौषधस्येत्यादि ।- ग्रहणीसामतामयमिति ग्रहणानाद्या-
 श्रितो यः सामतारूप आमयो रोगस्तमित्यर्थः । घृतमित्यादौ जलं
 चतुर्गुणम् ॥ २१ ॥

विल्वान्नीलारदौ ।- आर्द्रकेति शृङ्गवेरविशेषणम्, तिन शुष्कस्य
 शुण्ठीरूपस्य निरसः । विल्वादीनां कायस्थिरुणः ; चतुर्गुण इत्येके ।
 चाङ्गलीनां संहस्रम् ॥ २२ ॥

नागरमित्यादि ।- अत्र हस्तिपिप्पली चवी, जतूकरणंवादात् ।
 तदुच्यते “दधिधान्यविल्वपाठायमानिकापञ्चशोवगीचुरकैः । चाङ्गे-
 रीस्वरसे सर्पिर्गुदनिःश्रुतिमत्तार्चिनुत् पाहि” इति । द्रव्यावल्याश्च
 हस्तिपिप्पली चवीपर्यायत्वेन दृश्यते “चविका कोलवल्ली च हस्तिपिप्प-

अशीसि ग्रहणीदोषं मूत्रलक्ष्णं प्रवाहिकाम् ।
 शुद्धं शान्तिमानाहं घृतमेतद् व्यपोहति ॥ २४ ॥

मरिचाद्यं घृतम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।
 भल्लातकं यमानी च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥
 हिङ्गु सौवर्चलं चैव विड्मैन्धवचव्यथ ।
 सामुद्रं सयवच्चारं चित्तको वचया सह ।
 एतैरङ्गपलैर्भागैर्वृत्तप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 दशमूलीरसे सिद्धं पयसा द्विगुणेन च ।
 मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् ॥
 विष्टम्भमाम दौर्वलं प्रीहानमपकर्षति ।
 कासं श्वासं ज्वरञ्चैव दुर्नाम सभगन्दरम् ॥
 कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् क्रिमिसम्भवान् ।
 तान् सर्वान् नाशयत्यायु शुष्कं दार्ढ्यनलो यथा ॥ २५ ॥

महाघटपलकं घृतम् ।

सौवर्चलं पञ्चकोलं दैन्धवं हवुषां वचाम् ।
 अजमोदां यवच्चारं हिङ्गु जीरकमौद्धिदम् ॥

अथीयते" इति । त्विस्थाने विषाणादोषपि जतुर्कर्मसंवादादेव न भवति । चाङ्गे रुरसोऽप्यत्र चतुर्गुणः । चतुर्गुणेन दध्ना चेत्यत्र चतु-
 स्यादीत्यान, अन्ये तदसारेऽपि "चतुर्गुणेन दध्ना च चाङ्गेरी खरसेन च"
 इत्युक्तम् । अन्ये तु खरसे जीरवद्विधिः " इति वचनात् चाङ्गेरीखरसश्च
 खे हसम इत्याहुः । व्यवहारस्तु पञ्चव्याख्यैव ॥ २४ ॥

मरिचाद्यघृते विड्मैन्धवचोति समाहारइन्द्रः । किंवा विड्मै-
 न्धवयुक्ता चोति मध्यपदलोपी समासः । द्विगुणेन चेति चकाराहण-
 मूलीकाधोर्गा द्विगुणः । अन्ये तु दशमूलीरसश्चतुर्गुण इत्याहुः । व्यव-
 हारस्तु पूर्वोच्येव ॥ २५ ॥

कृष्णाजाजी सभूतीकं कल्कीकृत्य पलाङ्किकम् ।
 आर्द्रकस्य रसं चुक्रं चीरं मस्तककाञ्चिकम् ॥
 दशमूलकषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 भक्तेन सह दातव्यं निर्भक्तं वा विचक्षणैः ॥
 क्रिमिहृद्दोदराजीर्णञ्चरकुष्ठप्रवाहिकाम् ।
 वातरोगान् कफव्याधीन् हन्याच्छूलमरोचकम् ॥
 पाण्डुरोगं क्षयं कासं दौर्बल्यं ग्रहणीगदम् ।
 महापट्प्रलकं नाम वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ २६ ॥

स्वल्पचुक्रम् ।

यन्मस्तादि शुचौ भाण्डे सगुडचौद्रकाञ्चिकम् ।
 धान्यराशौ विरात्रस्यं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ।
 द्विगुणं गुडमध्वारणालमसु क्रमादिह ॥ २७ ॥

सौवर्णलेत्यादौ पञ्चपोलं मिलित्वाङ्गपलम्, कल्कस्य पट्पलरूप-
 तात् । हवुपा खनामख्याता, कृष्णाजाजी कृष्णजीरकम्, भूतीकं यमानी
 सौवर्णला टीगां प्रत्येकमङ्गपलम् । अत्र वचेति न पाठः । किन्निर्हि विष्णु-
 मित्त्रेव चन्द्राटादौ दृष्टत्वात् । आर्द्रकस्य रसादीनां पक्षां द्रवाणां प्रत्येकं
 स्वोद्वेगमयं "पट् प्रभृति यत् स्यः" इत्युक्तेः ॥ २६ ॥

स्वल्पचुक्रमाह यदित्यादि ।—मस्तादीत्यस्य विशेषणं सगुडंत्यादि ।
 आदिशब्दादधि तक्रञ्च, मस्तस्थाने यत्, तदपि मस्तकमं चाक्षमिति ।
 अत्ये त आदिभूतं सस्तु प्रदमोद्यितं मस्त्रित्याहः । विरात्रस्यमिति
 स्त्रीशाभिप्रायेण, वर्षादिषु पुनर्दध्यमाणदृहचुक्रवदवस्थापनकालव्य-
 वस्था । अश्लक्षं यावद्वा भवतीति ॥ २७ ॥

दृहचुक्रमाह प्रस्थमित्यादि —तपजलादिति सतपयवकृतसन्द-
 नत्, तद्भावे काञ्चिकात् । अकृत इति तपजलस्य दृष्टश्च विशेष-
 षणम् अश्लमूलकं काञ्चिकारधः क्षिप्तमूलकमित्याहुर्दृष्टाः । मानिके इति

दृष्टुं चक्रम् ।

प्रस्थं तण्डुलतोयतस्तुषजलात् प्रस्थत्रयं चाक्षतः
 प्रस्थार्द्धं दधितोऽन्मूलकपलान्यष्टौ सुडान्मानिके ।
 मान्यौ शोधितशृङ्गवेरशकलात् द्वे सिन्धुजान्योः पले
 द्वे कृष्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य भाण्डे दृढे ॥
 स्निग्धे धान्ययवादिराशिनिहितं त्रीन् वासरान् स्थापयेत् ॥
 शोधितोयधरात्यये च चतुरो वर्षासु पुष्यागमे ।
 षट् शीतेऽष्टदिनान्यतः परमिदं विस्त्राय्य सञ्चर्येत्
 चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुक्तञ्च चुक्रञ्च तत् ।
 हन्याद्वातकफामदोषजनितान्मानाविधानामयान्
 दुर्नामानिलगुल्मशूलजठरान् हृत्त्वानलं दीपयेत् ॥ २८ ॥

तक्रारिष्टम् ।

यमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलांशकम् ।
 लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ॥
 तक्रकंसासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः ।
 दीपनं शोथगुल्मार्शः किमिमहोदरापहम् ॥ २९ ॥

मानिकादयम्. मानिका पलान्यष्टौ, तेन पोद्दशपलमित्यर्थः । शोधित-
 तशृङ्गवेरशकलादिति निस्तुपार्द्रकखण्डान् । द्वे कृष्णोषणयोरिति कृ-
 षणं मरिचम् । तोयधरात्यये चेति चकारादत्वात् त्रीन् वासरान् स्था-
 पयेत् । शीत इत्यनेन हेमन्तशिशिरयोरेव यद्दृश्यम् । विस्त्रायति वस्त-
 युतं कृत्वा । चातुर्जातपलेन मिक्षित्वा पलमात्रेण । सञ्चर्येत् अ-
 चूर्णनं कारयेदिति ॥ २८ ॥

तक्रारिष्टे त्रिपलांशकं तथा पलांशानीत्यपि प्रत्येकं ज्ञेयम् । त-
 क्रस्य कंसे आढके आसुतं कृतसन्धानम् । जातमिति अक्षरसतयु-
 जातम् ॥ २९ ॥

आयामकाञ्जिकम् ।

वाटस्य दद्याद् यवशक्तुकानां पृथक् पृथक्त्वादकसन्मितञ्च ।
 मध्यप्रमाणानि च मूलकानि । दद्याच्चतुःषष्टि सुकल्कितानि ॥
 द्रोणोऽम्बसः श्राव्य षटे सुधौते दद्यादिदं भक्षजजात्युक्तम् ।
 क्षारद्वयं तुम्बुरुवस्तगन्धाधनीयकं स्याद्विडमैन्धवञ्च ॥
 सौवर्चलं हिङ्गुशिवाटिकाञ्च चव्यञ्च दद्याद् द्विपलप्रमाणम् ।
 इमानि चान्यानि पलोन्मितानि विजर्जरीकृत्य षटे क्षिपेच्च ॥
 लणामजाजीमूपकुञ्चिकाञ्च तथासुरीं कारविचित्तकञ्च ।
 पद्मस्थितोऽयं बलवर्णदेहवयः करोतीव बलप्रदञ्च ॥
 कान् जीवयामीति यतः प्रवृत्तस्तत् काञ्जिकेति प्रवदन्ति
 तज्ज्ञाः । आयामकालाञ्जरयेच्च भक्तमायामकेति प्रवदन्ति
 चैनम् ॥
 दकोदरं युक्तमथ शिहानं हृद्रोगमानाहमरोचकञ्च ।
 मन्दाग्नितां कोष्ठगतञ्च मूलमर्शाविकारान् सभगन्दराञ्च ॥
 वातामयानाशु निहन्ति सर्वान् संसेव्यमानं विविधान्तरा-
 गाम् ॥ ३० ॥

आयामकाञ्जिके वाच्यं स्येति निरुत्पदरदलितयवमण्डस्य, तथा
 यवशक्तुकानाञ्च पृथक् पृथक्त्वादकसन्मितमित्यादकप्रमाणम् । सन्मित-
 मिति भावे क्तः । चतुःषष्टीत्याकृतिमानेन । सुकल्कितानीति खण्ड खण्डी-
 कृतानि । श्राव्येत्वाप्राव्य । तुम्बुरु वनिगद्रव्यम्, वस्तगन्धा फौकं धौ,
 शिवाटिका वंशपत्नी (हिङ्गुपत्नी), लण्णा पिप्पली, उपकुञ्चिका स्थूल-
 लण्णजीरकः, आसुरी राजिका, कारवि सुगन्धिस्तृष्णलण्णजीरकम् ।
 आयामकालादिति यामः महारूपः कालः, तमवधीकृत्य ॥ ३० ॥

प्रस्थत्रयेणेत्यादि ।—अयं योगः सुश्रुते कासप्रतिषधे पठितः ।
 अत्र चान्धिकं पिप्पलीमूलम्, अजमोदा यमानो अन्तःपरिमाञ्जनत्वात् ।
 अतो व्रमान्या मागद्वयम् । अग्निद्वैतकः । पलप्रमाणैरिति प्रत्ये-

कलप्राणशुद्धः ।

प्रस्यत्त्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वाद्भितुलां गुडस्य ।
 शूर्णीकृतैर्गन्धिकाजीरकव्यव्योषेभञ्जणाह्वुषाजमोदैः ॥
 विडङ्गबिन्दुतिफलायामानी पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
 दत्त्वा त्रिष्टुर्णां पलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्वयवावत् ॥
 तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
 अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सञ्ज्ञासकासस्वरभेदशोधाः ॥
 शाम्यन्ति चायं चिरमथ्यराग्नेर्हृतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
 स्त्रीणाञ्च बन्धग्रामयनाशनोऽयं कलप्राणको नाम शुद्धः
 प्रदिष्टः ॥ तैले मनाग् भर्जयन्ति त्रिष्टदत्त चिकित्साकाः ।
 अतोक्तमानसाधर्मात् त्रिसुगन्धं पलं पृथक् ॥ ३१ ॥

कम् । त्रिष्टुर्णां तैले मनाग् भर्जनीयम् । भर्जनेन च तस्य भस्मदी-
 यंत्वादतिदिरेचकत्वं न भवति । अक्षफलप्रमाणं कर्षम्, व्यवहारस्तु
 चतुःपञ्चमापचैरिति । त्रिसुगन्धि त्वगेकापत्तकम् । त्रिष्टुर्णां सृष्टित मय
 तैले गुडमामलकीरसगोदितं प्रदाय पाचः, सिद्धे च लेहे पन्थिकादि-
 चूर्णप्रक्षेप इति व्यवहारो वैद्यानाम् । अतोक्तमानसाधर्मादिति
 पन्थिकादिचूर्णस्य प्रक्षेपं पलानामुक्तम्, तत्साहचर्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुभाण्डकानामित्यादि ।— कृदानामिति सम्यक्पक्रानाम्,
 सम्यक्पक्राणु संवत्सरातीतत्वेनैव भवतीति । पाटशस्य कुभाण्डस्य
 खण्डखण्डाकृतस्य त्यक्तबीजमङ्गीयलकलस्य त्वभाकतीस्तरणस्य कि-
 श्वित् पाणीयं दत्त्वा उत्कृष्टस्य निष्पीड्य गलितरसस्य पिष्टस्यातपे
 किञ्चिच्छुष्कस्य पक्षशतं प्यास्यम्, ततस्तस्य घृतगणवचतृपये तैलस्य चाष्ट-
 पले सन्नजनं कार्यम् । तत आमलकस्वरससस्य द्वादशशरावशेण पञ्चा-
 शद्गुडपलान्यापीड्य, ततः पृत्वा सन्नलितकुभाण्डादिकमैकीकृत्य पक्त-
 व्यम् । ततो गुडपाकविधया अचकारिते पिप्पल्यादिचूर्णस्य प्रक्षेप
 यर्थः । भक्षयन्त्या च प्रायः कर्षाद्भेदेत्वाद् ॥ ३२ ॥

कुष्माण्डगुडकलप्राणकम् ।

कुष्माण्डकानां रुदानां सुस्विन्नं निस्कुलत्वचाम् ।
 सर्पिःप्रस्थे पलशतं ताम्रभाण्डे शनैः पचेत् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली ।
 धान्यकानि विडङ्गानि यमानी सरिचानि च ॥
 त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजीमैन्धवम् ।
 एकैकस्य पलञ्चैव त्रिवृदटपलं भवेत् ।
 तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडपञ्चाशदेव तु ।
 प्रस्थैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु ॥
 यदा दावीं प्रलेपस्तु तदैवमवतारयेत् ।
 यथाशक्ति गुडान् कुर्व्यात् कर्षकषाईमानकान् ॥
 अनेन विविधना चैव प्रयुक्तस्तु जयेदिमान् ।
 प्रसृज्य ग्रहणीरोगान् कुठान्यर्शाभगन्दरान् ॥
 ज्वरमानाहृद्द्विगुणोदरविस्त्रचिकाः ।
 कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
 वातश्लोणितवीसर्पान् दद्रुवर्द्धहलीमकान् ।
 कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररूढांश्च व्यपोहति ।
 व्याधित्रीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ॥
 तेषां वृष्यञ्च बलप्रञ्च वयःस्थापनमेव च ।
 गुडकलप्राणकं नाम बन्धुप्राणां गर्भदं परम् ॥ ३२ ॥

रसपर्पठिका ।

याम्बपित्ते विधातव्या गुडिका च क्षुधावती ।
 तत्र प्रोक्तविधाशुद्धौ समानौ रसगन्धकौ ॥

सिद्धफलं रसपर्पटीमाह याम्बेत्यादि ।—तत्रेति तत्र क्षुधावत्यां
 या विधा यो रसगन्धकशुद्धिप्रकारो वक्तव्यः तेन शुद्धावित्यर्थः । तत्र

संमर्द्दं कज्जलाभन्तु कुर्यात् पात्रे दृढाश्रये ।
 ततो वादरवह्निस्थ लोहपात्रे द्रवीकृतम् ॥
 गोमयोपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात् ।
 कुर्यात् पर्पटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात् ॥
 द्वादशरक्तिकां यावत् प्रयोगः प्रहरार्द्धतः ।
 तद्द्रव्यं वज्रपूगस्य भक्षणं दिवसे पुनः ॥
 तृतीय एव मांसाज्यदुग्धाद्यत्र विधीयते ।
 वर्ज्यं विदाहिस्त्रीरश्मामूलं तैलञ्च सार्द्रपम् ॥
 क्षुद्रमत्स्यारुजखगांस्तप्रक्लोन्निद्रः पयः पिबेत् ।
 शशीनयकुठार्शःशोयाजीर्णविनाशिनी ।
 रसुपर्पटिका ख्याता निवद्धा चक्रपाणिना ॥ ३३ ॥

तान्दयोगः ।

स्यात्प्रां संमर्द्दा दातव्यौ माप्त्रिकौ रसगन्धकौ ।
 नखत्रुणं तदुपरि तस्युन्मयं द्विमाप्त्रिकम् ॥

समन्वये रसं दृढाश्रये खन्त्रशिनाशं संमर्द्दं कज्जलाभं सर्पां कुर्यात् ।
 वादरवह्निस्येति वादरदानमशुजितान्निम्य इत्यर्थः । सुद्रुपारदत्तपं १,
 सुद्रुगश्चरुत्तपं १. एतद्द्रव्यं खन्त्रे तावद्घृणीयं लोहदण्डेन पायाद्यद-
 ग्धेन वा यावत् कज्जलाभं भवति । ततो लोहदण्डिकायासितकर्षणं
 दत्त्वा वादराहोपरि विन्यस्य लोहदण्डेन सत्पात्रे यदा द्रवीकृतं
 भवति. तदा क्रुद्रमोमवपिगण्डोपरि स्थापितक्रीमलकदलीपत्रे टाननी,
 वम्, कपारकदलीपत्रान्तरेण संपीड्य पर्पटिकाकृतिः कार्या । रक्ति-
 द्वयं क्रमादिति प्रथमं सुद्रुपूगं ततितदनमेकैकद्वितीयो मध्यमिति
 क्रमादित्यर्थः । पर्पां कृत्वा संमध्यं दिङ्गुगुत्तमेकां जीरकसुत्रादयश्च
 भक्षणीयम् । तत्र जगं स्थित्वा दलादिलम्बं प्रजात्य जलधुल्लुके
 पाण्ड्यमित्युपदेशः । प्रहरार्द्धा इति प्रहरार्द्धमित्यन्तरे । तद्द्रव्यमिति प्रह-
 रार्द्धद्वयं तृतीये दिवसे इति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

ततो नैपालताम्नादि पिधाय सुकरालितम् ।
 पांशुना पूरये दूर्द्ध्वं सर्वां स्थालीं ततोऽनलः ॥
 स्थालप्रधौ नालिकां यावद्देयस्तेन मृतस्य च ।
 ताम्नी तान्नस्य रक्तेप्रका त्विफलाचूर्णरक्तिका ॥
 तूप्रप्रणस्य च रक्तेप्रका विडङ्गस्य च तन्मधु ।
 घृतेनालोड्र लेदव्यं प्रथमे दिवसे ततः ॥
 रक्तिवृद्धिः प्रतिदिनं कार्या ताम्नादिपु त्विषु ।
 स्थिरा विडङ्गरक्तिस्तु यदा भेदो विवाञ्छितः ॥

ताम्नयोगमाह स्थान्यामित्यादि ।—अत्रापि रसगन्धकौ जूधा-
 षीगुण्डुलौ कृत्विधया शोधितौ प्राज्ञौ । सुकरालितमित पिष्टमक्त-
 सिक्कयन्तौ न नीरध्वलेपितित्यर्थः । पांशुना बालुकया । नालिकां
 घटीमेकां यावत्तनलज्वाना स्थान्यो देयेत्पर्यन्तः । त्विफलाया त्विलिता
 चूर्णरक्तिकाः एवं त्विकटोरपि । सर्वमितं चूर्णं विडङ्गान् मधुघृताभ्या-
 नालोड्र लेदः विडङ्गरक्तिका पुनः स्थिरा, न न्यूनाधिकनात्वा
 इत्यर्थः । यदा पुनः कोष्ठविबन्धाध्मानादिषु विरेकोऽपेक्षितो भवति,
 तदैव परं विडङ्गस्य रक्तौर्द्वयं याच्यामित्यर्थः । अस्य च पत्नी यथा
 शोषितैरसगन्धकौ । मा १. एतद्वद्वयं कञ्जलीकृत्य दृढतनपातिलिकायां
 स्थाप्यम् । तदुपरि तण्डुलीयवशाकमूलचूर्णास्य नाभकद्वयमङ्गुलीद्वयेन
 रज्ज्वीला देयम् । अनन्तरमेतत् सर्वं कण्टकवेधयोग्यो नैपालताम्न-
 पञ्चदशमापकेण कृतताम्ना अम्बरोलिरसभाजितया ढक्कनीयम् । ढक्कित्वा
 पिष्टमक्तसिक्कौ तास्त्रिकाया रन्ध्रलेपनं कार्यम् । ततः स्थालीमध्य-
 स्थितायास्तास्त्रिकाया उपरि तां स्थालीं बालुकया पूरयित्वा, तदधो
 घटिका यावत् ज्वाना देया । एवं कृताताम्नाद्द्वौ १. मितित्विफला-
 चूर्णरक्ती १. तथा मितित्विकटुवर्णरक्ती १, विडङ्गचूर्णरक्ती १. एतत्
 सर्वं घृतमधुभ्यामालोड्र लेह्यम् । शीतलजलमनुपेयम् । प्रथमदिने
 एवं द्वादशदिनपर्यन्तं रक्तीमेकां कृत्वा वृद्धिः । द्वादशदिनोऽपि एवमेव
 भवेत् । रसगन्धकलक्षणञ्च योगरत्नाकरे यथा—“मुक्ताफलसमं स्वर्गं धनं

तदा विडङ्गन्त्वधिकं दद्याद्रक्तिद्वयं पुनः ।
 द्वादशाहं योगवृद्धिसतो ह्यासक्रमोऽप्ययम् ॥
 ग्रहणीमम्लपित्तञ्च क्षयं शूलञ्च सर्वदा ।
 ताम्नयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ ३४ ॥

निष्पठलं गुरु । चपलं चपलं शूलं यदन्ति भिषजां वराः” । चपलमिति
 रसं द्वितीयं चपलमिति चञ्चलम् । “शुक्रपिच्छसमच्छायो नवनीलसन-
 प्रभः । मूत्रः कठिनः स्निग्धः श्लेष्मो गन्धक उच्यते ।” घृतमांसरसादी-
 नानां चालाहारविधिबोधः ॥ ३४ ॥

इति ग्रणीचिकित्सा ।

अथार्थचिकित्सा ।

दुर्गन्धां साधनोपायञ्चतुधां परिकीर्तितः ।
 भेषजचारशस्त्राग्निसाध्यत्वादाद्य उच्यते ॥ १ ॥
 यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
 अमुपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥ २ ॥
 शुष्कार्शसां प्रलेपादिक्रिया तीक्ष्णा विधीयते ।
 स्वाविणां रक्तमालोक्य क्रिया कार्यास्त्रपैत्तिकी ॥ ३ ॥
 खुक्क्षीरं रजनीयुक्तं लेपाद् दुर्नामनाशनम् ।
 कोषातकीरजोषर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः ॥ ४ ॥
 अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तित्ततुम्ब्राश्च पल्लवाः ।
 करञ्जोवस्तभूतञ्च लेपनं अष्टमर्शसाम् ॥ ५ ॥
 अर्शोघ्नी गुदगा वर्त्तिगुं ङ्घोषाफलोद्भवा ।
 ज्योत्स्निकाभूलकल्केन लेपोरत्तार्शसां हितः ॥ ६ ॥
 तुम्बीवीजं सौंद्भिदन्तु काञ्चीपिष्टं गुडीतयम् ।
 अर्शोहरं गुदस्थं स्याद्दधिमाहिषमञ्जतः ॥ ७ ॥

'पूर्वोक्तसङ्गत्वेव यहण्यनन्तरमर्शचिकित्सितमुच्यते दुर्गन्धामि
 त्वादि ।—आद्य इति भेषजोपायः । विस्तरेण वक्ष्यमाणं चिकित्सा
 भारोद्वारेणाह यद्वायोरित्यादि ।—चरकस्य । अर्शभैरित्यर्शरोग
 दुक्तैः । शुष्कार्शसामिच्यति ।—आदिशब्दात् खेटादीनां यहणम् ॥ १—३ ॥

लेपादीनाह खुक्क्षीरमित्यादि ।—खुक्क्षीरेण (१) हरिद्राचू-
 र्णसार्द्रं कृत्वा लेपः । उक्तं हि वाभटे "खुक्क्षीरार्द्रनिशालेपः" इति ।
 कोषातकी घोषकः । अर्कत्वादौ ।—करञ्जस्य त्वक्, सुधाक्षीरमित्यत्र
 सुधाकाण्डश्चरके वाभटे च दृश्यते । वर्त्तिः फलवर्त्तिः । गुडं जलेन
 द्रवीकृत्य घोषफलसर्षं प्रविष्य यत्ना वर्त्तिः कार्या । ज्योत्स्निका
 घोषकः । सौंद्भिदमुत्कारिकावणं शाम्भरिवरणं वा ॥ ४—७ ॥

महारोधि प्रदेशस्य प्रया कोपातकीरजः ।
 कफेन लेपतोहन्ति लिङ्गवर्ति न संशयः ॥ ८ ॥
 अपामार्गाङ्घ्रिजः चारो हरितालेन संयुतः ।
 लेपनं लिङ्गसम्भूतमर्शो नाशयति ध्रुवम् ॥ ९ ॥
 वातातीसारवङ्गिन्ववर्चीस्यर्शासुःपाचयेत् ।
 उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि चासकृत् ॥ १० ॥
 विड्विबन्धे हितं तक्रं यमानीविडमंयुतम् ।
 वातह्ने प्लाग्शां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ॥
 तत् प्रयोज्यं यथादोषं सस्त्रेहं रूतमेव वा ।
 न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥ ११ ॥
 त्वचं चित्तकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं प्रिवेत् ॥ १२ ॥
 पित्तह्ने प्लमशमनीकच्छुकगुडरुजापहा ।
 गुदजान्नाशयत्याशु योजिता रुगुडाभया ॥ १३ ॥
 मयुडां पिष्यन्तीसुतामभयां घृतभर्जिताम् ।
 त्रिहृदनीयुतां धामि श्वद्रेदासुलोमनीम् ॥ १४ ॥

महारोधि प्रदेशेति । महारोधिप्रदेशे प्रसिद्धा प्रयातकीरजा
 कफेन लेपतोहन्ति लिङ्गवर्ति न संशयः । कुम्भं
 यथापार्श्वे च तत्रासाद्ये । लिङ्गवर्ति न संशयः । अपामार्गेति लिङ्गवर्ति
 न । वातातीसारवङ्गिन्ववर्चीस्यर्शासुःपाचयेत् । लिङ्गवर्ति न संशयः ।
 उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि चासकृत् । वातह्ने प्लाग्शां तक्रात् परं
 नास्तीह भेषजम् । त्वचं चित्तकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं प्रिवेत् । पित्तह्ने प्लमशमनीकच्छुक
 गुडरुजापहा । गुदजान्नाशयत्याशु योजिता रुगुडाभया । मयुडां पिष्यन्तीसुता
 मभयां घृतभर्जिताम् । त्रिहृदनीयुतां धामि श्वद्रेदासुलोमनीम् ॥ ८-१४ ॥

गुदजाति तत्र कांक्ष्यहृत्कानि चेषाः तत्र मुनिङ्गता उपपन्नाः । रु-
 गुडासिद्धादि स्यात् । पिताश्वकरोदादि ।— संयुज्यत ननु च्छतेऽयमिति
 संयोगः प्रथोऽप्ये । अन्वये च तिलाश्वकरोदाः वरीशोऽप्येवमन्त्रः । तं
 मन्त्रमपितार्तिकादि ।— चरस्य । दाक्षी शोभुदस्थितामिति चक्रः । रुगु-

तिलारुष्करं योगसं भवेत्तदग्निवद्धनम् ।
 कुष्ठरीगहरं श्लेष्मर्शसां नाशनं परम् ॥ १५ ॥
 तिलभल्लातकं पथ्या गुडश्चेति समाशिकम् ।
 दुर्नामकासश्वासघ्नं शीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ १६ ॥
 गोसूत्रव्यूषितां दद्यात् सगुडं वा हरीतकीम् ।
 पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रमस्यै प्रदापयेत् ॥ १७ ॥
 मल्लिहं शौर्यं कन्दं पक्वान्मौ पुटपाकवत् ।
 अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १८ ॥
 खिन्नं वार्त्ताकुफलं घोषायाः क्षारजेन सलिलेन ।
 तद् दृष्टमष्टं युक्तं गुडेनाढ्यन्तितीयोत्ति ॥
 पिबति च तत्रां नूनं तस्मात्त्रेवातिवृद्धसुदजानि ।
 यान्ति विनाशं पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ १९ ॥
 अस्त्रिभानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवाच्यनु ।
 खादतोर्ग्रासि नश्यन्ति द्विजदाढ्याङ्गपुष्टिदम् ॥ २० ॥

डा । तिलवत् एकोयोगः । वा शब्दः पूर्णयोगापेक्षया, चरके हि “सगुडा-
 नमया वा स म. श्वेतु मौञ्जभक्तकीम्” इत्यभिधीय तदनन्तरमयं योग
 एतत् । अग्रे सिद्धयोगत्वेन न मौञ्जकृत्यं स्यादिति । एतेन गोसूत्रव्यूषि-
 तां ति शीहपाण्डु ज्वरा पुटपाकि मन्वान् हरीतकीपण्डुज्वरीषक्यभिहितेति
 निशेधेन च कृतं योगस्य लैव चर इति त्वात् इति । पञ्चकोलकयुक्त-
 म् । पञ्चकोलकयुक्तम् ॥ १५-१७ ॥

मल्लिहं शौर्यं कन्दमिति वन्यश्वरगानू-
 तम् । खिन्नं विनाशं पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण । सिद्धति-
 योः । शीहपाण्डुज्वरेण पङ्कणेन तद्विधितवारपरिशुतेन उत्कृष्टं
 पुटपाकि मन्वान् हरीतकीपण्डुज्वरीषक्यभिहितेति । अस्त्रिभानां
 तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवाच्यनु । खादतोर्ग्रासि नश्यन्ति द्विजदाढ्याङ्गपुष्टिदम् ॥ १५-२० ॥

दन्तरिष्टम् ।

दन्तीचित्तकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
 भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 त्रिपलं त्रिफलायाः दलानां तत्र दापयेत् ।
 रसे चतुर्थशेषे तु पूतशीते प्रदापयेत् ॥
 तुलां गुडस्य तन्निष्टेन्मासार्द्धं घृतभाजने ।
 तन्मात्रया पिबेन्नित्यमशीर्ष्यो विप्रमुच्यते ॥
 अङ्गुलीपाण्डुरोगघ्नं वातवच्चोऽनुलोमनम् ।
 दोषनञ्चारुचिप्लञ्च दन्तरिष्टमिदं विदुः ॥
 पात्रेऽरिष्टादिसन्धानं धातकीलोघ्नलेपिते ॥ २१ ॥

प्राणदा गुड़िका ।

सनागरारुष्करवृद्धदारकं गुडेन योमोदकमत्तुपदारकम् ।
 अश्लेषदुर्गामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहस्रैश्च दारकम् ।
 चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ २२ ॥

दलीन्नादि ।—चरकस्य । अत्र उभयोरितिवचनबलात् पञ्चमूलयोः प्रत्येकं भागं याच्याः, त्रिपलं त्रिफलाया इत्यत्र तु निर्देशस्य मान-
 प्रधानत्वात् मिलितत्रिफलाया एव पलत्रयं याच्याम् । मासार्द्धमिति
 तन्मान्तरं तु मासमित्युक्तं यथा “त्रिफलादशमूलाग्निनिकुम्भानां पलं
 यत्नम् । वारिद्रोणे स्थितः पादशेषो गुडतलायुतः । व्याज्यभास्त्रे स्थि-
 तोमासं दन्तरिष्टो निषेवितः ” इति, उभयमपि प्रमाणं स्मृतिद्वैध-
 यत् ॥ २१ ॥

सनागराद्यादि ।—अरुष्करं भस्मातकम् । वृद्धमित्यत्र व्याख्यानमिति
 शेषः । उदारकमिति महाफलम् । अस्य योगस्य चतुःसमसंज्ञामाह
 भव्यदत्तः । तन्मते समेनैव गुडेन किञ्चिज्जलं दत्त्वाग्नौ विपकेन मोद-
 कविधानम् । चतुस्तु मोदकत्वात् गुडस्य द्वैगुणमाह । अन्ये तु मो-
 दके द्विगुणो गुड इति कस्यचित् अभियुक्तस्य वाक्यमनार्थमिति क्त्वा
 नाद्रियन्ते, उक्तरीत्या समेनापि गुडेन मोदकतोपपत्तेरिति ॥ २२ ॥

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य च ।
 पिप्पलगाः कुङ्कुमाश्च चव्याया पलमेव च ।
 तालीशपत्रस्य पलं पलाह्वं केशरस्य च ।
 द्वे पले पिप्पलीमूलादह्वं कर्षश्च पत्रकात् ।
 सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वगम्बणालयोः ।
 गुडात् पलानि तु त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
 अक्षप्रमाणा गुडिका प्राणदेति च सा स्मृता ।
 पूर्वं भक्ष्या तु पश्चात्तु भोजनस्य यथाबलम् ।
 मद्यं मांसरसं दूषं क्षीरं तीर्थं पिबेत् तथा ।
 हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्त्रजानि च ।
 वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
 पानात्यये मूत्रक्षुब्धे वातरोगगलग्रहे ।
 विषमच्चरे च मन्देऽग्नौ पाण्डुरोगे तथैव च ।
 क्रिमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ।
 श्वासकाशपरीतानामेषा स्यादभ्युपेक्षा ।

त्रिपलमित्यादि ।— चतुर्थं मरिचस्येति पलमेकमित्यर्थः । केशरस्य नागकेशरस्य । त्वगम्बणालयोरिति त्वक् गुडत्वक्, अम्बणालमुशीरम्, अथयोर्ध्वं नित्वा कर्षः । पूर्वं भक्ष्या तु पश्चाच्च भोजनस्येति भोजनस्य पूर्वं भोजनाध्यवहितपूर्वकाले गुडिका भक्ष्या, पश्चाच्च भक्ष्यादिकं पिबेदिति योज्यम् । नतु मण्डुरादिवत् भोजनस्य पूर्वं पश्चाद्भावेन भक्ष्येति कल्पनीयम् । अर्शांसि काचिदप्यस्य विधेरदृष्टत्वात् । मद्यं वातकफेऽनुपेयम्, मांसरसोवाते, पित्ते क्षीरं, मुद्गयुषः कफे, तीर्थमुष्णं वातकफे, एवमन्यत्वाप्यनुपानभेदो दोषभेदेन कल्पनीयः । वाभटे पुनरयं योगो महयोचिकित्सिते पठ्यते, तत्र चतुर्जातकमुशीरञ्च प्रत्येकं कर्षमानमुक्त्वा यथा “तालीशपत्रमरिचचव्यायान्तं पलं पलम् । लक्ष्णात्मन्मूलयोर्द्वे द्वे पले गुण्ठीपलत्रयम् । चतुर्जातमुशीरञ्च कर्षांश्च श्लक्ष्णच-

शुश्रूषाः स्थानेऽभया देया विड्ग्रहे पित्तपाय जे ।

प्राणदेयं मिता दत्त्वा चूर्णमनाञ्चतुर्गुणाम् ।

अश्लक्षित्ताग्निमाद्द्रादौ ऽथोज्या गुदजातुरे ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ लोहू भवे पलम् ।

पलद्वयत्पुनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ २३ ॥

काङ्गायन मादकः ।

पथापञ्चपलान्ये क्रमजाज्यामरिचस्यच ।

पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागराः ।

पलाभिवृद्धाः क्रमशो यवचक्रपलद्वयम् ।

भल्लातकपलान्यटौ कन्दसु द्विगुणोमतः ।

द्विगुणेन गुडेनपि वटकानक्षसम्भितान् ।

कृत्वैनं भजयेत् प्रातस्तक्रमशोऽनु वा पिबेत् ।

मन्दाग्निं दीपयत्यथ ग्रहणीपादुरोगनुत् ।

णितम् गुडेन वटकं कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् । सुहृद्यपरसारिष्टम-

स्तुपेयाप्रयोऽल्पः । वातप्रक्षोभोत्थनां कृद्भिं ग्रहणो पाश्चहृद्, जाम् ।

गुदश्चयद्यथागुदवगुत्तानान्यथाशंसाम् । प्रसेकपीतसश्वासकासानाञ्च

निवृत्तये । अथवा नागरस्थाने दद्यात्पलायैव विड्ग्रहे । कृद्भिर्दिपु-

च पेत्तु चतुर्गुणमित्यादि । पञ्चैनं गुडकः कार्यो गुडन-

मित्यपि वा । परं हि बह्विभक्त्यान् अत्रिमात्रं भजन्ति ताः इति ।

शुश्रूषास्थान इत्यदि । चूर्णितानादिति मनुदितचूर्णितानाम् । केचित्सु-

गुडमात्रं द्वुर्गुणमिति पठन्ति, तत्र वातद्विरोधान्, प्रभृतगर्भरात्र स-

ङ्गाच्च । अत्र दोषोदयेनानुपानमात्राभेदमाह अनुपानमित्यादि ॥ २३ ॥

पथ्येकादौ मरिचस्यै तत्राप्येकमिति मन्व्यथते । तेन मरिचस्य

पत्रमेकमित्यर्थः । पलाभिवृद्धाः क्रमशः इति यथाक्रमं पलेन पलेन वृद्धाः ।

काङ्कायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रकारान्निभिर्विना ।

भिषग्जितमिति भोक्तं अथमर्शोविकारिणाम् ॥ २४ ॥

माणिभद्रमोदकः ।

विडङ्गपारामलकः भयानां पलं पलं स्यात् विष्टतात्रयञ्च ।

गुडस्य षड्द्वादश भागयुक्ता मासेन त्रिंशद् गुडिकाविधेयाः ।

निवारणे यद्गवरेण सृष्टः समाणिभद्रः किल शाख्यभिन्ने ।

अयं हि कामन्न एकुठनाशनो भगन्दरञ्जीहजलोदराशंसाम् ।

यद्येष्टचेष्टान्निविहारसेवी अनेन दृष्टस्वरूपो भवेच्च ॥ २५ ॥

स्वल्पशूरण मोदकः ।

मरिचमहौषधचित्तकस्य शूरणभागा यथोत्तरं द्वियुगाः ।

सर्वसमो गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धगुलः ।

ज्वलनं ज्वलयति जठरमुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् ।

निःशेषयति स्त्रीपदमर्शासिनाशयत्याशु ॥ २६ ॥

वृहच्छूरण मोदकः ।

शूरणपोडशभागावृहोरौ महौषधस्यातः ।

अर्शेन भगयुक्तिर्मरिचस्य च ततोऽपि चार्शेन ।

कन्दस्त द्विगुण इति षोडशपलः द्विगुणेनः गुडनेति समुद्रितचूर्णापि-

जा । अरुसन्निवृत्तानिति कर्दसन्निवृत्तान् व्यवहारस्त पद्धत्मापकैरिति

॥ २४ ॥

विडङ्गसारं व्याधौ विष्टतात्रयमिति विष्टतायाः पलत्रयम्, गुडस्य च

षट्पलानि द्वादशभागयुक्ता इति द्वादशपलरूपविभागेन युक्ताः कृताः ।

मासेनेति मासेनोपयोक्तव्यमिति शेषः । अयमर्शः, द्वादशपलानि विभ-

क्त्य मासेनोपयोक्तव्यम् । त्रिंशद्गुडिकाः समभागेन कर्त्यात् इति तेन एकै-

कगुडिका षडङ्गिका धिकनवमापकोपेतकर्षमाना भवति । कर्ष १, माप

६, इति ६ । व्यवहारस्त दशभिरष्टाभिर्वा नापकैरिति निवारण इत्यत्र

गुदजागामिति शेषः । देश इत्यन्ये । स्वल्पशूरण मोदकः ॥ २५ ॥ २६ ॥

त्रिफला कणा समूला ताशीशारुष्करक्रिमिघ्नानाम् ।
 भागा महौषधसमा दहनांशा तालमूली च ।
 भागः शूरणतुलेप्रदातव्यो दृढदारकस्यापि ।
 ऋद्धौले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र सञ्चूर्य ।
 द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः ॥
 गुरुदृष्यभोज्यरहितेष्वितरेषूपद्रवं कुर्यात् ।
 भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
 भीमस्य मासतेरपि येन तौ महाशनौ जातौ ।
 अग्निबलबुद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
 प्रभवति शस्त्रकाराग्निभिर्षिनाप्यर्शसामेषः ।
 श्वयथुक्षीपदजिदू ग्रहणीऽपि कफवातसम्भूताम् ।
 न शयति बलीपलितं मेधां कुरुते दृषत्वञ्च ।
 हिक्काखासकासं सराजयत्नाप्रमेहांश्च ।
 शीहानञ्चाथोग्रं हन्ति च रसायनं पुंसाम् ॥ २७ ॥

शूरणपिण्डी ।

सूर्शीकृताः प्रोङ्गश शूरणस्य भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्तकस्य ।
 महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको एङ्गेन दुर्नामजज्ञाय पिण्डी ॥

शूरणयोद्गुशभागा इत्यादौ त्रिफलाकणासमूलातानीशारुष्कर-
 क्रिमिघ्नानां भागा महौषधसमा इति त्रिफलादीनां प्रत्येकं महौषधसम
 भागा . त्रिफलायाश्च प्रत्येकम् । कणा समूला इति त्रिफलाः फलं मूल-
 सत्व्यर्थः । समूला इत्यत्र म्रित्याः पुम्बद्धापितपुंस्कादनृङ् इत्यादीनां
 पुम्बद्धावो नोद्भावनीयः । तस्योत्तरपदे स्त्रीप्रत्ययान्तं परतो विधानात् ।
 विशेषणत्वादस्य पुंनिपातोऽपि नोद्भावनीयः, विवक्षावशादस्यैव
 विशेषणत्वात् । दहनांशवक्रः ऋद्धौले मरिचांशे प्रत्येकं, ऋद्धं एङ्गत्वकम् ।
 गुरुदृष्यभोज्यरहितेष्वितरेष्विति प्रकामधनप्रतियोगतया दरिद्रेषु उप-
 द्रवमिति व्यापत्तम् ॥ २७ ॥

सूर्शीकृता इत्यादि ।—वाभट्टस्य । मोदकवदति द्विगुण इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पिण्डनां गुडो मोदकवत् पिण्डत्वापत्तिकारकः ॥ २८ ॥

व्योषाद्यं चूर्णम्

व्योषांगुणरुष्करविडङ्गितिलाभयानाम्

चूर्णं गुडेन सहितन्तु सदोपयोज्यम् ।

दुर्नामकुष्ठगरशोयशर्कराद्विवन्धा-

नग्नेर्जयत्यवलतां त्रिमिषाण्डुताञ्च ॥ २९ ॥

सप्तशर्कराचूर्णम् ।

शुद्धीकरणान्तरिचनागदलत्वगेतं

चूर्णिकृतं क्रमविविड्वीततसृष्टमन्तग्राम् ।

खादेदिदं सममितं गुदजाग्निमान्द्र-

कासारुचिश्चसनकराष्टहृदामरेषु ॥ ३० ॥

लवणोत्तमाद्यं चूर्णम् ।

लवणोत्तमवह्निक्लिङ्गयवान्

चिरमिल्लमहापिचुमर्हयुतान् ।

व्योषाग्नीत्यादि ।—यत् गुडस्यैकभागत्वं चूर्णयोगत्वात् इति ।
 किन्त्वयं योगे विधीतकामलकयोगात् गुडिकयापि क्रियते यदाह वा-
 भटः “गुडव्योषवरा देणुतिजारुष्करचित्तैः । अर्थासि तुलि गुडिकी
 त्वग्विकारञ्च शोनिता इति । २९ ॥

शुद्धीत्यादि ।—नामं नामकेगरचूर्णम्, दलं तेजपत्रम् । क्रम-
 विवद्विद्वीतसृष्टमन्दादिति अन्तस्थितद्रव्यादारभ्य तदुपरितनद्रव्यमेकद्वित्रि-
 त्ति क्रमणा चर्द्धयेदित्यर्थः । सममितमिति—मिलितसर्वचूर्णसप्तशर्करम्, श्वस-
 नमिति यावत् ॥ ३० ॥

लवणोत्तममित्यादि ।—यामटस्य । लवणोत्तमं सैन्धवं, वह्निश्चि-
 त्तकः, क्लिङ्गयव इन्द्रयवः । चिरमिल्लः करञ्जः तस्य मूलम्, यत्पुनरस्य
 ‘सुशुते फलस्यहृणमुक्तं तच्छोपने ज्ञेयम् । महापिचुमर्हः पर्वतनिम्बः,

प्रिव सप्तदिनं मथितालुलितान्
 यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ ३१ ॥
 नागाज्जुन प्रयोगः ।
 त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।
 देवदारुविडङ्गानि पिचुमर्दं फलानि च ॥
 बला चातिबला चैव हरिद्रे द्वे सुवर्जला ।
 एतत् सम्भृतसम्भारं करञ्जत्वग्रसेन च ॥
 पिष्ट्वा च गुडिकां कृत्वा बदरास्थिसमां बुधः ।
 एकैकां तां समुद्धृत्य रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
 उपोषेण पारिणा पीता शान्तिमग्निं प्रदीपयेत् ।
 अशांसि हन्ति तत्रेण गुल्माम्बुनेन विहरेत् ॥
 जन्तुदृष्टन्तु तोयेन त्वग्द्रोषं खदिरासुना ।
 सूतकच्छन्तु तोयेन हृद्रोगं तैलसंयुता ॥
 इन्वस्वरसंयुक्ता सर्वज्वरविनाशिनी ।
 मातुलुङ्गरसेनाय रुद्यः शूलहरी स्याता ॥
 कपित्थतिन्दुकानान्तु रसेन सह मिश्रिता ।
 विशानि हन्ति सर्वाणि पानाशनप्रयोगतः ॥
 गोशुक्रसंयुक्ता हन्यात् कुष्ठानि सर्वशः ।

निम्बसदृशदृढमूलोद्वहः, वाह्यादनीति लोकख्यातः । असगिस्व रस-
 पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब इत्याङ्गरसे, अस्य लग्न आह्वयः मथितालु-
 लितान् इति तक्रोणाभोडितान् ॥ ३१ ॥

निम्बनिपादो अतिबला अतबला, सुवर्जला स्वर्यावर्त्तः । सम्भृत-
 सम्भारमिति पाठः । संभृत्य सम्भारमिति पाठेऽपि सम्भारं त्रिफला यौ-
 धजातं कश्चित् संभ्रित्वा करञ्जत्वग्रसेन पिष्टेति योज्यम् । पृथक् पृथक्
 इत्यस्य पानाशनप्रयोगत इत्यनेन वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तेन रोगे रोगे

श्यामाकप्रायसहिता जलोदरविनाशिनी ।
 भक्तच्छन्दं जनयति भुक्तस्योपरि भजिता ।
 अक्षिरोगेषु सर्जेषु मधुना पृष्य चाञ्जयेत् ।
 नेहमात्रेण नारीणां मद्यः प्रदरनाशिनी ।
 व्यवहारे तथा कृते संग्रामे मृगयादिषु ।
 समालभ्य नरोह्येनां जिप्रं विजयमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥

विजययोगः ।

त्रिकतयवचाहिङ्गपाटाचारनिशाद्वयम् ।
 चञ्चलिकाकलिङ्गानिश्चताह्वालवणानि च ।
 अथ्यविल्वाजमोदा च गण्डीटाविंशतिस्सृतः ।
 एतानि समभागानि क्षुण्णचूर्णानि कारयेत् ।
 ततो विडालपदकं त्रिवेदुलेन वारिण्या ।
 एतद्युडतैलयुक्तं सदा लिह्यात्ततो नरः ।
 कामं हन्यात् तथा श्लेष्मशंसि च भगन्दरम् ।
 चूचूलं पाण्डुसूतञ्च वातगुल्मं तद्योदणम् ।
 हिक्काश्वसप्रसेहांश्च कामलां पाण्डुरोगताम् ।
 आमान्वयमुदावर्त्तमन्वटद्विं गुदक्रिमीन् ।
 अन्यं च ग्रहणीदोषा ये मया परिकीर्त्तिताः ।

एतत्तु पदकं पाटाग्नययोगत उपयुज्यतेति शेषः । गुल्ममन्त्रेणैव काञ्चि-
 केन जन्तुर्विद्धि तां दे, इन्द्रसुरभ आक्रागजलम्, श्यामाकप्रायसहिता-
 कायः भक्तच्छन्दं भक्तताह्वा, व्यवहार इति वाग् व्यवहाररूपे वादे,
 समालभ्येति काण्डिक ॥ ३२ ॥

त्रिकतयवचादिना त्रिजटु विफला विजातं त्रिकतयम् । ये तु
 विजातस्थाने तुलाहिङ्गविनयुक्तं त्रिकतयाङ्कः, तन्मते चञ्चलिका-
 कलिङ्गाश्लोलावणिकञ्चैव मन्त्रात्तं ज्ञेयम् । लवणानीति पञ्च लवणानि,
 स्यान्वया अत्रविंशतिभेदा नोपपद्यते । अथ्यः पिप्पलीमूलम्, अजमोदा-

महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम् ।

अप्रजानान्तु नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च ।

विजयो नाम चूर्णोऽयं क्षणात्तेष्वेण पूजितः ॥ ३३ ॥

श्रीवाङ्मशालीगुडः ।

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्तकं शटी ।

गवात्सिसुखाविलाहविडङ्गानि हरीतकी ॥

पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।

षट्पलं वृद्धदारस्य शूरणस्य तु षोडश ॥

जलद्रीणद्वये क्वाथं चतुर्भागात्प्रोषितम् ।

पूतन्तु तत् रसं भूयः क्वाथेभ्यस्त्रिगुणो गुडः ॥

य नानी, विह्वान्मशालीगुडः कर्पूरं, आसमिति केवलं आसम्, हिक्काश्वासे-
ति हिक्कासहितः आस इवार्थः, अतो न पीनरक्त्यम् । अन्ये तु आस-
मित्यत्र कासमिति पठन्ति । रोगाम् जयतीति कक्षा, विजयसंज्ञा ॥ ३३ ॥

त्रिवृत्तेजोवतीत्यादि ।—कश्चिन्नित्यस्य । तेजोवती चवी, एत-
सर्वत्र । यत्र पुनश्चवी तेजोवती चास्ति परं तेजोवत्या ज्योतिष्मतो
वृत्तते तथा गुग्गुलुपञ्च तिलके धृते । गवाक्षी गोरक्षवर्कटी, तस्या
मूलं एवं सर्वत्र । ननु गवाक्षी श्वोषपरजिता, कापि टीकाकङ्गिरस्या-
ख्यातत्वात् । क्वाथेभ्यस्त्रिगुणोऽयमिति एकचत्वारिंशत् पलकाथा-
सेनया तैरुपलैर्न गुडस्य त्रयोविंशतिपलाधिकप्रतपलं भवति । कर्पू-
शूरणस्य त्रिवृत्तदीनां द्विपलत्वरं एकादशोऽपञ्च षट्पलत्वम् । यद्यपि
निर्दोषस्य द्रव्यप्रधानत्वादेव प्रत्येकं किञ्चित्, तथापि द्वाविंशत्पलातीति
यदुक्तं तत् क्वचित् द्रव्यप्रधानानन्देऽपि प्रत्येकता नास्तीति सूच-
नार्थम् । तेन केगोरक्षगुग्गुली विकटीश्वर्कं पञ्चपरिभागां मित्यत्र
किञ्चित्त्रैव विकटुवर्कपञ्चपरिभागात्वाद् द्रव्यप्रकारनिर्देशो बोध्यम् ।
द्वाविंशतं पलात्येव पाटोऽन्यथा कन्दोभङ्गः स्यात् । क्वचित् द्वाविंशत्
पलात्येवमिति पाठः । अपीनसमिति प्रतिश्यायभेदः । पीनसे च
तास्त्वय इति पाठोऽपि स एवार्थः । अत्र चतुर्भागात्तन्मपि यातकसं

लेहं पचेत्तु तं तावद् यावद्दूर्वा प्रलेपनम् ।
 अत्रतार्यं ततः पञ्चाञ्चूर्णानीमानि दापयेत् ॥
 त्विदं ज्वेजोवतीकन्दचित्तकान् द्विपलांशिकान् ।
 एलावड्मपिचञ्चापि गजाह्वाञ्चापि षट्पलम् ॥
 द्वात्रिंशत् पलान्येवं चूर्णं दत्त्वा निधापयेत् ।
 ततो मातां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाशनः ॥
 पञ्च गुल्मान् प्रसेहांश्च पाण्डुरोगं हृत्तीमकम् ।
 जयेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वं दराणि च ॥
 दीपयेत् ग्रहणीं मन्दां यक्षाण्यञ्चापकर्षति ।
 अपोनसं प्रतिश्याय माडप्रवातं तथैव च ॥
 अयं रूर्वगदेवैव कलप्राणो लेह उत्तमः ।
 दुर्नामारिरयञ्चाशु दृष्टो वारसहस्रशः ॥
 भवन्ते प्रनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षं निरामयाः ।
 आयुषोदैर्घ्यजननो बलीपलितनाशनः ॥
 रसायनवरश्चैष मेधाजनन उत्तमः ।
 गुडः श्रीवाङ्गशालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥
 तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न भवते गुडः ।
 क्षिप्तश्च निश्चलस्तिउत् पतितस्तु न शीर्यते ॥
 यदा दूर्वाप्रलेपः स्याद् यावद्वा तन्तुहीभवेत् ।
 एष पात्रो गुडादीनां सर्वेषां पारकीर्तितम् ॥

कोष्ठास्त्रिपित्तं क्षीरादिकं ज्ञेयम् । न चात्र भङ्गातकप्रवेशादुष्णजलं
 व्ययुक्तमिति शङ्कतीयम् । यतो भङ्गातकस्तेहएव उष्णजलनिषेधो न
 भङ्गातकयोगमात्रे । तथाचोक्तं "उष्णदिकानुपानन्त स्तेहानामप
 शस्यते । क्वते भङ्गातकस्ते ह्यात् तत्र तोयन्त शीतलम्" इति । इहास्त
 शीततोयेन व्यवहरन्ति । तोयपूर्णे यदा पात्र इत्यादि गुडपाकन-

सुखमद्देः सुखस्पर्शो गुडः पाकमुपागतः ।

पीडितो भजते मुद्रां गन्धवर्णरसान्वितः ॥ ३४ ॥

गुड भल्लातकम् ।

भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद् गुडतुलां भिषक् ॥

भल्लातकसहस्राद् द्वं क्षित्वा तत्रैव दापयेत् ।

सिद्धेऽस्मिंस्त्रिफलाव्योप्रयमानीमुस्तसैन्ववम् ॥

कर्षांशसंस्मितं दद्यात् त्वगेलापत्रकेशरम् ।

खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ॥

कुष्ठार्शः कामलामेहग्रहणीगुल्मपाण्डुताः ।

हन्यात् स्त्रीहोदरं कासक्रिमिरोगभगन्दरान् ॥

गुडभल्लातको ह्येष श्रेष्ठश्चार्शो विकारिणान् ॥ ३५ ॥

गुडभल्लातकः ।

दशमूलप्रभता भार्गी च्चंद्रा चित्रकं शटी ।

भल्लातकसहस्रञ्च पलांशं काथयेद्बुधः ॥

पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन् विपाचयेत् ।

क्षणम् । दृढास्तु तोयपूर्णपात्रोपरि कोमलकटलीपत्रं दत्त्वा गुडस्य मुद्रापाकं निरूपयन्ति । न सूक्ष्मं न भवति पतितः । पात्राधोगतीर्षप न शीथ्यते न विकीर्यतां द्यति ॥ ३५ ॥

गुडभल्लातके भल्लातकसहस्रे द्वे इति भल्लातक गुडकानां सहस्रद्वयम् एवं सर्वत्र पलादिकानविरहे । यथा वैश्ववाद्यतैले भल्लातकास्थोनि विंशतिरिति । यत्र तु पलादिशुक्तिस्तत्र तदर्थं व्यवहर्त्तव्यम् । यथा वाङ्मालगुडे “पलात्यष्टवक्कुरादित” । एवं हरीतक्यादावपि त्रैयम् । भल्लातकसहस्राद् द्वं क्षित्वेति द्विधा कृत्वा गुडसहितकाथय पत्रव्यं हरीतकीयत् । त्रिफलादीनाञ्च पत्येकमेव कर्षमाः नम् ॥ ३५ ॥

दत्त्वा गुडतुलामेकां लेहीभूतं समुद्धोत् ।
 मान्द्रिकं पिप्पलीतैलमौरवृकञ्च दापयेत् ॥
 कुडवं कुडवञ्चात् त्वगेलामरिचन्तथा ॥
 अर्शःकासमुदावर्तं पाण्डुत्वं शोथमेव च ।
 नाशयेद्विद्धि तादञ्च गुडमज्जातकः स्मृतः ॥ ३६ ॥

चव्याद्यं घृतम् ।

चव्यं चित्तकटकं पाठां चारं कुन्तखुरणि च ।
 यमानी पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥
 चित्तकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 शकृद्वातानुलोम्यार्थं जाते दग्धं चतुर्गुणे ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकच्छं परिस्रवम् ।
 गुदवङ्क्षणमूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ३७ ॥

द्वितीयगुडमज्जातके पञ्चांगमिति दशमूलादिभिः सम्बध्यते ।
 मज्जातकसहस्रञ्च पञ्चवदाकृतिमानानात् कायवेदिति पूर्वोक्तमज्जातक-
 गुडसखाटात् अत्रापि जलद्रोणे किंवा काथ्यद्रव्येभ्योऽष्टगुणे जले ।
 मान्द्रिकं मधु, अौरवृकञ्च तैलमेरण्डतैलं एतञ्च प्रथमतः सिद्धं च
 गुडः पक्तव्यः । सिद्धे मधुपिप्पलीवृणादि प्रक्षेप्यम् । एकः कुडव-
 ग्रन्थो मान्द्रिकादिभिः सम्बध्यते । अपरञ्च त्वगेलादिभिः । मान्द्रिकै-
 रण्डतैलयोश्च द्रवत्वात् प्रत्येकमष्टौ पलानि । त्वगेलामरिचादीनान्त
 कुडवं मिलित्वेति केचित् प्रत्येकमित्यन्ये । एतदेव युक्तं द्रव्यप्रधानत्वात्
 निर्देशस्य । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तम् “मज्जातकसडस्त्रं हि शटीटहनगो-
 क्षुरान् । दशमूल्यामराभार्गीः पञ्चांशाः संविपाच्य च । दत्त्वा गुड-
 त्वलां तत्र लेहवत् माधु साधयेत् । पिप्पल्या मधुनः सिद्धे तैलस्यो-
 रवृकस्य च । प्रत्येकं कुडवं दत्त्वा त्वगेलामरिचस्य च । मिश्रितं
 भक्षयेन्नित्यमर्शःकासोदरापहम्” इति अतएव आयुर्वेदसारेसखाटात्
 कुडवाङ्गं त्वगेलामरिचमिति पटांगारमणि प्रतिक्षेपणीयम् ॥ ३६ ॥

व्योपाद्यं घृतम् ।

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्त्रवारिणि ।

सार्धितं पिबतः सर्पिः पतन्तर्ग्रीस्यसंशयम् ॥ ३८ ॥

उदकपट्पलं घृतम् ।

सत्वारैः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके ।

समन्तीरं घृतप्रस्थं ज्वरार्शः शोहकासनुत् ॥ ३९ ॥

सिंह्यमृतं घृतम् ।

पचेद्दारिचतुर्द्वीये कण्ठकार्यमृताशतम् ।

अत्राग्नित्रिफलाव्योषपूतिकत्वक्कलिङ्गकैः ॥

सकाशमर्थविडङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नारुमेहनुम् ।

घृतं सिंह्यमृतं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥ ४० ॥

चव्यमित्यादि ।— चरकस्य । कस्तूरु धनीयकं जाते दधीति
 क्षुजाते । अत्र केचित् स्वरमजीरमाङ्गलैः पाको यत्परितः क्वचित् ।
 चतुर्गुणं जलं तत्र बीर्याधानार्थमावपेत्” इत्याहुः । परिस्त्रामिति
 गुदपरिस्त्रावम् । चव्याद्यं घृतम् । व्योपाद्यं घृतं तथा उदकपट्-
 पलं घृतम् ॥ ३९-४० ॥

पचेदित्यादौ— कण्ठकारीगुड्घ्नोर्मिलिता शतं निदृशस्य
 मानप्रधानत्वात् । अन्ये तु दूषणयत्सदृशान् प्रत्येकमेव शतमाहुः ।
 चतुर्द्वीये द्वीयावशेषः अतोऽत्र घृतादकं बोध्यम् । चतुर्गुणेन
 पाकस्येत्सर्गसिद्धत्वात् । प्रस्थपत्रे तु षोडशगुणात्समेव पाकस्य ।
 अग्निरत्र चित्तक. पूतिकस्य करञ्जस्य त्वक, काशस्य गाम्भारी-
 फलम् कल्कय त स्नेहापेक्षया पादिकत्वमेव. बोधिसत्त्वेनेति यो-
 गिविशेषेण अन्ये तु कोपनाद्येनेत्याहुः ॥ ४० ॥

पिप्पलगाद्यं तैलम् ।

पिप्पली मधुकं विल्वं शताह्वां मदनं वचान् ।
 कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्तकं देवदारु च ॥
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।
 अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
 कटूररुष्टदौर्बलप्रमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥
 पिच्छाक्षावं गुदे शीयं वातवज्ज्वीविनिग्रहम् ।
 उत्थानं बद्धदोषञ्च जयेच्चैवानुवासनात् ॥ ४१ ॥
 रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्ववङ्क्षिपक् ।
 दुष्टास्त्रे निग्रहीते तु शूलानाहावस्त्रगुग्दाः ॥
 लाजैः पेया पीता चूक्रिकाकेशरोत्पलैः सिद्धा ।
 हन्तप्रस्रस्त्रावं तथा वलाष्टन्निपर्णीभ्याम् ॥

पिप्पल्यादितैले विल्वं विल्वशलाटुः पुष्कराख्यमिति पुष्कर-
 मूलं तदभावे कुष्ठमेव द्विगुणं याच्याम् । अत्र द्रवरत्नरस्यानिर्दिष्ट-
 त्वात् द्विगुणाय पाक इति केचित् । अन्ये तु चतुर्गुणपाकस्य
 उत्सर्गमिद्वत्वात् जलमथ्यत् द्विगुणमिच्छन्ति । अपरे तु “क्षीरदधारना-
 लैस्त पाको यत्किरतः क्वचित् । जलं चतुर्गुणं तत्र बोध्याधानार्थमाव-
 भेत्” इति वचनात् जलमपि चतुर्गुणमाचक्षते, युक्तञ्चैतत् यदाह इदञ्च-
 च्युतः “शटीपुष्करकृष्णाह्वा मदनामरदारुभिः । शताह्वाकुष्ठयष्टाह्वा
 वचाविल्वज्ज्वलाश्रनैः । सुपिष्टं द्विगुणं क्षीरं तैलं तोयचतुर्गुणम् ।
 यक्षा वस्तौ निधातव्यं मूढवातानुलोमनम् इति ॥ ४१ ॥

रक्तार्शसां चिकित्सामाह रक्तार्शसामित्यादि ।—उपेक्षेत न तु स्तम्भ-
 येत् । निग्रहीत इति स्तम्भिते । अस्त्रगुग्दा इति यीसपाटयः । लाजैः
 मेथेत्वादिति ।—चूक्रिका चाकुशरी, केशरं नागकेशरम् । तथा वलाष्ट-
 न्निपर्णीभ्यामिति द्वितीयोयोगः । तथेत्यनेन लाजैः पेयेत्यनुवर्तते ।
 शक्रकाथ इत्यादि ।—शक्रः कुटजः, उत्तं हि रत्नकोषे “वृक्षकः शक्र-

शक्रक्रायः सविश्वो वा किंवा विलाशलाटवः ।

योज्या रक्तार्शसैसद्वत् ज्योत्स्विकामूललेपनम् ॥

नवनीततिलाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिसरमथिताभ्यासात् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥

समङ्गोत्पलमोचाह्वारिरीटतिलचन्दनैः ।

कागचीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितापहम् ॥ ४२ ॥

कुटजलेहः ।

कुटजत्वक्पलशतं जलद्रीणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावांशष्टन्तु कषायभवतारयेत् ॥

पर्यायो वृमको गिरिमांलिका” इति । तद्वल्कनकायः, उक्तं चरके
 “कुटजत्वङ्निर्गन्धः सनागरः स्निग्धो रक्तसंपहणः” इति । वाभटेऽप्युक्तं
 “सकफे प्रपिबेत् पाक्यं शुण्ठीकुटजवल्कनम्” इति । निश्चलस्त इन्द्र-
 यवकाय इत्याह । सनागर इपद्मागरः स च प्रक्षेपविधनेति केचित् ।
 अन्ये तु उक्तवाभटवचनसम्वादात् शुण्ठीकुटजवल्कलयोः काथ
 इत्याहुः । विलाशलाटव इत्यत्रापि सनागर इति योज्यम् । अन्ये तु
 केवलं विलम्पिद्वा पेयमित्याहुः । ज्योत्स्विका कोशतको धोषकभेदः ।
 नवनीततिलाभ्यासादित्यादि ।—योग्यमेतत् । अत्र केशरं पद्मके-
 शरं रक्तसम्भनत्वात्, यदाह वाभटः “शर्कराभोजकिकुल्लसहितं
 स उ वा तिलैः । अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति” इति, आधु-
 निकास्तु नागकेशरेण व्यवहरन्ति । दधिसरस्य मथितं तक्रं दधिसर-
 मथितम्, उक्तं हि जतुकर्णे “नवनीतं तिलैर्युक्तं शर्करा केशरेण वा ।
 नवनीतं घृतं वाजं दध्नी वा खजितः सरः” इति । समङ्गेत्यादि ।—
 सप्तङ्गा वराहाक्रान्ताः उत्पलं नीलोत्पलम्, मोचकं शाल्मलीवेष्टकं,
 त्रिरीटं प्रट्टिकालोत्रम्, एषां कल्कश्चागचीरेणालोड्र पेयः । उक्तं हि
 वाभटे “लोभ्रं तिलं मोचरसं समङ्गा चन्दनीत्पलम् । पाययित्वा ज-
 दुग्धेन शानीलेनैव भोजयेत्” इति । अन्ये तु क्षीरपरिभाषया काग-
 चीरं पक्वा पेयमित्याहुः ॥ ४२ ॥

वस्त्रपूतं पुनः काथं पचेत्लेहत्वमागतम् ।
 भस्मातकं विडङ्गानि तिकटु त्रिफलान्तथा ॥
 रसाञ्जनं चितकञ्च कुटजस्य फलानि च ।
 वचामतिविषां विल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम् ॥
 त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णाङ्गित्य निधापयेत् ।
 मधुनः कुडवं दद्याद् घृतस्य कुडवन्तथा ॥
 एष लेहः शमयति चार्शोरक्तसमुद्भवम् ।
 वातकं पैतिकञ्चैव क्षैष्णिकं सान्निपातिकम् ॥
 ये च दुर्नामजा रोगा स्नान् सर्वांन् नाशयत्यपि ।
 अन्नपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥
 ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ।
 अनुपानं घृतं दद्यात् मधु तक्रं जलं पयः ।
 रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते ॥ ४३ ॥

कुटजरसक्रिया ।

कुटजत्वचो विपाच्यं शतपलमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन ।
 यावत् स्यादरसं तद्द्रव्यं स रसस्ततो ग्राह्यः ॥
 मोचरसः समङ्गा फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिसैश्च ।
 वत्सकबीजं तुलंगं चूर्णाङ्गितमत दातव्यम् ॥

कुटजत्वक्पलमित्यत्र केचिन् पलान्याने फलमिति पठन्ति, तन्मते कुट-
 जत्वक्फलयो मितिलैव पलशतम् । चन्द्र टे२८भागा शिष्टमित्यत्र चतुर्भा-
 गावशिष्टमिति पठ्यते । अत्र घृतकुडवं प्रथमं दत्त्वा लेहः पक्त्यः, सिद्धे
 तस्मिन् भस्मातकादिचूर्णप्रक्षेपः । मधुनः कुडवोऽष्टौ पलानि, घृतकुड-
 व्योषेवम् कुडवद्वैगुण्यन्त पूर्वमेव स्थापितमिति ॥ ४३ ॥

कुटजत्वच इत्यादि ।—अत्र पलगतं त्वचा, तेन “ त्वचाद्रव्यं जल-
 द्रोणः” इति वचनात् द्रोणमात्रं जलं ग्राह्यम् । तच्च यावत् स्यादरस-
 मिति वचनाच्च उर्भागावशिष्टं कार्यम् । उक्तं हि, “चतुर्भागजले प्रायो

पूतोत्कथितः सान्द्रः सरसो दार्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।
 माता कालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्त्रावम् ॥
 छगलीपयसा युक्ता पेया मण्डेनाथवा यथाग्निबलम् ।
 जीर्णौषधश्च शालीम् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥
 रक्तसृष्टजातीसारं शूलं सासृग्रुजो निहन्तप्राशु ।
 बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ऊग्रभयभागम् ॥ ४४ ॥
 कुटजाद्यं दृतम् ।

कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ।
 सिद्धं दृतं विधेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा ॥ ४५ ॥
 सुनिषस्रकचाङ्गेरीदृतम् ।

अवाकपुष्पी बला दार्वी घञ्जिपणीं त्रिकण्टकम् ।
 न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थशूङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥

दूर्घं गतरसं भवेत्" इति । अन्ये तु तत्त्वान्नरोययोगान्तरे, "द्रोणेऽ-
 ष्वसः पलशतं विगन्धं कुटजत्वचोऽष्टभागस्य" इत्यष्टभागावशिष्टदर्श-
 नात्, अत्राप्यष्टभागावशेषः क्वापोपाक्ष इत्युक्तः । व्यवहारस्तु दूर्घ-
 यैषः । महेन्द्र सलिलमान्नीलजलम् । तदभावे भूमिस्यजलं तदनु-
 कारि याच्यम् । यदुक्तं " किञ्चित्तरानुरसं तनु लघु शीतं सुगन्धि
 सुरसञ्च । अनभिष्यन्दि च यत् तत्त्विति स्यमैन्द्रवत् क्षयम्" । फलिनी
 प्रियङ्गुः । दूर्घीप्रलेपनोपाह्यः इति दूर्घीप्रलेपावस्थायामवतारणीक
 इत्यर्थः । तेन रसक्रिया बेहृष्टपैव, वाभटेऽप्युक्तम् "पक्तावलेहं लीढं च
 तद्यथाग्निबलं पिबेत्" इत्यादि । उभयभागमिति यद्यपि युगपदूर्घाद्यः
 प्रवृत्तरक्तपित्तस्थासाध्यत्वम् । यथाप्युभयभागं हनीत्यस्य क्रमेणोर्ध्वमधो-
 गञ्च हनीत्यर्थः । तत्राप्यधोगस्य याप्यत्वात्, तत् प्रतिपादनमेव निहनुं
 न्यादित्यस्यार्थोक्षयः । अन्ये तु योगशक्तरचिन्यत्वात् असाध्यमपि हनी-
 त्यर्थः ॥ ४४ ॥

कुटजाद्यघृते कुटजस्य फलं वल्कलञ्च, बल्कशब्दो वल्कलवचनः
 कश्चिन्नु वल्कलमिति पाठः । अत्र जघं चतसृणामर्थवशात् ॥ ४५ ॥

कषाय एष पेय्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च ॥
 कलिङ्गं शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनमञ्जनम् ।
 कट्फलं चित्तकं मुखं प्रियङ्गुतिविषे स्थिरा ॥
 पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः समङ्गा सनिदिग्धिका ।
 विल्वं मोचरसं पाठाभागाः स्युः कार्ष्णिकाः पृथक् ॥
 चतुःप्रस्थशतं प्रस्थं कषायभवतारयेत् ।
 त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥
 सुनिषसकचाङ्गेर्योः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
 सर्षपैर्यै र्यथोद्दिष्टै र्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतदंशः स्वतीसारे त्रिदोषे रुधिरस्तुतौ ।
 प्रवाहणे गुदभ्रंशं पिच्छास्तु विविधास्तु च ॥
 उत्थाने चातिबद्धशः शोथशूलगुदामये ।
 दूतकच्छे मूढवाते मन्दाग्नावरुषावपि ॥

अत्राकपुष्पीत्यादि ।— अत्राकपुष्पी हेठयहनी, एषाञ्जाधानां
 प्रत्येकं पलद्वयमिति मिलित्वा षोडशपलं काथ्यं भवति । तथा सुनिष-
 सकचाङ्गेर्यो निर्मलित्वा प्रस्थद्वयं कानप्रधानत्वात्त्रिदोषस्य । वीरा
 उत्तलीर-नाकोली । चतुःप्रस्थशतं प्रस्थमित्यादि यद्यपि षोडशपले
 काथ्ये चतुःप्रस्थं जलमुत्सर्गसिद्धमेव तथा शोषोऽपि चतुर्थोभागः प्रस्थ-
 एव भवति, तथापि यदेतच्चतुःप्रस्थशतमित्यादि वचनं तत्काथ्याञ्चतुर्गु-
 णं चारीत्यादि परिभाषायाः सूचकं ज्ञेयम् । तथा “त्रिंशत् पलानि
 तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः” इत्यपि वचनं द्रवहैरुण्यपरिभाषा-
 सूचकत्वेनैव ज्ञेयम् । एतदेव दृष्ट्वा दृढबलसंस्कारोऽपि द्रवहैरुण्यः
 मुक्तम् । किंवा परिभाषासिद्धमपि द्रवहैरुण्यं यदिह निर्दिश्यति, तद्द्र-
 वहैरुण्यपरिभाषा कश्चिद्वाधितापि भवतीति सूचयति । तेन कण्डुव-
 प्रस्थादिकं गृहीत्वैव हैरुण्यं न कण्डुवाद्वाक् इत्यर्थः सिद्धो भवति ।

प्रयोज्यं विधिवत् सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ ४६ ॥

चारः ।

प्रशस्तोऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्वकम् ।
कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाचरेत् ॥
आङ्कनत्वेकमादाय जलद्रोणे पचेद्भिक्षक् ।
चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रयुतेन वाग्निना ॥
शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः ।
शनैः शनैर्द्वग्नौ तु यावत् सान्द्रतनुर्भवेत् ॥
सर्जिकायवशूकाभ्यां शृङ्गीमरिचपिप्पली ।
वचा चार्तिविषा चैव हिङ्गुचित्तकयोस्तथा ॥

अन्ये तु दाढ्यार्थं शयितशिष्यबुद्धिद्वयार्थमेतद्वचनमित्याहुः । विंशत्य-
पलविशेषणतया तद्यपि द्विपलाधिवानीति नर्द्देशो युज्यते, तथापि
प्रस्यविशेषणतया पुंनिङ्गस्य एकवचनस्य च निर्द्देशः समर्थनीयः ।
उत्थाने बहुश इति स्तोत्रलोकातिस्तरणे ॥ ४६ ॥

इदानीं चारारणविधिमाह प्रशस्त इत्यादि । कालमुष्कः
क्षणपुष्पोऽथैव पीरुलिः, स एव श्रेष्ठगुणः, यदाह विश्वामित्रः “श्वेतपुष्पः
क्षणपुष्पोरक्तपुष्पस्तथैव च । पीतोऽन्योऽपि वरुणेषु क्षणपुष्पः प्रकीर्तितः”
इति । तस्य च काष्ठं तिलनाभैर्दग्ध्वा भस्म कर्त्तव्यम्, इत्येव सुश्रुता-
भिधानान् । आङ्कनिति भस्मनक्षतः पटिपलानि, जलद्रोण इति
द्वैगुण्याक्षतः पटिशरावे । अन्ये तु अत्र द्वैगुण्यं नेच्छन्ति, शङ्खचूर्णस्य
कुडवं क्षतः पलः षोडशंशेनाकृतद्वैगुण्यात् । परिस्त्रावितपादावशिष्ट-
चारोदकाङ्कादिति चन्द्रिका । आगमप्रामाण्यासद्द्वैगुण्यमने तु
द्वाविंशत्यनेति बोध्यम् । आयस इति लौहमये, एतच्च पात्रविशेषकथनं
गुणोत्कर्षार्थम् “यथा कुर्वन्ति स उपायः” इत्युक्तेः । चार इति
प्रतिस्तरणीयः चार इत्यर्थः, प्रतिस्तरणीयश्च मन्त्रणीय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथक्त्वेनाष्टमाषकम् ।

दर्व्या संवद्वितश्चापि स्यादपयेदायसे घटे ।

एष वृद्धिसमः चारः कीर्तितः काश्यपादिभिः ॥ ४७ ॥

चारः ।

तोये कालकमुष्ककस्य विपचेद्भस्मादकं षड्गुणे

पात्रे लोहमये वृद्धे विपुलधी र्दर्व्या शनैर्घट्टयन् ।

दग्ध्वाग्नौ बद्धशङ्खनाभिश्चकलान् पूतावशेषे क्षिपेत्

यद्यैरखण्डजनालमेव दहति चारो वरो वाक्शतात् ॥

प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मान्च्छपैच्छलप्ररक्तता ।

संजायते तदास्त्राव्यं चारः श्लो ग्राह्यमिष्यते ॥

तोये कालकमुष्ककस्येति । षड्गुण इति षडादके व्यवहारादक-
तद्विगुणो, अतएव वृन्दोक्तम् "द्वैगुण्यं नादके यत्र भागमात्रोपलक्ष-
णान्" इति । एतच्चान्ये दूषयन्ति, आदकादिशुद्ध्या द्रवं यद्द्वैगुण्यं सर्वा-
गमसिद्धं तत् कथं बाधनीयं, नच क्वचित्तन्त्रे भागमात्रमुक्तम्, येन भागमा-
त्रोपलक्षणमिति वाच्यं अतएव चक्रोणास्वरसादेव द्वैगुण्यार्थं न किमपि
निमित्तम् । दग्ध्वाग्नौ बद्धशङ्खनाभिश्चकलान् पूतावशेषे क्षिपेति नि-
भागशेषेषाच्छोऽस्त्राव्येति कल्कमपनीयं क्लानयित्वा चारान्,
यास्तम् । ततः पुनः पचेत् । पश्चादासन्नपात्रे बद्धशङ्खनाभिश्चकला-
नग्नौ दग्ध्वा तस्य सर्वां तृथ्यैवेत्यादि वक्ष्यमाणानुसारेण क्षिपेत्, अन्ये
तु त्रिभागशेषे चतुर्भागवशेषे वा चारोदके वस्तुपूत्रे शङ्खचूर्णं दत्त्वा पुनः
एतच्च यथा नातिमान्द्रमतितरनञ्च स्यादित्याहुः । पूतावशेष इत्यत्र
पूतः द्वैगुण्ये इति क्वचित् पठन्ति, तन्मते चतुर्थीशावशेषे चारोदके इ-
त्यर्थः । सम्यक् सिद्धत्वारनञ्जगमाह यद्यैरखण्डजनालमेवादि । एष
इति पक्वः शीतः चारो यदि निस्त्रवमेरखण्डनालं लेपेन वाक्शताच्छो-
टिनाशताद् दहति, तदा वरः श्रेष्ठ इत्यर्थः । पूतावशेष इत्युक्तं; तच्च
क्वदवशिष्टं स्यात्तम् इत्याह प्रायस्त्रिभाग इत्यादि । आस्त्राव्येति

तुर्थे षष्टमकेन षोडशभवेनांशेन संव्यूहिभ्यो ।

मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः चारोदकाच्छङ्कः ॥

नातिसान्द्रो नातितनुः चारपाकउदाहृतः ।

दुर्नामकादौ निर्हिष्टः चारोऽयं प्रतिसारणः ॥

पानीयो वस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतिम् ।

स्त्रावयेत् षड्गुणे तीये केचिदाज्ज्वत्तु गुणे ॥ ४८ ॥

वस्त्रेण गानयित्वा । इदानीं प्रवेद्य शङ्खचूर्णस्य ज्ञानभेदेन प्रतिसारणी-
यचारस्य च्छदादिभेदमवह तर्क्येत्त्यादि ।— चारोदकान् इयि त्रिभागा-
वगिष्टचारोदकमपेक्ष्य शङ्खः शङ्खचूर्णं यदि तर्क्येत् चतुर्धांशेन विहितः
प्रयुक्तो भवति, तदा संव्यूहिम इति षडुचारो भवति, संव्यूहिम इति
षडुचारसंज्ञा । अष्टमकेनाष्टमांशेन यदि शङ्खचूर्णं दीयते, तदा मध्यः
चारः, षोडशभवेनांशेन यदि शङ्खचूर्णं दीयते तदा श्रेष्ठः चार इत्यर्थः ।
यद्यपि संव्यूहिमे चारोदकाश्चतुर्धांशेन दीयमानं शङ्खचूर्णं मध्यश्रेष्ठ-
चारे दीयमानशङ्खचूर्णमपेक्षया प्रभूतमेव, तथापि चारस्य षडुत्वमेव
भूयसा शङ्खचूर्णेन चारोदकस्य तीक्ष्णताया अतिभूतत्वात् । पानीय-
चारे तु न शङ्खचूर्णदोष इति तस्य नेते भेदाः । प्रतिसारणीयचार-
पाकलक्षणं तथा तद्विषयञ्चाह नातिकान्द्रेत्यादि ।—प्रतिसारण इति
अक्षरप्रयोजकः । पातव्यचारोदकस्य विधानं विषयञ्चाह पानीय
इत्यादि ।—पानीयः इति पा. लो. यः चारः तं चारं षड्गुणं चतुर्गुणे
वा जले पाकं विनये एकविंशतिवारान् परिस्त्राय्य चारोदकं पाच्यम् ।
अन्ये तु चतुर्गुणे जले पक्त्वा अर्द्धांशेन कृत्वा वल्कमपचार्य चारो-
दकं एकविंशतिवारान् परिस्त्राय्येदं, न प्रतिसारणीयचारवत् अस्य
पुनःपाक इति तत्पर्यार्थ इत्याहुः । विद्वानितोष्याह “पानाय
भावनायाश्च परिस्त्राय्यं चतुर्गुणं । जले चार्द्धांशे च चारान्तोपा-
च्यमित्यतः” इति पानाय चत्वारोदकं चारोदकविधानम् तदर्थमत्यर्थः ।
पानीयचारमात्रा च पलत्रिंशत्पाण्डे पलरूपा क्रमादुत्तममध्यमाधमवस्त्रा
रुक्तिपश्चात्तथा ॥ ४८ ॥

चारसूत्रम् ।

भाषितं रजनीचूर्णैः स्तुहीचोरे पुनः पुनः ।
 बन्धनात् सुदृढं सूत्रं क्षिणत्तर्शाभगन्दरम् ॥ ४६ ॥
 प्राग्दक्षिणं ततो वामं घृष्ठजं चार्थजं क्रमात् ।
 पञ्चतक्तेन संस्तेक्ष्य दहेत् क्षारेण वह्निना ॥
 वातजं क्लेष्मजं चार्थः क्षारेणास्रजपित्तजे ।
 महाक्षिणन्ति तनुमूलानि क्षित्त्वैव बलिनो दहेत् ॥
 चर्मकोलं तथा क्षित्त्वा दहेदन्यतरेण वा ।
 पक्वजम्बूपमो वर्णः क्षारदग्धः प्रशस्यते ॥ ५० ॥
 गोजीशेफालिकापत्तैरर्शः संलिख्य लेपयेत् ।
 क्षारेण वाक्शतं तिष्ठेत् यन्त्रद्वारं पिभाय च ॥

चारसूत्रमाह भाषितमित्यादि ।—पुनः पुनरिति सप्ताहमित्यर्थः

॥ ४६ ॥

प्राग्दक्षिणमित्यादि ।—एतच्च क्रमोपदर्शनं मङ्गलार्थमस्मादिष्टिष्टपुरु-
 पगस्यं वा एष च क्रमो यस्य चतुर्ष्वेव शार्श्वेष्वर्शांसि कृत्वा तं प्रत्येव
 बोध्यः । यस्य पुनरेकतमपात्रं तस्य तदेव दहनीयम्, एष च क्रमः
 क्षारं चारसूत्रेऽग्नौ च । अथजमिति अण्डकोपसमीपस्थम् । अस्य च
 दाहो वृद्धवैद्यनं क्रियते पाण्डुरभयात् । पञ्चतक्तेनेति पञ्चतक्त एतेन
 शानादिना स्तेष्वित्यर्थः । क्षारेण वह्निना च उभयमेव श्लेष्मजं
 वातजञ्च दहेत् । रक्तजे पित्तजे पुनः क्षारोऽपि दहेत् । क्षारोहि
 मञ्ज्वैतैश्चोचितः यदाह सुश्रुतः “क्षारस्तु सञ्ज्वैशाग्निप्रसिद्धो नृदग्निः”
 इति । अन्यतरेनेति क्षारेण वह्निना वा । क्षारेण सस्यग्धतः सस्य-
 णमाह पक्वमित्यादि । पक्वजम्बूपमः स्निग्ध कण्ठवर्ण इत्यर्थः ॥ ५० ॥

प्रतिसारणीरक्षारो वशोपयुज्यसदाह गोजीत्यादि । गोजी
 साक्षोटकः । क्षारेण लेपयेदित्यन्वयः । बघक्षरोच्चारणकालो वाक्-
 तासां शतं क्लोटीशतं वा । यन्त्रद्वारं गुदस्थितयन्त्रस्य द्वारं पिभाय
 कर्पटादिका ढक्कित्वा । पक्वजम्बूपमो वर्णः सस्यग दग्धेः हीनदग्धे च

तच्चापनीय वीक्षेत पक्वजम्बू फलोपमम् ।
 यदि च स्यात् ततो भद्रं नो चेत्क्षिप्त्य तत्रा पुनः ॥
 तक्षुपासुसुतं साज्यं यष्टीकल्केन लेपयेत् ।
 न निम्नं तालवर्णाभं वह्निदग्धं स्थितासृजम् ॥ ५१ ॥
 निर्वीथ मधुसर्पिर्भ्यां वह्निमंजातवेदनाम् ।
 सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीस्रजचन्दनैरिक्तैः ॥
 सासृतैः सर्पिषा युक्तैरालिपं कारयेत् भिषक् ।
 मुहूर्त्तमुपवेश्यः सौ तोयपूर्णं य भाजने ॥
 चारमुष्णासुना पार्थं विबन्धे नूत्राञ्चसोः ।
 दाहे वस्त्रादिजे लेप शतधीतेन सर्पिषा ॥
 नवान्नं माषतक्रादि देव्यं पाकाय जानता ।
 पिवेद्दणविष्णुद्वयं वराक्षाद्यं रुसुग्गुलुम् ॥

लोहितं भवति । यदाह वामटः “पक्वजम्बूतिभं गस्त सम्यग्दग्धं विप्र-
 र्थयात् । ताम्बाभं तोटकण्डूदणं तत् पुनर्देहे । अतिदग्धे स्वये-
 द्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः । गुडे विशेपादिभ्यः संरोधा वातिवर्त्तनम्
 वातपित्तप्रशमनी शीता तत्र क्रिया जिता” इति । तृपासु काञ्जिकम् ।
 न निम्नमित्यादिना सम्यग् वह्निदग्धलक्षणम् । वह्निदग्धमिति वह्निना
 सम्यग् दग्धं न निम्नमित्यादिनक्षणयुक्तं भवतीत्यर्थः । तालवर्णाभमिति
 पक्वतालसमवर्णीम्, तालवर्णाभमिति पाठेऽपि पक्वतालवृत्तसमवर्णमि-
 त्यर्थः । स्थितासृजमिति स्थिरासृजम्, एतच्च यदा वर्गस्थित्वा दह्यते
 तदा ज्ञेयम्, दाहश्च पिपासोवत्त्वेन रक्तसम्भज इति ॥ ५१ ॥

दाहावत्त्वं दक्षिणं तदाल निर्वीथेत्यादि । सम्यग् दग्धेऽग्नी-
 र्भ्यर्थः, तुगाक्षीरी वंशतोवना, तदभावे तालक्षीरी, स्रजः पानीटी,
 तस्य तन्मूलम्, अहतां गुडुनी यद्यपि गुडुधी पाकादुष्णवीथ्या
 तथापि स्वर्णं शीतेव यथा काञ्जिकस्रजनपि भक्षणान् पित्त रस,
 स्वर्णेन शीतिरिति उवाच पित्तहरं भवति, तेन गुडुल्या निर्वीथणत्वं
 चित्तप्रतिनिधि केनचिदुक्तम् तदुष्णपासुम्, किंवा उष्णवीथ्याया अपि

जीर्णे शालग्राममुद्गादि पथ्यं तिलकाज्यसैन्धवम् ।

रूढसर्व्वब्रह्मं वैद्यः चारः दत्त्वानुवासयेत् ॥

पिप्पलुप्राद्येन तैलेन देवेहीपनपाचनम् ॥ ५२ ॥

अग्निमुखं लौहम् ।

त्रिष्टुप्तिवकनिर्गुण्डोन्नुहीमुण्डतिकाज्जटाः ।

प्रत्येकशोऽपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

पलत्रयं विडङ्गस्य व्योषात् कर्षत्रयं पृथक् ।

त्रिफलायाः पञ्चपलं शिलाजतुपलं न्यवेत् ॥

द्वित्रीषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा ।

पलद्वादशकं देयं रुक्मज्जौहस्य चूर्णितम् ॥

पलैश्चतुर्विंशतिभिर्मधुशकरयोर्वृतम् ।

धनीभूते सुशीते च दापयेद्वतारिते ॥

मुद्गाद्या दृष्ट्या नरसंधोगमहिम्नैवात्र दाहप्रणमकत्वं ज्ञेयम् ।

तोषणत्वं इति कोष्णतोषण्यं दृष्ट्याहुः । चारमुष्णाम्बुनेति चारं

दत्तवान् । वगदाशं विवरा त्रिकला विपाचयेत् पत्रितुपाचयेत् ।

चारं दत्त्विति चारवन्ति दत्त्वा चारवन्तिदातान्तरं पिप्पलुप्रा-

द्येन तैलेनानुवासयेदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रसिद्धफलमग्निमुखलौहमाह विष्टञ्चितकेत्यादि । अत्र मुण्ड-

तिका मुग्गिडरी, अज्जटा भूष्यामलकी, अस्याः स्थाने जटेति पाडे

विष्टदात्रीनां मूलमित्यर्थः । तथाच जनद्रोणे कायश्चतुर्थभागाव-

शिष्टः षोडशशरावरूपोऽर्धप्रणादेव सिद्धः, पृथगित्यनेन व्योषस्य

मत्स्यकं त्रिवर्षमानत्वम्, त्रिफलायाश्च मिलित्वा पञ्च पलानि ।

एषाञ्च विडङ्गादिशिलाजत्वन्तर्धनीनां पाकावतारसमये प्रसोदः ।

द्वित्रीषधिः स्वर्णमात्रिकं मनःशिला वा शान्तिको ककनी वा अन्यत्र

तु मनःशिलात्तस्येति पादान्तर दर्शनात्मनःशिलेति युक्तम् । लौह-

मारकत्वाच्च सर्वाङ्गोपाधिरुद्धानि, वैकङ्कतहतस्य वेति राहायां

एतदग्निमुखं नाम दुर्गमान्तकरं परम् ।
 मन्दमग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ॥
 पर्वता अपि जीर्यन्ति प्राशनादस्य देहिनः ।
 गुरुष्व्यान्नपानानि पयोमांसरसोहितः ॥
 दुर्गमपाण्डु खयशुकुष्ठश्रीहोदरापहम् ।
 अकालपलितञ्चैतदामवतगुदामयम् ।
 न सरोगोऽस्ति यच्चापि न निहन्यादिदं क्षणात् ॥
 करोरकाञ्जिकादीनि ककारादीनि वर्जयेत् ।
 स्ववत्यतोऽन्यथालौहं देहात्किदृञ्च दुर्जरम् ॥ ५३ ॥
 भङ्गातकलौहम् ।
 चित्रकं त्रिफलामुस्तं ग्रन्थिकं चविकाश्मता ।
 हस्तिपिप्पलप्रपामार्गदण्डोत्पलकुठेरकाः ॥

वहिञ्चाति ख्यातं वारेन्द्रदिषु वयकङ्कोलिरिति ख्याम् । किन्तु
 खर्षमाक्षिादिकं विना सम्यग् लौहमारणं न सिध्यति, अथव्य-
 तत्साधनद्वयसमुच्चयेनापि कर्त्तव्यम्, रुक्मलौहं कालव्यतिरिक्तं
 वज्रपाण्डुप्रदिक्षणलौहं तदुक्तं निर्घण्टौ : “तीक्ष्णमयसमुत्तरापथ-
 पिण्डं रुक्मरुक्मकृद्दुः क्षणलौहनामानि” इत्यानुक्तस्यापि गव्य-
 छत्राद्य चतुर्विंशतिपलानि पाकारम्भसमयेव दृढं द्योर्दीपनं, एतं
 विना क्वचिदपि लौहस्य पात्रादग्नात्, अतएव क्वचित् पलेष्ट-
 त्विंशत्याज्यगर्कारयोरेपीति पाठान्तरं लेचित् पठन्ति, मधुगर्कारयो-
 र्चतुर्विंशतिपलानि मिलित्वा, गर्कारोष्ठाभ्यां पाके रात्रिपर्युपितं
 शीतं मधुनः प्रक्षेपः, तेन गर्कारायाः द्वादश पलानि, मधुनोद्वादश-
 पलानि घृतस्य च चतुर्विंशतिपलातीति । भङ्गवर्षाधिरघृतमारणौ-
 हः ॥ ५३ ॥

भङ्गातकलौहं कुठेरकः पर्णीयः, भङ्गातकसहस्रे हे इत्याह-
 णिकारान् । तद्वर्षातं जलद्वेषं । तीक्ष्णलौहस्तेति वज्रपाण्डुप्रदि-

एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

भङ्गातकसहस्रे द्वे क्खित्वा तत्रैव दापयेत् ॥

तेनपादावशेषेण लौहपात्रे पर्चाङ्गकम् ।

तुलाद्भिं तीक्ष्णलौहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् ॥

तूप्रषणं त्रिफलावह्निसैन्धवं विडमोद्भिदम् ।

सौवर्चलं वङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत् ॥

कुडवं वृद्धदारस्य तालमूलप्रासथैव च ।

सूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिविपेत् ॥

सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम् ।

प्राग्भोजनकाले च ततः खादेद्यथाबलम् ॥

अर्शसि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगमरोचकम् ।

क्रिमिगुल्माश्मरीमेहान् शूलश्चाशु व्यपोहति ॥

करोतिशुक्रोपचयं वलीपलितनाशनम् ।

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ५४ ॥

रसगुडिका ।

रसस्तुपादिकस्तुलप्रा विडङ्गमरिचाभ्रकाः ।

गङ्गापालङ्कजरसे खल्वयित्वा पुनः पुनः ।

रक्तमात्राशुदाशीघ्री वह्नी रत्यर्धदीपनी ॥ ५५ ॥

लौहस्य । गव्यघृतास्य कुडवद्वयमिति द्वेगुण्यात् षोडशपलानि एवं मधुनोदपि, सिद्धे च तूप्रषणादीनां प्रवेपः, सर्वमपरमष्टतसारवत्, चत्वारष्टतसारोक्तविधिना पुटितं यथायाधि प्रत्यनीःःद्रव्यपुटितञ्च लौहं प्राह्यं भक्षणादिविधिरपि तथैव ॥ ५४ ॥

रस तपादिका इति विडङ्गादीनामेकैकभागपेक्षया, तेन विडङ्गमरिचाभ्रकाणां प्रत्येकं त्रयोभागाः चारदस्यैकोभाग इत्यर्थः । शोधित पा रद २ माषा मारिताभ्रचूर्णं विडङ्ग मरिच प्र ६ माषा । अज्यानरेपि रसभागपेक्षया विडङ्गमरिचाभ्रकाणां प्रत्येकं भागत्रय-

वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानमुत्कटकासनम् ।

यथास्वं दोषलं चान्द्रमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

इत्यर्शाचिकित्सा ।

अथाग्निमान्द्राधिकारः ।

हिङ्गुवटकं चूर्णम् ।

समस्य रक्षणां कार्यं विषमे वातनिग्रहः ।

तीक्ष्ण्ये पित्तप्रतीकारो मन्दे क्षेष्ठाविशोधनम् ॥

त्रिकटकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमोहिङ्गुभागः ।

मुक्तम् । गङ्गापानञ्चेति पालङ्कसदृशपत्वं गङ्गापानञ्चं, गाङ्गराट इति ख्यातम् । पुनः पुनरिति सप्राहमात्वं कृतं नियमदत्यर्थः । रसात्मक-
शोधनञ्च नु धावत्युक्तमिधैव विधेयम् । पृष्ठयानं हस्तप्रश्नादिपृष्ठेगम-
नम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

अग्निः कार्यत्वात्तदनन्तरमग्निमान्द्रादि चिकित्सामाह सम-
स्येत्यादि । रक्षणां मिति पालनम् । त्रिकटुकमित्यादि । वामटेनायं
योगो गुन्माधिकारे पठितः । अजमोदा यमानो एषं सर्वंत्वान्तः-
परिमाज्जने वृत्तिः सम्माज्जने पुनरजमोदैव, उक्तं हि “अन्तःसम्मा-
ज्जने प्रायोऽजमोदाच यमनिका । वृद्धः सम्माज्जने क्षेया चाजमोदा
जमोदिकेति ॥ समधरणधृतानामिति धरणं तुला तया समं यथा

प्रथमऋषड्भुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत.

अनयति जठराग्निं रातरोगांश्च हन्यात् ॥ १ ॥

समयवम्बुकमहौषधचूर्णं लीढं घृतेन गोसर्गे ।

कुरुते क्षुधां सुखोदकं पीतं महौषधं वैकम् ॥ २ ॥

अन्नमण्डं पिवेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चलाश्वितम् ।

विप्रमोऽपिसमस्तेन मन्दोदीयेत पावकः ॥

क्षुधोषनोर्वास्तिविशोधनञ्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनञ्च ।

ज्वरापहारो कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥ ३ ॥

नारीक्षीरेण संयुक्तां पिवेदौङ्गुस्वरीं त्वचम् ।

आभ्यां वा पायसं सिद्धं पिवेदत्यग्निशान्तये ॥

यत्किञ्चिद्गुरु मेध्यञ्च क्षेप्यकारि च भेषजम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ४ ॥

स्थात्तया धृतानां, अन्ये तु पलदशमांशोधरणं, समाश्च ते धरणधृता-
श्चेति विग्रहं अष्टमोहिङ्गुभाग इति त्रिवद्वाहीनां सप्तभागान्नादेकभा-
गसमोहिङ्गुभाग इत्यर्थः वातरोगांश्च हन्तीत्यत्र वातगुल्मांश्च
हन्तीति क्वचित् पाठः ॥ १ ॥

समेत्यादौ ।—यवम्बुको यवञ्जारः । तिस्रौषधं वैकर्मिणा वागन्दः
पूर्वयोगापेक्षया इत्यर्थं वागन्दोवा । गोसर्गे गोः स्वर्णकिरणस्य
सर्गे मोक्षे प्रातरित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्नमण्डमित्यादि ।—अन्नस्य मण्डं मण्डोन्नम् इति क्वचित् ।
अन्ये तु चतुर्दशगुणास्त्वसाधित एव मण्डोऽन्नमण्डशब्देनोच्यते अन्न-
पदं सुरा मण्डादिनिरासार्थमिष्याद्धः । यद्यपि माधवकरेण द्रव्य-
सुणे सुतण्डुलेत्यादिवचनान्तरं क्षुधोषनेत्यादि प्रत्यं पठितं तथाप्यन्न-
मण्डं चापि मण्डत्वसामान्यादेतत् गुणाष्टकं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अत्यग्निविकृत्सानाह नारीक्षीरेणेत्यादि । उङ्गुस्वरत्वचः
कर्पः, पायसपत्रे तु उङ्गुस्वरत्वचः पलं तण्डुलं नारीक्षीरञ्चानुहूपं
दत्त्वा पायसः कार्यः । यत्किञ्चिदिति महिषीदुग्धादि ॥ ४ ॥

मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोज्यमस्योपकल्पयेत् ।
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपातयेत् ॥ ५ ॥
 विद्याभयारुद्धं चीनां कषायेण षड् षणम् ।
 पिवेत् श्लेष्मणि मन्देऽग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ।
 पञ्चकोलं समरिचं षड् षणमुदाहृतम् ॥ ६ ॥
 हरीतकी भक्ष्यभागा नागरेण गुडेन वा ।
 सैन्धवोऽर्हता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ७ ॥
 सिन्धुत्यपथ्यमगधोद्भव यद्द्विषूर्णं
 मुष्णासुना पिवति यः खलु नष्टवह्निः ॥
 तस्याभिषेण सष्टेन वरं नवान्नं
 भस्मीभवत्यशितमात्रमिह क्षणेन ॥ ८ ॥

मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि ।— तथाजीर्णोऽपि मुहुर्मुहुर्भोज्यमस्योप-
 कल्पयेत् यथा निरिन्धनोऽग्निः, अन्तरमित्यवकाशं लब्ध्वा, एतन्मातरं
 न विपातयेत्, धातुपाकादितिभावः । उक्तं हि आहारमग्निः पचति
 टोपात्ताहारवर्जितः । धातुन् चीनेषु टोषेषु न जीवंद्वातसंशये ॥ ५ ॥

विद्याभयारुद्धौ ।— त्वक् पत्रसुर, त्वक्पत्रे सुरभीकाः के देये ।
 पञ्चकोलं समरिचं षड् षणमिति, तदुक्तं मरिचं पिप्पली गुण्डोत्प्रथमं
 समुदाहृतम् । पिप्पलीमूलसंबुक्तं चतुष्टयमुच्यते । साग्निपञ्चोपणा-
 ष्चैव सवयञ्च षड् षणमिति । एतच्च षड् षणं प्रथमं विषये संशयम् ॥ ६ ॥

हरीतकी इति । मुद्गुतस्य । योग्यत्वमेतत् । गुण्डोत्प्रथमं, गुडं न,
 पित्तं, सैन्धवं दोषत्वस्येति विशेषाद्वातकफं ॥ ७ ॥

सिन्धुत्येत्वादी ।— पथ्याः रोगिणी, हृस्वत्वमिह छान्दसत्वात् ।
 मगधोद्भवा पिप्पली, अत्रापि पृथ्वीवदृह्यत्वम् । वरं प्रकृतमधिकमिति
 दास्य मासष्टताभ्यामधिकमित्यर्थः । केऽदिह संश्ववादीनां साग्नि-
 दासिं नार्तिप्रसिद्धं हरिश्चन्द्रमतं वर्णयन्ति, अथारस्तु समभागेनेति ॥ ८ ॥

सिन्धूत्थहिङ्गु त्रिफला यमानी-
 व्योधैर्गुडांशैर्गुडिकान् प्रकुर्यात् ।
 तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुवन्ना
 भुङ्क्षीत मन्दाग्निरपि प्रभूतः ॥ ९ ।
 विडङ्गमल्लातकचित्ताम्रगः
 रुनागरास्तुल्यगुडेन सर्पिषा ।
 लिहन्ति ये मन्दाङ्गताशनां नरा
 भवन्ति ते वाडवतुल्यवह्नयः १० ॥
 गुडेनशुण्ठी मयत्रोपकुलान्
 पथ्यां तृतीयामग्रदाडिम्बा ।

सिन्धूत्थेऽदौ । गुडांशैरिति एकद्रव्यसमोत्पन्नगुडभागः ।
 प्रादेण तिस्रंशं प्रापिकेऽग्निसादे श्लंशेण च गुडो बद्धतरो न यत्न
 इत्याहरेके । अन्ये तु सर्वाचूर्णपेक्षया हि गुणो गुडः तस्माद् गुडा-
 दंशं समुद्रितचूर्णं तेन गुडांशमिति, मोदके द्विगुणो गुड इतिवचन-
 मनुस्यहीनं भवतीत्याहुः । तृप्तिमवाप्नुवन्निति मन्दाग्निरपि तावत्
 प्रभवं भुङ्क्ते यावत्तृप्तिमवाप्नोति । अनाप्नुवन्निति पाठे पुनरर्थान्तरत्वात्
 प्रभुतमोजनेऽपि न तृप्तिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

विडङ्गस्य दौ तुल्यगुडेनेत्यत्र युक्ता इत्युक्त्याऽर्थः, तेनैकभागस्यो
 गुडः केवंचूर्णनेयं लिङ्गमिति व्याख्यातयानि केचित् । अन्ये तु तुल्य-
 गुडेनेति पदं सर्पिर्निशेषणं वर्णयित्वा समुद्रितचूर्णपेक्षया द्विगुणेन मि-
 लित्वा गुडसर्पिषा खेच इति व्यावर्त्तते, युक्तञ्चैतत् नागाज्जुं नोक्त-
 वचनसम्बन्धात् तद्या हि "सर्चर्णिता गुडुवा विडङ्गमल्लान् रुनागरा-
 तागः । ज्वरयन्ति जठरग्निं सर्वत्र गुडमप्येत लीला" इति ॥ १० ॥

गुडेन शुण्ठीमित्यादि । पथ्यां तृतीयामिति समस्तसममञ्ज ।
 तत्र सममपक्षे गुडेनेति पदं तथापथ्यां तृतीयामिति पदञ्च शुण्ठीगदिषु
 प्रथमं योज्यं तेन गुणेन पथ्यां तृतीयामिति शोध्योः । तथा
 गुडेन पथ्यातृतीयामुपकुल्यामिति द्वितीयः । तथा गुडेन पथ्याह-

आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु
 बच्चोर्विबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ ११ ॥
 भोजनाग्रे सदापथ्यं जिह्वाकण्ठ विशोधनम् ।
 अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ १२ ॥
 कपित्थतक्रचाङ्गेरी मरिचाजाजीचित्तकैः ।
 कफवातहरो ग्राही खड्गोदीपनपाचनः ॥ १३ ॥

शार्ङ्ग लकाञ्जिकः ।

पिप्पलीशुङ्गवेरञ्च देवदारु सचित्तकम् ।
 चविकां विल्वपेत्रीञ्चाजमोदाञ्च हरोतकीम् ॥
 रुहोषधं यमानोञ्च धान्दकं मरिचन्तथा ।
 जीरकञ्चापि हिङ्गुञ्च काञ्जिकं साधयेद्भिषक ॥
 एषशार्ङ्ग लकोनाम काञ्जिको ग्निबलप्रदः ।
 सिद्धार्यतैलसंभृष्टो दशरोगान् व्यपोहति ॥

तीर्थं टाडिमिति । निङ्गपरिणामेन योज्यमिति । योगत्वयं यथा संख्य-
 मामाजीर्णादिषु रोगेषु योज्यम् । यत्तुगुडशुण्ठी मन्त्रां गुडपिप्प-
 लीभक्षणत्वा तदस्मिन् व्याख्याने प्रयोगान्तरमेव । पथ्यां तृतीयामि-
 त्यसमस्त पाठे यत्तुगुडं नेति पदं शुण्ठीदिषु चतुर्थं प्रत्येकं योज्यं
 तेन चत्वारो योगा यथाक्रमरामादिषु चतुर्षु योज्याः । अस्मिन् पदे
 तृतीयादिपदं व्यवच्छेदार्थं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

भोजनाग्रे इत्यादि स्पष्टम् ॥ १२ ॥

कपित्थे शार्ङ्गौ । कफवातहर इत्येव पाठः न तु कफपित्तहर
 इति, द्रव्यगुणपथ्यांलोवनया कपित्थादीनां वातकफहन्त्वान् । खड्ग
 इति यूपनिषेपस्य परिभाषिकी रक्षा, अस्य विधानञ्चातीसारधिकार-
 णवोक्तम् ॥ १३ ॥

पिप्पलीत्यादौ । दिन्वरेषो विल्वगनायुः, शुङ्गवेरम् आर्द्रकं
 पाकविभागशेष कदुतेले सन्तजनम्, हिङ्गुजीरकयोश्च प्रक्षेप इत्युपदि-

कासं खासमतीसारं पाण्डुरोगं सकामलम् ।
 आमञ्च गुल्मशूलञ्च वातगुल्मं सवेदनम् ॥
 अर्शांसि श्वयथुञ्चैव मुक्ते पीते च साम्प्रतः ।
 क्षीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनम् ॥ १३ ॥

अग्निमुखं चूर्णम् ।

हिङ्गुभागी भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।
 पिप्पली त्रिगुणा चैव ऋङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥
 यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
 चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाटगुणं भवेत् ॥
 एतद्वातहरं चूर्णं पीत्वात्तं प्रसन्नया ।
 पित्तेदघ्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥
 सोदावर्त्तम जीर्णञ्च श्लिहानमुदरन्तथा ।
 अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भवितम् ॥
 अर्शोहरं दीपञ्च क्लृप्तं गुल्मनाशनम् ।
 कासं श्वसं निहन्तप्राशु तथैव यच्छनाशम् ।
 चूर्णमग्निमुखं नाम न क्वचित् प्रहिह्न्यते ॥ १५ ॥

पानीयभक्तगुडिका ।

रसोऽर्द्धभागिकस्तुलप्राद्विडङ्गमरिचास्रकाः ।
 भक्तोदकेन संसर्प्य कुर्याद्गुञ्जासमां गुडीम् ॥

गन्धि वृद्धाः । साम्प्रतोऽभ्यासादित्यर्थः । क्षीरपाकविधानेनेति द्रव्यादृष्ट-
 भावं क्षीरमित्यादि परिभाषया. अतएवोक्तमन्यत्र क्षीरमस्त्वारनालानां
 नाम्नि पाकोऽन्धसाधना । सम्यक्पाको न गच्छेत्तु तस्मात्तोयं चत-
 तुर्गुणमिति ॥ १४ ॥

हिङ्गुभाग इत्यादौ.—द्विगुणेत्याद्यभागापेक्षया एकं द्विगुणेति ।
 प्रसन्नयेति सानिरुद्धवाते, दध्नेति शुद्धवाते, मस्तुनेति मन्थकालवाते,
 सुरया कफवाते, कोष्णवारिणा कफवाते, सोदावर्त्तम जीर्णञ्च श्लिहानमुदरन्तथा

भक्तोदकानुपानैका रेव्या वह्निप्रदीपनी ।

वार्थन्न भोजनञ्चात्र प्रयोगे सात्मप्रमिष्यते ॥ ६ ॥

वृहदग्निमुखं सूर्यम् ।

द्वौ चारौ चित्रकं पाठा करञ्जलवर्णानि च ।

सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गाक्रिमिन्नं हिङ्गुपौध्वर ॥

शटीदाव्वीर्तिरन्मुस्तं वचा सेन्द्रयवा तथा ।

धात्रीजीरकवृत्तान्नं श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥

अन्नवेतसम्लिका यमानो सुरदारु च ।

अभयाविषा श्यामा हवुषारश्वधं ममम् ॥

तिलमुष्ककशिशूयाः कोकिलाक्षपलाशयोः ।

आण्डि लौहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्ररेचितम् ॥

समभागानि सर्वेण सूक्ष्मूर्णानि कारयेत् ।

मातुलुङ्गरसेनैव भावयेच्च दिनतयम् ॥

पानीयभक्तुर्गुडोदायां रगोई भगिक इत्येवभागापेक्षया, वैचि-
दत्र रसस्य कञ्जनिजायं रसस्याईं गन्धकं निपत्ति विडङ्गादीना प्र-
त्येकं रसपेक्षया द्विगुणोभागः । चर्षोईकापेक्षारसगुडोदायान्त
विडङ्गादीना रसापेक्षया प्रत्येकं त्रिगुणो भाग इति भेदः । भक्तोद-
केनेतन्नभक्तुपानीयेत ॥ १६ ॥

वृहदग्निमुखे । वरञ्जं वरञ्जस्य रूपं, कुशुतेन कोनितार-
पुञ्जनां फलमिच्छनेन यत्वेतस्य फलं यत्तस्यैवपदिष्टं तच्छेधमपिष्यं
जेथं । लवणानि, पञ्जलवर्णानि, वृत्तान्तं सदाईकं, श्रेयसी गजपि-
ष्यकीण्यं सर्व्वत्वाग्निदीपनयोगे वाति परं श्रेयसां सास्त्रा भक्ष्यते ।
उपकुञ्चिका इत्येव जीरकं अस्ति । विमिषी इवं सर्व्वत्वाग्निदीपन-
योगे पुण्येण सदादौ पुनरभिक्षा चाङ्गरी मृच्छते श्यामा वृद्धदारुः,
चारश्वधं सूनाय फलम् तिलशब्दं ताव तिलगञ्ज अर्था चारत्वान्,

दि नत्तयञ्च शुक्तेन चार्कस्वरसेज च ।
 अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निममप्रभम् ॥
 उपयुक्तविधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
 अजीर्णकनयो गुल्मान् स्नीहानं गुदजानि च ॥
 उदराखण्डद्विञ्च चाडीलां वाक्शोणितम् ।
 प्रगुदत्यलूनान् रोगान् नष्टवह्निञ्च दीपयेत् ॥
 समरु व्यञ्जोपेतं भक्तं दत्त्वा सभाजने ।
 दापयेदस्य चूर्णस्य विडालपदमात्रकम् ॥
 गोदोहमावात्तत् सर्वं द्रवीभवति सोष्णकम् ॥ १७ ॥

भास्करलक्षणम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलं धन्याकटुशजीरकम् ।
 सैन्धवञ्च विडञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ॥
 करिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥
 त्वगेले चार्द्धभागे च सामुद्रात्कुडवद्वयम् ।
 दाडिमात् कुडवञ्चैव द्वे पलेचास्वेतसात् ॥
 एतच्चानिहितं कृत्वा गन्धात्प्रमष्टोपमम् ।
 क्केरं भास्करं वाज्रं वास्त्रेण विनिर्मितम् ॥

जुमरः कण्टारिकाणी, लौडकिट्टं मण्डुरं च पुराणं याचाम् । जेज्व-
 रं लौडकिट्टं पृथगेव परीक्षित्वा नखूरुदिति । तप्तं गोमत्रं मेचितमिति,
 लम्बिपर्णी कृत्वा सप्तधा गोमत्रं त्रिविधं पित्तमित्यर्थः । एवं सर्वं त्वं म-
 षडन्योपेतं त्रयं सुक्तेनेति पत्रगुणैः तस्य धानं विगेषेण, तदभावे कार्द-
 म्बेन, एतन्न्यत्रापि बोध्यम् । गोदोहमावात्तु गोदोहनं मातृ ततः
 ॥ १७ ॥

भास्करलक्षणम् ।-- केरं नागकेरम् पञ्चसौवर्चलस्येति पञ्चपलानि
 सौवर्चलस्येत्यर्थः । त्वगेले चार्द्धभागिक इति पलापेक्षया तेन त्वगे-

जगतस्तु हितार्थाय वातश्चेष्णामयापहम् ।
 वातगुल्मं निहन्तेऽतद्वातशूलानि यानि च ॥
 तक्रमसुरासीधुशुक्तकाञ्जिकयोजितम् ।
 जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च ॥
 मन्दाग्नेरश्रुतः शक्तो भवेदाश्वेवपावकः ।
 अर्शांसिग्रहणीदोष कुष्ठामय भगन्दरान् ॥
 हृद्दोगमामदोषांश्च विविधानुदरस्थितान् ।
 शीहानमधमरीच्चैव श्वासकासोदरक्रिमीन् ॥
 विशेषतः शर्करादीन् रोगान्नानाविधां स्तथा ।
 पाण्डुरोगांश्च विविधान्नाशयत्यग्निर्दथा ॥ १८ ॥

अग्निघृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकोहसिपिप्पली ।
 हिङ्गु चव्याजदीदा च पञ्चैव लवणानि च ॥
 ह्यौ चाौ हृदुषा चैव दद्याद्द्विपलोन्मितान् ।
 दधिकान्जिकशुक्तानि स्नेहमात्वासनानि च ॥
 आर्द्रकस्वरसप्रस्यं घृतप्रस्यं विपाचयेत् ।
 एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥
 अर्शासां नाशनं श्रेष्ठं तथागुल्मोदरापहम् ।
 ग्रन्थिपुण्ड्रिकापचीकाम कफमेदोऽनिलानपि ॥
 नाशयेद्दुःग्रहणीदोषं श्वययुं सभगन्दरम् ।
 ये च वस्तिगता रोगा ये च कुन्धिसमाश्रिताः ।
 सर्वान्नाशयत्याशु सूर्यसामद्रवोदितः ॥ १९ ॥

कथोः प्रत्येकमर्द्धपलमित्यर्थः । पञ्चाट्टामिति पत्रतानीगादिद्रव्ययो-
 गात्, न पुनरपरचातुर्जात प्रत्येकेण ॥ १८ ॥

स्नेहाग्निघृतं सू १८ ॥ १९ ॥

मस्रषट्पलकं घृतम् ।

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्रु चतुर्गुणम् ।

सधारैः सिद्धमल्पाग्निं कफगुल्मं विनाशयेत् ॥ २० ॥

वृहदग्निघृतम् ।

भङ्गातकसहस्राङ्गं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशेषञ्च कषायभवतारयेत् ॥

घृतप्रस्थं समादाय कल्कानीभानि दापयेत् ।

तूप्रथमं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥

हिङ्गुञ्च व्याजमोदा च पञ्चैव लग्णानि च ।

द्वौ चारौ हवुषा चैव दद्याद्द्विपलोन्मितान् ॥

दधिकाञ्जिकगुक्काणि स्नेहमात्रासमानि च ।

आर्द्रकक्षरसञ्चैव शोभाञ्जनरसन्तथा ॥

तत्सर्वमेतः क्रयाग्नेर्द्विर्द्विजना पचेत् ।

एतदग्निघृतं नाज मन्त्राग्नीं प्रशस्यते ॥

दर्शनां नाशनं अष्टं पञ्जाताहुतेमज ॥

कफघातोद्भवे गुल्मे ह्यग्नेश्च दकोद्भवे ॥

शोथं प्राण्ड्याभयं कासं तृणार्थिं श्वासमेव च ।

एतान् विनाशयन्नाशु नर्षस्त्रिम ह्रवोदितः ॥ २१ ॥

नारदमुडः ।

द्वं पञ्चमूले त्रिकलासर्क तं शतावरीन् ।

दन्तीं चित्रकनास्कोनीं शारणीं प्राठां सुधां शर्टीं ॥

मस्रुषट्पलकं घृतस्य प्रथाः, “अग्निर्द्विष्ट प्रमाणानां स्नेहानां प्रस्थद्वयत” इत्युक्तेः ॥ २० ॥

वृहदग्निघृते- भङ्गातक सहस्राङ्गमित्याकृतिमानात्, शोभा-
ञ्जनरसः शोभाञ्जनस्य मूलततः खरसः ॥ २१ ॥

पृथग्दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत् ।
 त्रिसप्तकत्वरुद्धस्य जलद्रोणेन गालयेत् ॥
 तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशेषितम् ।
 ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥
 सिद्धं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णीनीमानि दापयेत् ।
 वृश्चिकालीं द्विकाकोलौ यन्चारं समावपेत् ॥
 एते पञ्चपलाभागाः पञ्च पलानि च ।
 हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रकां वचाम् ॥
 ह्रिड्भवेत्साभ्याश्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।
 इक्षुप्रमाणां गुडिकां कृत्वा खादेद्वयथाबलम् ॥
 अजीर्णं नरयत्येष जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।
 धुक्तं भुक्तञ्च जीर्येत पाण्डुत्वमुपकर्षति ॥
 शीहार्शः श्वयद्युच्चैश्च ह्येषु कासमरोचकम् ।
 मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥
 कुष्ठानि च प्रमेहांश्च एत्सञ्चाशु नियच्छति ।
 ल्यातः चारगुडोहो ष रोगयुक्ते प्रयोजयेत् ॥ २२ ॥
 नासारोगे विद्यातव्या या चित्रकमरीचिका ।
 विना धत्तोरसं सोऽस्मिन् प्रोक्तं तद्गुडोऽग्निदः ॥ २३ ॥

चारगुडे आस्फोता वा सन्निवा आकोरसो विषया न, सुधा
 खुटी, तस्याभसम् त्रिसप्तकत्व इत्येकविंशतिवारान् चारविधेषु कत्वस
 पत्यसः । वृश्चिकादी वृश्चिजपलो ता तव्यो वा ती नी चारमा रोत्यौ ।
 एते पञ्चपलाभागाः पञ्चमिति चेतः । पञ्चपलानीत्यत्र एषामिति ज्ञेयः
 तेन हरीतव्य नी ता मिलित्वा पञ्चपलानीत्यर्थः । विज्ञुत्वायेतकथोरपि मिलि-
 त्वैव रोगयुक्ते इति न त कृते, सम्यक् धातुत्वयभयात् ॥ २२ ॥

नासारोग इत्यादिस्पष्टम् ॥ २३ ॥

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥ २४ ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शोताम्बुना वै परिपाकमेति ।

तदस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ २५ ॥

विदह्यते यस्य च मुक्तमात्रं

दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।

द्राक्षासितामात्रिक संप्रयुक्तां

लोटाभयां वै स सुखं लभेत ॥ २६ ॥

हरीतकी धान्यतुषोदसिद्धा

स पिप्पलीसैन्धवहृद्भुयुक्ता ।

सोदूगारधूमं भृशरूपजीर्यं

विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधाञ्च ॥ २७ ॥

अग्निमान्द्राजीर्ययोः परस्परकारणत्वादग्निमान्द्राप्रकरण एवा-
धीर्विकृतसामाहृदयेत्यादि वचनवशात् कल्कयुक्तेषु दोषोदकेन कृत्वा
वचया अङ्गं शृतेनोष्णोदकेन सन्वयेन वचनम् ॥ २४ ॥

विदग्धाजीर्यं विकृतसामाहृदयमिच्छादि सुश्रुतस्य शोताम्बुना-
परिपाकमुपैति यदुक्तं तदेवोपपादयति तद्भ्रस्येति, हिण्शब्दोद्धेतौ तदिति
शोताम्बु, अस्याजीर्येणः पित्तं निहन्तीत्यन्वयः । आक्लेदिभावादिति दू-
यत्वात् ॥ २५ ॥

विदह्यत इत्यादि सुश्रुतस्य । मुक्तमात्रमिति मात्रशब्दः कात् शब्दे,
मुक्तमात्रकल्पे मात्रा शब्दो यत्तते । कृत्वा मुक्तमात्रमिति भोजनानन्त-
रम् । अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रमित्यादि वाक्यं तथा विदह्यते
यस्य तु मुक्तमात्रमित्यादि वाक्यं तथा भवेदजीर्यं प्रति यस्य शब्दा इत्यादि
वक्ष्यमाणान्त सौश्रुतवचनमनापि न्य अजीर्यं भोजननिक्षेपस्य स्वयमेव सुश्रु-
तेनोक्तत्वात्, लङ्नाद्युपदेशाच्च, तत्र तच्च केनायस्यैव्येन प्रकल्पितं योग-
सयमितमित्याह जेज्वरः । अथरेत प्रचाराद्भ्रिपाठ दर्शनाच्च योग-
त्वयमेतदर्शं मन्वन्त एव, किन्तु स्वल्पाजीर्यं बोध्यमेतम्, प्रभृताजीर्यं तु
भोजनमस्वल्पं न कुर्यात्, अल्पाजीर्यं तु औषधं सेव्यमिति ॥ २६ ॥

विट्स्थे स्वेदनं पथ्यं पेयञ्च लवणोदकम् ।
 रसशेषे दिवास्त्रप्तो लङ्घनं वातवर्जितम् ॥ २८ ॥
 व्यायाम प्रमदाध्व वाहनरतक्लान्तानतीसारियः ।
 शूलखासवतसृषा परिगतान् हिक्का मरुत्पीडितान् ॥
 क्षीणान् क्षीणकफान् शिथून्
 मदहतान् दृष्टान् रसाजोर्णिनः ।
 रात्रौ जागरितान्नरान्निर-
 शनान् कामं दिवा स्वापयेत् ॥ २९ ॥

हरीतकीखाटौ । धान्यतपोदं सखानविशेषः । तदभावं दा-
 त्तिकं, तेन सिद्धा उत्स्विन्ना ॥ २७ ॥

विट्स्थेऽर्णोर्चिन्ना सामाने विट्स्थेऽर्णोर्चिन्ना । लवणोदकं सैन्ध-
 वदुक्तमुष्णोदकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

रसशेषे दिवास्त्रप्त इत्यखटौ शपेन्नयः, लङ्घनमित्युपासः, चान्ये त
 लङ्घन गच्छेत्वात् लाघवकरोविधिरिष्यत तेन लङ्घनं यथाजरनार्थं का-
 लप्रतीकं वा पापवैशेषं तथा स्वेदश्च प्राप्नोति न पुनर्लङ्घनामुपवासः दोष-
 स्यात्स्वेदादित्याहुः । वातवर्जितमिति वातस्यासेवनं व्याघ्रात्तेऽपि
 वतमिति भावे क्तः, रतलनुरक्तमाग्लिरितियावत् तेन व्यायामादात्ति-
 रवलेन ये क्लान्तःक्लान्तित्यर्थः, नत रतं सुतरं तस्य प्रमदाध्वत्सैव
 रसाजोर्णिनो रसविशेषपादार्थं दिवानिद्रा रात्रौपि, निद्रयैरात्र-
 पातस्य दृष्टत्वात् । किञ्च विद्याणस्य स्त्रोतः संकोचादनिर्गच्छन् देवोक्षा
 सत्प्रमाणदुर्गतिरयमितेन शीघ्रमजीर्णस्य पाकः । न च दिवास्त्रप्ता
 तक्रान्तयोः प्रतीको भवति तदुक्तं चरते दिवास्त्रप्ता स्त्रीप्रसिक्तेः प्र-
 क्षतेऽपि । तत्रप्रतीपाङ्गात्प्रपघात एव कथं नस्येति वाच्यं यतः
 स्त्रीः संकोचादुपजात अठरास्त्रिज्जाट्या जीर्णपावक एव, न तदा
 कफपित्तयोः प्रतीकः प्रसिद्धादकफप्रसिद्धत्वात् भेषजानामिति । अत्र वा
 अत्रचित्तप्रतीकमपि नस्तिशान्त्यम्, तथापिधटोपदृष्टप्रसंयोगाभा-
 वात् न चादं विदुः, यत् कफप्रकोपेऽवश्यमग्न्युपघात इति, कफपित्त-
 कोपवन्त्येति रतौ सत्यपि कफपित्तप्रकोपेऽग्न्याख्यातोऽदृष्टत्वादिति ।
 इत्येतौ जागरितानां जागरणजनितवातक्षोभप्रशमनार्थमेव स्वप्नः स च

आलिय जठरं प्राञ्चो हि दुत्प्रप्रणमैन्ववैः ।
 दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणशनम् ॥ ३० ॥
 धान्यनागरसिद्धन्तु तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
 आमाजीर्णं प्रशसनं दोषानं वक्षिणोधनम् ॥ ३१ ॥
 पथ्यापिष्णुतीक्ष्णं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।
 मन्तुगोणोदकेनावमुष्या दोषगतिं भिषक् ॥
 चतुर्विधरुजोर्द्वयं मन्तानलभयारुचिन् ।
 आधमानं वातशूलञ्च शूलञ्चाशु निपच्छति ॥ ३२ ॥

३. वेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का
 स्निग्धस्य जन्तोर्वह्निनोन्मकाले ।
 पूर्वं स शुष्णोन्मभयामशङ्कः
 संप्राप्य भुञ्जी हिनं हित्वाशी ॥ ३३ ॥

रात्रिजागरणकालः कार्यः, यदाह वातः असात्वप्राज्जागरादहं
 प्रातः सुखादतन्द्रितः । निरणमिति । यः एष हातीति मुक्ता स्वप्नं
 नसेवेति ॥ ३० ॥

आदिप्रदातः सटम् ॥ ३ ॥

धान्यनागरे वादि ।—रुषोर्दं वा कणाशुखगोरिखादिवचनेन
 तीक्ष्णं मन्तानलभयारुचिं तनेनापि । तीक्ष्णतीक्ष्णयोर्धान्यनागर-
 रथोक्तमसत्त्वायां पथे श्लेष्मनामे धान्यं सार्द्धं न च कर्परां नागरश्च
 कर्परीयां गार्हाम् । यत्तु धान्यशुष्णप्रयोगे—शुष्णप्राप्तं धान्यं
 वगर्थे किं के सिद्धं तदनात्वात्प्राप्तम् । वैद्यप्रचारश्च शुष्णः
 प्रकाशः । अतस्तु द्वाणं कर्परोति ॥ ३१ ॥

पथ्यपिष्णुः । पथ्यपीनां लघुनां सती भागः, पथ्यमिलिता कर्प-
 प्रसायां अथवां प्रपिष्णुवियं कल्काश्लेष्मदिवचनम् ॥ ३२ ॥

अग्नेजीर्णमिति ।—सुषुप्तम् । रसनेप्राचीर्णविषयं स
 वाक्यम् । अग्नेजीर्णमिति । रसनेपि रसनेदीपः तेन तन्मौषधपूर्वकं
 भोजनं स भवतीति । पूर्णमिति प्रातःकाले, यस्य पुरुषस्याजीर्णं प्रति
 शङ्का भवेत् भोजनकाले सत्प्रादि भोजनकाले तस्मिन् सयुखीं युखी-

किञ्चिदामेन मन्दाग्निरभयागुहनागरम् ।

जग्घ्वा तत्रेण भुञ्जीत युक्तेनाम्नं षड् षण्यैः ॥ ३४ ॥

विस्त्रुचिकायां वमितं विरिक्तं सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ।

पेयादिभिर्हीपनपाचनैश्च सस्यक् क्षुधार्त्तं समुपक्रमेच्च ३५ ॥

कुठसैन्धवयोः कल्कं चूक्र तैलसमन्वितम् ।

विस्त्रुच्यां रुहिनं कोष्णं खलीशूलनिवारणम् ॥ ३६ ॥

करञ्जनिष्पिखरीगुडूच्चर्जुनवत्सकैः ।

पीतः कषायो वसनात् घोरां हन्ति विस्त्रुचिका ॥ ३७ ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रां

मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गयाः ।

रुहिता अभयां प्राग्य भुञ्जीतेति योजना, न त पूर्य संभाश्य भुञ्जीतेति
योज्यं, संभाश्येत्यनेनैव पूर्यं शूलस्य लक्षणात्ति ॥ ३३ ॥

किञ्चिदित्यादि ।—यद्यपि गुह्येन गुण्ठीत्यादि वचनं पूर्णमुक्तं
तथापि तत्र षड् षण्यैः स चन्दाद् योगान्तरमिवैतद्विद्यम् ॥ ३४ ॥

विस्त्रुचिकायामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । पेयादीनां तु दीपनपा-
चनत्वं धान्यपञ्चवादि संस्कारात् ॥ ३५ ॥

कृष्टेत्यादि ।—घातुरस्य तान् त्रिका पीडामहती, तदाह च
तैलं पक्तुमगक्यं यतः किञ्चिच्चूक्रं तैलञ्च दत्त्वा कृष्टसैन्धवयोः कल्कं न
अनुष्णं रुहिनं कार्यमित्याह्वयं द्याः । तैलपाकपत्रेण कृष्टसैन्धवयोः
कल्कः पादिकः, चूक्रश्चतुर्गुणम् । खली इत्यादौ गिरानोदनरूपा
नेःमा ॥ ३६ ॥

करञ्ज्यादि । करञ्जस्य फलं, शिखरी अशलांसस्य बीजं । अर्जुनः
श्लेषणीग इत्युक्त्वा, तथा हृन्दी गवा चन्द्रः श्लेषणीक इति पठाने
तस्मान् अर्जुनस्याने अर्जुनेति प्रगाढः पाठः । वससकः कृत्तजः । पीतः
कषायो वसनात्दिति वसनाशीश्च कषायः काय्य दृष्यः कृष्टं अपयित्वा
जलादिके ।—इभागागोपञ्च वसनेष्ववचारयेदिति परिभाषया अर्हमृतः
कार्यः । अर्हभागागोपमित्यत्र चतुर्भागागोप इति पाठो दृश्यते
तच्च विश्वजनेनामुच्यते । दमनञ्जाती व्यं, दमनन्नुजीर्णनिवासार्थं ॥ ३७ ॥

छायाविशुष्का गुडिकाः कृतास्ता-

हन्युर्विसूचीं नयनाप्लनेन ॥ ३८ ॥

गुडपुष्पसारशिखरितगुडुलगिरि कर्णिकाहरिदाभिः ।

अप्लनगुडिका विलयति विसूचिकां त्रिकटुसन था ॥ ३९ ॥

त्वक्पत्ररास्तागुरुशिशुकुष्ठैरन्नेन पित्रैः सवचाशताह्वैः ।

उद्धर्तनं खलीविसूचिकायां तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि ॥४०॥

पिपासायामनुत्क्षेपे ज्वरइत्याम्बु शस्यते ।

श्लोथमित्यदि सञ्चतस्य मातनुक्ती मधुककुटी, विसूचीगन्धेनात्र
विसूचीजनित मूर्च्छाप्रसोक्तकागिरोरोगादयो स्पृहान्ते, कारणे कार्या-
पचारात् ॥ किन्वा अन्नप्रभावादेव विसूची हन्यते । इति सञ्चत-
टीकाकृतोच्चाचकते ॥ ३८ ॥

गुडपुष्पसारं गुडपुष्पो मधुककुटः, तस्य सारो रासः ॥
शिखरितगुडुक्ता व.पामार्ग वीजानि गिरिकर्णिका श्वेतापरजिता तस्ता-
मूलं रास्यम् । त्रिकटुकान्त एकोयोगः । विनयति शमयति ॥ ३९ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि त्वक् गुडत्वक्. पत्रं तेजःपत्रं अन्वपिटैरिति कार्णिक-
पिटैः । शताह्वा शलुफा इति ख्याता शताह्वैरित्यत्र जटाह्वैरित्यत्र
पठन्ति यथा रास्ता पत्रागुरु मांसीकृष्ट शिशुवचोवचा । पिटमन्नेन
तच्छर्त्तं विसूच्यामङ्गमर्दनम् । सुश्चते तु शतपुष्पी जटामांसीचेति ह्य-
मपि न दृश्यते यथा कष्टकागुरुपत्रानु रास्ता पित्रं त्वचा वचा । पिट-
मन्नेन यच्छ्रेष्ठं विसूच्यामङ्गमर्दनमिति, तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि,
त्वक्पत्रादिभिः कल्की कृतैः कार्णिकेन दूवेण चतुर्गुणेन तैलं पत्रं
श्लोचिविसूचीकाङ्गं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

पिपासाशामित्यादौ । - अनुत्क्षेपे इत्युक्तसिद्ध्या, शिवरीति-
शोके ख्याता इति निश्चयः, अन्येत्वनुत्क्षेपे इतीपदुत्क्षेपे दोष इत्या-
हः । ज्वरइत्याम्बु श्वेतगतं एवं जातिफलाम्बु भद्रधनार्त्तुच ज्ञेयं भद्र-
घनं भद्रमुक्तकं अत्रान्तरे रोगान्तरं दृष्टफलमतबोद्धव्यं आश्राय तद्विश-
पज्ञो मातनुक्ता फलत्वचं । पीत्वा भद्रधनकाष्ठमनुत्क्षेपादिमुच्यते ।
पाण्डुरोदाह इति पाण्डुं युगदाहन्त मूर्च्छांशान्क्यर्तम्, मूर्च्छार ज्वर-

जातोफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ।
 विस्त्रव्यामतिवृद्धायां पाष्ण्यार्दाहः प्रश्रुते ॥ ४१ ॥
 वमनं त्वक्त्रेपूर्वे लवणोत्तोषवारिणा ।
 स्वेदोवर्तिलङ्घनञ्च क्रमश्चातो ग्निवर्द्धनः ॥
 ससक्चानद्भुदरमक्षपिष्टैः प्रतेपयेत् ।
 हारुहैमवतीकुठ शताह्वारिहङ्गुसैस्वपैः ॥ ४२ ॥
 तत्रेण चूर्णं यवचूर्णानुष्णं सन्नारमर्त्तिं जठरे निहन्यात् ।
 स्वेदोघटेर्वाबद्धवाष्पपूर्णे रूष्णैस्तथान्यैरपिपाणितापैः ॥ ४
 तीव्रार्त्तिरपिनाजीर्णं पिबेच्छूलन्नमौषधम् ।
 दोषाच्छन्नो नलोनालं पक्तुं दोषौवनाशनम् ॥ ४४ ॥

इत्यग्निमान्द्रादिचिकित्सा ।

शाभावे सति सपगरादि शलाकया पाटदाहः । सुश्रुतेषुक्तं प्रशक्तं
 सुदमनमिति : चन्द्राटेसुक्तं वृद्धायां विस्त्रव्यां पाष्ण्यदेशे च दाह इति ।
 अतः पाष्ण्यदेशे इत्यत्र पाष्ण्यदेश इति ये पठन्ति ते भ्रान्ताः । पाष्ण्य-
 दाहस्य सर्वत्र विहितत्वात् ॥ ४१ ॥

अलस क्वचित्तिसामाह उमनमित्यादि लवणोत्तौ च्छेपेन, वर्त्तिरिति
 फलवर्त्तिः साचोदावर्त्ते वक्ष्यमाणा । अत इत्यतस्तर्जमित्यर्थः सह-
 गिति समूहं चैवती वचा ॥ ४२ ॥

तक्त्रेणेत्यदि :- सन्नारमिति सन्नचकारं तन् सर्वं घटे प्रतिय
 चटरे खंडइत्याह कश्चित्, तत्र चरकेऽस्य योगस्य प्रदेशे प्रकरणे पठित-
 त्वात् । तस्मान्न यवचूर्णं यवचारुं तक्त्रेण पिष्ट्वा जिह्विदुष्णं कृत्वा घटे
 लेपः कार्यः । स्वेदो घटेर्वा बद्धवाष्पपूर्णे रिति तप्तकाञ्जिकादिपानीस्य पू-
 र्णोत्तैस्तथास्वेत्स्वपुटमादिभिस्तथा हस्तापैरपि स्वेदस्ति योज्यम्
 ॥ ४३ ॥

तीव्रार्त्तिमित्यादौ, ना पुरुषः । दोषाच्छन्न इति आमदोषाभि-
 भूतः । नालमिति न समर्थः ॥ ४४ ॥

अथ क्रिमि रोगाधिकारः ।

पारसोयमानिकापीता पर्युषित वाटिणा प्रातः ।
 रुड्पूर्वा क्रिमिजातं क्रोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ १ ॥
 पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं चौद्रयुतं पिवेत् ।
 केवुकस्य रसं वापि पतुारस्याथवा रसम् ॥ २ ॥
 लिङ्गात् चौद्रेण वैरङ्गं चूर्णं क्रिमिनिनाशनम् ॥ ३ ॥
 मुस्ताखुपर्णी फलदारुमिश्रु
 काथः सल्लणा क्रिमिशतकल्कः ।
 मार्गद्वयेनापि चिरमृत्तान्
 क्रिमोन्निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान् ॥ ४ ॥
 आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूषिकाम् ।
 जग्धुः सौवीरकञ्चानुपिवेत् क्रिमिहर परम् ॥ ५ ॥

अत्रोक्तं क्रिमिसम्बन्ध इत्युक्तं नीलान्नरं क्रिमिचिकित्सायाह
 पारसोयमानिका । पारसोय यस्याः । गोरामात्रव्यक्तोक्तिः ।
 रुडः । क्रिमि रुडः पर्युषितं यस्याः इति । रुड् भद्रप्रिया मनाक्विलम्बं कृवा
 सायाः व्येकर्षः । पेपथामपि पर्युषितवारिणेति ॥ १ ॥

पारिभद्रक्यादि । - पारिभद्रकः मन्दारविशेषः । केवुकस्येति
 केवुकस्य केवुताडा इति ज्ञातस्य तस्य मूलखरसंग्राह्यम्, एवं पत्तुरस्य
 पत्तुरः गालिङ्गः । चौद्रयुमितिपदं केवुकसे पत्तुरस्येपि योज्यम् ॥ २ ॥

लिङ्गात् चोद्रेण वैरङ्गं चूर्णं ॥ ३ ॥

मुस्ताख्याः । - आखुपर्णी मूषिकपर्णी, दण्डिभेदोवा, फलश-
 द्दनाव विफलापञ्जा, रविशुभ्रसखादात् । क्रिमिगर्तुर्विषुङ्गसारः ॥ ४ ॥

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूषिकाम् ।
 मण्डुपर्णीरित्यज्यं दलं कोमलदलं । यदाह वाभटः "आखुपर्णी
 क्रिमिलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैरिति" पिष्टकेनेति यद्यपिष्टकेन क्रिमिह-
 रत्वादिनि रुद्रुतयोक्ततः । शाबितखुन्नपिष्टकेनेति निश्चलः । आः

पलाशबीजखरसं पिवेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।

पिवेत्तद्बीजकल्कं वा तत्रेण क्रिमिनाशनम् ॥ ६ ॥

सुरसादिगणं वापि सर्ववैवोपयो जयेत् ॥ ७ ॥

विडङ्गसैन्धवक्षारकाम्बुल्लकहरीतकीः ।

पिवेत्तत्रेण संपिथ्यः सर्वे क्रमिनिवृत्तये ॥

विडङ्गपिप्पलीमूल शिशुभिर्मरिचेन च ।

रुक्मिसहायवागुः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्जिका ॥ ८ ॥

पीतं विस्वीष्टतं हन्ति पक्वामाशयगान् क्रिमीन् ॥ ९ ॥

त्रिफल त्विरतादन्तीवशाकाम्बुल्लकं तथा ।

सिद्धमेभिर्गवां सूते सर्पिः क्रिमि विनाशनम् ॥ १० ॥

खुपर्णीपत्रस्य भागद्वयं पिष्टकस्य त्रयो भागश्चाहुः । सौमीरं का-
श्रिकं यद्यपि सुशुने वाभटे च क्षीराणि मांसानीत्यादिनाम्नमात्रस्यैव
वर्ज्यं नसुक्तं तथापि विशेष वचनादत्र काञ्जिकानुपानमिति न विरोधः

॥ ५ ॥

पलाशबीजमित्यादि ।— पलाशबीजस्य खरसः, तद्बीजकल्को
वा तत्रेणेति तद्गुणान्स्वनाप्ययं योगो ज्ञेयः । तदुक्तं सुशुने पलाश-
बीजखरसं कल्कं वा तद्गुणान्स्वने ॥ ६ ॥

सुरसादिगणः सौशुतः कर्मभवेति कल्कप्रपायकल्पनदा ॥ ७ ॥

विडङ्गसैन्धवेत्यादौ ।— कम्बुल्लको गुग्गुलीवनी । विडङ्गत्यादि ।—
शरकरय, तक्रसिद्धेति तक्रमात्रादौ त्रकं याद्वामन्यथाव्यक्ततः स्य दिव्या
हुः । सुवर्जिवा रुर्जिवा क्षारः तं दत्त्वा भजयेत् ॥ ८ ॥

विस्वीष्टतमिति वि-क्तं विस्वीष्टतं, विस्वीष्टतस्य पक्वस्यैव गुणं
जनम् ॥ ९ ॥

त्रिफलान्प्रेतानीनागदन्तीसा च मूलकृत्याहुः । तदुक्तं वि-
ष्टकम्बुल्लकं वचानागदन्तीपत्रयैः । दोषैश्च सर्पितं सर्पिः पादः क्रिमिं
नाग-सि ॥ १० ॥

विडङ्गघृतम् ।

त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था विडङ्गप्रस्थ एव च ।

द्विपलं दशमूलञ्च लाभतः समुपाचयेत् ॥

पादशेषे जलद्रोणे ष्टेते सर्पिर्विपाचयेत् ।

प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत्फलं क्रिमिनाशनम् ॥

विडङ्गघृतमेतच्च लेह्यं शर्करया सह ।

भर्त्सान् क्रिमीन् प्रशुदति वज्रं मुक्तमिवासुरान् ॥ ११ ॥

रसेन्द्रेण समाशुक्तौ रसोधुन्दुरपत्रजः ।

तामूलपत्रजो वापि त्वेपीयूकविनाशनः ॥ १२ ॥

विडङ्गगन्धशिलासिद्धं सुरभीजलेन कटुतेजम् ।

आजन्म नयति नाशं शिल्पासहितास्तु यूकास्तु ॥ १३ ॥

इति क्रिमि रोगचिकित्सा ।

अथ पाण्डुरोगाधिकारः ।

साध्यन्तु पाण्डुरामयिनं समीच्य स्निग्धं घृतेनोद्धमधश्च शुद्धम् ॥१॥

त्रिफलाटिस्पष्टं ॥ ११ ॥

रसेन्द्रेणेति यौकं यूकाहन्दम् ॥ १२ ॥

विडङ्गेत्यादौ ।— शिला मनःशिलेति केचित् । अन्ये तु गन्धकशिला
रुचकपाषाणमेव वदन्ति । सुरभीजबं गोमूलं तच्छ चतसृषु यं आह्वयम्
॥ १३ ॥

पुरीष क्रिमितः पाण्डुरोगस्य प्रादुर्भावात् क्रिमिनन्तरं पाण्डुरोग-
घात साध्यमित्यादि सुश्रुतस्य समीच्येति अनुबन्धानुबन्धरूपं तद्विधि-
शेषयं सम्यग्दुपलभ्य स्निग्धमेव नस्विन्नं, पाण्डुरोगे स्तेदनपेधात् ।
शित्तं घृतस्यैव पचानत्वात् घृतेनैव स्तेदनं दृक्तं घृतस्य भेषजभङ्गकृतमेव
देयं वङ्गगतात् । उक्तं हि चरके कल्याणकं पञ्चगव्यं महतिक्त्-

सम्पादयेत् ह्रीं हृतप्रगादैर्हरीतकीचूर्णं मयैः प्रयोगैः ॥ २ ॥
 पिवेद्दृष्टं वा रजनीविपक्वं सत्वैफलं तैल्लकमेव चापि ।
 विरेचनद्रव्य कृतान् पिवेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥ ३ ॥
 विधिः स्निग्धोच वातोत्थं तिक्तश्रीतसु पैत्तिके ।
 श्लैष्मिके कटुसञ्चोष्णं कार्थीमिश्रसु मिश्रके ॥ ४ ॥

मथापि वा स्नेहमार्शं घृतं दद्यात् कामबापाण्डुरोगिणे इति । अथ्ये
 त केषुकेनेव घृतेनेत्याहुः । ज्वरं मिति वचनेन, अथरुनि विरेचनेन,
 बद्यपि पाण्डुरोगे वमनं निषिद्धं नवामयेनैमिरिकं नगुल्लिणं नचापि
 पाण्डुरोगपीडितमिति तथापि पीडितमिति वचनेन प्रहृद्वापाण्डु-
 रोग विषयं तद्वचनं ज्ञेयम् । उपक्रमेत्तु कावत्तुं दोषाद्यपेक्षया कफो-
 द्रेकावस्थायां षट्ठु वचनं ज्ञेयम् । बयाच हारोतः कावत्तुं दोष प्रक-
 र्तिं शरीरं समोक्ष्य दद्यात्तदनं विधिस्त इति । सुषुतेषु ज्ञम् एतेषु जीर्णे
 व्यथिता वस्यापेच विषादरताः । अतीव बोल्वनकफासो च सुगन्धुका-
 न्वनेति । विरेचनञ्च तीक्ष्णमेव तदुक्तं बालस्यबीष्णान्यनुद्योमनानि
 क्लृपोपदिष्टादि मिषमिदध्यादिति ॥ ५ ॥

इटानी संशोधमानन्तरं कृतसंसर्जनक्रमस्य दोषविद्योषणमनाथी-
 माह सम्पादयेदिति ।— हरीतकी चूर्णं मयैः संश्लेषाया नंवारवादिभिर्ह्रीं-
 रीतकीचूर्णं बद्धवैरित्यर्थः । हरीतकीचूर्णं यतैरिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

रजनीविपक्वमिति । हरिद्राकल्काकाथाव्यमिति चन्द्रिका । गन्धु-
 कल्काकायकारणस्य गण विपबलात्, तस्मात् हरिद्राकल्कासिद्धिगन्धु-
 कल्पे त दस्यमाणहरिद्राघ्नमित्याहुः । त्रैफलमिति त्रिफलवाक्पायकल्का-
 सिद्धं, त्रिफलापटो वपिचुमर्दयादि कुडोक्तम्, नेत्ररोगोक्तं वा ज्ञेयम् ।
 तैन्दुमिति वातश्याधु ज्ञम् । विरेचनद्रव्य क-मिति त्रिउदादिद्रव्यसं-
 ष्कृतं घृतम् इदं हि वाक्यं सूक्तम् । योगांश्च वैरेचनानि शीघ्रत-
 विरेचनाश्रयं क्तान् घृतेन पिवेदिति ॥ ३ ॥

हेतुवचनी कश्चिन्सामाह विधिरित्यादि मिश्रक इति चन्द्रके

द्विशर्करं त्रिष्टूर्णं पलाङ्गं चैत्तिके पिबेत् ॥ ५ ॥
 कफपाण्डुस्तु गोमूत्रवृक्षां क्लिप्तां हरीतकीम् ॥ ६ ॥
 नागरं लौहचूर्णं वा कृष्णां पथ्या मशामजम् ।
 रुग्णुस्तु वाय मन्त्रेण कफपाण्डुमयी पिबेत् ॥ ७ ॥
 सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाण्यथोरजः ।
 पाण्डुरोगप्रशान्तार्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥
 फल्गुनिकास्यतावासातिक्ताभूनिष्व निष्वजः ।
 क्वाय चौरवृत्तो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ८ ॥

द्विशर्करमिति त्रिष्टूर्णमेव द्विरुष्णशर्करं पलाङ्गमानं. तेन शर्करा
 कर्षं १ मा ५ रक्ति ४ । त्रिष्टूर्णं मापा १० रक्ति ७ एवं मिश्रित्वा पला-
 ङ्गं पिबेत्; मत्त त्रिष्टूर्णं पलाङ्गं द्विशर्करं पलमेकम्. एवं मिश्रित्वा
 पाङ्गं पलमेकं प्राणहोपयोगोऽप्युक्त्या मात्राया अनाहंत्वात् ॥ ५ ॥

गोमूत्रं त्रिदशमूत्रं गोमूत्रेण क्लिप्तां पिपां तदनु गोमूत्रेण
 दुक्तामानोद्धितां पिबेदित्यर्थः; इह वामदसन्वादात् । अन्ये तु गोमू-
 त्रेण क्लिप्तानुद्धितामित्याहुः । अन्ये तु चरके - वक्ष्यमाणयोगे कार-
 यन्नेति पठित्वा चारुधरणेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्व्यं योज-

यन्नेति पठित्वा चारुधरणेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्व्यं योज-

यन्नेति पठित्वा चारुधरणेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्व्यं योज-
 यन्नेति पठित्वा चारुधरणेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्व्यं योज-
 यन्नेति पठित्वा चारुधरणेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्व्यं योज-
 यन्नेति पठित्वा चारुधरणेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्व्यं योज-
 यन्नेति पठित्वा चारुधरणेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्व्यं योज-

सप्तरात्रमित्यादि । -स्यट् फल्गुनिकास्यतावासातिक्ता कटुकी ॥ ८ ॥

अयस्त्रिलतूप्रषण्यकोलभागैः सर्वैः समं मात्त्रिकधातुचूर्णम् ।
तैर्मादकः सौद्रयुतोमुत्क्रः पाण्ड्यामये दूरगतेपिशसः ॥ ९ ॥

अथोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूतशोषितम् ।

मधुसर्पियुतं चूर्णं सहतक्तेन योजयेत् ।

दीपनश्चाग्निजननं शोथपाण्ड्यामयापहम् ॥ १० ॥

नशायसं लौहम् ।

तूप्रषण्यत्रिफलासुसविद्धङ्गचित्तकाः समाः ।

नवायोरजसोभागारुचूर्णं मधुसर्पिसा ।

भञ्जयेत् पाण्ड हृद्रोग कुठार्शः कामलापहम् ॥ ११ ॥

अयस्त्रिलतादौ । - कोलं मुष्कादरं नतु कर्पाईं यदाह सुदान-
केनः, अथः वीनरिज व्योमैः समैर्मात्त्रिकधातुना । मधुना यटकान्
हृत्वा जग्धा तक्रं पिबेदनु इति । तिलोपि कृष्णः, मात्त्रिकधातुः स्वर्ण-
मात्त्रिकं तदपि शुद्धं पाह्यं, तच्छोधनञ्च चैह प्रदीपादौ बोध्यं अनु-
तक्र इति अनुपामः ॥ ९ ॥

अथोमलमिच्छादि । - अथोमलं पुगण मण्डूरं भूयोगोमूतशो-
षितमिति सप्तवारान् । मण्डूरचूर्णस्य मापकद्वयं त्रिधा विभक्त्य भो-
जादिमध्यान्तेषु मधुसर्पिस्यं लेह्यं पश्चादभ्यासक्रमेण मापकं बद्धयेत् ।
अनुपानमिह तक्रं दुग्धम्बा ॥ १० ॥

तूप्रषण्येत्यादि । - एकभागपेजवा नवगुणं मण्डूरचूर्णं, आदौ
रक्तद्वयं हृत्सधुभ्यं लौहपात्रे लौहसुपलिकया विरुद्धं लिच्छात्,
रक्तद्वयं कृत्वा हृदिः कार्या मापक द्वयं बावदिति व्यवहारः । वाभटे
त तक्राद्यनुपानस्रोत्रं यथा व्योपान्त्रिफला वेङ्गमुक्तैस्तत्स्यमयोरजः ।
चर्षितं तक्रमध्याज्यकोष्ठाभ्योभिः प्रयोजितमिति । एतदेव नशायसं
सुपुते प्रसेक चिन्त्साया फण्टतम् ॥ ११ ॥

योगराजः ।

त्रिफलायास्त्रयोभागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च ।
 भागश्चित्तकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ॥
 पञ्चाशमजतुनोभागास्तथाहृष्यमल्लस्य च ।
 मानिकस्य विण्डुद्वस्य लौहस्य रजस्तथा ॥
 अष्टौ भागाः सितायाश्च तत् सर्व्वं क्षुत्तूपूर्णितम् ।
 भास्त्रकेणाशुतं स्यात्पलायसे भाजने शुभे ॥
 उडू स्वरसमां मानां तः खाद्देहदुग्धयाग्निना ।
 दिने दिने प्रयोगेव जंयं भोज्यं यथेष्टितम् ॥
 वर्ज्जयित्वा कुलत्यांश्च काकमाची कपोतकान् ।
 योगराज इति ख्यातो योगोयमसृतोपमः ॥
 रसायनमिदं अष्टं सर्व्वरोगहरं परम् ।
 पाण्डुरोगं विषं कासं यच्छ्वायं विषमञ्जरम् ॥

त्रिफला इत्यादि ।—चरकस्य त्रिफलायास्त्रयोभागा इति त्रिफला
 त्रयोभागाः । एवं त्रिकटुकस्यापि त्रिद्वैशस्य मानप्रधानत्वात् । चित्तक-
 विडङ्गदोरपि प्रत्येकं पलं । शिलाजलाटिलौहचर्मनानां प्रत्येकं पञ्च
 पलानि, शर्करायाश्चाष्टौ पलानि, शिलाजतु च शिवाण्डिकोक्त विधिना
 प्लास्त्रं, हृष्यमल्लस्यचेति रूपस्याव ध्नाय मानस्य यत्किञ्च निर्गच्छति
 तद्रूपमलं मानिकस्येति भारभण्डपुटनादिना शुद्धस्य स्वर्णमानिकस्य
 अथ्येन पञ्चाशमजतुनो भागाः पञ्च हृष्यमल्लस्यचेत्यत्र तथा हृष्यमल्लस्य
 इति पठन्ति । तेन हृष्यमल्लस्येति शिलाजतु विशेषणं, ततश्च रसायना-
 धिकारे राजतं कटुकं च मिलादिना यच्छिलाजतु हृष्यमल्लत्वेनेति
 तद्विदुः सृष्ट्येते इति वाङ् । एतत्तु न व्यवहरन्ति वृद्धाः जानन्ते तु लौहस्थाने
 रूपं पठितं यथा तास्माद्भिज्जतुहृष्याधोमलाः पञ्च पलाः प्रत्येकः । चित्त-
 कालिफलाव्योषविडङ्गैः पलिकैः सह । शर्कराष्टपलान्नित्राशूर्णितानुपुगा
 पुता इति । तदत्र प्रयोगे भेदाद्याः रोधः उक्तं हि सुवर्णमथया

कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम् ।
 विशेषःहन्तप्रस्यारं कामलां गुदजानि च ॥ १२ ॥
 विशाला कटुकामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकाः ।
 कर्षांशा द्विपिचुमूर्त्वा कर्षाङ्गी च पुनप्रिया ॥
 पीत्वा तच्चर्यामम्भोभिः सुखैर्लिङ्गान्ततो मधु ।
 पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
 गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥ १३ ॥
 लौहपात्रे शृतं क्षीरं सप्ताहं पथ्यभोजनः ।
 पिबेत् पाण्डुमयीशोथी ग्रहणीदोषप्रदोद्धितः ॥
 कलराणकं पञ्चगव्यं महातिक्तमथापि वा ।
 स्नेहनार्थं घृत्तं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिये ॥
 रेचनं कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत् ।
 ततः प्रथमनीकार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ १४ ॥

कथं योगे यत्र न लभ्यते तत्र लौहेन कर्माद्यात् भिषक् कुर्याद्वि-
 चक्षण इति । पूर्वोक्तव्यवस्थापि शिवाजललौहमलखर्गमात्रिकबौह
 रजोभिश्चर्मादिरेव दृश्यते तेन तन्त्रकार वचनयोर्निरोध इति । उद्ध-
 श्वरः कर्षः अजरकं अजीर्णः । यदाग्निरुत्थ ना पुरुषः ॥ १२ ॥

विशालेत्यादि ।- विशाला शोरोचककीटो कर्षांशाव पुनप्रिया
 इत्यपपाठः किन्तु कर्षाङ्गीशति । उक्तं हि चरके विशाला कटुकामु-
 स्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् । कर्षोन्मितानविद्यां कर्षाङ्गीश्च प्रदानयेत्
 कर्षो मधुरसादृशो वसवर्चुर्गो सुखाम्बुना शृतितं तं रसं पृतं पीत्वा
 लिङ्गात्तु मन्त्रिमिति अतएव वचनबलात् कल्ककपायविधानमप्यत्र
 योगे बोध्यं तेन तच्चर्यां मुम्भैः कटुप्योरम्भोभिश्चर्मापेक्षया चतुर्गुणै
 र्भृत्विता वल्गुपतं क्त्वा पिबेत् अनन्तरञ्च मधु लिङ्गादित्यर्थः ॥ १३ ॥

लौहपात्र इत्यादि अत्र जत्रं चतुर्गुणं बोध्यं पाकानुपपत्तेः ।
 वल्गुणघृतं पञ्चगव्यघृतञ्च उन्वादे वष्यति, महातिक्तञ्च कुष्ठं, रेचनञ्च
 पित्तहरत्वेन ॥ १४ ॥

त्रिकताया गुडू च वा दार्वीनि वस्य वा रसः ।

प्रातर्मात्रिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥

अञ्जनं कामलार्त्तस्य द्रोणपुष्पोरसः स्मृतः ।

निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा संप्रकल्पयेत् ॥

मस्यं कर्कोटमूलं वा प्रियं वा जालिनोफलम् ।

स शर्कराकामलिमां त्रिभण्डो

हित गवाक्षो सगुडा च सुगुठी ॥

दावीं सतिफलाव्योष विडङ्गान्ययोरजः ।

मधुसर्पियुतं लिच्छात् कामला पाण्डुरोगवान् ॥ १५ ॥

तुलगा अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।

चूर्णिताः कामलो लिच्छात् गुडक्षौद्रेण वाभयाम् ॥

धात्रीलौहरजोव्योष नशाक्षौद्राञ्च शर्कराः ॥

लीट्टा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ १६ ॥

दग्धान्नकाष्ठमूलमायसन्तु गोमूत्र निर्व्यापितमटवारान् ।

निचूर्ण्य लोठं मुनाचैण कुक्कुटं च पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ७

त्रिकताया इत्यादि स्पष्टम् । अञ्जनमित्यादि अञ्जनं देवाञ्जनं द्रोण-
पुष्पो दण्डफलस इति केचित् । निशादिभिश्चूर्णाञ्जनं कार्यं तदुक्तं
तन्त्रान्तरे निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं रत्नाञ्जनम् मतम् । एतच्च मध्वक्त
शलाकया जायं मत्वाहुः । नस्यमित्यादौ । कर्कोटमूलमिति कर्कोट-
मूलरसइति । जालिनी पीतप्रणतः । सशर्करत्यादि सुशुतस्य ।
त्रिभण्डो त्रिधा । देवनार्थम् । गवाक्षो गौरजकर्कटो, श्वेता-
पराजिता इत्येते, अत्रापि सशर्करेत्यादि योज्यमित्याह निश्चयः । कार्ति-
कस्तु सगुडा च सुगुठीत्यत्र चकार । अत्र कृतं योजयित्वा सुगुठी सगुडा
इति व्याख्या प्रथमा गोमपि सगुडाजाह । एवं सुशुतटी तावां उत्त-
नोपि व्याख्यावान् । दावीत्यादि चरकस्य दावींस्त्वक् ॥ १५ ॥

तल्या इत्यादि । स्पष्टम् । धात्रीत्यादि । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

दग्धेत्यादि । सुशुतस्य । अथ वृक्षो विभीतकवृक्षः सुशुते वृक्षः

पाण्डुरोगक्रियां सर्वां योजयेच्च हलीमके ।

कामलायाश्च या दृष्टा सापि कार्या भिन्नग्वचैः ॥ १८ ॥

विडङ्गाद्यं लौहम् ।

विडङ्गमुसतिफलादेवदारुपङ्कः ।

तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टस्यो पचेत् ॥

तैरत्रमात्रां गुडिकां कृत्वा खादेद्द्वेने दिने ।

कामलापाण्डुरोगार्त्तं मुखनापद्यते चिरात् ॥ १९ ॥

तूप्रषणादिरुण्डूरम् ।

तूप्रषणं त्रिफलासुखं विडङ्गं च व्यञ्जितकौ ।

दार्चीत्वन्मात्रिकोधातुं प्रसिद्धं देवदारुच ॥

पुलकेषु चन्द्राटादिषु गोमूत्रं निर्व्यापितस्त्रवारं मित्थेय पाटो दृश्यते
अन्ये तु मासु त्वं निर्व्यापितस्त्रवारं मित्थेय पाटं ॥ १७ ॥

पाण्डुरोगकामलाचिकित्सा हलीमकेष्वतिदिगति पाण्डुरोग-
क्रियादि, क्रियाविरचनदिक्रिया ॥ १८ ॥

विडङ्गलौहे तुल्यमात्रमयश्चूर्णमिति मिनितविडङ्गचूर्णादि सर्व-
चूर्णसममयश्चूर्णमित्यर्थः । अत्र लौहस्य प्राधान्यात्, तदपेक्षयैवाष्ट-
स्य गोमूत्रं लौहचूर्णं प्रज्ञावतारितं च विडङ्गादिचूर्णस्य प्रक्षेप-
इति केचित् । अन्ये तु विडङ्गादिचूर्णसहितस्यैव लौहचूर्णस्य पाकः,
तो अष्टाष्टगुणत्वं सर्वचूर्णपेक्षयैव । अत्र द्रवद्वैतस्य न व्यवहरन्ति
वृद्धाः । पाकश्चात्र मुद्रापाकेनेत्याहुः । अत्रमात्रां गुडिकां कुर्यात्
नत तत्प्राणं खादेत् । मात्रा, देहादिवशापेक्षणी, अतएव बुद्ध्या
विभज्य कर्त्तव्या ॥ १९ ॥

तूप्रषणादि । चरतस्य । दार्चीत्वग्निः प्रदीपसास नत दार्ची-
त्वक् चेतितार्थं टाव्यं रूपं चेदिति वाभट्टचरतः ॥ अत्रिकं
पिप्पलीमूत्रं । एतिसुतद्वैगद्वैः प्रथमद्विपनैरटानिगतिपलानि भवन्ति ।
कण्डूचूर्णं सपुटितचूर्णाद्विगुं सः पट्पञ्चागपलमानं भवति ।
गोमूत्रस्य मिनित चूर्णपेक्षयाष्टगुणं, पयोद्वैतानतत्वेन द्वैतस्य-
मपि नास्ति । अन्ये तु मूलमष्टगुणं प्रत्याश्रय्य मण्डपपेक्षयैव वदन्ति ।

एषां द्विपलिकान् भागांश्चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमक्षनसन्निभम् ॥
 कृत्वा चाटयुगे पक्त्वा तस्मिंश्चु प्रक्षिपेत्ततः ।
 उडुस्वरसमानं कुर्याद्वटकांस्तान् यथाफलम् ॥
 उपयुञ्जीत तत्रेण सात्प्रं जीर्णं च भोजनम् ।
 मण्डूरवटकाह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥
 अर्शादि कामला मेहान् मीहान् शान्ति यन्ति च ॥
 सुपान्वणरक शीथसुख स्तम्भ कफामयान् ।
 निर्वीष्य वृद्धशोभूतेन शरीरं ग्राह्यमिष्यते ।
 प्राह्वयन्पटुगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः ॥ २० ॥

अत्रोपायस्तुननेयं पत्रः । अत्रो दीपिकाया मधमेव पत्रः प्रतिभाषी-
 त्कृतम् । एकञ्च न दुष्प्रयदात्तं पत्रः ताभ्यं दावर्गान्तं चर्चं च-
 त्सिद्धं देहदात्तम् । व्योपादिपत्रञ्चैव चूर्णयेद्द्विगुणं ततः । मण्डू-
 रवटान्निभं चूर्णमोदयुगे पश्येत् । पृथक्पत्रके गोमूत्रे बद्धकीकृत्या-
 क्षते । प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तान् खादेत् तत्र भोजनं इति ।
 यथाट टीकायाञ्च सर्वत इति मण्डूरसहितं चूर्णादटयुगं गोमूत्रमिति
 व्यख्याकृतं । इह वाभवेत्तं सर्वतोदृष्टमिति युक्तं पृथक् पृथगिति
 तत्र पृथक् शब्दो द्विपलिकान् चनेन संबध्यते द्विगुणं पृथक्पत्राञ्च
 मण्डूरचूर्णमेव पृथक् कृत्वा पश्येत् तस्मिन् पत्रके तत्रपत्रादिषुर्-
 पत्रके चर्चं बद्धनत्यात्तं चर्चं चर्चं बद्धन्यात्तं प्रक्षेप विषये आसन्नपाक-
 एव प्रक्षेपः सूत्रं चूर्णस्य तत्र प्रक्षेपः सत्यक् पाके सत्येव, अत्र एवोक्तं
 "प्राथो न पाकं क्षणीनां भूरिपत्रस्य तेन विष्कारुद्र पाके प्रक्षेपः सुखस्य
 पाकमागते पाकमागते इति सत्यकपाल इत्यर्थः पाकबलमश्च रसो
 मया शुभः पाके वर्तिः स्यात्तं ग. इ. म. इ. नाटिति । उडुस्वर समानिति
 कर्मानान्, पञ्चषट्, माध्वेन प्रायेण प्रचरतः । अत्र रसमजोर्णं
 बद्धं इति सप्तवारान् । चक्रेणैतं प्राह्वयन्पटुगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः

पुनर्नवामण्डूरम् ।

पुनर्नवास्त्रिदृच्छुण्ठीपिप्पलीमरिचानि च ।
 विडङ्गं देवकाष्ठञ्च चित्तकं पुष्कराह्वयम् ॥
 त्रिफलां द्वे हरिद्रे च दन्तीञ्च चविकन्तथा ।
 कुटजस्य फलं तिक्तापिप्पलीमूलमुस्तकम् ॥
 एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
 गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्ता स्थापयेत् क्षिग्धभाजने ॥
 पाण्डुशोयोदरानाङ्गमूलार्शः क्रिमिगुल्मवृत् ॥ २१ ॥

मण्डूरवज्रवटकः ।

पञ्चकोष्णं समरिचं देवदारुफलचित्तकम् ।
 विडङ्गं सुसुतयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसन्निताः ॥
 यावन्तेप्रतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ।
 पक्ताचाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत् ॥
 ततोऽथमातान् गुडकान् पिवेत्तत्रेण तक्रमुक् ॥
 पाण्डुरोगं जयत्येधनन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषमुदस्तम्भमथापि वा ।
 क्रिमिशीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ।
 मण्डूरवज्रनामायं रोगानीकविनाशनः ॥ २२ ॥

इत्येव पाठोनिश्चितः । ततो दीपिकायां मण्डूरापेक्षयैवाष्टगुणत्वं ।
 तेनायमेव पत्रः प्रतिभातीतिवदता स्वीकृतम् । गोमूत्रं सर्वं चणुते
 इति त्रिकेनापि प्रति संस्कृत्य लिखितम् ॥ २० ॥

पुनर्नवामण्डूरे गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं मण्डूरापेक्षयैवसन्निहित-
 त्वात् व्यवहाराच्च, अत्रापि द्वैगुण्यं न व्यवहरन्ति ॥ २१ ॥

मण्डूरवज्र वटके, विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसन्नि-
 त इति पञ्चकोष्णादि भागा विडङ्गमुस्तसहितस्त्रिपलसन्निता इत्यर्थः ।
 अत्रापि मण्डूरापेक्षयैवाष्टगुणत्वं मूलस्य, अद्वैगुण्यञ्च पूर्ववत् ॥ २२ ॥

धातुररिष्टः ।

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं भिषक् ।
 चौद्राष्टभागं पिप्पलाशूर्णाह्वंकुडवान्धितम् ॥
 शर्कराह्वंतुलोमिश्रं पक्वं क्षिग्धवटे स्थितम् ।
 प्रपिबेत् पाण्डुरोगार्ता जीर्णं हितमिताशनः ॥
 कामलापाण्डुहृद्रोगवाताहृक् विषमज्वरान् ।
 कासद्विकारश्चिश्वासानेषोऽरिष्टः प्रयाशयेत् ॥ २३ ॥

द्राष्टाष्टतमः ।

पुराणसर्पिषः प्रस्योद्राक्षाह्वं प्रस्यसाधितः ।
 कामलागुल्फपाण्डुर्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ २४ ॥

हरिद्राष्टतमः ।

हरिद्रालिफलाग्निम्बलामधुकसाधितम् ।
 चक्षीरं माह्विषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ २५ ॥

सूयार्द्यं षष्ठम् ।

सूर्वातिक्रान्तिशयासकृष्णाचन्दनपर्ण्डैः ।
 त्रायन्ती वत्सभृनिम्ब पटोलासूददारुभिः ॥

धात्रीफलेत्यादि । चरकस्य । चौद्राष्टभाग इति चौद्राष्टाष्टमो-
 भागः, तेनामलकखरसस्य सप्तभाग इति सिध्यति, शर्कराह्वंतुला पञ्चाशत्
 पञ्चानि, अर्धपलेति लेखकदोषात् प्रमादः पाठः ॥ २३ ॥

पुराण सर्पिपरति पुराणं दशवर्षस्थितं सर्पिः, जलमत्र चतुर्गुण-
 मश्रीत् । अथे त पिप्पला गोस्तनिकायास्तु पलाय्यतौ समावपेत् पुराण
 सर्पिषः प्रस्यं पचेत् क्षीरवर्णं गुणमिति हारीतदशंनात् क्षीरमत्रचत-
 तुर्गुणमाहुः ॥ २४ ॥

हरिद्रेत्यादौ क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २५ ॥

सूर्वाहृते वत्सकेन वत्सकफलं प्याह्यम् ॥ २६ ॥

अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं श्रीरं चतुर्गुणम् ।

पाण्डुताञ्जरविस्फोटशोथार्शोरक्तपित्तसुत् ॥ २६ ॥

व्योषाद्यं घृतम् ।

व्योषं विलं द्विरजनी त्रिफला द्विपुनर्नजा ।

सुस्नाम्यथोरजः पाठाविहङ्गं देवदारु च ॥

वृश्चिकाली च भार्गी च सञ्जीवैस्सौर्धृतं घृतम् ।

सर्वान् प्रश्नमयत्येतद्विकारान्मृत्तिकास्ततान् ॥ २७ ॥

इति पाण्डुरोगकामलाहलीककचिमिक्षा ।

अथ रक्तपित्तोपकारः ।

नोद्रिक्तस्य दौ संश्राद्धं बलिनोष्यन्नतश्च यत् ।

सत्पाण्डुप्रहर्षादीषन्नीहगुस्त्रञ्जरादिस्तत् ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहिहृत्पित्तिनः ।

अक्षीयावत्तभासाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम् ॥

व्योषमल्लार्द्र । वाभटस्य विलं पिल्व गणादुः । अक्षीयजो न
 पुटादिभ्योऽन्तं द्वाक्ष्यं वृश्चिकाली विहङ्गादीति श्लोकात् । लोहमत्र घृत-
 गुणं शोध्यम् । अक्षयस्य श्रीरं घृतं समं कालक चतुर्गुणमित्यादि ॥ २६ ॥
 पाण्डुरोगघत् रक्तपित्तकचिमि । पाण्डुरोगघरमाला-विषकारः ।
 पाण्डुरोगान्तरं रक्तपित्तमह नोद्रिक्तं यन्वादि । - नोद्रिक्तं लिङ्गादिनाः
 सोऽनुक्रियमाद्य उद्रिक्तं कतिशयेन । प्रसुखं, अशक्तपत्येन संतो-
 रोति । तं हरेति । द्वाक्ष्यं संश्राद्धं दोषनाह हृदित्यादि । - रोग
 मन्त्रस्य ऋदादिभिः सन्तः प्रवृत्तकर्मिभिः । ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य
 सप्तमस्य । - यत् प्रवृत्तदोषस्य पाण्डुरोगम् । अपतर्पणं चक्र-
 चरके रक्तपित्तं चक्रचरकोपनिषत् । अर्धितं चक्रा प्रायेण हितपुत्रकिं

ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यञ्च विरेचनम् ।

प्रःगधोऽमने पेया वसनञ्च यथावलम् ॥ १ ॥

तर्पणं सद्यस्तौ रक्षाज्जर्णैः प्रदापयेत् ।

ऊर्ध्वं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यभो हति ॥

जलं खण्ड्यं रक्तद्रोकासधूकैः सपरुषकैः ।

स्थाप्येतं प्रथोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ २ ॥

तिष्ठति त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

भोदकः सन्निपातोर्ध्वं रक्तपित्तज्वरापहः ॥ ३ ॥

सामदोषश्च पारिणा द्विं प्रयाति पित्ताहक् तस्मिन् हृत्तनादित
इति । दोषनिदानापेक्षया यत्कत्तव्यं तदाह ऊर्ध्वं रक्त्यादि यदाह
चरकः मागं दोषानुबन्धञ्च निदानं प्रसमीक्ष्य च लङ्घनं रक्तपित्तादौ
तर्पणं वा प्रयो जयेत् । अस्मिन्नेऽपि, यदि ऊर्ध्वमार्गः सामं पित्तं
कफस्यो दोषः क्षिप्रोष्णञ्च निदानं तदा लङ्घनं, अन्यथा तर्पणं, तर्प-
यतीति तर्पणमभगं, तेन यथागू तर्पणञ्च स्थाप्यम् । येषु शक्तुतर्पणे
तर्पणमिति तस्मिन्ने यथागू दानपक्षो न संशयितः स्थापित्वाह । प्रःगधो-
वसन इति, अध्येगे रक्तपित्ते प्राक्, पृष्ठां पेयादिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

तर्पणमित्यादि चरकस्य स्पष्टम् । येन दूषेन शक्तनामानोहनं
काथं तदाह जलमित्यादि । अथ खण्ड्यं तादिना जलं पण्ड्यं
विधानेन काथंम् । एतच्च जलमत्यर्थं मधुरमप्यूर्ध्वगे कफसम्बन्धं
रक्तपित्तव्याधिं प्रसमीकतया यौगिकं ज्ञेयम् ॥ २ ॥

विरेचनं माह त्रिष्टेतादि । त्रिष्टेति अकणमूला, श्यामेति
श्याममूला, त्रिष्टे, ननु श्याममूला हृत्तदारो वा । चरके श्यामः
त्रिष्टेता कल्पव्याने पठितत्वात् । अत्र मोदके द्विगुणोऽह इति दशनात्
शर्करायाश्चर्माद्वैद्यमिच्छन्ति, मधु पुनरेकद्रव्यसमं जित्वा मधुशरे
निमित्ता चर्माद्विगुणं उभयोर्पि मोदकाहंत्वात् । अत्र योगः सक्-
तेषु पठने तन्तोकात्तरक्त विफलः प्रायः प्रत्येकं भागः, शर्करा मात्रिक्त
भोदक भोग्यमाह ॥ ३ ॥

शालपख्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगमे ॥ ४ ॥
 वमनं मदनोन्मिश्रोमयः सक्षौद्रशर्करः ॥ ५ ॥
 शालिषट्कनीवारकोरद्रूपप्रशार्तिकाः ।
 श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥
 मसूरमुद्गवचनाः समुद्गष्टादकीफलाः ।
 प्रशस्ताः सूपवुपार्थं कल्पितारक्तपित्तिनाम् ॥
 शकं पटोलवेत्ताप्रतण्डुलीयादिकं हितम् ।
 मांसं लावकपोतादिशशैणहरिणादिकम् ।
 विनाशुखठीं घडङ्गेन सिद्धं तोयञ्च दापयेत् ॥ ६ ॥
 शीणमांसबलं बालं दृढं शोषानुबन्धनम् ।
 अवम्यमविरिच्यञ्च स्वाम्नैः समुपाचरेत् ॥
 दृष्यत्वाणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम् ।
 पिबेत्तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ७ ॥

शालपख्यादिना सिद्धेति शालपख्यादि स्वल्पपञ्चमलं तद्यार्तिसादे
 उक्तौ द्वौ च स्वल्प महङ्गे दात् एवं शालपख्यादि त्वयमेव दोषाद्यपेक्षया
 देव सिद्धाङ्गः । व्यवहारस्तु प्रायः स्वल्प पट्टमूलेनेति ॥ ४ ॥

वमनमिति ।—भन्योद्भवद्रव्यालोडिताः शक्तवः ॥ ५ ॥

शालीत्यादीं नीवार उडिया कोरद्रूपः कोद्रवः सचेह पुरातनौ
 व्याहृतः तेषु कोरद्रूपस्य यद्रक्तपित्तहेतुत्वं चरके निदानस्याने प्रोक्तं
 तदभिनवात् प्रायेणैति केचित् । अन्ये तु निष्पावमाषपुपादि युक्तस्यैव
 कोरद्रूपस्य संयोगमहिक्वा रक्तपित्त हेतुत्वं निदाने प्रोक्तं केदलस्य तु
 कषास मधुपल्लवुत्वात् रक्तपित्तहन्तृत्वमेवाहुः । प्रशार्तिका रक्तशूका,
 रक्त उडिया इति ख्याता, सा जलमध्ये प्रायो भवति । प्रियङ्गुः कङ्गः
 काशानीति लोके । आडकी त्वरी । विनाशुखठीत्यादि सङ्गम् ॥ ६ ॥

निषेधवमन विरेचनमाह शीणेत्यादि । शोषानुबन्धनं यच्छ्या-
 नुबन्धनस्य स्वाम्नं योमानाह हृषेत्यादि हृषस्य पत्रानि पुटपाकवि-
 विना चत्विश ततोरसोपाहृतः । अन्यथा तत्पल्लवरसोद्भूय हो-
 ष्यति । कस्य योगजङ्गे बोध्य इत्याहुः । रोगेभं मधुपर्कराव्य-

आटरुषकमिच्छे प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने ।

विनीय लोध्रं सञ्जीव् रक्तपित्तहरं विवेत् ॥ ८ ॥

वासकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गुः

लोधाञ्जनान्मोरुहकेशराणि ।

पीत्वा शीता षौद्रसुता निह्न्यात्

पित्ता ह्यजीवेगमुदीर्यमाणु ॥ ९ ॥

तालीशूर्णसंबुक्तः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः ।

कृत्वापित्ततमकष्यासस्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ १० ॥

आटरुषकमृत्तिकापथ्याक्वाथः सशर्करः ।

क्षौद्राढ्यः कसनश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥

विदेकेन तत्कृत कषायेणापि बोध्यः यदाह रामटः पित्ताहृक् शमयेत् पीतोनिष्यांसोवाटरुषजः शर्करामधुसंयुक्तं केवलौषाम्बोपिवा ॥ ७ ॥

आटरुषकमिच्छे इत्यादि । आटरुषो वासकः मृत्तिका सौराष्ट्रीण्डत् तदभावं पङ्कपर्याटी, अञ्जनं रमाञ्जनं, क्षौद्रान्मोरुहयोगः । उत्पला वासके वासकान्नेन फलितो मृदुसाङ्गताधिकं, पित्ताहृक् शमयेत् पीतोनिषि । विनीय लोध्रं लोध्रं प्रक्षिप्यति वा । प्रियङ्गादीनां मिश्रितानां कर्षं क्षौद्रस्य च कर्षं प्रक्षिप्य विवेत्, परिभाषायत्नात् । उक्तं ह्यग्निवेशेन कर्षं शूर्णास्य कल्कास्येत्यादि तथा क्षौद्रदृढादीनामित्यन्येत्वाहः । शूर्णादीनां कर्षमानत्वं स्वतन्त्र प्रयोग एव भवति । यदि पुनरुक्तपरिभाषानुसारेण प्रियङ्गादीनां प्रत्येकं मृच्छते तदा भेषजभूयस्त्वं स्यात्, प्रियङ्गादीनामल्पत्वं उक्तं भवति व्यवहारस्तु प्रियङ्गादिवत्क्षौद्रयोः प्रत्येकं चतुःपञ्च माप कर्षप्रक्षेप इति ॥ ८ ॥

वासकषाय इत्यादि ।- संशुतम् । उत्पलादीनां क्षौद्रान्नानां प्रक्षेपः । निखलस्तु सितामधुनोः प्रत्येकं शायः, उत्पलादीनां मिश्रित्वा शाय इत्याह ॥ ९ ॥

तालीशेत्यादि ।-अत्र वासकस्वरसस्य पलं, तालीशूर्णस्य माषकद्वयं मधुमास चतुष्टयमिति व्यवहरन्ति ॥ १० ॥

आटरुषकेत्यादि चरकस्यायं योगोनाम इति केवलम्, उक्तम् ।

वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।
 रक्तपित्तीत्रयी कासी किमर्धमरुसी इति ॥ ११ ॥
 समाक्षिकः फल्गुफलोद्भवो वा पीतो रसः शोणितमाशु कृन्ति ।
 मद्यन्ताङ्घ्रिः कायस्तद्वत्सामधुशर्करः ॥
 असीकु उभयमङ्गावटारो हत्वगम्भता पीता ।
 प्रशमयति रक्तपितं यदि भुङ्क्ते सुदृगयूषेण ॥ १२ ॥
 कषाययोगैर्विधैर्दीप्ताग्नी निर्जिते कफे ।
 रक्तपित्तं नचेच्छास्येत्तत्र वातोत्थने पयः ॥
 छागं पयोववा गव्यं श्वतं पञ्चसुरो जले ।
 अभ्यसेत् रुसिताक्षौद्रं पञ्चमूलीश्वतं पयः ॥
 द्राक्षया परिणीभिर्व्या वलया मधुकेन वा ।
 खड्गद्वया शतावर्था रक्तजित् साधितं पयः ॥ १३ ॥

त्वयं चन्द्र टादिषु बद्ध मंपहेज्जपोति । वासावमि यार्दि म्यटम् ॥ ११ ॥

समाक्षिक इत्यादि फल्गुफलं कासीकुशुरिका फलं अयं बोगो-
 धोगे भवति । मद्यन्तीति मद्यन्ती मन्त्रिकाभेदः तत्राप्रलम् । कृत्-
 तीत्यादौ वटावरोहत्वगिति वटावरोहत्वत्वक । गणत् इत्यं पिडा
 अस्मता पेयम् ॥ १२ ॥

पीतपाननिपयसाकृ कषायो रित्यादि । यानदस्य । यपाव-
 र्णा कल्पादयः । पञ्चमूली कल्प्या छागपाशविधाने पञ्चमूलीश्वति,
 पयः । अत्रापि समिताक्षौद्रमिति योज्यम् । उक्तं हि यामद पञ्चमू-
 लेन लघुना श्वतश्च मन्त्रामधु । इति त्वादि । एते पट्योगा ।
 परिणीभिरिति गालपर्णी, एस्त्रिपर्णी, सुदृगपर्णी, म पपणीभिरिति एवं
 च यत्न बद्धवामने द्विवचनान्ते त्वात्तु । एते योगविशेषेण सूत्र-
 भागं रक्तपिते ज्ञेयाः । तथा ह्यव्य शर्करायाः प्रणं पीत्व बोध्यः ।
 खड्गं यानटे जीः कर्मिकौ द्वाकावनामधुकगो मुरैः । एषक एषक
 पट्यं पीतं मधुतं सितयापि वा शोकगटकानीकच्छतं परिणीभि-
 म्प्रापयः । अख्याशु र्गां मधुजं विशेषान्मत्तनागगिति । एषक
 कर्मिके मर्षमकित्यादि दरके माप्युक्तम् ॥ १३ ॥

पक्वोद्भ्रुस्वरकाशमर्थ्यपथ्या खञ्जूरगोस्तनाः ।
 मधुना म्रन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥
 भद्रशाखोटकत्वग्र सविन्दद्वितययुक्तो द्विगुणित घृतः ।
 भुनिस्वकल्क ऊर्ध्वगपित्तास्रकामध्वासन्नः ॥ १४ ॥
 खदिरस्य प्रियङ्गनां कोविदारस्य शास्त्रमेः ।
 पुष्पचूर्णान्तु मधुना लीढा चारोग्यमञ्जुते ॥ १५ ॥
 अमया रुधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।
 ज्ञेय्याणां रक्तपित्तञ्च हन्ति श्रुतातिसारवृत् ॥ १६ ॥
 वासकस्वरसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।
 कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥

पक्वोद्भ्रुस्वरेवादि । उद्भ्रुस्वरादीनां फलानि पक्वानि, ततस्त्वेषां चूर्णानां मधुना लेहः । वाग्भयं नाम्नारीफलं खञ्जूरं पिण्डखञ्जूरं गोस्तना दाला । मधुनेष्यादेर्देवाटपाप्तौ अनार्जले वा, अथवा शार्करं ज्वरं रङ्गसेनरमं कटरत्नादिबुधुमसम्भवत्वाद्यास्तमित्यर्थः । नासापट्टाकरुधिरेपि पक्वोद्भ्रुस्वरफलं मधुना गुडेनच दृश्यते उक्तं हि हिन्दुस्तने “उद्भ्रुस्वराणि पक्वानि गुडेन मधुनापि वा । उपट्टकानि निघ्नन्ति नानारक्तं च पांघ्रुवमिति ।” मद्रैत्यादि भद्रकृष्णः ॥ १४ ॥

खदिरस्येवादि । चरकस्य । चरकेषु पुष्पचूर्णानि मधुना लिप्त्वाद्वा रक्तपित्तवृत्तिं पाठः, टीकाकारोपि चूर्णानि तस्य रक्तपित्तवृत्तिं विशेषणं नोपपद्यत इति कृत्वा पुरुषविशेषात्तनाह । संप्रहकारेश्च पुष्पचूर्णानि मधुना लीढा चारोग्यमञ्जुते इति प्रति संस्कृतनिवृत्तम् । अथ बुधुपुष्पचूर्णलेहेयस्तः । यमक्त्यन्तये न निर्होर्गादिति उन्दी-स्यो, किन्तु चरकटीकाकर्तृनिर्णयाख्याभोधमर्थः ॥ १५ ॥

अमयेत्यादि । अयं योगो यद्यपि पक्वोद्भ्रुस्वरकाशमर्थोत्यादि भोगमध्यं पठितेषु तथापि फलविशेषकवनार्थमिह पुनरुक्तम् ॥ १६ ॥

वासकस्वरसरखादि कृष्णा च वासकस्वरसे भावितेति बोध्यं, भावना च सप्ताहं उक्तं हि चन्द्राटेदिवादिवातमे शुष्कं रालौ रालौ च

फावनायां द्रवोदेयः सम्यगार्द्रत्वकारकः ॥ १७ ॥

एखादिगुडिका ।

एखापत्रत्वचोर्द्धाक्षाः पिप्पलप्रङ्गपलं तथा ।

सिता मधुकखज्जूररुग्नीकाश्च पलोन्मिताः ॥

संचूर्ण्य मधुनायुक्ता गुडिकाः कारयेद्भिषक् ।

अद्यमात्रां तत्तच्चैकां भक्षयेन्ना दिने दिने ॥

कामं श्वासं ज्वरं हिक्कां कर्हि मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।

रक्तनिष्ठीवनं तृषां पाश्वं शूलमरोचकम् ॥

शोथप्लीहादप्रवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।

गुडिका तर्पणीवृष्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥ १८ ॥

लोहगन्धिनि निश्वासे उदुगारे रक्तगन्धिनि ।

पृथीकां शाणमात्रान्तु खादेद्द्विगुणशर्करान् ॥

नासाप्रवृत्तस्वधिरं घृतभटं क्लृप्तपिष्टमामलकम् ।

रेतुरिव तोयवेगं रुणाद्भि मूर्च्छिं प्रलेपने ॥

घ्राणप्रवृत्ते जलमेव देयं मशर्करं नासिकया पयो वा

वासयेत् शुक्रं चर्षिकृतं द्रव्यं सप्राप्तं भावनाविधिः । द्रवेण यावता द्रव्यसंकीर्णीभूयाद्द्रव्यं जायेत् । तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषगभूवनाविध्यादिभिः ॥ १७ ॥

एखादि चतुर्भिः चरित्यः अर्द्धाक्षा इति प्रत्येकं कर्षार्द्धमानाः । एवं सिताश्च प्रत्येकं पलोन्मिताः । यज्यादि । यावता मधुना गुडिका भर्षाः । तस्मान्ते मधु देयम् । खादप्रवातं वातरक्तं क्लृप्तपिष्टमित्यन्ये ॥ १८ ॥

पृथीकां शाणमात्रानिति पृथीका कृष्णजीरकं नतं क्लृप्तं ना. योवाकर्षिद्विरव्याख्या त्वात् । शाणोभापचतुर्थयं, कृष्णजीरकस्य नी. क्लृप्तं उष्णालेपि द्विगुणशर्करा योगात् प्रभागाहा पित्तहन्तृत्वम् । -सेनादि आमलकं घृतं भट्टा काञ्जिके पिष्ट्वा शरसिलेपो देयः । प्राण्य भट्टञ्च इत्यादि ५, ७, ८ । जलादयः शर्करा पञ्चनस्ययोगा इति गय-

द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिवेद्वा सशर्करं चक्षुरसं हितं वा ॥

ससं दाडिमपुष्पोत्थो रक्तो दूर्वा भोज्य वा ।

आम्नास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकास्तु रक्तजित् ॥ १८ ॥

मेढ्रगेर्जतिप्रवृत्ते तु वसिरुत्तरसंज्ञितः ।

शृतं क्षीरं पिवेद्वापि पञ्चमूला लघ्णाह्वया ॥ २० ॥

दूर्वाद्यं घृतम् ।

दूर्वा सोत्पलकिञ्चल्का मञ्जिष्ठा सैलवास्तुका ।

सितांश्रीतसुशीरञ्च मुसं चन्दनपुष्पकम् ॥

दासः । तथा उल्कोपि घ्राणप्रवृत्ते सशर्करं पानोद्यं, पयोपि सशर्करं तथा द्राक्षा रसमपि सशर्करं नासिकाया पिबेत् । तथा क्षीरघृतं क्षीरं मधुनोद्भूतं घृतं तत्र सशर्करं नासिकाया पिबेत् एवं द्रव्यसमपि नासिकाया पिबेत् । हृन्दीमत्यान्व केपल द्राक्षाः सस्यं चक्षुरसस्य च तस्यमित्युक्तं इति यदाह चरकः द्राक्षारसयेन रसस्य नसं क्षीरस्य दूर्वास्तरसस्य चैव । तस्मात् नासिकाया इत्यत्र नोपयेति पठित्वा । नासापुटयोरिति विद्वेषान् । केचित् मूर्द्ध्नि क्षीरस्यो मूर्द्ध्नि इति पटनमुच्यते अत्र मूर्द्ध्नि जनं देयं मित्यर्थमाहुः । तत्र नासाप्रवृत्त रुधिरमित्यादि चरकवचनं, घ्राणप्रवृत्त इत्यादि सौशुतं तस्मान् इरान्वयः । त्रितमेवेत्यत्र त्रिसमेवेति पठोर्धपि स्येयः । तत्र अथवादि चत्वारो योगाः चरकेऽप्युक्तं द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्ये क्षीरस्य दूर्वास्तरसस्य चैव यवासं मृत्नाति पलाण्डुफलं नस्त्वन्तं दाडिमपुष्पोत्थैरिति । एवं वाभटेऽप्युक्तं । केचित् रसे दाडिमपुष्पोत्थं दूर्वास्तरसस्य समन्वित इति तन्त्वान्तरं प्रदर्शनादन्तानि दूर्वास्तरस दाडिमपुष्पोत्थमेक एव योग इत्याहुः ॥ १८ ॥

मेढ्रगे इत्यादि । लघ्णाह्वया पञ्चमूलेति ।— लघ्नात्र मूल्यायुक्तं सस्येने कृशकाश शरेणु दर्भाइति । अत्र दर्भा उनु-घासः । चक्षुरसं शरेणुकाः दर्भावां शास्त्रीनां मूलमेव च, इति । अथवापि पत्तम् ॥ २० ॥

विपचेत् कार्थिकैरेतैः सर्पिरानं सुखाग्निना ।
 तण्डुलासुत्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् ॥
 तत्पानं वमतोरक्तं नावनं नासिकागते ।
 कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥
 चक्रुःस्त्राविणिरक्ते तु पूरयेत्तेन चक्षुषी ।
 मेदू पायुप्रवृत्ते तु वस्तिक्कर्म सुयोजयेत् ॥
 रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रदोनयेत् ॥ २१ ॥

शतावरीधृतम् ।

शतावरीदाडिमर्तिलिङ्गीकं काकोली मेदे मधुकं विदारोम् ।
 पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य धृतं पचेत्क्षीरचतुर्गुणं च ॥
 कासज्वरागाहृद्बन्धमूलं तद्रक्तपित्तञ्च धृतं निहन्यात् ॥ २२ ॥

दृढच्छतावरीधृतम् ।

शतावर्यास्तु मूलानां रसप्रस्थद्वयं म...त् ।
 तत्समञ्च भवेत् क्षीरं धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 जीवर्णपर्णको मेदा रुहः मेदा तथैव च ।
 काकोलीक्षीरकाकोली मृद्दीका मधुकन्तया ॥

दृष्यते शीतश्चतदन्तनामिति वृन्दः । अन्ये च बहुवारित्वं
 रसज्ञानवत्याहुः । त्रयामाणामेव रत्नशालादौ शीतसंज्ञकत्वेनोक्त-
 तात् । व्यवहारस्तु प्रायः श्वेतचन्दने नेति । तण्डुलास्तु त्वजाक्षी-
 रञ्च प्रत्येकं चतुर्गुणं दत्त्वाचैवति चरकादित्याहुः ॥ २१ ॥

शतावरीत्यादि ।— चरकस्य । केचिदत्र टाडिमफलं, क्षौद्रव-
 पाण्डित्याहुः । तिलिङ्गीकं महाद्विकं, काकोलीयुक्ते मेदे काको-
 लीमेदे, मध्यपटलोपी मनासः, किन्वा काकोली शब्दः, प्रथमेक
 वचनान्न स्त्रीलिङ्ग शब्दः मेदे इति मेदाद्वयं, तन्वान्तरप्रमाणात् उक्तं हि
 काकोली मधुकं मेदे तिलिङ्गीकं सटाडिमं शतावरीं विदारोञ्च
 बीजपूरजटाश्वती पिष्टावतुर्गुणं तीये पकसाञ्च चरापहंसति ॥ २२ ॥

सुद्वपणीं माघपर्णीं त्रिदारी रक्तचन्दनम् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्त्रावयेद्विषकम् ॥
 रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ।
 क्षीणशुक्रेषु दातव्यं वाणीकरणांमुत्तमम् ॥
 यो निशूलञ्च दाहञ्च सत्वञ्छुञ्च पैत्तिकम् ॥
 एतान् रोगान्निहन्तप्रायुश्छिन्नाभ्याण्येव मारुतः ।
 शतावरी सर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 स्निग्धाद्ः स्मृतः कल्कः कल्कान्मधुप्रकृते ।
 इति वाक्यबलात् श्री हे प्रजिप्यं पादिकं भवेत् ॥ २३ ॥

वासायुजम् ।

वासं सशाखां सपलाशमूलां
 कृत्वा कषायं कुरमानि चास्याः ।
 प्रदाय कल्कं विपचेद् घृतं तत्
 सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥

इहत्प्रगतावरीहने शर्करामधुसंयुतमिति सिद्धं शीते मधुशर्करा-
 योर्बिम्बिलत्वा पादिकः प्रक्षेपः अदणवाह स्नेहवाट इत्यर्थात् ॥ २३ ॥

वासमिति पादः । - चरकस्य । अत्रादीनां विधानान् काय विधानेन
 उच्यते । तिलमादीनां तत्रोक्तान् तासां द्विगुणो भवेदिति वचनात् ।
 अत्रादीनां जलं दत्वा अर्थात् शः कषायः कायैः । अर्कं हि वागटे
 सतनमन्तक पिष्टं घृष्यतेऽगु तन्मसि पक्वादीनां शोषेण घृतं तेन विपा-
 चयेत् । तत्र पुष्पगर्भं तच्छीतं रक्षौद्रं पित्तं शोणितमित्यादि । अत्र
 धानापुष्पकल्कः, अतः प्रस्येपि पत्र चतुर्थम । शफस्य कोविदारस्य
 उषस्येति यत्तमाग परिभारा बवात् । अत्रादिहोऽपमागत्वात् स्नेहस्य
 प्रस्य एव पक्त्वः । अत्रागोक्तं, अत्रिहोऽपमागत्वात् स्नेहानां प्रस्य
 इत्यत इति । यत्पुनः स्नेहपाकं विधीयते तत्र प्रमाणं निर्दिष्टं कश्चित् स्ने-
 हस्य कृद्धवं तत्र घचेत् कल्कान्मेरुति परिभाषया स्नेहकृद्धं पाका-

शण्डस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ।

कल्पाद्भ्रत्वात् पुष्पकल्कं प्रस्थं पलचतुष्टयम् ॥ २४ ॥

कःमदेवष्टतम् ।

अष्टगन्धः पलान्तं तदङ्गं गोक्षुरस्य च ।

शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा ॥

अश्वत्थस्य च सुहानि पञ्चबीजं पुनर्नवा ।

काशमरीफलमेतत्तु माषबीजं तथैव च ॥

पृथग्दशपलान् भागं चतुर्दशैः श्लेषः पचेत् ।

चतुर्भागावशेषन्तु कषायभवतारयेत् ॥

मृद्वोका पद्मकं कुटं पिप्पली रक्तचन्दनम् ।

बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥

नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विक्षेपतः ।

पृथक्कषुप्तमञ्जव शर्करायाः पलद्वयम् ॥

रसस्य पौण्ड्रक्रेत्रणामादकं तद्वदापयेत् ।

चतुर्गुणेन पःसः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

रक्तपित्तं क्षतक्षीरं कामलां वातशोणितम् ।

हृत्सीमकं तथा प्र वं वर्णभेदं स्वरक्षयम् ॥

मिधानं तत्तु नस्यपिपयं ज्ञेयम् । सक्षौद्रमिति कल्कवन्मधुगर्कं इति
 तदनेन घृणात् पादि ५ ज्ञेयम् । अन्ये तु वल्कपर्जनमधुगर्कं इति-
 देगवत्वात् कल्कस्याः । चतुःपलदान् मधुनोपि चतुःपलत्वमाहः ।
 अथकेचिच्चरके कामलां पित्तभवञ्च शूलं गुलां यत्तन्म्लीहगदांश्च
 हृत्सीमिति फलपदं प्रठलि । वाभटेप्युक्तं पित्तगुल्मयकष्ठासांसासहृदय-
 हृत्कामलाः । तिसिर ज्वर वीसर्पस्वरभेदांश्च नाशयेत् ॥ २४ ॥

अष्टगन्धे प्राप्ते तदङ्गमिति गोक्षुरस्य पञ्चाशत् पलानि, शता-
 वरी शालानानाञ्च प्रत्येकं पञ्चाशत् पलानीत्यर्थः । अश्वत्थ सुहान्दी-
 राञ्च पञ्चाशत् पलानि पृथक् पृथक् पलानि ततोमिलित्वा पलशतचतुष्टये काष्ठे

अरौ वक्रं मूलं तत्र पाञ्चभूतञ्च तादृशेत् ।
 एतद्रात्रां प्रयोक्तव्यं पञ्चान्तःपुराचारकाभ् ॥
 स्त्रीणाञ्चैवानपमानां दुर्जितानाञ्च हेहिताम् ।
 स्त्रीवानामल्पशुक्राणां जीणाजानस्योत्साम् ॥
 श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं वृष्यं पेयं सायनम् ।
 भोजसौजस्तरश्चैव यातुः शर्मा द्वन्द्वम् ॥
 सम्बर्द्धयतिशुकञ्च कृषं दुग्धं चिरेण ।
 कामदेव इति ख्यातः सख्येणैव प्रख्यातः ॥ २५ ॥

संश्लेषः

शतावरीप्रयोद्रात्रादिद्वयं कर्तव्यं ।
 सर्पिष्ठासहं संवृत्तः सप्तः पञ्चैव हृद्यम् ॥
 शर्करापादसंयुक्तं रक्तपित्तं भ्रूयते भिन्नम् ।
 लारः उत पित्तभ्रूयते योपि शक्तिः पृथगे ॥
 बलं भूज्यं शरीरं तत्र कर्तव्यं शरीरस्य च ॥

शरीरस्य च ॥

कुशाण्डकात् पलशतं त्रिद्वयं निष्कृतीकृतम् ।
 पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्बुदे घृते ॥
 यदा स्रवुमिभः पाकस्तदास्त्रण्डशो न्यसेत् ।
 पिप्पलीशुवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च ॥

प्रतिशब्दः । कुशाण्डकात् । तत्रात्रयं जवद्रोत इत्युक्तं । ताम्रपुष्पं
 नानके । तं, शकटात्तापः । शूराणिश्यावाः फलं । जीवनीयमिति जीवनी-
 यदश्वत्थः शकरोत्तः कल्कः । तेषुशकरं मूत्रमाह बर्द्धकम् ॥ २५ ॥

शतावरीश्चादि ।— शतावरीश्रीतीतां पक्षां विहित्वा रसप्रस्थाः
 हृत्, घृतस्त्रैकः पश्यति सप्तप्रस्थाः ॥ २६ ॥

कृष्णं शुकं चिरेण ।— निष्कृतीकृतं निष्कृतीकृतं क्विचित् जलं
 दत्त्वा लसियं शोभे निष्कृतीकृतं अतमे मनाक् संशोष्य पिष्ट्वा च पलशतं

त्वगेलापत्नमरिचधान्यकानां पलाङ्कम् ।
 न्यरे च्छणीकृतं तत्र दर्व्या संघट्टेन्मुहुः ॥
 तत्पक्वं स्यापवेद्भाण्डे दत्वा क्षौद्रं घृताङ्कम् ।
 तद्यथाग्निबलं खादेद्रक्तपिरीकृतञ्चयी ।
 कासश्वासतमश्चर्हिहृष्टणाञ्ज्वरनिपीडितः ॥
 वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ।
 उरःसन्धानकरणं हृंहयं स्वरबोधनम् ॥
 अश्विभ्यां निर्मितं रुद्धं कुष्माण्डकरसायनम् ।
 खण्डामलकमानानुसारात् कुष्माण्डकद्रवात् ॥

गृहीत्वा पक्तव्यम् । द्वेपले जीरकस्य चेति कणाशुखठीः प्रत्येकं पलद्वयं,
 जीरकस्य च द्वेपले तन्वान्तरसम्मतञ्चैतत् तद्यथा "द्विपलांशैः कणा-
 शुखठी जीरकेरवचूर्णितै" रिति । वैद्य प्रसारके येवमेवोक्तम् । व्यव-
 हारोपीत्यनेव । अथेत पलाङ्किकमिति परेण सत्वन्वात् जीरकस्य
 पलाङ्कं मित्वाहुः । तन्न तन्वान्तरविरोधात् त्वगादीनान्त पञ्चानां
 प्रत्येकं पलाङ्कम् । आयुर्वेदसारेप्युक्तं कुष्माण्डकानां रुढानां स्त्रिंशत्
 पलं पचन्तु । प्रतप्ते हविषः प्रस्ये मधुवर्णे त्वौचिते । खण्डाच्छतं कणा-
 जाज्यो द्विपलं नगराटपि धान्योपयं त्रिगन्धञ्च घृगण्डं पला-
 शिफम् । घृताङ्कं भाजिकोपेतं तत्स्यारोदस्यपित्तजिदिति ।
 घृताङ्कमिति प्रत्याङ्गमानमित्यर्थः । खण्डामलकमानानुसारादित्यादि --
 खण्डामलके कुष्माण्डतुलाङ्के कुष्माण्डसमानलकरुयोः प्रत्येकं प्रस्य
 इत्युक्तः । तेन कुष्माण्डं शतपलेपात्रमिति द्वेपुण्येन प्रस्यचठष्टयं तातव्य-
 मित्यर्थः । पलान्तरमाह यवान् यावत्सो भवेदिति । त्रिसकृद्विपला-
 स्यातिपीडनेन यानान् रसोभवतितावतेव पाक इत्यर्थः । व्यवहारोप्य-
 नैव । यत्तस्मात् पचः उक्तं हि तन्वान्तरं घृहं पलातनञ्चापि कुष्माण्डं
 कठिनं ददम् । त्वक्शिराभ्यां निनिमुक्तमन्धीकै स्त्रिंशत् सुपिष्टं
 दशदि वस्त्रैव प्रपीडितम् । त्रियुष्कपातपे किञ्चित् पाह्यान्त-
 षट्पाह्याम् । थौडुस्वरकटाहेतु पचन्तु प्रस्यं च सर्पिषः । कत्वा क्षौद्र-
 निधं तस्मान् विमेव खण्डशतं भिषक् । कुष्माण्डपीडनात्तोवं यत्तेन

पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् वातरसो भवेत् ।
अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम् ॥२७

वासाखण्डकुष्माण्डकः ।

पञ्चाशत्पलं स्निग्धं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः ।
ग्राह्यं पलमां खण्डं वासाक्वाथोक्ते पचेत् ॥
मुस्ताधात्री शुभाभार्गी त्रिगुणैश्च कर्पिकैः ।
ऐनेय विश्वधन्याक्रमरि चैव पलांशिकैः ॥
पिप्पलीकुङ्कुमैश्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।
कास श्वासं जयं हिक्कां रक्तपित्तं हृज्जीमकम् ॥
हृद्गोमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ २८ ॥

विपचेत् पुनरिति । मुद्रापाक इत्यादि अङ्गुलिपीडनजन्यं चिह्नं-
मुद्रा, तथा पाकोत्तयः । एतच्चोपलक्षणं, तेनान्यदपि पक्वत्वं
ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

पञ्चाशत्पलमित्यादि । अत्रापि पूर्ववत् स्निग्धं, संस्कृतं, कुष्मा-
ण्डात् पञ्चाशत् पलम् । नचात्र खण्डकुष्माण्डवत् कुष्माण्डरसो पाह्यः,
पाकार्थं वासाक्वाथस्योक्तत्वात् । वासायाश्चतुःषष्टि पलानि कलस्या-
पि चतुःषष्टि शरावाः स्थाप्यन्त षोडश शरावरूपमादकम् । शुभा-
वंशलोचना, ऐलेयं गन्धानुक्तं, मधुमानीति मधुनीष्टौ पलानि । अत्र-
केचित् मानिकायां द्वैगुण्यमिच्छन्ति, तन्तु मानिका कुङ्कुमौ चेति या वा
संख्या पलैः कृता । आर्द्रं द्रव्ये द्रव्ये चैव न तत्र द्विगुणं विदुरिति वचनात्,
तथाचारपाणि वचने मानिकाष्टौ पलान्येवेत्यवधारणदष्टानेव पलानि
नतद्वैगुण्यात् षोडश पलानीत्यर्थः । चरकेपि पूर्णं शरावमित्यत्र
पूर्णिपदेन शरावे द्वैगुण्याभावः सूचितः तथाहि पूर्णिपदं द्वैगुण्यं प्रति-
क्षेपपरं अन्यथा पूर्णपदं व्यर्थं स्यात् । चक्रस्तु मानिका कुङ्कुमौ चेति
वचनस्य केनापि क्वचिदर्थलिखितत्वादनाद्वैगुण्यात् मानिकायां
द्वैगुण्यमिच्छन् चरकोक्तं लघुनादिघृते, मानिकाया षोडश पलत्वं
व्याख्यातवान् ॥ २८ ॥

वासाखण्डकः ।

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।
 तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥
 चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धं तथाशतम् ।
 द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च मात्रिकात् ॥
 कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातं सुचूर्णितम् ।
 त्रिभूा विलोडितं खादेद्रक्तपिप्ती क्षतक्षयी ॥
 कासश्वासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ २६ ॥

खण्डकाद्यो लौहः ।

शतावरीच्छिन्नरुहा टपमुखडतिकावलाः ।
 तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥
 भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्चपलानि च ।
 जलपूर्णे विपक्तत्र्यम्भभागान्शेषितम् ॥

तुलामादायेत्यादि । अलाट्वा वासा एतं सर्वं ल, निम्बादि-
 कमपि उक्तं हि वासानिम्ब पटोल बलाकुम्भाखण्डकेन्द्रीवरी । वर्षाभू-
 दुटजाश्वगन्धसहिते द्वेपूतिगन्धस्यते । म एवं नागवला सहचरपुरो
 हिङ्गुार्द्रके नित्यशोषाह्यास्तृक्षणेनैव नदिदुग्धिता ये चेक्षुजाना-
 धनाः । अष्टगुणं जल इति शरावगते ताल द्वैशुग्यं, न द्वैशुग्यंतला
 भागे पलोङ्गखागते तथा इत्युक्तेः । पाटशेषाश्च पञ्चविंशतिशरावः
 चूर्णानामिति हरीवकी चूर्णानामाढकं चतुःशष्टि पलातीत्यर्थः प्रायो
 न पाकश्चूर्णानामित प्रायः शब्दात् पाकोथस्तीति सूचयति । तेन
 चूर्णानां पाकोपि न विरोधः । चातुर्जातकं पलमात्रमिति प्रत्येकं
 पलकाणं निर्दिश्य मानप्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

खण्डाद्यं लौहमाह शतावरीत्यदि । टिप्पलीका शुद्धी । टपो
 वासकः शुण्डितिका शुण्डी, गायत्री नदिरः, त्रिफलायास्त्वच इति
 त्रिफलायाः, टिप्पलीपथिसनं तिगाः नामकान्ता, मात्रिकं खर्षी-
 मात्रकं मनःशिला स्वर्णमात्रिकाभ्यां प्रत्येकं द्वितित्वात् वा, प्रलिय
 श्वादे लौहं लोहापीयं । खण्डतुल्यमित्युक्तेः, तेन खण्डस्यापि

दिव्यौषधहतस्यापि मान्त्रिकेन हतस्य वा ।
 पलद्वादशकं देयं रुक्मलौ इस्य चूर्णितम् ॥
 खण्डतुल्यं घृतं देयं पलजोडशिकं बुधः ।
 पचेत्तान्त्रमये पात्रे गुडपाको यथामतम् ॥
 प्रस्थाईं मधुनी देयं शुभाषमजतुकं त्वचम् ।
 शङ्गीविडङ्गं कृष्णा च शुगठप्रजाजीपलं पलम् ॥
 त्रिफलाधान्यकं पत्रं हात्रं मरिचकेशरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ।
 गव्यक्षीरानुपानञ्च देव्यं मांसरसं पयः ॥
 गुरुदृष्यानुपानानि स्निग्धं मांसादि वृंहणम् ।
 रक्तपित्तं त्रयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ॥
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शोथपित्तं वमिं किमीन् ,
 श्वयथुं पाण्डुपीगञ्च कुठं ज्वोहोहरन्तथा ॥
 आनाहं रक्तसंस्वारं चास्त्रपित्तं निहन्ति च ।
 चान्द्रय्यं वृंहणं वृथं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥

द्वादश पलानि । केचित्तु रक्तपित्तं हनृत्वान् खण्डस्य प्रचुरतरने-
 वाधिकरोतीति एतेन सड खण्डउल्लेखमिति योजयन्ति । तन्न न
 मस्य न्यतः लौडयोगलादत्र लौहप्राधान्येन तन्मानापकर्षस्यापुक्तत्वात्,
 रक्तपित्तं प्रत्यनीपन्त लौहस्यपुक्तत्वात् एव महाशक्तिकत्वात् विशेषतो
 रक्तपित्तं हरम् । तन्न द्रव्यं पुटादि भावितत्वेन मत्तावोर्यक्तयोप-
 पन्नम् । व्यवहारश्च लोहसदस्यैव । प्रस्थाईमिति जोडश पलानि,
 शुभा वंगलोचना, अश्वपठकं शिलाजत, त्वक् गुडत्वक्, शुभादीनां
 क्षीरकान्तानां पत्येकं पलं, त्रिफलादीनां केगरालानां प्रत्येकं द्वादशं
 कर्षद्वयमित्यर्थः । विडालपदकं कर्मः तत्र च पूर्वयुगं पुरुषामिप्रायेण
 मानमुक्तं व्यवहारादत्र रक्तपित्तं हतः पञ्चकादारभ्य रत्तिद्वयद्वया भाव
 चतुदशं यामत् तद्विः । गव्यक्षीरानुपानमिति लौहाभेदशा चतुःषष्टि

शारोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं सामाग्निबलवर्द्धनम् ।
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्तितम् ॥
 छागं पारावतं मासं तित्तिरिः क्रककराः शशाः ।
 कुरङ्गाः क २ साराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ॥
 नारिकेलपयः पानं सुनिघ्नकयास्तुकम् ।
 शुष्कमूलकजीराख्यं पटोलं वृहतीफलम् ॥
 फलं वार्त्ताकुपक्वान् खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ।
 ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपसम्भवम् ॥
 वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता ।
 लोहान्तरवदत्रापि पुटनादि क्रियेयते ॥ २० ॥
 यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वह्निरन्तश्च भेषजम् ।
 रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणत्तहितञ्च यत् ॥ २१ ॥

इति रक्तपित्तचिकित्सा ।

गुणं, लौहान्तरे तथा दर्शनात् । उक्तं हि “अनुपानं चतुःपटि गुणं
 प्रज्ञः सदा बुधाः । जीराख्यमिति जीराख्यशाकं मारिशाकारं चम्प-
 काटौ जीरेति ख्यातम् । ककारपूर्वकमिति विहितान् क्रककर-
 कृष्णसारान् विहाय दद्यात् । ककार पूर्वकं कपोतकर्कोटादि
 तनपरित्याज्यम् । अन्तसार लौहवदत्रापि वलिमन्त्रादि ज्ञेयं मधुघृत
 मटनादिकञ्च । अत्र केचित् गन्धकाभ्रसयोगं कुर्वन्ति एतदनुकूलञ्च
 वचनं पठन्ति । न रसेन विना लौहं भन्धकञ्चाभ्रकं विनेति । तथा
 अपलेन विना लौहं यः करोति पुमान्हि । उदरे तस्य किट्टानि
 जायन्ते नात्र संग्रह इति । एतन्न न व्यपचारयिष्यम् । यतः रसाभ्र-
 क्तित्तलौहप्रयोगस्य प्रशस्तता प्रतिपादनार्थं तथाभ्रस्यून्यलोहे क्रिमि-
 किट्टादि व्यापञ्चका निवृत्त्यर्थं भ्रसकस्याप्यष्टमलेपनार्थञ्च फलातिशय
 प्रतिपादनार्थमपि चतुः समलोहे शाकान्यनिः पठितम् ॥ पुमान्निहेति,
 इह गच्छात् वचनद्वयमपात्रैव बोध्यं नान्यत्र । अन्यथा सामान्यत एव
 परिभाषितमिदं स्यादिति ॥ २० ॥ इति रक्तपित्ताधिकारः ।

अथ यक्षधिकारः ।

शालिषट्कगोधूमयत्रमुद्गादयः शुभाः ।
 मद्यानि जाङ्गलाः पत्रिस्तृणां शस्ता विमुष्यताम् ॥
 शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
 दद्यात् क्रव्यादमांसानि हं हृणानि विशेषतः ॥ १ ॥
 दोषाधिकावां वसनं शक्यते सापरेचनम् ।
 स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्षणम् ॥

यक्षरूपेषु पितामहस्य चागम इति रक्तपित्तान्तरं राजयक्ष-
 विकारसितमुच्यते । शालिषट्कं । शाल्यादिकं सप्तस्यरातिक्रान्तं
 मदाह वामटः शालिषट्कगोधूम यवमुद्गं सजातीयानि । क्रव्याद-
 मांसातीति क्रव्यादा व्याघ्रमृष्टघ्रादयः । यथाञ्च मांसमतिशयेन मांसकरं
 भवति । उक्तं हि मांसोपविताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
 एतच्च भक्ष्यज्ञादिमांस व्याजेन देयम् । उक्तं हि काकोलकडुकद्वोपि-
 गवश्चतकनोरगं मृध्रवाषखरोद्गश्च इतं हस्तप्रोत्संहितमिति । सुशु-
 तेषुक्तम् कामानुलकान्नजनान् विह्वलान् गण्डादान् व्यानविलेशया-
 खन् । मृष्टांश्च दद्याद्विभिधैः प्रवारैः सधैस्त्वणान् सर्वपतैकमृष्टान् ।
 देयानि मांसानि च जाङ्गलानि मुद्गादकी सूपरशाश्च हृद्याः । खरो-
 द्गमाश्वाराश्च ज्ञानि देयानि मांसानि सुकल्पितानि । मांसोपदंशंश्च
 पिबंटरिष्टान्माध्वी तृक्तामदिगाश्च सेव्या इति । सुकल्पितानीति सू-
 शास्तोक्तविधया उपकल्पितानि ॥ १ ॥

दोषाधिकानामिहादि चरकस्य । सस्नेहं नीपतस्नेहम् । यन्नकर्षण-
 मिच्छनेन वसनं विरेचनयोरत्र मृदुनोरबलापकर्षणयोः प्रयोगं दर्शयति ।
 शुक्रार्थादि वामटस्य शुक्रस्य सर्वधातुसारत्वात्तदधीनं शक्तिरक्षणं
 वक्ष्यते । मनायत्तं हि जीवितमिति यद्यपि सर्वेषामेव जीवितं मना-

शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं वृंहणदीपनम् ।
 शुक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तं हि जीवितम् ॥
 तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यच्छिणो मलरेतसी ॥ २ ॥
 अपिप्पलीकं रायवं सकुलत्वं सनागरञ्च ।
 दाडिमामलकोपेतं सिद्धमाजरसं पिवेत् ॥
 तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।
 रसे द्रव्याम्बुपेयावत् सूदशास्त्रशादिह ॥

धीनं मलस्य शरीरं . सन्ध्वक्त्वान्नाद्यापि विशेषाद्राजयच्छिणो जीवितं
 मलाधीनं । उक्तं हि तस्मिन्काले पचत्यग्निर्यदृक् कोष्ठं श्रितम् ।
 मलं भवति तत्प्रायः कल्पितं किञ्चिदोपशे । तस्मात्पुरीषं संरक्ष्यं वि-
 शेषाद्वाजयच्छिणः । एवं धातु ज्ञयात्तस्य बलं ह्यस्मिन्निवृद्ध-
 मिति ॥ २ ॥

पिप्पलीकमिन्द्रादि । अत्र केचित् इव कुलत्वावन्यद्रव्यापेक्षया
 पञ्चरौदेयौ युषयोनित्वात् । पिप्पली शुद्धीच ताज्जी देया यावत्त्वा
 कटुत्वमात्रं स्यात् । एव मूलत्वात् दाडिमामलकयोर्दानम् । एतत्
 सर्वं पिप्पल्यादिद्रव्यापेक्षया द्विगुणं मांसिन सह एकीकृत्याऽष्टगुण-
 जले कथनीयम्, तत्पादस्यं घृतेन संस्कृत्य उपयोज्यम् । वृद्धवैद्यास्तु
 पिप्पली शुद्धीचोः प्रत्येकं मापकचतुष्टयं, यत्र कुलत्वास्तु प्रत्येकं कर्षः
 दाडिमामलकयोरेपि प्रत्येकं मापकचतुष्टयं स्यात्तत्, समुत्तितद्रव्यापेक्षया
 मांसनद्विगुणं स्यात्, सर्वं एकीकृत्याऽष्टगुणजले कथनीयं तत्पादस्यं
 घृतेन संस्कृत्य उपयोज्यमित्याहुः । चक्रस्तु रुमतमाह रस इत्यादि ।
 यद्विद्वं परिभाषया द्रव्यं जलञ्च गृहीत्वा ईष्टं कार्यं तेनाहं उदतका-
 येन पनानि हाटग प्रस्य इत्यादि इच्छन्नागसूदगात्वोक्तपरिभाषानु-
 सारेण परिमितं पिष्ट्वा मांसं गृहीत्वा पुनरपि पिष्ट्वा पक्त्वा च युषः
 कार्यं इति । अथकारस्तु पञ्चोक्त वृद्धोपदिष्ट एव ज्ञेयः । पीनसा-
 दयइत्यादिशब्दाश्चरकोक्तानि शिरःशूलशामकासप्लवजयपार्श्वशूलानि
 बोध्यानि । रसे द्रव्याम्बुपेयावदित्यादौ पेयावदित्यनेन यथाकाय-
 शोध्यपेयायां पञ्चद्वं परिभाषया द्रव्यजबयोर्व्यवस्था तथा मांसरसेऽपी-

बलानि द्वादशप्रस्थे धने घृतनुकेतुषट् ।
 मांसस्य षट्कं कुर्यात् फलमच्छतरे रसे ॥ ३ ॥
 धन्याकपिप्लीविष्व दशमूल जलं पिबेत् ।
 पाश्वंशूलज्वरश्वासपीनसादि निवृत्तये ॥
 अश्वगन्धामृताभीरुदशमूलीपलाटुषाः ।
 पुष्करातिविषे घ्नन्त अयं क्षीररसाग्निः ॥
 दशमूलबलारास्त्रापुष्करसुरदाहनागरैः कथितम् ।
 पेयं पाश्वंशिशिरोरुक्त्रयकासादि शान्तये सलिलम् ॥ ४ ॥
 ककुभत्वक्नागबलावाननीबीजानि चूर्णितं पयसि ।
 पक्वं घृतमधुयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥
 मारावतकपिच्छागकुरङ्गानां पृथक् पृथक् ।
 मांसचूर्णं नजाक्षीरं पीतं यक्ष्महरं परम् ॥ ५ ॥

व्यर्थः । मांसस्य द्वादशप्रस्थोत्तमवचनानुसारेण व्याख्यानित्याह । पला-
 नीत्यादि । - अस्यार्थः सर्वान्नापि पिष्टुं विजेयः । प्रस्थद्वयं यदि धन-
 रसः कर्तव्यस्तदा मांसस्य द्वादशपलानि पिष्ट्वा षट्कं कुर्यात्, तथा
 प्रस्थद्वयं यदि तनुकीच्छासः कर्तव्यस्तदा मांसस्य षट्पलानि पिष्ट्वा
 षट्कं कुर्यात्, एवं प्रस्थद्वये यदि अच्छतरो रसः कर्तव्यस्तदा मां-
 सस्य पलं पिष्ट्वा षट्कं कुर्यादिति । षड्द्रव्येषु पुनः षड्द्रव्यपरिमाणा-
 नुसारेण प्रथमात्वं जनमर्द्धष्टतं सप्तमस्थानमिव भवति, तेन तत्र चत-
 रसं मांसस्य षट्पलानि, तनुके पलत्रयं, अच्छतरेर्द्वयपलमिति ॥ ३ ॥

धन्याकपिप्लीवी शक्तिवतः कफोत्तरे योग्यम् । अश्वगन्धेत्यादि । -
 ककुभेरुः शतमूली, ह्योगसः । कथेनायं योगः । अमृतासिंह-
 शक्तिह पुष्करातिविषयोः प्रक्षेपत्वमिति वृन्टिमती । दशमूलबले-
 त्यादि स्पष्टम् ॥ ४ ॥

ककुभेत्यादि । ककुभत्वक् अजुनवस्त्रां नागबलागोरुवतएवञ्च,
 अस्यमूलं सर्वत्र बोध्यम् । वानरी मूत्रगिम्बी, एषां चूर्णं मत्सेतमेकपत्रं
 । अंशुपत्रं । दुग्धशराव २ सर्वमिदं पक्वा उत्कारजा फासी, परि-

घृतकुम्भससारलीढं क्षयं क्षयं नयति गजवलासूक्ष्मम्
दुग्धेन केवलेन तु वायसजङ्घान्निपोतैव ॥

कृष्णाद्राक्षामितालेहः क्षयहा क्षौ-तैलवान् ।

मधुसर्पियुतो वाह्यगन्धाकृष्णासितोद्भूतः ॥

शर्करा मधुसंयुक्तं नवनीतं लिङ्गं क्षयी ।

जीराशी लभते पुटिमनुजे च आज्यभाजिके ॥ ६ ॥

सितोपलादिलेहः ।

सितोपला तुगाक्षी रो पिप्पली बज्जलात्वचः ।

अन्तगद्दूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेत् क्षौदसर्पिषा ॥

चूर्णितं प्राशयेदेतत् श्वासकासच्छयापहम् ।

शुभ्रजिह्वागोचकिनमल्पाग्निं पाश्वंशूलिनम् ॥

इक्षुपादांसदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोद्भूते ॥ ७ ॥

सूचशाद्यं चूर्णम् ।

लवङ्गककिलमुशीरचन्दनं

जतं सनीलोत्पलजीरकं समम् ।

भजनार्थं घृतकर्ष ६ सुगती मधुसिद्धिं दत्त्वा भक्ष्यम् । पारश्वतेत्यादि ।
स्यसम् ॥ ५ ॥

घृतोपादौ कसूरसारा कषु, गजवला नःगवला, जीरकसङ्घना
इति स्यात् । वायसजङ्घा वासजङ्घा । कृष्णात्कादि सितोद्भूत
इत्यलं दोषद्वयं स्यसम् । अन्तर्लं चाज्य भाजिके इत्यपि योगान्तरम्
अत्रापि लिङ्गं क्षयी जीराशी लभते पुटिमिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

सितोपलादिलेहस्य । सितोपला शर्करा तुगाक्षी रो दंशरोक्ष्मा,
बज्जला पला, त्वक् गुडत्वक्, अन्तगद्दूर्ध्वं द्विगुणितमिति अत्र प्रायः स्वस
शर्कराभागः, एतासाङ्गौ पिप्पल्य इत्यागः, दग्धाक्षीर्या अष्टौ, सितो-
पलायाः षोडश इत्यर्थः । यद्यप्यलं इत्युक्तं तदागतमभिधत्ते यथा अत्र ऊर्ध्वं
प्रवक्ष्यामि यथागर्विषोपधा । तथाप्यत्र विषणावशादतीत्यभिधत्ते ।
चूर्णं प्राशयेदत्यनेन मधुघृतं विनापि मद्ययं बोधयति ॥ ७ ॥

तुटिः सकृष्णागुरुभङ्गकेशरं
 कृष्णासविश्वानलदं सहाम्बुदम् ॥
 अहीन्द्रजातीफलवंशलोचना-
 सिताष्टभागं समस्रक्ष्णचूर्णितम् ;
 सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं
 बलप्रदं दृष्यतमं त्रिदोषनुत् ॥
 श्रोत्रो विबद्धं तमकं गलग्रहं
 मकासहिकारुचियक्ष्मपीनसम् ।
 ग्रहण्यतीसारभगन्दरार्बुदं
 प्रमेहगुल्फान्श्च निहन्ति सञ्चरान् ॥ ८ ॥

तालीशाद्योमोदकः ।

तालीशपत्रं रुचिचं नागरं पिप्पली शुभा ॥
 दयोत्तरं भागवृद्धात्वगेले चार्द्धभागिके ॥
 पिप्पलप्रष्टगुणाचात्र प्रदेया सितशर्करा ।
 श्वासकासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगघ्नीहृशोपञ्चराणह ॥
 हृत्पतीसारशूलघ्नं मूढवाताकुलोमनम् ॥

लघुप्रमित्यादौ नतं उग्रदादिका, तदभावे कितलीसीपरा,
 रजिचीत्पत्रपत्र जीरकमिति पाठे पत्रं तेजःपत्रं तुटिः कृष्णा,
 भङ्गसुडलक् न ० दंभांसी, सहाम्बुनेति पाठे अम्बु बालकं अहीन्द्रो-
 नल मूलं शर्कराया एकभागामेक्षयाष्टौ भागा अनेतु मिलितचूर्ण-
 मेक्षयेत्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्वस्यैव ॥ ८ ॥

तालीशपत्रमित्यादौ शुभेति पिप्पली विशेषणं नतु अंगलाचना,
 समानतन्त्रे हारीतादावदृष्टत्वात् । किन्तु संप्रहकारा प्रवक्तुं पत्रं
 शुभादां बंशलोचना साह्येति लिखन्ति । एतमेवार्थं वदित्स्मिन्निति
 एषा तालीशरुचि नागर सामधिक्यं वंशलोचना क्रमशः । दृष्ट्वाम्बु-

कल्पयेद्गुडिकां चैतश्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् ।
 गुडिकाह्यग्निसंयोगाच्चूर्णांशुवृतराः स्मृताः ॥
 पैत्तिके ग्राहयन्त्रके शुभया वंशलोचनाम् ॥ ६ ॥

विन्धप्रवासियोगः ।

शङ्करज्जुनाश्वगन्धानागबलापुष्कराभयाच्छिन्नरुहाः ।
 तालीशादिसमेतालेह्या मधुसर्पिभ्यां यक्ष्महराः ॥
 मधुताप्यविडङ्गप्रमजतुल्लौहृष्टताभयाः ।
 घ्नन्ति यक्ष्माणमतुग्रं सेव्यमाना हृताग्निना ॥
 व्योषं शतावरी तीणिफलानि द्वे वले तथा ।
 सर्वामयहरोयोगः सोऽयं लौहरजोन्वितः ॥

गेनाहं कृष्णायाः सिता भवेदष्ट गुणा त्वगेनाचाईभानिकाचेति प्रथम
 भागापेक्षयात्वेनयोः प्रत्येकमहंभागत्वं पिप्पल्यष्टगुणेति पिप्पलीभा-
 गापेक्षया अष्ट गुणा सितशर्करा । गुडिका पत्रे समं जलेन शर्करा-
 याकं कुर्वन्ति वृद्धाः ॥ ६ ॥

शङ्क्रीत्यादौ क्षिन्नरुहा शुद्धी, तालीशादि समेता इत्यनेन
 तालीशादि द्रव्यमात्र मनुकषति, नत तत्रोक्तभागवृद्धिक्रममपि यथा
 वक्ष्यमाणचैतस्य हृते कल्याणकस्यचाङ्गेन्येत्युक्तत्वेपि कल्याणहृतोक्तक-
 त्कद्रव्य मात्रमिति तेनात्र शङ्क्रीत्यादीनां समभागतया तालीशादयोपि
 समभागा एव पाक्ष्याः । मधुताप्येत्यादिमधु हृताभ्यां लेहः । लौह-
 मत्वायश्चूर्णं पुटादिशोधितं नत लौहकुरुकरसायनत्वात् । लौहम-
 गुर्विति वृन्द टीप्पनी । ताप्यं खण्डमाक्षिकं तच्चाहृतसारवक्ष्यमाण-
 विधिना शोधितं पाक्ष्याम् । अश्वजठ शिलाजठ, तदपि वक्ष्यमाण-
 गिवाटिका गुडिका विधिना शोधितं पाक्ष्याम् । अयो रजश्चात्र
 मिलिततरचूर्णकमम् । लौह चूर्णकस्य रसायनतया श्रेष्ठत्वात् मत्वा-
 दीर्थत्वाच्च महायात्रिप्रगमनहेतुत्वं युज्यत इति । विन्धवासियोगे
 तीणि फलानीति त्रिफला, द्वे वले इति नागबलावले नत श्वेत पीत
 भेदात् अत्र लौहचूर्णं रसायनतया श्रेष्ठत्वात् यौगिकत्वान् महावी-

एष वज्रः क्षतं हन्ति कण्ठजांश्च गदां सदा ।

राजयच्छाणमनुग्रं बाहुस्तन्ममघादितम् ॥ १० ॥

रसेन्द्रगुडिका ।

कर्पं शुद्धरसेन्द्रस्य स्वरसेन जयाद्र्योः ।

शिलायां खल्वयेत्तावत् यावत् पिण्डं घनं ततः ॥

जलकर्णा काकमाचीरसाभ्यां भावयेत् पुनः ।

सौगन्धिकपलं भङ्गस्वरसेन विभावितम् ॥

चूर्णितं रससंयुक्तमजाचीरपलद्वये ।

खल्वितं घनपिण्डन्तु गुडीं खिन्नकलायवत् ॥

कृत्वादौ शिवमभ्यर्च्य द्विजातीन् परितोष्य च ।

जीर्णान्नी भक्षयेदेकां क्षीरमांसरसाग्निः ॥

सर्वरूपं त्रयं कासं रक्तपित्तमरोचकम् ।

अपिद्वैद्यशतैस्त्राक्तमम्बपित्तं नियच्छति ॥ ११ ॥

यंत्वाच्च मित्तित व्योषादि चूर्णेन समं व्याहृतम् । अतएव व्योषादि-
पाशान्बिच्छिद्य लौहरजोन्वित मित्तित पठितम् । चूर्णयोग एवायं
घृत मधुनो रञ्जितत्वात् । अन्ये तु लेह एवायं घृतमधुभ्यां कर्तव्यः ।
लेह प्रकरण विहितत्वादित्याहुः । यत्तच्चैतत् ॥ १० ॥

कर्पमित्यादि । रसेन्द्रः पारदस्तस्य शो नं वक्ष्यमाणक्षुधावती
गुडिकायां वक्ष्यमाणविधिना कार्यम् । तदनु मेषा जयाया जयन्त्याः
स्वरसेन खल्वशिलायां संमर्दय पिण्डाकारं कुर्यात् तदनु जलकर्णा
मोरटा तत्र रसेनाप्लाव्य प्रत्येकं सप्तधा भावयेत् ततः सौगन्धिकं
भद्रतरुगन्धकं तदपि क्षुधावत्यां वक्ष्यमाणविधिना शोधितं पल परि-
मितं पारदेन सह घर्षनीयं बटनन्तर मजाक्षीर पलद्वये खल्वशिला-
स्थिते खल्वितं घनपिण्डतापन्ने तु खिन्नकलाय मजायां गुडिकां कुर्यात्
तदनु प्रत्येकं गुडिकां जीर्णान्नी भावयेत् । अनुपानञ्च दुग्धादि-
कमेव ॥ ११ ॥

एलादिमयः ।

एलाजमोदामलकाभयाक्षगायत्रीनिष्वाशनशालसरान् ।
 विडङ्गभस्मातकचित्तकाञ्च कटुत्विकाम्बोदसुराद्रिकाञ्च ॥
 पक्काजले तेन पचेत्तु सर्पिस्तास्त्रिन् सुसिद्धैस्त्ववतारिते च ।
 त्रिंशत्पलान्यत्रसितोपलायादद्यान्तुगार्कारिपलानि षट् च ।
 प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात् क्षौद्रं ततो मय्यहतं निदद्यात् ॥
 पलं पलं प्रातरतोलिहेच्च पश्चात् पिबेत् क्षीरमत्तन्वितञ्च ॥
 एतद्विमेध्यं परमं पवित्रं चक्रुष्यमाद्युष्यतमं तथैव ।
 यच्छायमाद्युष्यपहन्ति शूलं पाण्डुमयञ्चापि भगन्दरञ्च ॥
 न चात्र किञ्चित् परिदुर्घ्नीयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानम् ॥१२॥

एलेवादि सुशुतस्य । अजमोदा यमानी अर्जुनं विभीतकं, गायत्री
 खदिरः, अशनः पीतशानः, गायत्र्यादीनां शालानानां चतुर्थीं सारो
 धाञ्चः । सौराष्ट्रजा सौराष्ट्र इत् । एलादीनां सौराष्ट्रानानां घृणगणै
 जानि खद्वान् । जलं घोड्गशुणं दत्त्वा घोड्गशांशं स्थापयेत् तेन काशेन
 कवजेनैव घृतं मय्यं प्रावयेत् । घृतप्रस्थापेक्षया द्विगुणं मधु, मयो
 मय्याः नटण्ड इत्याहुः । अन्येतुक्त्वास्यानुवादाय वाभद्रवचनं पठन्ति
 प्रथमं एलाजमोदा विफला सौराष्ट्री व्योप चित्तकंसारानरिष्ट गायत्री
 जगन बोजक दन्धवान् । भस्मातक विडङ्गञ्च घृणगणपतोन्निः ।
 मन्त्रिणेः घोड्गशुणैः घोड्गशांशं स्थितं पचेत् । पुनश्चेन घृतप्रस्थं सिद्धे
 चतस्रान् पलानि पठः । तगार्कारिः त्रिपेत् त्रिंशत् सितोपला द्विगुणं
 मधु तदन्विजानविपलं ततो लीहंखजाहतम् । पयोनुपानं ततः
 प्रह्ने रसायनवरन्नुदंइत्यादि । एतदहंसात् त्रिजालकमपि बोध्यं
 सौगन्ध्याद्यैश्च तु न पठिन् । तदातीरेकेनापि व्याधिहन्तृत्वादयः
 त्वाहुः सुशुतोक्त्वासोमेदसिद्धम्बोदपाटात् त्रिजालाभावाद्दोषान्तर
 मेवदन् । तदाद्युष्यस्य सौख्यत्वाद्देहादीनां रुग्णदशानां किञ्चित्
 चतुःपञ्चमकानि जनस्य चतुःपञ्चमरावाः शेषतः घोड्गश शरव
 इति ॥१२॥

सर्पिण्डः ।

बलाविदारोद्भवा च पञ्चमूली पुनर्नवा ।
 पञ्चानां श्रीरिदनाणां शुक्लामुष्णंशिकाः पृथक् ॥
 एषां कषाये द्वित्रीरे विदार्या जरसांशिके ।
 जीवनीयैः पचे कल्केरक्षमात्वेष्टं तादृकम् ॥
 मितापस्मानिपूते च शीतेद्वात्त्रिंशदावपेत् ।
 गोधूमपिप्पलीवांशी चूर्णां शृङ्गाटकस्य च ॥

बलेत्यादि । अयंशोगक्षरत्रे क्षतकीण चिकित्सित उक्तः । क्षीरी
 वृथाः शुक्ल वेतलोद्भवाश्चर्यावटाः । शानाक्ये तु वेतस्थाने अथर्क
 निमित्त्य पञ्च क्षीरीहना व्याख्याताः । यथा "उद्ध्वरोवटोवृक्ष मधुक्
 शुक्ल एव च पञ्चने क्षीरिपो वृक्षा अस्मिन्ने प्रकीर्तता इति । अस्मिन्-
 कन्ने इति वचनेन शानाक्य-धिकारव्यतिरिक्ते स्थाने पूर्ववृक्षा उक्ता
 युक्ताः । अन्ये तु वेतस्थाने कपीतन माष्टः । कपीतनी गर्हभस्यः ।
 शुक्ल इत्याकश्चितपत्रमुक्तवम् । सुष्टंशिकाः पत्रमानाः । अत्र
 चनाटिकास्ये त्रयोदश पत्रे जनद्रोणोदेवस्य पादावशेषादष्टां-
 शस्यधिकशतपत्रमात्मम् । द्वित्रीर इति द्विप्रकारक्षीरं वदेति तथा ।
 क्षीर इत्यञ्चाल प्राधान्याटाजंगल्यश्च याप्तम् काज रसस्वामगांसरसः
 एषा चतुर्गुणमपि द्रव्यानां कायसमसमेव साहचर्यादिर्तपञ्चगुण-
 धाः । क्षीरानुपानञ्च पिप्पे रोगम् । शृङ्गाटस्यानुक्तत्वात्
 यथा पुनर्नवांशनां शुक्लां पञ्चमूली विदारिकाम् । चरुस्वरवटाः-
 क्कन्नतवेतसुद्रुवान् । पत्रिकाशाम् जनद्रोणे पञ्चापाटावशेषिते ।
 पादांशोऽष्टाशानोक्षीरविदार्याः खरसैः पृथक् । कषांशे जीवनीयैश्च
 कल्केरक्षमादकं पचन्त । कष्यागोधूम शृङ्गाटयांशी क्षौद्राङ्गनिं पृथक् ।
 सिद्धं प्रस्थौ हितयस्य दस्या खारेत् खजाहृतम् । एतद्गुणोक्तं सर्पिण्डः
 भूर्कस्त्रिनेस्थितम् । अनुपानं पिप्पेत् क्षीरं पिप्पे मयं कफं हितम् ।
 अत्र चदास्त्रिपत्रांस्वर शोमनाशनमिति । अत्र पादांशैरिति पाद-
 स्यकाय रसभाजैरिति । शकस्वाह काथ्ये त्रयोदशपत्रे द्रव्यात्पत्रम-
 याक्कनम् । सष्टगुणं कायसमौ विदार्याजरसौ पृथक् । क्षौद्राङ्गो-

समाह्निकं कौडविकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
 स्त्रानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥
 तान् जग्धापलिकान् क्षीरं मद्यञ्चानुपिवेत् कफे ।
 शोषे कासे जतस्त्रीणे अमस्त्रीभारकर्षिते ॥
 रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसिस्थिते ।
 शस्ताः पार्श्वशिरः शूने भेदे च स्वरवर्ययोः ॥
 काथे तयोदशपले द्रव्याल्पत्व भयाज्जलत् ॥

कथं त्वे त् काथं ह्यसमं जगुरिति । अस्त्राः तयोदशपले काथं-
 दशगुणं जलं तयोदश शरावपरिमितं भवति, तस्य तु पादशेषात् सपा-
 दशराव त्वयं काथं भवति । काथं समञ्च विटारीरसस्त्रागमांसरसश्च
 क्षीरञ्च काथपेक्षया द्विगुणमिति सार्द्धपट्शरावाः एवं हृताङ्के पक्तव्ये
 द्विशत् पलाधिकं द्रवपत्रगतमिष्टं भवति । एवञ्च सति द्रवत्वत्संस्था-
 दिति भयात् केवित्तव यथोक्त एव काथे तयोदशपलरूपे तथा पा-
 नीयं देयं यथा पादशेषात् काथो हृतसमः स्यात् तेनात्र तयोदशपलेपि
 काथं जलद्रोणं दत्त्वा पादशेषेण काथस्य हृतसमत्वं कल्पनीयमिति
 अगुरुक्तवन्तः । अस्थिन् पक्षे क्षीरं द्विगु ॥ इत्वा विटारी मांसरसौ च
 मिलित्वा हृत समाधिति चतसृण्णद्रवेण पाक उत्सर्गं सिद्धो भवति
 चतसृणा द्रवेण त्वेह पाकोत्सर्गत्वात् । अतुकर्येनापि काथ्यमान-
 ननियमेवोक्तं काथस्तु तथापि स्वेहसमत्वं पञ्च प्रभृति यत्स्य रित्यु-
 क्तेः । अपिच यथा हृत्क्षीरं पञ्चमूलं बलां विटारी चटाटि गुडं च
 त्रिकाथं द्वितीरे छागविटारी रसे च समे तत् क्षीरनीवगणकल्कैः पक्त्वा
 धृत्वाङ्कमिवाटि । अन्ये तु द्रव्यमापोत्थितं काथं दत्त्वा षोडशिकं
 जलम् । पादावशेषः कर्तव्य एवकायविधिः स्मृत इति, " कण्ठात्-
 यपरिभाषानुसारेण काथ्ये षोडशगुणं जलं दीयमानं पञ्चगतिशराव
 भवति, पादशेषाच्च सार्द्धपट्शरावकाथो भवति, द्वितीरे इति काथापे-
 क्षया क्षीरस्य द्विगुण्यात् तयोदश शरावाः, मिलितौ विदार्यांजर-
 चावपि कथायापेक्षया द्विगुणाविति । एवं मिलित्वा सार्द्धद्विशत्

अटगुणं काथसर्भो विदार्याजरसौ पृथक् ।

केचिद्योक्तकाथेतु काथं घृतसमं जगुः ॥ १३ ॥

अथवनप्राशः ।

विल्वान्निमग्न्यश्लोणाककाशमर्थ्यः पाटलीवला ।

पर्यंश्चतस्रः पिप्पलायः श्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयम् ॥

शङ्गीतामलकी राज्ञा जीवन्ती पुष्कराशुब ।

अभयासाम्बताञ्जद्विर्जीवकर्षभकौ शटी ॥

मुखं पुनर्नवा मेदा सूक्ष्णै लोत्पलचन्दने ।

विदारी वृषमूलाति काकोली काकनासिका ॥

एषां पत्नीन्मिथान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।

पञ्च दद्यात्तदैकथ्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।

तन्नामलकमुद्गत्य निष्कुल तैलसर्पिषोः ॥

पलद्वादशके भट्टा दत्त्वा चार्द्धं तुलां भिषक् ।

मत्स्फण्डिकायाः पूताया लेहवत् साधु साधयेत् ॥

शराव द्रवैः पाक इति व्याचक्षते । व्ययहारं पुनः प्रायेणानेनैव । खण्डो मखानदण्डः भ्रूज्जंपत्ने वेष्टनञ्च शतयुत् कर्षार्धम् ॥ १३ ॥

विल्वेत्यादौ पर्यंश्चतस्र इति शतानपर्यां एन्निपर्यां सुहपर्यां मापपर्यां । तामली भूम्यामली । जीवन्ती खनामख्याता । पुनर्नवा मेदेति पुनर्नवा च मेदा च इति द्वन्द्वं नतु मेदाद्वयं, पर्यांन्यः पिप्पली शङ्गी मेदा तामली त्रुटिगिति वाभटवचनात् । उत्पलं नीलोत्पलं नतु कुष्ठं खल्वस्मिन्नेव तन्त्रालरे कुष्ठस्यापि पाठस्य तद्वीकाकारैरव्याख्यातत्वाच्च । काकनासिका कापुयाठुटो, जेज्जरस्तु रसोफवनि-त्याह । शतान्यामलकस्येति आकृतिमानत्वात्, आमलकी फलस्य पञ्चशतानि एतानि कर्पटे पोडुनी कत्वा अपरैः कात्यद्वयैः सह कव-नोद्गम् । गतरसवच्च द्रव्याणां चतुर्भागावशेषेण काथेनेति खयमेव

षट् पलं मधुनश्चात्र सिद्धशोते प्रदापयेत् ।
 चतुष्पलं तुगन्धीर्याः पिप्यलगाद्विपलन्तथा ॥
 पलमेकं निदध्या व त्वगेलापतकेशरात् ।
 इत्ययं चवनप्राशः परसुक्ती रसायनः ॥
 कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपरिस्थिते ।
 क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम् ॥
 स्वरणयसुरोरोगं हृद्दोगं वातशोणितम् ।
 पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषान्चैवापकर्षति ॥
 अस्य मातां प्रयुञ्जीत योपरन्ध्यान् भोजनम् ।
 अस्य प्रयोगाञ्चावनः सुवृद्धो भूत् पुनर्युवा ॥
 मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं वपुः प्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
 स्त्रीषु प्रहर्षं परिमग्निवृद्धिं वरुणं प्रमादं पवनानुलोम्यम् ।
 रसायनस्यास्य नरः प्रयोगाल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ॥
 जगत्कृतं पूर्वमपास्य रूपं विभर्त्ति रूपं नवयौवमानाम् ॥

अथिति । कतएव पाटावशेष इति याभटेक्तं अत्र्येवष्टमागवशेष
 इत्याहुः । तन्न न व्यङ्ग्यारमिदम् । निष्कलमितं गिरायिरहितम्,
 तच्च लोभाटि घषंयेन कार्यम् । पलद्वादशक इति मिनित्वा निर्हुंशस्य
 भानप्रधानत्वात्, एवं त्वनेनापस्य क्लेशराटपि मिनित्वैव पलम्, इत्य
 समान करण सामर्थ्यात् मिनितप्रहणमाहुः तस्मिन्ने व्यगक्य उरीतक्यादौ
 दशमूलस्यापि मिनित्वा द्विपलता स्यःत् दशमूलीति समसनिर्हुंशार्थित
 ज्ञेयम् । अत्र समदोरपिमधुर्हृषिषो द्विव्यान्तरसंयोगादेव न विरुद्धत्वं
 ज्ञेयम् । किन्वा कामलक भर्त्तनेन घृतस्योपलौकत्वात् समत्वमेव
 नालीति । यद्यपिमास्यष्टिमापेक्षया शर्करा विमवा तथाप्युपात्त-
 त्वाटिह मैव प्रमाता, तदभावं शर्करा स्वगुणो वा गृह्यते चक्रनेत्र शर्करा-
 र्थोक्ता चवनस्य मुनेः प्राश इति घञ् । योपरन्ध्यान् भोजनमिति वा
 अथम.वभाः प्रनोपयुक्ता जरकंन द्विरीयात्तवाद्ये भोजनोपराधेन वने-

सितामत्स्यश्लिङ्कालाभे धातुप्राञ्च मृदुभञ्जनम् ।

चतुर्भागजले प्रायोद्रव्यं गतरसं भवेत् ॥ १४ ॥

जीवन्तप्राद्यं घृतम् ।

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।

शटीपुष्करमूलञ्च व्यात्रीं गोक्षरकं वलाम् ॥

नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

पिप्पलीञ्च सभं पिष्ट्वा घृतं दैद्यौ विपाचयेत् ॥

एतद्व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।

रूपमेकादशविधं सर्पिरग्रं व्यपोहति ॥ १५ ॥

पिप्पलीघृतम् ।

पिप्पलीगुडसंरिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम् ।

एतद्ग्निविद्वह्यर्थं सर्पिञ्च क्षयकासिनाम् ॥ १६ ॥

पाराशरं घृतम् ।

षष्ठीवलागुडच्यल्पपञ्चमूलीतुलां पचेत् ।

शूर्पिणामष्टभागस्थे तत्रपात्रं पचेत् घृतम् ॥

नोत्यर्थः यदुक्तं कृष्णद्विजक माहरं यासामात्वा जरां प्रतीति । कटीप-
वेशादि वातातपपरिहारेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥

जीवन्तीमित्यादि चरकस्य । चतुर्भागजलमेव चतुर्गुणम् । केचिन्नु-
चरके खट्वंघ्राघृतायनन्तर मथयोग उक्तं अतः प्रत्यामला पूर्वद्वीगोक्तं
क्षीरमेवात्रापि द्रवमिच्छन्ति किन्तु वाभटाटपिन दुग्धमनो जलमेव
दुक्तम् ॥ १५ ॥

पिप्पलीत्यादि ।-- पिप्पलीगुडौ वल्की छागक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ १६ ॥

षष्ठीत्यादि ।-- वाभटस्य षष्ठादीनां मित्वा तुला । शूर्प
इति द्रोणद्वये उक्तं दृढवलेन कृष्णं द्रोणद्वयं शूर्प इति । क्षीरपाणि-
नाऽप्युक्तं द्रोणद्वयन्त शूर्पस्यात् कृष्णद्वयमभियते । तस्मात् द्रोणप-
र्यायः शूर्प इति दृढलिखितमतं नादरनीयम् । यद्यपि तुला द्रव्ये एक-
एव जलद्रोण उचितं सद्यपि निर्दिष्टत्वादिह तौषं द्रोणद्वयमेव देयम् ।

धातुविदारिद्र्यरुणे त्रिपात्रे पयमोर्मणे ।
 मुष्पटैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ।
 समैर्द्वं राजयक्ष्माणसुम्नलयति शीलितम् ॥ १७ ॥

कागलाद्यं घृतम् ।

कागमांसतुलां गृह्य साधयेत्सुखेऽम्बसि ।
 पादशेषेण नेनैव घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 अद्रिदृष्टी च मे दे द्वे जीवकर्षभकौ तथा ।
 काकोली क्षीरकाकोलीकल्कैः श्यक् पलोन्मितैः
 सम्यक् सिद्धेत्ववतार्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ॥
 शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडुवं त्रिपेत् ।
 पलं पलं पिवेत् प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति दुर्जयम् ॥
 क्षतक्षयञ्च कासञ्च पाश्वं शुल्लमरोचकम् ।
 क्षतक्षयमुरीरोगं श्वासं हन्यात् सुदारणम् ॥ १८ ॥

कागलाद्यं घृतम् ।

तोषद्रोणद्वितये भांके कागलस्य पलशतं पक्त्वा
 जनमटांशं सुशतं तस्मिन् विपचेदघृतं प्रस्थम् ॥
 कल्केन जीवनीयानां कुडुवेन तु मांससर्पिरिदम् ।
 पित्रानिलं निहन्त्यात्तज्जानिपरसकयोजितं पीतम्
 श्वासक्रामाक्षौ यक्ष्माणं पाश्वं हृद्रुजां घोरात् ।
 श्वध्वज्वायशोषं क्षमयति चैवापरं किञ्चित् ॥ १९ ॥

१७ इत्युक्त्वा द्वितीयं कागलादिघृते कागमांसं तत्रायां जलद्रोण
 तर्हन्ति । धातुग्रादि रसानां मिलित्वा त्रिपात्रं पात्रमादकम् ॥ १७ ॥

कागलाद्ये नल्लनो द्रोणः ॥ १८ ॥

तोषद्रोणी जीवनीयानां दशानां कुडुवेनेति मिलित्वा तज्जानिति
 १९ इत्युक्त्वा त्रितीयं श्वध्वज्वायशोषः रसकयोजितमिति मांसरसायचारितमि-

अजापञ्चकं घृतम् ।

कागशजद्रममूतबीरैर्दन्नाच साधितं सर्पिः ।

सन्नारं यच्चाहरं कासश्वासोपशान्तये परमम् ॥ २० ॥

वलागर्भं घृतम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैके ।

कल्कं वलायाः सुनियोज्य गर्भं सिद्धं पयःप्रस्थवृतं घृतञ्च ॥

मर्वाभिघातोत्थित यच्चाशुलक्षतक्षयोत्कासहरं प्रद्विट् ॥ २१ ॥

नागवलाघृतम् ।

पादशेषे जलद्रोणे पचेन्नागवलातुलात् ।

तेन काथेन तुलांशं घृतं क्षीरञ्च साधयेत् ॥

पलाङ्गिकैश्चातिवलावलायटि पुनर्नवा ।

प्रपौरुडरीककाप्रमर्शं पियालकपिकर्तुभिः ॥

अश्वगन्वासिताभोरुमेदायुग्म त्रिकण्टकैः ।

मृणालविपशाङ्कचड्डाटककरीरकैः ॥

एतन्नागवलासर्पी रक्तपित्तक्षतक्षयत् ।

हन्ति दाहं भ्रमं तृणां बलपुष्टिकरं परम् ॥

अजापञ्चकघृते सर्पिरथजायाएव एवं दधिच, यत्र क्षारस्यायत्क
प्रलेपत्वभाङ्ग ॥ २० ॥

द्विपञ्चमूलस्येति दशमूलस्य मिलित्वा द्वाविंशत् पलानि जलस्य च
द्वाविंशच्छरावोक्ततः प्रस्थद्वयं शेषः । मांसरसस्य चैक इति कागमांस
रसस्य एकस्मिन् प्रस्थ इत्यर्थः, गर्भमित्यन्तः ॥ २१ ॥

पादशेष इत्यादि वामटस्य । पादशेषमित्यत्र (पाठः) । पादशेषं
यथा भवति तथा पचेदिति अन्येठ पादशेष इति पठित्वा पादशेषे
कर्त्तव्य इति व्याचक्षते । नागवला गोरक्षतण्डुला क्षतिवला गोरक्ष-
तण्डुलैव मृणालविपेक्षत्यमहद्देशतः । मृणाल मुशीरं त्रिभं पद्ममूलनि-
त्यन्ये ॥ २२ ॥

बलप्रभोजस्यमायुष्यं वलीपलितनाशनम् ।

उपयुञ्जीत घ्नयन्मघान् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ २२ ॥

निर्गुण्डीघृतम् ।

समूलफलपत्रायानिर्गुण्ड्याः स्वरसैर्घृतम् ।

सिद्धं पीत्वाक्षयक्षीणो निर्व्याधिर्भाति देववत् ॥ २३ ॥

बलाद्यं घृतम् ।

बलाच्च दंष्ट्रावृद्धतीक्ष्णसीधावनीस्थिराम् ।

निम्बं पर्ण्यटकं मुस्तां त्वायमाणां दुग्गलभाम् ॥

लम्बा कषायं पेथ्यार्धं दद्यात्तामलकीं शटीम् ।

द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥

घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।

क्षयकासप्रशमनं शिरःपाश्वरुजापहम् ॥

चरकोदितवासाद्य घृतानन्तरमुक्तिः ।

वदन्तीह घृतात् काथं पयश्च द्विगुणं पृथक् ॥ २४ ॥

चन्दनाद्यं तैलम् ।

चन्दनाद्युनखं वाथं यटीशैलेयप्रङ्ककम् ।

कर्ञ्जिष्ठा सरलं दारु शटेप्रस्तापुष्पिकेशरम् ॥

पत्रं तैलमुरामांसीककोलं धमितामृदम् ।

हरिद्रं शारिवेतिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥

निर्गुण्डीघृतमकल्कम् ॥ २३ ॥

बलामित्यादि चरकस्य ज्वरविकृतिमितेयं योगः । कलसी वृद्धी-
पर्णी, धावनी कण्टकारिका, स्थिरा शालपर्णी । चरकोदितेत्यादि

चरके हि वासाघृतानन्तरमर्थयोग उक्तः । तत्रच काथःपयश्च प्रत्येकं
घृतं द्विगुणम्, तत् साहचर्यादिहापि तथैवेति घृतसमं शीरं काथश्च

निर्गुण इत्यन्ये ॥ २४ ॥

चन्दनादितैले अश्व्ववानकम्, वाथं कण्ट, पुतिः खट्वाभी तैलं

त्वग्र्यु नलिका चैभिसौलं मस्तुचतुर्गुणम् ।
 लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहम् बलवर्धकम् ॥
 अपस्थारज्वरोन्मादकत्याक्तक्षीविनाशनम् ।
 आयुः पुष्टिकरञ्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥२५॥
 ऋग मासं पयश्चक्रागं ऋगं सर्षिः सशर्करम् ।
 कागोपसेवा शयनं ऋगन्मध्येतु यद्भक्षणम् ॥ २६ ॥
 उरोन्वाक्तं तत्तं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
 सद्य एव पिवेज्जीर्णं पयसाहात् सशर्करम् ॥ २७ ॥
 इत्यालकाविसर्षित्यपद्मकेशरचन्दनैः ।
 शृतं पयोमधुसुतं सन्धानार्थं पिवेत् क्षती ॥ २८ ॥

वक्त्राद्यैः ॥

वक्त्राङ्गस्थान्त्रीपर्णां वक्त्रपुष्पि पुनर्वशाः ।
 पयसा नित्यं न्यस्ताः प्राप्यन्ति शतयुवम् ॥

शिलाशः, वनता प्रिमस्तुः तिक्रा ललाकसूरो, रेणु रेणुक नलिका
 लाकुला लाक्षारसो लाक्षाकायः, लाक्षायाः पौकशफलं मन्कटं लक्ष
 शोहशशरां शेषं शस्यैकम् ॥ २५ ॥

ऋगलेत्यादि खण्डम् ॥ २६ ॥

उर इत्यादिना उरः क्षतचिकित्सायाः उरः क्षतं क्वा लाक्षां
 पयसा मधुसंयुतं पिवेदित्यर्थः शीर्णं पयसा सशर्करसंयुतं सुक्षीतं इत्य-
 ष्यः ॥ २७ ॥

इत्यालिकेत्यादि इत्यालिका वनखामरीति ख्याता विरुप्रसिद्धः,
 मणालपरिस्थः, पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कम्. सन्धानार्थमिति क्षतीरः सन्धा-
 नार्थम् ॥ २८ ॥

वक्त्रेत्यादौ श्रीपयसांगान्धार्याः फलं बह्वपुलोशतादरीवचाटसो
 ज्यस्ताः समस्तावा बोध्याः । शृतं नित्यादि खण्डम् ॥ २९ ॥

इति राजसूयान्ततन्त्रवर्षिकित्सा ।

वृत्तं वक्त्रा नागवक्त्राञ्जुनासुसिद्धं सबटीमधुकल्कपादम् ।
 हृद्दोग्धूलवतरक्तपित्तकासा निलसूक् शभवतुप्रदीर्यम् ॥२८॥

इति राजयक्ष्मवतच्यचिकित्सा ॥

अथ कासारोगाधिकारः ।

वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिघ्नकम् ।
 स्त्रेदीर्यौलादयो भक्ष्याः क्षीरेजुरसगोडिकाः ॥
 दध्यादणालाक्षफलं प्रसन्नापादमेव च ।
 शूलते वातकायेषु स्वाद्वक्त्रलवणानि च ॥
 शालानुपौदकेः शालियमभीधूमजष्टिकान् ।
 रसैर्नापाजगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान् ॥
 पञ्चमूलीजतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 रसान्जनशो नित्यं वातकासमुदहति ॥ १ ॥
 शङ्गीशटीकणामार्गसुडवा विदयासकैः ।
 सतीक्षैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः ॥
 चूर्णिता विच्छदुष्यर्श शङ्गीद्राक्षाशटीरिताः ।
 लीट्टा तैत्तेज वातोत्थं कासं जयति द्वाशयम् ॥

यक्ष्मरूपेषु कासपाठात् कासापेक्षया च यक्ष्मावन्मवात् यक्ष्मान-
 नारं कासचिकित्सामाह वास्तूक इत्यादि वायसी काकमाचो पञ्चमूली-
 त्यादि पञ्चमूली महती उष्णवीर्यतया विशेषेण वातप्रखनीकत्वात् अन्येक
 खत्यामाह । रसान्जनसंयुतोपचितोक्तम् ॥ १ ॥

शङ्गी शटी कणामार्ग सुडवा विदयासकैः इति इन्द्रिभनी किल्ल

भार्गोद्राक्षाशर्षट् श्ली पिप्पली विश्वभेषजैः ।
 सुहृत्तैलवृत्तो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ २ ॥
 पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 दद्याद्दहनकफे तित्तैर्विीकाथं वृतां भिप्रक् ॥
 मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
 कुट्टादि यूषैः शकैश्च तित्तकैर्मातया हिताः ॥ ३ ॥
 बलाद्विदहतीवासाद्राक्षाभिः कथितं नलज् ।
 पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥
 शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोक्ताया ।
 कषायेण शतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करज् ॥ ४ ॥
 काकोलीवृहतीमे शयुग्मैः सट्षनागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरयूषांश्चाप्यपकथ्येत् ॥ ५ ॥
 द्राघामलखज्ज्वरं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।
 पित्तकासापहं ह्येतन् त्रिधाप्यमरिचैर्विपत् ॥ ६ ॥

पित्तकास इत्यादि चरकस्य तनुकफ इत्यधेनकफे कफस्य तनुत्वं
 जनत्वाच्च कासरोगनिःसार्थ्यमाण कफस्य दर्शनादेव ज्ञेयम् । मधुरैरिति
 मधुरद्रव्यैर्बुक्तां विदहतीति सम्बन्धः । अन्ये तु मधुरैर्जीवनीयद्रव्यै
 रित्याहुः । मधुरैर्जाङ्गलरसैरित्यत्र मधुरैः श्यादाभिः किम्वा जीवनी-
 नसंख्यतैः ॥ २ ॥

बलेत्यादि स्पष्टम् । शरादीत्यादि चरकस्य शरादिपञ्चमूलस्य
 शरेबुद्धभेदाशयात्त्वक्तेषां मूलं ज्ञेयम् । अत्र षडङ्गपरिभाषया अङ्ग-
 इत्यत्र शरादेण चतसृष्वेन दुग्धं बाध्यम् ॥ ४ ॥

काकोलीत्यादि अत्र बुग्गीरिति काकोल्यादिभिः सम्बन्धते इति
 चक्रः । अन्ये तु वृहतीमेडाभ्यां युज्यत इति युक्तञ्चैतत् यदाह जतूकथं
 वृषकाकोली युष्ठीमेडा वृहती युग्गीरिति ॥ ५ ॥

द्राघेत्यादि इदं कफानुबन्धे ज्ञेयम् । पित्तोद्रेके तु हरिचस्थाने

खञ्जूरपिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशिकाः ।

मधुसर्पिर्द्युतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥

शटीक्षीवेरवृहतीशर्करा विश्वभेषज ।

पिष्टा रसं पिबेत् पूतं सधृतं पित्तकासनुत् ।

मधुना पद्ममीजानां चूर्णं प्रैत्तिककासनुत् ॥ ७ ॥

बलिनं वमनेनादौ शोधितं कफकासिनम् ।

यवान्नैः कटुरुक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥

पिप्पलीक्षारकैर्युग्मैः कौस्तुभैर्मूलकस्य च ।

लघून्त्यन्मानि भूष्णीत रसैर्वा कटुक्रान्धितैः ॥

पौष्करं कटुफलं भार्गी विश्वपिप्पली शोधितम् ।

पिबेत् क्षायं कफोदके कासे श्लासे च हृद्दुप्रहे ॥

स्त्रासं यद्वैरस्य सात्रिकेण समन्वितम् ।

पाययेच्छुभ्रकामधुना प्रतिष्ठाय कफाजहम् ॥ ८ ॥

मुद्गामलत्या वददाडिनाभ्यां कर्कशुना मूलकशुण्ठकेन ।

शरशटीकणाभ्याञ्च कुलत्यकेन यूपो न पादः कफरोगहन्ता ॥

शर्करा शेषा, यदाह चारपाणिः पिप्पलीमलकोद्राशा खञ्जूरं शर्करा

मधु लेहोयं सप्ततो नीहः पिचक्षयजकाञ्जित ॥ ६ ॥

खञ्जूरत्यादिम्यष्टम् । शटीखादि चामटस्य तत्र शठ्यादिकं कले

विष्टं तदुभयस्य पतं कत्वा घृतसंमिश्रं पिबेत् । वृहती चात्र कण्टकारी

क वृहन्नुत्तान अक्तं हि चरके शर्करा नागरोटीच्य कण्टकारी शटी

समम् । पिष्टा रसं पिबेत् पूतं बन्धेण घृतसंमिश्रितमिति ॥ ७ ॥

बलिनमित्यादिना कफचिकित्सामाह । पिप्पलीक्षारकैरिति

पिप्पलीयवचःरसंश्चूतैरित्यर्थः । पुष्करमित्यादि कफापहपथ्यं

स्यष्टम् ॥ ८ ॥

कषण्डयवे वषामकटाडिमकर्कशुना मूलक शुण्ठकैः पङ्कजपरिमा-

पया अदंष्टतं कत्वा मुहकलत्वी युक्त्या प्रचुरौ दत्त्वा यूपः बाध्यः पश्चात्

कटुताम्रं शुण्ठीपिप्पलीचूर्णदानं, किन्वा सकलमेव द्रव्यं यथोचितमा-

पाश्वंशूले ज्वरे खासे कासे क्षेप्यसमुद्भवे ।

पिप्पलीचूर्णमयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥ ६ ॥

कट्फलादिः ।

कट्फलं कटुगं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाभया ।

शङ्गी पप्यटकं शुगठी सुराह्वा च जले घृतम् ॥

मधुहृद्भुयुतं पेयं कासे वातकफात्कफे ।

कण्ठरोगे च ये शूले खासहिक्काज्वरेषु च ॥ १० ॥

कण्ठकारीकतः क्वाथः सप्त । सर्वकामहा ।

विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशुक्तं परिबेष्टितम् ॥

स्विन्ननग्नो हरेत् कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ।

वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताग्निना ॥

पित्तक्षेप्युक्तं कासे रक्तपित्ते विशेषतः ।

पिप्पली मृकं द्राक्षा लक्षः शङ्गी शतावरी ॥

द्विगुणा च तुगाक्षीरीसिता सर्वैश्चतुर्गुणा ।

तं लिच्छ्यान्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥

पिप्पलीपद्मकं लाक्षा संपक्वं दृहतीफलम् ।

घृतक्षौद्रयुतो लेहः कासश्वासनिवर्हणः ॥

हरीतकीनागरमुस्तचूर्णं युडेन तुल्यं रुद्धिका विधेया ।

निवारयुत्यास्यविधारितेयं खासं प्रवृद्धं प्रबलञ्च कासम् ॥ ११ ॥

अथ गृहीत्वा कांथविधानेन पञ्चमूर्ष्टिकवत् यूषः कासं दत्त्वा ऊ. । पार्श्व-
शूल इत्यादिस्यष्टम् ॥ ८ ॥

कट्फलमित्यादौ कटुगं गन्धहृणं । कण्ठकारीत्यादिस्यष्टम् ।
विभीतक इत्यादि स्यष्टम् वासुकेत्यादि च स्यष्टम् । मधुकमित्यादौ तुगा-
क्षीरी वंशलोचना एकभागामेक्षया द्विगुणा, सर्वैश्चूर्णामेक्षया चतुर्गुणा
मिता । पिप्पलीत्यादि स्यष्टम् हरीतकीत्यादौ समुदितचूर्णेन तल्लो-
सुद्धः । कर्मः ॥ १० ॥ ११ ॥

मरिचाद्यं चूर्णम् ।

कर्षः कर्षोर्द्धमथोपलं पलद्वयमथोर्द्धकर्षश्च ।

मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावभूकानाम् ॥

सर्षपैप्रधैरसाध्याये कासाः सर्वैरैद्यविवर्जिताः ।

अपिपृथं कर्ह्यतां तेषामिदमौषधं पथ्यन् ॥ १२ ॥

संसर्करं चूर्णम् ।

नवकृजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याद्युतानमौषाम् ।

पलाङ्गमेकं मरिचस्य दद्यात् पलानि चत्वारि महीषधस्य ।

सितासभं चूर्णमिदं प्रसज्य रोगानिमानाशु बलान्निहत्यात् ।

कामज्वरारोचकमेहगुल्मास्त्रासाग्निमान्द्रग्रहणीप्रदोषान् ॥ १३ ॥

हरितक्यादि मोदकः ।

इरोतकी कणा शुतठी मरिचं गुडमंयुतम् ।

कामघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृणारोचकनाशनः ॥ १४ ॥

तालोशबन्धुदोषकचविकान्णवेतबव्योभैः ।

तुलैरस्त्रिसुगन्धियुतैर्गुडैर्न गुडिका प्रकर्मव्या ॥

कर्ष इत्यादि मरिचकर्षः । पिप्पलीतोक्तक । अष्टदाडिमत्रोज
पलं गुडं बलं २ यवचार लोका । । वाभटेष्पुत्रं गुडचारोपयकणाः
दाडिमं चाप्यकाञ्चित् । क्रमात्पलद्वयाद्वाच कर्षकाङ्गपलोन्मिताम
॥ १२ ॥

लयङ्गेत्यादिपलाङ्गमेकमित्यत्र एक पदं श्लोकपूरणार्थमेवोक्तम्
बलानित्यगः त्रित्वाट् च्चकवती रोगानित्यर्थः । तेन प्रसज्य इत्यनेन न
पौनरुक्तम् ॥ १३ ॥

इरोतकीत्यादि मोदकत्वात् गुडो द्विरुचः ॥ १४ ॥

तालोश्यादौ बन्धुदोषकः, टीपकं यमानो, त्रिसुगन्धिसुक्तेरिति
पदं चूर्णोपेक्षया चतुर्थांशेन मिलितं त्रिसुगन्धिचूर्णमित्याहुः श्लोकात्त-
द्वैत । अलान् पदं कपान्णभाह् अयोपस्थानः स्त्रित त्रिसुगन्धत्वात्

कासश्वासारोचकपीनसहृत् कण्ठशङ्क निरोधेषु ।
 ग्रहणीगुदोद्भवेषु सुडिका व्योषान्तिका नाम ॥
 तिसुगन्धमत्त संस्कारत्वाच्चतुर्माषिकं ग्राह्यम् ।
 मनःशिलालमधुकमांसोसुसौङ्गुदैः पिबेत् ॥
 धूमं त्र्यहञ्च तस्यागु सगुडञ्च पयः पिबेत् ।
 एष कासान् पृथक्द्वन्द्वसर्वदोषसमुद्भवान् ॥
 शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥ १५ ॥
 रुनःशिलालिप्रदलं वदर्यातपशोषितम् ।
 सतीर धूमपानात्तु महाकासनिवर्हणम् ॥ १६ ॥

दशमूलघृतम् ।

अकच्छले तुलेय ततोऽङ्गुन कटुत्विकम् ।
 चूर्णितं वह्निनिक्षिप्तं पिबेद्भूमन्तु योगवित् ॥

पूर्वमवस्थितत्वाद्वा किञ्चा तालीगार्दीनां विशेषप्रपातत्वात्पेज्जै-
 बालो ज्ञेयः । मनःशिलेत्यादि व्याजं हरितानम्, ये ह्युद् पुत्रश्लोकान-
 मध्यं कनकगित्यये, युक्तञ्चैतत् मनःशिलाल मधुकमांसो सुसौङ्गुदोष-
 इति वापठनञ्चत् । अत्र मनःशिलादीनां पेरणं ज्ञागमत्वेण बोध्यम् ।
 ज्ञागलासुपिष्टैरिति लस्युत दर्शयति । अत्र मधुकस्याने मरिचं केचित्
 पठन्ति तत्र शिलालेङ्गुटयत्प्राङ्गमांसी धूपं पिबेत्त्वर्कमिति तन्वान्तरदर्श-
 नान् । अत्र मनःशिलादिकं कल्कीकृत्य श्लक्ष्णवस्त्रखण्डं लिम्पेत् ततः
 व्यातपे गोपिञ्जा वर्णिं विधाय शराव च्छुटयवदराङ्गावाह्यौ निक्षिप्य
 प्रयोज्य नक्षत्रया धूमपानं कार्यं शिवाय किञ्चित् सगुडतीरं पेयं धूमस्य
 लोक्षणवेनेजः जयादिति ॥ १५ ॥

मनःशिलेत्यादौ उदर्यातपशोषितमिति वदर्या मनःशिलालिप्रदलं
 कानपे शीरपरितो जना । वदर्यातपेति, अस्मिन् विधेरनित्यत्वान्
 मन्धिः ॥ १६ ॥

अकच्छलेत्यादि अकच्छलं अकम्बलकं, शिला मनःशिला, एतो-
 ङ्गुन कटुत्वमिति तयोर्भयोरङ्गुन मिलितं लिङ्गुत्वम् । मरिचेत्यादि

भक्षयेदद्यतामूलं पिवेद्दुग्धमथाम्बुवा ।

कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥

ऋत्विचशोलाकंक्षीरैर्वात्ताकीं त्वचमाशुभावितां शुष्काम् ।

कृत्वा विविधनाधूमं पिवतः कासाः शमं यान्ति ॥

दशमूलकषायेण भार्गीकल्कं पचेत् घृतम् ।

दक्षतित्तिरिन्यूहे तत्पर वातकारुणुत् ॥ १७ ॥

दशमूलाद्यं घृतम् ।

दशमूलाटके प्रस्थं घृतस्थालसमैः पचेत् ।

पुष्कराह्वशटीपिल्लसुरसव्योष द्विङ्गुभिः ॥

पेयानुपानं तत्पेयं कासे वातकफाधिके ।

श्वाशरोगेषु रूर्जेषु कफत्रातालकेषु च ॥ १८ ॥

दशमूलषट्प्रलं घृतम् ।

दशमूली चतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः ।

सन्नारैः पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधुसाधितम् ॥

कामहृत्पाश्वशूलघ्नं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ।

कल्कं षट्प्रलमेवात्र ग्राहयन्ति भिषगुराः ॥ १९ ॥

कण्टकारीघृतम् ।

कण्टकारोगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ॥ २० ॥

स्पष्टम् । दशमूलकाद्येनेत्यादि । दक्षः कुक्कुटः; दक्षतित्तिरीभ्यां मिनितैव काथ, दशमूलकाद्येन दक्षतित्तिरीकाद्येन च मिनित्वा चानुगम्यम् ॥ १७ ॥

दशमूलाटक इत्यादि । - वामटस्य ध्रुव दशमूलस्य काथ्यस्ताद-
कमानत्वं तेन काथः काथ्यसमीमत इतिवचनात् प्रादावगिष्ट काथो-
ष्यादकमानो भवति । विल्वं शिल्वमूलं सुरसः पर्णसः, पेयानुपानमि-
त्यत्र पेयानुपानमिति केचित् पठन्ति किन्त्वत्र पेयैव वातकफहन्त्वानु-
युक्ता ॥ १८ ॥

दशमूलषट्प्रलकं घृतं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

कण्टकारीघृतम् ।

घृतं रास्त्राबलाब्धोषध्वदंष्ट्राकल्कपाचितम् ।
कण्टकारीरसेसर्पिः पञ्चकासनिस्तूदनम् ॥ २१ ॥

वृहत् कण्टकारी घृतम् ।

सपत्रमूलशाखायाः कण्टकार्यारसाढके ।
घृतप्रस्थं बलाब्धोषविडङ्गशटीचित्तकैः ॥
सौवर्चल्यवक्षारविलामलकपुष्करैः ।
वृश्चौरवृहतीपथ्यायमानीदाङ्गिर्मर्द्धिभिः ॥
द्राक्षापुनर्नवा चक्षुधरवयासाम्भवेतसैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्गी रास्त्रा गोक्षुरकैः पचेत् ॥
कल्कैस्तु सर्वेकासेषु हिक्काश्वासे च शस्यते ।
कण्टकारीघृतं सिद्धं कफव्याधिविनाशनम् ॥ २२ ॥

रास्त्राद्यं घृतम् ।

द्रोणोष्णं साधयेद्रास्त्रां दशमूर्त्तीं शतावरीम् ।
पलिकां मानिकांशांस्त्रीन् कुलत्थान् वदरान् यवान् ।
तुलाङ्गं चाजमांसस्थ पादशेषेण तेन च ।
घृताढकं समञ्जीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥

कण्टकारीत्यादि । कण्टकारीगुडच्योर्मिलित्वा पत्र ६० जल
शराव ६० शेष १५ । अन्ये तु जलद्रोणं टला शेषं १६ इत्यादि । कण्ट-
कारीरस इति कण्टकारी खरसक्षतरुणः उत्तमं निर्दिग्धकायाः कण्ट-
काहयेद्वयन्त पीडितम् । चतरुणो रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विषाक्नेदि-
त्यादि ॥ २०-२१ ॥

समूलेत्यादि ।— अयं योगस्वरके वाभटे च पठ्यते । अत्र श्रेत-
रक्तभेदात् पुनर्नवाह्वयम् ॥ २२ ॥

द्रोणोष्णमिति ।— अयमपि चरके वाभटे च पठ्यते पलिकाभिति

मिडुं तद्दृशभिः कल्केनैखपानानुवासनैः ।
 ममीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
 पञ्चकामान् क्षयं श्वासं पाण्डुं शूलमरोचकम् ।
 सर्वाङ्गिकाङ्गरीगांश्च समीहोर्द्धानिलं जयेत् ॥
 जीवकर्षभकौमेदेकाकोलप्रौ स्तूर्पपर्णिके ।
 जीवन्ती मधुकश्चैव दशको जीवको गणः ॥ २३ ॥

अगस्त्यहरीतकी ।

दशमलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं जलाम् ।
 हस्तिपिप्पलप्रपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
 भार्गवपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम् ।
 हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥
 यवैः स्वन्नैः कषायन्तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
 पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवे च पथक् पृतात् ॥

रास्त्रादित्रयेण मन्व्यते दशमूल्यपि प्रलेकं पलांशम् । पलिकानिति
 पाठे रास्त्रादिशतावर्थ्यन्तानां पलिकान् भागानिति मन्व्यः । मानिका-
 शानः अष्टौ पलानि अत्र रास्त्रादि ऋगमांसान्नाक्काथ्ये द्रोगप्रमाणं जने-
 तञ्च पाटावशेषादाढकं क्षीरमप्याढकम्, अतो द्विगुणः पाकः ॥ २३ ॥

दशमूलीत्यादि एाभट चरकयोः । अत्र शूकशिम्बाया बीजं-
 तदभावे मूलमपि याह्यमाहुः । यवाढकमिति यवहरीतक्यौ पटे
 बद्धा दातव्यौ । पञ्चभिराढकैरिति द्वैरुप्याढशीतिशरावा भवन्ति ।
 दशमूल्यादि हरीतक्यन्ताः काथ्या एकत्रैव पक्तव्याः । यवैः स्वन्नैरित्यु-
 पलक्षणं हतीया तेन स्वन्नैर्यद्वैकपलञ्चितः कषायो यदा भवति तदा
 नं कषायं पूतं कृत्वा, तच्च हरीतकीशतं गुडतुलाञ्च दत्त्वा पुनः पचेदिति
 योज्यम् । यवानाञ्च स्वन्नता चतुर्भागावशिष्टकषाय एव भवतीति कृत्वा
 चतुर्भागावशिष्टमेव कषायं कुर्यात् । अन्येत्पदभागावशिष्टं कषाय-
 भयाहुः । तत्र मुष्टतसव्यादात् । खिन्नहरीतकी शतस्य चंशशलाकया
 कतद्विद्रव्य भर्जनाद्यं घृत तैजयोः कुडवे पथक् द्वैरुप्याञ्च पथगद

तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च भाञ्जिकात् ।
 लिह्याद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
 तद्रलोपलितं हन्यात् बलायुर्बलवर्द्धनम् ॥
 पञ्चकासान् जयं श्वासं हिक्काः सविषमञ्जरान् ॥
 हन्यान्तथा ग्रहण्यशीं हृद्गोगरुचिपीनसान् ।
 अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ २४ ॥

व्याघ्रीहरीतकी ।

समूलपुष्पच्छदकएटकार्याखुलां जलश्लेष्परिभ्रुताञ्च ।
 हरीतकीनाञ्च शतं निदध्याद्वात पक्वा चरणावशेषम् ॥
 गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नीं विपक्वमुत्तीर्य ततः सुशोते ।
 कटुत्विकञ्च द्विपलप्रमाणं पलानि षट्पुष्परसस्य तत्र ॥
 श्लिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्निं प्रयुज्यमानो विधिनावलेहः ।
 यातात्मकं पित्तकफोद्भवञ्च द्विदोषकासानपि च न्विदोषान् ॥
 जयोद्भवञ्च शतजञ्च हन्यात् सपीनसश्वासमुरःक्षतञ्च ।
 यच्छ्वाणमेकादशरूपमुग्रं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ २५ ॥

इति कासारोगचिकित्सा ।

पलशाने । भर्जनन्त अवयवटाटार्थम् । तत्रान्तरे चात्र मधुनश्च
 पलाशकर्मोक्तं तुल्यमानत्वेपि हृतमधुनोर्द्विद्वान्तरयोगान्नविकृत्वं अ-
 शायागमये पिप्पलीचूर्णाद्द्वैतं प्रलेप्य लिह्यादिति प्रकृतलेहं लिह्यात्,
 द्वे चाभये खादेदिति बोध्यम् । अत्र यद्यपि लेहस्य मानं नोक्तं तथापि
 सधुतं शब्दात् कफनाशं बोध्यम् । धन्यमिति प्रभावात् किम्वा
 धनाज्ज हेतुः नैकज्यसाधकत्वात् ॥ २४ ॥

व्याघ्रीहरीतक्यां कटुत्विकं प्रत्येकं पलद्वयं चातुर्जातमिति
 मिलितं पलम् ॥ २५ ॥

इति कासाधिकारः ।

अथ हिक्काश्वासाधिकारः ।

हिक्काश्वासातुरे पूर्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते ।
 स्निग्धैर्लक्षणयोगैश्च मृदुधातानुलोमनम् ॥
 ऊर्ध्वार्धः शोधनं शक्ते दुर्बले श्मनं मतम् ॥ १ ॥
 कोलमज्जाञ्जनं लाजातिक्ताकाञ्चनगैरिकम् ।
 कशाधातीसिताशुगुठी काशीशं दधिनाम च ॥
 पाटलप्राः सफलं पुष्पं कृष्णाखञ्जूरमुस्तकम् ।
 षडेते पादिकालेहा हिक्काघ्ना मधुसंयुताः ॥ २ ॥
 मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता ।
 नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्तयम् ॥
 सान्येन मत्तिकाविष्ठा नसंवालक्तकासुना ।
 योज्यं हिक्काभिभूताय सान्यं वा चन्दनान्वितम् ॥
 मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ।
 हिक्कार्त्तस्य पयप्रशागं हितं नागरसाधितम् ॥

तल्यनिटानत्वात् कासान्तरं हिक्काश्वास चिकित्सामाह हिक्का-
 श्वासातुर इत्यादि तैलाक्त इति लक्षणसंयोगैः सह तैलाक्त इति योज्यं,
 तेन सैन्धव संयुक्तेन तैलेनाभ्यक्त इत्यर्थः । स्निग्धैरिति स्निग्धैर्द्रव्यैः
 स्वेद इति योज्यं वाभटसम्वादात् । मृदु धातानुलोमनमिति ऊर्ध्वार्धः
 शोधनस्य विशेषणं वाभटसम्वादात् किम्वा लक्षणयोगैरूपलक्षितं शोध-
 नमिति योज्यम् ॥ १ ॥

श्मनमाह कोनेत्यादि कोनमज्जा वटरास्थिमज्जा अञ्जनमत्त
 मौवीराञ्जनं तिक्ता कटुकी काञ्चनगैरिकमिति उन्नमनोहितं गैरिकं
 काशीशं धातुकाशीशं कंश्चमाचिकमित्यन्ये, दधिनाम कपित्थफलम् ॥ २ ॥

मधुकमित्यादि मौवर्चनानां स्पष्टं षड्भ्योत्यादौ पुष्करजटा पुष्करम-
 लम् । अमवेत्यादिबोगद्वयं स्पष्टम् । चन्दनेत्यादौ फल्गु वृद्धयर्थः ।

क्षणाभलकशुग्रीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ।
मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिवारणम् ।
हिक्काश्वासी पिवेद्भाग्नीं सविश्वामुष्णवारिणा ॥
नागरं वा सिताभागीं सौवर्जलसमन्वितम् ।

शुद्धीकटुकफलात्रयकण्टकारी
भागीं सपुष्करजटालवणानि पञ्च ॥
चूर्णं पिवेदग्निशिरेण जलेन हिक्का-
श्वासोर्ध्ववातकसनाहचिपीनसेषु ।

अभयानागर कल्कं पौष्करयवमूकमरिचकल्कं वा ।

तोयेनोष्णेन पिवेच्छ्वासी हिक्का च तच्छान्तैः ॥

अमृतानागरफस्त्रीव्याघ्रीपर्णाशसाधितः काथः ।

पीतः सकृन्नाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥

दशमूलीकषायसु पुष्करेण विचूर्णितः ।

श्वासकासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥

कुलत्थनागरव्याघ्री वासाभिः कथितं जलम् ।

पीतं पुष्करसंवृक्तं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ॥

गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ।

तिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ।

शुद्धीमहौषधकणाघनपुष्कराणां

चूर्णं शटीमरिच शर्करया समेतम् ॥

कथेन पीतममृता वृषपञ्चमूलपाः

श्वासं तत्रहेण शमयेदतिदोषमुग्रम् ।

हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां कणां शटीम् ।

जस्त्यान्तैलेन विलिहन् श्वासान् प्राणहरानपि ॥

हिक्कां हरति प्रवलां प्रवलं श्वासं नाशयत्याशु ।
शिखिपुच्छभूतिपिप्पलीचूर्णं मधुमिश्रितं लीढम् ॥३॥

हिंसाद्यं घृतम् ।

कर्षं कलिफलचूर्णं लीढं शाल्यन्तारमिश्रितं मधुना ।

अचिराद्हरति श्वासं प्रवलामुर्द्धं सिकाक्षैर ॥

हिंसाविडङ्गपूतिकतिफलाव्योषचित्तकैः ।

द्विचीरं सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणफलाश्वितम् ॥

कोलमात्रैः पचेत्तद्विक्कासश्वासं व्यपोहति ।

अर्शांस्वरोचकं एख्यं सकृद्देहं जयं तथा ॥४॥

तेजोवत्याद्यं घृतम् ।

तेजोवत्यभयाकुष्ठं पिप्पलीकटुरोहिणी ।

भूतिकं पंश्वकरं मूलं पलाशं चित्रकं शटी ॥

शौवञ्चलं तामलकौ सैन्धवं विल्वपेषिका ।

तालीशपत्रं जीवन्ती वषा नैरक्षसन्धितैः ॥

दशमूलीकपाय इत्यादि जयेदित्यनेन स्पष्टम् । शङ्खीत्यादि शङ्खादीनां
चूर्णं काथ्यान् पादिकं प्रक्षपत्वात् । अत्र पञ्च मूली मही पातकफ
घ्नन्त्यादित्यादिः । हरिद्रामित्यादि सुशुतस्य स्पष्टमिदम् । त्रिकावि
त्यादौ शिखी मयूरस्तत् पुष्कस्य भूतिभस्व तथा पिप्पलीदुर्गाङ्गु र्गं मधुना
लेह्यम् ॥ ३ ॥

कर्षमित्यादि कलिफलं विभीतकं हिंसां त्यादि सुशुतस्य हिंसा
काना ओकडा, पूतिकं नाटाकरञ्जस्य मूलम् । कोलमात्रैरिति यद्यपि
कोलशब्देन माषकाटकं कर्षंश्चोच्यते यदाह चारपाणिः । शायका-
भ्यान्त जानीयात् कोलं षट्कटुं जगम् । ताभ्यां कर्षः पिचुश्चात्रं स्वर्णं
पाणितलं तथा । विडानपटकं कोलं क्रिद्दिञ्च समुदाहृतमिति । तथापि
कर्षं एषाव पाद्यः । अन्यथा कल्कस्यालोयत्वं स्यात् । इडकाभ्यां
मेनाभेवमुक्तं तस्मात् साध्वीयं व्याख्येति ॥ ४ ॥

हिङ्गुपादैर्दृप्तं प्रस्थं पचेत्तोय चतुर्गुणे ।

एतद्यथाबलं पीत्वा हिक्काश्वासौ जयेन्नरः ॥

शोथानिलाशो ग्रहणीहृत्पाश्वरुज एव च ॥ ५ ॥

भार्गीगुडः ।

शतं मंगृह्य भार्ग्यास्तु दशमूलप्रास्तथापरम् ।

शतं हरीतकीनाञ्च पचेत्तोयचतुर्गुणे ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्ररिसुते ।

आलोड्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः ॥

पुनः पचेत्तु मृद्वग्नौ यावज्जु हत्वमागतम् ।

शोतेतु मधुनञ्चात्र षट्पलानि प्रदापयेत् ॥

त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।

कर्षद्वयं यवक्षारं संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्ततः ॥

भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्द्धपलं लिहेत् ।

श्वामं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधंतथा ।

स्वरवर्णप्रदीहोष जठराग्नेश्च दीपनः ।

पलोद्भूखागते माने न द्वैगुण्यमिहेष्यते ॥

हरीतकीशतस्यात्र प्रस्थत्वादादकं जलम् ॥ ६ ॥

तेजोबतीत्यादि चरकस्य तेजोयती चविका भतिकं कल्याणं हिङ्गुपा-
दैरित्थक भागमनेष्य तेन हिङ्गुनश्चत्वारो माषकाः ॥ ५ ॥

भार्गीगुडे दशमल्योपि मिलित्वा । तोये चतुर्गुणं इति अकृतद्वै-
गुण्यत् भार्गीशतं च मिलित्वा जनस्य शरावशतं देयमित्याहुः । हरीत-
कीशतस्यापि प्रस्थत्वादादकं जलमिति वक्ष्यति तेन जलस्य षोडशशरा-
वाधिकं शरावशतमित्यर्थः इन्द्रस्तु हरीतकीशतैकस्य वारिप्रस्थमिहाधि-
कमित्याहु इन्द्रस्तु त्र्यम्बक् वीर्याधानार्थमत्र द्रवस्य द्वैगुण्यमिच्छन्ति
नन्दते जलशरावशतद्वयम् । अनेनैव हरीतक्यापि पाकः व्यवहारस्तु
माषश्चतुर्गुण्यजलेनाकृतद्वैगुण्येन ॥ ६ ॥

कुलत्पगुडः ।

कुलत्पं दशमूलञ्च तथैव द्विजयटिका ।
 शतं शतञ्च संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 पादावशेषे तस्मिन् गुडस्यार्द्धतुलां विप्रेत् ।
 शीतीभूते च पक्वे च मधुनोद्यौ पलानि च ॥
 षट्पलानि तुगाक्षीर्याः पिप्पलप्राञ्च पलद्वयम् ।
 त्रिसुगन्धि सुगन्धं तत्खादेद्ग्निलं प्रति ॥
 श्वासं कासज्वरं हिक्कां नाशयेत्तमकं तथा ।
 प्रतिशतं द्रोणानियमाजज्ञेयं द्रोणतयं त्विह ॥ ७ ॥

इति हिक्काश्वासचिकित्सा ।

अथ स्वरभेदाधिकारः ।

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाचिकम् ।
 कफे सञ्चारकटुकं क्षौद्रं कषड इष्यते ॥
 गले ताल्नि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
 तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चास्य प्रसीदति ॥

कलत्पेत्यादौ जलद्रोण इति प्रतिशसमित्यर्थः गतस्तु चक्रमतं दृढं
 स्वाह योगसन्दर्शनादत्र दृढैः द्योपदेशतः । जलं चतुर्गुणं देयमल्प-
 त्वान् द्रोणवारिणः । मानं मात्रिध्यमम्बाटादृदिपकं त्रिसुगन्धिन इति ।
 योगसन्दर्शनादिति समानदृष्यप्रमाणकत्वात् गुडान्तरे चतुर्गुणजलस-
 न्दर्शनादित्यर्थः इदन्तं न स्पृह्यते द्रोणपत्रस्य साक्षादुपादानात्कथं
 चतुर्गुणत्वकल्पने द्रोणपत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् पिप्पलीहृदसाद्विधान् त्रि-
 सुगन्धि च गिनित्वा पलद्वयं तथा तन्वान्तरम्बाटाञ्च यथा एतच्छास्त्रे
 कलत्प गुडान्तरे मधुनः कृडवं दद्यात् त्रिसुगन्धि पलद्वयमिति ॥ ७ ॥

इति हिक्काश्वासाधिकारः ।

आद्ये कोष्णे जलं पेयं जग्ध्वा हृतगुडोदनम् ।
 सीरान्नपानं पिप्पलीये पिबेत् सर्पिरतन्वितः ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
 पिबेन्नूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंचये ॥ १ ॥
 स्वरपघाते मेदोजे कफवह्निधिरिष्यते ।
 ज्वजे सर्वजे चापि प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ २ ॥
 चव्यान्भवेत्सकटुत्रिकतिन्निङ्गीक-
 तालीशर्जरकतुगादहनैः समाश्रयैः ।
 शूर्यं गुडप्रवृद्धितं त्रिसुगन्धियुक्तं
 वैस्वर्यपीनसकफासृषिषु प्रशस्तम् ॥
 तैलाक्तं स्वरभेदे वा खदिरं धारयेन्मुखे ।
 पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां संयुक्तां नागरेण वा ॥
 सज्जमोदां निष्ठां धात्रीं चारं वक्ष्णं विचूर्यं च ।
 मधुसर्पियुतं लोढुं स्वरभेदं व्यपोहति ॥ ३ ॥

प्राणोदानदुष्टिसाधनमर्गात् हिक्काश्चःशानन्तरं स्वरभेदविक्रित्सा-
 माह वात इत्यादि तैलमत्र कटुष्णं कृत्वा कषलः कार्थं इत्याहुः ।
 चारो यवचारः । आद्य इति वातस्वरभेदे पिबेत् । सर्पिरिति यद्यपि
 सामान्येनैवोक्तं तथापि सुश्रुते चासोक्तं वासाहतं पित्तकासोक्तं वा
 विटारोगस्योत्पल्लशारिवेत्यादिनोक्तं ज्ञेयमित्याहुः । पिप्पलीत्यादि
 पिप्पल्यादि चखे गोमूत्रेण पेयं स्वरसंचय इति स्वरभेदे ॥ १ ॥

स्वरपघात इत्यादि सुश्रुतस्य कफवदतिकफजस्वरभेदवत् ।
 ज्वजे सर्वजे चापीत्यपि गद्वनात् मेदोजसहजयोः परिष्कः । तन्वा-
 न्तरं ह्यानयोरप्यसाध्यत्वमुक्तं यदा कोणस्य हृदस्य कणस्य चापि ।
 चिरोत्थितो यश्च सङ्घोपजातः । भेटस्त्रिनः सर्वं हनुवत्स्वरामयो
 यो न स भिद्भिमेति । क्रिया चात्र ज्वजे ज्वकामोक्ता सर्वजे तु
 प्रत्येकदोषोक्तैव मिलित्वा कार्या ॥ २ ॥

चव्यान्भवेत्सेत्यादौ त्रिनिङ्गीकं महार्द्रकं ठगा वंशलोचना,

कलितरूपखण्डिभ्युक्कणाचूर्णं तन्नेण लीढमपहरति ।
 स्वरभेदं गोपयसा पीतं वामलकचूर्णञ्च ॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभट्टं ससैन्धवम् ।
 स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥
 शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
 पिबेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४ ॥

कण्ट कारीघृतम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्त्रावाटगालगोतुरधोपैः ।
 सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासञ्च पञ्चविधम् ॥
 शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।
 वोरिण्यटयुयोसाध्यग्राह्यं पादावशोक्तिम् ॥ ५ ॥

दहनश्चिखकः गुडोऽत्र सभुटितवृणंसमः त्रिसुगन्धिप्रत्येकमेकभागः ।
 येनैवा चतुर्थीशेनेति कैचित्, एकभागसमं मिलितमित्यन्ये । तेनाक्त-
 मित्यादिश्लोकद्वयं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

कलितरूपखण्ड्यादि कलितरूपकं विभीतकफलं तक्रं गोत्यत्र चुक्र-
 नेति पाठान्तरं बदरीपत्रकल्कं वेत्यादि बदरीपत्रं ससैन्धवं बह्वृते
 भट्टा तेनैव घृतेन गोड्या लिहेत् । गर्बरेत्यादि शुश्रुतस्य मधुरैरिति
 काकोल्यादिगणैः पयःस्थापनमिह क्षीरपाकपरिभाषया ॥ ४ ॥

व्याघ्रीत्यादि यद्यपि इदं घृतं रास्त्रं त्यादिना कासेऽप्युक्तं तथाप्यत्र
 स्वरभेदघ्नत्व प्रतिपादनार्थं पुनरप्युक्तम् । स्वरसंस्थगमांश्च कासघ्न-
 गमाह शुष्कद्रव्यमित्यादि पाठस्तु चतुर्थभागः । अत्र कैचित् स्वरसा-
 नुकल्पत्वादष्टावशिष्ट एव कासो युक्तो गुरुत्वादिति । पादशब्दोर्वा
 मूलवचनत्वेनात्रापि पादशब्दमूलोभूतमाद्यभागमाह, तेन यद्भाग-
 येत्यत्र सप्तगुणत्वं तानानेव भागः स्थापनीय इत्याहुः । अन्ये तु
 पादवशोपितमित्यत्र भागवशोपितामिति पठित्वा भागशब्दोऽत्राहकोभाग
 रथाहुः व्यवहारस्तु चतुर्थभागेनैव ॥ ५ ॥

भङ्गराजाद्यं घृतम् ।

भङ्गराजाद्यं तावल्ली वासकदशमूलकासमर्द्धरसैः ।

सर्पिः सर्पिष्यलीतं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्मधना ॥ ६ ॥

इति स्वरभेदाधिकारः ।

अथारौचकाधिकारः ।

वान्तिं सहीरयो पिते विरेकं वमनं कफे ।

कुर्याद् हृद्यानुकुलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥

वान्तोत्रचाङ्गिरान्ते विधिवत् पिवेत्तु

स्नेहोष्णतीयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।

भङ्गराज इत्यादि भङ्गराजादीनां कायश्चतुर्गुणः पिप्पल्याः
पाण्डिकः कल्कः सिद्धशीते तु घृतात् पाण्डिकं मधु प्रक्षेप्यम् ॥ ६ ॥

इति स्वरभेदाधिकारः ।

अरौचकस्य धूर्ङ्गाधिकारत्वं । स्वरभेदानन्तरमरौचकमाह वान्ति-
इत्यादि मनीषत्रे इति मनीषेटनाहेतुगोक्राटितः । एतच्चोपलभ्यं
क्षणं तत्र कायाटिजेपि ज्ञेयम् । वान्ति इत्यादि सुश्रुतस्य विधिवत् वान्तः
कृतवमनः विधिवदित्यनेन लाजपेयादि क्रमञ्च बोधयति तत्र वान्तः सन्
पेयादिक्रमेण जातवल्बः सन् चूर्णं पिवेन्न सङ्घसति । अनिले इति
कारणे कार्श्यापचारात् अनिलजं, चाः लजेपि वमनमिह कफस्थानगत-
त्वाद्दित्यम् । स्नेहोष्णमिह वातहन्तृत्वादिति हृन्दटिप्पी तत्र
घृतमेव युक्तं वक्ष्यमाणवामटवचनात् । यवभक्ष्य इति ववञ्चारः ।
ववणोत्तमैश्चैत्रं एतं एवावालुकमिति कांतिंकः एतेष्वन्ये युक्तञ्चैतन्
वामटसत्त्वात् । गुडाम्बु मधुरैरिति गुडाम्बुयोगान्मधुरैर्वमन-
योगैः अत्र मदनफलयोगोपि ज्ञेयः केचन गुडोदकेन वमनस्यासम्भवात्

कृष्णाविडङ्गयवभस्माहरेणु भार्गी-
 राक्षैर्लाहिङ्गु लवणोत्तमनागराणाम् ॥
 पैत्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं
 लेहः सनैन्वसितामधुसर्पिरिटम् ॥ १ ॥
 निम्बाम्बुच्छर्हितवतः कफजेतु पानं
 राजद्रुमाब्बु मधुना सह दीप्यकाढ्यम् ॥
 पूर्यं यदुक्तमथवानिलजे तदेव
 सर्वेषु सर्वैकतमेवसुपक्रमेच्च ॥ २ ॥

कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिचं विडम् ।
 धात्रेप्रलापन्नकोशीरपिप्ली चन्दनोत्पलम् ॥
 लोत्रं तेजोवती पथ्या त्रूप्रणं सयवाग्र जम् ।
 आर्द्रदाडिमनिर्यासञ्चाजाजीशर्करावुतः ।
 सतैलमाशिकश्चैते चत्वारः कवडग्रहाः ॥
 चतुरोऽरोचकान् हनुप्रवातास्यै कजसर्वैजान् ॥

अन्वे त मधुरग्रहेनाष्टवर्गकाष्ठः अपरे त मधुरैरित्यत्र मधुकैरिति
 पठन्ति ॥ १ ॥

निम्बाम्बुच्छर्हितवत इति कागमसःसामनिस्यमिति कागमाभा-
 वात्तत्र केवलम्बुत्वारः तेन न कन्दो भङ्गः चन्द्राटस्य निम्बाम्बु वसितवत
 इति पठति । राजद्रुमाब्बु मधुनेति राजद्रुमकारश्वधमस्य फलकाशो-
 मधुना मन्त्रित इत्यर्थः कार्त्तिकस्तु राजद्रुमगन्धेन चारश्वधादिगण-
 नाहः कफाधिक्येऽस्यै बोधितत्वादिति चिन्त दाभटे पठन्तीति तेन चार-
 श्वधादिगणस्यैषां न प्रमायामिति । दीप्यकाढ्यमिति यमानीचर्गमत्र
 प्रलिप्य चर्गं यदुक्तमथवेति अनिलजे यत् चर्गं दुक्तं कृष्णादि नागरान-
 रदेवेह राजद्रुमास्तुना पिबेत् । अथ च्चु पिधर्वातामृत्तये इति चर्गः
 सर्वेषु सर्वैकतमिति प्रत्येकदोषोक्तं मेतद्वित्वा स्यं दौषजमरोचकसु
 पाचरोदित्यर्थः ॥ २ ॥

त्वङ्मुसुमेलाधान्यानि सुसुमामलकानि च ।
 त्वक्चदावीर्यमान्यश्च पिप्पलप्रसोजोवत्यापि ॥
 यमानीति न्तङ्गैकश्च पञ्चैतेमुखशोधनाः ॥
 श्लोकपादैरभिहित्वा सर्वारोचकनाशनाः ॥ ३ ॥
 अस्त्रिणासुडतोयश्च त्वगेलाभरिचान्वितम् ।
 अभक्तच्छन्दरोगेषु शस्तं कवडधारणम् ॥ ४ ॥
 कारव्यजाजीमरिचं द्रावावृक्षाश्चदाडिमम् ।
 सौवर्चलं गुडं चौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥ ५ ॥
 तीक्ष्णानि त्रिफलारजनीद्वयश्च
 अर्शाहितानि यवमूकविमिश्रितानि ।
 चौद्रान्वितानि वितयेन्मुखधारणार्थ-
 मन्यानि तित्तकटकानि च भेषजानि ॥ ६ ॥
 यमानीशाडवः ।

त्रिट्चूर्णमधुसंयुक्तोरसोदाडिमसम्भवः ।
 चमाध्यामपिसंहन्यादृष्टिं वक्त्रवारितः ॥

कटैत्यादि चरकस्य चत्वारोयोगाः स्पष्टाः त्वङ्मुसुमेत्यादि त्वक्-
 गुडत्वक तेजोवती चवी एषां चर्णेन जिह्वाघर्षणं कार्यमित्याहुः
 मुखशोधना इति मुखगतदोषशोधनाः ॥ ३ ॥

अस्त्रिकेत्यादि अस्त्रिका पक्वतन्निडोफलम् एतच्च पुरातनं प्याक्षामि-
 न्याहुः । त्वगेलादीनाञ्च कटुत्वलौघधरापादकं मानम् ॥ ४ ॥

कारवीत्यादि कारवीरकं वृक्षाक्षं महाद्वकं गुडिका पञ्च-
 दशकाषकमाणा मुखे धार्येत्याहुः ॥ ५ ॥

तीक्ष्णीत्यादि सुशुतस्य सुस्वधावनार्थमिति घर्षेण मुखशोधनमिति ।
 अन्यानि तित्तकटकानि च भेषजानीति त्वगेलादीनि संहितानि भवन्ति
 येदुक्तं त्वगेला संहितं सधे कटुतित्तमरोचकी लिह्यात् चौद्रेण संयुक्त-
 मल्पमस्यं पुनःपुनरिति ॥ ६ ॥

यमानीतिन्तिडोक्तञ्च नागरं चान्द्रवेतसम् ।
 दाडिमं बदरं चान्नं कार्ष्णिंकार्ण्युपकल्पयेत् ॥
 धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गस्यार्द्धकार्ष्णिञ्चम् ।
 पिप्पलीनां शतश्लैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥
 शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र सूर्ययेत् ।
 जिह्वाविमोघनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥
 हृत्पोडापार्श्वं शूलघ्नं विषन्धानाहनाशनम् ।
 कारश्वासहरं प्राहिहृद्यस्योर्विकारमुत् ॥ ७ ॥

कलहंसः ।

षष्ठादशशिशुफलानि दश मरिचानि विंशतिश्च पिप्पलीनाः
 आर्द्रकपलं गुडफलं प्रस्यत्तयमारणालस्य ॥
 एतद्विडम्बवणयुतं खजादृतं सुरभिगन्धाढ्यम् ।
 व्यञ्जनसहस्रघाति चैर्यं कलहंसं नाम ॥ ८ ॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

यद्वागीश्यादि षष्णम यस्मादी पाडवे अन्ध मिति वदूरविगमयस्य
 वराङ्गं गुडत्वक् पिप्पलीनां शतमित्वाकृतिमानात् एवं मरिचस्यदि
 शतद्वयम् एतच्चूर्णं मुखे हृत्वा शनैः शनैर्गलाधः करणीटमित्युपदिशन्ति
 ग डव इति मधुरान्नयोगस्य संज्ञा यमाज्योप लक्षितः पाडवो यस्मानो-
 पाडवः ॥ ७ ॥

षष्ठादशश्यादि शिशुफलानि शोनाञ्जनबीजानि सुरभि
 गन्धाद्यै चान्द्रज्योतकाढ्यमित्यर्थः । कुरवद्वा नाडो गुडिकरगलैर्न
 कञ्चरजनकत्वेन कलहंससंज्ञा ॥ ८ ॥

इत्यरोचकाधिकारः ।

अथ छर्द्दधिकारः ।

आमाशयोत्कृष्टे श्रमवाहि सञ्चि-

श्रद्धागो मतालङ्घनमेव तस्मात् ॥ १ ॥

प्रकारदेश्वास्तजा विमुच्य

संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ २ ॥

हृन्त्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भ्राम् ।

ससैन्धवं पिबेत् सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम् ॥

अरोचकवत् पञ्चविधत्वान् तथा छर्द्दामयेऽप्यरुचेः सम्भ्रवाटरोचका-
नन्तरं छर्द्दिचिकित्सितं कुञ्च्यते आमाशयेत्यादि चरकस्य आमः अम-
पमः तस्याशयः आमाशयः तत्रोत्कृष्टः दोषाणामुदीरकं तद्देतुकाद्-
र्द्दः क्रिया आमाशयस्याशयविशेषस्तोत्कृष्ट इति । जिह्वदो हेतो ।
यस्याटाशाशयोत्कृष्टेन एते छर्द्दः आमाशयबुल्ये च रोगे लङ्घनमुक्तं
तस्मादित्यर्थः ॥ १ ॥

उत्सर्गमुक्त्वाऽपवादमोहप्रोक्त्वाकारदेश्वादि यद्यपि वातजा-
जातयोर्माशयसंबन्धेन कफऽप्यस्ति लङ्घनसाध्यश्च तथापि वातस्य
महाशयस्यागुत्सारिणो लङ्घनाशोधनाभ्यां हृदिर्महाशयकरो स्यादिति
भावः । अत्रलङ्घनमल्पदोषविषयं शोधनञ्च बहुदोषविषयमिति ।
संशोधनशब्देनात्र वसनविरेचनयोरेव ग्रहणम् उत्तरस्यापि वसनस्य
वक्ष्यमाणत्वान् अन्ये तत्र संशोधनशब्देन प्रतिषामं छरणांतया अत्यर्थ-
हितं विवेचनमेव यथास्ति ॥ २ ॥

हृन्त्यादिनादिसुसुतस्य । क्षीरोदकमित्यत्र क्षीरघृतमित्युत्पन्नः
प्रकृतव्याचष्टे च । क्षीरनयनाद्भूतं घृतं क्षीरघृतं क्षीरघृतं वा
क्षीरघृतमिति किन्तु वामटे पीतं तृत्याम्बु वा पय इत्युक्तं तेन क्षीरोद-
कमिति पाठः । ससैन्धवं पिबेत् सर्पिरित्यत्र पकं घृतम् । मुहामल-
कदुषम्बा सहस्रिष्कमिति सर्पिरिह सूपसत्तचनः । यथागुमित्यादि

सुङ्गामलकयूटस्वा समर्पिष्कं समैन्ववम् ।

दवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ॥ ३ ॥

पित्तात्मिकायां त्वनुलोमनार्थं द्राक्षाविदारीक्षुरमैः हृत्स्वात्

कफाशयस्य त्वतिमात्रवृद्धं पित्तं जयेत् स्वादुभिर्दुग्धमेव ॥

शुद्धस्य काले मधुशर्कराभ्यां लाजैश्च मत्स्यं यदिवापिपेयाम् ।

प्रदापयेन्मुद्गरसेन वापि शालग्रोदनं जाङ्गलजैरसैर्वा ॥ ४ ॥

चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकौरमम् ।

पित्तेष्वाक्षिकसंयुक्तं कर्हि क्षेण निवर्त्तते ।

चन्दनञ्चाणालञ्च बालकं नागरं वृषम् ।

सतसूलोदकक्षौद्रः पीतः कल्कोवमिं जयेत् ॥

कषायोऽष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।

कर्हं प्रतीसारवृद्धं दाहञ्जरङ्गः संप्रकाशितः ॥ ५ ॥

हरीतकीनां दूर्णान्तु लिङ्गान्माक्षिकसंयुतम् ।

अधोभागीकृते दोषे कर्हिः क्षिप्रं निवर्त्तते ॥

समुत्स्य पद्ममूली स्वल्पा इति चक्रः, मन्त्रतोति गयाटासः वातजायाम-
प्यामाशयसमुत्थितत्वेनानुबन्धरूपस्य कफस्य विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

पित्तेत्यादि चरकस्य चर्णीकृता लिहति दानादिरमैः प्रत्येक
शुषयो ज्यमित्याहुः । कफाशयस्यमिति आमाशयीहभागस्य । स्वादुभि-
रुद्धमेवंत्यननरोक्तैर्द्राक्षादिभिः देव । ऊर्ध्वमिति वमनेन हरेदित्यर्थः
एतानुक्तमपि मदनफलं वमनयोग्यतया ज्ञेयम् अन्ये तु केवलमेव
द्राक्षादिरसमाकण्डं पीत्वा वमनं कार्थमित्याहुः । काल इति सम्यक्-
शुद्धाकाले । यदि वापि पेयामिति मन्दाग्निं प्रति पेया ज्ञेया ॥ ४ ॥

चन्दनेत्यादि चरकस्वादानुबन्धे चन्दनं ज्ञेयम् । चन्दनवल्का-
नेत्यादि चामलजोरसस्यतर्जुणाः, पाण्ड्यञ्च चतुर्दश इत्युक्तं । चन्दन
मन्त्रादींश्चणालमुशोरम् । कषाय इत्यादि मुद्गंश्च द्राक्षादिभिर्वा
कषायः कार्थं सती लाजदूर्णादिप्रक्षेपः ॥ ५ ॥

गुडूचीतिफलारिष्टपटोलैः क्वथितं पिबेत् ।
 क्षौद्रयुक्तं निहन्तप्राशु छर्द्दिं पित्ताब्जसम्भवान् ॥
 काथः पघ्ण्टजः पीतः सक्षौद्रः छर्द्दिनाशनः ।
 कफालिकायां वमनन्तु शस्तं सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः ॥
 पिण्डोतकैः सैन्धवसं प्रयुक्तैश्छर्द्दिं कफामाशयशोधनार्थम् ॥ ६ ॥
 विडङ्गतिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं जयेत् ।
 विडङ्गस्रवशुशुटीनामथवा ज्ञेयं जां वमिम् ॥
 सजाम्बवं वा वदरस्य चूर्णं मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गोम् ।
 दुरालभां वा मधुसं प्रयुक्तां लिङ्घ्यात् कफच्छर्द्दिर्विनिग्रहार्थम् ॥ ७ ॥
 तर्पणं वा मधुयुक्तं तिष्ठणामपि भेषजम् ।
 कृतं गुडूच्या विधिमत् कफायं हिमसं च्छितम् ॥

हरीतकीनामित्यादि स्पष्टम् । गुडूचीत्यादौ पित्ताब्जसम्भवा-
 मित्यम्बपित्तसम्भवम् । काथत्यादि स्पष्टम् । कफालिकायांनित्यादौ
 सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैरिति निम्बवल्कलस्त्राङ्गिष्टते काथे पिप्पल्या-
 टीनां पक्षेपइति वृन्दटिप्पनो, अन्ये तु तोयशब्देनात्र उष्णोदकमुच्यते
 तेन पिप्पल्यादिकल्कमुष्णोदकेन पिबेदित्याहुः वाभटेपुत्रे कफजाया
 वमन्निम्बलणापिण्डोतसर्षपैः युक्तं कौष्णतोयेनेति । तत्रानुक्तमपि
 तमन्युम्बलेन सैन्धवं बोध्यम् । पिण्डोतको मदनफलम् । कफःशय-
 नांधनार्थमिति कफपूर्णांमाशयशोधनार्थम् । कफस्यामाशयस्य च शोध-
 नार्थमित्यन्ये ॥ ६ ॥

विडङ्गत्यादौ ज्ञेयं कैवर्त्तमुलकम् । सजाम्बवमित्यादि जाम्बवं
 जम्बुफलास्थि, वदरस्य चूर्णमिति वदराम्बचूर्णमिति चरके पठ्यते
 तस्मिन्नेव च्छ्वेदवदरस्यैव चूर्णम् अन्ये तु वदरस्य चूर्णमिति पठित्वा वद-
 रास्थिमल्लचूर्णमित्याहुः । मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गोमिति द्वितोयो-
 योगः दुरालभां वेति तृतीयोयोगः । योगव्येष्टपि मधु सम्बध्यते ॥ ७ ॥

तर्पणेत्यादि तर्पणं तोयविष्णुताः शक्तवः । तिष्ठणामिति वृष्टक्-
 वातादिजानां अन्यथा बद्धवचनानुपपत्तिः ॥ एतेन विदोषछर्द्दिं

तिसृष्वपि भवेत् पथं माञ्जिकेन समायुतम् ।
 द्रव्यादापोत्थितान्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ॥
 कषायो योऽभिर्निर्यातिसंश्रीतः समुदाहृतः ।
 षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः ।
 आयुतं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम् ॥ ८ ॥

श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायोमधुसंयुतः ।
 पेयप्रवृद्धितये शीतोमूर्त्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥ ९ ॥

जम्बाम्बपल्लवगवेधुक्रधान्यसेव्य
 ह्यौवेरवारिमधुना पिवतोऽल्पमल्पम् ।
 ऊर्द्धिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता-
 लौदा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥ १० ॥

हरत्वमस्योक्तं भवति यतः पृथक् वात्यादि ऊर्द्धिं भेषज युक्तमेव साङ्गि-
 पातिकऊर्द्धिं भेषजं भवति चरत्ने तथोक्तत्वात् । कतमित्यादि सुश्रुतस्य
 अत्रापि पूर्ववत् व्याख्येयम् । हिमसंज्ञितमिति शीतकषायसंज्ञितं तद-
 र्थमेव कृष्णात्त्रयपरिभाषामाह द्रव्यादित्यादि व्यवहारस्तु प्रायेण भेष-
 जाद्वपलं जलपलद्वयमिति । रसाख्यायां पलद्वयमिति स्वरसाभावे यत्
 भेषजचूर्णमुष्णोदके प्रक्षिप्य स्वरसानुकल्पः क्रियते तस्मिन् काथे कतंभ्ये
 भेषजस्य पलद्वयं दत्त्वा स्वरसानुकल्पः कार्यः ॥ ८ ॥

श्रीफलस्येत्यादि श्रीफलो विल्लं तस्य मूलं प्राच्यां विल्लमूलं मरु-
 त्कान्त्र ऊर्द्धिं न च पित्तकटिनि गुणपाठात् एकमन्यत्वापि । गुडुच्यावा
 कषाय इति गुडुच्याकाथ एषं शीतलः कार्यः नतु शीतकषायः नामा-
 जुनसम्बादे तस्योक्तत्वात् यथा क्विन्नरुहायाः काथं सुशीतं यो नरः
 पिवे मधुना । ऊर्द्धिं स वातपित्तश्लेष्मसमुत्थां नियारयतीत्यादि ॥ ९ ॥

जम्बाम्बेत्यादि गवेधुको गुलाम् । धान्यं धान्यकं सेव्यमुशीरं
 वारि शीतकषायइत्यर्थः । पुनर्दुरालभेति श्लाकानुरोधादुक्तं त्रिसुगन्धि
 योगेन योगान्तरत्वाद्वा न पौनरुक्तम् ॥ १० ॥

जातसरसः कपित्थस्य पिप्पली मरिचान्वितः ।
 चौद्रेख युक्तः शमयेत्ते होऽयं छर्दिं सुखनाम् ॥ ११ ॥

एलादिचूर्णम् ।

प्रिट्ठा धातौफलं द्राक्षां शर्कराञ्च पलोन्मिताम् ।
 दत्त्वा मधुपलञ्चात्त कुडुवं सलिलस्य च ॥
 वाससा गलितं पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ।

एला लवङ्गजकेशरकोलमज्ज-

लाजाप्रियङ्गुधनचन्दर्नापिप्पलीनाम् ।

चूर्णानि माञ्जिकसितासहितानि लोढ्वा

छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाञ्च ॥ १२ ॥

कोलामलकमज्जानौ माञ्जिकाविट् सिता मधु ।
 सङ्गणातण्डुलो लेहश्छर्दिमाशु नियच्छति ।
 अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्ध्वा निर्व्वापितं जले ।
 तज्जलं पानपात्रेण छर्दिं जयति दुस्तराम् ।
 घट्ट्राह्वं चन्दनोपेतं सम्यक् क्षीरप्रपेषितम् ॥
 तेनैवाल्लोड्य पातव्यं रुधिरच्छर्दिनाशनम् ।
 लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानाम् ॥
 चौद्राभयार्तिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।
 पथ्यामृतामरिचमाञ्जिकपिप्पलीनाम्

जात्या इत्यादि जाती आमलकी, कपित्थस्येति कपित्थफलस्य, एक
 एवायं योगः ॥ ११ ॥

पिष्टेत्यादि इदन्त अग्नाद्युपेक्षया पेयं शेषं त्याज्यम् । एतेत्यादि
 स्पष्टम् ॥ १२ ॥

कीलेत्यादि कोलं वदरं तदास्थ मज्जा पाच्या कणातण्डुलः
 पिप्पलीतण्डुलः । अश्वत्थत्यादि स्पष्टम् । घट्ट्राह्वमित्यादौ तेन इतिक्षी-

कुर्यात् कषायांस्तु तथैव युक्तान्मधुकुप्यादिषु चापरेषु ॥ ३ ॥
 बिल्वाढकीधातकिंपञ्चकोलदर्भेषु सिद्धं कषायां निहन्ति ।
 हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥
 सजीरकाण्यार्द्रकश्चङ्गवेरसौवर्जलान्यर्द्रजलाप्तानि ।
 मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि सद्यःश्रमयन्तिहृणाम् ॥ ४ ॥

मगारिबेन्धादि सुश्रुतस्य सप्तमी षष्ठ्यर्थे तेन गारिवाटिगणचतुष्टयस्य
 कषायं कुर्यादित्यर्थः मधुरो गणः जाकोल्यादिः मधुरोगण इत्यत्र
 प्रथमो गण इत्युल्लेखः पठित्वा विदारो गन्धादि गण इति व्याचष्टे तत्र
 प्रामाणिकं बहुभिरव्याख्यातत्वात् । अनेन गणचतुष्टयेन चत्वारः
 कषायाः कार्या इति चत्वार एव योगाः तथैव युक्तानिति शीतक-
 षाययिधिना कृतान् सुश्रुते कषायप्रस्तावे अस्य वचनस्य पठितत्वात्
 उल्लेखस्तु तथैव युक्तानित्यत्र यथेरिणेनेति पूर्वोक्तविधानेन एतेन
 जलं दत्त्वा प्रवाते निगि वासनं कुर्यात् । मधुकुप्यादिषु चापरेष्विति
 एषाञ्च शीतकषायं कुर्यादित्यर्थः मधुकुप्यादीनि तु मधुकुशोभाञ्ज-
 नकोविटारप्रियङ्गुपुष्पानि चत्वारि रक्तपित्तघ्नेनेह पठितानि किंवा-
 दिशब्दः प्रकारवाची तेन मधुकुप्यद्राक्षाकाशुर्थ्यंखजुरानीति
 चत्वारि ॥ ३ ॥

बिल्वाढकीत्यादि बिल्वस्य मूलं आढकी तुवरी सिद्धमित्यतः
 यत्र जलमितिशेषः जलमिति बहुवचनविधानेनेति चक्रः अन्ये तु
 काथमाहुः । अत्र सुश्रुतटीकाकृतो धातकी पञ्चकोल आने धान्यक-
 पञ्चमूलमिति पठन्ति पञ्चमूलं स्वल्पमित्याहुः सर्वास्तु हृणाम् पित्त-
 सम्भवत्वेन पञ्चकोलमनुचितमित्याहुः । दर्भ उलुकः । निम्बप्रसवो-
 दकेनेति निम्बत्वगुद्भवकाष्ठेनेति चक्रः, निम्बपुष्पकाष्ठेनेत्युक्त्याः निम्ब-
 पद्मवकाष्ठेनेति जंजङ्गः, युक्तश्चैतत् तन्वान्तरमंवाटात् । आर्द्रकश्चङ्ग-
 वेरसौवर्जलानोत्यर्ग आदित्वात् । आर्द्रकश्चङ्गवेरं आर्द्रकमेव, जीर-
 कादिकञ्च सौरभकटुत्वनात्वकारकं देयम् ॥ ४ ॥

क्षतोत्थितां रुग्णनिवारणेन जयेद्द्रसानामहजस्य पानैः ।
 क्षयोत्थितां क्षीरजलमिहत्याग्नांसिदकं वाथं मधूदकं वा ॥
 गुर्वेन्नजामुल्लिखनैर्जयेत्तु क्षयादृते सर्व्वेक्षताश्च टष्णाम् ॥ ५ ॥

क्षतोत्थितामित्यादि सर्द्धश्लोक. सुश्रुतस्य । रुग्णनिवारणे-
 नेति ब्राह्मवेदना निर्वापनेन कारणोच्छंदात् यत्कार्यंरूपा क्षतजा
 कृष्णा शाम्यतीत्यर्थः । रसानामिति मांसरसानां अहजस्य पानै-
 रिति एतादिरक्तस्य सदास्त्वस्य पानैरित्यर्थः एतच्चात्यर्थशोणितस्वतो
 क्षतां क्षेयम् । क्षयोत्थितामित्यादौ क्षीरजलमिति क्षीरमिश्रितं जल-
 मिति क्षीरजलमित्यत्र क्षीरघृतमित्युल्लाः पठति व्याचष्टे च क्षी-
 रोत्थं घृतं क्षीरसहितं वा घृतमिति । मांसोदकमिति मांसरस एव
 अन्ये तु मांसोदकमिति पठित्वा मांसदूषमिति व्याचक्षते । मधूदकत्वेति
 मधुमिश्रितमुदकमित्यर्थः । उदकञ्चात्र ऐन्द्रं, तदनुकारिभ्यश्चिदु-
 दकं वा चरकसंवादात् । न च विरोधः अतल्लोपयोगात् उक्तं हि
 सुश्रुते । मध्वस्यनी मधुसंपिपी । माणतस्तुल्ये नात्रोद्यादिति । ननु
 क्षयजायां हं हणमेवोचितं मधूदकन्तु हृत्तणामिति तत् कथमत्र प्रयुक्त-
 मिति । नैवं क्षयजापि दोषत्वयेण जन्यते यदुक्तं रसक्षयात् या
 क्षयसम्भवात् तां सन्निपातादिति केचिदाहुः इति । तत्र यद्यपि
 कफपित्तं वा अधिकं यदा मधूदकं देयम् उल्लेखस्तु मधूदकमित्यत्र
 मधुकोदकमेवेति पठित्वा व्याचष्टे यद्विमधुजलमिति तत्र युक्तं चरक-
 संवादात् । उल्लिखनैरिति वमनैः । न केवलं गुर्वेन्नजामेव वम-
 नैर्जयेत् किन्तर्हि अन्यामपीत्याह क्षयादृते इत्यादि क्षयोत्पन्नापि
 स्वदंष्ट्रधारणा, तस्यां क्षीणधातुत्वात् वमनं न कार्यम् । स्वकृता-
 मिति सर्व्वदोषकृतामामुल्लिखनमिति कार्त्तिकः, अन्ये तु क्षयादृते स्वकृ-
 कृतास्तु टष्णा इति पठन्ति क्षयजां विहाय अन्याः सर्वास्तृणा वात-
 पित्तकफामगुर्वक्षैः कृतटष्णा वमनैर्जयेदिति व्याख्यानवन्ति ।
 अस्मिन् पक्षे गुर्वेन्नजायाः पृथग्भिधानं विद्वेषार्थम् ॥ ५ ॥

लाजोदकं मधुयुतं शीतं पुङ्गवमर्हितम् ।
 काशमर्थशर्करासुक्तं पिबेत्तृणाहृतो नरः ॥
 अतिरुचिदुर्व्वलानां तर्षं शमयेन्मृणामिहाशु पयः ।
 छागो वा घृतभृष्टवः शीतोमधुरोरसो हृद्यः ॥
 आम्रजम्बूकषायं वा पिबेन्मृणालिकसंयुतम् ।
 चर्द्दिं सर्वां प्रणुदति तृष्णाञ्चैवापकर्षति ॥ ६ ॥
 वटशुङ्गसितालोध्रदाडिमं मधुकं मधु ।
 पिबेत्तण्डुलतोयेन रुर्द्दिं तृष्णामिवारणम् ।
 गोमूलेक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
 नियतं नस्यतः पानैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥
 क्षीरेक्षुरसमाध्वीकैः क्षौद्रशीधुगुडोदकैः ।

लाजोदकमित्यादि लाजचूर्णभावात्तदुदकं शीतकषायो वा
 काशमर्थं गणधारीफलम् । अतिरुचिन्त्यादिमधुरगणसाधितेनात्र
 सम्यङ्मधुरता ज्ञेया । आम्रजम्बूकषयमेति आम्रजम्बूकैः ।
 फलार्थस्य च च्यते वल्लवलाद्योर्ध्वं युज्यते जम्बूकपल्लवभूतं क्षौद्रं तत्र
 हृद्योत्तमिति पठितत्वात् ॥ ६ ॥

वटेत्यादौ शुक्रादीनां चर्णम् । गोमूलेत्यादि गोमूला द्राक्षा
 यमिः प्रत्येकं नस्यन् । माक्षेक्षरेत द्राक्षादित्रये द्राक्षा यष्टिमधुनी-
 कोत्पले वल्कीकृत्य प्रलिप्य रुधु च प्रलिप्य सर्वमागोक्ष्य पेष-
 निचि । तथा वक्ष्यमाणक्षीरादिभिः प्रत्येकं गण्डपाः पञ्चवचन
 निर्द्दिं गत । यद्यपि तालुशोषे घृतं निषिद्धं यदुक्तं तृष्णाञ्चर्द्दिं परी-
 तस्य गर्भिन्यकालुशोषिणः न पिबेयत्तस्मिन् तत्रापि चरकसंवादा-
 टत्र बलवतो हृष्यान्नशुक्तं घृतपानं बोध्यम् अतो निशेषविधित्वात्
 विरोधः यथा दलत्रास्य तालुशोषेऽपि पिबेत् घृतं हृष्यमन्नमभ्यसेष्टुति
 किंवा दातोत्त्वनावध्यायामेतत् घृतपानं बोध्यम् । तालुशोषश्च
 हृष्याप्रवार एव तेनेद् बहुतरुस्त्वामिधानम् । घृतमण्डकित्यादि

वृक्षान्मूलैश्च गण्डघास्तालुशोषनिवारणाः ।
 तालुशोषं पिबेत् सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ॥ ७ ॥
 मूर्च्छां हृदि तृषादाहस्त्रीमद्यभ्रशर्करिताः ।
 पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदेत्यये ॥
 धान्याम्बुमास्यवैरसुमलदौर्गन्धप्रनाशनम् ।
 तदेवालवणं पीतं मुखशोषहरं परम् ॥
 वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखे ब्रणान् ।
 दाहलक्षणाप्रशमनं मधुगण्डुषधारणम् ॥ ८ ॥
 कोलदाडिमृच्छाम्बुशुक्रिका शुक्रिकारसः ।
 पञ्चशुक्रो मुखालेपः सदृशृणां नियच्छति ॥
 वारिशीतं मधुयुतकाकण्टादा पिपासितम् ॥
 धाययेहामयेच्चापि तेन लक्षणा प्रशाम्यति ।
 वटशुक्रामयक्षौद्रं लाजनीलोत्पलैर्हृदा ॥
 गुडिकावदनन्यस्ताक्षिप्रं लक्षणां नियच्छति ।

घृतस्योपरिभागः अतएव घृतस्योपरिस्त्याजो भाग इति कासविकल्-
 पिते चक्रेणाप्युक्तः । श्रीतखलु घृतस्योपरि द्विचभागः घृतमण्ड-
 मित्याहुः ॥ ७ ॥

मूर्च्छेत्यादि स्पष्टम् । धान्याम्बुत्यादि धान्याम्बुं काञ्जिकम् ।
 संदधाति मुखे ब्रणानिति रोपयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कोलेत्यादौ शुक्रिका चाङ्गुरी, शुक्रिका इति शुक्रा इति
 ख्याता । मुखलेप इति मुखकुहरे लेपः । कपोलेत्यादौ लेप इति
 तन्निसः ।

वारिशीतमित्यादि पित्तलक्षणाधामयं योगः व्याकण्ठतोषणाना-
 दनु किञ्चित् मधुपानमित्युपदिशन्ति वृद्धाः । वटशुक्रत्यादि वट-
 शुक्रो वटप्ररोहः आमयः कुष्ठं मधु त वावता कठिना गुडिका

ओदनं रक्तशालीनां शीतं माचिकसंयुतम् ॥
 भोजयेत्तेन शाम्यन्तु कर्हिसृष्णाचिरोत्थिता ॥ ९ ॥
 पूर्वामयातुरः सन् दीनसृष्णाहृतोजलं याचन् ।
 न लभेत चेदाश्वेव मरणमाप्नोति दीर्घरोगं वा ॥
 तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
 तस्मात् सर्वास्त्रवस्थासु न क्वचिद्धारि वार्थ्यते ॥ १० ॥
 इति तृष्णाचिकित्सा ।

अथ मूर्च्छाधिकारः ।

सेकावगाहौ मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।
 शोतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छासु निवारितानि ॥९

भवति तावन्मात्रं देकम् । ओदनं रक्तशालीनां शीतमिति सद्यश्च
 यानीयभक्तम् ॥ ९ ॥

प्रसृत्यतृष्णायां जलस्याप्रदाने दोषमाह पूर्वामयेत्यादि ।
 पूर्वामयातुरः सन् ज्वर रक्तपित्तादिरोगक्लिष्टः सन् । दोन इति तृष्णा
 र्थाद्धितत्वेनैव ज्ञानमनाः । कथं श्रियत इत्याह तृषित इत्यादि ॥ १० ॥
 इति तृष्णाधिकारः ॥

तृष्णायां जोहीभवतीत्यनन्तरं मोहचिकित्सामाह संकेत्यादि
 सुश्रुतस्य मणयो मुक्तास्फटिकप्रभृतयः ते च सहाराः क्षारारोपिता
 इत्यर्थः । पानानि च गन्धवन्ति कर्पूरादियोगात् सुरभीनि पानी-
 यनीत्यर्थः । सर्वासु मूर्च्छास्त्रनिवारितानीत्यनेन घातकफकृतायां
 मूर्च्छायांमपि हेतुप्रत्यनोक्तचिकित्साकरणे वारणाहता एते शीतवि-
 धयोव्याधिप्रत्यनीकृतया विज्ञानुवन्माञ्च न वारणीया इति दर्शयति ॥१॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाङ्गिमाजाङ्गलजारसाश्च ।
 तथा अवालोहितशालयश्च मूर्च्छासु शस्ताश्च सतीलमुद्गाः ॥
 यथादोषं कषायानि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ॥ २ ॥
 रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ॥ ३ ॥
 मद्यजायां वमेन्द्र्यं निद्रां सेवेत् यथासुखम् ।
 विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥
 कोलमज्जोषणोशीरकेशरं शीतवारिणा ।
 पीतं मूर्च्छां जयेल्लोढ्वा तृणां वा मधुसंयुताम् ॥
 महौषधाम्बुता क्षुद्रापौष्करग्रन्थिकोद्भवम् ।
 पिबेत् कणायुतं क्वाथं मूर्च्छां येषु मदेषु च ॥
 शतावरीवलाभूल द्राक्षासिद्धं पयः पिबेत् ।
 ससितं भ्रमनाशाय वीजं वाट्यालकस्य वा ॥
 पिबेत् दुरालभाक्वाथं सष्टतं भ्रमशान्तये ।
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥
 रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ।
 मधुना हन्तुप्रयुक्ता त्रिफला रात्रौ सुडार्द्रकं प्रातः ॥

वर्गे मधुर इति काकोल्यादिः । सदाङ्गिमा इति दाङ्गिमाङ्गु-
 लहित इत्यर्थः । सतीलो अक्षयकलायः । यथादोषं कषायानि ज्वर-
 घ्नानि प्रयोजयेदिति वातादिमूर्च्छासु यथाक्रमं वातादिकषायानि दानि
 तानि प्रयोजयेदित्यर्थः ॥ २ ॥

रक्तजायामिति रक्तदर्शनजायाम् ॥ ३ ॥

मद्यजायामिति मद्यसेवनजायां कोलमज्जादौ लक्षणं मरिचं ।
 महौषधाम्बुतादौ क्षुद्रा कष्टकारी यन्त्रिकं पिप्पलीमूलं, भ्रमः
 स्मृतिभ्रंशो, मोहस्रक्लवद्भवानिः । प्रयोगोऽभ्यासः । कौम्भं सर्पिर्द-
 शवर्षाःककं अन्ये तु शितं वर्षशतं येषु कौम्भं सर्पिंसुडुच्यते । अङ्गु-

सप्ताहात् पथ्यभोजी मदमूर्च्छाकासकामलोन्मदान् ।

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमः प्रथमनानि च ॥ ४ ॥

सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडानखान्तरे ।

लूञ्जनं केशरोम्नाश्च देनैर्दंशनमेव च ।

आत्मगुप्तावधर्षश्च हितास्तस्याऽवरोधने ॥ ५ ॥

इति मूर्च्छाचिकित्सा ।

अथ मदात्ययाधिकारः ।

मन्यः खूर्जरमहोकाटशास्त्राप्तीकदाडिमैः ।

परुषकैः सामलकैर्बुक्तो मद्यविकारण्युत् ॥

जले चतुष्पले शोते खुन्कद्रव्यपलं क्षिपेत् ॥

बत्पाले मर्दयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ।

सतीलमुद्गमिस्राण् वा दाडिमामलकान्वितान् ॥

नानोति तीक्ष्णान्यञ्जनानि अपस्मारोक्तानि । अवपीडाः नासिकायां
निरंशुद्रादिरवा अवपीडय वे दीयन्ते । मृमाः वैरेचनधूमाः प्रथमनं
चूर्णनस्यम् ॥ ४ ॥

सूचीभिरित्यादौ पीडानखान्तर इति नखमांसयोर्मध्ये पीडनं
आत्मगुप्ता चूकशिम्बी ॥ ५ ॥

इति मूर्च्छाधिकारः ।

मूर्च्छावन्मटात्ययस्यापि मद्यजन्यत्वात् मूर्च्छानन्तरं मदात्यय-
चिकित्सामाह मद्यवात्ययकारको मटात्ययः, किंवा मद्यगटे नेह
मद्यहेतुतया मद्यमुच्यते तेन कृतोऽत्ययो मटात्ययः मन्य इत्यादिद्रव्ये-
णाकोद्धतशक्तयो मन्याः, द्रव्यस्य खूर्जरादाना यान्तः । अस्त्रिका
तिनिङ्गीफलम् इन्दोरोधात् तुलः । सीतेति सतीलो वक्तुं चकहायः

द्राक्षामलकखज्जूरपरुषकरसेन वा ।
 कल्पयेत्तर्पणान् यूपान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ १ ॥
 मद्यं सौवर्चलव्योपयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
 जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहृत् ॥ २ ॥
 सुद्रयूषः सितायुक्तः स्वादुर्व्यापैशितोरसः ।
 पित्तपानात्यये योज्याः सर्जितश्च क्रियाहिमाः ॥
 पानात्यये कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथाबलम् ।
 दीपनीयौषधोपेतं प्रिवेन्मद्यं समाहितः ॥
 सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम् ।
 आभिः क्रियाभिर्मिश्राभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥
 नचेन्मद्यक्रमं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ।
 लङ्घनाद्यैः कफे क्षीरे जातदौर्जलप्रलाभवे ॥
 श्लोचखुलप्रशुणं क्षीरं विपरोतञ्च मद्यतः ॥ ३ ॥
 पुनर्नवाद्यतम् ।

क्षीरप्रयोगं मद्यं वा क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।

सतीलमुद्गमिश्रां वेति पाठे छागनरसस्य विशेषणं चरके हि एतद्वचनात् पूर्वं छागरसमित्युक्तम् ॥ १ ॥

मद्यमिच्यति — सौवर्चलव्योपयुक्तं लवणकटुत्वसावकारकं देयम् । किञ्चिज्जलमप्यभिः कनित्याहुः ॥ १ ॥

सुद्रयामिच्यति — स्वादुरित्यनेन संस्कारार्थं कटुद्वयोपयोगे-
 2त्वं न कार्यं इति दर्शयति दीपनीयौषधमेव यस्यामवस्थायां क्षीर-
 प्रयोगः कर्तव्यत्वात् न च लङ्घनाद्यैरिति आद्यशब्दात् श्लोचनादीनां
 अहणाम् ॥ ३ ॥

क्षीरप्रयोगमित्यादि एतत् वचनान् पूर्वं पश्यता विहिते रोगे
 बन्धे जाते निवर्त्तयेदिति वचनमस्ति तेनात्र क्षीरप्रयोगमित्यत्र पूर्वो-

पयः पुनर्नवाक्काय यष्टीकल्कप्रसाधितम् ॥

घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहतौजसः ॥ ४ ॥

अष्टाङ्गलवणम् ।

सौवर्चलमजाज्यञ्च वृश्चाक्षं क्षास्त्रवेतसम् ।

त्वगेलामरिचार्द्धं शंशुकराभागयोजितम् ॥

हितं लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।

मदात्यये कफप्राये दद्यात् खोतोविशोधनम् ॥ ५ ॥

चूर्णं सौवर्चलं हिङ्गुपूरकं विश्वदीपकम् ।

चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥ ६ ॥

जलाम्बूतञ्चन्दनरूपिताङ्गः सन्नीसभक्तां पिशितोपदंशाम् ।

पिवन्सुरां नैव लभेत रोगान् मनोमतिभ्रञ्च मदं न याति ॥ ७ ॥

द्राक्षाकपित्यफलदाडिमपानकं य-

त्तत्पानविभ्रमहरं मधुशुकराढ्यम् ॥ ८ ॥

क्लेन निवर्त्तयेदित्यनेन सम्बन्धात् क्षीरप्रयोगं क्रमेण निवर्त्तयेत् ।

मद्यञ्च क्रमेणाल्यात्ममाचरेदित्यर्थः । पयः पुनर्नवाक्कायेत्यादौ ।— क्षीरं घृतसमं क्षायस्त्रिगुणसदृशं यो वेत्याहुः ॥ ४ ॥

सौवर्चलेत्यादि ।— अत्र सौवर्चलादीनां चतुर्णां समभागता । त्वगेलामरिचानामेकभागापेक्षया प्रत्येकमर्द्धभागकत्वं, शंशुकराभागेऽपि सौवर्चलाद्येकतमद्रव्यसमः ॥ ५ ॥

चव्ययित्यादौ — पूरकं बीजपूरस्य फलदमिति निश्चलः दीपक यमानी ॥ ६ ॥

मद्यं येन प्रकारेण पिशितं न जनयेत्तदाह जलेत्यादि सञ्चुतस्य । चन्दनेन रूपितं निम्नमङ्गं यस्य । पिशितं मांसं उपदंशो भक्षो यस्यं सा तथा । मनोमतिभ्रमिति विशेषणात् द्वितीयादि मद्यं प्राप्नोति प्रथमन्तु मनोऽनुपघातकं लभत एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

द्राक्षेत्यादि सञ्चुतस्य । द्राक्षादिभिः पानकं सूटशालानुसरेण कार्यम् ॥ ८ ॥

पथ्यक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।
 सर्पिः कलप्राणकं वापि मदमूर्च्छाहरं पिबेत् ॥
 सच्छर्दिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।
 सद्यः प्रशमयेत् पीतमाहृतेर्वारि शीतलम् ॥
 वन्यकरीषप्राणाञ्जलपानाल्लवणभक्षणाहापि ।
 शायति पूगफलमदञ्चूर्णैश्च जाशर्कराकवलात् ॥
 शङ्खचूर्णैरजोप्राणं स्वल्पं मदमपोहति ।
 कुम्लाण्डकरसः मसुङ्गः शमयति मदतकोद्भवजम् ॥
 धूसूरञ्च दुग्धं सशर्करं पानयोगेन ॥ ८ ॥
 इति मदात्ययचिकित्सा ।

अथ दाहाधिकारः ।

शतधौतघृताभ्यक्तं दिक्ष्णाद्वा यवशक्तुभिः ।
 कोलामलकयुक्तैर्वा धान्यान्धैरपि बुद्धिमान् ॥

पथ्येत्यादि घृतहयमक्तम् । अथैव मदत्वसामान्यात् पृथक्
 पृथक् चिकित्सायास्तु सच्छर्दिंयाट । वन्येत्यादि वनं जलं तद्भाषो
 वन्यः ताङ्गुल्यै इति विचारं करोव इति शुष्कगोमयः । अन्ये तु
 पन्यकरीषं वन्यकरीषमाहः । एते च वन्यकरीषादयः पृथक्
 पृथक् प्रथोक्त्याः चर्पांस्तेति अतिमात्रचूर्णभक्षणे यो रसनादिदाहः ।
 यतश्च सस्यूर्णैः फोकांशुर्विधांस्तु खितम् । अल्पं मदं पूगभक्षणाजमेव
 कुम्लाण्डत्यादि मदमं हनन्धातव्यविशेषः मयनघस इतिख्यातः । धूसूरजं
 धूसूरफलभक्षणाजम् ॥ ८ ॥

इति मदात्ययधिकारः ।

मदात्ययतदायस्यापि मद्यपानजन्यत्वात् मदात्ययधिकारः

छादयेत्तस्य सर्वाङ्गमारणालाद्र्वाससा ।

लामञ्जेनाथशुक्तेन चन्दनेनात्तेपयेत् ॥

चन्दनाम्बुकणास्यन्दतालवृन्तोपवीजितः ।

सुष्याद्वाहाहृदितोऽम्बोजकदलीदलसम्भवे ॥

परिषेकावगाह्येषु व्यजनानाञ्च सेवने ।

शरुते शिशिरं तोयं तृष्णादाहोपशान्तये । १ ॥

चीरैः क्षीरिकाषायैश्च सुशुतैश्च चन्दनाम्बुतैः ।

अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैश्चान्यैश्च शीतलैः ॥ २ ॥

कुशाद्यं तैलं घृतञ्च ।

कुशादिशालपर्णीभिर्जीवकाद्यैर्न साधितम् ।

तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ ३ ॥

एव दाहचिकित्सा ददित्वादि कोलेत्यादि द्वितीयो योगः अत्रापि दिक्ष्यादिति योज्यम् लामञ्जमुशीरं शुक्तं सञ्जानविशेषः तालवृन्तं तालपत्रादिभिर्नृत्यजनम् ॥ १ ॥

क्षीरिकाषायो, सटीकहृन्बरादिकायः । क्षीरादिकञ्चैतत् मानं परिषेकादौ योज्यम् ॥ २ ॥

कुशादीत्यादि, कुशादिपञ्चमूलं तृष्णापञ्चमूलं तच्च सुशुतोक्तं कुशकाशनलदर्भकाण्डे कुमूलरूपम् । अत्र शालपर्णीशब्देन विदारो-
गन्ध्यादिगणस्य अहणामिति हृन्ददिष्यतीत्यर्थं तं शालपर्ण्यादि पञ्च-
मूलस्य अहणामित्याहुः । निखलक्लादिशब्दाभावात् शालपर्णीमात्र-
स्यैव अहणामित्याहुः । जीवकाद्येनेति जीवकाद्यष्टवर्गेण, जीवका-
द्यष्टवर्गंश्च जीवकर्षभकषेटा महाक्षेटा काशीकी क्षीरकाशीकी कश्चि-
द्विद्वयः एवं सर्वत्र सुशुतयोगे जीवनीयादृष्टकम् । चरकयोगे
पुनरत्र कश्चिद्विद्वद्विराहत्मासपर्णी मुद्गपर्णी जीवलीकधुवकर्त्तितं जीव-
नीयदृष्टकं ज्ञेयम् । अत्र कुशादि शालपर्णीभिः कायः जीवकाद्येन
कल्कः । अन्ये तु कल्ककायावनिर्द्देशे गणान्तस्मान् समावर्षेदिति
सूत्रानां सर्वे एव कल्ककायावित्याहुः ॥ ३ ॥

फलिनीलोभरेव्यासुहेमपत्रं कुटन्मटम् ।
 कालीयकरसोपेतं दाहे अस्तं प्रलेपनम् ॥ ४ ॥
 ह्रीवैरपद्मकोशीरचन्दनघोदवाविणा ।
 सस्यूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्हितो नरः ॥ ५ ॥
 इति दाहचिकित्सा ।

अथोन्मादाधिकारः ।

उन्मादे वातिके पूर्यं खेहपानं विरेचनम् ।
 पित्तजे कफजे वान्तिः परोवस्त्यादिकः क्रमः ॥
 यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते ।
 उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः ॥
 ब्रह्मीकुम्भाशुफलप्रत्याशङ्गुष्णिक्कास्वरसाः ।
 उन्माद्दहतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ।

फलिनीत्यादौ ।— कविनी प्रियङ्गुः सेव्यमुशीरं, अम्बु गानकं
 हेम नागकेशरम् पत्रं तेजःपत्रं कुटन्मटं कैवल्यमुक्तकम् कालीयकं
 कालीयाइति ख्यातम् । पीतकाष्ठं गन्धद्रव्यविशेषः अतश्चन्दनमिति
 कश्चित् कालीयज्ज कायश्च पेषणार्थमिति बटनि ॥ ४ ॥

ह्रीवैरेत्यादौ ।— चोदं चूर्यम् । एषां चूर्यानि श्रोतसंज्ञतेन
 मिश्रयित्वा अवगाहनं कार्यम् ॥ ५ ॥
 इति दाहचिकित्सा ।

वद्यपि मदात्ययस्य उन्मादसदृशत्वेन तथा पूर्वोक्तं रोत्या च मदा-
 त्त्वानन्तरमुन्माददाहावेव वक्तुमुचितं तथापि सूचिकटाहन्यायेन
 दाहमभिधाव उन्मादचिकित्सितमुच्यते उन्माद इत्यादि । परो
 वस्त्यादिकक्रम इति पश्चात् खेहवस्तिनिहृहणशरोविरोचनात्मकः

दशमूलाब्धु सष्टतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 ससिद्धार्थकपूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥
 उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।
 लात्तारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ १ ॥
 श्वेतोन्नतोत्तरदिग्भूलसिद्धसु पायसः ।
 युद्धाज्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांसु दोषजान् ॥
 उन्मादे समधुः पेयः शुद्धो वा तालशाखजः ।
 रसोनस्येभ्यश्चने च सर्षपं तैलमिष्यते ॥
 अपक्वचटकीक्षीरपीतोन्मादविनाशिनी ॥ २ ॥
 बद्धं सर्षपतैलाक्तमुत्तानञ्चातपे न्यसेत् ॥ ३ ॥

क्रमः कार्यः । चरकेऽप्युक्तं निरूहणं स्वर्हर्षतः शिरसश्च विरेच-
 नम् । ततः कुर्यात् यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेदिति । सामा-
 न्यात् हेतुद्वययोरिति, उन्मादापस्मारयोर्हेतुमनोपघातादिः दूषप्रबु-
 द्धदयसमानमित्यर्थः । सामान्याद्दोषदूषप्रयोरिति केचित् पठन्ति ।
 नास्तीत्यदयस्यत्वारो योगाः कुष्माण्डीफलमत्त पुराणं याज्ञमि-
 त्याहुः । पुराणघृतबलणञ्चाह उग्रगन्धमित्यादि । चरकस्य । चरक-
 टीकाकृतस्तु केचित् इमं श्लोकमनार्थं बदन्ति कोषदेकवर्षातीतं
 घृतं पुराणमिति भ्रुवते तन्मान्तरसंवादात् ॥ १ ॥

श्वेतोन्मादि श्वेतोन्नतः श्वेतधुसूरस्तस्य] उत्तरदिशि स्थितं
 ब्रूहं पाक्ष्मम् । महेन्द्रस्तु उत्तरदिशि स्थितं धवलधुसूरमूत्रं
 पिप्पला पत्र । क्षुद्रं तण्डुलं पत्र ॥ दुग्धशराव ॥ पायसं साध्यं
 तदनुरूपे गुडघृते टप्त्वा खाद्यमित्याह । उन्माद इत्यादि गुड इति
 केचनः तालशाखज इति ह्यान्दसत्वाजस्तः । रस इति श्लेदः, तेन
 कोमलतानशाखाभयो रसः मधुप्रक्षेपेन, शुद्धो वा मधुना वनापि ।
 अपक्व चटकीति चाम चटकी कल्कीकृत्य ॥ २ ॥

बद्धमित्यादि एतच्च स्रोतो विशुद्धादंसुदेजनाथञ्च ॥ ३ ॥

तूपषणाद्यवर्त्तिः ।

सिद्धार्थकोहिङ्गुवचा करञ्जौ देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठातिफलाश्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ।
 यमांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनोद्वयम् ।
 वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥
 नस्यमानेपनञ्चैव स्नानमुद्देजनन्तथा ।
 अपस्मारविषोन्मादं हृत्वा लक्ष्मीञ्चरापहः ॥
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
 सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्धकृत् ॥
 तूपषणं हिङ्गुखवणं वचाकटुकरोहिणी ।
 शिरीषनक्तमालानां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥
 गोमूत्रपिष्टै रेतैर्वा वर्त्तिनेत्वाञ्जने हिता ।
 चातुर्थक्रमपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ ४ ॥

सिद्धार्थकेत्यादि अत्र करञ्जद्वयस्य त्वागत्याहुः, श्वेता श्वेताप-
 राजिता, कटभी लताफुटकोति ख्याता, अन्ये तु करर इत्याहुः
 शिरीषस्य फलम् । अगद इति संयोग विषहरः, लत्याभिचारः,
 राजद्वारे च शप्यते इति वशोकरात्वात् । एतेनेति सिद्धार्थकादीनां
 कन्केन । तूपषणेत्यादि स्पष्टम् । शुद्धस्येत्यादिवचस्य । शुद्धस्येति
 यमित्यस्य आतारविभ्रंशे अन्यत्वादे, स्वजनमुद्देजनं, तर्ज्जितं वचसा
 विस्मृतेहेतोरिति उन्मादहेतुर्भवहर्षादिविस्मारकतया प्रभावादेव मनः
 प्रकृतिं स्वभावं नयति । परस्परप्रतिहन्तृरिति अत्योन्यतयतीकैः
 तस्य तत्सदृशप्राप्तेरिति भावे क्तः, तत्सदृशप्राप्तेरिच्छार्थः, यन्त्या आश्वा-
 सैरिति शान्तं सामप्रयोगः वशोभूतकरणार्थं उपायविशेषः अश्वासः
 हलोपवचनम् । उत्सादनं चण्डिचण्डम् । नारायणतैलं महानाराय-
 णतैलञ्च वाऽप्याधौ वक्ष्यति ॥ ४-५ ॥

शुद्धसाधारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमस्मानम् ।
 ताडनञ्च मनोबुद्धिस्मृतिसम्बन्धेन हितम् ॥
 तर्जनं त्रासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं भयम् ।
 विस्मयो विस्मृतेर्होतोर्नयन्ति प्रवृत्तिं मनः ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षेर्प्रालोभसम्भवान् ।
 परस्परप्रतिहन्तुं रेभिरेव शभं नयेत् ॥
 इष्टद्रव्यविनाशान्तु मनो योपहन्यते ।
 तस्य तत्सदृशप्राप्तया शान्तप्राप्त्यामैश्च तन् जयेत् ॥
 प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः पानञ्च सर्पिषः ।
 प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥
 कलप्राणकं महद्वापि दद्याद्वा चेतसं वृतम् ।
 तैलं नारायणञ्चापि महानारायण्यन्तथा ॥ ५ ॥

पानीयकलप्राणश्रीरत्नप्राणके ।

विशालातिफला कौन्ती देवदार्वं लवालुकम् ।
 स्थिरानतं रजन्यौ द्वे शारिवे द्वे प्रियङ्गुकाः ॥
 नीलोत्पलैलामरिष्ठिष्ठा दन्तीदाडिमकेशरज् ।
 तालीशपतं वृहतीमालत्याः कुसुमं नवम् ॥

विशालेत्वाद्वि विशाला गोरक्षकर्कटी, कौन्ती रेणुक, एव
 बालुकं स्वनामख्यातं सुगन्धि द्रव्यं, स्थिरा शालपर्णी, नतं
 तगर पादुका तटभावे शिथलीकोपरः, केशरं नागकेशरम्, माली
 जाती तस्याः कुसुमं, नवमिति कुसुमविशेषणम् । अष्टाविंशतित्वं
 कल्कानां पाठादेव सिद्धं किमर्थमुच्यते अष्टाविंशतिभिरिति ? अत्र
 अद्यापि त्रिफलायाः प्रत्येकमेव भागो गृह्यते, उत्सर्गसिद्धत्वात्
 तथापि त्रिफलायाः प्रत्येकमागच्छगटाटं प्राप्तम् अष्टाविंशतिभिरित्यु-
 क्तम् यद्यपि त्रिफलागन्देन द्राक्षाश्मथ्यं परुषका उच्यन्ते तथापि हरी-
 तक्यादित्रिफलायाः एवात्र परुषं प्राधान्यादेवान्यत्वापि । पुंसवनेष्विति

विडङ्गं घञ्निपणीं च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।
 अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैरक्षसमन्वितैः ॥
 चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 अपस्कारेऽज्वरे काशे शोषे मन्दाग्नेये ॥
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।
 वम्यशो मूत्रकृच्छ्रे च विसर्पोपहतेषु च ।
 कण्डूपाण्डुमदोन्मादे विषमेह गरेषु च ॥
 भूतोपहतचित्ताग्ं गद्गदानामरेतसान् ॥
 शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्धुगानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ।
 अलक्ष्मीपापरक्षोन्नं सर्व्वग्रहनिवारणम् ॥
 कलप्राणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।
 द्विजलं सचतुःशीरं क्षीरकलप्राणकन्तिदम् ॥ ६ ॥
 रुद्राकलप्राणकं घृतम् ।
 एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वौकविंशतिम् ।
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिःश्रेष्ठिश्चीरचतुर्गुणम् ॥

पुत्रकारकयोगेषु । एतदेव घृतं यदा जनस्याधौ शरावात् क्षीरस्य
 धोक्तुं शरावात् दत्त्वा पच्यते तदा क्षीरकल्याणकं भवति ॥ ६ ॥

एभ्य एवेति कल्याणोक्तविशालादिभ्यः स्थिरादीनीत्युक्तैर्विदानी-
 गन्वादेः पञ्चमनस्यापि यद्वर्णं स्यादतश्चाह एतविंशतिमिति तद्गुण-
 सर्वास्वज्ञानबहुप्रोष्ठिशङ्कानिरागार्थं वा एतविंशतिमित्युक्तम् । श्रेष्ठि-
 रेकवारप्रसूता धेनुः । अत्र चतुर्गुणक्षीरस्य निर्द्दिष्टत्वादुत्सर्गं
 सिद्धोद्भव एव देयः तेनानिर्द्दिष्टमानकाद्योऽत्र खेत्स्वम एवेति पञ्च-
 गुणः प्राकः युक्तधैवत् पञ्च प्रभृति यत्र स्फुरित्यादि परिभाषार्थेना-
 स्त्यार्थस्य समानन्यायत्वादिति केचित् । अन्ये तु क्षीरैशैवात्र चत-
 र्गुणो प्राप्तेऽयं कषायः " एकेनापि चातुर्गुणैकव्यादि परिभाषाया

वीरा द्विमाषकाकोली स्वयं मुहूर्तमर्द्धिमिः ।
मेदया च समैः कल्कैः तत् स्यात् कलप्राणकं महत् ॥
दृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ ७ ॥

चैतसं घृतम् ।

पञ्चमूलकाप्रमथ्यौ राक्षैरुडित्त्तद्वला ॥
मूर्द्धा शतावरी चेति काथैर्द्विपलिकैरिमैः ।
कलप्राणकस्य चाङ्गेन तद्घृतं चैतसं स्मृतम् ॥
सर्व्वचेतोविकाराणां शमनं परमं मतम् ।
घृतप्रस्थोऽत्र पक्तव्यः काथोद्गोणाभ्रसा घृतात् ।
चतुर्गुणोऽत्र सम्पाद्यः कल्कः कलप्राणकेरितः ॥ ८ ॥

अविषयत्वेन स्निहान्तोयं चतुर्गुणमिति इवचातुर्गुणपरिभाषया
क्षीरमानसाहचार्यात् वा चतुर्गुणोक्त्ये इति वदन्ति । वीरा घृत्त्रिपथी
क्षीरविदारोक्त्ये ! द्विमाष इत्यनेन राज माष सौत्रमाषयोर्दृष्ट्यामिति
केचित् अन्ये तु मुहूर्तमर्द्धी भाषमर्द्धी इत्याहुः अपरे तु द्विगुणस्य
काकोलीत्यनेन सम्बन्धात् क्षीरकाकोल्या अपि पङ्कामित्याहुः तत्र
वामटसंवादविरोधात्, अन्ये तु वीरार्द्रमासेति पाठास्तरमर्द्धमाषगु-
णमाष इति व्याचक्षते । वीरादिना परिमितमृद्धीतानि इत्येके
वीरादीनां प्रत्येकमेकपलमिति महेश्वरः ॥ ७ ॥

पञ्चमूलाविति टशमली गाम्भारी रहिता, द्विपलिकैरिति यथा
प्रत्येकं द्विपलम्, कल्याणकस्य चाङ्गेनेति पानीयक्रत्याणोक्तकल्केन
यथोक्तमानेत्पर्य्यः, अन्ये तु अत्रोक्तमानं परित्प्रत्य घृतात् पादिकं
भामं मृद्वन्ति । यद्यपि द्रव्यमापोत्थितं काथं दत्त्वा घोडशिकं
पलं पाटावशिष्टं कर्त्तव्यमेव काथविधिः स्मृत इति कृष्णाक्षेय परि-
भाषया त्रिंशत्पले काथे षष्टिः शरावा भवन्ति जलस्य तथा काथस्य
घृतात्तत्तं पार्थं द्रोणाभ्रसेति चक्रनोक्तम् ॥ ८ ॥

महापैशाचिकं घृतम् ।

जटिला पुतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।

त्रायमाणा जया वीराचोरकः कटुरोहिणी ॥

वयस्या शूकरी छत्रा सातिष्ठत्रा पलङ्कषा ।

महापुरुषदन्ता च वयस्यानाकुलीद्वयम् ॥

कटुम्भरा दृष्टिकाली स्थिरा चैव च तैर्घृतम् ।

षिड्वं चातुर्थकोन्मादग्रहापक्षारनाशनम् ॥

महा पैशाचिकं नाम घृतमेतद्व्यासृतम् ।

मेधात्रुद्विष्कृतिकरं बलानाश्चाङ्गवर्द्धनम् ॥ ९ ॥

हिङ्गुघृतं घृतम् ।

हिङ्गुसौवर्चलश्लोषैर्द्विपलाशैर्घृतताटकम् ।

चतुर्गुणो गवां सूते सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ १० ॥

महापैशाचिके जटिला मांसो, पुतना हरीतकी, केशी भूत-
केशी, चारटी कुन्माद पद्मशृङ्गावमित्यन्ये ब्रह्मघटीत्वपरः, मर्कटी
शूकशिखी, जया जयन्ती वीरा चीरकाकोली दृष्टिपर्णीत्वपरः,
चोरकः चोरपुष्पी, वयस्या ब्रह्मी, गुडूचोत्यन्ये, अग्रे तु त्रिगुं
बडीत्याहुः, शूकरी वाराहिका तदभावे चम्पकाराटकः, छत्रा
मधुरिका, सातिष्ठत्रा शतपुष्पा, पलङ्कषा गुग्गुलुः, महापुरुषदन्ती
शतावरी, वयस्या शुकानना ब्राह्मीत्यन्ये, नाकुलीद्वयं रास्त्राह्वयं
रास्त्रागन्धरास्त्रा च, कटुम्भरा कटभी प्रसारणी वा, दृष्टिकाली दृष्टिक-
पत्नी विह्वतीरि ख्याता, स्थिरा शालपर्णी । स्वल्पपैशाचिकस्याभा-
वान् महच्छब्दीयं महाराणकारकत्वादित्याहुः, अन्ये तु जटिला
स्थिरास्त्रुभूकेणीत्यादिना स्वल्पपैशाचिकस्यापि, तन्मान्तरे पठितत्वात्
तदपेक्षयाऽस्य महामहत्वमाहुः ॥ ९ ॥

हिङ्गुघृतादौ व्योषस्य प्रायेकं द्विपलाशता ॥ १० ॥

लघुनाद्यं घृतम् ।

लघुनसाविनस्य तृत्वार्यं निस्तुषीकृतम् ।
 तद्वर्द्धं दशमूलग्रासु द्वयादकेऽपां विपाचयेत् ॥
 पादशेषे घृतप्रस्थं लघुनस्य रसं तथा ।
 कोलमूलकटुआम्लमातुलुङ्गार्द्रकै रसैः ॥
 दाडिमासुसुरामसु काष्ठीकान्तै रुदर्विकैः ।
 साधयेन्निफलादारु लवणव्योषदीप्यकैः ॥
 यमानोचव्यङ्गिङ्गुलवेतसै च पला र्द्रकैः ।
 सिद्धमेतत् पिवेच्छूलगुल्माशो जठरापहृत् ॥
 ब्रह्मपाण्डुमयञ्जीर्योनिदोषक्रिमिच्वरान् ।
 वातश्चेष्थामयांश्चान्यानुन्मादांश्चापकर्षति ॥ ११ ॥
 सर्पिः पानादिरागन्तोर्मन्वादिश्लेष्यते विधः ।
 पूजात्रयुपहारेऽपिहोमरुन्ताम्लनादिभिः ।
 जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥ १२ ॥

लघुनस्येत्यादी अविनस्येति विदुष्यस्य, तृत्वार्यं पञ्चाशत् पलानि, तद्वर्द्धं दशमूलस्येति मितित्वा दशमूलस्य पञ्चविंशति पलानि, पादशेष इत्यादकः लघुनस्य रसलयेति प्रस्थमेव । दाडिमासु, दाडिमरसः । तद्वर्द्धिकैरित्यत्र तच्छब्देन प्राधान्यात् प्रत्यासत्तया च घृतपरिभाषात् कोलादिरसैः प्रत्येकमर्द्धप्रस्थैरित्यर्थः, अन्ये तु तद्वर्द्धिकैरित्यत्र तच्छब्देन पाटावशिष्टकषायः परमिष्यते तेन लघुनस्य रसादीनां दशानामेव शरावाङ्गिकतेन प्रत्येकं प्रस्थमानमित्याहुः ॥ ११ ॥

आगन्तुनाटिचक्रित्वासाह सर्पिरित्यादि सर्पिरिह भतहरं चैतसादि । पूजेत्यादौ वनिः पूजोपकरणम् उपहार उपटौकनम् । किं वा पूजा वक्त्योपहारः उपटौकनमेव । अङ्गनाटिभिरिति आदि-शब्दात् स्वस्त्यायनादिकं बोध्यं यदुक्तं भूतानामग्निपन्धेवमीशानं जगतः प्रभुं । पूजयन् यत्नो तित्वं नुदत्यन्मादकं भयमिति ॥ १२ ॥

कृशामरिचसिन्धूत्यमधुगोपितनिर्मितम् ।
 अञ्जनं सर्वभूतोत्थमहोन्मादविनाशनम् ॥
 दार्वाभिधुभ्यां पुष्यायां कृतञ्च गुडिकाञ्जनम् ॥
 मरिचं वातपे मासं सर्पित्तं स्थितमञ्जनम् ।
 वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतैः ॥१३॥
 निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पनिम्बो कसर्षपैः ।
 डाकिन्यादिहरोधूपो भूतोन्मादविनाशनः ॥
 कार्पासास्थिमयूरपिच्छवृहती निर्माल्यपिण्डीतकै-
 स्वर्वांशीवृषदंशविट्पुष्यकेशाहिनिमोककैः ।
 गोशुद्धिपदन्तहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः ।
 स्कन्धोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशञ्चरघ्नः स्मृतः ॥
 ब्रह्मराक्षसजिन्नस्यं पक्कौन्द्रीफलमूत्रजम् ॥
 साज्यं भूतहरं नक्षत्रेताञ्जेष्ठाभ्युनिर्मितम् ।

कृष्णत्वग्दौ गोपितं गोरोचना दार्वाभ्यां स्पष्टम् । मरिच-
 मित्यादि मरिच गोरोचनायां वातपे मासैकं भावितमञ्जनं कर्तव्यम् ॥
 दोषभूतहतस्मृतिरिति दोषेण भतेन वा कृतास्मृतियस्य इत्यर्थः ॥१३॥
 निम्बेत्यादि स्पष्टम् । कार्पासित्यादि कार्पासास्थि कार्पासबीजं
 निम्बोत्थं गिबनिम्बोत्थम् । पिण्डीतकं मदनफलं त्वर्वांशीति
 त्वग्दौ वांशी वंशरोचना अन्ते तु त्वर्वांशी वंशस्य त्वगित्याहुः ।
 वृषदंशोविडानः तस्य विट् पुरीषं केशो भतकेशो बान इत्यपरं ॥
 ब्रह्मेत्यादि पक्कौन्द्रीफलं परिणतगोरक्षकं टोफलं गोमूत्रेण सह
 योज्यं नस्यं विधेयम् । साज्यमित्यादौ अन्ते अन्तापरजिता
 ज्जेष्ठाभ्यु तण्डुलाभ्यु देवतादौ क्रूरमिति ताडनवन्धनादिकम् ।

देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ॥
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च ॥ १४ ॥
इत्युन्मादचिकित्सा ।

अथापस्मारोधिकारः ।

वातिकं वास्तभिः प्रायः पैत्तं प्रायोविरेचनैः ।
सौ क्षिप्तं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥
स वेतः सुविष्टुदस्य सम्यगाश्वातिस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शब्दु ॥
मनोह्वा तार्क्ष्यजञ्चैव शत्रुत्पारावतस्य च ।
अञ्जनं हन्तप्रपस्मारमुन्मादश्च विशधतः ॥ १ ॥
यद्यौहिष्ठुवचावक्र शिरीषलशुनामयैः
साजाम् तैरपस्मारे सोन्मादेनावनाञ्जने ।
पुष्यादृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ॥

एतच्च परिवर्जनं वैद्यातरोपघातपरिहारार्थम् उक्तञ्च वैद्यातरो विनि
ष्कृति एवं क्रुद्धा मनोज्ञ इति ॥ १४ ॥

इत्युन्मादभोगोन्मादाधिकारः ।

तल्यचिकित्सितत्वादुन्मादानन्तरमपस्मारचिकित्सितमुच्यते
वातिकमित्यादि । वमनप्रायैरिति वमनप्रधानैः । सर्वत इत्युद्धं
मधश्च शुद्धस्य । आश्विषास्योति संशोषनानन्तरं संसर्ज्जनक्रमेण संजा-
तवचस्य । मनोह्वा मनःगिला, तार्क्ष्यजं रसाघ्नम् ॥ १ ॥

यद्यौत्पादौ चक्रं तगरं, शिरीषं शिरीषस्य फलं, चामयं कुष्ठम् ।
बुधे त्वादि पुष्यान्तत्वे यदुच्छ्रयादुत्क्रुद्धस्य पित्तं पास्तमित्याहुः ।
उलूकः मेचकः कीटः पश्चिमदेशजद्विष्टकः, एषां तण्डुलिकं यथा
बन्धनं पादम् । काप्रस्थानित्यादि कायस्यः निर्गुण्यो, शारदा-

तदेव सर्पिष्वायुक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ।
 नकुलोलूकमाज्जं रग्दक्षकोटाहिकाकजैः ॥
 तुण्डेः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिन्नम् ।
 कायस्थान् शारदान् सुद्धान् सुस्तोशीरयांस्तथा ॥
 सङ्घोषान् वस्तुमन्त्रेण पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
 अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदंष्ट्रे गरार्द्धिते ॥
 विप्रपीते जलघृते चैताः स्युरघृतोपमाः ।
 अपेतराक्षसीकुठपूतनाकेशिचोरकैः ॥ २ ॥
 उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ।
 जलकाशकृतातद्वद्दग्धैर्वावस्तरोमभिः ॥
 अपस्मारहरोलेपोमूत्रसिद्धार्धं शिशुभिः ॥ ३ ॥
 यः खादेत् क्षीरभक्ताशी मान्दिकेण वचारजः ।
 अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद्द्रुवम् ॥
 उल्लङ्घितनरग्रीवापाशं दग्ध्वा कृता मघी ।
 शीताम्बुना समं पीता हन्तापस्मारमुद्धतम् ॥ ४ ॥

निति मुद्गविशषणं ज्येष्ठमाहोद्भवमुद्गनिरासार्धम् । वर्तिरित्यङ्गन
 वर्ति । विप्रपीत इति पीतविषे, गरः संयोगविषं जलघृतइति जल-
 पानेन घृतप्राये सर्वथा घृते हि तेपजं विफलमिति जलघृततल्लक्ष्यं
 यथा विष्टबुद्धपायुर्द्धाक्षमाध्यातोडरमेहनम् विद्याञ्जलघृतं जन्तं
 शीतपाटकराननमिति ॥ २ ॥

अपेतराक्षसीति अपेतराक्षसी अतलक्षसी तस्याः खरस इत्यर्थः ।
 पूतना हरीतकी, बेगी भूतकेशी, चोरः चोरपुष्पी, चरकोक्तपूर्व-
 योगे वस्तुमन्त्रस्येनाटलापि वस्तुमन्त्रमेवत्याहुः । जिम्बा प्रधान
 कल्पतयात्र गोमूत्रमेव मत्वाद्वाच्यम् । जलकाशकृतेति जलका
 चम्पूचटकः तस्याः पुरीषेण, तद्वदित्युत्सादनम् । दग्धैरिति वस्त-
 रोमभिरित्यनेन योज्यम् । अपस्मारत्यादौ मूत्रं गोमूत्रम् ॥ ३ ॥

यः खादेदित्यादौ मान्दिकेण मधुना । उल्लङ्घित उल्लङ्घनघृतो-
 नरः तस्मिन् ग्रीवापाशं ग्रीवाबन्धनरञ्जुम् ॥ ४ ॥

स्वल्पपञ्चगव्यं घृतम् ।

प्रयोज्यं तैललघुनं पयसा वा शतावरी ।
 ब्रह्मीरसञ्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥
 निर्द्दह्य निर्द्दवां कृत्वा कागिकामरनालिकाम् ।
 ताम्रस्यसाधितां खादन्नपस्मारमुदरुति ॥
 हृत्कम्पोच्चिरजा यस्य मेदोहस्तादिशीतता ॥
 दशमूलोजलं तस्य कल्याणान्यञ्च योजयेत् ।
 गोशकट्रसदध्यन्त्रलीरमूत्रैः समैष्टं तम् ।
 सिद्धं चातुर्थकोन्मादद्रहापस्मारनाशकम् ॥ ५ ॥

दृढत् पञ्चगव्यं घृतम् ।

द्वे पञ्चमूले त्रिफलारजन्वी कुटजत्वचम् ।
 सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोचिणीम् ॥
 सप्त्याकं फल्गुमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।
 द्विपलानि जलदोषे पक्त्वा पादावशेषिते ॥
 भागीं पाठात्त्रिकटुकं त्रिष्टता निचुलानि च ।
 श्रेयसीमाढकी मूर्वीं दन्तीं भूनिम्बचित्तकौ ॥
 हे शांतिवे रौ हेषञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम् ।
 क्षिपेत् पिष्ट्वाक्षमात्राणि तैः प्रस्यं सर्पिषः पचेत् ॥

प्रयोज्यमित्यादि दोगव्यं स्पष्टम् । निर्द्दह्योत्पादौ चमरनालिका
 चमराख्यस्यलनाडी, चम्रसाधिताकिति काञ्जिदसाधितां हृत्कम्प
 इत्यादि स्पष्टम् । गोशकटित्यादौ दृढत्त्वं परिणतदधि समशब्दोद-
 दध्यादिभिश्च सम्बध्यते ॥ ५ ॥

द्वयञ्चमूल इत्यादि द्वयञ्चमूले विटारीगन्धादिके । रजन्वाधिति
 हरिद्रादयं वाभटेर्थापि द्विपञ्चमूली त्रिफला द्वित्रिणा कुटजत्वच इत्यु-
 क्तम् । सप्तपर्णं सप्तपर्णस्य लक्ष्. अपामार्गं अपामार्गस्य मूत्रं
 नीलिनीं स्वनामध्याता सप्त्याकं आरवधं फल्गु काकोद्दुम्बरिका-

गोशलाद्रस दध्यन्तलीरमूत्रैश्च तत् समैः ।
 पञ्चगव्यमितिख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥
 अपस्मारे ज्वरे कासे श्लथथावदरेषु च ।
 गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥
 अलक्ष्मीप्रहरचोम्नं चातुर्थं ऋविनाशनम् ॥ ६ ॥
 महाचैतसं घृतम् ।

शण्डिलिदृत्तयैरण्डोदशमूलीशतावरी ।
 रास्त्रामागधिकाशिशु क्वाथ्यं द्विपलिकं भवेत् ॥
 विदारोमधुकं मेदे द्वे काकोल्यौ सिता तथा ।
 एभिः खर्जूरं मृद्दीकाभोरयुष्मातगोक्षुरैः ॥
 चैतसस्य घृतस्याङ्गैः पक्तव्यं सर्पिरुत्तमम् ।
 महाचैतससञ्चन्तु सर्वापस्मारनाशनम् ॥
 गरोन्मादप्रतिश्याय तृतीयक चतुर्थकान् ।
 पापालक्ष्मी जयेदेतत् सर्वग्रहनिवारणम् ॥

फलं दुमदर इति लोक्षे पौष्करं मूलमिन्द्रियः । भार्गी भार्गी-
 मूलं विद्वतां विद्वतामूर्धं निबुनानि इज्वलस्य फलाति, अंयसो हन्ति-
 पिप्पली आदकी तृती तस्याबीजं रोहिषो गन्धतणभेटः भतिकं
 यमानी मटयनिका वनमल्लिका । अत्र पाटावशिष्ट कषायसुत-
 शुणः गोशलादिति रक्षाटयश्च घृतसमाः, तेनाष्टशुणः पाकः ॥ ६ ॥

महाचैतसे शयास्य मूलं बीजं वा प्यवहारस्तु बीजमेति माग-
 धिका पिप्पली । क्वाथ्यं द्विपलिकं भवेदित्यन्तेन क्वाथः, क्वाथोऽपि
 पूर्यवत् चैतसक्वाथवत् द्रोगान्महा काथ्यः । विदारोप्रभृति वल्कः ।
 मेदे मेदे द्वे, खर्जूरं खर्जूरस्य फलम्, अभोर शतावरी युष्मातं
 क्षौत्तरपथिकः कर्दः, तटभावे ताल मस्तकम् । चैतसस्य घृतस्याङ्गै-
 रिति पूर्वोक्तचैतसघृतकल्कैर्विशाना विफलादिभिः चैतसस्येयादि

कासश्वासहरश्चैव शुक्रार्त्नविशोधनम् ।

घृतमानं क्वाथविधिरिह चैतसवन्मतः ॥

कल्कश्चैतसकल्कोक्तद्रव्यैः सार्द्धञ्च पादिकः ।

नित्यं बुञ्जातकाम्राप्तौ तालमस्तकमिष्यते ॥ ७ ॥

कुष्माण्डकघृतम् ।

कुष्माण्डकरसे सर्पिरटादशगुणे पचेत् ।

यद्यथाहकल्कं तत् पानमपस्मारविनाशनम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मीघृतम् ।

ब्रह्मीरसे घृत्वाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणं मेध्यमुन्मादग्रहापस्मारणुदघृतम् ॥ ९ ॥

पलङ्कषाद्यं तैलम् ।

पलङ्कषावचापथ्याट्टिकाल्यकंसर्षपैः ।

जटिलापतनाकेशी लाङ्गलीहिहृषोरकैः ॥

लघुनातिरसाचिता कुठैर्विडम्भिश्च पक्षिणा म् ।

कल्याणषाङ्गैरिति वक्तव्येऽतिदेशातिदेशकरणम् अतोक्तकल्कद्रव्येन सह पादिकार्थम् अन्यथा कल्याणके तत्वाद्यसम्मितैरित्युक्तत्वाट्ठार्थप अक्षमानं प्रसज्यंत अतो विगाना त्रिफलेत्यादिना कल्केन सह विटारी मधुकादेः कल्कस्य मिनित्वा घृतान् पादिकत्वं ज्ञेयम् अतएव वक्षति कल्कश्चैतसकल्कोक्तद्रव्यैः सार्द्धञ्च पादिकमिति ॥ ७ ॥

कुष्माण्ड घृतं स्पष्टम् । ब्रह्मीघृते चतसृण्ये ब्रह्मीरसे घृत पाकः ॥ ८ । ९ ॥

पलङ्कषेत्यादि पलङ्कषा गुग्गुलुः, जटिला मांसी, घृतनाकेशी, भूत-
केशी, इति केचित् अन्ये तु घृतना हरीतकीभेदः केशी भूतकेशीत्याहुः
जलकर्मणो गोडोमी पठन्ते नत घृतना । नाङ्गी महापैशाचिका
व्यवहृता, अतिरसा जलघटिमधु अन्ये तु ज्योतिष्मतीत्याहुः जलकर्म

मांसाग्निनां यथालाभं वस्तून् चतुर्गुणैः ॥
 सिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ १० ॥
 अभ्यङ्गः सार्धपंतैलं वस्तून् चतुर्गुणैः ।
 सिद्धं स्याद्गोशक्तमूत्रैः खानोत्सादनमेव च ॥ ११ ॥
 इति अपस्मारचिकित्सा ।

अथ वातव्याध्यधिकारः ।

स्वादुस्त्रस्रवणैः स्निग्धै राहारैर्वातरोगिणः ।
 अभ्यङ्गस्त्रेहवस्पाद्यैः सखानेवोपपादयेत् ॥ १ ॥
 विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते चारं पित्रेन्द्रः ॥ २ ॥

अनुकमिति । चित्वा, दन्ती मांसाग्निनां पक्षिणामिति मृध्रादीनाम् ॥ १० ॥
 अभ्यङ्ग इत्यादि अकल्कमिदं तैलम् । गोशक्ता उत्सादनमुत्-
 वृत्तं गोमूत्रेण खानमिति यथायोग्यतया बोध्यम् ॥ ११ ॥

इत्यपस्माराधिकारः ।

वातविशेषस्याक्षेपकादेरपस्मारवद्वंग कर्तृत्वान्तथा प्रायस्तल्ल
 चिकित्सितत्वाच्चोपस्मारानन्तरं वातव्याधिर्ह्यच्यते । यद्यपि वातव्या-
 धिरित्युक्तविक्रान्ते वा यावति प्रसङ्गः तथापि व्याधिपदसमानाधिकार-
 यथादिक्रतो दुःखकारो वातोव्याधिरित्यर्थोऽज्ञेयः । ननु वातव्याधिवत्
 पित्तकफविकारा अपि तद्वतोषट्प्रपादयः क्रिमिति पृथक्करणे नोच्यन्ते
 नैवं वायोरेतिबलत्वेन गरीयस्वात् तद्विकाराणामेव तु दुःसाध्यत्वात्
 आश्वेनात्ययकरत्वात् विशिष्ट चिकित्सितत्वाच्च पृथक्करणेनाभिधानं
 युक्तम् । कफपित्तविकाराणान्त्यथाविधत्वात् विरेचनयमनादि
 कफपित्तसामान्यचिकित्सोक्त्या चिकित्सोक्ता इति ज्ञेया ।

साधारण चिकित्साभाह स्वादुस्त्रादि ॥ १ ॥

विशेषत इत्यादी चारं यवचारं किम्वा पृथग्व्याय निहिंष्ट'
 दीपनचारम् ॥ २ ॥

आमाशयस्य शुद्धस्य यथादोषहरीक्रिया ।

आमाशयगते वाते कर्हिंताय यथाक्रमम् ।

देयः षड्धरणयोगः सौरात्रं सुखानुना ॥ ३ ॥

चित्तकेन्द्रयवाः पाठाकटुकातिविषाभयाः ।

महाव्याधिप्रशमनीयोगः षड्धरणः स्मृतः ॥

पलदशमांशोधरणं योगोऽयं सौश्रुतस्ततस्तस्य ।

भाषेण पञ्चगुञ्जकमानेन प्रत्यहं देयः ॥ ४ ॥

आमाशयस्य इत्यादि शुद्धस्य वमनविरेचनादिना शुद्धस्य ।
आमाशयगत इत्यादि सुशुतस्य कर्हिंताय यथाक्रममिति स्नेह स्नेह
पेषादि, क्रमानति क्रमण, वातस्याग्नि कफस्थानगतत्वेन । यदुक्तं
स्थानात्स्थानगतं दोषं स्थानवत् समुपाचरेदिति ॥ ३ ॥

षट्धरणयोगो महाव्याधि प्रशमन इति भेदः कफाहतव्याधिः ।
षट्धरण इति षष्ठां चित्तकाटीनां प्रत्येकधरणं पलदशमांशरूपं मानं
बलं च तथा एतदेवाह पलदशमांशो धरणमिति ननु पञ्चदश व्यङ्ग-
स्थापि चरक सुशुत मतभेदेन द्विधा उक्ता तदहं चरकस्य पलदश
दशमांशो धरणम् इत्यत आह योगोऽयमिति अयं चित्तकेत्यादि योगः
सौश्रुत इति क्त्वा तस्य सुशुतस्य पञ्चगुञ्जकमानेन भाषेण यत्पलं
भवति तस्यैव पलस्य दशमांशभागः प्रत्येकं चित्तकाटीनां षष्ठां प्रत्येकं
सप्ततिनं यावद्देयमित्यर्थः एवञ्च पञ्चगुञ्जकमानानुसारात् पलदश-
मांशेन रक्तहृद्यधिकपणसापकाः भर्त्सन् षड्भिर्धरणैश्च मिलित्वा
षड्धरत्तिक भाषानुसारेण षड्धरत्तिकहृद्यपणसापकाधिककर्षहृद्यं स्यात् एत-
देव व्यङ्ग्यमाशेन दशरत्तिकमापेण सरत्तिकहृद्यमापत्रयाधिककर्षमापं
भवति तादृक्स्थानञ्च प्रत्यहमेव सप्तरात्रं यावत् देयम् । उत्सर्ग-
तोक्ति कर्षसृणंस्य देयोभवति अत्र सरत्तिकहृद्य मापक त्रयाधिक कर्षं
पक्ष्याहं विशेषवचनमेवेति ॥ ४ ॥

पक्वाशयगते वाते हितं स्नेहविवरेचनम् ।

वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥

स्तुहीलवणवार्त्ताकुस्नेहान् छन्ने घटे दहेत् ।

गोमयैः स्नेहलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥ ५ ॥

काय्यो वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ॥ ६ ॥

त्वङ्मांस सासृक्शिराप्राप्ते कुर्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥ ७ ॥

स्नेहोपनाहाग्निकर्म्म बन्धनोन्मर्दनानि च ।

स्नायुसन्धप्रस्थिसंज्ञान्ते कुर्यात् वाते विचक्षणः ॥ ८ ॥

वस्तयः शोधनीया या इति शोधनवस्तयः यथा शोधनद्रव्य
निःकाथान्तत्कल्कस्नेहसैन्धवैर्युक्ताः खजेन मथिता वस्तयः शोध-
नीयाः मता इति । प्राशाश्च लवणोत्तरा इति लवणप्रधाना आहाराः
किंवा लवणोत्तराः प्राशाः स्नेहनवणकल्याणलवणाटयः । तदेव
स्नेहनवणमाह स्तुहीत्यादि अत्र लवणानि पञ्च, स्नेहाश्चत्वारः छन्न
इति शरावाटि पिहिते लिप्रमुखे, गोमयैरिति स्तुहीपञ्चलवण वार्त्ताक
फलानि तदनु घृत तैलवमामज्जः स्निग्धीकृत्य घट कृत्वा मुखमालिष्य
गोमयाग्नि ता दग्धभ्यानि अतः कोष्ठं विभज्य उपयोज्यानि ॥ ५ ॥

विधिव्यस्ति विशोधन इति । मत्वाद्वाताश्लरी चिकित्साविधिः ॥ ६ ॥

त्वङ्गत्यादि अत्र त्वङ्गाभाटि गतवाते रक्त मोक्षणरूपमेकमेव
चिकित्सितम् । आनरकरक्तव्यपगगतया बोध्यम् । अन्ये स्नेहांभ्य-
ङ्गोपनाहांश्च मर्दनान्तेणानि चेति सुश्रुतवाक्यस्य त्वङ्गांसासृक्-
शिरा प्राप्ते इत्यनेन सह सम्बन्धं विदधति । ततश्च त्वङ्गांसासृक्-
गतवाते स्नेहाभ्यङ्गादिकं रक्तगतवाते तु योग्यतया रक्तमोक्षणसंवे-
त्याहुः ॥ ७ ॥

स्नेहोपनाहेत्यादिना स्नायु सम्प्रस्थितगतवाते चिकित्सा
माह ॥ ८ ॥

स्वेदाभ्यङ्गावगाहंश्च हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ॥ ९ ॥
 शीताः प्रदेहारक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १० ॥
 विरेको मांसमेदःस्थे निरुहाः शुभनानि च ।
 वाह्याभ्यन्तरतः खेहै रस्थिमज्जगतं जयेत् ॥
 हर्मोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।
 विवद्वमार्जं शुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम् ॥ ११ ॥
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
 सितामधुककाश्रमर्थैर्हितमुत्पापने पयः ॥
 शिरोगते निले वातशिरोरोगहरी क्रिया ॥ १२ ॥
 व्यादितास्ये हनुं खिन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीद्य च
 प्रदेशिनीभ्याञ्चोन्नम्य चिबुकोन्नामनं हितम् ॥

सुदेवाभ्यङ्गत्याटिना रसगतानिजचिकित्साःमाह । हृद्यमित्यत्र
 स्पष्टमिति जंघुडः पठति; किन्तु त्वक्शब्देन त्वक्स्याद्रस उच्यते
 त्वगाश्रयित्वञ्च रसस्य सर्वगतत्वान्नवति । अतएव धातुगत कृष्ठाभि-
 धाने त्वगतत्वेनैव रसगतत्वमुक्तमिति क्त्वा रसगत कृष्णलक्षणां सुशुते
 नोक्तम् । एतोरसस्य विशेषेण हृदयाश्रितत्वात् हृद्यमेव पाठोद्युक्त
 इत्याहुः ॥ ९ ॥

शीताप्रदेहेति शीतप्रदेहारटिरूप चिकित्सा कथनार्थं मित्रं निखितं
 तेन त्वङ्गांशसृगित्वादि सुशुत वचनेन पूर्वोक्तस्य पौनरुक्तं नाश-
 क्त्वाणीयम् ॥ १० ॥

मेदस्थानिजचिकित्साःमाह विरेके इत्यादि । मज्जगतानिज
 चिकित्साःमाह वाह्योत्यादि । शुक्रस्थानिजचिकित्साःमाह हर्म इत्यादि
 हर्म इति मनसः ॥ ११ ॥

गर्भेत्यादौ मधुककाश्रमर्थं फलाभ्यां दुग्धं साध्यं, सिता तु पक्षेप-
 नीया । कश्चित्तु सितादिभिर्दुग्धं साध्यमित्याहुः उत्पापने पुष्टि-
 जनने ॥ १२ ॥

व्यादितास्येति व्यादित्वासे विवद्वतास्ये प्रदेशिनी, खङ्गुष्ठान-
 न्तराङ्गुष्ठी, उन्नम्ये तत्र चिबुकमिति शेषः । मासेण्डरी मापपिष्टक

अर्हिते रवनीतेन खादेन्नाषेखडरीं नरः ।
 चीरमांसरसैर्भूक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत् ॥
 स्नेहभ्यङ्गशिरोवस्त्रिपाननस्यपरायणः ।
 अर्हितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥ १३ ॥
 पञ्चमूलीकृतः क्वाथो दशमूलीकृतोऽथवा ।
 रुक्मस्वेदस्थानस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥
 वाताद्वाग्धमनीदुष्टौ स्नेहगण्डूधवारणम् ॥ १४ ॥
 कल्याणकलेहः ।

सहरिद्रावचाकुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
 अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥
 एतानि समभागानि क्षुण्णचूर्णानि कारयेत् ।
 तच्चूर्णं सर्पिषालोद्गप्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
 एकविंशतिरात्रेण भवेत् श्रुतिधरोनरः ।
 मेघदुन्दुभिनिर्वोषोमत्तकोकिलनिखनः
 जडगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ १५ ॥
 वक्षस्त्रिकलन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।

विकृतिः । माषेखडरी भक्षणात्तत्रं चीरमांसरसैरन्नं भूक्त्वा ततो दश-
 मूलीकृतं पिबेदित्यर्थः । औत्तरभक्तिकमिति भोजनानन्तर काली
 यम् ॥ १३ ॥

पञ्चमूली । वात्यादित्यादौ वाग्धमनीवाग्वाहिनी धमनी ॥ १४ ॥

सहरिद्रेत्यादौ अजाजी क्षुण्णजोरकं, अजमोटा यमानी,
 यष्टिमधुकशब्दं न ब्रह्मयष्टीति श्रीकण्ठदन्तो व्याचष्टे तत्तु न व्यवहार
 शिद्धं नापि टीकान्तरे दृष्टमिति ॥ १५ ॥

वक्षस्त्र्यादि सुशुतस्य विक्रमिह अंशद्वयान्तरसन्धिः सहि
 श्लेष्मस्थानं तद्गत एव वाते वमनं नस्यञ्च योगिकम् । नस्यमिह

वमनं हन्ति न च कुशलेन प्रयोजितम् ॥ १६ ॥

माषबलादिः ।

माषबलान्मूकशिञ्जीकन्तृणाराह्लाश्वगन्धोरुवूकाणाम् ।

क्वाथोनस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥

अपहरति पक्ष्वातं मन्यास्तम्भं सकर्णनादरुजम् ।

दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥ १७ ॥

दशमूलीवलामाषक्वाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।

सायं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वच्यामववाङ्गके ॥ १८ ॥

मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रान्तथात्मगुप्तास्वरसं पिबेत् वा ।

नस्यन्तु यो मांसरसेन दद्यान्मासादसौ वज्रसमानवाङ्गः ॥ १९ ॥

शिरोविरेचनमिति । कुशलेन प्रयोजितमिति विशेषणात् प्रतिमर्षं
विना चतुर्विधमप्यत्र नस्यमित्येके ॥ १६ ॥

माषबलेत्यादि अत्रकलहं गन्धतणं, अश्वगन्धामूलं । कायमात्रा
चात्र मुखेन पेटकायतस्थ्या, यस्ततायनं काथं नासिकया पाठं न
शक्नोति, तनासौ स्लोकस्त्यज्यः । रामठं हिङ्गु, तस्य रक्तिकादयं सन्ध
वस्य तु माषकद्वयं प्रक्षिपन्ति दृष्टाः । यस्मिन्पाश्चै पीडा ता-
पाश्चैनासापुटेन भोजनसमाप्तौ सायंकाले शक्तानुरूपं पेयश्चायं
काथः ॥ १७ ॥

दशमूलीत्यादौ तैलाज्यमिश्रितमिति तैलाज्यं प्रक्षेपणीयम् ।
भुङ्क्तेति भोजनानन्तरं सायंकाले शक्तानुरूपं नासिकया पिबेत् ॥ १८ ॥

मूलकित्वादि मूलं बलाया इत्येकोयोगः, पारिभद्राञ्च मूलमिति
द्वितीयः, अनयोः स्वरसः काथो वा । आत्मगुप्तास्वरसं पिबेदिति,
तृतीयः, पानमेधं नासिकया, नस्यन्तु योमांसरसेनेन चतुर्थः । अत्र-
तैलमैश्वरे प्रक्षिपन्ति दृष्टाः । अन्ये सैश्वर्यधर्मात् प्रक्षिपन्ति
नस्यन्तु योमांसरसेनेत्यत्र, तयोर्मांसरसेनेति पठित्वा दिश्वच्याववा-
ङ्गवयोरिति व्याख्यातव्यमेके ॥ १९ ॥

माश्रात्मसुप्त कौरुण्डवाट्यालकशृतं पिबेत् ।

हृङ्गुमेन्धवमंयुक्तं पक्षावातनिवारणम् ॥

बाहुशोषे पिबेत् सर्पिभूक्त्वा कल्याणकं महत् ॥ २० ॥

हरितक्यादिलेहः ।

हृदि प्रकुपिते वाते चांशुमत्याः पयोहितम् ।

हरीतकीवचारास्त्रासैन्धवं चाम्बवेतसम् ॥

घृतमात्रासमायुक्तमपतन्वकनाशुनम् ॥ २१ ॥

स्वल्परसोनपिण्डः ।

पलमर्द्धं पलञ्चैव रसोनस्य सुकुट्टितम् ।

हृङ्गुजीरकसिन्धुत्वैः सौवर्चलकटुत्वयैः ॥

सूर्यितैर्माषकोष्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ।

यथाग्निभक्षितं प्रातरुत्क्राथानुपानतः ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं माषमेकं निरन्तरम् ।

वातरोगं निहन्तग्राशु अर्हितं सापतन्वकम् ॥

माषेत्यादि वचनं स्पष्टम् ॥ २० ॥

बाहुशोषइत्यादौ महत् कल्याणकम्, उन्मादाधिकारोक्तम् ।

हृदित्यादौ अंशुमती गान्धर्गी तथा मिद्धं पयइत्यर्थः । हरीतकी-

त्यादि काष्ठेन चर्णेन वार्यं योगः, काथपत्रे सैन्धवघृते प्रक्षिपेत्,

चूर्णपत्रे घृतकर्पद्वयेन चर्णेत्यादौ माषकाः पेया इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पलमर्द्धंपलमित्यादि पलमर्द्धंपलञ्चेति सार्द्धंपलम् एवं वाशब्दः

एवं बोधायनेन, इवार्थं वाशब्दो वा । “ पलमर्द्धं पलञ्चैव ” इत्य-

पि पाठः । तस्मादिरहितपिष्टरसोनस्य किञ्चिदातमेन शुष्कस्य

सार्द्धंपलमेकं, माषकाष्टकं माषकदशकं वा प्रतिदिनं सेदनीयम् ।

अनयेव मातृया मासमेकं सेवनोपयुक्तं न स्यात् अतः पुनरपि रसोन

पिण्डं करणीयम् । नच वाच्यं यावत्प्रा मातृया मासोपवीगो भवति

एकाङ्गरोगियो चैव तथा सर्वाङ्गरोगियो ।
 उरस्तुम्भे च ग्टस्यां क्रिमिकोष्ठे विशेषतः ॥
 कटोष्ठामयं हन्यादुदरञ्च विशेषतः ॥ २२ ॥
 हन्ति प्राग्भोजनात् पीतं दध्यन्कं सबचोषणम् ।
 अपतानकमन्योऽपि वातव्याधिक्रमोहितः ॥ २३ ॥
 वातघ्नैर्देशमूल्या च नरं कुण्डमुपाचरेत् ।
 स्त्रेहैर्भांसरसैर्वापि प्रष्टुं तं विवर्जयेत् ॥
 पिप्पल्यादि रजसूनीप्रतितून्योः सुखाम्बुना ।
 पिपेद्वा स्त्रेहलवणं सष्टतं चारहिङ्गुवा ॥ २४ ॥
 आभमाने लङ्घनं पाणितपश्च फलवर्त्तयः ।
 दीपनं पाचनञ्चैव बलिश्चाप्यत शोधनः ॥ २५ ॥
 प्रत्याभमाने तु वमनं लङ्घनं दीपवन्तथा ।
 प्रत्यष्टीलाष्ठीलिकयोरन्तर्बिद्रधिगुह्यावत् ॥

तावत्त्वं मावा क्रिमिति न दर्शितेति, बटस्तयासति धीर्यहानिः स्ला-
 दित्याहुः ॥ २२ ॥

हलीत्यादौ सबचोषणमिति यच्चानरिच चूर्णं सहितमित्यर्थः ॥ २३ ॥

वातघ्नैरिति भद्रटाः क्वांटिगणैः, दशमूलो च विख्यातैव गणत्वान्
 एतैः काथमूहोपनाहादिकं कुर्यात् । नवत्वन्तु कजस्य यावत्
 सरुजाटङ्गरिति । पिप्पल्यादिगणः सौशुतः रजसूनीं स्त्रेहलवणञ्च
 स्त्रेहो लवणवासाकुसुमैर्हानित्यादिना पूर्वमुक्तम् इदमपि सुखा-
 म्बुना एव पिपेदिति । सष्टतं चारहिङ्गुवेति छतनेव यवचार
 हिङ्गुनोश्च पानम् । छतस्य कर्षकं यवचारस्य चतस्र्यांशकं हिङ्गुनः
 मङ्गरक्तिकमिति ॥ २४ ॥

दीपनं पाचनञ्चेति लङ्घनानन्तरं दोषशेषशमनार्थं दीपनं
 पानञ्च भेषजं देदम् ॥ २५ ॥

दशमूलीवलाराखा गुडूची विश्वभेषजम् ।
 पिवेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गु ॥ २६ ॥
 शेरालिकादलैः कायो बृहग्निपरिसाधितः ।
 दुर्बलं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥
 पञ्चमूलकषायन्तु रूतैलं त्रिवृदुष्टम् ।
 त्रिवृत्तैर्वाथ वा युक्तं गृध्रसीगुल्मानुत् ॥ २७ ॥
 तैलं घृतं वार्द्धकमातुलुङ्गोरसं सचुक्रं सगुडं पिवेद्वा ।
 कटूरुष्टत्रिकगुल्मापूलगृध्रस्यदावर्त्तहरः प्रदिष्टः ॥ २८ ॥
 तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
 मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यरुग्रहापहः ॥ २९ ॥
 गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृत्वा पीता सुचर्यिता ।
 दीर्घकालोप्यितां हन्ति गृध्रहीं कफवातजाम् ॥
 अत्राति यो नरः सिद्धमेरण्डतैलसाधिताम् ।

प्रत्याधाने तु वननमिति प्रत्याधानस्याम. शयसगुल्यत्वात् ॥ २६ ॥
 दशमूलीत्यादि दशमूल्यादीनां काये एरण्डतैलं प्रक्षेप्यम् ।
 शेरालिकेत्यादिष्वचनं खडम् । पञ्चमूलीत्यादि पञ्चमूली महती ॥ २७ ॥
 तैलं घृतं वेलादौ आर्द्धकरस मातुलुङ्गफलरस चुक्र गुडा-
 दीनां तल्लोभागः तैलं घृतं वा दत्त्वा पिवेदिति । पिवेदिति वाशब्दः
 पूर्वयोगापेक्षया किञ्चा तैलमेव सचुक्रगुडमित्थेकोयोगः, तथा घृत-
 मपि सचुक्रगुडमिति द्वितीयः । तथा मिश्रितार्द्धकरसः मातुलुङ्गी-
 रसोर्ध्वं सचक्रगुड इति तृतीययोगः । सातुलुङ्गी मधुकुक्कुटी ॥ २८ ॥
 तैलमेरण्डजमित्यादि योगोऽयं विरेचकत्वेनात्यमात्रया प्रत्वहं
 मासं यावदुपयोज्यः । भूरिमात्रोपयोगे तु बलहानिः स्यात् तेन
 गोमूत्रस्य पक्षं किञ्चिन्नानं वा तथा एरण्डतैलमपि मासकाटकं
 किञ्चिन्नानं वा कोशाद्यपेक्षया प्रत्वहं मासं यावदुपयोज्यम् ॥ २९ ॥
 गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यामित्यादि गोमूत्रैरण्डतैलयोर्मिश्रित्वा कर्ष-
 ण्यं पिप्पलीचूर्यस्य मासकचतुष्टयमिति व्ययहरन्ति वृद्धाः । अत्रा-

वान्ताकुं गृध्रसीखिन्नः पूर्वामाप्रोत्यसौ गतिम् ।
 पिष्टुरण्डफलं क्षीरे सविश्वं वा फलं रुवोः ॥
 पायसो भक्षितः सिद्धो गृध्रसीकटीशूलनुत् ॥ ३० ॥
 रास्त्रायास्तु पलञ्चैकं कर्षान् पञ्च च एगुतोः ।
 सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥
 गृध्रस्यार्त्तं नरं सम्यक् पाचनाद्यैर्विशोधितम् ।
 ज्ञात्वा नरं प्रदीप्ताग्निं वस्तिमिः समुपाचरेत् ॥ ३१ ॥
 नादौ वस्तिविधिं कुर्यात् यावद्दूर्द्धं न शुध्यति ।
 खेहो निरर्थकस्तस्य भस्मान्येवाज्जतिर्यथा ॥ ३२ ॥
 गृध्रस्य जङ्घायाः स्नेहस्वेरे कृते भक्षन् ।
 पद्भ्यां निर्मार्दितायाञ्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥
 अवताप्याङ्गुलीं सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः ।
 ज्ञात्वा समुन्नतं ग्रथं कण्डरायां व्यवस्थितम् ॥
 तं शस्त्रेण विदार्याशु प्रवालाङ्गुरसन्निभम् ।
 समुद्धृत्याग्निना दग्ध्वा लिप्सेद्युष्ट्राह्वचन्दनैः ॥

तोत्यादौ एरण्डतेनसाधितं सम्बन्धितामित्यर्थः । पिष्टेत्यदित्यग्नौ
 रहितमेरण्डबीजं कर्षं किञ्चित्तरण्डवान् टक्त्वा क्षीरेण दिरेचनाद्यै
 पायसः साध्यः । सविश्वं वेति पूर्वयोगापेक्षया वा शब्दः, अत्रापि
 किञ्चित्तरण्डनादीन् टक्त्वा शुण्ठे एरण्डफलाभ्यां पिष्टाभ्यां कर्षाङ्गं वा
 कणाशुण्ठोदित्यादित्परिभाषया पायसः साध्यः ॥ ३० ॥

रास्त्राया इत्यादि खाद्यन्त मापकाष्टकं तत्र प्रजलरूपानम् । ३१ ॥

नादौ वस्तिविधिं कुर्यादित्यादौ यावद्दूर्द्धं न शुध्यतीति, ऊर्द्धस्ति-
 त्यत्र पक्षाशयादिति शेषः तेन यावद्दूरं कवमनाभ्यां व्यासाशयो न
 शुध्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

गृध्रसीयादि जङ्घायाः सकाशात् गृध्रसीं कनिष्ठायामङ्गुली

विध्येच्छिरामिन्द्रवस्त्रे रधस्ताञ्चतुरङ्गुलेः ।
यदि भोपशमं गच्छेद्देहेत् पादकनिष्ठिकाम् ॥ ३३ ॥
तगरस्य शिफामाद्रां पिष्ट्वा तक्रेण यः पिबेत् ।
वड्छणानिलरोगार्त्तः स क्षणादेव मुच्यते ॥
दशमूलीकपायेण पिबेद्वा नागराभ्रसा ।
कटिम्बूलेषु सर्वेषु तैलमेरण्डसम्भवम् ॥
विश्वच्यां खञ्जपङ्कोश्च दाहे हर्षे च पादयोः ।
क्रोष्टुशीर्षविकारे च विकारे वातकण्ठके ॥ ३४ ॥
शिरां यथोक्तां निर्विध्य चक्रित्सा वातरोगमुत् ॥ ३५ ॥
रुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे तु रुड्डीचीतिफलाभ्रसा ॥ ३६ ॥
जीरेणैरण्डतैलम्वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ।
रक्तावसेचनं कुर्यादभीक्ष्णं वातकण्ठके ॥
पिबेदेरण्डतैलम्वा दहेच्छुचीभिरेव वा ॥ ३७ ॥

अवनाथेति योजना, कण्डूरा कनिष्ठाङ्गुलिसंघता स्थूलशिरा, इन्द्र-
वस्त्रिदिह गुणफजङ्गुयोर्मध्यदेशः ॥ ३३ ॥

तगरस्येत्यादि तगरः पिण्डतगरः । दशमूलीतयादि दशमूली-
काथनागरकाथौ एरण्डतैलं प्रक्षिप्य पिबेत् । नागराभ्र इति
अतप्रल सामताया बोध्यम् ॥ ३४ ॥

शिरां यथोक्तामिति शिराव्यधिविध्यनतिक्रमेण वातकप भयाद-
त्यमत्यञ्च रक्तं स्त्रायम् । खञ्जपङ्कूः दौर्देशोनोक्तत्वेन खञ्जादपि
रक्ताहतवातवदनायां जङ्गादि सन्धिगता एव शिराव्यध्या भवतीति
भानुमतीः ॥ ३५ ॥

रुग्गुलुमित्यादौ एरण्डकाथेन त्रिफलाकाथेन वा शोधयित्वा
रुग्गुलुपर्णाच्छः । अत्र एरण्डतैलेन पिष्ट्वा रुग्गुलुः प्रक्षेप्यः ॥ ३६ ॥

जीरेणेत्यादि चतुर्ण्येन दुग्धेन एरण्डतैलं प्रेष्यं, वड्ढटोषे-
त्रिरेचकार्थं जीर्णं क्षीराद्यभोजनमित्यादि वामटटर्शनात् । पिबेद्वा वृद्ध-
दारकमिति अत्रापि क्षीरेणैति बोध्यम् ॥ ३७ ॥

आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः ।

खल्ल्यां ख्लिग्धाखल्लवस्यैः स्वेदमर्द्दीपनाहनम् ।
 शृयक् पलांशा त्रिफला पिप्पली चेति चूर्णितम् ॥
 दशमूलाखुना भाव्यं त्वगेलाङ्गपलान्वितम् ।
 दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकोजतः ॥
 एष मांसरसाध्यासाहातरोगान् विशेषतः ।
 हन्ति सन्ध्यास्थिमज्जस्थान् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
 भाव्यद्रव्यसमं काथ्यं काथोऽटांशस्तु तेन च ।
 आर्द्रं यावद्दिनं भाव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥ ३८ ॥

त्वयोदशाङ्गगुग्गुलुः ।

आहाश्वगन्धा हवुषा गुडू चीशतावरीगोक्षुरवृद्धदारकम्
 रास्ताशताह्वारुशटीयमार्गसनागराञ्चेति समैश्च चूर्णम्
 तुल्यं भवेत् कौशिकमत्र मध्ये देयं तथा रुर्पिरतो द्विभागम्
 अर्द्धात्रमात्रं त्वय तत् प्रयोगात् कृत्वानुपानं सुरयाथ यूजैः
 मद्ये न वा कोष्णजलेन वाथ क्षीरेण वा मांसरसेन वापि ।

खल्ल्यामित्यादौ क्लृप्तमिति काञ्चिकम् । शृयगित्यादौ त्वगे-
 लयोर्ध्वं लिताङ्गपलं बोध्यम्, एतत् त्रिफलादि गुग्गुलुत्वान्नं सर्वमेकी-
 कृत्य बोध्यम् । भाव्येत्यादि काथ विशेषः तेनेति अटांशशेषकाथे-
 नार्द्धे कृत्वा दिनैकं यावद्भाव्यं, भावनाविधि समाप्तिस्तु सप्ताहादिति ।
 इवञ्च परिभाषा वाभटमतात् सारिणी तेनाध्यात्मसूत्रकत्वं नाशङ्क-
 नीयम् । वृक्षस्तु वेष्टवद्दिगुक्तेनाश्रमानोऽत्र चातपे स्थितः । टाग-
 मूलाखुना शोध्यः सप्तवारञ्च गुग्गुनुगुगुलुक्त्वान्, तत् पुनरनाप-
 निति निश्चयः ॥ ३८ ॥

त्वयोदशाङ्गगुग्गुलुः आहमिति सूनामख्यातं वणिजद्रव्यम् ।
 हवुषा सूनामख्याता । समैरिति समैर्भागैरुपकृतं, तुल्यं भवेत्
 कैशिकमिति समुद्रितसर्वं चूर्णसमं गुग्गुनुगुगुलुः ततोऽर्द्धभागमिति

कटीग्रहे षट्प्रसि बाहुशृष्ठे हनुग्रहे जानु नि पादयुग्मे ॥
 सन्धिस्थिते चास्थिगते च वाते मज्जागते स्नायुगते च कुष्ठे ।
 रोगान् जयेद्वातकफानुविह्वान् वातेरितान् हृद्गृह्योनिदोषान् ।
 भग्नास्थिविद्वेषु च खञ्जवाते तयोदशाङ्गं प्रबर्दान्ततन्त्राः ॥३६ ॥
 जित्वावरकमग्रे तु वाते वातहरं हितम् ।
 अन्नाद्यते तदुल्लेखो दीपनं पाचनं लघु ॥
 सुप्तिवाते त्वत्तद्भ्रमोक्षं कारयेद्भ्रुशो भिषक् ।
 दिक्ष्याच्च लवणागारधूमैस्तैलविमर्हितैः ॥ ४० ॥
 सर्पिसौलं सामज्जगानाभ्यञ्जनवस्तयः ।
 स्वैदाः स्निग्धानि वातञ्च स्थानं प्रावरणानि च ॥
 वसाः पयोसि भोज्यानि स्वाद्दल्ललवणाजि च ।
 वृंहणं यन्तु तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥
 पटोलफलकैर्युधो वृष्यो वातहरो लघुः ।
 वाट्यालककृतोयूषः परं वातविनाशनः ॥ ४१ ॥
 बलायाः पञ्चमलस्थ दशमूलस्थ वा रसे ।
 अजाशर्षास्त्वजानूपक्रव्यादपि शितैः पृथक् ॥

केशिकाङ्गभागं भिषजस्त यावता हृतेन सुगुल्फोः प्रेषणं भवति
 तावदेव हृतं गृह्णन्ति सुराद्यनुपादभेदो दोषभेदापेक्षः ॥ ३६ ॥

संज्ञेपाटाद्वतत्रातर्षिकत्सामाह जित्वंति आवरन्मिति वाशो
 रावरकोयो दोषस्तम् । तदुल्लेखइति अत्रख वमनम् ॥ ४० ॥

सर्पिरित्यादि क्रियास्त्वं चरकस्य । पटोलफलकौरत्यादौ तथा
 वाट्यालककृतोयूष इत्यादौ यूषयोनित्वान्मुद्गाटयोऽपि बोध्याः अन्ये तु
 केवलयोरेव पटोलफलवाट्यालकयोर्बोध्यावेत्याहुः ॥ ४१ ॥

बलायाइत्यादि बलादिभिस्त्रिभिः साधनद्वयैरजाशर्षाटयस्त
 चत्वारः पृथक्साध्याः, तेन द्वादशरसा भवन्ति । बलादिभिरहं
 शतं कला तेन मांसरसः करणीय इत्याहुः । अन्ये तु प्रास्थिके-

साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यन्तव्योषसंस्कृतान् ।

भोजयेद्वातरोगार्त्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥ ४२ ॥

पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ।

वाजिगन्धावलासिद्धोद्गमूलीमहौषधम् ॥

द्वेष्टघ्नलौ रास्ता च गणोऽरुतनाशनः ॥ ४३ ॥

कोलं कुलत्वं सुरदाहरास्तामाघाउमातैलफलानि कुष्ठम् ।

वचाशताह्वेयवचूर्णाम्बुष्णानिवातामयिनां प्रदेहः ॥ ४४ ॥

आनूपवेशवारोष्णप्रदेहो वातनाशकः ।

निरस्थिपिशतं पिष्टं स्निग्धं गुडघृताश्वितम् ॥

कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥ ४५ ॥

असि कर्षमानं बन्धामनमनुरुपमजाशीर्षसांसञ्च पक्षिष्य पाचनीयम्, परिशिष्टे पलचतुष्टये इति वस्त्रेण छानयित्वा परिभर्जनीयं, तदनु सैन्धवाम्बुदधि निःकटून्मनुष्पाणि, दत्त्वा संस्कार्यम् । एवं दृष्टत् पञ्चमूलेन च साधनम् । अजाशीर्षवत् कूर्मकर्कटाद्यम्बुजावा मःसेन तथा महिषवराहादीनामानुपानां मांसेन तथाक्रव्यादानां मांसेन रससाधनं कथ्यते इति ॥ ४२ ॥

पञ्चमूलीत्यादि स्वल्पा पञ्चमूली । वाजिगन्धेत्यादौ वनास्तिस्त्र इति बला, अतिबला, नागबला, इति ख्याता । अत्र बला पीतपुष्पा, अतिबला श्वेतपुष्पा, नागबला गोरक्षरुडुला मृष्टघ्नस्त्रीद्वयं श्वेतपुष्प-पुष्पभेदात् गगत्वादनेन सन्धीः कार्शाटवल्पनाः कार्शाः ॥ ४३ ॥

कोलमित्यादि कोलं बटरफलं अतसी तिसीतिमाघा, तैल-फलं तैलविशिष्टफलं एतानि समभागचूर्णानि कार्शिकेन पिष्ट्वा तत्रोक्त्य लेपोदयेः ॥ ४४ ॥

आनूपवेशवार इति वराणादिरांसहृतः । तस्य पारिभाषिकी संज्ञाकाह निरस्त्यादि ॥ ४५ ॥

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाण्यद्रव्यसंयुतः ।
 सानूपमांसः सुस्विन्नः सर्वस्त्रेहसमन्वितः ॥
 सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वनः परिकीर्तितः ।
 तैनोपनाहं कुर्वीत सर्वेदा वातरोगिणाम् ॥ ६६ ॥
 साल्वनस्त्रेदः ।

वातघ्नो भद्रदार्वादिः काकोल्यादिस्तु सौश्रुतः ।
 मांसेनात्रौषधं तुल्यं यावतास्त्रेण चास्त्रता ॥
 पट्टी स्यात् स्त्रेदनार्थञ्च काञ्चिकाद्यस्त्रमिष्यते ।
 चतुः स्त्रेहोऽत तावान् स्यात् सुस्विन्नत्वं यतो भवेत् ॥

शाल्वनस्त्रेदमाह काकोल्यादिरित्यादि काकोल्यादिरिति
 काकोल्यादिगणः । वातघ्न इति भद्रदार्वादिगणस्य संज्ञा, सर्वाण्य-
 द्रव्यं काञ्चिक सुरा सौवीरतृषोटकादि । सानूपमांसइति, अनूपाश्च
 शूकरादयः । सर्वस्त्रेहाः सर्पिस्त्रेहवसामज्जानः । उपनाह इति
 चष्णवकुल प्रलेपः ॥ ४६ ॥

उक्तमेव शाल्वनस्त्रेदं विवृतमिति वातघ्न इत्यादि, सौश्रुत इति
 विशेषण्येन सुश्रुतोक्त काकोल्यादिगणो यास्तः न पुनरप्यर्गसंज्ञित
 इति । उद्भवौश्रुतेन काकोल्यादिर्यथा काकोल्यौ मधुकामेदे जीवकध-
 मकौ सहे । अद्विष्टं द्विष्टं गच्छीरी पुण्डरीकं सपद्मकं । जीवन्ती साष्टता-
 श्टङ्गी अद्विका चेति कुलचित् । काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिजनाशन
 इति । भद्रदार्वादिर्यथा भद्रदारु निशे भार्गी वरुणोनेषष्टङ्गिका ।
 जटाभ्रती चात्तगन्धो वरागोदुरतकुडलाः । अकौ श्वदंष्ट्रा गणिका
 धुस्तरयाश्मभ्रदुरः । वरोस्थिरा पटोजारक् वर्षाभवसुकीयवः ।
 भद्रदार्वादिमित्येव गणो वातविनाशन इति । मांसेनात्रौषधं तुल्यमिति
 काकोल्यादि भद्रदार्वादि गणद्वयत्रौषधं मांसेन तुल्यं यास्तं यथा
 लाभपक्षेऽपि मांसं तुल्यं देयं तेन वातापहम् । उन्द्स्त्राह अस्त्रा-
 दिभिश्च संस्कार्यं काकोलादिद्वयं त्रिभिरिति अस्यार्थः अस्त्रादिभिः
 अस्त्रस्त्रेहनयणरसैः संस्कारः कार्यः । संस्कारत्वादत्र त्वयं ताव-

समस्त वर्गमर्द्धं वा यथालाभमापि वा ।

प्रयुञ्जीतेति वचनं सर्वत्र गणकर्मणि ॥ ४७ ॥

अश्वगन्धाष्टतम् ।

अश्वगन्धाकषाये च कल्को क्षीरचतुर्गुणम् ।

एतं पक्वन्तु वातघ्नं वृष्यं मांसविवर्द्धनम् ॥ ४८ ॥

दशमूलष्टतम् ।

दशमूलस्य निर्यूहे जीवनीदैः पलोन्मितैः ।

क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पवानार्त्तिनुत् ।

क्वाथोऽत्र त्रिगुणः सर्पिः प्रस्थः साध्यः पयः समः ॥ ४९ ॥

क्वाथं देयं यावदश्लिष्वधनवणत्वमात्रं स्यादित्यर्थः । काकोलाप्रादि-
स्तथाभद्रदाब्जोदिल्लयानूपमांसं एतत् त्वयन्तु संस्कार्यम् । संस्कार्य-
त्वादस्य प्राधान्यं तेन त्वयमेवं संस्कार्यत्वात् प्रत्येकं तुल्यभागमिति ।
यावताश्लेन चाश्लता पटो स्यादिति षट्शब्दात् ईप् प्रत्ययः स्यादिति
व्यक्तिः स्यादिति । काङ्गिकादिशब्दात् सुरासौबीरतषोदकधान्याश्ल-
दधिमस्त्वल्हिका क्रीडादीनां ग्रहणम् ॥ ४७ ॥

अश्वगन्धाष्टते चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यादश्वगन्धकाथोऽपि चतु-
र्गुणः । कल्कोऽप्यश्वगन्धाया एव ॥ ४८ ॥

दशमूलष्टते दशमूलकाथोऽपि त्रिगुणः क्षीरन्तु स्नेहसममिति
चक्रः । जेज्जरमते तु स्नेहाश्लतर्गुणः काथः क्षीरं स्नेहसममिति ।
अश्लिष्वधे परिभाषा एकाद्विद्वबद्रव्यैः कुर्यात् स्नेह चतुर्गुणम् । क्षीरं
स्नेहसमं दद्यात्तर्भिक्षं चतुर्गुणमिति अस्यार्थः बलैको द्रवः तत्र
तेनैव चातुर्गुण्यं यत्र तु द्वौ वा तत्र द्वाभ्यां, यत्र त्वयस्तत्र त्रिभिरिति
चातुर्गुण्यं भित्तिवा, क्षीरन्तु स्नेहसमं चतुर्भिरपि भित्तिवैव चात-
र्गुण्यं एवं सर्वत्र व्याख्येयं जीवनीयमत्र जीवनीयदशकम् अलोक्त-
संख्यत्वाद्नेनैव वक्तव्यं ॥ ४९ ॥

कागलाद्यं घृतम् ।

प्राजं चर्मा विनिमुक्तं त्यक्तशङ्खुरादिकम् ।
 पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 तेन पाडावशेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 जीवनीयैः सयष्टाहैः क्षीरञ्चैव शतावरीम् ॥
 कागलाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।
 अर्दिते कर्णशूले च वाधियैर्मूकमिन्निने ॥
 जङ्गदपङ्गनां खञ्जे मध्रसी कुञ्जयोः ।
 अपतानेपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
 द्रोणे द्रव्यतुलाश्रुत्या स्याच्छाम दशमूलयोः ।
 पृथक् तुलाङ्गं यष्टाहद्वयं देयं द्विधोक्तितः ॥ ५० ॥

एलादितैलम् ।

एलामुराशरलशैलजदारु कौन्ती

प्राजं चर्मा विनिमुक्तमित्यादि चर्मादिहीनं तरुणकागमांसं
 हातिंशत्पलमानं मृहीवा दशमूलञ्च हातिंशत्पलमानं जलद्रोणे
 त्यक्तमित्याह इन्द्रः । चक्रस्वाह त्यक्तशङ्खुरादिकमिते पञ्चमू-
 लोऽप्यता दर्शनार्थं पुनराकृतिमानपहणार्थञ्च, अतः पञ्चाशत् पलानि
 मांसस्य दशमूलस्य च अतएव वक्ष्यति द्रोणइति एवं मटूरादिषु
 घृतेष्वपि, दृढवद्यव्यवहारस्वाकृतिमानेन । केचित्तु शतावर्याः कल्क-
 माञ्जः रसस्यानुक्तं, तद्युक्तं यतः कल्कद्वयमध्येनोक्तः अतः क्षीर-
 साहचर्येण रसोपाह्वयः । क्षीरशतावरीरसौ प्रत्येकं स्वोहसमौ यष्ट्या-
 ह्वयद्वयं द्विधोक्तित इति स्वस्वजबभेदेन यष्टिमधुद्वयं पाह्वयमित्यर्थः ।
 इन्द्रस्तु घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते तज्ज्ञातव्यमिहा-
 र्थेन भागतोद्विरुणेन च, इति वचनात् यष्टिमधुनोभागद्वयं पाह्वयनि-
 त्याह व्यवहारस्तु इन्द्रोक्तमतेनैव ॥ ५० ॥

एलेत्यादिः — औनीरेणुकं, चण्डाचोरपुष्पी, नन्दं मांसी,
 हेमपुष्पं नागकेसरपुष्पं स्थैनेयं पान्यपर्यं गन्धरसः खनाम स्यातः ।

चण्डा शटीनलद चम्पक हेमपुष्पम् ।

स्यौणेय गन्धरसूतिदलाङ्गणाल

श्रीवासकुन्दुरुनखासुवराङ्ग कुष्ठम् ॥

कालीयकं जलदकर्कटचन्दन श्रीः

जात्याः फलं सविकसं सहकुङ्कुमञ्च ॥

ष्टकातुरुष्कलघुलाभतया विनीय

तैलं बलाकाधनदुग्धयुतञ्च दध्ना ।

साङ्गं पचेत्तु हितमेतदुदाहरन्ति

वातामयेषु बलघर्णवपुः प्रकाशि ॥ ५१ ॥

बलाशैरीयतैले ।

बलानिःक्वाथकल्काभ्यां तैलं पक्कं पयोन्वितम् ।

सर्व्ववातविकारघ्नमेवं शैरीयपाचितम् ॥ ५२ ॥

पूतिखट्वासी, टलं तेजपत्रं, तरुष्कः सिङ्गुकः, लघु अशुरु, नामतयेति
 यथानामं द्रव्यं मानञ्च ग्राह्यं लभ्यत इति नामः कर्मणि घञ् नेह-
 भादप्रत्ययः विनीय कल्कोक्त्य, तैलमुतसंगतः प्रस्यपरिमितं, बला-
 कथनं बलाकाधः, तस्य च प्रस्यद्वयं दुग्धं टधि च प्रत्येकं खेहसमम्,
 एवं मिलित्वा चतुर्गुणः पाकः । अन्ये तु काशश्चतुर्गुणः टधिदुग्धं
 प्रत्येकं सप्तसममित्याहुः । व्यवहारः पुनरनेनैव । इदमेव तैलं
 अन्ये पाकभेदेन पठन्ति यथा तिलतैलं शः ॥ उपेक्षार्थतिलतैलं पत्र
 ४ पाकार्थं टधिश्च ४ दुग्धश्च ४ कल्कार्थं मञ्जिष्ठा कर्ष १२ इति प्रथमः
 पाकः । क्वाथार्थं वारियाला मूलं पत्र ३२ पानीयश्च ३२ शेषश्च ८
 कल्कार्थं रेणुकाचोरकुली गन्धरसः गुडत्वक्शठी तेजपत्र उशीरकुङ्कु
 मुष्ठा इक्का सरल शैलजवला एषां प्रत्येकं कर्ष १ द्वितीय पाकः ।
 तृतीयपाके तु कल्कार्थं एलासिमुरा चम्पक कलिका आदली नागेश्वर
 गाठियाना खटासी नवनीतखीटी कन्दुरुनखी श्वेतचन्दन शोधितस-
 शुद्रकर्कटः कालीयकः जातीफल कुङ्कुम सिङ्गुक अशुरु एतत् सर्व्वं
 सूर्योक्त्य गन्धोदकेन तैलसमं तृतीयः पाकः ॥ ५१ ॥

बलातैले बलाक्वाथस्त्रगुणः शीरान्त भेद समं अन्ये तु बला-
 क्वाथचतुर्गुणः दुग्धन्त इत सममित्याहुः । एवं शैरीयतैलम् ॥ ५२ ॥

बलातैलम् ।

बलामूलकषायस्य दशमूलोक्तस्य च ।
यवकोलकुलस्य काथस्य पयसा तथा ॥
अष्टावष्टौ शुभाभागास्तैलादेकस्तदेकतः ।
पचेदावाप्य मधुं गणं मैत्र्यवसंयुतम् ॥
तथाशुक्लसर्जरसं रुदरसं देवदारु च ।
मस्त्रिष्ठां चन्दनं कुड्मेलानां कालानुशारिवाम् ॥
मांसीशैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।
शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
तत्साधुसिद्धं सौवर्णं राजते मन्त्रयेऽपि वा ।
प्रक्षिप्य कलसे सय्यक् सुनियुक्तं निधापयेत् ॥
बलातैलमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ।
यथा बलमथोमात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥
या च गर्भार्थिनो नारीक्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ।
क्षीणवाते मर्ग्यं हते ऽभिहते रुधितेथवा ॥
भग्ने अमाभिपन्ने च सर्व्वथैवोपयोजयेत् ।
सर्व्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥

बलामूलकषायस्यति सुभृतस्य अथ दशमूलस्य भिन्नित्वा एष-
काथः यवकोलकुलत्यानाश्च भिन्नित्वापरकाथस्य एवं बलाकाथेन कह
म्वः काथान्तथा पयश्चेति द्रवचलदयम्, एषां चतुर्णां द्रवाणां प्रत्येकं
तैलप्रस्थामेवयाष्टगुणो भागः । एवञ्च भिन्नित्वा तैलात् द्वाविं-
शङ्कुषोद्रुवोभवति । तैलञ्चमाणविशेषानिर्द्देशात् प्रस्य परिमितमेव
यास्तम् । एकतरति एकीकृत्य । आवाप्यमधुरं गणमिति काको-
ल्यादिगणं कल्कीकृत्य । मैत्र्यवसंयुतमिति मैत्र्यवमगुर्वादिन् कल्की-
कृत्य पक्त्वम् । कालानुशारिवा एगरपाटिका त्रुतभावे शियालीक्षी-
वङ्गः । तगरं पिण्डुतगरमूलम् । शारिवा अमलता, पुनर्नवान् :

हिक्काकासमधीमत्र्यं शुक्लश्वासं सुदुस्तरम् ।
 घसमासानुपयुज्यै तदन्वष्टद्विमपोहति ॥
 प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ।
 एतद्विराज्ञा कर्त्तव्यं राजमाताश्च ये नराः ॥
 सुखिनः सुकुमाराश्च बलिनश्चापि ये नराः ॥ ६३ ॥

नारायणं तैलम् ।

वित्ताग्निमन्यश्चोणाकपाटलापारिभद्रकः ।
 प्रसारण्यश्वगन्धा च वृहती कण्टकारिका ॥
 बलाच्चाति बलाचैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।
 एषां दशप्रलान् भागान् चतुर्दशैः श्लसः पचेत् ॥
 पादशेषं परिस्त्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ।
 शतपुष्पा देवदारु मांसीशैलेयकं वचा ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठमेलापर्णाचतुष्टयम् ।
 रास्त्रा तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
 शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
 आजस्त्रा यदि वा गन्धं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

कल्कः । सुनिशुभ्रमिति वातातपादिपरिहारेण सुदु रक्षितम् ।
 तैलमिदं सुशुते मूढः गर्भं पठितं तेन सूत्रिकायै प्रदापयेदिति
 विशेषनोक्तम् । अन्वष्टद्विमपोहतीति अत्राप्राप्तफलकोषान्वष्टद्वि व्यपो
 हतीति, प्राप्तफलकोषयोः पुनरसः श्लसः । राजमाता इति राज्ञे इव
 जाता परिच्छटो येषां ते तथा ॥ ५३ ॥

नारायणतैले पारिभद्रकः पान्ठामन्दार इति प्रसिद्धः, प्रसा-
 रणी गन्धभादालिया इति ख्याता, अतिबला गोरक्षतण्डुला, तगरं
 शण्डपर्दिना तदभावे शिवालीकोपङ्कः पिण्डुतगरमूलमित्यन्य । आर्ज

पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ॥
 अश्लोत्रा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ।
 पङ्गुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ॥
 अधोभागे च ये वाताः शिरो मध्यगताश्च ये ।
 दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
 यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।
 क्षीणोन्द्रियानष्टशुक्राज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥
 वधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च ।
 अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
 वाताक्षौ वृषणौ येषामन्ववृद्धिश्च दाशुणा ।
 एतन्नैलवरत्नेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥
 तगरं नतमत्तस्यादभावेशीयलिक्रोपडः ॥ ५४ ॥

महानारायणं तैलम् ।

शतावरी चांशुमती वृश्चिपर्णीशटीवरा ।
 एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतिकस्य च ॥
 गवेषुकस्य मूलानि तथा महचरस्य च ।
 एषां दशतुल्यं भागाद् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 पादावशेषे पूटे च गर्भं केन समावपेत् ।
 पुनर्नवा वचा दाशुशताह्ला चन्दनागुरु ॥

यदि वातव्याधौ गतिर्यस्य च विह्वला तस्याजपयसोः प्राचीशुणसास्यं तथाच
 गोक्षारेण पतनं तैलाद्यगमिष्यान्द् विदोषहरश्च भवतीति प्रत्येतव्यं
 अत्यत्वाद्दः शोणो विच्यर्षम् विशेषतयापकमिति नारायणसंज्ञा-
 चास्य विष्णोः शिवाय शतावरीरसाधितत्वाहा ॥ ५४ ॥

महानारायणं चांशुमती शालपर्णी पूतिकस्य बाटाकरश्च
 पूतिकस्यातस्तैलेन विपाचयेत् । महचरं गोरोक्तण्डुला, महचरोभिष्यी ।

शैलेयं तगरं कुष्ठमेला मांसी स्थिराबला ।
 अथाङ्गा सैन्धवं रास्त्रा पलाङ्गानि च पेक्षयेत् ॥
 गव्याजपयसः प्रस्थौ हौ ह्रादन्न प्रदापयेत् ।
 शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 अस्य तैलस्य सिद्धस्य ऋणु वीर्यमतः परम् ।
 अथाणां वातभग्नानां कुष्ठराणां वृणः न्तथा ॥
 तैलमेतु प्रयोक्तव्यं सर्व्ववार्तानवारणम् ।
 आयुष्माञ्च नरः पीत्वा निचयेन दृढो भवेत् ॥
 गर्भमश्वतरी विन्देत् किं पुनर्मातुषी तथा ।
 हृच्छूलं पार्श्वं पूलञ्च यथैवाङ्गावभेदकम् ॥
 अपर्ची गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ।
 कामदां पाण्डुरोगञ्च अश्वतरीञ्चापि नाशयेत् ॥
 तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्त्तितम् ।
 नारायणमिच्छितं वातान्तकरणं परम् ॥ ५५ ॥

अश्वगन्धातैलम् ।

शतं पलाङ्गश्वगन्धायां जलद्रोणे शशेपितम् ।
 विक्ष्वायु विपचेत्तैलं श्रीरं दत्त्वा चतुर्घुणम् ॥
 कल्केन गालशालु कविसर्किल्लकमालती ।
 पुष्पैर्ह्वीवेरमधुकशारिषा पद्माके शरैः ॥
 मेदा पुनर्नवा द्राक्षामक्षिष्ठा दृहतीद्वयैः ।

शताङ्कः चक्रदत्त इति ख्याता, चन्द्रनं रक्तचन्द्रनं, शैलेयं शैलजं तगरं
 तगरपाटिका, स्थिराणाजपणी अथाङ्गा अश्वगन्धा । एषां उक्तानां
 प्रत्येकं पञ्चाङ्गम् । प्रस्थौ हौ ह्रादिति दृष्टम् हौ हौ प्रस्थौ ॥ ५५ ॥

अश्वगन्धातैले अश्वशेषितमिति पादशेषितं ऋणुलं अश्वशेषितं
 विष्णुस्यैव चन्द्रानं विष्णुस्यैव चन्द्रानं विष्णुस्यैव चन्द्रानं प्रदानः किङ्कलः

ऐलैलवासुत्रिफलामुस्तचन्दनपञ्चकैः ॥
 पक्वं रक्तमश्रयं वातं रक्तपित्तमङ्गुदरम् ।
 हन्यात् पुष्टिबलं कुर्यात् ज्ञशानां मांसवर्द्धनम् ॥
 रेतोबोनिविकारघ्नं प्राणशोषापकर्षणम् ।
 घण्टानपि वृषान् कुर्यात् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ५६ ॥
 मूलकाद्यं तैलम् ।
 मूलकस्वरसं तैलं क्षीरदध्यस्त्रकाष्ठीकम् ॥
 तुल्यं विपाचयेत् कक्षैर्वलाचित्रकसैन्धवैः ॥
 पिप्यत्यतिपिषा रास्ता चविकाशुर्वाचिकैः ।
 भल्लातकवचाकुष्ठशुद्धं विश्वभेषजैः ॥
 पुष्कराह शटीविल्लशताह्वा नतदारुभिः ।
 तत्सिद्धं पीतमलुग्रम् हन्ति वातात्मकान् गदाम् ॥ ५७ ॥
 रसोन तैलम् ।

रसोन कल्कस्वरसेन पक्वं
 तैलं दिवेद्यंस्त्रनिहामयार्त्तः ।

प्रद्ववराटः पद्मकेशरस्य उक्तत्वात्, अन्ये तु उत्पन्नकिञ्चनित्याहुः
 भेदास्थाने सहेति पाठे सहागहामावपथी ॥ ५६ ॥

मूलकैस्त्रादि चरकस्य मूलकस्वरसादीनि चत्वारं द्रवादि वैज-
 कमानि । बलाचित्रक सैन्धवैरित्यत्र बलाशयुक सैन्धवैरित्येव पाठः
 चरकेषु दृश्यते अन्ये तु विवक शब्देनैरण्डमूलं व्याचक्षते तत्तटीका-
 क्त्रिर्नैवाख्यातमिति ॥ ५७ ॥

रसोनकल्कस्वरसेन पक्वमिति रसोन काण्वस्त्राभ्यामित्यर्थः ।
 अत्र स्वरस एव चतुष्टयः अन्ये तु स्वरसः स्नेहसमः तीर्थं त्रिगुण-
 मिति तथा वातरोगाः नश्यन्ति यथा विशाला इव दुर्महीताः

तस्याशु नञ्छन्ति हि वातरोगा-
ग्रय्य विशालाद्रव दुग्ढहीनाः ॥ ५८ ॥

केतक्याद्यं तैलम् ।

केतकीनामबलातिबलानां यद्भुज्जलेन रणेन विपक्वम् ॥
तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मास्रतमस्थिगतं विनहनन्त ॥
अनल्पवचनात्तत्र तुल्ये काथ तुषोदके ।
अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केतुले द्रवे ॥ ५८ ॥
सैन्धवाद्यं तैलम् ।

हे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठिप्राग्निविक्रितकात् ।
हे हे भङ्गातकास्थीनि विंशतिद्वे तथादके ॥
आरणात् पचेत् प्रस्थं तैलमेतेरपत्यदम् ।
मधुस्युहप्रहार्षीर्त्ति सर्व्ववातविकारनुत् ॥ ६० ॥
स्वल्पमाधुतैलम् ।

तैलं सङ्घृष्टितेऽभ्यङ्गोमाधुसैन्धवसाधितम् ।
वाङ्गशीर्षिगते नक्षं पानश्चोत्तरभक्तिकम् ॥
काथोऽतमाधु निघ्नाद्यः सैन्धवं कल्काव च ॥ ६१ ॥

अनधिगतवाक्याधीः अर्थात्कृता वा यष्टाः शास्त्राणीव ॥ ५८ ॥

केतकीत्यादौ वाभटस्य केतक्यादीनां अतिबलानानां मित्रि-
तानां काथः । वरुणेनेति घनेन । वरुणेनेति वचनात्, अष्टभागाव-
शिष्टत्वं काथस्य, इह चतुर्गुणः । अनल्पेति वचनात् काञ्जिक-
मपिचतुर्गुणमिति चक्रः अतोऽष्टगुणः पाक इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

सैन्धवाद्यं भङ्गातकास्थीनि विंशतिद्विव्याकृति गणनात् ॥ ६० ॥

स्वल्पमाधुतैलं माधुसैन्धवसाधितमिति माधुस्य काथः सैन्धवस्त-
वत्क इति चक्रम् । अन्यत्र केतुले यथेष्टं कृत्वापि कल्कादर्शनात्वा-
यस्यवयोः कल्काः, अनुत्तरेणत्वात्कलं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ ६१ ॥

माषतैलम् ।

माषालगुणातिविशेषकराखा शताह्वारवयैः सुपिष्टैः ।
चतुर्षु ये माषत्रयाकषात्रे तलं हतं हन्ति च पक्षवातम् ॥६१॥

माषतैलम् ।

माषप्रस्थं समावाप्य पचेत् सम्यक् जज्ञाङ्के ।
पादश्रेजे रचे तद्धिन्, क्षीरं दद्याच्चतुर्षु षम् ॥
प्रस्थश्च तिलतैलस्य कर्णं दत्वाच्च स्रितम् ।
जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां समैश्वराम् ॥
राखालगुणा मधुकं बलाव्योऽं तिकण्टकम् ।
पक्षाघाताहृते वाते कर्णशूले सुदाहये ॥
मन्दसुती चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।
हृत्काम्ये शिरःकाम्ये विश्वचामववाङ्के ॥
शस्तं कलाय खञ्जे च पानाभ्यश्च नवस्तिभिः ।
माषतैलमिदं त्रैषमूर्द्ध्वजत्गदापठम् ॥ ६३ ॥

लाप्ततैलम् ।

माषातसीयसुगण्टक कण्टकारी
गोकण्टटुण्टक जटाकपिकच्छु तोयेः ।
कापर्शकास्थिभ्रूयोज कुलत्थकोल-
क्षायेनपक्षपिष्टितस्य रक्षेन चापि ॥
शु तृ गसमागधिकृत्या ज्ञानपुष्पया च

माषालगुणात्पादौ धतिलना मूर्ध्वेति निश्चयः यदिसधित्यन्ते
साषपत्रबोक्षे सिद्धिवा चतुर्षु तं कावः ॥ १२ ॥

माषप्रस्थमित्यादौ त्रिदोषीयानि यान्यष्टाविति — अष्टवर्गः ॥ ६३ ॥

माषातसीयसुगण्टक कण्टकारी गोकण्टटुण्टक जटाकपिकच्छु तोयेः ।
कापर्शकास्थिभ्रूयोज कुलत्थकोल-
क्षायेनपक्षपिष्टितस्य रक्षेन चापि ॥

सैरखड्मूलसपुनर्नवया सरण्या ।
 राखावलासृतलताकटुकैर्निपक्वां
 माषाण्यमेतदववाञ्जहरच्च तैः ॥
 अर्धाङ्गशोधमपतानकमाद्यवात-
 माचेपकं समुज्जकम्पशिरः प्रकम्पम् ।
 नस्येन वस्तिविधिना परिप्रेचनेन
 हन्यात्कटीजघनजानुवज्जञ्च सर्वाः ॥ ६४ ॥

वृहन्नाप्तैलम् ।

माषकाये बलाकाये राखाया दशमूलजे ।
 यवकोलकुलत्यानां क्षागमांसभवे वृथक् ॥
 प्रस्ये तैलस्य च प्रस्यं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
 राखात्मगुप्ता सिन्धुत्वशताङ्गैरखड्मुस्तकैः ॥
 जीवनीयैर्वलाव्योषैः पचेदस्य समर्भिषक् ।
 वृषाकस्ये शिरःकम्पे वाञ्जशोधेऽववाञ्जके ॥
 वाधिर्ये कर्णशूले च कर्णनादे च दाहये ।
 विश्वव्यामर्दिते कुञ्जे गृध्रस्यामपतानके ॥
 वस्त्यश्चानपानेषु नादने च प्रयोजयेत् ।

समुज्जं कपिकण्डूः शूकशिखा माषाटिकपिकण्डूनेनैकः कायः, क्षापी-
 शाण्यप्रभातना कोलानेनापरः, कोलञ्च वृषावदरश्च । तथावल्गुपि-
 गितस्य क्षागमांसस्य कायन्तुतीयः । एवं त्रिभिर्द्रवैर्निर्मिता चात-
 र्गुणम्, एकद्वित्रिद्रव द्रव्यैः कुर्यात् खेष्ट चतुर्गुणमिति वचनात् ।
 वरबी प्रसारणी, वृषावदरतो वृद्धुषी कटुकं मरिचं नतं बलाक-
 कूरी ॥ ६४ ॥

वृषप्रस्य माषतैले कायस्य प्रस्यस्याप्यत्राङ्गाधातीनां प्रत्येकं
 प्रस्यो षोडशः । मित्रितदशमूलप्रस्यः, तथा यवकोलकुलत्याना त्रिभि-
 तैव प्रस्यः वृषावदरं चतुर्गुणं जडं देवं वृद्धुषीगोशोष्यः । अतए-

माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्तुगदापहम् ॥

क्वाथप्रस्थाः यङ्गेवात्र विभज्यन्तेन कीर्त्तिताः ॥ ६५ ॥

महामाषतैलम् ।

माषस्याद्वाङ्कं दत्त्वा तुलाद्वाङ्कं दशमूलतः ।

पत्तानि छागमांसस्य त्रिंशद्दोषोऽम्भसः पचेत् ॥

पूतशोते कषाये च चतुर्थींशावतारिते ।

प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयोदद्याच्चतुर्गुणम् ॥

आत्मगुप्तोरुवृकश्च शताह्वा लवणत्रयम् ।

जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यञ्चित्तक कट्फलम् ॥

सव्योषं पिप्पलीमूलं रास्ना मधुक सैन्धवज् ।

देवदार्विमृताकुष्ठं वाजिगन्धावचाशठी ॥

एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेत् षट्पुनाग्निना ।

पक्षाघातार्दिते वाते वाधिर्ये हनुसंग्रहे ॥

कर्णनादे शिरःशूले तिमिरे च त्रिदोषजे ।

धाणिपादशिरोग्रीवाश्मरणे मन्दचक्रमे ॥

कलाय खञ्जपाङ्गुल्ये गृध्रस्थामववाङ्कके ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नखे कर्णाच्चिपूरणे ॥

तैलमेतत् प्रशंसन्ति सर्वेवातरु जापहम् ॥ ६६ ॥

वाह क्वाथ प्रस्थाः यङ्गेवात्रेत्यादि । जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः ॥ ६५ ॥

माषस्याद्वाङ्कमित्यादि—अद्वाङ्कं द्वाविंशत्पत्तानि, अत्रापि पूष्णवत् यटिमधुकस्य भागद्वयं लवणत्रयमिति सौवर्चलं विह्वं सैन्धवम् । पुनःसैन्धवमितिवचनात् सैन्धवस्यापि भागद्वयम् । जीवनीयमिति जीवनीयदशकम् । धाणिपादशिरोग्रीवाश्मरणे इति—धाणिपादादिकस्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

महामाषतैलम् ।

द्विपञ्चम्लीं निःक्वाथ्य तैलात् षोडशभिर्गुणैः ।
 माषाढकं साधयित्वा तन्निर्गुहं चतुर्गुणम् ॥
 ग्राहयित्वा तु विपचेत्तैलप्रस्थं पयःसमम् ।
 कल्कार्थञ्च समावाप्य भिषग्द्व्याणि बद्धिमान् ॥
 अश्वगन्धां शटीं दाह बलां रास्नां प्रसारणीम् ।
 कुष्ठं परूषकं भार्गों हे विदा औ पुनर्नवाम् ॥
 मातुलुङ्गफलाजाज्यौ रामठं शतपुष्पिकाम् ।
 शतावरीगोक्षुरकं पिप्पलीमूलं चतकम् ॥
 जीवनीयगणं सर्वं संहृत्यैव ससैन्धवम् ।
 तत् साधुसिद्धं विज्ञाय माषतैलमिदं महत् ॥
 वस्तप्रभञ्जनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ।
 पक्षाघाते हनुस्तम्भे अर्दिते सापतन्त्रके ॥
 अबबाहुकविश्वच्योः खञ्जपङ्गुलयोरपि ।
 हनूमन्वाग्रहे चैवमधिमन्ये च वातिके ॥
 शुभ्रक्षये कर्णनादे कर्णशूले च दाहये ।
 कलायखञ्जशमने भैषज्यमिदमादिशेत् ॥

द्विपञ्चम्लीत्यादि — अत्र माषस्य काषस्याढकमाणत्वमुक्तं तद्-
 बाह्यार्थाद्दशमूलस्यापि काषस्याषाढकं ज्ञेयम् । तैलात् षोड-
 शभिर्गुणैरिति तैलप्रस्थापेक्षया षोडशगुणजलैरित्यर्थः । प्रस्थः
 षोडशगुणः सन् द्रोणे भवति तेन जलद्रोणेनेत्यर्थः । माषाढकञ्च
 तैलात् षोडशगुणैर्जलैः साधयित्वेति बोध्यम् । तं दशमूलकायं
 तथा माषकायञ्च तैलात्तदगुणं यथास्यात्तथा ग्राहयित्वा तैलप्रस्थं
 विपचेदिति बोध्यम् । पयःसममिति दुग्धं तस्य तेन नवगुणः
 पाकयति चक्रः । अतएव वक्ष्यति दशमूलाढकं द्रोण इत्यादि । अन्ये तु
 द्विपञ्चम्लीं माषाढकञ्चकीकृत्य जलद्रोणमात्रेण साधयेदित्याहुः ।

दशमूलादकं द्रोणे निःक्वाथपादिकोभवेत् ।
क्वाथश्चतुर्गुणसौ लान्माषक्वाथेष्वयं विधिः ॥ ६७ ॥

मज्जस्त्रेहः ।

ग्राम्यानुषोदकानान्तु भिन्नास्थीनि पचेज्जले ।
तं स्त्रेहं दशमूलस्य कषायेन पुनः पचेत् ॥
जीवकर्षभकास्तोताविदारो कपि कच्छुभिः ।
वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कर्षैर्द्विचौरभागिकम् ॥
तत्सिद्धं नावनाभ्यङ्गान्तथापानानुवासनात् ।
शिरःपार्श्वस्थिकोष्ठस्यं प्रणुदयाशु मारुतम् ॥
ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रीजसश्च ये ।
बलपुष्टिकरन्तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥ ६८ ॥

चतुःस्त्रेहः ।

प्रस्यः स्यान्निफ वायास्तु कुलत्थकुडवदयम् ।
कृष्णगन्धात्वगादक्योः पृथक् पञ्चपलम्भवेत् ॥
रास्त्राचित्तकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ।
जलद्रोणे पचेत् पादशेषं प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥
सुरारणालदध्यस्त्रसौवीरकतुषोदकम् ।
कोलदाडिमट्टवास्त्ररसं तैलं पृतं वसाम् ॥

तन्मते पञ्चगुणः पाकः । द्वे विदारौ विदारी क्षीरविदारी च ।
मातुलुङ्गफलं, मातुलुङ्गस्य फलं जीवनीयदशकम् ॥ ६७ ॥

ग्राम्यानुषोदकानामित्वाद्यौ — द्विगुणक्षीरसाहचर्याद्दशमूली-
क्वाथोऽपि द्विगुण एवपाद्यः । अन्ये तु चतुर्गुणमित्वाहुः । वात ।
त्रैरिति भद्रदासोदिग्यैः । जीवकर्षभकयोः पुनः पाठो भागस्य
पह्यार्थम् । आस्त्रोता चाफरमन्त्रिकेति ज्ञाता ॥ ६८ ॥

प्रस्यः स्यादित्वादि — अत्र त्रिफलाद्या निहित्वा प्रस्यः, कृष्ण-
गन्धा शोभाजनस्य मूत्रत्वम् । अन्ये तु कृष्णगन्धाप्रसोत्वाहुः ।

मज्जानञ्च पयञ्चैव जीवनीयपलानि षट् ।
 कल्कं दत्त्वा महास्नेहं सख्यगेनं विपाचयेत् ॥
 शिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
 वेपनाक्षेपमूलेषु तद्भ्यङ्गं प्रदापयेत् ॥ ६१ ॥

कुञ्जप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीशतं क्षुषं पचेत्तोयाम्बुशे शुभे ।
 पादश्लिष्टे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्चिकम् ॥
 द्विगुणञ्च पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।
 चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥
 शतपुष्पां देवदारु रास्नां वारणपिप्पलीन् ।
 प्रसारण्याञ्च मूलानि मांसीभल्लातकानि च ॥
 पचेन्सहग्निना तैलं वातञ्छेष्यामयान् जयेत् ।
 अशितं नरनारीस्थान् वातरोगानप्रोहति ॥
 कुञ्जं स्तिमितपङ्कतं गृध्रसीरुडुकार्दितम् ।
 ह नुष्टशिशरोष्ठीवास्तम्बं वापि नियच्छति ॥ ७० ॥

त्रिंशतीप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारण्याश्चुलामश्लगन्धाया दशमूलतः ।

तत्र जतूकर्णसम्बादात् । दशमूलं पयोन्नितमिति प्रत्येकं । प्रस्थोन्नितं
 दृष्यमिति सुरादीनां पयोन्नानां प्रत्येकं प्रस्थः । जीवनीय पलानि षडिति
 मिश्रिता । महास्नेहइति षट्स्नेहस्य संज्ञा ॥ ६८ ॥

कुञ्जप्रसारणीतैले सममिति प्रादावश्लिकाचसमं, आदकद्वय-
 मित्यर्थः । दधि दद्यात् सकाञ्चिकमिति दधिकान्चिके तैलसमे ।
 अन्ये तु सकाञ्चिकमिति पयोविशेषणं कृत्वा काञ्चिकस्यापि देगुण-
 मिच्छानि व्यवहारस्तु, पूर्वस्यैव खुशुको यन्व्यवातः । अन्ये तु
 वातकष्टक इत्याहुः ॥ ७० ॥

प्रसारण्याश्चुलामश्लगन्धाया दशमूलस्य मिश्रिता न तु दृष्यः ।

तुलां तुलां पृथग्वारिदीपो पादांश्च शेषिते ॥
 तैलाढकं चतुःशीरं दधितुल्यं द्विकाञ्चिकम् ।
 द्विपलेर्ग्रन्थिकञ्चारप्रसारण्यसैन्धवैः ॥
 समञ्चिष्ठाग्निवष्ट्राह्नैः पलिकैर्जीवनीयकैः ।
 शुगठग्राः पञ्चपलं दत्त्वा त्रिंशत् भङ्गातकानि च ॥
 पचेद्द्वस्तग्रादिना वातं हन्ति सन्धिशिरास्थितम् ।
 पुंस्त्वोत्साहस्यति प्रज्ञाबलवर्णाग्निवृद्धये ॥
 प्रसारणीयं त्रिंशती अक्षं सौवर्जलं त्विह ॥ ७९ ॥

सप्तशतिकाप्रसारणी ।

समूलपत्रासुत्पाट्य शरत्काले प्रसारणीम् ।
 शतं ग्राह्यं सहस्रराच्छतावर्याः शतन्तथा ॥
 बलात्पुत्राश्वगन्धाकेतकीनां शतं शतम् ।
 पचेच्चतुर्गुणे तोये द्वैसैलाढकं भिषक् ॥
 मसु मांसरसचक्रं पयश्चाढकमाढकम् ।
 दद्यात्कसमायुक्तं पाचयेन्सृष्टुनाग्निना ॥
 द्रव्यानान्तु प्रदातव्या मात्राचार्षपलांशिका

वारिदीपो इति तिसृषु तुलासु प्रत्येकं जलद्रोणदानमित्यर्थः । सैन्धव
 साविध्याढकं सौवर्जलं षट्कलि इत्यादि । अन्यग्रादीनां यथाह्या-
 लानां प्रत्येकं द्विपलं, जीवनीयवृद्धस्य प्रत्येकं पञ्चिकम् । त्रिंशत्
 भङ्गातकास्त्रिंशतीतिमानात् ॥ ७९ ॥

समूलपत्रासुत्पाटौ शतं ग्राह्यमिति प्रसारण्यारुत्वर्थः ।
 यथासहस्रराश्च शतमित्यन्वयः । केतकी केसरीया इति ख्याता ।
 पचेच्चतुर्गुणे तोये इत्यत्र पलोस्त्रिंशत्तमानत्वात् द्वैगुण्यम् । अन्ये तु
 शस्यकदीर्घाधानादीर्घतुर्गुणमष्टगुणं षट्कलि इदन्तु न व्यवहारसिद्धं
 चक्रं यद्यथाधिकारोक्तविधिना कार्यामित्येके । अन्ये तु महाराज-

तगरं मदनं कुष्ठं केशरं सुस्तकं त्वचम् ॥
 रास्ता सैन्धवपिप्पल्यौ मांसीमन्त्रिष्ठयटिका ।
 तथा मेदामहामेदाजीरकप्रभकौ पुनः ॥
 शतपुष्पाव्याघ्रनखं शुक्राष्टीदेवाहमेव च ।
 काकोलीचीरकाकोली तत्राभङ्गातकन्तथा ॥
 पेषयित्वा समानेतान् साधनीया प्रसारणी ।
 नातिपक्वं न ह्यनश्च सिद्धं पूतं निधापयेत् ॥
 यत्र यत्र प्रदातव्यातन्त्रे निगदतः शृणुः ।
 कुञ्जानामपथपङ्कनां वामनानां तथैव च ॥
 यस्य शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसन्धयः ।
 वातशोणितदुष्टानां वातोपहत चेतसाम् ॥
 स्त्रीषु प्रक्षीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम् ।
 वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ॥
 प्रयुक्तं समयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ७२ ॥

एकादशशतीकं प्रसारणीतैलम् ।

शाखामूलदलैः प्रसारणीतुलासिन्धुः कुरुशृङ्गातुले
 क्चिन्नायाश्च तुले तुले रुचुकतो रास्ताशिर्रीघात्तुला ।
 देवाह्वाञ्च सकेतकादूघाटशते निःकाथ्यकुम्भांशिके
 तोये तैलघटं तुषाम्बुकलसौ दत्त्वाढकं मस्तुनः ॥

प्रसारणानां वज्रमाणविधिनेत्याहुः । द्रव्यानानिति कल्क द्रव्यानां ।
 तगरं पूर्व्वद्वाराख्येयं केशरं नागकेशरं, मञ्जिष्ठावटिका इति मञ्जि-
 ष्ठायाः छान्दसत्वाज्जलः । यटिका यटिनपु व्याघ्रनखं नखी ।
 देवाह्वं देवदारु भङ्गातकासहले रक्तचन्द्रां देवम् ॥ ७२ ॥

शाखामूलदलैरित्यादि — यत्र तृतीया इवकार्ये विशेष्ये वा,
 कुरुशृङ्गकः पीतभिण्डो रास्ताशिर्रीपयोर्निवित्वा एका तुला । देव-
 दारुकैश्चक्रयोरेपि मिलितैव तुला । षटशत इति द्रोणशते, कुम्भां

शुक्ताच्छागरसादधेचुरसतः क्षीराञ्च दत्त्वाढकं
 पृक्का कर्कटजीवकाद्य विकसा काकोलिकाकक्कुरा ।
 सूक्ष्मैलाघनसारकुन्दसरला काश्मीरमांसीनखैः
 कालीयोत्पल पद्मकाष्ठयनिशाककोलकप्रत्यिकैः ॥
 चाम्पेया भयचोचपूगकटुकजातोफ ताम्भीरुभिः
 त्रीवासामरदारुचन्दन वचाशैलेयसिन्धुद्भ्रुवैः ।
 तैलाक्षौदकटक्षराङ्घ्रि नलिका वृक्षीरकञ्चोरकैः
 कस्तूरोदशमूलकेतकनतध्यामाश्वगन्धाङ्गुभिः ॥
 कौन्तोताम्रजश्लकीफलखड्गुध्यामाश्रुताहामयैः
 भङ्गातत्रिकलाजकेशर मंहाश्यामालवङ्गान्वितैः ।
 सव्योषैस्त्रिजलैर्महीयसि पचेन्मन्देन पात्रेग्निना
 पानाभ्यञ्जनवास्तिनस्य विधिना तन्माहृतं नाशयेत् ॥
 सर्वाङ्गाङ्गगतं तथावयवगं सन्ध्यास्थिमज्जात्वितम्

शिकदति द्रोण हयशेषे, तदुक्तं द्रोणहवन्त सूर्यस्याजघ्नेयः कुम्भः
 स एव च । अन्ये तु कुम्भोद्गोणमित्याहुः । इदं वाभटवचनात्
 कुम्भशब्दोत्त द्रोणपर्यायः किन्तु व्यवहारः पूर्वं नैव । अतएव
 बभ्रुललादेकस्मिन् पात्रे काथो दुष्करः, तेन द्रव्यं विभज्य जलं
 तदनुसारेण दत्त्वा कथनीयम् । तैलघटं तैलद्रोणं तपाम्बुकलसा-
 विति काञ्चिकस्य द्रोणहयम् । शुक्तादीनाञ्चक्षीरानानां प्रत्येकमा-
 ढकं जीवकाद्यां जीवनोदशकमष्टवर्गोवा, काकोल्याः भागद्वयं
 जीवनोदशकस्येष्टस्याः पठितत्वात्, विकसा मञ्जिष्ठा कक्कुरा शूक-
 शिम्बा, इराजभ्येष्टान्ये । घनसारः कपूरं, कुन्दः कुन्दुरखोटिः
 सुगन्धि गन्धद्रव्यं सरला सरलकाष्ठं, नल त्रिष्टता, सुगन्धिद्रव्यान्तः
 पठितत्वात् । एवं चान्यिपर्णी न तु पिप्पलीमूलम् । उत्पलमश्रुत्
 यक्षपुष्पं न तु कुष्ठं, चाम्पेयं चम्पककलिका नागकेशरो वा, अमय-
 शुभीरं शोधं खड्गलक् पूगं पूगफलं पूगहजलमित्यन्ये, कटुका
 क्षताकक्षरी, अमोहः शतमूली, त्रीवासी नवनीतखोटिः, चन्दनं

लोष्णोत्पानथपैत्तिकाञ्च शमयेन्नागाविधानामयान् ।
 धातून् वृंहयतिस्थिरञ्च कुर्वते पुंसां नवं यौवनं
 वृद्धस्वापि बलं करोति सुमहद्वन्वयासु गर्भप्रदम् ॥
 षोत्वा तैलमिदं जरत्यापि सुतं सृतेऽमुनाभूबहाः
 सिक्ताः शोषमुपागताश्च फलिनः खिग्धाभवन्ति स्थिराः ।
 भग्नाङ्गाः सुहृदा भवन्ति मनुजागावोहयाः कुञ्जराः ॥ ३३ ॥

अष्टादशशतिकप्रसारणीतैलम् ।

समूलदलशाखायाः प्रसारणाः शतत्रयम् ।
 शतमेकं शतावर्थां अश्वगन्धा शतन्तथा ॥
 केतकीनां शतैकं दशमूलाच्छतं शतम् ।
 शतं बाट्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च ॥
 जलद्रोणशतं दत्त्वा शतभागवष्टेधितम् ।
 ततस्तेन कषायेण कषायद्विगुणेन च ॥
 सुव्यक्तेनारणालेन दधिमण्डाढकेन च ।
 त्रीहृष्टुक्ते क्षुनिर्यासच्छागमांसरसाढकैः ॥
 तैलात् द्रोणं समायुक्तं दृढे पात्रे निधापयेत् ॥

अतचन्दनं तैलं सिद्धकं, कटुश्वरा प्रसारणी वृक्षकपली वा तस्या
 अङ्गिमूलं कश्मीरको गन्धशठी ध्यानं गन्धदणं कौकी रणका ताच्छंजं
 रसाञ्जनं फलं मदनफलं, लघु अगुरु ख्याता प्रियङ्गु, महाश्यामा
 श्यामकता एषां प्रत्येकं त्रिपलं व्योषस्य मिथित्वा त्रिपलं पाच्यम् ।
 अत्रकल्कभूवस्त्रादेवादि तैलवदधमैगन्धद्रव्यैः प्रथमः पाकः, मध्यमैस्त
 द्वितीयः, उत्तमैस्तृतीयोवदति । अत्र गन्धगुह्यार्थं कपूरकस्तूरीभ्यां
 पत्रकल्कः । पत्रकल्कमद्यक्ष्माप्ये वाष्पं पत्रकल्कस्य माषमल
 तैवानुदपतः सुगन्धि तैलान्तरोग्नमानानुसाराद्वा ज्ञेयम् । ३३ ॥

समूलदलेत्यादि — दशमूलाच्छतं शतमिति दशमूलाणां प्रत्येकं
 शतमित्यर्थः । इहा अत्र काष्ठमग्नये राक्षादेवदाहनोरपि प्रत्येकं
 वज्जुशब्दं पत्रानि प्रक्षिपन्ति, अतएव अत्रोपि काष्ठे तस्याङ्गमिति

द्रव्याणि यानि पेयानि तानि वक्ष्याम्यतः परम् ।
 भङ्गात्कं नतं शुरठी पिप्पली चित्तकं शटी ॥
 वचा शक्वा प्रसारण्याः पिप्पल्यामूलमेव च ।
 देवदारुशताह्वा च सूक्ष्मैलात्वचबालकम् ॥
 कुङ्कुमं मदमञ्जिष्ठा तुरष्कं नखिकागुरु ॥
 कपूरकुट्टरनिशा लवङ्गध्यामचन्दनम् ।
 कक्कोलनलिकामुस्तं कालीयोत्पलपत्रकम् ॥
 शटीहरेणु शैलेय श्रीवासञ्च सकैतकम् ।
 त्रिफलाकच्चुरा भीरुशरला पद्मकेशरम् ॥
 प्रियङ्गुश्रीरनलदं जीवकाद्यं पुनर्नवा ।
 दशमूलाश्वगन्धे च नागपुष्पं रसाञ्जनम् ॥
 कटुकाजार्तिप्रगानां फलानि शल्लकीरसम् ।
 भागान् त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्द्विग्निना पचेत् ॥
 विस्तीर्णे सुदृढे पात्रे पाक्यैषा तु प्रसारणी ।
 प्रयोगः प्रडिग्धश्चात्र रोगार्त्तानां विधीयते ॥
 अथङ्गात्त्वग्गतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा ।
 भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्थान् नस्याद्द्रव्यगतन्तथा ॥

वक्ष्यति जनन्तु वधोक्तमेव देवं नत्वधिकम् । कषायद्विरुगेनारणा-
 सेन द्रोणद्वेनेत्यर्थः । शीराटीनां प्रत्येकमाढकं, समायुक्तमिति
 पदं कषावेनेत्यादिभिल्लूतीबालैर्बोध्यं प्रसारण्या अपि मन्त्रमित्य-
 न्ववः । लक् सुदृढकं मटः कस्तूरी तुरष्कं चित्तकं नखचोरक-
 मिति पठित्वा अगुरुस्थाने चोत्पुष्पमित्याहुरेके । उत्पलं उनप-
 लपुष्पं ध्यानं गन्धद्वयं पत्रं तेजपत्रं शटी गन्धशटी, श्रीवासं नवनीत-
 खोटिः, सकैतकमित्यत्र सेङ्गज मिति पठित्वा एङ्गजजीरमाह
 नयदासः । कच्चुरा शूरुगिन्ध्यामूलं, शरदं शरदकाष्ठं पद्मकेशरं

पक्काशयगते वस्त्रिर्निरुहः सार्विकायिके ।
 एतद्वि वड्वाभ्यानां किशोराणां यथास्तम् ॥
 एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ।
 अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ॥
 सिक्ता पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशाखिनः ।
 वृद्धोऽप्यनेन तैलेन पुनश्च तरुणायते ॥
 न प्रसूते च या नारी सापि पीत्वा प्रसूयते ।
 अप्रजः पुरुषो यस्तु सोऽपि पीत्वा लभेत् सुतम् ॥
 अशीतिं वातजान् रोगान् पैत्तिकान् क्षौष्णिकानपि ।
 सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव तु ॥
 एतेनान्धकटुष्टीनां कृतं पुंसवनं महत् ।
 कृत्वा विष्णोर्बलिञ्चापि तैलमेतत् प्रयोजयेत् ॥
 काये तुलाङ्गं रास्त्रायाः किलिमस्य च दीयते ।
 भङ्गातकासहृत्वे तु तत्स्थाने रक्तचन्दनम् ॥
 त्वक्पत्रं पत्रमधुरीकुष्ठचम्पकगैरिकाः ।
 ग्रन्थिकोष्ठीमश्वकमधिकत्वेन दीयते ॥

पद्मकङ्कलः नरुदं मांसी, जोवकाद्यं जीवनीयदशकं, नागपुष्पं
 नागकेशर पुष्पचूर्णं कटुका उताकलूरोफलानीति कटुकादिभिस्त्रिभिः
 सम्बध्यते । शल्लुको खनाम ख्याता रसोगन्धरसः, अत्र त्रिफलाया
 मिजित्वा पत्रत्रयं एवं जीवनीय दशमूत्रयोरपि, प्रत्येकप्रस्तु त्रिपल-
 चण्डये कल्कस्यातिवाञ्छित्यं ख्यातम् । अत्रापि कल्कभूयस्तात् अधमैः
 सुगन्धद्रव्यैः प्रथमः पाकः मध्यमैस्तु द्वितीयः, उत्तमैस्तृतीय इति ।
 अत्रापि तृतीयः पाकः गन्धोदकेन, केचित्तु द्वितीयपाकोऽपि गन्धोद-
 केनेत्याहुः । अत्रोपदेशादनुक्तमधिकं गन्धद्रव्यं देयमित्याहुः, त्वक्-
 पत्रेत्यादि, त्वक्पत्रं तेजपत्रं पत्रान्तु तेजपत्रं सडशमेव पत्रान्तरं यन्त्रि-

कपर्द मद्दानञ्च शुक्लं गन्धोदकक्रिया ।
द्रव्यशुद्धिः पाकविधिर्भाविप्रसारणी समः ॥ ७४ ॥
महाराज प्रसारिणी तैलम् ।
शतह्वयं प्रसारण्या द्वे च पीतसहाचरात् ।
अश्वगन्धैरुडबलावरौरास्त्रापुनर्नवा ॥
केतकीदशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रकात् ।
प्रत्येकमेषान्तु तुला तुलाद्द्वं किलिमात्तथा ।
तुलाद्द्वं स्याच्छिरीषाञ्च लान्नायाः पञ्चविंशतिः ॥
पलानि लोभ्राञ्च तथा सर्द्धमेकत्र साधयेत् ।
जलपञ्चादकशते सपादे तत्र शोधयेत् ॥
द्रोणह्वयं काञ्जिकञ्च षड्विंशत्यादकोन्मितम् ।
क्षीरदध्नीः पृथक् प्रस्थान् दशमस्वादकन्तथा ॥
इक्षुरसादकौ चैव कागमांसतुलात्रये ।
जलपञ्चचत्वारिंशत् प्रस्थान् पक्वे तु शोधयेत् ॥
सप्तदशरसप्रस्थान् मञ्जिष्ठाक्वाथ एव च ।
कुडुवो नादकोन्मानोद्रवैरेतैस्तु साधयेत् ॥

यन्विषयं कोषो जातिकोषः । कपर्दादिदानविधिनाह कपर्दे-
त्वादि ॥ ७४ ॥

शतह्वयमित्यादि — दशमूली पृथक् शत मित्यन्वयः, तेन दशमू-
लस्य प्रत्येकं शत पलं पान्त्वं किलिम देवदारु लोभ्राञ्च तथेति पञ्च-
विंशति पलानीत्यर्थः । जलपञ्चादकशते सपादे इत्यादकशतस्य पादः
पञ्चविंशत्यादकत्वेन जलस्य पञ्चविंशत्यादकाधिकं पञ्चशतादकमित्यर्थः ।
तत्र शोधयेद्द्रोणह्वयमिति तेषु द्रोणह्वयं स्याद्यमित्यर्थः । यद्यपि काञ्जि-
कस्य षड्विंशत्यादकान्तथापि काञ्जिकद्रोणमात्रेण व्यवहारः । अन्यथा
काञ्जिकस्यैव गन्धं स्यादतएव चक्रोवक्षति काञ्जिकं मानतो द्रोणमिति ।
मञ्जिष्ठाक्वाथः कुडुवोनादकोन्मान इति पञ्चदशशरावपरिमितः ।

सुशुद्धतिलतैलस्य द्रोणं प्रस्थेन संयुतम् ।
 काञ्जिकं मानतो द्रोणं शुक्तेनात्र विधीयते ॥
 आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्को भस्मात्कं कणा ।
 नागरं मरिचञ्चैव प्रत्येकं षट्पलोन्मितम् ॥
 भस्मातका सहत्वे तु रक्तचन्दनमुच्यते ।
 पथ्याक्षधात्रः सरलं शताह्वा कर्कटोत्रचा ॥
 चोरपुष्पीषटोमुक्ता द्वयं पद्मञ्च सोत्पलम् ।
 पिप्पलीमूल मञ्जिष्ठा साश्वगन्धा पुनर्जवा ॥
 दशमूलं समुदतं चक्रमर्ही रसाञ्जनम् ।
 गन्धदणं हरिद्रा च जीवनीयोगणस्तथा ॥
 एषां त्रिपलिकैर्भागैराद्यः पाको विधीयते ।
 देवपुष्पीवेलपत्रं शल्लकीरसशैलजे ॥
 प्रियङ्गु शीरमधुरीमांसं दारुबलाचलम् ।
 श्रीवासो नलिक्काखोटिः सूक्ष्मै लाकुन्दुर्मुस्ता

एभिर्द्रवैरिति ज्ञाय काञ्जिकादिभिः । नागरं शुष्की, अत्र भस्मात्क
 सहत्वे रक्तचन्दनं देयं । अतएव वक्ष्यति भस्मात्कख्यादि । अत्र
 विधीयते पद्मं पद्मपुष्पं चतपलं नीलोत्पलम् । दशमूलं समुद्रि-
 मिति, तेन दशमूलस्य मिलित्वा पलत्रयमित्यर्थः । चक्रमर्ही एकगण-
 वीजम् । जीवनीवोगण इति जीवनीव दशकं । द्वितीय पाकमाह
 देवपुष्पीवेल देवपुष्पादीनां कल्कः देवपुष्पी चोरपुष्पी, वीजोग-
 न्तरसः शल्लकीरसः शल्लक्याः रसः । अत्रेह शल्लकीरसगन्धेन कन्द-
 माहः यदुक्तं षट्पाण्ये कन्दुवल्मीकगन्धः स्वात भीरुसः शल्लकीरसः ।
 गन्धते भागद्वयं कुन्दुरोः । बला वाटुलकम् । अत्र च चिह्नकं खोटिः
 काष्ठखोटिः नखीत्वर्जमिति यद्यपि पञ्चनखोभवन्ति यदुक्तं नखी
 पञ्चविधा चेवा नन्वार्थं गन्धतत्पदैः । काञ्जिकद्वयपत्राभा तपोत्-
 पचदनापरा । काञ्जिकद्वय-राकारा गणचर्मरसा परा । वराहकर्म-
 बहाशा पञ्चमी परिकीर्तता । तथाप्यत्राद्याह चतस्रु मध्ये नखत्रयं

जखीतयश्च त्वक्पत्नी पमरा पूतिचम्पकम् ।
 मदनं रेणुका शका मररश्च पलत्तयम् ॥
 प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ।
 गन्धोदकन्तु त्वक्पत्नीपत्रकेशरीसुरूकम् ॥
 प्रत्येकं सवलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ।
 कुठाईभागोऽत्र जलप्रस्थासु पञ्चविंशतिः ॥
 अर्द्धावशिष्टाः कर्तव्याः पाके गन्धाशुकस्पर्शि ।
 गन्धाशुचन्दनाशुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ॥
 कल्पोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक् कालीयक कुङ्कुम् ।
 भद्रत्रियं शत्रियपर्णं लताकसू रीका तथा ॥
 लवङ्गाशुककोल जातीकोषफलानि च ।
 एलालवङ्गकल्पी च प्रत्येकं त्रिपलोन्मितम् ॥
 कसूरी घटपला चन्द्रात् पलं साईञ्च गृह्यते ।

प्याद्यां वराहकर्मिका निविद्धत्वात्, यथा करिकर्णं ढरगखुरं नखं
 प्रवृद्धीत गन्धयोगेण । धूपेषु बदरोत्पलपत्रं न वराहकर्म-
 षु भवत्वापि । त्वक्पत्नी तेजपत्रं पतिः खड्गामे, चम्पकं चम्पककविता ।
 प्रत्येकं पलत्रयमित्यम्बः । गन्धोदके त्वक्पत्नी तेजपत्रं परन्तु
 जगन्विपलानरं तेजपत्रसदृशं वाटियापत्रमिति ख्यातम् । बलामूलं
 वाष्पानकस्य मन्म । कुठाईभाग इति कठस्य साईंदादशपलमित्यर्थः ।
 गन्धाशुचन्दनाशुभ्यामिति गन्धाशु गन्धोदकं तश्चोक्तमेव चन्दनाशु
 चन्दनाशुसाईंशतम्, अन्येऽपि सुपिष्टनीखण्डचन्दनमित्यं वारिमात्रं
 वदन्ति । जातीकोषफलानीति जातीकोषोरुसारः तथा जातीफल-
 चोत्तरः । भद्रत्रियं श्रेतचन्दनं लवङ्गकल्पी लवङ्गवल्कलम्, चन्द्रः कपर्दं
 वैधार्थं चन्द्रवल्कार्थम् । अथ तैजस्य पत्रिका लिख्यते । कण्ठानि चतैश्च
 अ ६८, काथार्थं गन्धभादाविद्या पत्र १००, पीतभिण्टीमूल पत्र

वेधार्थं पुनश्चन्द्रमदौ देयौ तद्योन्मिताः ॥
 महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्तिता ।
 गुणान् प्रसारणीनान्तु वहत्येषा बहुत्तमान् ॥
 अत शुक्तिविमण्डः प्रस्थः पञ्चाङ्कोन्मितम् ।
 काञ्चिकं कुडवं दध्नी गुडप्रस्थोन्मूलकात् ॥
 पलान्यष्टौ शोधिताः पलद्वयोश्चकन्तथा ।
 कला नीरकसिन्धुत्पूरिद्रामरिचं पृथक् ॥
 द्विलं मापिते भाण्डे घृतेनाष्टदिनस्थितम् ।
 सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदावतार्य गृह्यते ॥
 तदा देयं चतुर्जातं पृथक् कर्तव्योन्मितम् ।
 पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां चालनन्तथा ॥
 शं धनञ्जाप संस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते ।
 आम्नजसूकप्रित्यानां बीजपरकविलयोः ॥

२००, अश्वगन्धा पल १००, एरण्डमूल पल १००, वारियावामूल पल
 १००, शतमूल पल १००, राज्ञा पल १००, पुनर्नवा पल १००
 केतकी मूल पल १००, दशमूल प्रत्येक पल १००, देवदारु पल ५०,
 शिरीष छाल पल ५०, लाला पल २५, लोध पल २५, पाकार्थं जल
 ८०० शराव, शेष १२८ शराव, शुक्त ६४ शराव, दुग्ध ४० शराव,
 दधि ४० श, दधिमस्तु १६ शराव, इक्षुरस १२ शराव, छागनांशु
 पल ३००, जल १८० शराव, शेष ६८ शराव, मञ्जिष्ठा पल ६०,
 पातार्थं जल ६० शराव, शेष स १५। कल्कार्थं रक्तचन्दन त्रिकटु
 एषां चतुर्णां प्रति सेर २ हरीतकी बड़ेड़ा आमलकी सरस सवुका
 समुद्रकर्कट कावड़ाशङ्खोत्पल्ये, वच चोरङ्गली गटी नागरमुषा
 वेङ्कटमुषा पद्मपुष्प, नीलात्पल, पिप्पलीमूल मञ्जिष्ठा अश्वगन्धा पुन-
 र्नवा एङ्गुली रसाग्रत गन्धदण्ड हरिद्रा जीवक क्षपभक मंदा महामेदा
 काठीनी चोरकाठीनी पुगानो माषानी जीवन्धी बटिरुषु एषां प्रत्येकं

गन्धकम् एण सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ।
 चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिन्निडीजलैः ॥
 गन्धं संक्वाचयेदेभिरलामे मृगमये न तु ।
 पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ॥
 गुडपथ्याम्बुना ह्येवं शुध्यते नात्र संशयः ।
 गोमूत्रे पालम्बुधके पक्ता पञ्चदलोदके ॥
 पुनः सुरभि तोयेन वाघ्रस्वेदेन स्वेदयेत् ॥
 गन्धोग्रा शुध्यते ह्येवं रजनी च विशेषतः ।
 सुस्तकन्तु मनाक्त्रन्त्र काञ्चिके त्रिदिनोषितम् ।
 पञ्चपत्रवपानी श्लिन्न्मातपशोषितम् ॥
 गुडाम्बुना सिच्यमानं भर्जयेच्च यथेततः ।
 साजशोभाञ्जनजलैर्भावयेच्चेति शुध्यति ॥
 काञ्चिके कथितं शूलं भटा पथ्यागुडाम्बुना ।
 सिञ्चेदेवं पुनः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥

पत्र ३ टमूल मिनित्वा पत्र ३ प्रथमः पाकः । द्वितीयपाके कल्कार्थं
 देवह्वनी गन्धरहः तेजपत्र सङ्गकीरस शैलज पियङ्गुवीरगम्ल मञ्जरी
 कटामांसी देवदारु वनामूल सिङ्घु नवनोर खोटे नालका काष्ठ-
 खोठ सूक्ष्मा कन्दक, सुरा यटरपत्र नखी सञ्जखुरनखी उत्-
 पन्नपत्रनखी तेजपत्र पोथारा खट्वाची चम्पककलिका मदनक, रेणुका-
 पिङ्गुमूल खल्यपत्र तुलसी एषां प्रत्येकं पत्र ३ । गन्धोदकार्थं तेज-
 पत्र बाटीयापत्र वीरगम्ल मुषा वेरुनामूल एषां प्रति पत्र २५ कुष्ठ
 पत्र १२ तोला । पाकार्थं जल १०० शराव, जेष ५० शराव ।
 एतेन गन्धोदकेन द्वितीयः पाकः । तृतीयः पाके कल्कार्थं नागकेशर
 कुड गुडतक् कलम्बक कुङ्कुम श्वेतचन्दन गाठियाग लताकुसुरी
 लवङ्ग अरुण कज्जोर रसवास जातीयफल एलाइच नवङ्गवाण्ड
 एषां प्रत्येक ३ पत्र, कसूरी पत्र ६ कपूर तोला १२ चन्दनोदकार्थं

यथा लाभमपामार्गं क्षुद्यादि चारलेपितम् ।
 बाष्पस्येदेन संस्त्रेद्य पूतिं निर्लोभतां नयेत् ॥
 दोषापक्वं पचेत् पत्रात् पक्षपल्लववारिणि ।
 खलः साधुमिवोत्पिड्य ततो निःक्षेपतां नयेत् ॥
 आनशौभाञ्जनलैर्भावयेच्च पुनः पुनः ।
 शिग्रुभूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ॥
 वचेदेवं विद्युद्धं सन्मृगनाभिसमो भवेत् ।
 सुकं मधुनाभाभ्यं काशमीरश्चापि सर्पिषा ॥
 रुधिरेणाय संप्राञ्जेर्गामूत्रैर्ग्रथिपर्णकम् ।
 मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाब्जुना ॥
 ईषत् चारानुगन्धा तु दग्धा याति न भक्ष्यतम् ॥
 पीता केतकगन्धा च लघ्वस्त्रिग्धा ऋगोत्तमा ॥
 पक्वात् कर्पूरतः प्राञ्जरपक्वं गुणवन्तरम् ।
 तत्रापि स्याद्यदक्षुद्रं स्फाटेकाभं तदुत्तमम् ॥

चेतचन्दन पत्र ५० पाकाद्यं जल ग ५० जेष ग २५ । अथवा रुधि-
 टचन्दनं जले गोलयित्वा चन्दनोदकं कार्यं द्वितीय पाकोक्त मन्वो-
 टक ग २५ । ततस्तृतीयः पाक वेधार्थं कर्पूर तोवा । २ कस्तूरी
 सेर ३ एवं मित्रं तैले कर्पूरार्ति पिष्ट्वा तत्रार्णं मलयतैलञ्च भाजये-
 द्वात्वा मिश्रनीचं तदनुनिहोषणं करुनतेजेन सम्यक् मिश्रयित्वा शरा-
 वेन पिपाय स्यापनीचमिति वेधनविधिः ॥ गुणान् प्रसारणीनामिति
 पृथ्वीक्तं प्रसारणी बेलानां वे गुणान्नामेव बन्धोत्तमानिन्धविकल्प-
 वज्ज्वलेन रक्षणः । काञ्चिकगन्धेनात्र शुक्तं पाञ्चामिन्दुक्तं कृतः बन्धा-
 कर्णव्यं तटाड तलेत्वादि । मण्डस्य भक्तमण्डस्य प्रस्यः । कुडमै-
 वम् इति द्वयं द्वयुख्याकरावहयम् । गुडस्य प्रस्य इति मोदकं पत्रानि
 अक्षुभ्रकं काञ्चिकाद्यः स्थितभक्तिक्रमभाग इति व्यवहरन्ति । चन्दनं
 काञ्चिकस्य मुखक चन्दमाहः । शोधिताद्रीदित त्वपहितादुषाद् ॥

पक्वञ्च सदलं खिग्धं हरितद्युतिचोत्तमम् ।
 भङ्गे मृनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः ॥
 षडङ्गोपमं कुष्ठं चन्द्रं रक्तपीतकम् ।
 काकतुण्डाकृतिः सिग्धोः सुरश्चैवीत्तमोसुरः ॥
 खिग्धाल्पकेशरन्तुश्चं शालिजो वृत्तमांसलः ।
 सुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसीपिङ्गजटाकृतिः ॥

हृत्भाण्ड इति हृतेन भाविते भाण्ड इत्यन्वयः । इदं चञ्च' भाण्डे
 कृत्वा अष्टदिनं यावत् स्थितं सत् शुक्तं खिन्नं भवति. अष्टदिनान्तरं
 यदा तैल उपयुज्यते नदा चातुर्जातं दत्त्वा त्रैले देयम् । अन्येसु प्रस्थं
 तण्डुलतोयत इत्यादिनैव शुक्तं कुर्वन्ति । अत्वान्तरे गन्धद्रव्यशुद्धयर्थं प्रक-
 रणमाह पञ्चपल्लवतोयेनेति । नखशुद्धिमाह चण्डोत्यादि चण्डो महिषी
 उक्तं हि महिषी चोच्यते चण्डो सौरभीव निगद्यत इति । अस्या-
 गोमयं मन्त्रमित्यर्थः । महिषीमलं सलिलेनालोड्य नखोः खंडनं कार्थ-
 मित्यर्थः । किन्तु गोमयेनाप्युत्खेद उक्तः । विनिङ्गोजलैरिति
 तिलिङ्गीसलिलैः । अन्नाभे मृत्सयेनापि कृष्णवृत्तिकामिश्रितजले-
 नेत्यर्थः । काथयेत् करञ्जं कृष्णवृत्तिकामिश्रिते जले । समुद्रककठ-
 शुद्धि प्रकारोद्येवं तत्रैवोक्तं अनेनैव प्रकारेण शुद्धिमायाति कर्कटः ।
 वचाशुद्धिमाह गोमूत्रइत्यादि ।

अलम्बुषक इत्यादि अलम्बुषासहितोदके, अलम्बुषा च सुण्डरी
 सुरभीतोयं गन्धोदकम् । अनेन वासुखेदः कार्यः । गन्धोदकं स्यात्प्रां
 निःस्निग्धं तदुपरि सक्किद्रं स्यात्पान्तरं दत्त्वा वृत्तां स्यात्तीक्ष्णवावकाशः
 जालिष्य सक्किद्रं स्यात्तीक्ष्णं वचां निःस्निग्धं ततः शरावेन पिधाया-
 धोञ्जाबा देया इति वासुखेदविधिः । गन्धोद्या वचा रजनी च
 विनोष्ण इत्येनेन हरिद्रा शुद्धिमापि वचाशुद्धिविधयेन कुर्यादिति
 बोधयति । मुक्ततशुद्धिमाह मुक्तकमित्यादि मनाक् सुखमिति किञ्चित्
 शेषितं चक्रस्य जलं मूलम् । शैलजशुद्धिमाह शैलमिति शैलजं
 कार्थिके विपाच्य पञ्चपल्लवतोयेन आचनमित्यपदेशः । खड्गासीशुद्धिमाह

देणुका सुद्रसंस्थानाश्रन्तमानपत्रं वनम् ।

जातीफलं सशब्दश्च खिग्धं गुह्यं च शस्यते ॥

एला सूक्ष्मफला त्रैठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डुरा ।

नखमश्वखुरं हस्तिकर्णश्चैवात्र शस्यते ॥

एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रबली गुह्यः ॥ ७५ ॥

महासुगन्धितैल लक्ष्मीविलास तैले ।

जिङ्गीशोरकदेवदारुसरलं व्याघ्री वषाचेलक

त्वक्पत्रैः सह गन्धकपत्रकशटी पथ्याचघात्रीघनैः ।

एतैः शोधितसंस्कृतैः पलद्युतेत्याख्या तया संख्यया

तैलप्रस्थमवस्थितैः स्थिरमार्तः कल्कैः पचेद्भान्धिकम् ॥

यथाकाभमित्यादि टोनापाकमिति खड्गासी गुडकं वस्त्रेण पोडुली बद्ध
यज्ञपद्मं क्वात्रमध्ये टोनापत्रमन्वमानां पचेत् तत आलष्य निष्पीड्य
निःस्त्रेतां नयेत्, तदनु गोभाञ्जनमज्जते पिण्डे तत्रिधाव जेत-
कीपुष्पपत्रैश्चेदयित्वा कणलेन बद्धा पङ्केनानिध्य पुटनेन पचेत्, तदनु
जात्यादि कुसुमरधियासयेदित्युपदेशः । मिष्ठुकादि शुद्धमाह तरुम्ब-
मित्यादि तरुकं मिष्ठुकं प्रधरेयेति कुङ्कुमेन आरुहमित्यनुक भाष्य-
मिति सर्वत्र बोध्यम् । इटानी गरुद्रव्यानां प्ररक्तानां कण्ठमाह
द्वेषटित्यादि रेषनकारगन्धेनानुगत मृगः मृगमटः । रक्तपीतक-
मिति किञ्चिद्भक्तपीतकारम् । अस्त्रमिति कुङ्कुमम् । शान्तिजः खड्गासी
॥ ७५ ॥

जिङ्गीत्यादि जिङ्गी मञ्जिष्ठा व्याघ्री विहनेति ख्यातं सुगन्धि
द्रव्यं नखीत्यन्ये । चेलकत्वक् सुवाकहृत्तस्य जत्वक् पत्रं नेजलं गन्ध-
पत्रं वाटियापत्रं पलद्युगन्धं प्रत्येकं गन्धिकैरिति गन्धिकटितायैः ।
एतैः कल्कैः प्रथमः पाकः द्वितीयपाकार्थं कल्कमाह मांसीत्यादि
सुन्दरी प्रियङ्गुत्वक् गुडत्वक् पान्य पान्यपर्णं अश्वु कालकं हक्-
कणं ननिका नाम का मिधिमधुरो ययामीहरोति नीके । एतैः कल्कै-
र्द्वितीयः पाकः । तृतीयपाकार्थं कल्कमाह एषेत्यादि । कपूरं ।
कियन्मानं पाण्डुमित्यत्र आह पञ्चैत्यादि मर्दानं कश्चरिका पञ्चभिः

मांसी सुरादमनचम्यकसुन्दरीत्वम्-
 म्द्वयस्य रुद्रमखवकौर्द्विपलेः सष्टकैः ।
 श्रीवासकुन्द, रनखीनलिकामिषीनां
 प्रत्येकतः पलसुपाय्य पुनः पचेत् ॥
 एलालवङ्गचलचन्दनजातिपूतिः
 कङ्गोलकागुहलताघ्स्त्र्यैः पक्षाद्वैः ।
 कस्तूरिकाचसहिता मलदीप्तिवृत्तैः
 पक्ता तु मन्दशिखिनव म हासुगन्ध ॥
 पञ्चद्विकेन चाद्वैन मदात् कर्पूरमिष्यते ।
 कर्पूरमदयोरङ्गं पत्रकल्कादिहेष्यते ।
 पक्नपूतेषु एव सम्यक् पेक्षणवर्तितम् ॥
 दीयते गन्धद्वयार्थं पत्रकल्कं तदुच्यते ॥
 प्रागुक्तौ शुद्धसंस्कारौ गन्धानामिह तैः पुनः ।

विभक्तस्य कस्तूरिकस्यैको भागो रक्तिद्वयाधिक त्रिमासको भवति तथा
 मानेन कर्पूरस्य द्वौ भागौ प्राच्यावित्यर्थः । अतः कर्पूरस्य रक्ति-
 चतुष्टयाधिको मासकषट्क इति । पक्षान्तरमाह अद्वैनवेति कस्तूरी-
 कर्मापेक्षया चाद्वैन तेन कर्पूरस्यादौ मासका इत्यर्थः । ननु पत्र-
 कल्के कियन्मानौ कर्पूरमदौ देयावित्यत आह कर्पूरमदयोरित्यादि
 इह तैश्चकल्के पत्रकल्कात् पत्रकल्कमनपेक्ष्य कर्पूरमदयोरङ्गमिति
 तैश्चकल्केहपत्रया यावन्मानौ कर्पूरमदावुक्तौ पत्रकल्के तु तदपेक्षया
 द्विगुण कर्पूरमदौ देयाविति पत्रकल्कमानमपि कथितं भवति तेन
 पत्रकल्के कस्तूर्याः कर्षद्वयं कर्पूरस्याष्टरक्तिकाधिकाः द्वादशमास-
 काः किंवा कर्ष इति । पत्रकल्कगद्दस्यार्थमाह पक्नपूत इत्यादि
 पूर्वोक्तौ गन्धानां शुद्धिसंस्कारावन्नापि कार्थौ, तथा तैः पूर्वोक्त
 महासुगन्धि तैश्चाधनद्रव्यैः जिह्वादिभिर्द्विगुणैर्यदि तैश्चमेतत् साध्यते
 तदा इदमेव तच्च लक्ष्मीविलाससंज्ञकञ्च भवताम्नाह प्रागुक्तादि-
 त्वादि । प्राकार्षमुभयोरपि तैश्चयोः क्रमात् द्रवद्रव्यमाह पञ्चपलाः

द्विगुणैर्लक्ष्मीविलासः स्यादयं तैलः सदुत्तमः ।

पञ्चपत्राम्बुनाचाद्यो द्वितीयो गन्धवारिणा ।

तृतीयोऽपि च तेनैव पाको वा धूपिताम्बुना ॥ ७६ ॥

इति वातव्याधिचिकित्सा ।

अथ वातरक्ताधिकारः ।

वाद्यं लेपाभ्यङ्गसेकोपानाद्यैर्वान्तशोणितम् ।

विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गन्धोरमाचरेत् ॥

द्वयोर्मुञ्चेदहृक्शुद्धं शूच्यलावुजलौकसा ।

देशाद्देशं व्रजेत् स्वाद्यं शिराभिः पुच्छनेन वा ॥

अङ्गुष्ठानौ च न स्वाद्यं रुद्धे वातोत्तरे च यत् ॥ १ ॥

म्बुनेत्यादि चामपत्रं जम्बुपत्रं कपित्थपत्रं विस्वपत्रं बीजपूरकपत्रं,
यतत् सर्वमहृगुणकले पक्त्वा चाङ्गुष्ठशेषं, कुर्यात् । गन्धवारिणा
गन्धोदकेन तस्मात्कमेव धूपिताम्बुनेति, अरुञ्जीदि धूपितत्रबने-
र्द्यः ॥ ७६ ॥

इति वातव्याधिचिकित्सा ।

वातविशेषत्वाद्वावरक्तचिकित्सायाश्च वाद्यमित्यादि वाद्यमित्यु-
क्तानं तस्मात्वाचयमित्यर्थः । अनुराचयं जेटः प्रथमं घाताचयं गन्धोरं
तथाचोक्तं तद्वन्मावाचयमुक्तानं गन्धोरस्वनुराचयमिति । द्वयोरिति
ह्यगन्धोरबीः । देशाद्देशं व्रजेदिति स्थानान्तरं प्रहरणयो-
चत् ॥ १ ॥

अक्षतनागरधन्याकर्षतयेण पाचनं सिद्धम् ।
 जयति. सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥
 वत्साद्यगुह्वरः काथं पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।
 समीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रसाधयेत् ॥ २ ॥
 वासागुह्वरी चतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् ।
 क्रमेण सर्वाङ्गजमथशेषं जयेदसृक् वातभवं विकारम् ॥ ३ ॥
 लोढ्वामुण्डितिकापूर्णां मधुसर्पिः समन्वितम् ।
 छिन्नाकाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥ ४ ॥
 तिस्रोऽथवा पञ्चगुह्येन पथ्या जग्ध्वा पिबेच्छिन्नाकषायम् ।
 तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्यंमाजानूसंभिन्नामपि स्यावश्यम् ॥ ५ ॥
 एतेन वातं सगुह्या विवहं पित्तं क्षितादप्या मधुनाकपञ्च ।
 वातासृगुग्रं स्वतैलमिन्नाशुत्प्रामवातं शमयेद्गुह्वरी ॥
 गुह्व्याः खरसं कल्कं पूर्णं प्रा काथमेव वा ॥
 प्रभू तकालमासेव्य सुच्यते वातशोणितात् ।
 दशमूली शृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ॥
 परिषेकोऽमिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥ ६ ॥

अक्षतेत्यादि प्रत्येकमेवकर्षं गृहीत्वा कर्षतयमित्यर्थः । वत्स-
 क्षित्यादौ पीतो गुग्गुलु संयुत इति शोधनार्थं प्रायेण गुग्गुलोः
 कर्षः, कर्षाङ्गुला. संशमनार्थेन माषकचतुष्टयमिति एवं सर्वाङ्ग ॥ २ ॥

वासेत्यादौ चतुरङ्गुली शोनालफलं तन्वान्तरसम्बादादेशका-
 थ्यापेक्षया द्विगुणमेवैरण्डतैलं प्रयोज्यमित्याहुः ॥ ३ ॥

लोढ्वाद्यादौ मुण्डितिका मुण्डरीतीति ख्याताः ॥ ४ ॥

तिस्रोऽथवेति पुरुषमपेक्ष्य आकृतिमान्तिस्त्रः पञ्च वा पिष्ट्वा सम-
 गुह्येन खादेत् तदनु गुह्व्याः कषायमनुपेयम् ॥ ५ ॥

एतेनेत्यादि बन्धयोगाः गुह्व्याः खरसेन काथेन वा । दश-

पटोलकटुकाभीरुत्रिफलाद्यतसाधितम् ।

क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ ७ ॥

गोधूमचूर्णाजपयो घृतञ्च सच्छानदुग्धोरुवृबीजकल्कः ।

लेपे विधेयं शतधौतसर्पिः सेकेपयञ्चाविकमेव शसम् ॥ ८ ॥

लेपः पिष्टास्त्रिखासद्दत्भट्टाः पर्यासि निर्घृताः ।

कटुकाद्यतयट्टाहं शुशुठीकल्कं समाचिकम् ॥

गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ।

धात्रीचूरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिके ॥ ९ ॥

कोकिलाद्यामृताक्वाथे पिवेत् कृष्णां कफाधिके ।

पथ्याभोजीत्रिसप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात् ॥

कफरक्तप्रशमनं हृद्यं गुडघृतं स्मृतम् ॥ १० ॥

मूलीत्यादि दशमूलीश्लतं क्षीरं परिषेक इति वीज्यं नतु मेवं चूडं
वातरक्तदेशे व्यथा । तद्वदिति परिषेकः ॥ ६ ॥

पटोलेत्यादौ कटुका कटुरोहिणी, अभीरुःशतमूली, अमृतं
गुडूची । अयं योगः पित्तोत्तरे ॥ ७ ॥

गोधूमेत्यादि गोधूमचूर्णं छागदुग्ध घृताभ्यां समीय कोष्णं
क्वाथं वातोत्तरे लेपः, शीतं रक्तोत्तरे । इन्द्रं अस्त्रिमयोगे घृतं न
पठ्यते, तेन घृतं विनाशयं योगः । सघृतः पुनरयं चरत् पठ्यते
यथा वाते सरक्ते सघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छागली पयश्च, इति ।
उभयमपि प्रमाणं स्मृतिर्हेधवत् ॥ ८ ॥

लेपेत्यादौ तिलान् दुग्धेन पिष्ट्वा ततो भट्टा पुनर्दुग्धे निर्वी-
पयेदित्यर्थः । हृद्यं वाभटसम्बादात् किन्तु खोलके भटतिलान् दुग्धे-
निर्वीपितान् तेनैव दुग्धेन पिष्ट्वा लेप इति व्यवहरन्ति हृद्याः ।
तद्वदित्यनेन पूर्वोक्त योगफलमतिदिश्यते कटुकेत्यादि कटुकाकटुरो-
हिणी एषां चतुर्णां प्रत्येकं द्विमापकं कल्कोक्त्य गोमूत्र पत्रार्जुन
मेघम् ॥ ९ ॥

कोकिलाद्येत्यादि कोकिलाद्य मूत्रं पाप्पम् । हृद्यं गुडघृत-

संशर्षेषु यद्योद्रेकं मिश्रं वा प्रतिकारयेत् ।
सर्वेषु सुगुडां पथ्यात् गुडूचीं काथमेव वा ॥
पिप्पलीवर्द्धमानं वा शीलयेत् सुषमाहितः ॥ ११ ॥

नवकार्षिकः ।

त्रिफलानिम्बसञ्जिष्ठावचाकटुकरोहिण्यो ।
वत्सादनीदारुनिशाकषाटो नवकार्षिकः ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ।
कुष्ठं कापालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ।
पञ्चरक्तिकमाषेण कार्योऽयं नवकार्षिकः ॥
किं त्वैवं साधिते काथे योग्यमात्रा प्रदीयते ॥ १२ ॥

गुडूचीघृतम् ॥

गुडूचीकाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं घृतम् ॥
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ १३ ॥
शतावरीघृतम् ।

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
क्षीरतुल्यं घृतं पक्वं वातशोणितनाशनम् ॥ १४ ॥

मिति, आहारं विहाय घृतेन समभागेन सौहित्यं कर्तव्यमित्याहुः ।
कृष्णां हृष्टफलमेतत् ॥ १० ॥

संशर्षेणैः संशर्षेणैः इन्दुजेषु यद्योद्रेकमित्येकदोषोक्तयो,
मिश्रमिति समकुदिते ॥ ११ ॥

नवकार्षिके दारुनिशा दारुहरिद्रा पञ्चरक्तिक माषेण मानेन
त्रिफलादीनां सशकषीन् गृहीत्वा अष्टगुणे जले काथः किन्वा च्यव-
हारिभिरिव नवकर्षैः काथः कार्यः परं तद्योगमात्रापेक्षया अधिकं
यद्भवति तत्तत्रज्यम् एतदेवाह पञ्चरक्तिक मानेनेत्यादिः अत्र जल-
दानार्थं इन्देन कर्षादौतपक्वं यावदित्यादि परिभाषाभिस्त्रिस्त्रि-
सैव ॥ १२ ॥

अजताद्यं हृतम् ।

असना मधुकं द्राक्षा त्रिकला नामरं वला ।
 वासारग्वधृषीरदेवदासतिकण्टकम् ॥
 कटुकासवरीकण्ठाकाशमर्थस्य फलानि च ।
 राखान्धुरकगन्धर्वदृष्टद्वारवगोत्पलैः ॥
 कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।
 धातोरससमं दत्त्वा वारिल्लिपुणसंयुतम् ॥
 सत्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय भोग्यपाने च शस्यते ।
 बद्धदोषान्वितं वातं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥
 उत्तानश्चापि गन्धीरं त्रिकजह्वीबजानुजम् ।
 ज्योष्टुशीर्षं महान्मूले चामवाते मुदाख्ये ॥
 वातरोगोपश्लेष्टस्य वेदनाश्चाति दुस्तराम् ।
 मूत्रकण्ठसुदावर्त्तं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥
 हतान् सर्वाग्निहन्तग्राशु वातपित्तकफोत्थितम् ।
 सर्वकालोपयोगेन वर्णादुर्बलवर्द्धनम् ॥
 अग्निभ्यां निर्म्मितं श्रेष्ठं हृतमेतदनुत्तमम् ॥ १५ ॥
 दशपाकवलातैलम् ।
 बलाकषायकल्काभ्यां तैलं शीरचतुर्गुणम् ।
 दशपाकं भवेदेतद्वाताहृग्वातपित्तजित् ॥

शुद्धुशीष्टे काषयतर्गुणः शीरन्त खेह सममिति व्यवहृ-
 रति ॥ एवं शतावरीष्टतम् । अष्टतेलादौ वरी शतावरी तथासहव-
 र्त्तमानेति शवरी, गन्धर्वः एरण्डम् । उत्पन्नं नीबोत्पन्नम् ॥ १२-१३ ॥

दश पाक यथा तैले बलाकाषयतर्गुणः चतुर्गुण शीर साहच-
 र्त्तम् । तैलमिदं यथोक्तमानेन द्रवेण दशवारान् पक्तव्यम् ।
 क्वेन पाकेन खेहशयोपश्लनासि शीरगत खेहेन न्यूनभागपूरयाद्य
 अतश्च बद्धवाकोपदेशः प्रकृतिसमवेत व्याध्यभिप्रायेण श्रेयस्तेनाप्यनापि

धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम् ।

रेतोयोनिविकारहमेतद्वातविकारनुत् ॥ १६ ॥

गुडूच्यादि तैलम् ।

गुडूचीक्वाथदुग्धाभ्यां तैलं लाञ्छारसेन वा ।

सिद्धं मधुकक्वाभ्रर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ १७ ॥

खरककपञ्चक तैलम् ।

पद्मकोशीरयष्टाक्ष रजनीक्वाथ साधितम् ।

स्नात्पिष्टेः सर्ज्जमञ्जिष्ठा वीराक्वालोलिकन्दनैः ॥

खरककपञ्चकमिदं तैलं वातास्र दोषनुत् ॥ १८ ॥

नागबलातैलम् ।

शुद्धाम्बुचेन्नागबलातुलांशु विश्वाय तैलाढकमत्र दद्यात् ।

प्रकृतिरुमरुमवेतं व्याधौ तैनादिष्वनुक्ताऽपि बह्वपाको वीर्योत्कर्षार्थं
 पुष्यन् एव । विकृतिरुमरुमवेते तु बधोद्दिष्टमेव कार्यं संयोगश-
 ङ्गेरचिन्तत्वात् तस्मात् विकृतिरुमरुमवेतं व्याधिहरमेव भेषजं दीयत
 इति क्त्वा बधोद्दिष्टमेव कार्यम् । प्रकृतिरुमरुमवेतं तु दोषक्षयादेश्च
 व्याधिष्वेव दोषहरमेव भेषजं दीयते दोषप्रत्यनीकतया चनुक्तमपि
 क्रियते एव । नच व्याधिहरमेव दोषहरमेवेति वाच्यं वातकारिका-
 ऽपि खदिरेण सर्व्वं कुष्ठोपशमप्रसङ्गात् खदिरं हि वातजनकमपि
 प्रभावाद्वातिकमपि कुष्ठमुपशमयति न तु वातम् । किञ्च यदि दोष-
 हरमेव व्याधिहरमिति स्वीक्रियते तदा प्रतिव्याधौ बह्वप्रयोगरूपन-
 मपि पुनीनां व्यर्थं स्यात् तत्तद्दोषप्रत्योक्त भेषजगणयनेनैवान्यथा-
 विद्धेः । तस्माद्वाधिहरे संयोगप्रधानत्वात् यथोक्तविध्यनुसरणमेव
 शरणम् । दोषहरं तु वीर्योत्कर्षार्थं शुक्तोऽशुक्तो वा बह्वधा पाकोऽपि
 दोषप्रत्यनीकतया युक्तमेवेत्याहुः । किञ्च बह्वित्तव्यवायाऽसाम्यत्वात्
 वैशानाशमपगम्यते पन्थाः ॥ १६ ॥

गुडूचीत्यादितैलमकल्मम् । खरककपञ्चक तैले वीराक्षीरकाकोडी,

अजापयस्तुत्यविमिश्रितम् मत्स्यं यष्टीमधुकस्य कल्कम् ।
 पृथक् पचेत् पञ्चपलं विपक्वं तद्वातरक्तं अमयत्युदीर्यम् ।
 बस्तिप्रदानारिह सप्तरात्रात् पीतं दद्याद्वात् प्रकरोत्यरोगम् ॥
 तुलाद्रव्ये जलद्रोषो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ १८ ॥

पिण्डतैलम् ।

समधूच्छिष्टमञ्जिष्टं ससर्जरसशारिवम् ।

पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तबजापहम् ॥ २० ॥

रुद्धापिण्डतैलम् ।

शरिवासर्ज्जमञ्जिष्ठायष्टीसिकणैः पयोन्वितैः ।

तैलं पक्वं विमञ्जिष्ठैस्त्रयोवा वातरक्तमुत् ॥ २१ ॥

खरकपद्मकं चेतपद्मम् । नागबजातैले नागबजा गोरज चाकुलि-
 वेति ख्यातो । राजपयस्त्रैकतस्यं न तं तगरपादिका ॥ १७-१८ ॥

मधूच्छिष्टेत्यादि मधूच्छिष्टं मधुसिकण्यं सर्जरसोधूपकः शरिवा
 अन्नमूत्रं जलज्वाल चतस्रं गुणं पिण्डतैलभाषया चाल वस्त्रपूतमत्त-
 तैलं कर्तव्यमित्याहुः । वैद्यास्तु पूर्वमेव व्यवहरन्ति किन्तु चरकै
 मधूच्छिष्टेत्यादेः पूर्वम्, “आरणालाडके तैलं पादसर्जरसं शृतम् । प्र-
 मत्तं खजितं तोये च्वरटाहान्तिनुत् परम्” इत्युक्तम् । तेन आरणालाडके
 साध्यं तैलमेव सर्जरसस्थाने मधूच्छिष्टादीनां प्रक्षेपादपि पिण्डतैल-
 मुच्यते, इति चक्रः । जलकणोत्प्लुक्तं काञ्जिके सर्जरसं शृतं खजितं
 बहुना जलेन दाहहितं विद्वाननासिक्यसर्जरसैवुक्तं मघस-
 वेति ॥ २० ॥

अपरपिण्डतैलद्वयमाह शारिवेत्यादि यष्टि यष्टिमधुवः पयस्त्र-
 तस्रं गुणं इह द्रवान्तराभावात् । विमञ्जिष्ठैरित्यादि, तृतीयं पिण्ड-
 तैलं, विमञ्जिष्ठैर्माञ्जिष्ठारहितैः शारिवादिभिः कल्कैस्त्रयोवेरयस्त्र-
 तैलं चतस्रं गुणं पयसा सह पक्वं सत् अपरं पिण्डतैलं भवतीत्यर्थः ।
 विमञ्जिष्ठामतिपाटे क्रिया विशेषणम् ॥ २१ ॥

कैशोरको गुग्गुलुः ।

वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्यस्य गुग्गुलुः प्रस्यम् ।
 प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणाम् ॥
 द्वात्रिंशच्छिन्नकृत्वा पलानि देयानि यत्नेन
 विपचेदप्रमत्तो दर्श्यां संबृथ्यन् मुञ्जर्यावत् ।
 अर्द्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ॥
 अत्रतार्यं वस्त्रपतं पुनरपि सम्पादयेत् पात्रे ।
 सान्द्रीभ ते तस्मिन्नवतार्यं हिमोपलप्रस्थे ॥
 त्रिफलाचूर्णाद्द्वं पलं त्रिकटोच्चूर्णं षडक्षपरिमाणम् ।
 क्रिमिरिपुचूर्णाद्द्वंपलं कर्षं कर्षं त्रिष्टहन्तरोः ॥
 पलमेकञ्च गुडूच्या दत्त्वा संमच्छ्यां यत्नेन ।
 सपयुज्य चानुपानं यूषं तोयं सुगन्धिसलिलेन ॥
 इच्छाहारविहारी भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ।
 तनुरोधिवातशोथितमेकजमथ द्वन्द्वञ्च चिरोत्पद्य ॥

कैशोरगुग्गुलुः वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्यस्येति लोहित-
 वर्यस्यैवार्थः । न तु कृष्णस्य, लोहितोमहिषलोचनोदरो भवतीति
 त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणानिति प्रत्येकं प्रथमाणां क्षिप्ररक्ता गुडूची
 अस्याः द्वात्रिंशत्पलानि एवं मिक्षित्वाप ख्ववति पलानि काथ्यानि । अत्र
 हि द्वैद्वैरु एषाह उतसर्गसिद्धं जलं दीयमानं पश्वति शराव परि-
 मितं भवति । पश्वतिशरावैश्च षड्ढाका भवन्ति एतत् सर्वमभि-
 धाय वक्ष्यति प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थ इत्यादि । अन्येत्वाहः त्रिफला-
 नां य यथोक्तपरिमाणमिति मिक्षित्वा, निर्हृगस्य मानप्रधानत्वात् । तेन
 गुग्गुलुः घृष्टानि द्रव्याणि मिक्षित्वा चतुःषष्टिपलानि भवन्ति तत्र
 तोत्सर्गसिद्धं जलं चतुःषष्टि शरावमेव चतुःषष्टिशरावैश्च द्रोणोभव-
 तिति तेन तोयराशिशब्दे तत्र द्रोणोबोध्य इति । अत्रगुग्गुलुः पुट-
 के बद्धा अपरैः काथ्यैः सह तोयराशौ कवनीयः पश्चात् गुग्गुलुः

जयति श्रुतं परिशुष्कं स्फुटितस्त्राजानुजघ्रापि ।
 त्रयकासकुष्ठगुल्मं श्वयथूदरापाण्डुमेहांश्च ॥
 मन्दाग्निश्च विवर्द्धं प्रमेः पीडकाश्च नाशयत्याशु ।
 सततं निषेव्यमायं कालवशाद्भक्ति सर्व्वगदान् ॥
 अभिभूत जरादोषं याति कैशोरकं रूपम् ।
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलं तत्र षड्ढाठकम् ॥
 गुडगद्दु एगुगुलोः पाकः सुगन्धस्तु विशेषतः ॥ ६२ ॥

अष्टताद्योश्च गुलुः ।

प्रस्थमेकं गुडूच्यास्तु षड्प्रस्थश्च एगुगुलोः ।
 प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तं प्रमायं विनिर्द्देशेत् ।
 सर्व्वमेकत्र संयुद्य साधयेत्सर्वाणोऽम्बुसि ॥
 पादशेष परिस्त्राव्य पुनरग्नावधिचयेत् ।
 तावत् पचेत् कषायन्तु यावत् सान्द्रत्वमागतम् ।
 दन्तीव्योषविडङ्गानि गुडूची त्रिफलात्वचः ।
 ततश्चाह्नपलं पूतं गृह्णीयाश्च प्रति प्रति ॥
 कर्षन्तु त्रिवृतायास्तु सर्व्वमेकत्र कारयेत् ।

विहाय काथं त्यक्त्वा सिद्धे तदुष्ण काथे पुनस्तं एगुगुलुं रंजित्वा
 पाचनीयं यावत् घनीभवति दूर्वाप्रलेपेऽवतार्य त्रिफलानि चूर्णं प्रचि-
 पेदिति एवं वक्ष्यमाणान्तराख्य एगुगुलावपि द्रष्टव्यम् । हिमोपवाह्य
 इति हिमशीलवत् शीते । अत्र चेत्यमेव शक्तुः प्रकषः वचनादुद्धीयते ।
 अन्यत्र तु कोणैरेव चूर्णानां टानं दृश्यते । अत्र त्रिफला चूर्णाह्नपलं
 मितित्वैव युज्यते माषप्रधानत्वात् निर्द्देशस्य, प्रस्थकन्तु व्यवहृति त्रिफ-
 लोश्चूर्णं षड्ढाठपरिमाणमिति मितित्वा क्रिमिरिषु विडङ्गः । येषं तोष-
 मित्वाटौ वागदोषोध्यः । कैशोरकं रूपमिति कैशोरो यौवनोत्पन्नो-
 ऽश्चभावकः ॥ ६२ ॥

अष्टताद्युगुलुचौ तत्प्रमाणमिति प्रस्थाह्नं श्लोषस्याह्नपल-

तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कषोष्णं प्रक्षिपेद्बुधः ॥
 ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा तस्य मात्रां प्रदापयेत् ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं शुद्धजान्यग्निसादनम् ॥
 दुष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ।

नाड्याद्य वातश्लेष्मण्यु चर्बानेतान् व्यपोहति ॥
 अश्विभ्यां निर्मितः पूर्वममृताख्यो हि गुग्गुलुः ।
 अर्द्धमस्यं त्रिफलायाः प्रत्येकमिह गृह्यते ॥ २३ ॥

पुनर्नवागुग्गुलुः ।

अमृतायाश्च द्विमस्यं मस्यमेकश्च गुग्गुलुः ।
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्यं वर्ष्मभूमस्यमेव च ॥
 सर्वमेतश्च संशुद्धं काष्ठयेह स्वनेऽश्वि ।
 पुनः पचेत् पादशेषं बावत् सान्द्रत्वमागतम् ॥
 इन्तीषितकमूलानां कलाविश्वफलात्रिकम् ।
 शुद्धं चीत्वग्विडङ्गानां प्रत्येकाह्वं पलोमितम् ॥
 त्रिष्टताकर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 सिद्धे षोष्णे विपेक्षत त्वमृतागुग्गुलुः परम् ॥
 यथा वाह्वैबलं खादेदन्नपिती विशेधतः ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं शुद्धजान्यग्निसादनम् ॥

मिति प्रत्येकं, त्रिफलात्प्र इति निरस्य त्रिफलायाः प्रत्येकमर्द्धं पत्रम् ।
 इत्प्रमाणमिति पदस्यार्धमाह अर्द्धमस्यं त्रिफलाया इत्यादि ॥ २३ ॥

पुनर्नवागुग्गुलुः त्वक् गृह्यत्वक् । अमृता गुग्गुलुः परिमि-
 श्यनन्तरं मातामितिशेषः तेन परिमित्यनन्तरममृतागुग्गुलुःस्यार्द्धं
 त्रिफलावशिष्टं खादेदित्यर्थः । अमृताख्य गुग्गुलुः पुरेति अमृत-
 निर्मितत्वादाख्यः अथवा अमृतायोगादिमृताद्यगुग्गुलुः स्यापि पुन-

दृष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ।
 गाड्राद्य वातश्लयथून् हन्यात् सर्वामयानयम् ॥
 अग्निभ्यां निम्नितोक्ष्णोऽमृताख्योऽगुग्गुलुः पुरा ॥ २४ ॥
 योगसारामृतः ।

शतावतीनागबलाष्टद्वारकमुञ्चटाः ।
 पुनर्नवास्यताक्षणावाजिगन्धातिकण्टकम् ।
 पृथगदशपलान्येषां क्षुण्णचूर्णानि कारयेत् ।
 तद्वर्षशर्करायुक्तं चूर्णं संमर्दयेत् बुधः ॥
 स्थापयेत् सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धाटकसंयुतम् ।
 घृतप्रस्थे समालोड्य त्रिसुगन्धिपलेन तु ॥
 तं खादेद्विष्टचेष्टान्नो यथा बह्विबलं नरः ।
 वातरक्तं क्षयं कुष्ठं काश्यं पित्तास्रसन्धवम् ॥
 वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।
 हत्वा करोति पुरुषं वली पलितवर्ष्णितम् ॥
 योगसारामृतो नाम लक्ष्मीकान्तिघिवर्द्धनः ।
 दिवास्वप्नाग्निसन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा ॥
 कटूष्णगुर्वभिष्यन्दिलवणाब्जानि वर्ष्णयेत् ॥ २५ ॥
 इति वातरक्तचिकित्सा ।

शंवायोगात् पुनर्नवास्यगुग्गुलु रिति नामान्तरं पूर्वोक्तामृता गुग्गु-
 लोश्चवच्छेदार्थं वा ॥ २४ ॥

योगसारामृते तद्वर्षं शर्करायुक्तमिति समुदितं चूर्णं संमर्दयेत् ।
 त्रिसुगन्धिपलेनेति प्रत्येकम् ॥ २५ ॥

इति वातरक्तचिकित्सा ।

पथोरुस्तम्भाधिकारः ।

ह्येषाणः क्षपणं यत्स्यान्न च मासतकोपनम् ।
 तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूर्खस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १ ॥
 वस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्त्रिर्न च रेचनम् ।
 सर्वोरुचः क्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ॥
 पञ्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्यः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
 शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथनागरम् ।
 ऊरुस्तम्भे पिवेन्मूत्रैर्देशमूलीरसेन वा ॥ ३ ॥
 भङ्गातकामृताशुतठीदारुपथ्या पुनर्नवाः ।
 मधुमूलीद्वयोन्मिन्ना ऊरुस्तम्भनिवर्हणाः ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूल भङ्गातकाय एव वा ।
 कल्को वा समुद्देय ऊरुस्तम्भविनाशनः ॥ ४ ॥
 त्रिफलाचयकटुकप्रत्यिकं मधुना लिहेत् ।
 ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिवेत् ॥

आहतवातजन्यत्वं सामान्याद्वातरक्तानलरमूर्खस्तम्भं विश्वत्सा-
 माह स्नेघ्न इत्यादि एषविषयं भेषजमरिष्टादि ॥ १ ॥

ऊरुस्तम्भे स्नेहादिनिषेधमाह वस्येत्यादि स्नेहनमिति पाना-
 भ्यङ्गाभ्यां किंवा स्नेहनमिति वस्त्रिकम्भं विशेषणं तेनानुवाचनाना
 भित्तर्यः । विरेचनशब्देनात्र वमनमपि बोध्यम्, ऊरुस्तम्भे वमनस्यापि
 निषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

शिलाजतुमित्यादि शिलाजतुशोधितमेवोपयोज्यं प्रत्येकं शिला-
 जत्वादीनां गोमूत्रेण टण्डुलकीकार्थेन वा पानम् ॥ ३ ॥

भङ्गातकादिभिर्देशमूलैर्मित्तिला काथ इत्याहुः पिप्पली-
 त्वादि पिप्पल्यादीनां त्रयायाणां काथो वा देयः पिप्पल्यादीनां कल्क-
 इति पूर्णं मधुसहितं वा आग्नेह्वरूपतया देयं किंवा पिप्पल्यादीनां
 चूर्णं पानयोग्यं मधु दत्त्वा पेयम् ॥ ४ ॥

लिच्छाद्वा त्रिफलापूर्णां शौद्रेण कटुकायुतम् ।
 सुखाम्बुना पिवेद्वापि पूर्णं षड्धरणं नरः ॥
 पिप्पलीवर्द्धमानं वा माञ्जिकेयं गुडं न वा ।
 जरस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ५ ॥

अष्टकटुरं तैलम् ।

व्याभयाग्निदाहूणां समधुः स्याद्रूपग्रहे ।
 कल्कोद्दिहेच्च मूत्रादौः करञ्जफलसर्षपैः ॥
 शौद्रसर्षपवल्ब्यो कम्बुनिकाद्युतं भिषक् ।
 मादमुत्सादनं कुर्याद्रूपस्तम्भे सलेपनम् ॥
 कफक्षयार्थं व्यायामेप्वेन शक्येषु योजयेत् ।
 स्थलान्याक्रामयेत् कल्कं प्रतिस्त्रोतो नदीसरेत् ॥

त्रिफलेत्यादि कटुं त्रिकटुकम् । पुबं गोमूत्रेण पिवेदिति वद्य-
 त्वं योगः शिलाजस्तं गुग्गुलुं वेत्यादिना पूर्णमेवोक्तत्वादि
 त्वं श्लोकानुरोधात् पुनरत्र लिखितः । अटुकायुतमिति त्रिकटु-
 युतं कटुरोद्दिष्योयुतं वा । षड्धरणं वातव्याधायुक्तं यद्यदि षड्ध-
 रणं पिवेदित्येतावतैव सुखाम्बुना इति न भ्यते च्छोटकेनैव षड्धरण्य
 पानस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथाप्यनन्तरोक्तशौद्रेण पानाशङ्कानिरासा-
 र्थमेतदुक्तं भवति । पिप्पलीवर्द्धमानं वेति पिप्पलीवर्द्धमाननिघण्टु-
 मेण पिप्पलीं गृहीत्वा मधुना गुडं न वा सहोपयुज्येत गण्डीरारिष्टमेनेति
 गण्डीरं समठः तस्यं जलमेव पाक्यां तीक्ष्णत्वात् तस्यारिष्टं सञ्चानं
 मञ्जु गन्धीरं शतपर्णं जलद्रीशेन पक्त्वा पादावशेषे तस्मिन् गुडं तवा-
 मारोप्य धातकीलोध्रनिघ्ने भायुडे सञ्चानीयं ईषदन्तं यदाभवति
 तदोपयोज्यं । किं वा अरिष्टं समठनिघण्टुसूत्रं नन्तरोक्तेन मधुना
 गुडं न वा सहोपयोज्यम् ॥ ५ ॥

व्येत्यादि समधुः पक्कः येव इति बोध्यम् । तिहेदित्यादि
 सर्षपैरित्यन्तं एकौ शोमः उत्सादनमुद्धर्तनम् । स्थानानीत्युत्प्रे-
 र्णात् कल्पमिति प्रातः, निरुजमित्यन्ते । अष्टकटुरतैवे पञ्चाम्बु-
 पिप्पलीमूत्रं नगरयोः प्रतिकमेकपत्रमिष्टं निखसस्तु प्रत्येकं पत्रद्वयं

पक्षाभ्यां पिप्पलीमूतनागरादृकट्वरः ।
 तैलप्रस्थः समोदन्ना गृध्रसूरश्चापहः ॥
 अष्टकट्वरतैलेऽत्र तैलं सार्धंपमिष्यते ॥ ६ ॥
 कुष्ठ श्रीवेष्टकोदिच्यं शरलं दारुकेशरम् ।
 अजगन्धाश्वगन्धा च तैलं तैः सार्धं पचेत् ॥
 सचौद्रं मात्रया तस्माद्द्रुहस्तस्माद्दितः पिवेत् ।
 सैन्धवाद्यं हितं तैलं वर्षाभृष्टतगुग्गुलुः ॥ ७ ॥
 इति ऊरुस्तम्बचिकित्सा ।

अथामवाताधिकारः ।

सङ्घ्नं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कूनि च ॥
 विरेचनं स्नेहपानं वस्तयञ्चाममाहते ॥

अथवा कल्कस्यात्यन्तमत्नीयस्त्वं स्यादित्याह । अष्टकट्वरमिति अष्ट-
 गुणं कट्वरं सप्तारट्प्रस्तकस्तस्याधौ प्रस्थाः ॥ ६ ॥

कुष्ठो त्यादौ श्रीवेष्टकः नवनीत खोटिः । अजगन्धाश्चैत्र यमानी ।
 अतृगुण जलेन पाकः । सचौद्रमिति प्रक्षेपविधया, अथञ्च विधिर-
 वस्थाविशेष बोध्यः चरकमन्वादान् सैन्धवाद्य तैलं वातव्याधादुक्तं
 पुनर्नवा गुग्गुलुश्चैतागुग्गुलुश्च वातरक्ते चोक्तः ॥ ७ ॥

ऊरुस्तम्ब चिकित्सा ।

आमवातश्चामान्याद्द्रुहस्तम्बानन्तरमामवातचिकित्सायाह सङ्घ्नं •
 नामित्यादि । विरेचनान्तं महेश्वरपत्रिकायां विशेषेणोक्तं उक्तं हि विषत्
 सैन्धवगुणो नामारनालेन पूर्णितम् । पीत्वा विरेचयेज्जन्तमामवातहरं
 वरम् । सप्ताहञ्च विषद्वर्णं विषत् काथेन भाषितम् । काञ्जिकेन च तत्

सैन्धवाद्ये नानुवास्य चारवस्त्रिः प्रशस्यते :
 आमवाते पञ्च कोलसिद्धं पानान्मिष्यते १ ॥
 रुजः खेदो विधातव्यो बालुकापुटकैस्तथा ।
 शटीशुत्तप्रभयाचोग्रादेवाह्वाति विषामृता ॥
 कषायमामवातस्य पाचनं रुजभोजनम् ॥ २ ॥

रास्तादशमूलकम् ।

शटीविम्बौषधीकल्कं वर्षाभूक्काथसंयुतम् ।
 सप्तरात्रं पिवेच्चन्तुरामवातविपाचनम् ॥
 दशमूलासृतेरण्डरास्ता नागरदारुभिः ।
 काथोरुवूकतैलेन सामं हन्तप्रनिलं रुजम् ॥ ३ ॥

रास्तापञ्चकम् ।

दशमूलीकषायेण पिवेद्वा नागराम्बुसा ।
 कुचिर्वास्तकटीमूले तैलमेरण्डसम्भवम् ॥
 रास्तां गुडूचीमेरण्डं देवदारुमहौषधम् ।
 पिवेत् सर्ध्वार्ङ्गिके वाते सामे सन्धप्रस्थिमच्छगे ॥ ४ ॥

शीतं रेचनञ्चामवातिनाम् इति । तत्सर्वंमत्र बोध्यम् । खेहपान-
 मिति लङ्घनादिदिरामक्षये जाते तदनन्तरं रुजस्य वायोः प्रशमनार्थं
 खेहपानं किम्वा खेह शब्देनात्र विरेचकतया एरण्डतैलं बोध्यं
 वक्ष्य इति शोधनवस्तयः ॥ १ ॥

रुजखेट इति रुजखेटं तन्नालरोक्तं यथा कार्पाशास्य कब-
 स्त्रिकातिक्षयदैरेरण्डमूलातसोषधोभशगागिर्यु काञ्जिकयतैरेकीकृतैर्वा
 इथक् ! खेदस्तादथ कुपंदोटगरिरः स्निग्धपाणिषाटाङ्गुलिपीषा-
 स्त्रकटीरुजो विजयते सामगः समस्तारुज इति ॥ २ ॥

शटीत्यादौ उपायत्वा ॥ ३ ॥

दशमूलेत्यादौ रुजकतैलेनेति शोधनार्थं एरण्डतस्य कर्प ॥ ४ ॥
 सुमधिको वा शमनार्थं पुनः पङ्कटीभाषका इति ॥ ४ ॥

रास्त्रासप्तकम् ।

रास्त्रासप्तारं ग्वधदेघदारुत्रिकण्टकैरण्डं पुनर्नवानाम् ।
 काथं पिवेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुष्टतिक्पाश्वंश्रुती ॥ ५ ॥
 शुण्ठीगोचुरककाथः प्रातः प्रातर्निर्सेवितः ।
 समवाते कटीश्रुते पाचनोरुकप्रणाशनः ॥
 आमवाते कणायुक्तं दशमूलरसं पिवेत् ॥ ६ ॥
 खादेद्वाप्यभयाविश्वं गुडूचौ नागरेण वा ॥ ७ ॥
 एरण्डतैलसंयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।
 आमानिलगर्तियुक्तो मृप्रसीटद्वप्रर्हितो नित्यम् ॥ ८ ॥
 कर्पं नागरचूर्णस्य काष्ठीकेन पिवेत् सदा ।
 आमवातप्रशमनं क्रफवातहरं परम् ॥ ९ ॥
 पञ्चकोलकचूर्णञ्च पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 मन्दाग्निश्रुलशुल्कामकफारीचकनाशनम् ॥

रास्त्रापञ्चके पिवेदिति काथरूपतया अत्र योगे तथा वक्ष्यमाण
 रास्त्रासप्तके यदि विवेकश्चिकीर्षितो भवति तदा एरण्डतैलं प्रवेष्ट-
 मिति वदन्ति ॥ ५ ॥

शुण्ठीगोचुरककाथ इति अत्र शुण्ठीगोचुरकमेकं गोचुरक
 भागद्वयं मृत्प्रान्ति कोष्ठभेदे कर्तव्ये यवचारमत्र प्रक्षिपन्ति ॥ ६ ॥

अभया विश्वमिति हरीतकीचूर्णं मा २ शुण्ठी चूर्णं मा २
 पिङ्गा खाद्यं तत्र जलमनुपेषम् । गुडूचौ नागरेण वा इति काथेन
 व्यवहारः केचित्तु पिङ्गा उष्णोदकेन भक्षयन्ति ॥ ७ ॥

एरण्डं त्वादि हरीतकीचूर्णं स्यैरण्डतैलेनावलेहः ॥ ८ ॥

कर्पं नागरचूर्णस्येत्यादि शुण्ठीचूर्णं बवणयुक्तस्य काष्ठीकस्य
 भक्तेन सौपयोगः प्रचरति ॥ ९ ॥

पञ्चकोलेत्यादि समभाग पञ्चकोलचूर्णं मापकाटकपुष्पाजलेन
 मेषम् ।

अस्यतानागरगोक्षुरमुण्डित बह्णकैः कृतं चूर्णम् ।

मस्वारणालपीतमामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ १० ॥

वैशानरं चूर्णम् ।

माणिमन्थस्य भागौ द्वौ यमान्यासद्वदेव तु ।

भागास्त्रयोजमोदायानागराङ्गागपञ्चकम् ॥

दश द्वौ च हरीतक्याः स्रक्ष्णचूर्णाङ्गिताः शुभाः ॥

मस्वारणालतक्रेण सर्पिषोऽशोदकेन वा ।

पीतं जयत्यामवातगुल्मं हृद्वस्तिजान् गुदान् ।

शोहानं हन्ति मूलादीनानाहं गुदजानि च ॥

विवन्धं जाठरान् रोगांस्तथा वै हस्तुपादजान् ।

वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ११ ॥

अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ।

अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं वृद्धदारकम् ।

पिप्पलीं त्रिवृतां सुस्तं बह्णं सपुनर्जवम् ॥

त्रिफलां नागरकञ्चैव सूक्ष्मचूर्णांनि कारयेत् ।

मस्वारणालतक्रेण पयो मांसरसेन वा ॥

आमवातं निहन्तग्राशु श्वययुं सन्धिसंस्थितम् ॥ १२ ॥

अस्यतेत्यादौ बह्णं बह्णमूलम् ॥ १० ॥

वैश्वानरचूर्णंमाह मणिमन्थस्येत्यादि मणिमन्थं सैन्धवम् ।

यमान्यासद्वदिति भागद्वयम् । भागस्त्रयेऽजमोदाया इति अजमो-
दायमानी तेन पञ्चभागो यमान्या एष एके यमानीस्थाने यवक्षारं
पठन्ति केचिद्द्वयमानोऽङ्गापन्थस्य यमान्याः भागद्वयं प्रयच्छन्ति अ-
न्त्येजमोदा वनयमानीं स्टङ्गुलिं किन्तुः परिमार्ज्जने यमान्येव
युक्ता । दशद्वौ चेति द्वादशभाग इति ॥ ११ ॥

अलम्बुषामित्यादि अलम्बुषामुण्डीरि वृद्धदारकं वृद्धदारकमूलं

बह्णं बह्णमूलम् ।

शतपुष्पेत्यादि स्मृतम् ॥ १२ ॥

शतपुष्पाविहङ्गश्च सैन्धवं मरिचं समम् ।

चूर्णं सुष्णाम्बुनापीतमग्निबन्दीपनं परम् ॥ १३ ॥

हिङ्गुाद्यं चूर्णम् ।

हिङ्गु चव्यं विडं शुःठीकृष्णाजानी सपौष्करम् ।

भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिह्ववेत् ॥ १४ ॥

योगराजगुग्गुलुः ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं यमानीं कारवेन्तथा ।

धिङ्गान्वजमोदाश्च जीरकं सुरदाह च ॥

चव्यै लासैन्धवं कुठं रास्तागोक्षरधान्यकम् ।

क्षिपलासुस्तकं व्योषं त्वग्गुशीरं यवाप्रजम् ॥

तालीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्तेरतानि चूर्णानि तावन्मात्रान्तु गुग्गुलुम् ॥

संमर्द्दं सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्

ततो मात्रां प्रसृञ्चीत यथेष्टाहारवानपि ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयमसृतोपमः ।

आमवाताद्यवातादोन् क्रिमिदुष्टत्रयापि ॥

शोः शुक्लोदरानाह दुर्नामानि विनाशयेत् ॥

हिङ्गुचव्यमित्यादौ कृष्णापिप्पली अजाजीसितजीरकमिति
निश्चयः कृष्णजीरकमिति इन्द्रटिप्पणी । भागोत्तरमिति बधोत्तरं
भागपरिहृदिः ।

पीतमिति सुष्णाम्बुना ॥ १३-१४ ॥

योगराजगुग्गुलुतौ कारवी कृष्णजीरकं अजमोदायमानी अन्तः
परिमाञ्जनत्वात् एवं अन्धवापि । संमर्द्दं सर्पिषा गाढमिति प्रथमं
तावत् दृढं दत्त्वा गुग्गुलुः पेषणीयः पश्चादस्यमूलं चूर्णं दत्त्वा
पिपलीयाः सूक्ष्मचूर्णमित्यनेन तस्निग्धभाण्डे निधापयेत् । मर्द्दं नार्धं

कटिवस्त्रिगुदस्फुटनञ्चैवास्थिजङ्घयोस्त्रीत्रम् ॥

इत्यथस्य ज्वरसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातसम्भूताः ।

सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशु विध्वस्तम् ॥ १९ ॥

शुण्ठीघृतम् ।

नागरकाथवल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेनोदकेन वा ॥

वातहृत्प्रशमनमग्निमन्दीपनं परम् ।

नागरं घृतमित्युक्तं कटप्रासृत्तनाशनम् ॥ २० ॥

शुद्धूचीघृतम् ।

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधात् ।

मृद्वाग्निना घृतप्रस्थं वातरक्तं हरं परम् ।

आमवातादप्रवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि

अशांसि गुल्मामूलञ्च नाशयत्याशु योजितम् ॥ २१ ॥

काञ्चीकषट्पलं घृतम् ।

हिङ्गुलिकटुकं चव्यं माणिक्यं तथैव च ।

कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

आरणालाढकं दत्त्वा तत् सर्पिर्जठरापहम् ।

मूलं विबन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम् ।

नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ २२ ॥

निति समेनेव शुद्धेन क्रिञ्चिज्ज्वलं दत्त्वा वज्रिसन्धधाद्दीकतन
वटकाः कार्याः । चूर्णं वेति शुद्धवोनं विना ॥ १९ ॥

शुण्ठीघृते चतुर्गुणेन तोयेनेति नागरकाथेन केवलोदकेन
वेति काथस्थाने चतुर्गुणं जलं दत्त्वा इत्यर्थः ॥ २० ॥

अमृताया इत्यादौ कल्केन चतिपदं महौषधादित्यनेन सम्बध्यते ।
आदप्रवाते औदकम् ॥ २१ ॥

काञ्चीकषट् पलके लिकटुकं प्रत्येकं पलिकं माणिक्यं दैव्यवम्

शतपुष्पाविडङ्गश्च सैन्धवं मरिचं समम् ।

चूर्णमुष्णास्त्रनापीतमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १३ ॥

हिङ्गुचूर्णं चूर्णम् ।

हिङ्गुचूर्णं विडं शुष्ठीकणाजाजी सपौष्करम् ।

भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिह्ववेत् ॥ १४ ॥

योगराजगुग्गुलुः ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं यमानीं कारवोन्तथा ।

विडङ्गान्यजमोदाश्च जीरकं सुरदाह च ॥

अथैलासैन्धवं कुठं रास्तागोक्षरधान्यकम् ।

त्रिफलामुस्तकं व्योषं त्वग्शीरं यवाग्रजम् ॥

तालोशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्तेऽतानि चूर्णानि तावन्मात्रान्मुग्गुग्गुलुम् " ।

संमर्द्दय सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।

ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

आमवाताद्यवातादोन् क्रिमिदुष्टत्रयामपि ॥

श्लेष्मोदरानाह दुर्गन्धानि विनाशयेत् ।

हिङ्गुचूर्णमित्यादौ कृष्णापिप्पली अजाजीसितजीरकमिति निखनः कृष्णजीरकमिति हृन्दिट्पयो । भागोत्तरमिति यथोक्तं भागपरिहृत्तिः ।

पीतमिति उष्णास्त्रना ॥ १३-१४ ॥

योगराजगुग्गुलुः तौ कारवो कृष्णजीरकं अजमोदायमानी अन्नः परिमार्ज्जनत्वात् एवं अन्यत्रापि । सम्यर्द्दय सर्पिषा गाढमिति प्रथमं तावत् हृतं दत्त्वा गुग्गुलुः पेषणीयः पश्चादल्पमल्पं चूर्णं दत्त्वा त्रिपलीयः सम्यक्चूर्णमित्यनेन तं स्निग्धभाण्डे निधापयेत् । नर्द्दयार्धं

कटिवस्त्रिगुदस्फुटनञ्चैवास्थिजङ्घयोस्तीक्ष्णम् ॥
 श्लथश्लथः कसन्निषु ये चान्येऽप्यामवातसङ्गताः ।
 सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशु विध्वस्तम् ॥ १९ ॥
 शुण्ठीघृतम् ।

नागरकाथत्रक्लाभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेबोदकेन वा ॥
 वातश्लेष्मप्रशमनमग्निसन्दीपनं परम् ।
 नागरं घृतमित्युक्तं कटप्रासृजनाशनम् ॥ २० ॥
 शुङ्गुचीघृतम् ।

असृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधात् ।
 महग्निज. घृतप्रस्थं वातरं हरं परम् ।
 आमवाताद्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि
 अर्शांसि शुक्लामूलञ्च नाशयत्याशु योजितम् ॥ २१ ॥
 काञ्चीकषट्पलं घृतम् ।

हिङ्गुत्रिकटुकं चय्यं माणिक्यं तथैव च ।
 कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 आरणालाढकं दत्त्वा तत् सर्पिर्जठरापहम् ।
 मूलं विबन्धमानाहुमामवावं कटीग्रहम् ।
 नाशयेद् ग्रहणीदोषं 'मन्दाग्नेर्हीपनं परम् ॥ २२ ॥

निति समेनेव शुङ्गेन क्रिञ्चिज्ज्वरं दत्त्वा वज्रिबदधाद्, वीकतन
 वटकाः कार्याः । चूर्णं वेति शुङ्गवोनं विना ॥ १९ ॥

शुण्ठीघृते चतुर्गुणेन तीवेनेति नागरकाथेन केवलेबोदकेन
 वेति काथस्थाने चतुर्गुणं जडं दत्त्वा इत्यर्थः ॥ २० ॥

असृताया इत्यादौ कल्केन चतिपदं महौषधादित्यनेन सम्बध्यते ।
 आठप्राते औदकसम्भे ॥ २१ ॥

काञ्चीकषट् पलके त्रिकुं प्रत्येकं पलिकं माणिक्यं दैत्यवम्
 ॥ २२ ॥

पुष्टार्थं पयसासाध्यं दध्नविद्यमूत्रसंग्रहे ।

इ.प.नार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्तितम् ॥ २१ ॥

शुण्ठीघृतम् ।

सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरचतुर्षणम् ।

सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम् ॥ २४ ॥

रसोनपिण्डः ।

रसोनस्य पलशतं विलस्य कुडवं तथा ।

द्विङ्गुतिकटुकं क्षारौ पञ्चैवलवणानि च ॥

शतपुष्पा तथा कुठं पिप्पलीमूलचित्तकौ ।

अजमोदायमानो च धान्यकञ्जापि बुद्धिमान् ॥

प्रत्येकन्तु पलस्रैषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

घृत भाण्डे दृढे चैतत् स्यापथेद्दिनघोडशम् ॥

प्रक्षिप्य तैलमानीष्य प्रस्थार्द्धं काष्ठीकस्य च ।

श्वादेत् कर्षप्रमाणन्तु तोयं मद्यं पिबेदसु ॥

आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैकाङ्गमंश्रते ।

अपस्वारेऽनले मन्दे कासे श्वासे गरेषु च ॥

शोण्णादे वातभङ्गे च मूले जन्तुषु शस्यते ॥ २१ ॥

पुष्टार्थमित्यादि उक्तमेव काष्ठीकघटपत्रकं यदिपुष्टार्थे विना
तदा काष्ठीकस्थाने पयो दत्त्वा साध्यं विद्यमूत्रसंग्रहे कार्ये इत्येव
दोषनार्थं यदि तदा मस्तुन । साध्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

शुण्ठीघृतं सप्तम् ॥ २४ ॥

रसोनपिण्डं निखलो रसोनस्यापि पिण्डस्य एवं विन्यासः
जानीत्वष्टौ षड्वापि द्वैगुण्यभावात् जन्तुष्वपि क्षिप्रम् ॥ २१ ॥

प्रसारणोद्यमम् ।

प्रसारणादकक्षाये प्रस्थो सुद्धरसोनतः ।

पक्वः पञ्चोषणरजः पादः स्यादामवातहा ॥ २२ ॥

रसोनसुरा ।

बल्कलायाः सुरायास्तु सुपक्वायाः शतं घटे ।

ततोऽर्द्धेन रसोनम्बु संशुद्धं कुट्टितं क्षिपेत् ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलमजाजीकुठचित्तकम् ।

नागरं मरिचं चव्यं चूर्णितञ्चावसन्निभम् ॥

सप्ताहात् परतः पेया वातरोगामनाग्निनी ।

क्रिमिकुष्ठचयानाह सुल्कार्शः श्वहेमहनुत् ॥

अग्निसन्दीपनी चैव पाण्डुरोगविनाग्निनी ॥ २३ ॥

शिण्डकी ।

सिद्धार्थकखलीप्रस्थं सुधौतं निस्तुभं जले ।

मण्डप्रस्थं विनिक्षिप्य स्यापयेद्दिवसत्रयम् ॥

प्रसारणादकक्ष्यादि प्रसारणशः काये आदत्ते षोडशग्रा-
वपरिमितइत्यर्थः । सुद्धरसनो मिश्रिता प्रस्थः । पक्व इति कानव-
शात् परिणतः सप्तातरस इत्यर्थः । कानद्य सप्ताहमेव बध्यमाण-
प्रयोगदर्शनात् । पञ्चकोलरज इति मिलितपञ्चकोलचूर्णं प्रस्थमपेक्ष्य पा-
दिकं चतुःपलमित्यर्थः । गन्धभादली १४ पाकार्थं धानोयशराव १०
शंप शराव १६ सुद्धपल ८, रसोनपल ८ सम्बानवशात् परिणते
इति प्रक्षेपः मिलितपञ्चकोलचूर्णं पल ४ प्रसारणोद्यमनमेतत् ।
बल्कलायाः सुराया इति कल्कनीतिख्यातायाः सुराया । शतमिति
पलशतमिति घट घटमध्ये क्षिपेदित्यन्वयः । ततोऽर्द्धेन रसोनामिति
पञ्चाशत्पलमित्यर्थः । संशुद्धमिति त्वक्शिरारहितम् ॥ २६-२७ ॥

सिद्धार्थकखलीप्रस्थमित्यादि । सिद्धार्थकखली चूर्णितस्य जलेना-
बोहा क्षारयित्वा निस्तुयी क्त्वा आतपे रंशेऽथ पाण्डुरा पल १६

धान्यराशौ ततो दद्यात् सञ्चूर्णं पलिकानि च ।
 अलम्बुषागोक्षुरकं शतपुष्पीपुनर्नवे ।
 प्रमारणीवरुणत्वक् शुक्लीमदनमेव च ।
 सम्यक् पाकन्तु विज्ञाय सिद्धतण्डुलमिश्रिता ॥
 ब्रष्टा सर्षपतैलेन हिङ्गुसैन्धवसंयुता ।
 भक्षिता लवणोपेता जयेदाभं महाज्वरम् ॥
 एकजं द्वन्द्वजं साधं सान्निपातिकमेव च ।
 कटूरुषातमानाहजानुजं त्रिक्रमागतञ्च ॥
 उदावर्त्तहरौ पेया बलवर्णाग्निकारिणी ॥ २८ ॥

सिधमला ।

खगादिहीनाः संशुष्का प्रत्यग्राः सकुलद्वयः ।
 सञ्चूर्णीकृतं तेषां शते पलशतत्रयम् ।
 शतेन कटुतैलस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
 क्रिमिघ्नदीप्यकनिशाचविकाशत्र्यिकाद्रकैः ॥
 जीरकद्वयवृश्चोरसुरसार्जकशिशुकैः ।

अण्डमराने मिश्रयित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थाप्यं तत इति धान्य-
 राशोराकष्यानम्बुषादिचूर्णं प्रत्यकं पलिकं दद्यात् ततोऽन्तर्लेन सम्यक्-
 पाकं परिपतमिति विज्ञाय ततः प्रत्यहं पाक्यं कर्ष २, तण्डुल-
 चूर्णं पत्र १ पाकार्धं जल ११ पत्र यवागुः पङ्कगुण्ठेऽन्धसीतिव-
 चनान्, नजंनार्धं सर्षपतंजकषणं १ हिङ्गुरति ५ सैन्धवमाषा २ ततः
 पुनरपि किञ्चिद्वषणं दत्त्वा भक्षणीयेति परोपाटी कथिता । सिद्धा-
 तण्डुलमिश्रितेति एषा सिद्धाकी मिश्रितासती सिद्धा काश्यां पेया
 कार्योत्तरीः । अन्ये तु पिष्टकः पण्डुलमिश्रणेन वटकः कार्यो द्रव्यास्तः ।
 ब्रष्टाकी उदावर्त्तहरस्य संज्ञा ॥ २८ ॥

सिद्धिवासां शीत इति शीतकाशे अजंजकः सुरसस्य पर्यायभेदः ।
 आरण्याशेषरिक्तं तै रितं तापन्मानमारण्याबं यावता परिप्लवः सम्यक्

इशमूलात्तगुप्ताभ्यां मार्कवैलंबयैस्त्रिभिः ।
 च र्शितैः पलिकैः सार्द्धमार्यालपरिभुतैः ।
 विन्यसेत् स्नेहपात्रे च धान्यराशौ पुनन्यसेत् ।
 सप्तरात्रात् समुद्धृत्य पानभक्षणभोजनैः ।
 सिध्मलेयं प्रयोक्तव्या सामे वाते विशेषतः ॥
 मन्महगनाभ्युपहृताः कम्पिनः पंठसर्पिणः ।
 मृधसीमग्निसादृशं शूलशूलोदराणि च ॥
 बलीपलितखालित्यं हत्वासुरमलेन्द्रियाः ॥ २९ ॥
 इविमत्सु शुद्धचीरपोतकीमाघपिष्टकम् ।
 बर्जयेद्दामवातार्तो गुर्वभिष्यन्दकार यत् ॥ ३० ॥
 इति आमवातचिकित्सा ।

अथ शूलार्थिकारः ।

वमनं लङ्घनं रुदः प्राशनं फलवर्त्तयः ।
 धारचर्यानि शुद्धिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥

भवति स्नेहपात्रमिह कटुतैजपात्रमेव बौमिकं भक्षकमिति चक्षुभो-
 जनं भोष्यनं मन्दादिभोजनम् ॥ २९ ॥

माघपिष्टकमिति सायकवपिष्टकञ्च अर्धभिष्यन्दकारिदीर्घाह-
 नचक्षु इकारि ॥ ३० ॥

आमवातचिकित्सा ।

आमवातवत् शूलोप्याममन्यत्वेन तदनन्तरं शूलचिकित्सायाः
 वमनमिवादिदृश्यते च वमनमुत्कृष्टकफं, लङ्घनममपावनार्थं रुदः

पुंसः शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ।
 पायसः कशरैः पिष्टैः स्निग्धैर्वापि सितोत्कृष्टैः ॥ १ ॥
 वातात्मकं हन्तप्रचरेण शूतं स्नेहेन युक्तशुकुलत्यूषः ।
 समैन्धवो व्योषयुतः सलावः सहिङ्गुमौञ्चलदाडिमात्रः ॥ २ ॥
 बलापुनर्नधैरगुडवृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
 सहिङ्गुलवयं पीतं सद्योवातरजापहम् ॥ ३ ॥
 शूलीनिरन्नकोष्ठोऽङ्गिराभिशूयिताः पिवेत् ।
 हिङ्गुप्रतिविषाद्योष्रवसासौवर्चला याः ॥
 तुम्बुल्लणभयाहिङ्गुपौष्करं लवणतयम् ।
 पिवेत् यवाम्बुना वातशूलगुल्मापतन्नकी ॥ ४ ॥
 श्यामाविडं शिशुफलानि पथ्या विडङ्गकम्प्लुकमश्वत्थी ।
 कर्कं समं मद्ययुतञ्च पीत्वा शूलं निहन्त्यादनिलात्मकन्तु ॥ ५ ॥

पित्तं विहाय । क्षार इति क्षारवन्तिः क्षारप्रयोगो वा । शूलं गुडिके इति इहैव वक्ष्यमाणे ॥ १ ॥

वातात्मकेत्यादौ यूष इति क्वचत्यन्नायमसंशयोर्मित्वा चानं, जलं षोडशपलं, पलचतुष्टयस्थिते विमर्दं प्रवर्त्तय क्लान्तयित्वा हिङ्गु सहितेन घृतेन भजंशोयं तटनन्नरं सैन्धवादीनां शूलं मितित्वा कर्कः प्रक्षेपः पथ्यादाडिभजीजरसंयोज्यम् ॥ २ ॥

बलेत्यादिदोषोद्यं कायविधिना हिङ्गुलवणञ्च पक्षेपं लवणमत्र शौवर्चलं वातशूलं हन्तुत्यादित्याहुः ॥ ३ ॥

निरन्नकोष्ठ इति अभुक्त इत्यर्थः । अन्ये तु अन्नं अजोषांश्च नान्यकोष्ठ इत्याहुः । प्रविषा अतिविषा तुम्बुल्लणनामख्यातं यवाम्बु, नेति यवकाशेन । यवैरगुडाम्बुनापेयमिति तु पाठाभरंतेन द्वाभ्यामेव कायः ॥ ४ ॥

श्यामेष्वादि श्यामा इहदारकः कम्प्लुको गुल्मा रोगनी कश्चमूत्रो मूत्रतो, क्षारो यवक्षारः ॥ ५ ॥

यमानीहृद्गुह्यन्धृत्यक्षारसौवर्चलाभयाः ।
 सुरामण्डेन पातव्या वातसू तान्मूदनाः ॥ ६ ॥
 विश्वमेरण्डजं मूलं काययित्वा जलं पिबेत् ।
 हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ७ ॥
 हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
 विश्वैरण्डयवकाथः सद्यः शूलनिवारणः ॥
 तद्द्वयवकाथी हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥ ८ ॥
 हिङ्गुश्वेतकृष्णालवणं यमानीक्षाराभया सेन्धवतुल्यभागम् ।
 चरुं पिबेद्द्वारुणामण्डमिश्रं शूले प्रष्टुं निलजे शिवाय ॥ ९ ॥
 सौवर्चलाश्लिकावाजीमरिचैर्द्विगुणोत्तरैः ।
 मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा गुडकानिलशूलनुत् ॥
 हिङ्गुश्वेतसव्योष यमाने लवणदिकैः ।
 बीजपूररसोपेतैर्गुडिका वातशूलनुत् ॥

यमानीत्यादौ सुरा मण्डेनेति सुराया उपरितनस्रच्छद्वयभागेन
 एव मन्त्रादि ॥ ६ ॥

विश्वमित्यादि एरण्डमूलस्य भागत्रयं गुण्ड्याश्लैको भाग इत्यर्थः
 ॥ ७ ॥

हिङ्गुपुष्करेति हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वेति उभयत्र
 सहयोगे ततोया । तद्वदिति सद्यः शूलहर इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिङ्गुश्वेत्यादि श्वेतश्वेतसः कृष्णा पिप्पली लवणमिह सौवर्चलं
 विशेषतः शूलहन्तृत्वात् क्वचिच्च कृष्णामलकमितिपाठं स च निखल-
 स्यासम्मतः । निखलस्तु कृष्णामलकमित्यत्र कृष्ण लवणमिति पठति ।
 हारीत सखाटात् छन्दभङ्गोऽपि नाशङ्क्यः, अनलत्वात् पद्यमार्गस्त्विति
 व्याचष्टे ॥ ९ ॥

सौवर्चलेत्यादौ श्लिका तिलिङ्गी, द्विगुणोत्तरैरिति यथोत्तरं

बीजपूरकमूलञ्च घृतेन सह पाययेत् ।
जयेद्वातभवं शूलं कर्षमेकं प्रमाणतः ॥ १० ॥
विल्लमूलेनाद्वा तैरशुं पिष्ट्वा चान्तु माश्रया ।
गुडिकां भ्रामयेदुष्णां वातशूलविनाशनीम् ॥
तिलैश्च गुडिकां कृत्वा भ्राम जठरोपरि ।
गुडिका शमयत्येषा शूलञ्चैवातिदुःसहम् ॥
नाभजेपाज्जयेच्छूलं मदनः काञ्चिकान्वितः ।
जीवन्ति मूलकल्को वा सतैलः पार्श्वं शूलानुत् ॥ ११ ॥
गुडः शालिर्यवाः क्षीरं सर्पिः पानं विरेचनम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥ १२ ॥
पैत्ते तु शूले वमनं पयोभी-
रसैस्तयेक्षोः सपटोलनिक्षैः ।
शीतात्रगाहाः पुलिना सवातः
कांस्यादि पत्राणि जलशुतानि ॥ १३ ॥
विरेचनं पित्तहरञ्च शूलं रसाञ्च शस्ताः शशलावकानाम् ।

द्विगुणोरित्यर्थः । एषा गुडिका चतुर्णापकमिता उष्णोदकानु यानेन
भक्षणीया । एवं वक्ष्यमाणा गुडिकापि ॥ १० ॥

विल्लमूलेत्यादौ अशुतपारम्भः काञ्चिकं तिलैरिति पिष्टैः । गुडि-
कैश्च कोष्णाभ्रामयितव्या । जीवन्तीमूलकल्केनापि लेपः ॥ ११ ॥

सम्पूति पित्तशूलचिकित्सामाह गुडइत्यादि गुडः पुरातन
अपहतमूलस्य स्येयः वातपित्तहरयो यौगिकत्वात् । उक्तं हि सुश्रुते
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽहृत् प्रसादनः । पुराणस्याधिक्युणः
स्मृतः पच्य तभो गुडः ॥ १२ ॥

पैत्ते तु शूले वमनमित्यादि पित्तजेऽपि वमनम माश्रयस्यपित्तह-
रणात् । सपटोलनिक्षैरिति पटोलनिखल्लयुतैः । मदन फलयोगम-
न्मत्र केऽदिष्कन्ति ॥ १३ ॥

सन्तपणं लाजमधूपपन्नं योगाः सुशीतामधुसंप्रमुक्ताः ॥

हृत्प्रां च्वरे पित्तभवेऽपि शूले

घोरे विदाहेत्वतितर्षिते च ॥ १४ ॥

यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां

पिवेत् सुशीतां मनुजः सुखार्थी ॥ १५ ॥

धात्र्या रसं विदार्या वा त्वायन्ती गोस्तनाच्च वा ।

पिवेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिस्त्रदनम् ॥

शतावरीरसं क्षौद्रद्युतं प्रातः पिवेन्नरः ।

दाहशूलोपशान्तार्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥

दृह्यौ गोक्षुरै रण्डकुशकाशेक्षुरालिकाः ।

पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्युः सुदारणम् ॥ १६ ॥

शतावरीसयट्प्राह्ववाट्यालकुशगोक्षुरैः ।

शतशीतं पिवेत्तोयं सगुडक्षौद्रशर्करम् ॥

पित्ताह्नाहशूलघ्नं सद्यो दाहज्वरापहम् ॥ १७ ॥

त्रिफलानिस्त्रयट्प्राह्वकटुकारवधैः शृतम् ।

पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ।

तैलमेरण्डजं वापि मधुकक्काथसंयुतम् ॥

विरेचनं पित्तहरमिति मधुरगुणोपेतं सन्तपणं लाजमधुपपन्नं
लाजशक्तुमधुभ्यां त्रिभिर्मितं सन्तपणमिति ॥ १४ ॥

यवस्य पेयामिति यवस्य यवागम् ॥ १५ ॥

धात्र्या रसमित्यादि योगतथं धात्र्याः स्वरसः विटाखी खडि
स्वरसः त्वायन्तीगोस्तनयोः काशः शर्करा च सर्वत्र बोध्या शतावरी-
रसमित्यादि स्पष्टम् । दृह्यव्यापिति दक्षुरालिका खागरभेदा ॥ १६ ॥

शतावरीत्यादौ शतशीतमिति शृतं शीतं त्रैव व्यजनादितिः
न तु प्रातःकषायः ॥ १७ ॥

त्रिफलादी रट्प्राह्वः यदिमधुकः कटुका कटुरोहिणी त्रैलोक्यः

मूत्रं पित्तोत्तवं हन्याद् गुल्मं पैत्तिकमेव च ॥ १८ ॥
 त्रिफलारवधकाथं सलोहं शर्करान्वितम् ।
 पाययेद्भक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥
 प्रहिच्छात्पित्तशूलघ्नं धातोरूर्ध्वं समाश्लिकम् ।
 श्लेष्माधिके छर्द्दग्रनलङ्घनानि शिरोदिकेकं मधुशीघ्रुपानम् ॥
 मधूनि गोधूमयवानरिष्टान् सेवेत रुक्षान् कटुकांश्च सर्वाङ्गान् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागरैः ।
 यवागूर्दीपनीया स्थाच्छूलघ्नी तोयसाधिता ।
 लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ॥
 सुखोष्णेनाम्बुना घृतं कफशूलविनाशनम् ॥ १९ ॥
 क्लिप्तमूलमधैरण्डं चित्तकं विश्वभेषजम् ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥
 मुखं वचां तित्तकरोहिणीश्च तथा भयां निर्हृदनीश्च तुल्यात् ।
 पिवेत्तु गोमूत्रयुतां कफोत्पशूते तथा मस्य च पावनार्थम् ॥
 वचाब्दाग्न्यभयात्तित्ताचूर्णं गोमूत्रसंयुतम् ।
 रुष्कारं वा पिवेत् काथं विल्लादेः कफशूलवान् ॥ २० ॥

शूलजमिति तेलं प्रवक्ष्यं चर्यं त योगहयभाङ्गः तन्मते एरण्डजं तेलं
 मित्येकः । मधुककाथसंयुतमेरण्ड तैलमिति द्वितीयः ॥ १८ ॥

त्रिफलारवधकाथमित्यादि स्पष्टम् । श्लेष्माधिक इति मधुना
 कृतः गोधूमधुगोधुः । अरिष्टान् रुक्षान् विष्टपान् । पिप्पलीत्यादि
 स्पष्टम् । लवणत्रयसंयुतमिति लवणत्रयं सौवर्णं लोहं च विष्टम् । लवणभागः
 खादृष्टमापकमुष्णोष्णकफघ्नेनालोह्यं पेयम् । चर्वापिपये योगोऽयम् ॥ १९ ॥

विल्वमूलमित्यादि अयं योगः काथाविधिना । मुक्तामित्यादौ
 निर्हृदनीमूर्त्त्यां, मुक्तादि निर्हृदनीयन् एको योगः । शूलकादिकं पिष्ट्वा-
 गोमूत्रेण पेयम् । वचेत्यादौ अग्निशक्तकः रुक्षारमित्यादिस्तु द्वितीयो
 योगः । विल्लादेर्दंशमूलस्य काथं पिवेदिति ॥ २० ॥

मातुलुङ्गरसो वापि शिग्रु, काथरूथापरः ।
 सञ्चारो मधुना पीतः पार्श्वं हृद्दक्षिणूलनुत् ॥ २१ ॥
 आम्लशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी ।
 सेऽमामहं सर्वं यदग्निबलवर्द्धनम् ।
 सहिदुतुलुह्वोषयमानी चित्तकामयाः ।
 सञ्चारलवणाश्चूर्णं पिवेत् प्रातः सुखान्बुना ॥
 विन्मूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥ २२ ॥
 चित्तकं ग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीधान्यं जलैः शृतम् ।
 शूलानाह विबन्धेषु सहिङ्गु, विडमैन्धवम् ।
 दीपकं सैन्धवं पथ्या नामरश्च चतुःसमम् ।
 अशं शूलं जयत्याशु मन्द्रस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २३ ॥
 समाक्षिकं वृहत्यादिं पिवेत् पित्तानिलात्मके ॥ २४ ॥
 व्यामिश्रं वा विधिं कुर्याच्छूले पित्तानिलात्मके ।
 पित्तजे कफजे वापि या क्रिया कथिता पृथक् ।
 एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे ॥ २५ ॥

मातुलुङ्गरसरति मातुलुङ्गमूलकाथः योगहृदेऽपि मधुयसञ्चारो
 प्रशेष्यो ॥ २१ ॥

आम्लशूलमिति आमहं भूत्वा यदग्नि हृद्दिकरं भवति पशुको-
 चादि तत् सेव्यं नष्ट वृतादि । तस्य च वर्णनं द्रव्यविशेषः ॥ २२ ॥

चित्तकमित्यादौ ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं सहिङ्गु, विडमैन्धवमित्यादि
 सहिङ्गु, विडमैन्धवमित्यादि केषुचिन् पठन्ति दीपकं यमानी ॥ २३ ॥

समाक्षिकं वृहत्यादिमिति वृहत्या गोक्षुरैरण्डशुण्ठीना पृथक्-
 भुक्तं अन्ये तु सन्निपातज्वरोग्गं वृहत्यादिकमाह । व्यवहारस्तु पूर्व-
 शेषः ॥ २४ ॥

इन्द्रुज्जुवचिकिषुःमाह व्यामिश्रमित्यादि ॥ २५ ॥

पटे लक्ष्मिफलारिष्टकायं मधुयुतं पिबेत् ।

पित्तश्चेष्वाञ्चरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥

रसोनं मधुसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।

वातश्चेष्वाभवं शूलं निहन्तुं वह्निदीपनम् ॥ २६ ॥

विश्व्यादिः ।

विश्वोरूषकदशमूलयवाश्लसा तु

द्विद्वारहिङ्गुलवखयपुष्कराणाम् ।

सूर्यं पिबेत् हृदयपार्श्वकटोप्रहाम-

यक्षाशयां सभ्रशरुकञ्चरुल्लशूलौ ॥

काथेन सूर्यपानां यत्तत्र काथप्रधानता ।

प्रवर्तते न ते नात्र सूर्यापेक्षी चतुर्द्रवैः । २७ ॥

रुचकादिः ।

सूर्यं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानां

शुण्ठिसन्धुना कफसमीरणसम्भवासु ।

हृत्पार्श्वे षष्ठ्यठरार्त्तिविस्तुविकासु

पेयन्तथा यवरसेन तु विड्विबन्धे ॥

पटोलेत्यादौ अरिष्टो निम्बः । रसोनमित्यादि निस्तुपरसोन
नामा ६, मद्यपन १ । २६ ॥

विश्वरूषकेत्यादि अश्लसेति काथेन । हिङ्गु, सौवर्णमिमत्यादि
रुच्यमाययोमे समुद्रिततदशमूलवखयोर्द्रव्योः प्रत्येकं तद्व्यभागेन द्वाभ्यां
अवहारदशमनादत्रापि तथैव मानमाह श्रीकण्ठः । तेन विश्वरूषकदश-
मूलानां मिनितानामेको भागः यत्र स्य चापरो भाग इति । व्यवहा-
रौऽपि इत्यनेन । द्विद्वारादयस्तु प्रसेपविषये प्रयोज्याः नत पातव्यञ्च
चतुर्द्रवैरिति परिभाषया पानविषये एवं वक्ष्यमाणेष्वपि । एतदेशात्
काथेन सूर्यपानं यदित्यादि । अस्यार्थस्तु ऊवरातीशारणिकरुसावा-
मेषोक्तः । २७ ॥

समं शुण्ठ्याभुनेत्येवं योजना क्रियते बुधैः ।
 तं नाल्पमानमेवात्र हिङ्गुं संपरिदीयते ॥ २८ ॥
 हिङ्गुं सौवर्चलं पथ्या विडसैन्धवतुम्बुह ।
 पौष्करञ्च दिवेञ्चूर्णं दशमूल यवाम्भसा ॥
 पार्श्वहृत्कटिघृष्टांस्यूने तन्वोपतानके ।
 शोथे स्नेहप्रदेके च कर्णरोगे च शस्तते ॥ २९ ॥
 एरण्डसप्तकम् ।

एरण्डविल्ववृहतीद्वयमातुलुङ्ग-
 पाषाणभित्तिकटुमूलहतः कषायः ।
 सप्तरहिङ्गुलवणोरुवृत्तैलमिश्रः
 आण्यंसमेदहृदयस्तनरुच्य पेयः ॥
 हिङ्गुं त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
 मातुलुङ्गरसोपेतं भीहमूलापहं रजः ॥ ३० ॥

चूर्णः सममित्यादि रूचकं भौवर्चं नम् । तीक्ष्णत्वेन शुण्ठ्याः
 कषौडं स्यात्पथ्यं वा काथः । तन्वोपः सौवर्चलमाषा । शुण्ठ्या चूर्णमाषा
 २ हिङ्गुं रति १ । एवं यवरसेनेति ॥ समं शुण्ठ्याभुनेत्यादौ समप्रत्यस्य
 तत्पार्श्वत्वे हिङ्गुनो रूचकमदौषधसमानत्वेन बद्धमानता स्यादतः
 सममिति पदं सहाधे ॥ २८ ॥

हिङ्गुसौवर्चं सेत्यादौ दशमूलयवयोर्द्वयोः काथः तेन प्रत्येकं दश-
 मूल १ माषा ० रति यवतुम्बुल १ कर्पः पाकार्थं कक्षराणाम् । श्रेण २
 पञ्च । भेदे विवक्षिते हिङ्गुवार्दीनां प्रक्षेपः ॥ २९ ॥

एरण्डत्यादौ मातुलुङ्गं मातुलुङ्गस्य मूत्रम् । पाषाणभित्तु
 पाषाणभेदी त्रिकटुर्गोक्षुरन्तस्य मूत्रम् । लवणमत्र सैन्धवं नत
 सौवर्चलं नागार्जनसम्पादात् अयं दोग आसवाते चन्द्राटेन विविधतः
 अतस्तत्पथ्यं युज्यते । हिङ्गुत्रिकटुकमित्यादौ मातुलुङ्गरसो मातु-
 लुङ्गमूलकायः । अन्यं तु मातुलुङ्गफलेरस इत्याहुः ॥ ३० ॥

एरण्डद्वादशकम् ।

दग्धमणिगतं स्रग्दृक् गातेन सह पीतम् ।
 हृदयनिभस्त्रजम्बूल हरति शिखी दाहनिग्रहभिय ॥
 क्रिमिरिपुचूर्णं लीढं स्वरसेन बद्धं नस्य ।
 अपयत्य चिरन्वियतं लोहाजीर्णोद्भवं मूलम् ॥
 विदारोदाडिमरसः रव्योप्रलवणान्वितः ।
 शौद्रुवृत्तो जययाशु मूत्रं दोषत्वदोहवम् ॥
 एरण्डकलमूलानि वृहतीद्वयगोक्षरम् ।
 परिण्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीरालिका ॥
 तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत् ।
 पृथग्दोषभवं मूत्रं हृत्यात् सर्वभवं तथा ॥ ३१ ॥
 गोमूत्ररिद्धं मण्डूरं तिफलाचूर्णयुतम् ।
 तिलिहन्नाधुसर्पिभ्यां मूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥

दग्धमित्यादि श्रग्दृक् इति शब्दं तस्य चूर्णितत्वात्तद्धर्मं यदा-
 स्नातया दग्धमित्यर्थः क्रिमिरिपुचूर्णमिवाशौ बद्धसेनस्य बद्धम-
 लम् । विदारोदाडि । विदारोपकटा इमफकथोः स्वरसः भूमिजुष्मा-
 लहरसः कर्षं । पकटाडिमरस कर्षं । व्योपप्रमा ॥ । एरण्डित्यादि ।
 एरण्डस्य फलं मूलञ्च परिण्यसतसः । सहदेवा दण्डोत्पलभेदा ।
 सिंहपुच्छी एन्द्रार्णभेदा । सा च कनकपुत्र सहगदीघेपला कटीरा
 पुच्छाति ख्याता । इक्षुरालिका कटादाति ख्याता । अस्त्रस्त इक्षु-
 रालिकास्थाने इक्षुरकं पठति । एवं सुशुतमतामुवादी चन्द्राट पि
 ॥ ३१ ॥

गोमूत्ररिद्धमित्यादि । गोमूत्रे सप्रधा निर्वापनेन युक्तं मण्डू-
 र्तिफलाचूर्णसं पद्यपटत्रकागामन्यतमत्तानेनोपयोज्यम् । शङ्ख-
 र्शमित्यादि मनाद्दग्धस्य शङ्खस्य चूर्णं शङ्खनि । असुरकापकसेकं

शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गु-लोषरंयुतम् ।
 लोदकेन तत् पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ २१ ॥
 तीक्ष्णाय चूर्णं रंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।
 प्रयोज्यं मधुसर्पिभ्यां सर्वे शूलनिवारणम् ॥
 मूत्रान्तः पाचितां शृङ्गां लौहचूर्णसमन्विताम् ।
 सङ्घामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये । २२ ॥
 दाधिकं घृतम् ।
 पिप्पलीनागरं विल्वं कारीचव्यदितकम् ।
 हिङ्गुदाडिमहृक्षः श्लवचाक्षारः श्लवेतसम् ॥
 वर्षाभूषणलवणमजाजीवीजपूरकम् ।
 इधितिशुण्ठितं सर्पिस्तत् सिद्धं दाधिकं छातम् ।
 गुल्मार्थः शीतहृत्पाश्वशूलयोनिश्चापहृत् ॥
 दोषसंशमं श्रेष्ठं दाधिकं परमं छातम् ॥ २४ ॥

किञ्चिदधिकं वा । लवणकोषं मिथिता माषक्यं हिङ्गुरक्तिहवं मवं वा
 विवेकितमः । अत्रे व भागानुक्तेः सममिति वदन्ति । श्रेष्ठो नरोऽथ
 वः ॥ २२ ॥

तीक्ष्णाय इत्यादि । मारितपुष्टितवज्जलौहचूर्णं कर्षं । माषा व ।
 त्रिफलाचूर्णं प्रमा व मिथितचूर्णाञ्च पाच्य रति ॥ । हामधुनी
 इत्वा लौहमुद्गरेण रंमहं भक्षनीयम् । अन्ये व त्रिफलाया एक-
 भागममं लौहचूर्णमिति वदन्ति । मूत्रान्तः पाचितामिति गोशुक्रोत्-
 शिद्याम् । गुल्मामित्यातप योगान् । लौहचूर्णसमन्वितामिति लौहचूर्णं च
 हरीतकी चूर्णसमम् । सङ्घामिति चन्द्रयधमगुह्याः । अन्ये व
 लौहचूर्णगुह्यहरीतकीनां प्रत्येकं समानत्वमाहः ॥ २२ ॥

दाधिकं घृतम् । विल्वं विल्वस्य मूलं लवणलवणं लौहचूर्णनिघण्टुः ।
 श्लवचा श्लवः श्लवः शीजपूरं वीजपूरकमूत्रम् । दग्धा त्रिगुणेनैव पाकः ।
 श्वरसजीरजाङ्गुल्यैरित्यादि परिभाषः व सङ्घामज्जव दग्धाशुक्तः
 किन्तु प्रायो न समद्वयन्तं ॥ २४ ॥

कथंसावृतगात्रस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।
 कटुतेलाक्तवाक्त्नां धूपः शूतहरः परः ॥
 ध्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुवैदलम् ।
 वेगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलात्तरः ॥ ३ ॥
 इति शूलाधिकारः ।

अथ परिणामशूलाधिकारः ।

वसनं तिक्तमधु विरेकत्राणि प्रस्यते ।
 पक्षयश्च हिताः शूले परिणामसमुद्भवे ॥ १ ॥
 विषङ्गतण्डुलव्योषं त्रिवृहन्तीषचित्तकम् ।
 चर्मान्येतानि संस्कृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 उद्धेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातश्चित्तः ।

कथंवेति । तावावाममित्युक्त्वावावरोधनम् ॥ ३१ ॥

इति शूलाधिकारः ।

शूलविशेषत्वात् परिणामशूलमाह वसनमित्यादि । चकारा-
 द्भङ्गनमपि बोध्यम् । वस्तुवोऽपि माधुतैलिकादवोऽव सदाः । अत्र
 हि अङ्गुलं वसनं शूलं विरेचनानुशासनम् , निरुहो वाजिनम्यादि-
 माधुतैलिकवस्तयति । माधुतैलिकवस्तयस्य माधुतैल पधानम् । उद्ध-
 तोक्तः । उद्धेहि वक्ष्याम्यधुव तच्चञ्च गधान्येन प्रदीयते । माधु-
 तैलिकमित्येवं भिषग्भिर्विज्ञेयते । तत्राप्राणयस्य दोष उद्धेन-
 कने, पञ्चतानाशयस्य त विरहानरुहो, पक्षाघातस्य चागुताव-
 धितिः । ।

विषङ्गत्वादिति । विषङ्गतण्डुलं विषङ्गं त्रिवृहं त्रिवृहं त्रिवृहं

१ श्लोदकानुपात्तु दद्याद्दिग्निविवर्द्धनम् ।
 जयेन्निदोषज शूलं परिणामसमुद्भवम् ।
 नागरं तिलगुडकानां प्रयत्नसंसाध्यं यः पुमानद्यात्
 जग्रं परिणामशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥ २ ॥
 शम्बूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णं तत्क्षणात् ।
 शक्तिजं विनिहन्तेप्रतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ ३ ॥
 अक्षधातुप्रभयाक्षणा शूर्यं मधुयुतं लिहेत् ।
 दघ्नानूनसारेणाद्यात् सतीलयवप्रक्तुकान् ।
 अचिरान्मुच्यते शूलान्करोन्परिवर्त्तजात् ।
 तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मनाम् ॥
 द्विभागं गुडसयुक्तं गुडीं कृत्वात्रभागिकान् ।
 शोतारूपानं पूर्वाह्ने भक्षयेत् क्षीर भोजनः ॥
 सायाह्ने रसकं पीत्वा नरो मुच्यते दुर्जयात् ।
 परिणामसमुत्पाच्च शूलं तत्रिभवादपि ॥
 शम्बूकं तूप्रपणञ्चैव पञ्चैव लवणानि च ।
 समांशां गुडिकां कृत्वा कलश्वरसकेन वा ॥

मोदकत्वादत्र द्विगुणो गुडः । नागरत्वादि । नागरादिबल्लपुर-
 कारिकावत् बवागूवत् वा क्षीरेण साधयित्वा भक्षयेत् । गुडीपुत्री
 कर्प । पुरातनगुडः कर्प । तिलशूर्पापत्र । गन्धदुग्ध २ गवाव ॥ २० ॥
 शम्बूकजमित्यादि । निष्क्रीं सं कल्पशब्दमेवं दृष्टं वा भस्मी-
 कृत्य उष्णामुना गोक्षयित्वा घृताभ्यङ्गपुष्टकुरेण मेयं, अंबबीजः कर्क
 ० १ ॥

अनेत्यादी । कर्कशरेण अक्षयित्वा द्विगुणाज्जेन । शीतो
 वन्दुं बकलायः । अक्षयित्वा त्रिगुणपरिणामः । त्रिदेव्यादि । त्रिदेव्या-
 दीनां शम्बूकभस्मानानां समभागः । किलितपुत्रीमेव वा च यद्यस्य
 नामा बन् । रसकमिति मांसरसः । शम्बूकरि. लादौ । कलश्वरसके-

घातभोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथा बलम् ।

श्रुताद्विमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥

यः पिवति सप्तरात्रं शक्तुनेकान्कलाययूरेण ।

स जयति परिणामबलं चिरजामग्निं तनूतनजाम् ॥ ४ ॥

शौहृद्यां वराशुक्तं विलीढं मधुसर्पिषा ।

परिणामश्रुतं शमयेत्तन्म । वा प्रयोजितम् ॥ ५ ॥

सामुद्रायं चूर्णम् ।

कृष्णाभयाशौहृद्यां सुद्धेन सह भक्षयेत् ।

पक्तिश्रुतं निहन्ते प्रतज्जठराण्यग्निमन्दिताम् ।

नयेति वागन्तः पूर्वयोगापेक्षया, शब्दकादिभिः कलम्बुकरसेन
 संभङ्गं तमांशिका वटिका कार्श्या । अत्र केचिच्छब्दकमस्तु म्दन्नि
 युक्तञ्चेत् तन्मानरसस्याटात् । शक्तुनिति यवशक्तुम् । एकानिति केच-
 चान् । कनाययुषः वक्तुं लकनाययुषः । अयं योगः पित्तश्रुते युक्तः ॥ ४ ॥

शौहृद्यांमिश्राट् । वरा त्रिफला, शौहृद्यांस्त्रैकी भागः ।
 त्रिफलायाश्च प्रत्येकं शौहृदसमभागत्वम् । तन्मन्त्रेति शौहृदमन्त्रं तद्वि-
 वरायुक्तमिति बोध्यम् । शौहृदमन्त्रस्य तु मन्त्रितत्रिफलातृष्टयभागः ।
 मन्त्रितपुटित शौहृद्यां मा ८ त्रिफलाचूर्णप्रमा ८ । अन्ये तु शौहृ-
 द्युष्यं मन्त्राशौहृद्यात् व्याधिप्रत्यनीकताञ्च प्राधान्यमतिकृत्वा मित्रि-
 तत्रिफलाचूर्णसमत्वमित्याहुः । तन्मन्त्रे शौहृद्यां कर्षं १ तो । त्रिफला-
 कर्षप्रतो । मित्रित शूर्णात् प्रथमतो रक्तिचतुष्टयं म्दहीत्वा हृतमधुभ्यां
 संभङ्गं लेह्यम् । कोहान्तरवत् शीरं चतःषष्टिगुणं षष्टिगुणं वानुपेयम् ।
 दिनत्रयानन्तरं रक्तिद्वयेन वृद्धिमीरकद्वयं यावत् । स्वल्पपरं शौहृदन्तर-
 वत् । तथा शोधितमण्डुरपत्र । त्रित्रिफलाचूर्णं पत्र । ततोमित्रि-
 तशूर्णात् ८ भाषा मधुहृताभ्यां लेह्यम् ॥ ५ ॥

कृष्णेत्यादि । प्रत्येकं समभाग इति निश्चयः । अन्ये तु मित्रि-

आमवातविकारांश्च स्थूल्यञ्चैवापकर्षति ।
 पथ्यालोहरजः शूलोचूर्णं मात्रिकसर्पिषा ॥
 वरिणामश्जं हन्ति वातपित्तकफालिकाम् ।
 शामुद्रं संश्ववं क्षारोरुचकं रौमकं विडम् ॥
 दन्तं लोहरजः विट्टं त्रिवृच्छरणकं रुमम् ॥
 दधिगोत्रपयसामन्दपावकपाचितम् ।
 तत्पथ्याग्निबतं चूर्णं पित्रेदुर्गेन वरिणा ॥
 जीर्णैः जीर्णैः तु भुञ्जीत मांसादि वृतसाधितम् ।
 नाभिभूलं यलच्छूलं सुल्लक्ष्मीहृत्तञ्च यत् ॥
 विद्रध्युष्णिलिकां हन्ति कफवातोद्भवान्तथा ।
 शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत्परम् ॥
 परिणामसमुत्पत्त्य विशेष्टेणान्तकृतम् ॥ ६ ॥

सप्तमहत्तं लौहम् ।

नारिकेलं सतोयञ्च लवणैः प्रपूरितम् ।
 विपक्वमग्निना सम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥
 वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
 मधुकं त्रिफलाचूर्णमयं रजः समं लिहन् ॥
 मधुसं पर्युतं सम्यक् गव्यं क्षीरं पित्रेदनु ।
 कर्हि सतिमिरां शूलमन्त्रपित्तं ज्वरं हृतम् ॥

तत्र चूर्णसमं लौहचूर्णमित्याहुः । पथ्येत्यादि पथ्यादीनां लयानां
 प्रत्येकं समभागः । सामुद्रेत्यादि सामुद्रं करकचं रुचकं शीघ्रञ्चैव
 रौमकं रुमानदीभवं तदभावे बाष्पारीलवणम् । लोहरजसु नारितं
 पुटितं लौहचूर्णम् । किट्टञ्च गोमूत्रशोधितमण्डुरचूर्णम् । दधिगोत्र-
 पयसैत दध्यादित्यं मिश्रित्वा चतसृणां मिश्रितचूर्णसमं वा चूर्ण-
 सप्तमहत्तं पथ्यं व्यवहारस्त दध्यादिना चतसृणोर्नैव ॥ ६ ॥

नारिकेलमित्यादि । नारिकेलमिहसुपकम् । मधुकमिह्यादि०

शानाहं मूत्रसङ्घस्य शोथञ्चैव निहन्ति चः ।

गुडपिप्पलीवृतम् ।

सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

विनिहन्तप्रक्षपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ ७ ॥

पिप्पलीवृतम् ।

क्वाथेन क्लीने च पिप्पलीनांसिद्धं घृतं माषिकसंप्रयुक्तम् ।

शीरानुपातस्य निहन्तप्रवश्यं शूलं प्रष्टुं परिणामसञ्चम् ।

कोलादिमण्डूरम् ।

कोलाग्रन्धिकञ्च वैरचपलाक्षरैः समं चूर्णितम् ।

मण्डूरं सुरभीजलेऽष्टगुणिते पक्वाथे सान्द्रीकृतम् ॥

तं खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्भुक् ।

जेतुं वातकफामयान् परिणतौ शूलञ्च शूलानि च ॥ ८ ॥

भीमवटकमण्डूरम् ।

कोलाग्रन्धिकसहितैर्विधौषधभागधैर्यवचारैः ।

प्रस्थमयोरजसां पलिकांशैश्चूर्णितैर्मिश्रैः ॥

अष्टगुणमूत्रयुक्तं क्रमपाकात् पिण्डतां नयेत् सर्वम् ।

कोलप्रमाणागुडिकासिस्त्रोभोज्यादिमध्यविरतौ च ॥

मनितचूर्णसमं लौहरजः । अन्ये त्वेकभागसमं लौहरजस्वाहः
व्यवहारस्तु पूर्येनेव । सपिप्पली गुडमिति, पिप्पलीगुडौ कल्कौ ॥ ७ ॥

क्वाथेत्यादौ । माषिकसंप्रयुक्तमिति सिद्धगते मधुपादिकं प्रक्षे-
प्यम् । कोलेत्यादौ । कोला चधी, चपला पिप्पली, क्षारो यवचारः ।
समंचूर्णितं मण्डूरमिति सर्वचूर्णसमं । मण्डूरं सुरभीजले गोमूत्रे ।
अष्टगुणितइति मण्डूरापेक्षया । आसन्नपाके कोलादिचूर्णं प्रक्षेप्यम् ।
अपुटितचूर्णापेक्षयाऽष्टगुणं गोमूत्रमित्याहुरन्ये । शूलं साक्षिपाविकं ।
शूलानि चेति वातादिलानि ॥ ८ ॥

भीमवटकमण्डूरे । कोलप्रमाणा इति भित्तित्वात्प्रमाणमाशाः ।

रुसर्पिर्युं पतयोमैरन्नन्नरो निवारयति ।

अन्नविवत्तनशूत्रं शुक्लं शोहाग्नि सादांश्च ॥

श्रीरमण्डूरम् ।

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्राद्वाङ्के पचेत् ।

श्रीरमण्यं न तत्सिद्धं पक्तिशूलहरं नृणाम् ।

श्विकादिमण्डूरम् ।

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रे ऽष्टशुणे पचेत् ।

श्विकानागरकारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥

सञ्च ख्यं नक्षिपेत्तस्मिन्पत्रांशाः सान्द्रतां जते ।

शुद्धिकाः कल्पयेतेन पक्तिशूलनिवारिणीः ॥१॥

मण्डूरं शोधितं पत्रीं लोहजां वा शुद्धेन तु ।

भक्षयेन्मथ्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥

संशोध्य शूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाटकम् ॥१०॥

शतावरीमण्डूरम् ।

शतावरीरसस्याष्टौ दध्नुः पयसस्तथा ।

पलान्यादाय चत्वारि तथा गन्धस्थ सर्पिषः ॥

विपचेत् सर्व्वैकैकथं यावत् पिण्डत्वमागतम् ।

सिद्धन्तु भक्षयेन्मथ्ये भोजनस्याग्रतोपि वा ॥

वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ।

निहत्येव हि दोगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥११॥

तेनाटनापकैरेवेति । तिस्रो बटकाः कार्श्याः । व्यवहारस्त त्रिषट्-
ष्ठांशकैरिति । अत्रापि कृत्वासाष्टगुणत्वं पूज्यं वत् । अन्नविवत्तनशूत्रं
परिणामशूत्रम् । श्रीरमण्डूरं स्पष्टम् । श्विकादि मण्डूरम् । स्पष्टम्
॥ ६ ॥

मण्डूरेत्वाटौ । लोहजा पात्री वज्रपाण्डुरादिजाहामान्दशौ-
हजा वा वाङ्कापुटादि शोधिता यास्या ॥ १० ॥

तारामण्डुरगुडः ।

विडङ्ग चित्रकं चच्यं त्रिफलात्प्रघणानि च ।
 नवभागानि चैतानि लोहकिट्टसमानि च ॥
 गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मातृार्द्धिकगुडान्वितम् ।
 शनै र्द्विगुणना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥
 स्निग्धे भाण्डे विनक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।
 प्राङ्मध्यादिक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥
 योगोऽयं शशयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्नितामपि ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषं क्रिमिशुल्लोदराणि च ।
 नाशयेदक्षपित्तञ्च स्थौल्यञ्चैवापकर्षति ।
 वर्जयेच्छुष्कशकानि विदाह्यन्तकटूणि च ॥
 पक्तिश्रूलान्तकोच्छेष गुडो मण्डूरसंज्ञकः ।
 श्रूलार्त्तानां कृपाहेतोस्तारया परिकीर्तितः ॥ १२ ॥

राममण्डुरम् ।

अशरं श्वेतवाट्यालं मधुपर्णानयूरकम् ।
 तण्डुलीयञ्च कषार्द्धं दत्त्वाधश्चोद्धमेव च ॥

शतावरी मण्डूरे । अयतोऽपिर्वीत वा शब्दः समुच्चये तेन भोज-
 नान्ते भोजनमध्य भोजनस्याप्यत इति ॥ ११ ॥

तारामण्डूरे ॥ नवभागानि चैतानि विडङ्गादीनां प्रत्येकमे-
 कभागतया नवभागा पाच्याः इह व्यवहारात् ते चासन्नपाके प्रसेष्याः ।
 लोहकिट्टसमानि चति लोहकिट्टस्यापि नवभागत्वम् । गोमूत्रं द्विगुण-
 मिति मिश्रितचूर्णात् । अत्र पक्षीलेखगतमानत्वान्तथैव व्यवहारात्
 द्वैरुग्यम् । मूत्रार्द्धिकगुडान्वितमिति सर्वचूर्णसमो गुडः । कोऽस्मा-
 द्भवेति अष्टमाशकमानेन ॥ १२ ॥

पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम् ।
 अन्तर्वास्यमदग्धञ्च तथास्थायं दिनत्रयम् ।
 त्रिचूर्णं द्विगुणेनेय गुडेन सुविमर्हितम् ।
 भोजनस्यादिमध्यान्ते भक्ष्यं कर्षं त्रिभागतः ॥
 तक्रानुपानं वर्ज्यञ्च वार्धमन्नकमत्र तु ।
 अक्षिपित्ते च शूले च हितमेतत् यथामृतम् ॥ १२ ॥

रसमण्डूरम् ।

कुडवं पथ्याचर्यं द्विपलं गन्धाश्लोडकिट्टस्य ।
 शृङ्गरसस्यार्द्धपलं भङ्गस्य रसञ्च केशराजस्य ॥
 प्रस्योन्मितञ्च दत्त्वा लौहे पात्रेऽथ दण्डसंघट्टम् ।
 शुष्कं घृतमधुयुतं मृदितं स्याद्यञ्च भाण्डे स्निग्धे ॥
 उपयुक्तमेतदचिरान्निहन्ति कफपित्तजान् रोगान् ।
 शूलं तथान्नपित्तं ग्रहणीञ्च कमलामुग्राम् ॥ १४ ॥

वशिष्टमित्यादि । वशिष्टं सूर्यावर्तः, मधुपर्णी गुडुची, मयू-
 रकोट्टामागः । पाक्यं सुजीर्णमण्डूरमिति गोमूत्रमल्पमल्पं टक्त्वा
 दिनत्रयं पक्तव्यं यथा मण्डूरं न दह्यत । गोमूत्रल्लेकदा बह्वतरं
 न देयं तथासुच्युत्तानधारणं कर्तुमशक्यमिति । अथतार्थं शरावेष
 पिधाय दिनत्रयं स्थाप्यं तदनुप्रक्षाल्य शोधयित्वा पाच्यं भक्ष्यं कर्षं
 त्रिभागत इति कर्षमेव भागत्रयं कृत्वा खाद्यं व्यवहारस्तु माषकचतु-
 ष्येन । वार्ध्याश्लमिति वदतीति लिङ्गीकादिकम् । रामकृतत्वाद्दाम-
 मण्डूरम् ॥ १२ ॥

कुडयमित्यादौ ।— गन्धाश्लशोधितलौहमलञ्च प्रत्येकं द्विपलमि-
 त्यर्थः । रसगन्धकौ कञ्जलीकृत्य हरीतकीमण्डूरचूर्णभ्यां सहमि-
 श्रित्व भङ्गराजस्वरसं केशराजस्वरसञ्च प्रत्येकं प्रस्यमानं टक्त्वा ताष-
 टुषण्ठीं लौहपात्रे लौहदण्डेनैव याश्चूर्णप्रायं भवति ततः प्रथमतः
 रक्तिचघटयं मृत्नीत्वा घृतमधुभ्यां संमर्दय लेह्यं क्षीरादिकमनुपेक्षम् ।
 कृत्वा रक्तिद्वयं कृत्वा वृद्धिमाषकद्वयं यावत् ॥ १४ ॥

त्रिफलाश्रीः ।

अक्षामलकशिवाणां स्वरसैश्च पक्कं सुलोहजूर्णम् ।
सगुडं यद्गुणभुङ्क्ते सुञ्चति त्रिदोषजं शूलम् ॥ १५ ॥

लोहगुडिका ।

लोहस्य रजसोभागस्त्रिफलायास्तथा त्रयः ।
गुडस्याष्टौ तथा भागा गुडान्मूत्रं चतुर्गुणम् ॥
एतत् सर्वञ्च विपचेद्गुडपाकविधानवित् ।
लिहेच्च तद्दययाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥ १६ ॥

धात्रीलोहम् ।

धात्रीजूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लोहजूर्णस्य ।
यष्टीमधुकरजश्च द्विपलं दद्यादुपलेष्टम् ॥
अमृताकायेनैतज्जूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहम् ।
अण्डातपेषु शुष्कं भूयः पिष्ट्वा नवे घटे स्थाप्यम् ॥
ष्टमधुना सह युक्तं मुक्तादौ मध्यतः सन्ते च ।
तत्रापि बारान् खादेत् पथ्यं दोषानुबन्धेन ॥
भक्तस्यादौ नाशयति व्याधीन् पित्तानिलोद्धवान् ।
मध्यऽन्नविष्टम्भं जयति नृणां विदह्यते नान्द्रम् ॥
पानान्नकृतान् दोषान् मुक्तान्ते शीलितं जयति ।
एवं जीर्यति चान्ने शूलं नृणां सुकष्टमपि ॥
हरति सङ्घातं युक्तयोगश्चायं जरत्पित्तम् ।

अक्षामलकेश्रीदि ।— स्वरसैरिति मिनित्वा चतसृणोः पत्वंक-
मित्यन्ये परिणामव्यवहारः । स्वरसामावे काथः । सगुडमिति कम
गुडम् । पाकस्यास्य मुद्रया तदुक्तं गुडदि प्रविशेद्यत् तत्र पाकश्च
मुद्रया । लोहान्तरवर्द्धिधरत् ॥ १५ ॥

लोहस्येत्यादि ।— भागद्वये कोभागः त्रिफलायास्तत्र इति मि-
नित्वा लिहेच्च रक्तिचतुष्टयादिप्रमेयेत्याहः ॥ १६ ॥

चक्षुष्यः पलितघ्नः कफपित्तसमुद्भवान् जयेद्दोगान् ।

प्रसादयत्यपि रक्तं पाण्डुत्वं कमलां जयति ॥ १७ ॥

लोहामृतम् ।

तनूनि लोहपत्राणि तिलोत्सेधसमानि च ।

कशिकामूलकल्केन संलिप्य सर्षपेण वा ॥

विशोष्य सूर्यकिरणैः पुनरेवावलेपयेत् ।

त्रिफलायाजले भ्मातं वापयेच्च पुनः पुनः ॥

ततः संचूर्णितं कृत्वा कर्पटेन तु छानयेत् ।

भक्षयेन्मधुसर्पिभ्यां यथाग्नेप्रतत्प्रयोजयेत् ।

माषकं त्रिगुणं वाथ चतुर्गुणमथापि वा ॥

छागस्य पयसः कुर्यादनुपानमभावतः ।

गवां घृतेन दुग्धेन चतुःषष्टिगुणं च ॥

पक्तिशूलं निहन्तेप्रतन्मासेनैकेन निश्चितम् ।

लोहामृतमदं श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥

ककारपूर्वकं यच्च यच्चान्तं परिकीर्तितम् ।

सेव्यं तन्न भवेदत्र मांसं चानुपसम्भवम् ॥ १८ ॥

खण्डामलकी ।

स्निग्धपीडितकुष्माण्डान्तुलाङ्गं भृष्टमाज्यतः ।

प्रम्याङ्गे खण्डतुल्यन्तु पचेदामलकीरसात् ॥

धात्रीत्यादि ।— अमृताकाशनामलकीकाशेन । अन्यैस्त्वमृतां गुड-
चीमाहुः । व्यवहारस्तु पूर्वैरेव । जरत्पित्तमन्तं पित्तम् ॥ १७ ॥

तनूनीत्यादि ।— कशिकामूलकल्केन चैतान्कमूलकल्केन तथा श्वेत-
शर्षपकल्केन परिलिप्य चातमे संशोष्य ततो दग्ध्वा त्रिफलाकाशे नि-
ब्धिपयं तावत् काथं यावत् सर्वं खण्डस्य जायमानम् । ततः प्रक्षाल्य
संशोष्य सूर्यकिरणैः रक्तिं तदद्यादिक्रमेण न वायुवादिबद्धस्योपयोगः ।
कषिञ्च परिलिप्य पुनः पुनरिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

प्रस्ये सुखिन्नकुष्माण्डरसप्रस्ये विषदृश्यन् ।
 दर्बेया पाकं गते तस्मिंश्चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ॥
 इ द्वे पले कणाजाजीशुण्ठीनां मरिचस्य च ।
 पलं तालं शधन्याकषातुर्जातकमुस्तकम् ॥
 कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्यार्द्धं माक्षिकस्य च ।
 पक्तिशूलं निहन्तेप्रतद्दोषत्रयभवञ्च यत् ॥
 छर्द्यक्षपित्तमूर्च्छाञ्च श्वासकासातरोधकम् ।
 हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च पृष्ठशूलञ्च नाशयेत् ॥
 रसायननिर्दं श्रेष्ठं खण्डामलकसञ्चितम् ॥ १८ ॥

नारिकेलखण्डः ।

कुड्वमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टं
 पञ्चपरिमितसर्पिः पाचितं खण्डतुल्यम् ।
 निजपयसि तदेतत् प्रस्यमात्रे विपक्वं
 शुद्धदध सुशीते श्यामभागान् क्षिपेच्च ॥

खण्डामलक्याम् ।— खण्डतुल्यमिति खण्डस्य पञ्चाशत्पलानि ।
 मरिचस्य पलमित्यन्वयः । तानीशादिकञ्च प्रत्येकं कर्षमानमित्यर्थः
 ॥१८॥

कुड्वमित्यादि ।— अत्र केचिन्नारिकेलस्यार्द्धत्वेन द्वैगुण्य-
 सिद्ध्यन्ति अतएवोक्तं— अष्टौ पलानि कुड्वोनारिकेले तथैव च इति ।
 ये च द्वैगुण्यमिच्छन्ति तेषामभिप्रायो नारिकेलस्याष्टपलत्वे खण्डस्या-
 षष्टपलत्वं खण्डतुल्यमिति वचनात् । अतश्चात्र नारिकेलोदकप्रस्यस्य
 द्रवत्वेनोपादानात् पाकस्य द्वैगुण्यं प्रसज्यत अतएव शूलतूतसर्गविद्धः
 किञ्च तन्वान्तरे— चातुरंग्यमुक्तं यथा कुड्वं नारिकेलस्य श्लक्ष्णं इतिदि-
 येधितम् । शुद्धखण्डस्य कुड्वं सर्वमेतच्चतुरंगे । आलोड्य नारि-
 केलेस्य जले चतुर्गुण्येनापचेदिति । अस्मिन् वचने श्वंराया अर्ध
 कुड्वमुक्तं अत्र च न द्वैगुण्यम् । पाञ्चाशत्पलमेव न द्वैगुण्यता

धन्याकपिप्रतीपयोदतुगाद्विजीरान्
 प्राणं त्विजातमिभकेशरवद्विचूर्णम् ।
 हन्तप्रक्षिपित्तमरुचिं अथमक्षिपित्तं
 शूलं वमिं सकृत्तपोरुषकारिहारि ॥ २० ॥
 कलायचूर्णभागौ द्वौ लौहचूर्णस्य चापरः ।
 कारवेल्पप्रलाशानां रसेनैव विमर्हितः ॥
 कर्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्गुडिकां नरः ।
 मण्डानुदानात् सा सा हन्ति जरत्पित्तं सुदारुणम् ॥
 लिच्छाद्वा त्रैफलं चूर्णमथश्चूर्णसमन्वितम् ।
 यथीचूर्णेन वा युक्तं लिच्छात् क्षौद्रेण तद्भेदे ॥
 पित्तान्तं वमनं कृत्वा कफान्तञ्च विरेचनम् ॥ २१ ॥
 अन्नद्रवे च तत्कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ।
 आमपकाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवं शमम् ॥
 माषेण्डरी सतुषिकास्त्रिणा र्पियुता हिता ।

ये चक्षुजाता घृता इत्युक्तेः । अत्र च खण्डितुल्यमिति पठ्यते । तथा च
 नारिकेलस्य शस्य कृद्वाद्देगुण्येन परमनयो र्गिरिकेन खण्डयोः सन्नता
 स्यात् । नान्यथेति तेन हेगुण्याभावपक्षेणैव साधुः । नारिकेलं तथैव
 चेति वाक्यं नादरणीयमित्यानाधत्वेनाहुः । तुगा वंशलोचना नाम-
 केशरसहितं त्विजातं मिलित्वा शागमात्रं पुनः शागमित्युक्तः ।
 पौरुषं शुक्रं हारि मनोहारि ॥ २० ॥

कलायेत्यादि ।— कलायो वक्तुं कलायः, लौहचूर्णं स्यापर इत्ये-
 कोभागः । प्रलाशानामिति प्रलाशां, मण्डोद्यवमण्डः, जरत्पित्त-
 मक्षिपित्तम् । लिच्छादित्यादि ।— मिलित्विफलाचूर्णस्य लौहचूर्णसम-
 त्वम् । अन्यं तु विफलायाः प्रत्येकं लौहचूर्णसमत्वमाहुः । तद्गद इति
 जरत्पित्ते ॥ २१ ॥

पित्तान्तमित्यादौ ।— अन्नद्रव इति, भुक्ते जीर्यत्वजीर्ये वा यच्छ-
 क्षुपजायते इत्यादिनोक्तः शू वविशेषः । माषेण्डरी सतुषिकेति सस-

गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ॥
 ससितं शीतदुग्धेन ऋदितं वाहितं मतम् ।
 शालितण्डुलमण्डं वा कवोणं सिक्यवर्जितम् ॥
 वाट्यं क्षीरेण संसिद्धं घृतपूरं सशर्करम् ।
 शर्करां भक्षयित्वा वा क्षीरमुत्क्षिप्तं पिबेत् ॥
 पट्टोलपत्रयुषेण खादेच्चणकशक्तुकान् ॥
 अन्नद्रवे जरत्पित्ते वह्निष्मन्दी भवेद्दृयतः ।
 तस्मादत्रान्नपानानि मातृगहीनानि कल्पयेत् ॥ २२ ॥
 इति परिणामश्रूलचिकित्सा ।

अथोदावर्त्ताधिकारः ।

त्रिघृतसुधापत्रबिलादिशाकग्राभ्यौदकानुपरमैर्यवान् ॥
 अन्नैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् प्ररन्नागुडसोधुपायो ॥

षमाधकृतमाषेण्डरो माषप्रिष्टकविकृतिभङ्गविशेषः । गोधूममण्डको
 गोधूमकतो भक्ष्यविशेषः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः । ऋदितं वा हितं मतमिति
 ऋदितं संघावाकृतिर्लेहः । वाक्यं यवमण्डम् । घृतपुरोभक्ष्यविशेषः ।
 पटोलेत्यादौ ।— युषो मुद्गयोगात् किम्बा काथः ॥ २२ ॥

इति परिणामश्रूलाधिकारः ।

परिणामं विना भावसाधन्यार्त्तु श्रूतानन्तरमुदावर्त्तः । उदा-
 वर्त्ते हि सर्वत्र श्रूनवदवश्यम्भावी वायः । यद्भक्तं सुसुते—सर्वेष्वे-
 तेषु विधिवद्दावर्त्तैयु क्त्वाह्वगः । वायोः क्रिया विघातव्या स्वभावं-
 प्रतिपत्तय इति । उद्गूनेन वेगविधारनेनाद्यास्य निरुद्धताद्योरावर्त्तन-
 मुदावर्त्ते इति निरुक्तिरस्य । विड्दित्यादि ।— विड्दत्सुधयोः पर-
 ष्यादिशब्दात् सप्तशब्दादि पत्रपरिच्यहः । अन्यैरिति विलम्बत्वाद्यनु-
 लोमनैः क्षीरादिभिः । प्रसन्ना मदिराविशेषः गुडकृतसोधु गुड-

आस्थापनं मातृतजे स्निग्धस्निग्धस्य शस्यते ।
 पुरीषजे तु कर्तव्योविधिरानाहिकश्च यः ॥ १ ॥
 क्षारवैतरणौ बस्ती युष्मन्महाश्यामास्तुही त्रिष्टत् ॥
 श्यामा दन्ती द्रवन्ती त्वङ्महाश्यामास्तुही त्रिष्टत् ॥
 स प्रज्ञा सङ्घिनी श्वेता राजदृक्चः सतिस्त्वकः ।
 कम्पिल्ल कं करञ्जश्च हेमघ्नीरीत्ययं गणः ॥
 सर्पिंस्तौ लरणःक्वाथकल्मेध्वन्यतमेषु च ।
 उदावर्त्तोदरानाहविषशुक्लविनाशनः ॥ २ ॥
 त्रिष्टत्क्षणाहरीतक्यो द्विष्टतुःपञ्चभागिकाः ।
 शुद्धिकाशुद्धतुल्यास्ताविड्विबन्धगदापहाः ॥
 हरीतकीयवक्षारपीलूनि त्रिष्टता तथा ।
 हृत्तैश्चूर्णमिदं पेयमुदावर्त्तविनाशनम् ॥
 डिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जी विडञ्चेति द्विष्टतरम् ।
 पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्त्तहरं परम् ॥ ३ ॥

शीघ्र । आस्थापनमित्यादि सुश्रुतस्य मातृतज इति मातृतवेगविधा
 तज एवं पुरीषज इत्यत्रापि व्याख्येयम् । विधिरानाहिक इति
 कनककर्पादिः ॥ १ ॥

आस्थापनं विष्टगोति क्षारवैतरणावित्यादि । श्यामेत्यादि ।—
 श्यामा श्याममूत्रा त्रिष्टत् द्रवन्ती मुषिकपत्रा दन्ती आस्थास्त्वकश्च-
 क्षुण्णिति पाठे शीजुमंटो वा किन्तु सुश्रुते वानटे च स्तुहीद्वयं न
 पठ्यते । महाश्यामा इहदारकः त्रिष्टत्द्विष्टतुल्याश्यामा त्रिष्टत् । सप्रज्ञा
 चर्मकषा नोत्पन्नोत्पेके । शङ्खिनी श्वेतवुह्वा श्वेता श्वेतापराजिता
 कटभी वा राजदृक्चः शोयाशुफलं त्रिष्टत्कः सावरलोभः कम्पिल्लो
 गुण्डारोचनी हेमघ्नीरी कङ्कठः । अन्यतमेनेति सर्पिरादि कल्पमध्ये
 वैकृतमेन कल्पेन प्रयुक्त इति शेषः ॥ २ ॥

त्रिष्टत्तत्त्वादी ।—द्विष्टतःपञ्चभागिका इति यथाक्रमम् । शुद्धतुल्या
 इति शुद्धिवर्णस्यैव शुद्धभागः ।

नाराचूर्णम् ।

सुखं पक्षं त्रिष्टुता सममुपकुल्याकर्षं चूर्णितं चक्षुष्यम् ।
 प्राग्भोजने च समधु विहासपदकं लिखेत् प्राञ्चः ॥
 एतद्वाङ्पुरीषे पिप्पे कफे च विनियोज्यम् ।
 सुखादुर्धपयोव्योऽयं चूर्णो नाराचकोनाम्ना ॥ ४ ॥
 रक्षोमं मद्यसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः ।
 सुखोदावर्त्तशूलघ्नं दीपनं जलवर्द्धनम् ॥
 हिङ्गुमाषिकसिन्धुत्वैः पक्का वर्त्तिं सुनिर्मिताम् ।
 हृताभ्यक्तां सुदे दद्यादुदावर्त्तविनाशिनोम् ॥ ५ ॥
 मदनं पिष्यन्ती कुष्ठं वचा, गौराच सर्षपाः ।
 सुङ्गारसमायुक्ता फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥

इदीतकोत्सादौ ।— पीबु, नीति सूर्वा पीबु, नीति पाठान्तरे पीबुनी
 शौत्तरपवित्रफलं इदमेव युक्तं स्वस्वत्वात् ।

हिङ्गुत्यादि सुशुतस्य ।— खर्जी खमिंदार । हिङ्गुतरनिर्वा
 ककोशरं हिङ्गुणम् ॥ २ ॥

नाराचूर्णम् । लिङ्गतासममिति लिङ्गचूर्णस्यापि पक्षं उपकुल्या
 पिष्यन्ती प्राग्भोजन इति परिणामे भोजनसमिधाने वा ॥ ४ ॥

रक्षोमिन्त्यादि ।— मद्यप्यवं योगः शूलवाधिकारे पूर्वपुक्तस्य
 वषाणुदावर्त्तेऽपि विहितत्वात् पुनरप्यत्र लिखितः ।

हिङ्गुमाषिकेत्यादि ।— हिङ्गुमाषा ॥ वैश्वकर्षं ॥ मधु ॥
 एवं व्यवहाराद् अहीना पक्का च फलवर्त्तिं कुर्यात् । हिङ्गुवैश्व-
 क्से वर्त्तिकरणोचितं मधु देवमित्थन्ये । सुङ्गपाकवदस्य पाकः तत्रैव
 वर्त्तिः कर्त्तव्या ततो हृतेनाभ्यघ्न्य सुदे पिबेत् ॥ ५ ॥

मदनमित्यादौ ।— सुङ्गोनिर्वातचूर्णजनः सुङ्गु मनाक् खडं
 दत्त्वा पक्का च वर्त्तिं कुर्यादित्यर्थः ।

शानारधूमेत्यादि ।— शानारधूसोऽवन्तः चक्षुष्यं च काङ्गु-

आगारधूमसिन्धुत्यतैलयुक्ताम्बूलकम् ।
 क्षुण्णं निर्गुण्डितं वा स्विक्णे पायौ विदुषः ॥ ६ ॥
 सौवर्णलाटां मदिरां मूत्रे त्वभहते पिवेत् ।
 एतां वाप्यथ मद्येन क्षीरवारि पिवेच्च सः ॥
 दुष्प्राग्श्वरं वापि कषायं ककुभस्य च ।
 एर्वाहवीजं तोयेन पिवेद्वा लवणोक्तम् ॥
 पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।
 सर्व्वैवोपयुञ्जीत मूत्रकच्छाभरौविधिम् ॥
 क्लृप्तस्त्रैरुदावर्त्तः जृम्भजं समुपाचरेत् ।
 अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्यः स्वप्नोमद्यं प्रियाः कथाः ॥

कर्मलकं सिक्थकमिति आगारधूमकाञ्जिकसिक्थकमङ्गुष्ठनिभं यद्दु-
 विधाय सेन्धवतैलैर्बन्धितं खिन्ने रुदे प्रथिप्रव्यम् । निर्गुण्डो सिन्धु-
 वारः । तत्पत्रमपि चूर्णीकृत्य चागारधूमादिस्वस्त्रिवं खिन्ने रुदे
 निक्षेप्यम् ॥ ६ ॥

सौवर्णवेत्यादि सुश्रुतस्य ।— अत्र सिन्धुत्यजरेणाद्यस्तु शायिका
 चन्दादिपदेन संगृहीतत्वात् सौवर्णस्य माषकचतुष्टयं मदिरा चाहा-
 रद्रव्यत्वात् प्रचूरा पाद्या । व्यवहारस्तु मदिरा पत्रद्वयेन । एतां
 वाप्यथ मद्येनेति एता चूर्णस्याष्टौ माषकाः मद्यस्य पत्रद्वयमित्याहः ।
 क्षीरवारीति समक्षीरेण मिश्रितं वारीत्यर्थः ।

दुष्प्राग्श्वरं सुश्रुतस्य ।— दुष्प्राग्ं दुरालभा दुष्प्राग्श्वरसमिति
 पाठे दुष्प्राग्ं कण्टकारीत्यर्थः । ककुभोऽङ्गुनः । एर्वाहः प्रीष्ण-
 भवा क्रकंटीतुलनः आनयथीकृतमिति सेन्धवयोगादीषु लवणोक्तव-
 मिति । एतच्च एर्वाहवीजमित्यनेनेव सम्बन्धेन न तु पूर्व्वेण ।

पञ्चमूलीति ।— पञ्चमूली लघुपञ्चमूली समानतन्त्रभोजनसम्बन्धा-
 दात् यथा लघुना पञ्चमूलेन शृतं क्षीरं पिवेन्नर इति । त्रीकण्ठदत्तस्तु
 शुष्णपञ्चमूलीत्याह । सर्व्वैवै कात्स्त्रेण सुश्रुतेऽपि निरवशेष इत्युक्तम् ।
 जृम्भजमिति जृम्भवेर्गविघातजं एवमुत्तरत्वापि । अश्रुमोक्षोऽश्रुनिःस-
 रणं बह्वं तोषणाङ्गनादिना । अत्रपत्रं येति हास्त्रिवापत्वे पाठः कर्षज-

क्षवजे क्षवपत्रेण प्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।
 तथोद्भुजत्तुगोभ्यङ्गः खेदोऽमः सनावनः ॥
 हितं वातघ्नमाद्यञ्च घृतञ्चोत्तरभक्तिकम् ॥
 उद्गारजे क्रमोपेतं खेहिकं धूममाचरेत् ॥ ७ ॥
 ऊर्ध्वाघातं यथादोषं नैख्यस्त्रेहादिभिर्जयेत् ।
 भुक्त्वा मच्छर्दनं धूमोलङ्घनं रक्तमोक्षकम् ॥
 रुचान्नपाने व्यायामोविरेकश्चात्र शस्यते ॥ ८ ॥
 वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ।
 आवारिनाशात् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
 रमयेयुः प्रियानार्थः शुक्रोदावर्त्तनं नरम् ॥
 अताभ्यङ्गावगाहाश्च मर्दिराचरणावुधाः ।
 शालिः पयोजिरुहाश्च शस्तं मैथुनमेव च ।
 सुद्विघाते हितं खिग्धमुष्णमल्पञ्च भेषजः ॥
 तृष्णाघातं पिबेन्मज्जं यवागूं वापि शीतलाम् ।
 रथेनाद्यात् सुविश्रान्तः अमखासातुरा नरः ॥ ९ ॥

भुगोऽभ्यङ्ग इति ऊर्ध्वं जलुदेशगोऽभ्यङ्गः कार्यः । आद्यं भक्ष्यम् ।
 क्रमोपेतमिति खेहिकधूमपानोक्तक्रमयुक्तम् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वाघातमित्यादि ।— ऊर्ध्वावेगविघातजं कुष्ठविषपादिकं
 कार्यकारणयोरभेदोपचारात् एवं सुद्विघात इत्याद्यापि व्याख्येयम् ।
 यथादोषमिति यत्नानुदोषदूष्यकदोषः ऊर्ध्वविघातजरोगे जातख-
 द्विपरीतनस्यादिभिर्भेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

वस्तिशुद्धिकरावापमित्यादि ।— वस्तिशुद्धिकराणीह तृणपञ्चम-
 चोरतरादीनि आवाप इति चरसाधनार्थं कल्कः । रमयेयुः मैथुने
 योजयेयुः अथगाहो वातापत्तहरद्रव्यकाथे कोष्णे । चरणावुधाः कु-
 ष्णुटाः । निरुहाश्चेति उत्तरवस्तिश्चेति चकारात् । सुविश्रान्त इति
 विरतक्रियः ॥ ९ ॥

निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्नः संवाहनादि च ॥ १० ॥
 उदावर्तक्रियानाहे चामे लङ्घनपाचनम् ।
 द्विरुत्तरा हिङ्गुवशा सकुष्ठा सुवर्जिका चेति विडङ्गचूर्णम् ।
 सुखाब्जुनानाहविस्त्रुचिकार्त्तिसूद्रोगसुखोद्भ्रंसमीरणम् ॥
 वशाभयादित्तकयावन्मूकान् सपिप्पलीकातिविघ्नान् सकुष्ठान् ।
 उष्णाब्जुनानाहविमूढवानान् पीत्वा जयेदाशुहिर्नोदनाशो ॥ ११ ॥
 त्रिवृद्धरीतकीश्यामाः खुहीक्षीरेण भावयेत् ।
 बटिकामूत्रपोताक्षाः त्रैष्ठाशानाहभेदिकाः ॥ १२ ॥
 फलश्च मूलश्च विरेचनोक्तं हिङ्गुकमूलं दशमूलप्रभम् ।
 खुर्कचित्तकौ चैव पुनर्नवा च तुल्यानि सर्बैर्लवणानि पञ्च ।
 खेहैः समूत्रैः सह जर्जराणि शरावसन्धौ विपचेत् सुक्षिप्ते ॥
 पक्कं सुपिष्टं लवणं तदन्धैः पानैस्तथानाहवना ज्ञमप्रभम् ॥ १३ ॥
 राठधूमविडव्योषसुडमूत्रैर्विपाचिता ।
 रुदेऽङ्गुठसमा वर्त्तिर्दिधेयानाहमूलसुतु ॥ १४ ॥

निद्राघातइत्यादौ—क्षीरमिह माहृषं निद्राकरत्वादित्याहुः ।
 अन्ये तु प्रधानकल्पतया गोक्षीरं अतएव वक्ष्यान्तरं— निद्राघाते
 पिबेत् क्षीरं गोः सुखादय मानव इति ॥ १० ॥

आनाहृषिकत्तवामाह उदावर्त्तेत्यादि । द्विरुत्तरा इत्यादि ।—
 बथोत्तरद्विगुणा इत्यर्थः । सुखाब्जुनेत्वनन्तरं पीतमिति शेषः ॥ ११ ॥

त्रिवृद्धइत्यादि— त्रिवृद्धित्त्वरुणमत्वा त्रिवृत् श्यामा श्याममूष्ठा
 त्रिवृत् ! बटिकेयं भाषव इवेन व्यवहृता । योगोपमतिः क्रूरकोष्ठं ॥ १२ ॥

फलश्च मूलादौ— विरेचनोक्तमिति दीर्घञ्जीवितीयेऽपामागंतङ्कु-
 चोत्रे वा विरेचनकल्पे वा विरेचनकल्पं च यदुक्तम् । हिङ्गुस्थाने
 नि खेति पाठान्तरम् । शरावसन्धौविति । अन्तःस्यनेषजस्याक्षीश-
 रावसन्धौवित्यर्थः । विपचेदिति रचेत् । पक्कमिति दग्धं अप्यमिति
 अष्टम् ॥ १३ ॥

वर्त्तिस्त्रिचटुकमेव वसर्षष्टइधमकुठमदनकलैः ।
 मधुनि सुठे वा पक्षा पायौ रता चाङ्कुठपरिमाणा ।
 वर्त्तिरित्यं हृष्टफला शनैः शनैः प्रणिहिता हताभ्यक्ता ।
 आनाहोदावर्त्तत्रयमनी कठरसुखानिवारिणी ॥ १५ ॥

शुष्कमूलाद्यं हृतम् ।

मूलाद्यं शुष्कमाद्रं च वर्षाभूपक्षमूलकम् ।
 आदेवतफलञ्चापि पित्रा तेन षषेद् हृतम् ।
 तत्पीथमः नं शमयेद्दुदावर्त्तसंशयम् ॥ १६ ॥

स्थिराद्यं हृतम् ।

स्थिरादिवर्गस्य पुन-

नवाथाः सम्पाकपूतीकरञ्चयोश्च ।

विद्धः कमावे द्विपक्षांशिकानां

मस्यो हतात् स्यात् प्रतिवहवाते ॥ १७ ॥

इति उदावर्त्ताधिकृतसा ।

राठेत्वादि ।— राठोमदनफलं धूमोन्महभूमौ वायता सुठेन
 मूलेण च पाकाद्बर्त्तितं कर्त्तुं शक्यते तावद्भयं देवमिति ॥ १४ ॥

वर्त्तिरित्यादि ।—मिथित्वा त्रिकुटादीनां कर्ष १ मधुपल । सुठ-
 कर्ष १ रत्नके । सुत्तया त्रिचटुकादिकं न्यहोत्वा वर्त्तिः कर्त्तव्येत्यन्ये ।
 सुठेवेति वा शब्दोऽपि पूषं बोगापेक्षया समुच्चये वा द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

मूलकमित्यादि सुशुतस्य ।— शुष्कमिति मूलकविशेषणम् ।
 आद्रं वर्त्तित्वाद्रं ककन्दः । अल्पमस्तु शुष्कमिति मूलकाद्रं वीचिं शंष-
 वनाह । पञ्चमूलकमिति विस्तारिपञ्चमूलं कफघातहृत्त्वादिनां
 जेष्णरः अल्पमूलकमिति मानुमती । आदेवतफलं आरम्भस्य
 ककन्दम् । अल्पमिति हृतम् ॥ १६ ॥

स्थिरादीत्यादि ।— स्थिरादिवर्गस्य आरम्भस्योदिवर्त्तमूलकम् ।

अथ गुल्माधिकारः ।

लपन्तं दीपनं त्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 वृंहणं यद्भवेत् सर्वं तद्वितं सर्वगुल्मिणाम् ॥
 त्निग्धस्य मिषजास्वेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ।
 स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा भारतमल्लनम् ॥
 मित्वा विदह्यं त्निग्धस्य खेदोऽगुल्ममभोऽहति ।
 कुम्भीपिण्डेऽकास्त्रेदान् कारयेत् कुशलोभिषक् ॥
 उपानाहाच्च कर्तव्याः सुखोऽगुल्मनादयः ।
 स्थानावरेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ॥
 खेदानुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिणाम् ॥ १ ॥
 पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्या धन्वजा रसाः ।
 खडाः सपञ्चमूत्राश्च गुल्मिणां भोजने हिताः ॥ २ ॥

उन्माकः सोषानुफलम् । द्विवदनवनात् । धृतिहेति करुणकवधि-
 शेषस्य तेन काटाकरुण इत्यर्थः ॥ १० ॥

इत्युदावर्त्ताधिकारः ।

गुल्मोऽप्यानाहो भवतीत्यानाहानन्तरं गुणः । कुम्भीत्यादि
 सुशुतस्य ।— वातहरकाथादिभिः पूर्णाभिरनञ्जीस्याभिः कुम्भीभिः
 खेटनम् । तथा जतस्त्रिभ्रमापादिपिण्डकैर्वस्त्रवद्भिः खेटः । इत्यथवा
 वज्रवा वातहरक्याथसिक्तया खेटः । शालनादय इत्यादि उन्मेन
 वेशवारः टिपरिग्रहः । स्थानावसेकोरक्तस्येति । स्थिरगुल्मं गुल्मस्या-
 नाहृत्ताभेकः । बाहुमध्ये शिरा व्यध इति सखेरधस्तात् खल्यशिरा-
 व्यधान्तमध्येन वा उहती तस्या मन्मत्वात् । शिराव्यधस्य
 यस्मिन् मार्गे गुल्मनामार्गस्थयाहो अथश्च विविदोषविकित्तववा
 गुल्मस्याप्रगकने खेटादिना च शोभितदुष्टौ सत्वां बोध्यः । खेटे-
 कादिक्काहं पद्यं श्लोकानुरोधादेवोक्तम् ॥ १ ॥

आहारविधिनाहं पयेत्यादि ।— वातहरैर्हंमनस्त्रादिभिः ।

मातुलुङ्गरसो हिङ्गुः सार्द्धं त्रिङ्गुमैश्वरम् ।
 सुरामण्डनेन पातञ्जं वातगुल्मादकारणम् ॥ ३ ॥
 नागराह्नपत्रं पिष्टं ह्ये पले लुञ्चितस्य च ।
 तिलस्यैकं गुडयुक्तं क्षीरेणोष्णेन पाययेत् ॥
 वातगुल्मानुदावर्त्तं बोनिसूतञ्च नाशयेत् ॥ ४ ॥
 पिबेदेरण्डतैलं वा वाहणीतण्डुलिश्रितम् ।
 वदेव तैलं पयसा वातगुल्मो पिबेन्मरः ॥ ५ ॥
 साधयेच्छुद्धगुल्मस्य कशुनस्य चतुःपलम् ।
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरश्रेष्ठञ्च पाययेत् ॥

पञ्चमूत्रञ्च हृत्पञ्चमूत्रं चण्डोर्ध्वतया विभेद्य वातहरत्वात् ॥ ३ ॥
 वातञ्च ह्येकादि ।—मातुलुङ्गरसादिकं प्रक्षिप्य सुरामण्डः पेषः ।
 सुरामण्डस्याहारदृष्यतया प्रभूतो पायः न च चूर्णावृत्तयः रक्त-
 चन्दनापि सुरया भोजपाने श्रेयम् ॥ ३ ॥

नागरेत्यादौ ।—बुद्धितस्येति निस्तपीकृतस्येति । अत्र मूत्र-
 जानौषधोपयोगो व्याधिमहिज्जैव भवतीति ज्ञेयम् । नामटे पुनरेत-
 द्दर्शमानेनायं योगः पठ्यते । यथा—पुण्ड्राः कर्षं गुह्यस्य ह्यौ-
 शीमान् कण्ठतिनाम् पलनम् । खादेश्चेकस्य सञ्चुष्यं कोष्णक्षीरानुपो-
 क्षयेदिति । अन्ये तु नागराह्नपत्रमिति पुरुषस्य बलावत्तं कुङ्गा-
 क्षीरपुरुषे तु तृतीयभागेन कर्त्तव्यम् ॥ ४ ॥

पिबेदित्यादि ।—योगद्वयं पूञ्च योगः कफानुबन्धनायौ द्वितीयस्तु-
 पित्तानुगे । उक्तं हि चरके—पूञ्चं कफानुबन्धे च हितं पित्तानु-
 येदपरमिति । पूञ्चमिति वाहणीसंयुक्तमेरण्डतैलम् । परमिति पक्ष-
 संकृतमेरण्डतैलम् ॥ ५ ॥

साधयेदित्यादि ।—निस्तपतया शुद्धः व्यापूर्णावीर्यतया च शुक्ल-
 इत्यर्थः । क्षीरोदकेऽष्टगुणित इति क्षीरोदकबोधे समासतरणान्ति-
 कित्यैवाष्टगुणत्वं च यं भागानुक्तेषु समत्वमिति । तेन रचोनपठः-
 पलाप्रेषया क्षीरनीरयोः प्रत्येकं चाठशंख्यान्वित्वा द्वाविंशत्पलापि-
 श्युः । अत्रबोधे द्रव्यलोऽपि न द्वैगुण्यं पञ्चोक्तेष्वगतमानत्वविधानात् ।

वातगुल्मदावर्गं गृध्रसोविषमञ्जरम् ।
 हृद्रोगं विद्रुधिं शोभं शमयत्वाशु तत् पथः ॥
 एवन्तु साधिते शीरे लोकरुष्यत्त दीयते ॥ ६ ॥
 सर्जिकाकुष्ठसहितः चारः केतकीजोऽपि वा ।
 तैलेन पीतः शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ ७ ॥
 वातगुल्मे कफवृद्धे वान्तिशूर्णादिरिच्यते ।
 पैत्ते तु रेचनं स्निग्धं रक्ते रक्तस्य मोक्षणम् ॥
 स्निग्धोष्णोद्दिते गुल्मे पैत्तिके खंजनं हितम् ॥
 रुषोष्णेन तु सन्धूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥

अथवात्तदवशिष्टं शीरम् । वद्यपि बोद्धव्यमन्तेन बहु भवति तथापि
 दीपान्मदो महाकावा इत्यादि वचनाद्गुल्मस्य बहुमात्राभितका
 बोद्धव्यमन्तोरपानमपि न दोषावह्मिति किन्वा अग्न्युपघातमवाद्
 शोभं भेदं अत्रयोक्तं एवन्तु साधित इति । दुग्धरसोऽन्योऽपि न
 योगविद्दनाशङ्कनीयं व्याधिप्रभावात्कफविंशवचनाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्जिकेत्यादि—सुशुतस्य । सर्जिकावा नामकद्रव्यं एवं कुष्ठ-
 खारपि । केतकजटाचारस्य नामकचतुष्टयमिति नियमः । वा चर्या
 पञ्चबोगाप्रियया । उत्पन्नस्तु चारोऽथचारः । अत्र सर्जिकाकुष्ठ-
 सहितो यथचारस्तैलेनेत्येवो योगः । केतकीजोऽपि वैश्याय चार
 इति सम्बध्यते तेन केतकीजोऽपि चारस्तैलेनेति द्विविधो योगः ।
 गौडस्तु सर्जिकाकुष्ठसहितं केतकीजचारस्तैलेनैकमेव योगमाहः ।
 तैलेनेति तिकतैलेन । अन्ये तु बौगिकत्वादेरुपेतकमाहः ॥ ७ ॥

अथस्यावां क्रियासूत्रमाह वातगुल्मदत्तादि—सुशुते वद्यपि
 वजनं निविद्धं तथःअथस्याविशेषेऽप्यपवादरूपतया तत्र दूष्यते । आ-
 श्रद्धात् फलवन्ति गुडिकाटयस्य । स्निग्धं विरेचनमित्थोरुपेतैः आदिना ।
 रुषोष्णेन तु सन्धूते इत्यापि पैत्तिक इति शेषः । काकोल्यादि-
 जहातिरुषावाद्योरित्थनन्तरं हतैरिति शेषः । काकोल्यादिगणकाय-
 कस्यसाधितं हतं काकोल्यादिहतम् । महाविशुद्धं च सुशुते

काकोल्यादिमहाक्षिवासाद्यैः पित्तगुल्मिणम् ।
 स्नेहितं स्नंसयेत् पश्चाद् योजयेद्वस्तिकर्म्मणा ॥ ८ ॥
 स्निग्धोष्णजे पित्तगुल्मे कम्पित्तं मधुना तिहेत् ।
 रेचनार्थी रसं वापि द्राक्षायाः सगुडं पिबेत् ॥
 हाह्यूनाग्निरक्षोभस्वप्ननाशारचिच्चरैः ।
 विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥
 पक्षे तु ज्वणवत् कार्यं व्यधशोधनरोपणम् ।
 स्वयमूर्द्धमधो वापि स चेद्दोषः प्रपद्यते ॥
 द्वादशाहमुपेक्षेत रत्नन्नन्यानुपद्रवान् ।
 परन्तु शोचनं सर्पिः शुद्धेः समवृत्तिकम् ॥ ९ ॥

वासाद्यष्टतं रक्तपित्तोक्तं स्नंसवेदिति विरेचयेत् । वस्तिकर्म्मण्येत्य-
 नुवाचननिरूहाभ्याम् ॥ ८ ॥

स्निग्धोष्णजद्रादायैः—कम्पित्तं गुण्डारोचनी । विदह्यमा-
 नमिति पच्यमानम् । उपनाहयेदिति ज्वणशोथोक्तपाचनपिण्डैः प्रचे-
 पयेत् । यथा ज्वावरुद्धोवायुरेव बहुदरुभोभवति तथा कफपित्ता-
 क्षामवरुद्धोवायुरेव कुण्डलीभूतो गुल्म इत्यर्थः । एतेन दोषमात्रा-
 न्वायिणि गुल्मे मांसगोणितयोः पाकाश्रयोरभावादपाकत्वमुक्तम् ।
 गुल्मोयद्यपि दोषमात्राश्रय एव तथापि यदा कारणवशादाश्रयं
 जांश्रादिकमासाद्य कृतवास्तुपरिस्पृहो भवति वातोपशमनार्थं कृत-
 स्नेदादिभिर्वा दुष्टं रक्तं सहकारी जभते तदा गुल्मस्यापि पाकः ।
 अकृतवास्तुपरिस्पृहस्तु दोषमात्राश्रयत्वाच्च पच्यत इति चरकेणाश्रय-
 भवत एवेति । अन्ये तु भेदः पुनरियं विद्रधिगुल्मयोः विद्रधिर्चिर-
 काञ्च पाकश्चिरपाकश्च गुल्म इति । अन्ये तु वातिक एव गुल्मो न
 पच्यते वास्तोरभावादस्थिरत्वाच्च । अतएव माधव करोऽप्याह प्रायो
 न पच्यते गुल्मो वातजस्तु विशेपतः । रक्तपित्तादिदृक्त्वत् पच्य-
 तीत्यो यदृच्छयेति । स्वयमेवात्मभिन्ने सति दोषः यपु-
 रूप जर्षमधो वा गच्छति तदा द्वादशाहमुपेक्षेत न शोधनरोपणा-

रोहिणी कटुका निम्बं मधुकं त्रिफलात्वचः ।
 कर्षांशास्त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतापले ।
 द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽपि ।
 घृताञ्छेयं घृतसमं सर्पिषश्च चतुःपलम् ॥
 पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शायति पैत्तिकः ।
 ज्वरस्तृणा च शूलञ्च भ्रममूर्च्छारतिस्तथा ॥
 दीप्लाग्नयोमहाकायाः स्नेहसाल्म्याश्च ये नराः ।
 गुल्मानः सर्पदंष्ट्राश्च विसर्पोपहताश्च ये ॥
 ज्येष्ठां मातृां पिबेयुस्ते पलान्यष्टौ विशेषतः ।
 लङ्घनोक्ते खने स्वेदे कृतेऽग्नीं संप्रधुञ्चिते ॥ १० ॥
 घृतं सञ्चारकटकं पातव्यं कफगुल्मिणा ।
 मन्दोऽग्निर्विदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ॥
 सोत्कृशा चाश्चिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ।

दिकं कुर्यात् । उपद्रवान् ज्वरादीन् उपद्रवेभ्यो ज्वरादिभ्यश्चाद्यं
 रक्षन्नित्यर्थः । परन्तु शोधनमिति द्वादशाहात् परं शोधनं द्रव्य-
 हितं घृतं पेयम् । शुद्धे समधु तित्तकमिति शुद्धे सति तित्तद्रव्यसा-
 धितं घृतं समधु मधुसहितं देवं रोपणार्थमिति शंभुः ॥ ८ ॥

रोहिणीत्यादि ।— रोहिणी कटुका कटुरोहिणी । त्रिफलात्वच
 कानि निरस्त्य त्रिफलाः । एते त्रायमाणानाः प्रत्येकं कर्षांशाः ।
 पटोलत्रिवृतापले इति द्विवचनात् प्रत्येकं पलमेकम् । अष्टगुणे घृता-
 दिति योज्यं घृतं चतुःपलमेवोक्तं तेन घृतेन संमूर्च्छितमेकीकृतं
 एतेन काष्ठघृताभ्यां मिलित्वाष्टौ पलानि । इयञ्चमात्रा व्याधिमहिम्ना
 न दोषावहेति एतदेवाह दीप्लाग्नय इत्यादि ॥ १० ॥

लङ्घनेत्यादौ ।— घृतं सञ्चारकटकमिति यवस्यारक्षिकदुःखसा-
 धाधितमित्यर्थः । वमनोपग इति वमनेनोपगम्यते उपचर्यते चः
 वमनोपगः । रूर्वं वातिक इति त्वम एवावस्थायां वमनयुक्तं इह
 त्वं कफगुरुम एवेति न भौनरक्तम् । मूढ इत्याद्यते । सुद्धिवाद्यं

मन्देऽग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सखेऽहमाशयम् ।
 रुडिकाश्चूर्णनिर्युद्धाः प्रयोज्याः कफगुल्मिणाम् ।
 चारारिष्टगणश्चापि दाहः शेषे विधीयते ॥
 पञ्चमूलीकृतं तोयं पुराणं वारुणोरसम् ।
 कफगुल्मी पिवेत् काले चौर्यं माधीकमेव वा ॥ ११ ॥
 तिलैरगुडात्तसीवीजसर्षपैः परिस्त्रिष्य वा ।
 श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥
 यमानीचूर्णितं तक्रं विद्धेन सत्रणीकृतम् ।
 पिवेत् सन्देपनं वातमूत्रवच्चोऽनुलोमनम् ॥
 व्यामिश्रदोषे व्यामिश्रः सर्व एव क्रियाक्रमः ।
 सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्विदोषज्ञो विधिर्हितः ॥ १२ ॥
 वषा विडाभयाशुसठीहिङ्गुकुष्ठाग्निदीपकाः ।
 द्वितिषट्चतुरेकाष्टसप्तपञ्चांशिकाः क्रमात् ॥
 चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहन् ॥
 मूलार्थःश्वासकासघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ १३ ॥

इहैवोक्ताः चारारिष्टगण इति प्रतिसारणीयचारस्यानुसल्लतवा प्रस-
 वन्व एव तदभिधानं ज्ञेयम् । पानीयचारखात्वापि पदहण्यध्यायोक्ता-
 चानुमर्त्तव्याः । अरिष्टाश्च पदहण्यर्थाश्चिकित्सितोक्ताः । उक्तं हि ब्रह्मैव
 पदहणीदोषे चारास्ते कफगुल्मिणाम् । अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च पद-
 हण्यर्थाश्चिकित्सित इति । दाहस्तु शरबीहादिभिः । उक्तं हि तस्य
 दाहकते रक्ते शरबीहादिभिर्हितमिति । दाहः शेष इति दाहस्तु
 दाहयत्वात् क्रियान्तरासिद्धौ शेष एव कर्त्तव्यता युक्ता ।

पञ्चमूलीत्वादि । पञ्चमूली महती कफप्रत्वनीकत्वात् । माधीकं
 मधु ॥ ११ ॥

स्वेदमाह तिलेत्वादि । — गुल्ममिति गुल्मस्थानम् । त्विदोषज्ञो
 विधिरिति दाताद्युक्तबोधा एकीकृत्य बोध्याः प्रकृतिसमसमवेतत्वाद्
 विकृतिविषमसमवेतस्य चरकेऽप्याध्यतोक्तेः ॥ १२ ॥

यमानीहिङ्गुसिन्धुत्यचारसौवर्जलाभयाः ।
सुरामण्डेन पातव्या गुल्मशूलनिवारणाः ॥ १४ ॥

हिङ्गुाद्यं चूर्णम् ।

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हवुषामभयां शटीम् ।
अजमोदाजगन्धे च तिलिङ्गीकाम्बवेतसौ ॥
दाडिमं पौष्करं धान्यमजाजीं रितिकं वषाम् ।
द्वौ चारौ लवणो द्वे च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेष्वनत्ययत् ।
प्राग्भुक्तमथवा पेयं मद्ये नोष्णोदकेन वा ॥
पार्श्वहृद्द्विस्तम्बेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
आनाहे मुतलच्छ्ने च गुदयोनिरुजासु च ॥
ग्रहण्यर्शोविकारेषु श्लिष्टि पाण्डामयेऽरुचौ ।
सरोषिवन्धे द्विक्वाथां श्वासे कासे गलग्रहे ॥
भाषितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।
बहुशो गुडिकाः कार्याः कान्मकाः स्युस्तनोऽधिकम् ॥ १५ ॥

वचेत्यादौ ।—अभया हरीतकी, अर्जिश्मत्तकः, दोषकोव-
मानी, आदिगन्धादुष्णोदकादीनां ग्रहणम् ॥ १३ ॥

यमानीत्यादौ ।—चारो यवचारः । योगोयमुष्णाशुना प्रचरति
॥ १४ ॥

हिङ्गुादिचूर्णे ।—अजमोदा यमानी, अजगन्धा सेतवमानी,
तिलिङ्गीकं महाद्रुकं द्वौ चारौ यवचारस्तर्जिकाचारौ लवणे द्व
सैन्धवसौवर्जले । प्राग्भुक्तमिति भोजनस्य प्राक् परिणामे भोजना-
न्वबहितपूर्वकासे वा । प्रकारान्तर मोह भाषितमित्यादि बहुश इति
सप्तार्धः मातुलुङ्गरसेन सप्तदिनान्यात्पे माव्यं तदनुवाटमावकमिता
षट्ठिकाः कार्याः । एकां खादित्वा तप्तजवाद्यनुपेवमिति कान्मकाः
कान्मकारकाः ॥ १५ ॥

पूतिकपतगजचिभिंटिचव्यवहृ-
 व्योषश्च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।
 दग्ध्वा विदूर्य दधिमण्डयुतं
 प्रयोज्यं शुद्धोदरश्चयथुपाण्डुगदोद्भवेष् ॥ १६ ॥
 हिङ्गुपुष्करमलानि तु बुरुणं हरीतकीम् ।
 श्यामाविडं सैन्धवश्च यवचारं महोषधम् ॥
 यवकाथोदकेनैतदूहृतमृष्टन्तु पाययेत् ।
 तेनास्य भिद्यते शुक्लः सम्पूतः सपरिपङ्कः ॥ १७ ॥
 यवाहरीतकीहिङ्गुसैन्धव साक्षवेतसम् ।
 यवचारं यमानीश्च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥

पूतिकपतत्वादि ।— पूतीकोलाटाकरज्जः, गजचिभिंटी गोरशक-
 कंटी, वह्निश्चिन्नकः, संस्तरचितमिति संस्तररूपतया विहितम् । लव-
 णोपधानं सैन्धवगर्भम् । सैन्धवपूतीरूपत्वादिनां समं प्याद्यम् । पूती-
 कपत्वादि संस्तरे सैन्धवं दत्त्वा तदुपरि पुनः पूतीरूपत्वादिकं विभज्य
 क्त्वान्धूमं दग्धव्यम् ॥ १६ ॥

हिङ्गुत्यादी ।— तम्बुरु खनामख्यातं श्यामा लिङ्गम् । हिङ्गु
 प्रष्टतीनां दूर्णं प्रभूतं कृत्वा स्य यं ततो योग्यां मानां मृष्टीत्वा
 यवकाथे प्रावयित्वा घृतं परिभर्ज्य पाययेदित्यर्थः । यवकाथोदकेन
 यवकाथेनोष्णोदकेनेत्यर्थः । अस्मिन् प्रयोगे हि वैद्यप्रसारके उष्णो-
 दकमेरुण्डवैद्यविधिं पठितम् । तदुपस्था उष्णोदकेन पातव्यमेत
 स्रवतैवकमिति । अन्ये तु उदकशब्दोऽयं द्रववचनः तेन यवकाथ-
 रूपेण द्रवेयेत्वाहुः । यवचारोदकं पाठान्तरमसङ्गतं हृद्वाभटे यव-
 काथस्योक्तत्वाद् । भिद्यते विधीयते न तु पाकं सन् भेदं गच्छति ।
 सपरिपङ्क इति यास्तुपरिपङ्कसहितः सोपद्रव इति वा ॥ १७ ॥

यवेत्वादि हारीतस्य ।— इमं योगं भोजनादिमध्याह्नानेऽपि

एतद्द्वि गुल्मनिचयं कम्पुतं सपरिग्रहम् ।
 भिनन्ति सप्तरात्रेण वद्धेर्हीतिं करोति च ॥ १८ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं चतुर्जाजाजीवैस्त्रैः ।
 युक्तापीता सुरा इन्ति गुल्मनाशु सुदुस्तरम् ॥ १९ ॥
 हिङ्गुादि ।

नादेयीकटुजार्णशिशुपुट्टहतीस्तु ग्विल्वः श्लामकयाघ्री ।
 किंशुकपारिभद्रकजटाऽनामार्गनेपाग्निकम् ॥
 वाराशुष्ककपाटलाः सलवणा दग्ध्वा जले प्राचितम् ।
 हिङ्गुादिप्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराशोलिषु ॥
 हिङ्गुग्रन्थाविद्धं गुण्डप्रजाजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
 भागोत्तरं चूर्णितमेतद्विष्टं गुल्मोदराजीर्णं विश्वचिकित्सा ॥ २० ॥

कारबलोतिनिश्चयः । तत्र हारीते हि ग्रास्यते योगराजेन त्रिप्रबु-
 क्तेन योगत इत्येवोक्तं न तं भोजनादिमध्यावसानेऽप्यपीति ॥ १८ ॥

पिप्पलीलादि । —अयं योगो वानश्लेष्मणि प्रियः ॥ १९ ॥

नादेयीत्यादि । — नादेयी मूमिजम्बुका व्याघ्री कण्टकारी किं-
 शुक्रः पलाशः पारिमद्रकजटा पारिभद्रमूढं कर्णिसित्तकं सलवणाः
 सैन्धवाः लवणा ज्योतिष्मतीत्येके । नादेयीप्रश्नीन् दग्ध्वा चारः
 काथ्यः । अस्यादकं पत्रगतं वा पानीयकारविधिना चतसृषुंषु वृ-
 क्षणे वा उदके पक्त्वा चतुर्भागावशेषे कल्कमशनीय एकविंशतिवारात्
 परिस्ताव्य स्यापयेत् । अस्य 'कषंमहंषलं' वा हिङ्गुादिषुर्णपादिकं
 दत्त्वा मांशुष्टतलीराशामन्यतमेषु प्रविष्य पिबेत् मांशुष्टादिभिस्तु
 भोक्तव्यं भोजोरक्षणाद्यर्थम् । अन्ये लाडुः एकदा विषय्य स्यापिते
 चारोदकेऽम्बुलादि दोषशङ्का स्यात् अतः चाराद्यम्बुलादिषु
 पक्त्वादिपरिमत्तं चारं वृद्धीत्या प्रत्यङ्गमन्तरोक्तकायविधिना चारोदकं
 काथ्यंति हिङ्गुादिप्रतिवापमिति हिङ्गुादेः पादिकस्य प्रतिवापः प्रश्नेषो
 यत्र तत्र वा । एतदिति व्याध्याचारजबं यस्य तन्न स्यायं प्रयोगस्तत्रोक्त
 हिङ्गुाद्यं परिदानाद् वध्यभाषाहिङ्गुादिजननरं पाठवत्वात् चम्प-
 उकारस्याभिमतो बध्यते ।

त्रिफलाकाञ्चनचीरीसप्तलानीलिनीवचा ।
 द्वायन्तीङ्गुषातिक्तात्रिटत् सैन्धवमिष्यतीम् ॥
 पिवेत् सञ्च ख्यं मूत्रोष्णवारिमांसरसादिभिः ।
 सर्वगुल्मीदरञ्जङ्गुठार्शःशोथहेदितः ॥ २१ ॥

काङ्गायणगुड़िका ।

शटीपुष्करमूलञ्च दन्तीं चित्रकमादकीन् ।
 अङ्गवेरं वचाञ्चैव पलिकानि समाहरेत् ॥
 त्रिटतायाः पलञ्चैव कुर्यात् त्रैण च द्विङ्गुनः ।
 यवचारपले द्वे च द्वे पले चाश्ववेतसात् ॥
 यमान्यजाजी मरिचं धान्यकञ्चेति कार्शिकम् ।
 उपकुञ्जप्रजमोदाभ्यां तथा चाष्टमिकामपि ॥
 मातुलुङ्गरश्नेनैव गुड़िकाः कारयेद्विप्रक् ।
 वासामेकां पिवेद् द्वे च तिस्रो वापि सुखाम्बुना ॥
 अश्वैश्च मद्यैर्युषैश्च हृतेन पयसाथवा ।
 एषा काङ्गायणेनोक्ता गुड़िका गुल्मनाशिनी ॥
 अर्शोहृद्रोगशमनी क्रिमीणाञ्च विनाशिनी ।
 गोमूत्रयुक्ता शमयेत् कफगुल्मं चिरोत्थितम् ॥
 क्षीरेण पित्तगुल्मञ्च मद्यैरश्वैश्च वातिकम् ।
 त्रिफलारमसूत्रैश्च नियच्छेत् शान्निपातिकम् ॥
 रक्तगुल्मे च नारीणामुष्ट्री क्षीरेण पाययेत् ॥ २२ ॥

त्रिङ्गुनाः ।— उपगम्या वचा भागोत्तरमुत्तरोत्तरमेवमान-
 हृदिः । उष्णाम्बुनास्य-पानमुपदिशन्ति ॥ २० ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— काञ्चनचीर्यां अभावे कङ्कुष्ठमाहः । सप्तला
 चस्य कषा निलिनी नीलवृह्ण निरेकाधीत्यं योगः ॥ २१ ॥

शटीत्यादि ।— यमान्यादीनां प्रत्येकं कर्षः उपकुञ्जी लक्ष्णक्षीरकं
 अजमोदा यमानी अजयोः प्रत्येकं अष्टमिकामङ्गुपलमित्यर्थः ॥ २२ ॥

हृषुदाद्यं घृतम् ।

हृषुमाव्योषष्टयीकाचव्यादि तत्र सैन्धवैः ।

साजाजीपिप्पलीमूलदीपकैर्विपचेदु घृतम् ॥

सकोलमूलकरसं सचीरं दधि दाडिमम् ।

रत्नपरं वातशुक्लान्नं शूलानाहविवन्धुत् ॥

योनिशोथहृषीदोषशासकासाक्षाच्चरम् ।

पार्श्वहृद्वस्तिशूलश्च घृतकेतुद्वयोदिति ॥ २३ ॥

पञ्चपलकं घृतम् ।

पिप्पल्याः पिचुरध्वङ्गो दाडिमाद्विपलं पलम् ।

धान्यात् पञ्चघृताच्छुशुटाः कर्षः चीरं चतुर्घणम् ॥

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातशुक्लं चिकित्सति ।

योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमञ्जरान् ॥ २४ ॥

तूप्रघणाद्यं घृतम् ।

तूप्रघणातिफलाधान् विडङ्गद्व्यदितकैः ।

कल्कीदतैर्घृतं सिद्धं रक्षारं दातुल्लानुत् ॥ २५ ॥

हृषुपेत्यादि ।— हृषुपा खनामख्याता पृथ्वीका कृष्णजीरकं
द्विद्वुपतिकेत्वान्ये दीप्यको यमानी । सकोलमूलकरसमिति कोषं
शुष्कवदरं तस्य कायः मूलकस्यापि शुष्कस्य कायः । न पुनर्नवदृष्यस्य
स्वरसः तस्य तु शुक्ले निर्निद्रत्वात् । दाडिमस्याप्यत्र स्वरसः द्रवसाह-
चर्यात् । विश्वामित्रेणामि दाडिमरसपरोक्तः । एवं पञ्चभिर्द्रवैः प्र-
त्येकं स्रष्टवमैः पाकः ॥ २३ ॥

पिप्पल्यादित्यादि ।— पिचुरध्वङ्गं इति शार्ङ्गकर्षः पञ्चं धान्यादिति
बोध्यम् । पञ्चघृतादिति पञ्चपलानोत्तर्यः । चीरं चतुर्घणमिति घृत-
पञ्चपलापेक्षया विंशतिपलानि चीरस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

तूप्रघणादिघृतं सचीरमिति ।— चतुर्घणचीरसहितं कृषान्तरा-
भावात् ॥ २५ ॥

त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

जले देशगुणे साध्वं त्रयमाणाच्चः पलम् ।
 पञ्चभागस्थितं पतं कृत्वा संयोज्य कार्दमेकैः ॥
 रोहिणीकटुकामुसत्रायमाणादुरालभाः ।
 कल्कैस्वामलकोय राजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥
 रसस्थामलक्रीनाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
 पलानि षडगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥
 पित्तगुल्लं रक्तगुल्लं वीसर्पं पौतिकञ्चरत् ।
 सुद्रोणं कामलां कुठं हन्यादेतद्घृतोत्तमम् ।
 पलोल्लेखागते माने न द्वैगुण्यमह्येयते ।
 चत्वारिंशत्पलं तेन तोयं दशगुणं भवेत् ॥ २६ ॥

द्राक्षाद्यं घृतम् ।

द्राक्षामधुकखज्जूं रं विदारीं सप्ततावरीम् ।
 परुषकाणि त्रिफलां साधेत् पलसंज्ञितान् ॥
 जलादके पादशेषे रसमामलकस्य च ।
 घृतमिन्दुरमं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ।
 साधयेत् घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।

जलरत्नादौ पञ्चभागस्थितमिति पञ्चभागाविगिष्टं तेन काय-
 स्थाष्टौ पनानीत्यर्थः । कल्कोरित्यत्राव्यवहितैरथ्यामलक्यादिभिः कल्क-
 भ्यते न केवलमेतैः कल्कः कटुरोहिण्यादयश्च कल्का इति बोधना ।
 बीरा क्षीरकाकोबी । पलोल्लेखगतमानत्वादह न द्वैगुण्यमित्याह
 वसेत्यादि । २६ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।— मधुकं यटिमधु । शर्कराक्षौद्रपादिकमिति सि-
 द्धित्वा । अत्र कायशेषस्य प्रस्थमानस्य साहचर्यादृष्टवादीनामपि प्र-
 स्थमानत्वमित्याह साहचर्यादित्यादि । २७ ॥

योजयेत् त्रिगुणं सर्वप्रतिषेधकारणम् ।
साहचर्यादिह पृथग्पृथग्देः कावतुल्यता ॥ २७ ॥

क्षीरपट्पलकं घृतम् ।

दिप्यतीपिप्लोमूलचर्याविवत्रकनागरैः ।
पलिकैः रुच्यन्कारैः सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ॥
क्षीरप्रस्थेन तत्सर्पिर्हन्ति रुक्मं कफालकम् ।
ग्रहणो पाण्डुरोगघ्नं क्षीरकासज्वरापहन् ॥ २८ ॥

धात्रीपट्पलकं घृतम् ।

धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं पाचयेद्घृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ २९ ॥

भागीषट्पलकम् ।

षड्भिः पलैश्च गधजाफलमूलचर्या-
विश्वौषधज्वलनयात्रककल्कात्कम् ।
प्रस्थं घृतस्य दशमूल्यरुक्कभागी-
क्वाट्टेऽद्यो पथसि दग्नि च षट्पलाख्यम् ॥

क्षीरपट्पलके ऋते ।— क्षीरप्रस्थेनैव केवलेन घृतसमेन पाच
इति वृषते अन्ये तं त्रिगुणं जनं ददति तत्र सव्यं वा द्रवाणुक्चौ हि
जलं द्रुः भयतीत्याह चक्रः ॥ २८ ॥

धात्रीपट्पलकम् ।— सुशुतस्य । धात्रीस्वरसद्वहर्गुणः । षडङ्गमिति
यवचारसहितपञ्चकोलकल्कं प्रलेकं पलिकम् । उक्तं हि पञ्चकोलैर्घृतं
क्षीरेः प्रलेकं पलिकैः पचेत् । क्षीरे धात्रीरसे वापि शितासैन्धव-
योजितम् । शर्करासैन्धवोपेतमिति शर्करा सैन्धवयोर्निबिन्ना पादि-
कयोः प्रक्षेपः । अत्रापि शर्करापादस्य सैन्धवस्यैकपाद इति
वदन्ति ॥ २९ ॥

षड्भिः पलैरित्यादि ।— गधजा दिप्यती तस्याः फलं मूषक-
ज्वलनसिद्धकः टावको यवचारः । याजन्ति पाठे च एवार्थः । पल
क्षीरं श्वेदसमं द्रव्यान्तरेण योगे हि क्षीरं श्वेदसमं भविदित्युक्तं । दधिः

एखीदराहचिभगन्दरवह्निसाद-

कामज्वरक्षयः शिरोग्रन्थी विकारान् ।

सद्यः शर्मं नयति ये च कफातिलोप्या-

भार्याण्यप्रट्प्रसिद्धं भवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २० ॥

रज्जातकं दृढम् ।

भङ्गातकानां द्विपत्रं पञ्चमूत्रं पलोन्मितम् ।

साध्यं विदारोगखाड्यमापोथ्य सलिलाढके ॥

पादावश्रेष्ठे पूते च पिप्पलां नागरं वाम् ।

विडङ्गं सैन्धवं द्विङ्गं यावशुकं विडं शटीम् ।

चित्तकं मधुकं राक्षां पिट्वा कर्षसमान् भिषक ।

प्रस्यञ्च पयसो दत्त्वा दृढं प्रस्यं विपाचयेत् ॥

एतद्भङ्गातकं नाम कफशुक्लाहरं परम् ।

शीघ्रपाण्डुमयखाहप्रण्योकासशुक्लामनुत् ॥ २१ ॥

रोगनाद्यं दृढम् ।

रहोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसावितम् ।

सुरारणालदध्यन्तमूलकस्वरसैः सह ॥

काथौ तन्निन्त्वा त्रिगुणौ च न चतुर्गुणः पाकः । एकेनापि चात-

गुणं द्वाभ्यामपि चातुर्गुणं त्रिभिरपि चातुर्गुणमिति वचनात् ।

अन्ये तन्नाथोद्दिग्गः चरं दधि च प्रथेकं खेडसनमित्याहुः ।

निश्चयस्तु काथश्चतुर्गुणः दधि त चतुर्गुणं चोरन्त खेडसनमिति

नवगुणः पाक इत्याह । अन्ये त दधिनाथौ निन्त्वा चतुर्गुणौ चो-

रन्त खेडसनमिति पञ्चगुणः पाक इत्याहुः ॥ २० ॥

भङ्गातकद्वयं द्विगुणद्वयेणैव पक्त्यं निर्दिष्टे तद्देवहीति वच-

नात् पञ्चमूत्रं खल्यं तदेव विदारोगखाड्यं प्रत्येकं पलोन्मितम् ।

भङ्गातकं नामेखननरं सर्परिति शेषः चरके त एतद्भङ्गातकद्वयं

कफशुक्लाहरं परमित्येव पाठः ॥ २१ ॥

रहोनेत्यादौ।—पञ्चमूत्रं महत्पञ्चमूत्रं वातकफहरत्वात् तस्य

द्व्योषदाडिमवृक्षान्तयमानीचव्यसैन्दवेः ।
 द्विङ्गञ्जवेतसाजाजीदेप्यकेश्य पलान्वितैः ।
 सिद्धं युञ्ज्यग्रहण्यर्थःश्वसोन्मादचयज्वरान् ।
 चासाऽप्रक्षारमन्दाग्निहीहमूलान्कितान् जयेत् ॥ १२ ॥

दन्तीहरीतकी ।

जलद्रोणे विपक्षव्या दिशतिः पञ्च चाभयाः ।
 दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्तकस्य तदैव च ॥
 तेनाष्टभागश्लेषेण पचेदन्तीरुमं युङ्गम् ।
 ताञ्चाभयातिवृञ्ज्यर्णैलाञ्चापि चतुःपलम् ॥
 पलमेकं कण्ठाशुशुठयोः सिद्धे लेहे च शीतले ।
 षोडशं तैलसमं दद्याञ्चातुर्जातपलन्तथा ॥
 ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धी दोषप्रस्थमनामयः ॥
 शीघ्रव्यययुशुक्लाशीघ्रतृपाण्डु रूह्यगिदाः ।
 शाम्यन्तुत्क्लेशविषमज्वरबुष्टान्दरोचकाः ॥ १३ ॥

दक्षीराद्यरिष्टः ।

दक्षीरसुखकञ्च वर्षाण्डं वृहतीद्वयम् ।

रसः कायः । रसोनखरसादीनां पक्षां खेहसक्तं दोषकं खे-
 यमानी ॥ १२ ॥

जलद्रोण - इत्यादी ।— दिशतिः पञ्चचाभया इत्याकृतिमानात् ।
 हरीतकीफलानि कण्ठे पीडनी वद्धा जगस्यहरीतकीवत् कषणीवानि ।
 तैलाङ्गुलवर्गमित् पञ्चपलद्वयमित्यर्थः तैलमुत्सृज्यहरीतकीभक्तं नार्थं
 न तु त्रिपञ्चूषपरिभक्तं नार्थं तर्जनेन विरेचनशक्तप्रपक्षप्रवृत्त्यात् ।
 पलमेकं कण्ठाशुशुठयोर्गन्धित्वा एवंपाठज्जातपलेमिति । प्रसूयत
 दोषस्य दाहं तयोदशपलकषं दत्तं हि भोजे रसने च विरेके च
 तथा शोणितकोषणे । दाहं तयोदशपलं प्रसूयामाहर्जनीविषं ह्येति ।
 ॥ १३ ॥

चित्तकञ्च जलद्रोणे पचेत् पादावशेषितम् ॥
 मागधीचित्तकचौद्रलिप्तकुम्भे ऽगधापयेत् ।
 मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णाद्धसंयुतम् ॥
 व्युषोषितं दशाहञ्च जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ।
 अरिदोऽयं जघ्रेद्गुल्मानविपाकं सुदुस्तरम् ॥ ३४ ॥
 रौधिरस्य तु गुल्मास्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
 त्विग्धस्त्रिन्ध्रशरीरायै दद्यात् त्विग्धं विरेचनम् ॥ ३५ ॥
 शताह्वाचरविल्वत्वग्दारुभार्गीकणोद्भवः ।
 कल्कः पीतो हरेद्गुल्मं तिलक्वाथेन रक्तजम् ॥ ३६ ॥

दृष्टीरमित्यादि । दृष्टीरः श्वेतपुननंवा दृष्टीरादीनां मित्रिता
 पत्रगतं द्रोणे द्रव्यतन्नामतेति वचनात् अन्येत्वादकमाहः । मागधी
 पिप्पली मधुनः प्रस्थमिति शरावचत्तद्व्यं पथ्याचूर्णाद्धसंयुतमिति हरो-
 तकीचूर्णप्रस्थाद्धमद्यौ पत्नानि तेन संयुतम् । व्युषोषितं तद्वधान्यरा-
 श्रिमध्ये स्थितम् । जीर्णभक्तः परिणताहारः लघुकोष्ठ इत्यर्थः । अस्य
 यलमङ्गं पलं वा प्रातरुपयोज्यम् ॥ ३४ ॥

रौधिरस्येत्यादौ ।— गर्भकालव्यतिक्रम इति गर्भकालस्य दृग्मा-
 न्तरूपकालस्य व्यतिक्रमे । समयनिबन्धं रक्तगुल्मास्यैवधाहंसमय प्रद-
 र्शनार्थमेवोक्तं उच्यते सप्रतिदिवसात् पाचनवत् न तु गर्भगङ्गानिरासार्थं
 दृग्मासातिक्रमेणापि गर्भावस्थादर्शनात् उक्तं हि तं स्त्री प्रकृते
 सुचिरेण गर्भं पुष्टौ यदा वर्धगणैरपि स्यादिति । तथा पिण्डितं
 स्पन्दनमस्य गर्भसञ्चयात् विरुद्धसञ्चयमुक्तं यः स्पन्दते पिण्डित एव
 नाङ्गैरिति एतेन दृग्मासादवर्णागपि शोणितगुल्मावधारणं भवत्येव
 तस्माद् व्याधिमाहृत्ना अस्य दृग्मासातिक्रमे सत्येव सुखचिकित्सा-
 त्वप्रदर्शनार्थं अर्वाक् चिकित्सायान्त शोणितातिशुतौ गर्भाशयोपघा-
 तादिकं स्यादिति ॥ ३५ ॥

शताह्वेत्यादि ।— शताह्वादिकथानानां प्रसेपः चिरविरुत्तक्

तिलकाथो गुडव्योषहिङ्गुभागीशुत भवेत् ।
 पानं रक्तभवे गुल्मि नष्टपुष्पे च योषिताम् ।
 सचारं त्रघणं मद्यं प्रपिबेदस्रगुल्मिनी ॥ ३७ ॥
 पलाशचारतोयेन सिद्धं सर्पिः पिवेच्च सा ।
 उष्णैर्व्या भेदयेद्भिन्ने विधिराहृन्दरोहितः ॥
 न प्रभियते यद्येवं दद्याद्दूयोनिविशोधनम् ॥ ३८ ॥
 चारेण युक्तं पल्लवं सुधाक्षीरेण वा पुनः ।
 रुधिरैति प्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरी क्रिया ॥ ३९ ॥
 भस्मातकात् कल्ककषायपक्वं सर्पिः पिवेच्छर्करया विमिश्रम् ।
 तद्रक्तपित्तं विनिहन्ति पीतं बलाशगुल्मं मधुना समेतम् ॥ ४० ॥

छाटाकरञ्जत्वक् । तिलकाथेनेति तिलफलकाथेनेत्यर्थः एवमुत्तरयोगेऽपि
 तिलफलस्यैव काथः केचित्तु तिलनाभक्ततच्चारोदकेनापि व्यवहरन्ति ।
 रक्तजमित्वात्तं वजम् ॥ ३६ ॥

तिलकाथेत्यादौ ।— गुष्पाटयः प्रघ्नः पक्षाः नष्टपुष्प इत्यहटात्तंवे ।
 सचारेत्यादौ ।— चारोधण्टापारुखादिकृतः अन्ये तु यवचार इत्याहः
 ॥ ३७ ॥

पलाशचारतोयेनेत्यादि ।— एकस्त्वमिदं घृतम् । पलाशस्य चार-
 त्यादकमुदकादकैः संघट्ट्यान्तौ साधनोयम् । तत्राप्यपैच्छिख्यादि-
 लक्षणेदये तृतीयभागेऽर्धशष्टे त्रिः सप्तवारान् परिस्त्राय चारोदकं
 घृताञ्जलसुंयं पाक्ष्यं तेन घृतस्य पाक इति चक्रः । अन्ये तु पानो-
 यचारविधिना स्त्रावितचाराब्जुना घृतपाकं कुर्वन्ति । उष्णैर्व्येति
 उष्णैरुष्णवैर्यैः सुरामण्डादिभिः ॥ ३८ ॥

चारेणेत्यादि ।— पलाशचारेण सह पल्लवं तिलचूर्णं किञ्चि-
 ज्जलं दत्त्वा वर्ति विधाय योन्यभ्यन्तरे दद्यात् । अथवा पलाशा-
 दिचारतिलचूर्णं शीजक्षीरेण मिश्रणीयं तेन सूक्ष्मवस्त्रं ज्वलविता
 वर्तिः कार्या सा च योन्यभ्यन्तरे देया । रुधिरैत्यादि खटम् ॥ ३९ ॥

भस्मातकादित्यादि ।— अत्र पादिकर्करामेषः एवं मधुपि

बल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वेदनम् ।
 वखादेश्चालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ४१ ॥
 इति गुल्माधिकारः ।

अथ हृद्रोगाधिकारः ।

वातोत्पद्ये हृदये वामयेत् क्षिग्धमातुरन् ।
 द्विपञ्चमूलीकाथेन सस्नेहलवणेन च ॥
 पिप्पल्येला वचा द्विकुयवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
 सौवर्चलमथो शुण्ठी घजमोदावर्च्यितम् ॥
 फलधान्याम्बकौलत्यप्रदधिमद्यासवादिभिः ।
 पाययेच्छुद्धेहस्य स्नेहनान्यतमेन वा ॥ १ ॥

कल्कान्धुप्रकंदेतुङ्गेः । वलासः कफः कफगुल्मी प्रहरास्थाने मधु
 देवमित्यर्थः ॥ ४० ॥

बल्लूरमित्यादि— सुश्रुतस्य । बल्लूरं शुष्कमांसं मूलकमाट्टं
 शुष्कं वातहरत्वात् पथ्यत्वात् । वैदिकं मुद्गादि चालुकं पिप्पलायुकम् ।
 मधुराणि फलानि क्षीरिहलफलानि चारपाणौ न्यपोधादिफलवर्ज-
 नस्योक्तत्वात् । चकारात् हरीतकीवर्गीफलस्यं शुष्मे हरीतकीवर्ग-
 स्थाप्यहितत्वात् ॥ ४१ ॥

इति गुल्माधिकारः ।

गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तं अतः स्थानसाम्यात् हृद्रोग उच्यते ।
 वातोत्पद्ये इत्यादि सुश्रुतस्य । अत्रानुक्तमपि मदनफलानि चूर्णं बोध्यं
 वमनवोगत्वात् । वातजोऽपि वमनविधानं हृदयस्य कफस्थानत्वात् एव
 पित्तजो वमनं बोध्यं चरके हृद्रोगिणो यद्यप्यथस्या उक्तास्तथापि
 कफोत्पद्ये वलीवर्षि सर्वत्रैव वमनं ज्ञेयम् । पिप्पलीत्याद्यन्यत-
 मेनवेत्तन् सुश्रुतस्य । फलाण्यं माठिबुद्धं दाडिमादि । हृदयत्वात्

नागरं वा पिवेदुष्णं कषायश्चाग्निवर्द्धनम् ।
 कासश्चासार्निहणं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ २ ॥
 श्रीपर्णीमधुकचौद्रसितागुडजलैर्वमेत् ।
 पित्तोपश्लथे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥
 घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ।
 शीताः प्रदेहाः परिसेचनानि तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
 द्राक्षासिताचौद्रपरुषकैः स्याच्छूद्रो च पित्तापहमन्त्रपानम् ॥
 पिष्ट्वा पिवेद्वापि सिताजलेन यद्यथाह्वयं तिक्तकरोद्दिशीश्च ॥ ३ ॥
 अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योऽयं हृदामये ।
 सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥
 घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिवन्ति शूर्यां ककुभत्वचोये ।
 हृद्रोगजीर्यज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेद्युश्चिरजीविनस्तौ ॥ ४ ॥

तस्य रसोष्णः । धान्याह्नं काञ्जिकं कौबत्यः कुबत्ययूषः । खेहे-
 नान्यतमेनेति धृताटीनामन्यतमेन ॥ १ ॥

नागरमित्यादि ।— नागरं नागररक्तकषायं पिवेत् । वाशब्दः
 पूष्ययोगापेक्षया ॥ २ ॥

पित्तकचिकित्सामाह श्रीपर्णीत्यादि ।— सुश्रुतस्य । श्रीपर्णी
 गाम्भारीफलम् । श्रीपर्णीमधुकचोरेव यौगिकतात् जलमहं शृतकायः ।
 अत्र चोद्दिष्टागुडान् प्रक्षिप्य पित्तजे वमेत् । किम्वा जलस्य श्रीप-
 र्णीदिभिः सम्बन्धात् पञ्चयोगाः । अत्रानुक्तमपि मदनफलादि बोध्यम् ।
 अल्पनस्तु सितोत्पलजलैरिति पठिता उतपलं कुष्ठमिति व्याचष्टे ।
 मधुरैः शृतं घृतमिति काकोल्यादिगणकायकल्कबाधितं घृतम् ।
 शीता इत्यादौ । द्राक्षादिभिर्बुक्तमन्त्रपानं मण्डूषादिपानमिति केचित् ।
 अन्ये तु — पित्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताचौद्रपरुषकैः । युक्तो विरेको-
 हृद्यः स्यादिति तन्नालरदर्शनात् द्राक्षादिभिर्बुक्तो विरेकरत्नाहः ।
 सितजलेनेति शकंराभिश्चतजलेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वदानिस्त्रकषयाभ्यां वात्तं हृदि ककोषिते ।
 वातहृद्रोगहृच्च र्थं पिप्पल्यादिश्च योजयेत् ॥ ५ ॥
 त्रिदोषजे लङ्घनमारितः स्यादन्वच्च मुख्येषु हितं विधेयम् ।
 हीनाधिजन्धत्ववेद्य चकार्यं तयत्तानामि कर्म शकम् ।
 चूर्णं पुष्करजं लिह्यान्काविकेण समायुतम् ॥
 हृच्छूलकाशुष्कांश्च त्रयं हृद्वानिवारणम् ॥ ६ ॥
 तैलाज्यगुडविपक्वं चूर्णं गोधूमं पाषाणं वापि ।
 पिबति पयो तु च यः स भवति जितमकुलहृदामयः पुत्रः ॥ ७ ॥
 गोधूमककुभचूर्णं छागपयोऽथसर्पिषा विपक्वम् ।
 मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगनुद्धतं पुंसाम् ॥ ८ ॥

अङ्गुनकोषितः ।— वात-विनाशाय वा अङ्गुनत्वार्दिभिः प्रत्येकं सा-
 धितं हितम् । मह मेदिति चत्वारोगः । केचित्तु वारिशाधित-
 कोरे विनाशयोगादि विषययोगात्तुः । यद्युत्तमो दास खल्ला । यते
 च योगावगतपिच श्रवाः ॥ ४ ॥

वदत्यादि ।— सुसुतस्य । वचाजपायेण त्रिस्त्रकषयायेण वा वचन-
 विद्या वचाकुलो निम्बस्य वधाः, तभ्यां निमित्ता नमाम्, हृदिति
 हृद्रोगे । वातहृद्रोगहृच्च र्थं पिप्पल्यादिभूति । अनेव वा हृद्रोगे
 पिप्पल्यादिना यश्च र्थंभुक्तं तत् पाषाणैर्दिश्रीः वागटसत्वादात् । वात-
 हृच्च र्थं पिप्पल्यादिकं तथा पिप्पल्यादिना पाषाणैर्दिशाहृदये ॥ ५ ॥

त्रिदोषज इत्यादि ।— लङ्घनविधा । हृदयस्य कफस्यानतया ।
 त्रिदोषजे उत्त्वाटोषविक्रिसामाह हीनाश्रयादि ।— अधिशब्दा-
 धिकराची, अधिकत्वमित्यर्थः । पूर्णमित्यादि स्पष्टम् ॥ ६ ॥

तैलाज्यगुडादि ।— तैलाज्यगुडान् मिमित्वा पीठिकान् दत्त्वा
 गोधूमपाषाणं चूर्णं लोकात्मनो गोपेनोत्कारितावदिपाच्य भव्यम् ।
 किंवा गोधूमपाषाणं चूर्णं सतो गुडः । तैलाज्ये त संस्कारार्थं लोका-
 त्मने । पाषाणं चूर्णं नदत्तः । वागन्दः पूर्णयोगापेक्षया ॥ ७ ॥

गोधूमेत्यादि ।— ककुभोऽङ्गुनः । कक्षापि योगे सर्पिर्माधु-

मूलं नागलायास्तु चूर्णं दुधेन पाययेत् ।
 हृद्रोगशान्ताका घ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥
 रसायनं परं तुल्यं धातुजिन्मसंयोजितम् ।
 सखत्तरप्रयोगेण जं वेदप्रशतद्वयम् ॥
 हिङ्गुप्रगन्धानिर्द्धि-प्रश्लेषाः कुठाभयारित्तकयावसूकम् ।
 पिपेच्च रौवर्चलपुष्कराद्यं दवास्तु स्यात्तुल्यहृदामधेषु ॥
 दशमूलीकषादन्तु लवणचारयोजितम् ।
 काशं श्वासश्च हृद्रोगं गुल्मं शूलञ्च नाशयेत् ॥
 पाठां वचां यवक्षारमभद्रामरुचवेतसम् ।
 सुरालभां चित्रकञ्च तूप्रषणञ्च फलत्रिकम् ॥
 शटीं पुष्करमूलञ्च निन्दिडीकं रदाडिमम् ।
 कातुलुङ्गस्य मूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
 शूलोदकेन मदैर्ध्वा चूर्णान्येतानि पाययेत् ।
 अर्शःशूलानि हृद्रोगं गुल्मश्चासु व्यापोदति ॥ ६ ॥
 पुटदग्धमप्रमपिष्टं हरिणविषाणन्तु सर्पिषा पिबतः ।
 हृत्पृष्ठशूलमुग्रशूलमुपयात्यचिरेण कष्टमपि ॥
 क्रिनिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।

शर्कराणां पृथ्वीवन्मानं गृहीत्वा छागबोरपोश्चारिकावत् पाकः ।
 शीते रघु देयम् ॥ ८ ॥

मूलं नागलाया इति मूलं चूर्णं मूलगित्यर्थः । ककुभस्य
 वल्कलजिति ककुभत्वकचामपि दुधेन पेयम् । योगद्वयमेतत् । हि-
 ङ्गुव्यादि ।— पुष्करस्याभावात् ककुभेव भागद्वयं हिङ्गुदिपुष्करा-
 न्नाम चूर्णं यवक्षारे प्रक्षिप्य पिबेत् ॥ ६ ॥

पुटोत्पाटि ।— हरिणपृष्ठं कृगा संश्लेष्य पृष्टा प्रविष्टा गोनवास्त्री
 शीघ्रं मांसादे वा दग्धा गिर्यादि । छतेन पेयमिति । क्रिमीन्नादि ।—
 पिशितप्रधानमादनं पिशितौदनं तद्दग्धा पचयेन संयुक्तं तदपि भोज-

दध्ना च पललोपेतं तत्रहं पञ्चाद्विरेचयेत् ॥
 सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः सात्राजिग्रहैः ।
 विडङ्गगाडं धान्यान्नं पायधेद्वितसुत्तमम् ॥
 क्रिमिजे च पिवेन्मूत्रं विडङ्गामयमंयुतम् ।
 हृदिस्थिताः पतन्तेऽवमधत्तात् क्रिमयोदृणाम् ॥
 यवान् वितरेच्चास्यै सविडङ्गमतःपरम् ॥ १० ॥

बल्लभघृतम् ।

सुखं शशाङ्कं हरीतकीनां सौमञ्जलस्यापि पलद्वयम् ।
 पक्वं घृतं बल्लभकेति नाम्ना हृक्क्वापशूलोदरमारुतम् ॥ ११ ॥

श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिठावलाकाप्रमथ्यकतृणम् ।

अथेत् । पक्वं तिलचूर्णम् । एतच्चापि शीतोदकेन बोध्यं क्रिमो-
 षामुत्कृष्टार्थम् । पञ्चादिति क्रिम्युत्कृष्टानन्तरं विरेचयेत् । कैवर्-
 रेचयेदन्नाह सुगन्धिभिरित्यादि । योगैरिति विरेचनयोगैः । कीदृशैः
 सुगन्धिभिस्तातुर्जातकयोगैरिति शेषः । सौमञ्जलस्यापि पलद्वय-
 निराधार्यम् । यमनञ्च क्रिमिहृद्रोगे त्रिपिष्टं क्रिमिजर्ज्वरितहृद-
 म्नाम् । सलवणैरित्यत्र सपक्वैरिति पठित्वा सभटतिलचूर्णं रिदि-
 ष्याख्यायानयन्ति केचित् । पीतविरेकस्यानुपानमाह विडङ्गगाडमि-
 ष्यादि ।—विडङ्गगाडं विडङ्गचूर्णोत्कृष्टम्, धान्यान्धिसिति काञ्जिकम् ।
 विडङ्गगाडैरिति पाठे योगैरित्यस्य विशेषणम् । विरेचनयोगान्तरमाह
 क्रिमिजे चेत्यादि ।—विडङ्गकुष्ठचूर्णं प्रविष्य गोमूत्रं विरेकार्थं पिवेत् ।
 विरेचनानन्तरमग्निस्त्वक्षार्थं परिशिटक्रिमिधनागार्थञ्चाह यवान्-
 मित्यादि ।—यवान्धिसिति ययमेयादिकम् । सविडङ्गमिति पङ्कविधित्वा
 विडङ्गकषायस्राधितम् । अतःपरमिति विरेकान्तरमित्यर्थः ॥ १० ॥

बल्लभघृते ।— सुखमिति चण्डं हरीतकसौमञ्जलञ्च कर्त्वं घृतस्य
 प्रस्यः अनेन च पाकः ॥ ११ ॥

श्वदंष्ट्राद्यं ।— पचायः किंशुकः, तस्य मज्जम् । अथे त पचायं

दर्भमूलं द्यक्पर्णां पलाशमकौ स्थिरा ॥
 पलिकान् साधेक्षेषां रसे क्षारे च गुणे ।
 कल्पैः स्वगुतमिकमेदानं वन्तिजीवकैः ॥
 शतावयुर्द्विष्टहीकाशर्कराशायणीसैः ।
 मस्यः सिद्धेष्टताहातपित्तहृत्तोग्युत्तुत् ॥
 मूत्रदृच्छ्रमेहार्शःश्लेष्कासक्षयापहः ।
 धनुःश्लेष्काद्यभाराध्वनीयानां बलमंसदः ॥ १९ ॥

बलाद्यं दत्तम् ।

एतं बलानागबलाज्जुनाम्बुसिद्धं रयटीमधुकल्कपादम् ।
 हृद्गोग्मूलवतरक्तपित्तं कासाशिलाहृक्स्वयत्युदीर्यम् ॥ १९ ॥
 अज्जुनदृत्तम् ।

वार्थस्य कल्कस्य रसेन सिद्धं शसं एतं सर्वहृदाभयेषु ॥ १९ ॥
 इति हृद्गोगधिकृतम् ।

अथ मूत्रदृच्छ्राधिकारः ।

अभ्यञ्जनखेहनिरूहवस्त्रिस्त्रेदोपनाशोत्तरवस्त्रिकान् ।
 स्थिरादिभिर्विनिहरंश्च सिद्धान्दद्याद्वांशानिमूलकच्छ्रे ॥

शटीति । पतस्त्रिन्व काटगपले काथ्यश्च गुणं जकमेवातगशरावं दत्त्वा
 काथः काथः । पादत्रयस्य पादोशरागववं एतद्वहगुणं चौर-
 सेकादशशरावकिति किंरूहवहगुणः शतः । अथ्ये त एकादशपदे
 काथ्य एवाहं जकं जेप मस्य अ यत्तुं च चौरकादकं एवं पञ्च-
 गुणः शकः । व्यवहारोपेत्यमेव । आवणी मुण्डिका । विष क्षयापह
 ॥ १२ ॥

नागबलाद्ये ।— नागबला गोरक्षतण्डुला ॥ १२ ॥

अज्जुनदृत्तं सप्तम् ॥ १३ ॥

इति हृद्गोगधिकारः ।

अथतानागरं धात्रीवाजिगन्धातिकण्टकान् ।
 प्रपिवेद्वातरोगार्तः सम्भ्रूली मूत्रकच्छवान् ॥
 सैकावगाहाः शिशिरप्रदेहाग्रैस्त्रोविधिर्वैस्त्रिपयोविकाराः ।
 द्राक्षाविदारीक्षुरसैष्टैश्च कच्छेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥१॥
 कुशः काशः शरोदर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम् ।
 पित्तकच्छहरं पञ्चमूलं वस्त्रिविशोधनम् ॥
 एतत् सिद्धं पयः पीतं मेढ्रं गृह्णन्ति शोणितम् ।
 शतावरी काशकुशश्चंद्राविदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ॥
 क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराक्तं पिवन् जयेत् पैत्तिकमूत्रकच्छम् ॥
 हरीतकीगोक्षुरराजतृक्षपाप्राणभिद्विलयवासकानाम् ।
 क्वाथं पिवेन्नाक्षिकसंप्रयुक्तं कच्छे सदाहे सरुजे विबन्धे ।
 गुडनामलकं वृष्यं अमघ्नं तर्पणं परम् ।
 पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकच्छनिवारणम् ॥
 एर्वासबोजं मधुकञ्च दार्च्यं पैत्ते पिवेत्तण्डुलधावनेन ।
 दार्च्यं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पैत्तिकमूत्रकच्छे ॥२॥
 क्षारोष्णतीक्ष्णोषणमन्त्रपानं खेदोयवान् वमनं निरुहाः ।
 तक्रं सतिक्तौषधसिद्धतैलान्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकच्छे ॥३॥

उपोक्तरे मन्मथते त्रीणि मन्मथिणि शिरोहृदयवस्तवः प्रधा-
 नानि । तत्र हृद्रोगार्चिकत्सामभिधाय वस्त्रिरोगचिकित्सासाहस्य-
 क्षुनेत्यादि । स्थिरादिभिर्रिति शान्तपर्यादिभिः पञ्चमूलैः । वातह-
 रैरिति वातहरत्वेनोक्तैः । अष्टतेत्यादि ।— दोगोऽयं काथेन । द्राक्षा-
 विदारीक्षुरसैष्टैश्चेति सहार्थे तृतीया ॥ १ ॥

कुशरत्नादौ ।— तृणोद्भवं पञ्चमूलमिति योज्यम् । शतावरी-
 क्षादौ ।— शाढीति शाढीधान्यमूलम् । हरीतकीत्यादौ ।— राजतृक्षः
 क्षोनालुफवम् । गुडनेति गुडामलकफले तृण्यमाने । एर्वासः कर्कटो,
 क्षमाक्षिकामित्यस्य दार्च्यमिदमेव सम्बन्धः न तु पूष्येण ॥ २ ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीखरसेन वा ।

कफकच्छविनाशाय हृत्पां पिष्ट्वा त्रुटिं पिवेत् ॥

तक्रेण युक्तं श्रितमारकस्य बीजं पिवेत् कच्छु विनाशहेतोः ।

पिवेत्तथा तरणुलभावनेन प्रवालसूर्यं कफमूलकच्छे ॥

श्वदंद्राविश्वतोयं वा कफकच्छविनाशतम् ॥ ४ ॥

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः

स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥ ५ ॥

त्रिभ्योऽधिके प्राग्बमनं कफे स्यात्

पित्ते विरेकः पवने तु वसिः ॥ ६ ॥

दृहतीधावनीपाठायष्टीमधुकलिङ्गकाः ।

पाचनीयोदृहत्यादिः कच्छुदोषत्रयापहः ॥

तथाभिघातजे कुर्यात् सद्योज्ञचिकित्सितम् ।

आरेत्वादि कफकच्छुभेषजं आरादिभिर्युक्तमन्नपानम्, ऊषणं त्रिकटुकमिति चक्रः अतएव औषधमिति पाठे युद्धएव । वाधटेरपि कफले बमनखेदौ त्रीण्योष्णकटुभोजनमित्युक्तत्वात् ॥ २ ॥

मूत्रेणेत्यादौ । त्रुटिं कृष्णौषा वामटसम्बादात् । कदलीखरसेनेति कदलीमूलखरसेन च । तक्रेणेत्यादौ श्रितमारः शाबिसुः प्रवालविद्रुमः ॥ ४ ॥

समकुपितदोषत्रयारब्धमूलकच्छुचिकित्सामाह सर्वं मित्यादि । वातजादिमूलकच्छुनिहिंष्टं भेषजं सर्वं दमत्रिदोषजे मूलकच्छे मित्तिं कार्यम् । तत्र वायोः स्थानानुपूर्व्या कर्त्तव्यं न त्रिदोषजच्छेद इव कफस्थानानुपूर्व्या समत्रिदोषजारब्धमूलकच्छु वातस्थानभवत्वेन प्रथमं चिकित्सा कार्या स्थानत्वादिति ॥ ५ ॥

विषमसन्निपातकच्छुचिकित्सामाह त्रिभ्य रत्यादि ।— त्रिभ्य रति खान्दसत्वात् पत्रार्थे पञ्चमीत्याहुः । तेन त्रयाणां मध्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

दृहतीत्यादौ ।— धावनी कण्टकारी । कच्छुदोषत्रयापह इति कच्छुजनकदोषत्रयापह इत्यर्थः । वातदृहतीति आनाहोक्ता त्रि या ।

मूत्रलक्षणे सदा चास्य कार्या वातहरी क्रिया ।
 खेदपूर्णक्रियाभ्यङ्गवस्तयः स्युः पुरीषणे ।
 क्वाथं गोक्षुरबीजस्य यवचारयुतं पिवेत् ॥
 मूत्रलक्ष्णं शकज्जघ्न पीतः शीघ्रं निवारयेत् ॥ ७ ॥
 हिता क्रियात्वग्रमरिशर्करायां या मूत्रलक्ष्णे कफमाहतोन्ने ।
 लेह्यं शुक्रविबन्धोत्ये शिलाजतु समाचिकम् ॥
 दृष्यैर्द्विहितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ ८ ॥
 एलाहृद्भुयुतं क्षीरं सर्पिन्मिश्रं पिवेन्नरः ।
 मूत्रदोषविशुद्धार्थं शुक्रदोषहरश्च तत् ॥
 यन्मूत्रलक्ष्णे विहितन्तु पैन्ने तत् कारयेच्छोणितमूत्रलक्ष्णे ॥ ९ ॥
 त्रिकण्टकारम्बुधदर्भकाशदुरालभापर्वतभेदपथ्याः ।
 निघ्नन्ति पीता मधुनाप्रमरोश्च सम्प्राप्तबलयोरपि मूत्रलक्ष्णम् ॥
 अयोरजः क्षत्वापिष्टं मधुना सह योजितम् ।
 मूत्रलक्ष्णं निहन्तग्राशु त्रिभिर्बेहैर्ब संशयः ॥
 कषायोऽतिप्रलामूलसाधितः सर्वलक्ष्णजित् ।
 एलाप्रमभेदकशिलाजतुपिप्पलीनाम् ॥

खेदेत्यादौ पूर्णक्रियेति फलवन्तिः शक्तिव्या विरेचनदृष्यपूर्णं दन्ता
 रुदे नविकया फुत्करणम् ॥ ७ ॥

अश्वरीशर्कराजमूत्रलक्ष्णचिकित्साभाहृ हिता क्रियेत्यादि ।—

अश्वरीशर्कराभ्यामिति चरके पाठः ॥ ८ ॥

एवेत्यादि ।— एलाहृद्भुनी प्रक्षिप्य सर्पिः क्षीरं पिवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

त्रिकण्टकेत्यादौ ।—पर्वतभेदः पाषाणभेदः । एषां कषाये मधु
 प्रयोष्यम् । अथ इत्यादि मारितपुटितवज्रादिबौहचूर्यं रति ५ मधु-
 यात्राप्य बौहपात्रे मर्दयित्वा लेह्यम् । रक्तिकाक्रमेण मापकद्वयपञ्चनम् ।
 त्रिभिर्बेहैरिति दिनत्रयेणेत्यर्थः । कषायेत्यादौ ।— अतिबला श्वेतवला ।
 यज्रादिपूर्णानि तण्डुबज्रवेन पातव्यानि किन्वा रुडेन वेष्टानीति ।

चूर्णानि तण्डुलजलैर्लुलितानि पीत्वा ।

यद्वा गुडेन सहितान्यबलिच्छ्य तानि

चासन्नमृत्युरपि जीवितं मूलकच्छी ॥

सितातुल्योयवचारः सर्वकच्छनिवारणः ।

निदिग्धिकारसो वापि सचौद्रः कच्छनाशनः ॥१०॥

शतावरीष्टं क्षीरञ्च ।

शतावरीकाशकुशशश्वदंष्ट्राविदारिकेक्षामलकेषु सिद्धम् ।

सर्पिः पयोवा सितया विमिश्रं कच्छेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥११॥

त्रिकण्टकाद्यं दृढम् ।

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरुकर्कारुकेक्षुरसेन सिद्धम् ।

सर्पिर्गुडाहंशयुतं प्रपेयं कच्छाशमरीमूलविघातहेतोः ॥१२॥

सुकुमारकुमारकम् ।

पुनर्नवामूलतुला दशमूलं शतावरी ।

बला तुरगगन्धा च दृढमूलं त्रिकण्टकम् ॥

विदारिगन्धानागाह्वा गुडू च्यतिबला तथा ।

दृढगुदशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

निदिग्धिकारस इति ।—कण्टकारीखरसः । उक्तं हि खरसं कण्टकाश्यां वा — पाययेन्नाचिकान्वितमिति ॥ १० ॥

शतावरीत्यादि ।—दृढसाधनपक्षे शतावरीदीनां कल्कं जव' कण्टगु' शर्करा त प्रक्षेप्या ॥ ११ ॥

त्रिकण्टकेत्यादौ ।—कुशादिदृढपञ्चमूल' अभीरुः शतावरी । कर्कारुः कुशाण्डभेदः कुशाण्डाकृतः उत्कळे प्रसिद्धः । त्रिकण्टकादीनां सर्वेषां खरसः, तटभावे कषायः । गुडाहंशयुतमिति दृढा-येद्यवा अहंशोगुड इति षोडशपल इत्यर्थः, गुडश्च प्रक्षेप्यः । अन्ये तु गुडं दत्त्वा एव पाक इत्याहुः ॥ १२ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।—दशमूलस्य मिश्रिता दृढपलानि, दृढमूलं तटः

तेन पादावशेषेण हृतस्यार्द्धाङ्कं पचेत् ।
 मधुकं शङ्खवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः ॥
 द्विपलिकाः पृथग्दद्याद्द्वयमान्याः कुड्बन्तथा ।
 त्रिंशद्गुडपलान्यत्र तैलैरैरुजस्य च ॥
 प्रस्थं दत्ता समालोडा सम्यङ्मदग्निना पचेत् ।
 एतदीश्वरपुन्त्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ॥
 राज्ञां राजसमानाञ्च बद्धस्त्रीपतयश्च ये ।
 मूत्रकच्छे कटिस्तम्भे तथा गाढपुरीषिणाम् ॥
 मेढू बद्ध्वाण्यमूले च योनिमूले च शस्यते ।
 यथोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितकाश्च ये ॥
 बल्यं रसायणं शीतं सुकुमारकुमारकम् ।
 पुनर्नवाशते द्रोणोदेयोऽन्येषु तथापरः ॥ १३ ॥
 इति मूत्रकच्छेचिकित्सा ।

अथ मूत्राघाताधिकारः ।

मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकच्छे हरैर्जदेत् ।
 वस्त्रिसुत्तरवस्त्रिञ्च दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥

मूत्रमूलं एतदपि मिनित्वा दशपलमानं त्रिदारिगन्धा मालपथीं ना-
 गाङ्गा नागबला, गोरक्षतरण्डुला इत्यर्थः । अतिबला श्वेतबला ।
 द्रोण इति द्रव्यतलाद्वये प्रत्येकं द्रोण इत्यर्थः । द्विपलिका इति
 यत्तद्वयमाना इति । गुडमेरुगुडतैलञ्च दत्त्वैव पाकः । देयोऽन्येषु तथा
 पर इति अन्येषु दशमूत्राटिष्वपरद्रोण इत्यर्थः । सुकुमारेति सुकुमाराः
 सुखिनः कुमाराः शिशवः तयोर्हितत्वात् सुकुमारकुमारकरुञ्जा ॥ १३ ॥

इति मूत्रकच्छेचिकित्साः ।

कल्कमेवैरुवीजानामक्षमात्रं सैन्धवम् ।

धान्याश्चयुक्तं पत्वैव मूत्राघाताद्वसुच्यते ॥ १ ॥

पाटल्या यावश्चूकाच्च पारिप्लवङ्गात्तिलादिनि ।

चारोदकेन मदिरां त्वगेलोषणं युताम् ॥

पिवेद्गुडोपदंशान् वा लिच्छादितान् पृथक् पृथक् ॥ २ ॥

त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लग्णं वापि पाययेत् ।

निदिग्धिकायाः स्वरसं पिवेद्वा तान्तवस्तुतम् ॥ ३ ॥

मूत्रगतविकारराधन्मार्गान्तरं मूत्राघातारम्भः ।— मूत्रस्या-
घातोपिबद्धः । मूत्राघातमूलकच्छूयोश्चायं भेदः । मूलकच्छूये कच्छूत्व-
मधिकमीषद्विबद्धः, मूत्राघातपु विबद्धोमहान् कच्छूत्वमल्पमिति । कल्क-
मित्यादि ।— सुश्रुतस्य । एवैरुवीजानामक्षमात्रं । धान्याश्च
काञ्चिकम् ॥ १ ॥

पाटल्या इत्यादि ।— सुश्रुतस्य । तिलादिति तिब्बनाभात् ।
इहापि वक्ष्यमाणं पृथक् पृथगिति सम्बन्धनीयं तेन पृथक् पाटल्यादि-
दीनां चारोदकेन समं मदिरां त्वगेलोषणं प्रक्षिप्य पिवेत् ।
ऊनसंमिरचं अन्ये तु पाटल्यायावश्चूकयोर्निर्मूलित्वा चारः केवल-
यवचारस्यादृष्टत्वात् अतएव वाभटे— चायुर्वेदसारे च पाटलीया-
वश्चूकाभ्यां मिश्रित्वा पच्यते इत्याहुः । अरुणदत्तोद्धेवं व्याख्यात-
वान् । काञ्चिकस्तु मदिरामित्यस्य स्थाने मतिमानिति पाठं स्वीकृत्य
चूर्णितमिति चाध्याहृत्य व्याचष्टे । पाटल्यादीनां चूर्णं चारोदकेन
शुष्कतदारपरिणा पिवेदिति विश्वानित्यवचनात् । उल्लसस्तु मति-
मानि यत् मदिरामिति पाठं तथा गुडं न मिश्रान् गुडोपदंशानिति
पाठं चानाशमाह ॥ २ ॥

त्रिफलेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । अत्रापि पानं चारोदकेनेतन्नु-
वर्त्तयति काञ्चिकः । अन्ये तु अभयामलकाद्यानां कल्कं बदरसन्धि-
तम् । चन्द्रसा खवेणोपेतं पिवेन्मूलरुजापहमिति वचनं मूलकच्छू-
प्रतिषधे सुश्रुतनोक्तम् । अतस्तद्दृशनादत्राप्यन्धसैवपानं तथा मिश्र-
त्वनटनापकं मानञ्चेत्याहुः त्रिफलाकल्कमापा ६ सैन्धवमापा २ । द्विः

छले कुङ्कुमकल्कं वा सक्तौद्रमुषितं निशि ।
 इतैलं पाटलाभस्म चारवद्वा परिस्तुतम् ॥ ४ ॥
 सुरां सौवर्चलवतीं मूत्राघाती पिबेन्नरः ॥ ५ ॥
 दाडिमान्द्युतं मुख्यमेतन्नावीजं सनागरम् ।
 पीत्वा सुरां सन्वयणां मूत्राघाताद्दिसुच्यते ॥ ६ ॥
 पिबेच्छिजाजनुक्त्रये गण्डे वीरतरादिके ।
 रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ।

शीतयोगे तान्त्वस्तमिति वस्त्रगानितं मधुशोगादप्ययं योगः पेषः ।
 बदाह वाभटः—स्वरसं कण्टकार्या वा पानश्रेयान्त्विकान्त्वितमिति ॥३॥

जल इत्यादि ।—सुशुतस्य । अत्र कुङ्कुमं कल्कं शीतकषायार्थावधिना
 छले पर्युषितं प्रातश्चस्तुतं सक्तौद्रं पिबेत् । पिबेत् कुङ्कुमकषं वा
 मधूदकषनाम् । रात्रिपर्युषितं शीतस्तया सुखमवाप्नुयादिति पा-
 ठान्तरम् । सुशुतटीकाकृतः पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । कुङ्कुमकषं
 मधूदकाभ्यां मांसाव्य रात्रौ स्यात्तव्यं ततः पानमिति । स तैलमित्यादि
 द्वितीयो योगः सुशुतस्यैव वा शब्दः पर्वयोगापेक्षया । चारवद्वा परि-
 स्तुतमिति पशुतेऽपि मन्त्रकच्छप्रतिषेधे—पलाशचारुमाहृत्य सप्रकृतः
 परिस्तुतमिति । स्तोत्रं तैलं दत्त्वा यथाभावां खादेद्द्विभुवित इति ॥४॥

सुरामित्यादि ।—सुशुतस्य । पिबेन्नर इत्यन्त एक एवायं योगः ।
 वाभटः—पौषं लाभ्यां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहामित्येवोक्तम् ॥ ५ ॥

दाडिमेत्यादि ।—नागरान्तोद्दितीयो योगः । दाडिमान्द्युतमिति
 दाडिमरसयुतम् । रसाभावे तु काषः । मुख्यमित्येतावीजविशेषणम् ।
 पीत्वा सुरां सन्वयणमिति ससेन्वयाम् । वस्ततस्तु दाडिमान्द्युतं
 मुख्यमेतन्नावीजकनागरैरित्यनेन संबध्यते मुख्यं सुरामिति पैषि-
 कीम् ॥ ६ ॥

पिबेदित्यादौ ।—वीरतरादिगणकाश्रे शिजाजतं प्रक्षिप्य पिबेदि-
 त्तर्षः । अत्र व्याधौ शिजाजतनोत्पन्नधौगिकत्वेन दुरालभा काशे वाच-
 ककापेटपि शिजाजतं प्रक्षिप्यन्ति । त्रिकण्टकेत्यादि योगत्रयम् । सुशु

त्रिकणैरण्डशतादरीभिः रिङ्गं एते वा तृणपञ्चमूलैः ।
 शुद्धप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु रक्तमेतत् ॥ ७ ॥
 नलकुशकाशेक्षुशिफां कथितां प्रातः सुशीतलां रसितान् ।
 पिवतः प्रयाति नियतं दूतग्रह इत्युवाच कचः ॥
 गोधावत्यामूलं कथितं घृततैलगोरसेर्न्मिश्रम् ।
 पीतं निरुद्धमचिराद्भिन्नन्ति मूलस्य संघातम् ॥ ८ ॥
 जलेन खदिरवीजं मूत्राघाताश्मरीहरम् ।
 मूलं रुद्रजटायाश्च तक्रपीतं तदर्थकत् ॥
 मूत्रे विजड्ने कर्पूरचूर्णं लिङ्गे प्रवेशयेत् ॥ ९ ॥
 श्वेतशीतपयोन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
 पिवेत्सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते ॥
 शीतोऽवगाह आवस्तिमुष्णवातनिवारणः ।
 कुष्माण्डकरसश्चापि पीतः सञ्चारशर्करः ॥ १० ॥
 स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते ।
 मैथुनोपरमश्चास्य वृंहणीयोहितोविधिः ॥ ११ ॥

प्रगाढमिति पूर्वेषु योगद्वयेन सम्बध्यते । त्रिकणैरकार्दिसिङ्गं वा तृणपञ्च-
 मूलसिङ्गं पयोऽण्डप्रगाढं हितम् । सघृतं पय इति तृतीयोयोगः ॥ ७ ॥
 नलेत्यादौ ।— शिफा मूलं तच्च नलादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते ।
 कचः बृहस्पतेः पुत्रः । गोधापदी गोहालिया इति ख्याता । गोरबो-
 २त् तक्रम् ॥ ८ ॥

जलेनेत्यादौ ।— खदिरवीजमशोकवीजमित्याहुः । मूत्र इ-
 त्यादौ । लिङ्ग इति लिङ्गरधे श्लक्ष्णदूर्वाकाण्डादिना च कर्पूररजः
 प्रक्षेपः । एवं स्त्रीवोनायपि । लिङ्गवचनस्य सामान्यवचनत्वात् ॥ ९ ॥
 श्वेतत्यादौ ।— श्रेष्ठं चन्दनमिति श्रेष्ठं तेन श्वेतचन्दनमित्यर्थः ।
 श्वेतशीतपयसाद्यभोजनशीलः । आवस्तीति वस्तिभागपर्यन्तम् । कुष्मा-
 ण्डकरसः कुष्माण्डमञ्जिशाखरसः ॥ १० ॥

मूत्रदोषप्रसङ्गेन मूत्रमार्गप्रपत्तस्य रक्तस्यापि विधानमुपदिशति ॥

स्वप्नप्राफलस्यद्वीकाकृष्णे क्षुरहितारजः ।

अमांशमर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ।

सर्वं सम्यक् विमथ्यात्तमानं लीढ्वा पयः पिबेत् ।

इन्ति शुक्राश्रयोत्पञ्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ १२ ॥

चित्तकाद्यं घृतम् ।

चित्तकं शारिवा चैव बला कालानुशारिवा ।

द्राक्षाविशालाजिप्पत्यस्तथाचित्तफला भवेत् ॥

तथैव मधुकं दद्याद्दद्यादामलकानि च ।

घृताढकं पचेद्देभिः कल्कै रक्षसमन्वितैः ॥

क्षीरक्षौणे जलक्षौणे तत्सिद्धमवतारयेत् ।

शीतं परिस्सृतञ्चैव शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥

तृणाक्षीर्याश्च तत्सर्वं मतिमान् प्रतिमिथयेत् ।

ततोमितं पिबेत् काले यथादोषं यथाबलम् ॥

भाह स्त्रीणामित्यादि ।— सुश्रुतस्य । सुश्रुतेऽमुं पत्र्यं कान्तिं वज्रस्थो न पठति । शुक्रवर्णनिष्कौ बोक्तव्यात् । अञ्जङ्गल प्रकरणान्तरत्वाद् शिथ्यद्वितैपितया पठति ॥ ११ ॥

स्वप्नप्राफलात् ।— स्वप्नप्राफलं शूतगिम्बोवीजं च्छदिका द्राक्षा । कृष्णा जिप्पनी न तु कृष्णे क्षुरकः । सुश्रुते पिप्पलीपाठात् । दक्षु- रकः कोकिलाचस्तस्य बीजम् । शिता शर्करा रजस्रूयम् । अर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि चन्ति समुदितं चूर्णात् क्षीरादीनि प्रत्येकमर्द्धभागानि । सुश्रुते पुनरयं योगोऽन्यथा पठ्यते । क्षौद्रार्द्धभागः कर्त्तव्योभागः स्था । क्षीरसंप्रिषोः । शर्करायाश्च चूर्णानि द्राक्षाचूर्णञ्च तत्सप्तम । अयं गुप्फनञ्चैव तथैवेक्षुरकस्य च । पिप्पलीनान्तया चयंमर्द्धभागं प्रदापयेति ॥ १२ ॥

चित्तमित्यादि ।— सुश्रुतस्य । कालानुशारिवा तगरपादिका । विशाला गोरकककंटी । पिप्पली गोरकककंटीभेदः । तृणाक्षीर्या

वातरेताः पित्तरेताः क्षेणरेताश्च यो भवेत् ।
 रक्तरेताग्रत्र्यरेताः पिवेदिच्छन् रोगतान् ॥
 जीवनीयञ्च दृष्यञ्च सर्पिरेतमहागुणम् ॥
 प्रजाहितञ्च धन्यञ्च सर्वरोगापहं शिवम् ।
 सर्पिरेतत्प्रयुञ्जानां स्त्री गर्भं लभतेऽपिरात् ॥
 अहृन्दीघान् जयेच्चैव योनिदोषांश्च संहतान् ।
 मूत्रदोषेषु रूर्वेषु कुर्यादेतच्चिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 इति मूत्राघातचिकित्सा ।

अथाग्नेयार्थधिकारः ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुक्लीं गौक्षुरसंयुताम् ।
 यवक्षारपुङ्गं दत्त्वा काषयित्वा पिवेद्विताम् ॥
 अश्वरीं वातजां हन्ति चिरकालानुन्विनीम् ।
 वीरतरः सहचरौ दर्भः पृश्नादनी वृक्षाः ॥
 गुन्द्रा काशकुशावपुनभेदमोरटटुण्डुकाः ।
 कुशण्डिका च वशिरोवसुकः साग्निमसकः ॥
 इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवल्गुकः ।

इत्यत्र प्रथमसंयुतमित्येतत् सनासप्रविष्ट मध्याकृत्य धन्वन्वनीयम् । कावे-
 जीर्णसत्त्वस्ये । वषादोषं यथावत्कर्मितं भित्तितदोषान्नि वषागुह-
 यम् ॥ १३ ॥

मूत्राघाताधिकारः ।

कृत्वा विरोधित्वाभान्यादश्वरीचिकित्सितमुच्यते वरुणस्येत्यादि
 चंष्टाकर्मि कौटाद्यनुपहतीम् । यवक्षारपुङ्गो प्रथम्यौ । वीरवर
 पृश्नादि ।— वीरतरः शरः सहचरौ भिच्छीदयं पीतनीबपुष्पदेदात् ।
 दर्भं प्लुया तथं पृश्नादनी वन्दाकः । गुन्द्रा गुल्फः, मोरटमिच्छु-

वीरतरादिरित्येष गणोवातविकारणत् ।

अशुभरीशर्करामूलकं क्वाघातकजापहः ॥ १ ॥

कुशाद्यं हृतम् ।

शुशुभ्रग्निमन्थग्राघाणशिशु वरुणगोक्षुरैः ।

अभयारम्बधफलैः काथं कुर्याद्विचक्षणः ॥

रामठकारलवणचूर्णं दत्त्वा पिवेन्नरः ।

अशुभरीमूलवच्छन्नं पाचनं दीपनं परम् ॥

इत्यात् कोठाश्रितं वातं कटूरस्युदमेद्गम् ।

पाषाणभेदोवसुकोवशिरःऽशुभन्तकन्तथा ।

शतावरीश्वदंष्ट्रा च दृहती कण्टकारिका ।

कपोतवक्त्रार्त्तगलकाञ्चनोशीरयुल्लिङ्गाः ॥

दृष्यादनीभङ्गु कश्च वरुणः शाकजं फलम् ।

यवाः कुलत्याः कोशानि कतकस्य फलानि च ॥

सुत्रं दृष्टुं कः श्योनाकः, कुशष्टिवा श्रीहस्तनो, यशिरः सूर्याव-
र्त्तभेदः, वसुभोवसुहृद्गः, कपोतवक्त्रकः कटूर इति ख्यातः स चशिरो-
वसुहृद्गः खल्यः खल्यविटपः गजत्वादेनो स चंकल्पता ॥ १ ॥

शुशुभ्रान्यादौ.— पाषाणं पाषाणभेदो । पाषाणभेद इत्यादि
सुशुभ्रस्य कश्चनकोटल्लुनीटकः कोविदारसदृशपत्रः, चार्त्तगलः आगर
इति ख्यातः, युल्लिङ्गागुल्लुङ्गः । कतकं तोयप्रसादनफलं प्रायोमनस्ये
भवति । ऊषकादिप्रतिषापमिति ऊषकादिस्तु वक्ष्यमाणकृत्कल्कः । एषा-
मिति पाषाणभेदादीनाम् । हृतसाधनौषधवर्गेण चारादयोपि साध्या
इत्याह । चारानिति पानीयचारान् । यदि चूर्णावापः चारः पीयते
तदा वस्त्रिगोधनद्वेगा मस्त्रादिना । चारोटकपक्षे तु चारस्य कर्षः सं-
त्तवं वा वक्षु गुणन जलेन वक्षुणः परिस्त्राव्य इतं पेयम् । पेया इति वृह-
द्वशादीनि, पेयांश्चेति पठेदपि दूषादिनित्यर्थः । दूषांश्चेत्परि पाठान्-
वम्, पेयांश्चेति तु पाठः सुशुभ्रतपुस्तकेषु न दृश्यते, टीकाकृद्भिश्च न
ख्यास्यातः । भोजनानीति विषेपीभङ्गुपत्रेह्यानि वषाण्वाश्च दृष्टव्याः-

ऊषकादिप्रतीवापमेत्रां काये ऋतं घृतम् ।

भिन्नान्ति वातसम्भूतामशूरीं क्षिप्रमेव तु ॥

क्षारान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पर्यासि च ।

भोजनात् न च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् वातनाशने ॥ २ ॥

ऊषकादः ।

ऊषकं सैन्धवं हिङ्गुं काशीशद्वयगुग्गुलुः ।

शिलाजतु तुल्यकञ्च ऊषकादिबदाहृतः ॥

ऊषकादिः कफं हन्ति गणोमेदोविशोधनः ।

अशूरीशर्करामूलशूलघ्नः कफगुल्मानुत् ॥ ३ ॥

कुशाद्यं घृतम् ।

कुशः काशः शरीरुल्ल इत्करोमोरटोऽशूभिन् ।

दर्भोविदारो बाराहीशालिमूलं त्रिकण्टकः ॥

भङ्गुकः पाटलीपाठा पञ्जुरोथ कुर्वाण्टकाः ।

पुनर्नवे शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितम् ॥

दानं प्राधान्यख्यापनार्थम् । वर्गेऽस्मिन् वातनाशन इति पाषाणभेदा-
दिवो नान्नाकाथस्य द्रव्यवर्गे, ऊषकादिकन्त प्रतीवापद्रव्यं कफहर-
मिति शक्तिविशेषसाधार्थं संबोध्यमानं क्षारादिष्वेव प्रक्षेपविधया
देयमित्याहुः । अयमर्थेऽहन्देऽप्युक्तो वधा— कुर्वीत क्षारादिकं काथे
स्मिन् क्षेपमयापकैरिति । क्षेपमिति प्रक्षेपं कषापकैरिति कल्कद्र-
व्यैरित्यर्थः, हन्दोभङ्गानुरोधाद्, स्वत्वम् । एवं वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशन
इत्यादावपि व्याख्येयम् ॥ २ ॥

ऊषकादिवर्गमात्र ऊषकमित्यादि— सुश्रुतस्य । ऊषकं क्षार-
वृत्तिका । काशीशद्वयमिति धातुकाशीशं पुष्पकाशीशञ्च तत्राद्यं मस्य-
बद्धं किञ्चिदन्तं ज्वपररुं सिनीयस्वीषत्पीतं कषायरसम् ॥ ३ ॥

कुशाद्यादौ— मोरट इत्तुमूलं गुलां गुल्मञ्च, बाराही वारा-
हीकन्दस्तदांशं चर्माकारानुकम् । भङ्गुकः श्लोनाकः, पञ्जुरः शाबिन्दा,
पुनर्नवे पुनर्नवाह्वयम् । एषां सर्वेषां काथः शिलाकादोनां कल्क

द्वतं शिलाह्वमधुकवीजैरिन्दीवरस्य च ।

तपुषैर्वाहकाणां वा वीजैश्चावापितं शृतम् ॥

भिनन्ति पित्तसम्भूताशमरीं क्षिप्रमेव तु ।

आरान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ॥

भोजनानि च कुर्वन्ति वर्गैस्त्रिन् पिपाशने ॥ ४ ॥

वरुणादिगणः वरुणादि दृतम् ।

गण वरुणाकादौ च गुग्गुल्वे लाहरेयुः ॥

कुष्ठमुस्ताह्वमरिचचित्तकैः ससुराह्वयैः ॥

एतैः सिद्धमजासर्पिरूपकादिगणेन च ।

भिनन्ति कफसम्भूताशमरीं क्षिप्रमेव तु ॥

आरान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि प्रकुर्वन्ति वर्गैस्त्रिन् कफनाशने ॥

वरुणात्तंगलः शिशुतकारोमशिशुकाः ।

निप्रशङ्गीकरञ्जौ च विष्वग्निमन्यमोरटाः ॥

शौरियौ वशिरो दर्भावरीत्रसुकचित्तकौ ।

शिलाह्वमधुकवीजैरित्यत्र वीजपदं सनासप्रविष्टमपि इन्दीवरस्येत्यनेन
 बहु सम्बन्धनीयं न तु वीजोवीजकः पीतगालः वाभट सन्नादात् ।
 तथा पिष्टेन तपुषादीनां वीजेनेन्दोवरस्य च । मधुकेन शिलाजेन तत्-
 पित्ताशमरीनाशनम् । इन्दीवरश्च सुश्राकः एतेन मधुकः कृतहस्तता-
 द्द्वीजोवीजक उच्यते इत्यादि इन्द्रवचनमबोधयित्यस्तमेव । अस्यार्थः
 मधुसमधुकशब्देन यष्टिमधुकमेवोच्यते न तु मधुकतरुस्य वीजनस्य व-
 हारात् वीजोवीजक इति । आवापितं कल्कितम् ॥ ४ ॥ —

गण इत्यादि — सुश्रुतस्य । अत्र वरुणादिगणेन काथः शेषेण
 कल्कः ऊषकादिगणेन च कल्करूपेण सिद्धमित्यर्थः । अजासर्पिरित्यत्र
 वाभटे तु दृतमेवोक्तम् । आत्तंगलोहोम इति भानुवतिः । तकारो

विलं चैवाजशृङ्गी च दृहतीद्वयमेव च ॥
 वरुणादिगणोद्धेष कफनेदोनिवारणः ।
 विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माद्यन्तरिद्रधीन् ॥ ५ ॥
 वरुणत्वक्कषायस्तु पीतस्तु गुडं युतः ।
 अश्वत्थं पातयत्याशु वस्तिशूलनिवारणः ॥
 यवक्षारं गुडोन्मिश्रं पिबेत् पुष्पफलोद्भवम् ।
 रसं मूत्रनिबन्धनः शर्कराश्वत्थनाशनम् ॥
 पिबेद्वरुणमूलत्वक् क्वाथं तत्कल्कसंयुतम् ।
 क्वाथश्च शिशुमूलोत्थः कृशोऽश्वत्थोऽतनः ॥
 नागरवरुणगोक्षरपाषाणभेदकपीतवक्त्रजः क्वाथः ।
 गुडयावशूकमिश्रः पीतोहन्तप्रश्वरीमुग्राम् ।
 वरुणत्वक्शिलाभेदशुशुतीगोक्षुरकैः कृतः ॥
 कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराश्च भिन्नतपि ।
 श्वदंष्ट्रैरणुपत्राणि नागरं वरुणत्वचम् ॥
 एतत् क्वाथवरं प्रातः पिबेदश्वत्थभेदनम् ।
 मूलं श्वदंष्ट्राक्षुरकोरूकात् क्षीरेण पिष्टं दृहतीद्वयाच्च ॥
 अलोडप्रदध्ना मधुरेण पेयं दिनानि सप्ताश्वत्थभेदनार्थम् ॥ ६ ॥

जयन्ती तन्मूलम्, मधुशिशु, रक्तशोभाञ्जनं करञ्जी करञ्जनाटाकरञ्जी
 मोरटा इक्षुमूलं, अश्वोत्तमनिमित्तं भानुमतिः, इति कथं पञ्चाय द-
 त्तये । शौरोऽथौ पीतनीलपुष्पक्षिण्टीद्वयं दध्निः कुशः वरी शतावरी,
 यस्तुकोवसुदृष्ट इति ख्यातः, अजशृङ्गी आयत्तलिका ॥ १ ॥

पुष्पफलोद्भवं रसमिति पुराणकषाण्डरसम् । पिबेदित्यादि —
 पिबेदश्वत्थभेदनमित्यलं स्पष्टम् । मज्जित्यादि दृहतीद्वयान्तरको-
 योगः । इक्षुरकः कोकिलाक्षः सर्वे मित्तिला माषकचतुष्टयं दुग्धे न
 पिष्ट्वा अनक्तदध्ना पेयम् ॥ ६ ॥

पक्षे चाकुरसः चारः सितायुक्तोऽश्वमरीहरः ।
पाषाणरोगदीङ्गं सौवर्चलशुक्तासुरा जयति ॥
तद्वन्मधुदुग्धशुक्ता तिरातं तिलनालभूतिश्च ॥ ७ ॥

एलादिः ।

एलोपकुल्या-मधुकाश्वभेद-कौन्तोश्वदंष्ट्राट्षकोरूयूकैः ।
क्वाथं पिवेदश्वजतुप्रगाढं सशर्करे साश्वरिमूतलच्छे ॥ ८ ॥
त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं मान्त्रिकसंयुतम् ।
अवीर्चरेण सप्ताहं पिवेदश्वरिनाशनम् ॥
शुक्राश्वत्थ्यान्तु सामान्योविधिरश्वरिनाशनः ॥ ९ ॥

पाषाणभेदाद्यं चूर्णं घृतञ्च ।

पाषाणभेदं ट्षकं श्वदंष्ट्रा पाठाभयाव्योषशटीनिकुम्भाः ।
हिंसाखराश्वासितिमारकाष्ठाभेर्वाहकाञ्च तपुषाञ्च बीजम् ॥
उकुञ्चिका हिङ्गु सवेतसाश्वं स्याद् द्वे ट्ठह्यौ ह्वषा वचा च ।
चूर्णं पिवेदश्वरिभेदिपक्वं सर्पिश्च गोमूत चसुर्यु यं तैः ॥ १० ॥
कुलत्याद्यं घृतम् ।

कुलत्यसिन्धुत्वविद्धङ्गसारं सशर्करं शीतलियावमूकम् ।

पक्षेऽद्यादौ दद्यात्कुञ्चितालावुक्तस्य मञ्जिकाखरसः पाषाणरो-
गोऽश्वमरी, तिलनालभूतिस्तिलनानचारः ॥ ७ ॥

एलेत्यादौ — उपकुल्या पिप्पली, अत्र शोधितशिलाजठनो
भाषकत्वयं चतुष्टयं वा प्रबोध्यमित्याहुः ॥ ८ ॥

शुक्रःऽश्वत्थ्यान्तु सामान्योविधिर्गति अश्वरीमात्रसाधारणविधिः
॥ ९ ॥

पाषाणभेदमित्यादौ — निकुम्भा दन्ती, खराश्वा अजमोदा,
चित्तिमारः शालिञ्जः, उकुञ्चिका लणजोरकम् । चूर्णं पिवेदिति
विशेषानभिधानाज्जलेनैव । तैः पाषाणभेदादिभेदेन वल्करूपैः पक्वं
सर्पिश्च पेषयित्वा ॥ १० ॥

बीजानि कुष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्त्वा बहणस्य तीये ॥
 दुःसाध्यसर्वाश्र्मरिमूत्रलक्ष्णं मूत्रानिघातश्च समूत्रबन्धम् ।
 एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररूढवृक्षाग्निव बन्धपातः ॥११॥

शरादि पद्ममूल्यादिघृतम् ।

शरादिपद्ममूल्या वा कषायेण पचेद्घृतम् ।

अस्य गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात् शशर्करम् ॥

अश्र्मरीमूत्रलक्ष्णं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ १२ ॥

बहणाद्यं घृतम् ।

बहणस्य तुलां द्रुमां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादेशेषं परिह्राव्य घृतमस्यं विपाचयेत् ॥

बहणं कदलीविल्लं हणजं पद्ममूलकम् ।

अमृता चाश्र्मजं देयं बीजञ्च तपुषोद्भवम् ॥

शतपर्वतिलचारं पलाशचारमेव च ।

युधिकायाञ्च मूलानि कार्भिकाणि समावपेत् ॥

अस्य मात्रां प्रिवेज्जनुर्देशकालाद्यपेक्षया ।

जीर्णं तस्मिन् प्रिवेत् पूर्वं रुडं जीर्णमस्तुना ॥

अश्र्मरीं शर्कराञ्चैव मूत्रलक्ष्णञ्च नाशयेत् ॥ १३ ॥

कुबलयुते शीतली शिवालीहोपरः, अन्ये तु शीतली वावन्मूलं
 शिवाति यवचारः च तु स्फटिकवैभ्ययर्काश इत्यर्थः व्यवहारास्त
 पूर्वैरेव । शर्करा तु कल्परूपा ॥ ११ ॥

शरादिपद्ममूलानिघृतम् ।— शरादीति विशेषणात् शरकोक्तं बह-
 णस्यमूलं पाद्यं यथा— शरेषु दुर्भकाद्यानां शालीनां मूलमेव चेति ।
 अत्र शर्करा प्रचोक्ष्या वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ १२ ॥

बहणादिघृते ।— कदल्याः फलकामं मूलत्वा, अश्र्मजं शिवाज्यं
 तपुषं मात्राङ्गफलम्, शतपर्व्याद्यंशस्तस्य जनेदो मूलं वा । अस्मिन्निघ-
 षते, पूर्वमिति भोजनात् पूर्वम् ॥ १३ ॥

वीरतराद्यं तैलम् ।

ब्रह्माधिकारे तन्नैलं सैन्धवाद्यं प्रकीर्तितम् ।
तन्नैलं द्विगुणशीरं पचेद्दीरतरादिना ॥
काथेन पूर्वकालेन साधितन्तु भिषग्वरैः ।
एतन्नैलवरं अष्टमश्रमरीणां विनाशनम् ॥
मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छते मथिते तथा ॥
भग्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ १४ ॥

वरुणाद्यं तैलम् ।

त्वक्पत्रमूलपुष्पस्य वरुणात् सत्तिकण्टकात् ।
कषायेण पचेत्तैलं वस्तिनास्थापनेन च ॥
शर्कराशमरिमूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ १५ ॥
शल्यविक्षामशास्यन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत् ।
पायु क्षिप्त्वाङ्गुलीभ्यान्तु गुदमेढान्तरेनताम् ॥
सेवन्याः सव्यपार्श्वे च यवमात्रं विमुच्यतु ।

ब्रह्माधिकार इत्यादि ।— तन्नैलमिति ब्रह्माधिकारोक्तविधिना द्विद्वं तन्नं पुनरपि द्विगुणं शीरं दत्त्वा वीरतरादिकाथेन चतुर्दश-
केन द्विगुणेन वा, पूर्वकालेनेति सैन्धवाद्यकल्केन पचेत् । अन्ये तु
केवलं तैलमेव शीरादिना पचदिति पठन्ति तन्नं न व्यवहारविदम् ।
अपि सैन्धवाद्ये तिलतैलमेदण्डतैलञ्चोक्तं तथाप्यत्र उत्तरं वरुणादौ
तिलतैलस्यैव सूक्ष्मज्ञानोनुसारित्वेन यौगिकत्वाद्पहणमिच्छातः ।
प्रिहित इत्यागन्तकव्यवधिषे, मथित इति चूयंते ॥ १४ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।— काथार्थवदणकस्य तथाहाभं त्वक्पत्रमूलपुष्पं
वज्र १२ गोष्ठ, र पत्र १२ जठ १४ शेष १६ अरुक्त्वादिदं तैलम् ॥ १५ ॥

सव्यपार्श्वे इति ।— बायापार्श्वे निःशेषमश्नरीं कुर्वादिति पुन-
रुक्तव्यवहारवत्त्वात् । वरुणा रक्तञ्च निर्हरदिति वस्तिनतरकृत्तव्यैः ।

ब्रह्मं कृत्वाश्मरीमात्रं कर्षेत्तां शङ्कन्मूर्ध्निवित् ॥
 भिन्नेतु वस्तौ त्वञ्चानामृत्युः स्यादश्मरीं विना ।
 निःशेषामश्मरीं कुप्याद्वस्तौ रक्तञ्च निर्हरेत् ॥
 हृताश्मर कतु । अथ माहयेद्भोजयेच्च तम् ।
 सुहृद्भूतत्रिशुद्धयर्थं मध्वाज्याक्तब्रह्मं ततः ॥
 दद्यात् साज्यां त्रग्रहं पेशां साधितां मूत्रगोधिमिभिः ।
 आदशाहं ततोदद्यात् पयसा ऋदुमोदनम् ॥
 स्वेदयेद्द्वयमध्वाढ्यं कषायैः क्षालयेद्द्रव्यम् ।
 प्रपीड्येत्कमस्त्रिष्यष्टायुषिलोभ्रं च लेपयेत् ॥
 एतैश्च सर्पिलैः सिद्धं घृतमभ्यञ्जने हितम् ।
 अश्मान्ते तु सप्ताहाद्ब्रह्मे दाहाऽपि चेष्यते ॥
 दैवान्नाडे तु या लग्ना तां विपाट्यापकर्षयेत् ॥ १६ ॥
 इत्यश्मरीशर्कराचिकित्सा ।

तथासति अस्मरीरुजा प्रपथ्यंत इति भावः । हृताश्मरीमित्यादौ सुहृदं
 भोजयेदिति श्लेषः । मूत्रगोधिमिरिति तृणपञ्चमूलादिभिः । तत इति
 ब्रह्मादुर्गं आदशाहं दशाहपथ्यन्तम् । पयसा दुग्धेन ऋदुमोदनं को-
 मलमक्तं प्रपीयन् तथास्वेदयेच्च दशाहाभ्यन्तर एव स्वेदोद्युक्तः । दश-
 रात्रं चैव प्रमत्तं स्वेदयेदिति । स च स्वेहद्रवस्वेदः रक्तपित्तानुम-
 त्वादवायोरिति गयदासः । अथमध्वाढ्यामिति ऋदुमोदनमित्यस्य विषे-
 यणं अथकृतमध्यप्रधानं मधुप्रधानञ्चेत्यर्थः । कषायैः क्षालयेद्द्रव्यमिति
 दशाहाद्ब्रह्मं चैव शीरिद्वयकषायैः क्षालनं बोध्यं भोजयन्वदात् । सनि-
 त्रैरिति घृतक्षानद्रव्यं चष्यते न तु लेप इति सुहृदसम्बन्धात् ॥ १६ ॥
 इति अश्मरीरोगचिकित्सा ।

अथ प्रमेहाधिकारः ।

श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकादकी ।
 कुलत्याश्च द्विता भोज्ये पुराणामेहिनां सदा ॥
 जाङ्गलं तिक्तशाकानियवान्मञ्जु अमोमधु ।
 पारिजातजयानि खवह्निगायन्त्रोणां यथक् ॥
 पाठायाः सागुरोः पीताह्वयस्य शारदस्य च ।
 जलेक्षुमद्यक्षिकताशुनेर्लवणपिष्टकान् ॥
 सान्द्रमेहान् क्रमाद्भ्रन्ति काथाञ्चाटौ समाधिकाः ॥१॥
 दूर्वाकशेरुप्तीककुम्भीकञ्जवशैवलम् ।
 जलेन कथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥
 त्रिफलारवधद्राक्षाकषायोमधुसंयुतः ।
 पीतो निहन्ति फेणां प्रं प्रमेहं नियतं दृशाम् ॥
 लोभ्राभयाकट्फलमुखकानां विडङ्गपाठाञ्जुनधन्वनानाम् ।

अथार्थनलरं वस्तिविकृतिसामान्यात् प्रमेहप्रतिकार-उच्यते ।
 श्यामाकेत्यादि ।— उद्दालगोधूमकोद्रवः, आदकी ठवरी, यथावन्निति
 ववगङ्गादिकम् । पारिजातेत्यादि । पारिजातः पारिभद्रकः, जवा
 जवन्ती, वस्तुद्विवकः, गायन्ती खदिरः । पाठायाः सागुरोरि-
 त्सेकः काथः । पीता ह्वयं हरिद्राह्वयम् । अयमर्थकः । शारदः सप्त-
 र्णः । पारिभद्रेत्यादवोऽटौ काथाः जवाद्याटौ मेहान् क्रमाद्भ्र-
 न्तीत्यन्वयः ॥ १ ॥

दूर्वेत्यादौ ।— पूतिकः करञ्जस्य लव् । कुम्भीवः पाङ्गाः, ज्वः
 शैवसंयुक्तम् । बोजे मधु क्षिपानि इडाः सन्तवन्त्यादात् । त्रिफले-
 त्यादि खटम् । लोभ्रेत्यादि ।— वोगह्वयं वामदस्य । कदम्बेत्यादि
 वोगह्वयं चरकस्य चक्रेश प्रतिबंधूत्वं विहितम् । धन्वनोधासनौ,
 दोषकोवमानी, श्यकः खदिरः, विडङ्गस्य इति खदिरस्य संघा

कदम्बशालाज्जुनदीयकानां विहङ्गघातोपवशत्यकानाम् ॥
 चत्वार एते मधुना कषायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥२॥
 अथत्याञ्चतुरङ्गुल्यान्प्रघादेः फलतिकत् ।
 खजिङ्गीरक्तवाराञ्च काथाः पञ्च समाश्रिताः ॥
 नीलहारिद्रशुक्लाख्यघारमस्त्रिष्ठकहयान् ।
 मेहान् हन्युः क्रमादेते सर्षोदो रक्तमेहनत् ॥
 काथः खज्जुरकाशमय्यतिन्दुकाख्यप्रसृताकृतः ।
 लोघ्राज्जुनीशीरकुचन्दनानामरिष्टसेव्यमलकाभयानाम् ।
 धास्रप्रज्जुनारिष्टकवत्सकानां
 नीलोत्पलानां तिनशाज्युगानाम् ॥
 चत्वार एते विहितः कषायाः
 पित्तप्रमेहे मधुसंयुक्ताः ॥ ३ ॥

चक्रं हि—बहुश्लेष्म संभोक्तो वायिकः कुष्ठनाशन इति । तेनैवदेरे-
 २पि संश्रिनं गमयति यथा भीमो भीमसेनः । चक्रं हि चरन्ने दास्यो
 विहङ्गं खाटिरोधवञ्चेति । वामटेट्युक्तमेवं अन्ये तु श्लेष्मकंमदनफ-
 लमाहः । २ ।

पित्तमेहस्य वापत्वेन वापनार्थं चिकित्सितमाह अथत्यादि-
 तादि ।— नीलादिषु पञ्चमेहेषु क्रमेण एते पञ्च योगा बोध्याः ।
 अत्र अथत्याकायेनैको योगः । चतुरङ्गुल्यादिति द्वितीयः त्वपोधा-
 देरिति तृतीयः । । त्वपोधादिषु गणोत्तमौष्ठतः । यथान्यपोधो-
 दुन्वरावत्य-पुत्र मधुङ्ग-ककुभ जम्बुकद्वय ।— पियाल-मधुक रोहिणी
 वज्जुन बदर-तिन्दु-क-गङ्गुकी कोध - भस्मातक-पलाश - नन्दीहशायेति
 अत्र पुत्रोवाकरः ककुभोऽज्जुनः नन्दीहशोगङ्गुपुण्डः । अन्ये तु
 त्वपोधादिगणदेन पञ्चपल्लवमाहः । ककालवादिति षष्ठ्यः । खजि-
 ङ्गीरक्तवारादिति ।— खिङ्गी मङ्गिष्ठा, रक्तवरो रक्तचन्दनम् । अथत्या
 मधुमः । हन्युरिति वापवेयुरित्यः । किन्वा अथत्यामेदोदुहनात्

द्विजावह्निकषयेण पाण्डुटजरामठम् ।
 तित्तां कुठञ्च सञ्चूर्णं सर्पिर्माहे पिवेन्नरः ॥
 कदरखं दरपूगं कायं क्षौद्राह्वये पिवेत् ।
 अग्निमन्त्रकषायन्तु वसुमेहे प्रयोजयेत् ॥
 पाठाश्रीषदुष्मर्णसूर्वाशिशुक्रतिदुक-
 कपित्यानां भिक्षकं कायं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ।
 कम्पिल्लसप्तच्छदशाज्जजानि वैभोतरोहीतककौटजानि ॥
 कपित्यपुष्पाणि च चूर्णितानि
 क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥ ४ ॥
 सर्वमेहहरोधात्रया रसः क्षौद्रनिशायुतः ।
 कषायार्क्षिफलादारुमुस्तकैरथवा हतः ॥ ५ ॥

पित्तजानानपि बाध्यत्वम्, बाध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुर्गमिति चरक-
 वचनात् । युक्ताद्यमेहोऽन्वमेहः । सुश्रुते कालमेहस्थानेऽन्वमेहः
 पठ्यते । रक्तमेहचिकित्सायाश्च शबौद्र इत्यादि ।— अथ खण्ड्युरका-
 यज्ञयंत्रयोः फलम्, तिन्दुकस्य फलास्थि । गोम्रंत्वादौ ।— कुचन्दनं
 रक्तदन्तम्, खरिहोनिम्बः, सेव्यपुगीरम्, नीलोत्पलानामिखल नी-
 लोत्पलैवा इति पाठान्तरम्, तनित्र आकृकः ॥ ३ ॥

इदानीमसाध्यं अपि वातिकमेहेषु यापनाद्यं योगानाह द्विजे-
 त्वादौ ।— बह्विखिलकः । पाठादिकृष्टानानां चूर्णं सुहृत्क्षौचित्तकक-
 चावे प्रक्षिप्य पिवेत् । कदरो विट्खदिरः, खदिरस्तु तदितरः, पूगं
 शगफलम् । पाठेत्वादौ ।— तिन्दुककपित्ययोः फलम्, तिन्दुकञ्च केन्दु-
 कफलम् । कम्पिल्लेत्वादौ ।— चूर्णितानिति विशेष्यपदं द्रष्टव्यं एवं वैभो-
 तकौटजादावपीति ज्ञेयम् । अन्ये तु कपित्यपुष्पाणि चेति चकाराद्
 कम्पिल्लादीनां कुचममितेऽप्युक्तवचनः । कफपित्तमेहीति कफमेही
 चेत्पर्यः ॥ ॥

फलत्रिकं दारुनिशां विशाखां
 सुखाः निक्काय्य निशांशकल्कम् ।
 पिबेत् प्रायं मधुगन्धसुक्तं सज्जेषु मेहेषु समुत्थितेषु ॥
 कंकटरीमधुर्गतिफलाश्चिकैः रमैः ।
 सिद्धः कषायः पातव्यः प्ररेहाणां विनाशनः ।
 लिफलाहारदा प्रवृक्कथः क्षौद्रेण मेहहा ॥
 कुटजाशकदार्वीरुफलत्रयभवोऽथवा ॥ ६ ॥
 त्रिफलालो हृदिशिलाजतुपथ्याश्चूर्णश्च लीङ्गमेककम् ।
 मधुगामदास्तरस इव सर्वान्मेहान्निरस्यति ॥
 शालमुष्ककम्पित्ककल्कमक्षरमं पिबेत् ।
 धात्रीरश्मि सक्षौद्रं सत्रमेहहरं परम् ॥ ७ ॥

सर्वमेहेत्यादि । अयं योगोवान्निविरंकादिपुष्पे त्रयः सुन्द-
 रसम्बादात् । धात्र्यारसः स्तरस एव व्यवहारात् । नत काण्ठत्याहः ।
 कषाय इत्यादि ।— द्वितीययोगेऽपि क्षौद्रनिशायुतमिति सम्बन्धनीयम्
 ॥ ५ ॥

फलत्रिकमित्युच्यते ।— दारुनिशा दारुहरिद्रा, विशाखा गोरु-
 चकण्ठी, निशांशक इति निशाभागकल्कं ततसहितमेव लिफला-
 दिद्रव्यं निक्काय्य विन्दित्वेति । अन्ये तु अंगशब्दोऽर्द्धाभिधायी तेन
 लिफलादीनां समुत्थितानां एकोभागः निशाबाद्यापरोभागः । एत-
 द्भागद्वयं निक्काय्य कषायं पिबेदित्यर्थः । अथरे तु निशाया अंगस्य त-
 र्धोभागः समुत्थितः काष्यापेक्षया स एव कल्कः प्रक्षेपकपक्षयो यत्
 नक्तर्हेति व्याचक्षते व्यवहारस्त्वेनेव । कटहटेरी दारुहरिद्रा ।
 कुटजाशनेत्यादावपि क्षौद्रेणोत्पन्नवर्त्तनं अशनः पीतशाकः दार्वी दारु-
 हरिद्रा अदोमुक्तं निश्चरुत् अदस्थाने अग्नीति पठति व्यवहा-
 रस्तु मुक्तकेनेव ॥ ६ ॥

लिफलेत्यादि ।— समुत्थितलिफलेकभागः, तेन चत्वारोऽङ्गानाः ।

न्यग्रोधाद्यं चूर्णम् ।

न्यग्रोधोद्वृक्षर श्लथस्योयाकारग्वधाशनम् ।
 आम्बजसू कपित्थञ्च त्रिवाली ककुभं धवः ॥
 मधुकोमधुन लोभं वरुणं पारिभद्रकम् ।
 पटोलं सेवयती च दन्ता चित्तकमादकी ॥
 करञ्जत्रिफलाश्लुभङ्गानकफलाणि च ।
 एतानि समभागानि तृणैर्दृष्टानि कारयेत् ॥
 न्यग्रोधाद्यभिदं चूर्णं मृत्ना सह लेहयेत् ।
 फलत्रयरसञ्चानुप्रिवेष्टुं विरुध्यति ॥
 एतेन पिंडुपित्त्यांश्चासुतलकाणि यानि च ।
 प्रशमं यान्ति योगेन पीडका न च जायते ॥
 न्यग्रोधाद्यभिदमूल चाम्बजसुस्थि सृच्छते ॥

त्रिकण्टकाद्यं तैलं घृतं यमकञ्च ।

त्रिकण्टकाप्रमन्तकसोमवल्कैर्भङ्गातकैः सार्तिविषैः सलोध्रैः ।
 वचापटोलाज्जुननिम्बसुसैर्हरिद्रया दीपकपद्मकैश्च ॥

अमरा रुड़वी अयञ्च पञ्चमोयोगः शालेत्पाटि ।— शालस्य वारः
 पुष्कको घण्टापाकनी तस्या मूलम् । तस्मिन्मूलस्य त्वक् ॥ ७ ॥

न्यग्रोधादिचूर्णम् । न्यग्रोधोद्वृक्षः, अशनः पीतशानः । आम्बज-
 सू कपित्थञ्चेति आम्बजसूः फलास्थि कपित्थस्य फलमित्याहुः ।
 ककुभोऽज्जुनः, धवः स्वनामख्यातः, मधुकोमधुकुमारः, आदकी ठवरो
 करञ्जस्य फलम्, श्लुः कुटजः । त्रिकण्टके वाटौ । अश्लुभङ्गकोमञ्च-
 आक इति ख्यातः । सोमवल्कः खदिरः सखैरित्युक्तः पृथगपि कल्कैः
 छेदबाधनं स्यादत आह समस्तैरिति मिलितैरित्यर्थः यथाहामपरि-
 हारार्थमिति । घातकफजं पुञ्जेषु तैलं पैतिके घृतं मिश्रं त्रिभु-
 व्बुधयेष्विति दोषत्ववत्तद्व्यप्रादुर्भावे रति मिश्रं घृततैलं यमकं यचे-

मस्त्रिषु पाठाणुरणन्दैश्च सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु ।
मेहेषु तैलं विपचेद्दृष्टंस्तु पित्तेषु मित्रं त्रिषु कृच्छयेषु ॥८॥
घान्धन्तरं घृतम् ।

कफमेहहरक्वाथसिद्धं सर्पिः कफो हितम् ।
पित्तमेहप्लनिर्गृह्णित्वं पित्ते हितं घृतम् ॥
दशमूलं करञ्जौ द्वौ देवदारुहरीतकी ।
वर्षाभूषणयोदन्ती चित्तकं सपुनर्नवम् ॥
सुधा नीपकदम्बाश्च विल्लभल्लातकानि च ।
शटी पुष्करमूञ्च पिप्पलीमूलमेव च ॥
शृङ्गप्रपलान् भागान् ततस्त्रयोयाम्बुषो पचेत् ।
यवकोलकुलत्यानां प्रस्थं प्रस्थञ्च दापयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
निचुलं त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली ॥
रङ्गवेरं विडङ्गानि वचाकम्बुकन्तथा ।
गर्भणानेन तत् सिद्धं पाययेत्तु यथाबलम् ॥
एतद्धान्धन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम् ।
कुष्ठं गुल्मं प्रमेहांश्च श्वयथुं वातशोणितम् ॥

टिप्पणः । त्रिषु पाठाणुरणन्दैश्च सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु मस्त्रिषु पाठाणुरणन्दैश्च सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु ।
मेहेषु तैलं विपचेद्दृष्टंस्तु पित्तेषु मित्रं त्रिषु कृच्छयेषु ॥८॥
घान्धन्तरं घृतम् ॥ ८ ॥

कफमेहेत्यादौ कापनिर्गृहेति शटीपादानादकृत्कृतं बोध्यम् ।
दशमूलेत्यादौ— करप्रयोः फलं नतं म लम्, मेहकुलत्वं फलस्यै,
वेति यद्वक्तं— करद्वयिंशुकारिण्युक्तं जैन्तप्रमेहनिर्दिता । सुधा सुधी
तस्या मूलम्, नीपकदम्बौ खल्लप्रहत्कदम्बौ किष्का कटस्त्रोमूकदम्बः
च चांभस्य षः, तन्मान्तरे भूकदम्बपाठात्, नीपस्थाने कापि कदम्बः

गोहोदरं तद्यार्थीषि विद्विं पीडकाश्च याः ॥

अपत्याः धोन्नादं सर्पिरेन्नियच्छति ।

इयक् तोथान्मणे तत्र पचेद्दुःश्यान्तं शतम् ॥

शतत्रयाधिके तोयमुत्सर्गक्रमतोभवेत् ॥ ९ ॥

त्र्यषणादिगुडिका ।

त्रिकटुलिफलाचूर्णतुल्ययुक्तं शुग्गुलुम् ।

गोक्षुरकाशयुक्तं गुडिकां कारयेद्भक्ष्णम् ॥

दोषकालवलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकीम् ।

न चात्र परिहारोऽस्ति कन्म कुर्याद्दूयथेप्सितम् ॥

प्रमेहान् सूत्रघातांश्च बालरोगोदरं जयेत् ॥ १० ॥

शिलाजतु प्रयोगः ।

शालसारादितोयेन भावितं यच्छिलाजतु ।

पठ्यते । इयग्दशपलान् भागान्नात दशमूत्रं प्रत्येकं दशपञ्चम्, अत्र प्रतिशतं तोयान्मण्डानं शतत्रयाधिके द्रव्ये पुनस्तुशर्गसिद्ध-
नष्टगुणमेव जडं देयं अतएव वक्ष्यते, इयकं तोयान्मण्डानं इत्यादि,
अन्मणो द्रोणः, इन्द्रस्वाह पाठान्तरमतं तोयं काश्यादष्टगुणान्म-
ण्डेति । अस्यार्थः एतदेव घृतं तन्वान्तरेऽन्यथा पठ्यते तत्र काश्या-
नष्टगुणान्कोयमुक्तम्, तत् प्रामाण्यादिहायष्टगुणं तोयं देयम् । अथ-
हारस्त्वधुना चक्रमतेनैव । निचुल इच्छनः, रोहिषं गन्धदणम् ॥ ९ ॥

त्रिकटुकेत्यादि ।—त्रिकटु लिफलाचूर्णं कोदशं तुल्यशुग्गुलु-
मुतम्, पुनः कोदशं गोक्षुरकाशेन सम्यग्युक्तं भावितं एवं कृत्वा
गुडिकां कारयेदित्यर्थः । मिश्रितलिफलाचूर्णं पत्र १ मिश्रितत्रिकटुचूर्णं
पत्र १ शुग्गुलु पत्र २ चूर्णयुक्तशुग्गुलु, भावनार्थं गोक्षुरः पत्र ४
काश्याः पात्र ४ एवं सप्ताहमातमे भावयेत् तदनु पण्डितमापक-
मितावाटिकाः काश्याः ॥ १० ॥

पिवेत्तेनैव संशुद्धदेहः पिष्टं यथाबलम् ॥
 माङ्गलानां रसैः सार्द्धं तस्मिन् जीर्णं च भोजनम् ।
 कुर्यादेवं तुलां यावदुपयुञ्जीत मानवः ॥
 मधुमेहं हिंसायासौ शं रामश्मरीन्तथा ।
 वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥ ११ ॥
 मात्तिकं धातुमप्येवं दुश्चप्राक्स्थाप्यं गुणः ।
 शालसारादिवर्गस्य काथे तु घनतां गते ॥
 दन्त लोभ्रशिवाकान्तलौहताम्ररजः क्षिपेत् ।
 बनीभूतमदग्धञ्च प्राश्य मेहान् व्यपोहति ॥
 व्यायामजातामखिलं भजन्महान् व्यपोहति ।
 पादत्रच्छतराहितोभिचाशी रुजिच्छूयतः ॥
 योजनानां शतं गच्छेदधिकं वा निरन्तरम् ।
 मोहान् जेतुं वने वापि नीवारामलकाशनः ॥ १२ ॥
 शराविकाद्याः पीडकाः साधं च्छोथवद्भिषक् ।
 पक्वाश्चिकित्सेदुब्रणवन्तःसां पाने प्रशस्यते ॥

शालसारादितोयेनेत्यादि वक्ष्यमाणरसावनविधिना श्रेयम् ।
 तेनैवेति शालसारादितोयेनैव पिवेत् । संशुद्धदेह इति बमनादिना
 पिष्टमिति चर्णितम्, तुलां यावदुपयुञ्जीत इति प्रतिदिनमर्द्धकघादिमा-
 लका । शालसारादिवर्गस्य चतुर्थभागावशिष्टे काथे पुनः पाकाद्-
 बनीभूते दन्त्यादीनां मिलितानां कृष्णं पाट्टे प्रक्षेप्यं कुटजवेहवत् ।
 शिवा हरोतकी, भारितपुटितकालचौडादिचूर्णं तस्य सर्वं विधिकौ-
 हान्करवत् । व्यायामजनितमिति मल्लयुद्धादिजनितम् । नीवारेण च
 चण्डं तेन श्यामाकाटिकमपि बोध्यं यदाह सुश्रुतः — महावने का-
 श्यामाकं नीवारामलक-कपिलस्य त्रिन्दुकाश्मलकफलमूलाहारोद्यमैः सह
 वसेदिति ॥ ११-१२ ॥

प्रसेहपीडकाविकित्सेयामाह शराविकाद्या इति ।— श्रोथवदिति ।

क्वाभं वनस्यतेर्वास्सं मूत्रञ्च व्रणशोधनम् ।
 एलादिकेन कुर्वीत तैजश्च व्रणरोपणम् ॥
 आरग्वधादिना कुर्यात् काथमुद्वर्तनानि च ।
 शालसारादिषेकञ्च भोज्या दञ्च कणादिना ॥
 सौव.रक सुरां पूक्तं तै' चीरं घृत सुङ्गम् ।
 अश्वे चुरसपिठान्नानपभंसानि वर्ज्ययेत् ॥ १३ ॥
 इति प्रमेहप्रमेहपौडकाधिकारः ।

अथ स्थौल्याधिकारः ।

व्योषाद्यशक्तू पयोगः ।

अमचिन्ता व्यवायाध्यक्षीद्र जागरणप्रियः ।
 हन्तप्रवक्ष्यति स्थौल्यं यं वखाभाकभोजनः ॥
 अस्वप्नञ्च व्यवायञ्च व्यायाम चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परियक्तुं क्रमेणातिप्रवर्द्धयेत् ॥

त्रयशोधयदिति वनस्य रिति वटादेः, वस्तमत्वं छागमूलम् । एला-
 दिकेनेत्यादि ।— एलादिगणश्च सौश्रुतः कल्ककाथावनिर्हंशगणान्तल्यात्
 अभावपेदिति वचनात् एलादिगणस्य काथः कल्कश्च । अन्ये त्वेलादि-
 गणस्य कल्कोत्पन्नं चतुर्गुणमित्याहुः । आरग्वधादिः सौश्रुतगणः ।
 काथमिति पानार्थं परिषेकाद्यञ्च । भोज्यादिमित्यादि शब्दात् पानमपि
 बोध्यं कणादिनेति पिप्पल्यादिगणेन सौश्रुतेन । निदानपरिवर्जनमाह
 सौश्रुतमित्यादि ॥ १२ ॥

इति प्रमेह प्रमेहपौडका-चिकित्सा ।

प्रमेहवत् स्थौल्यस्यापि व्यायामबाध्यत्वात् तथा दुर्लभदोजनत्वात्
 प्रमेहान्तरं स्थौल्यविकृत्मानाह प्रमेह्यादि । मधुसूक्तं वारि क्वि

प्रातश्च भुञ्जते वारि सेवितं स्थूल्यनाशनम् ।
 कण्ठमन्त्रं मण्डं वा पिबन् कृशतनुर्भवेत् ॥
 सचव्यजीरकत्रोषहिङ्गुसौवर्चलानः ।
 मस्तुना शक्तवः पीतामेदोघ्नावह्निदीपनाः ॥
 विडङ्गनागरक्षारकान्तलोहरजोमधु ।
 यवामलकचूर्णान्तु प्रयोगः स्थूल्यनाशनः ।
 व्योषं विडङ्गशिशूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 वृहत्यां द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥
 हिङ्गुकेपुकमूलानि यमानीधारुचित्तकम् ।
 सौवर्चलमजाजीञ्जदुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥
 चूर्णतैलघृतचौद्रभागाः स्युर्नानतः समाः ।
 शक्तूनां षोडशसुषोभागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥
 प्रयोगान्तस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः
 प्रमेहामूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कारुलाः ॥
 ग्रीहापाण्डुमयः शोथोमूत्रकच्छमरोचकः ।
 हृद्रोगोराजयक्ष्मा च कामश्वासो गलग्रहः ।
 क्रिमयोग्रहणीदोषाः श्वैत्रं स्थूल्यमतीव च ।
 नराणां दीयते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च जयते ॥ ९ ॥

मधुवारि चक्र सवारत्नं न कौपं जननेव यौगिकमिति वृद्धाः । सच-
 व्केत्यादि । — अन्ननिश्चलकः । शक्तव इह वक्ष्यमाणव्योषादिशक्तुषु-
 वोग्यावाप सवर्षं दूर्गात् षोडशसुषोभाः । अनेन एकवारं भोजनमा-
 हाररूपत्वादिच्छाः । विडङ्गुत्वारौ । — क्षारोयवक्षारः काबबौहं
 वज्रादि, अस्य चूर्णं मारणपुटननिश्चलत्वं पाह्यं अन्न चव्यचर्षमेव
 चक्रभागं पाह्यमिति किञ्च बौहस्य महाशीर्यत्वेन प्राधान्यादितरमि-
 त्तित्तचर्षवत्त्वं मधुना चात्रायवेह इत्यच्छाः । व्योषमित्वादी तैव-
 दृतचौद्राणां प्रत्येकमिति चर्षवत्त्वं शक्तूनाञ्च षोडशसुषोभागः सच-

अमृताद्योयुगुलः ।

वदरोपत्रकस्केन पेया काञ्चिकसाधिता ।

स्यौल्यसुतं स्यात् साग्निमन्थरसं वापि शिलाजतम् ।

अमृतात्पुटिवेखवत्सकं कलिङ्गपथ्यामलकानि युग्गुलुः ।

क्रमद्विमिदं मधुसुतं पीडकास्यौल्यभगन्दरं जयेत् ॥ २ ॥

नवकगुग्गुलुः ।

व्योषाग्नित्रिफलासुखाविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।

खादन् सर्वान् जयेद्ग्राधीन् मेदः क्षेप्यामवातजान् ॥ ३ ॥

लौहरमायनम् ।

युग्गुलुस्तालम्ली च त्रिफला खदिरं वषम् ।

त्रिष्टतालम्लुषास्तुक् च निर्गुण्डी चित्रकं शटी ॥

एषां दशपलान् भागांस्तोये पञ्चादके पचेत् ।

पादशेषं दृतः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥

द्वितीयपुर्णामेक्षया । सप्तपंचमिति जडाबोद्धितशक्तुखरुपतदा तेन
वस्तुपंचसंश्रयास्यसप्तपंचात् ज्ञेयम् । नात्वा चास्य आहारद्रव्यप्रधान-
त्वादभवत् । अत्र चित्रकम् ॥ १ ॥

वदरोत्पादि ।— वदरोपत्रं पत्रं पिष्ट्वा काञ्चिकद्वेनपेया
साध्या । साग्निमन्थेत्पादि — द्विभोयोयोगः रसः कायः शिलाजत
प्रक्षेपम् । अमृतेत्पाटी ।— मृटिः सूक्ष्मैवा, वेखोविडङ्गः, कविकू
इन्द्रियवः केषिच्छन्दोभङ्गभयात् कानिपाठं कुर्वन्ति तस्मिन्ने काञ्चि-
त्सिंभोतकः किञ्च मन्थेत्परपत्रिकावामपि इन्द्रियव एव व्याख्यातः ।
तस्याऽनन्तत्वाच्छन्दोभागाणां नात्र छन्दोभङ्गरोष आगच्छनीवः ।
क्रमद्विमिति अमृताद्या एकोभागः द्वौ मृटेरित्पादि मधुना आबोद्ध
त्रिवम् ॥ २ ॥

त्र्योपेत्पाटी ।— कानिश्चिद्वचः । युग्गुलुः पुटिवेखादि कल पिष्ट्वा

परहावशकं देयं तीक्ष्णलौहं सूक्ष्मर्यितम् ।
 पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपत्नीश्रितम् ॥
 पचेन्नाम्नमये पात्रे सुशीते चावतारिते ।
 प्रस्थार्द्धं मात्तिकं देयं शिलाजतुपलद्वयम् ॥
 एलात्वचोः पलाह्वंश्च विडङ्गानि पलद्वयम् ।
 मरिचं चाञ्जनं कृष्णा द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥
 पलद्वयम् काशीशं सूक्ष्मशूर्णीकृतं बुधैः ।
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
 ततः संशुद्धदेहसु भक्षयेद्भक्षमात्रकम्
 अनुपानं पिवेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा ॥
 वातश्चेष्वाहरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयधुं सभगन्दरम् ॥
 मूर्च्छामोहविषोन्नादगराणि विविधानि च ।
 स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥
 कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालखन्निभम् ।
 बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
 श्रीकरं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ।
 नाञ्जीयात् कदलीकन्दं काञ्चिकं करमर्दकम् ॥
 करीरं कारवेल्लञ्च षट्ककाराणि वर्जयेत् ॥ ४ ॥

तस्य शुग्धुनोः शोधितस्य च काथकरणमय एव काथमध्ये प्र-
 चेषः । सतम्बुपा सुण्डरी । पुराणसर्पिर्हंशवर्षस्थितं यदुक्तमुपमन्व-
 मित्वादि । शिलाजतु पलद्वयन्तु शोधितं भावितञ्च पाच्यम् । एला-
 त्वचोर्निवत्वा पलाह्वं, मरिचादीनां प्रस्थेन पलद्वयम्, चाञ्जनं रसाञ्जनं
 मधुनस्तु दिनान्तरे प्रक्षेप्यं मधुनः प्रस्थार्द्धं षोडशपत्नीसुखस्यौ-
 हवदस्य पात्रः क्षौडालरवदस्य मर्दनादिक्रिया बोध्या ॥ १-४ ॥

त्रिफलाद्यं तैलम् ।

त्रिफलातिविषामूर्त्वातिट्टिचित्रकवासकैः ।
 निम्बारवधषड्ग्रन्थासप्तपर्यानिशाद्वयैः ॥
 शुद्धं चोन्द्रसुराज्जणाकुठसर्षपनागरैः ।
 तैलमेभिः समं पक्वं सुरबादिरसाञ्जतम् ॥
 पानाभ्यञ्जनगण्डूषणस्युवस्तिषु योजितम् ।
 स्यूक्ततालस्य कण्डूादीन् जयेत् कफकृतान् गह्वान् ॥ ५ ॥
 शिरोपलामञ्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंखेदहरः प्रघर्षः ।
 पत्राम्बुलौहाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्धप्रहरः प्रदेहः ॥
 वासादलरसोलेपाच्छङ्खूर्णैश्च संयुतः ।
 बिल्वपत्ररसैर्वापि गात्रदौर्गन्धप्रनाशनः ॥
 हरीतकीलोध्रमरिचपत्रं चतत्त्वचोदाङ्गिमवल्कलञ्च ।
 एषोऽङ्गरागः क्वथितोऽङ्गनानां जङ्गाकषायञ्च मराधिपानाम् ॥
 गोमूत्रपिष्टं विनिहन्ति कुष्ठं वर्णोज्ज्वलं गोपयसा च युक्तम् ।
 कक्षादिदौर्गन्धप्रहरं पयोभिः शस्तं वशीलद्रजनोद्धयेन ॥

त्रिफलातैले इन्द्रसुरा गोरक्षकर्कटी मिश्रुं यथो वा ।— सुरबा-
 दिरसञ्जतमिति सुश्रुतोक्तसुरबाटिगणस्य कायस्यतृणैः ॥ ५ ॥

मेदोदोषजन्ययोः खेददौर्गन्धयोश्चिकित्साभाह शिरोपे-
 त्वादि ।— कामञ्जकमुशीरं हेमनागक्षेत्रचयंम्, पत्रं तेलपत्रं तमा-
 लपत्रमित्यत्रे, अम्बु वाककम्, लौहमगुरुचन्दनं चेतचन्दनम् । शङ्ख-
 चूर्णेन संयुतमिति दग्धशङ्खचूर्णेन एवं बिल्वपत्ररसोऽपि ।

हरीतकीत्यादौ ।— अरिचपत्रं निम्बपत्रम्, दाङ्गिमवल्कलं दलस्य
 कक्षस्य वा, अङ्गरागोवर्षाभाह । जङ्गाकषाय इति गजवाजिवाह-
 नेन विवर्यंभोजङ्गयोश्चूर्णप्रसादनार्थं कषायाविशेषनमित्यर्थः । युक्तं
 मेदिनीकरकोषे “कषायोरसभेदे च निर्यासे च विशेषण” इति ।

गोमूत्रमित्यादि । गोमन्तरं वर्णोज्ज्वलं हरितालं बल्लव

चिञ्चापत्रस्वरसञ्चितं कक्षादियोजितं जयति ।
 दग्धहरिद्रोद्वर्तनमचिराद्देहदौर्गन्धम् ॥
 दलजललघुमक्षयाभयविलेपनं हरति देहदौर्गन्धम् ।
 विमलारणालसहितं पीतमिवालम्बुषाचूर्णम् ॥ ६ ॥
 इति स्थौल्यदौर्गन्धप्रचिकित्सा ।

अथोदराधिकारः ।

उदरे दोषसम्प्लौकुक्षौ मन्दोयतोऽनलः ।
 तस्याङ्गोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघुनि च ॥
 रक्तशालीन् यवान् सुद्धान् जाङ्गलाञ्च मृगद्विजान् ।
 पयोमूत्रासवारिष्टमधुमीधु तथा पिबेत् ॥
 वातोदरं बलवतः पूर्वैः स्नेहैरुपाचरेत् ।

इत्यन्ये । हरिताकं गोमूत्रपिष्टं कुष्ठं हस्ति गोपदका वृक्षमिति
 पिष्टं तद्देव दौर्गन्धहरम्, तथा रजनीहयेन सङ्कितं तद्देव हरिताकं
 पयोभिः क्षीरैः पीष्ट्वा तिलकटानं वगीकरस्यं भवतीत्यर्थः ।

चिञ्चेत्यादि ।— चिञ्चापत्रस्वरसेन सञ्चितं कक्षादियोजितं पुट-
 दग्धहरिद्रां पिष्ट्वा उद्वर्तनं कार्यमिच्छते । जनदोषेत्यादि टकं तेज-
 पत्रम्; अन्नं वानकं, कषुगुरु, मन्थयजं चेत्यन्धम्, अमरमुषीरम्,
 अक्षयुषा पुण्डरी ॥ ६ ॥

इति स्थौल्यधिकारः ।

उदरोदसेवधाधन्मात्रं स्थौल्यानन्तरपुटरचिकित्सायाह
 उदर इत्यादि । उदरे उदररोगे । वातोदरमित्यादि मनु विद्वज्जेव
 स्नेहपानमजीर्णोदरी उपरीति वचनात्, स्नेहपानं न सिद्धं तथा
 नोदरी नातिवारात्तेत्यादिना संदोषविद्वः तन् उपपन्न स्नेहसंदो-

खिग्धाव खेदिताङ्गाय दद्यात् खेद्विरेचनम् ।
 हृते दोषे परिष्कानं वेष्टयेद्वासोदरम् ।
 तथास्यानवक्रोशत्वाद्वायुनाध्मापयेत् पुनः ॥
 दोषातिमात्रोपचारात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।
 रुन्धवत्युदरं तस्यान्नित्यमेनं विरेचयेत् ।
 निरिक्ते च यथादोषहरैः पेया वृताहिता ॥ १ ॥
 वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्यलीलवणान्वितम् ।
 शर्करामरिचोपेतं स्वादुपित्तोदरी पिबेत् ॥
 यमानोसैन्धवाजानीव्योषधुक्तं कफोदरी ।
 पिबेन्मधुसुतं तक्रं व्यक्ताब्धं नातिपेक्षवम् ॥
 मधुतैलवचामुसुतीशताञ्जाकुष्ठसैन्धवैः ।
 वृक्तं बीधोदरी जातं सव्योषन्तु दकोदरी ॥
 बद्धोदरी तु हृषादीषकाजानीसैन्धवैः ।
 पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्यतीक्ष्णोद्वसंभुतम् ॥
 मूत्रप्रणयचारलवणैर्बुक्तन्तु निचयोदरी ।
 गौरवारो चकार्पाणां समन्दाग्निप्रतिधारिणाम् ॥
 तक्रं वातकफार्पणामस्यतत्वाय कल्पयते ॥ २ ॥

पदेशः उच्यते अतन्मदोर्निबंधो वाच्यः नत मोधनार्थतोः अन्धवा
 दोषहरणस्य इच्छरत्वात् । परिष्कानं क्षीयं तथेति वस्त्रवेष्टनेन । उदरे
 पुनः पुनः मोधनोपपत्तिमात्रं दोषातिमात्रेत्यादि ।-- स्रोतोमार्गं
 स्रोतोबुद्धं मार्गं च द्रोक्ष्यं पुच्छद्वयमागंवाचो । यथादोषहरैरिति ।
 वस्त्रिसुदृढो दोष उद्भूतकाल तहोपप्रकलनीकैर्दंशमूलादिभिः ॥ १ ॥
 यमानोत्यादि ।--नातिपेक्षवमित्यन्नेकोबोगः, नातिपेक्षवं नाति-
 तवुः । अन्धे तु कफोदरीत्वत्वेन एकएवाहः । तत्र यमानोसैन्धवा-
 जानी मधुस्थोः कफोदरीति वाक्यविरोधात् । रुन्धतैवेत्यादौ जात-
 मिति-च्छेदः, वृक्तातदधिभवमित्यर्थः । सव्योषन्तु दकोदरीति दकोदरो

वातोदरे पयोऽध्यासो निरुहो दशमूलिकः ।

सोदावर्ते वातघ्नान्धतैरण्डानुवासनः ॥ १ ॥

वासुद्राद्यं चूर्णम् ।

वासुद्रसौवर्णलहैश्वर्यानि चारं यवानामजमोदकञ्च ।

चपिप्पलीचित्रकचङ्गवेरं हिङ्गुविडङ्घोति समानि कुर्व्यात् ॥

एतानि चूर्णानि घृतञ्चूतानि भुञ्जीत पूर्व्वं कवलं प्रशस्तम् ।

वातोदरं गुल्ममजीर्यं मुक्तं वायुप्रकोपं ग्रहणोच्च दुष्टम् ॥

अर्थासि दुष्टानि च पाण्डुरोगं भगन्दरञ्चेति निवृन्ति सद्यः ॥४॥

पित्तोदरे तु वलिनं पूर्व्वमेव विरेचयेत् ।

अनुवास्यावलं क्षीरवन्तिशुद्धं विरेचयेत् ॥

तु सद्योपं तक्रं पिनेदित्यर्थः । टीका ४० वसानी । निचटोदरी चपिपाओ-
दरी । गौरव इत्यादि चसंस्कृतस्य वेदवदक्रस्यानं गुण इति ॥ २ ॥

वातोदर इत्यादि ।— पयोऽध्यास इति क्रमेण वदार्थं वल-
ननामकरं प्रकोनिवर्तनीवम् । नोऽहोदशमूलिक इति दा इत्याकारेण
निरुहः कार्य इत्यर्थः । अथ चू तोऽस्य विरेचनद्रव्यमुक्तः कार्यः चरक-
प्रकाशात् । सोदावर्ते वातोदर इत्यन्वयः । वातघ्नान्धतैरण्डा-
नुवासन इति वातघ्नद्रव्यैश्च वा अण्डैश्च काञ्जिकादिभिः घृतजैरण्ड-
वित्तेरण्डतैश्च अनुवासनं वस्य कर्तुं । च तथा इति, अनुवासनस्य सोऽह-
रूपत्वात् एरण्डपदेनैरण्डतैश्च मुच्यते ॥ १ ॥

वासुद्रेत्यादि ।— यवानां चारः यवचारः । अस्य हिङ्गुचक्र-
वदुपयोगः । चर्तानीत्यनरं संज्ञिष्यापीति शेषः ॥ ४ ॥

पित्तोदरेतित्यादि ।— क्षीरप्रधानोवलिः, क्षीरवलिः, अथ वलिनं
पुरुषं पूर्व्वमिति अनुवाहनमकृत्यैव विरेचयेत् । अथ च पुनरादावनुवासन
अत्रः क्षीरवलिशुद्धं विरेचयेत् । विरेचोऽस्मान्निवचजननामकरमेव
कार्यः । चङ्गं हि वाधते— इत्यर्थं अनुवास्यादौ शोषयेद् क्षीरव-
लिनः । वाते चाश्विबलं क्षिण्यं तथा भूयोविरेचयेदिति । केन
विरेचयेदित्याह पयसेत्यादि । अतोऽवूवडचस्य कथं पाप्यं विरे-

पयसा बलिदत्कल्पोनोद्भूकण्ठेन वा ।
 वातसात्त्रायमाणाभ्यां चतेनारग्वधेन वा ॥ ५ ॥
 कफादुदरिण्यं शुद्धं कटुचारास्रयोजितम् ।
 मूत्रारिण्यस्कृतिभिर्यामयेच्च कफापहैः ॥
 बन्धिपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
 शोचोदरे शोचहं कन्धोदरहरन्तथा ॥
 खिन्नाय बहोदरिणे मूत्रं तीक्ष्णौषधान्वितम् ।
 चतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुनाशनम् ।
 परिस्रंशीनि चान्नानि तीक्ष्णानि विरेचनम् ।
 शिट्रोदरश्चते खेदात् शेषोदरमदाचरेत् ॥

एकत्वात् एवं चारग्वधस्यापि फलं वातसा चण्डं कफा पयसेति चण्डं च
 संबध्यते । बलिदत्कल्पोन पयसेत्वेन्नोद्योगः उद्भूकण्ठेनेति द्विविधः
 वातसादिरारग्वधान्तरपरः जातुकर्यमन्वादात् । अन्ये तु ब लिङ्ग
 कल्पोनोद्भूकण्ठेनेत्युद्योगः यथा बलिङ्गकल्पोन वातचारग्वधा-
 न्वेन च द्वितीयोद्योग इत्याहुः ॥ ५ ॥

कफादिहार्द ।— शुद्धमिति वजनव्यतिरिक्तशोधनेन विद्युद्धमि-
 त्तर्षः वजनस्योदरे निषिद्धत्वात् कटुचारास्रयोजितमिति कुटुचार-
 युक्तैरक्षैः पेदादिभिः । कृतसंघर्षं नित्तर्षः । अयस्कृतिर्नवायवादिः
 किन्वावस्तुतयोरसावनोक्तबौद्धप्रयोगाद्वरकोक्ताः ज्ञेयाः ।

बन्धिपातोदर इत्यादौ सर्वायथोक्ता इति प्रत्येकं वातोदरा-
 दिविहितः सर्वायथ बन्धिपातोदरे काव्याः ।

शोचोदर इत्यादौ ।— शोचहं कन्धं वज्रमायं तथोदरहर-
 निति शोचोदरहरम् । शोचोदरचिकित्सा च वाच्यः । लिङ्गात्रे-
 त्रादि ।— निरूहस्य उत्सर्गं त एव चतैलवणत्वो विद्मै चतैलवण-
 चमिनि पदं तैलवणवोरजाधिकदानोपदर्शनार्थम् । बन्धिपदुदको-
 दराणाञ्च वयस्यास्यापकं निषिद्धं तथाप्यवस्थाविशेषे निरूहदानमिह
 च वम् । परिस्रंशीनितानुशोभीनि । शिट्रोदरमित्यादि ।— वाभटस्य ।
 यद्यपि प्रयोगपत्रभाषाव शिट्रान्शोदरं कथामिदमेव शिट्रोदरः

जातं जातं जलं स्वाद्यं शास्त्रोक्तं शुद्धकर्म च
 जलोदरे विशेषेण द्रवसेवा विवर्जयेत् ॥ ६ ॥
 देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः ॥
 माश्वशन्धैः सगोमूत्रैः मद्दिह्यादुदरं शनैः ॥
 मूत्राख्यटाबुदरिणां देके पाने च योजयेत् ।
 क्षुहीपयोभावितानां पिप्पलीनां पयोऽशनः ॥
 सहस्रस्र मयुञ्जीत शक्तो जठरामयी ॥ ७ ॥
 शिलाजतुनां मूत्राणां गुग्गुलोत्प्लेफद्वय च ।
 क्षुहीपीरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥
 क्षुक्पयसा परिभाविततण्डुलपूरैर्निम्बितः पूषः
 उदरमुदारं हिंस्याद्बोगोऽयं सप्तरात्रेण ।
 पिप्पलीवह्निमानं वा कल्पदृष्टं प्रयोजयेत् ।
 जठराणां विनाशाय नास्ति तेन खमं भुवि ॥ ८ ॥

बाध्यशुक्तं तथापि प्रायः शब्देन तत्रावाध्यताञ्जलिचारस्य दर्शितत्वात्
 विकिञ्चितमिदं वापनार्थम् ।

कृते खेटाटितप्रनेन खेटस्य छिद्रोदरे खेटदुष्टेऽनर्थाद्दे-
 वरतवा निषेधः । शास्त्रोक्तमिति शब्दाशास्त्रोक्तम् ॥ ६ ॥

देवदारुवित्तप्राप्तौ ।— उवाचः किञ्चुनक्तस्य फलं पाश्यां उदर-
 दुःखत्वात् । क्षुहीपवदरताटि ।— अत्र एषविंशतिवाराम् भावयेत्
 चारुमार्गिकत्वात् । अथकारुण्ये कृप्यवारभावन्वा । एतान् पिप्प-
 लीसङ्घिकां स्निग्धैः यद्वा कोष्ठानुरूपं प्रतद्वृत्तेकालरं वृत्तरं वा
 विरेचनार्थं क्षीरेण । पिपेह सहस्रान्त मयुञ्जीतेति—उदुच्छं पिप्पली-
 नजनवा चावता कावेन सहस्रं पूर्यंतद्वयैः एतच्चोत्प्लेफवचनं तेन
 सहस्राटकांगपि बोध्यम् ॥ ७ ॥

शिलाजतुनां जठरादौ ।— त्रिफलस्येति गुग्गुलोत्प्लेफद्वय ।
 वनाचान्तगतमपि प्रयोगदं चकाराश्लेषाजलादिभिः प्रतेजकं वन-

पटोलाम् चूर्णम् ।

पटोलमूलं रजनी विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।
 कम्प्लुकं नीलिनीञ्च त्रिष्टताञ्चेति चूर्णयेत् ॥
 षडाद्यान् कार्षिकानन्तग्रास्त्रीञ्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
 कृत्वा चूर्णं ततोमुष्टिं गवां मूत्रेण नापिवेत् ॥
 विरिक्तोजाङ्गलरसैर्मुञ्जीत ऋदुमोदनम् ।
 मण्डं पेयाञ्च पीत्वा च सव्योषं षड्दहं पयः ॥
 ऋतं पिवेत्तु तच्चूर्णं पिवेदेवं पुनः पुनः ।
 हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥
 कामलां पाण्डुरोगञ्च श्लययुञ्जापकर्षति ॥ ८ ॥
 नारायणं चूर्णम् ।

यमानी हृषुषा धान्यं त्रिफला सोपकुञ्चिका ।
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धाश्टी वचा ॥
 शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्तका ।
 द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥

ध्यते स्रुगितग्रादौ—पूपः पिष्टकम्, उदारमिति षड्दहं कल्पदृष्टमिति चरकोक्तसंवायनविधिदृष्टम् ॥ ८ ॥

पटोलमूलमित्यादौ—त्वच इति निरस्थित्रिफलापहृणार्थम् । षडाद्यान् कार्षिकानिति पटोलमूलादीनां षस्यां प्रत्येकं कर्षभाग इत्यर्थः । नीलिनी द्वित्रिचतुर्गुणानिति कम्प्लुकादवस्त्यः क्रमात् कार्षिकभागापेक्षया द्वित्रिचतुर्गुणा इत्यर्थः । नीलिनी निडवुह्वा तस्याश्च फलं दत्तवामटवन्मादात् । मुष्टिरिति पलं विरिक्तोजाङ्गलरसैरित्यादि ।— विरेचनदिने क्षीरं भेषजे ऋदुमोदनमण्डपेयानामन्यतममग्निवहापेक्षया उपयोज्यम् । तः ऊर्ध्वं षड्दहं यथोक्तं पयः, ततः सप्तमेऽहनि पुनः पटोवादिचूर्णं पेयः, एवं पुनः पुनः कार्यः ॥ ९ ॥

यमानीत्यादौ—उपकुञ्चिका कृष्णजीरकः, कारवी रेषन्कृष्ण-

विडङ्गश्च समांशानि दन्त्याभागत्वयन्तया ।
 त्रिवृद्विशाले द्वियुगे सावला स्याच्चतुर्गुणा ॥
 एष नारायणो नाम चूर्णोरोगगणापहः ।
 नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगाविष्णु मिवासुराः ॥
 तक्रोणोदरिभिः पेयोशुक्लिभिर्विदरास्त्रुना ।
 आबद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
 दधिमण्डेन विस्सङ्गे दाडिमास्त्रुभिरर्शमैः ।
 परिकर्ते च वृक्षास्त्रै रूष्णास्त्रुभिरजीर्यके ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्यासे गलग्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्विमे विषे ।
 यथाहं खिग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥१०॥
 दन्ती वचा गवाक्षी च शङ्खिनी तिलकं त्रिवृत् ।
 गोमूत्रेण पिवेत् कल्कं जठरामयनाशनम् ॥
 सक्षीरं माहिषं मूत्रं निराहारः पिवेन्नरः ।
 शाम्यत्यनेन जठरं सप्ताहादिति निश्चयः ॥
 गवाक्षीशङ्खिनीदन्तीनीलिनीकल्कसंयुतम् ।
 सर्वांदरविनाशाय गोमूत्रं पातुमाचरेत् ॥

क्षुद्रजीरकं जीरकशब्देन च प्रसिद्धं महज्जीरकं अजगन्धा अजमोटा
 स्वर्णक्षीरी कङ्कुरः दन्त्याभागत्वयमाद्यभागपेक्षया एवं त्रिवृद्विशाल-
 योरव्याद्यभागपेक्षया प्रत्येकं द्वैरुख्यं सावला चम्पकषा । नाराय-
 णसंज्ञानिमित्तमाह नैनमित्यादि एतेन नारायणसाधन्यार्थावधारण-
 संज्ञायुक्तं भवति । यथाहंमिति वचनादन्यैरपि दोषव्याधिविपरीतै-
 र्द्रव्यैः पानमिदं दर्शयति ॥ १० ॥

दन्तीत्यादौ— गवाक्षी गोरक्षकण्ठी शङ्खिनी चेतुष्का ।
 सक्षीरमित्यादौ— माहिषं मूत्रं पचमेकं द्वयं वा पीत्वा विरेके षति

अर्कपत्रं सलवणमन्तर्धुमं दहेत्ततः ।
 मसुना तत् पिबेत् चारं गुल्मीञ्जीहोदरापहम् ॥
 पीतः ङीहोदरं हन्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः ।
 अश्ववेतसंयुक्तः शिग्रुक्वाथः ससैन्धवः ।
 गृहीत्वा यस्य संज्ञां पाटयित्वेन्द्रवारुणीमूलम् ।
 प्रक्षिप्यते सुदूरे शार्भ्यत् ङीहोदरं तस्य ॥
 रोहितकाभयाक्षोदभावितं मूत्रमम्बु वा ।
 पीतं सवर्द्धोदरङ्गीहमेहार्थः क्रिमिगुल्मानुत् ॥ ११ ॥
 देवदुमं शिग्रुमयूरकञ्च गोमूत्रपिष्टामयवाश्वगन्धान् ।
 पीत्वाशु हन्यादुदरं प्रहृष्टं क्रिमीन् सशोथानुदरञ्च दूष्यम् ॥
 दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाभयाक्वाथः ।
 जयति जलोदरशोथञ्चीपदगलगण्डवातरोगाञ्च ॥
 हरीतकीनागरदेवदारु पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः ।
 सशुग्गुलुमूत्रयुतञ्च पेयः शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥
 एरण्डतैलं दशमूलमित्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।

गोक्षीरमेव पीत्वा स्यात्तव्यमित्युपादिशन्ति । अर्कपत्रं सलवणमिति
 सैन्धवेन तस्य परिणतार्कपत्रं गृह्णन्ति पीत इत्यादौ ।— पिप्पल्या-
 दिद्रव्यचतुष्टयं प्रक्षेप्यम् । रोहितकहरीतक्योश्च यं कर्षणं पञ्चदशपरि-
 मितं गोमूत्रमम्बु वा स्वाव्यमिति केचित् अन्ये तु रोहितकहरी-
 तक्योः क्षौदैः खण्डखण्डरूपैः शिलायां किञ्चिदवशुसैः सप्ताहं
 भाषितं मूत्रमम्बु वेत्याहुः । परमटप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

इदानीं उदरोपद्रवभूतशोथसम्बन्धे सति चिकित्साविशेषमाह
 देवदुममित्यादि । मयूरकमपामागंम् । मूलमत्र योगद्वयेऽपि, मूलं
 घषणं पानञ्चेत्याहुः । इन्द्रोष्पनिकायान्तु देवदुमादि अश्वगन्धान्
 यकोयोगः अथवा शब्दोऽपि पूर्वयोगापेक्षया इत्युक्तं व्यवहारस्तु
 योगद्वयेनेति । दशमूलेत्यादौ ।—क्वाथ इत्यत्र युक्त इति पाठे क्वाथ

निहन्ति वातोदरशोथमूलं कायः समूतोदशमूलजम् ॥
 पुनर्नवा निम्बपटोलशुण्ठितिक्ताभयादार्ढ्यस्यताकषायः । ।
 सर्वाङ्गशोथोदरकासमूलखासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥

पुनर्नवाष्टकः ।

पुनर्नवां दार्ढ्यभयां शुद्धूचीं पिबेत् समूतां महिषाण्युक्ताम् ।
 त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकाङ्ककफामयेषु ॥
 गोमूत्रयुक्तं महिषीपयो वा क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रम् ।
 क्षीरान्नसुकुक्तेवलमेव गन्धं मूलं पिबेद्वा श्वयथूदरेषु ॥
 पुनर्नवा दार्ढ्यस्यता पाठा विस्मं श्वदंष्ट्रिका ।
 वृहत्सौ द्वे रजन्यौ द्वे पिप्पल्यञ्चिक्कं वृषम् ॥
 समभागानि संचूर्ण्य गवां मूत्रेण ना पिबेत् ।
 बद्धप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रविसारिणम् ॥
 हन्ति शोथोदराण्यष्टौ व्रणांश्चैबोद्धतामपि ॥
 पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विशुण्ठीकततण्डुलम् ।
 साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् प्रायसं ततः ॥

इति शेषः । हरीतक्यादौ ।— प्रतिदिनोपयोगे रुग्णुलोर्न-
 मकचठपत्रं गोमूत्रस्त्राङ्गपत्रं कर्षी वा प्रक्षेपः । विरेचने तु
 कन्तं च प्रचूरत्नमनयोः । अतः प्रलवङ्गकोष्ठे तु गोमूत्रेणैव काथं कृत्वा
 रुग्णुलोर्नं प्रक्षिप्य व्यवहरन्ति । एरण्डतैलप्रक्षेपाद्गण्डमल इत्येको-
 योगः, गोमूत्रप्रक्षं पान्निफलाकाथ इति द्वितीयः अतः प्रलवङ्गकोष्ठे
 गोमूत्रेणैव त्रिफलाकाथ इति बहन्ति । एवं गोमूत्रप्रक्षं पाहोमूत्रेण
 दशमूलकाथं कृत्वाऽपि चेत्याहुः । पुनर्नवेतग्रादि ।— पुनर्नवादीनां
 पृथं रुग्णुलोर्नसंयुक्तं गोमूत्रेण मेघं तथाच तन्नालदे — पिबेद्दुग्गन्-
 भंयुक्तं शोथोदरविनाशनमिति । अत्र हरीतको रुग्णुलोर्नस्य विवि-
 तव्यंश्च इत्याहुः अन्ये तु पुनर्नवादीनां काथे गोमूत्रं रुग्णुलोर्नस्य
 प्रक्षिप्य व्यवहरन्ति । क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रमिति त्रिफलायाः

हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ।
सिद्धोभिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥ १९ ॥

दशमूलकषट्पलकं घृतम् ।

दशमूलतुलाह्वरसे सवारैः पञ्चकोलैः पलिकैः ।
सिद्धं घृताह्वपात्रं द्विमसुकमुदरगुल्मानम् ॥ १३ ॥

चित्तकघृतम् ।

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्तकात् पले ।
कल्को सिद्धं घृतप्रस्थं सवारं जठरी पिवेत् ॥ १४ ॥

विन्दुघृतम् ।

अर्कक्षीरपले द्वे च खुहीक्षीरपलानि षट् ।

काथः कल्को वा । क्षीराक्षमिति क्षीरमात्रेणाक्षमुक्त्वा पुनर्नवेतग्रा-
दी ।— विलस्य मूत्रं शोथोदराखण्डाविति शोथान्यखावुदराणी-
तर्यैः । पुराणमितग्रादि पुराणमानस्य मूत्रं पत्रमात्रं दरदन्तित-
ण्डुकस्य पलद्वयं क्षीरतोयाभ्यां समाभ्यां साधयित्वा पायसः कार्थः
अस्यापयोगे परमाद्यध्वजनं नाञ्जीयादितग्राहः योगोऽयं शोधमात्रेऽपि
प्रभवति ॥ १२ ॥

दशमूलकषट्पलके ।— दशमूलस्य ठकाह्वं पञ्चाशत्पलानि तस्य
काथ इतर्यैः घृतस्याह्वपात्रमर्द्धाह्वकं प्रस्थद्वयमितर्यैः । द्विमसुक-
मिति घृतमपेक्ष्य द्विगुणं मन्वितर्यैः । चरकोक्तदशमूलकषट्पलके हि-
शट्ः प्रस्थे न तथाह्वपलिकैरितर्येण च बोध्यः तेन दिग्गुणादीनां हि-
रिति दिग्गुणाह्वपलैः षट्पलानिति भवन्ति तथा प्रस्थे न च द्विचम्ब-
न्धात् प्रस्थद्वयं भवतीति एकवाक्यता बोध्या ॥ १३ ॥

चतुर्गुणेतग्रादि ।— अत्र चार इतर्येण चारस्यापि च पत्रमेकं
देयं अत्रार्थे तन्मान्तरं यथा अग्निचारपलाभ्यां द्विमूलं चतुर्गुणं
घृतप्रस्थमिति ॥ १४ ॥

अर्कक्षीरेत्यादि ।— स्थाना स्थानमूत्रा निवृत् । निरिक्तयिंका

पथ्या कम्प्लेकं श्यामा चम्प्याकं गिरिकर्णिका ॥

नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकन्तथा ।

एतेषां पक्कं भर्गैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

अथास्य मलिने कोष्ठे विन्दुमात्रं प्रदापयेत्

यावतोऽस्य पिवेद्विन्दुं स्नावद्वारान् विरिच्यते ॥

कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।

शमयत्युदराख्यदौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

एतद्विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥ १५ ॥

नाराचघृतम् ।

दधिमण्डादके सिद्धात् स्तुक्क्षीरपरिकल्कितात् ।

घृतप्रस्थात् पिवेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥

तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यदृगुणे पिवेत् ।

स्तुक्क्षीरपलकलोने त्रिवृताष्टपलेन च ॥

स्तुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्गसिंहीतिवृञ्चितककल्कः कृन् ॥

घृतं विपाकं कुडवप्रमाणं तोयेन तस्याचमयाद्दर्कर्मम् ।

श्वेतापराजिता, नीलिनी नीलवक्त्रा चत्वा पाकार्थं जलं चतसृणं देयम्, अतएव क्वचित् घृत्संप्रहे दृश्यते स्तुक्क्षीरयोस्तु पयसा पाकस्यानुपपत्तितः । जलं चतसृणं देयं पाकार्थं विन्दुं सर्पिधीति । मात्रा तु कोष्ठानुद्वेषा माषकमेकं ह्यं वा प्रचरति मलिन इति मनवच्छे ॥ १५ ॥

दधिमण्डेत्यादि ।— तद्वदेति पूर्वोक्तप्रकारेणोत्थिताद्घृतात् । चरके हि क्षीरद्रोणं सधाक्षीरप्रस्थाद्द्वैसहितम् । दधीति पूर्वोक्ते क्षीरद्रोणे सधाक्षीरप्रस्थाद्द्वै प्रक्षिप्य दधि करणीयं ततः तद्दधि मथित्वा घृतं चम्प्यादनीर्यमिति प्रकार उक्त इति । तथा सिद्धमित्यादि ।— अत्रापि पूर्वोक्तप्रकारनिष्पादितदधिमन्थनसिद्धं घृतमिति तथा शब्दार्थः । एतयोर्घृतयोरनुदानं तथा विरेकान्तरीयोविधिश्च चरकोक्त

पीत्वोष्णमन्त्रोऽनुपिवेद्विरक्ते पेयां सुखोष्णां धितरेद्विधिञ्चः ॥
 नाराचमेतज्जठरामयानां युक्तोपयुक्तं शमनं प्रदिष्टम् ॥ १६ ॥
 इति सर्वोदरचिकित्सा ।

अथ श्लेहाधिकारः ।

यमानिकाचित्तकयावशूकषड्पय्यिदन्तीमगधोद्भवानाम्
 श्लेहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाब्जना मसुसुरासवैर्वा ॥
 पिप्पलीं किंशुकक्षारभावितां संप्रयोजयेत् ।
 गुल्मश्लेहापहं वह्निदीपनीञ्च रसायनीम् ॥
 विडङ्गाज्याग्निसिन्धुत्यशक्तून् दग्ध्वा वचान्वितान् ।
 पिबेत् क्षीरेण संबूर्यं गुल्मश्लेहोदरापहम् ॥ १ ॥
 तालपुष्पभवः क्षारः सगुडः श्लेहनाशन ।
 क्षारं वा विडङ्गणाभ्यां पुतीकस्याञ्चनिस्तुतम् ॥

एवानुसरणीय इति । स्तुहीक्षीरेत्वाटौ ।— सिंही कण्टकारी, यूक्तो-
 पयुक्तमिति कोष्ठाद्याग्निबलापेक्षया इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इत्युदराधिकारः ।

श्लेहद्वयगा उदरसन्धवादनन्तरं श्लेहचिकित्सामाह यमानी-
 त्यादि ।— षड्पय्यिपिप्पलीमूलं चक्रे हि रत्नकोषे—“पय्यिपं पि-
 प्पलीमूलं षड्पय्यि चटिका शिव” इति । पिप्पलीमित्यादि ।— किं-
 शुक्रः पन्नाथः तत्क्षारोदके सप्रधा भावितां पिप्पलीम् । पिप्पली-
 बद्धमान क्रमेण योजयेत् दुग्धपानमप्यत्रोपदिशन्ति वृद्धाः । विडङ्गे-
 त्यादि ।— विडङ्गादीनां चूर्णं घृताक्तं कृत्वा धनधूमं दहेदित्यर्थः ।
 ततः संबूर्यं क्षीरेण पिबेत् । अन्ये तु कपासे कृत्वा एवमेव दहेत्
 न पुनरन्धूममित्याहुः । व्यवहारस्तु पूर्वोक्तैव ॥ ॥

तालपुष्पेत्यादावन्धूमक्षार इति । सगुडः समगुडः । क्षारस्य
 च माषकचतुष्टयेन व्यवहारः । क्षारंवेत्यादि ।— पूतिकस्य बाटाक-

शीहयत्प्रशान्तार्थं पिबेत् प्रातर्यथावसम् ।
 पातव्योद्युक्तः क्षारः क्षीरेणोदधिभुक्तिजः ॥
 पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्याः शीहशान्तये ॥ १ ॥
 भङ्गातकाभयाजाजीरुङ्गेन सह म्लोदकः ।
 सप्तरात्रान्निहन्तग्राभु शीहानमतिदारुणम् ॥
 शोभाञ्जनकनियू^१हं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ।
 पलाशक्षारयुक्तं वा यवक्षारं प्रयोजयेत् ॥
 तिलान् सलवणाञ्चैव घृतं घट्पलकं तथा ।
 शीहोद्दिष्टां क्रियां सर्वां यत्नतः संप्रयोजयेत् ॥
 लशुनं पिप्पलीमूलमभयाञ्चैव भक्षयेत् ।
 पिबेद्भूमत्तगण्डुषं शीहरोगविमुक्तये ॥
 शीहजिञ्जरपुङ्खायाः कल्कस्तक्रेण सेवितः ।
 शरपुङ्खरसं चर्व्यं जग्ध्वा पेयाभुजाथवा ॥
 शर्दिष्टानियू^१हः ससैन्धवतिन्तिडीकसंमिश्रः ।

रङ्गस्य मूत्रक्षारम् । अथ इति काञ्चिकं निस्तुतमिति सप्रधा परि-
 स्तुतं अथपरिस्तुतं पूतिकरङ्गक्षारं विङ्गलवणपिप्पलीप्रसेधेण पायवे-
 दित्वाङ्कः तेन अम्बुनि जले निस्तुतमसदर्थ एव वाशब्दः पूष्ययोगा-
 पेक्षया उदधिभुक्तिजः युक्तास्कोटः । युक्तिज इति वसोवसाद्यपेक्षया
 पयसा वेत्यादि श्लोकाङ्गो^० हन्देन पठ्यते तद्दृशंनान्नाक्रसंपपेदपि केचित्
 पठन्तिः किन्तु हन्दे पिप्पलीवर्द्धमानं न पठ्यते । तत्र तत् पाठो न
 दृश्यत एव इह त अथे वर्द्धमानं अक्षमेवेति तस्मात् पयसेति
 श्लोकाङ्गमत्र न पठनीयमेवेति ॥ २ ॥

भङ्गातकैत्यादि ।— अष्टम् । शोभाञ्जनेत्यादौ नियू^१हः कायः,
 अग्निस्त्रिकः, पलाशक्षारयुतं इति पलाशक्षारोदकयुक्तं सप्तन सप्ता-
 दात् । तिलान् सलवणानिति तस्यातिवाएव ससैन्धवा भङ्गाः सन्ते
 त तिलनाशक्षारोदकं सलवणं पेयानित्वाङ्कः अरुहाराद्य पुष्येयैव
 घृतं घट्पलकमिति चकरोक्तम् ।

श्रीहव्युपरमोयोगः पक्कावरसोऽथवा समधुः ॥
 रोहितकाभयाक्षोदभावितमूर्ध्मज्जु वा ।
 शीतं सर्वोदरञ्चैहमेवार्थः क्रिमिसुखायुत् ॥ ३ ॥
 दध्ना सुक्तवतोवामबाहुमध्ये शिरां भिषक् ।
 विध्येत् श्रीहविनाशाय यत्कन्नाशाय दक्षिणे ।
 श्रीहानं मह्येद्वाङ् दुष्टरक्तमृत्तये ॥ ४ ॥

माणाद्यगुहिका ।

माणमार्गान्मृतावासास्थिराचितकसैन्धवम् ।
 नागरं तालखण्डञ्च प्रत्यग्रन्तु त्रिकार्षिकम् ॥
 विडुसौवर्चलक्षारपिप्पल्यश्चापि कार्षिकाः ।
 एतच्च गीकृतं सर्वं गोमूत्रस्याढके पथेत् ॥
 सान्द्रीभूते शुडीं कुर्याद्दत्त्वा त्रिपलमाक्षिकम् ।
 यत्कृत्वाहोदरहरो सुखाशीयहृषीहरः ॥
 योगः परिकरोनाम्ना चान्नि सन्दीपनः परः ॥ ५ ॥

लघुनमित्यादौ ।— गोमूत्रगण्डूषेयानुपानम् । शरपुंखावा
 इत्यादि शरपुंखामूषस्य, शशिंष्टा काकजङ्घा युञ्जा वा । तिलिङ्गीकं
 मण्डाङ्कम् । पक्कावरसः मधुना वातोत्सने । रोहितकेत्यादौ चो-
 दसूक्ष्मं गोमूत्रं विदेकार्थं कम्बु त शमनार्थमिति व्यवस्था ॥ ३ ॥

दध्नाद्यादौ ।— दधिभोजनं शोषितोत्कृष्टार्थं वामबाहुमध्ये
 कुपूरसर्ज्वरघ्नत्वात् खेहखेदवघ्नत्वात् बायो सुसुप्तसन्नादात् श्रीहानं
 मह्येदिति शिरावां विद्यायां तेन श्रीहोदुष्टरक्तं निःहरति ॥ ४ ॥

माणेत्यादौ ।— मार्गोदपानार्थः स्थिरायालुपथी, प्रत्ययमित्य-
 भिनवम् । त्रिकार्षिकमिति प्रत्येकम् । परिकरो नाम्ना इति परिकरो-
 विदेकः ॥ ५ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानानि ।

पिप्पलीनागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभयम् ।
 चूर्णं पीतं विहार्द्धांशं शीघ्रमुष्णवारिणा ॥
 क्रमद्वया दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम् ।
 वर्द्धयेत् पयसा साहं तथैवापनयेत् पुनः ॥
 शीतं शीतं च मुञ्चित यष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
 पिप्पलीनां प्रयोगोऽयं सहस्रस्य रसायनः ॥
 दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ।
 यस्त्रिपिप्पलिपर्यन्तः प्रयोगः सोऽवरः स्मृतः ॥
 दृंहयं दृष्यमासुष्यं शीघ्रोदरविनाशनम् ।
 वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥
 पञ्चपिप्पलिकश्चापि दृश्यते वर्द्धमानकः ।
 पिटास्तावलिभिः पेयाः श्रुता मध्यबलैर्नरैः ॥
 शीतीकताह्वस्यबलैर्देहदोषामयान् प्रति ॥ ६ ॥

पिप्पलीमित्यादौ ।— द्विगुणाभया इत्येकभागापेक्षया द्वैगुण्यं
 यत्नं विहार्द्धवचसायेकभागापेक्षयाद्वैभागत्वं चैवम् । पिप्पलीवर्द्ध-
 मानमाह क्रमेत्यादि ।— दशपिप्पली यत्नं वर्द्धयेत् तद्धिनं दशपिप्प-
 लिकं तेन दशपिप्पल्यः प्रत्यहं वर्द्धनीया इत्यर्थः । उक्तं हि दशभि-
 र्दशभिः शब्दत् पिप्पलीमित्यु वर्द्धयेदिति । अतस्त्रोन्विंशतिदिने इ-
 दिहातिक्रमेण सहस्रं पूर्यं भवति । पयसा साहंमित्यनेन पयसो-
 र्दपि दृहिरिच्छाहः । केचित्तु चूर्णीकता इत्यत्र शीतीकता इति पठित्वा
 शीतकषादीकता इति व्याख्यानवन्ति । पिप्पलीवर्द्धमानस्य त्रैविध्य-
 माह दशपैप्पलिक इत्यादि । षट्प्रकीर्तित इति षट्द्वया आचार्य-
 रक्ता इत्यर्थः त्रिपिप्पलीपर्यन्त इति तिस्रः पिप्पल्यः पर्यन्तो यस्य
 च तथा तेन पिप्पलीत्वयेव बलं दृढिः प्रयोग उच्यते तत्रैव प्रयोग-
 समाप्तौ पिप्पलीत्वयावस्थानात् । षडभिः पिप्पलीमित्यु व्यवहार इति
 प्रतिपादयत्तुं षड्भिः स्तवचनं विन्दस्यति षड्पिप्पलिक इत्यादि

चित्तकष्टतम् ।

पिप्पलीचित्तकान्मूलं पिष्ट्वा सज्जग्विपाचयेत् ।
 द्रुतं चतुर्गुण्यधीरं यत्नत्श्रीहोदरापहम् ॥ ७ ॥

पिप्पलीष्टतम् ।

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं द्रुतं श्रीरचतुर्गुण्यम् ।
 पचेत् श्रीहाग्निखादादि यत्नद्रोगहरं परम् ॥ ८ ॥

चित्तकष्टतम् ।

चित्तकस्य तुलाकाये द्रुतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 आरणात् तद्द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुण्यम् ॥
 पञ्चकोलकतालीशकारैर्लवणसंयुतैः ।
 द्विजोरकनिशायुग्मैश्चरिचं तत्र दापयेत् ॥
 श्रीहयुल्लोदराध्मानपाण्डुरोगार्त्तचञ्चरान् ।
 वस्तिहृत्पाश्वकटूरुशूलोदावर्त्तपीनसान् ॥
 हन्यात् पीतं तदर्शाङ्गं शोथङ्गं वल्लिदीपनम् ।
 बलवर्याकरञ्चापि भक्ष्यकञ्च नियच्छति ॥ ९ ॥

रोहितकं द्रुतम् ।

रोहितकत्वचः श्रेष्ठाः पलानां पञ्चविंशतिः ॥

विदेहेऽप्युक्तं — दशभिर्दशभिः शशत् पिप्पलीभिस्तु बर्द्धयेत् । पञ्चभिः
 चञ्चभिर्व्यापि शतादवतरेत् पुनरिति ॥ ६ ॥

पिप्पलीस्तादि — अत्र पिप्पली च चित्तकश्चेति समासो न कार्यः,
 तथा अति पिप्पलीमूलस्यैव ग्रहणं स्यात् तत्र न व्यग्रहारविह्वलम् ।
 पिप्पलीष्टतं स्यत् ॥ ७-८ ॥

चित्तकष्टते तुलाकाये इति पठितत्पुरुषः । आरणात्तस्तु द्वि-
 गुणमिति वृतामेव वा एवं दधिमण्डस्यापि चातुर्गुण्यम्, दधिमण्डो-
 दधिमण्ड, आरौ ववहारः, ववणं सैन्धवम्, अन्ये तु ववहारः वाचि-
 चारः, ववणं पञ्चववणमाहुः ॥ ९ ॥

अभयादारुमधुकं तिक्ता इतो सपिप्पली ।

पटोसं चन्दनं दाक्षीं ज्ञायमाणोन्मवावणी ॥

एषां काथः ससर्पिष्कः श्वयथुच्चरदाहृहा ।

विसर्पहृणासन्तापसर्पिपातविघ्नापहा ॥

शीतवीर्यैर्हिमजलैरभ्यङ्गादींश्च कारयेत् ॥ १ ॥

पुनर्नवाविश्वस्त्रिट्दुग्धुची सन्ध्याकपथ्यामरदारुकल्ककम् ।

शोथे कफोत्थं महिषाश्वयुक्तं मूत्रं पिवेद्वा सलिलं तथैषाम् ॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराणपिण्याकशिश्रु त्वग्नुमाप्रलेपः ।

कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेकश्चण्डाशुक्रभ्यामनुलेपनञ्च ॥

अजाजिपाठाघनपञ्चकोसव्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ।

शोथं त्रिदोषं चिरजं प्रष्टुं निघ्नन्ति भूनिम्बजहौषधे च ॥ २ ॥

द्वितीयोयोगः । अभयेत्यादौ सर्पिः प्रक्षेप्यम् । शीतवीर्यैरिति शीतवीर्याः काकोल्यादि शारिबाद्युत्पलादिगणाः तत्क्षतैः श्लेष्मादिभिरभ्यङ्गादीन् कल्पयेत् । हिमजलैरिति शीतजलैः ॥ १ ॥

श्लेष्मिकशोथविक्रितसामाह पुनर्नवेत्यादि पुनर्नवादीनां कल्कं शुग्-शुलु-युक्तं गोमूत्रेण पिवेत् । सलिलं तथैषामिति एषां पुनर्नवादीनां काथं, शुग्-शुलुं गोमूत्रञ्च प्रक्षिप्य पिवेदिति महिषाश्वो शुग्-शुलुः । कफेत्प्रादौ सिकताशालुका, पुराणपिण्याकः पुराणसर्पपञ्चभिः, उमा अतसी एभिर्मूत्रपिष्टैर्लेपः तथा कुलत्थशुण्ठीकाथेन तथा गोमूत्रेण कुलत्थशुण्ठीसिद्धेन सेकः काथः । चण्डाशोरपुष्पी, अणुलेपनं ज्ञानानन्दरसेन लेपनमिति चक्रः । अजाजी-त्रादि बाभटस्य एषां चूर्णसुष्णोदकेन पेयम् । एवं भूनिम्बजहौषधयोर्दपि । यद्यपि चरकैरिहोक्तं योगे चविकास्थाने मज्जापिप्पली पठ्यते तथाप्यत्र चविकैव पाश्चात् मज्जापिप्पलीशब्देन चविकाभिधानात् बहुक्तं निघण्टे—“चविकाकोलवल्ली च वृक्षपिप्पल्यपीप्यते” इति । जतुक-स्येनापि चविकैव पठ्यते नस्मात् चञ्चव युक्ता एतेन पिप्पल्यादिग-जोनाम्नाचविके पठ्यते इवम् । योगेऽत्र चविकास्थाने पाश्चात् मातङ्गः

पुनर्नवाटकः ।

पुनर्नवानिम्बपटोलशुशुठीतिक्तासदाहार्त्विभयाकषायः ।
 सर्वाङ्गशोधोदरकाशमूलश्लाषान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥
 आर्द्रकस्य रसः पीतः पुराणशुद्धनिश्चितः ।
 अजाजीराशिनां शीघ्रं सर्वशोषहरोभवेत् ॥
 पुनर्नवादाहशुशुठीक्ताथे मूत्रे च केवने ।
 दशमूलरसे वापि शुग्शुलुः शोधनाशनम् ॥
 विल्वपत्ररसं पूतं सोषणं श्वथथौ त्रिजे ।
 विट्सङ्गे चैव दुर्नान्नि विदध्यात् कामलासपि ॥
 शुद्धपिप्पलीशुशुठीनां पूरणं श्वययुनाशनम् ।
 आमानीर्याप्रश्मनं मूलघ्नं वंशशोधनम् ॥
 पुरोमत्रेण सेव्येति पिप्पली वा पयोऽन्विता ।
 शुद्धेन वाभया तुल्या विश्वं वा शोथरोगिणाम् ॥ ३ ॥
 शुद्धार्द्रकं वा शुद्धनागरं वा शुद्धाभयं वा शुद्धपिप्पलीं वा
 कर्षाभिदृङ्ग्या त्रिपलप्रमाणां खादेन्नरः पक्षमथापि मासम् ॥

पिप्पलीति इन्दोक्तमतमपास्तम् । ननु चरके त्रिदोषजशोथस्यासाध्य-
 त्वेनोक्तत्वात् कथं त्रिदोषजं शोथं हन्तोत्युक्तं नैवं चरके अङ्गी-
 मांसस्येत्यादिना पच्येनैकदोषस्य तथा नवस्य च शुद्धसाध्यत्वाभि-
 धाने द्विदोषत्रिदोषजयोस्तथा चिरजस्य च कच्छसाध्यत्वमुक्तं मांस-
 हीने पुनरसाध्यत्वमिति ॥ २ ॥

पुनर्नवेत्यादि— तिक्ता कटुकी दाह देवदाह इन्द्रेयं शोथः
 शोधोदरे पठ्यते । शुद्धत्वादि ।— शुद्ध एकभागसप्तः । पुष्टं शुग्-
 शुलुः । पिप्पली वा पयोन्वितेति पिप्पलीवर्द्धमानन्यायेन इतरक-
 ल्कवद्वा । पिप्पलीकृष्णः पक्ष्वा सेव्यः । विश्वं वेति शुद्धेन तस्यमित्य-
 त्वापि योज्यम् ॥ ३ ॥

शुद्धार्द्रकं वेत्यादि शुद्धार्द्रकादवस्यत्वारोभोग एते तस्यभागाः

शोधप्रतिश्यायगन्तास्यरोगान् सञ्चासकासरुचिपीनसांश्च ।
 जीर्णञ्चराश्रीग्रहणीविकारान्
 हन्यात्तथान्यान् कफवातरोगान् ॥ ४ ॥
 स्थूलपद्ममयं कल्कं पयसा लोड्य पाययेत् ।
 शीहामयहरञ्चैव सर्वाङ्गं काङ्कशोधजित् ।
 दारुयुग्गुलुशुण्ठीनां कल्कोमूत्रेण शोधजित्
 वर्षाभुशुङ्गवेराभ्यां कल्को वा सर्वशोधजित् ॥
 सिंहस्यामृतभण्डाकीकृत्यं कृत्वा समाक्षिकम् ।
 पीत्वा शोधं जयेज्जन्तुः श्वासं कासं वर्मिं च्चरम् ॥
 भूनिम्बविश्वकल्कं जग्ध्वापेयः पुनर्नवाक्काथः ।
 सपहरति नियतमाशु शोधं सर्वाङ्गं शृणाम् ॥
 शोधनुत् कोकिलाक्षस्य भस्म मूत्रेण वाक्श्रमा ।

सन्तः प्रतिदिनं मिश्रित्वा बहुयितव्याः । एवं द्वादशभिर्दिनेस्त्रिपलं
 पूर्यन्ते ततस्त्रिपलं कृत्वा प्रत्यहं पचं मासं वा यावत् खादेत् किञ्चा
 प्रथमदिने कर्षमेवं खादेत् ततः कर्षिद्दिनानि कर्षय्यैवाभ्यासः ततः
 परमपरकर्षं बर्धयेत् तस्यापि पुनरभ्यासः । एवं कर्षेण कर्षेणाभिष्टुङ्गा
 यथा पक्षेण मासेन वा त्रिपलं भवति तथा कार्यम् । अन्ये तु ज्ञयते
 पक्षशब्दोऽथवापिशब्दो मासमित्यन्तरं ज्ञेयं न च समुच्चयार्थः तेन पक्षं
 मासञ्च व्याख्ये साङ्गं मासं व्याख्येत्यर्थः साङ्गमासेन त्रिपलं कर्षोपयो-
 गात् प्रभृति प्रत्यहं मासचतुष्टयाधिकविधिना भवति अस्मिन् व्याख्याने
 कर्षोऽप्यत्र मासचतुष्टयमेव वृद्धिर्नाधिकं व्यवहारोऽपीत्यमेव ॥ ४ ॥

स्थूलपद्ममयं कल्कमिति स्थूलपद्मं माणकन्दः स च पुराणोऽप्याह्यः
 बल्कमिति चूर्णम् ॥ टावित्यादि स्पष्टम् । वर्षाङ्गत्वादि चरकयो-
 गोमूत्रेणैव पानम् । सिंहस्य वासकमूत्रं भण्डाकी कष्टकारी ।
 भूनिम्बत्वादौ ।— पयः पुनर्नवाक्काथ इत्यनुपानमिदं एतच्च पुनर्नवा-
 क्ककर्षं निकाथ्य कार्यम् । ततोऽधिकमात्राकरणे भूरिभेषजत्वेनाग्नि-
 प्रधादिदोषः स्यादिति भावः एवं सर्वत्र काशेनानुपानं ज्ञेयम् ।

शौरं शोधनं दाहवर्षाभुजागरैः नृतम् ॥

पेयं वा पित्तकव्योषतिहृदासप्रसाधनम् ॥ ५ ॥

चारुपुङ्गवा ।

पुनर्नवामूलकपित्तदाहद्विज्वोद्भवावित्तकमूलसिद्धाः ।

रसायवाग्वच्च पचांसि युष्ठाः शोथे प्रदेयाद्दशमूलगर्भाः ॥

चारुद्वयं स्यात्पुष्पाणि चत्वार्यथोरजोव्योषफलतिके च ।

सपिप्पलीमूलविषुङ्गुवारं सुखाजमोदामरदाहविल्वम् ॥

कलिङ्गकञ्चित्तकमूलपाठे यष्ट्याद्वयं सातिविषं पलाशम् ।

सहिङ्गु कर्षं तनुयुष्कचूर्णं द्रोणन्तद्या मूलकशुण्ठकानाम्

स्याद्दुग्धसतसलिलेन साध्य-

मालोद्भवावदुग्धनमप्यदग्धम् ।

स्यगन्ततः कोकसमाच्च मात्रां

कृत्वा कुशुम्भा विधिना प्रयुञ्ज्यात् ॥

ब्रह्मोदरखितहलीमकार्शः पाण्डुमयारोचकशोधशोधान् ।

विस्त्रिचकारस्यगराशनीच रंश्वसकाशान् प्रगुदेत् सकुष्ठान् ।

सौवर्चलं सन्धवच्च विङ्गुमौद्गिदमेव च ।

चतुर्लवणकत स्थास्त्रलमष्टशुण्ठं भवेत् ॥ ६ ॥

शोषनुदित्यादि ।— अन्धसेत्यन्वयोयोगः मन्त्रे वा कर्षं, अन्धसापिसे ।
 अन्धमित्यन्तो द्वितीयः । चित्तकेत्यादि तृतीयः, अन्धसि शौरमिति
 वाच्यम् ॥ ५ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।— कपित्तस्य फलं पुनर्नवादीनाञ्चाप्युद्धतं कृत्वा
 दशमूलस्यानुसूपं कृत्वा दद्यात् रसादयः साध्या इत्यर्थः । चारुत्यादि ।—
 चारुद्वयं दशचारुसंघारौ कवणानि चत्वारि इति चासुदृक्कार्णानि
 अथोरजः कौहचूर्णं चारितपुटितं पाञ्चमम् । पचांसिति प्रत्येकम् ।
 तनुयुष्कमिति युष्कश्च चूर्णं मन्त्रः । मन्त्रलिङ्गेनेति चारुद्वयादि-
 च्छोधयेत्यया चतुर्गुणेन अन्ये त्वष्टशुण्ठमाहुः । अन्ध मूलकमस्यदौ

पुनर्नवाद्यं हतम् ।

पुनर्नवाचितकदेवदारुपञ्चोषणचारुहरीतकीनान् ।

कल्केन पक्वं दशमूलतोवे हतोत्तमं शोधनिसूदनम् ॥

शुद्धं हतम् ।

रसे विपाचयेत् सर्पिः पञ्चकोलकुलत्वयोः ।

पुनर्नवाद्याः कल्केन हृतं शोधविनाशनम् ॥

पुनर्नवाक्लावकल्कसिद्धं शोधहरं हतम् ।

विष्टौषधस्य कल्केन दशमूलजले हतम् ॥

हतं निहन्याच्छूययुं ग्रहण्यो पाण्डुतामयम् ॥ ७ ॥

चित्तकाद्यं हतम् ।

सचित्तकाधान्ययमानोपाठाः सदीपकप्रषण्वेतवाण्याः ।

विल्लात् फलं दाडिमयाव्यूकं सनिष्पलोमलमथापि चव्यम् ।

पिष्ट्वात्मात्राणि जलादकेन पक्वा हतप्रत्यमथोपयुञ्ज्यात् ॥

सर्पिर्मि रत्नान् श्वयथश्च कुच्छं

निहन्ति बह्विञ्च कर्पोति देप्तम् ॥ ८ ॥

पञ्चकोलं वा जलं वा वा विभागाग्नितमर्द्धभागावग्नितं वा कार्यं ततः
चनिष्ठाव्य ततः विष्णोपेक्षया चतस्रं चारुजनं च्छीत्वा
पक्वयं पाकाच्च घीभूते ज्ञाने चारुद्वयादिचर्माणेषु पक्वाः ॥ ६ ॥

पुनर्नवेत्यादौ । पञ्चोषणं पञ्चकोलम् । रस इत्यादि ।— रसः
काय इत्यर्थः । पञ्चकोलकुलत्वयोरिति द्विवचननिर्देशात् पञ्चकोलस्य
मिनित्वा एकोभागः अपरश्च कुलत्वस्येति वदन्ति पाण्डुतामयमिति
वायुरोगम् ॥ ७ ॥

सचित्तकेत्यादौ ।— टीपकं जीरकं वेतवाण्डोष्णमेतवः विल्लात्
कवनिष्ठत्वं विल्लात् पक्वमिति न पाठः वाभटे वाचविल्लं कर्षांशनि-
स्तुत्वात् ॥ ८ ॥

चित्तकृतम् ।

शोरं वटे चित्तकृतकल्पिते दध्यागतं चाद्युविमथ्य तेन ।
अथ हतं चित्तकृतकल्पं तत्रोद्य विहं प्रयद्युत्तमप्रम् ॥
अर्थोऽतिशारानिगतुत्तमेहांसाहन्ति संवर्द्धयेत् वल्लम् ।

माणकं कृतम् ।

माणककायकल्पाब्धां हतप्रयं विपाचयेत् ।
एकजं द्वन्द्वजं शोषं त्रिद्वीपश्च व्यपोहति ॥ ८ ॥

स्वल्पपद्मं कृतम् ।

स्वल्पपद्मपलान्यदौ तू प्रणयस्य चतुःपलम् ।
हतप्रस्यं पचेद्देभिः शोरं हत्वा चतुर्गुणम् ॥
पद्मकायान् कुरेच्छीघ्रं शोषश्चैव सुदुस्तरम् ॥

शैलेयाद्यं तैलम् ।

शैलेयकुशाशुबहाव शोन्तोत्वक्पुष्पकैशान्मुपलाशुसुशैः ।
प्रियङ्गुर्धौणोयकहेममांसोतालीयपत्रवृषपत्रधान्यैः ॥
श्रीवेऽकथ्यामकपिप्लवभिः पृक्कान् कुंष्ठापि यशोपलाभम् ।
वाताम्बतेभ्यङ्गमूषन्ति तैलं विहं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ १० ॥

श्रीरसिधादौ - दध्यागतमिति दधिभावेन परिणतं तेनेह
अथोक्तं दधिमन्नजनितेन तत्रोद्योत्तमः । तच्च हतमिति अथोक्तद-
धिमवं हतमिति । माणककृते माणककायार्थनष्टगुणं अथं [देयं ननु
अदुत्ताश्चतुर्गुणं तद्य। अति यवागूवत् कायः स्वान् अन्ते तन्नाम्बर-
दर्शनार् माणककल्पस्य पत्रगतं तोबद्वीषे पक्षा स्तहानि अथहारस्त
पुष्पेण । माणककल्पं चादुंमेव स्तहानि हृत्वा ॥ ८ ॥

स्वल्पपद्मकृते स्वल्पपद्मं माणककल्पमेव प्रणयस्यमिवित्वा चतुः-
पलं शैलेयेशादौ - कौत्ता रेणुजं पत्राग घटो शौनेयं पत्रिपथं
हान्दसत्वाऽदत्र सकाटस्य शोपः । हेम नामकेशरं पुषः वैपत्तंपुल्लवं
श्रीवेष्टको नयनोत्तखोटी, ध्यामत्तं गश्तदयं एषा कल्पं अथं चतुर्गु-

शुष्कमूलाद्यं तैलम् ।

शुष्कमूलकवर्षाभू दाहरास्तामहीषधैः ।
पक्वमधुपानात्तैलं सन्मूलं श्वयद्युं जदेत् ॥
पुनर्नवालेहः ।

पुनर्नवालेहतादाहदशमू लरसादके ।
आर्द्रकस्वरसे मस्थे शुष्कस्य तु तुलां पचेत् ॥
तत्सिद्धं व्योषचव्यैलात्क पत्रैः कार्पिकैः इवक् ।
सूर्णीकृतैः क्षिपेच्छीते मधुनः बुद्धकं लिहेत् ॥
लेहः पौनर्नवोनाम शोथमूलनिस्त्रदनः ।
शासकासाऽहचिहरोबलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ ११ ॥

दशमूलहरीतकी ।

दशमूलकघायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ।
तुलां शुद्धादूषने दद्याद्दशमूलकारं चतुःपलम् ॥
त्रिसुगन्धं सुवर्णांशं मस्याह्वं मधुनोहिमे ।
दशमूलीहरीतक्यः शोथान् हनुगः सुदादणान् ॥
ज्वरारोचकगुल्माशोमेहपाण्डू दरामयान् ॥

यमर्थात् । बधोपलाभमिति यथासाधं तैलसिद्धं सुपिष्टैरिति शैवेवा-
दिभिः सुपिष्टैस्तैलं विद्धमुपनि तथा तैरेण सुपिष्टं प्रदेहं शोषन्ति
वचवन्ति ॥ १० ॥

पुनर्नवेत्तादौ ।— पुनर्नवादीनां दशमूलानामां विविक्ता चतुःपल-
वदानि जलस्य चतुःपलप्रवावाः शेषन्त आह्वकः । शोषेत्तादि ।—
बहायं उपचक्षते वा हतीया । मधुनः बुद्धवमहौ पचानि । मू-
षोषनिस्त्रदन इति पाठान्तरं आयुर्वेदानुसारेणैव चक्षुषोषविनाशन
रसुक्तः ॥ ११ ॥

दशमूलेत्तादि ।— कंच इत्याहकं चतुःपलवस्य कंक्षमानतावि-
हेनेन चतुःपलं ह्यथ जलयोन्मानमुच्चोवते यतः कानं कंचद्वयः-

प्रत्येकमेककर्मार्थं त्रिसुगन्धमितोभवेत् ॥
 कंसहरीतकी चैवा चरके पठान्तेऽन्यथा ।
 एतन्मानेन तुल्यत्वं तेन क्वचापि वर्धते ॥

कंसहरीतकी ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषायेकंसेऽभयानास्य शतं रुद्राञ्च ।
 लेहे सुविद्धे च विनोय पूर्णं व्योषति सौगन्धसुधास्थिते च ॥
 प्रस्थाईमात्रं मधुनः सुशोते किञ्चिच्च पूर्णादपि चावन्मुक्तात् ।
 एकाभयां प्राञ्च ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रष्टुम् ॥
 काशज्वरारोचकमेहसुखान् मीर्हतिकदोषोद्भवपाण्डुरोगान् ।
 आर्याभवातावसृजच्छपित्तं वैवर्धयं मूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥
 अत्र व्यायान्तरं नोक्तं व्याख्या पूर्वैव यच्छुभा ॥ १२ ॥

पटपठे काशे जनद्रोषदानात् । चतुर्भागाग्रेणे इति धरति ।
 पञ्चाशतमाकृतिमायत्नात् । व्योषत्वारचतःपञ्चमिति मिथित्वा निहृ-
 शस्य मानप्रधानत्वं त्रिसुगन्धं प्रत्येकं सुवर्णं निहृशस्य द्रव्य-
 प्रधानत्वं त्रिसुगन्धं मधुन इति योद्धमपमानि । एतद्व्योगोक्तमानस-
 ष्टादाशरकोक्तकंसहरीतकीनामपि प्रत्येकद्वयमानं कल्पनीयमिच्छाह
 प्रत्येकमित्यादि । इति सप्तम्याकम् अन्तेऽर्थः । चरके पठान्तेऽन्यथा
 इति एतेन पाठभेदं परं न तु योगभेद इत्यर्थः एतेन मानभेदाद्-
 योगभेद इति इन्दोक्तमपाकम् । चरके पठान्तेऽन्यथेयं यत्कमेव
 पाठभेदं दर्शयितुं चरकोक्तकंसहरीतकीनाह द्विपञ्चमूलस्यैतदादि ।
 वेदाञ्च शुक्तिमित्यर्थमपम् । व्योषति सुगन्धदोषघ्नस्य मानं नोक्तं
 तथापि पूर्वोक्तदधमूलकहरीतक्युक्त व्याख्यानुसारेणात्रापि कल्पनीयम् ।
 एवं दशहरस्यापि । किञ्चित् शब्दोऽत्राप्यत्राप्यनः तेन व्योषत्वारयो-
 क्तिं शिवा चतःपञ्चपठेऽपि व्योषत्वारगणेष्वपि दशवारस्यापि किञ्चि-
 त्प्रानना कल्पनीया इत्यर्थः । इत्यत्राह — किञ्चित् कर्मपञ्चाहः शुक्ति-
 रइं पठं तथा । अत्रिध्यान्मधुना मानं व्योषादेर्निवितस्य च ॥ १२ ॥

येप इत्यादिवोगद्वयम् ।

लेपोऽर्क्करशोथं निर्हन्ति तिलदुग्धमधुनवनीतैः ।
 तप्तसतलमुद्गिर्वा शालदलैर्वा तु न चिरेण ॥
 शीथे विव्रनिमित्ते तु विघोक्ता सञ्जाता क्रिया ।
 प्राय्याजानूपपिशितलवणं शुस्यशाकं नवान्नम् ॥
 गौडं पिष्टान्नं दधि सज्जशरं विच्छः मद्यमन्नम् ।
 धानावङ्गूरं समश्ननमथोर्ध्वेसालं विदाहि ॥
 सप्तशारातौ श्वयद्युगदवान् वर्जयेन्मैयुनस्य ॥ १२ ॥
 इति शोथचिकित्सा ।

अथ दृष्ट्याधिकारः ।

युग्गुत्तुं द्रवुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
 वातदृष्टिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १३ ॥

प्रायश्चेत्प्रादौ ।— पिमितञ्च उच्यते इति समाहारः तस्य विशेषार्थं
 प्राय्याजानूपमिति अत्र क्वागादिमांसं प्राय्यं उच्यते यत् प्रायश्चेत्-
 न्नतश्च तत् प्राय्यम् । अन्नं कण्ठपादि उच्यते दामुद्धं करकचेति ख्यातं
 तदन्नं अनूपं शूकरादिमांसं उच्यते समुद्रतीरकं ससाध्वरीति
 ख्यातं तदध्यानपं गौडं रुड्विकारं धाना च दुरितच्छयवाः । वज्रं
 युक्तमांसं । समश्ननं पथ्यापथ्यस्यैकलं भोजनम् । शारात्प्रविति दिने ॥ १२ ॥
 इति शोथाधिकारः ।

पूर्वोक्तसङ्घट्टेन शोथानन्तरं दृष्टिमन्नविक्रित्चित्तमुच्यते । दृष्टिः
 कुरण्डः । युग्गुत्तुमित्यादि । गोमूत्रपचद्वये एरण्डतैलपिष्टरुग्गुत्तु-
 माषकाटकं प्रविष्य मेघम् । तथा गोमूत्रपचद्वये एरण्डतैलकचमेकं
 प्रविष्य पिबेत् । इमौ दोगौ क्रमात् कफानुबन्ध वाते च बोध्यावि-
 न्नाहः ॥ १३ ॥

सधीरं वा पिबेत्तै तं मासमेरुगुडसम्भ्राम् ।
 पुनर्नवाया हौलं वा तै तं नारायणं तथा ।
 पाने वस्त्रौ रूवोस्त्रौ लं पेयं वा दशकाश्रया ॥ २ ॥
 चन्दनं मधुकं पद्मसुशीरं नीलकुत्पलम् ।
 शीरपिटैः प्रशुभः स्याद्वाहशोधरजापहः ॥
 पञ्चगव्यकल्केन घृतेन प्रलेपनम् ।
 रक्तं पित्तहरं कार्यं रक्तञ्च रक्तमोक्षणम् ।
 सुष्णटङ्गित्वाणवीथ्यैर्मूत्रपिटैः प्रलेपयेत् ।
 पीतदारुकाशयञ्च पिबेत्तत्रेण संयुतम् । ३ ॥
 स्थिम्भं मेदःसमुत्पन्नं लेपयेत् सुरसादिना ।
 शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखीणैर्मूत्रसंयुतैः । ४ ॥
 संखेद्यमूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सोमन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विधे दृष्टीहिमुखेन वै ॥ ५ ॥

सधीरमित्यादौ ।— सुशुतस्य अयं योगः पित्तानुबन्धहरताडः ।
 पुनर्नवातेनन्त पुन विवाहापकल्काभ्यां साध्यमित्याहुः पाने वस्त्राविति
 चर्चणं सम्बन्धते । रूवोस्त्रौ नमेरुगुडतेनम् । दशकस्य दशमूलस्य । अश्रया
 ज्ञेयमिति ॥ २ ॥

पित्तकटुद्विनेत्रमात्र चन्दनमित्यादि ।— पद्मं पद्मकेसरम् ।
 रक्तञ्च रक्तमोक्षणमिति आकाशं रक्तजटौ जतौकाभिः कार्यम् । सु-
 शुतसम्भ्रान् । उष्णरोक् रिति अजगश्वादिभिः सुशुतोक्तेः । पीतदारु
 देवदारु गोमूत्रेष्वेव देवदारुशायः कार्यं दद्यात् । अचहारस्तु प्रथमः
 विधया । वामटेपि — गोमूत्रेण पिबेत् कार्यं श्लेष्मजे पीतदारुजनि-
 त्तुक्तम् ॥ ३ ॥

स्थिन्मितादौ ।— सुशुतस्य गोमूत्रपिच्छादिना सुदुस्त्रिचम् ।
 सुरसादिना सुरसादिनखेन । शिरोविरेचनद्रव्यैः पिप्पलीमरिचापामा-
 नादिभिः । मूलमुक्तेरिति मूत्रपिटैर्बेपवेदिति पूर्वोक्तान्याः ॥ ४ ॥

शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्वक्त्रा सीवनिमादरात् ।
 व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्ववृद्धिनिवृत्तये ॥ ६ ॥
 अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् प्लिक्त्वा दहेदङ्गुलिपर्यन्ते ।
 रात्र्यायष्टस्य तैरण्डवलागोऽरसाधितः ॥
 क्वाथोऽन्ववृद्धिं हन्तग्राशु रुबुतैलेन मिश्रितः ।
 तैलमेरण्डजं पीत्वा बलास्त्रिद्वयोन्यतम् ॥
 चाभ्मानशूलोपचितामन्ववृद्धिं जयेन्नरः ।
 हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलां लवणान्विताम् ।
 प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ ७ ॥
 गोमूत्रसिद्धां रुबुतैलभृष्टां हरीतकीं सैन्धवकंप्रसुक्ताम् ।
 खादेन्नरः कोष्णजलानुपानान्निवृत्तिं वृद्धिं चिरजां प्रवृत्ताम् ॥
 त्रिकलाहाय गोमूत्रं विवेत् प्रातः रतन्वितः ।

मूलत्रयविकृतमित्याह संतोलादि कृष्णस्य मूलप्रभवामिति
 मूलत्रयमंशोधनजां सशोधनः कर्तव्यः शस्त्रकर्म्यं वेदनानिवारणार्थं
 त्वक्त्राऽन्ववृत्तयाऽङ्गुष्ठं वस्त्रपट्टेन बद्धं कर्णस्थं शस्त्रकर्त्रेणः शौका
 कार्थं त्रोटिद्वयुक्तेन अन्वयिजेपेण विध्यं व्यधश्च तूलचवणार्थम् ॥ ५ ॥

अथाप्रफलकोषान्नाशुचिकित्तुसामाह शङ्खोत्यादि ।— सुश्रुतस्य
 मज्जा शोचतीति कोषान्तः शोचनीं मर्मात्वात् परित्यज्य व्यत्यासादिभि
 वासकोषद्वयौ टक्षणे टक्षणाकोषद्वयौ च वामे यदि तु पुनश्चमवठो
 वृद्धिस्तदं भयभासे व्यधः वासकोषधान्तरापेक्षया ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठोत्यादि ।— सुश्रुतस्य । शस्त्रद्वयाङ्गुष्ठमध्ये त्वक्त्रां प्लिक्त्वा दहेत् ।
 अङ्गुलिपर्यन्तं इति विपर्ययार्थः दूवं वदति । बलास्त्रिद्वयोन्यतमिति
 इदं शीतसाधनपरिभाषया बलास्त्रिद्वयसाधिते शीते शरण्डतैलं प्रथम
 सेवमित्यर्थः । हरीतकीत्यादौ तैलमेरण्डतैलमित्याहुः तस्य योगश्च
 विदेवनस्याङ्गुलेषु पानमित्यन्ति अन्यं तु उष्णोदकेन पानमित्याहुः ॥ ७ ॥

कफवातोद्भवं हन्ति श्लेष्मणं वृषणोत्थितम् ॥
 सरलासुहृकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
 मूत्रारणालसंयुक्तं शोथन्नं कफवातनुत् ॥
 भृशोरुवुकतैलेन कल्कः पथ्यासमुत्तवः ।
 कृष्णानैन्ववसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥
 गन्धं घृतं सैन्ववसंप्रयुक्तं शम्बू कभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
 सन्नाहमादित्यकरैर्विपक्वं निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
 ऐन्द्रोमूलभङ्गं चूर्णं हस्तैलेन मर्हतिम् ।
 त्रहाद्गोपयसा पीतं सर्व्ववृद्धिनिवारणम् ॥
 रुद्रजटामूललिप्ताक्षरटव्यङ्गचूर्णाणा ।
 बद्धा वृद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ।
 निष्पिष्टमारणालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
 लोपोवृद्धग्रामयं हन्ति बद्धमूलमपि हृदम् ॥
 वचा सर्पपकल्केन प्रलोपोवृद्धिनाशः ॥ ८ ॥
 लज्जाष्टध्रमलाभ्याञ्च लेपो वृद्धिहरः परः ॥ ९ ॥

गोमूलेत्यादौ ।— पत्रं योगापेक्षया भृशमिति विशेषः । कोष्ण-
 क्तवानुपासमिति पाठपक्षे क्रियाविशेषणम् । लिफलेत्यादौ ।— गो-
 मूत्रं प्रलेप्यम् । सरलेत्यादौ ।— सरसं सरसकाष्ठं लेपोयं योगः ।
 भृश इत्यादि स्पष्टम् । गव्यमित्यादि ।— शम्बू कुरुपभाण्डे, शम्बू कुरु
 चयुक्तं प्राच्यां न पुराणमित्याहुः । घृतात् प्रादिकञ्च सैन्ववमिति वदन्ति
 लेपविधया योज्यमेतत् । ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी । रुद्रजटिति ।— चादौ
 रुद्रजटाकल्केन लिप्ता भद्रकुरटः कटा इति ख्यातः नक्तकाकारः
 प्रायगोवृद्धोपरि तिष्ठति । मस्या अङ्गुत्सर्णा बद्धा वृद्धिरित्यर्थः ।
 रूपिका सर्पमूत्रम् ॥ ८ ॥

लज्जेत्यादि ।— लज्जा वराहक्रान्ता ऋषपक्षियोमलं विट ॥ ९ ॥

मूलं विलकप्रित्ययोररलुकुल्लाम्नेर्दृष्ट्योर्द्वयोः ।
 श्यामापूतिकरञ्जश्रु कतरोर्विश्वीषधारुक्करम् ॥
 कृष्णाग्रित्यिकचव्यपञ्चलवणक्षाराजमोदान्वितम् ।
 पीतं काञ्चिकोष्णतोयमथितं चूर्णाकृतं ब्रह्मसुत् ॥ १० ॥
 अवीचीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।
 प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद्ब्रह्मसूलहरं परम् ॥
 घृतमात्रे तु वै चाक्रे विश्वे संप्रवेशयेत् ।
 ब्रह्मं सुहृत्तं मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥
 अजाकी ह्रुषा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च ।
 काञ्चिकेन समं पिष्ट्वा कुर्याद्ब्रह्मप्रलेपनम् ॥ ११ ॥
 दृष्टत् सैन्धवाद्यं तैलम् ।
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वं निचुल वचाम् ।
 ह्नुवेरं मधुकं भार्गी देवदारुसनागरम् ॥

संप्रति ब्रह्मविक्रितसामाह । ब्रह्मवचनञ्च यद्यपि ह्यग्नि-
 स्त्रुते नाम्नि तद्यपि तन्मान्तरानु कर्त्तव्यम् । यथा अस्त्रभिष्यन्दि सुव-
 द्मसेवनात्रिवयं गतम् । करोति अन्धिवच्छोभं दोषोर्वक्षणासन्धिषु स्वर-
 श्रुत्वाङ्गुलादङ्गं तं ब्रह्ममिति निर्द्दिशेदिति । ब्रह्मस्य बोद्धे वाड-
 ही ॥ १० ॥ । अमिति मत्तं पठ्यान्तैः सर्वैर्योज्यम् । अरलुकः
 श ॥ ११ ॥ । अमिक्षितकः, श्यामाहृद्दृढारकः, पूतिकरञ्जोवटाकरञ्जः,
 काः । ॥ १० ॥ । अमिधितानामन्यतमेन पानं प्रकृताद्यपेक्षया सेवम् ॥ १० ॥

अवीचीरेणेत्यादि ।— वाभटस्य अवीचीरेण गोधूमकुन्दुरुक-
 पिष्ट्वा लेपः कार्यः एक एवायं योगः । वाग्नेः पूर्वबोगापेक्षया
 अतएव वाभटे पाश्चान्दस्थाने चकार। पठ्याते : अतरे तु, बोद्ध-
 माहः । घृतमात्र इत्यपि वाभटस्य घृतमात्र इति सद्यमारिते, वि-
 श्व इति क्रोष्ठं पाठयित्वा तत्र कोष्णे ब्रह्मं प्रवेशनीयं ततो वचः
 कार्यः ॥ ११ ॥

सैन्धवाद्यतैले ।— निचुलोवेतसः श्यामाहृदतेति त्रैयप्रवारकव-

कट्फलं पौस्तकं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
 विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीनिर्णी स्थिराम् ॥
 विखाजमोदे कणाञ्च दन्तारास्त्रे प्रविष्य च ।
 साध्यमेण्डजं तैलं तैलं वा कफत्रातमुत् ।
 ब्रह्मोदावर्त्तगुल्माः शः शीहमेहाद्यमारुतान् ।
 आनाहमभरौञ्चैव हृत्पित्तदनुवासनात् ॥
 घृतं सौरेश्वरं योऽयं ब्रह्मद्विनिवृत्तये ॥ १२ ॥
 इति द्वाद्विब्रह्मधिकृत्या ।

अथ गलगण्डाद्यधिकारः ।

यवमुद्गपटोलानि कटुरुक्षश्च भोजनम् ।
 कर्हि सरक्तमुक्तिश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥
 तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः ।
 हृत्किर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥
 सर्पिणान् विप्रूजीजनि शण्योजातसीयवान् ।
 मूलकस्य च बीजानि तक्रेणान्नेन पेषयेत् ॥
 जण्डानि ग्रन्थयञ्चैव गलगण्डाः सुदारुणाः ।
 प्रलेपात्तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥
 जोर्णकर्कराकरसोविडसैन्धवसंयुतः ।
 नस्येन हन्ति तरुणां गलगण्डं न संशयः ॥

आटा । नीबिनी नीजबुद्धा चतसृण्यजलेन पाकः । तैलं वेदि
 विबद्धैव वा । सौरेश्वरघृतं वक्ष्यमाणम् ॥ १२ ॥

द्वाद्विब्रह्माधिकारः ।

उक्तसङ्कलैव गलगण्डादयोऽभिधीयन्ते । तण्डुलोदकेत्यादि
 हृत्किर्णपलाशस्य मूलेनेत्यन्वयः सर्वे गलगण्डाः वातकफमेदोभिरा-

जलकुम्भीकजं भस्म पक्वं गोमूत्रगालितम् ।
 पिबेत् कोट्टवभक्ताशी गलगण्डप्रधान्तये ॥
 सूत्र्यावर्त्तरसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहने ।
 स्त्रोटास्त्रावैः शमं याति गलगण्डो न संशयः ॥
 तिकालावुफले पक्वे सप्ताहमुषितं जलम् ।
 मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात्पथ्यानुसेविनः ॥
 कफ्लक्ष्म्यान्तर्गलघर्षोगलगण्डमपहरति ।
 घृतमिश्रं पीतमिव श्वेतगिरिकर्षिकामूलम् ॥ १ ॥
 मन्दिषीमूत्रविमिश्रं लौहमण्डसंस्थितं घटे मासम् ।
 अन्तर्धूमविदग्धं लिच्छ्यान्मधुनाथ गलगण्डे ॥
 जिह्वायाः पार्श्वानोऽधस्ताच्छिराद्वादश कीर्तिताः ।
 तासां स्थूलशिरे कृष्णे विध्यान्ते च शनैः शनैः ॥
 बहिर्शनैव संरुह्य दृशपत्रेण बुद्धिमान् ।
 सुते रक्ते ज्ञेये तस्मिन् दद्यात् रघुङ्गाद्रकम् ॥
 भोजनकालमिष्यन्द्दूषः कौल्य इष्यते ।
 कर्षुभिवहःसन्धिमध्याध्यासे स्थितश्च र्दत् ॥
 उपनाहपरि तस्मिन् प्राङ्मुक्तगण्डे शिरात्पथम् ॥ २ ॥

रथ्यले नत विज्ञेय आविन्दभावा अतो गलगण्डोपनाहपाः कोष्ठा
 एव देया इत्यादिः । लीलावृत्तः परकतिकावातुः, अन्व द
 कप्राण्डभेद इत्याहुः व्यवहारस्त यथेयेव । तस्मिन्मिच्छापरजातम् ।
 लक्ष्मी पाहा तस्या भस्म पानोपनाहविधना गोमूत्रेण विपाज्य
 परित्राय च पिबेत् । उपनाहनपुष्पावच्छलेपः स्त्रोटास्त वैरुष-
 नाहनकतैः । श्वेतैति श्वेतगिरिकर्षिका श्वेतापराजिता ॥ १ ॥

मन्दिषीमाटौ ।— पुराणलौहमण्डं मन्दिषीमूत्रे मासं स्थापयित्वा
 अन्तर्धूमं दग्ध्वा मधुना लिच्छ्यादित्यर्थः । जिह्वायां इत्यादौ कृष्ण-
 स्थूलशिरे बहिर्जन शनैः शनैः संरुह्य कुशपत्रेण शूलपत्रेण लिङ्गा-
 दिहृत्तयः । तस्मिन् ज्ञेये सुतरक्तं इति रघुङ्गाद्रकं भस्मैदिति

तुम्बीतैलम् ।

विडङ्गारसिन्धुपाराक्षाग्निव्योषाङ्गुभिः ॥

कटुतुम्बीफलरसैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

चिरोत्थमपि नस्ये न गलमण्डं निवारयेत् ॥ ३ ॥

अमृताद्यं तैलम् ॥

तैलं पिवेच्चास्यतवङ्गिनिम्बहंसाक्षयाष्टकमिष्यलीभिः ।

सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदारु द्विताय नित्यं गलमण्डरोणी ॥ ४ ॥

माषिकाट्यः सक्तुं पीतः क्वाथोवक्ष्यामूलजः ।

गण्डमालां निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥

पिट्वा ज्येष्ठाब्जना पेयाः काञ्चनासक्तवचः शुभाः ।

निखभेषजसंयुक्ता गण्डमालापहाः पराः ॥

आरव्वधशिफां क्षिप्रं पिट्वा तण्डुलवारिणा ।

सस्यङ्गस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥

गण्डमालामयान्तीनां नस्यकर्मणि योजयेत् ।

अन्ये तु दद्यादिति पठन्ति तस्यते मलमण्डाद्यैरिति शेषः । कर्षणं न
बहिः सञ्चारितं कर्षणं' पृष्ठसमीपे उपस्थुं परिस्थितमित्यन्वयः ।

तन्वोतेषु ।— उपा वचा कटुतुम्बीफलरस इति परिणततित्तत-
म्बीफलस्य चतसृणुंफलरस इत्याहुः । तैलमित्यादि संयुतस्य । अस्यतवल्ली
रुद्धुषी हंसान्ना हंसपादी इत्येकः कुटजः । यटाह वामटः — रुद्धुषी-
निम्बकुटजहंसपादोववाहवैः । साधितं पाचयेत्तैलं सक्तव्यदेवदारु-
भिरिति । अन्ये तु हिंसाहवे इति पठित्वा रक्तशोतपुष्पभेदेन क्वाथक-
वाहवं व्याख्यानवन्ति । अस्यतावङ्गुलादिभिः क्वाथकश्चैरिति चन्द्रिका ।
अन्ये तु एभिः कर्षणैः कर्षणैः कर्षणं चतसृणुमित्याहुः ॥ ३-४ ॥

अतःपरं तण्डुलवारिणिकृत्वा ।— माषिकाट्य इति सक्तदिले-
कवारम् । ज्येष्ठाब्जतण्डुलोदकं काञ्चनासक्तवचः । आरव्वधस्य

निर्गुण्डराच्च शिफा सम्भमारिणा परिपेषिताम् ॥
 कोषातकीनां खरसेन नखं तुम्प्रास्तु वा पिप्पलीसंबुतेन ।
 तैलेन वारिष्ठभवेन कुर्थाहचोपकुल्ये सह माषिकेण ॥ ५ ॥

दु, दु, न्दरीतैलम् ।

ऐन्द्रा वा गिरिकर्ष्या वा मूलं गोमूत्रयोगतः ।
 गण्डमालां हरेत् पीतं चिरकालोत्थितामपि ॥
 कलम्बुषादखोद्भूतात् खरसाद् द्वे पले पिबेत् ।
 अपचा गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशनः ॥
 गलगण्डगण्डमालाकुरण्डांश्च विनाशयेत् ।
 पिष्टं ज्येष्ठास्त्रुना मूलं लेपाद्ब्रह्मण्ययटिजम् ।
 अथ्यङ्गान्नाशयेन्मृगां गण्डमालां सुदारणाम् ।
 दु, दु, न्दर्यां विभक्तं तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम् ॥ ६ ॥
 शाखोटविम्बप्राद्यतैले ।

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा ।
 विम्बप्रश्ममारनिर्गुण्डोषाधितश्चापि नाशनम् ॥ ७ ॥

निर्गुण्डीतैलम् ।

निर्गुण्डीखरसे चाथ लाङ्गलीमूलकल्कितम् ।
 तैलं नखान्निहन्तप्राशु गण्डमालां सुदारणाम् ॥ ८ ॥

शिफा रूचम् । कोषातकोत्तादि चत्वारोऽयोगाः । पिप्पलीसंबुतेनेति
 पदं कोषातकीनां खरसेनेत्यनेनापि सम्बध्यते । कोषातको घोषक-
 तस्याः खरसः एवं तिक्ततम्प्रा अपि । वारिष्ठभवेन निस्वप्नजलेन तैलेन
 तृतीयोयोगः वारिष्ठभवस्येति पाठान्तरे—वारिष्ठफलस्येत्यर्थः । वचो-
 पकुल्य इति ।—पिष्टा मधुना नखं विधेयमित्यर्थः । ऐन्द्रीगोरक्ष-
 कंटी, गिरिकर्षीश्चेतापराजिता, कलम्बुषा मुण्डितिका अलम्बुषो वा ।
 अथ्यङ्गादिन्नादौ ।—दु, दु, न्दरी दु, दु, या इति ख्याता मृषिकामतिः
 तस्याः कल्कं कलं चदसुंषम् । गण्डमालापहमित्यादिशाखोटकः
 तथा खरसकल्कस्यवा सुचुतेऽप्युक्तं शाखोटकखरसेन सिद्धं तैलं

वनजापांसिकामूलं तण्डुलैः सह योजितम् ।
 पक्त्वा तु पूषिकां खादेदपचीनाशनाय तु ॥
 शोभास्त्रानं देवदारु काश्चिकेन तु चेदितम् ।
 कोष्णं प्रलेपजोहन्वादपचीमतिदुस्तराम् ॥
 सर्वपारिडपत्राणि दग्ध्वा भङ्गातकैः सह ।
 हागमूत्रेण संपिष्टमपचीन्नं प्रलेपनम् ॥
 अश्वत्थकाष्ठं निचुलं गवां दन्तश्च दाहयेत् ।
 वराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्तःपचीन्नयान् ॥
 पाण्डिं प्रतिद्वादश चाङ्गुलानि
 सिद्धेन्द्रवस्तिं परिवर्ज्य सम्यक् ।
 विदार्य मत्स्याण्डनिभानि विद्यो
 निकष्यंजास्त्रान्यनलं विदध्यात् ॥ १ ॥

व्योषाद्यं तैलम् ।

मणिवन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्देखात्रयं भिषक् ।
 अङ्गुल्यान्तरितं सम्यगपचीनां प्रशान्तये ॥

हितं नस्य ध्रुवेचनेषु रति । विम्बोत्वादि योगान्तरं विम्बो डिम्बिरति
 ख्याता तेवाङ्गुषा इत्यन्ते । अश्वमारः करवीरः विम्बादीनां कल्पो-
 जकं चतसृणामिति गवदाहः । निरुंण्डीत्यादौ । निरुंण्डीखर-
 चसुतगुंणः ॥ ५-८ ॥

अपचीचिकित्सामाह वसेत्यादि त्रयोभागातण्डुलानां भेषज-
 स्यैकः । अश्वत्थोत्वाटौ वराहमज्जयोगाङ्गुपः पाण्डिं प्रतोत्वादि ।
 सुशुतस्य । पाण्डिंरुंण्कस्याधोदेशः पाण्डिंमारभ्यद्वादशाङ्गु, बानि
 निवित्वा परिष्ठाद् इन्द्रवस्तिं हाङ्गुवं परित्यज्य विदारयित्वा जा-
 नानि मेटोत्राबानि मत्स्याण्डेन सहशान्याकष्याग्निं विदध्यादित्यर्थः ।
 एवमपच्यामूलोच्छेदात् प्रथमः ॥ १ ॥

कक्षाक्षरंरुचिक्रिमतपचीषु वाङ्गुगतमेव कन्धोह मणिवन्धेत्वादि ।
 मणिवन्धोहसवाङ्गुचन्धिः अत्र मणिवन्धाद्दृष्ट्वाङ्गुचमेकं इव वा परि-

दण्डोत्पलाभवं मूत्रं बद्धं पुष्येऽपचीं जयेत् ।
 अपामार्गस्य वा छिन्द्याजिह्वातलगतं शिरे ।
 व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवहाह च ।
 तैलमेतैः चतं नस्थात् कच्छामण्यपचीं जयेत् ॥ १० ॥

चन्दनाद्यं तैलम् ।

चन्दनं बाभयालाशावचाकटुकरोहिणी ।
 एतैश्चैतं चतं पीतं समूहामपचीं जयेत् ॥ ११ ॥

गुञ्जाद्यं तैलम् ।

गुञ्जाहयारिष्यामाकसर्षपैर्मूत्रसाधितम् ।
 तैलन्तु दशधा पश्चात् कणालवणपञ्चक—सरिचै-
 चर्यितैर्वृत्तं सर्व्वावस्थागतां जयेत् ।
 अभ्यङ्गाहपचीं नाडी बलीकार्शोर्बुद्धव्याम् ॥ १२ ॥
 ग्रन्थिषामेषु कुर्वीत भिषक् शोधं प्रतिक्रियाम् ।
 पक्वानापाट्य संशोध्य रोपयेद्द्वयभेषजैः ॥

हिंसा सरोहिण्यमृता च

भागीं श्लोणाकविल्लासुररुह्यागन्धाः ।

त्वज्जरेखा कार्या । अत्रैव शूलकम्पीलगमाह छिन्द्याटित्यादि ।—
 श्लोपमित्यादौ ज्वरं चतुर्गुणं चन्दनमित्यादौ ।— अथवा हरीतकी च
 तं अभयमुश्रीरं नाशावचाहरोतकीकटुरोहिणीचन्दनैः । वैषं प्रसा-
 दितं पीतं समूहामपचीं जयेदिति बाभट चम्पाटात् ॥ १०—११ ॥

गुञ्जोत्पादौ ।— हवारिः करवीरः तस्य मूत्रम् । श्यामा इह-
 टारकः सर्कस्य शीरं गोनूत्रं चतुर्गुणं दत्त्वा दशधा पाकः ततः कणा-
 लवणपञ्चकं सरिचैचर्यं प्रविष्य प्रबोध्यम् । कणा लवणपञ्चकसरिचै-
 रित्येकवदम् । इततैश्चपक्षामञ्जानेश्वरपयोदधि । नाशावचनतोषा-
 भसिति ॥ १२ ॥

पञ्चिचिकित्शामाह पञ्चिचिकित्शादि ।— श्लेषप्रतिक्रियानिधि
 श्लेषयोर्वाचिकचिचिं तच्च सुशुद्धिद्वयश्लेषप्रतर्पणादि विदेकान्त्यै-

गोपितपिटाः सह तालपत्र्या गृह्यौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ।
 चलात्कृताः पित्तकृते हितास्तु क्षीरोदकाभ्यां परधेयनञ्च ॥
 चाकोक्तिवर्गस्य तु शीतलाग्निपित्रे च कषयाणि सशर्कराणि ॥
 द्राघारमेनेक रवेन वापि पूर्णं पत्रेहाग्निहरोतकीनाम् ।
 मधुकजशर्जनवेतानां त्वग्निः प्रदेहानवतारयेत् ॥
 हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या प्रथमं भिषकं च घ्रासकृत्यते तु ।
 स्त्रिंशच्चिन्त्वापन्नेन कुर्यादङ्गुष्ठरेण हृशदीसुते च ॥ ११ ॥
 विकङ्कतारमधकाकण्ठी काकादनीतापसष्टमूलैः ।
 घानेपयेदेनमलावभार्गाकरञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
 इन्तीचित्तकमूलत्कस्तु हार्कपयसी सुहः ।
 भस्मात्कास्थिकाशीशं लेपोभिन्प्राक्खिलामपि ॥
 प्रथमं दादिजिह्वेपोमाहवाहककौटजः ।
 सर्जिकामूलकदारः शङ्खवर्णमनन्वतः ॥
 प्रलेपोविहितस्त्रीक्ष्णोहन्ति येभ्यश्चिदादिकान् ॥ १४ ॥

काटशविधम् । हिंस्त्रेत्यादि ।— मस्युतस्य । चिन्त्वा कानाकङ्का कण्ठ-
 मन्था कण्ठागोभाङ्गनः । गोपितपिटा इत्यत्र गोभीषु पिष्टेति पाठान्तरे
 गोत्रीणांकोटकः किन्तु गोत्रीणांकोटकाः चारुकेदसारप्रमाणात् । तथा
 चक्षुमटीकाकङ्किः व्याख्यातत्वाच्च । तालपत्री तावसनी ।

हृतेषु दोषेष्वप्राप्ति ।— यमनादिभिः तथा रक्तमोक्षणेन दोषेषु
 चकारितरक्तानेषु हृतेषु सप्तच यथानुपूर्व्येति क्षेत्रे खेदादिक्रमं कृत्येत्पर्यः ।
 हृशदीसुतः शिलापुच्छकः अत्र छन्दोऽङ्गोनामङ्गीवीरः अमलप्राक्खन्दो-
 भागीकान् ॥ १२ ॥

विकङ्कतेत्यादौ मदनान्नमकोदोग इति चन्द्रिका, विषङ्कतो
 बहिष्कृत्येव इति ख्यातः काकनली गुग्गा तस्यावृत्तम्, काकादनी
 काकनिन्दुकः, तापसष्टकः पुच्छपीवकः, अनाद्यु बटुदम्बी, वाया
 वायाकङ्का, मङ्गुठा वा सुहासंपयसीति सुहासंकोः क्षीरम् ।

यः शीनमन्त्रं प्रभवानपक्वः सुहृत् वाग्निं विदधोत वैश्वः ।
 चारेण वै तान् प्रतसारयेत्तु संलिख्य संलिख्य यथोपदे ॥ १५ ॥
 मन्त्रार्णवे दानां न यतो विश्वः प्रदेशहेत्वः कतिद्रोषद्वयैः ।
 ततश्चिकित्सेः क्षणमर्णवे दानि विधानविदुशत्र्यविकित्चितेन ॥
 वातार्णवे देवायुपनाहनानि खिग्वैश्च मांसैरथवेशवारैः ।
 खेदं विदध्यात् कुमलस्य नाड्या चङ्गेण रक्तं बद्धुमोहरे च ॥
 खेदोपनाहासदवस्तु पथ्या पित्तार्णवे देवाय विरेचनानि ।
 विष्टय चोद्धुम्बरशाकगोजीपर्णैश्च शोद्धुयुतैः प्रलिम्पेत् ॥
 स्रज्याः शतैः सज्जं रसप्रियङ्गुपत्तङ्गलोध्रार्णवैर्न यदिकाहैः ।
 लेपनं शङ्खसूयान सह मूलकभस्मना ।
 कफार्णवे दापहं कुर्वाद्दुशत्र्यादिषु विशेषतः ॥ १६ ॥

भस्मातकाम्बि भस्मानकबीजम् । काशोशं भातकाशोशं माहवाहिक-
 कीटः घातकरापद्यकीट इति ख्यातः ॥ १४ ॥

यन्मोखादि ।— सुश्रुतस्य । चारयेति विकल्पदोषायेकवा तेन
 वाते वातकफाग्निः पित्ते च चार इति । प्रतिचारयेदिति प्रथेपयेत् ।
 यथोपदेगमिति यथा शास्त्रं एतन्नाम्नं विदधित इत्यनेनापि सम्प्र-
 ध्यते ॥ १५ ॥

कफदे पथ्यविकित्चितं सोपपत्तिञ्च मतिदिशति पन्थ्यार्णव-
 दानार्णवत्वात् । विशेषेण इव आशोषे ५४ श्लोके तेन सुश्रुतीनां
 भेदोपि भवत्युक्तः ।

अर्णवदानि विधानविदिति दाहादिभिः । नाड्येति नाड्यो-
 खेदविधिना । खेदोपनाहासदन इति चटुखेदो द्रवखेदः । चटु-
 वपनासस्तु काकोल्यादि चटुद्रव्यजनतः । कायविरेचनमित्यत्र काव-
 पङ्कथं शिरोविरेचनव्युदाहार्यम् । विष्टयत्वादौ उद्धुम्बरः फण्डः कर्ष-
 शपत्तनात् शाकमरुजस्तदः गोजी टाव्निं शाकः शाखोटको वा शौद्र-
 बुद्धैरिति सर्जादिभिः सम्प्रध्यते । पत्तङ्गं रक्तचन्दनं बहिकाहं बह-
 वपुक्तम् ॥ १६ ॥

निष्णावपिण्यः ककुलत्थकल्केर्त्वांसप्रगाढैर्दधिमहिंते च ।
 लेपं विदध्यात् क्रिमयो यथात्त मुञ्चन्तप्रत्यान्यथ मन्त्रिका वा ॥
 अल्पावशिष्टं क्रिमिभिः प्रकम्भं लिखेत्ततोऽग्निं विदधोत पश्चात् ॥
 यदल्पमूलं तपुतान्मसीसैः संवेद्य पत्रैर्यथायसैर्वा ॥ १७ ॥
 चाराग्निशस्त्राण्यवतारयेच्च मुञ्चन्मुञ्चः प्राणमवेक्ष्यमाणः ।
 यदृच्छया सोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्दृश्योक्तम् ॥
 उपोदिकारसाभ्यक्तस्त्रुपत्रपरिवेष्टिताः ।
 प्र. यथ्यन्तप्रचिरान्मुखां पीडकाव्युदजातयः ॥
 उपोदिका चास्त्रिक्तकपिटा तपोपनाहो नवणेन मित्रः ।
 हृष्टोऽर्बुदानां प्रथमाय कैश्चिद्दिने दिने वा त्रिषु मन्त्र्यजानाम् ॥
 लेपोऽर्बुदजद्रुग्णामोचकभस्मातुषधङ्गूर्यास्ततः ।
 शरटवधिरार्द्रकगन्धयवजविडङ्गनागरे — व्याध ॥
 खुहीगण्डोरिका स्वेदोनाशयेदर्बुदानि च ।

निष्णावेत्यादिः — उच्यते । निष्णावः चूर्तगम्भी पिण्यश्च-
 खिलकल्कः क्रिमयो यथा लेप्यतः परं उच्यते इति शेषः । मुञ्चति
 यत्र मुञ्चन्तीति पाठे अपत्यान्यथमन्त्रिकावेत्यतः परं मुञ्चतीति शेषः ।
 यतत् कम्भं लिखेत्ततोऽग्निं विदधोत पश्चात् । — उच्यते । क्रिमिभ-
 खादवशिष्टम् । लिखेदिति अल्पावशिष्टं पूतिमांसं शस्त्रेण क्रिन्द्यात्
 अल्पावशिष्टस्य च ह्येदनेन अत्रस्य महान् क्लेश इति तात्पर्यम् ।
 ततोऽग्निं विदधोतीति शस्त्रकरोदाननरुद्धावशिष्टाञ्चुदमूलस्य चम्प-
 राण्येदाय अग्निं विदधोत तत्रगलाकवा दहेत् कल्पिकम्भं लिखेत्तदि
 यद्यञ्चुदस्य मूलं विष्टेत् तदा किं कर्त्तव्यमित्याह यदल्पमूलमित्या-
 दि । — यद्युदस्य यदल्पमूलं तत् तद्वादिसेहानानामन्यतमेन रिचनेः
 पत्रैः संवेद्य स्थापयेदिति व्याख्येयं नव चाराद्यवचरणायैव वा
 त्रुपादिपत्रवेष्टनेन च तनुमूलस्याञ्चुदस्य संबन्धात् स्वयमेव उपपन्नो
 नवतीति भावः । तपु रक्तम् ॥ १७ ॥

विध्यन्तरमाह चाराग्नीत्यादिः — पाकक्रमेणेति पाकोक्तपाठन-
 शोधनादिक्रमेण यथोक्तमित्युपचारक्रियाविशेषणम् । पीडकाव्युद-
 जातयः

सीसकेनाय लवणैः पिण्डारकफलेन वा ।

हरिद्रालोक्षपत्तङ्गमृदहृषममनःश्लिष्टा ।

मधुप्रणादोलेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥

एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्कराव्बुदे ॥ १८ ॥

इति गलगण्डगण्डमालाऽपचीयत्र्यव्बुदाधिकारः ।

अथ श्लीपदाधिकारः ।

लङ्गुगालेपनस्वेदरेचनैरङ्गमोक्षयैः ।

प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥

सुस्तूत्रैरगुण्डनिर्गुण्डीवर्षाभुशिश्रुसर्षपैः ।

प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरीत्यमतिदाहणम् ॥

निष्प्रिष्टकारणालेन रुषिकामूलसत्कलम् ।

प्रलेपात् श्लीपदं हन्ति बद्धमलमपि दृढम् ।

पिण्डारकतद्वसम्भववन्दाकशिफा जयति सर्पिषा पीता

श्लीपदमुग्रं नियतं जङ्घा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥

हितश्चालेपने नित्यं चित्तकोदेवदारु वा ।

सिद्धार्थशिश्रुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः ॥ १ ॥

जातव इति षोडशकव्बुदप्रकारादित्यर्थः । लेप इत्यादौ ।— रत्न-
मोक्षः कटलीकागुण्डकः तस्य मसुकार इत्यर्थः गरटः लङ्कान्तः
यत्रजोयवचारः । सुस्तीनाटं पतारो योगः कूटाः सुपीगण्डो-
रिका सुश्लोकान्तः रत्नदीकुटवलेन तथा तद्गुण्डकोन तथा तद्गुण्डकोन
तथा पिण्डारकफलमुतल्लेख्योदुम्बिकां दद्यात् क्लृप्तः कार्यं इत्यर्थः ॥१८॥

इति गलगण्डगण्डमालाऽपचीयत्र्यव्बुदाधिकारः ।

पूर्वोक्तवृत्तैश्च श्लीपदाधिकारद्वयमाह कङ्कदेव्यादि ।— श्लिषां
श्लेष्मणः पिण्डारकतद्वः समारख्यातः । एषा सूत्रेणेति जङ्घादि
वन्दाकशिफांति वच्यते । जयसर्पिः वन्दाकशिफा मादृष्टत गो २

स्नेहस्नेदोपनाहंश्च हृत्पदेऽनिलजे भिषक् ।
 कृत्वा गुल्फोपरि शिरां विधेत्तु चतुरङ्गले ॥
 गुल्फस्याधः शिरां विधेत् हृत्पदे पित्तसन्धवे ।
 पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवत् ॥ १ ॥
 मञ्जिष्ठां मधुनां राक्ष्णां सहिंक्षां सपुनर्नवाम् ।
 पिङ्गारणालैर्लेपोऽयं पित्तहृत्पदघ्नान्तये ॥
 शिरां सुविदितां विधेदङ्गुष्ठे चोष्णहृत्पदे ।
 मधुसुक्तानि चाभीक्ष्णं कषावाणि पिवेन्नरः ॥
 पिवेत् सर्षपतैलेन हृत्पदानां निवृत्तये ।
 पूतीकरञ्च प्लवङ्गं रसं वापि यथाबलम् ॥
 अनेनैव विधानेन पुञ्जहृत्पदञ्च रसम् ।

पेयम् । अथवा हृत्पदाश्रयजङ्गवां रक्तसूत्रेण बन्धनीया ।
 हितश्चेत्यादि गोमूत्रपिष्टास्रयोलेपा बोध्याः । सिद्ध्यर्थः श्लेत-
 सर्षपः ॥ १ ॥

स्नेहेत्यादि सुश्रुतस्य । स्नेहस्नेदाविह शिराध्वधाङ्गभूतौ न
 तु स्वतन्त्रया स्नेहो देयः सर्वहृत्पदानां कफप्रधानत्वात् विरू-
 क्षणीयत्वेन । विधेदिति । अथञ्च गुल्फोपरि पञ्चाङ्गाने शिरा-
 ध्वधोरक्तङ्गुष्ठौ सत्यामेव कार्यः ।

पैत्तिकहृत्पदचिकित्सायाश्च गुल्फस्याध इत्यादि-सुश्रु-
 तस्य पित्तघ्नीञ्च क्रियां कुर्यादिति योज्यं चकारात् चोष्णघ्नीञ्च
 हृत्पदानां कफप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

मञ्जिष्ठामित्यादि ।—हिंक्षा कालाकड़ा । शिरामित्यादि
 सुश्रुतस्य । सुविदितां व्यक्तान् । अङ्गुष्ठ इति पदाङ्गुष्ठसन्धिधौ
 क्षिप्रमर्शेण उपरि अङ्गुले शिराध्वधः कार्यः । क्षिप्रमर्शे अ-

काञ्चिकेन पिवेच्चूर्णं मूत्रैर्वा दृष्टदारुणम् ॥
 रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिवेच्चरः ।
 बर्णोत्थं शीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः ॥
 गन्धर्वतैलभट्टां हरीतकीं गोजलेन चः पिवति ।
 शीपदबन्धनमुक्तोभवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥
 धान्यान्धं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।
 शीपनञ्चामदोषघ्नमेतत् शीपदनाशनम् ॥
 गोधापतीमूलसंयुक्तां षादेन्नाषेच्छरीं नरः ।
 जरेत् शीपदकोपोत्थं प्वरं सद्यो न संघयः ॥ ३ ॥

दृष्टदारुकचूर्णम् ।

शीपदघ्नोरसोऽभ्यासाद्गुडूच्यासौख्यसंयुतः ।
 त्रिकटुत्रिफलाचम्बं दार्वींवरुणगोचुरम् ॥
 अलम्बुषां गुडूचीश्च समभागानि चूर्णयेत् ।
 सर्वेषां चूर्णमाहृत्य दृष्टदारुस्य तत्समम् ॥
 काञ्चिकेन च तत् पेयमक्षमात्रं प्रमाणतः ।

घाञ्चि मरणं स्यादिति । मुञ्चतेऽप्युक्तं पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीर्षथं चि-
 प्रेति मर्षे तत्र व्यधे त्वाक्षेपकं मरणमिति ।

कषायापीति कफहरारम्बधादिगणमुष्कादिगणकृतानि ।
 पूतिकरञ्जच्छदजमिति कण्टकी करञ्जपत्रस्वरसं पक्षमानं कटु-
 तंकाञ्चं प्रक्षिप्य पिवेत् । अनेनैव विधानेनेति कटुतैलप्रक्षेपेण
 इत्यर्थः । गन्धर्वतैलमरण्डतैलं गोजलेन-गोमूत्रेण । तैलसंयुक्त-
 मिति तैलं कटुतैलम् । गोधापती गोहालियालता तन्मूलस्यै-
 कोभागः मासस्य भागत्रयम् ॥ ३ ॥

गुडूचारस इति स्वरसः कायो वा तैलन्तु कटुतैलम् ।
 त्रिकटुकंयादौ ।— अलम्बुषा मुण्डिरी । दृष्टदारुस्य तत्सम-

जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सर्वकामिकम् ॥
नाशयेत् श्रीपदं स्थौल्यमामवातं सुदाहयम् ।
गुल्फाकुष्ठानिलाहरं वातश्चेत्पुष्करापहम् ॥ ४ ॥

पिप्पल्यादिचूर्णम् ।

पिप्पलीत्रिफलादाहनागरं सपुनर्नवाम् ।
भागैर्द्विपलिकैरेषां तत् समं वृद्धदारकम् ॥
काञ्चिकेन पिवेच्चूर्णं कर्षमाणं प्रमायतः ।
जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सर्वकामिकम् ॥
श्रीपदं वातरोगांश्च घ्न्यात् श्रीगणमेव च ।
अग्निश्च कुष्ठो घोरं भस्मकश्च निवर्हति ॥ ५ ॥

लघ्वाद्योमोदकः ।

लघ्वाचित्तकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं यक्षम् ।
विंशतिश्च हरीतक्योगुडश्च तु पलद्वयम् ॥
मधुना मोदकं खादेत् श्रीपदं हन्ति दुस्तरम् ॥ ६ ॥

सौरेश्वरं वृत्तम् ।

सुरसोदेवकाष्ठश्च त्रिकटुत्रिफले तथा ।
खदयान्यथ सर्वाणि विष्टङ्गान्यथ चिद्रकम् ॥

मिति त्रिकटादि सर्वचूर्णसमं वृद्धदारकस्य चूर्णमित्यर्थः सर्व-
कामिकमिति यथेच्छमित्यर्थः ॥ ४ ॥

पिप्पलीत्यादौ ।— अग्निश्च कुष्ठ इति द्विरुक्तेषु पित्त-
हरत्वात् । अन्ये तु यस्माद्दग्निं घोरं कुर्वते अतो भस्मकं निव-
र्हति प्रयाति इत्याहुः ॥ ५ ॥

लघ्वाद्यादौ ।— लघ्वादीनां कर्षादिमानं यथाक्रमं चे-
यम् । विंशतिश्च हरीतक्य इत्याहुतिमानात् । मध्वन्न मोदक-
करणोचितं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

चविकापिप्यलीमूलं गुग्गुलुहृद्युषा वचा ।
 जवाग्रजस्र पाठा च यन्त्रेणा वृद्धदारकम् ॥
 कल्कैश्च कार्ष्णिकैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दशमूलीकषायेण धान्यद्रूषद्रूवेण च ॥
 दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ।
 षड्भं स्यादुद्धृतं कल्कात् पिदेत् कर्षद्वयं हविः ॥
 स्त्रीपदं कफवातोत्वं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।
 मेदःश्रितञ्च पित्तोत्वं हन्यादेव न संशयः ॥
 अपचो नण्डमालाञ्च अन्नदृष्टिं तथार्बुदम् ।
 नाशयेद्गृहणीदोषं श्लययुं मुद्गानि च ॥
 परमाग्निकरं हृत्वं कोष्ठश्रिमिविनाशनम् ।
 हृतं सौरेश्वरं नाम स्त्रीषदं हन्ति सेवितम् ॥
 जीवकेन हृतं ह्येतद्रोगानीकविनाशनम् ॥ ७ ॥

विडङ्गाद्यं तैलम् ।

विडङ्गमरिचाकैषु नागरे चित्रके तथा ।
 भद्रदाब्जैरलमाख्येषु सर्वेषु लवणेषु च ॥

सौरेश्वरहृते सुरसः पर्णसः वृन्दलिखित तन्त्रान्तरसम्बा-
 दात् निर्गुण्डी वा । दशमूली कषायस्य मिलित्वा प्रस्थं जलं चतु-
 र्गणं शेषं प्रस्थमेकम् । धान्यद्रूवेण कार्ष्णिकेन नतु धान्यकक्षा-
 येन धान्याम्बेनेति तन्त्रान्तर पाठात् व्यवहाराभावाच्च । ननु
 कयोर्द्वेषयोः कियन्मानं ग्राह्यमित्याह प्रस्थमित्यादि । सौरेश्व-
 रमिति वृन्द्रा निर्गुण्डीपर्यायवाची तेन सुरेश्वरा निर्गुण्डी
 तत्कृतत्वात् सौरेश्वरमिति संज्ञा । जीवकेनेति जीवो वृह-
 स्पतिः स्वार्थे कः ॥ ७ ॥

विडङ्गादितैले ।— भद्रदाह देवदार एककाख्यो जोगला

तैलं पक्कं पिवेद्वापि स्त्रीपदानां निवृत्तये ॥ ८ ॥

इति स्त्रीपदचिकित्सा ।

अथ विद्रध्यधिकारः ।

जलौकापातनं शक्यं सर्जस्त्रिन्धेव विद्रधौ ।

स्रुद्धिर्विरेकोलघ्नं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥ १ ॥

वातघ्नमूलकृष्णैस्तु वसातैलद्वयैः ।

सुखोष्णो बद्धलोलेपः प्रयोज्योवातविद्रधौ ॥ २ ॥

स्वेदोपनाहाः कर्त्तव्याः शिग्रुमूलसमन्विताः ।

यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिटैः प्रलेपयेत् ॥

विलीयते क्षणेनैवमपक्कश्चैव विद्रधिः ॥ ३ ॥

एलवाद्बुक्कमित्यन्ये । पेटिकेत्यपरे । विडङ्गादीनां कल्कं द्रवं
अलं चतुर्गुणम् ॥ ८ ॥

इति स्त्रीपदाधिकारः ।

प्रागुक्तसम्भावादेव विद्रधिचिकित्स्थोच्यते । जलौकेत्या-
दि ।— स्रुद्धिर्विरेक इति स्रुद्धिर्विरेको बद्धधा कार्यः गम्भीर-
धातुगतदोषकृतत्वात् विद्रधेरिति वदन्ति ॥ १ ॥

वातघ्नेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । वातघ्नमूलं दशमूलम् ।
वातघ्नस्थाने सुरङ्गीति पाठे सुरङ्गी शोभाञ्जनकः ॥ २ ॥

स्वेदेत्यादि ।— स्वेदोपेसवारादिभिः । यदाह सुश्रुतः
वेसवारैः सक्त्यरैः पयोभिः पायसैस्तथा । स्वेद्येच्चापि सतत-
मिति । उपनाहोऽपि तत्रैवोक्तः यथा आनूपौदकमांसान्
काकोत्यादिसतपणः । स्नेहाम्बुसिद्धोलवणः प्रयोज्य उपना-
हने इति । सिद्धपिटैरिति एतस्त्रिन्धुपिटैः ॥ ३ ॥

पुनर्नवादारविषदशमूलाभयान्मसा ।
 गुग्गुलुं रुतुतैलं वा पिवेन्मासतविद्रधौः ॥ ४ ॥
 पैत्तिके शर्करालाजामधुकैः शारिवायुतैः ।
 प्रदिश्यात् क्षीरपिटैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥
 पिवेद्वा त्रिफलाकाथं त्रिष्टक्कल्काक्षसंयुतम् ।
 पञ्चवल्कलकल्केन दृढमिश्रेण लेपणम् ॥
 षष्ठाक्षशारिवादूर्वाभिलसूलैः सचन्दनैः ।
 क्षीरपिटैः प्रलेपस्तु पित्तविद्रधिग्रान्तये ॥
 दृष्टकासिकतासोगोशकृत्तुषपांशुभिः ।
 सूत्रपिटैश्च सततं स्वेदयेत् क्षीरविद्रधिम् ॥ ५ ॥
 दशमूलीकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ।
 शोथं त्रणं वा कोष्णेन सम्भूलं परिषेचयेत् ॥
 त्रिफलाशिशुषरुणं दशमूलान्मसा पिवेत् ।
 गुग्गुलुं सूत्रयुक्तं वा विद्रधौ कफसम्भवे ॥ ६ ॥
 पित्तविद्रधिवत् सर्वां क्रियां निरवशेषतः ।
 विद्रधोः कुशलः कुर्याद्भक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।— अम्भसा काथेन ॥ ४ ॥

पैत्तिक इत्यादि ।— सुश्रुतस्य । योगद्वयेऽपि क्षीरेण पे-
 षणं शारिवा अनन्तमूलम् । पयस्या क्षीरकाकोली, दृष्टके-
 त्यादि ।— सुश्रुतस्य । अत्र सूत्रपिटैरिति प्रमादः पाठः
 किन्तु सूत्रैरुष्णैरिति सुश्रुते पठ्यते अन्ये तु लौहं लौहचूर्णं
 गोशकृत् गोमयं एभिरिष्टक-चूर्णादिभिर्मूत्रपिटैरेरण्डपत्रवद्भैः
 स्वेद इति व्याख्याय सूत्रपिटैरिति पाठमेव स्वीकुर्वन्ति ॥ ५ ॥

दशमूलीत्यादौ ।—सस्नेहेनेति पूर्व्वेण परेण च सम्बध्यते ।
 रसेन मांसरसेन ॥ ६ ॥

पित्तेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । विपुलवचनस्यापि सर्व्वशब्दस्य

शोभाञ्जनकनिर्घृहोहिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।
 अचिराद्विद्रधीन् हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥
 शिमुन्मूलं जले घृतं दरपिष्टं प्रगालयेत् ।
 तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥
 श्वेतवर्षाभ्रुवोन्मूलं मूलं वरुणकस्य च ।
 जलेन क्वथितं पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥
 वरुणादिगणकावमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।
 अषकादिप्रतिवापं पिबेत् संशमनाय वै ॥
 शमयति पाठान्मूलं क्षौद्रयुतं तण्डुलान्भसा पीतम् ।
 अन्तर्भूतं विद्रधिसुहृत्तमाश्लेव मनुजस्य ॥
 अपक्वेत्वेतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ।
 सुतेयूङ्गं मधुसैव मैरेयाञ्चसुरासवैः ।
 पेशोवरुणकादिस्तु मधुशिशुरसोयवा ॥ ७ ॥
 प्रियङ्गुधातकीलोभ्रं कट्फलं तिलिशत्वचम् ।
 एतैश्चैवं विपक्तव्यं विद्रधौ रोपणं परम् ॥ ८ ॥
 इति विद्रधिचिकित्सा ।

दृष्टत्वात् पुनर्निरवशेषत इत्युक्तं छत्सुलेपादि विध्यतिदेशा-
 र्थम् । शिमुन्मूलमित्यादौ ।— दरपिष्टमीषत्पिष्टम् । वरुणे-
 त्वादि ।— सुश्रुतस्य । वरुणाद्यूपकादिगणौ सौश्रुतौ । सुत
 इत्यादि ।— सुश्रुतस्य । ऊर्द्धं स्ववतामपि कदाचिच्चिकित्सासा-
 धता चिकित्साभिधानादनुमन्तव्या । मधुशिशु इति रक्तयो-
 भाञ्जनवृक्षस्य मूलम् । मैरेयं मद्यविशेषम् । अक्षं काञ्चि-
 कम् ॥ ७ ॥

प्रियङ्गुत्यादि ।— सुश्रुतस्य । तिलिशोऽतिसुक्तकः । त्वच-
 मिति निर्देशात्त्वचश्चोऽपि नपुंसकलिङ्गोऽकारान्तोऽसौति

अथ व्रणशोथाधिकारः ।

आदौ विन्नापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ।
 तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥
 पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिच्छते ।
 एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमो वैकृतापहः ॥ १ ॥
 मातुबुङ्गाग्निमन्यौ च भद्रदारुमहौषधम् ।
 अहिंसा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथहा ॥
 कल्कः काञ्जिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः ।
 सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥

गम्यते । चन्द्राटे तु तिलियं धवमिति पाठोदृश्यते । तिलिसै-
 भवमिति पाठान्तरे तिलिस्त्रिलिय एव । प्रियङ्गादिभिः कल्क-
 इत्थं जलं चतुर्गुणं एतच्च तैलं मज्जभवविद्रुधौ सुश्रुते पठ्यते ॥८॥
 इति विद्रुधिचिकित्सा ।

विद्रुधुक्तसम्भादात् प्रायेण तुल्योपक्रमत्वाच्चानन्तरं व्रण-
 शोथचिकित्सामाह । आदौ विन्नापनमिति ।— सुश्रुतस्य ।
 विन्नापनमिह केवलमङ्गुष्ठादिमर्द्दनमात्रे परिभाषितम् । किन्तु
 विन्नाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या बहिः परिमार्जनरूपे घमने शोथ-
 विलयनकरप्रलेपपरिषेकाभ्यङ्गादावपि वर्त्तते । अवसेचनमपि
 शोधनरूपेऽन्तःपरिमार्जने विरेकवमनरक्तमोक्षणादौ च व-
 र्त्तते । उपनाहोऽपि स्वेदे पाचनपिण्डे च वर्त्तते एवमपरेऽप्यु-
 पक्रमाः । विन्नापनादयोभावित्रणविघातप्रयोजकतया व्रणस्वे-
 त्युक्तम् ॥ १ ॥

मातुबुङ्गेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । मातुबुङ्गस्य मूलं अहिंसा
 कुङ्करानि कालाकड़ाभेदः । कल्क इत्यादौ ।— स्निग्ध इति

दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।
 शीतलाञ्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोषहा ॥
 अग्रधोषुम्बराश्वत्थस्रुवेतसप्तकसैः ।
 ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोथनिर्वापणः श्रुतः ॥
 आगन्तौ शोषितोत्थे च एष एव क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
 अजगन्धाश्जगन्धा च काला सरलया सह ।
 एकेशिकाजम्बूकी च प्रलेपः क्षेपशोषहा ॥
 पुनर्नवाशिग्रु द्वादशमूलमहौषधैः ।
 कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णोविधीयते ॥ ३ ॥
 न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तञ्च पतितन्तया ।
 न च पर्जुषितं शुष्यमाणं नैवावधीरयेत् ॥ ४ ॥

इतेन । शीतलाञ्च गण इति काकोल्याद्युत्पलादिभ्यशोषादयश्च
 सौश्रुताः । शोथनिर्वापण इति शोथशमन इति । एष एवेति
 मैत्तिकव्रणशोथविहितः ॥ २ ॥

अजगन्धेत्यादि ।— अजगन्धा अजगन्धान्धा इति भाव-
 मतिः । अन्ये क्षेपयमानिकेत्याहुः । काला अहिंसा कालाको-
 षभेदः । सरला सरल एव एकेशिका त्रिद्विदिति भावमतिः ।
 अन्ये तु सरला त्रिद्वत् एकेशिका पाठेत्याहुः । अजम्बूकी
 कर्कटम्बूकीति भावमतिश्चन्द्रिका च ॥ ३ ॥

न रात्रौ बित्यादि ।— न रात्रौ लेपनं दद्यादित्यादिना निषे-
 धनिष्पददर्शनं रात्रौ न सर्वथा लेपस्य निषेधार्थं लेपनिषेधेन
 प्रदेशाद्विधानां रात्रावपि सूच्यते । तेन यः प्रदेशोवातकफ-
 विषयः स रात्रावपि देयोऽविरहत्वात् पाचनं लेपमन्तु पाचक-
 त्वादेव दातव्यम् । तथा पित्तजे वातपित्तजे च शतघौतहताभ्यङ्गं

शुष्यमाणसुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ।

न चापि मुखमाक्षिभ्येत्तेन दोषः प्रसिच्यते ॥ ५ ॥

स्थिरान् मन्दरजः शोथान् स्नेहैर्ष्वीतकफापहैः ।

अभ्यव्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या तत घनैः ॥

तथा क्षीरशीतजलादिकेषु च निर्वापणतया दीयत एव तथा
व्रणकल्कोप्यङ्गीरात्रावस्थायी बन्धोहि तत्रैव उक्तञ्च वैतरणे।—
सर्वशस्तु निशां प्राप्य लेपनस्तु निवर्त्तयेत् । क्षीरसर्पिःप्रलेपस्तु
हित्वा प्रच्छादनन्तयेति । रात्रौ लेपदाने पुनः सुप्त्युते दोष
उक्तः यथा न चालेपं रात्रौ प्रयुञ्जीत माभूच्छैत्यपिहितोष्ण-
णस्तदनिर्गमाद्विकारप्रवृत्तिरिति । प्रलेपप्रदेहयोस्तु भेदः सुप्त्यु-
तेन दर्शितो यथा प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी च । प्रदेहस्तूष्णः
शीतोवा बहलौबङ्गरविशोषी च । बहलौ इति चार्द्रमहिषच-
र्मोत्सेधः प्रलेपः । प्रदेहस्तु प्रलेपापेक्षया बहलः । शोथेलेपश्च
लोमाभिमुखं देयः । यदाह सुप्त्युतः तत्र प्रतिलोममाक्षिभ्येत् न
चानुलोमं प्रतिलोमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठते अनुप्रविशति
च लोमकूपान् स्वेदवाहिभिः शिरामुखैर्ष्वीर्थं प्राप्नोति । प्रति-
लोममिति लोमाभिमुखम् । नच नैवेति ।— प्रतिषेधद्वयेन
अवधीरश्रेदित्यर्थः अवधीरणञ्च दूरीकरणं तन्वान्तरेऽप्युक्तं लेप-
शोथस्य दातव्यो न यावच्छुष्कतां व्रजेत् । गुणवान् भवेच्छुष्को
भूयोदोषं करोति स इति ॥ ४ ॥

तस्मैवापवादमाह ।— शुष्यमाणमित्यादि । उपेक्षेतेति
यावच्छुष्कतां प्रयाति तावच्च दूरीकुर्वीदित्यर्थः । पीडनं प्रतीति
व्रणपीडनमुद्दिश्य यो लेप इत्यर्थः व्रणपीडनलेपस्तु स ह्य
शुष्कः सन् व्रणमुखं पीडयित्वा पूयं स्थाववति ॥ ५ ॥

कठिनशीथे पारिभाषिकविद्यापनमाह स्थिरानित्यादि ।

विस्त्रापनाथं सद्भूयात्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।
 रक्तावसेचनं कुर्व्यादादावेव विचक्षणः ॥
 शोथे महति संबद्धे वेदनावति च ब्रथे ।
 निवारणाय पाक्वस्य वेदनोपशमाय च ॥
 अचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ।
 यो न याति शमं लेपस्वेदसेकापतर्पणैः ॥
 सोऽपि नाशं ब्रजत्याशु शोथः शोणितमोक्षणात् ।
 एकतश्च क्रियाः सर्वारक्तमोक्षणमेकतः ॥
 रक्तं हि घ्नन्तां याति तच्चेन्नास्ति न चास्ति रक्तम् ।
 स चेदेवसुपाक्रान्तः शोथो न प्रशमं ब्रभेत् ॥
 तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ ६ ॥
 तैलेन सर्पिषा वापि ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका ।
 सुखोष्णा शोधपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ७ ॥

वेणुनाद्या वेणुदण्डेन, तलेन करतलेन । आदावेवेति उत्पन्न-
 मात्रे सुश्रुतेऽप्युक्तं अचिरोत्पतिते शोथे कार्यं शोणितमोक्षण-
 मिति । शोथ इति ब्रणपूर्वशोथे । संबद्धे सशोथे एतच्च ब्रण इत्य-
 नेन योज्यम् । शोथ इत्युक्तापि पुनः संबद्ध इति वचनं तादृश-
 शोथे ब्रणे विशेषे च रक्तस्त्रावविधानार्थम् । सुश्रुतेऽप्युक्तं सशोथे
 कठिने चाप्ते सरक्ते वेदनावति । संरब्धे विषमे वापि ब्रथे
 विस्त्रावणं हितमिति । सर्पिषे च विशेषेण जलौकाभिः पदै-
 स्तथा । अन्ये पच्यमानावस्थं ब्रणविषयकमिदम् । उपश्रमान्त-
 रापेक्षया रक्तमोक्षणस्य प्राकार्यमाह यो न यातीत्यादि ।
 तस्योपनाहनैरिति सोष्णवज्जलसबहुलेपैः । पक्वस्य पाटनमिति
 पाटनौषधैः शस्त्रैर्वा ॥ ६ ॥

तानेवोपनाहानाह तैलेनेत्यादि ।— तैलेन वाते कफे च

सतिहा सातसीवीजा दध्यन्वा शक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्वकुष्ठखवणा शक्ता स्वाहुपनाहने ॥
 बालदृष्ट्वासहस्रीषभीरुणां बोधितामपि ।
 मन्मोपरि च जाते च पक्के शोथे च दाहये ॥
 गवां दन्तं जले दृष्टं विन्दुमात्रं प्रलेपयेत् ।
 अत्यर्धकठिने वापि शोथे पाचनभेदनम् ॥
 कटुतैलान्वितैर्लोपात् सर्पनिर्मोकमन्त्रभिः ।
 चयः श्वास्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ।
 चिरविल्वान्गिन्धौ दन्ती चित्रकोहयमारकः ॥
 कपोतकङ्कटभ्राणां पुरीषाणि च दारणम् ।
 चारद्व्याणि वा यानि चारो वा दारणः परः ॥ ८ ॥

सर्पिषा पित्ते रक्ते च ताभ्याम्बेति तैलसर्पिर्भ्यां मिलिताभ्यां चतु-
 र्ध्वंवेति दोषभेदेन विकल्पेन श्रेय इत्याहुः ॥ ७ ॥

सतिलेत्यादौ ।— किण्वं सुरावीजम् । चय इत्युपचयः ।
 गण्डस्य व्रणस्य । प्रकोप इति प्रकोपहेतुः पूयरूपदोषः । चिर-
 विलेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । चिरविल्वोदृष्टत्करञ्जः; अग्निको-
 ष्ठाङ्गुली हयमारकः करवीरः दृष्ट्वाभटसम्बादात् एतेन चिर-
 विल्लाद्व्योषशाः समक्षा वा योज्याः एतत् सर्वं दारणं सुकुमा-
 रविषयत्वेनैवोक्तं असुकुमारविषयस्तु शक्नमेवेति यथा सुपक्के
 पिण्डिते शोथे पीडनैरप्यपीडिते । दारणं दारणार्थस्य सुकुमा-
 रस्य चेष्यते । गुण्युस्वसौतगोदन्तस्वर्णक्षीरिकापौतविट् । चारौ-
 षधानि चारास्य पक्कशोथप्रभेदेन इति । तथा चरकैऽपि उभाव
 गुण्युः सौधं पयोदृष्टकपोतवोः । विट्पलाशभवचारो हेम-
 क्षीरीसुकुलकः । इत्युक्तो भेषजगणः पक्कशोथप्रभेदनः । सुकु-
 मारस्य कङ्कटस्य शक्नन्तु परमुच्यते । अत्र सुकुमारस्येति पूर्वेष

तिलाटकः ।

द्रव्याणां पिच्छलानामु त्वक्षूलानि प्रपीडनम् ।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
ततः प्रक्षालनं काथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
अविशुद्धे पिशुद्धे च न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥
पद्मस्रलद्वयं वाते न्यग्रोधादिश्च पैत्तिके ।
आरग्वधादिकोयोज्यः कफजे सर्वकर्षेसु ॥
तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्विट्ठृतम् ।
मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद्ब्रणशोधनः ॥
निम्बपत्रं तिलादन्तीत्विट्ठु सैन्धवमाक्षिकैः ।
दुष्टत्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥
एकं वा शारिवास्तूलं सर्वत्रणविशोधनम् ।
पटोली तिलयथाह्वित्विट्ठन्तीनिशाद्वयम् ॥
निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ ८ ॥

सम्बन्धते कृच्छ्रं खेत्यत्र च सुकुमारस्य । यस्त्रं परं भेदन इति
सम्बन्ध इति दीपिका च । तस्मात् चारद्रव्यं चारश्च सुकुमा-
रविषये ज्ञेयः ॥ ८ ॥

पीडनद्रव्याण्याह द्रव्याणामित्यादि ।—पिच्छलानामिति
शेलुशास्त्राखीप्रभृतीनां इदञ्च पीडनं मर्णादिसमीपस्थसूक्ष्मसु-
क्ष्मत्रणविषयं ज्ञेयम् । उक्तं हि बाभटे पूयगर्भानणुहारान् सो-
त्यङ्गान् मर्षेगानपि । निःक्षेपैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपी-
डयेदिति । पटोलीपत्रं पटोलपत्रमेव । अविशुद्ध इति श्लेदः ।
तिलकल्क इत्यादि वचनं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—न्यग्रोधादिति । न्यग्रोधोद्बुध्वराश्लत्यक-
हम्बस्रक्षवेतसाः । करवीरार्ककुटजाः कषायत्रणरोपणाः । इत्य-

त्रिफला खद्विरोदाब्धीं न्यग्रोधादिवलाकुशाः ।

निम्बकोलकपत्राणि कषायः शोधने हितः ॥ १० ॥

अदेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।

कल्कः संरोपणः कार्बस्त्रिल्लानां मधुकान्वितः ॥ ११ ॥

निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः श्रुतः ।

पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तश्चाप्युपरोहणः ॥

निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना श्रुतशोधनः ।

रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्केऽप्ययं विधिः ॥ १२ ॥

निम्बपत्रहतचौद्रदाब्धींमधुकसंयुता ।

वर्त्तिस्त्रिल्लानां कल्को वा शोधयेद्गोपयेद्ब्रणम् ॥

नेन शोधहरोपक्रमं चरकोक्तं ग्राह्यम् । निम्बकोलकेत्यादि ।-

कोलकपत्राणीति पाठे कोमलनिम्बपत्राणीति दीपिका । अन्ये

तु कोलकोवदर इत्याहुः युक्तमिदं वाभटप्रमाणात् । अन्ये तु

शूलकपत्राणि पठित्वा पटोलपत्राणीति व्याचक्षते ॥ १० ॥

अपेतेत्यादि ।— वाभटस्य । मधुकान्वितो यष्टिमधुका-

न्वितः । अत्र तिलजोमधुसंयुक्त इति पाठः सुश्रुते वज्रपुस्तके च

दृश्यते वाभटे तु सर्वत्रैव मधुकान्वित इति उभयमपि प्रमाणं

श्रुतिर्धवत् ॥ ११ ॥

निम्बपत्रेत्यादि ।— पूर्वोक्तयष्टिमधुयुक्तस्त्रिल्लानां कल्क

एव निम्बपत्रमधुभ्यां युक्त इत्यर्थः । पूर्वाभ्यामिति यष्टिमधुयु-

क्तस्त्रिल्लकल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां सर्पिषा च युक्तोरोपणः

अपिशब्दात् शोधनोपि भवतीत्यर्थः । उक्तस्त्रिल्लकल्कविधिं

यवकल्केऽप्यतिदिशति यवकल्केऽप्ययं विधिरिति ॥ १२ ॥

निम्बपत्रहतेत्यादि ।— एभिर्द्रवैर्ब्रह्ममालिष्य वर्त्तिः कार्ब

वर्त्तिदानविषयोब्रणः सुश्रुते यथा “ अन्तःपूयानगुमुशान्

सप्तदलदुग्धकल्काः शमयति दुष्टद्रव्यं लेपेन ।
 मधुयुक्ता शरपुङ्गा सर्वत्रणरोपणी कथिता ॥
 मानुषशिरःकपालं तदस्थि वा लेपनं चत्त्रेण ।
 रोपणमिदं क्षतानां योग्यतैरप्यसाध्यानाम् ॥ १३ ॥
 व्रणान् विशोधयेद्दर्श्यां सूक्ष्मां स्थाण्णैर्यसम्भिगान् ।
 अभयात्त्रिदृतादन्तीलाङ्गुलीमधुसैन्धवैः ॥
 सुषरीपत्रपत्तूरकर्णमोटकुठारकाः ।
 दृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥ १४ ॥
 पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमन्वितैः ।
 धातकीचूर्णशोभैर्वा तथारोहन्ति ते व्रणाः ।
 सदाहा वेदनावन्तो व्रणा ये मासतोत्तराः ॥
 तेषां तिलानुमांशैव भटान् पयसि निर्हतान् ॥
 तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ।
 वातादिभूतान् साक्षावान् धुपयेदुग्रवेदनाम् ॥

गम्भीरान् मांससंस्थितान् । शोधनद्रव्ययुक्ताभिर्वर्जित्भिः समु-
 पाचरेदिति । तिलानां कल्कोवेति लेपविधया । सप्तदलः सप्त-
 पर्णसस्य क्षीरम् । मानुषशिरःकपालमिति पुराणं प्राण्यमि-
 त्याहुः चत्त्रेण गोचत्त्रेण ॥ १३ ॥

व्रणानित्यादि ।— वाभटस्य । अभयेत्येव पाठो वाभटपु-
 स्तके दृश्यते । सुषरी कारवेहः पत्तूरः शालिङ्गः कर्णमोटः
 स्वनाम ज्ञातः । कुठरिका कुठारिया, कुठेरकः पाठे पर्णासः
 ॥ १४ ॥

पञ्चवल्कलेत्यादि ।— चरकस्य शुक्तिर्भद्रौ तस्यास्यक्
 शुक्तिचूर्णसमायुतैरिति पञ्चवल्कलं चूर्णैरित्यस्य विशेषणम् ।
 पयसि निर्हतानिति दुग्धे निर्झापितान् । वाताभिभूतानि-

यवाज्जभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ।
 श्रीवासगुग्गुल्लगुरुशालनिर्वीसधूपिताः ।
 कठिनत्वं व्रणायान्ति नश्यन्त्याश्चाववेदनाः ॥ १५ ॥
 तिलाः पयः सिता क्षौद्रं तैलं मधुकचन्दनम् ।
 लेपेन शोधयन्दाहरत्तं निर्वीसधूपेद्रणान् ॥ १६ ॥
 पित्तविद्धिधिवीसर्पशमनं लेपनादिकम् ।
 अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥
 महाराष्ट्रिजटालेपो दग्धपिट्टावचूर्णनम् ।
 जीर्णगेहृदणामूर्ध्नि दग्धव्रणहरं परम् ॥ १७ ॥
 जीरककल्कपक्वं सिक्थकसर्ज्वरसमिश्रितं हरति ।
 दृढमभ्यङ्गात् पावकदग्धदुःखं क्षणार्धेन ॥ १८ ॥

त्यादि बाभटस्य सास्त्रावान् अल्पस्त्रावान् भूर्जोभूर्जग्रन्थिः ।
 मदनः सिक्थक इति दृन्दटीप्यनी श्रीवेष्टकोनवनीतखोटी
 सुराह्वयं देवदारु । श्रीवासेत्यादि ।— श्रीवासो नवनीतखोटी
 नच पूर्वोक्तेन पौनरक्त्यं अस्य यचनस्य तन्त्रान्तरीयत्वात् ।
 दृन्दटिप्यनीकायान्तु । पौनरक्त्यमाशङ्क्य पूर्वोक्तश्रीवेष्टकशब्देन
 कुन्दुरिति शालनिर्यासो वूनवः ॥ १५ ॥

तिला इत्यादौ ।— पयः पेषणार्थं सिता शर्करा क्षौद्र-
 तैलाभ्यां सन्धीय लेपोदेयः ॥ १६ ॥

इदानीं व्रणमभिधाय व्रणसामान्यादस्मिन्नेव व्रणाधिकारे
 आगन्तुव्रणचिकित्साभिधानार्थं प्रकरणमास्थते । तत्र प्रथम-
 मग्निदग्धव्रणचिकित्सामाह पित्तेत्यादि ।— महाराष्ट्रिजटा
 महाराष्ट्रिखलं अयमेकौश्रोगः पिटं पिटकमेव दग्धपिटचूर्णेना-
 वचूर्णनमिति द्वितीयः ॥ १७ ॥

जीरकेत्यादि ।— जीरकस्य कल्कः जलं चतुर्गुणं पश्चात्
 सिद्धे च सिक्थसर्ज्वरसयोः प्रक्षेपः ॥ १८ ॥

अन्तर्दग्धकुठारकोदहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम् ।
 अश्लथस्य विशुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥
 अभ्यङ्गादिनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम् ।
 पिडा शास्त्रलीढलकैर्ज्वल गतःलेपान्तथा वाबुका ॥ १८ ॥
 सद्यःक्षतत्रणं वैद्यः सम्भूलं परिषेचयेत् ।
 यष्टिमधुक्कल्केन त्रिञ्चिदुष्णेन सर्पिषा ॥ २० ॥
 बुद्धागन्तुत्रणं वैद्योऽदृतं चौद्रसमन्वितम् ।
 शीतां क्रियां प्रशुञ्जीत पित्तरक्तोष्णनाशिनीम् ॥
 कान्तक्रामुक्कमेकं सुश्लक्ष्णं गव्यसर्पिषा पिष्टम् ।
 शमयति लेपान्निहतं व्रणमागन्तुजं न सन्देहः ॥

अन्तरित्यादौ ।— कुठारकः कुरालिया स च स्थालिसन्ध्ये
 अन्तर्वूमं दग्धव्यः गुण्डनादित्यवचूर्णनात् । गण्डूपदैः किञ्चु-
 लुङ्गैः कल्कः जलं चतुर्गुणमर्थ्यादिति निश्चलः । जलं विना च-
 टचटाविधिपाक इत्यन्धे । शास्त्रलीढलकैरिति सचार्थे तृतीया
 ॥ १८ ॥

इदानीं सद्योव्रणचिकित्सांमाह सद्य इत्यादि ।— सप्ता-
 हाभ्यन्तरे यष्टिमधुशुक्तो यष्टिमधु कल्कीकृत्य चतुर्गुणजलेन
 यथाविधिघृतं साधनीयम् । यदिपुनस्वरया यथाविधि घृतमिदं
 पक्त्वं न शक्यते तदा घृतात् पलद्वयं जलात् घट्पलं यष्टिमधु-
 कस्य कर्षद्वयं किञ्चित् पक्त्वावतार्थं व्रणं सेचयेदित्याहुः । ना-
 तिर्थातेनेति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

बुद्धेत्यादि ।— चन्द्राटस्य । बुद्धेत्यत्र बद्धेति पाठः साधुः ।
 बधोहि सद्योव्रणेषु सन्धानक्रिया प्रधानः उक्तं हि बद्धप्रधानं
 तेन शुद्धिव्रणरोपणमस्ति सन्धिस्यैर्यज्ञेति । चन्द्राटादावयमेव
 पाठो दृश्यते । बुद्धेत्यादि पाठे घृतचौद्रसमायुतमित्यन्तरं

अपामागस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।

स श्लोत्रशेषु रक्तसु प्रवृत्तं परित्तिष्ठति ॥ २१ ॥

कर्पूरपूरितं बह्वं सवृत्तं संप्ररोहति ।

सद्यः शस्त्रक्षतं पुंसां व्यथापाकविवर्जितम् ॥ २२ ॥

शरपुङ्खा काकजङ्घा प्रथमं महिषीसूत-

मलं लज्जा च सद्यस्त्रावणघ्नं पृथगेव तु ।

शुनोजि हाकतसूर्यः सद्यः क्षतषिरोहणः ।

चक्रतैलं क्षते विद्धे रोषणं परमं मतम् ॥ २३ ॥

यवक्षारं भक्षयित्वा पिण्डं दद्याद्दण्डोपरि ।

शृगालकोलिमूलेन नटशैलं विनिःसरेत् ॥

लाङ्गलीमूलनेपाडा गमाक्षीमूलतप्तया ॥ २४ ॥

स्रुत्वेति शेषः । क्रिष्वा प्रयुञ्जीतेति क्रियाविशेषणम् । कान्त-
क्रामुकं भद्रसुस्तकं इतमत्र शतधौतमित्युपदिशन्ति एवं वक्ष्य-
मायेपि ॥ २१ ॥

कर्पूरेत्यादि । -- सवृत्तं यथा स्यात् तथा कर्पूरपूरितं तेन
कर्पूरवूर्णेन शतधौतहतभिन्नेण खड्गादिक्षतं प्रदूर्ख्य बध्नीया-
दित्यर्थः ॥ २२ ॥

शरपुङ्खेत्यादि । -- महिषीसूतस्य मलं इततैलवसामज्जा-
वेसवारपयोदयि । मांसधावनतोयाभमितिघत् अयं रोगः
समर्थनीयः अभिनवजातमहिषवत्सस्य प्रथमं मलमित्यर्थः ।
लज्जा लाजालु अन्ये तु वराहक्रान्ता इत्याहुः । चक्रतैलं त-
कालचक्रोद्धृतमष्ट सार्धपतैलम् । अन्ये तु चक्रकाष्ठोद्भवं तैल-
माहुः ॥ २३ ॥

अन्तःशैल चिकित्शामाह यवक्षारमित्यादि । - तथेत्यन्तेन
यवक्षारकर्ष १ उष्णजल पल २ आलोद्य पीत्वा नटश्लयत्रणो-
परि शृगालकोलीमूलं पिडा पिण्डोदयः । शृगालकोली साह-

च गोमूत्रादिप्रहायं तत्कालं विद्वत्स्य च ।
 कषायाः शीतमधुराः क्षिग्धालेपादयोहिताः ॥
 आम्लाशयस्यै र्विरे वमनं पथ्यमुच्यते ।
 पक्वाशयस्यै देयञ्च विरेचनमसंशयः ॥ २५ ॥
 काथो बंशत्वगेरण्डश्वदंष्ट्राश्लभिदा कृतः ।
 सहिह्रुसैन्धवः पीतः कोष्ठस्थं स्त्रावयेदष्टकम् ॥
 यवमोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
 भुञ्जीतान्नं यवागूं वा विवेत् सैन्धवसंयुतम् ॥ २६ ॥
 अथर्धेनलं स्त्रावति प्रायशो यत्र विद्वते ।
 ततो रक्तदशशायौ कुपितेऽति रजाकरे ॥
 स्नेहपानं परिपेक्षं स्नेहलेपोपनाहनम् ।
 स्नेहवृक्षिञ्च कुर्वीत वातत्रौत्रवसात्रिताम् ॥ २७ ॥

कुल इति ख्यातः बदरोभेदः । एवं लाङ्गलीयमूलगोरक्षकर्क-
 टीमूलाभ्यामपि ॥ २४ ॥

क्षतेत्यादि ।— वाभटस्य । आम्लाशयस्य इति सूत्रुतस्य ।
 आम्लाशयस्यमपक्वाशयस्यम् । पक्वाशयस्यं रक्तं विरेचनेन सुखेन
 निहन्ति शल्यत इत्यभिप्रायेण विरेचनविधानं नतु पित्तप्रत्य-
 नीकतया पक्वाशयस्य वातस्थानवत् । अन्ये तु पक्वाशयेन
 पाक उच्यते न पक्वाशयः किन्तु पच्यमानाशय इत्यर्थः तत्रै-
 वहि पित्तस्थानेन विरेचनमुपयौगिकमित्याहुः ॥ २५ ॥

काथ इत्यादौ बंशत्वञ्च बंशनिलीत्यश्लभित् पाषाणभेदी
 हिह्रु सैन्धवन्तु प्रक्षेप्यं अयं योगः प्रभावात् रक्तं स्त्रावयति ॥ २६ ॥

अत्यर्धमित्यादि ।— वाभटस्य । विद्वत् इति विविधक्षत-
 क्षिञ्चभिन्नादि । स्नेहलेपोपनाहनमिति स्नेहयुक्तलेपः स्नेहयु-
 क्तमुपनाहनञ्च किन्तु वाभटे स्नेहोपनाहनमिति पाठः । तस्मिन्ने
 स्नेहोधान्यस्नेहः उक्तञ्च वाभटे धान्यस्नेदांश्च कुर्वीत क्षिग्धा-

इति साम्राजिकः प्रोक्तः सद्योव्रणहितोविधिः ।
 सप्ताहात् परतो कुर्ब्याच्छारीरव्रणवत् क्रियाम् ॥
 करञ्चारिष्टनिर्गुण्डीरसोहन्याद्रवणक्रिमीन् ।
 कलायविदलीपत्रं कोषाम्बास्थि च पूरणात् ॥
 सुरसादिरसैः सेकोलेपनं स्वरसेन वा ।
 निम्बसम्पाकजात्यर्कसप्तपर्णाश्वमारकाः ॥
 क्रिमिघ्ना सूत्रसंयुक्ताः सेकालेपनधावनैः ।
 प्रच्छाद्य मांसपेष्या वा क्रिमीनपरहरेद्रव्याम् ।
 कश्चुनेनाहवा दद्यात्सेपनं क्रिमिनाशनम् ॥ २८ ॥

त्रिफलागुग्गुलुः ।

वे ह्येष्पाकसुतिगन्धवन्तोव्रणामहान्तः सर्जः सद्योधाः ।
 प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥
 वटिकागुग्गुलुः ।

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तोगुग्गुलुर्वैटवीकृतः ।

निर्ग्रन्थोविष्वन्तोव्रणशोधनरोपणः ॥ २९ ॥

न्यालेपनानि च इति । वातघ्नौषधं भद्रदाव्यैदि ॥ २७ ॥

साम्राजिकेत्यादि ।— वाभटस्य । करञ्चेत्यादि करञ्चा-
 दिपत्रस्वरसः कलायविदली स्वनामख्याता । कोषाम्बः कुसुम्भ
 इति ख्यातः तस्य फलास्थि आभ्यां संपिष्टाभ्यां प्रत्येकं व्रणा-
 वकाशपूरणं सुरसादिगणः सौश्रुतः । सुरसेनेति पर्णासेन ।
 निम्बादौ जात्याः पत्रं निम्बादीनां त्वक् एते च निम्बादयो
 यथाकामं सूत्रपिष्टाः सेकादौ प्रयोज्याः । मांसपेषी मांसखण्डं
 तत्राभिपगन्धात् क्रिमय उपर्युपरि सञ्चरन्ति इति भावः ॥ २८ ॥
 यवञ्चारिष्टः परिमार्जनसुक्ता अन्तःपरिमार्जनमाह य इत्या-
 परि शृणा कोठानुरूपोऽत्र गुग्गुलुः प्रक्षेप्यः । त्रिफलाचूर्णसंयुक्त
 त्रिफलाचूर्णेन ससेन युक्तो गुग्गुलुः हतमनुरूपं दत्त्वा

वटिकागुग्गुलुः ।

असृता गुग्गुलुः शसोद्वितं तैलञ्च वज्रकम् ।
विडङ्गतिफलाथ्योषचूर्णं गुग्गुलुना समम् ॥
सर्पिषा वटकीकृत्य खादेद्वा हितभोजनः ।
दुष्टव्रणापचीमेहकुष्ठनाडीव्रणापहः ॥

असृतागुग्गुलु ।

असृतापटोलसूत्रतिफलातिकटुक्रिमिघ्नानाम् ।
समभागानां चूर्णं सर्वसमोगुग्गुलोर्भागः ॥
प्रतिवासरमेकैकां गुडिकां खादेदक्षप्रमाणाञ्च ।
जेतुं व्रणान् वाताहृग्गुल्मोदरशयथुपाण्डुरोगञ्च ॥

जातिकाद्यं वृतम् ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादावीनिशाथारिवा-
मञ्जिष्ठाभयतुल्यसिक्थमधुकैर्नक्ताहवीजैः समैः ।
सर्पिः सिद्धमेतेन सूक्ष्मवदनामन्मूर्च्छिताः स्वाविण्यो
गम्भीराः सब्रजोव्रणाः सगतिका श्लथन्ति रोहन्ति च ॥

विद्यज्य चूर्णञ्च प्रक्षिप्य वटकी कर्तव्या एवं सर्वत्र वटकवि-
धाने यन्त्रणा आहाराचारनियमञ्च ॥ २६ ॥

असृतागुग्गुलुर्वीतरक्तोक्तः । वज्रकतैलञ्च कुष्ठे वक्ष्य-
माणम् । वटिकागुग्गुलौ गुग्गुलुना सममिति विडङ्गादि-
चूर्णसमेन । असृता वटिका गुग्गुलुः स्पष्टः । जातीत्यादि ।—
वाभटस्य । आत्यादीनां त्रयाणां पत्रं दावीं दाहहरिद्रा,
निशा हरिद्रा अमयसुयीरं नक्ताहवीजं करञ्जवीजं गतिर्नाडी ।
गौराद्ये वृते गौरा हरिद्रा प्रियङ्गुर्वी व्यवहारन्तु हरिद्रयैव ।
हरिद्रा दाहहरिद्रा जातीनिम्बपटोलानां पत्रं करञ्जस्य फलं

गौराद्यं दृतम् ।

गौरा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मांसी मधुकमेव च ।
 प्रपौण्डरीकं क्लीवेरं भद्रसुखां सचन्दनम् ॥
 जातीनिम्बपटोलञ्च करञ्जं कटुरोहिणी ।
 मधूच्छिष्टं मधूकञ्च महामेदा तथैव च ॥
 पञ्चवल्कलतोयेन दृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 एष गौरमहावीर्यः सर्वत्रणविशोधनः ॥
 आगन्तुः सहजाश्चैव सुचिरोत्थाश्च ये व्रणाः ॥
 विषमामपि नाडीञ्च शोधयेच्छी व्रमेव च ।
 गौराद्यं जातीकाद्यञ्च बैलमेवं प्रसाध्यते ॥
 तैलं सूक्ष्मानने दुष्टे व्रणे गम्भीरे एव च ॥

करञ्जाद्यं दृतम् ।

नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ।
 सुमनायाञ्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥
 द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ।
 मञ्जिष्ठा चन्दनोशीरसुत्पलं शारिवे त्रिदृत् ॥
 एतेषां कार्ष्णिकैर्भागैर्दृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् ॥
 सदृच्छिन्नव्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिहेष्यते ॥

मधुकं मधुकपुष्पं मधुकञ्चेत्यस्य स्थाने समधुकमिति पाठे वटि-
 मधुकस्य भागद्वयम् । पञ्चवल्कलस्य तोयेन काथेन एष गौर इति
 भीमोभीमसेन इतिवत् गौराद्योयं महावीर्यं इत्यपि पाठः ।
 चक्रवर्तद्वयविधिना तैलद्वयमपि साध्यमितग्राह गौराद्यमि-
 त्यादि तैलविषयमाह तैलमितग्रादि ।— नक्तमालस्येतग्रादौ ।
 पत्राणि दृतप्रस्थयः । सुमनाः जाती । उत्पन्नं नीलोत्पन्नं शा-

प्रपौण्डरीकाद्यं द्रवम् ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मवैः ।

सहरिद्रैः शृतं सर्पिः सक्षीरं व्रणरोपणम् ॥ ३० ॥

तिक्ताद्यं द्रवम् ।

तिक्तासिकथनिशायटीनक्ताह्वफलपद्मवैः ।

पटोलमालतीनिम्बपत्रैर्व्रण्यं द्रव्यं द्रव्यं पचेत् ॥

विपरीतमङ्गलतैलम् ।

सिन्दूरकुष्ठविषहृष्टुरसोनचित्त

वाणाङ्गुलीककल्कविषकृतैलम् ।

प्रासादमन्त्रद्युतफुत्कृतगुण्यफेणो-

दुष्टव्रणप्रशमनोविपरीतमङ्गलः ॥

खड्गभिषातगुरुगण्डमञ्जोपदंश

नाडीत्रणव्रणविचर्च्चिककुष्ठपामाः ।

एतान्निवृन्ति विपरीतकमल्लनाम

तैलं यद्येष्टयनासनभोजनस्य ॥ ३१ ॥

रिवेऽनन्तमूलश्यामकते प्रपौण्डरीकमित्यादौ क्षीरमेव चतुर्गुणम् ॥ ३० ॥

तिक्तेत्यादौ पत्रशब्दः त्रिभिः सम्बध्यते जलञ्च चतुर्गुणम् ।
तैलान्याह सिन्दूरेत्यादि । चित्तकोरक्तचित्तकः वाणाङ्गुली
शरपुङ्गामूलं नतु भ्रिण्टीमूलं जलं चतुर्गुणं तैलञ्च सार्धं
तन्त्रान्तरसम्वादात् । उक्तञ्च सिन्दूरहृष्टुविषकुष्ठरसोनवाण-
पुष्पावणानलहयाह्वयमूलकजैः । इतश्चतुर्गुणजले विधिवत्
सुसिद्धं सिद्धार्थतैलमिति सिद्धफलं प्रदिष्टमिति । प्रासादमन्त्रो
महेस्वरमन्त्रः ओं हां हूं ह्रौं ह्रौं शिवाय स्वाहेति पठित्वा
फुत्कारेण फेणमालोद्यम् ॥ ३१ ॥

अङ्गारकं तैलम् ।

कुठारकात् पलशतं साधयेन्नखनेऽग्निसि ।
तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कल्कैः कुठारापामार्गप्रोष्ठिकामक्षिकाद्युतैः ।
एतदङ्गारकं नाम व्रणशोधनरोपणम् ॥
नाडीषु परमाऽभ्यङ्गोनिजास्वागन्तुकीषु च ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

प्रपौण्डरीकं मधुकं काकल्यौ द्वे सचन्दने ।
सिद्धमेभिः समं तैलं तत्परं व्रणरोपणम् ॥ ३२ ॥

दूर्वाद्यं घृतं तैलम् ।

दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिह्वकेन च ।
दाूर्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥
येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
रक्तपित्तोत्तरं ज्ञात्वा सर्पिरेवावचारयेत् ॥ ३३ ॥

कुठारकेतप्रादि ।— कुठारः कुरालिया; नखनोद्गोणः
प्रोष्ठिका शफरीमत्स्यः । मक्षिका कौटविशेषः ॥ ३२ ॥

दूर्वीतप्रादि ।— द्योगद्वयम् । अत्र दूर्वा एव कल्कोबोधः
अकारद्वयात् कम्पिह्वदाूर्वीत्वचोर्भिलित्वा कल्कः पाकश्च जलेन
क्षारपाणिसम्बादात् । अन्ये तु दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं
कम्पिह्वकेन घृति पठित्वा दूर्वास्वरेण अकल्कमेव तैलं
साध्यं कम्पिह्वकारसेन दाूर्वीकल्केन वा जलेन द्रवेषापरं तैल-
द्वयमितप्राङ्कः । तैलसाधनविधिं घृतेऽप्यतिदिशति येनेतप्रादि ।
अथश्च सर्वतैलविध्यतिदेशः । अन्ये तु दूर्वातैलविध्यतिदेश
इतप्राङ्कः ॥ ३३ ॥

मञ्जिष्ठाद्यं द्रवम् ।

मञ्जिष्ठां चन्दनं सूत्रां पिप्पला सर्पिर्विपाचयेत् ।

सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते ॥

पाटलीतैलम् ।

द्विद्वं कषायकल्काभ्यां पाटल्याः कटुतैलकम् ।

दग्धत्र षड्जास्त्रावदाहविस्फोटनाशनम् ॥

चन्दनाद्यं यमकम् ।

चन्दनं वटशुङ्गश्च मञ्जिष्ठामधुकं तथा ।

प्रपौण्डरीकं दूर्वा च पत्तङ्गधातकी तथा ॥

एभिश्चैलं विपक्तव्यं सर्पिः क्षीरसमन्वितम् ।

अग्निदग्धत्रयेष्विष्टं ब्रह्मणाद्रोपणं परम् ॥ ३४ ॥

मनःशिलाले मञ्जिष्ठा सलाक्षारजनीद्वयम् ।

प्रलेपः सदृशक्षौद्रस्वग्निशुद्धिकरः परः ॥

अयोरजः सकाशीशं त्रिफलाकुसुमानि च ।

प्रलेपः कुरुते कार्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥ ३५ ॥

कालीयकलताम्बास्थिहेमकालारसोत्तमैः ।

लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परः ॥

मञ्जिष्ठामित्यादौ ।— जलं चतुर्गुणम् । चन्दनाद्ययमके तैलघृताभ्यां समाभ्यां मिलित्वा प्रस्थः । पत्तङ्गं रक्तचन्दनं क्षीरमेवात्र चतुर्गुणं तैलमिति तिलतैलमेव सर्वत्र विशेषोक्तं विना ॥ ३४ ॥

मनःशिलेत्यादिना ।— सावर्ण्याख्यमुप्रक्रममाह । अयो-
रज इत्यादौ ।— काशीशं त्रिफलाकुसुमानि हरीतक्यादीनां
कुसुमानि । कुसुमाभावे फलम् ॥ ३५ ॥

चतुष्पदां हि त्वग्रोमखुरशृङ्गास्थिभस्त्रना ।
 तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती पुनः ॥
 व्रणग्रन्थिं ग्रन्थिवच्च जयेत् क्षारेण वा भिषक् ॥ ३६ ॥
 इति व्रणशोथसद्योव्रणचिकित्सा ।

अथ नाडीव्रणाधिकारः ।

नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाञ्च कर्षेवित् ।
 सर्व्वव्रणक्रमं कुर्व्याच्छोधनं रोपणादिकम् ।
 नाडीं वातहतां साधु पाटितां लेखयेद्भिषक् ॥
 प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्त्रिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

कालियेत्यादि ।—कालियकं कालियाकाष्ठं लता प्रियङ्गुः ।
 दूर्ब्वेत्यन्ये । कालामञ्जिष्ठा; रसोत्तमः पारदः इतमित्यन्ये । चतु-
 ष्पादामित्यादि सुगमम् ॥ ३६ ॥

इति व्रणशोथाधिकारः ।

व्रणत्वसामान्यान्नाडीव्रणचिकित्सामाह नाडीनामि-
 त्यादि ।— गतिमिति पूयगतिं आदिशब्देनोच्चादनावसादन-
 स्ववर्णकरणदयो गच्छन्ते । साधुपाटनमुपनाहपूर्व्वकं वाभट-
 सम्बादात् । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः तस्य वीजं सैन्धवयोगादयं
 लेपोबोधः । लेखयेदिति क्षारेण प्रतिसारयेदित्यर्थः । एतच्च
 लेखनयोग्यव्रणं प्रतिबोधं उक्तं हि— उडुतान् मूत्रपर्यन्तान्
 प्रसन्नान् कठिनान् व्रणान् । किलाशानि सकुष्ठानि लिखेक्षे-
 खानि बुद्धिमान् इति ॥ १ ॥

पैत्तिकीमित्यादौ ।— नागदन्ती स्थूलमूलादन्येव । नि-
 शाङ्गैरित्यत्र निशाङ्गुतेरिति केचित् पठन्ति तत्र विधेयात्

पैत्तिको तिलमञ्जिष्ठानागदन्तो निशाद्वयैः ॥ २ ॥

शैश्विकं तिलशशाह्निकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३ ॥

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्मशोधिताम् ॥ ४ ॥

आरग्ववनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।

सूत्रवर्त्तिर्वशो योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ ५ ॥

घोण्टाफलत्वक् लवणं सलाक्षां पूपात् फलसालवणञ्च पत्रम् ।

सुहार्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्त्तिकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥ ६ ॥

तथा वाभटे निशाद्वयैरित्येव पाठः । वृन्देऽपि तथा । सुश्रुते
हरिद्राहयव्यतिरेकेणाप्ययं योगः ॥ २ ॥

शैश्विकीमित्यादौ ।— निकुम्भोदन्ती अरिष्टोनिम्बः अत्र
यथाहस्थाने सोराष्ट्रोबोगादप्ययं योगः । उक्तं हि वाभटे—
शैश्विकां तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैरिति ॥ ३ ॥

शल्यजामित्यादि ।— वाभटस्य । शिन्मशोधितामिति
आदौ शिन्मामिति पाठितां पश्चात् शल्यं निर्हृत्यशोधितामि-
त्यर्थः सुश्रुते युक्तं नाडीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य निर्हृत्य शल्यं
परिशोभ्य मागम् । संशोधयेत् क्षौद्रवृत्तप्रगादैस्त्रिलैस्ततो रोप-
णमस्य कुर्यादिति ॥ ४ ॥

आरग्ववेत्यादि ।— आरग्ववस्य पत्रं काला कालाकड़ा
नतु मञ्जिष्ठा अस्यैकस्यैव दुष्टवणहन्तृत्वात् । सूत्रवर्त्तिरिति
गोसूत्रकृता वर्त्तिः । एषां प्रत्येकं चूर्णं मा ८ वृत्त मधु कर्ष २
गोसूत्र पत्र १ एतत् सर्वं पक्त्वा मधुसैन्धवयोर्वर्त्तिवत् कार्थ्ये-
त्याहुः । पाकमन्तरेण वर्त्तिकरणस्याशक्यत्वात् । सूत्रवर्त्ति-
रिति पाठे एभिर्लिप्ता सूत्रवर्त्तिरित्यर्थः । वृद्धास्तु पूर्वैथैव व्य-
वहरन्ति ॥ ५ ॥

घोण्टेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । घोण्टा अरस्यवदरं तस्याः

वर्त्तीकृतं मासिकसंप्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।
 दुष्टत्रये यद्विहितञ्च तैलं तत् सेव्यमानं गतिमाशुहन्ति ॥ ७ ॥
 जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्तीसिन्धुत्वसौवर्चलयावन्मूकै ।
 वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं सुक्ष्मीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥ ८ ॥
 माहिषदधिकोद्रवान्मिश्रितं हरति चिरविरुद्धाञ्च ।
 भुक्तं कण्टुनिकाभ्रलचूर्णमतिदारुणां नाडीम् ॥ ९ ॥

फलत्वक् । लवणं सैन्धवं लाक्षा प्रसिद्धैव । पूगात् फलमिति
 शुष्कपूगफलं आलवणञ्च पत्रमिति अलवणा ज्योतिष्मती
 अस्याः पत्रं आलवणं वाभटेऽप्युक्तं घोण्टाफलत्वक् लवणञ्च
 लाक्षां पूगात् फलञ्चालवणञ्च पत्रम् । सुहार्कदुग्धान्वित एष
 कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीमिति । अन्ये तु लाक्षां
 ज्योतिष्मतीपत्रं न पठन्ति मदनफलञ्च पठन्ति यथा घोण्टाफ-
 लत्वक् मरुनात् फलानि पूपस्य च त्वक् लवणञ्च मोक्षम् ।
 सुहार्कदुग्धेन सहैव कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीमिति ।
 एतत् सर्वं समभागं कृत्वा किञ्चित् सैन्धवं दत्त्वा सुक्ष्मीरै-
 रर्कक्षीरैर्जलैराश्राव्य पक्त्वा वर्त्तिः कार्या ॥ ६ ॥

वर्त्तीकृतमित्यादि । सुश्रुतस्य लवणोक्तं सैन्धवं वर्त्तिक-
 रणञ्च मधुसैन्धवयोरग्नौ पाकात् अन्यथा वर्त्तिर्न स्यात् । दुष्टत्रये
 यद्विहितन्तु तैलमिति सौश्रुतारम्बधतैलादि ॥ ७ ॥

जार्तीत्यादि ।— जात्याः पत्रं अर्कस्य मूलं सम्पादः
 आरम्बधसस्यापि पत्रं करञ्जस्य बीजं दन्ती दन्तीमूलं अत्र
 सुक्ष्मीरैरेव सह किञ्चित्कलं दत्त्वा पक्त्वा च वर्त्तिः कार्त्वे-
 त्यल्लः ॥ ८ ॥

माहिषेत्यादौ ।— कोद्रुषस्तयधान्वविशेषः अस्य भक्तम् ।

दृश्यदुर्जलभीरूणां गतिर्नैर्न्नाश्रिता च या ।
 चारसूत्रेण तां छिन्द्यान्न शक्येण कदाचन ॥
 एषस्या गतिमन्विष्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।
 सूत्रं विदध्यादभ्यन्ते चोन्नास्यचाशु निर्हरेत् ॥
 सूत्रस्थान्तं समानीय गाढं बन्धं समाचरेत् ।
 ततः क्षीणबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
 चाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।
 भगन्दरेऽप्येषविधिः कार्योवैद्येन जानता ॥
 अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत् ।
 सूचीभिर्यववक्त्राभिराचितं वा समन्ततः ॥
 मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्गणम् ॥ १० ॥

कुहनिना कायोनीति एतन्मूलचूर्णं माहिषदधिकोद्भवभक्ताभ्यां
 मिश्रितं कृत्वा भुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

दृश्येत्यादि ।— सुश्रुतस्य । दृश्यः क्षीणमांसः दुर्बलो
 हीनबलः । चारसूत्रेण छेदनविधिमाह एषख्येत्यादि । चार-
 सूत्रेण सहानुसर्तुं शीलं यस्याः एतादृशो सूत्रो उन्नास्य उ-
 त्क्षिप्य सूत्र्यग्रेण गतिप्रान्तं विद्धा सूत्रो निर्हरेदिति भावः ।
 अत्र यदि गतिदीर्घा भवति तदा दृष्टुले त्यहले वा बद्धा क्रमेण
 गतिमानेन छेदयेत् न पुनरेकदैव गतिप्रभागेन बद्धाः हेदः
 कार्यः सूत्रच्छेदभयात् पीडातिशयजनकत्वाच्च इत्यञ्जः ।
 चाराक्तमिति सूत्रविशेषणम् । अर्बुदादिषु बन्धनविशेषमाह
 अर्बुदादिष्विति अर्बुदादिकं यदि सुतनुमूलं भवति तदा
 उत्क्षिप्यैव मूले सूत्रेण बध्नीयादित्यर्थः । स्थूलमूले तु सूत्र-
 स्यैर्यार्थं मूले समन्ततः सूचीभिराचितं यथा स्नात्तया बध्नी-

सप्ताङ्गगुग्गुलु ।

गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समासैराज्ययोजितः ।

नाडीदुष्टव्रणशूलभगन्दरविनाशनः ॥ ११ ॥

स्वर्जिकाद्यं तैलम् ।

स्वर्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलीलिका ।

खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥

दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणपङ्कम् ॥ १२ ॥

कुम्भीकाद्यं तैलम् ।

कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनान्तु शलाटुवर्गैः ।

कृत्वा कषायं विपचेत्तु तैलमावाप्य सुखसरलप्रियङ्गु ॥

यात् । यवयक्त्वाभिरिति यववन्धुस्थूलवक्त्वाभिः यववक्त्वाच्च सूचीनां
दारनार्थम् । छिन्ने चोपचरेद्द्रव्यमिति द्विवर्णीयोक्तविधिनेति
शेषः ॥ १० ॥ *

गुग्गुलुत्व्यादौ ।— त्रिफलाव्योषैरिति विशेषणे तृतीया ।
त्रिफलादीनान्तु मिलित्वा गुग्गुलुसमत्वम् । आज्ययोजित
इति घृतपिष्टितः घृतञ्च तावद्देयं यावता बटिका भवति ॥ ११ ॥

स्वर्जिकेत्यादौ ।— अग्निश्चित्रकः रूपिका श्लेतार्कः नरुञ्च
खनामख्यातः नीलिका नीलीति प्रसिद्धा नीलवुङ्केत्यन्ये ।
खरमञ्जरी अपामार्गः गोमूत्रं पाकार्थं चतुर्गुणम्; सुश्रुतेष्वेव-
सुक्तं यथा — स्वर्जिकासैन्धवचित्रकेषु निकुम्भनीलीनलरूपि-
कासु । बीजेष्वपामार्गभवेषु चैव कुर्यात् समूहेषु हिताय तैल-
मिति ॥ १२ ॥

कुम्भीत्यादि ।— सुश्रुतस्य । कुम्भिका कुम्भाखलता हा-
डिमसमफला स्थूलदन्तीत्यन्ये । वनस्पतयो यटादयः एषां

सौगन्धिकामोचरसाहिपुष्पलोभाणि दत्त्वा खलु घातकीञ्च ।
एतेन शल्यप्रभवा हि नाडी रोहेद्गणोवै सुखमागु चैव ॥ १३ ॥

भङ्गातकाद्यं तैलम् ।

भङ्गातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं बिडङ्गरजनीद्वयचित्तकैश्च ।
स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं
नाडीं कफानिलकृतामपचो व्रणाञ्च ॥

निर्गुण्डीतैलम् ।

सम्बलपत्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
हितं पामापचीनान्तु पानाभ्यञ्जननावनैः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्व्वत्रयोर्षु च ॥

हंसपादादितैलम् ।

हंसपाद्वरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततोरसैः ।
तत् कल्कैर्व्विपचेत्तैलं नाडीव्रणविरोहणम् ॥ १४ ॥

इति नाडीव्रणचिकित्सा ।

शलाटुः कोमलफलम्, सौगन्धिका अनन्तमूलं मोचरसः शा-
स्त्रज्ञीनिर्यासः अहिपुष्पं नागकेशरपुष्पम् ॥ १३ ॥

भङ्गातकेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । मार्कवोभङ्गराजसस्य
स्वरसश्चतुर्गुणः । निर्गुण्डीतैले सममिति सद्यर्थे तेन निर्गु-
ण्डीस्वरसश्चतुर्गुण एव ग्राह्यः चक्रस्तु समयब्दस्य तुल्यार्थ-
तामाह अक्लकमिदं तैलं हंसपादीतैले हंसपादी स्वनाम-
ख्याता अरिष्टपत्रं निम्बपत्रं ततोरसैरिति तेषां रसैरित्यर्थः
षष्ठ्यनन्तात्तसि । त्रयाणां रसोमिलित्वा चतुर्गुणः ॥ १४ ॥

इति नाडीव्रणचिकित्सा ।

अथ भगन्दुराधिकारः ।

गुदस्य श्वयथुं ज्ञात्वा विशोष्य शोधयेत्ततः ।
 रक्तावसेचनं कार्यं यथा पाकं न गच्छति ॥ १ ॥
 वटपत्रेष्टकाशुण्ठीगुडूच्यःसपुनर्नवाः ।
 सुपिष्टाः पीडकारम्भे लेपः शस्त्रीभगन्दरे ॥
 पीडकानामपक्वानामपतर्पणपूर्वकम् ।
 कर्षेकुर्प्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रियाम् ॥
 एषणीपाटनं चारवङ्किदाहादिकं क्रमम् ।
 विधाय व्रणवत् कार्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ २ ॥
 त्रिवृत्तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा ।
 उत्सादिनं भवेदेतत् सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥ ३ ॥
 रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठानिम्बपल्लवाः ।
 त्रिवृत्तेजोवती दन्ती कल्कोनाडीव्रणापहः ॥
 कुष्ठं त्रिवृत्तिलादन्तीमागध्यः सैन्धवं मधु ।
 रजनी त्रिफला तुल्यं हितं व्रणविशोधनम् ॥ ४ ॥

नाडीव्रणत्वसामान्याङ्गन्दरमाह गुदस्येत्यादि ।—विशो-
 ध्येत्युपवासादिना । शोधयेदिति विरेचयेत् ॥ १ ॥

वटपत्रेत्यादि ।— वटस्य कोमलपत्रं वृष्टका च पानीये
 चिरमुषिता ग्राह्येति वृद्धा व्यवहरन्ति । अतर्पणपूर्वकं कर्षे
 कुर्प्याद्विरेकान्तमिति अतर्पणादयोर्विरेकान्ता एकादशोपक्र-
 माद्विषणीयोक्ताः कर्त्तव्या इत्यर्थः । एषणीत्यादौ ।— कार्य-
 मित्यत्र चिकित्सितमिति शेषः ॥ २ ॥

त्रिवृदित्यादौ ।— उत्सादनमिह शोधनलेपः ॥ ३ ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।— सुश्रुतस्य । तेजोवती ज्योतिष्मती

सुहार्कदुग्धदाब्धीभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणः ।

भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ॥

एषा सर्वशरीरस्यां नाडीं हन्यन् संशयः ।

तिलाभयाकुष्ठमरिष्टपत्रं निघ्ने वृषा लोभमगारधूमः ॥

भगन्दरं नाद्वयपदंशयोश्च दुष्टत्रये शोधनरोपणोऽवम् ॥ ५ ॥

नवकार्षिकोगुग्गुलुः ।

खराक्षपकभूनागचूर्णलेपोभगन्दरम् ।

हन्ति दन्त्यग्नप्रतिविषालेपस्तद्वष्णुनोऽस्थि वा ॥

त्रिफलारससंबुक्तं विडालास्थिमलेपनम् ।

भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टत्रणहरं परम् ॥

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ॥

गुडिका शोधगुक्कार्शोभगन्दरवतां हिता ॥ ६ ॥

सप्तविंशतिकोगुग्गुलुः ।

त्रिकटुत्रिफलासुखाविडकृष्णतत्रितकम् ।

अन्ये तु चवीत्याहुः । शोवनरोपणोऽयं कल्कः । कुष्ठमि-
त्वादि ।— सुश्रुतस्य स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सुहेत्यादि ।— सुहार्कयोः क्षीरेण दाहहरिद्राचूर्णं
पक्त्वा वर्त्तिः कार्ब्येत्यर्थः । तिलेत्यादौ कुष्ठस्थाने लोभेति पाठे
लोभं ह्यं प्राच्याम् । निघ्ने हरिद्रे हे ॥ ५ ॥

खदिरेत्यादि ।— गर्हभरक्तपक्वण्डूपदचूर्णलेप इत्यर्थः ।
दन्तीत्यादि द्वितीयोयोगः । अग्निश्चित्तः । शुनोस्थि दुष्टुर-
स्त्रास्थि । अत्र त्रिफलारसोऽपि पेषणार्थं ज्ञेयम् । नवकार्षिके
त्रिपञ्चैकांशयोजित इति अंश इह कर्षकर्मोभागः तेन त्रिफ-
लायाः प्रत्येकं कर्षः गुग्गुलोः पञ्चकर्षाः । कृष्णाया एककर्षं
इति नवकर्षत्वमस्य योगस्य ॥ ६ ॥

यच्चोलापिप्यलीमूलं हवुषा सुरदास च ॥
 तुम्बुरपुष्करं चय्यं विद्याला रजनीहयम् ।
 विडं सौवर्चलं चारौ सैन्धवं गजपिप्यली ॥
 यावन्तेप्रतानि चूर्णानि तावद्द्विगुणगुग्गुलुः ।
 कोलप्रमाथां गुडिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥
 कासश्वासं तथा शोथमर्शांसि सभगन्दरम् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कुक्षिवस्तिगुदे रजम् ॥
 अश्लरों शूलकञ्च अन्तर्वह्निं तथा क्रिमिन् ।
 चिरश्वरोपसृष्टानां क्षयोपहतचेतसाम् ॥
 आनीहञ्च तथोन्मादं कुष्ठानि चोदराणि च ।
 नाडीदुष्टवणान् सर्वान् प्रमेहं स्त्रीपदं तथा ॥
 सप्तविंशतिकोक्षेष सर्वरोगनिस्तृदनः ॥
 शम्बूकस्य च मांसानि भक्षयेद्यष्टनादिभिः ।
 अजीर्णवर्जी मासेन सुच्यते ना भगन्दरात् ॥
 पञ्चतिक्तं घृतं शस्तं पञ्चतिक्तञ्च गुग्गुलुः ।
 न्यग्रोधादिगणो यस्तु हितः शोधनरोपणः ॥
 तैजं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ ७ ॥

विष्यन्दनं तैलम् ।

चित्रकाकीं त्रिदृत्याठे मलपूहयमारकौ ।
 सुधा वचां लाङ्गलिकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥

त्रिदृष्ट्यादौ ।—चारौ यवक्षारस्वर्जिकाक्षारौ । एतेन
 गुग्गुलुं विना सप्तविंशतिद्रव्याणीति निश्चलः । ये तु यवक्षा-
 रसौवर्चलमिति पठन्ति तन्मते गुग्गुलुना सह सप्तविंशति-
 कल्कोऽयम् । तत्पक्वमिति न्यग्रोधादेः ज्ञाथकल्काभ्यां पक्वम् ॥ ७ ॥

चित्रकेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । चित्रकादीनां कल्कोजकं

ध्वोति शतीञ्च संहृत्य तैलं धीरोविपाचयेत् ।

एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ॥

शोधनं रोपणञ्चैव सर्वार्णकरणमथा ॥ ८ ॥

करवीराद्यं तैलम् ।

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलषणाग्निभिः ।

मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगन्दरे ।

निशाद्यं तैलम् ।

निशार्कक्षीरसिन्धुग्निपुराश्वहनवत्सकैः ।

सिद्धमभ्यक्षने तैलं भगन्दरविनाशनम् ॥

व्यायाममैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरुणि च ।

सम्बत्सरं परिहरेदुपरुद्धव्रणो नरः ॥ ९ ॥

इति भगन्दरचिकित्सा ।

अथोपदंशाधिकारः ।

स्निग्धस्त्रिगरीरस्य ध्वजमध्ये शिराथधः ।

जलौकःपातनं वा स्यादूर्द्धाधः शोधनं तथा ॥

पाक्षोरस्यः प्रयत्नेन शिश्रक्षयकरोहि सः ॥ १ ॥

चतुर्गुणम् । मलयुः काकोडुम्बरः तस्य मूलं रक्तपित्तादौ तु

फलम् । विष्यन्दयति पूयं स्यावयति विष्यन्दनं शोधनम् ॥ ८ ॥

करवीराद्ये मातुलुङ्गस्य भलं वत्साह्वैः कुटजस्य त्वक्

अथे तु तत्फलमाहुः । निशेत्यादौ ।— पुरोगुग्गुलुः अश्व-

हनः करवीरस्य मूलम् ॥ ९ ॥

इति भगन्दराधिकारः ।

स्थानप्रत्यासत्तेरुपदंशमाह ध्वजमध्ये इत्यादि ।— ध्वज-

मध्ये मेडूमध्ये शिराथधश्च रक्तदुष्टौ महत्या अल्पायान्तु जलौ-

कःपातनम् ॥ १ ॥

प्रयोगत्रयम् ।

पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीकाथं पिवेद्वा खदिराशनान्ध्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलावृतं वा सर्वोपदंशपहरः प्रयोगः ॥

प्रपौण्डरीकं सुधुकं रास्त्राकुष्ठं पुनर्नवा ।

सरलागुरुभद्राह्वैर्वातिके लेपसेचने ॥ २ ॥

गैरिकाण्डनमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः ।

सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥

निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालजम्बूवटोद्बुम्बरवेतसेषु ।

प्रक्षालनालेप इतानि कुर्वीशूर्णानि पिप्पलास्रभक्षोपदशे ॥

त्रिफलायाः कषायेण भङ्गराजरदेन वा ।

व्रणप्रक्षालनं कुर्वीशुपदंशप्रशान्तये ॥

दृष्टेत् कटाहे त्रिफलां सा मसी मधुसंबुता ।

उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्योरोपयति व्रणम् ॥ ३ ॥

भूनिम्बाद्यं घृतम् ।

रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समञ्चितम् ।

सञ्जीव्रं वा प्रलेपेन सर्वलिङ्गदापहम् ॥

पटोलेत्यादि ।— पटोलादिकाथं गुग्गुलुं त्रिफलाचूर्णं
प्रक्षिप्य पिवेत् । एवं खदिराशनकाथमपि अशनः पीतशालः ।
अन्ये तु काथहवे यथासंख्यं गुग्गुलुत्रिफलाचूर्णयो प्रक्षेप-
माहः । अपरे तु केवलकाथेन योगद्वयं तदेव गुग्गुलोष्णफ-
लाचूर्णस्य प्रक्षेपेणापि योगद्वयमिति वदन्ति । व्यवहारस्तु
पूर्वेष्वैव ॥ २ ॥

गैरिकाण्डनमित्यादौ ।— स्निग्धैरिति शतधौतदृतेः ।
निम्बेत्यादौ प्रक्षालयेदिति कषादेण । एतच्च निम्बादिकाद्यक-
ल्काभ्यां साध्यम् ॥ ३ ॥

बज्जोलदलचूर्णेन दाडिमत्वग्भवेन वा ।
 गुण्डनं अस्थिचूर्णेन उपदंशहरं परम् ॥
 श्लेपः पूगफलेनाश्वमारभ्रलेन वा तथा ।
 सेवेन्नित्यं यवान्मश्च पानीयं कौपमेव च ॥
 जयाजात्यश्वमारार्कसम्पाकानां दक्षैः पृथक् ।
 द्युतं प्रक्षालने काथं मेडुपाके प्रयोजयेत् ॥
 भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जजातीश्वदिराश्वगानाम् ।
 सतोयश्लक्कैर्धृतमाशु पक्कं सर्षोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ ४ ॥
 करञ्जाद्यं द्युतम् ।

करञ्जनिम्बाङ्गुनिशालजम्बूबटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।
 सर्पिर्निहन्त्याहुपदंशदोषं सदाहपाकं सुतिरागसुक्तम् ॥

आगारधूमाद्यं तैलम् ।

आगारधूमरजनीसुराकिण्वञ्च तैस्त्रिभिः ।
 भागोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डुशोथरजापहम् ।
 शोधनं रोपणञ्चैव सर्वार्थकरणं तथा ॥ ५ ॥

रसाञ्जनमितरादि योगद्वयम् । अत्र पथ्या गुडूची । बज्जो-
 लेति बज्जोलस्य दलं पत्रं गुण्डनमवचूर्णनम् । अस्थि मनुष्य-
 कपालास्थि चन्द्राटेऽपि शुकपालास्थि इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

करञ्जाद्यद्युते करञ्जस्य मूलं बटादिभिरिति क्षीरिदक्षैः ।
 द्युतस्यास्य पानं अक्षयज्ञानेन कार्यम् । आगारधूमेति आगा-
 रधूमोऽलसुक्तः । किण्वं सुराबीजं भागोत्तरैरिति तैलप्रस्ये
 आगारधूमपल १ कर्ष १ माषा ५ रक्ति ३ । हरिद्रापल १
 कर्ष १ माषा १० रक्ति ६ । सुराबीजपल ३ कर्ष ३ माषा १५
 रक्ति ८ । एवं श्लेष्मपादिकत्वं कल्कास्य पाकस्तु जलेनैव ॥ ५ ॥

अर्थसां हिचदग्धानां क्रिया कार्बोपदंशवत् ॥ ६ ॥

इत्युपदंशचिकित्सा ।

अथ सूक्तदोषाधिकारः ।

हितञ्च सर्पिषः पानं पथ्यञ्चापि विरेचनम् ।
 हितः शोणितमोक्षञ्च वञ्चापि लघुभोजनम् ॥
 सर्षपीं लिखितौ सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ।
 तैरेवाभ्यघ्ननं तैलं साधयेद्गणरोपणम् ॥
 क्रियेयमधिमन्वेऽपि रक्तस्याथं तथोभयोः ॥ १ ॥
 अष्टीलायां हृते रक्ते ह्येस्यग्रन्थिवदाचरेत् ।
 कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्षायां शोधिते त्रये ॥

चिकित्सासामान्यादत्रैव लिङ्गार्थचिकित्सायाश्च अर्थसामि-
 त्यादि ॥ ६ ॥

इत्युपदंशाधिकारः ।

समानस्यानत्वाच्छुक्तदोषचिकित्सितमुच्यते । शूकोजख-
 नूक्तः सविषजन्तुः तत्कृतोदोषः शूकदोषः । हितमित्यादि
 सुश्रुतस्य । सर्पिष इति यथादोषं संस्कृतस्य । विरेचनमपि
 पथं हितमित्यर्थः । सर्षपीमित्यादि बाभटस्य । कषायैरिति
 रसभेदे यत्प्रायवर्गोक्तैश्च पथ्या विभीतकी शिरीषादिभिः शो-
 धनादिगणसंग्रहोक्तन्यग्रोधादिगणैश्च सूक्ष्मैरिति सूक्ष्मचूर्णी-
 इति । सुश्रुते तु सूक्ष्मैरित्यत्र सम्यगिति पाठः । तैरेवेति
 पूर्वोक्तकषायैः काथकल्कैः । उभयोरिति सर्षप्यधिमन्वयोः ॥ १ ॥

अष्टीलायामित्यादि । बाभटस्य । वातजायामथ अष्टीलायां
 शूकद्रूषितरक्तस्यावरकस्य निर्हरणं जखौकादिभिश्चितमेव ।
 कुम्भिकायां हरेद्रक्तमित्यामावस्थायाम् । तैलञ्च रोपणमिति

ति इ कृत्विफलालोभैर्लेपसैलञ्च रोपणम् ।

अलज्यां चतरक्तावामयमेव क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

स्वेदयेद्प्रथितं क्षिग्धं नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ।

सुखोष्णैरपनाहैश्च सुस्निग्धैरपनाहयेत् ॥ ३ ॥

उत्तमाख्यान्तु पिडकां संक्षिद्य बद्धिशोभताम् ।

कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरपाचरेत् ॥ ४ ॥

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीन्द्रयोर्हितः ।

त्वक्पाके स्पर्शशान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैरुपोपनाहयेत् ॥ ५ ॥

उक्ततिन्दुकादिकल्कसिद्धम् । अलज्यामिति अयमेव कुम्भिको-
क्तः ॥ २ ॥

स्वेदयेदिति सुश्रुतस्य । प्रथितमिति ग्रथिताख्यं शुक्रदोषम् ।
क्षिग्धमिति तैलयोगात् । स्वेदेनेति स्वेदनद्रव्याणि चरको-
क्तानि यथा बीरणाद्यतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः । वासावंशक-
रन्ध्रार्कपत्रैरश्लन्तकस्य च । शोभाञ्जनशयैरीयमालतीसुरसा-
र्जकैः । पत्रैश्चाथ सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेदिति । सुखो-
ष्णैरपनाहैरिति कफहरद्रव्यकृतैः प्रथितस्य कफकृतत्वात् ।
सुस्निग्धैरिति तैलयोगात् ॥ ३ ॥

उत्तमाख्यमित्यादि ।— वाभटस्य । कषायाणामित्यादि
कषाशवर्गपठितामां पथ्यादीनां न्यग्रोधादीनां वा । उपाचरे-
दिति प्रलेपेन ॥ ४ ॥

क्रम इत्यादि ।— वाभटस्य । त्वक्पाकेस्पर्शशान्याञ्चेति
पूर्वेण सम्बध्यते तेनैतयोरेपि पित्तविसर्पोक्तक्रमः कार्यः ।
मृदितं पुनः बलातैलेन सेचयेदिति योज्यम् । मधुरैरिति का-

रसक्रिया विघातव्या लिखिते घतपोनके ॥ ६ ॥

पृथक्पर्णादिषु तैलं देयमनन्तरम् ।

रक्तविद्रुधिवञ्चापि क्रिया शोणितभेऽर्जुदे ॥

कषायकल्कसर्पीषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ।

शोधने रोपणे चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावतारयेत् ॥ ७ ॥

कोल्यादिभिः किञ्चा जीवनीयगणैः । वक्त्रातैलं वाभटे वातव्या-
धावुक्तम् ॥ ५ ॥

रसक्रियेत्यादि ।— सञ्जतस्य । रसक्रिया तु अवस्थायां
वीक्ष्य शोधनीया रोपणीया वा देया । अत्र शोधनीया यथा ।
सालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च । रसक्रिया विघा-
तव्या शोधनी शोधनेषु च इति । रोपणीया यथा ।— त्वक्सु
न्यग्रोधवृक्षस्य त्रिफलायास्तथैव च । रसक्रिया रोपणार्थे विघा-
तव्या यथाक्रममिति ॥ ६ ॥

पृथक्पर्णादीत्यादि ।— पृथक्पर्णादि मिश्रवोक्तघृतसा-
धनद्रव्यं तद्वयथा — पृथक् पर्णात्मगुप्ता च हरिद्रे मासती
सीता । काकोल्यादिषु योज्यः स्याद्भिषजारोपणे घृत इति ।
अत्र सिता शर्करेति चक्रः श्वेतद्रुर्वेति ब्रह्मदेवः । एतच्च घृतं
तैलं वा पृथक् पर्णादिना कायेन कल्करूपेण च साध्यमिति
वदन्ति । शर्करा तु वल्करूपेणैव देया क्वाथानर्हत्वात् । अन-
न्तरमिति रसक्रियायादानन्तरं रक्तविद्रुधिवदित्यादौ ।—
वीक्ष्य वीक्ष्येति द्विव्रणीयोक्तामवस्थां निरूप्य यदि शोधनं
कर्त्तव्यं भवति तदा शोधनीयानि कषायादीन्यवचारयेत्; यदा
तु रोपणं कर्त्तव्यं भवति तदा रोपणीयानि कषायादीन्यवचा-
रयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अर्जुदं मांसपाकञ्च विद्रुधिं तिलकालकम् ।

प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ ८ ॥

इति शूकदोषचिकित्सा ।

अथ भग्नाधिकारः ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाग्नुना ।

पङ्केनालेपनं कार्थ्यं बन्धनञ्च कुशान्वितम् ॥

सुशुतोक्तञ्च भग्नेषु वीक्ष्य बन्धादिमाचरेत् ॥ १ ॥

अवनामितसुखच्छेदुन्वतश्चावनामयेत् ।

आग्नेदिति क्षिप्तमधोगतञ्चोपरिवर्त्तयेत् ॥

अर्जुदमित्यादि ।— असाध्यत्वेनोक्तेषु अर्जुदादिषु कदा-
चिद्पूर्णात्वलिङ्गादिना साध्यता याप्यता वा संभवतीति प्रत्या-
ख्याय तत्र क्विवा कर्त्थेति ज्ञेया ॥ ८ ॥

इति शूकदोषाधिकारः ।

आगन्तुसामान्याङ्गुनचिकित्सायाश्च आदौ भग्नमित्यादि ।
कुशान्वितमित्यादि कुशेति भग्नास्थिबन्धनसाधनकदम्बादित्वचः
संज्ञा । उक्तं हि वाभटे — कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जुनपला-
शजैः । सुप्तत्णैः सुप्रतिष्टम्भैः बल्कलैः सकलैरपि । कुशाह्वयैः
समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेदिति ॥ १ ॥

अवनामितमित्यादि ।— अवनामितं अवनतं कर्कटाख्य-
भग्नं वक्रञ्च उन्वच्छेत् उन्वमेत् । उन्वतमश्वकर्णादि । अति-
क्षिप्तं अधजडं वा अतिनिर्गतम् । आग्नेदिति प्रसारयेत्
आहि-आयामे इत्यस्य रूपम् । अधोगतमधःक्षिप्तादि उपरि
वर्त्तयेत् आकर्षयेत् । आलेपनार्थमित्यादि सुशुतस्य अन्व-

आलेपनार्थं मञ्जिष्ठा मधुकं चाम्बपेधितम् ।
 शतधौतदृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ २ ॥
 सप्तरात्रात् सप्तरात्रात् सौम्येऽश्रुषु मोक्षणम् ।
 कर्त्तव्यं स्यान्निरात्राञ्च तथा ग्रीष्मेषु जानता ॥
 काले च समशीतोष्णे पञ्चरात्राद्विमोक्षयेत् ।
 व्यग्रोधादि कषायञ्च सुशीतं परिषेचने ॥
 पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं दद्यात् सवेदने ।
 सुखोष्णमवतार्यं वा चक्रतैलं विजानता ॥ ३ ॥
 मांसं मांसरसः सर्पिः क्षीरं यूपः सतीनजः ।
 दृंह्यं चाम्बपानञ्च देयं भग्नं विजानता ॥ ४ ॥

पेधितमिति काञ्चिकपिष्टम् । शतधौतदृतोन्मिश्रमिति पूर्वोष्ण
 परेण च योज्यमिति चक्रः ॥ २ ॥

सप्तरात्रादित्यादि ।—सुश्रुतस्य सौम्येषु शीतेषु जानता
 वैद्येनेति शेषः । समशीतोष्णे काले चेति शरदसन्तकाले । पञ्च-
 मूलीत्यादि । पञ्चमूली चात्र स्वल्पेति वदन्ति एतत्पक्वञ्च क्षीरं
 पित्तवातोत्तरे भग्ने, अत्रापि परिषेचनमिति योज्यम् । चक्र
 तैलमिति सद्यःपीडिततैलं किम्वा सौश्रुतवातव्याधिच्चिकित्सो-
 क्ततैलविधानेन गृहीतं तैलम् । शीतोपचारोचितेऽपि भग्ने
 सुखोष्णस्य विधानमनिले बलीयसीति ज्ञेयम् । अतएव विजा-
 नतेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

भग्नहितमम्बपानमाह मांसमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । क्षीर-
 मिहाव्रणभग्ने सन्धानीयतया हितम् । यत् पुनर्नवधान्यदि-
 बर्गे क्षीरं निषिद्धं तदव्रणविषये वेति न विरोधः । अन्ये तु
 क्षीरसर्पिरिति पठित्वा क्षीरादुत्थितं दृतमिति व्याचक्षते ।

गृष्टिर्क्षीरं ससर्पिकं मधुरौषधसावितम् ।
 शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नेः पिवेत्परः ॥
 सृष्टेनास्थिसंहारं लाक्षां गोधूममर्जुनम् ।
 सन्धियुक्तेऽस्थिभग्ने च पिवेत् क्षीरेण मानवः ॥
 रसोनमधुलाक्षाज्यसिताकल्कं समन्वताम् ।
 छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ॥
 पीतवराटिकाचूर्णं द्विगुणं वा त्रिगुणकम् ।
 अपक्वक्षीरपीतं स्यादस्थिभग्नप्ररोहणम् ॥ ५ ॥
 क्षीरं सलाक्षामयुक्तं ससर्पिः स्याज्जीवनीयञ्च सुखावहञ्च ।
 भग्नेः पिवेत्त्वक्प्रयसार्जुनस्य गोधूमचूर्णं सृष्टेन वाय ।
 लाक्षास्थिसंहत्ककुभाश्वगन्धाश्चूर्णीकृतानागवलापुरच ॥
 लाक्षारुम्बुलः ।

संभग्नयुक्तास्थिद्वजं निहत्यादङ्गानिकुर्व्यात् कुलिशोपमानि ।

सतीनोवर्त्तलकलायः स च यद्यपि वातजनकस्तथापि सन्धानीयत्वादिज्ञोक्त इति ॥ ४ ॥

गृष्टिर्क्षीरमित्यादि ।— गृष्टिरेकवारप्रसूता धेनुः तस्मात् क्षीरं मधुरौषधं काकोल्यादिगणसैः साधितं सर्पिः लाक्षे प्रक्षेप्ये । सृष्टेनेत्यादि सृष्टेन क्षीरेणास्थिसंहारादिकं व्यस्तं समस्तं वा पिवेदित्याहुः ॥ ५ ॥

क्षीरमित्यादौ ।— जीवनीयमित्यारोम्यहेतुत्वात् प्राणधारणत्वाच्च । त्वक्प्रयसार्जुनस्येति अर्जुनस्य त्वचा साधितं प्रयस्यक्प्रयः अर्जुनत्वक्प्रयसा सृष्टेन गोधूमचूर्णं पेयमिति योज्यं अन्ये तु त्वक्प्रयसो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्तीति अर्जुनस्य त्वचं पिवेदित्याहुः ।

लाक्षेत्यादौ ।— अस्थिसंहत् अस्थिसंहारः । ककुभोऽ-

अत्रान्यतोऽपि दृष्टत्वात्तुल्यसूत्रेण गुग्गुलुः ॥

आभागुग्गुलुः ।

आभाफलत्रिकैर्व्योषैः सर्वैरेभिः समीकृतैः ।

तुल्योगुग्गुलुराथौज्योभग्नसन्धिप्रसाधकः ॥

सत्रणस्य तु भग्नस्य त्रयां सर्पिर्मधुत्तरैः ।

प्रतिसार्थं कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥

भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

वातश्चाविविनिर्दिष्टान् खेजानत्र प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

गन्धतैलम् ।

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।

दिवा दिवैव संशोष्य क्षीरेण परिभाषयेत् ॥

तृतीयं सप्त रात्रञ्च भाषयेन्मधुकाशुना ।

र्जुनः । नागबला गोरक्षतण्डला । पुरः गुग्गुलुः स च मि-
लितलाक्षादिचूर्णसमः । वक्ष्यमाणाभादिगुग्गुलौ दृष्टत्वादिति
चक्रः । तदेवाह आभेत्यादि । आभा आहेति ख्याता ।

सत्रणभग्नञ्चित्सामाह सत्रणस्येति प्रतिसार्थं कषायै-
रिति न्यद्रोषादिकषायद्रव्यकृतवत्कैः प्रतिसार्थं प्रलिष्य, का-
र्त्तिकस्तु कषायैरिति मधुरौषधकायैः प्रतिसार्थं प्रतिषिष्य
इति व्याचष्टे धातुनामनेकार्थत्वात् । शेषमित्याहारादि
कम् ॥ ६ ॥

रात्रावित्यादि सञ्श्रुतस्य । अस्थिरे जले इति खोतोजले,
षट्परावतैलोचितकृष्णतिलान् ऋहीत्वा वक्ष्येण षोडशीं
वज्रा खोतोजले निःक्षिप्य रात्रौ स्थापयेत् ततो दिवसे आतये
शोषयेत् एवं सप्तदिनानि यावत् । ततः त्रिकठस्यपरिमाण-
गन्धक्षीरे रात्रौ तिलान् निःक्षिप्य दिवा आतये शोषयेत्

ततः क्षीरं पुनः पीतान् सुशुष्काञ्चूर्णयेद्विषक् ॥
 काकोल्यादिष्वदंष्ट्राह्वं मञ्जिष्ठां शारिवां तथा ।
 कुष्ठं सर्जरसं मांसो सुरदारु सचन्दनम् ॥
 शतपुष्पाञ्च संचूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
 पीडनार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥
 चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेत् पुनः ।
 एलामंशुमतीं पत्रं जीरकं तगरं तथा ॥
 लौवं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।
 शैलेयकं क्षीरशुद्धामनन्तां समधूलिकाम् ।
 पिप्पला मृङ्गाटकश्चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।
 एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
 एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वैकर्मसु ।
 आक्षेपके पक्षाघाते चाङ्गधोरे तदार्हिते ॥
 अन्यास्तन्धे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।

एवं सप्तदिनानि यावत् । तदनु तिलतुल्यपरिमाणयष्टिमधु
 मृहीत्वा अष्टगुणोदके पक्त्वा अष्टभागावशिष्टकाये तिलान् रात्रौ
 त्रिचिप्य दिवातपे शोषयेत् एवं सप्तदिनानि यावत् । पुनरपि
 तिलतुल्य परिमाणे गन्धक्षीरे रात्रौ तिलान् निःत्रिचिप्य दिवा
 सूक्ष्मातपे शोषयेत् एवं सप्तदिनानि यावत् तदनु तिलान् नि-
 स्तुपीकृत्य चूर्णयेत् । ततश्चैषां तिलचूर्णाणां चत्वारोभागाः
 भागश्चैकः काकोल्यादिशतपुष्पान्तमिलितचूर्णस्य । एतस्यैव
 चूर्णस्य पीडनार्थमुत्पादने कर्त्तव्ये भार्द्रताकरणार्थं सर्वगन्ध-
 द्रव्यशृतं क्षीरं तावन्मात्रं प्राच्यं यावता क्षीरेण चूर्णमार्द्रं
 भवति । सर्वगन्धैरित्येलादिगण्येन क्षीरपरिभाषयैव दुग्धं साध्यं

बाधिष्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ।
 पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वक्षिषु योजयेत् ।
 ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरनेनैवोपजायते ॥
 मुखञ्च पद्मप्रतिमं स्यात् सुगन्धिसमीरणम् ।
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ॥
 राजार्हमेतत् कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।
 तिलचूर्णचतुर्थांशं मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ ७ ॥
 कवणं कटुकं क्षारमण्डं मैथुनमातपम् ।
 ध्यायामञ्च न सेवेत भग्नोरुक्षान्धमेव च ॥
 इति भग्नचिकित्सा ।

अथ कुष्ठाधिकारः ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं ह्येध्नोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पिचोत्तरेषु मोक्षोरक्तस्य विरेचनं चाग्रम् ॥

इत्यादिगणञ्च सौश्रुतः । एवमुक्तप्रकारेण गृहीततैलस्य च-
 त्वारः शरावाः, पाकार्यञ्च गव्यदुग्धघोडशशरावाः ग्राह्या
 इत्यर्थः । अंशुमती शालपर्णी, कालानुशारिवा, तगरं क्षीर-
 शुक्ला क्षीरविहारी अनन्ता अनन्तमूलं, मधुलिकामर्कटहस्त-
 त्वयं अन्ये तु गौधूमभेद इत्याहुः । प्रागुक्तानीति काकोल्या-
 दिशतपुष्पान्तानि एभिः कल्कैरित्यर्थः श्वदंष्ट्राहमित्यत्र सय-
 चाहमिति पाठः सुश्रुतटीकासु व्याख्यातः । अस्मिंश्च पाठे
 यटिमधुनोभागहयं काकोल्यादिगणमभ्येऽपि यटिमधु पाठात् ॥ ७ ॥

इति भग्नाधिकारः ।

रक्तदुष्टत्वग्गतसाधर्मेप्रात् कुष्ठचिकित्सितमुच्यते । वातो-
 त्तरेष्विति सर्पिरित्युपलक्षणं तेन तैलाभ्यङ्गोऽपि बोध्यः ७॥

पुच्छनमल्पे कुष्ठे महति च यस्त्वं शिराव्यधनम् ।

बद्धदोषः संशोध्यः कुष्ठी बद्धयोऽगुरक्षता प्राणान् ॥ १ ॥

पञ्चकषायः ।

वचावासापटौलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कषायोमधुना पीतोवान्तिहान्मदनाम्बितः ॥

विरेचनन्तु कर्त्तव्यं त्रिवृहन्तीफलैः त्रैः ॥ १ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां प्रमुञ्चन्ते निर्गतास्त्रदोषाणाम् ॥

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ३ ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

करञ्जबीजैः डमजः सकुष्ठोगोमूत्रपिष्टञ्च वरः प्रदेहः ॥ ४ ॥

हि वाभटे तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितमिति ।

अग्रमिति सर्पिरादिषु योज्यं तेन वातोत्तरादिषु सर्पिरथं

प्रथमं कार्यं तदनु वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्येत्याहुः अग्र-

मिति पाठे प्रधानमित्यर्थः । बद्धश्च इति बलरक्षायं श्लोकं

श्लोकं दोष निर्हरणेन पुनः पुनः शोध्यः । एकदा हि भूरी-

दोषहरणेन बलक्षयः प्राणायत्ययञ्च स्यादिति ॥ १ ॥

वचेत्यादि ।— वचादीनां त्रयाणां मूलं फलिनी प्रियङ्गुः

कषाय इति वमनार्थकायविधया यथा काथद्रव्यस्य कुडवं

अपयित्वा अलादुके । चतुर्भागावशिष्टान्तु वमनेष्ववचारयेदिति

परिभाषया कार्यः ।

विरेचनमिति त्रिफलाकाये त्रिवृहन्तीमूले प्रक्षिप्य अथवा

दन्तीमूलत्रिवृतालताचूर्णं प्रतिमा च त्रिफलाकायेन पेयम् ॥ १ ॥

वेलेपा इत्यादि ।— निर्गतोऽस्त्रगतो दोषो येषां ते तथा

निर्गतास्त्रदोषाः ॥ ३ ॥

मनःशिलेत्यादाबालं हरितालम् । तैलं सार्धं कुष्ठहर-

त्वात् । मार्कं पयोऽर्कक्षीरम् ॥ ४ ॥

पत्राणि पिद्वा चतुरङ्गलस्य तत्रेण पर्णान्यथ काकमात्र्याः ।
 तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युर्त्तयेदखहनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
 आरग्वधः सैड्गजः करञ्जोवासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।
 अग्राहः सुराहः खदिरोधवश्च निम्बोविडङ्गं करवीरकश्च ॥
 ग्रन्थिश्च भौर्जोल्गुनः शिरीषः सलोमशोगुग्गुलुकृष्णगन्धे ।
 फणिलक्ष्मणोवत्यकसप्तपर्ण्योपीलूनि कुष्ठं सुमनः प्रवालः ॥
 वचा हरेणु त्रिवृता निकुम्भोभस्मातकं गैरिकमञ्जनश्च ।
 मनःशिलात्वे मृहधूम एला काशीशलोधाञ्जुनमुस्तसर्ज्जाः ॥
 इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः षड्भेदे गोपित्तपीताः पुनरेव पिटाः ।
 सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहाभिषजा प्रयोज्याः ॥
 कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रबुधं किटिमं सदद्रुम् ।
 भगन्दरार्शास्यपचो सपामां हन्युः प्रयुक्ता अचिरान्दराणाम् ॥ ६ ॥
 मनःशिलात्वक् कुटजात् सकुष्ठात् सलोमशः सैड्गजः करञ्जः ।
 ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥

पत्राणीत्यादौ ।— चतुरङ्गलः सोनालुः अखहनच्छदः
 करवीरपत्रं एतदन्त एक एव योगः । योगद्वित्वे चरकोक्तहार्त्वि
 यत्प्रदेहसंख्यावृद्धिः स्यादिति ॥ ५ ॥

आरग्वध इत्यादिना षड्भिः श्लोकैर्कार्द्वैः षड्योगाः
 आरग्वधस्य पत्रं अग्राहः नवनीतखोटी करवीरकः करवीरस्य
 त्वक् । ग्रन्थिश्च भौर्ज इति भूर्जपत्रग्रन्थिः । लोमशो घातु-
 काशीशं तमालपत्रं वा कृष्णगन्धा शोभाञ्जनकः, फणिलक्ष्मणः
 पर्णाशभेदः, पीलु औत्तरपथिकं फलम्, निकुम्भोदन्ती अञ्जनं
 रसाञ्जनम्, अर्द्धरूपैरिति अर्द्धश्लोकैः, गोपित्तपीता इति
 गोपित्तभावनया पीता पीतवर्णा भावना च सप्ताहम् ॥ ६ ॥

मनःशिलेत्यादौ त्वक् कुटजादिति कुटजस्य त्वक् लोमशो-
 घातुकाशीशं तुषोदकं सतुषैर्यवैः रुन्धानविशेषात् कृतं कार्द्वै-

पलाशनिर्दाहरणेन वापि कर्षोद्धृतान्यादृक्सन्नितेन ।
इर्षोप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठविनाशनाय ॥ ७ ॥

कुष्ठाद्यम् ।

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारशिशु ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यचण्डाश्च दूर्वाश्च समानि कुर्व्यात् ।
तैसाकपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्दत्तयितुं यतेत ।
तथास्यकण्डः पिडकाः सकोठाः कुष्ठानि शोयाश्च शमं प्रयान्ति ॥ ८ ॥
धात्वक्षपथ्याक्रिमिशतुबक्त्रिभङ्गातकावलगुजलौहभङ्गैः ।
भागाभितृष्टैस्त्रिलतैलमिश्रैः सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेपः ॥ ९ ॥

कम् । पलाशनिर्दाहरणेनेति पलाशवृक्षस्य प्रधानमूलं छित्वा
तदधः कुन्मं स्थापयित्वा उपरि वृक्षदाहात् यः स्वरसोगलति
स पलाशनिर्दाहरसः अथै तु पलाशचारोदकमाहुः ॥ ७ ॥

कुष्ठमित्यादौ ।— सुरसः पर्णाशः तुम्बुरु स्वनामल्यातं
वन्यं कैवर्त्तमुस्तकम् । चण्डा चौरपुष्पी प्रथमं तैलाक्तमिति
योज्यम् । इह तैलं सार्धपम् ॥ ८ ॥

धात्रोत्यादौ ।— अक्षोविभीतकं क्रिमिरिपुर्विडङ्गसारः
बक्त्रिश्चित्रकः लौह इति बज्रादिलौहचूर्णं नत्वगुरु । भङ्ग-
मिति भङ्गराजस्य चूर्णं नतु गुडत्वक् तन्त्वान्तरसम्बादात् ।
तथा लेप इति प्रमादात् पाठः किन्तु लेह इति । उक्तं हि
तन्त्वान्तरे धात्री विभीतकं पथ्या विडङ्गाग्निमरुष्करम् । वा-
गुजीलौहभङ्गश्च संचूर्णमत वर्द्धितम् । तिलतैलाग्नितं
लिच्छात् श्रेष्ठमेतद्रसायनमिति । तेनायं योगः लेखकदोषा-
स्तु प्रकरणे पठितः ॥ ९ ॥

विडङ्गेत्यादौ ।— शशिरेखा सोमराजीबीजं गोजलोगो-

विडङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखासर्पपकरस्तरजनीभिः ।

गोजलपिष्टोलेपः कुष्ठहरोदिवसनाथसमः ॥

विडङ्गैङ्गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्सर्पपैः ।

धान्यान्लपिष्टैर्लोपोऽयं दद्रुकुष्ठरजापहः ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः काञ्चित्तकपिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरतिबद्धमूलं दद्रुञ्च कण्डूञ्च रजाञ्च हन्यात् ॥ १० ॥

तुल्योरसः सालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।

पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टोलेपः हतोदद्रुगजेन्द्रसिरः ॥ ११ ॥

प्रपुन्नाडस्य वीजानि धात्री सर्जरसः स्रुहा ।

सौवीरपिष्टं दद्रुणामेतदुद्धर्त्तनं परम् ॥

चक्रमर्दकवीजानि जीरकञ्च समांशकम् ।

श्लोकं सुदर्शनामूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥

लेपनाङ्गक्षणाञ्चैव तृणकं दद्रुनाशनम् ।

मूलं दिवसनाथः सूर्यः । दूर्वाेत्यादौ ।— चक्रमर्द एङ्गजवीजं कुठेरकः पर्णांशभेदः । काञ्चित्तकपिष्टाः काञ्चित्तकयोरन्यतरेण पिष्टा इत्यर्थः । एभिर्लेपैरित्यनेन शीघ्रप्रथमनकारितां दर्शयति न तु नियमोऽयम् ॥ १० ॥

तुल्ये इत्यादौ ।— सालतरोरसः धुनकः तुषेणेति धान्यत्वचा, धूनकादेनां पानीयभक्तानानां समोभागः । तदम्बुपिष्ट इति पानीयभक्तजलेन पिष्टः ॥ ११ ॥

प्रपुन्नाडस्येति प्रपुन्नाडः एङ्गजः श्रुहायाः क्षीरं अन्ये मूलमाङ्गः सौवीरं काञ्चित्तकम् । श्लोकं सुदर्शनामूलमिति मिलितचक्रमर्दजीरकापेक्षया पादिकम् । लेपनादिति तृणकं तिलाघाष इति ख्यातं यूथीपन्नगेति यूथीपन्नगमूलं स्वनामख्यातम् । कासमर्देति सौवीरेण पिष्ट्वा रात्रौ स्थाप्यं प्रातश्चा-

सुथीपुन्नागमूलञ्च लेपात् काञ्जिकपेषितम् ॥
 कासमर्दकमूलञ्च सौवीरेण च पेषितम् ।
 दृष्ट्वा क्कटिमकुष्ठानि जयेदेतत् प्रलेपनात् ॥
 शिखरिरसेन सुपिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिध्म ।
 क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
 गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण पेषितम् ।
 सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन वा ॥
 कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ।
 गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥
 धात्रीरसः सर्जरसः सपाश्वः सौवीरपिष्टञ्च तथा युतञ्च ।
 भवन्ति सिध्मानि यथा न भूयस्तथैवमूर्त्तनक्रं करोति ॥१२॥
 कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
 एतत् केशरपष्टं निहन्ति बद्धवार्धिकं सिध्म ॥
 नीलकुरुण्टकपत्रं स्वरसेनालिप्य गात्रमतिबद्धशः ।
 लिम्बेन्मूलकबीजैः पिष्टैस्तन्नेण सिध्मनाशाय ॥

काकरुते लेपोविधेय इत्युपदिशन्ति । शिखरिरसेन अपामा-
 र्गरसेन क्षारेण वा कदल्या इति कदलीक्षारोदकेन पिष्टमि-
 त्यर्थः । वाशब्दो विकल्पार्थवाची तेन पक्षान्तरे क्षारमपि
 योज्यं गन्धपाषाणो गन्धकः, मूलकानान्त्यैव चेति मूलकानां
 बीजानीति शेषः । धात्रीरसः चामलकीरसः पाश्वो यवक्षारः
 बिडलवणमित्यन्ये । तदन्वितमिति सौवीरेणैव दिनत्रयं संभा-
 वितं पूतिकृतं द्विसत्रयमिति योगान्तरदर्शनात् । धात्रीर-
 सस्थाने धात्रीफलमिति चन्द्राटः पठति ॥१२॥

कुष्ठमित्यादौ ।— केशरं नागकेशरं नीलकुरुण्टकं नीला
 भिण्टी चक्राह्वजमेङ्गजबीजम् ॥१३॥

चक्राह्वयं स्नुहीक्षीरभाषितं मूत्रसंयुतम् ।
 रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनात् किटिमापहम् ॥
 आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
 दहृकिटिमकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेवच ॥११॥
 बीजानि वा मूत्रकसर्षपाणां लाक्षारजन्या प्रपुत्राङ्बीजम् ।
 श्रीवेष्टकव्योषविडङ्गकुष्ठं पिष्टा च सूत्रेण तु लेपनं स्यात् ॥
 दहृणि सिध्मं किटिमानि पामां कपालकुष्ठं विषमञ्च हन्यात् ॥१४॥
 एङ्गजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैश्च ।
 क्रिमिसिध्मरद्वमण्डलकुष्ठानां नाशनीलेपः ॥ १५ ॥
 स्नुक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुक्कूलानलपाचितः ।
 लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव तपाम् ॥ १६ ॥
 स्नुक्काण्डे शुषिरे दग्धा गृह्णमं ससैन्धवम् ।
 अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाह्वन्ति विचर्चिकाम् ॥
 एङ्गजातिसर्षपकुष्ठमङ्गधिकालवणत्वदमस्तु ।

र्व.जार्नात्यादौ ।— लाक्षारजन्याविति इन्द्रः नतु हरि-
 द्रादयः मन्त्राः । श्रीदेष्टको नवनीतखोटी ॥१५॥

एङ्ग.ज.त्यादौ ।— सौवीरकं सौवीराञ्जनं अत्र विशिष्ट-
 द्रव्यामुक्तत्वात् गोमूत्रमेव कुष्ठहरतया ग्राह्यमिति वदन्ति ।
 अपरे तु सौवीरशब्दस्य काञ्चिकार्थतां परिकल्प्य तेनैव पेष-
 णमित्याहुः ॥१५॥

स्नुक्काण्ड इत्यादि ।— वाभटस्य कुक्कूलानलः करीषा-
 ग्निः स्नुक्काण्डमव्ये गर्त्तं कृत्वा पिष्टश्चेत्सर्षपेण तत् प्रपूर्व्यं
 स्नुहीकाण्डान्तरेणाच्छाद्य कुशादिभिर्वद्वा चत्तिकया प्रलिप्य
 गोमयाग्निना दहेत् । तत आह्वय्य तेन कल्केन लेपः ॥१६॥

स्नुक्काण्डशुषिरे इत्यादि ।— स्नुक्काण्डं कोरयित्वा

पूतीकृतं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्चिकदद्रु सकुष्ठम् ।
 उन्मत्तस्य बीजेन माणकचारवारिणा ।
 कटुतैलं विपक्तव्यं शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ १७ ॥
 नारिकेलोदके न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां गतः ।
 लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
 सर्जरसः सिन्धुसम्भ्रव्रगुडमधुमहिषाक्षगैरिकं चष्टतम् ।
 सिक्थकमेतत् पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥ १८ ॥
 अवलगुजं कासमर्द्दं चक्रमर्द्दं निशायुतम् ।
 माणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्चिकपेषितम् ॥
 कच्छुं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ।
 कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभिजलेन संपिष्टम् ॥
 दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विलेपनतः ॥ १९ ॥

तं विवरं मृह्मसैन्धवाभ्यां पूरयित्वा स्थालीमध्ये तन्विक्षिप्य
 तदुपरि शरावं दत्त्वा दृत्तिक्रिया शरावसन्धिं पिधायान्तर्धूमं
 दहेत् तदनु कटुतैलेन संमिश्र्य लेपः । एङ्गजेत्यादौ ।—खव-
 यात्रयं सौवर्चलसैन्धवविडम्बवयं उन्मत्तस्य धुस्तूरस्य बीजकल्कः
 माणकचारसुतजलं चतुर्गुणं पाकार्थम्, विपादिका पाद-
 स्फोटनम् ॥ १७ ॥

नारिकेलोदक इत्यादौ ।—नारिकेलञ्च सजलशस्यं सम्य-
 ग्प्राक्ष्यम् । सर्जरसेत्यादौ सिन्धुसम्भवं सैन्धवम् । महिषाक्ष इति
 गुग्गुलुः । एतत् सर्वं समभागमेकीकृत्य मनाक् पक्तव्यं यथा
 सिक्थकाक्षतिभूत्वा लेपयोग्यं भवति ॥ १८ ॥

अवलगुजमित्यादि ।—अवलगुजं सोमराजीबीजं माणि-
 मन्थं सैन्धवं मस्तुकाञ्चिकपेषितमिति मस्तुकाञ्चिकयोरन्यत-

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।
 पिवेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥
 शोधपाण्डुामयहरी गुल्ममेहकफापहा ।
 कच्छुपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥२०॥
 पिवति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
 रविकिरणसुतप्तं पामलो यः पलार्द्धम् ।
 त्विदिन तदनु सिक्तः क्षीरभोजी च शीघ्रं
 भवति कनकदीप्तगा कामयुक्तोमनुष्यः ॥२१॥

रेण । कोमलेत्यादौ ।— सिंहास्थीवासकः तस्य पत्रं सुरभी-
 जलं गोमूत्रम् ॥ १८ ॥

हरिद्रेत्यादौ ।—हरिद्राकल्ककर्षस्य प्रक्षेपः कर्षचूर्णस्येति
 वचनात् व्यवहारस्तु हरिद्राचूर्णस्याष्टौ माषकाः गोमूत्रस्य
 पलद्वयम् । पथ्या गोमूत्रसाधितेति गोमूत्रोत्स्विन्वा हरीतकी
 ॥ २० ॥

पिवतीत्यादौ ।— पलार्द्धमिति उत्तमबलानलं प्रति प्रा-
 त्याहिकी मात्रा किञ्चा पलार्द्धं त्विदिनं यः पिवतीति योज्यं
 त्विदिनेत्यनुस्वारस्य लोपञ्चान्दसत्वात् । तेन पलार्द्धं दिन-
 त्वयं विभाज्यं तेन त्रिञ्चिदधिकसप्तमाषकाः प्रत्यहं भवन्ति ।
 व्यवहारस्तु शोधितगन्धचूर्णस्य माषकचतुष्टयं कटुतैलस्य तु
 कर्ष इति तेन सतैलगन्धचूर्णेन अभ्यक्तगावः । क्षीरभोजीति
 क्षीरासहत्वे मण्डेन व्यवहारः । दिनत्वयं सप्तार्द्धं वा प्रयोगा-
 वधिवातातपवर्जनमिति । कनकदीप्तेति उपलक्षणे तृतीया ।
 कनकगौर इति च पाठः ॥ कामयुक्त इति उपचितशुष्कधातुः
 कामतुल्य इति च पाठः ॥ २१ ॥

निशासुधारभवकाऋमाचीपत्रैः सदार्वीप्रमुष्णाङ्गीजैः ।
 तक्रेण पिष्टैः कटुतैलभिन्नैः पाभादिपूडूर्त्तनभेतदिष्टम् ॥२२॥
 सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीत संयुतं बद्धयः ।
 लेपाद्विनिहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥
 मांसीचन्दनसम्पाककरञ्जारिष्टसर्षपम् ।
 यष्टिकुटजदार्यब्दं हन्ति कण्डू मयं गणः ॥२३॥
 भङ्गातकड्वीपिसुधार्कमूलं गुञ्जाफलं त्रूषणशङ्खचूर्णम् ।
 तुल्यं सकुष्ठं लवणानि पञ्च चारद्वयं लाङ्गलिकाञ्च पक्त्वा ॥
 स्त्रुहार्कदुग्धे घनमाथसन्यं शलाकया तत् विदधीत लेपम् ।
 कुष्ठे किलासे तिलकालके च अशेषदुर्नामसु चर्म्मकीले ॥२४॥
 विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-
 मनलमरिचदूर्वाः क्षीरसर्कस्रुहाभ्याम् ।

निशेत्यादि ।— निशादिचतुष्टयस्य पत्राणि अन्ये तु
 निशाहरिद्रैव सुधादीनामेव पत्राणीत्याहुः ॥ २२ ॥

सिन्दूरेत्यादौ ।— करवीरकायकल्काभ्यां सिद्धं कटुतैल-
 मित्यर्थः । मांसीत्यादौ सम्पाकस्य फलं अरिष्टोनिम्बः तस्य
 पत्रं यष्टीति यष्टिमधु । कण्डूमित्यत्र कुष्ठमिति केचित् पठन्ति
 किन्तु चरकोऽङ्घ्रिन् गथे दशेमानि कण्डूङ्गानीतुप्रक्तम् ॥ २३ ॥

भङ्गातकेत्यादि ।— वाभटस्य त्रिपी चित्रकाः, भङ्गातकस्य
 मूलं बीजं वा चित्रकादित्वा पात्रं मूलं एषां भङ्गातकादीनां
 लाङ्गलिकान्तानां चूर्णं स्त्रुहार्कक्षीराभ्यां मिलित्वा चूर्णमपेक्ष्य
 चतुर्गुणाभ्यां लोहपात्रे लेपयोग्यतां यावत् पाकः ॥ २४ ॥

विषेत्यादि ।— विषं स्यात्परविषं अनलोभङ्गातकः ।
 अत्रापि पूर्वचूर्णादिमानं चर्कस्रुहीक्षीराभ्यां पाकविधिञ्चेति
 वदन्ति शशाङ्कलेखेत्यादि ।— वाभटस्य शशाङ्कलेखा सोम-

दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः

कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्तादि सुक्तम् ॥

शशाङ्गलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका सङ्गताशम्रला ।

सायोमला सामलका सतैला सर्वाणि कुष्ठानुग्रहन्ति लीढा २५

नवकषायः ।

तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेशो यः सोमराजो नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजो वपुषातिथेते ॥

घर्भसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजो पिबेत् ।

क्षीरभोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ॥

एकस्थिलस्य भागौ द्वौ सोमराज्यास्थयैव च ।

भक्ष्यमाणमिदं प्रातर्गृह्यद्द्रु विनाशनम् ॥

अवलाजाद्वीजकषं पीत्वा कौशेन वारिणा ।

भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम् ॥

त्रिफलापटोलरजनीमञ्जिष्ठारोहिणीवचानिद्वैः ।

एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ २६ ॥

क्षिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।

राजो ङ्गताशञ्चित्तकः अयोमलं शोधित मण्डूरम् । अन्धा-

न्मिलितचूर्णाभ्याषकत्रयं चतुष्टयं वा गृहीत्वा तिलतैलेन

लेह्यम् ॥ २५ ॥

तीव्रेतप्रादौ ।— सोमराजीकृष्णतिलयोः प्रतेप्रकं माषक-

त्रयं चतुष्टयं वा व्यवहरन्ति । सोमराजीमिति चन्द्रश्रेणीं घर्भ-

सेवी आतपसेवी । वागुजीसोमराजीबीजं अस्य च माषक-

चतुष्टयमुष्णोदकेनालोह्यं प्रिबेत् । एक इतप्रादावपि उष्णोद-

कमनुपेयम् । त्रिफलेतप्रादि स्पष्टम् ॥ २६ ॥

क्षिन्नाया इतप्रादि ।— द्विन्ना रुडूची । पटोलेतप्रादौ ।-

जीर्णं घृतेन भुञ्जीत स्वल्पं यूषोदकेन वा ॥
 अतिपूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ।
 पटोत्खदिरारिष्टत्रिफलाकृष्णात्रेतजम् ॥
 तिक्ताशनः पिवेत् काथं कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥ २७ ॥
 तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रव्योषभक्तातयर्कराः ।
 वृथः सप्तसमोमेथः कुष्ठहा कामचारिणः ॥
 विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढं समाक्षिकम् ।
 हन्ति कुष्ठं क्रिमिन् मेहान् नाडीव्रणभगन्दरान् ॥ २८ ॥
 इन्द्राशनं समादाय प्रशसोऽहनि चोदृतम् ।
 तच्चूर्णं मधु सर्पिर्भ्यां लिहेत् क्षीरघृताशनः ॥
 इत्वा च सर्वकुष्ठानि जीवेद्वर्षशतद्वयम् ।
 यः खादेद्भयारिष्टं मरिचामलकानि वा ॥
 स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासाद्रूर्ध्वं न संशयः ।
 इक्ष्यमानाक्षुप्रतः कुम्भे मूलगे खदिराद्रसः ॥
 साव्यधात्रीरसक्षौद्री हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ २९ ॥
 वायस्येङ्गजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता ।
 बस्तमूत्रेण संपिष्टा लेपाच्छिवविनाशिनी ॥

कृष्णावेत्वं कालियालतेति ख्यातम् । तिक्ताशन इति तिक्तभू-
 यिष्ठाहारः ॥ २७ ॥

तिलेत्यादौ सप्तसमेति संज्ञाबलात् मिलितत्रिफलैव ति-
 लाद्येकभागसमा एवं व्योषमपि ॥ २८ ॥

इन्द्राशनमित्यादौ ।—चूर्णमिति माषद्वयं त्रयं वा देयम् ।
 यः खादेदित्यादौ अरिष्टोनिम्बः । इक्ष्यमानमित्यादौ खदिर-
 रसधात्रीरसौ तुल्यौ । घृतक्षौद्रे तु प्रक्षेप्ये ॥ २९ ॥

वायसीत्यादि ।—वायसी काकमाची । पूतीत्यादि ।—

पूतिकार्कं मृङ्गनरेन्द्रद्रुमाणां मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश ।
लेपात् श्वित्वं घ्नन्ति दद्रुत्रयांश्च कुष्ठान्वशांस्त्युग्रनाडीत्रयांश्च ॥
गजचित्तथ्याप्रचर्ममसीतैलविलेपनात् ।

श्वित्वं नामं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात् ॥

कुडवोऽवल्गुजवीजाह्वरिताल चतुर्थभागसंमिश्रः ।

मूत्रेण गवां पिष्टः स्वर्णकरणः परः श्वित्वे ॥

धातुखदिरयोः काथं पीत्वावल्गुजसंयुतम् ।

शङ्खेन्द्रधवलं श्वित्वं दूषणं हन्ति न संशयः ॥ ३० ॥

क्षारे स दुग्धे गजलण्डजे च गजस्य मूत्रेण बद्धसुते च ।

द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्गुजस्य ॥

एतद्व्यदा चिकणतामुपैति तदा सुसिद्धां गुडिकां प्रयुञ्ज्यात् ।

श्वित्वं विलिम्बेदय तेन घृष्टं तदा व्रजत्याशु स्वर्णभावम् ॥३१॥

सञ्चुतस्य । पूतिकोलताकरञ्जः । नरेन्द्रद्रुमः चारग्वधः । एषां
पल्लवा इत्यर्थः । तथा सौमनाश पल्लवा इत्यर्थः । गजेत्यादौ
चित्तथ्याप्रः चित्तचर्मथ्याप्रः केवलगजचर्ममसीलेपश्च श्वित्व-
हरो यथा श्वेतजग्रन्थङ्गिमूलं क्षीरं श्वित्वविनाशनम् । गज-
चर्ममसीलेपोवेत्यादि । पूतिकीटजः पादकुरा कीट इति
लोके ख्यातः ॥ ३० ॥

क्षार इत्यादि सञ्चुतस्य । गजलण्डं गजपुरीषं गजलण्डे
चेति पाठे गजलण्डासमठः गजस्य मूत्रेण इत्यनन्तरं पक्व
इति शेषः । बद्धञ्चुत इति एकविंशतिवारं सप्तवारं वा परि-
च्युते दशभागयुक्तमिति द्रोणस्य दशमांसेन युक्तमित्यर्थः ।
प्रथमे गजलण्डाक्षारस्य द्रोणमेकं पाकार्थं गजमूत्रं क्षारपरि-
भाषया षड्गुणं दीयमानं द्रोणत्रयं भवति न द्विगुणगणनया
तु षड्द्रोणानि स्युः । प्रायस्त्रिभागावशेषेऽस्त्विन्निति वचनेन

श्वेतजयन्तीमूलं पिष्टं पीतञ्च गन्धपयसैव ।

श्वित्तं निहन्ति निशतं रविवारे वैद्यनाथाद्या ॥ ३२ ॥

पञ्चनिम्बः ।

पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।

संवूर्ण्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥

द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।

त्रिफला त्वूप्यं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रास्कराग्निकाः ॥

विडङ्गसारवाराही लोहचूर्णाश्रिताः समाः ।

हरिद्राद्वयवागुजीव्याधिघाताः सशर्कराः ॥

कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।

खदिराशननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥

सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्वरसेन तु ।

स्निग्धशुद्धतनुधीमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥

मधुना तिक्तहविषा खदिराशनवारिणा ।

लेह्यमुष्णाश्लुना वापि कोलहृद्ग्रा पलं पिबेत् ॥

जीर्णं च भोजनं कार्यं स्निग्धं लघु चित्तञ्च यत् ।

तृतीयभागवशेषात् द्वैगुण्येन द्रोणमेकं ग्राह्यं तस्य द्यमाञ्ज-

मबलाजबीजं गृह्णन्ति । ततोवतार्थं पिष्ट्वा चिकणतामुपगते

सति गुड़िका कार्य्या । पृष्टमिति फलपत्रशरीषादिना ॥३१॥

श्वेतजयन्तीत्यादि । तत्र गोपयसैवपिष्टं पीतश्चेत्यर्थः ॥३२॥

पुष्पकाले चंदादौ ।— पञ्चनिम्बानां प्रतेप्रकं भागद्वयं

त्रिफलादीनाञ्च प्रतेप्रकमेकोभागः त्रिफलात्वूप्यणयोरपि

प्रतेप्रकं भागः अग्निश्चित्रकः । वाराही वाराहीकन्दः व्याधि-

घातः सोनालुः । खदिराशननिम्बानां घनक्वाथेनेति खदिरा-

दीनां प्रतेप्रकमष्टभागवशेषेण क्वाथेन भावना अशनः पीत-

विचञ्चिकोद्गुम्बरपुण्डरीककपालदद्भुकिटिमालसादीन् ॥
 यतास्विस्कोटविसर्पपामां कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ।
 भगन्दरञ्चीपदवातरक्तं जातान्धप्रनाडीव्रणशीर्षरोगान् ॥
 सर्षान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्षान् दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ।
 स्थूलोदरः सिंहकशोदरश्च सुञ्चीष्टसन्धिर्धुनोपयोगात् ॥
 समोपयोगादपि ये दृशन्ति सर्षादयोयान्ति विनाशमाशु ।
 जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥३३॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः ।

चित्तकत्रिफलाब्धोश्मजार्जी कार्षीं वचाम् ।
 सैन्धवातिविषे कुष्ठं चयैलायावन्मूकजम् ॥
 विडङ्गान्यजमोदाश्च सुसान्धमरदारु च ।
 यावन्त्येतानि सर्षाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
 संचुद्य सर्षिषा सार्द्धं गुडिकां कारयेद्विषक् ।
 प्रातर्भोजनकाले च भक्षयेत्तु तथा बलम् ॥
 हन्त्यष्टादशकुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानि च ।
 ब्रह्मवैशर्षीविकारांश्च सुखामयगलग्रहान् ॥
 मध्रसीमथभग्नश्च गुल्माश्चाशु नियच्छति ।
 व्याधीन् कोष्ठगतांश्चान्यान् जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥
 पञ्चभङ्गातकांश्चित्वा साधयेद्विधिवज्जले ।
 कषायं तं पिवेच्छीतं दृतेनाक्तौष्ठतालुकः ॥
 पञ्चद्वया पिवेदूयावत् सप्ततिं क्वासयेत्ततः ।

शालः तिक्तहविषेति वक्ष्यमाणतिक्तषट्पलादिना । खदिराश-
 नवारिणेति खदिराशनकाथेन । कोल दृष्टेति कोलः कर्षार्द्धं
 समोपयोगादिति वर्षोपयोगात् ॥ ३३ ॥

चित्तकेतप्रादि स्पष्टम् । पञ्चेतप्रादौ विधिवदिति काथवि-

जीर्णोऽद्यादोदनं शीतं घृतक्षीरोपसंहितम् ॥

एतद्रसायनं मेध्यं बलीपक्षितनाशनम् ।

कुष्ठार्थः क्रिमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविनाशनम् ॥ ३४ ॥

तिक्तषट्पलकं घृतम् ।

तैलं भक्ष्मातक्रानाञ्च पिवेन्मासं यथाबलम् ।

सर्वोपतापनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षयतं हृदः ॥

प्रलेपोऽर्त्तनस्नानपानभोजनकर्म्मणि ।

शोणितं खादितं वारि सर्व्वत्वन्दोषनाशनम् ॥

निम्बं पटोलं दाब्धीं दुरालभां तिक्तकरोहिणीं त्रिकलाम् ।

कुर्ब्याद्वर्षपक्षांशान् पर्य्यटकं त्रायमाणाञ्च ॥

सलिलादृकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते ।

घन्दनकिराततिक्तकमागधित्वायमाणाञ्च ॥

मुस्तकवशकबीजं कल्कीलतमर्द्धकार्षिकान् भागान् ।

नव सर्पिषश्च षट्पलमेतत् सिद्धं घृतं पेयम् ॥

कुष्ठज्वरगुल्मार्योग्रहणीपाण्डामथश्चयथून् हन्ति ।

पामाविसर्पिषिङ्का कण्डुगलगण्डमुत् सिद्धम् ॥ ३५ ॥

धिना पिप्पलीबर्द्धमानवदत्रापि वृद्धिऋसासौ ॥ ३४ ॥

तैलमित्यादि ।— भक्ष्मातकतैलं भूयन्तेषां शास्त्रम् । निम्बे-
त्यादि यद्यपि सर्पिश्चानवं हितमिति वचनात् पुराणसर्पिष
एव सर्व्वत्र यौगिकत्वं तथाप्यत्र योगमहिम्ना नव सर्पिष
एव प्रयोजनत्वमिति वचनादुन्वीयते । सर्पिष इति पदं षट्-
षलमानग्रहणार्थं द्वितीयन्तु घृतमिति पदं पेयमित्युपदर्शना-
र्थम् । तथा प्रथमं सिद्धं पक्वम्, द्वितीयन्तु प्रसिद्धं क्षेपकम् ॥ ३५ ॥

पञ्चतित्तकं हृतम् ।

निम्बं पटोलं व्याघ्रीञ्च गुडूचीं कासकं तथा ।

कुर्ब्याद्द्वयपत्नान् भागानेकैकस्य सकुट्टितान् ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत् पादावशेषितम् ।

हृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥

पञ्चतित्तमिदं ख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनम् ।

अघीतिं वातजान् रोगान्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥

विंशतिं श्लेष्मिकाञ्चैव पानादेवापकर्षति ।

दुष्टद्रव्यक्रिमीनर्शः पञ्चकासाञ्च नाशयेत् ॥ ३६ ॥

तित्तकं हृतम् ।

त्रिफलाद्विनिशावासायासपर्यटकलकान् ।

त्रायन्तीकटुकानिम्बान् प्रत्येकं द्विपत्नोन्मितान् ॥

काथयित्वा जलद्रोणे पादशेषेण तेन तु ।

हृतप्रस्थं पचेत् कल्कैः पिप्यलीघनचन्दनैः ॥

त्रायन्तीशकभूनिम्बैस्तु पीतं तित्तकं हृतम् ।

इन्ति कुष्ठम्बराशांसि श्वयथुं ग्रहणीगदम् ॥

पाण्डुरोगं विसर्पञ्च स्त्रीवानामपि शस्यते ॥ ३७ ॥

महातित्तकं हृतम् ।

सप्तच्छदं प्रतिविषां सम्पाकं तित्तकरोष्ठिषीं पाठाम् ।

सुलसुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमईपर्यटकम् ॥

पञ्चतित्तहृते ।— चत्वारिंशच्च पैत्तिकानिति भेदपिचा
योजना कार्या अन्यथा द्वितीया स्यात् ॥ ३६ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— कूलकं पटोलपत्रं शकः कुटजसस्यफ-
लम् ॥ ३७ ॥

महातित्तके ।— उपकुल्येत्येकवचनोपन्यासो न युक्तः आ-

ध्वजशंसं सचन्दनं उपकुल्यापद्मकं रजत्यौ च ।
 घङ्ग्रन्थां सविशालां घतावरीशारिवे चांभे ॥
 वस्य ऋवोजं वासां सूश्याम इतां किराततिक्तञ्च कल्कान्
 कुष्ठीन्मतिमान् यथाहं ज्ञायमाणञ्च ॥
 कल्कस्तु चतुर्भागोजलमष्टगुणं रसोऽश्चतफलानाम् ।
 त्रिगुणोऽष्टतात् प्रदेशस्तत् सर्पिः पाययेत् सिद्धम् ॥
 कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रवक्ष्यान्यथं सि रक्तवाहीनि ।
 विसर्पमन्त्रपित्तं वाताहृक् पाण्डुरोगञ्च ॥
 विस्फोटकान् सपामानुन्मादकान् कामलां च्चरं कण्डूम् ।
 हृद्रोगगुल्फापिहकामसुन्दरं गण्डमालाञ्च ॥
 हन्यादेतत् सद्यः पीतं काले यथावत् सर्पिः ।
 योगयतैरप्यजितान् महाविकारान् महातिक्तकम् ॥ ३८ ॥
 महाखदिरकं हृतम् ।
 खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपाश्वनयोस्तुले ।
 तुलाह्वीः सर्वे एवैते करत्रारिट्वेतसाः ॥
 पर्यटः कुटजश्चैव द्वयः क्रिमिहरद्वया ।

युष्मेऽसारवाभटादौ द्वितीयपिप्पलीपाठात् । कल्कस्य चतु-
 र्भाग इति हृताञ्चतुर्भागः । एतच्च सामान्यपरिभाषया स्पष्टा-
 र्थं वृचते । घङ्ग्रन्था वचा श्रीकण्ठस्तु पिप्पलीशुक्लमाह । तत्र
 वाभटे वचापाठात् । अश्चताफलानामित्यामलक्रीफलानां
 अत्राप्येकं सर्पिः पदं कल्कविभागार्थं द्वितीयं पेयमित्युपदर्श-
 नार्थम् । तृतीयं महातिक्तक संज्ञार्थम् ॥ ३८ ॥

महाखदिरकं हृते । — शिंशपाशिंशुया इति ख्यातसहः
 अश्वनः खनामख्यातः नतु पीतयाल इत्याहः । एतयोस्तुले

हरिद्रे कृतमासश्च गुडूचीत्रिफलात्रिवृत् ॥
 सप्तपर्णस्तु संक्षुषोदशद्रोणे च वारिणः ।
 अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
 धात्रीरसश्च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत् ।
 महातिक्तककल्कैश्च यथोक्तैः पलसन्धितैः ॥
 निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गान्निषेवणात् ।
 महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविनाशनम् ॥ ३१ ॥

पञ्चतिक्तवृत्तगुग्गुलुः ।

विस्वाच्छतावृषपटोलनिदिग्धिकानाम्
 भागान् पृथग् दशपत्नान् विपचेद्द्वटेऽपाम् ।
 अष्टांशशेषितजलेन सुनिःशृतैर्न
 प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पित्तुभागकल्कैः ॥

मिलित्वा । तुलाह्वः सर्व एवैत इति करञ्जादि सप्तपर्णान्ताः ।
 प्रत्येकं तुलाह्वः । दशद्रोणे च वारिण इत्यनन्तरं पचेदिति
 शेषः । तुल्यां मिलित्वाढकमानमित्यर्थः । चक्रस्तु धात्रीरसश्च
 तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेदिति ग्रन्थं न पठति । तथा यथोक्तैः
 पलसन्धितैरित्यत्र तैलन्तु साधयेदिति पठति व्याचष्टे च सा-
 धयेदित्यत्र सर्पिरिति शेषः । अत्र यद्यपि घृतमानं नोक्तं त-
 थापि काष्ठशेषस्याढकाधिकद्रोणस्य नियतत्वात् तत् काष्ठच-
 तुर्थांशं प्रस्थाधिकाढकमानं भवति केदस्य, वल्कस्य केदपा-
 दिकत्वं सामान्यपरिभाषया सिद्धमेवेति । केचिन्महाखदिर-
 घृतमिदमनार्धमित्याहुः ॥ ३१ ॥

निस्वाच्छनेत्यादि । वाभटस्य घट इति द्रोणे । पित्तुः
 कर्षरूपोभागो येषां कल्कानां तैः । मिषि घृतपुष्पा नतु मधु-

पाठाविडङ्गसुरदासगजोपकुल्या-
 द्विद्वारनागरनिशामिषिचथ्यकुष्ठैः ।
 तेजोवतीमरिचबत्सकदीप्यकाम्नि-
 रोहिण्यरुष्करवचाकणाम्बलसुक्तैः ॥
 मञ्जिष्ठयाति विषया वरया यमान्या
 संशुद्धगुग्गुक्षुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
 तत् सेवितं विषमतिप्रबलं समीरं
 सन्धप्रस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
 नाडीत्रणार्णवदभगन्दरगण्डमालां
 जलूर्द्ध सर्वगतगुन्दगुदोत्थमेहान ।
 यस्मात्तच्चिखसनपीनसकासशोषश्चत्
 पाण्डुरोगगलविड्धिवीवातरक्तम् ॥ ४० ॥

वज्रकं दृढम् ।

वासागुडूचीत्रिफलापटोलकरञ्जनिम्बाशजकृष्णवेत्तम् ।
 तत्कायकल्केन दृढं विपक्वं तद्वज्रवत् कुष्ठहरं प्रदिष्टम् ॥
 विशीर्यकर्णाङ्गुलिहस्तपादः क्रिम्यर्हितोभिन्नगलोऽपि मर्त्यः ।
 पौराणिको कान्तिमवाप्य जीवेद्व्याहृतोवर्षशतस्र कुष्ठी ॥ ४१ ॥

आरग्वधाद्यं तैलम् ।

आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिलाम् ।

रिक्ता दृढव्यवहारात् । तेजोवती ज्योतिष्मती । दीप्यकं जीर-
 कम् । वत्सकं कुटजफलं अग्निश्चित्तकः कणाम्बलं पिप्पलीमूलम् ।
 वरया त्रिफलयाम् ॥ ४० ॥

वासेत्यादौ ।—कृष्णवेत्तं कालियासता, वज्रवर्हितं वज्र-
 सहस्रं, अव्यर्थशक्तिकत्वात् ॥ ४१ ॥

आरग्वधमित्यादौ ।— तैलमिति सार्धपतैसादावन्यतमं

चक्र (१३०)

रजनीहयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥

एतेनाभ्यञ्जयेच्छित्री क्षिप्रं शिवं विनश्यति ॥ ४२ ॥

तृणकं तैलम् ।

मञ्जिष्ठावृश्निशाचक्रमर्होरग्वधपल्लवैः ।

तृणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठचरं कटु ॥

महातृणकं तैलम् ।

हरिद्रात्रिफलादावृहयमारकचित्तकम् ।

सप्तश्लक्ष्णं निम्बत्वक्करञ्जी वासकं नखी ।

कुष्ठमेडमजावीजं लाङ्गलीगणिकारिका ॥

जातीपत्रश्च हार्मी च हरिताकं मनःशिला ।

कलिङ्गतिक्षपत्रश्च अर्कचौरश्च गुग्गुलुः ॥

गुडत्वक्परिचक्षैव कुङ्कुमं ग्रन्थिपर्णकम् ।

सर्जपर्णायश्वदिरविडङ्गं पिप्पलीवचा ॥

धनुरेकच्छतायटिकेशरं ध्यामकं विषम् ।

त्रिखण्डफलमञ्जिष्ठाबोलास्तुष्वीफलं तथा ॥

सुहीसम्पाकयोः पत्रं वागुजीवीजमांसिके ।

कुष्ठचित्त्वात् । उक्तं हि चरके तैलानि सर्षपाणां करञ्जकोषा-

तकीङ्गदीनाञ्च । कुष्ठेषु हितान्याहुः तैलं यज्ञापि खदिरस्येति ।

अन्ये तु सामान्यश्रुतौ प्रधानकल्पत्वेन तिलतैलमेव ग्राह्यं यत्र

तु सर्षपादिविशेषोक्तिसत्रैव सर्षपादिग्रहणमित्याहुः । अन्य-

त्राप्येवं श्लेषम् ॥ ४२ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ ।— इक् कुष्ठं तृणकं गन्धतृणम् । हरिरे-

त्यादौ ।— लाङ्गली विषलाङ्गलीति ख्याता । कलिङ्ग इन्द्रयवः ।

चोरं चोरपुष्पी ग्रन्थिकं ग्रन्थिपर्णं ध्यामकं गन्धतृणं बोलं गन्ध-

एवा व्योतिष्मतीमूलं शिरीषोगौमयाद्भसः ॥
 चन्दने कुष्ठनिर्गुण्डीविद्यालामल्लिकाद्वयम् ।
 वासाशकणी ब्रह्मी च अग्राहं चम्पककटफलम् ॥
 एतैः कल्कैः पचेत्तैलं तृणकस्वरसद्रूपम् ।
 सर्व्वेत्वन्दोषहरणं महातृणकसञ्चितम् ॥ ४३ ॥
 वज्रकतैलम् ।

सप्तवर्णं करञ्जार्कमाखतीकरवीरजम् ।
 मूलं स्रुहाशिरीषाभ्यां चित्रकास्कोतयोरपि ॥
 करञ्जबीजं त्रिफलां त्रिकटुं रजनीऽयम् ।
 सिद्धार्थकं विडङ्गञ्च म्रपुष्पाङ्गितिलैः सह ॥
 मूलपिटैः पचेत्तैलमेभिः कुष्ठविनाशनम् ।
 अभ्यङ्गाद् वज्रकं नाम नार्द्धीदुष्टत्रयापहम् ॥ ४४ ॥
 मरिचाद्यं तैलम् ।

मरिचालशिलादार्कपयोऽश्रारिजटान्दित् ।
 यक्षद्रसविद्यालारुङ्निशासुन्दारचन्दनैः ॥

रसः तुम्बीफलं तिक्तालावुफलं मल्लिकाद्वयं मल्लिका वनमल्लिका
 च अग्राह्या नवनीतखोटी चम्पकुट्टलं चम्पककल्लिका । तृण-
 कस्वरसो द्रवरूपः । अत्रान्तरे सोमराजीतैलं केचित् पठन्ति
 तन्न सम्मतं टीकाहताम् ॥ ४३ ॥

सप्तपर्णेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । मूलपिटैः पचेत्तैलमिति
 पाकोऽपि गोमूत्रेणैव आस्कोता श्वेतार्कमूलमिति केचित् ।
 तैलमत्र सार्धपम् ॥ ४४ ॥

स्वल्पमरिचाद्ये ।— आलं हरितालं शिला मनःशिला ।
 अर्कपयोऽर्कक्षीरं अश्रारि करवीरं जटा जटामांसी चन्द्राटा-

वटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्युचैर्बिषपलान्वितैः ।
सगोमूत्रं तदभ्यङ्गाद्द्रुशित्वविनाशनम् ॥
सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रथस्यते ॥ ४५ ॥

दृहन्मरिचाद्यं तैलम् ।

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारुहरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशालाकरवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चित्तकोलाङ्गलाख्या च विडङ्गं चक्रमईकम् ॥
शिरीषं कुटजोनिम्बं सप्तपर्णञ्जुहाञ्जताः ।
सम्पाकोनक्तमालोऽब्दः खदिरं पिप्पली वचा ॥
व्योतिष्मती च पलिका विषस्य हिपलं भवेत् ।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रन्तु चतुर्गुणम् ॥
अत्यात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्भिर्गुणैः पचेत् ।
पक्त्वा तैलवरं स्येतन्म्रक्षयेत् कौष्टिकान् व्रणान् ॥
पामाविचञ्चिकादद्भुक्कण्डूविस्फोटकानि च ।
बलयः पलितं छायानीलीव्यङ्गस्यैव च ॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यन्तु दीयते ॥
परामपि जरां प्राप्य न स्नाना यान्ति नम्रताम् ।
बलीवर्द्धस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ॥

दिषु मांसीदर्शनात् व्यवहाराच्च । शकृद्रसो गोमयरसः ।
अथमपि कल्कः विशाला गोरक्षकर्कटी रुक् कुष्ठं निशायुक्
हरिद्राद्द्वयम् । प्रस्थपरिमितं तेन समानाधिकरणं न विरुद्धं
गोमूत्रमत्र चतुर्गुणं बोध्यम् ॥ ४५ ॥

दृहन्मरिचाद्ये ।— शकृद्रसं पूर्ववत्, कुटजो कुटजस्य

एभिरभ्यञ्जनैर्गाढं भवेन्मासतविक्रमः ॥ ४६ ॥

विषतैलम् ।

नक्तमालं हरिद्रे द्वे चर्कं तगरमेव च ।

करवीरं व चाकुष्ठमास्फोतारक्तचन्दनम् ॥

माजती सप्तपर्णश्च मञ्जिष्ठासिन्धुवारिका ।

एयामर्ह्यपलान् भागान् विषस्यापि पलन्तथा ॥

चतुर्गुणे गवां सूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

श्लिख विस्फोटक्रिटिमक्रीटलूताविचर्चिकाः ॥

कण्डूकच्छुधिकाराश्च ये त्रया विषदूषिताः ।

विषतैलमिदं नाम्ना सर्वत्रणविशोधनम् ॥ ४७ ॥

करवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीररसगोमूत्रं चित्रकं विडङ्गम् ।

कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं सम्मतोभिषजाम् ॥ ४८ ॥

श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीरमूलं विषांशसाधितं गवां सूत्रे ।

फलमित्याहुः । सुहा सुहीक्षीरम् । प्रथमे वयसीति घयः
सन्धौ ॥ ४६ ॥

विषतैले नक्तमालं करञ्जयोजं चर्कं चर्कस्य क्षीरम् ।
तगरं तगरपादुका माजती जाती तस्याः पत्रं सिन्धुवारिका
निर्गुण्डी ॥ ४७ ॥

श्वेतकरवीरेत्यादौ ।— करवीररसगोमूत्रयोर्भिलित्वा
चतुर्गुण्यम् । शेषस्य तु कल्कत्वम् ॥ ४८ ॥

श्वेतकरवीरमूलमित्यादि ।— श्वेतं करवीरस्य मूलं दत्त
इति विगृह्य तैलविशेषणता ज्ञेया । विषांशसाधितमिति विष-

च त्रैदलपामासिध्विस्फोटकिमिकिटिमजित्तैबम् ॥ ४१ ॥

सिन्दूराद्यं तैबम् ।

सिन्दूरार्द्धपलं पिष्ट्वा जीरकस्य पलं तथा ।

कटुतैलं पचेन्मानौ सद्यः पामाहरं परम् ॥ ५० ॥

महासिन्दूराद्यं तैबम् ।

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनीद्वयम् ।

मिद्रहपद्मं कुष्ठं मञ्जिष्ठां खदिरं वचाम् ॥

जात्यकं त्रिदशतानिम्बकरञ्जविषमेव च ।

कृष्णवेतकलोध्रश्च प्रपुष्पाङ्गुलं संहरेत् ॥

श्च ऋषिष्ठानि सर्वाणि योजयेत्तैबमात्रया ।

अभ्यङ्गेन प्रवृञ्जीत सर्वैकुष्ठविनाशनम् ॥

पामाविचर्च्चिकाकण्डूविसर्पाद्विनाशनम् ।

रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवं विधान् बहून् ॥ ५१ ॥

स्यांश्चतुर्थोभागः स च करवीरमूलापेक्षया इति केचित् ।

अन्ये तु गतविषतैले विषस्य पलमुक्तं तदपेक्षया कर्षमाहुः

तत्त्वान्तरीयैकवाक्यत्वात् । अन्ये पुनरंशोभागः तेन विषकर-

वीरमूलयोः समभागयोः स्नेहपादिकत्वेनैव कल्कत्वं व्यवहारो-

ऽप्यनेनैव ॥ ४६ ॥

स्यस्यसिन्दूराद्ये ।— मानौमित्यष्टौ पञ्चानि वन्दे तु

कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परमिति पठ्यते । तन्मते

दृष्टवैद्यव्यवहारादेवाष्टपलं ग्राह्यम् ॥ ५० ॥

महासिन्दूराद्ये ।— जात्याः पत्रं करञ्जस्य फलं अकस्य

पत्रम् । तैलमात्रया प्रस्थमात्रया ॥ ५१ ॥

आदित्यपाकं तैलम् ।

मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षानिशाशिलालगन्धकैः ।

चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम् ॥ ५२ ॥

दूर्वाद्यं तैलम् ।

स्वरसेन च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।

कक्कुविचर्च्चिक्वापामा अभ्यङ्गादेवनाशयेत् ॥ ५३ ॥

अर्कमनःशिलातैले ।

अक्षयत्रये पक्वं कटुतैलं निशायुतम् ।

मनःशिलायुतं वापि पामाकच्छादिनाशनम् ॥ ५४ ॥

गण्डीराद्यं तैलम् ।

गण्डीरिकाचित्कमार्कवाङ्गुष्ठद्रुमत्वक्कावणैः सम्वैः ।

तैलं पचेत्तैलदद्रुकुष्ठदुष्टवणारः किटिमापहारि ॥ ५५ ॥

आदित्यपाकतैले ।— जलं तैलसमं इत्वा जलशोषपर्य-
न्तमातपे स्थाप्यम् । जलं विना पाकाद्युपपत्तेः एवमिन्द्रलुप्ता-
वादित्य पाकोऽपि गुडूचीरसमेव तैलसमं व्यवहरन्ति वृद्धाः ।
अन्ये तु द्रवानुक्तावद्रव एवादित्यपाकः ॥ ५१ ॥

दूर्वातैलेचतुर्गुणं यथास्नान्तथा दूर्वास्वरसेन पचेत् ।
दूर्वास्वरसेन चतुर्गुणेन पचेदित्यर्थः । वृन्देपि स्वरसेपिच
दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणे इति पाठः ॥ ५३ ॥

अर्कतैले कल्कभेदात् योगद्वयं स्वरसश्च चतुर्गुणः कल्कचा-
ट्यां एव स्वरससाध्वत्वात् ॥ ५४ ॥

गण्डीरिकेत्यादि गण्डीरिका खुही तस्त्राः क्षीरं एवम-
र्कस्यापि, द्रुमः सोनालुप्तस्य त्वक्कावणं सैन्धवं अन्ये तु गण्डी-
रिका मञ्जिष्ठा द्रुमः कुटजसस्य त्वगित्याहः ॥ ५५ ॥

पृथ्वीसारतैलम् ।

चि त्रकस्याथ निर्गुण्ड्रा हयमारस्य मूलतः ।

माडीचबीजाद्विषतः काञ्चिपिष्टं पलं पलम् ॥

करञ्जतैलाष्टपलं काञ्चिकस्य पलं पुनः ।

मिश्रितं सूर्यसंपकं तैलं कुष्ठवणास्त्रजित् ॥ ५६ ॥

पक्षात् पक्षाच्छर्द्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासात् खंसनं चाप्यधस्तात् ।

त्यहात्त्यहान्नस्तश्चावपीडान्मासेष्वसृष्टोक्षयेत् षट्स षट्स ॥

योषिन्मांससुरात्यागः शालिसुन्नयवादयः ।

पुराणास्तिक्तशाकञ्च जाङ्गलं कुष्ठिनां हितम् ॥ ५७ ॥

इति कुष्ठचित्तिका ।

अयोर्द्विकोठशीतपित्ताधिकारः ।

अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्ततः ।

चित्तकेति ।— अत्यन्तोत्कृष्टत्वात् पृथ्वी सारेति संज्ञा
॥ ५६ ॥

पक्षादित्यादि सुश्रुतस्य । खंसनं विरेचनम् । नस्तत इति
नासापुटयोरवपीडान्नस्य विशेषान् दद्यात् । अवपीडशब्देन
बद्धमात्र सर्पिः प्रयोगोऽप्युच्यते तन्निरासार्थं नस्तत इति
पदम् । योषिदित्यादौ ।— मांसमानूपं निषिद्धं जाङ्गलस्य
विधानात् ॥ ५७ ॥

इति कुष्ठाधिकारः ।

प्रायस्तुल्यधिकित्त्वित्वात् उदङ्गादिचित्तित्त्वात् अभ्यङ्ग
इत्यादि । स्वेक इत्यत्र स्वेद इत्यपि पाठः । अतएवोक्तमन्यत्र

उद्वर्द्धं वमनं कार्थ्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥
 त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकञ्चात्र शस्यते ॥ १ ॥
 त्रिफलां शौद्रसहितां पिवेद्वा नवकार्षिकम् ।
 विसर्पोक्तमष्टतादि भिषगत्वापि योजयेत् ॥
 सितां मधुकसंयुक्तां गुडमाम्बकैः सह ।
 सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्मृङ्गरः ॥
 तस्य नश्यति सप्ताहादुद्वर्द्धः सर्वदेहजः ।
 सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रापुष्पाङ्गितिलैः सह ॥
 कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्वर्द्धनं हितम् ।
 दूर्वानिशायुतोलैपः कण्डूपामाविनाशनः ॥
 क्रिमिदद्गुहरश्चैव शीतपित्तहरः परः ।
 अग्निजन्यभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ॥
 शीतपित्तोद्वर्द्धकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ।
 कुष्ठोक्तञ्च क्रमं कुर्यादन्तपित्तघ्नमेव च ॥
 उद्वर्द्धोक्तां क्रियाश्चापि कोठरोगे समासतः ।
 सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्थ्यं शोणितमोक्षणम् ॥
 निम्बस्य पत्राणि सदा हृतेन धात्रीविमिश्राण्यथवोपबुञ्जगात् ।

अभ्यङ्गः कटुतैलेन । स्वेदनं कौष्ठावारिणेति । पटोलारिष्टवा-
 रिणेत्यादावमुक्तमपि मदनफलकल्कं प्रक्षेप्यम् । त्रिफलायाः
 कषायः गुग्गुलुः पिपल्याः प्रक्षेपञ्च । व्यवहाराङ्गुलोर्द्वि-
 माषकाः पिपल्यास्तु षण्माषका इति ॥ १ ॥

त्रिफलां शौद्रसहितामिति त्रिफलायाः कषायः शौद्रन्तु
 प्रक्षेप्यम् । नवकार्षिकं वातरक्तोक्तम् । विसर्पोक्तमष्टतादिकं
 अष्टतरुषपटोलमुसकमित्यादिना उक्तं शीतपित्तहन्तृत्वात्

विस्फोट तोटक्षतशीतपित्तं कण्डूश्लपित्तं सहसा च जघ्नात् ॥
 क्षारसिन्धुत्वैलैश्च गात्राभ्यङ्गं प्रयोजयेत् ।
 गाम्भारिकाफलं पक्कं शुष्कमुत्खेदितं पुनः ॥
 र्क्षरेण शीतपित्तघ्नं खादितं पथ्यसेविना ।
 तैलोद्धर्तनयोगेन योज्य एलादिक्रोगणः ॥
 शुष्कमूलकयूषेण कौस्तुभेन रमेन वा ।
 भाजनं सर्वदा कार्यं लावतिक्तिरिजेन वा ॥
 शीतलान्यन्नपानानि बुद्ध्या दोषगतिं भिषक् ।
 उष्णानि वा यथा कालं शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ २ ॥
 इत्युद्धर्तकोटशीतपित्तचिकित्सा ।

अथाश्लपित्ताधिकारः ।

शान्तिं कृत्वाश्लपित्ते तु विरेकं च्छदु कारयेत् ।

न पुनरश्तद्वृषपटोलं निम्बकल्कैरुपेतमित्यादिकम् । सितां मधु-
 कसंयुक्तामित्यत्र सितां कटुकया युक्तमिति केचित् पठन्ति ।
 दीप्यकं यमानी । उद्धर्तचिकित्सा कोठेऽप्यतिदिशति उद्धर्ते-
 त्यादि । निम्बस्येत्यादि योगद्वयं अन्यत्वेऽप्येवाहः । गाम्भारि-
 केति सुपक्कं गाम्भारीफलं गन्धदुग्धं दत्त्वा उत्खिद्य खाद्यम् ।
 तैलेत्यादि सुश्रुतस्य एलादिक्रोगणः तैलयोगेन उद्धर्तनतया
 च योज्य इत्याहुः ॥ २ ॥

इत्युद्धर्तधिकारः ।

उक्तसङ्गत्यैव अश्लपित्तमुच्यते । शान्तिं कृत्वेति । वमनञ्च क्षरि-
 टादिभिः अतएव तन्वान्तरे यथा प्रागश्लपित्तरोगार्त्तं बुल-

सम्यवान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ॥
 आख्यापनं चिरोद्भूते देवं दोषाद्यपेक्षया ॥ १ ॥
 क्रियाशुद्धस्य शमनो ह्यनुबन्धव्यपेक्षया ।
 दोषसंसर्गजे कार्य्या भेषजाहारकल्पना ॥
 ऊर्द्धगे वमनैर्वीमानयोगे रेचनैर्हरेत् ।
 तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥
 यवगोधूमविभ्रतीस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।
 यथास्वं लाजशक्तन् वा सितामधुयुतान् पिवेत् ॥
 निःश्लेषवटपधात्रीकायस्त्रिसुगन्धिमधुयुतः पीतः ।
 अत्रानयति चाक्षपित्तं यदि भुङ्क्ते सुज्ञयूषेण ॥ ३ ॥

दशाङ्कः ।

कफपित्तप्रमोक्तण्डुष्वरविष्णोऽदाहृहा ।
 पाचनोक्षेपनः काथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥

कारिष्टवारिभिः । सत्त्वोद्गराठसिन्धुत्वैर्ज्वमनं कारयेद्भिषक् ॥१॥

क्रियेत्यादि ।— दोषसंसर्गजे अनुबन्धव्यपेक्षया अनुबन्ध-
 भूतदोषोविरोधेन शमनो संशमनरूपा भेषजाहारकल्पना
 क्रिया कार्य्यैत्यर्थः उक्तवमनविवरेचनयोर्विषयमाह ऊर्द्धग
 इत्यादि ऊर्द्धगे वङ्गकफे वमनं अधोगेऽक्षपित्ते सविवन्धे
 विरेचनम् ॥ २ ॥

यवगोभूमेति ।— यवगोधूमौ हि सरत्वं मधुरत्वादिना
 अक्षपित्ते हितौ । तयोः पेशादयः तीक्ष्णसंस्कारवर्जिता इति
 कटुश्लक्ष्णवादि संस्कारयोगरहिताः यथा स्वमिति पिबेदित्य-
 नेन योज्यं तेन दोषसंसर्गाद्यपेक्षया तत्तदोषप्रत्यनीकेन द्रव्येण
 पिबेदित्यर्थः । त्रिसुगन्धियुतमिति त्रिसुगन्धि त्वगेलापत्वं तच्च
 शोणन्धमात्रकारकम् । मधु तु प्रक्षेपन्यायेन योज्यम् ॥ ३ ॥

पटोलं नागरं धान्यं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
 कण्डुपामार्त्तिं शूलं कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥
 पटोलविष्ठास्यतरोहिणीकृतं जलं पिबेत् पित्तकफोच्छ्रये तु ।
 शूलभ्रमारोचकवह्निमान्द्यदाहज्वरच्छर्दिनिवारणं तत् ॥
 यवकृष्णापटोलानां काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
 नाशयेद्विषपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिन्तथा ॥
 वासास्यतापर्पटकनिम्बभृनिम्बमार्कवैः ।
 त्रिफलाकुलकैः काथः सक्षौद्रश्चापित्तहा ॥ ४ ॥
 फलत्रिकं पटोलञ्च तित्ताकाथः सितायुतः ।
 पीतः क्लीतकमध्वात्तोष्वरच्छर्द्विषपित्तजित् ॥ ५ ॥
 वासादिगुग्गुलुः ।

पथ्यामङ्गरजसूयं युक्तं जीर्णगुडेन तु ।
 जयेद्विषपित्तजन्यां छर्दिमन्त्रविदाहजाम् ॥
 वासानिम्बपटोलत्रिफलाशनयासयोजितो जयति ।
 अधिककफान्त्रपित्तं प्रयोजितोगुग्गुलुः क्रमेण ॥ ६ ॥
 छिन्नेत्यदिरयथाहृदाव्निग्न्धो वा मधुद्रवम् ॥ ७ ॥

कफेत्यादौ ।— शृङ्गवेरः शुण्ठी ॥ ४ ॥

फलत्रिकमित्यादौ ।— तित्तेत्यतः परमेषामिति शेषः,
 तेन त्रिफलादीनि यान्येतानि एषां काथ इत्यर्थः । क्लीतकं
 यष्टिमधु, सिताक्लीतकमधूनि इह प्रक्षेप्याणि ॥ ५ ॥

पथेत्यादौ ।— मङ्गरजसूयं मङ्गराजस्य चूर्णम् । वासे-
 त्यादौ ।— अशनः पीतशालः यासोदुरालभा वासादीनां चूर्णं
 गुग्गुलुसमं गुग्गुलोः प्राधान्यात् । क्रमश इत्यभ्यासेन ॥ ६ ॥

छिन्नेत्यादौ ।— मधुद्रवमिति वज्रवीहिः । तेनाम्ब
 इत्यस्य विशेषणम् । मध्वत् प्रक्षेप्यम् ॥ ७ ॥

सद्राक्षामभयां खादेत् सक्षौद्रां सगुडाश्चताम् ।
 कटुकासितावलेक्षापटोलविश्वश्च क्षौद्रसंयुतम् ॥
 रक्तसुती च युक्ता वा खण्डकुष्माण्डकं अष्टम् ।
 पटोलत्रिकञ्जानिम्बशृतं मधुयुतं पिवेत् ॥
 पित्तश्लेष्मन्वरच्छर्द्दिदाहशूलोपशान्तये ।
 सिंहास्याश्वतभण्डाकीकाथं पीत्वा समाप्तिकम् ॥
 अम्बपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं प्वरं वमिम् ॥ ८ ॥
 वासाहतं तिक्तघृतं पिप्यलीघृतमेव च ।
 अम्बपित्ते प्रथोक्तञ्च गुडकुष्माण्डकं तथा ॥
 पंक्तिशूलापहा योगास्तथा खण्डामलश्चपि ।
 पिप्यलीमधुसंयुक्ता चान्बपित्तविनाशिनी ॥ ९ ॥
 जम्बीरस्वरसः पीतः सायं हस्तप्रम्बपित्तकम् ।
 गुडपिप्यलीपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकीकृतः ॥
 पित्तश्लेष्मापहः प्रोक्तोमन्दमग्निञ्च दीपयेत् ॥ १० ॥

सद्राक्षामितरादि ।— योगत्रयमेतत् । कटुकासिता चेति
 कटुरोहिणी ससिता लेह्येतर्थाः । पटोलविश्वश्च मधुसंयुत-
 मिति पटोलविश्वयोः काथं मधु प्रक्षिप्य पिवेदितर्थाः ॥ ८ ॥

वासाहतं रक्तपित्तोक्तं तिक्तघृतं कुष्ठोक्तं महातिक्तकं तत्रैव
 अम्बपित्तहन्तृत्व श्रुतेः । पिप्यलीघृतन्तु परिणामशूलोक्तम् ।
 एतच्च यद्यपि पैत्तिकशूलापहमित्यनेनैव लभ्यते तथापि विशे-
 षार्थमुक्तं तथा गुडकुष्माण्डकं तथा खण्डामलकी च योज्या ।
 पिप्यलीमधुसंयुक्तेति अवलेहविधया ॥ ९ ॥

जम्बीरेत्यादि — पक्वजम्बीरफलरसः अयञ्च वातोत्खने
 इत्याहुः ॥ १० ॥

हिङ्गु च कतः कफलानि चिञ्चात्वचोष्टतश्च पुटदग्धम् ।
 शमयति तद्वन्नपित्तमन्वभुजो यदि यथोत्तरं द्विगुणम् ॥
 कान्तपात्रे वराकल्कोव्युषितोऽभ्यासयोगतः ।
 सिताचौद्रसमायुक्तः कफपित्तहरः स्युतः ॥ ११ ॥
 पञ्चनिम्बाद्विचूर्णम् ।

एकोऽंशः पञ्चनिम्बानां द्विगुणोष्टद्वदारकः ।
 शक्तुर्द्विगुणोदेयः शर्करामधुरीकृतः ॥
 शीतेन वारिणा पीतः शूलं पित्तकफोत्थितम् ॥
 निहन्ति चूर्णं सचौद्रमन्वपित्तं सुदारुणम् ॥ १२ ॥
 चुषावतीगुडिका ।

आशुभक्तोदकैः पिष्टमन्वकं तत्र संस्थितम् ।
 कन्दमाणास्थिसंहारखण्डकर्णरसैरथ ॥

हिङ्गित्यादौ कतकफलं जलप्रसादनफलं प्रायोमगधे भवति ।
 यथोत्तरं द्विगुणमिति हिङ्गुपेक्षया कतकफलं द्विगुणं कत-
 कफलापेक्षया तिन्निडीत्वक्, तिन्निडीत्वगपेक्षया घृतमिति ।
 एतत् सर्वं स्थालीमध्ये निःक्षिप्य शरावेण पिषायान्तर्धूमं
 दग्ध्वा माषकचतुष्टयमुपयोज्यम् । तप्तजलमनुपेयं तन्त्वान्त-
 रसम्बादात् । कान्तपात्र इति । कान्ताख्यलौहपात्रविशेषे प्र-
 क्षिप्य स्थितविफलाकल्क इत्यर्थः । शर्करामधुरी प्रक्षेप्ये ॥ ११ ॥

एकोऽंश इत्यादि ।—पञ्चनिम्बानामिति निम्बस्य त्वक्पत्रपु-
 ष्यबलफलानां मिलितानामे ऽंशभागः । शक्तुर्द्विगुण इति निम्ब-
 भागापेक्षया, मात्रा चास्य पलमर्द्धपलं वा आहारद्रव्यशक्तु-
 बाहुल्यात् ॥ १२ ॥

इदानीं चुषावती वाच्या तत्र प्रथममाशुभक्तेत्यादिना-

तण्डूलीयञ्च शालिञ्च कालमारिषजेन च ।
 वृश्चोरवृहतीश्चङ्गलक्षणाकेयराजजैः ॥
 पेषणं भावनं कुर्व्यात् पुटस्थानेकशोभिषक् ।
 यावन्निश्चन्द्रकं तत् स्याच्छुद्धिरेवं विहायसः ॥
 स्वर्गमाक्षिकशालिञ्च ध्मातं निर्वापितं जले ।
 तैफलेऽथ विचूर्ण्यैवं लौहं कान्तादिकं पुनः ॥
 वृहत्पत्रकरीकणंतिफलाट्टङ्गदारजैः ।
 भाणकन्दःस्थिसंहारमृद्भ्रवेरभवैरसैः ॥
 दशमूलीमुण्डितिकातालमूलीसमुद्भवैः ।
 पुटितं साधु यत्नेन शुद्धिमेवमश्रोत्रजेत् ॥
 वशिरं श्वेतवाद्यालं मधुपर्णीमप्रकम् ।
 तण्डूलीयञ्च वषाह्वं दत्त्वाधशोर्द्धमेव च ॥
 पाशं सुजोर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनत्रयम् ।
 अन्तर्वास्पमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥
 विचूर्णितं शुद्धिरियं लौहकिट्टस्य दर्शिता ।

ऽभ्रकशुद्धिमाह । आशुर्धान्यभेदः । तत्राश्वकं कृष्णाश्वकं ग्राह्यं
 श्रेष्ठत्वात्, तच्चैकपत्नीकृत्य उदूखलादिषु सञ्चूर्ण्य आशुभक्तका-
 श्लिके अहोरात्रं स्थापयित्वा तेनैव काञ्चिकेन पेषणीयं ततः
 कन्दादीनां व्यससमस्तानां स्वरसेन पुनः पेषणं भावनं पुटनं
 वद्धधा कुर्वीत यावन्निश्चन्द्रकत्वमभ्रस्येत्यर्थः । तत्र कन्दो
 बन्धशूरणः खण्डकर्णः खारकोन इति ख्यातः । तण्डूलीयका-
 लमारिषयोः स्वल्पपत्रवृहत्पत्रभेदेन भेदः । वृश्चोरः पुनर्मवा,
 भृङ्गोभृङ्गराजः, लक्षणा स्वनामख्याता । विहायस इत्यभ्रस्य ।
 लौहशुद्धिमाह स्वर्गमाक्षिकेत्यादि पिष्टाभ्यां स्वर्गमाक्षिकशा-
 लिञ्चाभ्यां कान्तादिलौहं लिप्त्वा ततोभस्त्रया वङ्गौ ध्मातं ततो-

जयन्त्या वर्द्धमानस्य आर्द्रकस्य रसेन तु ॥
 यात्र स्याच्चानुपूर्व्वेवं मर्द्दनं रसशोधनम् ।
 गन्धकं नवनीताख्यं चुद्रितं लौहभाजने ॥
 त्रिंशत् चण्डातपे शुष्कं भङ्गराजरसाद्भुतम् ।
 ततोवङ्गौ द्रवीभूतं त्वरितं वस्त्रगालितम् ॥
 यत्राद्भृङ्गरसे क्षिप्तं पुनः शुष्कं विशुध्यति ।
 गगणादृद्धिपलं चूर्णं लौहस्य पलमात्रकम् ॥
 लौहकिष्टपलार्द्धञ्च सर्व्वमेकत्र संस्थितम् ।
 मण्डूकपर्णीवशिरतालमूलीरसैः पुनः ॥
 वरीभङ्गकेशराजकालमारिषजैरथ ।
 त्रिफलाभद्रसुस्ताभिः स्यालीपाकाद्दिचूर्णितम् ॥
 रसगन्धकयोः कर्षा प्रत्येकं ग्राह्यमेकतः ।
 तन्मर्द्दनाच्छिलात्वे यत्नतः कञ्जलीकृतम् ॥
 वचा चथं यमानी च जीवके शतपुष्पिका ।

वक्ष्यमाणामृतसारविधाना कथितत्रिफलाक्वाथेन निर्ज्वापित-
 मित्यर्थः । तदेव निरुत्यमारितं लौहचूर्णं प्रक्षाल्य भानुपाका-
 दिना शोधितं दृष्टत्पत्रकरिकर्णात्रिफलादिपुटमद्रव्येषु मध्ये येषां
 स्वरसः प्राप्तिस्तेषां स्वरसोग्राह्यः । येषान्तु स्वरसो न लभ्यते
 तेषां पुटनीयलौहसमं गृहीत्वाष्टगुणं जलं दत्त्वाष्टभागावशेषेण
 क्वाथेन पुटनं कर्त्तव्यमिति । वशिरमित्यादिना लौहमलशुद्धि-
 माह । वशिरः श्वेतसूर्य्यावर्त्तः । मधुपर्णी गुडूची । मयूरकोप-
 मार्गः । तण्डूलूयकः चुद्रमारिषः । वर्षाह्वं पुनर्नवा सुजी-
 थमण्डूरं पुराणकण्डूरम् । वशिरादीनां मूलत्वक्पल्लवान् स्या-
 लीमध्ये पातयित्वा तदुपरि जीर्णमण्डूरं दत्त्वा तैरेव पल्लवा-
 दिभिराच्छाद्य गोमूत्रं दत्त्वा दिवसत्रयं व्याप्य दग्धं यथास्वा-

श्योषं सुप्तं विडङ्गञ्च ग्रन्थिकं खरमञ्जरी ।
 त्रिष्टताचितकोदन्ती सूख्यीवर्त्तः सितस्तथा ॥
 अङ्गमाणककन्दश्च खण्डकर्णक एव च ।
 दण्डोत्पलाकेशराजकालावकङ्कोऽपि च ॥
 एषामर्द्धपलं ग्राह्यं पट्टष्टं सूचूर्धितम् ।
 प्रत्येकं त्रिफलायाश्च पलाह्वं पक्वमेव च ॥
 एतत् सर्वं समालोच्य लोहपात्रे तु भावयेत् ।
 आतपे दण्डसंष्टमार्द्रकस्य रसेस्त्रिधा ॥
 तद्रसेन शिलापिष्टं गुडिकां कारयेद्विषकम् ।
 बहुरास्थिनिभां शुष्कां सुनिगुप्तां निधापयेत् ॥
 तत् प्रातर्भोजनादौ तु सेवितं गुडिकात्वयम् ।
 अण्डोदकानुपानञ्च हितं मधुरवर्जितम् ॥

तथा पाकोविशेषः । तदनु शरावेण पिधायान्तर्वासं यथा
 स्वान्तथा दिवसत्रयं स्थापयम् । तदनु प्रक्षाल्य आतपे शोष-
 यित्वा चूर्णयेदिति मण्डूरशुद्धिः । अथ रसशुद्धिमाह जयन्त्या
 इत्यादि ।- वर्द्धमान एरणुः बायसी काकमाची । गन्धकशु-
 द्धिमाह गन्धकमित्यादि । शुद्धितमिति तण्डूलकणापरिमितं
 कृत्वा लौहभाजने स्थापयित्वा भङ्गराजरसेनाश्राय्य चण्डातपे
 शोषयेत् एवमपरवारस्यसपि । तदनु प्रक्षाल्यातपे संशोष्य
 लौहपात्रे स्थापयित्वा ज्वलद्दराङ्गारोपरि दत्त्वा गण्डिकया
 चक्षाल्य यदा तैलवद्द्रवीभवति तदा भङ्गराजस्वरसपरिपूरि-
 तपात्रे घृताक्तसूक्ष्मवस्त्रेण पिहितमुखे त्वरितं ढालयेत् एवं
 पुनरपि कुर्यात् । तदनु प्रक्षाल्य आतपे शोषयित्वा चूर्णये-
 दिति । अतो यद्योक्तगणलौहमण्डूरचूर्णान्येकीकृत्य मण्डू-

हृग्घञ्च नारिकेलञ्च वर्जनीयं विशेषतः ।
 भोज्यं यथेष्टमिष्टञ्च वारिभक्तान्धकाञ्चिकम् ॥
 हन्यन्धपित्तं विविधं शूलञ्च परिणामजम् ।
 पाण्डुरोगञ्च गुल्मञ्च शोथोदरगुदामयान् ॥
 घञ्जाणं पञ्च कासाञ्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
 स्त्रीहानं श्वासमानाहमामवातं सुदारणम् ॥
 गुडी क्षुधावती सेयं विख्याता रोगनाशिनी ॥ ११ ॥

जीरकाद्यं हृतम् ।

पिष्टाऽजाजो सधन्याकं हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कफपित्ताश्चिह्नं मन्दानलवमिं जरेत् ॥

कपर्णादिस्वरसेनैकस्थालीपाकः कर्त्तव्यः । वरीति शतावरी ।
 ततः शतावरीदिकालमारिषरसेनापि द्वितीयः स्थालीपाकः ।
 तदनु त्रिफला भद्रसुप्ताभिरनन्तरोक्तकाथविधिरुतकाथेन
 तथैव तृतीयस्थाबीपाक इति । निश्चलस्तु मण्डूकपर्णादे
 तालमूल्यन्तरसेन पुटदानमाह । तत्तु न सम्यक् पुटदान
 श्युतेः । पुटदानस्य तु रसशोवनादिग्रन्थेन व्यवधानम् । चूर्ण-
 तमिति अनन्तरं पुनर्लौहशिलायां चूर्णीकर्त्तव्यमित्यर्थः ।
 एतदनन्तरं यद्विधेयं तदाह रसगन्धकयोः कर्षो प्रत्येकमिति
 श्लोकः । तन्मिलितरसगन्धकर्षचतुष्टयमेकीकृत्य कज्जलीकृतं
 ग्राह्यमिति योज्यम् । वचाचव्यमित्यादिना प्रक्षेप्य चूर्णद्रव्या-
 ष्याह । खरमञ्जरी अपामार्गः । सूर्यावर्त्तः जामाटसूर्या-
 वर्त्तः प्रत्येकं त्रिफलायाश्चेति प्रत्येकमर्द्धपलं तेन मिलित्वा त्रि-
 फलाया सार्द्धं पलं भवतीत्यर्थः । बदरास्थीति अत्रोपदेशात्
 कलायपरिमाणम् । अत्र क्षीरादिवर्जनं तथा अण्डोदकादि-
 विधानञ्च प्रयोगसाम्भवात् । अचिन्त्याहि योगशक्तिरिति ॥ ११ ॥

पटोलशुण्ठीघृते ।

पटोलशुण्ठीघृतोः कल्काभ्यां केवलं कुलकेन वा ।

इतप्रस्थं विपक्तयं कफपित्तहरं परम् ॥

पिप्पलीघृतम् ।

पिप्पलीकायकल्केन इतं सिंहं मधुसुतम् ।

पिवेत्तत् प्रातरुत्थाय अह्नपित्तनिवृत्तये ॥ १४ ॥

द्राक्षाद्यं इतम् ।

द्राक्षाद्यताशकपटोलपत्रैः सोशीरवात्कीषनचन्दनैश्च ।

दायन्तिकापद्मकिरातधान्यै कल्कैः पचेत् सर्पिर्भूषेतमेभिः ॥

इञ्जीत मातां सह भोजनेन सर्वैर्क्षुपानेऽपि भिषग्विद्भ्यात् ।

बलासपित्तं ग्रहणीं प्रवृद्धां कासाग्निसादं ज्वराह्नपित्तम् ॥

सर्वं निहन्त्याहुतमेतदाशु सम्यक् प्रवृक्तं द्वाब्दतोपमश्च ॥ १५ ॥

शतावरीघृतम् ।

शतावरीमूलकल्कं इतप्रस्थं पयः समम् ।

पचेन्मृद्गिना सम्यक् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥

नाशयेदह्नपित्तञ्च वातपित्तोद्भवान् गदान् ।

रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वासं सन्तापमेव च ॥ १६ ॥

दूत्यह्नपित्तचिकित्सा ।

पिपेट्यादौ — जलं चतुर्गुणं पिप्पलीघृते मधुसुतमिति
सिद्धे घृते घृतपादिकं मधु संमिश्रणीयम् ॥ १४ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।—शकः कुटजः तस्य फलं पद्मं पद्मकाष्ठकम् ॥ १५ ॥

शतावरीघृते पयः सममिति पयः शब्देनेह पयःसाधर्म्येणात्
शतावरीरसोग्राह्यः नतु क्षीरं तस्य पृथगुपादानात् । सर्वं
घृतेन सह तुल्यम् ॥ १६ ॥

दूत्यह्नपित्ताधिकारः ।

अथविसर्पविस्फोटाधिकारः ।

विरेकवमनालेपसेचनाहृद्विमोक्षयैः ।
 उपाचरेदूयथा दोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥
 पटोलपिचुमर्द्दाभ्यां पिप्पल्या मद्नेन च ।
 विसर्पे वमनं शूलं तथैवेन्द्रयवैः सह ॥ १ ॥
 त्रिकलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिहृतया सह ।
 प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पण्वरशान्तये ॥
 रसमामलकानां वा हृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥ २ ॥
 तृणवर्जं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ।
 प्रदेहशेकसर्पिर्भिर्भिर्विसर्पे वातसम्भवे ॥ ३ ॥

प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वाद्बलपित्तानन्तरं विसर्पचिकित्सा-
 सुच्यते । अविदाहिभिरित्यत्रान्यपानैरिति शेषः । पटोले-
 त्यादि ।— पटोलपिचुमर्द्दाभ्यामित्येकोयोगः । पिप्पल्या मद्-
 नेन चेति द्वितीयः इन्द्रयवैः सह इति उभयत्र सम्बध्यते इति
 केचित् । अन्ये तु पटोलनिम्बयोः क्वाथः पिप्पल्यादित्वयं प्रशे-
 प्यमित्याहुः व्यवहारः पुनरनेनैव ॥ १ ॥

त्रिकलेत्यादि ।— त्रिकलायाः क्वाथं सर्पिस्त्रिहृते प्रक्षिप्य
 पिबेत् । रसमित्यादावपि रेचनार्थमिति सम्बध्यते ॥ २ ॥

तृणवर्जमिति तृणपञ्चमूलं वर्जयित्वा स्वल्पमहत्पञ्चमूल-
 द्वयं प्रसिद्धमेव कण्टकी पञ्चमूलं वक्त्रोपञ्चमूलञ्च यथा मेपम्बुङ्गी
 हरिद्रा च विदारो सारिवास्तता बल्लग्राख्या कण्टकाख्या च
 शतदंष्ट्राभीरुसैर्यकैः । अहिंसा वरमर्द्दश्च सर्वदोषहरा हि ते ।
 अत्र अभीरुः शतावरी, सैर्यकोभ्रण्टी, अहिंसा कालाकण्डः ।
 करमर्द्दः स्वल्पमधुफला क्षीरीति खराता इति सुश्रुत टीका ।
 तृणपञ्चमूलस्य वर्जनमिह पित्तचरत्वेन वाते यौगिकत्वात् ॥ ३ ॥

कुष्ठं यताहासरदाबह्मवावाराहीकुस्तुसुखण्यगन्धाः ।
 बातेऽर्कवंशार्त्तगलाश्च योज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥
 प्रण्डौण्डरीकमध्विष्ठापद्मकोशीरचन्दनैः ।
 सयष्टीन्दीवरैः पित्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
 कशेरुष्टङ्गाटकपद्मगुन्द्राः सशैवलाः सौत्पलकर्हमाश्च ।
 वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सदृताः सुशीताः ॥
 प्रदेहाः परिषेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।
 पद्मकोशीरमधुकचन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 पित्ते तु पद्मिनीपङ्कं पिष्टं वा शङ्कुशैवलम् ।
 गुन्द्राम्बलन्तु शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ॥ ५ ॥

कुष्ठमित्यादि सुश्रुतस्य । वाराही वाराहीकन्दः तदभावे चर्मकारालुकः । कुस्तुसुखण्यकां कृष्णगन्धा शोभास्त्रनं तस्य मूलं अन्ये तु वीजं अर्कोऽर्कस्य मूलं वंशा वंशनेली । आर्त्तगलः आगङ्गामूलं अर्जुनवल्कलं वा प्रदौण्डरीकेत्यादौ । — इन्दीवरं नीलोत्पलम् । कशेरुष्ट्यादि सुश्रुतस्य । पद्मकं पद्मकाष्ठं गुन्द्रा गुडूची उत्पलं नीलोत्पलं कर्हमः, पद्मिनीस्थानगतकर्हमः, वस्त्रान्तरा बस्त्रेष्वान्तरिताः एवं सति पित्तविरुपे त्वगाद्यत्युपघातो न स्यात् । लेपा इति बह्ववचननिर्देशादे-
 कैः शोऽप्येते योज्या इति वदन्ति ।

पञ्चवल्कलैरिति कपीतनवटाश्वत्थमधोदुम्बरवल्कलैः ॥ ४ ॥
 पित्तेत्वित्यादि । — क्षीरपादैश्चत्वारोयोगाः, शङ्कुश्च शैव-
 लश्चेति समाहारः, गुन्द्रा गुडूची, शुक्तिर्मुक्तोत्पत्तिभाण्डः शी-
 तबीर्यत्वात् मौक्तिकमपीति केचित् । घृतान्वितमिति योगच-
 त्तयेऽपि योज्यम् ॥ ५ ॥

न्यग्रोधपादागुम्फा च कदलीगर्भ एव च ।
 विषग्रन्थिकलेपः स्थाच्छतधीतृताञ्जुतः ॥
 हरेण्यवोमसूराश्च सुभ्राश्चैव सशाखवः ।
 श्यक् श्यक् प्रदेहाः स्युः सर्व्वेर्वा सपिषा सह ॥ ६ ॥
 द्राघारग्वधकाश्वर्य्यत्रिफलैरण्डपीशुभिः ।
 त्रितृश्वरीतकीभिश्च विसर्पे शोधनं हितम् ॥ ७ ॥
 गायत्रीसप्तपर्णाद्वासारग्वधदारुभिः ।
 कुटम्बटैर्भवेच्छेषो विसर्पे श्लेष्मसम्भवे ॥ ८ ॥
 अजाश्वगन्धाशरणाय काला सैकेयिका वाय्यथ वाजशृङ्गी ।
 गोमूत्रपिटोविहिमः प्रलेपो हन्याद्विसर्पं कफक्षं सुशीघ्रम् ॥

न्यग्रोधेत्यादि ।— वाभटस्य । न्यग्रोधस्य पादाः प्ररोहाः,
 अन्ये तु मूलानीत्याहुः । तरुणा इत्यभिनवाः । तरुणा इत्यत्र
 गुन्द्रेति न पाठः वाभटे चरके च तरुणा इति पाठात्, कद-
 लीगर्भोर्गर्भस्या कदलीमसुरी, विषग्रन्थिर्मृणालग्रन्थिः, हरेण्य-
 वोमर्त्तलकलायाः ॥ ६ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।— आरग्वधः आरग्वधस्य फलं, एरण्ड एर-
 ण्डस्य बीजं विदेकत्वात्, पीलु औत्तरापथिकफलं कायेन क-
 ल्केन वा योगद्वयमिदं तत्र पील्वन्त एकोयोगः, शरीतकन्तश्च
 द्वितीयोयोग इति ॥ ७ ॥

गायत्रीत्यादौ ।— अत्र आरग्वधस्य पत्रं कुटम्बटं वैवर्त्त-
 मुस्तकम् । अयं योगोवांसास्थाने धवस्य कुटम्बटस्थाने कुरण्ड-
 कस्य प्रक्षेपादपि बोध्यः । यदाह चरकः खदिरं सप्तपर्णञ्च सुस्त-
 मारग्वधं धवम् । कुरण्डकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषगिति ॥ ८ ॥

अजेत्यादि सुश्रुतस्य अजगन्धा कोकन्दीति ख्याता शरणा
 त्रिष्टुत्, काला कालाकडः, एकेयिका पाठा, अजशृङ्गी कर्क-

मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।
 वमनञ्च विधातथ्यं विसर्पे कफसम्भवे ॥ ९ ॥
 त्रिफलापद्मक्रीशीरसमङ्गाजरवीरकम् ।
 नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्माविसर्पहा ॥
 प्यारम्बधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ।
 शिरीषपुष्पकामाची हिता लेपावचूर्णैः ॥
 सुसारिष्टपटोलानां काथः सर्व्वविसर्पनुत् ।
 धात्रीपटोलमुद्गानामथवा हृतसंस्तुतः ॥ १० ॥

नवकषायगुग्गुलुः ।

अश्वत्विषपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम् ।
 त्रिफलाखदिरसारं व्याधिघातञ्च तुल्यम् ॥
 कथितमिदमशेषं गुग्गुलोर्भागयुक्तम् ।
 जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाख्यम् ॥ ११ ॥

टन्डूली, अजगन्धादिरजन्डूज्यन्त एकोयोगः । उक्तं हि वाभटे-
 काळा च ष्टङ्गीशरणा वसगन्धा हयाह्वयाः । एकेशिका च
 श्लेषः स्नात् श्लथथावेकगतज इति । विहिम इति हिमविप-
 रीतः कोष्ण इति श्लेषः ॥ ९ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—वाभटस्य समङ्गा वराहक्रान्ता, जरवी-
 रकमिचत्र कर्वीरजमिति पाठे मूलम् । अनन्ता अनन्तमूलं
 अयं लेपस्तथा वक्ष्यमाणोऽप्यारम्बधादिः, स्वल्पहृतयोगेन स्निग्धः
 कार्य्यः एतदनन्तरं प्रदेहाः सर्व्वत्रैव एते देयाः । स्वल्पघृतास्तु त
 इति चरक वचनात् । श्लेष्मातकोवङ्गवारः कामाची काक-
 लाची सर्व्वविसर्पनुद्धि प्रत्येकदोषजसर्व्वविकारनुद्धि सन्नि-
 पात विसर्पस्यासाध्यत्वात् ॥ १० ॥

अश्वत्थेत्यादौ त्रिफलं त्रिफला व्याधिघातं सोनालुफलम् ।
 गुग्गुलोर्भागयुक्तमिति प्रत्यङ्गोपयोगे प्रक्षेपपरिभाषयैव देयम् ।

अश्वतादिः ।

अश्वतथषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णम् ।
 खदिरमसितवेत्वं निम्बपत्रं हरिद्रे ॥
 विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
 रपनयति मसूरो शीतपित्तं ज्वरञ्च ॥ १२ ॥
 पटोलाश्वतभूनिम्बवासकारिष्टपर्पटैः ।
 खदिराद्भ्युतैः काथो विस्फोटार्त्तिज्वरापहः ॥ १३ ॥
 पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीमुस्तचन्दनैः ।
 समूर्ज्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥
 कषायं पाययेदेतत् क्षेष्मपित्तज्वरापहम् ।
 कण्डूत्वग्दोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥
 भूनिम्बवासाकटुकापटोलफलात्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहज्वरवक्त्रशोषविस्फोटदृष्यावमितुत् कषायः ॥
 सकृपे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेत् पूरैः ।
 दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकान्तथा ॥
 सोष्णं गुग्गुलुसंमिश्रं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥ १४ ॥

विरेके कर्त्तव्ये प्रक्षेपमानायेक्षया द्वैगुण्येनेत्याहुः ॥ ११ ॥

अश्वतेत्यादौ ।— असितवेत्वं कालियालता तस्य मूलं,
 अत्रापि विरेके कर्त्तव्ये गुग्गुलुं प्रक्षिपन्ति वृद्धाः ॥ १२ ॥

पटोलेत्यादिना विस्फोटचिकित्सायाह ॥ १३ ॥

पटोलत्रिफलेत्यादौ समूर्ज्वा रोहिणी पाठा रजनी सदु-
 रालभेत्यतः परं एभिरिति शेषः तेन एभिः कृतं कषायं पायये-
 दित्यर्थः । त्रिफलां योजयेत् । पुरैरिति त्रिफलाकाथे गुग्गुलुः
 प्रक्षेपः । दुरालभामित्यादावपि दुरालभादीनां काथे गुग्गुलुः
 प्रक्षेपः । सोष्ण इति सह शब्दः ईषदर्थे । खदिराष्टकं मसूर्यो
 वृक्षमायं द्रवमपि गुग्गुलुयुतमेव ॥ १४ ॥

कुण्डली पिचुमर्दीम्बुखदिरेन्द्रयवाम्बु वा ।
 विस्कोटं नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥
 चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकशारिवे ।
 शिरीषवल्कलं जातीलेपः स्याद्द्वानाशनः ॥ १५ ॥
 शुक्रतश्नतमाची रजनी पद्मा च तुल्यानि ।
 पिद्वा निशीततोयेन लेपः स्यात् सर्व्वविस्कोटे ॥ १६ ॥
 शिरीषमूलमस्त्रिष्ठाचथ्यामलकयष्टिकाः ।
 सजातीपल्लवक्षौद्राविस्कोटे कवङ्गप्रज्ञाः ॥
 शिरीषोद्बुखरौ जम्बु सेकालेपनयोर्हिताः ।
 श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥ १७ ॥

दशाङ्गः ।

शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राड्यकुष्ठबालैः ।
 लेपोदशाङ्गः सघृतः प्रदिष्टोविसर्पकुण्डूष्वरघोषहारौ ॥ १८ ॥
 चतःसमम् ।

शिरीषोशीरनागाङ्घ्रिंश्चाभिर्लेपनाद्दृढतम् ।
 विसर्पविषविस्कोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥ १९ ॥

कुण्डलीत्यादि ।— योगद्वयं कुण्डली रुडूची अम्बु कायः
 चन्दनमित्यादौ शारिवा अनन्तमूलं जातप्रास्तु पत्रम् ॥ १५ ॥

शुक्रतर्बितप्रादि ।— वाभटस्य । शुक्रतश्नः शिरीषः नतं
 तगरपादिका । माची देवदारु । पद्मा ब्राह्मणयष्टिका ॥ १६ ॥

शिरीषेत्यादि ।— शिरीषमूलेत्यत्र शिरीषपूगेति पाठे
 पूगं पूगमूलम् । अत्र बद्धवचननिर्द्देशात् प्रत्येकमप्येते कवङ्गे
 योज्या इति वदन्ति । जातीपत्रं क्षौद्रञ्च सर्व्वत्र ज्ञेयम् । आ-
 चोतनं सर्व्वत्र चक्षुषि द्रवौषधिदानम् ॥ १७ ॥

शिरीषेत्यादौ ।— यष्टि यष्टिमधु बालं क्लीवेरम् ॥ १८ ॥

अत्र (१३६)

दृष्याद्यं दृष्टम् ।

दृष्यद्विरपटोलपत्रनिम्बत्वगच्छतामलकीकषायकल्केः ।

दृष्टमभिनवमेतदाद्यु पक्वं जयति विसर्पगदान् सकुष्ठगुल्मान् ॥२०॥

पञ्चतिक्तदृष्टम् ।

पटोलसप्तच्छदनिम्बपासाफलिकच्छिन्नशहाविपकम् ।

तत् पञ्चतिक्तं दृष्टमाद्यु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डू ॥२१॥

पद्मकं दृष्टम् ।

पद्मकं मधुकं लोभ्रं नागपुष्पस्य केशरम् ।

हे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मौजा तगरं तथा ॥

कुष्ठं लाक्षा पत्रकञ्च चिक्यकं तुल्यमेव च ।

बद्धवारः शिरीषश्च कपित्थफलमेव च ॥

तोयेनालोष्य तत् सर्षपं दृष्टप्रस्थं विपाचयेत् ।

थांश्च रोगान्निहन्याद्द्वै तान्निबोध महासुने ॥

सर्पकीटाखुदटेषु लूताम्ब्रवस्तुतेषु च ।

विविधेषु स्फोटकेषु तथा कुष्ठविसर्पिषु ॥

नाडीषु गण्डमालासु प्रभिव्वासु विशेषतः ।

शिरीषेत्यादौ ।— नागाह्वं नागकेशरचूर्णं हिंसा काला-
कडा ॥ १२ ॥

दृष्याद्युदृष्टे ।— निम्बत्वगच्छतामलकीकषाय कल्कैरित्यस्य
स्थाने छन्दःपुरणार्थं निम्बत्वगच्छताधात्रीकल्कयुक्तमिति के-
चित् पठन्ति । अन्ये तु त्वगच्छता कामलकीति पठन्ति कश्चित्तु
तामलकीपाठः तन्म व्यवहाराभावात् ॥ २० ॥

पञ्चतिक्तपृते त्रिफलायाश्च कल्कः शेषाणाञ्च कषाय इति
व्यवहरन्ति दृष्ट्वाः ॥ २१ ॥

अगस्त्यविहितं धन्यं पद्मकन्तु महादृढम् ॥ २२ ॥
 रोगस्तु स्नायुकाख्योऽः क्रिया तत्र विसर्पवत् ।
 गन्धं सर्पिस्त्र्यङ्घ्रं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्यहम् ॥
 पिबेत् स्नायुकमत्युग्रं हन्यवध्नं न संशयः ।
 शोभाञ्जनमृणदक्षैः काञ्चिकपिटैः सलवधैर्लेपः ॥
 इन्ति स्नायुकरोगं यद्वा मोचकत्वचोलेपः ॥ २३ ॥
 इति विसर्पविस्फोटाधिकारः ।

पद्मकण्ठे ।— नागपुष्पस्य केशरमिति नागकेशरचूर्णमि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥

स्नायुकचिकित्सायाह रोगस्वित्यादि । स्नायुकरोगो लेहे-
 ङ्गिया नाम्ना पश्चिमदेशे ख्यातः । अथञ्च रुग्निचयेनोक्तः ।
 हन्तेन पुनरुक्तो यथा — शाखासु कुपितोवायुः शोकं कृत्वा
 विसर्पवत् । भित्तैव तं क्षते तत्र सोष्मा मांसं विशोष्य च । कु-
 र्वात्तन्तुनिभं सूत्रं तत् पिण्डैस्तद्व्यक्तैः । क्षिप्तं शनैः क्षता-
 देति छेदात्तत्कोपमावहेत् । तत्पातात् शोथशान्तिः स्यात्
 पुनः स्थानान्तरे भवेत् । रोगः स्यात् स्नायुकोनाम्ना तन्तुकञ्च
 प्रकीर्त्तित इति । शाखास्विति जङ्घादिषु, तदिति सूत्रं, तद्व्य-
 क्तैः पिण्डैर्क्षिप्तं सत्क्षतादेति निःसरति । छेदादिति कदा-
 चिदभिघातादिना सूत्रस्य स्वयमेव पातनात् । पिबन्निस्त्र्य-
 षीत इति पाठे कर्त्तरि क्तः । मोचकत्वचोलेप इति मोचं कदली-
 फलं तस्य त्वक् ॥ २३ ॥

इति विसर्पविस्फोटाधिकारः ।

अथमसूर्यधिकारः ।

सर्वासां वमनं पथ्यं पटोलारिष्टवासवैः ।
 कषायैश्च वचावत्स्यद्याह्नफलकल्कितैः ॥
 सक्षौद्रं पाययेद्ब्रह्मग रसं वा हेलमोचिकम् ।
 वान्तस्य रेचनं देवं शमनञ्चाबले नरे ॥
 सुषवीपत्रनिर्व्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
 रोमान्तं ज्वरविस्फोटमसूरीथान्तये पिबेत् ॥
 उभाभ्यां हृतदोषस्य विषुध्यन्ति मसूरिकाः ।
 निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः ॥ १ ॥
 कण्टाकुम्भाङ्गमूलं कथनविधिक्षतं द्विष्टुमाषैकयुक्तम् ॥
 पीतं बीजं जयायाः सघृतसुषीतवाः पीतमङ्गुः सिकञ्चाः ॥

विस्फोटभेदात् प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च मसूरीचिकि-
 त्सितसुच्यते । सर्वासामित्यादि । वासकैरित्यत्र कृतैरिति
 शेषः । कषायैरित्यनेन सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । वत्सकः
 इन्द्रयवः । फलं मदनफलम् । सक्षौद्रमित्यादि रसमिति स्व-
 रसम् । एतच्च वामकं विरेचकञ्च । सुषवी कारवेक्षं, एतद्रसो-
 ऽप्युभयं गहरः । उभाभ्यामिति वमनविरेचनाभ्याम् ॥ १ ॥

सुष्टी प्रयोगमाह ।—कण्टेत्यादि कण्टा कुम्भाङ्गता स्व-
 नामख्याता । द्विष्टुमाषैकयुक्तं पीतमिति पूर्वेषु सख्यते ।
 बीजं जयायाः सघृतसुषीतवाः पीतमिति द्वितीयो योगः । जया
 जयन्ती अस्याश्च बीजं उपदेशादेकाधिकषड्गण्डकं सघृतं
 पथ्यं पित्तजलेन पीतमित्याहुः, ये तु उपितवाः पीतमिति पदं
 जयार्धजमित्यनेन सह न योजयन्ति तद्धते पीतमिति नपुंस-
 कनिर्देशो नोपपद्यते इति सामान्यविशेषणाभावेन योजना
 कष्टकल्पनैव । अङ्गुः शिदृष्टा इति । तृतीयो योगः अत्राप्य-

माघ्या मूलं शिफा वा मदनकुसुमजासोषणा वाय पूतिः ।
योगावास्त्रभुनैते प्रमथमघगदे दृश्यमाने प्रयोज्याः ॥ २ ॥
उदृत्य सुष्टिमाच्छाद्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।
तन्मुष्टियोगमित्याङ्गर्भुष्टियोगपरायणाः ॥
उद्वृकण्टकमूलं वाप्यनन्तामूलमेव वा ।
त्रिधिमृहीतं ज्येष्ठाभुपीतं हन्ति मसूरिकाम् ॥
तद्वृक्षुगाणकण्टकमूलञ्च व्युषितान्मसा ॥ ३ ॥
मसूरौ मूर्च्छिता हन्ति गन्धकार्द्वस्तु पारदः ॥ ४ ॥
निशाचिञ्चाच्छदे शीतवारिपीते तथैव तु ॥ ५ ॥

धितवाः पीतमिति खिङ्गविपरिनामेन सम्बध्यते । अङ्गि रिति-
मूलं सिङ्गटी स्वनामख्याता । माघ्या अपि तथैव च । मघा
गुवाकसास्य मूलम् । सोषणा समिरचा । एतञ्च पूतिरित्यने-
नैव सम्बध्यते पूतिञ्च खट्वासिका । अन्ये तु मदनकुसुमजा
शिफा सोषणा, पूति खटाकरञ्चोपि सोषण इति वदन्ति ।
अत्र मरिचमे साधिकषड्गण्टकमित्युपदिशन्ति । अत्रगदः पाप-
रोगः मसूरीपर्याय एव ॥ २ ॥

मुष्टियोगस्वरूपमाह उदृत्येत्यादि । उद्वृकण्टकं स्वनाम-
ख्यातम् । उद्वृर इति केचित् ॥ ३ ॥

मूर्च्छित इति कञ्जलीकृतः शोधितगन्धकः कर्षं १ शोडित-
तरस मा ८ कञ्जली कर्त्तव्या अतोमाषकचतुष्टयं षट्कं वा
पर्णे कृत्वा खाद्यमिति व्यवहारः ॥ ४ ॥

निशेत्यादौ । छदशब्दस्य नपुंसकत्वं छान्दसत्वात् किञ्चा
निशाचिञ्चाच्छदाविति पाठः । द्विवचनदर्शनात् पत्रद्वयं प्राञ्च-
मिति केचित् ॥ ५ ॥

यावत्संख्या मसूर्यङ्गे तावद्भिः श्रेष्ठैर्जैः ।
 छिन्नैरातुरनाम्ना तु गुणीव्येति न वर्द्धते ॥
 व्युषितं वारि सक्षौद्रं पीतं दाहगुणीहरम् ॥ ६ ॥
 श्रेष्ठुत्वकृतश्रीताम्नः सेकं वा कायशोषणे ॥ ७ ॥
 उप्राज्यवंशनीलीयवृषकार्पासकीकसब्रह्मी ॥
 सुरसमयूरकलाक्षाधूपोरोमान्तिकादिहरः ॥
 तर्पणं वातजायां प्राक् बाजचूर्णैः सशर्करैः ।
 भोजनं तिक्तयूषैश्च प्रददानां रसेन वा ॥ ८ ॥
 द्विपञ्चमूलं रास्ना च दार्व्युशीरं दुरालभा ।
 सामृतं धान्यकं मुखं जयेद्वातसमुत्थिताम् ॥
 गुडूचीं मधुकं रास्नां पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।
 चन्दनं काशमर्थफलं बलामूलं विकङ्कतम् ॥
 पाककाले मसूर्यास्तु वातजायां प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

यावदित्यादौ । श्रेष्ठुर्वृषवारः, मसूरिकां गणयित्वा
 तावत् संख्यया आतुरनाम्ना पत्राणि छिन्द्रादित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रेष्ठुत्वगित्यादौ ।— शीताम्नः शीतकषायः, कायशोषण-
 मिति उच्छूनगात्रप्रदेशे शोषणनिमित्तमित्याहः । कायशोष-
 नमिति पाठे शरीरमलक्लेशनिरासार्थमित्यर्थः किम्वा कायश-
 व्देनोपचारान्मसूरिकैषोच्यते ॥ ७ ॥

उप्रेत्यादि ।— उप्रा वचा, वृषस्य वासकस्यमूलं, कार्पा-
 सकीकसं कार्पासास्थि, सुरसः पर्णासः मयूरकोऽपामार्गः ।
 तर्पणमिति द्रवे शालोडिताः शक्तवः । तिक्तयूपैरिति तिक्तद्रव्य-
 कृतयूषैः प्रदत्ताः पारावतादयः ॥ ८ ॥

द्विपञ्चमूलमित्यादि ।— योगोऽयं क्राथेन एवं गुडूची-
 त्यादिकमपि ॥ ९ ॥

द्राक्षाकाशमसूर्यरुक्मिरपटोत्कारिष्टवासकैः ।
 लाजामलकदुग्धैः सिताशुक्तैश्च पैत्तिके ॥
 शिरीषोदुम्बराश्लथशेलुन्यग्रोधवल्कलैः ।
 प्रलेपः सद्यतः शीघ्रं वणविस्फोटदाहहा ॥
 दुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।
 श्लैष्मिण्यां पित्तजायां वा पाने निःक्वाथ्य दापयेत् ॥

निम्बादि ।

निम्बं पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ।
 वासां दुरालभां धात्रीसुशीरं चन्दनद्वयम् ॥
 एष निम्बादिकः ख्यातः पीतः शर्करया युतः ।
 हन्ति त्रिदोषमसूरौं प्वरविसर्पसम्भवाम् ॥
 उत्थिता प्रविशेद्व्या तु पुनस्तां वाच्यतीनयेत् ॥
 पटोलकुण्डलीमुस्तद्वधन्वयवासकैः ।
 भूनिम्बनिम्बकटुकापर्पटैश्च मृतं जलम् ॥
 मसूरौं शमयेदामां पक्काश्चैव विशोधयेत् ।
 नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटप्वरशान्तये ॥ १० ॥
 पटोलमूलारुगतण्डूलीयकं पिवेद्धरिद्रामलकल्कसंयुतम् ।
 मसूरिकास्फोटविदाहशान्तये तदेव रोमान्तिवमिष्वरापहम् ॥
 पटोलमूलारुगतण्डूलीयकं तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम् ।
 पिवेज्जलं सुकथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥ ११ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।— सिताशुक्तमित्यनन्तरं कषायमितिशेषः ।

निम्बादिरपि कषायविधयादेयः । पटोलेत्यादौ — कुण्डली
 गुडूची, यवासः दुरालभा ॥ १० ॥

पटोलमूलेत्यादि ।— काथे हरिद्रामलकचूर्णं प्रक्षिप्य
 अतुलोऽनार्थं पिवेत् । अरुगतण्डूलीयकं लोहिततण्डूलीय-

खदिराटकः ।

खदिरत्रिफलारिष्टपटोलाद्यतवासकैः ।

काथोऽष्टकाङ्गोजयति रोमान्तिकमसूरिकाः ॥

कुष्ठशोसर्पविस्फोटकण्डूदीनपिपानतः ॥ १२ ॥

अद्यतादिऋषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाम् ।

सौवीरेण तु संपिष्टं मातुलुङ्गस्य केशरम् ॥

प्रलेपात् पातयत्याशु दाहश्चाशु नियच्छति ।

पाददाहं प्रकुर्वते पिङ्गकापादसम्भवा ॥

तत्र सेकं प्रशंसन्ति वङ्गशस्रहूलाङ्गुना ॥ १३ ॥

पाककाले तु सर्वासा विशोषयति माततः ।

तस्मात् संवृंहणं कार्यं न तु पथ्यं विशोषणम् ॥ १४ ॥

गुडूचीमधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।

पाककाले तु दातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥

तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ।

कम् । धात्रीखदिरैण संयुतमिति धात्रीखदिरावपि पटोलाद्य-
लाहणतण्डूलीयाभ्यां सह कथनीयौ ॥ ११ ॥

खदिरेत्यादौ ।— अष्टकाङ्ग इति खदिराटक इति संज्ञा

अत्र शोधने कर्त्तव्येगुग्गुलमपि प्रक्षिपन्ति ॥ १२ ॥

अद्यतादिऋषायो विसर्पोक्तोदशद्रव्यसस्यैव मसूरीहरत्न-
श्रुतेः न तु प्वराधिकारोक्तोऽद्यतादिरिति । सौवीरेणेति का-

श्चिकेन ॥ १३ ॥

पाककाले वायुप्रशमनार्थं वृंहणाहारमाह पाकेत्यादि ।-

विशोषणेन पाकोन्मुखस्य दोषस्यान्तःप्रवेशाद्गुजाधिकं स्यादिति

भावः ॥ १४ ॥

गुडूचीत्यादौ मोरटमिचुमूलं एषां कायः गुडस्तु प्रक्षेप्य ।

लिङ्हेडा बादरं चूर्णं पाचनार्थं गुणेन तु ॥
 अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफाम्लिकाः ।
 शूलाधानपरीतस्य कम्पमानस्य वाद्यना ॥
 धन्वमांसरसाः शस्ताः द्रुपत्सैन्धवसंयुताः ।
 दाडिमाश्वरसैर्युक्ताङ्गुपाः स्युरश्चौ हिताः ॥
 पिबेदन्मस्तप्रशीतं भावितं खदिराशनैः ।
 शौचे वारि प्रबुञ्जीतगायत्रीबहुवारजम् ॥
 जातीपत्रं समञ्चिष्ठं दाडिमीपूगफलं शमीम् ।
 घ. त्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥
 सुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते ।
 अक्षयोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाब्जना ॥ १५ ॥
 मधुकं त्रिफला मूत्रा दाडिमीत्वङ्नीलसुत्यालम् ।
 उशीरलोध्रमञ्चिष्ठाः प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥
 नश्यन्धनेन हृगजाता मसूख्यो न द्रवन्ति च ॥ १६ ॥
 पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लोदिनीमवचूर्णयेत् ।

धन्वमांसरसा इति जाङ्गलपद्मिमांसरसाः । पिबेदन्मस्तप्रशीत
 मित्यर्द्धमृतं शीतञ्च एवं वक्ष्यमाणयोगेऽपि । भावितं खदिरा-
 शनैरिति खदिराशनैः साधितं क्वाथमित्यर्थः । अशनः पीत-
 शाल अशनएव इत्यन्ये । गायत्री खदिरः । गवेधुमधुकाब्ज-
 नेति ।— गवेधुकोगुल्मश्च अज्ञयोः कल्कं कर्पटे बद्धा प्रपीद्या-
 क्षिसेकः कार्यः ॥ १५ ॥

मधुक्रमित्यादौ ।— हिता इति बहुवचननिर्देशात्
 व्यस्यैः समसैर्मधुकादिभिः प्रलेपः । अर्द्धमृतैश्च तैराश्चोतन-
 मित्याहुः । अश्चोतनं परिषेकः ॥ १६ ॥

भस्त्रना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ॥
 क्रमिपातभयाच्चापि धूपयेच्छरलादिना ।
 वेदनादाहशान्थयं श्रुतानाञ्च विघ्नोद्धये ॥
 सगुग्गुलुं वराक्वाथं युञ्ज्याद्वा खदिराष्टकम् ।
 कृशाभयारजोक्षिह्यान्मधुना कण्ठशुद्धये ॥ १७ ॥
 अथाष्टाङ्गावलेहोवा कषड्यार्द्रकादिभिः ।
 पञ्चतिक्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥
 कुर्याद्गणविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ।
 विषण्णैः सिद्धमन्त्रैश्च प्रसृज्यात्तु पुनः पुनः ॥
 तथा शोणितसंश्लेषः काञ्चिच्छोणितमोक्षणैः ॥ १८ ॥
 निशाहयोशोरशिरीषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियनागकेशरैः ।
 संखेदविस्फोटविसर्पकुष्ठदौर्गन्धरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥
 विम्ब्यतिमुक्तकाऽशोवसञ्चक्षेत्रसपत्नवैः ।
 निशि पर्युषितः काथो मसूरीभयनाशनः ॥
 मसूरीस्फोटयोरन्ते कूर्परे मणिवन्धके ।
 मुखांशफलके शोथो जायते यः सुटारुणः ॥
 ब्रह्मशोथहरैर्योगैर्व्यातग्नैश्च जलौकसा ।

पञ्चवल्कलेत्यादौ । क्लेदिनीं क्लेद्युक्तां मसूरीं भस्त्रनेति
 शुक्लगोमयभस्त्रना । गोमय रेणुनेति गोमयचूर्णेन वस्त्रका-
 नितेन । सरलादिभिरिति, सरलागुरुगुग्गुलुप्रसृतिभिः । सगु-
 गुग्गुलुमित्यादि ।— गुग्गुलुमित्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥ १७ ॥

अथाष्टाङ्गावलेहार्द्रकादिकवडौ प्वराधिकारोक्तौ । पञ्चतिक्त-
 दष्टां कुष्ठोक्तम् ॥ १८ ॥

निशाहयेत्यादौ ।— भद्रश्रियं श्लेतचन्दनम् । विम्बी-
 त्यादि ।— विम्बी दुमरीति श्रीकण्ठः । अतिमुक्तकोमाधवी-

हर्तव्यसैबभृष्टस्य वृश्चिकस्यावलेपनैः ॥

चैत्रासितभूतदिने रक्तपताकान्वितासूचीभवने ।

धवलितकलसन्वस्ता पापबजोदूरतोषसे ॥ १६ ॥

इति मसूरीचिकित्सा ।

अथ क्षुद्ररोगाधिकारः ।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत् ॥ १ ॥

शक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ।

कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ॥

लता । योगोऽथमनागतमसूरीनिवारणार्थं चैत्रे मासि पेयः

चैत्रासितभूतदिने इति चैत्ररुष्णचतुर्दश्याम् ॥ १७ ॥

इति मसूर्यधिकारः ।

विसर्पादीनामक्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन
क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानां रोगाणां पारिशेष्यात् क्षुद्ररोग-
चिकित्सितमुक्तम् । ननु यदि क्षुद्रत्वमेवां हेतुलक्षणचिकित्सा-
तालम्बनेन तर्हि अग्निरोहिणीवल्मीकादीनां त्रिदोषजत्वेन हे-
त्वादिबाहुल्यात् तत् कथं क्षुद्रत्वं नैवं बाहुल्येन तच्छब्दात्
छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् किंवा वान्तरभेदविरहत्वं क्षुद्रत्वं ये
नात्र वक्तव्यानामजगल्लिकादीनां न दोषद्रव्यादिकृतभूरिस-
ञ्जाभेदेन व्रणजादिवन्निर्देशः किन्तु प्रत्येकं स्तोत्रसंख्ययाभि-
धानं तेषाम् । अजगल्लिका आचलीति लोके आमामित्यपकां
वाभटेऽपि अपक्वमित्युक्तम् ॥ १ ॥

शुक्तीत्यादि शुक्तिर्मुक्तोत्पत्तिभाण्डं सौराष्ट्रिका सौराष्ट्र-

श्लेष्मविद्रुधिकल्पेन जयेदनुशयीं भिषक् ।
 विवृतामिन्द्रवृद्धाश्च गर्हभों जालगर्हभम् ॥
 इरिवेत्स्वि गन्धमाला जयेत् पित्तविसर्पवत् ।
 मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेद्ब्रह्मान् ॥
 रक्तावसेवैर्बुद्धभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ।
 जयेद्विदारिकां लेपैः शिशुदेवदुमोद्भवैः ॥
 पनसिकां कच्छपिकामनेन विधिना भिषक् ।
 साधयेत् कठिनानन्यान् शोथान् दोषससुङ्गवान् ॥
 अन्त्रालजो कच्छपिकां तथा पाषाणगर्हभम् ।
 सुरदाश्शिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् ॥
 कफमारुतशोथघ्नोलेपः पाषाणगर्हभे ।
 शास्त्रेषोक्तृत्य वल्मीकं चाराम्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥

चत, सुश्रुते तु सौराष्ट्रीस्थाने शुभ्रिका, पठ्यते शुभ्रिका सर्जि-
 च्चारः । चारोयवच्चार इति । चारयोगैरिति घण्टापारल्या-
 दियोगैः । मधुरौषधं काकोल्यादिगणः । वृषानिति विवृतादी-
 नेव गन्धमालान्तान् पाकेन वृषभावमापन्नान् मधुरौषधसि-
 द्धेन सर्पिषा शमयेदित्यर्थः । सुश्रुतेऽणुक्रं विवृतामिन्द्रवृद्धां
 गर्हभिकां जालगर्हभमिरिवेत्स्विकां गन्धमालां विस्फोटकश्च
 पित्तविसर्पविधानेनोपाचरेत् । पक्ताश्च मधुरौषधसिद्धेन सर्पि-
 षेति । रक्तावसेकैरित्यादिना विदारिकाचिकित्सा । अनेन
 विधानेनेति विदारिकोक्तेन । अन्यान् शोथानिति पाषाणग-
 र्हभादीन् । दोषसम्भवानिति योग्यतया कफवातजान् साध-
 येत् । पाषाणगर्हभो “गाण्ठाङ्गया” इति ख्याता ॥ २ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।— आखं हरितालं निख्वतैलमिति
 निख्ववीजभवतैलम् । बद्धस्त्वमिति बद्धस्त्वावम् । सुश्रुते आख-
 ख्याने पिप्पली योगादप्ययं योगः पठितः ।

मनःशिलालभक्तात्सूक्ष्मौलागुरुचन्दनैः ।
जातीपल्लवकल्कैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥
बल्मीकं नाशयेत् तद्वि बद्धच्छिद्रं बद्धस्रवम् ।
पाददारीषु च शिरां व्यधयेत्तलशोधनीम् ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नाौ तु पादौ चालेपयेन्मुहुः ।
मधूच्छिष्टवसामज्जघृतक्षारैर्विमिश्रितैः ॥ ३ ॥
सज्ज्वर्णस्यसिन्धुद्भवयोर्दूर्ध्वं मधुघृतामुतम् ।
निर्भय्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥
उपोदिकाक्षारतैलम् ।

उपोदिकासर्षपनिम्बमोचकर्कारकैर्कर्षवभस्यतोये ।

तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तं तत् पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥४॥

तलशोधनमिति पादतलगामिनौ स्नेह स्वेदोपपन्नावित्य-
नन्तरं कृत्वेति शेषः । अन्ये तु शिराव्यधाङ्गीभूतस्नेहस्वेदौ कृत्वा
शिरां व्यधयेदिति बोध्यम् । एवमन्तरेण शिराव्यधस्यापटन्तौ
स्नेहस्वेदोपपन्नावित्यादिना तु पश्चात् कर्णोपदेशः दोषक्ष-
यार्थं रक्ताकृष्टिजनितवातक्षयार्थं वेति चालेपयेन्मधूच्छिष्टा-
दिभिरित्यन्वयः । अत्र क्षीरविमिश्रितैरित्यपपाठः, सुश्रुते
यवक्षारैरिति पाठात् ॥ ३ ॥

सर्जत्यादि ।— सर्जोधूनकः, तैलाक्तमिति कटुतैलयुक्तं
यथास्यात्तथा पादप्रमार्जनार्थं किम्बा चूर्णविशेषणम् ॥

उपोदिकेत्यादि, — उपोदिकानालं ग्राह्यं मोचकः कद-
लीकण्टः, कर्कारः कुष्माण्डभेदः; एर्षारः कर्कटी, अनयो-
र्नाडी एषां क्षारोदके चतुर्गुणे सैन्धवकल्केन तैलं पक्तव्यम् ।
लेपादित्यतिघनत्वात् । अलसः पाकोष्णाना इति ख्यातः ।
अक्षैरिति काष्ठीकैः अरिष्टनिम्बः ॥ ४—५ ॥

अलसेऽन्वैश्विरं सिक्तौ चरणौ परिलेपयेत् ।
 पटोलारिष्टकाशीशक्तिफलाभिर्मुञ्जमुञ्जः ॥
 करञ्जबीजं रजनी काशीशं मधुकं मधु ।
 रोचनाहरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः ॥ ५ ॥
 लाक्षाभयारसालेपः काय्यं वा रक्तमोक्षणम् ।
 जातीपत्रञ्च संमर्द्य दद्यादलसके भिषक् ॥
 दृष्टीरससिद्धेन तैलेनाभ्यव्य बुद्धिमान् ।
 शिखारीचनकाशीशचूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥
 दहेत् कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ।
 चिप्यमुष्णास्त्रुना स्वित्स्वमुत्कृत्याभ्यव्य तं व्रणम् ॥
 दत्त्वा सर्जरसं चूर्णं बद्धा व्रणवदाचरेत् ।
 खरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृष्णायसे भयाम् ॥
 घृष्टा तज्जेन कल्केन लिम्पे च्चिप्यं पुनः पुनः ॥ ६ ॥
 चिप्ये सटङ्गणास्फोतामुललेपोमष्वप्रदः ।

लाक्षेत्यादौ ।— रसो गन्धरसः । दृष्टीत्यादि ।- दृष्टी
 कण्टकारी तस्याः खरसः, तैलञ्च सार्धं सुश्रुतसम्वादात् ।
 प्रतिसारयेदिति घर्षयेत् । दहेदित्यादि कदरं यस्त्रेणोद्धृत्य तप्त-
 तैलेन दहनेन वा दहेदित्यर्थः । दहनेनेत्यत्र मदनेनेति पाठे
 मदनः सिक्थकः तेनापि तप्तेन । चिप्यमिति चिप्यमिह कुन-
 नखमभिप्रेतं नखहृलीवेष्टनम् । उक्तरूपचिकित्सायास्तत्त्वानार्ह-
 त्वाहिति केचित् उष्णास्त्रुना स्वेदनमिह मार्द्दवजनार्थं स्रुत्वे
 सन्धेव कुनखोत्कर्त्तनं कर्त्तुं शक्यमिति । बद्धेति व्रणोक्तबन्धन-
 विधिना व्रणवदाचरेदिति व्रणहितैराचारादिभिरित्यर्थः ।
 कान्तलौहपात्रे ॥ ६ ॥

निम्बोदकेन वमनं पद्मिनीकण्टके हितम् ॥
 निम्बोदककृतं सर्पिः सञ्चौद्रं पानमिष्यते ।
 पद्मनाभकृतः चारः पद्मिनीं हन्ति लेपतः ॥
 निम्बारग्वधकल्कैर्व्या सुद्धरुद्वर्त्तनं हितम् ।
 नीलीपटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम् ॥
 जालगर्हभरोगे तु सद्यो हन्ति च वेदनाम् ।
 अहिपूतनके धात्र्याः पूर्वं सान्यं विशोधयेत् ॥
 त्रिफलाखदिरकाथैर्व्रणानां धावनं सदा ॥ ७ ॥
 करञ्जत्रिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ।
 रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥
 गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्याद्यु प्रवेशयेत् ।
 प्रविष्टे स्वेदयेच्चापि बद्धं गोष्मणयां भृशम् ॥
 कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।
 एतन्निश्चित्य निर्द्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥

चिप्य इत्यादौ आस्कोता आफोरमाक्षी, योगोऽयं व्यसस-
 मसतया व्यवह्रियते दृष्टैः । निम्बोदकेन निम्बकाथेन मदन-
 फलादियुक्तेनेत्याहुः ।

निम्बेत्यादि ।— निम्बारग्वधकषायस्रोत्सादन इति यत्
 मुश्रुतेनोक्तं अत्रापि कषायशब्दस्य कल्क एवार्थः नीली नील-
 बुद्धा । सान्यं विशोधयेदिति पित्तस्नेहघ्नैः सान्यशोधनद्रव्यै-
 रित्यर्थः । उक्तं हि तत्र धात्र्याः पयः शोथं पित्तस्नेहघ्नरौषधै-
 रिति ॥ ७ ॥

करञ्जेत्यादौ ।— तिक्तश्चरकोक्तस्तिक्तकणः । अथे तु
 पटोलपत्रमाहुः । गुदभ्रंश इत्यादौ स्नेहैरिति बद्धवचनात्
 चतुर्भिरेव स्नेहैरित्यर्थः किम्वा गन्धवसया मन्त्रयेदिति बध्य-

वृक्षान्नालचाङ्गेरीविल्वपाठायवाग्रजम् ।

तक्रेण शीलयेत् पायुभ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ॥

गुदञ्च गव्यवसया ऋक्षयेदविशङ्कितः ।

दुग्धवेशोगुदभ्रंशोविशत्याशु न संशयः ॥

शूषिकाणां वसाभिर्वीा गुदे सम्यक् प्रलेपनम् ।

स्विन्नशूषिकमांसेन चाथवा स्वेदयेद्गुदम् ॥ ८ ॥

चाङ्गेरीष्टम् ।

चाङ्गेरीकोलदध्यन्धनागरक्षारसंयुतम् ।

ष्टतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशबजापहम् ॥

शुष्ठीक्षारावत्र कल्कौ शिष्टन्तु द्रवमिष्यते ॥ ९ ॥

शूषिकाद्यं तैलम् ।

क्षीरे महत्पञ्चमूलं शूषिकामन्त्रवर्जिताम् ।

माणयोगदर्शनादिति अत्रापि स्नेहशब्देन गव्यवसैव ग्राह्या
गोक्षणा ऽन्धविशेषः स हि सुशुते व्रणलेपबन्धविधौ व्यक्तः ।
उक्तं हि वर्त्तो गमनार्थं सच्छिद्रेण चर्मणास्य कौपीनबद्धः कार्यं
इति । वृक्षान् महाद्रुकम् । अनलश्वितकः एषां कल्कं
तक्रेण पिबेत् । स्विन्नशूषिकमांसेनेत्यत्र काङ्क्षिकेन स्विन्नं
ष्टतेन षष्टमित्याहुः ॥ ८ ॥

चाङ्गेरीष्टते चाङ्गेर्याः स्वरसः, कोलस्य शुष्कबदरस्य
काथः अन्धं दधि दध्यन्धम् । एभिस्त्रिभिर्द्वैर्मिलित्वा चातु-
र्गुण्यं किम्वा चाङ्गेरी स्वरसः स्नेहसमः । स्वरसे क्षीरवद्दि-
धिरिति वचनात् । दधिकोलेरसौ तु मिलित्वा त्रिगुणौ पू-
र्व्वेण व्यवहारः । नागरक्षारी कल्कौ ॥ ९ ॥

क्षीर इत्यादौ ।— शूषिकाशुङ्कमेकं ग्राह्यं पञ्चमूलस्य

पक्का तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नौषधसाधितम् ॥
 गुद्भ्रंशमिदं तैलं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥ १० ॥
 स्वेदोपनाहं परिकर्त्तिकायां कृत्वा समभ्यज्य हृतेन पश्चात् ।
 प्रवेशयेच्च र्मैः शनैः प्रविष्टैर्मैसैः सुखोष्णैरुपनाहयेच्च ॥
 स्वेदस्वेदैरायैवैनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ।
 निरुद्धप्रकशेनाहो द्विसुखौ कनकादिजाम् ॥
 चिन्ताभ्यक्ता चुम्बकादिस्त्रेह्नेन परिषेचयेत् ।
 तैलेन वा वचादादगन्धैः चिन्नेन च त्यहात् ॥
 पुनः स्थूलतरा नाडी देयास्रोतोविद्वह्ये ।

मिथित्वा प्रस्य एकः, क्षीरस्यापि प्रस्य एकः, तोयस्य प्रस्य-
 द्वयम् । एवं निक्वाप्य शेषः क्षीरप्रस्यः स्याप्यः अनेन तैलकुष्ठवः
 साध्य इति कश्चित् । अन्ये तु द्रवप्रादृष्टपुणं क्षीरं साधयित्वा
 चतुर्गुणम् । क्षीरमित्वादिपरिभाषया क्षीरं साधयित्वा चतु-
 र्गुणेन तैलकुष्ठवः साध्य इत्याहुः । अक्रस्त्राह अन्तवर्जिता-
 मिति ग्रहणयोऽयतोपदर्शनार्थं तेन शूषिकमांसस्य पक्षान्यष्टौ
 पक्षशूलस्यापि क्षीरस्य प्रस्यः तोयस्य प्रस्यत्रयः शेषः क्षीर-
 प्रस्यः, तेन कुष्ठवः साध्यः एवमद्यत्नापि पक्केन क्षीरेण स्वेद-
 साधने एषैव वप्रवस्येति वप्रवहारप्रायः प्रथमवप्राख्यैव । वात-
 घ्नौषधं भद्रहाव्यादिगणः स च कल्कः ॥ १० ॥

स्वेदेत्यादौ परिकर्त्तिकायां सर्पिषा अभ्यज्य अनन्तरं वा-
 तघ्नौषादिभिः स्वेदं कृत्वा साखनादिना च उपनाहनं कृत्वा
 च परिवर्त्तितं चर्मै यथोक्तस्वेदादिना च्छुभृतं प्रवेशयेत् उभ्य-
 गानयेदित्यर्थः । प्रविष्टे च सुखोष्णैर्मैसैरुपनाहयेत् । सुशुते-
 प्येवमेवोक्तम् । तयैवैनामित्यनेनावपाटिकायामप्युपनाहं चर्मा-
 नयनश्चातिदिशति ।

शस्त्रेण सेवनीं त्यक्त्वा भिन्त्वा व्रणवदाचरेत् ॥
 स्निग्धञ्च भोजनं बद्धे गुदेऽप्येष क्रियाक्रमः ।
 चर्मकौलं जटुमणिं मसकांक्षितकालकान् ॥
 चङ्कृत्य शस्त्रेण दहेद् चाराग्निभ्यामशेषतः ।
 रवुनालस्य चूर्णेन घर्षोमसवनाशनः ॥
 निम्नोक्तमक्षवर्षाद्वा मसः शान्तिं व्रजेत् सदा ।
 युवानपिडकान्यच्छनीलिकाव्यङ्ग्यर्कराः ॥
 शिराव्यधैः प्रलेपैश्च जयेदभ्यङ्गनैस्तथा ।
 लोभ्रवान्यवघालेपस्तावपिडकापहः ॥
 तद्वज्रोरोचनायुक्तं मरिचं सुखलेपतः ।
 सिद्धार्थकवचालोभ्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ॥
 वमनञ्च निहन्त्याशु पिडकां यौवनोद्भवाम् ॥ ११ ॥

निरुद्धेत्यादौ कनकादीत्यादिना शस्त्रपूतप्रभतीनां ग्रहणम् ।
 चुङ्कुरी शुम्भू इति ख्यातो जलजन्तुः । आदिशब्दात् वराहाद-
 यः । त्रहादित्यत्र वीष्णा बोध्या तेन त्रहात् त्यहात् प्रागु-
 क्तनाशपेक्षया पुनः पुनः स्थूलतरा नाडी देया खोतो वि-
 शुद्ध्य इत्यत्र खोतोविशुद्ध्य इति पाठः । यदाह सुश्रुतः एव-
 मस्य खोतोद्धारं बर्हयेदिति । व्रणवदिति सद्योव्रणवत् । स्नि-
 ग्धञ्च भोजनमित्याचरेदित्यनेन सम्बध्यते । सुश्रुतेऽपि “निरु-
 द्धप्रकथे स्निग्धञ्चाहारमुपसेवते” इत्युक्तम् । एष क्रम इति
 निरुद्धप्रकथोक्तविधिः । जटुमणिर्जखड । चाराग्निभ्यामिति
 अत्रवगादक्षारेण अत्रगादे त्वग्निना । रवुरेरणलसंस्थानालेन
 तद्वज्रोत्तं यच्चूर्णमिति शङ्ख चूर्णं तेन घर्षोघर्षणमित्यर्थः । नि-
 र्घोक्त इति कृष्णसर्पनिम्नोक्तः युनामाननपीडका युवानपी-

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वत्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिप्ता ।
 लेपः स नवनीता वा श्वेताश्वखुरचामसी ॥ १२ ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाशोभकुष्ठमियङ्गवः ।
 वटाङ्कुरमसूराश्च व्यङ्गान्ना मुखकान्तिदाः ॥
 व्यङ्गानां लेपनं शसं रुधिरेषु शशस्य च ।
 केवलान् पयसा पिद्वा तीक्ष्णान् शाल्मलिकण्टकान् ॥
 आलिप्तं त्यज्जमेतेन भवेत् पद्मोपमं सुखम् ।
 मसूरैः सर्पिषा पिष्टैर्लिप्तमास्यं पयोन्वितैः ॥
 सप्ताहाच्च भवेत् सत्त्वं पुण्डरीकद्वयप्रभम् ।
 मातुलुङ्गजटासर्पिः शिलागोशक्तोरसः ॥
 मुखकान्तिकरोलेपः पिष्टकातिलकाञ्जित् ।
 नवनोतगुडक्षौद्रकोकमञ्जप्रलेपनम् ॥
 व्यङ्गिद्रवणत्वग्वा छागक्षीरप्रपेषिता ।
 जातीफलकल्कलेपो नीहिव्यङ्गादिनाशनः ॥

इका वर्णागम इत्यादिनिरुक्तविधिना वर्णलोपः । धान्यं धनि-
 यकम् ॥ ११ ॥

व्यङ्गेष्वित्यादौ — वाभटस्य । समाक्षिकेति चार्जुनत्वक्
 चापि सम्बन्धते चार्जुनत्वक् वृक्षसम्बन्धादेव स्वयं शुष्का प्राच्या ।
 श्वेता श्वेतापराक्षिता, अश्वखुरः अश्वस्य घोटकस्य खुरः,
 तयोर्भेसी भस्म; अन्ये तु धवणघोटकखुरमसीभ्याञ्जः ॥ १२ ॥

रक्तचन्दनेत्यादौ बद्धवचनात् वप्रससमसामिति वदन्ति ।
 वटाङ्कुरा. अभिनवपत्रसुकुलाः । तीक्ष्णानितप्रभिन्नान् । मसू-
 रैरित्यादौ सर्पिषेति विशेषये तृतीया । पिष्टैरित्यर्थात् पय-
 सैः पिष्टैरित्यर्थः । पिष्टैरित्यत्र भट्टैरित्यपि केचित् पठन्ति ।
 वाभटेषुक्तं “क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्राङ्गुला या चष्टनिस्तुषाः ।

सायञ्च कटुतैलेनाभ्यङ्गोवक्त्रप्रसादनः ॥ १६ ॥

काष्ठीयकोत्पलामयदधिसरवदरास्त्रिमध्यफलिनीभिः ।

स्त्रिमं भवति च वदनं शशिमभं सप्तरात्रेण ॥

तुषरहितमरुणयवचूर्णसयष्टीमधुकलोध्रलेपेन ।

भवति सुखं परिनिर्जितचामीकरचावसौभाग्यम् ॥

रक्षोघ्नशर्व्वरीहयं मञ्जिष्ठागैरिकाण्यवसापयः ।

सिद्धेन क्षिप्तमाननसुद्वह्निषुबिम्बवद्विभाति ॥

परिणतदधिशरपुंखैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ।

सुषुम्नमलकान्तिकारी भुक्नुटितिलकाकान् जयति ॥ १७ ॥

द्विहरिद्राद्यं तैलम् ।

हरिद्राहययथाशुकाष्ठीयककुचन्दनैः ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठापद्मपद्मककुङ्कुमैः ॥

कपिलतिन्दुकञ्चवटपत्रैः पयोन्धितैः ।

लेपयेत् फल्कितैरेभिसौखं वाभ्यङ्गनं चरेत् ॥

पिष्टवं नीलिकावप्रङ्गां शिलकान् सुषुद्रूपिकान् ।

मञ्जरा इति मातुलकस्य जटा मूलं शिला मनःशिला कोक-
मञ्जा बदरमञ्जा । बरुणत्वग्नेति द्वितीयोयोगः ॥ १९ ॥

काष्ठीयकेतगादौ उत्पलं नौलोत्पलं आमवः कुष्ठं, बदरा-
स्त्रिमथं मञ्जा, फलिनीप्रियङ्गुः । रक्षोघ्नः श्लेतसर्वपः, आयुष्यं
हृतं, वसापयः सिद्धेनेति समासपदं रक्षोघ्नादिसिद्धेन लेपेने-
तर्थाः ।

परिणतैतगादि ।— परिणतदधि प्रभृतिभिर्लैपः । भुक्नुटी
खलाटे वलीरूपा ॥ १४ ॥

हरिद्रेतगादौ कुचन्दनं चन्दनभेदः, पद्मं पद्मपुष्पं पत्रशब्दः
कपिल्यादिभिः प्रतेप्रकं सम्बन्धते । लेपपक्षे पयसैव पेपणम् ।

नित्यसेवी जयेत् क्षिप्रं सुखं कुर्वाणानोरमम् ॥ १५ ॥

कणकतैलम् ।

मधुकस्य कषायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ।

कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलकेशरैः ॥

कणकं नाम तत्तैलं सुखकान्तिकरं परम् ।

अभीरनीलिकाव्यङ्गशोधनं परमर्चितम् ॥ १६ ॥

मञ्जिष्ठाद्यं तैलम् ।

मञ्जिष्ठामधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टिकम् ।

कर्षप्रमाप्यैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ॥

आजं पयसाद्द्विगुणं घनैर्ष्वद्दग्निना पचेत् ।

नीलिकापिडकाव्यङ्गानम्यङ्गादेव नाशयेत् ॥

सुखं प्रसन्नोपचितं बलीपलितवर्जितम् ।

सप्तरात्रं प्रयोगेन भवेत् कणकसन्धिजम् ॥ १७ ॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ।

कालीयकसुशीरश्च पद्मकं नीलसुत्पलम् ॥

न्यग्रोधपादाः श्लक्ष्णस्य शुङ्गाः पद्मस्य केशरम् ।

तैलपाकपक्षे हरिद्रादीनां कल्कः क्षीरन्तु चतुर्गुणम् । पित्रव-
मिति जटुलम् ॥ १५ ॥

मधुकस्येत्यादौ केशरं नागकेशरम् । अभीर जटुलम् ॥ १६ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ मातुलुङ्गस्य सूतं मधुकं सयष्टिकमिति पद-
द्वयोपादानात् जलस्थलभेदेन यष्टिमधुद्वयमिह ग्रहणमिति
श्लेषम् ॥ १७ ॥

कुङ्कुममित्यादौ न्यग्रोधस्य वटस्य पादाः शुङ्गाः श्लक्ष्णा-
काङ्गी कषायैरिति कषायसाधनैः कुङ्कुमरक्तचन्दनादिभिः पद्म-

द्विपञ्चमलसहितैः कषायैः पलिकैः पृथक् ॥
 जलादृकं विपक्तव्यं पादशेषमथोद्धरेत् ।
 मञ्जिष्ठामधुकं लाक्षा पत्तङ्गं मधुयष्टिका ॥
 कर्षप्रमाथैरैतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ।
 सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखवर्णप्रसादनम् ॥
 नीलिकापिडकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काश्चनसन्निभम् ॥
 कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ १८ ॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ।
 कर्षप्रमाथैरैतैस्तु तैलस्य कुडवं पचेत् ॥
 अजाक्षीरं तद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 सम्यक् पक्वं परं ह्येतन्मुखवर्णप्रसादनम् ॥
 नीलिकापीडकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ।
 सप्तरात्र प्रयोगेण भवेत् काश्चनसन्निभम् ॥
 कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ।

कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।

कुङ्कुमं किंशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ।

वल्कलैरित्यन्ये । पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् । द्विपञ्चमलसहितैरित्यत्र
 पद्मकिञ्जल्कसहितैरिति केचित् पठन्ति वाभटेऽपि दशमस्कं
 विना योगोऽयं दृश्यते एवं चन्द्राटेऽपि तेनापि योगान्तरत्व-
 म् ॥ १८ ॥

द्वितीयकुङ्कुमाद्यं तैलमाह कुङ्कुममित्यादि । स्पष्टं तृती-
 यकुङ्कुमाद्यतैले किंशुकः पलाशस्तस्य पुष्पं ग्राह्यम् । मातुङ्गं

कालीयकं पद्मकक्षं मातुलुङ्गं सकेशरम् ॥
 कुसुम्भं मधुयष्टिकं फलिनीमदयन्तिका ।
 निशे द्वे रोचनापद्मसूतपलञ्च मनःशिला ॥
 काकोल्यादिसमायुक्तै रेतैरक्षसमैर्भिषक् ।
 लाक्षारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कुङ्कुमाद्यमिदं तैलं चाभ्यङ्गात् काष्ठनोपमम् ।
 करौति वदनं सद्यः पुष्टिलावण्यकान्तिदम् ॥
 सौभाग्यलक्ष्मीजननं वशीकरणमुत्तमम् ॥ १८ ॥
 वर्णकं घृतम् ।

मनुकं चन्दनं कङ्क सर्षपं पद्मञ्च तथा ।
 कालकेयं हरिद्रा च लोभ्रमेभिश्च कल्कितैः ॥
 विपचेद्वि घृतं वैद्यसात्यकं वस्त्रगालितम् ।
 पादांशं कुङ्कुमं सिक्थं क्षिप्त्वा मन्दानले पचेत् ॥
 तत्सिद्धं शिशिरे नीरे प्रक्षिप्याकर्षयेत्ततः ।
 तदेतद्दर्शकं नाम घृतं वर्णप्रसादनम् ॥
 अनेनाभ्यासलितं हि वस्त्रीपलितनाशनम् ।
 निष्कलङ्केन्दुविम्बाभं स्याद्विलासवतीमुखम् ॥ २० ॥

सकेशरमिति मातुलुङ्गस्य मूलं केशरक्षेत्याहुः, मदयन्ती मङ्गि-
 काभेदः । काकोल्यादिः सौश्रुतगणः, षट्त्वर्ग इत्यन्वे, लाक्षा-
 रसपयसी मिश्रित्वा तैलाञ्चतुर्गुणे ॥ १८ ॥

मधुकमित्यादौ कङ्क कायोनीसंज्ञकं तृणधान्यम् । वस्त्र-
 गालितमिति किञ्चिज्जलसम्बन्धे सत्येव वस्त्रेण गालनीयं त-
 तोमिश्रित्वा घृतात् पादांशं कुङ्कुमं सिक्थकञ्च कल्कं प्रक्षिप्य
 च इग्निना पुनरप्यवधानेन जलक्षयपर्यन्तं पक्त्वथं यथा सिक्-
 थकदाहो न स्यात्, सिद्धे च तद्घृतपात्रं शीतजले निःक्षिप्य

अहंपिकायां रुधिरैऽवसिक्ते शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा ।
 निम्बाब्जुसिक्ते शिरसि प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादहंपिकम् ॥
 पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य वा ।
 अत्रपिष्टं प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादहंपिकम् ।
 अहंपिष्टं भटकुष्ठचूर्णं तैलेन संयुतम् ॥
 द्विहरिद्राद्यं तैलम् ।
 हरिद्राहयभूनिम्बत्रिफलारिष्टचन्दनैः ।
 एतत्तैलमहंपीषां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ११ ॥
 हारणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां स्निग्धां कृष्णाटजाम् ।
 अवपीडाशिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत् ॥
 कोद्रवाणां तृणक्षारपानीयं परिषावने ।
 कार्बोदारणके सृष्टिं प्रलेपोमधुसंयुतः ॥
 पियालबीजमधुककुष्ठमिश्रैः ससैन्धवैः ।
 कान्छिकस्या त्रिसप्ताहं माषादारणकापहा ॥
 सह नीलोत्पलकेशरयटीमधुकतिलैः सहयमामलकम् ।
 चिरजातमपि शीघ्रं हारणरोगं शमं नवति ॥

शीतीभूते आकर्षयेत्, तथा सति सिक्थकस्य दाहो न स्या-
 दिनिभावः ॥ २० ॥

अहंपिकायामित्यादौ निम्बाब्जु अर्धं नृतनिम्बकायः । पु-
 राणमित्यादि योगद्वयं अतएव वाच्यम् । पिण्याकस्त्रिफली
 एकयोगताप्याबुर्वेदसम्वादात् । भटकुलत्यचूर्णमिति कपाले
 अष्टा रूग्णा चूर्णं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

हारण इति उक्तधिकायाम् । अवपीडा नस्यभेदः शिरो-
 वस्त्रि द्विहरिद्रातैलेन देय इत्याहुः । पियालबीजमधुकुष्ठानि
 मिश्राणि चेति विग्रहं कृत्वा समाधेयम् । मिश्रैरित्यत्र स्यागे

त्रिफलाद्यं तैलम् ।

त्रिफलाधारजोयष्टिमार्षबोत्पलधारिवैः ।

ससै श्वेः पचे तैलमभ्यङ्गादुक्तिकां जयेत् ॥ ११ ॥

चित्रक तैलम् ।

चित्तकं दन्तिमूलञ्च कोषातकीसमन्वितम् ।

कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशदद्रुविनाशनम् ॥

गुञ्जा तैलम् ।

गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भङ्गराजरसेन तु ।

कण्डूदारणशुक्लकुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥

भङ्गराज तैलम् ।

भङ्गराजत्रिफलोत्पलधारि लौहपुरीषसमन्वितधारि ।

तैलमिदं पचदारणधारि कुञ्चितकेशधनस्थिरकारि ॥ १२ ॥

भाषैरित्थपि पाठान्तरम् । सहेत्यादौ नीलोत्पलस्य केशरं

किञ्चत्कः । सदृशमिति तुल्यम् । त्रिफलेत्यादौ मार्कवोषङ्ग-

राजः, उत्पलधारिवा अनन्तमूलं छान्दसत्वाद्भ्रूसः अन्ये तु

उत्पलं नीलोत्पलं धारिवा च इत्याहुः ॥ ११ ॥

चित्रकमित्यादौ कोषातकी षोषकः । भङ्गराजरसेनेति
चतुर्गुणेनेत्यर्थः ।

भङ्गराज इत्यादौ—भङ्गराजो भङ्गराजस्य रसश्चतुर्गुणः ।

पाकार्थत्वात्, भङ्गराजः शब्दोऽप्यस्ति तथा ये भाषमेकं स्वरसं

पिबन्ति च दिने दिने । भङ्गराजसमुत्पलमिति । त्रिफलादीनां

कल्कः । उत्पलं नीलोत्पलं धारि धारिवा अनन्तमूलसमन्वि-

तकारः सहकारः समन्वितशब्दस्य सहाय्यत्वात् अस्य च फल-

मध्यं प्राञ्च्यं केशत्वात् कृष्याकरणत्वाच्च । भङ्गराजादिसमन्वि-

तकारान्तं द्रव्यमस्मिन् शीति पून् तैलविशेषणमेतत् । अन्ये तु

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्यखीचन्दनोत्पलैः ।

कार्धिकैस्त्रैलकुङ्कुमं तैर्द्विरामलकीरसः ॥

आध्यः स प्रतिमर्षः स्यात् सर्वशीर्षंगदापचः ॥ २७ ॥

मालत्याद्यं तैलम् ।

माळतीकरवीराग्निनक्तमाळविपाचितम् ।

तैलमभ्यञ्जने यक्षामिन्द्रकुम्भापचं परम् ॥

इदं हि त्वरितं हन्ति दारुणं नियतं वृणाम् ॥ २५ ॥

धात्वाम्बमज्जलेपात् स्यात् स्थिरोदक् स्निग्धकेशता ॥ २६ ॥

इन्द्रकुम्भे शिरां विद्धा शीलाकाशीशठुल्लैः ।

लेपयेत् परितः कल्कैस्त्रैलस्राभ्यञ्जने हितम् ॥

भङ्गराजादि चूर्णं इव्यं कल्कं जलेन पाकः, उत्पल शारिवा
अनन्तमूलं भङ्गरजः समन्वयं कर्तुं शीलमस्येति तैलविशेषण-
मिति व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्यैव । कुक्षितकेशधनस्थिरकारीति
केशस्य कुक्षितत्वधनत्वस्थिरत्वकारीत्यर्थः कुक्षितशब्दः पूर्वनि-
पातश्चान्दसत्वात् ॥ २३ ॥

प्रपौण्डरीत्यादौ तैलापेक्षया द्विरुणेनामलकीरसेनैव
पाकः । प्रतिमर्षोऽस्यभेदः । स प्रतिमर्ष इति प्रतिमर्षविधिना
उपबृक्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

माळतीत्यादि माळती जाती अग्निश्चित्तकः । अत्र गो-
सूत्रेण पाक इति श्लोकः । धात्वाम्बाम्बेनाम्बेणैव
सम्बन्धः, धात्वाम्बाम्बे त उ वात्त्वाम्बाम्बे ॥ २५—२६ ॥

इन्द्रकुम्भ इत्यादौ शिरामिति इन्द्रकुम्भ सन्निहितां शिराम् ।
तैलस्राभ्यञ्जने हितमिति । कुटबटादिकरवीरान्नैः कल्कैः सिद्धं
तैलमित्यर्थः । कुटबटमिति कुटबटं कैवर्त्तकुम्भकं शिखी चि-

कुटचटशिखीजातीकरञ्जवरवीरजैः ।
 अवगाढपदञ्चैव प्रच्छित्वा पुनः पुनः ॥
 गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः ॥ २७ ॥
 हृदिदन्तमयीं कृत्वा सुख्यञ्चैव रसाञ्जनम् ।
 लोमान्यनेन जायन्ते वृथां पाणितलेष्वपि ॥
 भङ्गातकटहतीफलगुञ्जाभ्रलफलेभ्य एकेन ।
 मधुसहितेन विलिप्तं सुरपतिवृषं घञं याति ॥
 टहतीफलरसपिष्टं गुञ्जाफलमूलं चेन्द्रबुधस्य ।
 कणकनिष्ठस्य सतीहातयं प्रच्छित्तस्य सदा ॥
 टहस्य कङ्कयैः पत्तैरिन्द्रबुधस्य गुण्डनम् ॥ २८ ॥

तकः । अन्ये तु कुटचटमिति छेदः विच्छेदपाठात् कुटचटं
 विनापि चित्तकादिद्रव्यघट्टयेन तैलसाधनं सूचयन्ति व्या-
 ख्यानयन्ति । शिखीति दीर्घपाठश्चान्दसत्वात् समर्थनीयः ।
 अन्ये तु कुटचटादिभिरपि लेप एव तैलन्तु पूर्वोक्तमालतीक-
 रवीरादिसिद्धमेव बोध्यमित्याहुः । अवगाढमित्यादि अवगा-
 ढपदमिति गम्भीरपदं यथास्यान्तथा सूचीनखरञ्जन्यादिभिः
 युच्छित्वा रक्तगुञ्जाफलैः पुनः पुनर्लिम्पेत् ॥ २७ ॥

हृदिदन्तेत्यादौ सुख्यमित्यङ्गतिभं तेन दार्ढ्याकायोद्भव-
 साञ्जननिषेधः अत्र जलेन पेपयं बोध्यं इवान्तरस्यानुक्तेः ।
 अतएव बध्यभाषेन छागीक्षीररसाञ्जनेत्यादिना अस्य न
 पौनरक्तम् ।

भङ्गातकेत्यादौ — भङ्गातकटहतीफलयो रसः उक्तं हि
 वाभटे सञ्जीवुश्चुद्धवार्त्ताकु सरसेन रसेन वा । धुसूरस्य च
 पत्राणां भङ्गातकरसेन वा इति । टहतीत्यादौ पकटहतीफ-
 लरसलेन पिष्टं गुञ्जावामूलं फलं वा । कणकनिष्ठस्येति

चूर्णितैर्भ्रिचैः कार्यमिन्द्रक्षुप्रनिवारणम् ।
 छागक्षीररसाञ्जनपुटदग्धगजेन्द्रदन्तमसीक्षिताः ॥
 जायन्ते सप्तरात्रात् खल्वग्रामपि कुक्षिताचिकुराः ।
 मधुकेन्द्रीवरसूर्वातिलाव्यगोक्षीरभङ्गलेपेन ॥
 अचिराद्भवन्ति घनक्रेष्ठा हृदस्र्वावतापृजवः ॥

सुगन्धं तैलम् ।

सुशीपवः पयोऽकांस्य मार्कवो लाङ्गलीविषम् ।
 भूतमाजं सगोभूतं रक्तिकासेन्द्रबाह्यौ ॥
 सिद्धार्थतीक्ष्णतैलञ्च गर्भं हृत्वा विपाचितम् ।
 वङ्गिणा चटुना पक्वं तैलं खाद्यित्यनाशनम् ॥
 कूर्मपृष्ठसमानापि रक्षा या रोमतस्करौ ।
 दिग्धा सानेन जायेत अक्षयारीर सोमयी ॥ २८ ॥

कणकं सुवर्णं घूसूरस्य भूलं वा; प्रच्छितस्येति मखरकन्यादिना
 विलिखितस्य गुण्डनमित्यवचूर्णनम् ॥ २८ ॥

मधुकेत्यादौ इन्दीवरं नीलोत्पलं भङ्गोभङ्गरजः । अट्ट-
 जवः कुटिला । सुहेत्यादौ मार्कवोभङ्गराजः लाङ्गलीविषं
 विपलाङ्गलिशाम्बुलाख्यं विषं क्तिव्या लाङ्गली च विषञ्चेति
 द्रव्यद्वयं, रक्तिका गुञ्जिका तस्या भूलं फलमित्यन्ये, इन्द्रबा-
 ह्यौ गोरचकर्कटी सिद्धार्थं खेतसर्षपः तीक्ष्णतैलं साधंपतैलं
 ज्योतिष्मतीभूलं फलमित्यन्ये । सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलमिति सम-
 सापठपक्षे तीक्ष्णेति तैलविशेषणं अर्भितस्य सर्षपस्य तैलं
 चैवं अजामूतगोमूत्रे मिलित्वा चतुर्गुणे, शेषः कल्कः दिग्धा
 इति अक्षा अक्षस्य भङ्गकस्य शारी मोथिका इव ॥ २८ ॥

आदित्यपाकशुद्धीतैलम् ।

वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम् ।

गुडूचीस्वरसे तैलं चाभ्यङ्गात् केशरोपणम् ॥ ३० ॥

चन्दनाद्यं तैलम् ।

चन्दनं मधुकं सूर्वा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।

कान्तावटावरोहश्च गुडूचीविसमेव च ॥

लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च ।

मार्कवस्वरसेनैव तैलं बृहन्निना पचेत् ॥

शिरस्युत् पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः ।

दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः ॥

नख्येनाकालपक्षितं निश्चन्यात्तैलमुत्तमम् ॥ ३१ ॥

तैलं सयटीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम् ।

नख्ये दत्तं जनयति केशान् श्लश्रूणि चाप्यथ ॥

त्रिफलानीलिनीपत्रं लौहं भृङ्गरजः समम् ॥ ३२ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

वटावरोहेत्यादौ केशिनी भूतकेशी मांसी वा एतयोश्चूर्णं तैलात् पादिकं कल्कत्वात् गुडूचीरसस्तु तैलसमः आदित्य पाकत्वात् ॥ ३० ॥

चन्दनेत्यादौ ।— कान्ता प्रियङ्गुः, विसं खण्डालं केशी भूतकेशी मार्कवरसश्चतुर्गुणः ॥ ३१ ॥

तैलमित्यादौ ।— क्षीरमेव चतुर्गुणं द्रवान्तराभावात् ।

त्रिफलेत्यादौ ।— नीलिनी लतावेपीति प्रसिद्धा तस्याः पत्रं लौहं भृङ्गरजसोश्चूर्णमित्यर्थः । अविस्त्रुतेण संयुक्तमिति भावितं शिरोलेपोयं प्रचरद्दौ तीन् वा धार्यः । एवमप्यत्रापि शिरोलेपनधारणम् ॥ ३२ ॥

ईषत्पक्के नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते ॥
 मासमेकन्तु निक्षिप्यसम्यग्गर्भात् समुद्धरेत् ।
 ततः शिरोमुण्डयित्वा लेपं दद्याद्विषग्वरः ॥
 संश्लेष कदलीपत्रैर्वाचयेत् सप्तमेदिने ।
 क्षालयेत् त्रिफलाकाथैः क्षीरमांसरसाग्निः ॥
 कपालरञ्जनञ्चैतत् कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ ३३ ॥
 उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत् ।
 केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते ॥
 भृङ्गपुष्पं जवापुष्पं मेघीदुग्धप्रपेषितम् ।
 तेनैवालोद्धितं लौहपात्रस्य भूम्यधःकृतम् ॥
 सप्ताहादुद्धृतं पश्चात् भृङ्गराजरसेन तु ।
 आलोद्याभ्यज्य च शिरोऽष्टयित्वा वसेन्निशाम् ॥

त्रिफलेत्यादौ — गर्भादिति नारिकेलोदरात् गर्त्तादिति
 च पाठे स एवार्थः ॥ ३३ ॥

उत्पलमित्यादौ — उत्पलं नीलोत्पलं मासं भूमौ निधा-
 पयेदिति लौहपात्रे कृत्वा भूम्यधः स्थापयेदित्यर्थः । इभ्य-
 ज्येति भृङ्गराजरसालोद्धितेन भृङ्गराजपुष्पादिना मन्त्रयित्वे-
 त्यर्थः । वेष्टयित्वा इति कदलीपत्रेषेति शेषः । शिरः प्रक्षाल-
 नञ्च त्रिफला काथेन वदन्ति । बालान्नं बालान्नवीजं शङ्खः
 शङ्खनाभी एवमित्यनेन सिन्दूरादित्त्रयेषु पूर्व्वन्नेषु दुग्धपेष-
 णादिकमिति दिशन्ति । भृङ्गरसैरिति भृङ्गराजरसोऽपि आ-
 लोद्धनार्थं एवं तच्च यद्यपि एवमित्यतिदेशेनैव लभ्यते तथापि
 स्पष्टार्थमुक्तम् । नरेत्यादि चक्र किञ्चित् पारदं गृहीत्वा आ-
 वर्त्तप्रमाने सीसके प्रक्षिपेत् ततस्तेन सह एकीभूतं सीसकं दृष्ट्वा

प्रातस्तु क्षालनं कार्थमेवं स्यान्मूर्ध्वरञ्जनम् ।
 एषं सिन्दूरवालाभशङ्खभृङ्गरसैः क्रिया ॥
 नरदुग्धशङ्खचूर्णं काञ्चिकसिक्तं हि सीसकं दृष्ट्वा ।
 लेपात् कचानर्कदलाववह्वान् शुभ्रान् करोति नीलतरान् ॥ ३४ ॥
 लोहमलामलकलकैः सजवाकुसुमैर्नरः सदा स्नायी ।
 पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकानि ॥
 निम्बस्य वीजानि हि भावितानि भृङ्गस्य तोयेन तथाशनस्य ।
 तैलन्तु तेषां विनिश्चिन्ति नस्याद् दुग्धान्नभोक्तुः पलितं सम्रत्तम् ॥
 निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थमेव नस्तेजिषिक्तं विधिना यथावत् ।
 सासेन गोक्षीरभुजोनरस्य जराग्रभूतं पलितं निश्चिन्ति ॥
 क्षीरात् समार्कवरसात् द्विप्रस्ये मधुकात् पले ।
 तैलस्य कुडवं पक्कं तन्त्रस्यं पलितापहम् ॥ ३५ ॥
 महानील तैलम् ।
 आदित्यवङ्ग्रा सुलानि कृष्णशैरीयकस्य च ।

शिरसि लेपोद्देश इत्युपदिशन्ति वृद्धाः । अर्कदलावनद्धमित्य-
 र्कपत्रेण पिधाय बन्धनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

लोहमलेत्यादौ — आमलकं धात्रीफलं जवाकुसुमं ओ-
 ष्णपुष्पम् । निम्बस्येत्यादि अशनः पीतशाकः, भावना च प्रत्येकं
 सप्ताहं निम्बतैलं निम्बबीजस्य तैलं प्रकृतिस्थमेवेति भृङ्गराज-
 रसादिभावनारहितम् । विधिनेति नक्षोक्तविधिना । जरा-
 ग्रभूतमिति — जरागमनसूचकम् । क्षीरादित्यादि — क्षी-
 रभृङ्गराजरसयोर्भिलित्वा प्रथमद्वयं निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् ।
 मधुकात्पले इति सप्तस्ये ऋषचनं न तु प्रथमायाद्विवचनम् ।
 जजुकर्यसम्बादात् ॥ ३५ ॥

महानीलतैले — आदित्यवङ्गी सूर्यावर्तः, आदित्य-

सुरसस्य च पत्राणि फलं कृष्णशनस्य च ॥
 मार्कवं काकमाची च मधुकं देवदारु च ।
 पृथग्गणपलांशानि पिप्यत्यस्त्रिफलाङ्गनम् ॥
 प्रपौष्टरीकं मञ्जिष्ठा खोभ्रं कृष्णागुरुत्पलम् ।
 आम्नास्थिकर्दमः कृष्णोष्ण्यालीरक्तचन्दनम् ॥
 नीलीभङ्गातकास्थीनि दाशीशं मदयन्तिका ।
 सोमंराज्यशनः शस्त्रं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ ॥
 पुष्पाण्यर्जुनकाश्र्मर्योश्चान्नजम्बुफलानि च ।
 पृथक्पञ्चपलैर्भागैः सुपिटैराढकं पचेत् ॥
 वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ।
 कुर्ब्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्कोभवेद्रसः ॥
 लौहपात्रे तप्तः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ।
 पाने नक्षत्रियायाश्च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च ॥
 एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसुः सर्वरोगनुत् ।
 महानीलमितिख्यातं पलितप्तमनुत्तमम् ॥ ३६ ॥

पर्णीति पाठे स एवार्थः । कृष्णशैरीयका नीलभिण्डी, सुरसः
 पर्णसः, अङ्गनं रसाङ्गनं कृष्णकर्दमो नलिनीमूलस्थितक-
 र्दमः सुशुनेपि “पङ्केन नलिनी भवेन” इत्युक्तम् । नीली
 नेलीतिख्याता लता, अशनः पीतशालः शस्त्रं काललौहचूर्णं
 पिण्डीतोमदनः, कृष्णाविति कृष्णापुष्पौ, पुष्पाण्यर्जुनकाश्र्म-
 र्योश्चीति अर्जुनकाश्र्मरीभवानि पुष्पाणि अर्जुन काश्र्म-
 र्योश्चित्प्रपि पाठः । लौहपात्रेऽग्निना पचेदादित्यपाकं वा
 कुर्ब्यादिति योज्यम् । आदित्यपाकस्तु आदित्यप्रदक्षिणसम्बन्धा-
 देव द्रवशोषविविः । अत्र भागैरिति बद्धवचनादेव पृथग्भागे
 लब्धे पृथगिति पदं न्यायसिद्धस्यपि त्रिफलायाः पृथग्भागस्य
 द्योतकार्थं कल्कभूयस्त्रच्च वचनादेव भद्रविकल्पनीयम् ॥ ३६ ॥

भृङ्गराजद्वयम् ।

भृङ्गराजस्ये पक्कं शिखिपिप्पेन कल्कितम् ।
 द्रुतं नसेग्रं चकितं चन्यात् सप्ताहयोगतः ॥ १७ ॥
 काञ्चिकपिष्टशेषुमज्जिसच्छिद्रलौहगे ।
 यदर्कतापात्यतति तैलं तन्मस्रन्नक्षयात् ॥
 केशा नीलाक्सिंकाशाः सद्यः क्षिग्धा भवन्ति च ।
 नयनश्वण्ण्णीबादन्तरोगाश्च चन्त्यदः ॥ १८ ॥
 काशीशरोचनातुल्यं हरितालं रसाञ्जनैः ।
 अन्धपिष्टैः प्रलेयोऽंबं दृषकच्छुद्धिपूतयोः ॥
 पटोखाद्य इतम् ।
 पटोखपत्र त्रिकवारसाञ्जनविपाचितम् ।
 पीतं द्रुमं निचन्थाशु कच्छामप्यच्छिपूतनाम् ॥
 रजनीमार्कवन्त्रुं पिष्टं शीतेन वारिणातुल्यम् ।
 चन्ति विसर्पं लेपाद्दराहृदयनाह्वयं घोरम् ॥ १९ ॥
 इति शुद्धरोगचिकित्सा ।

भृङ्गराजेतयादौ — शिखी मयूरः द्रुतन्तु कुण्डमानमल
 नसग्रयोगत्वात् ॥ १७ ॥

काञ्चीत्यादौ — शेषुर्विष्ववारः । सच्छिद्रलौहगे इति वृद्ध-
 शिद्रलौहपात्रस्ये । नीलाक्सिंकाशा इति नीलपदं पिङ्गक-
 अमरनिरासार्थम् ॥ १८ ॥

काशीशमित्यादौ — एतैरिति शेषः काशीशरोचनातुल्य-
 हरिताकरसाञ्जनैरित्यधि पाठः ।

वराहदयनाह्वमिति वराहदन्तमिति प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

इति शुद्धरोगाधिकारः ।

अथ सुखरोगाधिकारः ।

ओष्ठरोग चिकित्सा ।

ओष्ठप्रकोपे वातोत्थे शाल्वनेनोपनाहनम् ।

मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरैः शृतम् ॥

स्वेदोऽभ्यङ्गस्नेहपानं रसायनमिहेष्यते ।

श्रीवेष्टकं सर्ज्जरसं शुग्गुलुं सुरदाह च ॥

यष्टिमधुकचूर्णञ्च विदध्यात् प्रतिसारणम् ॥ १ ॥

वेधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।

शीतान् प्रलेपान् परिषेचनञ्च पित्तोपश्लेष्मधरेषु कुर्यात् ॥

पित्तरक्ताभिघातोत्थान् जलौकाभिरुपाचरेत् ।

पित्तविद्रुधिवञ्चापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥

शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवजधारणम् ।

शुद्धरोगास्तु चठञ्चत्वारिंशत् सुखरोगास्तु पञ्चदशः अतो रोगगणत्वसामान्यात् शुद्धरोगचिकित्सितप्रसङ्गान्मुखरोगचिकित्सितमुच्यते ।

ओष्ठेयादि ।— सुश्रुतस्य । मस्तिष्के चैवेति मस्तिष्कः शिरोवस्तिः स्नेहोक्तपिचु धारणं वा । वातहरैरिति भद्रहा व्यादिभिः । रसायनमिहेष्यत इति रसायनं च्यवनप्रासादि । श्रीवेष्टकमित्यादि सुश्रुतस्य । श्रीवेष्टकं नवमीतन्त्रोक्तिः । प्रतिसारणं वर्षणम् । वाभटे तु श्रीवेष्टकस्थाने मधुच्छिष्टं पत्यते ॥ १ ॥

वेधमित्यादि शिरा च ओष्ठसमीपगत बोध्या । तिक्तस्येत्यत्र सर्पिष इति शेषः । शिर इति सुश्रुतस्य । धूमोक्त वैरेचनीकः कफयोग्यत्वात् एवं कवजधारणमिति कफहरद्रव्य-

हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥
 त्रिकटुसर्जिकाक्षारः क्षारश्च यावन्मूकजः ।
 च्चैद्भृत्तं विधात यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ २ ॥
 मेदोजे खेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनोदितः ।
 प्रियङ्गुतिफलालोध्रं सच्चौद्रं प्रतिसारणम् ॥
 हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ।
 सर्जरसकण्ठकगैरिकवत्याकष्टतैलसिन्धुसंयुतम् ॥
 सिद्धं सिकथक्रमवरे स्फुटितोच्चटिते व्रणं हरति ॥ ३ ॥

इत्योष्ठगताधिक्रिया ।

दन्तरोगचिकित्सा ।

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।
 निःकार्यं त्रिफलाश्चापि कुर्यान्नण्डषधारणम् ॥
 प्रियङ्गवश्च सुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ।
 कुष्ठं धात्रीमद्बलोध्रं समङ्गा पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च ॥

क्तं वाभटेऽप्युक्तं धूमस्वेदन गण्डपाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदा
 इति ॥ २ ॥

मेदोज इत्यादि — सुश्रुतस्य । शोधित इति मेदोहरणेन
 विग्रहो । ज्वलन इति अग्निकर्म ।

सर्जेत्यादौ — कण्ठकगैरिकं उत्कृष्ट गैरिकमित्यर्थः ।
 एतच्च सर्जरसादिचूर्णं सिकथकान्तं खोलके किञ्चिदग्नावुष्णी-
 कृत्य प्रलेपयोऽयं पक्तावतार्यं अधरे धारणीयम् ॥ ३ ॥

दन्तरोगचिकित्सामाह शीताद इत्यादि सुश्रुतस्य नाग-

शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ।
 ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥ ८ ॥
 उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवधारयेत् ।
 क्रिमिदन्तकवञ्जात् विधिः कार्थीविजानता ॥
 छित्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
 पाठा वचातेजोवतीसर्जिकायावश्रुकजैः ॥
 क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवलश्चात्र कीर्तितः ।
 पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥
 शिरोविरेकश्च हितोधूमोवैरेचनश्च यः ।
 नाडीव्रणहरं कर्मदन्तनारीषु कारयेत् ॥

रश्च शीतक्रियाः क्षारकूपितपित्तरक्तनिर्वर्णार्थं ताश्च नस्य-
 गण्डूषादयः । उक्तं हि वाभटे क्षारं रद्यात्ततो नस्यं गण्डू-
 षादि च शीतलमिति ॥ ८ ॥

उद्धृत्येत्यादि मुञ्चुतस्य । अग्निदाहोत्त रक्तादिस्तुतिनिषे-
 धार्थम् । क्रिमिदन्तोद्विषिधः अचलश्चलश्च तत्र यश्चलः स
 उद्धार्य स्तद्विधिरेवात्तातिदिश्यते । उद्धार्यत्वेन समानत्वात्
 नत्वचलस्य तस्यानुद्धार्यत्वात् चल एव क्रिमिदन्ते उद्धरणदा-
 हौ युक्तौ । अधिदन्ते पुनरचलेपि तद्विधानार्थमिह क्रिमिदन्त-
 कविध्यतिदेशलब्धयोरप्युद्धरणदाहयोरभिधानम् । छित्त्वेत्यादि
 मुञ्चुतस्य तेजोवती चवी कवलग्रहोऽयम् । क्षौद्रद्वितीया पि-
 प्लय इति क्षौद्रालोडितपिप्पलीकवलः । वैरेचनीकधूमसाह-
 चर्यात् शिरोविरेकेऽपि तीक्ष्णोत्त बोध्यः । यस्य दन्तस्य समीपे
 नाडी स्यात् तं दन्तं चलमचलश्चा शस्त्रेण दन्तावरकमांसं
 छित्वा उद्धरेत् । यद्दिनोपरिजो भवेदित्युद्धरणस्यापवादः ।
 अयोगतदन्तानुद्धरणे दोषानाह गतिरित्यादि गतिर्नाडी ह-

यं दन्तमविजयेत् नाडी तदन्तमुदरेत् ।
 हित्वाधिमांसं शस्त्रेण यद्विनोपरिजोभवेत् ॥
 शोथयित्वा दहेत्वापि क्षारेण प्लवनेन वा ।
 गतिर्हि नस्ति हन्वस्थिदशने समुपेक्षिते ॥
 तस्मात् समूलं दशनमुदरे भग्नमस्थि च ॥ ८ ॥
 उद्धृते उत्तरे दन्ते शोणितं संप्रसिच्यते ।
 रक्ताभियोगात् पूर्वोक्ता घोरारोगा भवन्ति च ॥
 चलमप्युत्तरं दन्तमतोनापहरेद्विषक ।
 कषायं जातीमदनकटुकास्वादुकण्टकैः ॥
 लोभ्रादिभिरमस्त्रिष्ठायथाहैश्चापि यत् कृतम् ।

हन्वस्थि कपोलसमीपास्थि दारयति । दशनेसमुपेक्षिते सत्यनुद्धृते
 सतीत्यर्थः । किम्वा गतिर्हि नस्ति हन्वस्थि दशने समुपेक्षितेति
 पाठान्तरे दन्ते गतिरुपेक्षितेत्यर्थः । भग्नमस्थि चेति असम्य-
 गुद्धतदन्तस्य भग्नशेषमस्थि चेत्यर्थः किम्वा गतिविशोषित-
 हन्वस्थिभग्नास्थीत्युच्यते ॥ ८ ॥

उपरिजदन्तानुद्वरणे हेतुमाह उद्धृत इत्यादि । उत्तर
 इत्युपरिजाते संप्रसिच्यते अतिशुभवतीत्यर्थः । पूर्वोक्ता इति
 शोणितवर्णनीयोक्ता आक्षेपकादयः ।

कषायमित्यादि — सुश्रुतस्य । जात्याः पत्रं मदनं मदन-
 कण्टकं कटुका कटुरोहिणी । स्वादुकण्टकः विकङ्कतः एतैः
 कृतं कषायं सुखवारणरूपः कषायः दन्तगतां गतिं हन्यात्तथा
 लोभ्रादिभिश्च यथाहान्तैः कल्करूपैर्यत् कृतं तैलं तदपि दन्त-
 गतिं हन्यादित्यर्थः । अन्ये तु कषायमित्यतः परं कृतेति शेषः,
 तेन जात्यादिभिः कषायं कृत्वा लोभ्रादिकल्केन च कृतं यत्
 तैलमिति व्याचक्षते । वन्देनाप्यनुमतोऽयमर्थः व्यवहारोप्यने-

तैलं संशोधनं तद्वि च्छाद्दन्तगतां गतिम् ॥
 कषायं परतः कृत्वा पिप्पलोलोभादिकल्कितम् ।
 कण्टक्रीमदनोयोज्यः स्वादुकण्टोविकङ्कतः ॥ १० ॥
 सुखोष्णाः स्नेहकवडाः सर्पिषस्त्रैटस्य वा ।
 निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥
 स्नेहिकश्च हितो धूमोनस्यं स्नेहिक मेव च ।
 अहिंसन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्विषक् ॥

नैव धावनम् । जातीमदनस्वादुकण्टकश्चदिरमित्यधिकं शौकाहं
 पठित्वातदनन्तरमेव कषायं जातीमदन इत्यादिकं पठति
 व्याचष्टे चकषायमिति पदं धावनमित्यनेन सम्बध्यते तेन जा-
 त्यादि द्रव्यचतुष्टयकषायेण धावनं परेण तु जातीमदनकादिद्र-
 व्याष्टकेन कल्केन तैलं साधनीयमिति । अतएव तन्मतानुयायी
 वाभटेपि धावनं जातीमदनश्चदिरस्वादुकण्टकैरितुक्तत्वात् ।
 अन्ये तु कषायशब्दं समासे विभक्तिरहितं पठन्ति तेषां मते
 कषायमामपूगफलं, विस्त्राव्याध्यायोक्तशङ्किन्यादि शोधनकषाय-
 द्रव्यं वा, अस्मिन् पक्षे कषायद्रव्यादिभिः यद्याह्वान्तैस्त्रैलपाकः
 कषायद्रव्यान्तर्गताया अपि जात्याः पृथगभिधानं भागद्वयग्र-
 हणार्थमित्यपि वदन्ति ॥ १० ॥

दन्तमूलगतचिकित्सितमभिधाय दन्तगतव्याधिचिकित्सा-
 माह सुखोष्ण इतयादि — सुश्रुतस्य । स्नेहाः सर्पिस्त्रैलवसा-
 मज्जा नक्षेपां व्यस्तानां समस्तानास्य, कवलाः गण्डूषाः । सर्पि-
 षस्त्रैटस्य वेति त्रैटसर्पिरपतानकचिकित्सायां सुश्रुतेनो-
 क्तम् । अनिलघ्नानामिति अद्रदादीदिदशमूलादीनां निर्यूहः
 काथः ।

काद्याचूर्णैर्भ्रुयुतैस्तसां प्रतिसारयेत् ।
 दन्तहर्षक्रियाश्चापि कुर्यान्निरवशेषतः ॥
 कपालिकाः कञ्जसाध्यास्तत्राप्येषा क्रिया चिता ।
 जयेद्विस्त्रावणैः स्निग्धमचलं क्रिमिदन्तकम् ॥
 तथावपीडैर्वीतणैः स्नेहगण्डूषधारणैः ।
 भद्रदाह्यादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ॥ ११ ॥
 हिङ्गु सोष्णान्तु मतिमान् क्रिमिदन्तेषु दापयेत् ।
 दृढतीभूमिकदम्बकपञ्चाङ्गुलिकण्टकारिकाकाथः ॥
 गण्डूषसौख्ययुक्तः क्रिमिदन्तकवेदमाशमनः ।
 नीलीवायसजङ्घासुक्कदुग्धीनान्तु मूलमेकैकम् ॥
 सशर्ष्वेप्र दशनविष्टमं दशनक्रिमिपातनम् ।
 प्राङ्कः । चलसुवृत्य वा स्थानं दहेत् शुषिरस्य वा ॥

अहिंसन्नितप्रादि — सुश्रुतस्य दन्तमूलहिंसया हि अ-
 भिघातजा दन्तनाडी दन्तघातश्च स्यात् । कञ्जसाध्येतप्रनेन
 कपालिकायाः शीघ्रप्रतिकर्त्तव्यता सूचयति । एषा क्रियेति
 दन्तहर्षोक्ता कपालिकाया अपि वातजत्वात् शर्करोक्तेत्यन्ये ।
 विस्त्रावणैरिति विस्त्रावणं क्रिमिदुषितरक्तस्य । अवपीडोनस्य-
 भेदः । वातघ्नैरिति वातघ्नद्रव्यैस्तैरपीति चक्रः । अन्ये तु अव-
 पीडो यद्यपि वातहरस्तथापि स्थानानुरोधात् क्रियते विस्त्रा-
 वणादिकुपितरक्तयान्तर्यं वातहरं कर्म कर्त्तव्यमिति दर्शयितुं
 वातघ्नैरिति स्नेहगण्डूपादिबिषेषणं कृतं वाभटेऽप्येवमेवोक्तम् ॥ ११ ॥

हिङ्गु त्यादौ सोष्णमिति द्रुषदुष्णं भूमिकदम्बोऽलसुषः ।
 पञ्चाङ्गुल एरण्डः, सुक् सुही दुग्धी क्षीराह ।

चलमित्यादि सुश्रुतस्य वायव्योऽवधारणे । स्थानमिति
 क्व दन्तस्य समग्रस्थानं शुषिरस्येति क्रिमिकृतच्छिद्रस्य याव-

उपजिह्वा प्रशान्धर्घमेतैस्त्रैः विपाचयेत् ॥
 छिन्ना घर्षेद्गलशुण्ठीं व्योषोग्राक्षौद्रसिन्धुजैः ।
 कुष्ठोपशयचासिन्धुकणापाठाश्चैरपि ॥
 सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्ठीराविघर्षणम् ॥ १४ ॥
 उपनासाय धोहन्ति गलशुण्ठीमशेषतः ।
 गलशुण्ठीहरं तद्वच्छेफालीमूलचूर्णम् ॥
 वचामतिविषां पाठां राक्षां कटुकरोहिणीम् ।
 निःकाथ्य पिचुमर्हैश्च कवलं तत्र योजयेत् ॥ १५ ॥

इति जिह्वागता चिकित्सा ।

अथ कण्ठगता चिकित्सा ।

क्षारसिद्धेषु सुद्धेषु यथाश्वाप्यशने हिताः ।
 तुण्डीकेर्यध्रुषे कूर्मे संघाते ताकपुप्युटे ॥
 एष एव विधिः कार्योविशेषः शस्त्रकर्षणि ।

चतुर्गुणम् । छिन्नामित्यादौ — उघ्रा वचा, कुष्ठोपणेत्यादौ-
 उषयं मरिचं शवः कैवर्त्तसुस्तकः सिन्धुकणेत्यत्र सिग्धूरुणेति
 केचित् पठन्ति, अरुणा अतिविषा वामभटेऽप्युक्तं मरिचाति-
 विषा पाठा वचाकुष्ठकुटन्तम् । छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षण-
 मिति, एवं सुश्रुतेऽप्याहर्षेदसारेऽपि ॥ १४ ॥

उपनासावप्रथ इति ।— नासासमीपवती शिरावप्रथ
 इतरर्थः । नासायां शिराश्चतुर्विंशतिः । तन्मध्ये नासिकाया
 अतिसन्निहिताश्चतस्रः परिचार्याः । उक्तं हि सुश्रुते द्विदाद-
 शनासायां तासामौपनासिकाश्चतस्रः परिचार्या इति । वचा-
 मितरादि सुश्रुतस्य । पिचुमर्होनिम्बः ॥ १५ ॥

क्षारसिद्धेष्विति सुष्कापामार्गादिक्षारोदकसिद्धेषु । तु-
 ण्डीकेर्यध्रुष इतरादि सुश्रुतस्य । कूर्मे इति कच्छपरोगे ।

तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ॥
 स्नेहसेदौ तालुशोषे विधिस्त्रानिलनाशनः ॥ १६ ॥
 साध्यानां रोहिणीनाम्तु चितं घोषितमोक्षणम् ।
 ऊर्ध्वं धूमफानञ्च गण्डूषोनसकर्म च ॥
 वातिकीन्तु हृते रक्ते खवणैः प्रतिसारयेत् ॥
 सुखोष्णान् स्नेहकवडान् धारयेत् चाप्यभिष्ययः ।
 पक्वङ्गुयर्कराक्षौद्रैः पैत्तिकीं प्रतिसारयेत् ॥
 द्राक्षापरूषकङ्गायोहितश्च कवणप्रहे ॥ १७ ॥
 आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
 श्वेताबिडङ्गदन्तीषु सिद्धं तैलं ससैन्धवम् ॥
 नसकर्मणि दातव्यं कवणश्च कफोच्छ्रये ॥ १८ ॥
 पित्तवत् साधयेद्द्वयो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
 बिस्त्राय्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥
 एककालं यवान्श्च भृङ्गीत स्निग्धमल्पयः ।

एव एवेति गलगुण्टुप्रकृतिविधिविशेषः । शस्त्रकर्त्तव्यीति तुण्डि-
 केरीतासुपुष्पुटी भेदौ, अपरे छेद्या इति शेषः । पित्तनाशनं
 पित्तत्रणनाशनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

साध्यानामित्यादि — सुश्रुतस्य साध्यानामित्यादिना
 सन्निपातजाया असाध्याया वयच्छेदः । खवणैरिति पञ्चभिः ।
 पक्वङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ १७ ॥

आगारधूमेत्यादौ ।— श्वेता कटुभी अपराजिता वा
 श्वेतादि सैन्धवान्तः कल्कः खवरश्चेति श्वेतादिसैन्धवान्तसिद्धं
 तैलमेव कवणमप्यर्थः ॥ १८ ॥

पित्तवदिति पित्तरोहिणीवदित्यर्थः । बिस्त्राय्यमित्यत्र
 रक्तमिति शेषः । एतच्च पूर्वेषु सम्बध्यते । साधयेत्तुण्डिकेरी-

उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ॥

उन्नाभ्यजिह्वामाकृष्य वद्धिशेनाधिजिह्विकाम् ।

छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्बवणादिभिः ॥

एकरन्दन्तु विस्त्राभ्य विधिं शोधनमाचरेत् ।

शिकायुच्चापि यो व्याधिसङ्घ शस्त्रेण साधयेत् ॥ १२ ॥

अमर्शस्यं सुपक्वञ्च भेदयेन्नलविद्रधिम् ॥ २० ॥

वदिति तुण्डिकेर्यामपि गलशुण्डिका विध्यतिदेशात् साध-
येत् गलशुण्डीवदिति वाच्ये तुण्डिकेरी विध्यतिदेशो निःशेष-
च्छेदनार्थः तेन गलशुण्डीवदत्त त्रिभागच्छेदोऽन कार्य इति
बोधयति ।

छेदयेदित्यादि ।— वाभटस्य तीक्ष्णोष्णैर्बवणादिभिरि-
त्यत्र उपाचरेदिति शेषः । आदिशब्दात् कवचादिपरिग्रहः ॥

एकरन्दमित्यादि सुशुतस्य । विस्त्राभ्येति जलौकादिभी-
रक्तं विस्त्राभ्यमित्यर्थः । शोधनमिति गलगतदोषशोधनं प्रति-
सारणशिरोविरेककवचादिकं तथा कायशोधनञ्च वमनादिकं
तस्यापि कायशोधनेन शिरोगतदोषस्यापि शोधकत्वात् । तच्च
शस्त्रेण साधयेदिति कठिनमल्पभेदनमपक्वं शिकायुं छेदयेत्
पक्वन्तु भेदयेत् । पूयनिःसारणार्थं ततोद्विज्वणीयोक्तविधिना
शोधनादिरत्नापि लभ्यते ॥ १२ ॥

अमर्शस्यमित्यादि सुशुते गलविद्रुधिरयं त्रिदोषविद्रुधि-
तुल्यत्वेनोक्तोऽपि चिकित्सितोपदेशात् साध्य इति श्रेयः । अन्ये
तु गलविद्रुधेरिदोषजविद्रुधितुल्यत्वेनोक्तत्वेऽपि चिकित्सावि-
धानं कृच्छ्रसाध्यत्वं श्रेयम् । अयञ्च सर्वं गलं व्याप्य समुत्थि-
तोऽय इत्यभिधानेन मर्शस्यापकोऽपि गलगत मर्शेऽपि मन्त्रास्य-
दविरहादमर्शज इत्युच्यते विस्त्रा अमर्शस्यमिति क्रियाविशेष-

कण्ठरोगेष्वसृष्टोच्चशीघ्रानस्रादि कर्म च ।
 काथपानान्तु दार्वीत्वक् निम्बतार्क्षकलिङ्गजम् ॥
 हरीतकीकषायो वा पेयोमाक्षिकसंयुतः ।
 कटुकातिविषादाहपाठामुखकलिङ्गकाः ॥
 गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥

कालकं चूर्णम् ।

गृह्णोयवद्वारः पाठाशोषरसाञ्जनम् ।
 तेजोह्वालिफलाशोहचित्तकश्चेति चूर्णितम् ॥
 सशौद्रं धारयेदेतन्नखरोगविनाशनम् ।
 कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तजिह्वास्थरोगनुह ॥ २१ ॥

पीतकं चूर्णम् ।

मनःशिलायवद्वारोहरितालं ससैन्धवम् ।
 दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समाहृतम् ॥

यम् । अगन्धीरत्वेन मन्मथान्तरास्पर्शीयं यथा स्यात्तथा भेद-
 येदित्यर्थः ॥ २० ॥

सामान्यकण्ठरोगचिकित्सायाह कण्ठरोगेष्वित्यादि वाभ-
 टस्य वाभटे काथः पाने तु दार्वीत्वक् निम्बतार्क्षकलिङ्गजः
 इति पाठः । दार्वीत्वक् तार्क्षं रसाञ्जनम् ।

कालकचूर्णे तेजोह्वा चवी लौहं काललौहचूर्णं अशुह वा
 व्यवहारस्तु पूर्वैर्गैव लौहस्थाने लोभ्रमिति कैचित् पठन्ति ।
 अस्य योगस्य लौहचूर्णं रसाञ्जनचूर्णं योगात् क्षण्यत्वेन कालक
 इति संज्ञा एव वक्ष्यमाण पीतकचूर्णेऽपि मनःशिलादि योगात्
 पीतत्वेन पीतकसंज्ञा विधेया ॥ २१ ॥

पीतकचूर्णे — दार्वीत्वगिति षष्ठीसमासः सर्षितमि-
 त्यालोहितं एतच्चूर्णं तथा कालकचूर्णं सर्वेस्मिन्नेव सुखरोगे

सूर्द्धितं इतमस्तेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
 सुषरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकन्धाम कीर्तितम् ॥ २२ ॥
 बवाग्रजं तेजवतीं सपाठां रसास्त्रनं दारुनिशां सङ्गणाम् ।
 चौद्रेण कुष्माण्डिकां सुखेन तां धारयेत् सर्व्वगन्धामयेषु ॥
 दशमूलं पिवेदुष्णं यूपं मूलकुण्डलवोः ।
 क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्त्वण्णकाश्लिकैः ॥
 विदम्नात् कवचान् वीक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ॥ २३ ॥

घारगुडिका ।

पञ्चकोषकताक्षीशपत्रैलामरिचत्वचः ।
 पलायसुष्कश्चारयवक्षारश्च चूर्णिताः ॥
 गुडे पुराणे कथिते द्विगुणे गुडिकाः कृताः ।
 कर्कशूमात्राः सप्ताहं क्षिता सुष्ककभस्मानि ॥
 कण्ठरोगेषु सर्व्वेषु घार्घ्याः स्युरष्टतोपमाः ॥ २४ ॥
 इति कण्ठगता चिकित्सा ।

घार्घ्यम् । अतएवोक्तं चरके योगराजत्रयः प्रोक्ता वातपित्त-
 कफापहा इति प्रत्येकमेव काण्डकादयस्त्रिदोषहरा इति चक्र-
 व्याख्या ॥ २२ ॥

यवाग्रजमिति ।— तेजोवती च्योतिष्मती चवी इत्यग्रे ।
 दारुनिशा दारुहरिद्रा । दशमूलकेति मूलं मूलकशुण्डकम् ।
 क्षीरेत्यादि सुश्रुतस्य क्षीरादिभिः प्रत्येकं यथा दोषं कवचाः
 कार्घ्याः । एवं तैलघृतैरपि ॥ २३ ॥

पञ्चकोलेत्यादौ ।— पत्रं तेजपत्रं त्वक् सुरत्वक् । सुष्क-
 कोषण्टापावली । अत्र समुदितचूर्णात् द्विगुण्योगुडः । कथित
 इति वङ्गसंयोगात् इवीभूते कर्कशूमात्राः अष्टमाषक-
 मानाः ॥ २४ ॥

सामान्यसुखरोग चिकित्सा ।

मूत्रस्त्रिन्नां शिवां तुल्यां मधुरीकुष्ठतालकैः ।
 अभ्यस्य सुखरोगांस्तु जयेद्विरसतामपि ॥ १५ ॥
 वातां सर्वसरसूर्णैर्लावणैः प्रतिसारयेत् ।
 तैलं वातहरैः सिद्धं चितं कवडनस्ययोः ॥
 पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
 सर्वपित्तहरः कार्थ्योविधिर्धुरशीतलः ॥ २६ ॥
 प्रतिसारणगण्डूषान् धूमं संशोवनानि च ।
 कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात् कफापहम् ॥
 सुखपाके शिरावेधः शिरः कायविरेचनम् ।
 कार्थ्यञ्च बद्धा नित्यं जातीपत्रस्य चर्चणम् ॥
 जातीपत्राघताद्राच्यासदार्वीफलात्तिकैः ।
 कायः क्षौद्रयुतः शीतोगण्डूषोसुखपाकनुत् ॥ २७ ॥

सूत्रेत्यादौ शिवा हरीतकी मधुरी मधुरीकैव अभ्यस्यन्निति
 भक्ष्यविधया विरसता वैरस्यम् ॥ १५ ॥

वातादित्यादि सुश्रुतस्य सर्वसरोसुखपाकः लावणैश्चूर्णै-
 रिति सैन्धवचूर्णैः अन्ये तु लवणा ज्योतिष्मती तद्गुणं लावण-
 मित्याहुः निश्चलस्तु पञ्चलवणचूर्णैरित्याहुः । वातहरैः सिद्ध-
 मिति भद्रदाव्यादिभिः कल्ककायरूपैः । शुद्धकायस्येति विरे-
 केन वमनेनापि कफस्थानगतत्वेन पित्तस्यापि वमनाहंत्वात् ।
 मधुरशीतल इति विशेषणार्थमुक्तः ॥ २६ ॥

प्रतिसारण इत्यादिना कफजसर्वसरचिकित्सायामाह क्रमं
 कुर्यात् कफापहमिति अनुक्तकफापहमिति अनुक्तकफहरविधि
 संग्रहार्थमुक्तम् । सुखपाके शिराभेद इति शिराभेदस्तु तालुनि
 अधोजिह्विकायां वा कार्थ्यः । शिरोविरेचनं कायविरेचनञ्च

पटोलनिम्बजम्बाम्बमालतीनवपल्लवाः ।
 पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायोसुखधावने ॥
 पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाक्वाथ एव वा ।
 सुखपाकेषु सञ्चौद्रः प्रयुज्योसुखधावने ॥
 खरसः कथितोदार्व्याघनीभूतोरसक्रिया ।
 सञ्चौद्रा सुखरोगास्त्वदोषनाडीव्रणापहा ॥
 सप्तच्छशेरीरपटोलमुखाहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
 यथाह राजद्रुमचन्दनैश्च काथं पिवेत् पाकहरं सुखस्य ॥
 पटोलशुण्ठीत्रिफला विशालात्नायन्तितिक्ताद्विनिघानतानाम् ।
 पीतः कषायो मधुना निहन्ति सुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥२८॥
 कथितास्त्रिफलापाठाच्छहीकाजातिपल्लवाः ।
 निषेध्या भक्षणीया वा त्रिफलासुखपाकहा ॥ २९ ॥

बद्धधा कार्यमिति योज्यम् । नित्यमिति तु परेण सम्बध्यते ।
 जातीपत्रेति जातीमावती तस्याः पत्रं अक्षता गुडूची यासो
 दुरालभा दर्वी दारुहरिद्रा । यासस्थाने पाठेति केचित्
 पठन्ति ॥ २७ ॥

पटोलेत्यादि ।— पटोलादीनां पल्लवाः पञ्चवल्केत्यादौ ।—
 सञ्चौद्र इत्युभयत्रापि सम्बध्यते । खरस इत्यादि ।— अयं
 योग आस्ये धार्व्यः वाभटेपि गैरिकमप्यत्र योगे पठ्यते यथा
 खरसः कथितोदार्व्याघनीभूतः, सगैरिकः । आस्यस्थः समधु-
 मव्यंक्तपाकनाडी व्रणापहा इति । सप्तच्छदेति सप्तच्छदः शारदी
 तिक्तकरोहिणी कटुकी राजद्रुम आरग्वधः ॥ २८ ॥

कथिता इत्यादौ ।— निषेध्या इति पानगण्डूषाभ्यामुप-
 योज्या इत्यर्थः । भक्षणीयेति परेण सम्बध्यते । तेन लेहादि-
 विभया त्रिफलाभक्षणीया वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तिलानोलोत्पलं सर्पिः शर्कराक्षीरमेव च ।
 सक्षौद्रोदग्धवक्त्रस्य गण्डूषोदाहपाकसुत ॥
 तैलेन काञ्चिकेनाथ गण्डूषचूर्णदाहहा ।
 घनकुष्ठैलाधान्यकयष्टिमध्वेलवाणुकाकयङ्गः ॥
 वदनेतिपूतिगन्धं हरति सुराण्यशुनगन्धश्च ।

महासहचरतैलम् ।

तुलां धृतां नीलसहाचरस्य द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेद्वयथावत् ।
 पूर्वार्त्वा चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥
 कल्कैरनन्ताखदिरैरिमेदजम्बूअयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
 ततैलसाखेव धृतं मुखेन स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥३०॥

इरिमेदाद्यतैलम् ।

इरिमेदत्वक् पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।
 तोयादकैश्चतुर्भिर्निःकाय्य चतुर्थशेषेण ॥
 तेन काथेन मतिमान् तैलस्यार्द्धादृकं विपचेच्छनैः ।
 कल्कैरक्षसमांशैर्भस्त्रिष्ठालोभ्रमधुकानाम् ॥

तिला इत्यादि ।— एतैर्गण्डूष इत्यर्थः । सक्षौद्रा इति
 प्रत्येकमसीसक्षौद्रा योगा इति निश्चलः । दग्धवक्त्रस्येति शम्भु-
 कयङ्गचूर्णादिनेत्यर्थः । अत्र घनकुष्ठेनेत्यादि योगमत्र केचित्
 पठन्ति तदयुक्तं वृष्याधिकारे अस्य योगस्य वक्ष्यमाणत्वात्
 निश्चलेन तु अत्रमादुभयत्वायं योगः पठितः व्याख्यातश्च तुला-
 मित्यादि नीलसहाचरोनीलभिण्टी चतुर्भागरस इति चतु-
 र्थभागरसे । अनन्ता अमन्तमूलं इरिमेदो विट्खदिरः तद-
 भावे खदिरमेव द्विगुणं गृह्णन्ति ॥ ३० ॥

इरिमेदत्वगित्यादौ ।— पक्षेति पद्मकाष्ठं जाती जाती-
 कोशः फलं जातीफलं पत्रङ्गं रक्तवन्दनं वराङ्गं गुडत्वक् गज-

इरिमेऽखदिरकटफललाक्षाद्यन्यग्रोवसुसप्तसूक्ष्मैला ।
 कर्पूरागुडपद्मकलवङ्गऋक्कोलजातीफलानाम् ॥
 पत्तङ्गैरिकवराङ्गजकुसुमधानक्रीनाम् ।
 सिद्धं भिषग्विदध्यादिदं मुष्टोत्थेषु रोगेषु ॥
 परिशीर्णदन्तविद्रविशैशिरशीताददन्तवर्षेषु ।
 क्रिमिदन्तदालनचलितप्रच्छटमांसावशीर्णेषु ।
 सुखदीर्गन्ध्रे कार्थं प्रागुक्तेष्वामवेषु तैलमिदम् ॥ ३१ ॥
 लाक्षाद्यं तैलम् ।

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थं समं पचेत् ।
 चतुर्गुणैरिमक्काथे द्रव्यैश्च पलसम्भितैः ॥
 लोभ्रकटफलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः ।
 चन्दनोत्पलवद्याह्नैस्तैलं गरुडपधारणम् ॥
 दालनं दन्तचालश्च हनुमोक्षं कपालिकाम् ।
 शीतादं पूतिवक्त्रञ्च अरुचिं विरसास्यताम् ॥
 हन्यादास्यगदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि क्षिरान् ॥ ३२ ॥

कुसुमं नागकेशरं परिशीर्णदन्तो दन्तरोगभेदः । विद्रधिर्गल-
 विद्रधिः दालनो दालनवद्यथा योगात् । प्रच्छटमांसोऽधिमांसः
 अवशीर्णोऽवशीर्णमांसः ॥ ३१ ॥

तैलमित्यादौ ।— लाक्षायारसः काथः । इरिमक्काथ
 इति इरिमेदकाथः षडगुणोयं पाकः हनुमोक्षोदन्तरोगविशेषः ।
 चक्रं हि सुश्रुते वातेन तैक्ष्ण्यवैस्तु हनुसन्धौ विषट्टिते । हनु-
 मोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिवर्द्धितलक्षण इति । अयञ्च दन्तदेश-
 सामीप्यात् दन्तपीडाजनकत्वाच्च दन्तरोगमध्ये सुश्रुतेन पठितः
 चन्द्राटे हनुमोक्ष इत्यप पाठः ॥ ३२ ॥

वज्रलाद्यं तैलम् ।

वज्रलास्य फलं कोष्ठं वज्रवल्लीकुण्डकम् ।

चतुरङ्गलवज्जोषवाजिकर्णैरिमाशनम् ॥

एषां कषायकरुणाभ्यां तैलं पक्वं सुखे हृतम् ।

स्यैव्यं करोति चलातां दन्तानां धावनेन च ॥ ३३ ॥

सङ्कार गुडिका ।

एलालतालवनिकाफलशीतकोष-

कोलद्विकानि खदिरस्य कृते कषाये ।

तुल्यंशकानि दशभागमिते निधाय-

प्रोद्भिन्नकैतकपुटे पुटवद्विपाच्य ॥

प्रागंशतुल्यशशिमाथ तदेकसंस्थं

पिष्ट्वा नवेन सङ्काररसेन हस्तौ ।

क्षिप्त्वा यथाभिलषितां गुडिकां विदध्यात् ।

स्त्रीपुंसयोर्वेदनसौरभबन्धुभृताम् ॥ ३४ ॥

वज्रलाद्ये वज्रवल्ली अस्थिसंहारः कुण्डको नीलकिण्टी
चतुरङ्गलः आरग्वधः वज्जोलः तुलासी वावडूर इति ख्यातः
वाजिकर्णः शालभेदः अशनः पीतशालः चलातामिति षष्ठीव-
ज्जवचनम् ॥ ३३ ॥

एलेत्यादि लता लताकस्तुरी लवनिका लवङ्गः फलं जा-
तीफलं शीतं कर्पूरं कोषोजातीकोषः । कोलं कर्कोषं द्विकम-
गुह । एलादीनां तुल्योऽंशः एषां मिश्रितानां एकभागापेक्षया
दशभागपरिमिते खदिरकाय इत्यर्थः । प्रोद्भिन्नकैतकपुट इति
विकसितकैतकपत्रकृतपुटके खदिरकायालोडितमेलादिचूर्णं नि-
धाय पुटविधिना मनाक् विपाच्य ततः शीतीकृत्य प्रथमगृही-
तकर्पूरमानवदपरश्च तद्गृहीत्वा नेन पुटपक्वचूर्णपिण्डेन सङ्

खल्पखदिर वटिका ।

खदिरस्य तुलां सम्यक् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

शेषेऽष्टभागे तत्रैव प्रतिवापं प्रदापयेत् ॥

जातीकर्पूरपूगानि कक्कोलकफलानि च ।

इत्येषा गुड़िका काय्यां मुखसौभाग्यवर्द्धिनी ॥

दन्तौष्ठमुखरोगेषु जिह्वाताल्लामयेषु च ॥ ३५ ॥

वृत्तं खदिरवटिका ।

गायत्रीसारतुलायेरिमबल्कलानां

सार्धं तुलायुगलमन्त्रघटैश्चतुर्भिः ।

निक्वाथ्य पादमवशिष्टं सुवस्त्रपूतं

भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपाचनेन ॥

तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषां

स्रक्ष्यं क्षिपेच्च कवङ्ग्रहभागिकानाम् ।

एकीकृत्य पिष्टैकत्र स्याप्यम् । ततोऽभिनवधूतवृन्तनिर्घ्रासेन

हसौ क्षिप्त्वा यथेष्टं गुड़िकाः काय्यां इति ॥ ३४ ॥

खदिरस्येत्यादौ ।—जाती जातीकोषः पूगं पूगफलं फलानि

जातीफलानि । एषां चूर्णानां प्रत्येकं पलं वक्ष्यमाण खदिरव-

टिकायां पलांशिकानीति दर्शनात् । अन्ये तु वक्ष्यमाणखदिरव-

टिकायां तुलात्रय निष्पाद्यकाये यावच्चूर्णसुक्लं तावतोमिलित

चूर्णात् तृतीयभागेनैषां मिश्रितानां प्राच्यां एतत्कायस्य तुलै-

कनिष्पाद्यत्वादित्याहुः ॥ ३५ ॥

गायत्रीत्यादौ ।—गायत्रीसारः खदिरसारः तस्य तुलाया

सार्धं इरिमेद्वल्कलानां विट्खदिरत्तुलां तुलायुगलमित्यर्थः ।

घटोद्गोणः कवङ्ग्रहभागिकानामिति प्रत्येकं कर्षमाणानां

अथ णालमुशीरं चन्दनं रक्तचन्दनं अथु बालकं श्यामा प्रियङ्गुः

एलाबणासितचन्दनचन्दनाम्बु-
 श्यामातमास्रविकषा घनलोहयष्टी ॥
 लज्जाफलवरासाम्नघातकीभ-
 श्रीपुष्पगैरिककटफ्लुकटफलानाम् ।
 पञ्चाह्वलोधवटरोह्यवासकानां
 मांसीनिशासुरभि वल्कलसंयुतानाम् ॥
 ककरोलजातीफलकोषणवङ्गकानि
 चूर्णीकृतानि पिदधीत पलांशकानि ।
 शीतेऽवतार्य घनसारचतुःपलञ्च
 चिन्ना कण्ठायसहशीर्षटिकाः प्रकुर्यात् ॥
 शुष्का सुखे विनिहिता विनिवारयन्ति
 रोगान् गलौष्ठरसनाद्विजतासु जाताम् ।
 कुर्युर्मूले सुरभितामरचिञ्च इत्याद्
 स्यैथ्यं परं दद्यन्तं वदनापटुत्वम् ॥ ३६ ॥

इति सुखरोगचिकित्सा ।

तमासं तमालपत्रं विकषा मञ्जिष्ठा घनं सुप्तकं लोहमगुरुं यष्टि
 यष्टिमधु लज्जा बराहकान्ता हृभोनागकेशरं श्रीपुष्पं पुण्डरिकं
 कटफ्लुटो हारुचरिद्रा पञ्चाह्वं पद्मकाष्ठं सुरभिः शल्की वेष्टकं
 कन्दुरिति ख्यातं राक्षेत्यन्ये मूर्ध्निपरं वल्कलं शुद्धत्वक् जाती-
 फलकोष इति जातीफलं जातीकोषञ्च । घनसारं कर्पूरं अप-
 टुत्वं जाद्वरहितम् ॥ ३६ ॥

इति सुखरोगाधिकारः ।

अथ कर्णरोगाधिकारः ।

कपित्थमातुलुङ्गाश्चशृङ्गवेररसैः शुभैः ।
 सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ १ ॥
 शृङ्गवेरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
 कदुष्णां कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ २ ॥
 लघुनार्द्रकशिशूणां सुरङ्गा मूलकस्य च ।
 कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कदुष्णाः कर्णपूरणे ॥
 समुद्रफेणचूर्णेन युक्ता वाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३ ॥

सुखरोगेषु जिह्वाशयरोगा उक्ताः जिह्वा चेन्द्रियाधिष्ठा-
 नमत इन्द्रियाधिष्ठानगतरोगचिकित्साप्रसङ्गात् कर्णरोगचि-
 कित्सितमुच्यते । कपित्थेत्यादि ।— सुश्रुतस्य कपित्थस्य फलं
 एवं मातुलुङ्गस्यापि अन्वेति विशेषणात् सुपक्वफलं प्राच्यं
 वा शब्दस्य कपित्थादिभिरन्वयः एते च त्रयोयोगाः ॥ १ ॥

शृङ्गवेरमित्यादि ।—शृङ्गवेरखरसमाषकचतुष्टयं मधुनो-
 माषकद्वयं सैन्धवरक्तिकैका तैलं तिलजं माषकद्वयं गृहीत्वा
 सर्वमालोद्य कदुष्णां कृत्वा कर्णं पूरयेत् ॥ २ ॥

लघुनेत्यादि सुश्रुतस्य । सुरङ्गी रक्तशोभापन्नं कदुष्णी
 कदलीबागुडा तस्याः खरसः । एते च लघुनखरसादयो
 व्यक्षाः समस्ता वा बोध्याः । पूर्वोक्तस्याप्यार्द्रकरसस्यापि
 पुनरुपादानं समस्तपक्षे समयोजनमेव । युक्तेति प्रथमं तैलेन
 कर्णं नक्षयित्वा ततोऽवचूर्णनमिति युक्तार्थ इति केचित् अन्ये
 तु युक्तेन कर्णं पूरयित्वा ततो समुद्रफेणेनावचूर्णनमिति
 युक्तार्थमाहुः । युक्तश्चेत् तद्वाच्यं वाभटः युक्तेन पूरयित्वा
 सिन्धुफेणेन वावचूर्णयेत् । अतएव समुद्रफेणेन युक्तेनेति पाठा-

आर्द्रकसूर्यावर्तशोभाञ्जनमूलकस्वरसाः ।
 मधुतैलसैन्धवसुता दृथगुक्ताः कर्णशूलहराः ॥ ४ ॥
 शोभाञ्जनकनिर्यासशिलतैलेन संयुतः ।
 व्यक्तोष्णः पूरणः कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
 अष्टानामपि सूत्राणां सूत्रेणान्यतमेन च ।
 कोष्णेन पूरयेत् कर्णो कर्णशूलोपशान्तये ॥ ५ ॥
 अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बद्धपत्रकम् ।
 तैलाक्तमङ्गारपूर्णं विदध्याच्छ्रवणोपरि ॥
 यत्नैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात् ।
 तत्प्राप्तं श्रवणश्रोतः सद्योऽगच्छति वेदनाम् ॥ ६ ॥
 अर्कपत्रपुटे दग्धसुहीपत्रभवोरसः ।

ठान्तरं सुश्रुते केचित् पठन्ति । तन्मते समुद्रफेणशुक्तेनेति
 पदं पूर्वोक्तशुक्तविशेषणं सुश्रुते च एतस्मात् पूर्वं कर्णो को-
 ष्णेन शुक्तेन पूरयेत् कर्णशूलिन इत्युक्तं अस्मिन् पक्षे शुक्तेति
 अस्य मात्वया इत्यर्थः ॥ ३ ॥

आर्द्रकेत्यादौ ।— शोभाञ्जनं शोभाञ्जनमूलं मूलकस्तु
 मूलककन्दं एते कटुष्णीकृत्योपयोज्याः । अतएव दृथगुक्ता
 इत्यत्र दृथगुष्णा इति पाठान्तरं केचित् पठन्ति ॥ ४ ॥

शोभाञ्जनेत्यादि ।— शोभाञ्जननिर्यासः शोभाञ्जनस्व-
 रसः ॥ ५ ॥

अश्वत्थेत्यादि सुश्रुतस्य अश्वत्थपत्रैर्बद्धभिसौलात्तैशुद्धिकां
 कृत्वा सरन्धां कृत्वा तदुपरि जलदङ्गारं विन्यस्य कर्णयोरुपरि
 धारयेत् ततः पतिततैलेन कर्णपूरणम् । पित्तानुबन्धे तु सर्पि-
 ङ्गैश्च तैलस्थाने विदेहसंवादात् ॥ ६ ॥

अर्कपत्रेत्यादि ।— सुहीपत्रमर्कपत्रेण वेष्टयित्वा तदसु

कडुषाः पूरणादेव कर्णशूलनिवारणः ॥ ७ ॥

दीपिका तैलम् ।

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च ।

क्षौमेणावेद्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥

यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत् प्रयोजयेत् ।

क्षेयं तद्दीपिकातैलं सद्योऽगृह्णाति वेदनाम् ॥

एवं कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।

मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ८ ॥

अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाग्येन क्षिप्तं शिखिनावतप्तम् ।

आपीड्य तोयं अवधे निषिक्तं निहन्ति शूलं बद्धवेदनञ्च ॥ ९ ॥

क्षुद्दीपत्रं दग्धा क्षोदयित्वा तद्रसेन कर्णयोः पूरणमित्युप-
देशः ॥ ७ ॥

महत इत्यादि सुश्रुतस्य पञ्चमूलस्येति विल्लादिनामन्य-
तमस्य अष्टाङ्गुलानीति अग्रभागे अष्टाङ्गुलानि व्याप्य क्षौमेन
वेदनं कार्यमित्यर्थः । तेन तत्काष्ठं अष्टाङ्गुलाधिकं कार्यं
वृद्धास्तु अष्टादशाङ्गुलमिति पञ्चमूलकाष्ठं गृहीत्वा तस्याग्रभा-
गेऽष्टाङ्गुलं व्याप्य तैलाक्तं वस्त्रं बद्ध्वा प्रक्ष्वात्य ततो गणित-
तैलेन कर्णपूरणं कुर्वन्ति स्वल्पवाभटे तु अष्टाङ्गुलादिपरि-
माणं नोक्तं यथा महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेन वेद्य-
तात् । तैलसिक्तात् प्रदीपायात् स्नेहः सद्यश्चाहर इति ॥८॥

अर्कस्येत्यादौ ।—परिणामपीतमिति कालप्रकर्षेण पाक-
वशात् पीतवर्णं शिखिना वङ्गिना अवतप्तं शिखामित्यर्थः ।
तोषमिति रसः बद्धवेदनमिति नामाविधतोद्भेदादिवेदनारु-
हितम् ॥ ९ ॥

तीव्रशूलोत्तरे कर्णे सशब्दे क्लेशवाचिनि ।
 बस्तमूलं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेनावभूर्णितम् ॥
 वंशावलेखसंबुक्ते सूत्रे बाजाविके भिषक् ।
 तैलं पचेत्तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥ १० ॥
 चिह्नतुम्बुरगुण्ठीभिः साध्यं तैलान्तु सार्धपम् ।
 कर्णशूले प्रधानान्तु पूरणं हितमुच्यते ॥

क्षारतैलम् ।

बाजामूलकगुण्ठीनां क्षारोच्छिह्नसनागरम् ।
 शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारुशिशुरसास्त्रनम् ॥
 सौवर्चलं यवक्षारः सर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
 भूर्जग्रन्थिविडं मुखं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदम्बारस एव च ।
 तैलमेभिर्बिम्बपक्तथं कर्णशूलहरं परम् ॥

वंशेत्यादि सुश्रुतस्य वंशावलेखो वंशावलेखनी तस्याः
 कल्कं सूत्रे चाजाविक इति आजे वा आविके सूत्रे वा पचेदि-
 त्यर्थः, यदाह वंशावलेखकल्केन सूत्र आजे तथाविके । पचेत्
 तैलं रजः शान्त्यैः कर्णयोः पूरणं भिषगिति । विदेहवचनात्
 घृतमप्यनेन विधिना पक्तयम् ॥ १० ॥

चिह्नित्यादौ ।— साध्यमिति जलं चतुर्गुणेन । बाजके-
 त्यादौ मधुशुक्तञ्चतुर्गुणमिति मधूपलक्षितं शुक्तं मधुशुक्तं
 एतेन प्रस्थं तण्डूलतोयत इत्युक्तस्य मधुरहित शुक्तस्य निषेधः
 ग्रहणान्तु यन्मन्त्रादिशुचौ भाण्ड इत्यादिनोक्तस्य तथा जम्बी-
 रस्य फलमित्यादिना अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्य वा ज्ञेयम् ।
 एतदेव मधुप्रधानं शुक्तमित्यादिना वक्ष्यति अन्ये तु मध्विति
 छेदः तेन मधुनः कल्कत्वं शुक्तस्य चतुर्गुणत्वञ्चेत्यर्थः । अपरे तु

वाधिर्बन्धं कर्णनादस्य पूयास्त्रावधे दाहणः ।
 पूराणदस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः ॥
 क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् ।
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥
 मधुप्रधानं शुकुन्तु मधुशुक्तं तथापरम् ।
 जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् ॥
 मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।
 मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ११ ॥
 कर्णनादे कर्णक्षेदे कटुतैलेन पूरणम् ।
 नादवाधिर्बन्धोः कृष्णाद्वातशूलोक्तमौषधम् ॥

मधुचतुर्गुणं शुकुन्तु चतुर्गुणमिति व्याचक्षते । एतन्मतद्वयमपि
 नोपपद्यते समानतन्त्रे जडकर्णं तु मधुनोऽप्यपाठत्वात् । मा-
 तुशुङ्गकदलीवागुरास्वरसौ तु तैलसमौ जडकर्णसंवादात्
 अतः षड्गुणः पाकः । अन्ये तु वाभटसंवादात् मातुशुङ्गकदली-
 स्वरसयोः प्रत्येकं चतुर्गुणत्वमाहुः अतो हि मधुशुक्तं चतुर्गुणं
 मातुशुङ्गरसश्च तद्वत् कदलीरसश्चेत्युक्तं उभयमपि प्रमाणं अ-
 तिद्वैधवत् । व्यवहारस्तु पूर्वोऽथैव । जम्बीरस्येति जम्बीरफलर-
 सस्य हात्रिंशत्पलानि पिप्पलीमूलस्य चत्वारि मधुनोऽष्टौ
 पलानि इति दृढवैद्योपदेशात् सामक्रमः ॥ ११ ॥

कर्णनाद इत्यादौ ।— कटुतैलं, सार्धपतैलम् । मार्गेत्या-
 दि ।— मार्गेऽपामार्गः अपामार्गक्षारपलानि षोडश द्रवहै-
 गुण्यात् जलस्य चतुर्विंशतिशरावाः एकविंशतिवारान् परि-
 क्षास्य अतः क्षारजलात् षोडशशरावा ग्राह्याः । तत्कृतकल्के-
 नेति अपामार्गक्षतक्षारकल्केन सच्च तैलशेषभयाज्जलेनाजोद्य
 तैले देयः यदा तु पिप्पलीभूतात् कल्कं तैल सम्यक् दृश्यन्भूतं

अपामार्गक्षारतैलम् ।

मार्गक्षारजले तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम् ।
अपहरति कर्णनादं वाधिर्यञ्चापि पूरणतः ॥ १२ ॥

सर्जिकाद्यं तैलम् ।

सर्जिकान्मूलकं शुष्कं हिङ्गुल्लणामक्षौषधम् ।
शतपुष्पा च तैलैकं पक्वं शुक्तचतुर्गुणम् ॥
प्रणादशूलवाधिर्यं स्त्रावञ्चाशु व्यपोहति ॥

दशमूलीतैलम् ।

दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
एतत् कल्कं प्रदायैव वाधिर्यं परमौषधम् ॥

विल्वतैलम् ।

फलं विल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
साजाक्षीरं तद्वि हरेद्वाधिर्यं कर्णपूरणे ॥ १३ ॥
एष एव विधिः कार्थ्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।
शुद्धनागरतोयेन नस्यं स्त्राडुभयोरपि ॥ १४ ॥

दृश्यते तदैव तैलं पात्रान्तरे कृत्वा ग्राह्यं न तु कल्कोगाढनीयः
क्षारमिश्रितभयात् अन्ये तु समासान्तर्भूतमपि मार्गपदं तच्छ-
ब्देन समाकृष्यापामार्गमूलमेव कल्कमाहः ॥ १२ ॥

फलमित्यादौ ।— मूत्रेणेत्यस्य पिष्टेत्यनेन तथा पाचये-
दित्यनेन च सम्बन्धः पाचयेदित्यनेनैव वा तदुक्तं तन्वान्तरे
विल्वगर्भं पचेत्तैलं गोमूत्राजपयोऽन्वितम् । वाधिर्यं पूरयेत्तेन
कर्णौ सकृत्प्रधातजाविति अत्राजाक्षीरं तैलसमं गोमूत्रं द्वि-
गुणं चतुर्गुणं वेत्याहः । एष एवेति विधिर्वाधिर्यहरः ।
उभयोरपि वाधिर्यकर्णनादयोः ॥ १३—१४ ॥

कर्णस्त्रावचिकित्साभाष्यं चूर्णमित्यादि ।— समुत्तस्य ।

चूर्णं पञ्चकषायायां कपित्थरससंयुतम् ।
 कर्णस्त्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ १५ ॥
 मालतिदलरसमधुना पूरितमथवा गवां मूत्रैः ।
 टरेण परित्यज्यते च श्वण्ययुगलं पूतिरोगेण ॥
 हरितालं सगोमूत्रं पूरणं पूतिकर्णजित् ।
 सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलज्वोरसः ॥
 मधुना संयुतः साधु कर्णस्त्रावे प्रशस्यते ॥ १६ ॥

जम्बूद्वयं तैलम् ।

जम्बूअपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलस्य सार्द्रम् ।

पञ्चकषायायां पञ्चवल्कलानां चूर्णं उक्तं हि बाभटे पञ्चवल्क-
 लचूर्णञ्च कपित्थस्वरसान्वितम् । मधुना योजितं हन्यात् क-
 र्णस्त्रावं प्रपूरयेदिति । अन्ये तु पञ्चकषायशब्देन सौश्रुतमेव
 कर्णस्त्रावोक्तं तिन्दुकादि पञ्चकमुच्यते यथा तिन्दुकान्यभया-
 लोभं समङ्गामलकान्तथा । पूरणश्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरस-
 योजितमिति नच तयोरपि वचनयोः सौश्रुतत्वेन पौनरुक्तप्रमिति
 वाच्यं मधुयोगात् योगवैविध्यादित्याहुः ॥ १५ ॥

मालतिदलेति छन्दोऽतुरोधात् ऋसत्वम् । सर्ज्जित्यादि ।—
 सुश्रुतस्य सर्ज्जः शालः कार्पासी वनकार्पासी ग्रामकार्पासी
 वा । अत्र कार्पासीफलरसमपेक्ष्य अर्द्धं मधू मध्वपेक्षया च
 सर्ज्जत्वक् चूर्णं मर्द्धमिति वृद्धोपदेशः । साधुरिति कार्पासीफल-
 रसविशेषणं तेन कीटाद्यजग्धकार्पासीफलरसो पाच्य इति
 ॥ १६ ॥

जम्बूान्नेत्यादौ सार्द्रमिति समन्तादार्द्रमित्यर्थः । चुत्वेति
 संशुद्धोतरर्थः । एतैरिति जम्बूअपत्रादिभिः कल्करूपैरित्यर्थः ।
 जलश्चात्रार्थाच्चतुर्गुणम् अन्ये तु जम्बूपत्रादिरसैरित्यर्थः इत्या-

शुत्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्त्रावापहं संप्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्धं स्त्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ १७ ॥

पुठपाकविधिस्त्रिदशविड्जातगोण्डकः ।

रसः सतैलसिन्धुः कर्णस्त्रावहरः परः ।

शम्बूकाद्यं तैलम् ।

शम्बूकस्य तु मासेन कटुतैलं विपाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडीप्रशाम्यति ॥

नाडीशोधनतैलम् ।

निशागन्धपले पक्कं कटुतैलं पलायकम् ।

धूसूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुक्तमम् ॥ १८ ॥

अथ कर्णाप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।

उक्तः । एतन्मते त्वक्कल्क एवायं पाक इति पाकोत्तरकालञ्च मधुप्रक्षेप इत्याहुः । निम्बवीजकरञ्जवीजभवं तैलं सार्धपतैलञ्च संमिश्र पक्कप्रथम् । पृथगेव तैलत्रयं पक्कव्यमित्यन्ये ॥ १७ ॥

पुठपाकेत्यादौ ।—हस्त्रिदशजात गोण्डकोहस्त्रिलण्डोङ्गु-
तच्छत्रकः रस इत्यत्र तस्येति शेषः । तेन हस्त्रिलण्डोङ्गुतच्छ-
त्रकरस इत्यर्थः । अथे तु कोण्डज इति पठन्ति अपरे तु
कोण्डकरस इति समस्तमेव पठन्ति वेशवारपयोर्दधि । मांस-
घावनतोशाप्रमिति वत् ।

शम्बूके प्रादि ।— शम्बूकप्रांसस्य कल्कः जलं चतुर्गुण-
मिति । निशेद्यादि निशा हरिद्रा निशागन्धयोर्मिलित्वा पक्क-
मेकं तथा धूसूरपत्रखरसश्च तैलसमः उक्तं हि गन्धकशिबार-
जनोभवेनं पुथ्यं विदोः कटुतैलं पलायकञ्च । धूसूरपत्ररसठ-
ल्यमिदन्तु त्रिदशजादां जयेच्चिरभवामपि कर्णजातमिति ।
कटुतैलस्थाः केचित् शूतैलं पठन्ति ॥ १८ ॥

ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
 कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात् क्षतविसर्पवत् ।
 नाडीस्वेदोऽथ वमनं घूमोमूर्च्छिं विरचनम् ॥
 विविञ्च कफघ्ना सर्वैः कर्णकण्डूं व्यपोहति ।
 क्लेशयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाय्य च ॥
 शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकवा ।
 निर्गुण्डीस्वरससौलं सिन्धुधूमरजोगुडः ॥
 पूरण्णाद् पूतिकर्णस्य शमनोमधुसंयुतः ।
 जातिपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णं जित् ॥ १९ ॥
 बह्णार्ककपित्याम्बुजम्बुपल्लवसाधितम् ।
 पूतिकर्णपत्रं तैलं जाती पत्ररसेन वा ।
 सूर्य्यावर्त्तकस्वरसं सिन्धुवाररसन्तथा ॥
 लाङ्गुलीमूलजरसं त्रूषणं नावचूर्णितम् ।
 पूरयेत् क्रिमिकर्णं जन्तूनां नाशनं परम् ॥
 क्रिमिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥ २० ॥
 वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्धपद्मेऽ एव च ।

अथेत्यादि सुश्रुतस्य क्रियां प्राप्तामिति दोषानुरूपाम् ।
 नाडीस्वेद इतयाहौ स्नेहस्वेद इति पाठे कफकृतायामपि कर्ण-
 नाद्यां स्नेहोवमनाकृतवा बोध्यः । निर्गुण्डीतयादि निर्गुण्डी-
 स्वरसति तैलयोगः प्रतेरकं माषकचतुष्टयम् । मृच्छधमचूर्णं गुड-
 योस्तु प्रतेरकन्तु माषकद्वयं सैन्धवस्य रक्तिपञ्चकमिति व्यवह-
 रन्ति ॥ १९ ॥

बह्णेतयादि ।— बह्णादिपल्लवानां कल्कः सूर्य्यावर्त्तका-
 दिषु त्रिषु योगेषु व्योषचूर्णं प्रक्षेप्यम् ॥ २० ॥

वार्त्ताकुधूम इति ।—परिणतवार्त्ताकुफलचूर्णं अङ्गारसंपुटे

हृत्वीक्ष्वर्यावर्त्तयोपस्वरसेनातिपूरिते ॥
 कर्णे पतन्ति सहसा सर्वास्तु क्रिमिजातयः ।
 नीलवुन्नारससौबिन्धुकाञ्चिकसंभृतः ॥
 कदुष्णा पूरणात् कर्णे निःशेषः क्रिमिपातनः ।
 घूपनः कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २१ ॥
 राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन वा ।
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं सूक्ष्मेरेतैः प्रपूरणम् ॥
 घृष्टं रसान्ननं नार्थाः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
 प्रथस्यते चिरोत्थऽपि सास्त्रावे पूतिकर्णके ॥ २२ ॥

कुष्ठाद्यं तैलम् ।

कुष्ठच्छिद्रवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः ।
 पूतिकर्णापहं तैलं वसन्त्रेण साधितम् ॥ २३ ॥
 विद्रुधौ चापि कुर्वीत विद्रुध्युक्तं चि भेषजम् ।
 शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः ॥
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृतं परम् ॥ २४ ॥

इत्वा नलिक्तया धूमोदेयः मार्त्ताङ्गबीजेन धूमः कार्ब्यं इति
 मथ्यवाभटः । हृत्वीक्ष्वर्यावर्त्तयोपस्वरसेनातिपूरिते ॥ २१ ॥

राजवृक्षेति राजवृक्षादिगणः चारुगन्धधादिगणः । सुर-
 सादिः सुरसादिगणः । सूक्ष्मेरेति चारुगन्धधादिसुरसादि-
 जैः ॥ २२ ॥

कुष्ठेत्यादि ।— कुष्ठादीनां कल्कम् । विद्रुध्युक्तमित्यन्तर्भि-
 द्रुध्युक्तमिति श्रीकण्ठः शतावरीत्यादि सञ्चुतस्य पयस्या क्षीर-
 काकोली विदारी गन्धेत्यन्ये एरण्डस्य बीजकं नतु बीजकः
 पीतयासः तस्य रक्षत्वादिति बीजकैरिद्वयं जीरकैरित्येवपाठ

गुञ्जाचूर्णयुते जाते महिषे क्षीरउन्नतम् ।

नवनीतं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ २५ ॥

विषगर्भं तिक्ततुम्बीतैलमष्टगुणे खरात् ।

स्रुते पक्वं तदभ्यङ्गात् कर्णपालि विवर्द्धनम् ॥ २६ ॥

जीवनीयाद्यं तैलम् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि साधितम् ।

आनूपमांसकायेन पालीपोषणवर्द्धनम् ॥

माहिषनवनीतयुक्तं सप्ताहं धान्यराशिपरिवासितम् ।

नवमुषलिकन्दचूर्णस्यद्विकरं कर्णपालीनाम् ॥ २७ ॥

कर्णस्य दुर्विग्रहे भूते संरम्भोवेदना भवेत् ।

इति निश्चलः ॥ २३—२४ ॥

गुञ्जेत्यादि ।— गुञ्जाचूर्णं क्षीरापेक्षया अष्टमांशमित्याहुः जात इत्यत्र दध्नीति शेषः अष्टमांश गुञ्जाचूर्णयुते महिषीक्षीरे जातस्य दध्नेनवनीतमित्यर्थः ॥ २५ ॥

विषगर्भमित्यादि ।— विषस्य कल्कं तिक्ततुम्बीबीजभवं तैलं तिक्ततुम्बीतैलं खरस्य गर्हभस्य स्रुते खरस्रुते ॥ २६ ॥

कल्केनेत्यादि ।— वाभटस्य । जीवनीयेनेति जीवनीयदशकेन अष्टवर्गेण वेत्यन्ये । दुग्धमत्र स्नेहसमं आनूपमांसकाद्यस्तु त्रिगुणः । पोषणं परिणाहेन वर्द्धणं अन्ये तु द्वैर्घेण । माहिषेत्यादौ ।—सप्ताहं धान्यराशौ परिवस्तुं शीलमस्येति तत्तथा । नवमुषलीकन्दचूर्णमिति तत्क्षणानीतशुष्कतालमूलीकन्दचूर्णं पल २ माहिषनवनीतपल १ संमर्दय सप्ताहं धान्यराशौ स्थाप्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

दुर्विग्रहकर्णचिकित्सायाश्च कर्णस्येत्यादि ।— इवुस्रुमे-
रएहस्रुलं उक्तं हि तज्ज्ञान्तरे यवैरएहजटासर्पिर्भधुमधुस्रुस्रु-

तत्र दुर्वैप्रधरोद्धार्यं लेपोमध्वाज्यसंयुतैः ॥
 मधुकयवमञ्जिष्ठाखुमूलैः समन्ततः ॥ २८ ॥
 अनेकधा तु छिन्नस्य सन्धिः कर्णस्य वै भिषक् ।
 यो यथाभनिविष्टः स्यात्तन्तथाविनियोजयेत् ॥ २९ ॥
 धान्यान्धोष्णोदकाभ्यान्तु सेकोवातेन दूषिते ।
 रक्तपित्तेन पयसा ह्येषणा दूष्णवारिणा ॥
 ततः सीव्यस्थिरं कुर्यात् सन्धिं बन्धेन वा पुनः ।

तम् । विक्रपाववचूर्णं वा केवलं रोपणं हितमिति । अतएव
 खुमूलस्थाने खुमूलैर्लामित्यपपाठः ॥ २८ ॥

छिन्नकर्णपालिसन्धानार्थविधिमाह अनेकधेत्यादि ।
 कर्णपालिकेदोहि हेतुद्वयेन भवति उक्तं हि सुश्रुते एवं विव-
 र्द्धितः कर्णं श्लिष्ट्यते तद्विधा वृणाम् । दोषतश्चाभिघातादिति ।
 दोषत इति वातादिकोपात् छिन्नस्य कर्णस्येति छिन्नकर्णयोः
 कर्णलतिकयोः । अथ स्थूलज्वरदीर्घज्वरुतिर्वर्णादिभेदेन अने-
 कविधत्वात् सन्धिरपि अनेकधा भवति तत्र सन्धिर्यथा
 येन प्रकारेण विनिविष्टसम्बद्धः स्यात् तं सन्धिं तथा
 तेन प्रकारेण योजयेत् सन्धानार्थं योजयेदित्यर्थः । तत्र सुश्रुते
 पञ्चदश छिन्नकर्णं बहुप्रकारा आकृतिभेदेनोक्ताः ते च तत्रैव
 कुश्वधसन्धिविज्ञानीयाव्याये चानुसन्धेयाः ॥ २९ ॥

तत्र दोषानुरूपं प्रक्षालनमाह धान्यान्धेत्यादि पयसेति
 दुग्धेन शीतोदकेनेति वा उक्तं हि सुश्रुते पित्तदुष्टे शीतोदक-
 प्रबोध्यामिति ।

तत इत्यादि ।— तत इति सन्धिद्वयसंयोगानन्तरम् ।
 सीव्येति सीवृतन्तुससान इत्यस्य रूपं छान्दसत्वात् सीव्येत्यत्र
 क्षौमसूत्रेणेति शेषः । सन्धिं कर्णपालिद्वयसन्धिं सीव्यस्थिरं

मध्वाज्येन ततोऽभ्यज्य पिचुना सन्धिवेष्टकम् ॥

कपालचूर्णेन ततश्चूर्णयेत् पथ्ययायवा ॥ ३० ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

अथ नासारोगाधिकारः ।

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं स्याच्चित्रकहरीतकी ।

सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषः पीनसशान्तये ॥ १ ॥

व्योषादिचूर्णम् ।

व्योषचित्तकताक्षीशतित्तिङ्गी चान्धवेतसम् ।

स चन्दाजानीतुल्यांशमेलात्वकपत्रपादिकम् ॥

कुर्यात् तथा बन्धेन स्थिरं कुर्यात् । सन्धिस्थिरीकरणान्तरं

मधुहृताभ्यां सन्धिमम्यज्य पिचुना तृणकपिरुडेन सन्धिवेष्टनं

कुर्यात् । सन्धिवेष्टनानन्तरञ्च सूत्रेणातिगाढं नातिशिथिलञ्च

बन्धनं बोध्यं बाभटसम्वादात् । कपालोष्ठतपात्रकपालः ॥३०॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

उक्तसङ्गत्यैव कर्णरोगचिकित्सानन्तरं नासारोगचिकि-

त्सितमुच्यते । पञ्चमूलीत्यादि ।— पञ्चमूली स्वल्पेति निश्चलः

महतीतान्धे चित्रकहरीतकी अतैवाधिकारे वाच्या सर्पिर्गुडष-

डङ्गयूषौ यच्छोक्तौ दृढन्तु क्रिया सूत्रं पीनसे बोध्यम् ॥ १ ॥

व्योषादिचूर्णे ।— व्योषस्त्रिकटुः तित्तिङ्गी महार्द्रकं च-

जानी जीरकं एलात्वकपत्र पादिकमिति एलात्वक पत्रादि

ग्रन्थेकमेकभागापेक्षया पादिकं शुद्धन्तु सर्वचूर्णसममिति नि-

श्चलः किन्तु ताक्षीशचित्तकव्योषतित्तिङ्गीकान्धवेतसम् । रुच-

ध्योषादिकं चूर्णमिदं पुराणगुडसंयुतम् ।
 पीनसखासकासन्नं हचिस्वरकरं परम् ॥ १ ॥
 पाठाद्विरजनीसूर्वापिप्यलीजातिपञ्चवैः ।
 दन्त्याच तैलं संसिद्धं नस्यं सस्यगपीवसे ॥ २ ॥
 व्याघ्रीदन्तीवचाशिशुसुरसस्योषसैन्धवैः ।
 पाचितं नावनं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥
 त्रिंशद्विडङ्ग-सैन्धव-दृहतीफल-शिशु-सुरस-दन्तीभिः ।
 तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥ ४ ॥
 कलिङ्गचिङ्गमरिचलाक्षासुरसकटफलैः ।
 कुष्ठोग्राशिशुजन्तुन्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥
 तैरेव सूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

व्याजाजीद्विपलमेलात्वक्पत्रपादिकम् । जीर्णगुडतुलाह्वेन
 पाकेन वटकीकृतम् । पीनसखासकासन्नं हचिस्वरकरं पर-
 मिति वाभटे साह्वीनविंशतिपलचूर्णस्तुलाह्वं स्योक्तत्वात् गुडस्य
 सर्वसमत्वं नोपपद्यत इति ॥ २ ॥

पाठेत्यादि ।— पाठादीनां कल्कोजलं चतुर्गुणमिति ॥३॥

व्याघ्रीत्यादौ ।— सुरसः सिन्धुवारः पर्णास इत्यन्ये ।
 त्रिकटुकेत्यादि ।— अत्रापि सुरसः सिन्धुवारः पर्णास इत्यन्ये ।
 अत्र शिशुवीजं दन्तीवीजं पाच्यं तथा दृहतीफलस्यापि वीजं
 उक्तं हि वाभटे शिशुसिंहीनिकुम्भानां वीजैः सस्योषसैन्धवैः ।
 सुरेणुसुरसैस्त्रैलं सूत्रसिद्धन्तु नावनमिति ॥ ४ ॥

कलिङ्गेत्यादौ ।— सुरसः पर्णासः उग्रावचा त्रिमिन्नोवि-
 षङ्गः अत्रापि वक्ष्यमाणसूत्रसंयुक्तैरित्यस्य सम्बन्धं कृत्वा अष-
 पीडमपि सूत्रेण पिष्टा कुर्वन्ति । तैलपाके तु गोमूत्रमेव
 चतुर्गुणमिति । नासापाके पित्तहरं विधानमित्यत्र पित्तहृत्

अपीनसे पूतितस्ये श्मनं कीर्तितं परम् ॥

नासापाके पित्तहरं विधानं कार्यं सर्वं वाच्याभ्यन्तरञ्च ।

हरेद्रक्तं क्षीरिष्टत्त्वचञ्चयोज्याः सेके सृष्टाश्च प्रदेहाः ॥

पूयाश्चरक्तपित्तघ्नाः कषाया. नावनानि च ॥ ५ ॥

शुण्ठीकुष्ठकणाविल्वद्राक्षाकल्ककषायवत् ।

साधितं तैलमाष्यं वा नस्यं क्षवथुरुक्प्रणुत् ॥ ६ ॥

दीप्ते रोगे पैत्तिके सन्निधानं सर्वं कुर्व्यान्नाधुरं क्षीतकञ्च ।

नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धुमा सर्पिं वक्षिश्च नित्यम् ॥

वातिकेतु प्रतिश्याये पिवेत् सर्पिर्यथाक्रमम् ।

संधारणमिति पाठः रक्तप्रभासम्भवः । हरेद्रक्तमित्यत्र च्चन्वा

रक्तमपि तथा वाच्याभ्यन्तरञ्चेति वाच्यां लेपादि अभ्यन्तरं

स्नेहपानादि । क्षीरीष्टक्षौबटोद्गुम्बरादयः पञ्च ॥ ५ ॥

शुण्ठीत्यादि वाभटस्य विल्वं विल्वस्य मूलम् । क्षवथुपुट-

मुदित्येव पाठो वाभटे तु दृश्यते टीकायाञ्चैवमेवोक्तं अस्यार्थ-

मबुद्धैव क्षवथुरुक् प्रणुदिति पाठमन्नाः कुर्वन्ति । क्षवः क्षवथः

पुटोऽपि नासारोगविशेषः उक्तं हि वाभटे पित्तश्लेष्मावबद्धो-

न्तर्नासायां शोषयेन्नरत् । कफं संशुष्कपुटतां प्राप्नोतिपुटैकं

हि तदिति ॥ ६ ॥

दीपइत्यादि ।—सुश्रुतस्य । दीप्ते रोगे पैत्तिकसन्धानमिति

पाठः सुश्रुते दृश्यते । वातिक इत्यादि सुश्रुतस्य । पञ्चभिर्ल-

वणैरिति कल्करूपैः सिद्धं सर्पिः पिवेद्वयथाक्रममिति स्नेहोयो-

गिकाध्यायोक्तविध्यनतिक्रमेण । प्रथमेन गणनेति विदारीग-

न्वादिगणेन वा काथकल्करूपेण सिद्धं सर्पिः पिवेदित्यर्थः

तथा नस्यादिकर्मीसु कर्तव्येषु सर्पितोक्तविधिं अवेक्षीत जानी-

यात् । वाभटेऽप्युक्तं पिवेत् वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातप्रसाधितम्

पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥
 नस्त्रादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेताह्नितेरितम् ॥ ७ ॥
 पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्धुरकैः शृतम् ।
 परिषेकान् प्रदेशांश्च कुर्व्यादपि च शीतलान् ॥ ८ ॥
 कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्या ।
 बवाग्वा वामयित्वा वा कफघ्नं क्रममाचरेत् ॥
 दाब्बीङ्गदीनिकुम्भैश्च किण्विच्छासुरसेन च ।
 वर्त्तयोऽत्र कृता योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ ९ ॥
 अथवा सष्टान् शक्तून् कृत्वा मद्धिकसंपुटे ।

पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा । स्वेदनस्त्रादिकं कु-
 र्यात् चिकित्सां चार्हितेरितामिति । अन्येत्वाहः प्रथमेन
 गणेन सिद्धं सर्पिर्नस्योपनास शिरोवस्तप्रादिषु योज्यमिति
 एतत्तु वाभटविरोधादुपेक्षणीयमिति ॥ ७ ॥

पित्तेत्यादि सुश्रुतस्य । पित्तरक्तोत्थयोः प्रतिश्याययोरिति
 शेषः । मधुरकैः शृतमिति काकोल्यादिभिर्विपकं शीतला-
 निति न्यग्रोधाद्युत्पलादिगणाः शीतलासैः कृतान् ॥ ८ ॥

कफज इत्यादौ ।— तिलमाषौ कल्करूपौ अत्र मदनफ-
 लामपि बोध्यं वमन योगात् । कफघ्नं क्रममिति कफहरद्रव्य-
 कृत पेयादिक्रमम् । दाब्बीत्यादि ।— सुश्रुतस्य । दाब्बीं हार-
 हरिद्रा इङ्गदी पुत्रवीजः निकुम्भोदन्ती तस्या वीजं मूल
 वा । किण्विहि कटभीवीजं अपामार्ग इत्यन्ये । सुरसेनेत्यत्र
 सरलेनेति सुश्रुते पठ्यते तन्मते सरलं सरलकाष्ठमेव । सुरस
 पर्णीसः निर्गुण्डी वा । यथाविधिरिति वैरेचकधूमवर्त्तिविधा-
 क्रमेण ॥ ९ ॥

अथवेत्यादौ ।— यवशक्तून् सष्टान् शरावस्थितान्

नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
 यः पिवति शयनकाले शयनारूढः सुशीतलं भुवि ।
 सलिलं पीनसयुक्तः समुच्यते तेन रोगेण ॥ १० ॥
 पुटपक्कं जयापत्रं निन्धुतैलसमन्वितम् ।
 प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥
 सोषणं गुडसंयुक्तं सिग्धदध्यन्वभोजनम् ।
 नवप्रतिश्यायहरं विशेषात् कफपाचनम् ॥
 प्रतिश्याये नवे शसोयूषस्त्रिधाच्छदोद्भवः ।
 ततः पक्कं फलं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ॥ ११ ॥
 शिरसोऽभ्यञ्जनस्वेदनस्यकटुन्वभोजनैः ।
 बमनैर्घृतपानैश्च तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥
 ज्ञयति भुक्तमात्रे सखणमुत्स्विक्रमापमत्युष्णम् ।
 स जयति सर्वसमुत्थं चिरजातश्च प्रतिश्यायम् ॥
 पिप्यत्वः शिग्रुबीजानि विडङ्गं मरिचानि च ।
 अथपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥

दत्त्वा तदुपरि कृतकिद्रेण शरावान्तरेण पिधाय तस्मिन्नेव
 किद्रे नलिकां दत्त्वा धूमं पिवेदितप्रथः ।

यः पिवतीतप्रादि ।— योगोऽयं वातपित्तोत्तरे प्रतिश्याये
 बोध्यः ॥ १० ॥

पुटेतप्रादौ ।— जया जयन्ती । सोषणमितप्रादि ।— च-
 षणं मरिचम् । योगोऽयं वातिके हृतप्राक्तः । प्रतिश्याय हृतप्रादि
 चिन्ना तिन्तिङ्गी तस्याः छदः पत्रम् । यूषः कायः अत्र चिह्न-
 मरिचचूर्णं मात्रानुरूपं प्रक्षिपन्ति वृद्धाः ॥ ११ ॥

शिरस हृतप्रादौ ।— यथास्वमिति पक्के शिरसोऽभ्यञ्जनस्वेद-
 नस्य हृतपानादिशेषपक्के स्वेदश्च ।

सूत्रपिष्टासहिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु योजयेत् ।
 नावनार्थं क्रिमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥
 शेषाणान्तु विकाराणां यथास्वं स्याच्चिकित्सितम् ।
 करवीरार्घ्यं तैलम् ।

रक्तकरवीरपुष्पं जात्याशनमस्त्रिकायाश्च ।
 एतैः समन्तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम् ॥ १२ ॥
 शिखरीतैलम् ।

गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताहसैन्धवैः ।
 सिद्धं शिखरिवीजैश्च तैलं नासाशंसां हितम् ॥ १३ ॥

भक्षयतीत्यादि ।— योगोऽयं वातोत्तरे बोध्यः । सूत्रे-
 त्यादि सुश्रुतस्य । सूत्रं यथास्नान्तथा पिष्टाः कर्षुधारयो
 वा । तद्दिष्टा इति सुश्रुतेऽनन्तरोक्ताः सर्वाः क्रियाः सूत्र-
 पिष्टाः प्रतिश्याये क्रिमिसम्बन्धे सति योजयेदित्यर्थः । अन्धे तु
 क्रिमिषु याः क्रिया उक्तास्तास्ताश्च सर्वा सूत्रपिष्टा योजयेद-
 त्याहुः ।

क्रिमिघ्नानि भेषजानीति । सुरसादिगणप्रवृत्तीनि । शेषा-
 णान्तु विकाराणामिति नासार्शुदनासार्शुः प्रवृत्तीनाम् । यथा-
 स्वमिति यत् यत् स्वं यथास्वमिति वीष्णायामव्ययीभावः ।

रक्तकरवीरेत्यादौ ।— जाती मानती तस्या अपि पुष्पं
 अशनमस्त्रिका आफरमस्त्रिका । जात्याशनेति संहिताऽनिर्देशो-
 ऽसिद्धविधेरनित्यत्वात् । एतैः सममिति एतैः कल्करूपैः पा-
 कार्थान्तु जलं चतुर्गुणमिति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

गृहधूमेत्यादौ ।— क्षारो यवक्षारः नक्ताहं करञ्जबीजं
 शिखरीबीजमपामार्गबीजतण्डुलं अत्रापि जलं चतुर्गुणं देयम्
 ॥ १३ ॥

चित्रकतैलम् ।

चित्रकचविकादीप्यकनिदिग्धिकाकरञ्जबवणार्कैः ।
गोमूत्रशुक्तं सिद्धं तैलं नासार्यसां विहितम् ॥ १४ ॥

चित्रकहरीतकी ।

चित्रकस्यामलक्याश्च गुड्गुच्या दशमूलजम् ।
शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णादकं गुडात् ॥
शतं पचेहनीभूते पलं द्वादशकं क्षिपेत् ।
व्योषत्रिजातयोः क्षारात् पलार्द्धमपरेऽहनि ॥
प्रस्थाञ्चं मधुनो दत्त्वा यथाग्नऽद्यादन्नन्वितः ।
दृष्ट्वेऽग्नेः क्षयं कासं पीनसं दुस्तरं क्रिमीन् ॥
गुल्मोदावर्त्तद्गुर्नामश्वासान् हन्ति रसायनम् ॥ १५ ॥
इति नासारोगचिकित्सा ।

चित्रकेत्यादौ ।— दीप्यकं यमानी लवणं सैन्धवं अर्कम-
र्कक्षीरम् ॥ १४ ॥

चित्रकहरीतक्यां चित्रकस्य पञ्चाशत्पलानि जलशरावाः
पञ्चाशत् स्याप्यास्तु सार्द्धद्वादशशरावाः एवं चित्रकस्य कावस्थ
पलशतं भवति । आमलकी स्वरसस्यापि पलशतं स्वरसाभावे
त्वयमेव स्वरसविधिः । एवं गुड्गुच्याः मिलितदशमूलस्य च
क्वाथविधिः । व्योषत्रिजातयोर्मिलित्वा पलद्वादश । पलार्द्ध-
मिति क्षारादित्यनेनैव सम्बन्धते । अपरेऽहनीति परेण सम्ब-
न्धते ॥ १५ ॥

इति नासारोगाधिकारः ।

अथ नेत्ररोगाधिकारः ।

लङ्घनालेपनस्वेदशिराव्यधविरेचनैः ।

उपाचरेदंभिष्यन्दानञ्जनाञ्जरोतनादिभिः ॥ १ ॥

श्रीवासातिविपालोभ्रैशूर्णितैरल्पसैन्धवैः ।

अथक्तेःक्षिगदे कार्थ्यं प्रोतस्यैर्गुण्डनं बहिः ॥ २ ॥

अक्षिकुक्षिभवारोगाः प्रतिश्चायत्रणज्वराः ।

पक्षैते पञ्चरात्रेण प्रथमं यान्ति लङ्घनात् ॥ ३ ॥

उक्तसम्वादादेव नेत्ररोगचिकित्सामाह । अत्राभिष्यन्दस्य निखिलनेत्ररोगमूलत्वेन प्राधान्यात् प्रथमतोऽभिष्यन्दप्रति-
कारमाह लङ्घनेत्यादि ।— लङ्घनमत्र लघून्नुपवासो वा उक्तं
हि प्रागेवाश्यामये भुक्तं त्विरात्रमगुरुस्थितम् । उपवासस्थ्यहं
वा स्यादिति । किन्तु उपवासो वातजादन्यत्र विधेयः वाभट-
संवादात् । स्वेदोऽपि पित्तजं विना नयनोपान्ते अदुर्बोधः ।
यदुक्तं हृदयं वृषणौ वृष्टिं स्वेदयेत् अदु वा नवा इति । शिरा-
व्यधोरक्तदुष्टौ सत्यां शिराव्यधनम् । विरेचनं शिरसः कायस्य
च शिरोविरेचनन्तु नवे, कायविरेचनञ्च जीर्णं क्षेयं आदि-
शब्देन तर्पणपुटपाकक्वाथादिपरिग्रहः ॥ १ ॥

श्रीवासेत्यादि ।— श्रीवासो देवदारुः । अल्पसैन्धवरिति
एकभागापेक्षया चतुर्भागत्वं सैन्धवस्येत्याहुः । अत्र उक्तं इति
पूर्वेषु । प्रतस्यैरिति कर्पटवह्नैः गुण्डनं अवचूर्णनं एतच्च
सुकुलिते चक्षुःपत्रे नतु विस्तारिते ॥ २ ॥

अक्षिकुक्षिभवा इत्यादि ।— कुक्षिभवा अतीसारविल-
म्बिकादयः । पञ्चरात्रेणेत्युपलक्षणं तेन त्यहमपि बोधम् ।
अत्र विदेहः उपवासस्थ्यहं वा स्यादिति । अथ च मतभेदो-
दोषप्रकोपतारतम्याच्च विरोधमावहति ॥ ३ ॥

खेदः प्रलेपशित्ताब्जं सेकोदिनचतुष्टयम् ।

सङ्घनश्चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ॥ ४ ॥

अञ्जनं पूरणं क्वाथपानेनामे न शस्यते ॥ ५ ॥

धात्रीफलनिर्व्यासो नवहृत्कोप निहन्ति पूरणतः ।

सद्योद्रुसैन्धवो वा शिग्रूङ्गवपत्ररससेकः ॥

दार्वीरसाञ्जनं वापि सान्ययुक्तं प्रपूरणम् ।

निहन्ति शीघ्रं दाहासुवेदनाः स्यन्दसम्भवाः ॥

करवीरतरुणाकिशलयच्छेदोङ्गववज्जलसलिलसम्पूर्णम् ।

नयनदुग्मं भवति दृढं सहस्रैव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ६ ॥

शिखरिसुलं ताम्बकभाजने श्लोक्कसैन्धवोन्मिश्रम् ।

मल्लुनिष्टं भ्रमणाद्भरति नवं लोचनोत्कोपम् ॥ ७ ॥

खेद इत्यादी ।— सेको वासकादिकायादिना चक्षुः
 सेचनमाश्च्योतनशब्दवाच्यं न तु पूरणं तस्यामे निषेधात् ।
 आश्च्योतनं पुनरामे क्रियत एव यदुक्तं सर्वेषामक्षिरोगाणा-
 मादावाश्च्योतनं हितमिति । दिनचतुष्टयमिति दिनचतुष्टयं
 स्वरूपत एव च्चराष्टाहवदिति ॥ ४ ॥

आमे नेत्ररोगे अञ्जनादिकं न कार्यमित्याह अञ्जनमि-
 त्यादि ।— पूरणमाश्च्योतनम् ॥ ५ ॥

धात्रीत्यादौ ।—पूरणशब्देनाश्च्योतनशब्दवाच्यम् । सद्यो-
 द्रुसैन्धवोवेति शोभाञ्जनपत्रस्वरसमापकचतुष्टयं मधुमापैकं
 सैन्धवं रक्तिहयम् । दार्वीत्यादि ।— दार्वी रसाञ्जनं दाह-
 रिद्राक्वाथशतं रसाञ्जनम् । स्यन्दसम्भवा इत्यभिष्यन्दसम्भवाः ।
 करवीरेत्यादौ ।— तरुणमभिनवं यत् किशलयं तस्य छेदात्
 यो रसोनिर्गच्छति तेन पूरणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

शिखरीत्यादौ । शिखरी अपामार्गः श्लोकं सैन्धवं रक्तिहयं
 । ज्ञयं वा सैन्धवमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सामान्याभिष्यन्दे ।

सैन्धवदारुहरिद्रागैरिकपथ्यारसाम्नैः पिष्टैः ।
 दत्तोवह्निः प्रलेपोभवत्यशेषाक्षिरोगहरः ॥
 तथा शाबरकं लोभ्रं द्रुतमृष्टं विडालकः ।
 शालक्येऽक्ष्योर्वह्निर्लेपोविडालक उदाहृतः ॥
 गिरिच्छन्दननागरखटिकांशयोजितो वह्निर्लेपः ।
 कुरुते वक्ष्या मिक्षोलीचममगदं न सन्देहः ॥
 भूम्यामलक्रीष्टा ससैन्धवमृष्टहारियोजिता ताम्बे ।
 याताषनत्वमक्ष्योर्जवति वह्निर्लेपतः पीडाम् ॥ ८ ॥
 आक्षय्योतनं मासतजे काथोविल्लादिभिर्हितः ।
 कोष्णः सैरण्डवृत्तीतर्कारीमधुशियुभिः ॥ ९ ॥

सैन्धवेत्यादौ ।— एतैः स्त्रोकसैन्धवसहितैः समभागपिष्टैः
 हृत्प्लवस्त्रोपरि निमीलितचक्षुषि लेपोद्देयः । शाबरकं लोभ्र-
 मिति खेतलोभ्रम् । विडालकशब्दार्थमाह शालक्य इत्यादि ।
 शालक्ये शालक्यग्रन्थे सुश्रुत इति यावत् । गिरिच्छदित्यादौ ।—
 अंशोभागः एतैः समभागपिष्टैश्चक्षुःसमीपे लेपः कार्यं
 इत्यादि । भूम्यामलक्रीत्यादौ ।— मृष्टहारि काष्ठीकम् ॥ ८ ॥

आक्षय्योतनमिति ।— आक्षय्योतनमक्षिसेकः । विल्लादि
 महत् पञ्चमूलम् । तर्कारी जयन्ती । मधुशियु रक्तशोभास्त्र-
 नम् । विल्लादिभिरित्यस्य सैरण्डादिविशेषणं तेन एक एवायं
 योगः यदाह यद्वकर्णः महत्पञ्चमूलशुक्रशियुतर्कारीसिंहीकाथ
 इति । किन्तु तत्त्वान्तरे केवलविल्लादिकाथेनाप्ययं योगोह-
 र्द्यते यथा पूरयं तीव्रमूलम् तथा विल्लादिजाम्भसेति किन्तु
 योगद्वयपक्षे सैरण्डेति वृत्तीविशेषणं नतु विल्लादिविशेषणं
 एकयोगत्वात्प्रसङ्गात् ॥ ९ ॥

एरण्डपञ्चवे मूले त्वचि चाजं पयःशृतम् ।
 कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ॥ १० ॥
 संपक्वोऽक्षिगदे कार्यं चाञ्जनादिकमिष्यते ।
 प्रशस्तवर्त्मता चाञ्जोः संरम्भासुप्रशान्तता ॥
 मन्दवेदनताकण्डूः पक्वाक्षिगदक्षरणम् ।
 अञ्जनादिविधिसाग्रे निखिलेनाभिधाष्यते ॥
 दृष्ट्येरण्डमूलत्वक्शिग्रोर्मूलं ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्व्याताक्षिरोगमुत् ॥ ११ ॥
 हरिद्रे मधुकैद्राक्षा देवदारु च पेषयेत् ।
 आजनेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥

एरण्डेत्यादि सुश्रुतस्य एरण्डपञ्चवादिकण्टकार्यन्त एक
 एवायं योगः विदेहसंवादात् । यथा कण्टकारीशिफैरण्डमू-
 लत्वक् पत्रसाधितम् । क्षीरमाजं हितं सेके चक्षुः स्थन्दाधिम-
 न्वयोरिति । आजं पयोऽत्र क्षीरपरिभाषयैव साध्यं अन्येत्वाहः
 एतद्व्योगान्तरं सुश्रुते सैन्धवोद्विच्ययथाहृपिप्यलीभिः शृतं पयः ।
 हितमद्वोदकं सेक इति पठ्यन्ते एतद्वचनान्तः सर्वमाश्रयोतन-
 क्षीरसाधनायं परिभाषास्थानीयं तेनात्रापि अद्वोदकं क्षी-
 रसाध्यमिति किन्त्वत्र शेषानुक्ता क्षीरपरिभाषयैव साधनमिति
 वृत्तिसुत्पश्यामः । व्यवहारोऽपि क्षीरपरिभाषयैवेति ॥ १० ॥

अञ्जनादिविधानस्य समयमाह सम्पक्व इत्यादि ।—पक्वा-
 क्षिरोगक्षरणमाह प्रशस्तेत्यादि । प्रशस्तवर्त्मतादोषाणामभि-
 भूतवर्त्मता संरम्भः शोथः । एतच्च लक्षणं प्रायस्क्यहादुपरि
 ज्ञेयं यदाह चरकः । संपक्वे चाञ्जनं त्यहादिति । अञ्जनादि-
 विधिश्च कथं ज्ञातव्य इत्यपेक्षया आह अञ्जनादिविधीत्यादि ।
 अथ इति आश्रयोतनाद्यधिकारे ॥ ११ ॥

गैरिकं सैन्धवं कृष्णां तगरञ्च यथोत्तरम् ।

पिष्टं द्विरंशतोऽङ्गिर्वा गुडिकाञ्जनमिष्यते ॥ १२ ॥

प्रपौण्डरीकयथाहनिशामलकपद्मकैः ।

शोतैर्मेधुसमायुक्तैः सेकः पित्ताक्षिरोगनुत् ॥

द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठाजीवनीयैः शृतं पयः ।

प्रातराश्वरोतनं पथ्यं शोथशूलान्धिरोगिणाम् ॥

निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोभ्रं खेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।

आश्वरोतनं मानुषदुग्धयुक्तं पित्ताखवातापहमप्रसुक्तम् ॥

कफजे लङ्गनं खेदोनस्यं तित्तान्वभोजनम् ।

तीक्ष्णैः प्रथमनं कुर्यात् तीक्ष्णैश्चैवोपनाहनम् ॥

हरिद्रेयादि सुश्रुतस्य । अत्र द्राक्षास्थाने पथ्येति केचित् पठन्ति । गैरिकमित्यादि सुश्रुतस्य तत्र तगरस्थाने नागरमिति निश्चलः पठति । यथोत्तरं द्विरंशत इति यथोत्तरभागतो द्विगुणमित्यर्थः । तेन गैरिकमाषा १ सैन्धवमाषा २ पिप्पलीमाषा ४ तगरमाषा ८ । अङ्गिर्वेति वा शब्दाच्छागीक्षीरमपि बोध्यम् ॥ १२ ॥

प्रपौण्डरीकमित्यादौ ।— शोतैरिति प्रपौण्डरीकादीनां कषायैः शोतलैरित्यर्थः । समायुक्तैरित्यत्र सितायुक्तैरिति केचित् पठन्ति सितायुक्तेति पाठे मधुवत् सिता प्रक्षेप्येत्यर्थः ।

द्राक्षेत्यादौ ।—जीवनीयशब्देन जीवनीयाष्टवर्गं गृह्णन्ति । निम्बस्येत्यादि ।— निम्बपत्रं पिष्ट्वा तत्पिण्डमध्ये लोभ्रकल्कं चूर्णं वा प्रक्षिप्य पत्रेण वेष्टयित्वा अङ्गारैरुत्स्विद्य नारीक्षीरेण संमिश्र्य बस्त्रेण गालयित्वा चक्षुःसेको विधेय इति । फणिज्झकः पर्णशभेदः निर्गुण्डीत्यन्थे । आस्कोता आफरमल्लिका छान्दसत्वाद्द्रुसत्वम् । पत्तूरः शाक्षिस्रथाकः पीलः

फण्डिज्भक्तास्कोतकपीतविल्वपत्तूरपीलूसुरसार्जभङ्गैः ।

स्वेदं विदध्याथवा प्रलेपं वर्चिष्ठशुण्ठीसुरदारकुष्ठैः ॥ १२ ॥

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णैः स्वल्पसैन्धवैः ।

धार्यश्चक्षुषि संचेपाच्छोधकण्डुबजापचः ॥ १४ ॥

वल्कलं परिजातस्य तैलं काञ्चिकसैन्धवम् ।

कफोद्गताक्षिमूलं तन्नं कुलियं यथा ॥ १५ ॥

ससैन्धवं लोभ्रमथाज्यभट्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबन्धम् ।

आश्रयोतनं तन्मयनस्य कुर्याद् कण्डुश्च दाहश्च रजाश्च हन्यात् ॥ १६ ॥

शौन्तरपथिकतरुः अतएव निर्देशात् पीलूशब्दो दीर्घोकारा-

न्तोऽपि ज्ञेयः । सुरसार्ज्जावपि पर्णाशभेदौ एषां भङ्गैः पञ्चवै-

र्यससमस्रैरङ्गारतापितैश्चक्षुषोर्मृदुस्वेरुः कार्यः । वर्चिष्टं वाष्-

कम् । अत्रैव तन्वान्तरदर्शनात् अर्ज्जस्त्राने अर्कः केचित्

पठन्ति तन्वान्तरे यथा कपित्थसुरसास्कोतपीलूपत्तूररूपिका ।

फण्डिज्भक्विल्वच्छदनैः स्वेदः स्यन्दाधिमन्वयोः । रूपिका

अर्कः ॥ १३ ॥

शुण्ठीत्यादौ ।— निम्बपत्रापेक्षया शुण्ठी स्वल्पा देया

सैन्धवमपि चतुःपञ्चरक्तिकमपि वदन्ति एषां पिण्डः कण्डुश्च

एव चक्षुषोरपरि सूक्ष्मवस्त्रं दत्त्वा देय इत्युपदेशः । संचेपा-

दित्यल्पप्रक्रियात् ॥ १४ ॥

वल्कलमित्यादि ।— परिजातः पारिभद्रः । पारिभद्रव-

ल्कस्वरसस्य माषकत्रयं सैन्धवस्य रक्तित्रयं त्रयं वा काञ्चिकन्तु

निकुञ्जमात्रं निकुञ्जस्तु आभुग्नाह्वयिचतुष्टयपरिमितः । एतत्

सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दीककेन तावद्वर्षणीयं भवति । तदगु

चक्षुष्यञ्जनं देवमिति वृद्धाः व्यवहरन्ति ॥ १५ ॥

ससैन्धवमित्यादि ।— सैन्धवस्य रक्तित्रयं लोभ्रस्य माषक-

स्निग्धैरुष्णैश्च वातोत्थः पित्तजोऽदुशीतलैः ।
 तीक्ष्ण रक्षोष्णविशदैः प्रशाम्यन्ति कफात्मकाः ॥
 तीक्ष्णोष्णश्चदुशीतानां व्यत्यासात् सास्त्रिपातिकः ॥ १७ ॥
 तिरीटतिफलाबष्टीशर्कराभद्रमुस्तकैः ।
 पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिव्यन्दनाशनः ॥ १८ ॥
 कशेरुमधुकानास्र चूर्णमम्बरसंयुतम् ।
 व्यस्तमसून्तरीक्षासु हितमाश्चरोतनं भवेत् ॥ १९ ॥

चतुष्टयं कास्त्रिकेन पिष्टा गव्यघृते ऋष्टा निम्बेलसूक्ष्मवस्त्रेण
 बद्धा अङ्गुलीद्वयेन संपीड्य चक्षुषि तद्रसोदेयः ॥ १६ ॥

संक्षेपेण वातजादीनां चिकित्सांमाह स्निग्धैरित्यादि ।—
 विशदैरित्यपिच्छिलैः । तीक्ष्णोष्णश्चदुशीतलानां व्यत्यासोऽत्र
 परस्परविपर्ययेणोपयोगः । तेन तीक्ष्णमुपयुज्य तद्विपरी-
 तस्य च्चदुन उपयोगः एवं च्चदुद्रव्यमुपयुज्य तीक्ष्णस्योपयोगः
 एवं उष्णशीतयोरपि व्यत्यासो ज्ञेयः क्स्वा परस्परविरुद्धानां
 भावानां संमिश्रणेन उपयोगो यत्यासोपयोगः । तीक्ष्णोष्ण-
 मृदुशीतलानामित्युपलक्ष्यं तेन स्निग्धरूक्षादीनामपि ग्रहणं
 बोध्यम् ॥ १७ ॥

तिरीटेत्यादि ।— तिरीटः पट्टिकालोभं एषां प्रत्येकं मा-
 षकमेकं गृहीत्वा ऋणं पिष्ट्वा शीतलजलेन पत्रैकेन संमिश्र
 परिषेकः कार्यः ॥ १८ ॥

कशेरुवित्यादि ।— सुश्रुतस्य । कशेरुयटिमधुनोः प्रत्येकं
 माषकचतुष्टयं गृहीत्वा सूक्ष्मवस्त्रेण पीटुलीं बद्धा आकाशो-
 दके पत्रैके निक्षिप्य तेन जलेन सेकः आकाशोदकाभावे हंसो-
 दकेन ॥ १९ ॥

हावीपटोलमधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।
 प्रपौण्डरीकञ्चैतानि पचेत्तोयेचतुर्गुणे ॥
 विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुडवं पचेत् ।
 शीतीभूते तत्र मधु दद्यात् पादांशिकं ततः ॥
 रसक्रियैषा दाहासुरागरक्तवजापहा ॥ २० ॥
 तिक्तस्य सर्पिषः पानं बद्धशश्च विरेचनम् ।
 अक्षयोरपि समन्ताच्च पातनन्तु जलौकसः ॥
 पित्ताभिष्यन्दशमनोविधिश्चाप्युपपाहितः ॥ २१ ॥
 शिशुपल्लवनिर्व्यासः सृष्टृष्टान्त्रसंपुटे ।
 घृतेन धूपितोऽहन्ति शोथघर्षाण्युवेदनाः ॥ २२ ॥
 पिटैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैर्जातिसिन्धुत्वमिश्रा
 अन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुडिका पिष्टलोभेन भृष्टाः ।

हावीत्यादि ।— पटोलनिम्बयोः पत्रं पद्मञ्च पद्मकाष्ठं
 उत्पलं नीलोत्पलं एषा मिलित्वा कुडवः चतुःपल्लोराश्याः
 पाकार्थञ्च जलस्य द्वात्रिंशत् पलानि ततस्तु कुडवं यावत्तोय-
 मष्टगुणं भवेदिति वचनात् । ततः कुडवोऽष्टपलः स्थाप्यः तद्व-
 स्त्रपूतं कृत्वा पुनः पक्तव्यमाघनीभावात् । ततः शीते मधुपल-
 द्वयं प्रक्षेप्यं ततोऽञ्जनं कार्यमिति ॥ २० ॥

तिक्तस्येति ।— तिक्तं सर्पिर्वक्ष्यमाणपटोलादिघृतम् । विरे-
 चनञ्च वक्ष्यमाणषडङ्गादिना ॥ २१ ॥

शिशुपल्लवेत्यादौ ।— निर्व्यासः स्वरसः घृतेन सञ्च तान्त्र-
 पात्रे घृष्ट इत्यन्वयः । धूपित इति करीषाग्निना अन्ये तु
 करीषाग्नौ घृतं दत्त्वा तेन धूमेन धूपित इति व्याचक्षते घर्षः
 करकरिकाण्युवेदनाविशेषः ॥ २२ ॥

पिटैरित्यादि ।— जातिसिन्धुत्वं सारपैन्धवं जातिर्जाती-

तुलैः सौवीरसार्द्रैरतिशयबहुभिर्वेष्टिता सा समन्ता-
ञ्चक्षुःकोपप्रशान्तिं चिरमुपरि दृशोर्भ्राश्वमाथा करोति ।

विल्लाम्बनम् ।

विल्लपत्ररसः पूतः सैन्धवाग्न्येन चान्वितः ।

शुल्ले वराटिकाष्टोधूपितोगोमयाग्निना ॥

पयसाबोधितश्चाक्षुः पूरणाच्छोथमूलमुत् ।

अभिष्वन्देऽधिमन्ये च स्त्रावे रक्ते च शस्यते ॥ २३ ॥

सलवणकटुतैलं काञ्चिकं कांश्चपात्रे

घनितमुपलष्टं धूपितं गोमयाग्नौ ।

सपवनकफकोपं ह्यागदुग्धावसिक्तं

जयति नयनमूलं स्त्रावशोथं सरागम् ॥

कलिकेत्यन्ये । अन्तर्गर्भं दधानेति पिष्टनिष्पन्नपिण्डाभ्यन्तरे
कोषकल्कपिण्डं निक्षिप्य कृता गुडिकेत्यर्थः । भटा इति
खर्परे मनाग्भटा इत्यर्थः तदनु सौवीरेण काञ्चिकेन सार्द्रै-
रिति द्रवदाद्रैस्तूलकैर्वेष्टिता चक्षुषोरुपरि भास्यमाथा
इत्यर्थः ।

विल्लपत्रेत्यादौ ।—शुल्ल इति ताम्रपात्रे पयसेति नारी-
स्येन । वस्त्रपूतविल्लपत्ररसस्य माषकचतुष्टयं सैन्धवस्य रक्ति-
हयं एतस्य विन्दुचतुष्टयं एतन् सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दकेन
तावदूर्ध्वनीयं यावदूर्ध्वं भवति तदनु न्यूजीकृतताम्रपात्रे
शुक्लगोमयाग्निना धूपयित्वा नारीक्षीरेण तरलीकृत्य चक्षुः
पूरणम् ॥ २३ ॥

सलवणेत्यादौ ।—सैन्धवस्य रक्तिहयं कटुतैलस्य विन्दुच-
तुष्टयं काञ्चिकस्य माषकचतुष्टयं उपलं प्रक्षारखण्डकेन घटं
किम्वा उपलशब्दे पत्रचक्षुष्यत्वात् रसाञ्जनादि शिलैव ग्राह्याः ।

तरस्यविह्वामलकरसः सर्वाक्षिरोगमुत् ।
 पुराणं सर्वथा सर्पिः सर्वनेत्रामयापहम् ॥
 अयमेव विधिः सर्वोमन्यादिष्वपि शस्यते ।
 अशान्तौ सर्वथा मन्ये भ्रुवोरपरि दाहयेत् ॥ २४ ॥
 जलौकःपातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम् ।
 शिराव्यधं वा कुर्वीत सेकालेपाञ्च शुक्रवत् ॥

षडङ्गगुग्गुलुः ।

विभीतकशिवाधात्रीपटोत्तारिष्टवासकैः ।
 काथोगुग्गुलुना पेयः शोथशूलान्निपाकहा ॥
 पित्तञ्च सत्रयं शुक्रं रागादींश्चापि नाशयेत् ।
 एतैश्चापि घृतं पक्कं रोगांस्तांश्च व्यपीडति ॥ २५ ॥

दृष्ट्वास्तु वराटिकयैव व्यवहरन्ति । तरस्येत्यादि ।— तरस्यस्यै-
 वामलकीफलस्य सूच्यादिभिर्बिद्ध्यस्य यो रसो निर्गच्छती-
 त्यर्थः । पुराणसर्पिर्दशवर्षस्थितं तदभावे सम्बत्सरातीतमपि
 पुराणं ग्राह्यमित्याहुः । उक्तं हि अल्पाभिष्यन्दिमधुरं यञ्च
 सम्बत्सरोपितम् अनुत्क्लेदञ्च दोषाणां पुराणं तत् प्रकीर्णित-
 मिति । सर्वथेति । पाननस्याञ्जनैरित्यर्थः अयमेव विधिरि-
 तग्रादि ।— वाभटस्य । अयमभिष्यन्दोक्तः आदिशब्दान् अन्व-
 तोवातादयः ॥ २४ ॥

नेत्रपाकचिकित्सायाह जलौक इतग्रादि ।— स्पष्टम् ।
 विभीतकेतग्रादौ पित्तं पक्षोजिका किम्बा प्रक्षालिते यथा
 मुष्टे आनाह्यते पुनः पुनः । अपरिक्लिन्नवर्णानं नं पित्तमिति
 निर्दिशेदितुपक्तलक्षणैः । अत्र घृतपाकपक्षे तु विभीतकादीनां
 काथो गुग्गुलोः कल्कः इति । विभीतकादिचूर्णसमं गुग्गुलुं
 षड्हीत्वा घृतेन पिष्ट्वा वटिकां कुर्वीदितुपदिशन्ति दृष्ट्वाः ॥ २५ ॥

वासकादि ।

अट्टरुपाभयानिष्पत्तीमुखाच्चक्रकैः ।
 रक्तस्रावं कफं हन्ति चक्षुषं वासकादिकम् ॥
 पथ्यास्त्रिभोविभीतकः षट् धात्वोद्वादशैव तु ।
 प्रस्थार्धं सलिले कायमट्टभागावशेषितम् ॥
 पीत्वाभिष्यन्दमाञ्जावं रागञ्च तिमिरं जयेत् ।
 संरन्धरागन्मूलासुनाशनं दृक्प्रसादनम् ॥ २६ ॥
 नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाश्चरोतनादिकम् ।
 दृष्टिप्रसादनं विषमाशु कुर्यात्
 स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।
 स्वेदाग्निधूमभयशोक्रवजाभितापै-
 रभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ २७ ॥
 आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्यं वस्त्रोष्णं स्वेदितमादितस्तु ।
 आश्चरोतनं स्त्रीपयसा च सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ॥

अट्टरूपेत्यादि ।— अट्टरूपकं वासकं एतैः क्षतकायेन
 च शःशेचनः तथा गुग्गुलुं प्रक्षिप्य विरेचनमप्युपदिशन्ति दृष्ट्वाः ।
 यथा दृष्ट्यादौ । प्रस्थार्धं इति द्रवद्वैगुण्यात् शरावहये ।
 पीत्वेति सायमित्याहुः ॥ २६ ॥

आगन्तुनेत्ररोगचिकित्सायाह नेत्र इत्यादि ।— आदि-
 शब्दादस्य लेपादीनां ग्रहणम् । दृष्टीत्यादि । सुश्रुतस्य । दृष्टि-
 प्रसादनं न प्रनावरकदोषनाशनम् । कैर्हृष्टिप्रसादनं
 कार्यमित्याह स्निग्धैरित्यादि । स्वेदेत्यादि ।— क्षतारुजा एव
 उपतापो रोगो रोगजन कृत्वाहुच्यते । अभ्याहतामित्यनन्तरं
 दृष्टिभिति शेषः । तथैवेत्यनन्तरीकस्निग्धैर्हिमादिविधिना ॥ २७ ॥

आगन्तुदोषं धक्त्वाद्यभिघातम् ।

सूर्योपरागानलविद्युदादिबिभ्रोकनेनोपहतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्भ्यं सप्त्यं निषेध्यास्त्रिफलाप्रयोगः ॥ २८ ॥

निशाब्दत्रिफलादाब्धीसितामधुकसंयुतम् ।

अभिघाताक्षिशूलन्नं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥

इत्कराङ्गरजस्तद्वत् खरसोनेत्रपूरणम् ।

आजं हतं क्षीरपातं मधुकस्योत्पलानि च ॥

जीवकर्षभकौ चापि पिष्ट्वा सर्पिर्बिपाचयेत् ।

सर्व्वेनेत्राभिघातेषु सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥ २९ ॥

सैन्धवं दाह शुण्ठी च मातुलुङ्गोरसोष्टतम् ।

स्तन्योदकाभ्यां कर्त्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ३० ॥

वस्त्रोष्णा च वस्त्रपुटग्राह्यः । यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्या-

दिति पित्ताभिव्यन्दे रक्ताभिव्यन्दे च यदुक्तं तदपि हितम् ।

त्रिफलाप्रयोगा इति त्रिफलाक्वाथेन चक्षुःमेकादयः ॥ २८ ॥

निशेत्यादि ।— एषां चूर्णं नारीक्षीरे प्रक्षिप्य पूरणम् ।

तद्वदिति अभिघाताक्षिशूलन्न इत्यर्थः । आजमित्यादि आज-

ष्टतमिह प्रस्यमानम् । क्षीरपातोऽत्र पात्रञ्चादकं द्रवद्वैगुण्यात्

षोडशशरावाः । क्षीरञ्चेह गन्धमेव विशेषाभावात् । अन्ये तु

घृतसाहचर्यात् क्षीरमप्याजमाहुः । सर्पिषोद्विस्वारणमिह

नस्ये तर्पणे च हितत्वप्रतिपादनार्थमिति वदन्ति । जेज्जरस्तु

आजघृतस्य कल्कत्वमेवाह तेन तन्मते द्वितीयसर्पिः पदस्य

गन्धघृतमेवार्थ इति ॥ २९ ॥

शुक्राक्षिपाकरोगचिकित्साभाह सैन्धवमित्यादि ।— सु-

श्रुतस्य स्तन्योदकाभ्यामिति लक्षण्ये सहाय्ये तृतीया । सैन्धव-

दाहशुण्ठीनां मिलित्वा पादिकः कल्कः कार्भ्यः । पादिकत्वञ्च

मिलितमातुलुङ्गरसाद्विद्रवचतुष्टयमपेक्ष्य । सैन्धवं माषकद्वयं

देवदाहशुण्ठीस्तु प्रत्येकं माषकचतुष्टयं मातुलुङ्गरसादीनां

वाताभिष्यन्दश्चान्यत्राते भारतपर्यये ।
 पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरश्यायस्य भोजने ॥
 वृक्षादन्यां कपित्थे च पञ्चमूले महत्प्रथमि ।
 सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धश्चापि पिवेद्दृतम् ॥
 अभिष्यन्दमधीमन्यं रक्तोत्थमथवार्जुनम् ।
 शिरोत्पातं शिरार्हमन्यांश्चाक्षिभ्रमन् गदान् ॥
 स्निग्धस्याज्वेन कौन्भेन शिराव्याधैः शम्भं नयेत्
 अन्त्याधुपितशान्दर्थं कुर्वाणोपान् सुधीतज्ञान् ॥
 तैन्दुकं तैफलं सर्पिर्जीर्यं वा केवलं हितम् ।
 शिराव्यधं विना कार्यः पित्तस्यन्दश्चरोर्वाधिः ॥

चक्षुःशोकां प्रत्येकं द्वादशमाषकाः सर्वमेकीकृत्य बृहग्निना पक्तव्यं
 यावत् घनीभवति ततोऽञ्जनं कार्यं रसक्रियेयम् । अन्ये तु स-
 न्योदकामिति पठित्वा स्त्रीक्षीरजलयोर्भिस्त्रितयोः समुदयार्द्ध-
 मानम् । सैन्धवदारुशुण्ठीमाकुलुङ्गरसधृतानां समभागः । सैन्धव
 दारुशुण्ठीनां कल्कम् । मातुलुङ्गरसादिद्रवचतुष्टयेन श्लाथ्या-
 ञ्जनं कार्यं रसक्रियेयमिति । अन्ये तु सान्योदकार्द्धमिति
 व्याचक्षते ॥ ३० ॥

वातादिचिकित्साभाह — वातेत्यादि । पूर्वभक्तमिति
 भक्तात् पूर्वमिति अन्यतोऽत्राते वातपर्यये च क्षीरपानं अनयोः
 पित्तरक्तावद्भवात् ।

वृक्षादन्यामित्यादि । — वृक्षादन्यावन्दा, वृक्षादन्यादिभिः
 कल्कः क्षीरं श्लेहसमं कर्कटरसस्तु त्रिगुणः । एवं मृतं साध्यमिति
 श्रीकण्ठः । गयदासस्तु वृक्षादन्यादीनां पञ्चमूलान्तानां भिस्त्रि-
 त्वा द्विगुणः कायः क्षीरकर्कटरसत्रयोस्तु प्रत्येकं श्लेहसममिति
 त्याह । अन्ये तु विभिन्न विभक्तिकत्वात् वृक्षादन्यादीनां प्रः

सर्वज्ञेषु ।

रुपिः सौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
 तद्वत् सैन्धवकाशीशं सान्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥
 शिरोहर्षेऽञ्जनं कुर्यात् फाणितं मधुसंयुतम् ।
 मधुना तार्क्ष्यैलं वा काशीशं वा समाक्षिकम् ॥ ३१ ॥
 ब्रह्मशुक्रप्रधानग्रथं षडङ्गं गुणसुं विवेत् ।
 कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं रूप्यमेव च ॥
 कांश्चे निष्टुटं सान्येन क्षतशुक्रार्तिराणजित् ।
 चन्दनं गैरिकं वाक्षामामलीकलिका समा ॥
 ब्रह्मशुक्रहरोवर्तिः शोणितस्य प्रसादनी ।
 क्षिरया वा हरेत् रक्तं जलौकाभिश्च लोचनात् ॥

त्यक्तं स्नेहसमः क्षायः एवं क्षीरकर्कटरसावपि इति पञ्चगुणः
 पाक इत्याहुः ।

अभिष्वन्दमितरादौ ।— अन्वांशेति, शुक्रादीन् । कौभ्रं
 सर्पिर्हृशवर्षस्थितम् । अन्वाशुषितमितरादौ तैन्दुकं सर्पिर्वात-
 व्याधौ सुश्रुतेनोक्तम् । त्रैफलं त्रिफलाक्षाय कल्काभ्यां सिद्धम् ।
 केवलमितरसंस्कृतं सर्पिरितरादि । सुश्रुतस्य । अञ्जनं सौवी-
 राञ्जनं घृतमधुभ्यां सौवीराञ्जनं पिष्ट्वा वर्तिः कार्त्वी । भेषज-
 मितरसञ्जनरूपं तद्वदिति क्षिरोत्पातभेषजमितरार्थः काशीशं
 पुष्पकाशीशं धातुकाशीशमितरनेत्र ब्रह्मचारस्तु पूर्वेषु । फा-
 णितं द्रवगुणः । तार्क्ष्यैलं रसाञ्जनम् ॥ ३१ ॥

कतकस्येत्यादि ।— कतकं तोयप्रसादफलं प्रायोमगधे भ-
 वति शङ्खं नाभिषङ्गं तिन्दुकं तिन्दुकफलास्थि रूप्यचूर्णं एषां
 समभागं मृहीत्वा काण्डपाले सान्येन सह वर्षणीयम् । क्षत-
 शुकं ब्रह्मशुक्रम् ।

अक्षमज्जाञ्जनं सायं सन्धेन शुक्रनाशनम् ।
 एकं वा पुण्डरीकञ्च छागीक्षीरावसेचितम् ॥
 रागास्तुवेदनां हन्यात् क्षतपाकात्प्रयाजकाः ।
 तुल्यकं वारिणा युक्तं शुक्रं हन्यक्षिपूरणात् ॥
 समुद्रफेणदक्षाण्डत्वक्सिन्धुत्वैः समाक्षिपैः ।
 शिग्रुबीजयुतैर्ज्वर्त्तिः शुक्रनी शीघ्रवारिणा ॥ ३२ ॥
 धात्रीफलं निम्बकपित्तपत्रं यथाहृलोभं खदिरन्तिलास ।
 काथः सुशीतोनयने निषिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥

अन्दनेतप्रादौ ।— गैरिकं स्वर्णगैरिकं तच्चातप्रन्तरक्तदु-
 चयकैरिकमिति पेषणान्तु जलेन । वृद्धाः गगणजलेन व्यवह-
 रन्ति तदभावे तद्गुणेन वा । एवमन्यत्रापि द्रवागुक्तस्थाने
 बोध्यं तथा छायाशोषणं मधुना घृष्टा चाञ्जनमितप्रपि विशे-
 षामावस्थाने प्रवहारो वृद्धानाम् । अक्षेत्प्रादौ सन्धेनेतप्रत्न
 मध्वपि बोध्यं सुश्रुतसम्वादात् ।

एकमितप्रादि ।— एकं श्रेष्ठमिति वा तच्च उत्तरापयञ्चं
 पुण्डरीकं पुण्डरीकाष्ठं पिष्ट्वा बक्ष्येण पोष्टुलो बद्धा छागीक्षीरे
 स्थाप्यं यदा पीतवर्णं दुग्धं भवति तदा चक्षुषि दुग्धं देयं प्रवह-
 रक्तदुष्टौ योगोऽयम् ।

तुल्यकमित्यादि ।— अत्र मध्वपि बोध्यं सुश्रुतसम्वादात् ।
 समुद्रेत्यादौ दक्षाण्डत्वक् पुष्पुग्राण्डकपालं समाक्षिपैरिति
 स्वर्णमाक्षिप्तसहितैरिति केचित् । अन्ये तु मधु वदन्ति ।
 समाक्षिपैरित्यत्र सशङ्कैरिति पाठे शङ्ककः शङ्कनाभिः ।
 शिग्रुवारिणेति शोभाञ्जनरसेन पिष्ट्वा वर्त्तिः कार्या ॥ ३२ ॥

धात्रीत्यादौ ।— निम्बस्य कपित्थस्य च पत्रं काथ इत्यत्र

चुम्बपुत्रागयत्रेण परिभावितवारिण्या ।
 श्यामाक्वाथेऽम्बुना वायु सेचनं कुसुमापहम् ॥
 दक्षाण्डत्वक्शिलाशङ्कुकाचचन्दनगैरिकैः ।
 तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पाक्षीदिविलेखनः ॥
 शिरीषवीजमरिचपिप्यक्षीसैन्धवैरपि ।
 शुक्रे प्रघर्षणं कार्थ्यमथवा सैन्धवेन च ॥
 बद्धशः पलाशकुसुमस्वरसैः परिभाविता जयत्यचिरात् ।
 नक्ताह्ववीजवर्तिः कुसुमचयं दृबु चिरजमपि ॥ ३३ ॥
 सैन्धवतिफलाकृष्णाकटुकाशङ्कुनाभयः ।
 सताम्बरजसोवर्तिः पिष्टा शुक्रविनाशिनी ॥
 चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुंशोणितम् ।
 क्रमदृष्टमिदं चूर्णं शुक्राक्षीदिविलेखनम् ॥

एषामिति शेषः । सर्वप्रकारमिति सत्रणमत्रणञ्च । चुम्बेत्यादि
 चुम्बं शिलादं जर्जरीकृतं पुत्रागस्य नागकेशरस्य यत् पत्रं तेन
 भावितं यद्धारि तेन । श्यामा श्यामलता तस्याः क्वाथरूपमम्बु ।
 कुसुमापहमिति शङ्कुन्दुकन्दवर्धं शुक्लमेव कुसुमं तन्नाशनम् ।

दक्षेत्यादि ।— दक्षः कुक्कुटः गोष्ठकुक्कुट इत्यन्वे शिला
 मनःशिला शङ्कुं शङ्कुनाभिः एवं सर्वत्र काचः स्वनामख्यातः ।

शिरीषेत्यादि ।— शिरीषादिचूर्णैर्मध्याक्त शलाकास्थितै-
 र्घर्षणं कार्थ्यं सैन्धवेनेति केवलसैन्धवचूर्णेन तन्वे तु मरुणसैन्ध-
 वखण्डेनेत्याहुः । बद्धश इत्यादि बद्धशः रुपाहम् । नक्ताह-
 वीजमिति करञ्जवीजस्य चूर्णं कृत्वा पलाशकुसुमस्वरसेन
 वति शङ्कुकार्थ्या ॥ ३३ ॥

सज्जानं न्दौ ।— कटुका कटुरोहिणी ताम्बरजस्तु मारितता-
 शङ्कुं प्रयत्नं पिष्टशुक्रविनाशिनीति पिष्टाख्यनेत्ररोगः बिन्दुभिः
 दन्स्त्रिभैः पिष्टकं ददेदित्युक्तञ्चक्षणे । चन्दनमित्या-

दन्तवर्त्तिः ।

दन्तैर्हस्तिवराहोद्भ्रगवाश्वानाश्वरोद्भवैः ।
 सशङ्खमोक्तिकाभोविंफेयैर्भरिचपादिकैः ॥
 क्षतशुक्रस्यपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥
 शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्धेन मनःशिला ।
 मनःशिलाह्वं मरिचं मरिचाह्वेन सैन्धवम् ॥
 एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ।
 पिच्छिते मधुना योज्यमर्षदे मस्तुना तथा ॥
 ताप्यं मधुकसारो वा बीजं चाक्षुस्य सैन्धवम् ।
 मधुना चन रोगाः स्युश्चचारः शुक्रशान्तये ॥
 षट्क्षीरेण संयुक्तं क्षण्यं कर्पूरजं रजः ।
 क्षिप्रमच्चनतो हन्ति शुक्रञ्चापि घनोन्नतम् ॥

दौ । — पञ्चाशत्तदुद्योगितं किंशुकवृक्षवेटकम् । रक्तचन्दनस्य
 माषकः सैन्धवस्य दौपथायाक्षय इति वृद्धिक्रमः । एतच्चूर्णा-
 ञ्जनं मन्वाक्तयज्ञाकया चक्षुषि देयं एवं सर्वत्र चूर्णाञ्जने ।

दन्तैरित्यादि वाभटस्य । मरिचपादिकैरिति समुदितचूर्णा-
 योऽपि मरिचस्य वज्रप्रभागः पेशयद्वात्र जलेन वाभट-
 सम्बादात् ॥ ३४ ॥

शङ्खेत्यादि । — शङ्खं शङ्खनाभिः नाभिःशङ्खं मा ४ मनः-
 शिला मा २ मरिच मा १ सैन्धव र ५ । चूर्णाञ्जनमिति
 मन्वाक्तयज्ञाकया संयुक्त्य शुक्रदेशं घर्षयेत् । ततस्त्रिफलाक्वा-
 येन प्रदाहानं कार्यमिति । शुक्रगौरिति सत्रथात्रयशुक्रतोः ।

ताप्यमित्यादि । — ताप्यं स्वर्णमाक्षिकं अक्षस्य बीजं
 विभीतकास्थि मज्जा । त्रिफलेत्यादौ मङ्गल्या गोरोचना मधुकं
 यष्टिमधु एतैः सप्तभागैर्मधुना पूरणं कार्यम् ।

नालसेत्यादि । — तालस्य जटा नारिकेलस्य फलास्थि

त्रिभुजामञ्जमङ्गल्यामधुकं रक्तचन्दनम् ।
 पूर्यं मधुसंयुक्तं क्षतशुक्राजकाञ्चुजित् ॥
 तालस्य नारीकेलस्य तथैवाङ्कुरस्य च ।
 करीरस्य च वंशानां कृत्वा क्षारं परिखुतम् ॥
 करभास्थिकतं चूर्णं क्षारेण परिभावितम् ।
 सप्तकत्वोऽष्टकत्वो वा हृत्प्लवं चूर्णन्तु कारयेत् ॥
 एतच्छुक्रेष्वसाध्येषु कृष्णीकरणमुत्तमम् ।
 यानि शुक्राणि साध्यानि तेषां परममञ्जनम् ॥ ३५ ॥

अङ्कुरः भङ्गातः तस्य फलं वंशकरीरस्य तु पाखरी एतत्
 सर्वं तिलनालाग्निना दग्धा भस्म प्राञ्च्यं तच्च भाव्यद्रव्यसमं
 गृहीत्वा अटगुणोदके षोडशगुणोदके वा निःक्वाथ्यार्द्धशेषं
 पादशेषस्यैकविंशतिवारान् खावयेत् । अन्ये तु काथमकृत्वा
 चतुर्गुणेन षोडशगुणेन वा जलमात्रेण खावणमाहुः वाभट-
 सन्वादात् । अपरे तु भाव्यद्रव्यसमं भस्म चतुर्गुणेन षोडशगुणेन
 वा अम्बुना निःक्वाथ्यार्द्धशेषेण विखावणं वदन्ति । व्यवहा-
 रस्तु पूर्वैरेव । परिखाव्य च गृहीतेन स्वच्छेन क्षारोदकेन
 सप्ताष्टौ वासरान् करभास्थिचूर्णं भाव्यं करभ उद्गः एतच्च
 प्रतिभावनमेव चूर्णीकर्त्तव्यं तच्चूर्णं मध्वाक्तशलाकया संगृह्य
 शुक्लदेशं घर्षयेत् । ततश्च त्रिफलाकाथेनाक्षिप्रक्षालनमिति
 क्रियापरिपाटी क्षारेणेति क्षारोदकेन एतच्छुक्रेष्वसाध्येष्विति
 अनेन शुक्लस्यासाध्यस्य वैवर्णनाशनं परं क्रियते न पुनः शुक्ल-
 नाशनमिति दर्शयति । यानि शुक्लानि साध्यानीत्यादि पाठो-
 युक्तः न तु शुक्लान्यसाध्यानीति । नारिकेलास्त्रि भङ्गातताल-
 वंशकरीरजम् । भस्माङ्गिः खावयेत् ताभिर्भावयेत् करभास्थि-
 जम् । चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तत् वैवर्णं न मञ्जनम् । साध्येषु
 साधनीयमिदमेव । निश्चलेन पुनरसाध्यानीति पठित्वा एतच्च

पटोलाद्यं घृतम् ।

पटोलं कटुकां दार्ढ्यां निम्बं वासां फलत्रिकम् ।

दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम् ॥

प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेत्तल्लनेऽम्भसि ।

यादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तायथाह्वचन्दनैः ॥

अपिप्यलीकैस्तत् सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥

प्राणकर्णाक्षिक्कर्म त्वक्मुखरोगत्रणापहम् ।

कामलाप्वरबीसर्पगण्डमालाहरं परम् ॥ ३६ ॥

ऋष्याद्यं तैलम् ।

ऋष्याविद्धङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजम्ब-

विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं ऋगल्याः ।

तैलं तृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिमूल-

पाकात्यायान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥ ३७ ॥

अजकां पार्श्वतोविद्धा सूच्याविस्त्राय चोदकम् ।

त्रयं गोमयचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह ॥

न कदाचिद्दपि साध्यशुद्धगोचरतया प्रयोक्तव्यमिति यद्याख्यासं
तदपासं उक्तवाभट वचनविरोधादेव ॥ ३५ ॥

पटोलमित्यादि ।— पटोलं पटोलस्य फलं कुटज इन्द्र-
यवः तन्त्रान्तरे यष्टिकलिङ्गभूनिम्बपिप्यलीघनचन्दनैः । कल्कै-
र्मुद्यंशिकैराज्यं प्रस्थमानप्रसाधितमित्युक्तत्वात् । अतएव
वचनान् भूनिम्बादीनां पलमानता च बोध्या ॥ ३६ ॥

ऋषोत्यादि ।— ऋष्या पिप्यली । अक्षियन्दस्य मूलपा-
कात्यायान् सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

अजकामित्यादि ।— सुश्रुतस्य । गोमयचूर्णनेति पाठो

सेन्धवं वाजिपादश्च गोरोचनसमन्वितम् ।

शेबुत्वक्रससंबुक्तं पूरणञ्चाजकापहम् ॥ ३८ ॥

शशकाद्यं हतम् ।

शशकस्य शिरः कल्के शेषाङ्गकथिते जले ।

हतस्य कुडवं पक्वं पूरणञ्चाजकापहम् ॥ ३९ ॥

शशकाद्यं हतम् । कृष्णजेषु ।

शशकस्य कषाये च सर्पिषः कुडवं पचेत् ।

बटीप्रपौण्डरीकस्य कल्केन पयसा समम् ॥

कृगल्याः पूराणाञ्चक्रक्षतपाकात्ययाजकाः ।

इन्ति शूयङ्गमूलञ्च दाहरागानशेषतः ॥ ४० ॥

त्रिफलाहतं मधुयवाः पादाभ्यङ्गः शतावरीमुन्नाः ।

चाक्षुष्यः संक्षेपाहर्गः कथितोभिषग्भिरयम् ॥ ४१ ॥

लेखकदोषात् सुश्रुते वाभटे च तप्तदाकारपुस्तकेषु बह्वेषु गो-
मांसचूर्णेनेत्येव हि पाठो दृश्यते टीकाकारैश्च व्याख्यात इति ।

सैन्धवेत्यादौ ।— वाजिपादोऽश्वखुरः अश्वगन्धामूलमिति
केचित् व्यवहारस्तु पूर्वोक्तैव । शेबुर्वज्जवारः ॥ ३८ ॥

शशकेत्यादि ।— शशकमस्तकमात्रं कल्कः शेषाङ्गस्यान्त्रा-
द्विहीनस्य काथः एतत् काथार्थञ्च जलस्य षोडशशरावाः
स्थाप्यास्तत्वारशरावा इति । हतस्य कुडवोऽष्टौपत्नानि ॥ ३९ ॥

शशकस्य कषायेत्येत्यादि ।— आकृतिमानात् शशकगुड-
कमेकं अत्रापि पूर्ववदेव काथकरणं पयसा समं तुल्यं अतः
पञ्चगुणः पाकः अन्येतु चतुर्गुणमाहुः । एतन्मते काथार्थज-
लस्य द्वादशशरावाः स्थाप्यास्तत्रय इति । इति कृष्णजेषु ॥ ४० ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— त्रिफलेति छेदः सापि काथचूर्णादि-
विषयोपयोज्या हतञ्च यदि सामान्यत एव चाक्षुष्यं तथापि
पूराणमतिशयेन बोध्यं अतएव सुश्रुते हतं पूराणं त्रिफलां

खिञ्चात् सदा वा त्रिफलां सूक्ष्मितां

हतप्रगाढां तिमिरेऽथ पिप्पले ।

समोरजे तैलयुतां कफात्मके मधुप्रगाढां विदधीत युक्तिः ॥

कल्कः काथोऽथवा चूर्णं त्रिफलायानिषेवितम् ।

मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्तकत् ॥

बस्त्रैफलं चूर्णमपथ्यवर्ज्जीं सायं समञ्जाति हविर्भुधुभ्याम् ।

स मुच्यते नेत्रगतैर्बिभ्रकारैर्भृत्यैर्यथा क्षीणधनोमनुष्यः ॥

सघृतं वा वराकाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ ४२ ॥

जातारोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ।

त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥

अलगण्डूपैः प्रातर्भ्रज्ज्योऽम्बोभिः प्रपूर्थं सुखरन्ध्रम् ।

निर्हयसुक्ष्मञ्चि क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥

शुक्ला पाणितस्रं घृष्टा चक्षुषोर्यत् प्रदीयते ।

अचिरेणैव तद्धारितिमिराणि व्यपोहति ॥

सुखावतीवर्तिः ।

कतकस्य फलं शङ्खं तूप्रणं सैन्धवं सिता ।

शतावरों पटोलसुन्नफलकान् यवानपि । निषेध्यमानस्य जनस्य

अन्नतोभयं सुषोरान्तिमिरान् विद्यते इति ॥ ४१ ॥

खिञ्चादित्यादि ।— सुश्रुतस्य । युक्तिः इति मात्रया ।

अत्र बस्त्रैफलं चूर्णमित्यादेरनन्तरं सघृतं वा वराकाथं शील-

येत् तिमिरामयीति न युक्तः । कल्कः काथोऽथवा चूर्णमित्या-

दिनैर्बोक्तार्थत्वात् ॥ ४२ ॥

जाता इत्यादौ ।— धावनादिति प्रक्षालनात् । निर्हय-

सुक्ष्मञ्चिति अवगाढं सिञ्चन् ना इति पुरुषः ।

शुक्लेत्यादौ ।— पाणितस्रमित्यनन्तरमाचमनान्तवारिप-

रिञ्चतमिति शेषः ।

फेणोरसाञ्जनं चौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥

कुङ्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।

तिमिरं पटलं काचमर्भेष्टुकान्तयैव च ॥

कण्डुलोदार्वुदं हन्ति मलञ्चाशु सुखावती ॥ ४३ ॥

चन्द्रोदयावर्त्तिः ।

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पलीमरिचानि च ।

विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्भनःशिला ॥

सर्वमेतत् समं कृत्वा छागक्षीरेण पेघयेत् ।

नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्बुदानि च ॥

अधिकानि च मांसानि यच्च रात्रौ न पश्यति

अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।

वर्त्तिचन्द्रोदया नाम वृणां दृष्टिप्रसादनी ॥ ४४ ॥

हरीतकी हरिद्रा च पिप्पल्योलवणानि च ।

कण्डुतिमिरजिद्वर्त्तिर्न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥

कुमारिकावर्त्तिः ।

अशीतिलखपुष्पाणि यष्टिः पिप्पलीतण्डुलाः ।

जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचाणि च घोहय ॥

एषा कुमारिकावर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवारयेत् ॥ ४५ ॥

कतकस्येत्यादि, कतकस्य फलं जलप्रसादनफलं शङ्खं शङ्ख-
नाभिः सिता शर्करा फेणः समुद्रफेणः चौद्रमत्वाञ्जनार्थं पेघ-
याञ्च जलेन इत्यञ्च वर्त्तिः पित्तान्विते तिमिरे भद्रा । चन्द्रो-
दयवर्त्तिस्तु कफतिमिरे प्रशस्ता जलेन चाञ्जनमिति श्रीकण्ठः
तत् सिद्धत्वाञ्चक्षुष्यत्वाञ्च मधुनापि व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥४३-४४॥

हरीतकीत्यादौ ।- लवणशब्दः सैन्धववचनः चक्षुष्यत्वाञ्च
तच्च प्रथमभागापेक्षया चतुर्थांशमित्याहुः । इयमपि कफे
हिता । न क्वचित् प्रतिहन्यत इति पित्तावपि न वार्त्तत

त्रिफलाकुक्षुटाण्डत्वक्काशीशमयसोरजः ।
 मीक्षोत्पलं विडङ्गानि फेणश्च हरितां पतेः ॥
 आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्बभाजने ।
 सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥ ४६ ॥
 चन्दनत्रिफलापूगपलायतदधोषितैः ।
 जलपिटैरियं वर्त्तिरयेषतिमिरापहा ॥ ४७ ॥
 निशाद्वयाभयामांसीकुष्ठक्षणाविचूर्णिताः ।
 सर्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् सौगतमञ्जनम् ॥
 क्षोषोत्पलाभयानुष्ठताक्षैर्वर्त्तिः क्षता हरत् ॥
 अर्बुदं पटलं काचं तिमिरार्थान्शुनिच्युतिम् ॥
 तूषणं त्रिफलावक्त्रं सैन्धवाक्षमनःशिलाः ।
 ज्योषोपदेशकण्डूनी वर्त्तिः शशाङ्कपापहा ॥ ४८ ॥

इत्यर्थः । एषा कुमारिकावर्त्तिरित्यत्र कुसुमिकावर्त्तिरिति
 हन्दे पद्यते ॥ ४५ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— काशीशं धातुकाशीशं अयसोमारित-
 पृटितस्य रजः भावयेदिति स्यापयेत् त्रेपयेदिति वा । क्षीरे-
 णेति आजेनैवेत्याहुः । वर्त्तयेदिति वर्त्तिं कुर्वीत् अभिन्नच-
 क्षुष इति अनष्टतारकस्य ॥ ४६ ॥

चन्दनेत्यादौ ।— पूगं गुवाकफलं पलायतदधोषितं किं-
 शुक्वेष्टकं पलायपुष्पस्वरस इत्यन्ये ॥ ४७ ॥

निशेत्यादौ ।— सुगतोबुद्धसन्निर्मितत्वात् सौगतम् ।
 क्षोषेत्यादौ ।— तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् । तूषणेत्यादौ ।— वक्त्रं
 तगरपादुका । आलं हरितालम् ॥ ४८ ॥

एकरुणा मागधिका विमुण्या च इरीतकी ।

सलिलपिष्टा वर्त्तिरिवं न यत्प्रसङ्गः त्वेतिमिरपटलाकाचान्दरी ।

चन्द्रप्रभावर्त्तिः ।

अञ्जनं श्लेतमरिचं पिप्पली मधुवर्जिका ।

विभोतकस्य मध्वन्तु यङ्गनाभिर्बोनःशिश्या ।

एतानि समभागानि अजाञ्जीरेण पेषयेत् ।

कायाग्रुन्कां कृतां वर्त्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत् ॥

अर्बुदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकम् ।

अधिमांसं मलस्रैव यश्च रात्रौ न पश्यति ॥

वर्त्तिं चन्द्रप्रभानाम् जातान्धमपि शोधयेत् ॥ ४८ ॥

शीनागार्जुनाञ्जनम् ।

त्रिफलाश्लेषसिन्धुव्ययष्टीतुव्यरसाञ्जनम् ।

प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोभं ताम्बं चतुर्दश ॥

द्रव्याख्येतानि सञ्चूर्य वर्त्तिः कार्या नभोऽम्बुना ।

नागार्ज्जनेन लिखितास्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥

नाशनी तिमिराणाञ्च पटलानान्तथैव च ।

सद्यः प्रकोपं स्तन्येन स्त्रिया विजयते भ्रुवम् ॥

किंशुकस्वरसेनाथ पित्तपुष्पकरक्तताः ।

अञ्जनाह्वोधतोयेन चासन्धतिमिरं जयेत् ॥

चिरसंछादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण संयुता ।

सर्वालयत्यक्ष्णैश्च प्रसादं चाधिगच्छति ॥ ५० ॥

एकरुणेत्यादौ ।— अत्र अत्रैतिमिरपटलाकाचान्दरीति पठनीयं अन्यथा छन्दोभङ्गः स्यात् । अञ्जनमित्यादि अञ्जनं रसाञ्जनं श्लेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम् । एवं सर्वत्र ॥ ४८ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— जन्तुघ्नं विडङ्गं ताम्बञ्च मारितं प्राण्यम् । चतुर्दशेति संख्याकथनेन अस्यावर्त्तिं चतुर्दशाङ्गीति नामान्तर-

पि यत्नीं सतगरो यत्नपत्नीं वत्तं जेतुं संसुप्तं सह रिरिद्राम् ।

एतया सततमञ्जयितव्यं वः सुवर्णसमन्वितं चक्षुः ॥

कोकिलवर्तिः ।

व्योषात्रचूर्णसिन्धुत्वत्किंकराञ्जनसंयुता ।

सुदिका जलपिष्टेयं कोकिलातिमिरापहा ॥

त्वोग्नि कटुनि करञ्जफलानि हे रजनी सह सैन्धवकषु ।

त्रिखतरोर्ध्वे हण्य च सूक्ष्मं वारिचरं दृशं प्रवदन्ति ॥

इन्ति तमस्तिमिरं पटलञ्च पिष्ट्विष्टशुक्रकमयाञ्जनञ्च ।

अञ्जनं कञ्जनरञ्जनकषु हृक च न नश्यति वर्षशतञ्च ॥ ५१ ॥

नीलोत्पलं विहङ्गानि पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।

अञ्जनं सैन्धवञ्चैव सदृशिमिरनाशनम् ॥

पत्रगैरिककपूरयष्टोनीलोत्पलाञ्जनम् ।

मपि सूचितम् । वाभटवचनात् । सन्धे शिलासन्धे । किंशु-

कस्वरसेनेति किंशुकपुष्पस्वरसेन ॥ ५० ॥

पिप्पलीमिन्धादौ ।— उत्पलपत्रं उत्पलपुष्पस्य पत्रम् ।

वत्तं येदिति वत्तिं कारयेत् ।

व्योषेत्यादौ ।— अञ्जनं सौवीराञ्जनं कोकिलपत्रं कृष्ण-

वर्णं वात् कोकिलेति वत्तं संज्ञा । त्रीह्रित्यादौ ।— हे रज-

नीति ज्वलिहनिर्हेशात् स्त्रीलिङ्गे ऋसेकाराम्तोऽपि रजनी-

शब्दोऽस्तीति ज्ञेयम् । वारिचरः शङ्खनाभिः वारिचर इति

पाठे वारिचरः सुक्ष्मं इन्ति तमस्तिमिरमिति अन्धकारत्वसा-

धर्मेऽन्तमः, सहशं मिमिरं इन्तीति । अञ्जनकमिति संज्ञायां

स्वार्थे कः जवरञ्जकं जनानुरागकारीत्यर्थः । दोषकाञ्ज-

कन्दः ॥ ५१ ॥

नीलोत्पलेत्यादौ ।— अञ्जनं रसाञ्जनं एवं वक्ष्यमाणेषु ।

पत्रेत्वादि पत्रं तेजपत्रं गैरिकं स्वर्णगैरिकम् । शङ्खेत्यादौ

नागकेशरसंयुक्तमशेषतिमिराचक्षम् ॥
 यङ्गस्य चतुरोभागासद्वर्णेन मनःशिक्षा ।
 मनःशिक्षासं मरिचं मरिचासुं पियली ॥
 वारि ऽऽ तिमिरं हन्ति अर्धं हन्तिमस्तुना ।
 पिञ्चिटं मधुना हन्ति स्त्रीक्षीरेण तदुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 हरिद्रानिम्बपत्राणि पियल्योमरिचानि च ।
 भद्रमुखां विडङ्गानि सप्तमं विष्टभेषजम् ॥
 गोमूत्रेण रुष्टी कार्ष्णी छागमूत्रेण चास्रनम् ।
 ज्वरांश्च निषिञ्चान् हन्ति भूतावेशनाद्यैव च ॥
 वारिणा तिमिरं हन्ति मधुना पटञ्जलाया ।
 मन्तान्धं भङ्गराजेनानारीक्षीरेण पुष्पकम् ॥
 शिशिरेण परिच्छावमधुषं पिञ्चिटन्तथा ।
 संगृह्योपरतानलक्ष्मकरसेनाद्यज्य गण्डूपदान् ॥
 साक्षारञ्चितद्वलवर्त्तिनिहितान् यष्टीमधुनिश्चितान् ।

चतुरोभाग इति छान्दसत्वात् । एतैर्ज्वलपिष्टैर्वर्त्तिः कार्ष्णी ।
 स्त्रीक्षीरेण तदुत्तममिति उत्कृष्टशक्तिकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

हरिद्रेत्यादौ ।— भद्रमुखां कान्तक्रामकः । भङ्गराजेनेति
 भङ्गराजस्वरसेन । शिशिरेणेत्यवध्यायजलेन । अधुषं सुखरो-
 गविशेषः प्रभावादेव हन्ति ज्वरांश्च निषिञ्चान् हन्ति इति
 निचलस्तु आशुषं द पठति ।

संगृह्येत्यादौ ।— उपरतानिति चतान् आद्यज्यालक्ष्म-
 करसेन भावयित्वा इत्यर्थः । साक्षारञ्चितं द्वलमलक्षकम् ।
 उत्तमसर्पिषा गव्यहृतेन । चतगण्डूपदान् अलक्ष्मकरसं इत्वा
 आतपे शोषयेत् तदशु चूर्णीकर्त्तव्यम् । तदशु तत् गण्डूपद-
 चूर्णं यष्टिमधुचूर्णेन सह अलक्ष्मद्वलमध्ये कृत्वा सूत्रेण संवेद्य
 वर्त्तिः कार्ष्णी तथा वत्तर्ता गव्यहृतमिश्रितया दीपः प्रज्वाल्य-

प्रज्वाल्योत्तमसर्पिषानलशिखासन्तापजं कज्जलं
दूरासन्निशान्ध्यसर्वेतिमिरप्रध्वंसकञ्चोदितम् ॥
भूमौ निष्टय्याहुल्या अञ्जनं शमनन्तयोः ।
तिमिरकाचाग्नीहरं धूमिकायाश्च नाशनम् ॥ ५३ ॥
त्रिफलाभङ्गमक्षौषधमध्वाज्यह्लागपयसि गोमूत्रे ।
नागं सप्तनिषिक्तं करोतिगृह्णोपमञ्जुः ॥ ५४ ॥
त्रिफलासखिलयोगे भङ्गराजद्रवे च
हविषि च विषकल्के क्षीर आजे मधूये ।
प्रतिदिनमथ तप्तं सप्तधा सीसमेकं
प्रणिहितमथ पश्चात् कारयेत्तच्छलाकाम् ॥

स्तद्वीपशिखोपरि निर्मूलकाचादिपातं दृत्वा कज्जलपातनं
कर्त्तव्यं तेन कज्जलेन कटुषोनाञ्जनं कर्त्तव्यमिति क्रिया-
मार्गः । आन्ध्यशब्दोदुरादिभिः सम्बध्यते । प्रत्येकं तयोरिति
दूरासन्नाशयोर्निशान्ध्यदिवान्धयोरिति वा धूमिका धूमिका-
बलीकनम् ॥ ५३ ॥

त्रिफलेत्यादि ।— त्रिफलायाः काथः भङ्गराजस्य स्वरसः
मक्षौषधं शुण्ठी तस्याः काथः नागं सोसकं एतच्चाग्न्या वायुर्त्तत्र
त्रिफला कायादावेकैकस्त्रिन तत्सोसकं सप्तधा निर्व्याय तेन
सीसकेन शलाका कर्त्तव्या तथा तिमिराञ्जनलिप्तया केवलया
वा प्रथरादिदृष्टया अञ्जनं कार्यमिति परिपाटीभाविप्रयो-
गदर्शनात् ॥ ५४ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।— हविषि च विषकल्के इति विषं मार-
कद्रव्यं कल्करूपं तत्र स्नाद्विषि हविषि । अतएव चन्द्राटे हविषि
च विषमिश्र इत्युक्तः । वाभटेऽपि सविषाज्यमजापय इत्युक्तम् ।
कधूय इति प्रचुरे मधुनि अन्येतु मधुशब्देन यष्टिमधु वदन्ति ।

सवितुर्ब्रह्मकाले साञ्जना व्यङ्गना वा
 करकरिक्रसमेतानर्क्षैश्चिञ्चरोगान् ।
 असितसितसमुत्थान् सन्धिवर्णाभिजातान् ॥
 हरतिनयनरोगान् सेव्यमाना शलाका ॥ ५५ ॥
 चिञ्चापत्रसं निधाय विमले चौदुखरे भाजने ।
 मूलं तत्र निष्टसैन्धवदुतं गौञ्चं विशीष्यातपे ॥
 तच्चूर्णं विमलाञ्जनेन सञ्चितं नेत्राङ्गने शस्यते ।
 काचाभ्रार्जुनपिञ्जिते सतिमिरे खावञ्च निर्व्यासयेत् ॥ ५६ ॥
 चित्राषष्ठीयोगे सैन्धवममलं
 विचूर्ण्य तेनाक्षिशममञ्जनेन तिमिरम् ।
 गच्छति वर्षाऽसाध्यमपि दद्यात्
 उशीरनिर्व्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥
 तच्चूर्णं सष्टं भूयः पचेत् चौद्रं क्षिपेद्धने ।
 शीते तस्मिन् हितमिदं सर्वज्ञे तिमिरेऽङ्गनम् ॥ ५७ ॥

उक्तं हि वाभटे—वराजलं भृङ्गजलं सविषाज्यमजापयः ।
 यटीरसञ्च यत् सौख्यं सप्तकृत्य पृथक् पृथगिति । साञ्जना ति-
 मिराञ्जनेन सञ्चिता व्यङ्गना तद्द्रविता करकरिका बालुकाभि-
 भूतनेत्रवेदनाबन् वेदना ॥ ५५ ॥

चिञ्चेत्यादौ ।— चौदुखरे भाजने ताम्बादिपात्रे । गौञ्चं
 मूलं काकणान्तिका मूलं विमलाञ्जनं सौवीराङ्गनम् ॥ ५६ ॥

चित्रेत्यादि ।— चित्राषष्ठीयोगे इति चित्रानक्षत्रदुक्त-
 षष्ठां दद्यादित्यादि वाभटस्य कथेति पिप्पली क्वान्दसत्वात्
 क्रस्वत्वम् । श्रुत इति वस्त्रपरिश्रुते एतच्चौशीरनिर्व्यूह विशेषणं
 उशीरमूलस्य काथः कणासैन्धवदुतानि मिलित्वा पादिकानि
 अष्टमांशानि वा दत्त्वा पाकात् घनः कार्यः । शीते चास्मिन्
 पादिकं मधु प्रक्षेप्यम् । वैद्यप्रसारकेत्वस्या विवरणं यथा उशी-

धात्रोरसाञ्जनद्वन्द्वसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ।
 पित्तानि ज्ञान्तिरोगत्री तैमिथ्यपटलापहा ॥ ५८ ॥
 शृङ्गवेरं शृङ्गराजं यष्टैतैलेन मिश्रितम् ।
 नस्यमेतेन दातव्यं मन्त्रापटलनाशनम् ॥
 लिङ्गनाशे कफोद्भूते यथावद्विपूर्वकम् ।
 विज्ञा दैवकृते छिद्रे नेत्रं सन्धेन पूरयेत् ॥

रस्य पलद्वयं जलस्य चत्वारः शरावाः स्थाप्यस्तु शरावएकः
 पूते तस्मिन् प्रक्षेपार्थं कणासैश्वरयोः प्रत्येकमष्टमाषकं घृतस्य
 च कर्षः । पुनः पाकेन घनीभूते शीते च मधुनःकर्षः ॥ ५७ ॥

धात्रीत्यादि । धात्रीकाशे रसाञ्जनवूर्णं घृतञ्च प्रक्षिप्य
 पुनः पाकात् रसक्रिया साध्या । रसक्रिया घनीभूतकायस्य
 संज्ञा । शीते च मधु प्रक्षेप्यं मानमेषां सर्वेषां पूर्वैर्वादि ॥ ५८ ॥

शृङ्गवेरेत्यादि ।— यष्टिमधुसावितेन तैलेन मिश्रितं
 शृङ्गवेरशृङ्गराजवूर्णं नस्यं किम्वा शृङ्गराजस्वरसे तैलमिश्रिते
 शृङ्गवेर यष्टिमधुवूर्णं प्रक्षिप्य नस्यं कार्यम् । लिङ्गनाश
 इत्यादि ।— लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति दृष्टिस्य नाशोलिङ्ग-
 नाशः । कफोद्भूतदृश्यनेन वातज, पित्तजश्च विद्धो न सिध्य-
 तीति दर्शयति यथावद्विपूर्वकमिति विविश्वविदेहसुश्रुता-
 द्युक्तः तत्रानुसन्धेयः स च विस्तार भयान्न लिखितः । दैवकृते
 छिद्र इति अपाङ्गभागवर्त्तिनः शुक्लभागस्य मध्ये यद्वैवकृतं
 छिद्रमस्ति तस्मिन् तदुक्तं सुश्रुते मतिमान् शुक्लभागौ द्वौ क-
 ष्यान्मुक्तां च्छयाङ्कतः । उन्माल नयने सम्यक् छिद्रे दैवकृते
 ततः । शलाकशा ताम्रमय्या व्यधयेदित्यादि । कृष्णात् कृष्ण-
 मण्डलात् प्रसृति द्वौ शुक्लभागौ त्यक्तामध्ये दैवकृतं छिद्रं
 यदस्ति तस्मिन् विध्येदिति । व्यधश्च तथा कर्त्तव्यो यथा एकैव-
 परं त्वगभिद्यते । सम्यग्बधश्चिद्भञ्ज सुश्रुतेनोक्तं यथा वारि-

ततोदृष्टे सुरूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ।
 नानं सर्पिषाभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
 ततोदृष्टे निरावाधे शयितोत्तान एव च ।
 उन्नार तासक्षवथुष्ठीवनोत्कम्पनानि च ॥
 तत्कालं नाचरेदूर्ध्वं यन्त्रणास्त्रेहपीतवत् ।
 त्यहात्यहाद्धारयेत्त कषायैरनिलापहैः ॥
 वायोर्भयात्यहादूर्ध्वं स्नेहयेदक्षि पूर्ववत् ।
 दशरात्रन्तु संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ॥
 पश्चात् कर्म च सेवेत लघ्नं चापि मातृया ॥ ५१ ॥

गमे सम्यक् शब्दश्च व्यधने भवेदिति । असम्यग्विज्ञे तु शोणित-
 तागमादिति । पट्टवस्त्रेण वेष्टयेदिति । सद्यःक्षतरोपणखोभ्र-
 रक्तचन्दनम् । त्रिफला वृषं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टनं अन्येत धुसूर
 पिण्डं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टयन्ति । निरावाध इति धूमातपादि-
 रहितस्थाने । शयितोत्तान एवेति एतच्च चक्षुर्दयोर्वेप्रधे
 ज्ञेयम् । एकतरस्य वप्रधेतु विद्धा चक्षुषोऽन्येन पार्श्वेन शयनं
 ज्ञेयम् । वाभटेऽप्येवमेवोक्तम् । उन्नारेत्यादौ ।— उत्कम्पनं
 कम्पनमेव । तत्कालमिति सप्ताहम् । उक्तं हि वाभटेक्षवथुका-
 ससुन्नारं सप्ताहं नाचरेदिति । ऊर्ध्वमिति उत्तानशयनात्
 परं उन्नारार्दानि सप्ताहं परिहरेदित्यर्थः । यन्त्रणा स्त्रेहपीत-
 वदिति स्त्रेहपीतस्येवाहाराचारादिनियमः । पूर्ववदिति वस्त्रे-
 णाच्छाद्य । कियन्तं कालमयं विधिःकार्यं इत्याह दशाहमेव-
 मित्यादि ।— संयम्येति एवमुत्तानशयनादिना आत्मानं नि-
 यम्य अनन्तरं दृष्टिप्रसादनादिहितं पश्चात्तपूज्यापि कर्म
 सेवेनेत्यर्थः । दृष्टिप्रसादनमञ्जनादि लघ्नञ्चापीति चकारा-
 दृशाहाभ्यन्तरेऽपि लघ्नविधिं सर्द्विनोति ॥ ५१ ॥

रागद्वयं हि सुशुतस्य । दोष एतदादः दोषणवत् पीडा

रागश्चोर्ध्वदं शोथोबुद्बुदं केकराक्षिता ।
 अधिमन्याद्यश्चान्ये रोगाः स्फुट्टवेषजाः ॥
 अहिताचारतो वापि यथास्वं भानुपाचयेत् ।
 रजाग्रामक्षिरोगे वा भूयोयोगान्निबोध मे ॥ ६० ॥
 कल्किताः सष्टतादूर्ध्वायवगैरिकशारिवाः ।
 सुखालेपाः प्रयोक्तवा रजारामोपशान्तये ॥
 पयस्याशारिवापतमष्टिष्ठामधुकैरपि ।
 अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिञ्चतुर्गुणे ।
 काकोश्यादिप्रतिवापं प्रयुञ्ज्यात् सर्वकर्ध्वसु ॥ ६१ ॥
 शास्यत्येवं नचेच्छूलं स्निग्धस्निग्धस्य मोक्षयेत् ।
 ततः शिरां दहेच्चापि मतिमान् कीर्त्तितां यथा ॥

वा अर्ध्वदं अर्ध्वदाकारशोथः बुद्बुदं बुद्बुदाकारशोथः । केक-
 राक्षिता बक्रहृदिता टेरनेत्रमिति यावत् । शूकराक्षिता
 पाठान्तरे शूकरस्थेबाधोदृष्टितेत्यर्थः । रोगघ्नतादि सुश्रुतस्य ।
 यथास्वमिति वातादिप्रतप्रनीकादिभिः । रजाग्रामिति चोषा-
 दिरूपपीडायाम् ॥ ६० ॥

कल्कितादूर्ध्वादि ।—वाभटस्य सुखालेप इति एतैः सम-
 भागैश्चक्षुःसमीपे प्रलेप इति रागोऽक्षिलौहित्यम् ।

पयस्येत्यादि ।—वाभटस्य पयस्या क्षीरकाकोली पत्रं
 तेजपत्रम् । वाभटे सुखोष्णः पथ्य उच्यते इत्यत्र सुखोष्णः शक्रे-
 छत्पर इति पाठः । वातघ्नेत्यादि सुश्रुतस्य । वातघ्नोभद्रदा-
 र्ध्वादिः तेन क्षीरसाधनपरिभाषया सिद्धे पयसि चतुर्गुणे ।
 सर्वकर्ध्वस्विति नस्यपानादिषु ॥ ६१ ॥

शास्यतीति सुश्रुतस्य । शिरामिति ललाटस्यां शिरां मोक्ष-

हृष्टेरतः प्रसादार्थमङ्गुने ऋणु मे शुभे ।
 मेघमृङ्गस्य पत्राणि शिरीषधवयोरपि ॥
 मालत्याश्वापि तुल्यानि मुक्तावैदूर्यमेव च ।
 अजाक्षीरेण संपिष्य तान्ने सप्ताहमावपेत् ॥
 प्रणिधाय तु तद्वर्त्तिं योजयेदङ्गुने भिषक् ॥ ६२ ॥
 खोतोजं विद्रुमं फेणं सागरस्य मनःशिला ।
 मरिचानि च तद्वर्त्तिं कारयेत् पूर्व्ववद्भिषक् ॥ ६३ ॥
 रसाञ्जनं हतं क्षौद्रं तालीशं स्वर्णैरिकम् ।
 गोशकटद्रुससंयुक्तं पिप्प्लोपहतदृष्टये ॥
 नलिनोत्पलकिञ्चल्लं गोशकटद्रुससंयुतम् ।
 गुडिकाञ्जनमेतत् स्याद्दिनरात्रग्रन्थयोर्द्वितम् ॥

येत् दृष्टेञ्चापीत्यन्वयः । हृष्टेरित्यादि ।— सुश्रुतस्य अत इति
 शिराश्वधदाहानन्तरम् । श्वधदाहाभ्यां दोष शेषेण वा कलु-
 षिताया हृष्टेः प्रसादनाय अञ्जनम् । अञ्जन इति अञ्जनद्वयम् ।
 मेघमृङ्गोमेघमृङ्गी पुत्रक्षीवक दक्ष इत्यन्ये । आवपेदिति
 आब्रिय स्यापयेत् ॥ ६२ ॥

खोतोजमित्यादि ।— सुश्रुतस्य खोतोजं रसाञ्जनम् ।
 पूर्व्वेवदिति—छागीक्षीरेण पिप्पा तान्त्रपात्रे सप्ताहं स्थापयेद्वि-
 त्यर्थः ॥ ६३ ॥

रसाञ्जनमित्यादौ ।— गोशकटद्रुसेन वर्त्तिः कार्या ।
 नलिनेत्यादि । नलिनं पद्मं उत्पलं नीलोत्पलं द्वयोः । कि-
 ञ्चल्लं गोशकटद्रुसेति गोशकटद्रुसेन गुडिकाः कार्या इत्याहुः ।
 नदीजेत्यादि सुश्रुतस्य । नदीजं सैन्धवं शङ्खं शङ्खनाभिः शङ्ख-
 स्थाने शिञ्जीति पाठे शिञ्जी हरितमुद्गः अञ्जनं रसाञ्जनम् ।
 गवां यकृत् बुक्कायं शकृदित्यपि पाठान्तरम् ।

कथेत्यादि ।— छागवृत् विदार्य तन्मध्ये पिप्पलीं स्थाप-

न हीजयङ्गुलिकृत्स्न्यथाञ्जनं मनःशिला द्वे च नियेगवां यद्वत् ।

सचन्दनेयं गुडिकाय चाञ्जने प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥

कणाच्छागयस्तन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता ।

अचिराद्भन्ति नक्तान्धं तद्वत् सचौद्रमूषणम् ॥

पचेत्तु गौत्रं हि यद्वत् प्रकल्पितं प्रपूरितं भागधिकाभिरग्निना ।

निषेवितं तदुग्रदञ्जनेन निहन्ति नक्तान्धमसंशयं खलु ॥६४॥

दध्ना निष्टं मरिचं रात्रग्रन्थाञ्जनमुत्तमम् ।

ताम्बूलयुक्तं खद्योतभक्षणञ्च नदर्थक्यत् ॥

शफरीमत्स्यप्रचारोनक्तान्धमञ्जनात् विनिहन्ति ।

तद्द्रामठटङ्गणकर्णमलसैकशोञ्जनान्मधुना ॥

यित्वा उत्स्वेदयेत् । पक्वा उत्स्विन्वा तद्रसपेषितेति उत्स्वे-

दाम्बुना पिष्ट्वा वर्त्तिः कार्थ्येत्यर्थः । तद्वत् सचौद्रमूषणमिति

उषणं मरिचं पूर्ववत् छागयकृत् पिष्टुं विदार्य तन्मध्ये मरिचं

स्थापयित्वा उत्स्वेदयेत् तत आकृष्य उत्स्वेदावशिष्टजलेन

तन्मरिचं संपिष्य वर्त्तिः कार्थ्येत्यर्थः ।

पचेदित्यादि ।— पचेदुत्स्वेदयेत् । गौधं गोधाभवं यकृत्

पिष्यलीपूरणार्थं प्रकल्पितमिति पठितम् । अग्निनेत्यत्र अम्बु-

नेति पाठान्तरे अम्बुना स्वेदनं बोध्यम् । अत्र गोधायकृदूर्ध्व-

पाचितमित्यपि पाठः । निषेवितं यकृदिति तथाभूतं यकृत्

खादितमित्यर्थः । पिष्यलीत्वञ्जनविधिना देयमिति कश्चित् ।

अन्ये तु उत्स्विन्नकणासहितं यकृत्भक्षणविधिना अञ्जनविधया

च विहितं, नक्तान्धं हन्तीत्याहुः अपरस्तु उत्स्विन्नकणा सहितं

यकृदञ्जनविधया निषेवितं सन् नक्तान्धं हन्तीति व्याचक्षते ।

खलु शब्दएवार्थ असंशयमेवेतरर्थः ॥ ६४ ॥

दध्ने तत्रादि बोगः पष्टः । शफरीति ।— शफरीमत्स्यप्र-

न्तर्भूमं दध्ना मधुना सन्धायामञ्जनम् कार्थ्यम् ।

केशराजान्वितं सिद्धं मद्यप्राण्डं हन्ति भक्षितम् ।
न शान्ध्रं नियतं वृष्णी समाहात् पथ्यसेविनाम् ॥ ६५ ॥

त्रिफलाहृतम् ।

त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं कृतं हृतम् ।
तिमिरास्यचिराद्बन्धि पीतमेतन्निशासुखे ॥ ६६ ॥

महात्रिफलाद्यं हृतम् ।

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भङ्गरसस्य च ।
वृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् ॥
अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलकारसन्तथा ।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥
कल्कः कषा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलसुत्यलम् ।
मधुकं क्षीरकाकोलीमधुपर्णीनिदिग्धिका ॥
तत्राधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
ऊर्द्धपानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते ॥
यावन्तोनेत्ररोगास्नान् पानादेवापकर्षति ।
सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्रुतेऽपि च ॥
नक्तान्ध्रे तिमिरे कांचे नीलिकापटत्वावर्द्धे ।

केशराजेतप्रादि ।— रोहितमत्स्यप्रादीना मण्डं केशराजं
दत्त्वा उपदेशात् काष्ठीकेन पक्त्वा भक्ष्यम् ॥ ६५ ॥

इतः परं घृतान्युच्यन्ते ।

त्रिफलेतप्रादौ ।— चतुर्गुणेन त्रिफलाक्वाथेन व्यवहरन्ति
सपयस्कमिति क्षीरं श्लेष्मसमम् ॥ ६६ ॥

महात्रिफलाहृते ।— वृषस्येति वासकस्य पत्ररसः प्रस्थः ।
मधुपर्णी गुडूची । ऊर्द्धपानादि विधिर्भोजनापेक्षया क्षेया ।
वातपित्तकफोद्भूतेषु नेत्ररोगेषु तथा कफ-
वातप्रदूषणात् जातःमहष्टिं मन्ददृष्टिश्चापकर्षतीतिप्रर्थः । तथा

अभिव्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदाबन्धे ॥
 नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ।
 अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् ॥
 स्ववतोवातपित्ताभ्यां सकण्डासन्नदूरदृक् ॥
 गृध्रदृष्टिकरं सद्योवलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 सर्वं नेत्रमयं हन्यात्त्रिफलाद्यं मज्जहृतम् ॥ ६७ ॥
 त्रैफलं हृतम् ।

त्रिफलात्प्रपणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी ।
 प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलाविडङ्गं नागकेशरम् ॥
 नीलोत्पलं शारिवे हे चन्दनं रत्ननीहयम् ।
 कार्ष्णिकैः पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥
 हृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वं नेत्ररुजापहम् ।
 तिमिरं दोषमास्त्रावं कामला काचमर्बुदम् ॥
 वीसर्पं प्रदरं कण्डुं रक्तं श्लयथुमेव च ।
 खालित्यं पलितञ्चैव केशानां पतनन्तथा ॥
 विषमश्वरमर्षाणि शुक्रश्याशु व्यपोहति ।
 अन्ये च वृहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः ॥
 तान् सर्वान्नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
 नचैवास्त्रात् परं किञ्चिदृषिभिः काश्यपादिभिः ॥
 दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात्त्रैफलं हृतम् ॥ ६८ ॥

वातपित्ताभ्यां स्ववतश्चक्षुषः पथ्यमिति शेषः । तथा कण्डासन्न-
 दूरदृक् यः तस्यापि गृध्रतुल्यदृष्टिकारकमिति सोपस्करं व्या-
 ख्येयम् । पुनः सर्वं नेत्रमयं हरतेऽथ कथनं सर्वं नेत्रामयहर-
 णस्यावश्यकोपदर्शनार्थमिति ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

त्रिफलेत्यादि । त्रिगुणं त्रिफलारसमिति हृतप्रस्थविशेष-

त्रिफलादृतम् ।

फलत्रिकाभीरुकषायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकस्य युक्तम् ।

सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागं हन्यान्निदोषं तिमिरं प्रष्टुम् ॥६१॥

भङ्गराजाद्यं तैलम् ।

भङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ।

तैलस्य गुडवं पक्वं सद्योदृष्टिं प्रसादयेत् ॥

नस्याद्वलीपलितघ्नं मासेनैतन्नसंशयः ।

गवां शकत्क्वाथविपक्वमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्ततः ॥

एतं हितं केवलमेव पैत्तिके तथाश्च तैलं पबनाद्गुल्फयोः ॥७०॥

गान् । विषमध्वरमर्माणीति विषमज्वरस्तथा मर्माणीति शेषः ॥ ६८ ॥

फलत्रिकेत्यादौ ।— अभीरु शतमूली तत्र फलत्रिकस्य क्वाथः शतमूल्यास्तु स्वरस इत्यर्थः । सममिति साध्वित्यर्थः । उक्तं हि मेदिनीकारकोषे सर्वं साधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवदिति । अन्ये तु सममिति सहाय्ये यथोक्तकषायादिना सह सिद्धमित्यर्थ इत्याहुः ॥ ६९ ॥

गवामित्यादि सुश्रुतस्य । गवां शकत् क्वाथविपक्वमिति गोशकतः क्वाथोत्राष्टगुणाम्बुना कार्यः सद्योदृष्टुं देयमिति परिभाषा व्यवहारवाविता । एतं हि केवलमिति केवलमित्यसंस्कृतम् । नस्तत इति इहापि सम्बध्यते । अश्चतैलञ्च सुश्रुते वातव्याधायुक्तं काष्ठिंश्चित् सुश्रुतपुरुके एतं हितं केवलमेव पैत्तिक इत्यस्यानन्तरं अजाविशं यन्मधुरैर्विपाचितम् । तैलं स्थिरादौ मधुरे च यत्गण इति पाठो दृश्यते सच पाठस्तथाविधाकारपुरुकेषु न दृश्यते टीकाकृद्भिश्च न व्याख्यातः तथा संग्रहकृद्भिश्च न प्रामाणिकैर्लिखित इति क्त्वा अनार्थ इति शेषः ॥ ७० ॥

वृषबल्लभं तैलं दृढञ्च ।

जीवकर्णभक्तौ मेदे द्राक्षांशुमतीनिदिग्धिका दृष्टती ।

मधुकं बला विडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा रास्त्रा ॥

नीलोत्पलं शदंष्ट्राप्रपौण्डरीकं पुनर्नवालावणम् ।

पिप्यत्याः सर्वैरां भागैश्चांशिकैः पित्तैः ॥

तैलं वा यद्वि वा सर्पिर्दन्त्वा क्षीरं चतुर्गणं पक्वम् ।

आत्रेय निम्बितमिदं तैलं वृषबल्लभं सिद्धम् ॥

तिमिरं पटलं काचं नक्ताम्यं चार्बुदन्तथाम्यञ्च ।

श्लेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति नीलिकाव्यङ्गम् ॥

मुखनासादोर्गन्धं पलितञ्चाकालजं हनुसाम्भम् ।

कासं ध्वासं शोषं चिक्कां सान्द्रं तथात्ययं नेत्रे ॥

मुखजैह्वारमर्द्धभेदं रोगं वाङ्मयहं शिरःसन्धम् ।

रोगानशोर्द्धजत्राः सर्वानचिरेण नाशयति ॥

नस्यार्थं कुडवं तैलं पक्वञ्च वृषबल्लभे ।

अक्षांशैः शाणिकैः कल्करन्ये भङ्गादितैजवत् ॥

अभिजित तैजम् । दृष्टिनेषु ।

तैजस्य पचेत् कुडवं मधुस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।

आमलकस्वरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संवृतम् ॥

जीवकेत्यादौ ।— अंशुमती शालपर्णी अक्षांशिकैरिति
अक्षः कर्षसास्यांशश्चतुर्थभागः साधकचतुष्टयम् । तेन शाणि-
कैरित्यर्थः, तेन सर्वे मिलित्वा द्वादशभाषिकाधिकं पलं भवति
अनेन तैलकुडवः साध्यः नस्यार्थं तैलकुडवः पच्यत इति संप्र-
दायः कुडवश्चाटौ पलानि नच कल्कस्तु स्नेहपादिक इत्यनेन
विरोधः कल्कपलेनापि तैलकुडवपाकदर्शनात् तथा पूर्वोक्त-
बङ्गराज तैले तथा वक्ष्यताशाभिजितनाम्नि तैले च किञ्चि-
अक्षांशिकैरिति कार्षिकैः अग्निं पचे कल्कस्य वङ्गत्वात् तैल-

कृत्वाभिजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्मुनिप्रोक्तम् ।

विमलां कुरुते दृष्टिं तष्टामप्यानयेत्तथा ॥ ७१ ॥

अग्ने तु छेदनीयं स्यात् कृष्णप्राप्तं भवेद्दृशदा ।

वडिशविद्वसुन्धस्य त्रिभागश्चात्र वर्जयेत् ॥ ७२ ॥

पिप्पलीत्रिफलालाक्षाालौहचूर्णं ससैन्धवम् ।

भङ्गराजरसे पिष्टं गुडिकाञ्जनमिष्यते ॥

अग्ने सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तदर्जुनम् ।

अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥

पुष्पाख्यतार्क्ष्यजसितोदधिफेणशङ्ख-

सिन्धूत्यगैरिकशिलाभरिचैः समाश्रैः ।

पिष्टैश्च माक्षिकरसेन रसक्रियेयं

हन्यग्नेकाचतिमिरार्जनवत्तं रोगान् ॥

कौम्भस्य सर्पिषः पानैर्विरेकालेपमेचनैः ।

प्रत्यः साध्यः व्यवहारस्तु पूर्वोऽथैव । यदि वा सर्पिरिति पैत्तिके
तिमिरे सर्पिः पक्तयं दृष्टिभ्रंशिति दृष्टिमण्डलरोगेषु ॥ ७१ ॥

अग्नेत्विति अग्ने आमो इति ख्यातोऽक्षिरोगविशेषः ।
अग्नेच्छेदनीयमिति मण्डलाग्रे येति शेषः । समुच्चस्येति सूच्य-
ग्रेयेति शेषः सूच्यग्रेण समुच्चस्य उत्तोल्य अनन्तरम् । वडि-
शेन विद्धा मण्डलाग्रेण छेदयेदित्यर्थः । त्रिभागमिति तृतीय-
भागं कनीनिकां वर्जयेदित्यर्थः । उक्तं हि रक्षन् कनीनिकां
क्षिन्द्याच्चतुर्भागावशेषितमिति ॥ ७२ ॥

पिप्पलीत्यादि ।—भङ्गराजरसेनैव पेषणमञ्जनश्चेत्याहुः ।
गुडिकाञ्जनं वर्त्तिरित्यर्थः । अजकाक्षिरोगभेदः । पुष्पाख्ये-
त्यादि ।—पुष्पाख्यं पुष्पकाशीशं तार्क्ष्यजं रसाञ्जनं सिता
शर्करा शङ्खः शङ्खनाभिः गैरिकशिला गैरिकमेवेति श्रीकण्ठः ।
माक्षिकरसेनेति मधूरूपद्रवेषु । रसक्रियेयमिति एतत् सर्वं

स्वादुशीतैः प्रथमयेत् शुक्ति कामञ्जनैस्ततः ।

प्रवालमुक्तावैदुर्व्यशङ्कस्तटिकचन्दनम् ॥

सुवर्णरजतं चौद्रमञ्जनं शुक्तिकापहम् ।

शङ्खः चौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ॥

सितयाणवफेणो वा पृथगञ्जनमर्जने ॥

शुक्लजेषु ।

पैत्रं विधिमशेषेण कुम्भा र्ज्जुनशान्तये :

वैदेहीसितमरिचं सैन्धवं नागरं समम् ॥

मातुलङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम् ॥ ७३ ॥

भित्तवोपनाहं कफजं पिप्यलीमधुसैन्धवैः ।

विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥

चूर्णं प्रचुरतरमधुना समालोक्ष्य वंशमलिकायां स्थाप्यमेतत्
रसक्रियाविधानं वदन्ति । अतएव पिष्टं चौद्रेण चालोक्ष्य
दूतग्राहिं वचनमपि पठन्ति ।

कौम्भस्येत्यादि ।— कौम्भं सर्पिर्दशवर्षस्थितं इतम् । प्रवा-
लेत्यादि ।— चौद्रेण पेषणमञ्जनञ्च । पैत्रं विधिमिति पिप्ता-
भिष्यन्दोक्तविधिं उक्तं हि पिप्ताभिष्यन्द्यमनाविधिर्ज्जनशा-
न्तिक्रदिति ।

वैदेहीत्यादि ।— वैदेही पिप्यली सितमरिचं शोभाञ्जन-
बीजम् । इति शुक्लजेषु ॥ ७३ ॥

भित्तवोत्यादि ।— सुश्रुतस्य भित्तवोति व्रीहिसुखेनेति शेषः ।
यद्यप्युपनाहं केवलं कफज एव तथापि कफजमिति स्वरूपपरं
ज्ञेयम् । पिप्यलीमधुसैन्धवेरिच्यनन्तरं प्रतिसारणमिति शेषः
अत्र लेखनान्तरं प्रतिसारणं ज्ञेयम् । उक्तं हि वामटे उपनाहं
भिषक् स्वित्त्वं भित्तवं व्रीहिसुखेन तु । लेखयेत् मण्डलाग्रेण

पथ्याक्षधात्रीफलमध्यबीजैस्त्रिद्व्येकभागैर्बिन्दधीन वर्त्तिम् ।
तथाञ्जयेदश्रुमति प्रगाढमच्छोर्हरेत् कष्टमपि प्रकोपम् ॥७४॥
सन्धिजेषु ।

स्त्रावेषु त्रिफलाक्वाथं यथादोषं प्रयोजयेत् ।
क्षौद्रेणान्जयेन पिप्ल्या मिश्रं विधेच्छिरां नथा ॥
त्रिफलाञ्जतकाशीशसैन्धवैः सरसाञ्जनैः ।
रसक्रिया क्रिमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम् ॥ ७५ ॥
स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीष्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ।
शिलैलानतसिन्धुतैः सक्षौद्रेः प्रतिसारयेत् ॥

ततश्च प्रतिसारयेदिति । अन्ये तु भेदनप्रतिसारणाभ्यां अश्रमे
लेखनं प्रच्छन्नञ्च देयमित्याहुः ।

पथ्येत्यादौ ।—फलमध्यबीजपदं पथ्यादिभिः प्रत्येकं सम्ब-
ध्यते । त्रिद्व्येकभागैरिति पथ्याबीजादिषु यथाक्रमं योज्यं अत्र
पानीयेन पेषणं मधुना त्वञ्जनमिति व्यवहरन्ति ॥ ७४ ॥

स्त्रावेधित्यादौ ।—प्रयोजयेदिति पिवेत् । यथादोषमिति
क्षौद्रेण पित्तरक्ते षान्जयेन वाते पित्ते रक्ते च पिप्ल्यातु
कफे । एभिरप्रशमे शिराव्यध इति ।

त्रिफलेत्यादि सञ्श्रुतस्य । त्रिफलाक्वाथगोमूत्रे मिलित्वा
पलचतुष्टये काशीशसैन्धव रसाञ्जनं पलमानं प्रक्षिप्य पुनः
पाकेन घनतामापाद्य रसक्रिया विधेया । किन्तु काशीशरसा-
ञ्जनापेक्षया सैन्धवमल्पमानं व्यवहरन्ति दृष्ट्वाः । अत्रस्थाने
तुल्येति निश्चलः पठति । तन्मते त्रिफलाक्वाथस्यैव .पलचतुष्टयं
किन्तु सञ्श्रुते बद्धपुस्तकेषु च अत्रपाठ एव दृश्यते । भिन्ने
स्यात् प्रतिसारणमिति रसाञ्जनचूर्णमधुभ्यामेव प्रतिसारणं
ज्ञेयम् । इति सन्धिजेषु ॥ ७५ ॥

प्रतिसार्याञ्जनैरिति अञ्जनैः कञ्जबैः । रोचनेत्यादि ।—

रज्ज्वनमधुभ्याश्च भिन्नां वा शस्त्रकर्षवित् १
 प्रति सार्धं त्रनेत्र्यं ज्ञायादुष्णोर्दीपशिषोद्भवैः ॥
 स्वेदयेद्दृष्ट्यापुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ।
 रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्यत्यः क्षौद्रमेव च ॥
 प्रतिसारणमेकैकं भिन्नेन गण इष्यते ।
 निमिषे नासया पेयं सर्पिस्त्रेण च पूरणम् ॥
 स्वेदयित्वा विषग्रन्थिं छिद्राप्यस्य निराश्रयम् ।
 पक्कं भित्त्वा तु बद्धेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥ ७६ ॥
 वर्त्मानलेषं बद्धयस्तद्विच्छोषितमोक्षणम् ।
 पुनः पुनर्विरेकश्च पित्तरोगातुरोभजेत् ॥
 पित्तं त्निग्धोवमेत् पूर्वं शिराव्यधं श्रुतेऽहजि ।
 शिलारसाञ्जनव्याघ्रगोपित्तैश्चक्षुरञ्जयेत् ॥
 हरितालपचादाबसुरसारसपेषितम् ।

सुश्रुतस्य । क्षारो यवक्षारः रोचनादिषु प्रत्येकं क्षौद्रयोगः ।
 प्रतिसारणमिह त्रणसुखे दानं नतु वर्षणम् ।

निमेष इत्यादौ ।— सर्पिस्त्रिफलासिद्धिमिति केचित् ।
 अन्येत्वपक्कमित्याहः । पूरणमिति तेन सर्पिषा चक्षुःपूरणमि-
 त्यर्थः । स्वेदयित्वेत्यादौ । विषग्रन्थिमिति विषवर्त्माख्याक्षिरो-
 गम् । निराश्रयमिति आश्रयः स्तोत्रकः निरवाश्रयं यथा स्या-
 न्नत्रा भित्त्वेत्यर्थः । अन्येऽप्याश्रये सति व्याधेरस्य पुनः सम्भ-
 वात् । उक्तं हि विषग्रन्थिं तथा भिन्नात् यथास्यान्नाश्रयः क-
 चित् । पुनः प्रवर्द्धते यस्यादल्पेयस्याश्रये स्मित इति ॥ ७६ ॥

वर्जित्वादिना पित्तरोगचिकित्सायामाह वर्त्मानलेषमिति कर्त्त-
 यशाखोटकादिपत्रेण वर्त्मानवर्षणम् । पित्तलक्षणस्य पूर्वमेवोक्तं
 वाभटेनतु कुट्टणकादीनामष्टादशानां पित्ताख्या कृता । यथा
 एतेऽष्टादश पित्ताख्यादीर्षकालानुबन्धिन इति ।

अभया रसपिष्टं वा तगरं पित्तनाशनम् ॥
 भावितं बसस्त्रेण सञ्ज्ञेहं देवदारु च ।
 काकमाचीफलैकैश्च द्रव्ययुक्तेन बुद्धिमान् ॥
 धूपयेत् पित्तरोगान्तं पतन्ति क्रिमयोच्चिरात् ॥ ७७ ॥
 रसाञ्जनं सर्जरसोजातीपुष्पं मनःशिला ।
 समुद्रफेणोद्भवथं गैरिकं मरिचानि च ॥
 एतत् समाशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नवर्त्मनि ।
 अञ्जनं छेदकण्डुघ्नं पक्ष्मणाशु प्ररोहणम् ॥
 मसकास्थि चुलुक्यास्तु तुषोदबवणान्वितम् ।
 ताम्रपात्रेऽञ्जनं दृष्टं पित्ते प्रक्लिन्नवर्त्मनि ॥
 ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धुस्थं मरिचान्वितम् ।
 आरणालेन संरुष्टमञ्जनं पित्तनाशनम् ॥ ७८ ॥

पित्तीत्वग्राहौ ।— स्वेदोपि बोधो बमनाङ्गत्वात् शिरा
 लालाटी । शिलेत्यादौ ।— गोपित्तस्याप्राप्तौ गोरौचनया
 सर्वत्र व्यवहारः । हरितालेत्यादौ ।— सुरसारस पेषित-
 मिति सुरसा पर्णशभेदः सुरहि मङ्गोतिथोके । प्रतिसारणमे-
 तत् । अभयेत्यादौ । तगरं तगरपादुका । भावितमित्यादौ ।
 सञ्ज्ञेहोष्टं चक्षुष्यत्वात् एतदपि प्रतिसारणम् । काकमाची-
 त्यादौ । फलमेकमेव द्रव्यशुद्धं धूपार्थम् । धूपनं चक्षुर्व्यास-
 साञ्छाद्य कार्थम् । अन्ये तु एकेन केवलेन भावनादिरहितेन
 धूपनमित्याहुः ॥ ७७ ॥

रसाञ्जनमित्यादौ ।— सर्जरसो यक्षधूपः अत्र पेषणं
 मधुनैव । मसकास्थितयादौ ।— चुलुकी शिशुमारः तस्य मस-
 कास्थि तुषोदकं काञ्जिकम् । ताम्र द्रव्यादौ ।— गुहा दन्त्रि-
 यणी तस्या मूलं ताम्रपात्रे सप्ताहं वर्षयेदिति ज्ञेयम् । अन्ये
 तु गुहास्थाने स्रुहेति पठित्वा स्रुहामूलमाहुः । तच्च प्रचा-

हरिद्रे त्रिफला लोभ्रं मधुकं रक्तचन्दनम् ।
 शङ्कराजरसे पिष्ट्वा घर्षयेद्बोहभाजने ॥
 तथा तान्ने च सप्ताहं कृत्वा वर्त्तिं रजोऽथवा ।
 पिच्छिटी धूमदर्शी च तिमिरोपहतेक्षयः ॥
 प्रतर्निश्चञ्चयेन्नित्यं सर्व्वेनेत्रामयापहम् ॥ ७१ ॥
 चूर्णाञ्जनम् ।

सञ्चिष्ठामधुकोतलोदधिकाफत्वक्सेथ्यगोरोचनाः ।
 मांसीचन्दनशङ्खपत्रगिरिखत्तालीशपुष्पाञ्जनैः ॥
 सर्व्वैरेव समांशमञ्जनमिदं शस्तं सदा चक्षुषोः ।
 कण्डुक्लेदमलासुशोभितरुजापित्वाऽर्धशुक्रापहम् ॥ ८० ॥
 तुल्यकस्य पक्षं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।
 त्रिंशता काञ्चिकपत्रैः पिष्ट्वा तान्ने निधापयेत् ॥
 पित्तानपित्तान् कुरुते बद्धयधोत्थितानपि ।
 तत्वेकेनोपदेहाश्रुकण्डूशोथांश्च नाशयेत् ॥ ८१ ॥

खनेन क्षोररहितं कृत्वा अन्नमपिवा प्रयोज्यमिति वदन्ति
 व्यवहारस्तु पूर्व्वेषोव ॥ ७८ ॥

हरिद्रेतरादौ ।— तथेतर्पनेन तान्त्रपात्रे सप्ताहं घर्षये-
 दिति योज्यम् । अन्ये तु तथा तान्ने चति विकल्पार्थमेतत्
 यचनं न समुच्चयार्थः तेन बोहभाजने तान्ने भाजने वा घर्षये-
 दित्याहुः । रजोऽथवेति एतेन चूर्णाञ्जनमप्युपदिशन्ति ॥

सञ्चिष्ठेत्यादौ ।— उदविक्रमः रसुद्रफेणः सेव्यसुशीरं पक्षं
 तमाशुपत्रं तेजपत्रमित्यन्ये पुष्पं पुष्पकाशीशं अञ्जनं रसाञ्जनं
 तालीशपत्राञ्जनैरिहपि पाठः वर्त्तिरियं चूर्णाञ्जनं वा ॥ ८० ॥

तुल्यकेत्यानि ।— बाभटस्य श्वेतमरिचानि शोभञ्जान
 बीजानि विंशतिरित्याहुतिमानात् उपदेहः पिष्टोद्धिया ॥ ८१ ॥

यायः पक्ष्मोपरोवस्तु रोमोद्धरणलक्ष्यैः ।
 वर्त्मन्यपचितं लेख्यं श्राय्यमुत्क्षिप्तशोणितम् ॥
 प्रवृद्धान्तर्मुखं रोम सक्षिप्तोरुद्धरेच्छनैः ।
 सन्दंशेनोद्धरेद्दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥
 रक्षन्निदं दहेत् पक्ष्मा तप्तहेमशलाकाया ।
 पक्ष्मरोगे पुनर्नैवं कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ ८२ ॥
 उत्सङ्गिनी बद्धलकर्द्दमवर्त्मनी च
 श्यावश्च यच्च पठितं त्विह बद्धवर्त्म ।
 क्षिचश्च पोथकिद्युतं त्विह वर्त्म यच्च
 कुम्भीकिनी च सहशर्करयाबलेख्याः ॥
 श्लेष्मोपनाहनगणौ च विषश्च भेद्यो-
 ग्रस्थिश्च यः क्रिमिहतोऽञ्जननामिका च ।
 हतसैन्धवचूर्णेन कफानाहं पुनः पुनः ॥

याय इत्यादौ ।—रोमोद्धरणलक्ष्यैरित्यनन्तरं कर्म्मभि-
 रिति शेषः पक्ष्मोपरोवोरोमोद्धरणलक्ष्यैः कर्म्मभिर्यायः
 यापनीयः लक्ष्यैरित्यत्र लेख्यैरित्यपि पाठान्तरम् । वर्त्मा-
 न्यपचितमिति पक्ष्मलोमेति शेषः ।

केनप्रकारेणोद्धरेदित्याह संदंशेनेत्यादि । दृष्ट्यां पक्ष्मरो-
 माणीत्यत्र दृष्ट्या पक्ष्मरोमाणीत्यपि पाठान्तरम् । रक्षन्नि-
 त्यादौ ।—पक्ष्मेति पक्ष्मस्थानं उक्तं हि पक्ष्मरोगे हृते नास्ति
 दाहं तत्स्थानके भिषक् । तप्तया हेमसूच्या तु बुद्ध्याज्ञाप्यभ-
 बाष्टकमिति ॥ ८२ ॥

दूदानो नेत्ररोगेषु मध्येषु ये च लेख्या ये च भेद्यास्तानाह
 उत्सङ्गिनीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । बद्धलकर्द्दमवर्त्मनी चेति
 बद्धलवर्त्मकर्द्दमवर्त्मचेत्यर्थः । श्याववर्त्म श्यावश्चेति तथा क्षि-
 चश्च क्षिचश्च वर्त्म । विषमिति विषग्रन्थि ।

विलिखे मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥ ८३ ॥
 पटोलामञ्जुकायैराश्रोतनविधिर्हितः ।
 फणिज्ज्वकरसोनस्य रसैः पोथकिनाशनः ॥ ८४ ॥
 आनाहपिडङ्गां स्विन्नां तिर्यग्भित्त्वाग्निना दहेत् ।
 अर्शस्तथा वर्मनाम्ना शुष्कार्शोऽर्बुदमेव च ॥
 मण्डलाग्रेण तोष्णेन मूले छिन्द्याद्भिषक् शनैः ॥ ८५ ॥
 वर्मजेषु ।

सिन्धुत्वपिप्यलीकुष्ठपर्णिनीतिफलारसैः ।
 सुरामण्डेन वर्त्तिः स्यात् स्त्रेष्वाभिष्यन्दनाशिनी ॥
 पोथकी वस्त्रोपरोवक्रिमिग्रन्यिकद्वरणके ॥ ८६ ॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

दृतेत्यादि ।— दृतमिश्रसैन्धवचूर्णेन विलिखेत् । प्रतिसा-
 रयेत् । मण्डलाग्रेण तु प्रच्छयेदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

पोथकीचिकित्साभाह पटोलेत्यादि-फणिज्ज्वकः पर्णासः ।
 रसैरित्यनन्तरं पिष्ट इति शेषः । फणिज्ज्वकपत्रं रसोनस्य
 रसैः पिष्टमाश्रोतनमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

आनाहपिडङ्गामित्यादौ दहेदिति केदः । अर्शःप्रभृती-
 नान्तु छिन्द्यादित्यनेनान्वयः ॥ ८५ ॥

सिन्धुत्वेत्यादौ ।— चतस्रः पर्णिन्यो गृह्यन्ते विशेषादि-
 त्याहुः । सिन्धुत्यादीनां प्रतेप्रकं समं चूर्णं गृहीत्वा त्रिफला-
 रसेन भावयित्वा सुरामण्डेन वर्त्तिः कार्येत्यर्थः ॥ ८६ ॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

अथ शिरोरोगाधिकारः ।

वातिके शिरसोरोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।
 पानान्मुपनाहंश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १ ॥
 कुष्ठमेरण्डमूलाश्च लेपात् काष्ठीकपेषितम् ।
 शिरोऽग्निं नाशयत्याशु पुष्पं वा मुचुकुन्दजम् ॥
 पञ्चमूलीन्वृतं क्षीरं नस्यं दद्याच्छि रोगदे ॥ २ ॥
 आशिरोऽथायतश्चर्मै कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।
 तेनावेद्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥
 निम्बबस्योपविष्टस्य तैलैरुष्णैः प्रपूरयेत् ।
 धारयेद्धारुजः शान्तेर्यामं यामार्हुमेव वा ।
 शिरोऽस्तिर्जयत्येषा शिरोरोगं मरुद्भवम् ॥

शिरःसंश्रितं कुर्यान्नासानयनगतरागाणां चिकित्सितांक्ता
 सम्प्रति तदाश्रयस्य शिरसोरोगाणां चिकित्सायाश्च वातिक
 पूतग्रादि । स्वेदोऽत्र वातहरद्रव्यकृतस्वरसादिभिः । उपनाहः
 स्वेदविशेषः अन्ये उपनाहं शिरोवस्तिभेदमाहः । येन मस्तिष्क
 उच्यते तन्त्वान्तरे हि मस्तिष्क उपनाहः । शिरोवस्तिविशेष-
 त्वेनोक्तः । यथा मस्तिष्केऽष्टाङ्गुलं पट्टं वसती तु द्वादशाङ्गुल-
 मिति । मुचुकुन्देर्हसिह इति निम्बलः किन्तु पश्चिमे स्थानाम-
 स्थान एव ॥ १ ॥

पञ्चमूली वातपैत्तिके खल्पा वातकफे तु महती ॥ २ ॥

आशिरोऽथायतमिति यावता चर्मणा शिरोवेष्टनं भवति
 तावन्मानं चर्मै ग्राह्यमित्यर्थः । तैलैरिति यथाविधि साधितैः
 पूरयेदित्यङ्गुलीच्छयेन घृतमिति तन्त्वान्तर दर्शनात् धारुजः
 शान्धै धारयेदिति वाते यामं पैत्तिके यामार्हुं कफे वक्ष्यमाण
 पद्ममात्रः शतानीतग्रादि वचनं भिन्नकर्तृकत्वान्मतभेदाविरुद्धं

हनुमन्वादि कर्णातिमर्दितं सूङ्गकम्पनम् ।
 तैलेनापूर्य्य सूङ्गानं पञ्चमात्राशतानि च ॥
 तिष्ठेत् श्लेष्मिणि पित्तेऽप्यै दश वाते शिरोगदी ।
 एव एव त्रिवि. कार्य्यतया कर्णातिपुरणे ॥ ३ ॥
 पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीतलेपाः सनावनाः ।
 जीवनीयानि सर्पीषि पानान्त्रयापि पित्तनुत् ॥
 पित्तात्मके शिरोरोगे श्लिग्धं सम्यक् विरेचयेत् ।
 अङ्गोकातिफलेषु णं रसेः क्षीरैर्घृतेरपि ॥
 शतधौतघृताभ्यङ्गः शीतवातादिसेवनम् ॥ ४ ॥
 शीतस्पर्शाश्च संसेव्याः सदा दाहार्त्तिशान्तये ।
 चन्दनाशोरयथाह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ॥
 क्षारपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छतैर्वा परिषेचनम् ।

बोध्यम् । मात्रात्त निमेषोन्मेषादिः । उक्तं हि निमेषोन्मेषयो
 पुंसां स्फोटनं वापि चाङ्गुलेः । अक्षरस्य लघोर्जापि मात्रा-
 सूच्चारणं भवेदिति । व्यवहारस्तु कुटिकयेति । कफजे तु शिरो-
 वस्तिर्न स्यादभिरजिते कफे वातस्य चानुबन्धे सति श्लेयः ।
 केवल कफे तस्यानौचित्यात् । विविरिति मात्रारूपः ॥ ३ ॥

पैत्त इत्यादौ ।— शीता इति सेकलेपयोर्विशेषणम् ।
 जीवनीयानि सर्पीषीति जीवनीयदशकक्षाथकल्कसाधितानि ।
 सूङ्गिकेत्यादि अङ्गोके वुरसौ त्रिशू र्णप्रक्षेपाद्विरेककारकौ श्लेयी
 त्रिफला काथस्तु स्वतएवेत्याहुः । क्षीरघृते चापि त्रिघृतादि
 सिद्धे विरेके । शतधौतघृताभ्यङ्गेति शतधौतेन घृतेन शिरसोऽभ्यङ्गो
 श्लेयः उक्तं हि सर्पिपः शतधौतस्य शिरसि धारणं हितमिति ॥ ४ ॥

शीतस्पर्शा इत्यादि ।— शीतस्पर्शाः कुमुदोत्पलपद्मादयः ।
 चन्दनाद्यादौ ।— व्याघ्रनखोन्खभेदः । शृतेरिति चन्दनादि

अणालविसयालूकचन्दनोत्पलकेशरैः ॥
 त्रिग्वधोतैः शिरोदिह्यान्तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ५ ॥
 यथाहचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं हितम् ।
 नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैर्वापि पित्तजे ॥ ६ ॥
 त्वक्पत्रशर्करारास्नानावनं तण्डुलाश्लुना ।
 क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं रसा वा जाङ्गलाः शुभाः ॥
 रक्तजे पित्तवत् सर्वं भोजनालेपसेचनम् ॥ ७ ॥
 शीतोष्णयोश्च व्यत्यासोविशेषोरक्तमोक्षणम् ॥ ८ ॥
 कफजे बहुनं स्त्रेशोश्चोष्णैः पाचनात्मकैः ।

काथैः । अथेतु चन्दनादिभृतैः क्षीरैरित्याहुः । अणाले-
 त्यादौ ।—विसं बालहणालम् । उत्पलकेशरं किञ्चल्लं त्रिग्व-
 धोतैः त्रिग्वधत्वं घृतयोगात् । तद्वदित्यनेन घृतयोगात् त्रिग्वध-
 मतिदिशन्ति ॥ ५ ॥

यष्टाहृत्यादौ ।—अनन्ता अनन्तमूलं एषां कल्केन
 चतुर्गुणक्षीरेण घृतं पक्त्वथं एवं शर्करा द्राक्षा यष्टिमधुकल्केन
 चतुर्गुणक्षीरेण घृतान्तरं पक्त्वथमित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वक्पत्रेत्यादि ।—त्वक्पत्रं तेजपत्रम् । क्षीरसर्पि-
 रित्यादि । सुश्रुतस्य । क्षीरोत्थं सर्पिः क्षीरसर्पिः । शुभाइति
 सद्वस्काः । जाङ्गलाः शुभाइत्यत्र जाङ्गलाण्डजा इति पाठ-
 न्तरं तन्वान्तरे तथाविधाकारसुश्रुतादिपुस्तकेष्वदर्शनात्
 उपक्षेपीयमिति ॥ ७ ॥

शीतोष्णयोश्च व्यत्यास इति ।—शीतां क्रियां कृत्वा उष्णा
 उष्णाञ्च कृत्वा शीतेत्यर्थः । रक्तजेऽप्येतदुष्णक्रियाविधानं यद्यपि
 हेतुप्रत्यनीकं न भवति तथापि व्याधिप्रभावात् व्याधिप्रत्य-
 नीकत्वमस्य बोध्यम् ॥ ८ ॥

कफजइत्यादौ ।—पाचनात्मकैरिति आमकफपाचनस्व-

तीक्ष्णवपीडाधूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवडाहिताः ॥
 स्वच्छं पाययेत् सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः ।
 मधुकसारेण शिरः स्विन्नश्चास्य विरेचयेत् ॥ ९ ॥
 कृष्णाद्गुण्ठीमधुकशताहोत्पलपान्तलैः ।
 जलपिटैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥
 देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ।
 लेपः काञ्चिकसंपिष्टसैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत् ।
 सन्निपातभवे कार्थी दोषत्रयहरी क्रिया ॥
 सर्पिःपानं विशेषेण पुराणन्वादिशन्ति हि ॥ १० ॥
 त्वि ऋतुकपुष्कररजनीजीवकतुरङ्गगन्धानाम् ।
 क्वाथः शिरोऽर्त्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥ ११ ॥
 नागरकल्कमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ।
 नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ १२ ॥
 नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं शिरोरुजायां सहतः प्रदेहः ।

भावैर्भेषजैर्दृशस्त्रलादिभिः । पाययेत् सर्पिः पुराणमिति पुरा-
 णस्य सर्पिषः कालप्ररुषक्षतसंस्कारात् कफहरत्वं बोध्यम् ।
 किम्बा कफजे पुराणे वातानुबन्धे विधेयम् । मधुकसारेण मधु-
 ककाष्ठसारवृणैः उष्णोदकेनालोढितेन अषपीडः कार्थ्यः ;

कृष्णोत्थादौ । पाकलं कुष्ठम् । देवदार्वीत्यादौ ।— नलदं
 मांसी । सर्पिःपानं पुरातनमिति पीयते इति पानं कर्ष्मणि
 अनट् तदेव पुराणमिति विशेषणं गृह्यते ॥ ९ ॥ १० ॥

त्विऋतुकेत्यादौ ।— जीवकः पीतशालः शिरोऽर्त्तिजाल-
 मिति नानादोषजं शिरोरोगम् । द्रव्याणां तीक्ष्णवीर्यत्वात्
 पित्तजं विहाय योज्यायां योग इत्येक ॥ ११ ॥

नागरेत्यादौ ।— गव्यदुग्धं पल्लैकं शुण्ठी चूर्णं माषकत्रयं
 प्रक्षिप्य नासया पेशमिति वृद्धाः ॥ १२ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारकुष्ठं यद्याहमेलाकमलोत्पले च ॥
शिरोरजायां सद्यः प्रदेशोलोचैरकापक्ककचोरकैश्च ॥ १३ ॥

शताह्वाद्यं तैलम् ।

शताह्वैरण्डम्लोप्रावक्ताव्याघ्रीफलैः शृतम् ।

तैलं नस्यं मरुत्संघातिमिरोद्धगदापहम् ॥ १४ ॥

जीवकाद्यं तैलम् ।

जीवकर्षभकौ द्राक्षासितायष्टीबलोत्पलैः ।

तैलं नस्यं पयः पक्कं वातपित्तशिरोगदे ॥ १५ ॥

वृहज्जीवकाद्यं तैलम् ।

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधुकं मधुकं बला ।

मेलोत्पलं चन्दनञ्च विदारीशर्करा तथा ॥

तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे ।

जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्द्धस्य रसेन तु ॥

सिद्धमेतद्गुणैश्च तैलमर्द्धावभेदकम् ।

वाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलश्लुण्ठिकाम् ॥

नतेत्यादि ।— नतं तगरपादिका तदभावे शियालीछो-
परः प्रपौण्डरिकेतप्रादौ । लोहमगुरुः एरका होगलः चोरकं
चोरपुयो प्रपौण्डरिकादिशोरकान्त एकोयोगः निश्चलस्तु
उत्पलान्त एकोयोगः लोहेतप्राद्यपरइतप्राद्यपरइतप्राह ।
तत्र द्वात्रिंशत्प्रदक्षापेक्षया प्रदेशाधिकप्रसूतात् ॥ १३ ॥

शताह्वैतप्रादौ ।— उग्रा वचा वक्त्रं तगरपादिका व्याघ्री
कण्टकारी तस्या फलं फलमिति मदनफलमितपन्थे ॥ १४ ॥

जीवकाद्यतैले पयः पक्कमिति चतुर्गुणदुग्धे सिद्धम् ॥ १५ ॥

वृहज्जीवकाद्यतैले मधुकं मधुकस्य पुष्पं फलं वा जाङ्गल-
मांसं हरिणादिमांसं तस्य तुलार्द्धस्य रसेनेति तुलाद्रुथे जल-
द्रोण इति वचनात् तुलार्द्धं मांसैः कुट्टो गजलं दत्त्वा पादशो-

पातिकं पैतिकञ्चैव शीघ्ररोगं नियच्छति ।

दन्तचालं शिरश्चलमर्हितञ्चापकर्षति ॥ १६ ॥

षड्विन्दुतैलम् ।

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्ति रास्ना सह सैन्धवञ्च ।

भङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च विशौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥

पार्श्वं पयसंलविमिश्रितञ्च चतुर्गुणे भङ्गरसे विपकम् ।

षड्विन्दुनासिकया विवेयाः शीघ्रं निहन्त्युः शिरसोविकारान् ॥

श्रुतांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान् दुर्बद्धमूलांश्च दृढीकरोति ।

सुपर्यादृष्टिप्रतिमञ्च चक्षुर्ब्रह्मोर्व्वेलाभ्याधिकं ददाति ॥ १७ ॥

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्योवृंहणो विधिः ।

पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥ १८ ॥

क्रिमिजे व्योषनक्ताहृशिशु वीजैश्च नावनम् ।

अजाम्बुतदुतं नस्यं क्रिमिजे क्रिमिजित् परम् ॥

रसः प्रस्यइयमानो भवति । श्लेष्मोश्चतुर्गुणन्देयमिति परिभाषया

काथ विधिरितग्रन्थे व्यवहारस्तु पूर्व्वव्याख्यया ॥ १६ ॥

षड्विन्दुतैले तगरं पिण्डतगरमूलं भङ्गं गुडत्वक्क अजा-

क्षीरन्तु तैलसममिति किन्तु सामान्यतः तिलतैलगोक्षीरेणापि

योगोऽयं तन्त्रान्त रसम्बादात् ॥ १७ ॥

क्षयजे क्षयमासाद्येति ।— यस्य रक्तादेः क्षयेण शिरोरो-

गोजातस्तस्य क्षयं बुद्धा तत्प्रत्यनीको वृंहणोविधिः कार्ब्यदू-

त्यर्थः । वातघ्नमधुरैः शृतमिति वातघ्नोभद्रदार्व्वीदिः मधुरः

काकोत्यादिः तत्र वातघ्नस्य काथः मधुरगणस्य तु कल्कः ।

यदाह विदेहः सिद्धं वातहरकाथे कल्पो मधुरके घृतम् ।

पाने नस्ये विधातथं शिरोरोगे क्षयोद्भव इति ॥ १८ ॥

क्रिमिजइत्यादौ ।— नक्ताहृ शिशु वीजैरिति नक्ताहृः

अपामार्ग तैलम् ।

अपामार्गफलव्योषमिश्राक्षवकरामठैः ।

सविडङ्गं शृतं सूत्रे तैलं नस्यं क्रिमिं जयेत् ॥ १९ ॥

नावनं सगुडं विश्वं पिप्पली वा ससैन्धवा ।

भुजस्रग्भादिरोगेषु सर्वेषुरर्द्धगदेषु च ॥ २० ॥

सूर्यावर्त्तं विधातव्यं नस्यं क्रमिदिभेषजम् ।

पाययेत् सगुडं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥

सूर्यावर्त्ते शिरावे शोनावनं क्षीरसर्पिषा ।

करञ्ज. बीजपदसुभयत्रापिसम्बध्यते । अजामृतयुतमित्यादि ।-
क्रिमिजे शिरोरोगे यच्चस्यमुक्तं तदजामृतयुक्तमत्यर्थं क्रिमि-
जिष्यादित्यर्थः । उक्तं हि सूत्रपिष्टा समुद्दिष्टा क्रिया क्रिमिषु
योजयेदिति क्रिम्वा क्रिमिजिडङ्गं अजामृतयुक्तं नस्यं परं
उक्तुष्टं स्यादित्यर्थः । अपामार्गफलमिति षष्ठेऽसमासः । क्षव-
कोहाश्रिया लो कनाथ इति लोके । रामठं चिह्नसूत्रं चतुर्गु-
णम् ॥ १९ ॥

नावनमित्यादौ गुडमाषकान्यदौ शुण्ठीचूर्णं माषकद्वयं
उष्णोदकपलैकेन गोलयित्वा वक्ष्यपूतं कृत्वा नस्यं कार्यं अयं
योगोऽतानुबन्धे । तथा पिप्पलीचूर्णं माषकद्वयं उष्णोदकं
कर्षकं पूर्ववन्धस्यं कफानुबन्धे ॥ २० ॥

सूर्यावर्त्तं इत्यादि सुश्रुतस्य । नस्यं कक्षादीति हेतुभू-
तदोषविपरितं नस्यं परिषेकः शिरोविरेकादिकम् । पाययेदित्यादि ।-
गतप्रबले घृतपलैके गुडमाषकाटकं प्रक्षिप्य पाय-
येदिति । घृतपूरो भक्ष्यविशेषः । यथा मर्दितां समितां क्षीर-
नारीकेलवृतादिभिः । अवगच्छ घृते पक्त्वा घृतपूरोयमुच्यते ।
यथोक्तक्रियाभिः पुनरप्रगामे शिराव्यधः कार्यं इत्याहुः सू-
र्यावर्त्तं इत्यादि । क्षीरसर्पिषेति क्षीरोत्सर्पिषा । क्षीरघृता-

द्वितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्याञ्चैव विरेचनम् ॥
 क्षीरपिष्टेक्षितेः स्वेदोजीवनीयैश्च शस्यते ॥ २१ ॥
 सशर्करं कुङ्कुममाज्यभट्टं नखं विवेयं पवनाद्गुल्मे ।
 अशङ्ककर्णाक्षिशिरोर्ध्वशूले दिनाभिट्टिप्रभवे च रोगे ॥ २२ ॥
 कृतमालपञ्चवरसे खरमञ्जरिकल्कसिद्धं नवनीतम् ।
 नखेन जयति नियतं सूर्यावर्त्तं सुदुर्जारम् ॥ २३ ॥
 दशमूलोक्तप्राशन्तु सर्पिः सैन्धवसंयुतम् ।
 नखमर्द्धावभेदघ्नं सूर्यावर्त्तशिरोत्तिनुत् ॥
 शिरीषमूलकफलैरवपीडञ्च योजयेत् ।
 अषपीडोहितो वा स्यात् वचापिप्पलीभिः शृतः ॥ २४ ॥

भ्यास इति क्षीरघृतशोरभ्यःसः ताभ्यामिति क्षीरघृताभ्यां वि-
 रेचकं द्रव्यसहिताभ्यां विरेचनं क्रिष्वा विरेचनमिह शिरो-
 विरेचनम् । जीवनीयैश्च क्षीरपिष्टैरित्यन्वयः ॥ २१ ॥

सशर्करामित्यादि ।— सशर्करं कुङ्कुमं घृते भट्टा घृतेनैव
 पिष्टा समालोद्य नसं विवेयम् । अस्य पत्रो घृत तो ४ शर्करा
 मा ४ कुङ्कुम मा ४ चालोद्याग्नौ क्रिञ्चित् तप्तोक्त्य नसं
 देयम् । दिनाभिट्टि प्रभवोरोगः सूर्यावर्त्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥

कृतमालेत्यादि । कृतमालः सोनातुः तम्र पञ्चवखरसः
 प्रत्येकः अपामार्गबीजस्य पलद्वयं नवनीतसप्राप्तौ पलानौ-
 त्याहुः ॥ २३ ॥

दशमूलोक्त्यादि ।— दशमूलोक्ताय पल १ प्रक्षेपघृत मा ७
 सैन्धव मा १ नासया पेयम् । शिरीषेत्यादि ।— शिरीषवल्क-
 लमूलकबीजयोः प्रत्येकं मा ४ पिष्ट्वा वस्त्रेण निष्पीड्य नसं
 विवेयं एवं वचा पिप्पलीभ्यामिति । एतच्चावपीडहयमतिती-
 क्ष्णात्वात् यद्यपि सूर्यावर्त्ते वातपित्तोत्तरे न युज्यते तथापि
 वराविप्रयनोक्त्वात् स्थानिककफक्षयार्थं वा ज्ञेयमिदं अन्ये तु

जाङ्गलानि च मांसानि कारवेदुपनाहनम् ।
 तेनास्य शास्यति व्याधिः सूर्यावर्त्तः सुदारणः ॥
 एष एव विधिः कृत्स्नः कार्यश्चाङ्गीवभेदके ।
 शारिषोत्पलकुष्ठानि मधुकं चान्पेपितम् ॥
 सर्पिसैलशुतोलेपः सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ २५ ॥
 पिपेत् सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ।
 सुशीतं वापि पानीयं सर्पिर्वी नस्ततस्तयोः ॥ २६ ॥
 अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तहितो विधिः ।
 शिरावेधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥
 आहारश्च विधातवप्रोवातपित्तविनाशनः ।
 मधुमस्रकसंयावहविः पुरैश्च यः क्रमः ॥
 सूर्यावर्त्तं हितं यत्तच्छङ्खके खेदवर्जितम् ।
 क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्तपानञ्च शङ्खके ।
 यथावरौ कृष्णखितान् मधुकं नीलमुत्पलम् ।

सूर्यावर्त्तविपर्यये योगद्वयमित्याहुः । सूर्यावर्त्तविपरीतश्च
 प्रह्वप्रषेसायञ्च महान् मध्ये तु मन्द इति ॥ २४ ॥

जाङ्गलानीति ।— अत्र दृढवैद्योपदेशात् वातहरद्रवैर-
 षींसमुत्खिद्य सैन्धवं तैलञ्च दत्त्वा उष्णोलेपः कार्यः । अन्ध-
 पेपितमिति कार्मुकपेपितम् ॥ २५ ॥

पिवेदित्प्रादि योगचतुष्टयं सशर्करमितप्रतुवर्त्तयितुं सु-
 ष्यत इति निश्चलः । तयोरिति सूर्यावर्त्तार्द्धभेदकयोः ॥ २६ ॥

अनन्तवातेतप्रादि । सुश्रुतस्य । मधुमस्रुकेति मधुमस्र-
 कादयोभक्ष्यविशेषाः सूदशास्त्रेऽनुसन्धेयाः । मधुमस्रः पोनिवा-
 कारोमधुगर्भः सितावेष्टितो भक्ष्यविशेष इति वकुलः । मधुन
 ऊर्द्धमिति चक्रः । संयावो यथा पचेदृष्टतोत्तरे भाण्डे क्षिपे-
 द्वाण्डेन वै ततः । संयावोऽसौ सिताचूर्णः खण्डैकामरिचार्द्र-

दूर्वां पुनर्नवाञ्चापि लेपं साध्वयचारयेत् ॥
 शीततोयावसेकांश्च क्षीरसेकांश्च शीतलान् ।
 कल्केश्च क्षीरिष्टक्षाणां शङ्खकस्य प्रलेपनम् ॥
 शंशकादम्बहंसानां शराय्याः कच्छपस्य च ।
 रक्षैः संविहितस्याथ तस्य शङ्खकसन्धिजाः ॥
 ऊर्ध्वं तिष्ठः शिराः प्राञ्चोभिन्द्यादेव न ताडयेत् ॥ २७ ॥
 शिरः कम्पे.स्तारास्त्राबलास्त्रेहसुगन्धिभिः ।
 स्त्रेहस्त्रेदादिवातघ्नं शिरोवस्तिश्च शस्यते ॥ २८ ॥

यथाद्यं एतम् ।

यष्टिमधुवलारास्त्रादशम्बुलाम्बुसावितम् ।
 मधुरैश्च एतं सिद्धम् ऊर्ध्वं जत्रुगदापहम् ॥ २९ ॥

कैरिति । हविःपूरोभव्यविशेषः घृतपूरेति लोके । यथा मण्डि-
 तः ससितापिण्डः क्षीरेणैव विज्ञोद्धितः । अथगच्छ घृते पक्षो
 घृतपूरोऽयमुत्तम इति । क्रमइतत्राहक्रम इति क्षीरोत्थं सर्पिः
 क्षीरसर्पिः नक्षपानं नासिकया पानं किम्वा नसंय पानञ्च
 उक्तञ्च सुश्रुते क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खक इति ।
 क्षीरिष्टजेति क्षीरिष्टक्षा वटादयः । संविहितस्येति प्राप्तमांसो-
 पचयस्य । सन्धिजाः शिराभिन्द्यादित्यत्र सूच्येति शेषः । न
 ताडयेदिति कुठारिक्रयेति शेषः सन्धिभङ्गभयादिति च शेषः
 ॥ २७ ॥

शिरःकम्पइत्यादौ ।— स्त्रेहोष्टादिः सुगन्धिरगुर्वादिः
 सुगन्धिभिरित्यनन्तरं ज्ञेयइति शेषः । शिरोवस्तिविधिः पूर्व-
 सुक्त एव ॥ २८ ॥

यष्टिमध्वित्यादि ।— एतं प्रत्येकं क्वाथार्थं यथादिदशम्ब-
 लान्तानां मित्रि वा चतुःषष्टिपलं जलद्रोणैकं शेषं शरावषोडश
 कल्कार्थं काकोलियष्टिमधुकाकडाशुद्धमेदाजीवककष मकपुण्ड-
 चक (१६८)

मयूराद्यं हृतम् ।

दशमूलवलारासामधुकैस्त्रिपलैः सह ।

मयूरं पक्षपित्तान्त्रशक्त्यादास्य वर्जितम् ॥

जले पक्त्वा हृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

मधुरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगार्हितापहम् ॥

कर्णनासाक्षिजिह्वास्यगलरोगविनाशनम् ।

मयूराद्यमिदं ख्यातमूर्द्धं जत्रुगदापहम् ॥

आखुभिः कुक्कुटैश्चैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् ।

कल्केनाग्नेन विपचेत् सर्पिरूर्द्धं गदापहम् ॥

दशमूलादिना तुल्योमयूर इह गृह्यते ।

अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः ॥ ३० ॥

रिकाकाष्ठ-द्राक्षाच्छङ्घि-वृद्धि-वंशरोचना मुगानी माषाणी
क्षीरकाकोली पद्मकाष्ठ गुड्ची प्रक २ पक्तव्यम् ॥ ३१ ॥

दशमूलेत्यादि ।— दशमूलस्य प्रतेप्रकं पलत्रयं : एवं बला-
दीनां त्रयाणामपि तेन मिलित्वा उनचत्वारिंशत्पलानि
भवन्ति तथा मयूरमांसमपि पक्षपादादिरहितं उनचत्वारिंशत्
पलं ग्राह्यं एवं मिलित्वा यावत् काथ्यं भवति तत्र काथ्याञ्चतु-
र्गुणं वारीत्यादि परिभाषया जलादिव्यवस्था एतदेवाह दश-
मूल्यादिना तुल्यो मयूरइत्यादि ।— अन्ये तु दशमूलादिभिः
प्रत्येकं त्रिपलमानैः सह तरुणमयूरगुडमेकं पक्षादिवर्जितं
जलद्रोण एव पचेत् जलद्रोणोऽत्र पादशेषः स च पचनीयह-
तापेक्षया चतुर्गुणो भवतीत्याहुः । एतदेवाह अन्येत्वाकृति-
मानेन मयूरग्रहणं विदुरिति । व्यवहारस्वनेनैव । मधुरैरिति
जीवनोयदशकैः जीवनोयानि च मधुरत्वमधुरविपाकत्वप्रक-
र्षा मधुरशब्देनोच्यन्ते । एतन्मयूरवृत्तं तथा अक्षमानञ्च मधुर-
स्थाने मृषिकादीन् दत्त्वापि कार्यमित्याहुः । आखुना मधु-

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपियलीचन्दनोत्पलैः ।

सिद्धं धातोरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा ॥

सञ्चैन्नूर्ज्जगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ३१ ॥

दृहन्मायूरं दृतम् ।

शतं मयूरमांसस्य दशमूलबलातुलाम् ।

द्रोणोऽम्भसः पचेत् क्षुत्त्वा तस्मिन् पादस्थिते ततः ॥

निषिच्य पयसोद्रोणं पचेत्तत्र दृतादकम् ।

प्रपौण्डरीकवर्गोक्तैर्जीवनीयैश्च भेषजैः ॥

मेधाबुद्धिसृष्टिकरमूर्ज्जजत्रुगदापहम् ।

मायूरमेतन्निर्द्दिष्टं सर्वानिलहरं परम् ॥

मन्याकश्च शिरोनेत्ररुजापस्मारनाशनम् ।

विषवातामयश्चासविषमन्वरकासनुत् ॥ ३२ ॥

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

रापेक्षया अल्पगुणेनापि तत्रैकेन स्नेहसाधनं कर्तव्यमित्याहुः ॥ ३० ॥

प्रपौण्डरिकमित्यादि ।— वाभटस्य । चन्दनोत्पलैरित्यत्र कल्कैरिति शेषः । धातोरसञ्चात्र तैलापेक्षया चतुर्गुणम् ॥ ३१ ॥

शतमित्यादौ ।— दशमूलबलामूलयोर्म्मिलित्वा तुला । द्रोण इति पदमावृत्य उभयत्रापि योज्यं तेन मयूरमांसशतपले एको जलद्रोणः । दशमूलबलातुलायां चापर इति द्रोणद्वयमम्भसः । पयसोद्गुणस्य द्रोणं निषिच्य दत्त्वा पचेदिति । एतेन घङ्गुणः पाकः । प्रपौण्डरिकवर्गोक्तैरिति प्रपौण्डरिकमधुकपियलीचन्दनोत्पलैरित्यर्थः । जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः । ततोऽत्र यष्टिमधुकस्य भागद्वयं ग्राह्यम् ॥ ३२ ॥

इति शिरोरोगाधिकारः ।

अथासृग्दराधिकारः ।

दद्यात् सौवर्चलाज्जाजीमधुकं नीलसुत्पलम् ।
 पिवेत् चौद्रयुतं नारीवातासृग्दरपीडिता ॥ १ ॥
 पिवेद्देहेयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।
 वासकस्वरसं पैत्ते गुडूच्यारसमेव वा ॥ २ ॥
 रोड्रोतकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिवेत् ।
 जलेनामलकाद्बीजकल्कं वा ससिता मधु ॥
 धातक्याश्चाक्षमात्रं वा आमलक्यामधुद्रवम् ।
 काकजानुकमूलखा मूलं कार्पासमेव वा ॥
 पाण्डूप्रदरशान्ध्यं पिवेत्तण्डुलवारिणा ॥ ३ ॥

स्त्रीपुंसां साधारणव्याधीनां तथा पुं प्रति नियतानाम-
 प्यपदंशादीनां चिकित्सीक्ता सम्प्रति स्त्रीजियतानां प्रदरादीनां
 चिकित्सितमभिधातुमुपक्रमते । दध्नेत्यादि दध्नः कर्षत्रयं सौ-
 वर्चलस्य माषकमेकम् । अजाज्यादीनां प्रत्येकं माषकद्वयं मधु-
 नस्तु माषकचतुष्टयमित्याहुः ॥ १ ॥

अतिवृद्धश्रुतशोभितानां चिकित्सीमाह पिवेदित्यादि ।
 एणस्येदं ऐशेयं स्वार्थे कः एणस्य रक्तं दशमूलयोगेन मर्दयित्वा
 पेयं तेन स्थानता नस्यादित्याहुः । शर्करामधुयोजितमिति
 पदं वासकस्वरसगुडूचस्वरसयोरपि योज्यं हारीतसम्बा-
 दात् ॥ २ ॥

रोहितकादित्यत्रापि ससिता मध्विति योज्यम् । धात-
 क्यादित्यादि ।— धातक्याः कल्कमक्षमात्रं मधुद्रवं तथामल-
 क्यावा फल्कमक्षमात्रं मधुद्रवं पिवेत् मधुद्रवोयत्र कल्के तत्
 मधुद्रवम् । काकजानुकः काकजङ्गा ॥ ३ ॥

अशोकेत्यादौ ।— षडङ्गपरिभाषयाऽन्युत्तमशोऽवस्त्व-

अथोकवल्कलकाथमृतं दुग्धं सुशीतलम् ।
यथाबलं पिवेत् प्रातस्तीव्राष्टमद्रनाशनम् ॥ ४ ॥
दार्वीरवास्त्रनटपाद्किरातविल्व-
भङ्गातकैरवलतोमधुना कषायः ।
पीतो जयतप्रतिबलं प्रदरं समूलं
पीतासिताक्षविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ५ ॥
रसास्त्रनं तण्डुलीयस्य मूलं, चौरान्वितं तण्डुलतोयपीतम् ।
अष्टमद्रं सर्वभवं निहन्ति श्वासश्च भार्गी सह नागरेण ॥
कुशमूलं समुत्पत्य पेपयेत्तण्डुलाब्जना ।
एतत् पीत्वा त्वहान्दारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥
चौद्रसूक्तं फलरसं कोष्ठोद्भ्रमरजं पिवेत् ।
अष्टमद्रविनाशाय सशर्करपयोन्नमुक् ॥
प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन मधुवृतं पीतम् ॥ ६ ॥

क्वाथं गृह्येत्वा तेन चतुर्गुणेन क्षीरं साध्यमित्यर्थः । दृष्ट्वास्त
क्वाथमङ्गलैव क्षीरसाधनपरिभाषया व्यवहरन्ति ॥ ४ ॥

दार्वीर्यादौ ।— दृषोवासकः विल्वं शुष्कविल्वशलाटु
कैरवं कुमुदं भङ्गातकासहस्ये तु रक्तचन्दनमिष्यते अनेन व्यव-
हरन्ति ॥ ५ ॥

रसास्त्रनमित्यादौ । तण्डुलीयस्य मूलं लोहितण्डुली-
यस्य मूलं गृह्यन्ते । भेषजद्वयमिदं प्रत्येकं मिलितञ्च बोध्यं सिद्ध-
सारहारीतसम्बादात् । सर्वभवमिति वाताद्येकदोषभवं सर्वं
न तु सान्निपातिकं अस्यासाध्यत्वात् उक्तं हि सचौद्रसर्पिर्ह-
रिता ब्रह्मणं मञ्जप्रकाशं कुनपं त्रिदोषात् । तस्याप्यसाध्यं प्रव-
दन्ति तज्ज्ञाः न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्सांमिति । श्वासश्च
भार्गी सह नागरेणेति तु श्लोकानुरोधोऽस्ति खितम् ॥ ६ ॥

कुशवाद्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ।
 शमयति मदिरापानं तदुभयमपि रक्तसंज्ञशुक्लाख्यौ ॥ ७ ॥
 गुडेन बदरीचूर्णं मोचमामन्तथा पयः ।
 पीता लाक्षा च सष्टता पृथक् प्रदरनाशना ॥ ८ ॥
 रक्तपित्तविधानेन प्रदरांश्चाप्युपाचरेत् ॥ ९ ॥
 असृग्दरे विशेषेण कुटजाष्टकमाचरेत् ।
 पुष्यानुगं चूर्णम् ।
 पाठाजम्ब्वान्नयोर्ध्वं शिलामेदरसाञ्जनम् ।
 अम्बष्ठकीमोचरसः समङ्गापद्मकेशरान् ॥
 वाह्लीकातिविषामुक्त्वां विलं लोध्रं सगैरिकम् ।
 त्रिफलं मरिचं शुण्ठी च्छद्दीका रक्तचन्दनम् ॥
 कटूङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम् ।
 पुष्येणोष्ठृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
 तानि क्षौद्रेण संयुज्य पाययेत्तण्डुलाब्जुना ।
 असृग्दरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेशते ॥
 दोषागन्तुकता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥

रक्ताख्यमिति रक्तप्रदरम् । मदिरापानमिति मदिरया
 पीयते कर्षेण युट् तेन मदिरापीतमित्यर्थः । तदुभयमिति
 कुशवाद्यालकयोर्भूलम् ॥ ७ ॥

गुडेनेत्यादि ।— योगचतुष्टयं बदरीचूर्णमिति वातकफे ।
 मोचमाममोचं अपक्व कदलिफलचूर्णस्य कर्षणकः एतच्च कफ-
 पित्ते ॥ ८ ॥

रक्तपित्तविधानेनेति अधोगतरक्तपित्तविधानेन ॥ ९ ॥

पुष्यानुगचूर्णे जम्ब्वान्नयोर्ध्वं जम्ब्वान्नयोरस्थि । वाभटेपि
 जम्ब्वान्नयोरस्थित्युक्तम् । अम्बष्ठकी दक्षिणापथे ख्याता तद-
 भावे पाठामेव द्विगुणं गृह्णन्ति लक्षणाभित्यन्ते पद्मकेशरं पद्म-

द्योनिदोषं रजो दोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ॥
स्त्रीणां श्यावाह्वयं यच्च तत् प्रसक्त्य निवर्त्तयेत् ।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥ १० ॥

सुजाद्यं तैलम् ।

सुह्रमासस्य निर्यूहे रास्त्राचितकनागरैः ।
सिद्धं सपिप्पलीबिल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमष्टमदरे ॥ ११ ॥

शीतकल्याणकं द्रुतम् ।

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमोरक्तशालयः ।
सुन्नपर्णी पयस्या च काश्मरीमधुयष्टिका ॥
बद्धातिबलयोर्भूलसुत्पलं तालमस्तकम् ।
विदारौ शतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥
फलं त्रिपुषवीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ।
एषामर्द्धपलान् भागान् गन्धं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
पानीयं द्विगुणं दत्त्वा द्रुतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रदरे रक्तपित्ते च रक्ततुल्लो हलीमके ॥
बद्धरूपञ्च यत् पित्तं कामलावातशोणिते ।
अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥
तरुणी चाल्पपुष्पा च या च गर्भं न विन्दति ।

किञ्चलकम् । वाह्लिकं कुङ्कुमं विल्वं विल्वशलाटु । पुष्येणेति
पुष्यानक्षत्रेण ॥ १० ॥

सुजेत्यादौ ॥— सुह्रमाषाभ्यां निर्यूहः काथः रास्त्रादिपञ्च-
कस्य कल्कः विल्वं विल्वशुण्डकम् ॥ ११ ॥

कुमुदमित्यादि ।— कुमुदं कङ्कारपुष्पं पद्मकं पद्मकाष्ठम् ।
रक्तशालेस्तु मूलं पयस्या क्षीरकाकोली काश्मरी गान्मारी
तस्याः फलं अतिबला गोरक्षतण्डुलाजीवकं जीवनीयगणमध्ये

अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्द्धनम् ॥

शैतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् । फलं त्रिफला ॥ १२ ॥

वृहच्छतावरीष्टतम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षोदयित्वावपीडयेत् ।

ष्टतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ॥

अत्र कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोद्बुम्बरसम्भितान् ।

जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टिपद्मकचन्दनैः ॥

खदंद्रा चाम्बगुप्ता च बलानागबला तथा ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारी शारिवाह्वयम् ॥

शर्करा च समा देया काशमूर्च्छाश्च फलानि च ।

सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तद्दृष्टञ्चावतारयेत् ॥

रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च ।

वातरक्तं क्षयं श्वासं हिक्कां कासञ्च दुःखम् ॥

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।

असृग्दरं सर्व्वभवं स्रवणक्षयं सुदाहणम् ॥

एतान् रोगान् शमयति भास्करस्त्रिमिरं यथा ॥ १३ ॥

द्वत्यसृग्दरचिकित्सा ।

पठितं वणिकद्रव्यम् । फलं त्रिफला त्रिपुषं मायाब्जफलं

बीजमित्यन्ये प्रत्यग्रमित्यभिनवं अपक्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वृहच्छतावरीष्टते ।— शतावरीं क्षोदयित्वा रसप्रस्थम-

वपीडयेत् । अवपीड्य गृह्णीयादित्यर्थः । स्थूलोद्बुम्बरसम्भित-

तानिति प्रत्येकं कर्षसंमितानीत्यर्थः । जीवनीयान्यष्टौष्विति

अष्टवर्गः । जीवकर्षभयो मेदाकाकोलीक्षीर काकोलीच्छद्विष्ट-

द्वय इति । असृग्दरं सर्व्वभवमिति पूर्व्ववत् व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

इति प्रदररोगचिकित्सा ।

अथ योनिव्यापदाधिकारः ।

योनिव्यापत्सु भ्रूयिष्ठं शस्यते कर्मे वातजित् ।
 वस्त्रभ्यङ्गपरिषेकप्रलेपाः पिचुधारणम् ॥ १ ॥
 वचोपकुञ्चिकाजाजीलणादृषकसैन्धवम् ।
 अजमोदां यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥
 पिष्ट्वा प्रसन्नयाखोद्य खादेत्तत् घृतभर्जितम् ।
 योनिपाश्चात्तिहृद्गोगुल्मार्शीषिनिवृत्तये ॥
 गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिषेचनम् ॥ २ ॥
 नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
 तैलात् प्रसाधिताद्धार्यः पिचुर्योनौरजापहः ॥
 पित्तक्षानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
 शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३ ॥
 योन्यां बलासदुष्टायां सर्वैरुक्षोष्णमौषधम् ।

प्रहरोऽपि योनिव्यापत् विशेष इति योनिव्यापत्त्वसामा-
 न्यादनन्तरं योनिव्यापत्त्रिक्रियितमुच्यते । योनिव्यापत्स्त्रि-
 त्यादि ।— कर्मेवातजिदिति वस्त्ररुत्तरवस्त्रिश्च ॥ १ ॥

वचेत्यादि वाभटस्य । उपकुञ्चिका कृष्णजीरकं दृषको
 वासकमूलं प्रसन्नामदिराया उपरि फेणोभागः । एभ्योवचा-
 दिभ्यः समभागपिष्टेभ्यः तो २ प्रसन्ना पलः २ आखोद्य घृतक-
 र्षेण सन्तोल्य पेयम् ॥ २ ॥

नतेत्यादि ।— वाभटस्य । वार्त्ताकिनी भ्रूकण्टकारी गो-
 ष्टवार्त्ताकुरित्यन्ये । अमरदारु देवदारु । एभिर्वचादिभिः कल्कैः
 तैलं साध्यं जलञ्च चतुर्गुणमिति । पिचुरिति भेषजसाधित-
 स्नेहास्तु तत्त्वं पिचुः ॥ ३ ॥

पिप्लव्यामरिचैर्भाषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥
 वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ॥ ४ ॥
 हिंसाकल्कन्तु वातार्त्ता कोष्णामभ्यज्य धारयेत् ।
 पञ्चवल्कलस्य पित्तार्त्ता श्यामादीनां कफोत्तरा ॥ ५ ॥
 स्रृषिकामांससंयुक्तं तैजमातपभावितम् ।
 अभ्यङ्गात् हन्ति योन्यर्शः स्वेदस्नानांससैन्धवैः ॥ ६ ॥
 गोपित्ते मत्स्यप्रपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभावितम् ।
 मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ॥
 श्रोतसां शोधनं शोथकण्डुक्लेदहरञ्च तत् ।
 वामिन्याः पूतियोन्याश्च कर्त्तव्यः स्वेदनोविधिः ॥
 क्रमः कार्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥ ७ ॥
 शङ्खकीजिङ्गिनीजम्बुधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।

योन्यामित्यादौ तुल्येति परिणाहेण दैर्घ्येण च । वर्त्ति-
 रिति वस्त्रेण वस्त्रं विना वा ॥ ४ ॥

हिंसेत्यादि हिंसा कालाकड़ासूलम् । पञ्च वल्कलस्य
 षटोडुम्बराश्लथस्रक्षवेतसस्य । श्यामादीनामिति कफरोगभिष-
 ग्जित्तीये श्यामा त्रिवृत् चतुरङ्गुलेत्यादिनोक्तानाम् ॥ ५ ॥

स्रृषिकेत्यादि ।—स्रृषिकाणां मांसं तैलात् पादिकं नात्र
 द्रवयोगः कार्यः । आतपभावितमिति सप्ताहं तन्मांसं स्रृषिक-
 मांसं सैन्धवचूर्णावचूर्णितमेरण्डादिपत्रे कृत्वा योनिं स्वेद-
 येत् ॥ ६ ॥

गोपित्त इत्यादौ ।—क्षौमं सूक्ष्ममसृणवस्त्रम् । किण्वं
 सुरावीजं मधुना किण्वचूर्णमिति तृतीयोयोगः । अचरणानाम
 योनिव्यापत् । वामिन्या इत्यादौ ।—पूतियोनिशब्देन सप-
 स्र ता परिश्रुता चोच्यते ॥ ७ ॥

शङ्खकीत्यादि ।—शङ्खकीजिङ्गिन्यौ स्वनामख्याते । त्वक्-

कषायैः सावितः स्नेहः पिचुः स्याद्विमुक्तापहः ॥

कर्णान्याः वर्त्तिका कुष्ठपिप्यल्यर्काग्रसैन्धवैः ।

वसन्मूलकता धार्या सर्वैश्च स्नेहानुद्धितम् ॥

तैवृतं स्नेहनं स्वेद उदावर्त्तानिलार्त्तिषु ।

तदेव च महायोन्यां स्वस्तायाञ्च विधीयते ॥ ८ ॥

आखोर्म्भांसं सपदि बद्ध्वा खण्डखण्डीकृतं यत्

तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतन्न सम्यक् ।

तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना

हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ९ ॥

शतपुष्पातैललेपाद्ददरीदलजात्तथा ।

पेटिकामूललेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रशाम्यति ॥

सुषरीमूललेपेन प्रविष्टान्तर्विर्भवेत् ॥ १० ॥

शब्दः शङ्ख्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते अत्र कषायश्चतुर्गुणः ।

अकल्क एवायं स्नेहः । पिचुरिति एतत् तैलामृतः पिचुः ।

कर्णान्यामित्यादौ कुष्ठादिभिर्वर्त्तिः कार्या इति योज्यम् ।

अर्काग्रमर्कपल्लवः । तैवृतं स्नेहनमिति सर्पिस्तैलवसारूपस्नेहः ।

उदावर्त्ता उदावर्त्ताख्योयोनिश्यापत् अनिलार्त्तिः वातिकौ

योनिश्यापदित्यर्थः तदेवेति तैवृतं स्नेहनम् । विधीयत इति

अनुवासनोत्तरवस्त्रिविधयेत्यर्थः चरकसम्वादात् ॥ ८ ॥

आखोरित्यादौ ।— सपदीति सद्यस्कन्मांसग्रहणार्थं एत-

न्मांसं यावदिति खरत्वमासाद्य न द्रवति द्रवतां न गच्छति

तावदेव गालनीयमित्यर्थः भगफलं कन्दरोगम् ॥ ९ ॥

शतपुष्पेत्यादि ।— योगत्वयम् । तैलपिष्टशतपुष्पया लेप

इत्यर्थः । पेटिका भापीदुषरीति ख्याता । भिन्नेति विदीर्णा ।

सुषरीत्यादि । सुषरीमूललेपेन कारवेक्ष्ममूललेपेत्यर्थः ।

प्रविष्टेति अन्तःप्रविष्टा अन्तर्मुखा योनिवर्द्धिर्भवतीत्यादि ॥ १० ॥

योनिर्भूषणसाम्यङ्गात् निःसृता प्रविशेदपि ॥ ११ ॥
 लोभ्रतुम्बीफलालेपो योनिदार्ढ्यं करोति च ।
 वेतसम्बलानः क्वाथक्षालनेन तथैव च ॥
 मूषिकावागुलिवसाम्बलं योनिदार्ढ्यम् ॥ १२ ॥
 वचानीलोत्पलं कुष्ठं मरिचानि तथैव च ।
 अश्लगन्धा हरिद्रा च गाढीकरणसुत्तमम् ॥
 मद्फलमधुर्गुरूपूरितं भवति कामिनीजनस्य ।
 विगलितशोषनस्य च वराङ्गमतिगाढं सुकुमारम् ॥ १३ ॥
 पञ्चपल्लवयथाहमालतीकुसुमैर्घृतम् ।
 रविपक्कमन्यथा वा योनिगन्धविनाशनम् ॥ १४ ॥
 इक्ष्वाकुवीजदन्ती चपलागुडमदनकिण्णयथाह्वैः ।
 सस्रुर्क्षरैर्वृत्तिर्योनिगताकुसुमसञ्जननी ॥ १५ ॥

योनीत्यादौ ।— मूषोमूषिकस्तस्य वसामांसन्ने च; निःसृ-
 तेति वह्निर्निःसृता इयमेव प्रसंसिनीत्युच्यते ॥ ११ ॥

लोभ्रेत्यादौ ।— तुम्बी अलावुः तस्याफलम् । तथैव चेति
 दार्ढ्यप्रकृतित्यर्थः । मूषिकेत्यादौ । वायुली वादुर इति ख्यातः
 दिवान्धः पक्षी ॥ १२ ॥

वचेत्यादि । वचादिहरिद्रान्त एकोयोगः । वचादिहरि-
 द्रान्तैर्लेपोऽवबूर्धनं वा । मदेतप्रादि ।—मदः कस्तूरीफलं जाती-
 फलं किम्बा मदफलं मदनफलमेव एतैर्मधुनापिष्टैर्वीणिप्रपूर-
 णम् ॥ १३ ॥

पञ्चपल्लवेतप्रादि ।— पञ्चानां आम्बजम्बुकपित्तवीजपूरक-
 विल्लानां पल्लवाः एषां कल्कः । रविपक्कमिति द्रवं विनैव
 अन्यथावेतपग्निपक्कं अस्मिन् पक्षे जलं चतुर्गुणम् ॥ १४ ॥

इक्षानीमार्त्तवनाशे सतपार्त्तवोत्पादनविधिमाह इक्ष्वा-
 कुवीजेतप्रादि इक्ष्वाकुस्तिक्तालावुः चपला पिप्ली एषां प्रमा

सकाञ्चिकं जवापुष्पं भटं ज्योतिष्मतीदलम् ।

दुर्वायाः पिष्टकं प्राश्य वनिता त्वार्त्तवं लभेत् ॥ १६ ॥

धात्यञ्जनाभयाचूर्णं तोयपीतं रजोहरेत् ।

शेबुच्छदमिश्रपिष्टं भक्षणञ्च तदर्थं कृतम् ॥ १७ ॥

पुष्योद्धृतं लक्षणायाश्चक्राङ्गायास्तु कन्यया ।

पिष्टं मूलं दुग्धघृतपीतञ्चतौ तु पुत्रदम् ॥ १८ ॥

क्वाथेन हयगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ।

ऋतुस्नाताबला पीत्वा गर्भं धत्ते न संशयः ॥

८ झुहीचीर मा ८ अग्नौ पक्त्वा वर्त्तिः कार्ब्या । कुसुमं रक्तं
तज्जननी कुसुमसंजननी ॥ १५ ॥

सकाञ्चिकेतप्रादि योगत्रयं ज्योतिष्मतिदलमपि भटं
बोध्यम् । दुर्वायाः पिष्टकमिति दूर्वातण्डुलाभ्यां कृतं पिष्ट-
कम् । योगत्रयमेतत् ॥ १६ ॥

इदानीमार्त्तवह्नरयोगानाह घात्रीतप्रादि घात्यादीनां
मिलितचूर्णानां तोलकैकं बोध्यम् । शेबुच्छदेति शेबुपत्र तण्डु-
लाभ्यां कृतं पिष्टकमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीमार्त्तवे पुत्रप्रदयोगानाह पुष्येत्यादि ।— चक्रा-
ङ्गाया इति लक्षणाया विशेषणं तत्पत्रस्य चक्राङ्कितत्वात् ।
दुग्धघृतपीतमिति दुग्धेन घृतेन वा ऋतुस्नानानन्तरं दिनत्रयं
पिवेत् । अथवा नासापुटेन विन्दूचतुष्टयं पिवेदित्यर्थः । अन्ये
तु लक्षणायामूलं मा २ दुग्ध तो १ घृत तो २ ऋतुस्नानान-
न्तरं दिनत्रयं पिवेदित्याहुः ॥ १८ ॥

क्वाथेनेत्यादि ।— हयगन्धा अश्वगन्धा तस्या मूलं षडङ्ग-
परिभाषया जलाधिकं दत्त्वा अर्द्धम्यतं चीराञ्चतुर्गुणं दत्त्वा
पक्त्वा घृतं प्रक्षिप्य पिवेत् । अथवा अश्वगन्धा मूल मा ८ जल

पिप्पल्यः शृङ्गवेरञ्च मरिचं केशरं तथा ।
 एतेन सह पातय्यं बन्ध्यापि लभते सुतम् ॥ १९ ॥
 सुवर्णस्य रूप्यकस्य चूर्णे ताम्रस्य चाज्यसंमिश्रे ।
 पीते शुद्धे क्षेत्वे भेषजयोगाद्भवेन्नर्भः ॥ २० ॥
 कृत्वा शुद्धौ स्नानं विलङ्घ्य दिवसान्तरे नतः प्रातः ।
 स्नात्वा द्विजाय दत्त्वा भक्त्या संपूज्य लोकनाथेशम् ॥
 श्वेतवलाङ्गि कयष्टीं कर्षं कर्षं पलन्तु शर्करायाः ।
 पिष्ट्वै कवर्णजीववत्यायागोस्तु दुग्धेन ॥
 समधिकएतेन पीतं नात्र दिने देयमन्नमन्यञ्च ।
 क्षुधिते सदुग्धमन्नं दद्यादापुरुषसन्निधेस्तथाः ॥
 समदिवसे शुभयोगे दक्षिणपार्श्वीवलम्बिनी धीरा ।
 त्यक्तस्त्र्यन्तरसङ्गप्रहृष्टमनसोऽतिदृढधातोश्च ॥
 पुरुषस्य सङ्गममात्रात् लभते पुत्रं ततो नियतम् ॥ २१ ॥

पल ४ शेष पल २ एत मा ८ दृष्ट्वास्तु क्षीरसाधनपरिभाषया
 व्यवहरन्ति । पिप्पलीत्यादौ ।— शृङ्गवेरं शुगली ॥ १९ ॥

सुवर्णस्येत्यादौ ।— आज्यसंमिश्र इति सर्वत्र योज्यम् ।
 मारितसुवर्णचूर्णस्य माषैकं गव्यघृतस्य कर्षद्वयं आलोड्य पेयम् ।
 एवं रजतताम्रयोरपि । तद्भेषजयोगात् शुद्धे क्षेत्वे इति यो-
 ज्यम् । केचित्तु सुवर्णादित्यं एकात्रावर्त्य ततो योनिमध्ये
 लेपयेदिति । तत् पानञ्चोपदिशन्ति उक्तं हि । हेमरूप्यं वरं
 ताम्रमेकत्रावर्त्य सर्तिषा । दृष्ट्वान्तर्लेपयेदुयोनिं शोधनार्थं
 पिवेद्दपीति ॥ २० ॥

कृत्वेत्यादौ । विलङ्घ्येति यस्मिन् दिने शुद्धिस्नानं तस्मिन्
 दिने उपोष्येत्यर्थः । श्वेतवलाया अङ्गि मूलं समधिकघृतेनेति-
 दुग्धापेक्षया घृतभागोऽधिको देय इत्यर्थः । यस्मिन् दिने भेष-
 जमिदमुपयुज्यते तस्मिन्नेवदिनेऽपरमन्नं नोपयुज्यं दिनान्तरे

गोष्ठजातवटकस्य प्रागुत्तरयाखजे शुभे ।
 माषो हौ च तथा गौरसर्षपौदध्नि योजितौ ॥
 पुश्पापीतौ द्रुतापञ्चगर्भायाः पुंकारकौ ।
 कानकान् राजतान् वापि लौहान् पुरुषकाननून् ॥
 आताग्निवर्णान् पयसोदध्नीवाप्युदकस्य वा ।
 क्षिप्त्वाञ्चलौ पिवेत् पुष्ये गर्भे पुत्रत्वकारकान् ॥ २२ ॥

फलघृतम् ।

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
 मेदा पयस्या काकोली मूलञ्जैवाश्वगन्धजम् ॥
 अजमोदा हरिद्रे द्वे क्षिष्टकं कटुरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षाकाकोल्यौ चन्दनद्वयम् ॥
 एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसक्षीरं घृताद्देयं चतुर्गणम् ॥

त क्षुधायां सत्यां क्षीरसहितमन्त्रं दद्यात् । समद्विवस इति
 शुभमदिने ॥ २१ ॥

गोष्ठेत्यादि ।— गोष्ठः पर्वतः उपवन इति केचित् ।
 माषाविति माषकलायौ द्वौ चरके धान्यामाषाभ्यामित्युक्तम् ।
 तथा गौरसर्षपडाविति दधियोजिताविति दधिप्रक्षिप्त्वावित्यर्थः ।
 द्रुतापञ्चगर्भाया इति यावत् स्त्रीत्वं पुंत्वं वा गर्भस्य न व्यक्ती-
 भूतमस्ति तावदेव इदं कर्म कुर्यात् । अङ्गाभिव्यक्तिस्तु तृतीये
 मासे भवतीति मासद्वयं यावत् पुंसवनकर्म कुर्यादिति भावः ।
 इदं कर्म लिङ्गपरावृत्तिकारकं भवतीति ज्ञापनार्थं द्रुतापञ्च-
 गर्भायाइत्युक्तम् । पुरुषकाननूनि अनुपरिमानान् पुरुषा-
 क्ततीन् । अञ्जलावित्यस्य पयसद्रुत्यादिभिः सम्बन्धः । एतच्च-
 दुग्धादि निःशेषं पेयं चरकसम्भादात् ॥ २२ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ ।— पयस्या क्षीरिदारी द्राक्षाकाकोल्या-

परिरेतन्नरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु वृषायते ।
 पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैव स्थिरगर्भा स्यात् या वा जनयते वृतम् ।
 अल्पावुषम्बा जनयेत् या च कन्यात् प्रसूयते ॥
 योनिदोषे रजोदोषे परिखावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्व्वग्रहनिवारणम् ॥
 नाम्ना फलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ।
 नोक्तञ्च ब्रह्मणाम्बलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्स्वकाः ॥
 जीवद्वैतैकवर्णाया वृतमंत्र प्रशस्यते ।
 आरष्यगोमयेनापि वङ्गिष्वाला प्रदीयते ॥ १३ ॥

फलघृतम् ।

सहचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।
 शुक्रनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम् ॥
 कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ।
 तत् सिद्धं प्रपिवेन्नारी योनिशूलप्रपीडिता ॥
 पिण्डिता चलिता या च निःसृता विवृता च या ।
 पिच्छयोनिस्तु विश्वस्ता षण्डयोनिश्च या स्मृता ॥
 प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकृत् ।
 एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरां परम् ॥ १४ ॥

विति द्वन्द्वः काकोल्यत्र क्षीरकाकोली काकोली इतुप्रपात्त-
 त्वात् । शतावरीरसक्षीरयोः प्रतेप्रकं चातुर्गुण्यम् । अत्र वृद्धो-
 पदेशं संग्रहकल्लिषति नोक्तमित्यादि ॥ १३ ॥

सहचर इत्यादि ।— सहचरे द्वे इति सितपीतभेदेन
 भ्रिण्टीद्वयम् । शुक्रनासा चर्भकारपुटकः । पिण्डितेतत्र
 योनिरितिशेषः ॥ १४ ॥

नीलोत्पलमित्यादौ ।— मधुकस्य पुष्यं फलं वा । कुशपञ्चः

नीलोत्पलाद्यं घृतम् ।

नीलोत्पलोशीरमधुकयष्टीद्राक्षाविदारौकुशपञ्चमूलैः ।
 स्याज्जीवनीयैश्च घृतं विपक्वं शतावरीकारसदुग्धमिश्रम् ॥
 तच्छर्करापादयुतं प्रशस्तम् असृग्दरेमाहतरक्तपित्ते ।
 क्षीये बले रेतसि संप्रनटे कृच्छ्रे च पित्तप्रभवे च रुक्षे ॥ २५ ॥

दृढच्छतावरीघृतम् ।

शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः संप्रपीडयेत् ।
 रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन घृतादकम् ॥
 जीवनीयैः शतावर्याश्चद्विकाभिः परूषकैः ।
 पिटैः पियालैश्चाक्षाशैर्द्वियष्टीमधुकैर्भिषक् ॥
 सिद्धशीते च मधुनः पिप्पल्याश्चाष्टकं पलम् ।
 हत्वा दशपलञ्चात्र सितायास्तद्विमिश्रितम् ॥
 श्राद्धायान् प्राशयेत् पूर्वं लिच्छ्यात् पाणितर्कं ततः ।
 योग्यसृक्शुक्रदोषघ्नं दृष्यं पुंसवनञ्च तत् ॥
 क्षतक्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
 कामलां वातरक्तञ्च विसर्पं हृष्टिरोग्रहम् ॥
 उन्मादादीनपस्मारान् वातपित्तात्मकान् जयेत् ॥ २६ ॥

मूलं तृणपञ्चमूलम् । जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः शतावरीरसस्य त्रयः प्रस्थाः दुग्धस्य चैकः । अन्ये तु शतावरीरसस्य चत्वारः प्रस्थादूतप्राङ्कः । घृतप्रस्थापेक्षया शर्करायाः पादोऽष्टौ पलानि ॥ २५ ॥

शतावरीमूलेत्यादि ।— चरकस्य जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः न पुनरष्टवर्गैः चरकोक्तत्वात् । द्वियष्टिमधुकैरिति एक-
 षमधुकभागः जीवनीयगणपठितः । अपरोपि मधुकस्यैको-
 भागोद्देश इति द्वितीय यष्टिमधुकेन । किञ्चा स्मलजलभेदाच्च-

दग्धाशङ्कं क्षिपेद्रम्भास्वरसे तत्तु पेधितम् ।
 तुल्यालं लेपतो हन्ति रोम गुच्छादिसम्भवम् ॥
 रक्ताञ्जनापुच्छचूर्णं युक्तं तैलन्तु सार्धपम् ।
 सप्ताहं व्यधितं हन्ति मूलाद्रोमान्यसंशयः ॥ २७ ॥
 कुसुम्भतैलाभ्यङ्गोया रोम्नामुत्पाटितेऽन्तकत् ॥ २८ ॥

आरग्वधाद्यं तैलम् ।

आरग्वधमूलपलं कर्षद्वितयं शङ्खचूर्णस्य ।
 हरितालस्य च खरजे मूत्रप्रस्थे तु कटुतैलम् ॥
 पक्कं तैलं तदथ शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात् ।
 निम्ने लयति च रोमाण्यन्येषां सम्भवोनैव ॥ २९ ॥

धूकत्रययुक्तैः । वाभटे तु द्वियष्टिमधुकैरित्यत्रद्विवक्षामधुकैरिति
 पठ्यते ॥ २६ ॥

योनौ लोमवाङ्गुल्येन वैवस्याद्रतिर्नस्यादित्यतोऽलोमसा-
 तनमाह दग्धेत्यादि ।— रम्भास्वरसे कदली वागुडास्वरसे ।
 तुल्यालमिति समहरितालं रक्ताञ्जनेति रक्ताञ्जना लोहित-
 वर्णाञ्जनामिक्का आरजिला इति लोके । तत् पुच्छं रौद्रे
 शोषयित्वा चूर्णं कुर्यात् । तच्च सार्धपतैलेऽनुरूपे प्रक्षिप्य
 सप्ताहं स्थाप्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

कुसुम्भेत्यादौ ।— उत्पाटित इत्यनन्तरं लोम्नीति शेषः ।
 लोम्नि उत्पाटिते सति कुसुम्भवीजतैलाभ्यङ्गोऽलोम्नामन्तकङ्कष-
 तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आरग्वधेत्यादौ ।— कर्षद्वितयमिति हरितालस्य नेत्यने-
 मापि सञ्चयते । कटुतैलस्यात्राद्यौ पक्षानि । अथ इत्यान-
 न्त्यर्थे तेज गङ्गानन्तरं शङ्खचूर्णं हरितालचूर्णं मिलित्वा तैलात्
 पादिकं प्रक्षिप्य लेपोदेयइत्यर्थः । किम्वा शङ्खचूर्णहरिताल-
 चूर्णयोरनियतमानेन तैलं संपिष्य लेपोदेय इति ॥ २९ ॥

कर्पूरभङ्गात् कशङ्कचूर्णं क्षारोपयानाञ्च मनःशिला च ।
तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं रोमाणि निर्धूलयतिक्षेपेन ॥ ३० ॥

क्षार तैलम् ।

शुक्तिशब्दकशङ्कानां दीर्घवृन्तात् समुस्कात् ।

दग्ध्वा क्षारं समादाय खरमूत्रेण गालयेत् ॥

क्षाराष्टभागं विपचेत्तैलञ्च सार्धपं बुधः ।

इदमन्तःपुरे देयं तैलमात्रेशूपूजितम् ॥

विन्दुरेकः पतेद्व्यत्र तत्र रोमापुनर्भवः ।

मदनादित्रये देयमग्निभ्याञ्च विनिर्भितम् ।

अर्शसां कुष्ठरोगाणां पामाद्द्रुविचर्च्चिनाम् ॥

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वलोद्हरं परम् ॥ ३१ ॥

इति योनिव्यापचिकित्सा ।

कर्पूरेत्यादि ।— कर्पूरादीनां कल्कःक्षारो यवक्षारः ।
तैलमिति कटुतैलम् । हरितालमिश्रितमिति पूर्ववत् व्याख्ये-
यम् ॥ ३० ॥

क्षारतैले ।— शुक्तिः शुक्तिरेव मुक्तास्फोटो वा दीर्घवृन्तः
सोनाकः मुष्ककोषण्टापाखली । एतानि समभागानि दग्ध्वा
चतुर्विंशतिपलक्षारोगाक्षः । अस्य स्त्रावणार्थं गर्हभस्त्रं
षड्गुणं अष्टादशशराव परिमितं गृहीत्वा एकविंशतिवारान्
परिस्त्राय क्षारोदकस्य षोडश शरावा ग्राह्या कटुतैलस्तु
शरावचतुष्टयम् । तैलापेक्षयाऽष्टभागः क्षारस्य कल्कत्वेन प्रदेय
इत्यर्थः । तेन क्षारस्य पलचतुष्टयं कल्कइत्यर्थः । अन्ये तु
क्षारोदकं तैलापेक्षयाऽष्टगुणमित्यर्थः । मदनादि इत्युपदं-
शादौ ॥ ३१ ॥

इति योनिव्यापचिकित्सा ।

अथ स्त्रीरोगाधिकारः ।

मधुकं शाकवीजञ्च पयस्या सुरदार च ।
 अम्रान्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवह्नी शतावरी ॥
 वृक्षादनी पयस्या च तथैवोत्पलशारिवा ।
 अनन्तशारिवा रास्ना मधु६मेव च ॥
 वृहतीहयकाश्र्मर्थ्यं क्षीरिशुद्धास्वचोविसम् ।
 पृथक्पर्णी बला शिग्रुं शङ्खद्रा मधुयष्टिका ॥
 शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कथेरुमधुकं सिता ।
 माषेषु योगाः स्युरर्द्धसोकास्तु सप्तसु ॥
 यथाक्रमं प्रयोक्तव्या गर्भस्त्रावे पयोन्विता ॥ १ ॥
 कपित्थविल्ववृहतीपटोले कुनिदिग्धाकाः ।
 मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्भिषगष्टमे ॥

अथ शिष्टस्त्रीरोगचिकित्सा मभिवानार्थं स्त्रीरोगचिकित्सा-
 माह मधुके यादि । सुश्रुतस्य । शोणमरुजस्तारुस्तस्य बीजम् ।
 पयस्या क्षीरकाकोशो अशोःश्लोत्कः मालुया वा ।
 ताम्रवह्नी मञ्जिष्ठा वृक्षादनी वन्दाकः । तथैवोत्पलशारिवेत्यत्र
 तथातिलतशारिवे इति पाठः सुश्रुते वाभटे च तट्टिकाकृतो-
 तिलता दूर्वा प्रियङ्गुर्वेति व्याख्यानयन्ति उत्पलशारिवा
 अनन्तमूलम् । अनन्त अनन्तमूलं शारिवा श्यामलता ।
 पद्मा ब्रह्मशक्तिः । काश्र्मर्थ्यं गाभारीफलं क्षीरीणां वटादीनां
 शुद्धास्वचेति विसं श्लालं एते च सप्त योगाः कल्कविषये
 उपयोज्याः । अपरे तु क्षीरसाधनपरिभाषयेत्युद्धः ॥ १ ॥

कपित्थेत्यादि सुश्रुतस्य । कपित्थादीनां सर्वेषां मूलं नि-
 खलत्तु कपित्थस्य फलं पटोलस्य फलं पत्रं वा अन्येषाञ्च मूल-
 मित्याह । किन्तु सुश्रुतवाभट्टीकाकृद्भिर्न व्याख्यातोयमर्थः ।
 नवमइत्यादि क्षीरसिद्धानीति पदं सिद्धपरिणामेणात्रापि

ऋषमे मधुक्कानन्तापयस्याधारिवाः पिवेत् ॥ २ ॥
 पशस्तु दशमे शुण्ठ्या शृतशीतं प्रशस्यते ।
 सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देादारु च ॥
 एवमाप्यायते गर्भस्त्रीब्राह्म चोपशास्यति ।
 द्वायकाशोश्चकानां मूलैर्गांजुरकस्य च ॥
 शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥ ३ ॥
 कशेरुशृङ्गाटकजीवनीयपद्मो मूलैरुद्वेगतावरीभिः ।
 सिद्धं पयः शर्करयाविमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ ४ ॥
 कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्गयष्टीमधुकं सशर्करम् ।
 समूलगर्भश्रुतिपोडिताङ्गना पयोविमिश्रं पयसान्नभुक् पिवेत् ॥ ५ ॥

सम्बध्यते उल्लेनेन व्याख्यातोऽमर्थः । अन्ये मधुक्कानन्ते इति
 योगश्च कायेन किञ्चा मधुक्कादीनां कल्कं क्षीरेण पिवेदित्यर्थ
 इत्याहुः ॥ २ ॥

पयस्त्रित्यादि ।— सुश्रुतस्य उल्लेनस्तु क्षीरं शुण्ठीपय-
 स्त्राभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितमिति पठन्ति व्याचष्टे च दशमे
 मासिः शुण्ठ्याः क्षीरविदार्या वा क्षीरपाककल्पनया सिद्धं क्षीरं
 दशमे हितमिति । वाभटेप्युक्तं योजयेद्दशमे मासि क्षीरं सिद्धं
 पयस्यथा । अथवा यष्टिमधुक्कानगरामरदारुभिरिति । एतद्व-
 चनसम्वादादेव सक्षीरा वा हिता शुण्ठीत्यादावपि शुण्ठीम-
 धुक्कदेवदारुभिः सिद्धं क्षीरं दशमे मासि प्रशस्यतइत्यर्थोऽप्येयः
 कुशेयादि स्पष्टम् ॥ ३ ॥

कशेरुशृङ्गादौ ।— जीवनीयो जीवनीयदशकम् । शर्करया
 विमिश्रमिति शर्करा प्रक्षेप्या ॥ ४ ॥

कशेरुशृङ्गादौ । पद्मकं पद्मकेशरमित्याहुः । उत्पलं नी-
 लोत्पलम् । समुद्गयष्टिमधुकमिति सुद्धोसुद्गयष्टीं समुद्गयष्टि-

गर्भे शुक्ले तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
 सितामधुककास्त्र्यैर्हितमुल्यापने पयः ॥ ६ ॥
 गर्भशोधे त्वामगर्भाः प्रसहाश्च सदा हिताः ।
 पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकजटैः पृथक् ॥
 नाभिवस्त्रिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ।
 परुषकस्थिराम्बुललेपस्तद्वत् पृथक् पृथक् ॥
 गृह्णास्नुना गेहधूमपानं गर्भापकर्षणम् ॥ ७ ॥
 मातुलङ्गेत्यम्बुलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
 इतेन सह पातय्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ ८ ॥
 पुटदग्धसर्पकञ्चुकमहृणमसीकुसुमसारसहिताञ्छिताञ्ची ।
 ऋटिति विशल्या जायेत गर्भवती मूढगर्भापि ॥ ९ ॥
 गृह्णास्नुना हिङ्गुसिन्धुपानं गर्भापकर्षणम् ।
 इहाद्यतश्च सोमश्च चित्रभानुश्च भाविनि ॥

मधुकमित्यत समुद्रपर्णीमधुकमित्यपि पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

गर्भे शुक्ले तु वातेनेत्यादि ।— पूर्व्वं वातव्याधावेव पठितमिति नेह पठनीयम् ॥ ६ ॥

त्वामगर्भा इति ।— हंसकूर्म्यादीनामण्डानि प्रसहाः दुबुटा इयः पाठेत्यादौ ।— श्रीकण्ठोलाङ्गलीस्थाने सुरसा पठति व्याचष्टे च । सुरसा निर्गुणी सिंहास्योवासकः मयूरकोऽपामार्गः एषां जटा मूलं ऋस्वत्वं कान्दसत्वात् गृह्णास्नु काञ्चिकं गृह्णधूमं अलन्वुकः ॥ ७ ॥

मातुलङ्गेत्यादौ ।— मधुकं यटिमधु एतदुभयस्यपि मधुसंयुक्तं इतेन सह पातय्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

पुटेत्यादि ।— पुटपाकविधया दग्धा रुपनिर्मोकमसी तथा मधुसहितया अञ्जितलोचना सती विगर्भा भवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

उच्चैः श्रवाञ्चतुगरोमन्दिरे निवसस्तु ते ।
 इदमन्वतमपां समुद्धृतं वैभवलादुगर्भमिमं विसुद्धतु स्त्री ॥
 तदनलपवनार्कवासवासो सह लवणाब्धधरैर्द्दिश्यन्तु शान्तिम् ।
 सुक्ताः पाशाविपाशाश्च सुक्ताः सूर्येण रश्मयः ॥
 सुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एच्छेहि मारिच स्वाहा ।
 जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्वितम् ॥
 पीवा प्रसूयते नारी दृष्टा चोभयत्रिंशत्कम् ॥ १० ॥
 तयोभयपञ्चदशदर्शनं सुखसूतिकृत् ।
 षड्गुणाश्चेत्कवाणनवषट्सप्तशुभैः क्रमात् ॥
 सर्वे पञ्चदशद्विस्तु त्रिंशत्कं नवकोष्ठके ॥ ११ ॥
 कटुतुष्यहि निम्बोक्तकृतवेवनसर्षपैः ।
 कटुतैलान्वितोधूमोद्योनेः पातयतेऽमराम् ॥
 कचवेदितयाङ्गुल्या दृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यमरा ।
 शूलेन लाङ्गुलिक्याः संलिक्ते पाणिपादे च ॥ १२ ॥

गृह्णाब्धुनेत्यादौ निम्बु सैन्धवम् । इहेत्यादि स्वाहान्तोयं
 मन्त्रश्च सुश्रुतस्य । अयमेव गर्भच्यवनमन्त्रः जलं च्यवनमन्त्रेण
 सप्तवाराभिमन्वितं पीवेति दृष्टवैद्यव्यवहारः संग्रहकङ्किलिस्थिते
 न तु सुश्रुतेन । सुश्रुतेन तु च्यवनमन्त्रेण गर्भिणीं स्वावयेदि-
 तप्रक्तम् ॥ १० ॥

उभयपञ्चदशतसुभयत्रिंशत्कञ्चाह वस्त्रित्यादि ।— यस-
 वोऽटो गुणाश्चयः अश्वश्वत्वारः वाणाः पञ्च शुभं हयम् । एत-
 हैरुष्याद्भयत्रिंशत्कं भवति । एते नवकोष्ठान् कृत्वा तदभ्य-
 न्तरे लेख्याः । वन्दे तु उभय त्रिंशत्कमयुक्तम् । एतद्वयं शरा-
 पण्ड्रे त्रिषित्वा सम्पूज्य दर्शयितव्यम् ॥ ११ ॥

कटुतुष्यीत्यादि ।— कटुतुष्यी तिलालातुफलं कृतवेधनं
 घोषाभेदः तस्य फलं सर्षपः श्वेतसर्षपः एतैर्दूमं कृत्वा योनि-

अमरापातनं मद्यैः पिप्पल्यादिरजः पिवेत् ।
 शालिमलान्नमात्रं वा सूत्रे शास्त्रेण बान्वितम् ॥
 एकुञ्चिकां पिप्पलीञ्च मदिरां लाभतः पिवेत् ।
 सुवञ्चलेन संयुक्तां योनिशूलनिवारणीम् ॥ १३ ॥
 सूतायाहृच्छिरोवस्तिशूलं मद्गन्द रुद्धितम् ।
 श्वत्वारं पिवेत्तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥
 पिप्पल्यादिगणकाथं पिवेद्वा लवणान्वितम् ।
 पारावतशकृत् पीतं शालितण्डुलवारिणा ॥
 गर्भपातान्तरोधे तु रक्तस्त्रावनिवारणम् ॥ १४ ॥
 जलपिष्टवरुणपत्रैः सहतैर्दुर्दानालेपौ तु ।
 किक्विशरोगं हरतोगोमयधर्षादथो विहितौ ॥ १५ ॥
 अश्वतानागरसहचरभद्रेत्कटपञ्चमूलजलदमृतम् ।
 शोतं मधुसंयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्गम् ॥ १६ ॥

सुखे दद्यात् उक्तं हि सुश्रुते योनिमुखं धूपयेदिति ॥ १२ ॥

अमरापातनमित्यादौ ।— पिप्पल्यादिरज इति सुश्रुतस्य
 पिप्पल्यादिगणचूर्णम् । अश्वेन काक्किकेन मद्येनेतग्रन्थे । एकु-
 ञ्चिका लण्डलीरकम् । पिप्पलीमितग्रनन्तरं प्रक्षिप्येति शेषः
 ॥ १३ ॥

सूतायाहृतग्रादि । सुश्रुतेषुक्तं प्रसूतायास्तु बस्तुप्रहरशिशो-
 योनिशूलं रक्तं संरुध्व वातुः करोति समद्गन्दसंज्ञितः ॥ १४ ॥

जलपिष्टेतादौ ।— किक्विशरोगो गर्भोत्पीडनेन वस्त्यादि-
 देशे मनाक् चर्म्मविदारणम् । अथोऽनन्तरं गोमयधर्षणानन्तरं
 विहितावितप्रथेः ॥ १५ ॥

अश्वतेतग्रादौ ।— भद्रेत्कटोभादखेड इति राढ़ायां ख्यात-
 खरः । अन्ये तु भद्रं भद्रदुर्लभं इत्यटः इकर इति ख्यातख-

सहचरपुष्करवेतसमूलं विकृष्टतदासकुलत्वसमम् ।
जलमत्र सैन्धवचिह्नयुतं सद्योष्वरसूतिकारोगहरम् ॥ १७ ॥
दशमूलीकृतः कायः सद्यः सूतिरजापहः ॥ १८ ॥

वज्रकाञ्चिकम् ।

पिप्यलीपिप्यलीमूलं चयं शुण्ठी यमानिका ।
जीवके द्वे हरिद्रे द्वे विडसौवर्चलं तथा ॥
एतैरेवोषधैः पिष्टैरारणालं विपाचितम् ।
आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं यङ्गदीपनम् ॥
काञ्चिकं वज्रकं नाम स्त्रीणामग्निविवर्द्धनम् ।
मङ्गन्दमूलयमनं परं स्त्रीरामिर्मर्दनम् ॥
स्त्रीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनम् ॥ १९ ॥

पञ्चजीरकगुडः ।

जीरकं ज्वषा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।

स्वमूलमितग्राहः । पञ्चमूलं स्वल्पपञ्चमूलं जलदं मुसकं जलं
कायः ॥ १६ ॥

सहचरेत्यादि ।— विकृष्टतः वैखर इति लोके तस्य
मूलम् । कुलत्यः समो यत्र तत्तथा कुलत्यसमम् । जलं कायः
॥ १७ ॥

दशमूलीत्यादि ।— आमशूलादिपीडायां पुनर्धाम्यशु-
ण्ठीयुक्तस्य धान्यपञ्चक्रयुक्तस्य वा दशमूलस्य कायसुपदिशन्ति
वृद्धाः ॥ १८ ॥

वज्रकाञ्चिके ।— पिप्यल्यादि द्रव्यस्य मिलित्वा कर्षत्रयं
काञ्चिकस्य शराव एकः पानीयमप्यल्पं एवमेव प्रायशो व्यव-
हरन्ति वृद्धाः । सकल्ककाञ्चिकपानसुपदिशन्ति च । चक्र-
स्वाह स्त्रीरपाकविधानेन काञ्चिकस्यापि साधनमिति ॥ १९ ॥

यमानी क्रुटिकोहिङ्गपत्रिकाकासमईकम् ॥
 पिप्यली पिप्यलीमूलमजमोदाथ बास्त्रिका ।
 चित्रकञ्च पलांशानि तथान्यञ्च चतुःपलम् ॥
 कथेरकं नागरञ्च कुष्ठं दीप्यकमेव च ।
 गुडस्य च शतं दद्यात् हृतप्रस्थं तथैव च ॥
 क्षीरहिप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 पञ्चजीरक इत्येष सूतिकानां प्रशस्यते ॥
 गर्भार्थिनीनां नारीणां बृंहणीये समारुते ।
 विंशति व्यापदोयोनेः कासं श्वासं प्वरं क्षयम् ॥
 हलीमकं पाण्डुरोगं दौर्गन्ध्यं बद्धमूलताम् ।
 इन्ति पीनोन्वतकुचाः पञ्चपत्रायनेक्षणः ॥
 उपयोगात् स्त्रियोनित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः ॥ २० ॥
 वनकार्पासिकेक्षूणां मूलं सौवीरकेण वा ।
 विदारीकन्दं सुरया पिवेद्वा स्नान्यवर्द्धनम् ॥
 दुग्धेन शालितण्डुलचूर्णपानं विवर्द्धयेत् ॥

पञ्चजीरकरुडे ।— जीरकं सूक्ष्ममुख लक्ष्णाजीरकं गुञ्जर-
 प्रसिद्धं क्रुटिकोराजिका हिङ्गपत्रिका वंशपत्रिका अजमोहा
 वनयमानी अन्तःपरिमार्जनत्वात् यमान्या एव भागद्वयं
 बास्त्रिका क्षुद्रराजिका तथा चान्यञ्चतुःपलमिति वक्ष्यमाण
 कथेरकादिचतुष्टयं प्रत्येकं चतुःपलमित्यर्थः । दीप्यकं स्युक्तजी-
 रकम् । आदौ गुडहतं क्षीरेण पक्त्वा सिद्धे सति जीरकाहि-
 चूर्णप्रक्षेपः । पञ्चपत्रजीरकयोगात् पञ्चजीरक इति संज्ञा
 समारुत इत्यत्र गर्भ इति शेषः कुपितमारुतयोगात् क्षीयमाण
 इत्यर्थः ॥ २० ॥

सम्प्रति स्नान्यवर्द्धनयोगानाह वनकार्पासिकेत्यादि ।—
 सौवीरकेण काञ्चिकेन विदारीकन्दं भूमिकुण्डाण्डम् । हरि-

स्नानं सप्ताहतः स्त्रीरसेविन्यास्तु न संशयः ॥
 हरिद्रादिं वचादिं वा पिवेत् स्नानविशुद्धये ।
 तत्र वातात्मके स्नाने दशमूलजीवलं पिवेत् ॥
 पित्तदुष्टे ऽसृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
 घातौ कुमारश्च पिवेत् काथयित्वा सशारिवम् ॥
 कफे वा त्रिफलामुस्ताभ्रनिम्बं कटुरोहिणीम् ।
 घातौ स्नानविशुद्धयर्थं मुद्गयषरसाग्निनी ॥
 भार्गोवचादारुपाठाः पिवेत् सातिविषाः शृतान् ॥ ११ ॥
 कुष्ठरमेशु कामूलं चर्चितमास्ये विचारितं जयति ।
 सप्ताहात् स्नानक्रीलं स्नान्यं चैकान्ततः कुरुते ॥
 शोथं स्नानोत्थितमवेक्ष्य भिषक् विदध्यात्
 यद्विद्रवावभिहितं त्विह भेषजानि ॥
 आमे विदक्ष्यति तथेव गते च पाकं
 तस्माः स्नानौ सततमेव च निर्दुहीत ।
 विशालाम्बललेपस्तु हन्ति पीडां स्नानोत्थिताम् ॥
 निशा कणकफलाभ्यां लेपश्चापिस्नानार्त्तिहा ॥ १२ ॥

द्वेत्यादि हरिद्रादिवचादिगणौ सौश्रुतौ यथा ॥ हरिद्रादारुह-
 रिद्राकलसीकुटजवीजानि मधुकञ्चेति । कलसी शत्रिपर्णी ।
 वचामुस्तातिविषा भद्रदारु नागरशतमूलौ अनन्तमूलश्चेति
 भद्रदारु देवदारु । अभीरु शतावरी । शारिवा अनन्तमूलं
 सशारिवमित्यत्र सशर्करमिति पाठान्तरम् । असृतादिशारि-
 वान्तस्य काथः ॥ ११ ॥

स्नानविद्रधिचिकित्सायाह ।— कुष्ठुरेत्यादि ।— कुष्ठुर-
 मेशुको गोरक्षतण्डुला स्नानक्रीलं स्नानविद्रधिः निशेत्यादौ ।—
 कणकफलं धूसूरफलम् ॥ १२ ॥

स्रधिकवसया शूकरगजमहिषमांसचूर्णसंयुतया ।
 अभ्यङ्गमर्द्दनाभ्यां कठिनपीनस्तनौ भवतः ॥ २३ ॥
 महिषीभवमवनीतं व्याधिवलोग्रा तथैव नागवला ।
 पिष्टा मर्द्दनयोगात् पीनं कठिनं स्ननं कुरुते ॥

श्रीपर्णी तैलम् ।

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलोज्ज्वलम् ।
 तत्तेलं बलकेनैव स्ननस्योपरि धारयेत् ॥
 पतिताबुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ॥ २४ ॥

काशीशाद्यं तैलम् ।

काशीशतरगन्धाशावरीगजपिप्पलीविपक्केन ।
 तैलेन यान्ति वृष्टिं स्ननकर्णवराङ्गलिङ्गानि ॥
 प्रथमर्त्तौ तण्डुलाभ्रौ नस्यं कुर्यात् स्ननौ स्थिरौ ॥ २५ ॥
 गोमहिषीघृतसहितं तैलं श्यामाङ्गताञ्जलिवचाभिः ।
 सत्विकटुनिशाभिः सिद्धं नस्यं स्ननोत्थापनं परम् ॥

स्ननशोधचिकित्स्यामाह ।— स्रधिकवसायां शूकरादिमांस-
 चूर्णं प्रक्षिप्य स्ननशोरभ्यङ्गमर्द्दनं चाद्यपुष्योत्थवे ॥ २३ ॥

महिषीत्यादौ ।— व्याधिः कुष्ठं उग्रा वचा श्रीपर्णी
 गाम्भारी तस्यास्त्वचो रसः स्वरसः । स्ननस्योपरि कुचाग्रे ॥ २४ ॥

काशीशेत्यादि ।— काशीशं घातुकाशीशं शावरी लोभ्रं
 एषां कल्कः जलं चतुर्गुणं कर्णः कर्णकपाली, वराङ्गं स्त्रीगु-
 ञ्जम् । प्रथमर्त्तौ चाद्यपुष्योत्थवे ॥ २५ ॥

गोमहिषीत्यादौ ।— गोमहिषघृतयोर्मिलित्वा एकोभागः
 अपरस्य तैलस्य । श्यामा प्रियङ्गुः लताञ्जलिः सूर्याभक्ता अञ्ज-
 लिकारिकेति ख्याता लालालुया इत्यन्ये । लज्जावती कुम्भ-
 चित् । कटुका कटुरोहिणी । एषां कल्कः जलं चतुर्गुणम् ।
 प्रतनू करोतीत्यादौ मध्यं स्त्रियामध्यदेशः मथितेन षोडशेन

तच्छूरोति मध्यं पीतं मधितेन माधवीक्षकम् ।
 स्वाच्छिद्यिद्यापि च गाढा सुरगोपाब्जाभ्यङ्गतोबोनिः ॥ २६ ॥
 शववहनेस्थितबन्धनरञ्ज्या सन्ताडनाद्धि हवितेन ।
 नश्वत्यवलाहेषः पथौ सञ्जः क्षतोऽथवा वोगैः ॥
 इत्यैव दुग्धभक्तं विप्रायोत्याच्य सितवलाक्षकम् ।
 मुखे कत्यापिटं दन्तमनिच्छाहरं भक्ष्ये ॥ २७ ॥
 इति स्त्रीरोगचिकित्सा ।

अथ बालरोगाधिकारः ।

कुष्ठावचाभयात्रह्णीकणकं शौद्रुसर्पिषा ।
 वर्षाद्दुः कान्तिजननं लेहं बालस्य दापयेत् ॥ १ ॥

माधवीक्षकं माधवीक्षताक्षकम् । सुरगोप इति इन्द्रनीलकण्ठः
 कौटः सिद्धुरियापोका इति लोके भाष्यं एतं चनवीरभ-
 ङ्गात् ॥ २६ ॥

शववहनेत्यादि ।—शबोहतः तद्वहनाय स्थिता या बन्धन-
 रञ्जुदाया दयितेन भर्ता । विप्राय दुग्धभक्तं दत्त्वेति पूर्वेष्व-
 षोडशम् । भक्ष्ये भक्तादौ ॥ २७ ॥

इति स्त्रीरोगाधिकारः ।

दुष्टसाम्यपानादिना बालानां रोगसम्भवादनन्तरं बाल-
 रोगाधिकारः । तत्र बालरोगाधिकारे वक्तव्ये प्रथमतः बालस्य
 सुस्थवृत्तमाह कुष्ठमित्यादि कर्मकं मारितमारितस्वर्णपूर्यंभू ।
 तत्र सुवर्णमारणविधिर्यथा — कण्टकवेध्यसुवर्णपत्रं जम्बीर-
 स्वरसेन स्यापयित्वा सुवर्णकफलास्थितशुद्धप्रायः क्षेपमाणेन

सान्वाभावे पयस्छागं गच्छं वाः तद्गुणं पिबेत् ।
 तर्कधोगुडिकां तप्तं निर्व्याप्य कटुतैलके ॥
 तत्तैलं पानतो हन्ति बालानामुत्सुसुहृतम् ॥ २ ॥
 व्योषशिरोग्रारजनीकल्कं वा पीतमथ पयसा ।
 उल्बं निःशेषं कुरुते पटुतां बालस्य चात्यन्तम् ॥ ३ ॥
 सत्विरुहेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्णया ।
 स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेन प्रशाम्यति ॥
 नाभिपाके निशालोध्रप्रियङ्गुमधुकैः शृतम् ।
 तैलमभ्यञ्जने शक्तेभिर्व्याप्यवचूर्णनम् ॥
 सोमग्रहणे विधिवत् केकाशिखामूलसुहृतं बहुम् ।
 जघनेऽथ कन्धरायां क्षपयत्यहिण्डिकां नियतम् ॥ ४ ॥

लिप्त्वा गोरक्षकर्कटीमूलपिण्डमथ ऊर्ध्वञ्च दत्त्वा शरावसम्पुटे
 निःक्षिप्य प्रलिप्य च गोमयाग्नौ धारद्वयं त्रयं वा प्रपुटेत् तत-
 श्चूर्णयित्वा हृदयनवस्त्रेण छानयेदिति । लेहोऽयं जातदिने
 तदुपरि च प्रचरति तन्वान्तरे च स्वर्णादिलेहान्तरस्य सम्ब-
 त्कारो यावदुपयोग इति ॥ १ ॥

तद्गुणमिति संस्काराल्लघुलतम् । तर्कध इति तर्कः
 टाङ्गया इति प्याता तस्या अधोगुडिका वाटुनीति स्याता ।
 उल्बं बालकस्य कण्ठगतक्षेष्मा ॥ २ ॥

व्योषेयादौ ।— शिवा हरीतकी उग्रा वचा सान्येन पय-
 सेति नारीक्षीरेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

नाभीत्यादौ ।— मधुकं यष्टीमधुकं सोमग्रहण इत्यादौ ।
 विधिवत् उहृत इत्यन्वयः विधिवत् सुक्तकचशिखेन पुंसां उहृ-
 रणम् । केकाशिखा मयूरशिखा उहृतोवह्वेति पाठे चामूल-
 सुहृत्येति योज्यम् । अत्र भिक्षुप्रार्थितकपर्दककुचरे पारदं
 पूरयित्वा सिकथकेन संरुध्य कुमारोदक्ते इत्युपदिश्यन्ति इत्याः ॥ ४ ॥

सप्तदलपुष्पं मरिचं पिष्टं गोरोचनासहितम् ।
पीतं तद्वत् तण्डुलभक्तकृतो दग्धपिष्टकप्राशः ॥ ५ ॥
जम्बूकनासावायसजिह्वानाभिर्ब्वराहसम्भूता ।
कांश्चं रसोऽथगरलं प्राट्टभेकस्य वामजङ्गस्थि ॥
इत्येकशोथ मिलितं विष्टं ग्रीवादिकटिदेशे ।
अहितुण्डिकाप्रशमनमभ्यङ्गोनातिपथ्यविधिः ॥ ६ ॥
अनामके घुर्घुरिकावुक्कामरिचरोचना ।
नवनीतञ्च संमिश्र्य खादेत्तद्रोगनाशनम् ॥ ७ ॥
तैलाक्तगिरस्तालुनि सप्तदलार्कस्रुहीभवं क्षीरम् ।
दत्त्वा रजनीचूर्णं दत्ते नश्येदनामकाख्यः ॥
लेहयेच्च शुष्णा बालं नवनीतेन लेपितम् ।
स्फटकपत्रजरसेनोद्धर्त्तनञ्च तद्धितम् ॥ ८ ॥

सप्तदलेति सप्तदलः सप्तच्छदः तस्य पुष्पं पीतमित्यत्र
जलेनेति शेषः । तद्वदिति अहितुण्डिकां क्षयतीति शेषः ।
तण्डुलेत्यादि योगान्तरं भक्तसहिततण्डुलान् पिष्ट्वा पत्रेणा-
वेद्य क्रुयेन बद्ध्वा अङ्गारैर्दग्धा भक्षणीयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

जम्बूकेत्यादि ।— जम्बूकः शृगालस्तस्य नासा वायसः
काकस्तस्य जिह्वा रसः पारदः गरलं विषं प्राट्टभेकः वर्ध-
कालजमण्डूकः स च पीतच्छविः सोनावेड इति ख्यातः तस्य
वामपदास्थि एतन् सर्व्वं प्रत्येकं मिलित्वा वा ग्रीवायां कम्ब्यां
वा धारणीयम् । नातिपथ्यविविरिति व्याधिप्रभावादेवायम् ॥ ६ ॥

अनामक इति निर्नामरोग इति ख्यातः केचिच्च पुष्पि-
कारोग इति ख्यातः । घुर्घुरिकाकीटविशेषः तस्य बुक्का बुक्क-
भाग इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तैलाक्तेत्यादौ ।— तैलाभ्यक्ततालुनि सप्तदलार्कस्रुहीक्षीरं
दत्त्वा तदुपरि हरिद्राचूर्णं दद्यादित्यर्थः । लेहयेदित्यादौ ।—

तैलस्य भागमेकं सूत्रस्य द्वौ च शिम्बिद्वारसस्य ।
 नखं पयश्चतुर्गुणमेवं हस्वा यथेतैलम् ॥
 तेनाभ्यङ्गः सततं रोगमनामकाख्यमपहरति ।
 अर्कद्वलकृमाविकरोमाख्यादाव केशराजस्य ॥
 स्वरसेनाक्तो वक्षे ह्यत्वा वर्त्तिश्च तैलाक्तम् ।
 तज्जातकज्जखान्धितखोचमसुगखोऽप्यखण्डतोवाकः ॥
 कष्टमनामकरोगं क्षपयति भृतादिकक्षापि ॥ ९ ॥
 चालनिकातलसंस्थितपोतं संश्राव्य गन्धध्रुवेण ।
 ओक्तोदशालिकायां रजकक्षारोदकस्नानम् ॥ १० ॥
 दासक्यणश्रावणवटिकारसेन्द्रपूरिता हता कथं ।
 मलिनीदले च शयनं सुकष्टमनामकाख्यरोगघ्नम् ॥
 भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
 देवन्तदेव वज्राणां मात्रा तस्य कनीयसी ॥ ११ ॥

नवनीताक्तगात्रं शिशुं ह्यत्वा शुना कुक्षुरेण लेहयेत् ततः
 पुटकीस्वरमेनोवर्त्तयेत् ॥ ८ ॥

तैलस्येत्यादौ ।— शिम्बीदखं शिम्बीपत्रम् । आर्कभि-
 त्वादि ।— अर्कस्य तुलकम् । आविरोमाणि मेघरोमाणि
 चेति भागद्वयं केशराजस्वरसरश्चितवक्षैरावेद्य तैलाक्तं आब-
 येत् । तच्छिखोपरि पत्रं हत्वा पतितकज्जलेन चक्षुषोरन्ध्रं
 कार्थ्यम् ॥ ९ ॥

चालनिकेत्यादि ।— ओक्तोदशालिकायां चालनिकातले
 संस्थितवाक्त्रं चालनिकारम् पतितगोमूत्रेण स्नापयित्वा
 रजकक्षारजलेन स्नापयेत् ॥ १० ॥

दासेत्यादौ ।— श्रावणः पाषण्डविशेषः भिक्षुवेशधारी
 दोगीति खोत्रे तस्य वटिका पराटिका कपर्दिकेति यावत्
 दासेन दासहारक्यथं यस्याः सा तथा ततः कर्षधारवः

प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भेषजरक्तिका ।
 अवलेच्या तु वर्त्तन्त्या मधुक्षीरसिताहृतैः ॥
 एकैकां वर्द्धयेत्तावदूयावत् सम्बन्धरो भवेत् ।
 तदूर्द्धं माषट्टिः स्यादूयावदाषोडशाब्दिकाः ॥ १२ ॥

हरिद्रादिः ।

हरिद्राद्वययथाहृत्सिंहीशक्रयवैः कृतः ।
 शिशोर्भरातिसारन्नः कषायस्तन्यदोजित् ॥ १३ ॥

बालचातुर्भद्रिका ।

घनकृष्णारुणाष्टङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् ।
 शिशोर्भरातिसारन्नं कासच्छासवमीहरम् ॥ १४ ॥

रसेन्द्रेण पारदेन पूरिता सा कण्ठे धृतेत्यर्थः । नखिनीदलं
 पद्मपत्रम् ॥ ११ ॥

मात्राचात्र कनीयसीति यदुक्तं अतस्त्रामेव मात्रां प्रति-
 पादयितुं परिभाषामाह प्रथम इत्यादि । मध्विति मध्वादि-
 विकल्पो दोषप्रकृत्यादिभेदात् । एकैकामिति मासि मासि
 एकैकां रक्तिकां कृत्वा वर्द्धयेदित्यर्थः । तदूर्द्धंमिति वर्षादूर्द्धं
 पर्यं वर्षे माषेण माषेण वृद्धिर्माषट्टिः । एतत् परिभाषा
 शेषो यथा प्रतिमासं प्रयोक्तव्या वृद्धिरेषा भिषग्वरैः । मान-
 मेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वमानविधावपि । षोडशाब्दाद्भवेदूर्द्धं याव-
 दासप्ततेरिति । एव एव विभागोयं तदूर्द्धं बालवत् क्रियेति ॥ १२ ॥

हरिद्रेत्यादौ ।— सिंही शृङ्गिपर्णी यत्र हरिद्रादिगण
 एवायं श्लोकेन निबद्धः तत्र च कनसीति पठिता निश्चलस्तु
 सिंही वासक इत्याह यस्तु क्षीरपोबालः कषायं पातुमसमथ-
 सस्य धात्रो पाययेत् । सुश्रुतेन कषायोक्तद्रव्यकल्केन लिप्तयोः
 स्नानयोः पानमपि दर्शितम् ॥ १३ ॥

धातश्यादिः ।

धातकीबिल्ववन्माकलीमेन्द्रयवबालकैः ।

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिजित् ॥

रजनीदाशरकश्रेयसीवृहतीद्वयम् ।

दन्निपर्णो यताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥

ग्रहणीदीपनं हन्ति मारुतार्तिं सकामलाम् ।

ज्वरातीसारपाण्डुघ्नं बालानां सर्वशोथनुत् ॥ १५ ॥

मिषीकृष्णाञ्जनं लाजाशुद्धीमरिचमाक्षिकैः ।

लेहः शिशोर्विधातव्यच्छर्दििकासज्वरापहः ॥

शृङ्गादिः ।

शृङ्गो समुक्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।

कासज्वरच्छर्दिभिरर्द्दितानां समाक्षिकाञ्जातिविषां तथैकाम् ॥ १६ ॥

पीतं पीतं वमेद्वयस्तु स्नायं तन्मधुसर्पिषा ।

द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥

भान्नास्थिलाजसिन्युत्थैर्लेहः क्षौद्रेण कर्द्दिनुत् ।

पिप्पलीमरिचानान्तु चूर्णं समधुशर्करम् ॥

घनेत्यादि ।— घनं मुस्तकं चरुणा अतिविषा । रजनी-
त्यादि ।— वाभटस्य श्रेयसी गजपियली बालानां सर्वशोथनु-
दिरात्र बालानां सर्वरोगनुदित्यपि पाठो वाभटे चन्द्राटेऽपि
दृश्यते ॥ १४--१५ ॥

मिषीत्यादि ।— मिषी मधुरिका कृष्णापिप्पली अञ्जनं
रसाञ्जनम् । शृङ्गी बर्कटशृङ्गी ॥ १६ ॥

पीतमित्यादि वाभटस्य । द्विवार्त्ताकी वृहतीद्वयम् । फल-
रसजिति वार्त्ता कीफलरसम् । योगोयमेक इति श्रीकण्ठः निश्च-
लस्तु च शश्वोविकल्पे अतो योगद्वयं यदुक्तमायुर्वेदसारे पीत्वा
यो वमति स्नायं भृशं यो मधुसर्पिषा । कोलीफलरसं यद्वा

रसेन मातृशुक्रस्य चिकित्साहर्दिनिवारणम् ।
 पेटौ पाठाभ्रलाज्जम्बाः सहकारवल्कलतः कल्कः ॥
 प्रत्येकञ्च प्रिण्डोविष्टतोद्धवाभिमध्यतात्वाद्दौ ।
 छर्द्यतीसारजं वेगं प्रबलं धत्ते तदेव च निग्रमेन ॥ १७ ॥
 बिल्वञ्च पुण्याणि च धातकीनां जलं सलोभ्रत् गजपिप्पली च ।
 क्वाथवलेहो मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ १८ ॥
 समङ्गाघातकीलोभ्रयारिवाभिः शृतं जलम् ।
 दुर्हरेपि शिशोर्द्वैतमतीसारे समाद्विक्रम् ॥
 नागरातिविषामुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतम् ।
 कुमारं पाययेत् प्रातः सर्ज्वातीसारनाशनम् ॥
 समङ्गा घातकी पद्मं वयस्या कच्छुरा तथा ।
 पिष्टैरेतैर्यवागः स्यात् सर्ज्वातीसारनाशिनी ॥
 बिल्वद्वृतकपाशेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।
 आलोड्य पाययेद्दालं छर्द्यतीसारनाशिनीः ॥
 कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थिमध्यमुस्तारसाङ्गनैः ।

पञ्चकोलं प्रलेहयेदिति । अथञ्च व्यवस्थितो विकल्पः तेन पित्तो-
 त्तरे कफे वृद्धतीक्ष्णफलरसं वातक्षेप्लणि च पञ्चकोलचूर्णमि-
 त्याह । पिप्पलीत्यादौ ।— रसेन मातृशुक्रस्येत्यत्र लिच्छा-
 दिति । शेषः । पेटौत्यादि ।— पेटारीति ख्याता भ्रापीटुप-
 रीति लोके चकारान्मिलित्वा प्रत्येकञ्च योगः ॥ १७ ॥

बिल्वे प्रादौ ।— जलं बालकं क्वाथावलेहाविति क्वाथो वा
 अत्रलेहानेप्यर्थः । अत्रलेहपक्षे सर्ज्जं संचूयं अत्ररूपमधुना
 लेह्यम् ॥ १८ ॥

समङ्गेत्यादि ।— समङ्गा वराहकान्ता पद्मं पद्मकेशरं
 वयस्या गुडू चो कच्छूरा शूकशिखीमूलम् । कल्कसाध्वेचम् ।
 बिल्वेत्यादौ ।— कपायोर्द्वैतः । अतएव निर्देशात् लाजा-

चौद्रलीदः कुमारस्य छर्दिदृष्ट्यातिसारनुत् ॥
 मोचरसः समङ्गा च धातकीपद्मकेशरम् ।
 पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥
 लेहसौलसिताचौद्रतिलयथाहकल्कितः ।
 बालस्य रुन्ध्यान्वियतं रक्तस्त्रावं प्रवाहिकाम् ॥ १८ ॥
 लाजासयष्टिमधुकं शर्कराचौद्रमेव च ।
 तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥
 अङ्कोठमूलमथवा तण्डुलसकिलेन वटजमूलं वा ।
 पीतं हन्त्यतीसारं ग्रहणीरोगं सुदुर्ञ्चारम् ॥ २० ॥
 सितजीरकसर्ज्जं वूर्णं विल्वदलोत्पाम्बुमिश्रितं पीतम् ।
 हन्थामरक्तमूलं गुडसहितः खेतसर्ज्जोवा ॥
 मरिचमञ्जौषधकुटजं द्विगुणीकृतमुत्तरोत्तरं क्रमशः ।
 गुडतक्रयुक्तमेतत् ग्रहणीरोगं निहन्त्याशु ॥

शब्दः स्त्रीलिङ्गोपस्तीति । योगोयं छर्दिप्रतिसारनाशनो बोध-
 वतीति शेषः । कल्क इत्यादौ । कोलास्थिमध्यं वदरास्थिमज्जा
 मोचं शाल्मलीवेष्टकः । लेह इतयादौ ।— रक्तस्त्रावप्रवाहिका-
 मिति प्रवाहिकायामेव यत्र रक्तस्युतिस्त्रावायं वोगः नतु केवल-
 रक्तस्त्रावे तैलतिलयोरुष्णवीर्यत्वेन तत्रानार्हत्वात् ॥ १८ ॥

लाजा इतयादौ ।— संयुक्तमितप्रनन्तरं पीतमिति शेषः ।
 लाजादिवूर्णं यथावोम्यं गृहीत्वा तण्डुलोदकेन पेयम् । अ-
 ङ्कोठेतयादि । अङ्कोठः अङ्कोड इति ख्यातस्तदः योगद्वये तण्डु-
 लोदकं सम्बध्यते । वटजमूलं वटजातमूलं मूलाकारं द्रुस्यप्र-
 माणं वा इति ख्यातः अतएवोक्तं वटजमूलमिति नतु वट-
 मूलम् ॥ २० ॥

सितेतयादौ ।— विल्वदलोत्पाम्बु विल्वपत्रस्वरसः । गुडेन
 मधुरीकृतं तक्रं गुडतक्रम् । विल्वेतयादौ शक्रमिन्द्रयवं अम्बु

विश्वयक्ताम्बुनावाद्दसिद्धमाजं पयः शिशोः ।
 समांसरक्तां ग्रहणां पीतं हन्यात् त्रिरात्रतः ॥
 तद्वह्नाक्षीरसमोजम्बुत्वगुद्गवोरसः ।
 गुहपाके तु बालानां पित्तघ्नी कारयेत् क्रियाम् ॥
 रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ।
 कण्ठोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ॥
 अत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उक्तमः ॥ २१ ॥
 हृतेन सिन्धुविल्वैलाहिङ्गुभार्गीरक्षौलिहन् ।
 आनाहं वातिकं मूलं जयेत्तोयेन वा शिशुः ॥ २२ ॥
 हरीतकी वचा कुष्ठं कल्कं माचिःसंयुतम् ।
 पीत्वा कुमारक्षान्येन मुच्यते तालुपातनात् ॥ २३ ॥
 सुखपाके तु बालानां आम्रसारमयोरजः ।
 गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥
 अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।
 दार्दीयष्टप्रभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथापरम् ॥

बालकं मोचः शाल्मलीवेटकः । सिद्धमिति क्षीरपरिभाषया
 पाकः ॥ २१ ॥

हृतेनेत्यादौ ।— सिन्धु सेन्धवं एषां चूर्णं हृतेन लेह्यं
 तोयेनवेत्यनन्तरं पिवन्निति शेषः । तेन तोयेन कोष्णजलेन
 वा पिवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

हरीतकीत्यादि ।— वाभटस्य तालुपातनं तालुप्रदेशस्य
 निम्नता तालुकण्ठकादित्यपि पाठः ॥ २३ ॥

सुखपाक इत्यादौ ।— आम्रसारः आम्रसदृशपत्रः
 खनामल्लातो राढ़ायामिति केचित् । अन्ये तु आम्रसारः
 आम्रफलास्य मज्जेत्याहुः । आम्रसारादि रसाञ्जनान्तं एक

सद्य जम्बीररसेन स्रग्दन्तरसघर्षसः सद्यः ।
 दन्तमुपहन्ति हि पाकं सुखजं बालस्यचाश्वेव ॥२४॥
 लावतित्तिरवङ्गूररजः पुष्परसान्वितम् ।
 द्रुतं करोति बालानां दन्तकेशरवन्मुखम् ॥२५॥
 दन्तोद्भेदोत्परोगेषु न बालमति यन्त्रयेत् ।
 स्वयमपुत्रपश्याम्यन्ति जातदन्तस्य ते गदाः ॥२६॥
 पञ्चमूलीकषायेण सद्यतेन पयः शृतम् ।
 समृद्धवेरं सशुद्धं शीतं हिक्कार्दितः पिवेत् ॥
 सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सद्यः ।
 बीटा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हिक्कार्दितः शिशुः ॥२७॥

एवप्रलेपः । अश्वत्थस्य त्वक् पत्रस्य अपरमित्यत्र प्रलेपमित्य-
 न्वयः । सहेत्यादौ ।— जम्बीरः पर्णासभेदः स्रुकरसं स्रुही-
 पत्रं तस्य स्वरसः पुटपाकविधिना एव ग्रहीतुं शक्यते । २४॥

लावेत्यादि ।— वाभटस्य । लावतित्तिरयोरनयोर्वङ्गूरं
 शुष्कमांसं पुष्परसोमधु एतन्मांसचूर्णं मधुना लेह्यमिति
 केचित् । अन्ये तु मधुनेतच्चूर्णेन दन्तपालिं प्रतिसारयेद्दि-
 त्याहुः । कित्त्वयं योगवाभटे प्रतिसारणप्रकरणे पठितः ।
 दन्तकेशरमिति दन्ता एव केशरं सुकुमारत्वात् ॥२५॥

दन्तोद्भेदेत्यादि वाभटस्य दन्तोद्भेदो दन्तभेदः । दन्तो-
 द्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् । विशेषाज्ज्वरविडम्बेद-
 कासच्छर्दिशिरोरुजमित्यादि ।— नबालमति यन्त्रयेदिति
 आचाराचारनियमेनेत्यर्थः ॥२६॥

पञ्चमूलीत्यादि ।— पञ्चमूली महती वातकफप्रधानहि-
 क्कारत्वात् । अत्र काथात् पादिकं द्रुतं अष्टमांसं वा दुग्धा-
 च्चतुर्गुणः काथः एतत् सर्वमेकीकृत्य पक्त्वा काथं शोषयित्वा
 सद्यतं दुग्धं स्थाप्यं तत्र शुण्ठीचूर्णं शुद्धानुरूपं मक्षिष्य

चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथा दन्ती गवाक्ष्यपि ।
 चूर्णं कृत्वा तु सर्वेषां सुखोष्णेनाम्बुना पिबेत् ॥
 श्वासं कासमथो हिक्कां कुमाराणां प्रणाशयेत् ।
 द्राक्षायासाभयाक्षणाचूर्णं सर्वौद्रसर्पिषा ॥
 लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासञ्च तमसं तथा ॥ २८ ॥
 पृश्नरातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकम् ।
 तच्चूर्णं मधुना लीढं शिशूनां पञ्चकासनुत् ॥
 दाडिमस्य च बीजानि जीरकं नागकेशरम् ।
 चूर्णितं शर्कराक्षौद्रलीढं तृष्णाविनाशनम् ॥
 मायूरपक्षभस्त्रवुप्रषितजलं तेन भाषितं पेयम् ।
 तृष्णाघ्नं वटकाष्ठभस्त्रजलं वक्त्रशोषजिह्वतं वक्त्रे ॥
 पिष्टैश्चागेन पयसादाब्जसुस्तकगैरिकैः ।
 बहिरालेपनं शस्तं शिशोर्नेत्राम्रयापहम् ॥ २९ ॥
 मनशिलाशङ्कुनाभिः पिप्पल्योथ रसाञ्जनम् ।

यथाहं पिबेदित्याहुः । अन्ये तु घृतस्यापि पानकाले प्रक्षेप्य-
 त्वमिति वदन्ति । सुवर्णगैरिकस्य अत्यन्तलोहितगैरिकस्य ॥ २७ ॥

चित्रकमित्यादौ ।— गवाक्षी गोरक्षकर्णटी । सविबन्धे
 वाते कफोऽयं योगः । द्राक्षेत्यादि ।— कफपित्ते । यासो दुरा-
 क्षभा तमकं श्वासमित्यर्थः ॥ २८ ॥

दाडिमस्येत्यादौ ।— चूर्णितमित्यत्र क्षणा चेति पाठा-
 न्तरम् । मयूरेत्यादौ ।— मयूरपक्षभस्त्रावितजलेन व्युषितेन
 भाषितवटकाष्ठभस्त्रावितजलेन पेशमित्यर्थः । मयूरपक्षभस्त्र
 पल १ जल पल ६ एतद्वद्ध्वा वस्त्रे परिस्त्राय्य गृहीतजले
 व्युषिते घटांशेन वटकाष्ठभस्त्रप्रक्षिप्य वद्ध्वा परिस्त्राय्य यथाहं
 पिबेत् ॥ २९ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।— क्षौद्रेण संयुक्ता संष्टेत्यर्थः । मातुः

बर्त्तिः क्षौद्रे ऽ संयुक्ता बाले सर्वाङ्घ्रिगणुत् ॥
 मातुस्तन्यकटुस्रेहकाश्चिकैर्भाविता जयेत् ।
 खेदाहीपशिखोत्तप्तोनेत्रामयमलक्तकः ॥३०॥
 शुण्ठीभङ्गनिशाङ्कल्कः पुटपाकः ससैन्धवः ।
 कुकूलकेऽङ्घ्रि रोगेषु भद्रमाश्चरोतनं हितम् ॥३१॥
 क्रिमिज्वालशिलादाब्धीं लाक्षाकाश्चनगैरिकैः ।
 चूर्णाञ्जनं कुकूले स्याच्छिन्मूनां पोथकीसुष ॥
 सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूलके ।
 गृहधूमनिशाकुष्ठवाजिकेन्द्रयवैः शिशोः ॥
 लेपकाक्रेण हन्त्याशु सिद्धपामाविचर्चिकाः ॥३२॥

सान्येतरादौ ।— कटुस्रेहं कटुतैलं एतैर्मातुस्तन्यादिभिः प्रतेप्र-
 कथः सप्ताहं भावितोऽलक्तकरसः अनन्तरं दीपशिखातप्तः सन्
 खेदविधिना नेत्रामयं जयेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

शुण्ठीतरादौ ।— भङ्गो भङ्गराजः शुण्ठीरादीनां पिष्टानां
 प्रतेप्रभं मापद्वयं सैन्धवं रक्तिपञ्चकम् । एतत् सर्वं पुटपाकवि-
 धिना पक्त्वा तत आकथ्य वस्त्रे पोष्टलो बद्धा चक्षुषि आश्चरोतनं
 कार्यम् । कुकूलक इति पाठे कुकूलकस्तुपाग्निः एतस्मिन् पुट-
 पाक इत्यन्वयः । उक्तं हि वाक्ये शृङ्गवेरं निशाभङ्गं कल्कितं
 वटपल्लवैः । बद्धा गोशकता क्षिप्त कुकूलैः खेदयेत्ततः । रसेन
 लिम्पेत् ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेदिति ॥ ३१ ॥

क्रिमिघ्नेतरादौ ।— आलं हरितालं शिला मनःशिला
 काश्चनगैरिकं स्वर्णगैरिकम् । चूर्णाञ्जनमिति मधुस्रक्षितश-
 लाकया चूर्णाञ्जनं कार्यम् । सुदर्शनेति सुदर्शना त्रिशुरीति
 ख्याता जीवपत्रेति च ख्याता ॥ ३२ ॥

अखगन्धावृतम् ।

पादकल्केऽखगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

द्वत्तं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम् ॥ ३३ ॥

बालचाङ्गेरीवृतम् ।

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिन्धागक्षीरसमे पचेत् ।

कपित्थयोषसिन्धुसमङ्गोत्पलबालकैः ॥

सबिल्ववातकीमोचैः सिद्धं सर्वातिसारनुत् ।

ग्रहणो दुस्तरां हन्ति बालानान्तु विशेषतः ॥ ३४ ॥

कुमारकल्याणकं वृतम् ।

शङ्खपुष्पी वचा ब्रह्मी कुष्ठं त्रिफलयाम्बु ।

द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती क्षीरकं बला ॥

शुण्ठी दुरालभा बिल्वं दाहिमं सुरसः स्थिरा ।

सुसं पुकरभ्रूलक्ष्म सुख्येला गजपिप्पली ॥

एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कषाये कण्टकाय्याश्च क्षीरे तस्मिं चतुर्गुणे ॥

एतत् कुमारकल्याणं वृतरत्नं सुखप्रदम् ।

बलवर्धकारं धन्यं पुष्टाग्निबलवर्द्धनम् ॥

ह्यायासर्वग्रहालक्ष्मीक्रिमिदन्तगदापहम् ।

सर्वैर्बालामयहरं दन्तोद्भेदं विशेषतः ॥ ३५ ॥

पादकल्क इतप्रादौ ।— पेयं कुमाराणामिति कुमारैः

पेयमित्यर्थः वा कर्त्तरि कृत्वेति षष्ठी ॥ ३३ ॥

चाङ्गेरीत्यादौ ।—अजाक्षीरचाङ्गेरीस्वरसैः वृतादिशुण्ठी ।

पाकसाधनत्वेन चतुर्गुणद्रवस्योत्सर्गसिद्धत्वात् ॥ ३४ ॥

शङ्खपुष्पीत्यादौ ।— जीवकं जीवनीयवर्गमध्ये पठितद्र-
व्यम् । सुरसः पर्णसः कण्टकारीस्वरसः क्षीरञ्च प्रत्येकं वृता-

अष्टमङ्गलकं वृत्तम् ।

वचा कुष्ठं तथा ब्रह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
 शारिवा सैन्धवश्चैव पिप्यलीवृतमष्टमम् ॥
 मेथं वृतमिदं सिद्धं पातय्यच्च दिने दिने ।
 हृदयतिः क्षिप्रमेवः कुमारोद्बुद्धिमान् भवेत् ॥
 न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ।
 प्रभवन्ति कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम् ॥ ३६ ॥

लाक्षादितैलम् ।

लाक्षारससमं सिद्धं तैलं मस्तु चतुर्गुणम् ।
 रास्नाचन्दनकृष्णाब्दवाजिगन्धानिशायुगेः ॥
 यथाह्लादाख्यथाहृत्सूर्वातित्ताकरेणुभिः ।
 बालानां प्वररक्षोन्नमभ्यङ्गाङ्गलवर्गेशत् ॥ ३७ ॥
 सहासुखितिकोदीच्यकाथस्नान ग्रहापहम् ।
 सप्तच्छदनिशाकुष्ठचन्दनैश्चालुलेपनम् ॥ ३८ ॥
 सर्पत्वक् कश्युनं सूर्वासर्षपारिष्टपल्लवाः ।
 वैडालविड्जालोम मेघशृङ्गी वचा मधु ॥
 घृणःशिशोर्ज्वरघ्नोयमशेषग्रहनाशनः ॥ ३९ ॥

चतुर्गुणम् । भूतादिकृतं सुखादिवैवल्यं काया ॥ ३५ ॥

वचेत्यादि ।— वचादीनां कल्कः जलं चतुर्गुणमिति ॥ ३६ ॥

लाक्षातैले ।— कुष्ठाब्दचन्दनैरित्येव पाठो वाभटपुस्तकेषु
 दृश्यते । नतु कृष्णाब्दचन्दनैरिति । तित्ता कटुरोहिणी नतु
 लताकस्तुरी । समूर्वा रौहिणीरास्नायथाहमधुवैः समैरिति
 सिद्धसारदर्शनात् ॥ ३७ ॥

सहेत्यादि ।— सहा माषपर्णी काथोऽत्रार्द्धशृतः ॥ ३८ ॥

सर्पत्यादि ।— सर्पत्वक् निर्मोक्तः अरिष्टोनिम्बः सर्षपः

बालरोगविचारः

बालकस्य बलिगान्तीष्ट कर्ष्याणि ।

बलिगान्तीष्टकर्ष्याणि कार्ष्याणि ग्रहगान्तये ।

मन्त्रचार्यं प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सर्वकामिकः ॥

ओं नमो भगवते गरुडाय त्वय्यकाप्र स सद्यवल्तुतः स्वाहा ।

ओं कं पं टं शं वै नते शाय नमः ॐ क्रों ह्रं क्षः ॥ ४० ॥

गरुडबलिः ।

बालदेहप्रमाथेन पुत्रमालान्तु सर्वतः ।

प्रष्टव्यं सुखि ताभक्तबलिर्द्वयस्तु शान्तिकः ॥

ओंकारीस्वर्णपत्नी बालतं रक्ष रक्ष स्वाहा ॥ ४१ ॥

ओं नारायणाय नमः ।

प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा षट्क्राति नन्दानाम मातृका ।

तत्रा षट्क्रीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः ॥

श्वेतसर्पः मेषशृङ्गाः पत्रम् । मेषशृङ्गमिति पाठे मेषस्य गङ्गे-
रस्य शृङ्गम् ॥ ३९ ॥

बलीत्यादौ ।— तत्रादावित्यत्र मन्त्रादारिति पाठान्तरे
कुमारस्य हस्तकथ्यादिसूत्रबन्धन इत्यर्थः । ॐ इत्यादिस्वा-
हान्त एकोनन्तः । ॐ इत्यादिष्वीजाक्षरात्मको द्वितीयः एवं
ॐ इत्यादि क्ष इत्यन्तस्तृतीयः । किम्बा भिक्षित्वा एक एव
बलिदानमत्रः ॥ ४० ॥

बालदेहमित्यदौ । पुत्रमाला शुक्ला । सर्वत इति सर्वैस्तु
द्विचु । भक्तं गरावशोपरित्यक्तं चतुःपाशैस्त्यक्तं वा ।
सुखिकः स्वयंभवाः । अत्र मन्त्रप्रमांसव्यञ्जनत्रूपदीपदानम-
प्युपदिशन्ति वृद्धाः । अयं गरुडबलिः सन्ध्यायाः दिनत्रयं दीयत-
इति बह्वैः । बालक रक्षा मन्त्रमात्रं ॐकारीत्यादिस्वा-
हान्तः ॥ ४१ ॥

द्विदानीं प्रसिद्धफलं रावणहतकुमारतन्त्रमात्रं ॐ नारा-

अशुभं शब्दं सुञ्चति आत्कारश्च करोति सान्यं न मृच्छति ।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ॥

न शुभयतटवृत्तिकां मृच्छीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा शुद्धोदनं शुद्ध-
पुष्पं शुद्धसप्तध्वजाः सप्तप्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः सप्तवटकाः
सप्तशङ्खलिकाः सप्तजम्बुलिकाः सप्तसुरकाः गन्धं पुष्पं ता-
म्बूलं मत्स्यं मांसं सुराग्रभक्तञ्च पूर्वस्थां दिशि चतुष्पथे
मध्याह्ने बलिदेवः ॥

ततोऽश्वत्थपत्रं कुम्भे प्रक्षिप्य शान्तुप्रदकेन स्नापयेत् ॥

रसोनुसिद्धार्थकमेष्टङ्कनिम्बपत्रशिवनिर्गालैर्बालकं धूपयेत् ॥

यथाय नम इत्यादि ।— प्रथमे मासि वर्षं वेत्यादि कथं यतो
वषट्काराद्वितीयदिवसादिना प्रथममासस्य बाधितत्वात् एवं
प्रथमवर्षस्यापि द्वितीयतृतीयमासादिद्वादशमासान्ते परिभूत-
त्वादिति अत्रोच्यते द्वादशदिनात् परतोऽस्त्येव प्रथममासस्या-
वकाशः एवं वर्षस्यापि तथाहि यदि कुमारो माघे जातस्तदा
माघादिगणनया पौषमासि द्वादशमासाः भवन्ति । प्रथमद्वि-
तीयदिवसविधिरेव तत ऊर्ध्वं द्वादशमासि वर्षवृद्धिदिनं यावत्
प्रथमसप्तसरत्रिंशद्विंशैरेव इति युक्तिसुत्पत्त्यामः मासेन गण-
नया नत चन्द्रादित्यगत्या दिनविभागं कृत्वा मासादिगणना
कार्या । इह द्वादशमासवर्षयोः विषयत्वाभावप्रसङ्गात् ।
किञ्चा आदित्यगत्यादिगणनयापि जन्मदिन एव प्रथमवर्ष-
विशेषरितार्थे वमिति । नन्दादिनामकीर्त्तनञ्च तदुद्देशेन बलि-
दानार्थं यथा असुक्तस्य व्यात्रिं हन हन सुञ्च सुञ्च स्वाहा
नन्दायै नम इति बलिदानम् । अशुभशब्दप्रसङ्गवाच्यं
सुञ्चति विरौति । आत्कारं छर्द्दिः स्वस्तिकावेदिकाः । जम्बु-
द्विका चतुस्त्रिंशदमासाः । अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे प्रक्षिप्य गावर्षा
पठित्वा द्विजेन शान्तुप्रदकं कर्त्तव्यम् । किञ्चा बलिदानमन्त्रे-

ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च क्लीं फट् स्वाहा । एवं दिनत्रयं बलिं दत्त्वा चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ४२ ॥

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा नाम मा-
तृता । तत्रा गृह्णीतमात्रेण प्रथमं भवति ञ्जरः ॥ चक्षुश्चक्षील-
यति गात्रमुद्वेजयति न शेते क्रन्दति स्नानं न गृह्णाति आत्-
कारश्च भवति । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ॥
तण्डुलं हस्तपृष्ठैकं दधिगुडपतञ्ज मिश्रितं शरावैकं गन्धताम्बूलं
पीतपुष्पं पीतसप्तध्वजाः चत्वारः प्रदीपाः दशस्वस्तिका मत्स्य-
मांससुराग्रभक्तितिलचूर्णानि पश्चिमस्थान्दिशिचतुष्पथे बलिर्ह्येयः
दिनानि त्रीणिसन्ध्यायां ततः शान्तुप्रदकेन स्नापयेत् ॥ शिव-
निर्म्माल्यसिद्धार्थमाञ्जोरलोमउशीरवालपतैर्धूपं दद्यात् । ओं
नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च क्लीं फट्
स्वाहा ॥ चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते
शुभम् ॥ ४३ ॥

एव भिषजा कार्क्यमितराज्ज्वर्द्धाः । मेघस्य गडरस्य शृङ्गः ।
यत्र धूपोनोक्तस्तत्रायमेव धूपोविधेयः । यत्र शान्तुप्रदकं नोक्तं
तत्र दूदमेव शान्तुप्रदकमुपदिशन्ति । ओं नम इतयादि मन्त्रो-
ध्रुवः येऽविशेषास्ते प्रतिमातृकं वाच्याः कुमारस्य नामोच्चारण-
पूर्वकं पठनीयाः यथा अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च
इति ॥ ४२ ॥

द्वितीय इत्यादौ ।—उन्मीलयति उपरि भ्रममुत्क्षिपति ।
हस्तपृष्ठैकमिति एकवार परिमितहस्तपृष्ठे तण्डुलान् गृह्णीत्ये-
त्यर्थः । अग्रभक्तमिति ओदनपूर्णस्थालीमध्यात् यत् प्रथममा-
ह्वयते भक्तं तदग्रभक्तं शान्तुप्रदकेनेति शान्तुप्रदकमिदं कुशेन
कार्क्यम् एवं सर्वत्र विशेषोक्तिं विना ॥४३॥

तृतीये दिवसे मास वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका ।
 तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ष्वरः ॥ गात्रमुद्देजयति स्नानं
 न गृह्णाति मुष्टिं बध्नाति क्रन्दति ऊर्ध्वं निरीक्षते वलिं तस्य
 प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । नद्युभयतटश्रुत्तिकां गृहीत्वा
 पुत्तलिकां कृत्वा गन्धताम्बूलरक्तचन्दनं रक्तपुष्पं रक्तसप्त-
 ध्वजाः सप्तप्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः पक्षिमांससुरा अग्रभक्तञ्च
 दक्षिणस्यां दिशि अपराङ्गे चतुष्पथे बलिर्दातव्यः शिवनि-
 र्माल्यगुग्गुलुसर्षपनिम्बपत्रमेघशृङ्गैर्हिनत्रयं धूपयेत् । ओं
 नमो रावणाय बालस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च क्रासय
 क्रासय स्वाहा । एवं दिनत्रयं कार्यं चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं
 भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ४४ ॥

चतुर्थदिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति मुखमुण्डिकानाम
 मातृका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ष्वरः ॥ ग्रीवां
 नामयति अक्षिणी उन्मीलयति स्नानं न गृह्णाति रोदिति स्व-
 पिति मुष्टिं बध्नाति । वलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
 शुभम् ॥ नद्युभयतटश्रुत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा उत्पल-
 पुष्पं गन्धताम्बूलं दशध्वजाः चत्वारः प्रदीपाः तयोदशस्वस्तिकाः
 मस्रमांससुराप्रभक्तञ्च उत्तरस्यां दिशि अपराङ्गे चतुष्पथे
 वलिं दद्यात् ओं नमो रावणाय हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा ॥
 चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ४५ ॥

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम मा-
 तृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ष्वरः । गात्रमुद्देजयति

तृतीय इत्यादौ ।—अग्रभक्तमिति ओदनपूर्णास्थालीमध्यात्
 यत् प्रथममाकथ्यते तत् अग्रभक्तम् ॥४४॥

चतुर्थ इत्यादौ ।—दशध्वजा इति शुक्लाः विशेषाभावात्
 ॥४५॥

बाल्यं न गृह्णाति सुष्टिञ्च वध्नाति बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन
सम्पद्यते शुभम् । कुम्भकारचक्रस्य सृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां
निर्म्माय गन्धताम्बूलं शुक्लौदनं शुक्लपुष्पं पञ्चध्वजाः पञ्चप्र-
दीपाः पञ्चवटकाः ऐशान्यां दिशि बलिर्हीतव्यः । शान्तुप्र-
दकेन स्नापयेत् शिवनिर्म्माय्यसर्पनिर्म्माकगुग्गुलुनिम्बपत्रवा-
लाकृतैर्धूपं दद्यात् । ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं
चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोज-
येत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ४६ ॥

षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शकुनिका नाम मातृ-
का तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ष्वरः । गात्रभेदञ्च दर्श-
यति सुष्टिं वध्नाति दिवारात्रावुत्थानं भवति ऊर्ध्वं निरीक्षते ॥
बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्त-
लिकां शुक्लौदनं रक्तपुष्पं पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं दशप्रदीपा
दशध्वजा दशस्वस्तिका दशवटकाः क्षीरजम्बुङ्गिका मत्स्यमां-
ससुराः आग्नेय्यां दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिं दापयेत् ।
शान्तुप्रदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्म्माय्यरसोनगुग्गुलुसर्प-
निर्म्माकनिम्बपत्रैर्धूपं दद्यात् । ओं नमो रावणाय चूर्णय
चूर्णय हन हन स्वाहा ॥ चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः
सम्पद्यते शुभम् ॥ ४७ ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति शुष्करेवती
नाम मातृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ष्वरः । गात्र-
सुद्वेजययि सुष्टिं वध्नाति रोदिति । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन
सम्पद्यते शुभम् । रक्तपुष्पं शुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलं रक्तौदनं

पञ्चम इत्यादौ ।—कुम्भकारचक्रसृत्तिका कुम्भकारचक्र-
संलग्नसृत्तिका ॥४६॥

षष्ठ इत्यादौ ।—क्षीरजम्बुङ्गिकाः क्षीरसहितस्विन्नभाषाः ॥४७॥

कशरास्त्रयोदश स्वस्तिकां स्वयोदश शष्कलिका जम्बुङ्गिका ।
 मत्स्यप्रमांससुरास्त्रयोदशध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पश्चिमदिग्भागे
 ग्रामनिष्काशे अपराङ्गे दृक्षमान्त्रित्य बलिं दद्यात् । शान्तुप्र-
 दकेन स्नानं शुग्गुलु मेघशृङ्गीसर्षपचशीरबालकष्टतैर्धूपयेत् ॥
 ओं नमो रावणाय दीप्ततेजसे हन हन सुञ्च सुञ्च स्वाहा ।
 चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ४८ ॥

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति अर्थिका नाम
 मातृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ष्वरः । गृह्णन्धः
 पूतिगन्धश्च जायते आहारश्च न गृह्णाति चहेजयति गात्रा-
 णि बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । रक्तपीतध्वजाः
 चन्दनं पुष्पं शष्कुल्यः पर्पटिकाः कृत्स्रमांससुरा जम्बुङ्गिकाः
 प्रत्यूषे बलिर्देयः प्रान्तरे ॥ मन्त्रः ॥

ओं नमो रावणाय त्रैलोक्यविद्रवणाय चतुर्दशमोक्षणाय
 व्याधिं हन हन सुञ्च सुञ्च दह दह ओं ह्रीं फट् स्वाहा ।
 चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सूतिका नाम मा-
 तृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ष्वरः । नित्यं चर्हि-
 र्भवति गात्रभेदं दर्शयति मुष्टिं बध्नाति बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि
 येन सम्पद्यते शुभं नद्युभयतटसृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां
 निर्मार्ग्य शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत् शुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलं शुक्लत्रयोदश
 ध्वजाः त्रयोदशप्रदीपाः त्रयोदश स्वस्तिकाः त्रयोदश पुत्त-
 लिकाः । मत्स्यप्रमांससुराः उत्तरदिग्भागे ग्रामनिष्काशे बलिं

सत्प्रम इत्यादौ ।—रक्तौदनं शाल्यादि भक्तं अलक्तकादि-
 रश्चिभक्तम्बा । कशरा तिलतण्डुलनिर्मितयवागूः ग्रामनि-
 ष्काशे ग्रामप्रान्ते ॥४८॥

अष्टमनवमदशमैकादशस्कृटाः ।—द्वादशे वादयति इति

दद्यात् शान्तरुदकेन स्नानं गुग्गुलुनिम्बपत्रगोशुङ्गखेतसर्ष-
पहतैर्वृषं दद्यात् । मन्त्रः ओं नमो रावणाय चतुर्भुजाय इन
इन सुञ्च सुञ्च स्वाहा । चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः
सम्पद्यते शुभम् ॥

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति निर्घृता नाम मातृ-
का तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रभङ्गे जयति
आतृकारं करोति रोदिति बध्नाति नूतनं पूरीषञ्च भवति ।
बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ॥ पारावारवृत्तिर्वा
गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्घ्नाय गन्धताम्बूलं रक्तपुष्पं रक्तचन्दनं
पञ्चवर्षध्वजाः पञ्चप्रदीपाः पञ्चस्त्रिकाः पञ्चपुत्तलिकाः मत्-
स्यमांससुराः बाह्यस्यां दिशि बलिं दद्यात् । काकविष्ठागोमां-
सगोशुङ्गरसोनमाष्कारलोमनिम्बपत्रहतैर्धूपयेत् । ओं नमो
रावणाय चूर्णितहृत्साय सुञ्च सुञ्च स्वाहा । चतुर्थदिवसे
ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सुखो भवति बालकः ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति पिष्टिपिष्टि-
का नाम मातृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः ।
आहारं न गृह्णाति जङ्घादृष्टिर्भवति गात्रभङ्ग आतृकारश्च
भवति बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन
पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तञ्च तस्यासुखं दग्धेन सिञ्चेत् ।
पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं सप्तपीतध्वजाः सप्तप्रदीपाः अष्टौ-
बटकाः अष्टौ शकुलिकाः अष्टौ पुपिकाः मत्स्यमांससुराः
पूर्वस्यां दिशि बलिर्दत्तव्यः शान्तरुदकेन स्नानं शिवनिर्घ्नाय
गुग्गुलुगोशुङ्गसर्षपनिम्बोक्तैर्धूपयेत् । ओं नमो रावणाय
सुञ्च सुञ्च स्वाहा । चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सुखो
भवति बालकः ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति कासुका नाम

मातृका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति प्वरः । विहस्य वाह-
 नति करेण तर्ज्जवति गृह्णाति कामति निःश्वसिति सुष्ठ-
 मुञ्जराहारं न करोति । वक्षिं तस्य प्रवक्ष्याम येन सम्पद्यते
 शुभम् । क्षीरेण पुत्तलिकां कृत्वा गन्धं ताम्बूलं शुक्लपुष्पं
 शुक्लसप्तध्वजाः सप्तप्रदीपाः सप्तशष्कुलिकाः करम्भकेन सर्व-
 कर्षेवलिं दद्यात् शान्तुप्रदकेन स्नापयेत् ॥ शिवनिर्मात्यगुण्य-
 लुसर्षपवृत्तैर्धूपयेत् । ओं नमो रावणाय सुष्ठु सुष्ठु हन हन
 स्वाहा । चतुर्थदिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सुस्थो भवति
 वाक्यकः ॥४१॥

इति रावणघातं कुमारतन्त्रं समाप्तम् ।

इति बालरोगचिकित्सा । •

अथ विषाधिकारः ।

अरिष्टाबन्धनं मन्त्रं प्रयोगश्च विषापहः ।

दंशनं दंशकस्याहेः फलस्य ऋदुनोपि वा ॥ १ ॥

सम्भासते । रोदिति पाठान्तरम् । क्षीरेणेति पाकात्-
 पिण्डीभूतेन क्षीरेणेत्यर्थः । करम्भकेन दधिभिञ्जितभक्तेन ॥४१॥

इति बालरोगाधिकारः ।

इदानीमातुरहितचिकित्सापारिशेष्यात् विषचिकित्सा-
 माह अरिष्टेत्यादि अरिष्टाबन्धनं धमनीबन्धः स च दंशदेशा-
 दूर्ध्वं चतुरङ्गुले यदाह वाभटः दंशस्योपरि बध्नीयाद्विष्टां
 चतुरङ्गुले । क्षौमादिभिर्वल्कलैर्वी सिद्धमन्त्रैश्च मन्त्रयेदिति ।
 दृष्टकस्याहेरिति दंशकर्तुः सर्पस्य दंशनं दन्तपंक्तिद्वयमन्त्र-
 गीहनं एवं ऋदुफलस्यापि एतच्च सुकुमार द्रव्योपलक्षणं तेन
 रम्भाश्याककाण्डाद्यपि बोध्यम् । तत्र सर्वत्र विषसंक्रमणं

स्रक्तं तण्डुलवारिणा पिवति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम् ।
 निषिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याङ्घ्रिभीतिः कृतः ।
 इर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूढवपम् ।
 स्थाने तत्र स एव याति नियतं वक्तुं यमस्याचिरात् ॥ २ ॥
 मसूरं निम्बपत्राभ्यां खादेन्मेषगते रवौ ।
 अद्भमेकं न भीतिः स्याद्विषात्तस्य न संशयः ॥
 धवलपुनर्नवजटया तण्डुलजलपीतया पुष्यर्क्षे ।
 अपहरति विषधरविषोपद्रवं आसंबत्सरं पुंसाम् ॥ ३ ॥
 गृध्रधूमो हरिद्रे हे स्रक्तं तण्डुलीयकम् ।
 अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्द्विषितामृतम् ॥ ४ ॥
 कृत्तिकामूलनक्षत्रेण कालदष्टोपि जीवति ॥ ५ ॥

भवतीति भावः । अदुक्तं दृन्दे धर्तुं दंशविधौ न भोगिनमसौ
 प्राप्नोति दष्टो यदा रन्माखण्डभणालकोमलफलं दन्तैर्दृश्य-
 त्वाशु यत् । गच्छेत्तत्क्षणमेव तस्य गरलं तद्दृष्टवस्वन्तरं
 इये नीरसतां नयेच्च बद्धधा संवध्य हस्तेन वै इति ॥ १ ॥

मूलमित्यादौ ।— प्रत्यङ्गिरा कण्टकी शिरीषः । शुचि-
 राषादशस्य भद्रयोगदिवसे शुभयोगनक्षत्रादियुक्तदिने पुष्य-
 नक्षत्रादियुक्तदिने इत्यन्वयः ॥ २ ॥

मसूरमित्यादि ।— मसूरगुडकमेजं निम्बस्य द्वे पत्रे
 तृतीया स्रक्षार्थे । मेषगते रवौ वैशाखे । धवलेत्यादि स्रष्टम् ॥ ३ ॥

गृध्रधूम इत्यादौ । तण्डुलीयकमिति केवलं तण्डुलीय-
 कस्रक्तमपि बोध्यं तदुक्तं विन्दुसारे तण्डुलीयकस्रक्तं पीतं
 तण्डुलवारिणा । तक्षकेणापि संदष्टं निर्विषं कृत्वा मर-
 मिति ॥ ४ ॥

कृत्तिकेत्यादि ।— कृत्तिकः काणाकणभेदः स्वल्पः । कृष्-

च्छेष्णयः कर्णगूथस्य वामानामिकयाकृतः ।
 लेपोहन्याद्विषं घोरं वृन्मूत्रसेचनं तथा ॥ ६ ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसे भावितं श्वेतसर्षपम् ।
 सप्ताहं सर्पदष्टानां नस्य पानाञ्जने हितम् ॥ ७ ॥
 द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां दृढतक्षौद्रं चतुःपलम् ।
 अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥ ८ ॥
 वन्ध्याकर्कोटजं मूत्रं छागमूत्रेण भावितम् ।
 नस्यं काञ्चिकसंयुक्तं विप्रोपहृतेतसः ॥
 त्रिविधमथ्यामधुकं हरिद्रे मञ्जिष्ठवर्गोत्पलवणस्य सर्व्वम् ।
 कटुत्रिकसैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदधान्मधुना सुतानि ॥

कराणिरिति ख्यातः । उपदेशात् तण्डुलोदकेन नस्यं कार्बं
 केचित् पानं वदन्ति ॥५॥

च्छेष्णय इत्यादि ।—योगत्रयं सुखस्थितश्चेष्णय इत्येकः ।
 कर्णगूथस्येति द्वितीयः । वामानामिकया कृत इति कनिष्ठा-
 कृत्तीसमीपे या अङ्गुली सा अनामिकेत्युच्यते । वामहस्तस्य
 अनामिकाकृत्या कृत इत्यर्थः । वृन्मूत्रसेचनः वंशदेशे स्वीव-
 मूत्रसेकः । उक्तं हि सर्पदष्टप्रदेशे तु स्वयमेव विचक्षणः । मूत्र-
 येत्तत्क्षणादेव निर्बिषत्वमवाप्नुयादिति । अयं तृतीयोयोगः
 ॥६॥

शिरीषेत्यादि ।—वाभटस्य । श्वेतसर्षपमित्यत्र मरिचा-
 नतमिति पाठे मरिचं श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम् । अय-
 मेव पाठश्चन्द्राटादौ दृश्यते । अतः श्वेतसर्षपमिति पाठान्तर-
 मयुक्तम् ॥७॥

द्विपलमित्यादि ।—वाभटस्य । षट्पलीयं मात्रा सर्पदष्ट-
 विषये विशेषविहितत्वात् न दोषावहेति ॥८॥

एषोऽगदोऽन्तुपयुज्यमानः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ।
 अवार्यवीर्योविषवेगहन्ता महागदोनाम महाप्रभावः ॥ ९ ॥
 पीते विषे स्याद्वमनञ्च त्वक्स्थे प्रदेशसेकादि सुशीतलञ्च ।
 कपित्थमांसं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ॥
 लिङ्गादामाशयगते ताभ्यां चूर्णफलं नतात् ॥१०॥
 विषे पक्वाशयगते पिप्पलीरजनीद्वयम् ।
 मञ्जिष्ठाञ्च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥

बन्धेत्यादि ।—बन्धः फलरहितः । त्रिष्टदित्यादि ।—
 सुश्रुतस्य । विशल्या इन्ती काष्ठपाटला वा विशालेति पाठे
 गोरक्ष ऋद्धी । मञ्जिष्ठावर्गो मञ्जिष्ठासहितोयमेव त्रिष्टता-
 दिवर्ग इत्यर्थः । अन्धे तु मञ्जिष्ठावर्गं पृथगेषु पठन्ति । तच्च
 टीकाकारैर्न्याख्यातम् । उल्लनस्तु त्रिष्टद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे
 रक्तानरेन्द्रो लवणञ्च वर्ग इति व्याचष्टे च विशल्या इन्ती
 काष्ठपाटला वा रक्तं मञ्जिष्ठा नरेन्द्रः स्वर्णालुः लवणवर्गं
 लवणपञ्चकमिति । शृङ्ग इति गोशृङ्गे निदध्यादिति पक्षमेकं
 स्यापयेत् एतच्च गोशृङ्गे पक्षैः स्यापनं सौश्रुतवक्ष्यमाण योगे
 तथा दर्शनात् । यथा शृङ्गे गविशृङ्गमभेन चैव प्रच्छादितः
 पक्षसूपेक्षितञ्च ॥९॥

पीत इत्यादौ ।—वमयमिति गोमयस्वरसेन मधुसुक्तेन
 वान्तिः कार्या उक्तं हि समबुद्धिपपीतस्य वमनं गोमयाद्रस
 इति । त्वक्स्थे तु विषे शीतलं प्रदेशसेकादि कार्यम् । कपि-
 त्येत्यादि ।—कपित्थस्य मांसं त्वगस्थ्यादिरहितं मध्यम् । लिङ्गा-
 दित्यादौ ताभ्यामिति सिताक्षौद्राभ्यां नतादिति तगरपादि-
 कातः ॥१०॥

विष इत्यादौ ।—पिप्पलीद्वयं रजनीद्वयञ्च । सममिति
 समभागं जलेन पेषणं पानश्चेत्याहुः । रजनीत्यादौ ।—

रजनीसैन्धवचौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ।
 पानं मूलविषार्त्तस्य दिग्धविद्धस्य चेष्यते ॥
 सितामधुयुतं चूर्णं ताम्बस्य कनकस्य वा ।
 लेहः प्रथमयतुग्रं सर्वसंयोगजं विषम् ॥११॥
 अङ्कोठमूलनिःकाथं फाणितं सष्टतं लिहेत् ।
 तैलाक्तः स्निग्धसञ्ज्ञाङ्कोगरदोषविषापहः ॥१२॥
 कटभ्यर्जुनशैरीयशेलुक्षीरीद्रुमत्वचः ।
 कषायचूर्णकल्काः स्युः कीटकूतावणापहाः ॥
 आगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ।
 लेपोजयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनम् ॥
 यः कासमर्द्दनेत्रं वदने प्रक्षिप्य कर्णं फुत्कारम् ।
 मणुजोदधाति शीघ्रं जयति विषं वृश्चिकानां सः ॥१३॥
 दंशे भ्रामणविधिना वृश्चिकविषहृत् कुठैरपादगुडिका ।
 पुरधूपपूर्वमर्कच्छदमिव पिष्ट्वा कृतोलेपः ॥१४॥
 कुङ्कुमकुनटीकर्कटपल्लहरितामैः कुसुम्भसंमिलितैः ।
 कृतगुडिका भ्रामणतोविदष्टगोधासरटादिविषजित् ॥

उत्तमं घृतं गव्यघृतम् । दिग्धोविषाक्तशरः तेन विद्धस्य ।
 ताम्बस्य कनकस्य वेति मारितस्य ताम्बस्य तथा म्भरितस्य
 सुवर्णस्येत्यर्थः ॥११॥ अङ्कोठेत्यादौ ।-अङ्कोठमूलकाथमेव पुनः
 पाकात् फाणिताकारं कुर्यात् ॥१२॥

इदानीं कीटादिविषचिकित्सांमाह कटभीत्यादि ।-शैरी-
 योक्षिण्टी । शेलुर्वृक्षवारः । क्षीरीद्रुमा वटोडुम्बरादयः ।
 आगारधूमेत्यादौ ।-कर्णिका कीटवक्त्रशुद्धः । य इत्यादौ
 नेत्रं मूलं निःक्षिप्य संचक्ष्य ॥१३॥ दंश इत्यादि ।-दंशे वृश्चि-
 कदंशे । कुठारपादगुडिका पर्णिसमूलकृतगुडिका । पुरधूप-
 पूर्वमिति गुग्गुलुना पूर्वं धूपयित्वा अर्कपत्रकृतो लेपः ॥१४॥

गोधाविषचिकित्सांमाह कुङ्कुमेत्यादि ।-कुनटी मनः-

अङ्कोटपत्रधूमोमीनविषं भटिति विषटयेत् शृङ्गी ।
 गोधावरटीविषमिवालेपेन क्रुद्धकराण्डजटा ॥१५॥
 कनकदलद्रवघृतगुडगुग्धपलैकं शुनां गरलम् ॥१६॥
 लेपद्रव भेकगंरलं शिरीषवीजैः क्षुहीपयःसिक्तैः ।
 हरति गरलं त्रयहमशिताङ्कोठजटाकुष्ठसन्मिक्षिता ॥
 मरिचमहौषधबालकनागाह्वैर्मक्षिकाविषे लेपः ॥
 लालाविषमपनयतोमूले मिलिते पटोलनीलिकयोः ।
 सोमवल्कोऽश्लकर्यश्च गोजिह्वा हंसपादपि ॥
 रजन्यौ गैरिकं लेपोनखदन्तविषापहः ।
 बचाहिङ्गु विडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥
 पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।
 दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वङ्गीटविषं जयेत् ॥१७॥
 कीटदष्टक्रियाः सर्पाः समानाः स्युर्जलौकसान् ॥

शिला व. कटकस्य पत्रलं मांसं कुसुम्भं कुसुम्भपुष्पम् । शरटा-
 दित्यादिशब्दादञ्जननामिकाज्येष्ठीप्रभृतीनां ग्रहणम् । अङ्को-
 ठेत्यादौ ।—शृङ्गीति छेदः अन्यथा कन्दोभङ्गं स्यादिति ।
 क्रुद्धकराणिः स्वनामख्याता तस्यै मूलम् ॥१५॥

कुक्कुरविषचिकित्साभाह कनकेत्यादि ।—कनकोधुस्तूरः
 उडुम्बरं यच्चोडुम्बरं तयोः फलम् । कनकदलेत्यादि योगा-
 न्तरम् । कनकदलद्रवो धुस्तूरपत्ररसः । एषां पलं मिलित्वा ॥१६॥
 भेकविषचिकित्साभाह लेप इत्यादि ।—अशिता भक्षिता काथ-
 विषया कल्कविषया वा योज्यमेतत् । लालाविषमिति लालैव
 विषं लालाविषम् सोमवल्कः कटफलं अश्लकर्यः शालभेदः गर्ह-
 भाण्डो वा । पीत्वेति काथविषया कल्कविषयावा योज्यम् ॥१७॥

अतिदेशेन जलौकाचिकित्साभाह कीटदष्टेत्यादि ।—शक-

स्रतसञ्जीवनोगदः ।

टक्कास्रवस्थौष्येयकाञ्चीशैलेयरीचनातगरम् ।
 ध्यामकं कुङ्कुमं मांसी सुरसाग्रैलासुकुष्ठम् ॥
 घृहतीशिरीषपुत्र श्रीवेष्टकपद्मचारटीविशालाः ।
 सुरदार-पद्मकेशर-शारवक-मनःशिला-कौन्तः ॥
 जात्यर्कपुष्पसर्षपरजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।
 जलसुप्तपर्णीमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥
 सम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलीलाङ्गुलीविडङ्गाः ।
 पुष्ये समुद्रृत्य समं पिष्ट्वा गुडिकाविधेयाः स्युः ॥
 जन्तुविषघ्नो जयहृदिषस्रतसंजीवनोष्वरनिहन्ता ।
 प्रेथविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥
 भूतविजयन्त्वलक्ष्मीकार्मण्यमन्त्राग्नयनीन् इत्यात् ।
 दुःस्रप्रस्त्रीदोषानकालमरणाशुचौरभयम् ॥
 धनधान्यकार्यसिद्धिश्चीपुष्टिवर्णयूर्वर्द्धनोधन्यः ।
 स्रतसञ्जीवन-एष प्रागस्रतादूषहृष्याभिहितः ॥१८॥

इति विषरोगचिकित्सा ।

त्यादौ ।—स्थौष्यं ग्रन्थिपथं काञ्ची सौराष्ट्रचत्तिका ध्यामं
 गन्धद्वयं सुरसाग्रं निर्गुण्डीमङ्करी आबं हरितालम् । कुष्ठ-
 मेङ्गजः । श्रीवेष्टकोनवनीतखोटी । पद्मचारटी कुम्भारलता
 पद्मस्र केशरं किञ्चल्कः शारवकोलोध्रः कौन्ती रेणुका ।
 जात्यर्कपुष्पमिति जात्यर्कयोः पुष्पं जलं बालकम् । निर्गु-
 ण्द्राकारः शुक्लपुष्पः सिन्धुवारः सम्पाक आरग्वध सस्र
 फलं ग्राह्यम् । लोध्रं लोहितलोध्रम् । मयूरोऽपामार्गः गन्ध-
 फली प्रियङ्गुः नाकुली रास्ना । पुष्ये पुष्यानक्षत्रे जन्तवः क्रिमयः
 कार्मण्यं परद्रोहोपायः मन्त्रोऽभिचारमन्त्रः । अशनिर्वज्रं स्त्री-
 दोषाः सौभाग्यार्थकृतगरादिदोषाः ॥१८॥ इति विषाधिकारः ।

अथ रसायनाधिकारः ।

यञ्जरायाधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ॥ १ ॥

भेषजं तावद्विध्वंसि आतुरहितं सुस्थहितञ्च सुस्थहितमपि
द्विविधं रसायनवाजीकरणभेदात् । अत्रातुरहितं तावदुक्तमेव
सम्प्रति सुस्थहितं वाच्यं तत्रापि वाजीकरणापेक्षया रसाय-
नस्य वर्षसहस्रायुस्वात् महाफलत्वाच्च प्रथमतः रसायनमाह
वदित्यादि ।—जराविध्वंसी जरारूपव्याधुत्पत्तिप्रतिबन्धकः ।
एतेन विशिष्टरसजनकत्वे सति जरानिवर्तकत्वं रसायनत्व-
मिति लक्ष्यं सूचितम् । अत्र रसशब्देन रसकार्णत्वात् स-
प्तानामेव धातूनां ग्रहणं अत्राद्यविशेषणसन्निवेशात् कपाल-
रञ्जनादिषु नातिश्याप्तिः । वृद्धो न रसायनाधिकारी वक्ष्यति
पूर्वं वयसीत्यादि ।—अन्यत्राप्युक्तं जरापक्षशरीरस्य व्यर्थमेव
रसायनमिति । तत् कथं जराप्रथमकत्वं रसायनमिति नैवं
जराशब्देनात्र अकालपलितं कालिकञ्च भाविपलितमुच्यते
अतो नोक्तो दोषः । यत्तु च्यवणप्रायादौ सुदृढोऽभूत् पुनर्युवेति
तत्र न वृद्धस्यापि रसायनप्रयोगात् जराप्रथमनमुक्तं तत्तपः-
प्रभावेनानुगृहीतस्य फलं न रसायनमात्रस्येति । सुदान्तस्वाह
रसायनञ्च सुस्थातोरविषयम् । जरा च व्याधिञ्च तद्विध्वंसितुं
शीलं वक्ष्ये तद्रसायनम् । जरा हि ह्यदुत्वेन न पूर्वोपरविरोधः
अकालजराहरत्वाद्वरसायनस्य । यत्तु च्यवणप्रायादौ सुदृढोऽ-
भूत् पुनर्युवेति तत्तपःप्रभावानुगृहीतत्वेनाचिन्त्यसामथ्यात् ।
भेषजपदेन ध्यानमन्त्रादिकं व्यवच्छिनन्ति । जरेति च्वराति-
सारादिभेषजं वाजीकरणं व्यवच्छिनन्ति । व्याधीति कपालर-
ञ्जनकृष्णीकरणादिकञ्च व्यवच्छिनन्तीति ॥ १ ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा शुद्धदेहः समाचरेत् ॥ २ ॥
 अविशुद्धशरीरस्य युक्तोरसायनोविधिः ।
 न भाति वाससि न्निष्टे रङ्गयोगद्वार्षितः ॥ ३ ॥
 सिन्धूल्यशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
 वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा ॥ ४ ॥
 त्रैफलेनायसो पत्रो कल्केनालेपयेन्मवाम् ।
 तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाद्भुतम् ॥
 प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तस्मिन् प्रयोजयेत् ।
 अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चापि समाः शतम् ॥ ५ ॥
 पञ्चाष्टौ सप्तदश वा पिप्यलीः क्षौद्रसर्पिषा ।
 रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥

पूर्वं इत्यादि ।— पूर्वं इति यौवन प्रवेश एव । मध्य इति
 यौवनशेषे बालवृद्धौ तु रसायनाविषयौ भेषजवीर्यासहत्वात्
 अरुपकशरीरत्वाच्च । शुद्धकाय इति वमनविरेचनाभ्यां शुद्ध-
 शरीरः ॥ २ ॥

अविशुद्धे तथा फलं नास्तीति मत्वाह अविशुद्धशरीरस्ये-
 त्यादि । सुश्रुतस्य ।—युक्तइति प्रयुक्तः । न्निष्ट इति मखिने ॥ ३ ॥

प्रथमतः हरीतकीरसायनमाह सिन्धूल्येत्यादि ।— वर्षासु
 हरीतकी मा ६ सैन्धव मा २ गिलनीया । शरदि हरीतकी
 मा ५ शर्करा मा ४ खाद्यं शीतलजलं पेयम् । हेमन्ते हरी-
 तकी मा ३ शुण्ठी मा २ तप्तजलं पेयम् । शिशिरे हरीतकी
 मा ३ पिप्यली मा २ तप्तजलं पेयमिति ॥ ४ ॥

त्रैफलेत्यादौ ।— आयसो पत्रमिति कान्तादिकौषपत्रो
 नवामित्यनेन निश्चलत्वमपि सूच्यते । कल्केनेति कर्षमिनेन ।
 अन्वपिप्ते त्विदं क्रियत इत्याहुर्वृद्धाः केचित् उदकस्याने
 हतमिति पठन्ति ॥ ५ ॥

तिष्ठतिष्ठन्तु पूर्वाह्ने मुक्ताग्रे भोजनस्य च ।
 पिप्यत्यः किंशुकक्षारभाविताष्टतभर्जिताः ॥
 प्रयोज्यामधुसंमिश्रारसायनगुणैषिणा ।
 जेतुं कासं क्षयं श्वासं शोषं हिक्कां गलामयम् ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
 वैस्वर्धं पीनसं शोषं गुल्मं वातबलासकम् ॥
 जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्मुक्ताह्वे विभीतके ।
 मुक्ता तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥
 प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलावारसायनम् ।
 जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥ ७ ॥
 मण्डकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
 रसोगुहूच्यास्तु सखलपुष्पराः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्कुपुष्पराः ॥
 आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्धस्वरवर्धनानि ।
 मेथ्यानानि चैतानि रसायनानि मेथ्यानियेषेण तु शङ्कुपुष्पराः ॥ ८ ॥

पञ्चाष्टावित्यादि ।— सप्तेति छेदः । संख्याव्यतिश्रमेण
 नानुक्तपिप्यलीनामुपयोगं सूचयतीति चक्रः । यद्यपि त्रीणि
 द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीत पिप्यलीक्षारं लक्षणमिति तथापि दूह
 द्रव्यान्तरसंबुक्तानां पिप्यलीनामभ्यासीन विरुद्धः किञ्चा उक्त-
 पिप्यत्यभ्यासश्चतिरेकेण उत्सर्गापवादव्यावनिषेधो ज्ञेयः रसा-
 यनगुणाश्चरकोक्तवृंहणत्वादयः ॥ ६ ॥

तिष्ठ इत्यादौ ।—किंशुकः पलाशः । क्षारमिति क्षारी-
 इकम् । भावित इति सप्ताहम् । जरणान्त इति प्रातः प्राग्-
 मुक्तादिति भोजनादौ । मधुसर्पिर्भ्यामिष्यभयादिभिस्त्रिभिरेव
 संबध्यते ॥ ७ ॥

मण्डकपर्ण्या इत्यादिना शङ्कुपुष्परा इत्यन्तेन चतुरोयो-

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 लशश्च पुष्टिं वपुषोविधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाम्बुदृष्टिः ॥
 धात्रीतिलान् भङ्गरजोविमिश्रान् ये भक्षयेदुन्मैनुजाः क्रमेण ।
 ते लक्षणकेशाविमलेन्द्रियाश्च निर्व्वेप्राधयोवर्षशतं भवेदुः ॥
 दृढदारकमूत्रानि च्छ्वेत्स्ववूर्णानि कारयेत् ।
 शतावर्ष्यारसेनैव सप्तरात्राणि भावयेत् ॥
 अक्षमात्रन्तु तच्चूर्णं सर्पिषा सह भोजयेत् ।
 मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः ॥
 मेधावी स्मृतिमांश्चैव वलिपर्णितवर्ज्जितः ॥ ८ ॥
 हस्तिकर्णरजः खादेत् प्रातरुत्थाय सर्पिषा ।
 यद्येष्टाहाराचारोपि सहस्त्रायुर्भवेन्नरः ॥
 मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजतप्रसौ ।
 मधुनातुप्रवेगः स्यात् बलिष्ठः स्त्रीसहस्रगः ॥
 मन्त्रश्चार्यं प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभिमन्त्रण्ये ।
 ओं नमो महाविनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष

गानाह । समूलपुष्पग्रा इति गुडूच्याः शङ्खपुष्पग्रा वा विशेष-
 षणम् ॥ ८ ॥

पीतेत्यादि ।— वाभटस्य । अश्वगन्धायाश्चूर्णं पयसा पिप्पे
 घृतेन वातपिप्पे तैलेन वाते उष्णोदकेन वातकफ इत्याहुः ।
 धात्रीत्यादौ ।— तिलाश्च लक्षणाः प्रशस्ताः । भङ्गरज इति
 निर्द्देशात् सान्तोभङ्गरजःशब्दोभङ्गराजवचनमुञ्जीयते । क्रमे-
 ष्येति रसायनक्रमेण ॥ ८ ॥

हस्तिकर्णेति ।— हस्तिकर्णोहस्तिकर्णं पलाशमूलम् । ओं
 नम इत्यादिमन्त्रोहस्तिकर्णेत्यादियोगस्यैवाभिमन्त्रणाय । धा-
 त्रीत्यादौ ।— कंसः चतुःषष्टिपत्नानि । स्वरसपरिगतमिति
 आमलकफूलसहस्ररसेन भावितम् । भावना च एकविंशति-

जम फलसिंहं देहि रुद्रवचनेन स्वाहा ॥
 धात्रीचूर्णस्य कंसं स्वरसपरिगतं क्षौद्रसर्पिः समांशं
 कृष्णामानीसिताष्टप्रसृतयुतमिदं स्थापितं भस्मराशौ ॥
 वर्षान्ते तत् समश्नन् भवति विपलितोरूपवर्णं प्रभावैः
 निर्व्याधिर्बुद्धिर्मेधासृष्टिवलवचनस्यैर्यसत्त्वैरुपेतः ॥ १० ॥
 गुडस्य पामार्गविडङ्गशङ्खिनोवचाभयाकुष्ठशतावरी समा ।
 हृतेन क्षीडा प्रकरोति मानवं त्रिभिर्हिनैः सोऽसहस्रधारणम् ॥ ११ ॥
 ब्रह्मीष्टतम् ।

सम्बलपत्रमादाय ब्रह्मिं प्रक्षाल्य वारिणा ।
 उदूप्लजे क्षोद्यित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥
 रसे चतुर्गुणे तस्मिन् हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 औषधानि तु पेय्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥
 हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिवृता सहगीतकी ।
 एतेषां पलिकान् भागान् शेषाणि कार्षिकीणि तु ॥
 पिप्पल्योथविडङ्गानि सैन्धवं शर्करावचा ।
 सञ्जमेतत् समालोद्य शनैर्मृग्निना पचेत् ॥
 एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥

वारम् । क्षौद्रसर्पिःसमांशमिति धात्रीचूर्णापेक्षया प्रतेयकं
 समभागमित्यर्थः । तेन मधुहृतयोः प्रतेयकं चतुःषष्टिपलानि ।
 मानीतयटौ पलानि । सितायाः शर्कराया अटो प्रसृतानि
 षोडशपलानीत्यर्थः । स्थापितं भस्मराशाविति प्राट्टङ्गारम्
 इति शेषः । वर्षान्ते प्राट्टकालान्ते शरदीत्यर्थः ॥ १० ॥

गुडचीत्यादौ ।— शङ्खिनी शङ्खपुष्पी । क्वचित् वचास्थाने
 हृषेति पश्यते किन्तु वाभटे वचैव पठिता ॥ ११ ॥

अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजीवपुर्भवेत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥
 हन्यष्टादशकुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च ।
 पञ्चगुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधं जयेत् ॥
 बन्धानाञ्चैव नारीणां नराणाञ्चाल्परेतसाम् ।
 घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १२ ॥
 कासश्वासातिसारप्वरपिडककटीकुष्ठकोठप्रकारात्
 सूत्राघातोदरार्शः श्लथथुगलशिरःकर्णशूलाक्षिरोगान् ।
 ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृताव्याधयः सन्ति
 जन्तोस्तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः ।
 व्यङ्गबलिपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यकासशोथघ्नम् ।
 रजनीक्षयेऽम्बु नस्यं रसायनं दृष्टिजननश्च ॥ १३ ॥
 अथ साध्यसाधन परिमाणम् ।
 नागार्जुनोमुनीन्द्रः शशास यल्लोहशास्त्रमतिगहनम् ।
 तस्यार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाक्षरैर्व्रमः ॥

ब्रह्मीघृतं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

कासेत्यादौ पिडकः पिडका । पयइति दुग्धं पानीयं वा
 सुश्रुते प्रातः चीरपानस्य जलपानस्यापि दर्शितत्वात् । यथा
 शीतोऽकं पयः चौद्रं सर्पिरित्केकशोद्विशः । त्रिशः समसमयवा
 प्राकृतं स्यापयेन्वयः । प्रागिति प्रातः । अत्र चतुर्गुणजलश्रु-
 तगव्यदुग्धस्य धारोष्णस्य वात द्वितिकर्षपलादिषोडशपलं
 यावदित्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्यपि सर्वैरसायनश्रेष्ठत्वात् प्रथममेवास्त्रसारलौहाभि-
 धानमुचितं तथापि सूचीकटाहन्यायेन रसायनान्तराख्यभि-
 धाय बद्धप्रपञ्चतया सम्प्रत्यस्त्रसारलौहमाह नागार्जुन-
 इत्यादि तत्र मारणादिविधिरप्रशस्तत्वेन प्रथमं तदभिधानं

मेने सुनिः स्वतन्त्रे यः पाकं न पक्षपञ्चकादर्षात् ।
 सुबद्धप्रयोगदोषादूर्ध्वं च पक्षत्रयोदशकात् ॥
 तत्रायसि पाचनीये पक्षपलादौ त्रयोदशपक्षकान्ते ।
 लौहात् त्रिगुणा त्रिफला ग्राह्या षट्भिः पक्षैरधिका ॥
 मारणपुटनस्थालीपाका-स्त्रिफलैकभागसम्पाद्याः ।
 त्रिफलायाभागद्वितयं ग्रहणीयं लौहपाकार्यम् ॥ १४ ॥

वक्तुमुचितं तथापि दुरूहप्रमेयत्वेन साध्यसाधनपरिमाणविधि-
 र्व्यक्तव्यः । तत्र क्रियन्मानलौहः पक्षत्रयोदशकात् मेने सुनिरि-
 त्यादि । पक्षपञ्चकादर्षागित्यत्र संस्कारस्थाल्यपाकव्यापकतया
 बद्धगुणत्वं नस्यादित्येव हेतुरुन्नेयः । ननु पक्षपलादर्षाङ्ग-
 पक्षत्रयोदशकादिति योगरत्नाकरेऽभिहितमित्य-
 तच्चाह स्वतन्त्र इति स्वतन्त्रे स्वीयशास्त्रेणैव नान्यत्र तेनाशक्तौ
 न्यूनमानमपि शास्त्रान्तरोक्तं न विरोधमावहतीति भावः ।
 लोकसंस्कारसाधनार्थं काथपरिभाषामाह तत्रायसीत्यादि ।
 पाचनीयेऽयसीति पक्षपलादित्त्रयोदशपक्षकान्तलौहे यावत्परिमाणं
 लौहं पक्षं शक्यं तावत्परिमितलौहापेक्षया मिलिता त्रिगुणा
 त्रिफला षट्पक्षैरधिका ग्राह्या तेन पक्षपले लौहे साध्ये
 लौहापेक्षया त्रैगुस्येन त्रिफलायाः पक्षदशपक्षानि भ्रुवषट्पलेन
 सह मिलित्वा एकविंशतिपक्षानि भवन्ति । एवं षट्पललौहे
 साध्ये लौहापेक्षया त्रैगुस्येन त्रिफलाया अष्टादशपक्षानि
 भ्रुवषट्पलेन सह चतुर्विंशतिपक्षानि भवन्ति एवं सप्तपलादि-
 ध्वपि बाध्यम् । ननु लौहस्य तावन्मारणस्थालीपाकपुटपाक-
 निष्पत्तिपाकाः सन्ति ततश्च कुत्र कियत् त्रिफलापरिमाणं
 कर्त्तव्यमित्यतोविभज्य त्रिफलापरिमाणं दर्शयति मारणपुटने-
 त्यादि । लौहमपेक्ष्य कृतत्रिगुणत्रिफलाद्रव्यं भ्रुवषट्पलसहि-
 तमेव त्रिभागं कृत्वा तत्र भागद्वयं प्रधाननिष्पत्तिपाकार्यमव-

सर्वत्रायः पुटनाद्यर्थैकांशे शरावसंख्यातम् ।

प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाथः क्वाथार्थमादेयम् ॥ १५ ॥

सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽम्भसां शरावैश्च ।

आद्यैकादशकान्तैरधिकं तद्धारि कर्त्तव्यम् ॥ १६ ॥

स्थायं अपरैकभागेन लौहमारणस्यालीपाकपुटनानि कर्त्त-
व्यानीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तदिह लौहमारणपुटनस्यालीपाकार्यगृहीतैकभागत्रि-
फलाक्वाथार्थं किञ्चलं देयमित्याह सर्वत्रेत्यादि । आ-
दिशब्दान्मारणस्यालीपाकौ ग्राह्यौ । सर्वत्रेति पञ्चपलादि-
त्रयोदशपलान्तनिष्कलमाने । पुटनाद्यर्थैकांश इति पुटनमा-
रणस्यालीपाकार्यगृहीतत्रिफलैकभागे प्रतिपलं शरावैरेव
त्रिगुणं वारि देयमित्यर्थः । तत्र पञ्चपललौहपुटादित्रयार्थ-
स्थापितत्रिफलैकभागः सप्तपलो भवति तत्र जलैकविंशतिश-
रावा इत्यर्थः । एवं षट्पलादिलौहेऽपि त्रिफलैकभागा अष्टौ
पलादयः तत्र जलस्यापि चतुर्विंशतिशरावादयः उच्येयाः ॥ १५ ॥

किन्तु त्रिगुणताया अधिकमपि जलं देयं तदर्थमाह
सप्तपलादावित्यादि ।— अस्यार्थः पचनीयपञ्चपलादिलौ-
हादारभ्य त्रयोदशपलान्तलौहापेक्षया त्रैगुण्येन ध्रुवषट्पला-
धिकतया फलत्रयस्यैकविंशतिचतुर्विंशतिपलरूपं मानं वा
तस्य तृतीयभागैः पुटनादिकर्मेत्रयार्थस्थापितैः सप्तपलाष्टपला-
दिक्रमगणनया लौहत्रयोदशपलान्तेन त्रिफलायाः पञ्चदश-
पलानि भवन्ति तेषां क्वाथं प्रतिशरावसङ्ख्याया यत् त्रिगुणं
वारि देयं तत् त्रिफलासप्तपलादारभ्य पञ्चदशपलपर्यन्तं क्र-
मेण जलशरावत्रयमारभ्य एकादशपर्यन्तं जलशरावैरधिकं
विधेयमित्यन्वयः । तेन सप्तपले त्रिफलाद्रथे जलशरावत्रय-
मधिकं अष्टपले च शरावचतुष्टयं एवं क्रमेण त्रयोदशपलानां

तत्राष्टमोभागः शेषः काथस्य यत्नतः स्थाप्यः ।

तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति ॥ १७ ॥

ज्ञेयम् । एतद्वचनं सुष्टीकरणार्थं पत्रिका लिख्यते । लौहपल ५ मारणादिकर्मज्ञेयार्थं स्थापितत्रिफलैकभाग पल ७ पाथ श २१ अधिक श ३ मिलित्वा श २४ एवं षट्पललौहमारणादिकर्मज्ञेयार्थं स्थापितत्रिफलैकभाग पल ८ पाथ श २४ अधिक श ४ मिलित्वा श २८ सप्तपललौहमारणादिकर्मज्ञेयार्थं स्थापितत्रिफलैकभाग पल ९ पाथ श २७ अधिक श ५ मिलित्वा श ३२ अष्टपललौहे त्रिफलैकभाग पल १० पाथ श ३० अधिक श ६ मिलित्वा श ३६ । नवपललौहे त्रिफलैकभाग पल ११ पाथ श ३३ अधिक श ७ मिलित्वा श ४० दशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १ पाथ श ३६ अधिक श ८ मिलित्वा श ४४ । एकादशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १३ पाथ श ४८ अधिक श ९ मिलित्वा श ४८ । द्वादशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १४ पाथ श ४९ अधिक श १० मिलित्वा श ५२ । त्रयोदशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १५ पाथ श ४५ अधिक श ११ मिलित्वा श ५५ ॥ १६ ॥

इदानीं एतज्जलं काथ्यमानं क्रियद्वशिष्टमित्याह तत्रेत्यादि ।— तत्रेति त्रिफलैकभागस्य काथार्थं जले । तेन पञ्चपललौहे त्रिफलैकभागकाथार्थं जलशराव २३ शेष श ३ । एवं षट्पललौहे त्रिफलाकाथार्थं जल श २८ शेषं सार्द्धशरावत्तममित्यादि ज्ञेयम् । यत्नत इति ।— लघ्वान्यादिनिवारणार्थं न्यूनाधिकतापविरहार्थं च क्तं हि योगरत्नाकरे ।— काथेन मन्दपाकेन वङ्गमान्द्यं भवेद्द्रवम् । काथस्याधिकपाकस्य मन्दमाचक्ष्यते फलमिति । हि हेतौ मारणपुटादि महत्कर्म-

पाकार्थे तु त्रिफलाभागद्वितये शरावसंख्यातम् ।
 प्रतिपलमम्बुसमं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥
 तत्र चतुर्थोभागः शेषोनिपुनैः प्रयत्नतोप्राच्याः ।

तत्रयं तेन कायेन कर्त्तव्यमस्ति तेन तत्र यत्नतः कर्त्तव्यइत्य-
 र्थः । ननु एकस्मिन् दिने मारणादिकर्मत्रयं कर्त्तव्यमथ यदि
 पुनरेकस्मिन् दिने मारणं अपरैर्दिनैः पुटनादिकं क्रियते तदा
 कायस्य पर्युषितत्वेनाश्लवं स्यात् सत्यं प्रत्यथं तत्कायस्य उ-
 ष्णीकरणात् नाश्लता । यद्यपि तापाइत्यक्षयितं तदपि सू-
 क्ष्मत्वात् संक्रान्ताधिकत्वाच्च न दोषभावइति एवमेव दृष्ट्वा
 अपि व्यवहरन्ति । लौहशास्त्रेषुक्तं पथ्याभिः कटुकाश्याभि-
 र्णास्त्रिकलेपोनिहन्त्यः सुतरां । पर्युषितः परिशोषादुप्राच्याः
 पटात् गलित इति । भयदत्तदेवस्तुत्रिफलायासृतीयभागमपि
 त्रिधा समभागेन विभज्य मारणपुटनस्थाक्षीपाकरूपकर्मत्र-
 यार्थकायः प्रत्यहमेव कार्य इत्याह ॥ १७ ॥

इदानीं प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थस्यापितत्रिफलाभागद्वयस्य
 कायविधिमाह पाकार्थेतित्यादि । पाकार्थमिति प्रधाननि-
 ष्पत्तिपाकार्थं त्रिफलाभागद्वितय इति पूर्वोक्तरीत्या लौहप-
 च्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते क्रमेण त्रिफलायाभागद्वयं चतुर्दश-
 पलप्रोदशपलाष्टादशपलादयस्त्रिंशत्पलान्ताभवन्ति तत्र त्रि-
 फलायाः प्रतिपलं एकशरावं जलं दातव्यं किन्तु सर्वत्रैव शरा-
 वद्वयमविक्रमं ध्रुत्वेन देयं तेन त्रिफलायाश्चतुर्दशपले षोडशवा-
 रिशरावाः कायार्थं देयाः । षोडशपले अष्टादशजलशरावा-
 इत्यादिक्रमेण बोद्धव्याः । स च कायः कियद्वशिष्टः स्यात्प्र-
 त्याह तत्रेत्यादि । प्रयत्नतो प्राच्या इत्यत्र हेतुमाह अयस-
 इत्यादि ।— चतुर्दशशिष्टकायस्य निखिलकर्मप्रसाधननिष्प-
 त्तिपाकार्थत्वादित्यर्थः । स चेति निष्पत्तिपाकः । सर्वेद्या-

अयसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्वात् प्रधानतमः ॥
 पाकार्थमश्लसारे पञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते ।
 दुग्धशरावहितयं पादौरेकादिकैरधिकम् ॥ १८ ॥
 पञ्चपलादिमात्रा तदभावे तदनुसारतोप्राच्याम् ।
 चतुरादिकमेकान्तं शक्तावधिकं त्रयोदशकात् ॥ १९ ॥

इति मारण्यपुटनादेः । प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं हि लौहं यथा
 त्रिकलाकाथो दीयते तथा दुग्धमपि तत्र दुग्धं पञ्चपलादि-
 त्रयोदशपलान्तलौहेषु कियन्मानं देयमित्याह पाकार्थमि-
 त्यादि । अत्र एक आदिर्येषां पादानां शरावचतुर्थीयानां ते
 पादद्वयत्रयादयः एकादिकाः पादाः तैरधिकं दुग्धशरावद्वयं
 पुटमान्तेऽश्लसारे लौहपूर्णे पञ्चपलादित्रयोदशपलान्ते यथा-
 क्रमं पक्तयमित्यर्थः । तेन पञ्चपललौहे पक्तये सति संपाददु-
 ग्धशरावद्वयम् । षट्पले तु पादद्वयाधिकं दुग्धशरावद्वयम् ।
 सप्तपले पादत्रयाधिकं दुग्धशरावद्वयमित्यादिकमेण त्रयोदश-
 पलपर्यन्तमुन्नेयमिति ॥ १८ ॥

अथ लौहस्य पञ्चपलादिमात्राकरणे यदि शक्तिर्नास्ति
 तदा पञ्चपलादूर्वागपि एकपलादिचतुःपलपर्यन्तं लौहपाकः
 कर्त्तव्यः तथा यथाशक्तिसम्भवः त्रयोदशपलादुपर्यपि चतुर्द-
 शपलादिलौहस्यपाकः कर्त्तव्य इत्यर्थः आह पञ्चपलादिरि-
 त्यादि । चतुरादिकमेकान्तमिति चतुस्त्रिंशदिकम् । नन्वेवं स-
 त्येकपलादिचतुःपलान्ते लौहे तथा त्रयोदशपलादूर्वांश्च चतु-
 र्दशपलादौ लौहे जारणादिकर्त्तव्यं तथा प्रधाननिष्पत्ति-
 पाकार्थं च कीदृशं काथ्यत्रिफलाद्यामानं ग्रहणं एतत्कार्थार्थं
 जलदानं वा कीदृशं स्थाप्यः शेषो वा कीदृशः प्रधाननिष्पत्ति-
 पाकार्थं दुग्धदानं वा कीदृशं तदर्थमाह तदनुसारतोप्राच्याम्
 इति पञ्चपलादिलौहमारणाद्युक्तकाथादिनानुसारतइत्यर्थः ।

इदानीं तदनुसारत इत्यस्य विवरणाय पत्नी लिख्यते । तत्रैकपले लौहे मारणादिकर्मत्वयार्थं ध्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पलत्रयं भवति प्रतिपलञ्च जलशरावत्रयद्विरुक्ता ततस्तदनुसारात् प्रतिपलञ्च जलशरावत्रैगुण्यात् नवमजलशरावा भवन्ति । तथा सप्तपलादौ भाग इत्यनेन त्यादिशरावैरधिकत्वमुक्तं अतस्तदनुसारात् पञ्चपलद्विभागपि क्रमेश पादद्वयं क्लासयेत् । तेनैकपललौहस्य मारणादिकर्मत्वयार्थं गृहीतत्रिफलायास्तृतीयभागे अपरोऽपि जलशराव एको ध्रुवत्वेन देयो भवति अतः पूर्वोक्तनवजलशरावैर्मिलित्वा दशशरावा इति । तथा द्विपललौहे कर्मत्वयार्थं ध्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागः पलचतुष्टयो भवति । प्रतिपलञ्च शरावत्रैगुण्यात् द्वादशजलशरावाः तथा सप्तपलादौ भाग इति वचनानुसारेणापरोऽपि पादद्वयाधिकजलशराव एको ध्रुवत्वेन देयो भवति अतो मिलित्वा सार्धत्रयोदशजलशरावा भवन्ति । एवं त्रिपललौहे कर्मत्वयार्थं ध्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पञ्चपलानि भवन्ति प्रतिपलञ्च जलशरावत्रैगुण्यात् पञ्चदशजलशरावाः । सप्तपलादौ भाग इति वचनानुसारादपरमपि जलशरावद्वयं अधिकं ध्रुवत्वेन देयं तेन मिलित्वा सप्तदशशरावाः । चतुःपललौहेऽपि कर्मत्वयार्थं ध्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पलषट्कं प्रतिपलञ्च जलशरावत्रैगुण्याद्ष्टादशजलशरावाः । सप्तपलादौ भाग इत्यनुसारादपरमपि पादद्वयाधिकजलशरावद्वयं ध्रुवत्वेन देयं भवति । तेन मिलित्वा जलस्य सार्धंविंशतिशरावा भवन्ति । पञ्चपलादिलौहे यत् काथादिमानं तत् पूर्वमेव विद्वत्तम् । त्रयोदशपलादुपरि चतुर्दशपलादौ त्याद्येकादशकान्तरित्यनुसारात् पूर्वोपेक्षया शरावेत्येव जलस्य दृष्टिः कर्त्तव्या । काथस्याष्टमांशः शेषः एवं सर्वत्रैव । प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थमपि एकपल-

लौहे च त्रिफलाया भागद्वये षट्पलानि प्रतिपलमम्बुसमं
 स्वादित्युक्तेषु त्रिफलायाः क्षारार्थं जलस्य षट्शरावाः ते च
 द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा षट्ठी ज-
 लशरावाः चतुर्थभागावशेषात् स्यात् शरावद्वयम् । पञ्च-
 पललौहस्य प्रधानपाके तु सपाददुग्धशरावद्वयोक्तेषु एकपले
 तु लौहे क्रमात् पादक्रासेन सपाददुग्धशराव एको भवति ।
 प्रधानपाकार्थं एतमपि द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं लौहापेक्षया
 यथा प्रकृतदोषभेदेन तेन यातप्रकृतौ एतं लौहाच्चतुर्गुणं पि-
 त्तप्रकृतौ त्रिगुणं श्लेष्मप्रकृतौ द्विगुणमिति । एवं द्विपले लौहे ।
 द्विपललौहस्य प्रधानपाके त्रिफलाया भागद्वयेऽष्टौ पलानि
 प्रतिपलमम्बुसमं स्वादित्युक्तेषु जलस्त्राष्टौ शरावाः ते च
 द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा दशजलशरा-
 वाः । चतुर्थभागावशेषात् स्यात् सार्द्धशरावद्वयम् । पञ्च-
 पललौहस्य प्रधानपाके तु सपाददुग्धशरावद्वयोक्तेषु द्विपले
 तु क्रमात् पादक्रासेन दुग्धश्च सार्द्धशरावैकं भवति एतच्च प्र-
 कृत्याद्यपेक्षया पूर्ववदेव ज्ञेयम् । त्रिपललौहस्य प्रधानपाके
 तु त्रिफलायादशपलानि प्रतिपलमम्बुसमं स्वादित्युक्तेषु ज-
 लस्य दशशरावाः ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या
 इति मिलित्वा द्वादशजलशरावाः । चतुर्थभागावशेषात् स्यात्
 शरावद्वयम् । दुग्धश्च पादोनशरावद्वयं एतच्च प्रकृत्याद्यापेक्षया
 पूर्ववदेव ज्ञेयम् । चतुःपललौहस्य प्रधानपाके तु त्रिफलायाः
 द्वादशपलानि प्रतिपलमम्बुसमं स्वादित्युक्तेषु जलस्य द्वादश-
 शरावाः ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति
 मिलित्वा चतुर्दशशरावाः । चतुर्थभागावशेषात् स्यात्पञ्च
 सार्द्धशरावद्वयम् । दुग्धश्च एतच्च पूर्ववदिति । त्रयोदशपला-

त्रिफलात्रिकटुकाश्लककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।

जातीफलजातीकोषैलाकृद्धोक्षलवङ्गानान् ॥

सितकृष्णजीरयोरपि चूर्णान्ययसा समानि स्युः ॥ २० ॥

त्रिफलात्रिकटुविडङ्गानियता अन्ये यथाप्रकृति ॥ २१ ॥

कालायसदोषहृते जातीफलादेर्लवङ्गान्तस्य ।

क्षेपप्राप्तगुरूपः सर्वस्त्रोनस्य चैकाद्यैः ॥

दुपरि चतुर्दशपललौहस्य प्रधानपाके स्थापितत्रिफलाया-
भागद्वये पूर्ववदेव जलं देयं स्थाप्यञ्च चतुर्थभागम् । पूर्वपू-
र्वापेक्षया दुग्धस्य एकैकशरावपादद्वयः स्पष्टतरैव । इतमपि
प्रकृत्याद्यपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकमेवेति तदनुसारत इति
ग्रन्थो विवृतः ॥ १९ ॥

पक्कावतारितमात्रे लौहे प्रक्षेपार्थं चूर्णमाह त्रिफले-
त्यादि कान्तक्रामकं काञ्चिकामुसकं सितकृष्णेति द्वयं जीरक-
विशेषणं अयसा समानीति यावन्नौहचूर्णं तावदेव मिश्रित्वा
त्रिफलादिचूर्णमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीं मेषु त्रिफलादिषु मध्ये यद्व्यञ्जं प्रक्षेप्यं तदाह
त्रिफलेत्यादि । कालायसदोषहृत इति छेदः । अन्य इति
जातीफलादयः ॥ २१ ॥

उक्तत्रिफलादिसप्तकस्य नियतत्वे हेतुमाह कालायसदो-
षहृत इत्यादि ।— कालायसं वज्रपाण्ड्यादिलौहएव काल-
त्वज्ञास्य प्रकृतत्वेन क्रीर्यते तदुक्तं पातञ्जले — कष्वलाभाः
शिरोज्वाले रसायनविधौ मता इति पतितदानवशिरसि जाता
इत्यर्थः । उक्तं हि पातञ्जले—कफपित्तानिखप्रायां देहासत्त्वं
महीतले । पतिता दानवासत्त्वं प्रदेशास्थापि तादृशाः । गिरि-
सारास्यतो जाता उत्तमाधममध्यमाः । कफक्षेत्रं शिरःस्थानं हृदयं
पित्तप्रण्डलम् । वायोर्नाभेरधःक्षेत्रमिति देहविदो विदुः ।

कान्तक्रामकमेकं निःशेषं दोषमपहरत्ययसः ।

द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं प्राञ्चं यथाप्रकृति ॥

यदि भेषजभूयस्त्वं सोकत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।

अथसा सास्यं संख्याभूयोल्पत्वेन भूयोल्पा ॥ २२ ॥

बद्धोजात्थाधिनाशार्थं कटिजावाजीकर्षणि । शिरोजादेश-
सिद्धपर्यमित्येव त्रिविधामता इत्यादि । अयोभयोदोषः आ-
यसः स चाकारदृष्टिबशात् तस्य कृतिहरणं प्रथमइति यावत् ।
यद्यपि कान्तक्रामकस्यापि लौहदोषहरणत्वेनावश्यप्रक्षेप्यत्वो-
पवर्णनमिहैव युज्यते तथापि तस्यैकस्यापि निःशेषदोषहरण-
त्वकरणार्थं पृथगभिधानं कान्तक्रामकमित्यादिनाऽग्रे करि-
ष्यति तथा कान्तक्रामकस्यापि नियतं प्रक्षेप्यत्वमिति ज्ञेयम् ।
जातीफलादीनां प्राप्तप्ररूपं प्रक्षेप्यत्वमाह जातीफलादेरि-
त्यादि । प्राप्तप्ररूपइत्यस्यार्थमाह सर्वस्त्रोणस्य चैकाद्यैरिति
यद्दुयुक्तं जातिफलादिलवङ्गान्तं यदा सर्वमेव प्राप्यते तदा
सर्वस्यैव प्रक्षेपः यदा सर्वं न लभते तदा एकद्वित्यादिभिर्जा-
तीफलादिद्रव्यैरुपस्थापि प्रक्षेपः । कान्तक्रामकस्यापि अव-
श्यप्रक्षेपत्वमाह कान्तक्रामकमेकमित्यादि । किन्तु यदा लौहस्य
निष्पत्तिपाकः कर्त्तव्यः तदा प्रथमतो हृतं देयं ततो लौहचूर्णं
ततस्त्रिफलाकाथ, ततो दुग्धं तत एकीकृत्य लौहं पच्यते
इत्यतिरेकेण च सर्वत्र लौहपाकानुपलम्भ इति स्थितः अतः
परिमाणपूर्वकं हृतमाह द्विगुणेत्यादि । द्विगुणेत्यादिकञ्च
लौहमपेक्ष्य यथाप्रकृतीति कफपित्तबातप्रकृतिषु यथाक्रमं
द्विगुणत्वदि बोद्धव्यमिति । इन्द्रप्रकृतौ च मिश्रविधिः सम-
प्रकृतौ च मथविधिः तेन त्रिगुणमितप्रग्वयः । ननु त्रिफ-
लादिलवङ्गान्तसमग्रभेषजप्राप्तिर्यदि भवति तदा प्रक्षेप्य चूर्णस्य
भूयस्त्वं यदि समग्रं न लभ्यते तदाऽल्पीयत्वं अतः कथमयसा

साध्यसाधनपरिमाणविधिः ।

एवं धात्वसारात्तत्तत् कथितौषधस्य बाधेन ।

सर्वत्रैव विधेयस्तत्तदकथितस्यौषधस्योऽहः ॥ १३ ॥

साम्यमितग्राह यदीतग्रादि,—भूयोल्पसंख्येति सम्बन्धः भूयसी
 चल्पा वा संख्या प्रक्षेप्यचूर्णानां भूयस्वेऽल्पत्वे वा न प्रयो-
 ज्येति शेषः । तेन यदा भेषजानां समयेषु प्राप्तौ संख्याकृत-
 भूयस्त्वं तदा भागङ्गासेन मिलितचूर्णानां लौहचूर्णेन सम-
 त्वम् । सम्यगप्राप्तौ च संख्याकृतस्योक्तत्वं सग्रात् तदा भाग-
 दृष्ट्या मिलितचूर्णानां लौहचूर्णेन समत्वं विधेयमिति भावः ।
 यद्यपि नानाघारैस्तेषु लौहप्रयोगेषु प्रक्षेप्यचूर्णानां लौह-
 समत्वं तदङ्गमानत्वं तच्चतुर्थ्यमानाभिहितं तथाप्यस्यतसार-
 लौहे प्रक्षेप्यचूर्णानां मिलित्वा लौहचूर्णसमत्वमेवेति वचना-
 देवावसीयते ॥ १२ ॥

इदानीं सुक्ताौषधमध्ये यद्व्यहोषाद्यनुरूपं तदपनीयं यत्
 तन्नोचितं तदपि विधेयमितग्राह एवमितग्रादि । पूर्वन्तु तत्त-
 द्वचनव्याख्यानाभिर्यत्किञ्चिन्निमित्तं स्थाने स्थाने पत्रिकाक्रमो-
 ब्धिखितः । इदानीं तच्चर्चमेकीकृतत्र एकपलादित्रयोदशपल-
 पर्थ्यन्तं पत्रिकाक्रमेण लिख्यते । तत्र एकपललौहे मारणा-
 दिकर्षीत्रयार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ३ पाथ श १ शेष० श
 १ पल २ तथा निष्पत्तिपाकार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ६
 पाथ श ८ शेष श २ दुग्ध श १ पल २ इतश्च तथा प्रकृतैत्रव
 चूर्णमानन्तु स्पष्टमेव । अथ द्विपललौहे मारणादिकर्षीत्रयार्थं
 त्रिफला मिलित्वा पल ४ पाथ श १३ पल ४ शेष श १ पल ५
 कर्ष २ निष्पत्तिपाकार्थं त्रिफलामिलित्वा पल ८ पाथ श १०
 शेष श २ पल ४ दुग्ध श १ पल ४ इतश्च यथाप्रकृत्यैव चूर्ण-
 मानन्तु स्पष्टमेव । अथ त्रिपललौहे मारणादिकर्षीत्रयार्थं

मिथित्वा त्रिफला पल ५ पाय श १७ शेष श २ पल १ नि-
 ष्यत्तिपाकार्यं त्रिफला पल १० पाय श १२ शेष श ३ दुग्ध श
 १ पल ६ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव । चतुःपललौहे आरणा-
 दिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल ६ पाय श २० पल ४ शेष श २
 पल ४ कर्ष २ प्रधानपाकार्यं त्रिफला मिथित्वा पल १२ पाय
 श १४ शेष श ३ पल ४ दुग्ध श २ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव ।
 पञ्चपललौहे आरणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल ७ पाय श
 २४ शेष श ३ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल १४ पाय श १६
 शेष श ४ दुग्ध श २ पल २ एतादि स्पष्टमेव । षट्पललौहे
 आरणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल ८ पाय श २८ शेष श ३
 पल ४ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल १६ पाय श १८ शेष श
 ४ पल ४ दुग्ध श २ पल ४ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव । सप्तपल-
 लौहे आरणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल ९ पाय श ३२ शेष
 श ४ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल १८ पाय श २० शेष श ५
 दुग्ध श २ पल ६ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । अष्टपललौहे आ-
 रणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल १० पाय श ३६ शेष श ४
 पल ४ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल २० पाय श २२ शेष श ५
 पल ४ दुग्ध श ३ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । नवपललौहे
 आरणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल ११ पाय श ४० शेष श
 ५ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल २२ पाय श २४ शेष श ६
 दुग्ध श ३ पल २ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । दशपललौहे आ-
 रणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल १२ पाय श ४४ शेष श ५
 पल ४ प्रधानपाकार्यं त्रिफला पल २४ पाय श २६ शेष श ६
 पल ४ दुग्ध श ३ पल ४ एतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम् । एकादश-
 पललौहे आरणादिकर्मेत्तयार्थं त्रिफला पल १३ पाय श

अथ मारणविधिः ।

कान्तादिशौहमारणविधानसर्वस्वमुच्यते तावत् ॥ २४ ॥

वस्तु कृते तल्लौहं पक्तव्यं तस्य शुभदिवसे ।

सचद्वारकराखितनतभूभागे शिवं समभ्यर्च्य ॥

४८ शेष श ६ प्रधानपाकार्थं त्रिफला पत्र २६ पात्र श
२८ शेष श ७ दुग्ध श ४ हतं चूर्णमानस्य स्पष्टम् । द्वादशपत्र-
शौहे जारणादिकर्मत्वार्थं त्रिफला पत्र १४ पात्र श ५२
शेष श ६ पत्र ४ प्रधानपाकार्थं त्रिफला पत्र २८ पात्र श ३०
शेष श ७ पत्र ४ दुग्ध ४ पत्र २ हतं चूर्णमानस्य स्पष्टम् । तयो-
द्दशपत्रशौहे जारणादिकर्मत्वार्थं त्रिफला पत्र १५ पात्र श
५६ शेष श ७ प्रधानपाकार्थं त्रिफला पत्र ३० पात्र श ३२
शेष श ८ दुग्ध श ४ पत्र ४ । तदेव एकादशतयोद्दशपत्रान्त-
शौहस्य साध्यसाधनपरिमाणविधौ पत्रिका लिखिता एवमु-
क्तरीत्या च चतुर्दशपत्रादिशौहेऽपि साध्यसाधनपरिमाणसु-
ख्यमिति । साध्यसाधनपरिमाणविधिरिति साध्यं शौहं सा-
धनं त्रिफलादि तयोः परिमाणविधिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

इदानीं शौहजारणविधिमाह कान्तादौत्यादि आदि-
शब्दात् पाण्डित्यवच्छादयोऽपि गृह्यन्ते एषां कल्पणाणि प्रदी-
पस्य चतुर्थपरिच्छेदेऽनुसन्धेयानि । शौहमारणविधानमेव
सर्वस्वं तदधीनत्वात् पुटादिकर्मणां किन्तु गुह्यतमेव शौहं
गुण्यतं तदुक्तं—सुह्यतश्च बतौ शौहमस्यतेन समं वृणाम् ।
दुर्मृतं शूकविष्टमौ शरीरस्थितिसंशयम् । भवेद्योवधे तस्माद्-
यत्नं कुर्याद्भिषग्वरः ॥ २४ ॥

यस्य कृत इति यस्मात्तरस्य निमित्तम् । शौहमारणाव
भूमिसंस्कारपूर्वकमिति कर्त्तव्यतामाह सचदित्यादि ।- चहा
सच अद्वारमेकीकृत्य संचूष्यतेन कराखिते दन्तुरिते चित्त

वैदिकविधिना वस्त्रं निधाय कृत्वाञ्जतीक्ष्णम् ॥ २५ ॥

धर्मात् सिध्यति सर्वं श्रेयसाह्वर्षीसिद्धये किमपि च ।

ब्रह्मगुरु रूपं दद्याद्विजाय सन्तोषिष्ये गुणिने ।

सन्तोष्य कर्मकारं प्रसादपूगादिदानसम्मानैः ॥ २६ ॥

आदौ तदग्रसारं निर्मूलमेकान्ततः कुर्यात् ॥ २७ ॥

इति वावत् एतेनातितापान्मृत्तिज्ञा न गच्छति नतभूभागे
मध्यनिम्नभूभागे । शिवमित्युपलक्षणं तदुक्तं—अर्चयित्वा वि-
धानेन हेरम् गुरुभास्करौ । लोकपालान् ग्रहान्चैव क्षेमपा-
खानघोषधम् । आदित्यदेवताश्चेष्टा धन्वन्तरिः पतञ्जलिः ।
इत्यादिसिद्ध सर्वेभ्यो नानाभक्षोपचारतः इति । वस्त्रमिति
वस्त्रदिश्यानकं तदभावे दारुद्वयसंपट्टनजमग्निम् । यदाह पतं-
जलिः—दिव्यं दावं समाहाय कौहकर्म समाचरेत् । यदि
दिश्यानकाभावस्ततो वर्षणसम्भवः । आरोग्य कर्मशाखाया-
मस्मिं यज्ञेन पूजयेदिति ॥ २५ ॥

यद्यपि दृष्टादृष्टरूपेण कार्य्यचक्रेण कार्य्यं सिध्यति तथा
दुष्टमप्यदृष्टवशादेव उपतिष्ठते । इत्यदृष्टस्यैव रमणीयत्वं म-
न्वमानमाह धर्मादित्यादि । श्रेय इत्यभिमतप्रशस्तफलं किम-
पीति धान्यचिरस्माद्यदानादान्यतमं यथाशक्ति इत्यादित्वर्थः
॥ २६ ॥

मारणार्थं कौहसंस्कारमाह आदावित्यादि ।— अग्र-
सारं कौहं निर्मूलमिति शोधनविधिना कार्य्यं तद्व्यथा प्र-
थमं कौहं शिलादिना निर्मूलकृत्य पत्तनं कार्य्यं तदनु चा-
ङ्कुरी मातुलुङ्गान्धवेतसेनाञ्चयित्वा सप्तवारं प्रत्येकेन आतपे
संशोष्य ततः काञ्चिकादौ दिनद्वयं त्रयं वा स्थाय्यं एवमन्वभा-
वनां विधाय तदनु गोमूत्रपिष्टलिफलाकल्केनालिप्य आतपे
शोषणीयम् । ततश्च मनःशिलावस्त्रीकञ्चिन्नि हाकुठारिका-

तदनु कुठारच्छिन्नत्रिफलागिरिकर्याकास्थिसंहारैः ।

करिकर्याच्छिन्नशतावरीकेशराजाख्यैः ॥

सूत्रचाङ्गे रीशेतदूर्वासैन्धवैश्च जलपिष्टेः क्रमेण प्रलिप्य चातपे
शोषणीयम् । ततश्च—पत्तनं निर्मूलं कृत्वा लौहमन्दीकृतं
पुनः । सूत्रपिष्टत्रिफलयो वारिपिष्टमनोहृया । भाषितं भाष-
येत्तच्च बल्लोकामलकेऽपि च । परशुच्छिन्ना चाङ्गेरी गण्डदूर्वा
ससैन्धवा । अभिक्षिप्तं यथाप्राप्ति शोष्यं सूर्यातपे क्रमात् ।
गण्डदूर्वा श्वेतदूर्वेति नाम तदेवं भावनां विधाय तदनु भ-
स्त्रया वक्त्रिं ध्यापयित्वा नातितप्तं कृत्वा लौहापेक्षया द्विगु-
णेषु गन्धदुग्धकाञ्चिकगोसूत्रत्रिफलाकाथेषु वारत्वं कृत्वा
निर्वापनीयम् । उक्तं हि—क्षीरारथालगोसूत्रत्रिफलाकाथ-
वार्गिय । प्रतिद्रव्यं निषिक्तव्यं त्रिधा त्रिधा विधानत इति ।
निषेकमात्रा च—लौहपत्रं मनाक् तप्तं द्विगुणे तद्रसे क्षि-
पेत् । निषेक एषो निर्द्दिष्टो निषेकार्थेकथादिभिरिति । निषे-
कार्थं त्रिफलाकाथविधानञ्च यथा—सिद्धार्थं त्रिफला लौ-
हात् कर्तव्या द्रितुणा सदा । चतुर्गुणं फलात् तीवमर्द्धभागा-
वशेषितमिति । दोषविशेषे च निषेकविशेषो यथा—विशेषतः
कफे तीक्ष्णैः कटुतिक्तकषायैः । वाते तु मधुरस्निग्धैः पित्ते
मधुरशोतलैः । निषेकः शस्यते तिलां सर्वदोषापनायकः ।
तदेवसुक्तक्रमेण निषेकं विधात्रे रात्रिमेवां विश्राम्य लौहमा-
रणादिषु योजयेत् । उक्तं हि—विश्राव्य रजनीमेकां ततः
कर्धसमावपेदिति ॥ २७ ॥

इदानीं लौहमारणार्थं भेषजान्याञ्च तदन्वित्यादि—तद-
न्विति शोधनानन्तरं किन्तु लौहजारशसमीपकाले पुनरपि
स्वच्छकाञ्चिकमात्रे लौहस्य निषेकं कृत्वैव मारणं कर्तव्यम् ।
उक्तं हि पातञ्जले—काथं पर्युषितं कृत्वा वलिं कृत्वा चतु-

शालिञ्च मूलकाशीमूलप्राष्टञ्जमङ्गराजैश्च ।

शिङ्गा दग्धयत् तद्, एकियलोहकारेण ॥ २८ ॥

इंश्च । अपरांऽपि च दातयो निवेक्तो व्यधठन्विधौ । अन्वस-
 ष्कारणाले च ततो व्यधमुपक्रमेत् । कुठारच्छिन्ना कुठारिका
 गिरिकर्णं खेतापराजिता अस्थिसंहारोष्णरश्च करिकर्णच्छ-
 दमूलं हस्ति कर्णपलायमूलं काशी स्वनामख्याता । प्राष्टञ्ज जा-
 वर्षाभूः पुनर्नवेति यावत् । यद्यपि एतैरेव भेषजराजैर्लिङ्गा
 सुदग्धे सति नियतमेव लोहस्य मारणं भवति तथापि वृद्धाणो-
 षार्द्धभागपरिमितं लोहापेक्षया षोडशांशेन परिमितं वा शो-
 धितस्वर्णमाक्षिकचूर्णं त्रिफलाक्वाथेनालोह्य तेन लौहं लिङ्गा
 तदनन्तरं उक्त कुठारच्छिन्नादिभेषजैर्लोहापेक्षया षोडशांशैरा-
 ल्लिय ततोऽस्य आपनमुपदिशन्ति । उक्तार्थे यतश्चलिषास्यं
 यथा-एतद्वर्द्धनं विख्यातः प्रत्नेपोमाक्षिकेण च । माक्षिकार्द्ध-
 गुणाप्रोक्ता कुनटी चारुपेषिता । मारकद्रव्यसंयुक्तं षोडशां-
 शेन धीयते । केचिन्माक्षिकस्यापि षोडशांशमाहुः यथा-
 त्रिफला वाडिबी हिङ्गुभवपादरजोन्वितम् । अत्र वाडिबी
 हिङ्गुभवं स्वर्णमाक्षिकम् । पादाश्च षोडशांशइति व्याख्यान-
 षन्ति । तथाह्यत्रापि — लौहं लौहार्द्धमानेन षोडशांशेन
 वा पुनः । त्रिफलाक्वाथपिष्टेन माक्षिकेण प्रलेपयेत् । ततो
 लोहाञ्चतुर्यांशकुनद्या वाक्पिष्टयेति । कुनटी मनःशिता ।
 अत्र लोहजारणाङ्गीभूतस्वर्णमाक्षिकस्य शोधनं लक्षणश्च लि-
 ख्यते ।— भङ्गे सुवर्णसंकाशो मनाक् कृष्णकर्मिर्जिह्विः । षोड-
 षार्थ इति ख्यातो माक्षिकोत्र प्रशस्यते । एतन्निधमाक्षिकचूर्णं
 चुद्रमारिषशालिञ्च क्वाथमध्ये पत्तनिकाटी स्थापयेत् । पत्त-
 निकास्यापितक्वाथे तत् स्वर्णमाक्षिकचूर्णं वस्त्रे पोडुलिकां बद्धा

चिरजलभाषितनिर्गलशालाङ्कारेण परित आच्छाद्य ।
 कुशलाध्यापितभस्त्रानवरतमुक्तेन पवनेन ॥
 बद्धेर्वाह्यज्वाला बोद्धव्या जातु नैव कुञ्चिकया ।
 मृदुव गसलिलभाजा किन्तु स्वच्छास्त्रसंस्तुतया ॥
 द्रवप्रान्तरसंयोगात् स्वीं शक्तिं भेषजानि मुञ्चन्ति ।
 मलधूलोमत् सर्व्वं समैत्र विवर्जयेत्तस्मात् ॥ २१ ॥
 सन्दंशेन गृहीत्वान्तःप्रज्वालितान्निमध्यमुपनीय ।
 गच्छति यथायथमग्रे तथैव मृदु बर्द्धयेन्निपुनः ॥

निःक्षिप्य दोलापाकक्रमेण पचेत् । पत्तनिकाभ्यन्तरे काय-
 मध्ये पोष्टिकाकाया यत् तोयवद्भवति तद्रूपाद्यं—तदुक्तम् । स्व-
 र्णमाक्षिकचूर्णञ्च वस्त्रबद्धं विपाचयेत् । कालमारिषशालिष्ठी-
 काथे दोलाविधानतः । तदधः पतितं प्राञ्चामैवं शुध्यति माक्षि-
 कमिति ॥ २८ ॥

दूदानो तत्पाकाय यादृशोऽङ्कारोऽप्याह्यसदाह चिरेत्या-
 दि ।— चिरं पक्षमासादिकं भाषितं स्थापितम् । निर्मलं
 हृद्यमान्यादिगिरिहात् कुशलोऽत्र स्थिरोऽनलसञ्च कुञ्चिका बं-
 शशाखा कुञ्चीति ख्याता । विपक्षे दोषमाह द्रव्यान्तरेत्यादि ।
 च्छदादिसंश्लेषेति यज्जालोहसंहृष्टभेषजानि हीनशक्तिकानि
 भवन्ति तस्मात् च्छदादिकर्षरितसलिलयुक्तकुञ्चिकया बद्धि-
 ज्वाला न बोद्धव्या किन्तु निर्मलजलयुक्तकुञ्चिकयैव इत्यर्थः
 ॥ २९ ॥

दूदानो तल्लोहं येन प्रकारेण बद्धिमध्ये प्रवेशनीयं तदाह
 संदंशेनेयादि ।— संदंशः सांझाशीति ख्याता । च्छदु बर्द्धयेदिति
 क्रमगस्तल्लोहखण्डं बद्धिमध्ये प्रवेशयेदित्यर्थः ।

गलितञ्च यथा त्रिफलाकाथे देयं तदाह तलेत्यादि ।
 प्राक्तेन यथायथं गच्छति तथा तथा तलनिहितोऽर्द्धसुखाङ्गुशेन

तलनिहितोर्द्धसुखाङ्गुशलग्नं त्रिफलाजले विनिक्षिप्य ।
 निर्वीपयेद्दशेषं शेषं त्रिफलासु रक्षेच्च ॥ ३० ॥
 बलौहं न मृतं तत् पुनरपि पक्तव्यमुक्तमार्गेण ।
 यत्र मृतं तथापि तत् त्यक्तव्यमलौहमेव हि तत् ॥ ३१ ॥
 तदनु घनलौहपात्रे कालापसमुन्नरेण संपूर्णम् ।

अतुवङ्गानं रिहितं सनुवृथ सन्दंशेन पीडयित्वा यथोक्तत्रिफ-
 लाजले शनैःशनैर्निर्वीपयेत् । शेषं त्रिफलासु रक्षेच्चेति पुट-
 पाकार्यं स्यात्प्राकार्यं स्यापितत्रिफलाकाशभागद्वयमेव
 शेषयद्वाच्यम् । उक्तार्थं पातजले यथा — इक्षिकर्णसमी-
 रेण अङ्गारास्थापितं भृशम् । उसोहितं त्रिवा लीनं सुबिद्धैः
 परिशर्जितम् । ततोर्द्धुशमुखे लग्नं संदंशपीडितं यथा । उदृत्य
 त्रिफलातोषे प्रक्षेप्तञ्च शनैःशनैरिति ॥ ३० ॥

त्रिषतुर्धरमङ्गारद्वयात् तावत् सर्वत्रेव लौहं विद्यते
 तथापि यत्र मृतं तत् किं कर्तव्यं तदाह वल्लोहमित्यादि ।—
 उक्तमार्गेणेति उक्तभेषजलेपादिक्रिया वर्तनीया तथापि यत्र
 मृतं तत्तत्राप्यभेषजाह न मृतमित्यादि । तथापीति सप्तभिरङ्गा-
 रैः सप्तवारगतेनापीत्यर्थः । उक्तं हि—सप्तवारान् तथा लौहं
 पूर्ववत् पूर्वभेषजैः । धात्वा धात्वा समुत्थाप्य निःक्षिपेत् त्रि-
 फलासुसि । एवं नामा त्रयोलीहोत्तमत्तज्यज्य एव स इति ।

अमरुणे हेतुमाह अलौहमित्यादि — उक्तौषधक्षिप्ता-
 मेकवारभातमरुणस्याप्तं हि सुलोहत्वम् । तस्मिन् निहन्ति-
 मानं सुव्याप्तं लौहशास्त्रोदितसुलोहत्वमादायैव निवर्णतइति
 भावः । मृतलोहलक्षणञ्च यथा—लोहगुणसमाकारस्यर्थाच्छा-
 प्रतीयते । यदा लोहसदा ज्ञेयः समृतोवैद्यसत्तमैरिति ॥ ३१ ॥

इदानीं जारयानन्तरं प्रदालनञ्च तथा त्रिफलाकाशा-
 वसिक्तस्य सूर्यातपे शोषणरूपो भातुपाकैश्च यथा कर्तव्यस्त-

दत्त्वा बद्धयः सखिलं प्रक्षाल्याङ्गारमुद्धृत्य ॥

तद्वयः केवलमग्नी शुष्कीकृत्याथवातपे पश्चात् ।

लौहशिलायां पिंष्यादसितेऽग्निं वा तदप्राप्तौ ॥ ३२ ॥

स्थालीपाकविधिः ।

अथ कृत्वायोभाण्डे दत्त्वा त्रिफलाब्जु शेषमन्यदा ॥ ३३ ॥

दाह तदन्वित्यादि । घनं दृढं छिद्राद्यभाययुक्तम् । लौहपात-
इति लौहोदूखलादावित्यर्थः । काशायसमुद्गरं तीक्ष्णलौह-
सुद्गरम् । एतदुभयमप्युपलक्षणं तेन दृढदृशदादिकञ्च बोध्यम् ।
संचूर्णेत्यत्र मुद्गनिभमिति शेषः । सखिलमिदमुपलक्षणं तेन
त्रिफलाकायोऽपि बोध्यः । शुष्कीकृतेति त्रिफलाकायेनैव स-
प्तधा सूर्यातपे संशोध्येत्यर्थः । उक्तार्थे पातस्तत्रे यथा-अवो-
घनेन तत् पिष्टं शिलया दृढया यथा । अयोमलसमं पिष्टुं
कृत्वा सुद्गसमं पुनः । त्रिफलावारिणा धौतं विशुष्कं चूर्णितं
पुनरित्यादि । योगरत्नाकरेष्युक्तं-मृतस्रोदूखले लौहे सुपलेनापि
तादृशा । संचूर्ण्य त्रिफलाश्लोभिः सप्तधा सूर्यपाचितम् ।
एवं पुष्टिवै यो ग्यो विज्ञेयो भिषजांबरैरित्यादि । अत्र लौ-
हप्रक्षालनार्थं भानुपाकार्यञ्च त्रिफलाकायविधिर्यथा योग-
रत्नाकरे-शुद्धयर्थं त्रिफलालौहात् कर्तव्या त्रिगुणा सदा ।
चतुर्गुणफलात् तोयमर्द्धभागवशेषितम् । एष एव विधिनित्यं
क्षालनेऽपि च शस्यतइति । तथा—भानुपाकार्यमिच्छन्ति
त्रिफलामयसा समम् । सखिलं द्विगुणं तत्र चतुर्भागावशे-
षितमिति ॥ ३२ ॥

इति मारणविधिः ।

स्थालीपाकमाह अथेत्यादि ।-- अयोभाण्डे लौहपत-
निकायां शेषं त्रिफलाब्जु त्रिफलैः सप्तभागकृतकायस्य धात-
निर्वापनाशिष्टम् । अथ यदि कथमपि तद्विनष्टं स्यात् तदा

प्रथमं स्यात्कीपाकं दद्यादातत्क्षयात्तदनु ।

गजकर्णपत्रसूत्रयतावरी ऋद्धकेशराजरसैः ॥

प्राग्बत् स्यात्कीपाकं कुर्व्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ३४ ॥

पुटनविधिः ।

हस्तप्रमाणवदनं शब्दं हस्तैकखातिसममध्यम् ।

कृत्वा कटाहसदृशं तत्र करीषं द्रवञ्च काष्ठञ्च ॥

अन्तर्धनतरमर्द्धं शुधिरं परिपूर्य्य दहनमायोष्यम् ॥ ३५ ॥

का गतिरित्याह अन्यद्देति तत्प्रक्रिययैव क्वाथान्तरं कार्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

प्रथमं स्यात्कीपाकं दद्यादिति प्रथमं स्यात्वा लौहचूर्णं त्रिफलाक्वाथेनालोद्य वङ्गिना पाकं विधाय त्रिफलाक्वाथ-
क्षयः कर्तव्यः । इत्येष स्यात्कीविधानक्रमः । आतत्क्षयादिति त्रिफलाक्वाथशोषपर्यन्तम् । तदन्विति प्रथमं त्रिफलाक्वाथेन स्यात्कीपाकं विधाय अनन्तरं हस्तिकर्णपत्रायादीनां व्यस्नानां समस्तानां वा स्वरसैरपि पूत्रैवत् स्यात्कीपाकः कार्यइत्याह गज-
कर्णेत्यादि गजकर्णोहस्तिकर्णपत्राशः । प्राग्बदित्यनेनैव याव-
तीयत्रिफला क्वाथस्य स्यात्कीपाके मात्वा इत्यक्षयानन्तरश्च पाकसया गजकर्णादिस्वरसादावित्यर्थः । किन्तु तत्र व्या-
ध्यगुरुपस्यात्कीपाकीयद्रव्याणामन्तरे यदि स्वरसप्राप्तिर्नास्ति तत्र स्यात्कीपाकार्थं त्रिफलाक्वाथानुसारेणैव क्वाथजलादिकं दत्त्वा क्वाथं विनाय स्यात्कीपाको विधेय इति ॥ ३४ ॥

इति स्यात्कीपाकविधिः ।

पुटपाकविधिमाह । हस्तप्रमाणेत्यादि शब्दं खातं हस्तै-
कखातिसममध्यमिति हस्तैकप्रमाणं खातिः खननं बस्य
सर्वतो हस्तैकमात्रपरिमाणमित्यर्थः । समोऽनिम्नमध्योऽम्ब-

पञ्चादयस्सूयं चक्षुषं पङ्कोपमं कुर्यात् ।

त्रिफलास्युष्टकेशरयताबरीकन्दमाणसहजरसैः ॥

भङ्गातकपरिकर्णच्छदस्रलपुनर्नवास्वरसैः ।

क्षिप्ताथ लौहपात्रे माह्वै वा लौहमाह्वैपात्राभ्याम् ॥

स्तरागो यश्च समर्तयम् । कटाहसङ्ग्रहमिद्यंतेनैव वर्त्तन्ना-
कारत्वमुक्तं तेन चतुष्कोणं न कार्यमित्यर्थः । तत्र शब्दे
अन्तरिति मध्ये घनतरं बद्धतरं निविरतरमिति यावत् ।
अर्द्धशुषिरं परिपूर्येति करीषादिभिः शब्दस्यार्द्धभागं परिपू-
र्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कैर्द्रव्यैः पङ्कोपमं कुर्यादित्याह त्रिफलेत्यादि । त्रिफ-
लास्युष्टकेशरौ उष्टकेशराजौ कन्दः
शूरणः । एषां भङ्गादीनां सहजरसः स्वरसः । भङ्गातकस्य
पुनः काथ एव स च भङ्गातकसहत्वे सत्येव बोध्यः । अयसूयं
त्रिफलाकाथादिभिः पङ्कोपमं कृत्वा किं कर्त्तव्यं तदाह क्षि-
प्तेत्यादि माह्वै इति रुष्णवृत्तिका भवपात्रे एतच्च अतपात्रं
सर्वथा लौहपात्राभावे हि बोध्यं किन्तु दक्षिणरादावां सम-
मस्रणे वक्ष्यम्पटे लौहं कृत्वा यस्त्रवृत्तिकाभिरालिष्य पुटपात्रो
दीयते इति व्यवहारः । अयञ्च पक्षः सावीयान् भवति । यतो
लौहसम्पुटमध्येऽधमलौहघटित सम्पुटमात्रस्यापि पुटपात्रौ-
षधसंतर्गं जीर्णतया तद्दीयरजसोऽनुप्रवेशोदुर्निवार इति दृष्टे-
नाच्छाद्येति ।— यत्र पात्रान्तरे पङ्कोपमं लौहचूर्णमस्ति
तन्मध्यमपरतत्त्वपात्रस्य कटीभागे निधायेत्यर्थः । अन्ते
रन्मनास्ति येति पट्टितच्छडस्त्रादिभिरिति शेषः । भूयोभिरिति
प्रचुरः । इदञ्च काठःदि तं पुटमात्रोपदर्शकायं अतोन पौनर-
क्तम् । भूपातिरित्यनेन गर्त्तपूरणं कृत्वा तदुपर्यपि करीषस-
सुच्छ्रमः काथ्यइति दर्शयति । अर्द्धनिशमित्यनेन दिवसे रात्रौ

तुल्याभ्यां दृष्टेनाच्छाद्यान्ते रन्ममालिष्य ।
 तत्पुटपात्रं यत्र श्लेष्मज्ज्वलने निधाय भूयोभिः ॥
 काष्ठकरोषतुषैस्तत् संच्छाद्याहर्निशं दहेत् प्राञ्चः ॥ ३६ ॥
 एवं नवभिरमीभिर्भेषजराजैः पचेत्तु पुटपाकम् ।
 प्रतेप्रकमेकमेभिर्भिस्त्रितैर्ष्वी त्रिचतुरान् वारान् ॥

वा पुटोद्देश इति दर्शयति । अन्येतु पुटपाकस्याष्ट प्रहरव्याप-
 नार्थमहर्निशमिति वचनमाहुः । तत्र पुटपाकस्य चतुःप्रहर-
 सम्पाद्यत्वात् उक्तं हि पतञ्जलौ—चतुर्भिः प्रहरैरेव्यैः पुटपाक-
 क्षयोवुधैः । तथायोगरत्नाकरसमुच्चयेऽपि चतुर्भिः प्रहरैरेव पुट-
 पाकः प्रकीर्तितः । पुटपाकश्चाद्रूढं स्थितो भवति भक्ष्यसात् ।
 अपक्ष्णादपक्ष्णस्तु मन्दो भवति वीर्यतः । कुण्डस्थोभक्ष्यना
 क्ष्ण्यं चाल्लष्टवरः सुशीतलः । समाकृष्टस्य तप्तस्य गुणानिः
 प्रजायते इति तत्र संक्षेपात् पुटपाकपरिपाटी लिख्यते । त्रि-
 फलाक्वाथादिभिः पक्वोपमं कोष्ठं विधाय संपुटाकृति कौशपा-
 त्रस्यं कृत्वा मक्ष्णादिभिरवशुगुणैः पट्टितवस्त्रचत्तिक्रया पात्र-
 योरवकासमालिष्य हस्तमात्र परिमितसमतलभृगन्ते करीष-
 तुषैः शुक्कगोमयमात्रेण वा स्वातस्याह्वं प्रपूष्य तत्र तल्लौहस-
 म्युटं निशाय वज्रिं निशोष्य तदुपरि अपरकरोषादिभिः शु-
 क्कगोमयमात्रेण वा श्लेष्मं परिपूरयेत् एवं चतुर्भिः प्रहरैरेव
 पुटोद्देशः शीतोभूतमाकृष्टवरम् ॥ ३६ ॥

इदानीं उक्तैस्त्रिफलादिभिः पुनर्नवा स्वरसान्तैः प्रत्येकं
 मिलित्वा वा पुटोद्देश इत्याह एषमित्यादि ।— नवभिरिति
 इह त्रिफला एकत्वेनैव गणनीया तेन न संख्यातिरेवः त्रि-
 फलेतरनेन त्रिफलादिगणमिच्छन्ति केचित् तदुपया—त्रिफ-
 लातिवृता दण्डीति कटुतालम्बिकाः । दृढदारुश्च दृश्वीर दृ-
 षपत्रकचित्तकाः शृङ्गवेरविडङ्गी च भङ्गभङ्गातकौषधम् ।

प्रतिपुटनं तत् पिंष्यात् स्यात्कीपाकं विधाय तथैव तत् ।
 तादृशि दृशदि न पिंष्यात् विगलद्रजसा तु नुष्यते यत्र ॥
 तद्वयसूर्णं पिष्टं घनसूक्ष्मवाससि क्षय्यात् ।
 बहि रजसा सदृशं स्यात् केतव्यास्तर्हि तद्भ्रम् ॥

दाहिसस्य च पत्राणि शतपुत्रो पुनर्नवा । कुठारन्नामकौ
 कन्दः तन्वीभेकस्य पर्यिका । इक्षिकर्णपलाशश्च कुलिशः केश-
 राजकः । माणः षण्डितकर्णश्च गोजिह्वा लौहमारकः । गि-
 रिसन्तानकः प्रोक्तस्त्रिफलादिरयं गणः । सामान्यपुटपाकार्य-
 मेतानिच्छन्ति सुवय इति । दोषभेदे तु गणविशेषा विस्तार-
 भयान्न लिखिताः । ते च लौहप्रदीपे प्रथमपरिच्छेदस्यान्तेऽ-
 नुसन्वेया इति । किञ्च यस्मिन् वराधौ ये ये योगाहितास्त-
 स्मिन् वराधौ तन्तत् काथैरपि पुटोदेयः । उक्तं हि ये ये यत्र
 गदे योगास्तेषां तेषाञ्च वारिणा । विधिनाम्ययतेनैव पुटो-
 रोमे च सम्यत इति । विधिनेति साध्यसाधनपरिमाणोक्तपुट-
 पाकार्यत्रिफलाकाथविधिना अथवा यत्र त्रिफलावप्रतिरिक्त-
 काथ्यद्रव्यान्त राष्यमुक्तमानानि सन्ति देयजलमानं शेषजल-
 मानञ्च नोपात्तं तत्र योगरत्नाकरोक्तवप्रस्थैवानुसर्तव्या ।
 यदुक्तं काथविधौ तत्रैव अन्यानि यानि वरक्तानि योक्तव्यानि
 पुटादिषु । तानि लौहसमान्येव जलं प्रागेव कीर्तितम् । अ-
 भ्यते स्वरसोयेषां तेषां काथन्तु मेध्यते । त्रिफलावप्रतिरिक्तेन
 मतमेतत् पतञ्जलेरिति । जलं प्रागेव कीर्तितमिति अदौ का-
 थार्थं चतुर्गुणं जलं देयं स्याप्यश्चतुर्थोभागः । मध्यद्रवेऽष्ट-
 गुणं जलं देयं स्याप्यश्चाष्टमोभागः । कठोरद्रवेः षोडशगुणं
 जलं देयं स्याप्यश्च षोडशभागइति । ननु पुटेन किमत्र क्रियते
 उच्यते दोषनाशगुणोदय इति । यदुक्तं पुटाहोषविनाशः
 स्यात् पुटादेय गुणोदयः । न्नियते पुटालौहः पुटांशस्मात्

पुटने स्यात्कीपाकेऽबिज्ञतपुरुषे स्वभाववगधिगमात् ।
कथितमपि हेयमौषवसुचितसुपादेयमन्यदपि ॥ ३७ ॥

अमृतसारः ।

अभ्यक्तकर्मविधिभिर्नैलकुशाग्रीयबुद्धिभिरलक्ष्यम् ।

समाचरेत् । यथा यथा प्रदीयन्ते पुटाः शुक्लवो यदि । तथा
तथाभिन्नहन्ते गुणा एव सहस्रयः । तावद्गौं पुटेद्वैद्यो यावच्चू-
र्योक्तं जले । निरारुके कञ्चुत्वेन समुत्तरति हंसवत् । तावच्च
धूर्णवेदेन यावत् कञ्चुलसन्निभम् । करोति निहिते नेत्रे
नैव पीडां मनागपीति । पुटानां कर्मभेदेन संख्याभेदो यथा
यथादिसु सहस्रान्तः पुटोदेशोरसायने । दशादिशतष-
र्यन्तो गदे पुटविधेः । वाजिकर्मणि विज्ञेयः पुटः पञ्च-
शताधिकः । दशोत्तरशतान्तस्तु पुटः पुटविचक्षणैः । यदा तु
चुद्रितमात्रे कौहे पुटादेशास्तदा एतावत् भ्रमःसंख्यका अपि
पुटा दीयन्ते । यथा तु प्रतिपुटान्ते पेषणं वस्त्रपूतञ्च तदा सप्ता-
ष्टावेष विधिदृष्टत्वादा भवन्तीतुत्रपदिशन्ति दृष्ट्वाः । प्रतिपुटं
पेषणमाह प्रतीति एतेन पेषणवक्ष्यमाणवस्त्रपूतत्वाभ्यां भ्रमो-
भ्रमपुटार्थेदन्तपेषणनिरासोऽप्यग्देयभेषजद्रव्यसंस्काराधनश्चेति
भावः । कोमलशिशुस्तु पेषणं न कार्यं मितग्राह तादृशीतग्रा-
दि ।— एतेन निश्चलदृष्टि पेषणं कार्यं मितिभावः । पिशा
च वस्त्रपूतं कार्यं मितग्राह तदय इतरादि घनं निविष्टं सूक्ष्मञ्च
बडासः तत्र दृष्टव्यं पूतमित्यर्थः । इदानीमातुरस्य प्रकृतग्रा-
दिकं निरूप्य उक्तभेषजेषु यदनुचितं तस्यापकर्षः कार्यः ।
अनुक्तव्याप्यवितस्यादानं कार्यं मितग्राह पुटमइतरादि अधि-
कतेति अधिज्ञतपुरुषश्चिकित्सत्वेन प्रकृतइतर्यः ॥ ३७ ॥

इति पुटपाकविधिः ।

लौहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिष्टभिर्दधः ॥ ३८ ॥

लौहारकूटताम्रकटाहे हृदमृण्मये प्रथम्य शिवम् ।

तदयः पचेदचपलः काष्ठेऽश्वनेन वक्रिणा मृदुना ॥ ३९ ॥

निक्षिप्य त्रिफलाजलसुदितं यत्तद्दृष्टतश्च दुग्धञ्च ।

संचात्य लौहमथ्या दध्नेऽग्नौ लग्नं समुत्पाद्य ॥ ४० ॥

मृदुमध्यखरभावैः पाकस्त्रिभिधोऽत्र दध्यते पुंसाम् ।

पित्तसमीरणक्षेपप्रकृतीनां मधामस्तु सक्तः ॥

इदानीं लौहस्य प्रधाननिष्पत्तिपाकमाह अभ्यहेत्यादि । अ-
भ्यक्षकर्मविभिः दृष्टततलौहपाकैः । वाक्त्रुशायमिति तीक्ष्णं
सूक्ष्मञ्च तेन कुशायमिव तीक्ष्णा सूक्ष्मा च बुद्धिर्येषां दुग्ध-
स्यार्थस्य तीक्ष्णसूक्ष्मबुद्धिग्राह्यत्वात् तैरप्यलक्ष्यं जातमशक्यम् ।
नागार्जुनशिष्टं नागार्जुनेन कथितम् । लौहपाकारम्भोऽपि
मङ्गलं कार्कश्यम् । उक्तं हि पातकले—मातृकां पूजयेत् सर्वान्
नायिकाञ्च विनायकम् । अन्धत् स्वस्वयनं कुर्यात् सदाहित-
मनाः सुधीः । पक्ष एव भवेदेष त्रिवर्गफलदो वृणामिति ॥ ३८ ॥

लौहपाकार्यं पातमाह लोहेत्यादि चारकूटः पित्तलम् ।
काष्ठेऽश्वनेति काष्ठपदं तृणतुषादिव्युदासार्थं वक्रिनेत्यश्वो-
वक्रिणा उक्तं हि — अदुनाधोऽस्तथायेन पक्तव्यमवधानत
इति ॥ ३९ ॥

स्यर्पितत्रिफलाभागइत्युक्तकाथादिप्रक्षेपार्थमाह निः-
क्षिप्येति दृष्टितमित्युक्तपरिभाषणम् । दृष्टादिदानक्रमश्च
भाजराजोक्तः यथा इतेन लौहमाकोद्य क्षीरेण समजन्त-
रम् । ततः कालेन संशोध्य मन्देऽग्नौ शनकैः पचेत् । ततः
सञ्चालयेत्तुल्यं लौहदध्नेऽग्नौ प्रातिदीपयेति ॥ ४० ॥

इदानीं पित्तशारकफप्रकृतिषु क्रमात् पाकत्रयमाह अ-
द्विधः इति । मध्यमपाको वातप्रकृतौ हित एव किन्तु प्रकृता-

अभ्यक्तदर्वीं खोहं सुखदुःखसूत्रनयोगि मृदुमध्रम् ।
 उच्छ्रितदर्वीं खरं परिभाषन्ते केचिदाचार्याः ॥
 अन्ये विहीनदर्वीं प्रलेपमाखूत्कराकृतिं ब्रुवते ।
 मृदुमध्रमर्द्धं चूर्णीं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ ४१ ॥

न्तरेऽपि याज्यं इत्याह मध्यमत्तु सम इति । सर्वप्रकृतिसेव्य-
 त्वेन सर्वास्त्रेव प्रकृतिषु उचितद्वयर्थः । अमोघोऽप्याह-दर्वी-
 माच्छ्रियते यत्तु तच्च सूत्रनवानवा । खरपाकं विजानीवात् पिप्पे
 तु निश्चितं सदा । सितापुञ्जोपमं यत्तु मूषिकोत्करसन्निभम् ।
 तदयः खरपाकं स्यात् श्लेष्मस्त्रेव प्रकीर्तितम् । एकैकं गुणयो-
 गित्वात् तमिच्छन्ति तद्विद्ः । सर्वप्रकृतिसेव्यत्वान्माध्यमं बद्ध-
 पूजितमिति । एकौयमते मृदुमध्यखरपाकानां क्रमाद्ब्रह्मणमाह
 अभ्यक्तेयादि । अभ्यक्ता घनपक्ववत् संश्लिष्टा दर्वीं येन द्रव्यं
 खाहं महिति मृदुपाकं ब्रुवते अभ्यक्तदर्वीं त्यपि पाकः तथा सु-
 खदुःखसूत्रनयोगी कदाचित् दर्वीं त्यजति कदाचित् न
 त्यजति इत्यर्थः । एतादृशं यज्ञौहं तन्माध्यममिति मध्यमपाकं
 ब्रुवते । तथा उच्छ्रितदर्वीति यज्ञौहं कदाचिदपि दर्वीः संत्य-
 व्यते । तत् खरपाकं ब्रुवते इति । तथा अन्यतममतमाह अन्य
 इत्यादि ।- विशेषेण विहीनक्षरतोदर्वीप्रलेपो येन द्रव्यं तथा
 आखूत्कराकृति इन्दुरमृत्तिकासदृशश्च यज्ञौहं तन्मृद्विति मृदु-
 पाकं ब्रुवते । यथार्द्धं चूर्णौहं मध्यमिति मध्यपाकं ब्रुवते अर्द्ध-
 चूर्णमिति अर्द्धं चूर्णं अपरमर्द्धंश्च आखूत्कराकारमित्यर्थः ।
 तथा सिकतापुञ्जोपमं बालुकाराशिसदृशं यज्ञौहं चक्षुषा गृ-
 ह्यते न तु स्थीनेन तत् खरपाकं ब्रुवते । घातञ्जले तु स्थी-
 दिनापि पाकज्ञानमुक्तं—तान्नौहं पचेद्द्वयो यावद्दक्षेण पी-
 डितम् । समुद्रं जायते व्यक्तं म निःसरति सन्धिभिः । अङ्गु-
 लिभ्यां निष्पद्यन्तु यदा चूर्णत्वमागतम् । तदा सिद्धं विजानी-

त्रिविधोपि पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकृदेव न तु विफलः ।
 प्रकृतिविशेषे सूक्ष्मे गुणदोषो जनयतीतप्रत्यम् ॥
 विज्ञाय पाकमेवं द्रागवतार्यं क्षितौ क्षणम् कियतः ।
 विश्राम्य तत्र लोहे त्रिफलादेः प्रक्षिपेत्सूर्यम् ॥ ४२ ॥
 यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो विगलिते तदुष्णत्वे ।
 चूर्णोक्तमनुरूपं क्षिपेद्यत्र न यदि तज्ज्ञाभः ॥

याज्ञौहं लोहविशारदः । वर्तितोवर्तितोवर्तितस्वरूपत्वं ब्रजे-
 दिति । ताभ्यामेव अनेहृष्टं सिंहं सिद्ध्याश्चिकित्सकः । मन्द-
 माञ्जु क्षया लोहमलम्बाखिललक्षणम् । अतिपाकेन तज्ज्ञेयं
 खरसुष्कितलक्षणमिति । जीवनाख्योऽप्याह—अष्टनाभं घनं
 क्षिप्रं च्यवनलमथोद्वरेत् । अक्षिप्रमन्त्रसि क्षिप्तं सम्यक्
 पाकस्य लक्षणमिति ॥ ४१ ॥

त्रिविधोऽप्ययं पाको न विफलमित्याह त्रिविध इत्यादि ।—
 लोहपाकानन्तरं त्रिफलादिचूर्णप्रक्षेपमाह विज्ञायेत्यादि ।—
 द्राक् शीघ्रं क्षितौ नाकाद्ये कियत्क्षणात् विश्राम्येत्यनेन स-
 ज्ञेया निवृत्तिर्न प्रतिपद्यते किन्तार्थं मनाक् तप्तत्वं यदाह
 नतञ्जलिः अवतार्यं मनाक् तप्त इति । इति कर्त्तव्यतात्विह
 योनरत्नाकरसमुच्चयोक्तानुसर्त्तव्या । अदुक्तं तत्रैव - - अवतार्यं
 ततो हर्षेण परिघट्ट्य पुनः पुनः । यदा परिघट्टो भूतोनिः-
 क्षिपेदौषधं तदा । लोहं लोहं न दातव्यं परिघट्ट्य निरन्तर-
 मिति ॥ ४२ ॥

लाभे सति सौगन्धर्यं कान्तज्ञानक्रीयदोषहरणार्थं च क-
 र्पूरप्रक्षेपमाह यदीत्यादि ।— विगलित इति अपगतं । अनु-
 रूप इत्यनेन यावतानुत्कटगन्धस्नादूपलम्बोभवति तावन्मान-
 मिथर्थः । नवा न यदि तज्ज्ञाभ इति यदि कर्पूरलाभो न
 स्यात् तदा नवा क्षिपेदित्यन्वयः । प्रकृलौहं दिनान्तरे वार-

पत्रं तद्वत्सारं सुचिरवृत्तस्थितरभाविच्छब्दे ।
 गादाहनादिभाष्ये लौहभाष्याभावे सति स्याप्यम् ॥ ४३ ॥
 यदि तु परिष्कृतिहेतोर्वृत्तमीक्षेताधिकं ततोऽन्यच्छिन् ।
 भाष्ये निवाय रत्नेद्गावुपयोगोच्छनेन मज्जान् ॥
 अयसि विरुद्धीभूते स्नेहस्त्रिफलाघृतेन स्रग्पाद्यः ।
 एतत्ततोऽगुणोत्तरमित्यमुना स्नेहनीयं तत् ॥

त्वयमिति च क्षुं पेटय्यम् । उक्तं हि योगरत्नाकरे—विश्राम्य
 रजनीमेकां पेटयः शीतलीकृतः । त्रिधा शिवातले हृष्ये
 शिवापुत्रेण तादृशीति । अथ सिद्धस्य लौहस्य स्थापनार्थं
 पात्रमाह पक्वमित्यादि सुचिरकालं वृत्तस्थित्वा अभाविच्छ-
 ब्दं यस्य तादृशैर्भस्मैर्द्विमं व्याप्य वृत्तभाषितं यत् पात्रं तच्छि-
 न्नितरथः । गादाहनादिभाष्यं दधिदुग्धादिभाषितं पात्रं लौ-
 हाभाव इति कान्तादिनाहपात्राभावे तदुक्तं — कान्तादि-
 लौहभाष्ये तु तद्वत् तावन्मये शुभे । चिराज्यभाषिते माह
 लौहतात्वाद्यसम्भव इति ॥ ४३ ॥

इदानोमयःपाकायं इत्त वृत्तमविकं यद्युपकथ्यते तदा तदा-
 कथ्य भाषिकोच्छब्दत्वनिवृत्त्यर्थं पात्रान्तरे स्याप्यमितप्राह य-
 दित्वितप्रादि ।- वृत्तस्याविकथमेव कथं ज्ञातव्यमितप्राह परिष्क-
 तिहेतोरिति परिष्कृतिः पात्रादुच्छ्रितत्वम् इच्छेत् उपकथ्यते ।
 क्रिसर्थं तद्वृत्तं रक्षणीयमितप्राह भाष्युपयोग इत्तप्रादि हि
 यतोऽनेन लौहपात्राच्छ्रितवृत्तेन मज्जानुपयोगोसहत्प्रयोजनं
 भावि वर्तते तच्च रूढीभूतलौहलोहनादिरूपं उक्तं हि-भवेद्-
 यदि कश्चिद्भौहे सपनादधिकं हविः । इत्यत्र पात्रेऽपि तत्
 स्याप्यं स्नेहनाथं विरुद्धिने । अथवा मर्हं लौहे यन्मधुसर्पि-
 योच्यते । तदनेनैव कर्तव्यमिति भेषिद्यवस्थिताः । ता इ पुन-

अतन्त क्रमप्रकृतेर्भक्ष्यमयसोऽसुनैव शंसन्ति ।

केवलमपीदमसितं जनयतप्रयसोगुणान् कियतः ॥ ४४ ॥

अथवा वक्तव्यविविसंस्कृतकृष्णाश्वकूर्णमादाय ।

लौहचतुर्थार्द्धसमद्वित्वचतुःपञ्चगुणभागम् ॥

प्रक्षिप्यायः प्राग्बत् पञ्चेदुभाभ्यां भवेद्वज्रो वायत् ।

लौहपाकोच्छ्रितं घृतं न क्षयते तदा त्रिफलाकाशकल्का-
भ्यामन्यदूढृतं पक्वा कृषितलोहस्य स्नेहनं कार्बमित्याह अय-
सीत्यादि । किन्तु उक्तत्रिफलाहतात् लौहपाकोच्छ्रितं घृत-
मेयोक्तृगुणमित्याह एतदित्यादि । एतदिति लौहपातो-
च्छ्रितं घृतं तत इति त्रिफलाहतात् गुणोत्तरसुत्कृष्टगुण-
मिति । अनुना घृतेन तदयः स्नेहनोयमिति । तस्यैव घृतस्य
प्रयोजनान्तरमाह अतन्नेत्यादि । अनुनेवेति लौहपातोच्छ्र-
ितघृतेनेत्यर्थः लौहोच्छ्रितघृतसोक्तृष्टगुणत्वमप्याह केव-
लमित्यादि केवलं लौहपातोच्छ्रितघृतम् । जनयत्यसौ गु-
णान् कियत इति लौहसम्बन्धेन लौहगुणानुविधानादिति
भावः ॥ ४४ ॥

इदानीं पित्तदुष्टिं प्रति अत्रैव लौहे चतुर्थार्द्धसमादिना-
नतोऽश्वकृष्णप्रवेशेन लौहाश्वकं चतुर्षु विधिमाह अथवेत्यादि
व्यक्तयविविनेति कृष्णाश्वकमपेक्ष्यपुरित्यादिना ग्रन्थेन योऽ-
श्वकसंस्कारस्य विधिरविविध आश्वक्यस्येन विधिना संस्ृतमश्व-
कचूर्णं निचन्द्रीकृतमादाय अथो लौहचूर्णं प्रक्षिप्य पञ्चेदिति ।
त्रिफलाश्वकचूर्णं प्राग्बत् त्रिफलासायामश्वस्यैव भाग-
कृष्णमाह लौहचतुर्थेत्यादि ।- लौहचूर्णमपेक्ष्य निचन्द्रीकृता-
श्वकचूर्णस्य चतुर्षांभागः पादिक इत्यर्थः । तथा पचनीयैकप-
त्यादिव योऽद्यपलान्तलौहचूर्णस्य हयन्तु अश्वस्य पुनरेकोभागः
तेन लौहस्य भागद्वयं अश्वस्य तद्वर्द्धमेकोभाग इति अश्वस्या-

तावन्मानानुस्यूतेः सप्राप्तिकलादिद्रव्यपरिमाणम् ॥
 इदमप्याय क्रमिदमतिपित्तनुदिदमेव कान्तिवलयजननम् ।
 सभाति लट्क्षुधौ परमधिकाधिकमात्रया चित्तम् ॥ ४५ ॥

इति पाकविधिः ।

र्जुभागत्वम् । तथा एकोभागोलौहस्यापर एकोभागोऽभ्रस्येति
 लौहसमत्वमत्रस्येति । एवमेकोभागोलौहस्य द्वयन्तु अभ्रस्येति
 द्विगुणत्वम् । एकमेकोभागोलौहस्याध्रस्य भागत्वयं अभ्रस्येति
 त्रिगुणत्वम् । तथा लौहस्यैकोभागः भागचतुष्टयन्तु अभ्रस्य
 तथा एकोभागोलौहस्य पञ्चभागस्तु अभ्रस्येति ज्ञेयम् । एवं
 क्रमेण लौहाभ्र कृत्वा मिलात्वा एकपलादित्रयोदशपलान्त-
 मानश्ववस्थया पाकः कार्य्यद्वत्याह प्राग्बदित्यादि एवञ्च सत्य-
 भ्रक्रमवेष्टेन प्रथाननिप्रतिपाकार्थं त्रिफलाकाथदुग्धहतप्रक्षे-
 प्यचूर्णपरिमाणां कीदृशमिति निर्णयार्थमाह सभाभ्यां भवे-
 दिधादि अयमर्थः सभाभ्यां लौहाभ्र कृत्वा मिलात्वा याव-
 द्रजोभवेत् तावदेव लौहमानं परिकल्प्य तन्मानानुसारेण
 त्रिकलादिमानं कल्पनायत् । पूर्वं केवललौहपाके त्रिकला-
 हीनां यावन्मानानुक्तं इदानीं मिलितलौहाभ्रकेऽपि तावदेते-
 त्यर्थः । अतएव लौहरसाभ्रकयोगमपेक्ष्य योगरत्नाकरेऽप्य-
 मिहितान् : - यावन्नोहरजलच्छात् भवेदूर्ध्वेन पारदः । तद-
 र्ध्वेन पत्रं प्रोक्तं कृत्वात् पतञ्जलेः । मानेन त्रितयस्यास्य नित्यं
 प्राच्यां कृत्वात्तमिति । ननु क्रिमर्थं पुनश्चत्तरात्तरमधिकाविक्र-
 मात्रया लोहे क्षिप्रमभ्रकमित्यत आह इदमित्यादि इदं
 अत्र तं लोहं अत्रि ताविक्रमात्रया ससुपयुक्तं सद्विधिना अ-
 प्याय इत्यादिगुणविशिष्टं भवतीत्यर्थः । अप्यायकारणं अमृतसि-
 क्तमिव पुरुषं पलोः कर्षं करोतीत्यर्थः । सभाति लट्क्षुधाविति
 लट्क्षुधौ पुद्गलस्य गार्धां न जनयत इत्यर्थः किम्वा आचार-

दूतप्रश्न ऋविधिः ।

कृष्णाभ्रमेकवपुर्वैज्याख्यशैकपत्रकं कृत्वा ।

काष्ठमयोदूषलके चूर्णं सूषणेन कुर्वीत ॥

भूयोऽशदि च पिष्टं वासः सूक्ष्मावकासतन्नागलितम् ।

मण्डूकपर्णिकायाः प्रवुररसे स्थापयेत्त्रिदिनम् ॥

चतुस्रं तद्द्रसाद्य विव्याह्रैर्मन्त्रिकधान्यभक्तस्र ।

जातमधिककामखिलं परिशतेप्रव एषा वुभुक्षा च न पुरुषमरणं
करोतीतरथः ॥ ४५ ॥

इति पाकविधिः ।

अक्तव्यविधिसंस्कृतकुष्णाभ्रचूर्णमितुप्रक्तं चतस्रामेवाभ्र-
कशुद्धिमाह कृष्णाभ्रमित्यादि ।— अभेकवपुरिति भेकस्य
वपुः चरितपीतादिवर्णं भवति तेन यदधिकं वर्णेन भेकस्य वपु-
रिव एकदेशेऽपि न भवति तदेव च वज्याख्यं यस्य प्रसिद्धिः
तदुक्तं योगरत्नाकरे — अग्रशसं कठोराङ्गं गुरुकज्ज्वलसन्धि-
भम् । यत्र शब्दायते बङ्गौ नैवोच्छ्रानं भवेदपि । सदाकरसङ्घ-
ङ्गतं वज्जोति प्रथमं धनमिति । तदभ्रकं नखादिभिरेकपत्रं
कर्त्तव्यं भूपः पुनः शदि शिकायां पिष्टं चूर्णीकृतं घनतरवा-
ससा ज्ञानयि वाऽधो यद्गलितं तद्द्रयाह्यम् । मण्डूकपर्णी वा-
नकुनीति ज्ञाता तद्द्रसादिति मण्डूकपर्णी स्वरसात् । अक्षो-
देति क्षोदोऽत्र शार्णभक्तसिकत्यक्तं अक्षोदश्च तद्विरहात् ।
पेषणानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह मण्डूकपर्णिकाया इत्यादि-
दि ।— पूत्ररसेनेति यत्तैव मण्डूकपर्णीरसे दिनत्रयं स्थापित-
मासीत् तन्नैव रसेन विच्छेद्य मोदकाकारं कुर्यात् मोदयतीति
मोदनइति मोदनशब्दोऽपि मोदकार्ये द्रष्टव्यः । क्वचित् मोद-
कमिति पाठः । स च तत्तदाकारपुरुषकेपु न दृश्यते । मोद-
काकारश्च कृत्वा दिनैकं स्थापयित्वा शुष्कीकुर्यादित्युप-

अदोदातप्रन्तान्स्वच्छजलेन प्रयत्नेन ॥

मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वैरसेनैव मोदनं कुर्वात् ॥ ४६ ॥

स्थालीपाकं पुटनं चाद्यैरपि भङ्गराजाद्यैः ॥ ४७ ॥

ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय भस्त्राग्नौ ।

तावद्दृष्ट्वा यावन्नीलोग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥

देशा बोद्धव्यः । अग्रमन्त्रतथावनप्रकारः अपोराचार्य्यमतासु-
सारेषु निबद्धम् । तत्र मण्डूकपर्णीरसेन यद्यपि पुनः मोदक-
करणं नास्ति तथापि घट्कर्त्रेणा प्रतिसंस्कृतप्रोपदेशादिदं
लिखितमिति बोध्यम् ॥ ४६ ॥

तदनु चास्य अभ्रस्य चूर्णीकृतस्य स्थालीपाकपुटपाके
कर्त्तव्ये तदर्थं द्रव्यानाह स्थालीपाकमित्यादि । आद्यैर्भङ्ग-
राजाद्यैरिति लौहपुटनविधौ भङ्गराजकेशराजशतावरीकन्द-
मानादिरसैरित्यर्थः । आद्यैरित्यत्र अन्यैरपि पाठः । किन्तु
पूर्वपाठ एव टीकाकारसम्मत ॥ ४७ ॥

एवं पुटादिशोधितसग्राम्भ्रत्र बद्धौ ध्यापनं कार्यं ततस्त-
द्विधिमाह ताडादिपत्रेत्यादि ताडा स्वनामख्याता आदिश-
ब्दात् केवुकादिपत्रं बोध्यम् । किन्त्विदानीं ताडादिपत्रपिहित-
तसग्राम्भ्रस्य ध्यापनं वप्रवहरन्ति । पिण्डौकरणञ्च भङ्गराजा-
दिद्रवालोहनादधिगन्तव्यम् ।

दुग्धप्रक्षाल्येति दुग्धनिष्पितोत्पापिताभ्रसंलग्नं यद्दु-
ग्धम् । यद्यपीदानं ताडादिपत्रपिहितस्य ध्यापनमभ्रस्य न
व्यवहरन्ति किन्तु पुटैरेवास्य निश्चन्द्रकं क्रियते तथाप्यस्मात्
बद्ध्वा कृतत्वात् आसस्यक् निश्चन्द्रकत्वमनेनास्य भवत्येव
ध्यापितं यतोऽभ्रस्य निश्चन्द्रीकरणमेव यथोक्तगुणकरणे प्रयो-
जकमिति तच्च येन केनापि भेषजेन भवतु ।

निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु ।

पिष्टा घृष्टा बस्त्रे चूर्णं निचन्द्रिकं कुर्व्यात् ॥ ४८ ॥

भक्षणाविधिः ।

नानाविधरुक्शान्थै पुथै कान्थै शिवं समभ्यर्च्य ।

सुविशुद्धेऽहनि पुण्ये तद्वन्द्यतमादाय लौहाण्यम् ॥

अपरापरेऽभ्रकमारणप्रकारा नानाचार्योक्ताः सन्ति ते च योगरत्नाकरसमुच्चयादधिगन्तव्याः । तत्र अस्मिन्मतेकं यथा ।- आशुभक्तोद्दैः । पिष्टमभ्रकं तत्र संस्थितम् । वन्दमानास्थिसंसारखण्डकर्त्तृरसैरथ । हृद्द्वारकपिण्डेन काकमारिषजेन च । हृत्वीरहृत्तीक्ष्णलक्षणाक्षेपराजजैः । पेषथं भावतं कुर्व्यात् पुटपाकमनेकधा । बावन्निचन्द्रत्वं स्यात्ततो मोचरसेन च । काकमारिषजेनापि स्यात्कीषाकं प्रहापरेत् । यावद्गन्धत्वमायाति शुद्धिरेव विहायसः । क्वत्त हृत्वीरं श्लेतेपुनर्नवा लक्षणा स्वनामख्याता मोचा रम्भा व्यक्तमन्वत् किन्त्वयं हृद्भवैद्यैः प्रायः क्रियते ॥ ४८ ॥

दूत्यभ्रकविधिः ।

दूदानो निष्पन्नलौहस्य भक्षणाविधिमाह नानेत्यादि । नानाविधव्याधयः पुराणज्वरातीसारग्रहणीरक्तपित्तराजयक्ष्मप्रदतयः । अन्तमिति अन्तमिवास्तं तच्च कियन्मानमुपयोष्यं तत्राह दशेत्यादि कृष्णाणां रक्ति तेन अरकमानमाधकमित्यर्थः । अथच्च दशरक्तिपरिमाणारम्भः उत्तमपुरुषबलवयोऽभिहितः तेन मध्यमाधमपुरुषशक्तिवयोऽपेक्षया दूदं दशरक्तिपरिमाणं यथाक्रमं मध्यमाधमयोरधिकमधिकतरञ्च भवतीति । बलाद्यपेक्षया उत्तमपरिमाणादल्पाल्पतरपरिमाणेनाप्यारम्भः । बर्हने कर्त्तव्ये न पुनर्दशरक्तिपरिमाणं वृत्तमिति कृत्वा तावत् परिमाणमेव कर्त्तव्यमिति मातृमोदकवन्निबद्धेन

दशज्ञगणपरिमाणं शक्तिवयोभेदमाकलय्य पुनः ।

इयदधिकं तद्विकतरमियदेव न माहमोदकवत् ॥ ४८ ॥

सममदणामक्षपात्रे लौहे लौहेन मईयेनादं भूयोभूयः ।

इत्वा मध्वनुरूपं तदनु घृतं योजयेदधिकम् ।

बन्धं गृह्णाति यथा मध्वदृथक्त्वेन पङ्कमविशिषत् ॥ ५० ॥

इदमिह दृष्टोपकरणमेतद्दृष्टन्तु मन्त्रेण स्वाहान्तेन ।

विमर्द्दीभवति फलन्तेन लोहवत्तरक्षा ॥

सनमस्कारेण बलिर्भक्षणमयसोहमन्तेन ।

ओं अमृतोद्भवाय स्वाहा ॥ ओं अमृते द्रूं फट् ओं नमश्चन्द्र-

वज्रपाणये । महायज्ञवेनाविषतये सुरगुरुविद्यामहावक्त्राय

स्वाहा । ओं अमृते द्रूं ॥ ५१ ॥

कार्यद्वयैः । तेन आरभ्योवर्द्धनश्चापि पञ्चद्वित्रैकगुञ्जया
तथापि षष्ठसप्तमवरक्तिजाः प्रथमदिने तथा — रक्तिमेकासु-
पक्रम्य यावत् स्युर्नवरक्तिता इत्यादि यत्तत्त्वान्तरे युक्तं सर्वं
मनेन तत् संगृहीतं ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

लौहमईनाथं पात्रमाह समेत्यादि उक्ता नवामकरतलस्या-
पनाथं तत्पात्रं भाषनाकारं करणीयं लौहेनेति लौहदण्डेन
मधु तदुचितं इत्वा अधिकमिति मध्वपैक्षया किञ्चिदधिकं घृतं
मिश्रणीयम् । मईनविचर्यं लक्षणमाह बन्धमित्यादि । अवि-
शिषदिति स्वतन्त्रं मध्वदृथक्त्वेन एकत्वेनाविशिषत् विशेषम-
कुर्वत् अतएव पङ्कमिति ॥ ५० ॥

दृष्टादृष्टाभ्यां हि कार्यसिद्धिरिति दृष्टमुक्तामन्नजमस्या-
दृष्टार्थमाह इदमित्यादि ।— तत्र प्रथमं लौहमईनमन्त्रमाह
ओं अमृतोद्भवाय इत्यादि अयं स्वाहान्तोमईनमन्त्रः । लौह-
रक्षणमन्त्रमाह ओं अमृते द्रूं फट् इति । बलिदानमन्त्रमाह
ओं नम इत्यादि । महायज्ञमन्त्रमाह ओं अमृते हूमिति ॥ ५१ ॥

जग्ध्वा तदमतसारं नीरं वा क्षीरमेवानुपिवेत् ।
 कान्तक्रामकममलं संचर्त्वे रसं पिवेद्दिने न तु तत् ॥
 आचम्य च ताम्बूलं लाभे घनसारसहितमुपयोज्यम् ॥ ५२ ॥
 नात्रप्रविष्टो नाप्यतिभाषी नातिस्थितस्तिष्ठेत् ।
 अत्रप्रन्तवातशीतातपश्चानस्नानवेगरोधादीन् ॥
 जङ्घाञ्च दिवानिद्रामहितञ्चाकालभुक्तञ्च ।
 वातकृतः पित्तकृतः सर्वांश्च कटुस्त्वत्तिक्रकषायांश्च ॥
 तत्क्षणविनाशहेतुन् मैथुनकोपश्चमान् दूरे ॥ ५३ ॥

लीढं भेषजपाकार्यमनुपानमाह जग्धेत्यादि नीरञ्चामलं
 आकाशगुणं त्रयभूयिष्ठं भूभागाश्रयं क्षीरञ्च गव्यं सर्व्वत्र उ-
 क्तञ्च — सर्व्वत्र गव्यमेवेति मतमाह पतञ्जलिरिति । अनुपा-
 नञ्च लौहापेक्षया चतुःषष्टिगुणं तदुक्तं योगरत्नाकरे — अनु-
 पानं चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधा इति । तथान्यत्रोक्तम् ।
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं लौहात् पञ्चगुणं पयइति । अनुपानं
 कृत्वा लौहदोषनिराशय निस्त्वचः कान्तक्रामकस्य स्वरस-
 मात्रं पेयमित्याह कान्तक्रामकमित्यादि । आचम्येति आच-
 मनञ्च शृतशीतजलेन संसोदकेन वा बहुक्तं—कृतवानुपानमा-
 चस्य शृतशीतजलेन वा यद्वाहंसोदकेनैवेत्यादि ॥ ५२ ॥

अनुपानादिकं कृत्वा यथा स्यात्तव्यं तदाह नात्परिष्ट
 इत्यादि नाभिस्थितइति तुङ्गीभूतः दण्डायमानः सन् अति
 न तिष्ठेत् चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः । अपरं परिवर्जनीयमाह
 अत्यन्तेत्यादि अत्यन्तेति वातादिभिः सम्बध्यते यानमश्नादि-
 यानं आदिशब्दादीर्षा चिन्ताविषसाङ्गन्यासादीनां ग्रहणम् ।
 अक्रान्तभुक्तं अजीर्णादौ भोजनम् । वर्जनीयरसानाह वातकृत
 इत्यादिकं हेतुगर्भमेव विशेषणं किञ्चा वातकृतः पित्तकृतइ-
 तानेन कटुस्त्वत्तिक्रकषायाः पिप्यत्यामलकगुडुक्षीहरीतक्यादयः

अशितं तदयः पश्चात् पततु न वा पाटवं छडुप्रवताम् ।
 अशितं भवतु न वा त्ने कूजति भोक्तयमय्याजकम् ॥ ५४ ॥
 प्रथमं पीत्वा दुग्धं शाल्यञ्च विशदसिद्धमक्षिप्रम् ।
 घृतसंस्तुतमश्रोयान् मांसैर्वैचङ्गमैः प्रायः ॥
 उक्तमन्वपरभूषरविष्किरमांसं तथाजसैषादिकम् ।
 अथदपि जलचराणां पृथरोमापेक्षया ज्ञायः ॥
 मांसालाभे मन्वरा अदोषलाः स्थूलसद्गुणा ग्राह्याः ।
 मद्गुरुरोहितशकुलादग्धास्तु पलजान्मनाङ्गुनाः ॥

वातपित्तेन कुर्वन्ति तेषामुपयोगो न विरुध्यत इति दर्शयति ।
 विशेषेण वर्जनीयविधानमाह तत्क्षयेतग्रादि अत्रापि ज्ञा-
 दिति पूर्वोक्तं सम्प्रत्ये ॥ ५३ ॥

प्रतरपयुक्तं लौहस्येदतः कस्यामवस्थायां भोक्तव्यमितग्राह
 अशितमितग्रादि ।— अशितं तदयः पश्चादिति गुदेन पततु
 प्रवर्ततां नवा तथात्तिरिति । बुभुक्षा पीडा भवतु वा नवा
 तथापि पाटवं आलस्यादिराहितं छडु भवतु तथा लौह सं-
 भावितदेहे सम्यक् भायोः सञ्चरयेनात् कूजनश्च छडु भवतु
 तदैव अषराजं निःशङ्कं भोक्तव्यं छडु इतरङ्गीकारविश्रामे
 एतेन पाटवमन्वकूजनमेतदुभयमेव भोजनं प्रतिप्रयोजकमि-
 तरथः ॥ ५४ ॥

रूदानो भोजनं येन विधिना कर्तव्यं तत्राह प्रथममि-
 तरादि । विशदं शुभ्रं अक्षिप्रमिति नाम्बोन्वसंलग्नम् । दु-
 ग्धमिति जीवहृत्शुक्लायाः कृष्णाया वा प्रदृक्वत्याया वा ग्रा-
 ह्यात् । वैचङ्गमैरिति तिप्तिरादिविचङ्गमसन्धुमैः । प्रायः शब्दा-
 दाजैषादिकं बोद्धव्यम् । एतदेवाहकृतममित्यादि अन्वपरभूष-
 रजाङ्गकदेशचराः लावतिप्तिरीशशकादयः विष्किरः कुङ्कुटा-

शृङ्गाटकफल त्रये रक्तदलीफलतालनारिकेल्लादि ।

अन्यदपि यच्च वृष्यं मधुरं पनसादिकं व्यायः ॥

केवुकताडककरीरान् वार्त्ताकूपटोलफलदलसमठान् ।

सुन्नमसुरेचुरसान् शंसन्ति निरामिषेष्वेतान् ॥ ५५ ॥

शाकं प्रहेयमखिलं स्तोत्रं रचये त वास्तूकं दद्यात् ।

विहितनिषिद्धादन्यन्मध्यमकोटिस्थितं विद्यात् ॥ ५६ ॥

तप्तदुग्धानुपानं प्रायः सारयति बह्वकोष्ठस्य ।

अनुपीतमम्बु यद्वा कोमलशस्य नारिकेलस्य ॥

दयः एषां मांससुप्तममिति बालस्यविरव्याधितादिवर्जिता-
नाम् । आदिशब्दात् कृष्णसारगोधादयः । अन्यदपीति वि-
ष्किरादिव्यतिरिक्तमित्यर्थः । जलचराः शंसादयः इयुरोमापे-
क्षया व्यायद्वृत्त मत्स्यप्रापेक्षया श्रेष्ठमित्यर्थः । अन्ये तु इयुरोमा
शकृत्वमित्याहुः । मांसाप्राप्तौ मत्स्यविशेषोपयोगमाह मांसा-
लाभद्वत्यादि । के ते सदृगुणा इत्याह मदृगुरेत्यादि ।- एतेन
मदृगुरादयोद्गधाः सन्तः पक्षलादिति मांसात् मनाङ्गुनाः
किञ्चिद्धीना इत्यर्थः ।

इदानीमत्रोचितं फलकन्दमाह शृङ्गाटकेत्यादि । आ-
दिशब्दादान्नखर्जुरादिकम् । निरामिषव्यञ्जनार्थमाह केवु-
केत्यादि ताडकरीरास्ताडकाङ्कुराः । फलदलेति पटोलस्य
फलदलम् ॥ ५५ ॥

शाकं पुनः सकलमेव वर्जनीयमित्याह शाकमित्यादि ।—
प्रहेयमित्यत्र वश्यत्यज्यं रच्यर्थं पुनश्चास्तूकमेवाल्पप्रमाणं दद्यात् ।
विहितनिषिद्धव्यतिरिक्तं यद्वाच्यं तत् साधारणं श्रेयमित्याह
विहितेत्यादि ॥ ५६ ॥

इदानीं बह्वकोष्ठं प्रति अनुपानविशेषमाह तप्तेत्यादि ।
तप्तद्वीरानुपानेन व्यञ्जरन्ति वृद्धाः । नारिकेलोदकञ्च प्रच-

यस्य न तथा सरति स्रवक्षारं जलं पिबेत् कोष्णम् ।
 कोष्णं त्रिफलाकाथं सनाथं क्षारं ततोऽप्यधिकम् ॥ ५७ ॥
 त्रीणि दिनानि समं सप्तादङ्गि चतुर्थे तु बद्धं येत् क्रमशः ।
 यावच्चाटमभाषं न बद्धं येत् पुनरितोऽप्यधिकम् ॥
 आदौ रक्तद्वितयं द्वितीयद्वौ तु रक्तत्रात्रितयम् ।
 रक्तिपञ्चकं पञ्चकमत ऊर्द्धं बद्धं येच्चित्रतम् ॥ ५८ ॥

रति एवमपि कृते यदा न प्रवृत्तिस्तदा तस्य किंकर्तव्यमित्याह
 यस्येत्यादि उष्णजले कोठानुरूपं यवक्षारं प्रक्षिप्य पिबेद्दि-
 त्त्वर्थः । प्रयोगान्तरमाह त्रिफलेत्यादि क्षारं यवक्षारं सना-
 थमिति सहितमित्यर्थः । यवक्षारप्रक्षेपश्च प्रक्षेपः पादिकः
 काष्ठादिति परिभाषयैव । तत इत्युक्तयोगात् ॥ ५७ ॥

लौहप्रमाणदृष्टिर्हि क्रमेणैव कार्या अतस्तमेव दृष्टिक्रमं
 दर्शयति त्रीणि दिनानीत्यादि येन परिमाणेन लौहभक्षण-
 रश्चः कृतः तेनैव परिमाणेन दिनत्रयं कार्यं चतुर्थे दिनादा-
 रभ्यपुनरपि दिनत्रयं यावत् समद्वौ बद्धं येत् त्रीणि दिनानि
 समं स्यादित्युक्ते ततोऽपि सप्तमदिने या रक्तिद्विः कृता तथैव
 द्वादश्या पुनरपि दिनत्रयं यावत् बद्धं येत् त्रीणि दिनानि समं
 व्याहितुक्तेरित्यादि बोध्यं एवं क्रमेणाटमाषकपर्यन्तं दृष्टिः
 कार्या इतोऽपि तदृष्टिर्न कार्यं तथाच यावदटममाषमित्यादि ।
 क्रमशोर्द्धं येदितुरक्तमतस्तमेव क्रममाह आदिरित्यादि आदौ
 लौहप्रयोगारम्भे रक्तिद्वयं कृत्वा त्यहमुपशोष्यं ततः प्रथमद्वौ
 चतुर्थदिनमारभ्य रक्तिद्वयं कृत्वा त्यहं दृष्टिः कार्या तेन द्वि-
 तीयश्चै प्रतिदिनं रक्तिकाचतुद्वयं भवति ततो द्वितीयद्वौ
 रक्तित्रयं कृत्वा त्रयं दृष्टिः तेन तृतीयत्रयं प्रतिदिनं सप्तर-
 क्तिका भवन्ति अत ऊर्द्धं चतुर्थपञ्चमादित्यत्रेषु त्रीणि दि-
 नानि समं स्यादितुरक्तरीतया क्रमेण रक्तिपञ्चकं कृत्वा अट-

वा सरिककल्कपत्रे दिनानि यावन्ति बर्द्धितं प्रथमम् ।
 तावन्ति वर्षशेषे प्रतिषोमं क्लासयेत्तदयः ॥
 ते षष्टमाषकेषु प्रातः शौचकृतयमग्नीयात् ।
 सायञ्च तावद्दशोमध्ये माषद्वयं शेषम् ॥ ५९ ॥
 एवं तद्व्युत्तमग्नन् काङ्गितं क्लभते चिरस्थिरं देहम् ।
 सप्ताहकृतयमात्रात् सर्वैरुजोहन्ति किं बद्धना ॥

माषकं वाषत् बर्द्धयेत् । तेन चतुर्थत्रय्ये द्वादशरक्तिः । पञ्च-
 मत्रय्ये सप्तदशरक्तिः षष्ठे द्वाविंशतिरित्यादि श्रेयं तेन पञ्च-
 दिनादधिकं सप्तसप्ताहे दशरक्तिक्रमापेण हिरक्तिकाधिका षट्ठी
 माषका भवन्ति अत्रच तत्र चतुरक्तिका वृद्धिं त्यक्त्वा यथो-
 क्तवृद्धौ वृद्धासया कुर्वन्तीति एव सिद्धान्तः ॥ ५८ ॥

इदानीं सम्बन्धं यावद्दृष्टि कर्त्तव्यमिदं रसायनं ज्ञात् तदा
 वर्षावशेषदिनानि यावन्ति भवन्ति तावन्त्येव प्रतिषोमं रक्ति-
 कादिक्रमेषु क्लासः कार्य इतयाह वात्सरिकेतरादि । इदानीं
 पञ्चदिनाधिकसप्तसप्ताहैरष्टमाषकप्रमाथे सञ्जाते सति वात्सरा-
 भ्यन्तर एव केन प्रकारेण तल्लौहसुपयोज्यमित्याह त्रेष्वित्या-
 दि । षष्टमाषकेषु मध्ये माषकत्रयं प्रातः । तावद्विति माषक-
 त्रयं सायाह्ने अङ्गोमध्ये भोजनसमये शेषं माषकद्वयम् ।
 अन्यत्राप्युक्तं प्रातर्नाशत्रयं कार्यं मध्याह्ने माषकद्वयम् । माष-
 कत्रयं शिवाशेषे माषकाष्टकभक्ष्यमिति । इदानीन्तु रक्तिकाद-
 यमारथ्य योगिनं प्रति रक्तिकाद्वयवृद्धैरेव तिसप्ताहपञ्चसप्ताहा-
 दिभिः क्लिष्टद्विक्रमापकद्वयं वाषत् वृद्धिः ततो द्विसप्ताहा-
 दिभिः रक्तिकाद्वयेनैव क्लास इति प्रायो व्यवहरन्ति वृद्धाः ।
 उत्तरक्रिया चात्र द्विगुणा कार्या तदुक्तं पातकले इति सुखप्र-
 क्रियायाः स्याद्विगुणा चोत्तरक्रिया । उत्तरक्रियात्र नातुप्र-
 रिष्टोनातप्रतिभाषी नातिस्थितक्षिष्टे दित्यादिना चक्रैव ॥ ५९ ॥

आर्याभिरिह नवता सप्त विधीनां यथावदाख्यातम् ।

अमतिविपर्ययसंशयशून्यमनुष्ठानमुच्यते ॥

मुनिरचितशास्त्रपारं गत्वा सारं ततः समुद्धृत्य ।

निबन्ध बान्धवानामुपलक्ष्ये कोपि षट्कर्मा ॥ ६० ॥

भक्षयविधिः ।

अष्टतसारं लौहं समाप्तम् ।

यत्र तत्रोद्भवं लौहं निःशेषं मारितं यदि ।

त्रिफलाद्योषसंयुक्तं भक्षयेद्वलिनाशनम् ॥ ६१ ॥

इदानीमस्य लौहस्य फलमाह एवमित्यादि । उपसंहरति आर्याभिरित्यादिना सप्तविधयश्च साध्यसाधनपरिमाणविधिः स्यात्त्रिफलाद्योषविधिः पुष्टनविधिः प्रधाननिष्पत्तिः पाकविधिरभ्यविधिर्भक्षयविधिश्चेति । एषामनुष्ठानं नवतया आर्याभिः कापोष्टकर्मा अमतिविपर्यय संशयशून्यं यथास्यात्तथा निबन्ध इत्यर्थः । कोपोत्प्रनिर्दिष्टनामदेयः पुरुषः । उत्कृष्टरूपः षट्कर्मा श्रोत्रियः उक्तं हि — याजनं यजनं दानं ग्रहाञ्चैव परिग्रहः । अध्यापनमध्ययनं श्रोत्रियः पङ्क्तिरेव चेति । अमतिः सर्वथा ज्ञानाज्ञानराहित्यं तस्मिन् द्वुद्विभ्रमः स च द्विधा एककोटिकोऽनेककोटिकश्च तत्र लोपरिपर्ययः द्वितीयश्च संशय इति । अनुष्ठेयत इत्यनुष्ठानं ग्रन्थसन्भ्रम एव । यथा वदाख्यातमित्यत्र पूर्वाचार्यैरिति शेषः । उच्यते इति गुरुपस्वरया उपदेशपूर्वकं कथितमित्यर्थः । मुनिरचितेत्यत्र मुनिर्नागार्जनः । बान्धवानामिति मरुत्याहम् । एषां चतुर्णां त्रयस्त्रिणावश्लोभकर्त्तव्यता च बन्धुवं एते तास्य निबन्धय अमतिविपर्यय संशयनिरासः संक्षेपश्चेति पुण्यद्वयमुक्तम् ॥ ६० ॥

इत्यष्टतसारलौहमारविधिः भक्षयविधिश्च ।

सामान्याद्द्विगुणश्चोद्भूतं कलिङ्कोऽष्टगुणसतः ।

तस्माच्छतगुणं भद्रं भद्राद्द्वयं सहस्रधा ॥

वज्रात् षष्टिगुणः पाण्डिर्निरविर्द्देशभिर्गुणैः ।

ततः कोटिसहस्रम्वा अयस्कान्तं महागुणम् ॥ ६२ ॥

तान्त्रयोगः ।

रसतस्मान्नं द्विगुणं तान्त्रं द्रव्यान्वकं द्विगुणम् ।

पृथगेवैषां शुद्धितान्त्रशुद्धिसतोद्विविधा ॥

इदानीं नागार्जुनोक्तं दासरसायनलौहमाह यत्र तत्रे-
त्यादि यत्र तत्र भयमिति चोद्भूतकलिङ्गादि यत्किञ्चिद्देशभवं
वज्रपाण्ड्यादिक्रमेव निःशेषमिति सर्वथैव चतं निःशेषमित्यत्र
निरव्यमिति पाठे टङ्गणादियोगेनापि वज्रौ ध्यापनात् य
चपतिष्ठते पुनर्लौहभावं नापद्यत इत्यर्थः । त्रिफलेत्यादि व्योषं
त्रिकटु त्रिफला त्रिऋतु चूर्णञ्च मिलित्वा लौहरुमं बोध्यं
संयुक्तं सम्यक् युक्तं तेन मधुवृताभ्यां लौहपात्रे लौहदण्डेन
विमर्दय भक्षणाय रक्तिकादि क्रमेणोति वदन्ति वृद्धाः । अन्ये-
त्वादौ माषक्रमेकमुपयोज्यमित्याहुः । वृद्धौ मध्ये वा अग्नि-
बलमपेक्ष्य यथाशक्ति कुर्वन् सार्द्धसंवत्सरात् बलीं नाशये-
दिति दासरसायनवटिकायामुक्तम् ॥ ६१ ॥

लौहानां गुणमाह सामान्यादित्यादि दण्डभक्तिपर्यन्त
देशदक्षिणोत्तरदिकसम्भवं लौहं सामान्यं द्विगुणमिति सामान्य-
लौहात् द्विगुणगुणकारकम् । चोद्भूमिति चोद्भूदेशोद्भवं
भद्रमिति भद्रदेशोद्भवं एषाञ्च भक्षणं लक्षणञ्च टीकायामनुस-
न्धेयं इह तु विस्तारभयान्न लिखितम् ॥ ६२ ॥

सम्प्रति तान्त्रयोगमाह रसतद्रव्यादि शोधितात् पारदात् तान्त्रं
वक्ष्यमाणक्रमेण मारितचूर्णावस्थं द्विगुणं ग्राह्यं द्रव्यान्वञ्च
वक्ष्यमाणरीत्या शोधितं चूर्णावस्थं तान्त्राद्विगुणं ग्राह्यम् ।

पत्नीकृतस्य गन्धकयोगाद्वा मारणं तथा खवयैः ।
 आक्ते धापितताम्ने निर्गुण्डीकल्काक्षिकमग्ने ॥
 यत् पतति गैरिकाभं तत्पिष्टमर्द्धगन्धकं तदनु ।
 घुटपाकेन विशुद्धं शुद्धं स्यादभ्रवन्तु पुनः ॥
 हिलमोचिन्नक्षपिण्डे क्षिप्तं तदनु मार्द्वसंपुटे क्षिप्ते ।
 तीक्ष्णं दग्धं पिष्टमन्वाम्नासा साधुचन्द्रिकाविरहितम् ॥
 रेचितताम्ने ऽ रसः खल्वशिलायां घृष्टः पिण्डिका कार्थ्या ।

कथ्येति अभ्रकविशेषणात् भेकवपुषो निरासः । एषां रसादीनां
 पृथगेव शुद्धिः । तत इति तेषु मध्ये तान्मशुद्धिं द्विधा आह
 किन्तत्प्रकारद्वयमित्याह पत्नीकृतस्येत्यादि मारणमिति छेदः
 एतच्च तनुपत्नीकृतम् । द्वितीयां शुद्धिमाह तथाखवयैरित्यादि ।
 खवयैः सैन्धवादिभिः पञ्चभिरेव । आक्तइति क्षिप्ते निर्गुण्डी
 निस्तुन्दारः तदीयमृक्षपत्रकल्कयुक्तकाक्षिकमग्नइत्यर्थः । अत्र
 द्रुतरूपं यन्ताम्नं पतति तन्नैरिक्ववञ्जोचितमित्यर्थः । तान्मादर्द्धं
 गन्धकं दत्त्वा तावदेकीकृत्य पेष्टव्यं ततः स्थाव्यामारोय तुष-
 क्षत्तिकया लिप्त्वा लौहवत् पुटोदेयः । अभ्रकशुद्धिमाह अभ्र-
 कन्वित्यादि अन्वाम्नासा काक्षिकेन पिष्टं रत् हिलमोचिका-
 पिण्डे कृत्वा एककृत्यात्वे निधाय अपरेण पिधाय तीक्ष्णमिति
 वज्ज्वलं यथा स्वात्तया दग्धं पुटितं सत् चन्द्रिकारहितं भवति
 तदनु पुटोदाकृत्य शिलायां पिडा चूर्णीकृत्य तत् प्राञ्ज-
 मित्यर्थः । अथ जारितताम्न वूर्धमिलितस्य रसस्य शुद्धिप्रकार-
 माह रेचितेत्यादि । रेचितताम्ने ऽ मारितताम्नेण सह रसः
 खल्वशिलायां मेलित्वा घृष्टा पिण्डिका कार्थ्या । तदनु
 निर्गुण्डी कल्कान्विते षट्शतलिले काक्षिके सापिण्डिका अस-
 क्तदित्यनेकारणतुत्खेद्य शुद्धमिति शङ्कर्यम् । उत्खेदनप्रका-
 रश्चायं सूत्रनियामकभाष्यादिगणान्यतमद्रवे रसपिण्डितं

उत्खेद्य गृहसखिलेन निर्गुण्डीकल्कोसहच्छुद्धौ ॥
 एतत् सिद्धं त्रितयं चूर्णितताम्रार्द्धिकैः पृथक् युक्तम् ।
 पिप्यलीविडङ्गमरिचैः स्रक्ष्णं द्वितिमापिकं भक्ष्यन् ॥
 शूलान्धपित्तशयथुग्रहणीयक्ष्मादिकुक्षिरोगेषु ।
 रसायनं महदेतत् परिहारो नियमतोनात्र ॥ ६३ ॥

ताम्रयोगः ।

तनुपत्नीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम् ।
 हत्वा चोर्ध्वं मधोमध्ये स्थालिपाकमध्यसंस्थितम् ॥
 कृत्वा स्वल्पशरावेण स्थालिमध्ये पिधाय च ।

मिलितरसताम्रचूर्णं दोलापाकेन निर्गुण्डीकल्केन मिश्रितका-
 द्धिकेनावोज्ज्वलाया ताप्यमानेन उत्खेदनीयमसहदित्त्वर्थः ।
 सूतनियामकश्च भार्ग्यादिगणोद्योगरत्नाकारे यथा भार्गी शर-
 पुङ्गव कुठारद्विधा ब्रह्मी स्रषिकपर्णिका पुनर्नवापरानिता
 अथाकपुष्पी भेजाश्चा रुदन्ती मयूरश्या चेति । भार्ग्यादिरेष
 विख्यातगणः सूतनियामक इति । अग्नितापेनापि रसं
 क्वविदपि न नीतं न ददातीत्यर्थः । सूतनियामकौषधमध्यगं
 रसं सक्ताञ्जिकदोलायन्त्रे पचेत् । तदनु तितयंसिद्धं रसाञ्च-
 ताम्रचूर्णं पिप्यल्यादितयश्च प्रतयसं ताम्रचूर्णार्द्धमानं गृही-
 त्वा संयोजनीयं तत्र एकीकृत्य अग्निमलाद्यपे श्या द्वितिमा-
 षकादिमुपयोज्यन् । आदिशब्देन दग्गप्रसृतः । कुक्षिरोगे-
 श्विति अग्निमान्द्रादिष्वपीतरर्थः । इति ताम्रयोगः ॥ ६३ ॥

ताम्रयोगान्तरमाह तनुपत्नीकृतमित्यादि । नैपालमिति
 नेपालदेशोद्भवं ताम्रं तनुपत्नीकृतमिति पत्तयं यथा स्थान्तथा
 पप्रकृतं पतनता कण्ठतवेध्यावस्थोपादानेन लभत इति
 तानिव तनूनि ताम्रपत्राणि अनेकानि कृत्वा जम्बीराम्बरसेन
 संमर्दप्रक्षाल्य संयोज्य तदनु ताम्रममनेय शोधितगन्धकं

शर्कराभक्तलेपेन लिप्त्वा सन्धिं तदूर्ध्वतः ॥
 बालुकापूरितस्थाल्यां पिहितायां पुनस्तथा ।
 सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥
 तत आकृतताम्रस्य स्रुतस्य त्विह योजना ।
 अथ कर्षं गन्धकस्य वङ्गिस्थलौहपात्रगम् ॥
 शिलापुत्रेण संमर्द्दय द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः ।
 कृत्वा देयं स्रुतं ताम्रं कर्षमायं ततः पुनः ॥
 रसोन्मथयतः शुद्धस्तावन्मातः प्रदीयते ।
 ततस्तथैवं संमर्द्दय पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥
 अष्टविन्दुकमालञ्च मर्द्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।
 सर्वं स्यात्तत आकृत्य शिलापुत्रादिसंगतम् ॥
 संहयालम्बपरसप्रसृतेन विलोडितम् ।

सवूर्ध्वं तदनन्तरं स्थालिकायां कियदपि गन्धकचूर्णं दृष्ट्वा
 तदुपरि कियदपि ताम्रपत्रं निवेश्य पुनस्तदुपरि गन्धकचूर्णं
 देयमिथैवं क्रमेण सर्वाणि ताम्रपत्राणि गन्धकचूर्णसहि-
 तानि उपर्यधोभावे ततोऽल्पशरावेण स्थालान्तरनिवेशयोगेन
 तत्ताम्रपत्रं पिधाय तच्छरावप्रान्तञ्च शर्करासहितभक्तलेपेन
 लिप्त्वा तस्य शरावस्थोपरिभागे बालुकापूर्णं तत्स्थालीपात्रं
 कृत्वा शरावेण तस्याः स्थाल्या सुखं पिधाय तत्रैव भक्तलेपेन
 लिप्त्वा प्रहरमेवमविच्छेदेनाधोज्वालां प्रदापयेत् । इति ताम्र-
 मारणम् । ततस्तत् स्रुतताम्रं स्थाल्याः समाकृत्य चूर्णयित्वा
 शोषितगन्धकादिभिः सह योजनीयमित्याह तत इत्यादि ।
 कथं योजना कर्त्तव्येत्याह अथेत्यादि । अथ ताम्रमारणान-
 न्तरं शोषितगन्धकस्यापरचूर्णकर्षमेकं ज्वलदङ्गारस्थलौहपात्रे
 कृत्वा शिलापुत्रेण संमर्द्दय पौनःपुन्येन घृष्टा द्रवीभूते तस्मिन्

पुनस्तथैव वङ्गिस्थलौहपात्रे विमर्द्दयेत् ॥
 यावद्दृष्टवक्ष्यं पञ्चादाकथ्य संप्रपेषितम् ।
 अलम्बुष रसेनैव गुडकं संप्रकल्पयेत् ॥
 तत् पिण्डं वस्त्रविस्तीर्णं पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।
 वसनान्तरिते दत्त्वा पीटुलीं कारयेद्बुधः ॥
 ततस्तां पीटुलीमाज्यमग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
 सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलोभिषक् ॥
 यदा निस्फेणता चाज्ये पुटिका च दृढा भवेत् ।
 तदा पक्कं तमाकथ्य पञ्चगुञ्जातुलाधृतम् ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
 तत्रं स्यादनुपानन्तु अदपित्तोच्छ्रये पुनः ॥
 त्रिफलैव समादेया कोष्णं वारि पिबेदनु ।

अतताम्रचूर्णं कर्षमानं दत्त्वा तथैव शिलापुत्रेण वर्षणीयं ततः
 पुनरिति ततोऽनन्तरं अग्नितापदृत एव अस्मिन् ररः पारदो-
 ऽपि तावन्मानः कर्षमान एव देयः पुनस्तेनैव मर्द्दनीयं किन्तु
 शिष्टोरसः अलमथितः सन् शुद्धः चाङ्गेरुजम्बीराद्यम्बरसम-
 यनाञ्च शुद्धः तदनु अष्टविन्दुपरिमितं घृतिं दत्त्वा पुनर्मर्द्दयेत्
 शिलापुत्रेणैव । तथा तेन प्रकारेण सर्वं गन्धकताम्रादिकं
 संशुद्धितमेत्कीभृतं स्यात् । तान्ताम्रालौहपात्रात् निःशेष-
 माकथ्य तथा शिलापुत्रादिसंगतं शिलापुत्रादिप्रथितं सुदृढ-
 मपि भूतं संशुद्धय पलद्वयेनालम्बुपरसेन विलोड्य रसक्षय-
 दर्शयन्तं पुनर्वाङ्गस्थलौहपात्रे मर्द्दयेत् तत आकथ्य अलम्बुप-
 रसेनैव शिलायां पिट्टा गुडिकां कल्पयेत् । तदनन्तरं किं
 धियेयमित्याह तत्पिण्डमित्यादि । ततः वातिपयाङ्गुलवस्त्रखण्डे
 पिण्डानुरूपं त्रिकटुत्रं दत्त्वा विशार्य तदुपरि अपरवितता-
 तिनिलैववस्त्रखण्डे तं ताम्बीणध गुडकं निवाय ततो दृढां

सप्तमे दिवसे रक्तिवृद्धिस्ताम्नात्तु माषकम् ॥

यावत् प्रयोगश्च तथैवापकर्षः पुनर्भवेत् ।

योगोऽयं ग्रहणीयस्त्रपित्तशूलान्त्रपित्तज्ञा ॥

रसायनञ्चैतदिष्टं गुदकीलादनाशनम् ।

न चात्र परिहारोऽस्ति विचाराहारकश्चेष्टि ॥ ६४ ॥

हेमाद्याः सूत्र्यसन्तपाः स्रवन्ति गिरिघातवः ।

जत्राभं स्रुमृत्स्नाच्छं यन्मलन्तच्छिलाजतु ॥

पोट्टलि तां बद्धा घृतपूर्णास्थालीपात्रे सूत्रेण दण्डसंलग्नतया
 दोक्षापाकविधिना तां पोट्टलीं तत्रारोष्य घृतनिम्बनां कृत्वा
 पचेत् । पाकज्ञानार्थमाह यदेत्यादि । पुटिका च दृढा भवे-
 दिति पुटिका पोट्टलिका तस्या दृढता च दण्डकया ताद्य-
 ज्ञेया । त्रिकटु त्रिफलयोश्च मिश्रित्वेव पञ्चगुञ्जेति ताम्रतुल्यं
 प्रातरि चतुर्प्रहरे । अक्षुमानमाह तक्रमित्यादि । अन्त्रपित्ते तु
 त्रि ऋतुपूर्णां परित्यज्य त्रिफलैव ताम्रतुल्या देया । तथा तक्रञ्च
 परित्रय्य उष्णजलमेवानुपेयमित्याह अन्त्रपित्तोच्छ्रय-
 इत्यादि । त्रिकलैव समा देया त्रिफलैव ताम्रतुल्या देये-
 त्यर्थः । तथा कोष्णजलं अनुपिवेदिति । वृद्धिक्रममाह सप्तम-
 इत्यादि । सप्तम इत्यत्र वीष्मा ज्ञेया तेन सप्तमे सप्तमे दिवसे
 रक्तिकाप्रनाशेन वृद्धिः कार्य्या । माषकमानं यावदयं प्रयोगः
 कार्य्यः । तेन माषकादूर्ध्वं वृद्धिर्नकर्त्तव्येत्यर्थः । येनैव क्रमेश्च
 वृद्धिः कार्य्या तेनैव ज्ञासोऽपीत्याह तथैवापकर्षः पुनर्भवे-
 दिति । केचिच्च वृद्धवैद्यास्त्रिफलाव्यतिरिक्तेन त्रित्ति त्रिक्रमि-
 दमौषधं संयुक्ता समालोच्य ददति । तेनैव गह्वान् विशेषो
 दहते । गुदकीलादिनाशनमित्यादिशब्दात् पाण्डुरोगः दयः ।
 इति ताम्रयोगः ॥ ६४ ॥

इदानीं चरकोक्तशिलाजतुरसः यामाह हेमाद्या

अनन्वञ्चाकषायञ्च कटुपाकि शिलाजतु ।
 नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवः ॥
 हेम्नोऽथ रजतान्ताम्बाद्वरं कृष्णायसादपि ।
 मधुरञ्च सतिक्तञ्च जवापुष्पनिभञ्च यत् ॥
 विपाके कटु तिक्तञ्च तत् सुवर्णस्य निस्त्वम् ।
 राजतं कटुकं श्लेतं स्वादु शीतं विपच्यते ॥
 ताम्बाद्वर्हिणकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते कटु

ह्रस्वादि । गिरिगताधातवो गिरिधातवः हेमाद्या इति तद्वि-
 शेषणं आद्यशब्दात् लौहरूप्यताम्बसीसकगैरिकमनःशिला-
 दीनामपि ग्रहणं अतएवोक्तं हारीते—सुवर्णरूप्यत्वपुसीस-
 ताम्बमित्यादि । अत्रानन्वमित्यादि विशिष्टप्रतिषेधस्य शेषा-
 द्यनुज्ञाफलकं तस्माद्भ्रसचतुष्टयस्यात्र विधिः । धातुभ्यश्चतुर्भ्य
 इति रसायनाधिख्यात् तेन सुवर्णरूप्यत्वपुसीसेतप्रादिना
 हारीतेन यदेवं विविधधातुसम्भवकृत्यमुक्तं तेन समं न
 विरोधः । नातुष्णशीतमिति शीतोष्णयोर्द्वयत्वं निषिध्यते
 तेन किञ्चिदुष्णं किञ्चिच्छीतलं शिलाजतु भवतीति । ते के
 चत्वारोधातव इत्याह ह्येव इत्यादि । क्रमेण हेमादिसम्भ-
 वानां चतुर्थांशं ज्ञानमाह मधुरमित्यादि चकारात् क्लिग्धत्वा-
 दिकं बोध्यं यदाह हारीतः—क्लिग्धं घनं दाह्यनगैरिकामं
 सतिक्तशीतं मधुरं सुवर्णदिति । अत्र शिलाजतुसामान्यगुण-
 कथने अन्वकषायव्यतिरिक्तारसचतुष्टयमुक्तं तथा कटुपाकी-
 तप्युक्तं तेन विशेषगुणकथने पुनर्योरसोऽभिधीयते तत्रोत्कर्ष-
 वानिति ज्ञेयः । सामान्यगुणोक्तरसोऽनुक्तोऽपि लभ्यत एव ।
 अस्तु रौप्यभवे कटुपाकविरुद्धौ मधुरक उक्तः स एतद्वर्णपवाद्-
 न्यायेन समर्थनीयः । अन्ये तत्तु समधुरविरुद्धं पच्यत इत्याहः
 अतएव हारीते विदारित्वमस्य यदुक्तं तदप्युपपद्यते । तथा —

यत्तु गुग्गुलुसङ्काशं तिक्तकं लवणान्वितम् ॥
 विपाके कटु शीतञ्च सर्वश्रेष्ठं तदासयम् ।
 गोमूत्रगन्धः सर्वेषां सर्वकर्षसु यौगिकः ॥
 रसायनप्रयोगेषु पश्चिमन्तुविशिष्यते ।
 यथाक्रमं वातपित्ते ह्येषूपित्ते कफे त्रिषु ॥
 विशेषेण प्रशस्यन्ते मखा ह्येमादिधातुजाः ॥ ६५ ॥
 लौहकिट्टायते वज्रौ विघ्नं दह्यतेऽम्भसि ।
 हृष्यातपत्रे कृतं सर्वमधोगच्छति तन्तुवत् ॥ ६६ ॥

रौप्याकरोत्तन्तु हृष्यालवणं सञ्चारकन्तत् कटुकं विदाहीति ।
 सुक्तिमुपवर्णयन्ति । अत्र वीर्यं ताम्रभवस्थोष्णमुक्तं तथात्वा-
 यसानाञ्च शीतमुक्तं तेन नातुप्रश्वशीतवीर्यतयोः सामान्य-
 गुणोक्तयोरवकाशोनास्तीति केचिदाहुः तत्र युक्तं यतोनाटुप्र-
 ष्णशीतत्वं विधीयते किन्तु शीतोष्णयोर्वलवत्त्वमात्रं निषिध्यते
 तेन त्रिद्विष्टिलाजतु शीतं उष्णञ्च किञ्चिष्टिलाजतु भवतीति
 प्रागेव व्याख्यातं ताम्रभवशिजाजतुगुणकथने तिक्तोष्णमित्यत्र
 तीक्ष्णोष्णमिति केचित् पठन्ति तन्मते ताम्रजे यद्यपि रसो-
 नोक्तस्तथापि सामान्योक्तचरसत्वमेव सात्तुभवरसभावेन ज्ञेय-
 मित्यर्थः आहुः । पश्चिममित्यायसम् । यथाक्रममिति वात-
 पित्ते सौवर्ष्यं, ह्येषूपित्तजे रौप्यजं, कफे ताम्रजं, त्रिदोषजे
 लौहजमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

श्रेष्ठशिजाजतुनोलक्ष्यमाह लौहकिट्टायत इत्यादि । यत्
 शिजाजतु वज्रौ विघ्नमुक्तं सत् दह्यते लौहमलवञ्च भवति
 तच्छ्रेष्ठम् । परोक्षात्तस्माच्च अम्भसीति अम्भसि अग्रे कृतं
 जले क्षिप्तं सत् प्रशस्यन्तुधातिशयते तन्तुवत् गच्छति अथस्तात्
 तन्तुवत्त्वम्यत्रे तत् शिजाजतुश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

मलिनं यद्भवेत् तच्च क्षालयेत् केवलान्मसा ।
 लौहपात्रेषु विधिना ऊर्जीभूतञ्च संहरेत् ॥
 वातपित्तकफघ्नैस्तु निर्य्यूहैस्तु सुभाषितम् ।
 वीर्योत्कर्षं परं याति सर्व्वरेकैकशोऽपि वा ॥
 प्रक्षिप्योद्धृतमावानं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।
 कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥
 तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनौषधं क्वाथ्यम् ।

शिलाजतुशोधनमाह मलिनमित्यादि । अन्मसा उष्णो-
 दकेन लौहपात्रेषु विधिनेति हारीतोक्तशिलाजतुशोधनवि-
 धिना ऊर्जीभूतं यत्तत् संहरेत् संगृह्णीयात् काचादिनिर्झल-
 पात्रे स्थापयेदित्यर्थः । तत्रायं शोधनविधिः प्रथमं केवलं
 शिलाजतु जले धीतं कृत्वा तदनु कीटादिदुष्टौषधिदोषविना-
 शाय अगुरुतुवरीनिम्बपत्रयगुडू चीरुतैरूपयित्वा तदनु शुष्कं
 चूर्णीकृत्य तदनु भाजनाकारलौहपात्रे कृत्वा दशमल कषायं
 त्रिफलाक्वाथं वा केवलोष्णोदकं वा प्रक्षिप्य विमर्दय लौहपात्र-
 लिक्रया तरलीकृत्यप्रचण्डातपे स्थापनीयम् । अत्र च प्रच-
 ण्डातपावस्थानेन सरवदूर्द्धं यदुत्तिष्ठति तत् पुनर्गृहीत्वा
 काचादिनिर्झलपात्रे स्थाप्यं एवं शिलाजतु भावनायां बोध्यं
 उक्तं हि हारीते—तद्ग्राहयित्वा क्रमशो विभज्य देशे शुचौ
 मङ्गलसिद्धियुक्ते । तिस्रौ च पुण्ये सुदिने च युक्ते नक्षत्रयोगेन
 शिवेन चापि । लौहादुक्तानिम्बगुडू चीरुसर्पिर्धैर्यथावत् परि-
 धूपयेच्च । सन्तालिकाकार्कटपत्रद्वन्द्वदुष्टौषधिदोषविनाशनन्त-
 दिति । इदानीं चरकोक्तभावनाविधिमाह वातपित्तेत्यादि
 निर्य्यूहः क्वाथः सुभाषितमिति सप्ताहम् । सर्व्वेरिति वातघ्ना-
 दिक्वाथैः । भावनातः किं स्यादित्याह वीर्योत्कर्षमित्यादि ।
 प्रक्षिप्येत्यादि रसे वातघ्नादिक्वाथे कोष्णे तच्छिलाजतु प्रक्षिप्य

ततः काये पादांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेन्निरिजम् ॥
 तत् समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन लौहैश्वर्यीकृतैः सह ॥
 तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम् ।
 जराव्याधिप्रशमनं देहादारुप्रकरं परम् ॥
 मेवास्मृतिकरं धन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ।
 प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयश्चैकञ्च सप्तकः ॥
 निर्दिष्टस्त्रिविधस्य परीमथोऽवरसथा ।
 मात्रापलं त्वर्द्धपलं स्यात् कर्षन्तु कनीयसी ॥
 शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरुणि च ।
 वर्जयेत् सर्वकालञ्च कुलत्यान् परिवर्जयेत् ॥

पश्चादावानं तपने शुष्कपर्यन्तं कृत्वा पुनरपि तद्रसे प्रक्षिपेत् ।
 वानं शुष्कं शुष्के वानमुभे त्रिविध्यमरः । इदानीं भावनार्थ-
 द्रव्यादिकमाह तुल्यमित्यादि तन्त्वान्तरस्य निरिजेन शिला-
 जतुना तुल्यं भावनौषवं दशमूलादि द्रव्यं काष्यं ततः समर-
 सतां जातमिति तच्छिलाजतुकायेन सह समरसत्यमिति
 आलोडनेन एकीभूय तुल्यतां यातमित्यर्थः । एवं सिद्धं भावितं
 शिलाजतु लौहचूर्णेन सार्द्धमेकीकृत्य दुग्धेन पातव्यमित्याह
 पूर्वोक्तेनेति चरु एव प्रतिचिके रसायनपादे पूर्वोक्तविधिः ।
 अत्र भागानुक्ता शिलाजतुलौहयोः समत्वं कश्चिदाह तत्र
 शिलाजतुनोऽधिकतत्वात् प्राधान्यात् तदपेक्षैव पादिकस्य
 लौहचूर्णस्य न्याय्यत्वात् हारीतेऽप्येवमेवोक्तं क्षीराशी क्षीरप्र-
 धानभाजनकारी । इदानीमेतत्प्रयोगस्य कालभेदेन त्रिविध्य-
 माह प्रयोग इत्यादि । सप्तसप्ताहा इति सप्तसप्ताहा एकीन-
 पञ्चाशद्दिनानि तद्यापकप्रयोग इत्यर्थः । एवं त्रयश्चैकञ्च सप्तक
 इति बोध्यम् । भक्ष्यार्थं त्रिविधां मात्रामाह मात्रेत्यादि ।

पयांसि शुक्तानि रसाः सयूषास्त्रोयं सस्रुत्वं विविधाः कषायाः ।
आलोडनार्थे गिरिजस्य शस्तास्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्ष्णम् ।
चरकोक्तशिलाजतुविधानं सोपस्कारमेतत् ॥ ६७ ॥

शिवगुडिका ।

काले तु रवितापाढेऽत्र कृष्णायसजं शिलाजतुप्र ४२म् ।
त्विकलारससंबुक्तं तत्रश्च शुष्कं पुनः शुष्कम् ॥
दशमूलस्य गुडूच्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य ।
मधुकरसैर्गोभूते तत्रहं तत्रहं भावयेत् क्रमशः ॥
एकाहं क्षीरेण तु तत् पुनर्भावयेत् शुष्कम् ।
सप्ताहं भाव्यं स्यात् कायेनैषां यथालाभम् ॥

अस्थिन् प्रयोगे वर्ज्यमाह शिलाजतुप्रयोगे त्वित्यादि विदा-
हीनि वंशकरीरमरिचराजिकादीनि शिलाजतुप्रयोते गुरुद्र-
व्यनिषेधेऽपि गुरुक्षीरप्रयोगाभिधानं उत्सर्गापवादन्यायेन न
विरोधमिति । केचित्तु कुलत्यानिति कुलत्यादीन् तेन काकमा-
चीकपोतयोरपि ग्रहणं उक्तं हि वाभटे—कुलत्यां काकमाचीश्च
कपोतश्च सदा त्यजेद्विप्राहः सर्वकालमिति यावद्रसायन-
हिता गुणास्तिष्ठन्ति । केचित्तु यावज्जीवनं कुलत्यवर्जन-
माहः । कुलत्यस्य वर्जने सर्वकालीनत्वस्योपपत्तेश्चरकेष्वैव
तेषां प्रयोगं प्रतिषिध्यत इति । येर्द्रवद्रव्यैरालोड्य शिलाजतु
पेयं तान्याह पयांसित्प्रादि चरकस्य । सोपस्कारमिति चरके
परीक्षादिकं नोक्तं अत्र पुनर्लौहक्रियायत इतप्रादिना तदप्यु-
क्तमिति सोपस्कारत्वम् ॥ ६७ ॥

चरकोक्तशिलाजतुविविधमभिधाय शैवतन्त्रोक्तप्रसिद्धशिला-
जतुप्रयोगं शिवगुडिकामाह काल इतप्रादि । रवितापाढर
इति विशेषणाद् ग्रीष्म इति यावत् अन्ये तु शरदमप्याहः ।
शिलाजतुनोऽत्र षोडशपलमात्रा, वक्ष्यति च पलानि दश षट्

काकोत्थौ हे भेदे विदारियुग्मं शतावरी द्राक्षा ।
 ऋद्धियुगर्षभवीरामुष्टितिका जीरेकेऽंशुमतप्रौ च ॥
 रास्त्रापुष्करचित्तकदन्तीभकणाकलिङ्गचव्यादाः ।
 कटुकान्शुङ्गीपात्रे तानि पलांशिकानि कार्याणि ॥
 अक्वद्रोषे सावितानां रसेन पादांशिकेन भाष्यानि ।
 गिरिजस्यैवं भावितशुद्धस्य पलानि दश षट् च ॥
 द्विपलञ्च विश्वभागधिकाकटुकर्षटाख्यमरिचानाम् ।
 चूर्णं पलञ्च विदार्यांशालीशपलानि चत्वारि ॥
 षोडशसितापलानि चत्वारि हतस्य मास्त्रिकस्याष्टौ ।
 तिलतैलस्य द्विपलं चूर्णांशुपलानि पञ्चानाम् ॥
 त्वक्चोरिपत्रत्वङ्नागैलानां मिश्रयित्वा तु ।
 गिरिजस्य षोडशपलैर्गुडिकाः कार्यांशतोऽक्षसमाः ॥

चेति । तेन तन्मानसमं मिलितत्रिफलाद्रव्यं गृहीत्वा काव-
 यित्वा त्यहं भावना कर्त्तव्येतप्राञ्च त्रिफलेतप्रादि । अत्र तुल्यं
 गिरिजेन जलमितप्रादि पूर्वोक्तवचनानुसारेण त्रिफलाक्तांशं
 हत्वा त्यहं भावना कार्थ्येतपर्यः । एवं दशसलकावादिभिर्गो-
 सूत्रान्तरपि त्यहं तपहं क्रमेण भावयेदितपर्यः । क्षीरेण पुन-
 रेकाहं परमिति क्षीरेण एकाहमेव भावयेदितपर्यः । वक्ष्यमा-
 णका कोल्यादिक्वाथेन पुनः सप्ताहं भावना कर्त्तव्येतप्राञ्च सप्ताहं
 भाव्यं स्य । इति । एषामिति वक्ष्यमाणकाकोल्यादीनाम् । यथा-
 लाभमिति वचनात् इन्द्रयाक्कटुरोहिण्यादित्यतिरेकेणापि ।
 विदारियुग्ममिति विदारिक्क्षीरविदार्यां क्षीरविदार्याञ्चलक्षणं
 क्षीरशुक्ला दीर्घकृन्दा चातिमधुरा क्षीरविदार्यतिभग्नचिक्वि-
 त्योक्तगन्धतैलव्यख्यायां गदाधरेणोक्तम् । ऋद्धियुगं ऋद्धिवृद्धी
 वीरा मांसीति त्रिविधमः जलवशाकमिति रत्नप्रभा । जीरेके

ताः शुष्का नवकुम्भेजातीपुष्पाभिवासिते स्थाप्याः ।
 तासामेका काले भक्ष्या पेयापिवा सततम् ॥
 क्षीररसदाडिमरसाः सुरासवं मधु च शिशिरतोयानि ।
 आलोडनानि तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते ॥
 जीर्णे लघ्नन्नपयोजाङ्गुलीनिर्यूहयूषभोजी स्यात् ।
 सप्ताहं यावदतःपरं भवेत् सर्वं सामान्यम् ॥
 मुक्तापि भक्षितेयं यदृच्छया नावहेद्भयं किञ्चित् ।
 निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारकैः कामिभिश्चैव ॥
 सम्बत्सरप्रयुक्ता हन्त्येषा वातशोणितं प्रबलम् ।
 बद्धवार्धिकमपि गाढं यच्छ्रायं चाढप्रवातञ्च ॥
 प्वर्युनिशुक्रदोषक्षीकार्शःपाण्डुग्रहणीरोगान् ।
 वध्नवमिगुल्मपीनसङ्घिकाकासारचिष्ठासान् ॥

इत्यादि कृष्णशुक्लजीरके अंशुमत्यौ शालपर्णीष्टन्निपख्वौद्भ-
 कणा गजपिप्पली कटुक्ता कटुरोहिणी एतान्यष्टविंशतिद्र-
 व्याणि लिखितानि । बाभटे तु रसायनतन्त्रपठितशिवरुडिका
 पाठे ऋद्धिऋषभकादिषडद्रव्याणि पश्यन्ते तद्वया ऋद्धि-
 ऋषभकौ सुण्डरीन्द्रयवौ कटुरोहिणौ बर्कटमृङ्गी चेति तदेव-
 मुभयाचार्यप्रानाण्यादुभययेव प्रयोगसङ्घतिरभ्युपेया । अस्याः
 पिप्पल्यादिवत् गणत्वविवक्षाया यथालाभवचनादेता न षोडश-
 प्रव्याणि न गृह्यन्तेऽपीति केचित् । एषां चाष्टाविंशतिद्रव्याणां
 प्रत्येकं पलिकानां कथनार्थं देयजलद्रोणसाधिते षड्द्रव्यशरावैः
 सप्तवाविभक्तैः सप्तदिनानि भावनः । एत वक्तव्यं आः । किन्तु सप्त-
 दिनेः कायस्वास्थ्यता भवन्ति ततश्चैषामष्टा वंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं
 पलिकानां सप्तदिनविभागेन पञ्चतुष्टयं मिलित्वा प्राच्यां तेन
 प्रतिदिनं पञ्चतुष्टयविभागेन काकोल्यादीनां प्रत्येकं माषा ८
 रक्तिका २ प्राच्यां एवं जलद्रोण्यापि सप्तदिनविभागेन देय-

अठरं श्लिषं कुष्ठं पाण्डुरं क्लैब्यं मदं क्षयशोषम् ।
 अन्नादापश्मारौ वदनाक्षिशिरोगदान् सर्वान् ॥
 आनाहमतीसारं साहृग्दरं कामलाप्रमेहांश्च ।
 यकृदर्वुदानि विद्रुधिभगन्दरं रक्तपित्तञ्च ॥
 अतिकार्थमतिस्थौल्यं स्वेदमथ श्लोपदश्च विनिहन्ति ।
 दंष्ट्राविषं समौलं गराणि बद्धप्रकाराणि ॥
 मन्त्रौषधियोगान् विप्रयुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान् ।
 पापालक्ष्णौ चैयं शमयेद्गुडिका शिवानान्ना ॥
 बल्या दृष्या धन्या कान्तियश्चःत्रीप्रजाकरी चैयम् ।
 दद्यान्नृपवल्लभतां जयं विवादे सुखस्था च ।
 श्रीमान् प्रकटमेवः स्यतिबुद्धिबलान्वितोऽतुल्यशरीरः ॥
 पूथोजोऽतिविमलेन्द्रियतेजोबलसम्पदुपेतः ।
 बलीपलितरोगरहितोजीवेच्छरदां शतद्वयं पुरुषः ॥

जलशराव ६ अ १ माषा २ रति १ अस्य पादावशिष्टतया
 स्थाप्यं जल श २ कर्ष १ माषा २ अस्मिन् क्वाथे पूतोष्णे प्रति-
 दिनं शिलाजतुभावना एवं सप्ताहं कर्त्तव्यम् । दश षट् चेति
 षोडशेत्यर्थः । बद्धपि निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् विश्वादीनां
 भरिचान्तानां मिलित्वैव पलद्वयं युज्यते तथापि बाभटप्रामा-
 ण्यात् प्रत्येकमेव द्विपलं ग्राह्यम् । पञ्चानामिति त्वक्क्षीर्या-
 द्येलान्तानां प्रत्येकमर्द्धपलं बाभटदर्शनादेव । त्वक्क्षीरा वंश-
 लोचना । गिरिजस्य षोडशपलैर्मिश्रित्वेति योज्यम् । इह
 सर्वेष्वेव शिलाजतुप्रयोगेषु कर्त्तव्येषु प्रथमं शोधनं विधाय
 तित्तद्वृत्तं द्यहं त्रयहं वापि बलानुरूपप्रमाणं दातव्यं यथा
 स्निग्धोभवति तदुक्तं तन्त्रप्रदीपे — संशुद्धकायोविमलेन्द्रियश्च
 प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्त्तयोगे । पिवेद् दृढं तित्तकृषायसिद्धं त्रयहं
 त्रयहं वापि बलानुरूपमित्यादि । अक्षसमा चात्युत्तममात्रा

सम्बन्धरप्रयोगाद्वाभ्यां यतानि चत्वारि ।

सञ्जीमयजित् क्वचित्तं सुनिगणमध्यं रसायनरहस्यम् ॥

समुद्भूवास्तमन्वनोत्सः, खेदः शिलाभ्यो वृत्तवज्जिरेः प्राक् ।

योमन्दरस्यात्मभुवा चिताय न्यक्तः स शैलेषु शिलाजरूपी ॥

शिवागुडिकेति रसायनसुक्तं गिरीशेन गणपतये ।

शिववदनविनिर्गता यस्यान्वात्मा तस्माच्छिवागुडिकेति ॥

शैवसिद्धान्तोक्ता शिवागुडिकेयम् ॥ ३८ ॥

अष्टतमभङ्गातकी ।

सुपक्वभङ्गातफलानि सस्यगृह्णिषा विदार्यादकसम्भितानि ।

विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्रपनीय तानि ॥

अतस्तदनुसारेण मध्यमाधमपुरुषापेक्षया मातृोच्या यहच्छ्रया इत्यनियमेन तेन कदाचित् बुद्ध्यापि भक्षिता सती विकारं न जनयेदित्यर्थः । आटव्रात ऊरुसन्धः सहजहेतुज क्लेशप्रहय-परिग्रहार्थं घण्टं क्लेशप्रमित्त्वं मयपदोपादानं बोध्यं यद्यपि बीजदोषोत्पन्नसहजक्लेशमसाध्यत्वेनोक्तं तथापि प्रयोगमाहात्म्यसूचनार्थमिदसुक्तं गराणि संयोगविषाणि भौतिकान् भावानिति भूतशताः पीडाः । सम्बन्धरप्रयोगादिति पूर्वेषु सम्बन्ध्यते द्याभ्यामिति सम्बन्धरद्वयेनेत्यर्थः । शिलाजतुजः प्रागुत्पत्तिमाह समुद्भूवेत्यादि अष्टतमन्वनोत्स इति अष्टतमन्वनसमयजः । चितायेत्यादि चितायेत्यत्र जगतामिति शेषः ॥ ३८ ॥

अष्टतमभङ्गातमाह सुपक्वेत्यादि भङ्गातकान्यत्र हारीतो-क्ताष्टतमभङ्गातकी इतीत्तरीत्या ग्राह्याणि यथा — भङ्गातकानां पवनोद्धृताणां हन्तचुरतानामिह चादकं स्नात् । तत्रेष्टदा-चूर्णकशैर्बिहृष्य प्रक्षाल्य धीरो विधिवत् प्रवाते । शुष्कं पुन-श्चाद्दिग्दीकृतञ्च ततः पचेदशु चतुर्गुणासु । पादावधिष्टं परि-

पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुण एतच्छुक्तेन घनं यथा स्यात् ।
 सितोपलापोऽग्निः पलैस्तु विभिन्नसंस्थाय दिनानि सप्त ॥
 ततः प्रयोज्याग्निबलेन मातां जयेद्भोजनखिलान् विकारान् ।
 कचान् सुनीलान् घनकुञ्चितग्रान् सुपर्यदृष्टिं सुषुमारताञ्च ॥
 जरं हयानाञ्च मतङ्गजं बलं स्वरं मप्ररस्य हताशदीप्तिम् ।

पूतशोतं हृतेन तुल्येन पचेत् सुशीतम् । तदूर्ध्वा शर्करया-
 वकीर्णं ततः खजेनोन्मथितं विधाय । भाण्डे विशुद्धे त्वथ धान्य-
 राशौ संस्थापयेत् सप्तदिनानि चेति । तत्सप्त रात्रात् परि-
 जातवीर्यमित्यादि । अत्र भक्ष्यातकानां चतुःषष्टिपलानि तद्-
 पेक्षया चतुर्गुणं जलं ग्राह्यमानं द्रवद्वैगुण्याच्चतुःषष्टिशराव-
 परिमितं यद्यपि तथापि वक्ष्यमाणतन्त्रान्तरीयवाक्यैकतानु-
 रोधात् आदके पलविवक्षां विधाय पलोञ्ज्वलगतत्वेन द्वैगुण्यं
 न विधेयं तथा क्वचित् पलोञ्ज्वलविधानेऽपि तन्त्रान्तरीयवाक्यै-
 कतानुरोधात् पलोञ्ज्वलगते द्रव्येऽपि कुडवादिविवक्षायां द्वैगुण्यं
 भवति । तथापि चरके क्षतक्षीणचिद्विहिते मधुकाटपलं द्राक्षा
 प्रस्थकाय इत्यादिना यः प्रयोग उक्तः स जतुकर्णे द्राक्षाप्रस्थः
 मधुकार्द्धप्रस्थ इत्यादि ग्रन्थेन पठितः तेन जतुकर्णे मधुकस्या-
 र्द्धप्रस्थोञ्ज्वलपाठात् कृतद्वैगुण्यमेव जलं भवति तत्प्रत्ययाच्चरके-
 ऽपि मधुकाटपलोञ्ज्वलविहितेऽपि काथ्ये कुडवद्वयविवक्षया
 कृतद्वैगुण्यमेव जलं दीयते । तद्वदत्रापि आदके पलविवक्षां
 विधाय द्वैगुण्यं न कार्यं तदेव तन्त्रान्तरीयवाक्यं यथा-भक्षा-
 तआदकं क्षुण्णं जलादकहये शृतम् । पादशेषे रसे तस्मिन्
 हृतप्रस्थसमन्वितो क्षीरादकं ततो दत्त्वा सितायाः प्रस्थमेव
 च । तावच्च सावयेद्भीमान् यावञ्ज्वलत्वमागतम् । अर्शसां नाशनं
 श्लेष् दीपनं कुष्ठनाशनम् । अल्पपित्तापहं प्रोक्तं वाजीकरणा-

चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ।
 सर्पिःक्षौद्रयुतं क्षीढा शतं गच्छेद्दराङ्गनाः ॥
 एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं क्षीढा पयः पिवेत् ॥
 एतेनाशीतिवर्षोऽपि युतेव परिच्छ्वयते ॥ ३ ॥
 विदारिकन्दकल्कन्तु हृतेन पयसा नरः ।
 उडुस्वरसमं खादन् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ४ ॥
 स्वयंगुप्तेक्षुरथोर्जोच्चूर्णं सशर्करम् ।
 धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥
 उच्चटाचूर्णं तप्येवं क्षीरेणोत्तममुच्यते ।
 शतावर्षेच्चटाचूर्णं पेयमेवं सुस्वार्थिना ॥

मांसस्य क्षीरेण सह विरोधोदर्शितस्तथापि तत्सामान्यवचन-
 मित्त्वं पुनरपवादरूपं विशिष्टवस्त्रा यद्धविषयतया न विरोधमाह-
 रति । असक्तदिति सप्तधा पूर्वैव दिति अहतपूर्वैस्त्रीसङ्गमवत् ॥ २ ॥

चूर्णमित्यादि सुश्रुतस्य स्वरसोऽपि विदार्या एव । एव-
 मित्यादि अत्र स्वरसभावितस्याप्युक्तत्वं तु एवमित्यतिदेशस्य
 वैशद्यं त्रैवयं स्यात् तेन विदार्याचूर्णवत् क्षौद्रवृताभ्यामामल-
 कस्य तत्स्वरसभावितस्य प्रयोग इति कश्चित् तेन आमलक-
 चूर्णस्य द्विधा प्रयोगः एकः एतद्विदार्या अन्यश्च शर्करामधु-
 हृतपयोऽनुपानैश्चेति । अन्ये तु एवमित्यतिदेशः सुकृतत्वविधा-
 नार्थं मित्याहुः ॥ ३ ॥

विदार्याद्यादि सुश्रुतस्य अत्र हृतेनेत्यत्र नृतेनेति पाठे
 केवलं जलनृतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वयंगुप्तेद्यादि सुश्रुतस्य । उच्चटेत्याद्यपि तस्यैव । सुखा-
 र्थिनेत्यत्र बलार्थिनेति सुश्रुते पठ्यते । एवमित्यनेन पयसेति
 बुध्यते । कर्षमित्यादि चरकस्य मधुकं यष्टिमधु । मित्यनेन

कर्षं मधुकूर्णस्य घृतचौद्रसमन्वितम् ॥
 पयोऽनुपानं योलिच्छान्वितप्रवेगः स ना भवेत् ।
 गोक्षुरकः क्षुरकः शतभ्रलीवानरिनागवलातिवला च ॥
 कूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्य गृहे प्रमदाशतमसि ।
 घृतभट्टोदुग्धमाषपायसो दृष्य उत्तमः ॥ ५ ॥
 दध्नः सरं शरञ्जन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम् ।
 शर्कराचौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्या च बुद्धिमान् ॥
 युक्ता युक्तं सख्क्षौलं नवे कुम्भे शुचौ पटे ।
 मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताढं षष्टिकौदनम् ॥

इति नित्यशुक्लवेगमभिभूतः । गोक्षुर इत्यादौ क्षुरकः कोकिल-
 लाक्षः वानरी मूकशिखी, शतभ्रली च वानरी चेति समा-
 हारद्वन्द्वः अत्र षष्ठीबहुवचनान्तः पाठएव साधुः । एषां
 क्षुरकगोक्षुरवानरीणां फलबीजं ग्राह्यं यदुक्तमष्टवस्त्रां गोक-
 ण्टक्षुरकमिकच्छुफलवरीकुशीवलाकूर्णशतेन [गोकण्टक्षुर-
 कमिकच्छुफलवरीकुशीवलाकूर्णशतेन] पयसा रात्रिसमव-
 द्इत्यादि । अत्र कुशीगोरक्षतण्डुला । एतेत्यादौ माषपाय-
 सोमाषविदसोर्दुग्धेन कृतः पायसः स च भट्टोदृतेन सन्त-
 वितः ॥ ५ ॥

दध्न इत्यादि । चरकस्य । दोषवर्जितमिति मलिनत्वादि-
 दोषवर्जितम् । युक्तायुक्तमिति यथातिमाधुर्यं न स्यात् कटु-
 त्वञ्चाधिकं न भवति तथा शर्करामरिचादि योज्यमित्यर्थः ।
 मार्जितमिति पाठे पटे दृष्टं तमिति षष्टिकौदनम् । निश्चलस्तु
 मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताढं षष्टिकौदनमिति पठ्यते ।
 तस्मिन् मार्जिते पूते रस इत्यर्थात् ततोऽत्र शीते शीतवीर्ये
 षष्टिकभक्तं प्रक्षिपेत् ततोऽद्यादिति । उपरिष्ठादिति भूक्तो-

तदद्यादुपरिष्ठाञ्च रसालं मात्रया पिवेत् ।
 वर्षस्वरबलोपेतः पुमांसेन दृषायते ॥ ६ ॥
 आर्द्राणि मत्स्यमांसानि सफरीन्श्चाव्यभिर्जिताम् ।
 तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स मच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् ॥ ७ ॥
 नारसिंहचूर्णम् ।

शतावरीरजःप्रस्थं प्रस्थं गोक्षुरकस्य च ।
 वाराह्याविंशतिपलं गुडूच्याः पञ्चविंशतिः ॥
 भक्ष्णातकानां द्वाविंशच्चित्रकस्य दशैव त ।
 तिलानां शोधितानाञ्च प्रस्थं दद्यात् सुचूर्णितम् ॥
 त्रषणस्य पलान्यष्टौ शर्करायाञ्च सप्ततिः ।
 माक्षिकं शर्करार्द्धेन माक्षिकार्द्धेन वै घृतम् ॥
 शतावरीसमं देयं विदारीकन्दजं रजः ।
 एतदेकीकृतं चूर्णं क्षिग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥

त्यर्थः । रसालालक्षणं यथा-सचतुर्णां काजार्जसुष्पाङ्गक
 नागरम् । रसाला स्याच्छिखरिणी सुष्टं ससरं दधीति
 अन्यत्र यथा — अर्द्धाङ्कं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खरुद्व
 षोडशपलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधुपलं मरिचाङ्कं
 शुण्ठिप्रास्तथाह्वपलमर्द्धपलं चतुर्णाम् । शुक्ले पटे खलनय
 चदुपाणिघृष्टा कर्पूरगन्धसुरभिर्नभाण्डसंस्था । एषा वृकोदर
 कृता सुरसा रसाला यास्त्रादिता भगवता मधुसूदनेन ॥ ६

आर्द्राणीत्यादि । चरकस्य । आर्द्राणि सदृस्कानीत्यर्थः ।
 मस्योऽत्र प्रधानकल्पतया रोहितः ॥ ७ ॥

शतावरीत्यादि । चन्द्राटस्य । वाराह्या इति वराह
 कन्दस्य तद्वृत्तं यथा — ताम्बूलसदृशैः पत्रैर्ग्रन्थिभिः समक
 ल्लतम् । सर्ज्जांर्जुननिभैः पुष्पैः शोभते सुसुगन्धिभिः । वराह
 च्छवित्रैर्न पिच्छलेन सुवर्चसा । कन्देन कटुतिक्तेन नीचोत्पल

पलाङ्गमुपयुञ्जीत यथेष्टस्यापि भोजनम् ।
 सासैकमुपयोगेन जरां हन्ति रुजामपि ॥
 बलीपलितखालितप्रमेहपाण्ड्याद्यपीनसान् ।
 हन्यष्टादशकुष्ठानि तथाष्टाबुदराणि च ॥
 भगन्दरं सूत्रंलच्छं ग्टभ्रसीं सहलीमकम् ।
 क्षयञ्चैव महाशंशासान् पञ्चक्रासान् सुदारुणान् ॥
 अशीतिं वातजान् रोगान् चत्वारिंशच्च पैक्तिकान् ।
 विंशतिं चै श्लिकाञ्चैव संसृष्टान् सगन्धिपातिकान् ॥
 सर्षानशर्शोर्गदान् हन्ति दृक्षमिन्द्राशनिर्वया ।
 स काञ्चनाभोजगराजविक्रमस्तुरङ्गमञ्चाप्यसुयाति वेगतः ॥
 स्त्रीणां शतं गच्छति सोऽतिरेकं प्रकृष्टदृष्टिश्च यथा विहङ्गः ।
 पुत्रान् संजनयेद्दीरान् नरसिंहनिभांसया ॥
 नारसिंहमिदं चूर्णं सर्वरोगहरं वृणाम् ।
 वाराहोक्तन्द सङ्गस्तु चर्भकारालुकोमतः ॥
 पश्चिमे घृष्टि शब्दात्खोवराहलोमवानिध ॥ ८ ॥

सुगन्धिना । जायते सा गिरौ रम्ये विन्धेऽप्रीपर्वते तथा ।
 दन्दे तु वराहसूत्रं वत् कन्दोवाराहीकन्दसंश्रितः । भिषजां
 तदलाभे च चर्भकारालुकोमतद्वत्युक्तम् । किन्तुवाराहीकन्दा-
 पेक्षया चर्भकारालुकस्यातिहीनगुणत्वेन नास्य तत्प्रतिनिधित्वं
 युक्तम् । गुडूच्याः पञ्चविंशति इत्युपपाठः । तन्त्वान्तरे-भङ्गा-
 तकं प्रस्यशुग्मं तस्यप्रपलोनं तुडूच्याश्चेत्युक्तत्वात् यतः प्रस्यशुग-
 मेव सप्तपलोनं सत्पञ्चविंशतिपलानि भवन्ति त्वूषणस्य
 मिलित्वा पलान्यष्टौ । विदारी भूमिकुष्माण्डः । पलाङ्गमिति
 पूर्वयुगाभिः प्र ये ॥ इदानीमष्टमासकेन व्यवहारः । आठप्रति
 आठप्रमाहः । यथा भीमोभीमसेनः । वाराहीकन्दस्य दुर्लभ-
 तथा चर्भकारालुकमेव गौडीयैर्षाराहीकन्दसंज्ञया गृह्यते ।

गोधूमाद्यं घृतम् ।

गोधूमाच्च पलशतं निःक्वाथ्य सलिलादके ।
 पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥
 गोधूमं मुञ्जातफलं माषद्राक्षापरूषकम् ।
 काकोलीक्षीरकालीजीवन्ती सशतावरी ॥
 अश्लगन्धा सखर्जुरं मधुकं त्रूपषणं सिता ।
 भस्मातकमात्मगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥
 घृतप्रस्थं पचेदेकं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 षड्भिविना च संसिद्धे द्रव्याख्येतानि निक्षिपेत् ॥
 त्वगेलापिप्यलीधान्यकर्पूरं नागकेशरम् ।
 यथालाभं विनिक्षिप्य सिताक्षौद्रपलाटकम् ॥
 दग्धे बुद्दण्डे नालोद्य विधिवद्विनियोजयेत् ।
 शाल्योदनेन मुञ्जीत पिवेन्नां सरसेन वा ॥
 केवलस्य पिवेदस्य पलमात्रां प्रमाणतः ।
 न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥
 बल्यं परं वातहरं शुक्रसंजननं परम् ।
 सूत्रकृच्छ्रप्रशमनं वृद्धानाञ्चापि शस्रते ॥

वस्तुतस्तु वराहकन्दकाञ्चर्भकारालुकं द्रव्यान्तरं तल्लक्षणा-
 भावात् ॥ ८ ॥

गोधूमेत्यादि गोधूमोभवलसारोग्राह्य उत्कृष्टत्वात् सल्लि-
 लादके पादशेष इति शौन्यं अतो गोधूमशतपले चक्रद्रोयो-
 दैवइति चक्रः । बहुलस्तु निःक्वाथ्येत्यनेनैव संबध्यते । तथैव
 निर्द्दिष्टत्वात् पादशेषश्च प्रस्यइति व्यापष्टे किन्तु चक्रपक्ष एव
 प्रचरति । मुञ्जातकफलं सोत्तरपथिकं तदप्राप्तौ तालमसकम् ।
 शारावल्यास्तु तालमसकमित्येवास्ति । परूषकं परूषस्य फलं
 खर्जुरं पिण्डखर्जुरं मधुकं यटिमधु अन्ये तु मधूकामिति

पलद्वयं तद्वन्नीयाद्दशरात्रमतन्द्रितः ।

स्त्रीणां शतं च भजते पीत्वा चानुपिवेत् पयः ॥

अग्निभ्यां निर्मितञ्चेत् गोधूमाद्यं रसायनम् ।

जलद्रोणे तु गोधूमकाये तच्छेषमाढकम् ॥

सुष्मातकस्य स्थाने तु तद्रूपं तात्रमस्तकम् ।

कल्कद्रव्यसमं मानं त्वगादेः साश्चर्यतः ॥ ९ ॥

शतावरीष्टतम् ।

इतं शतावरीर्गभं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

शर्करापिप्यक्षीचौद्रसुक्तं तद्वृष्यमुच्यते ॥ १० ॥

रुद्रकुष्माण्डकः ।

कुष्माण्डकात् पलद्वयं सुखिन्नं निष्कुक्षीकृतम् ।

प्रस्यं इतस्य तैलस्य तस्मिंश्चतस्रे प्रदापयेत् ॥

तक्पत्रधान्यकथ्योषजीरकैश्चाद्वयानकम् ।

पठित्वा मधुकस्य फलमाहः सिता शर्करा । आत्मरुग्णावा

स्वस्मिन्नि निश्चयः फलमिष्यते । संसिद्ध इत्यनन्तरं पूते चेति

शेषः । त्वगादीनाञ्च मानं कल्कतुल्यं बध्यति ततः शीतीभूते

शर्करामनुोर्भिक्षित्वाऽष्टौ पद्यानि । पूर्वं पलमात्रां पिवे-

दिति यदुक्तं तत् प्रथमतः अनन्तरं सात्मभावे सति पलद्वयं न

पुनरितोधिकमिति ॥ ९ ॥

घृतमिष्यादि । चरकस्य । विशदसिद्धे प्रक्षेपः पादिकः

क्वाथात् स्नेहे कल्कसमोमतघृतप्रक्तेः शर्करापिप्यक्षीचौद्राणां

कल्कसमत्वं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

कुष्माण्डेत्यादि घृततैलयोर्भिक्षित्वा प्रस्यं चतस्रण्ड-

कुष्माण्डवत् त्वत्वीजादिवर्जितं सुखिन्नगलितपिण्डकुष्माण्ड-

भर्जनं कार्यं यावन्मनुनिभः पाको भवति । ततः इवार्धमेव

ग्रन्थिकं चक्ष्मातङ्गपिप्यलीविश्रभेषजम् ॥
 मृक्काटकं कशेरुश्च प्रलम्बं तालमसकम् ।
 चूर्णीकृतं पलाशश्च गुडस्य च तुलां पचेत् ॥
 शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः संप्रदापयेत् ।
 कफपित्तानिबन्धनं मन्दाग्नीनाञ्च शस्यते ॥
 कशानां वृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणसुत्तमम् ।
 प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥
 क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्भिषगञ्जितम् ।
 कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति हृदिमरोचकम् ॥
 गुडकुष्माण्डकं ख्यातं अग्निभ्यां समुदाहृतम् ।
 खण्डकुष्माण्डेषु पात्रं स्निग्धकुष्माण्डकद्रवः ॥ ११ ॥
 यत् किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं वृंहणं गुड ।
 हर्षणं मनसचैव सर्व्वं तद्बुध्यमुच्यते ॥ १२ ॥
 भक्तातकटुहतीफलादाडिमफलादाडिमवल्कलसाधितं कुरुते ।
 सिद्धं मईनविधिना कटुतैलां वाजिबिद्धाभम् ॥

गाक्षितकुष्माण्डद्रवमेव प्रस्यचतुष्टयं गृहीत्वा तेन द्रव्येण पूरा-
 ष्यगुडपलाशतमेकीकृत्य पूत्वा {कुष्माण्डं पचेत् । ततोऽवता-
 रिते कोष्णे त्वक्पलाशेषूर्णप्रक्षेपः । जीरकैलाहयेति जीरक-
 द्वयमेलाहयञ्चेति मातङ्गपिप्यली गजपिप्यली ।— प्रलम्बं
 तालाङ्कुरः ताललण्डइत्यग्ने आद्य एव पक्षोयुक्तो दृष्यत्वात् ।
 मन्दाग्नीनामल्पमात्रयेति शेषः प्रमदासु प्रसक्तानां वाजी-
 करणमित्यन्वयः । तथा ये क्षीणरेतसक्षोषासुत्तमं तद्भिषगञ्जि-
 तमिति योज्यम् । पात्रमित्यादृक्तं खण्डकुष्माण्डकश्च रक्त-
 पिप्प्लोक्तं गुडकुष्माण्डके द्रवइति पाठे द्रवः स्निग्धकुष्माण्डस्यैव
 ज्ञेयः ॥ ११ ॥

अमुक्तवाजीकरणसंप्रहार्यमाह यत्किञ्चिदित्यादि ॥ १२ ॥

कनकरसमस्त एवर्त्तितद्वयगन्धान्मृत्तमिश्रपक्ववितम् ।
 माहिषमिह नवनीतं गतबीजे तच्च फलमथ्ये ॥
 गोमयगाढोद्वर्त्तितं पूर्वं पश्चादनेन संलिप्तम् ।
 भवति हयबिम्बसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयितम् ॥ १३ ॥

अश्वगन्धातैलम् ।

अश्वगन्धावरीकुष्ठं मांसीसिंहीफलाश्वितम् ।
 चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ॥
 हानस्त्रिङ्गक्यां पालिवर्द्धनं म्रक्षणादिदम् ॥ १४ ॥
 भङ्गातकीटहतीफलनखिनीदलसिन्धुजन्धजलशूकैः ।
 माहिषनवनीतेन करम्बितैः सप्तदिनमुषितैः ॥
 मूलेन हयगन्धायामहिषीमलमयितं पूर्वेमथ लिप्तम् ।
 भवति लघुकतरासभलिङ्गं ध्रुवं पृंसाम् ॥ १५ ॥

इदानीं लिङ्गस्रजत्वादपत्यस्य तद्द्विधोगानाह भङ्गातके-
 त्यादि अयं योगो भङ्गातकासहाय न देयः जलञ्जात चतु-
 र्गुणं बोध्यं कनकेत्यादि कनकं धूसूरं तस्य पत्रस्वरसः । तत्-
 फलमिति धूसूरमेव । गोमयेन सदृस्केन लिङ्गे गाढमुद्वर्त्तनं
 कृत्वा ततोऽनेन लेप इति । कठिनाङ्गना इति कठिनाङ्गनाः
 प्रायेण द्राविडनाटमाख्यदेशजाः । तासु प्रायशोवञ्जतरसुरतै-
 र्नेत्रं तुष्यन्तीति कठिनत्वम् ॥ १३ ॥

अश्वगन्धातैले फलं टहतीफलं कर्णपाणिः कर्षणाङ्गिका ॥ १४ ॥
 भङ्गातकेत्यादौ करम्बिताः मिश्रितासौः । अनन्तरं हयग-
 न्धाय मूले विवरं कृत्वा सप्तदिनमुषितैर्भङ्गातकादिभिर्लिप्तं
 लिङ्गमित्यन्वयः कीदृशं लिङ्गं महिषीमलेन मयितं पूर्वं नर्हितं
 पूर्वं एतेनादौ रुहिषीमलेन लिङ्गं सम्मर्दय पश्चात् भङ्गा-
 तकादिभिर्लिप्तं लिङ्गं लघुकतरगर्हभलिङ्गं भवतीति ॥ १५ ॥

नीलोत्पलसितपद्मजकेशरमधुकयर्करावस्थितेन ।
 सुरत्रे सुचिरं रमते वृद्धकिङ्को भवति नातिविवरेण ॥ १६ ॥
 सिद्धं कुसुम्भतैलं भूमिलताचूर्णमिश्रितं कुरुते ।
 चरयाभ्यङ्गेन रतेर्बीजसम्भाद्दं लिङ्गम् ॥ १७ ॥
 सप्ताहं छागसखिलसंस्त्रं करभवारुणीश्वरम् ।
 गादोद्भूतनविधिना लिङ्गसम्भं रते कुरुते ॥ १८ ॥
 गन्धेऽश्वत्थस्य त्वग्भवचूर्णेन धूपितं वस्त्रम् ।
 परिणय भजन् कालनां नैकाण्डो भवति चर्षातः ॥ १९ ॥
 समन्तिलगोशुरचूर्णं छागीक्षीरेण साधितं समधु ।
 भुक्तं क्षपयति षाण्डं यज्जगितं कुप्रयोगेण ॥ २० ॥

इदानीं बाजीकर यप्रतङ्गात् बीर्यसम्भनमाह नीलोत्पले-
 त्यादि । नीलोत्पलस्येतपद्मयोः केशरम् । एभिः सर्वैः पिष्टै-
 र्नाभिं लिप्त्वा चिरकालं कासुकोरमत इत्यर्थः । अतिविवरेण
 अतिमान्त्रच्छिद्रेण ॥ १६ ॥

सिद्धमित्यादौ ।— भूमिलता विश्व लुकः तथा मिश्रितं
 कुसुम्भबीजस्य तैलं सिद्धमिति पक्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

सप्ताहमित्यादि ।— छागभवसखिलं छागभूतं करभवा-
 रणी चद्रकच्छवः गङ्गापालङ्केति केचित् ॥ १८ ॥

इदानीं कुप्रयोगस्तत्र भजभङ्गचिकित्स्यामाह गोरित्यादि ।-
 यस्या धेनोरेकं श्वत्थमुन्नतं भवति तत्त्वचूर्णेन धूपितं वस्त्रं
 पिपायेत्यर्थः । यः पुरुषो नियमेन एकस्त्रीगामी स्यन्नतरगमने
 तु ध्वजोत्थानं न भवति स एकान्त उच्यते ॥ १९ ॥

समेत्यादि ।— अत्र निस्तुषतिलगोशुरबीजचूर्णं छाग-
 दुग्धैरुत्कारिकां साधयित्वा शीते मधु दत्त्वा भक्षयेत् । षाण्डं
 लिङ्गासुखानम् ॥ २० ॥

योगप्रवराङ्गवह्मं मथितेन खालित्यं हरति ।

उष्णखण्डो मृद्गोद्भवलेपो योगलक्ष्मणभङ्गहरः ॥ २१ ॥

कुष्ठैलवालुकैलामुस्तकधन्याकमधुकहतः कवचः ।

अपहरति पूतिगन्धं रसोन मदिरादिजं गन्धम् ॥ २२ ॥

शौद्धेय वीजपूरत्वञ्च स्त्रीदाधोवातगन्धमुत् ॥ २३ ॥

इति वृष्याधिकारः ।

अथ स्नेहाधिकारः ।

सर्पिंशैश्च वसा मज्जा स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

कुप्रयोगेण लिङ्गानुत्थानं यत् तच्चिकित्साभाष योगलक्ष-
न्यादि । मथितेन घोलेन । उष्णखेत्यादि ।- अङ्गं सुखं यद्देहोः
शुद्धं न तु बलीवर्हस्य । उर्ध्वमुखस्त्रीगवीश्वरेण लेपनं लिङ्गस्य
॥ २१ ॥

कुष्ठे त्यादौ मधुकं यष्टिमधु यदुक्तं लोकव्यवहाराख्यकाश-
शास्त्रे कुष्ठैलवालुकैलामुस्तकधन्याकयष्टिमधुकवचः । हरति
मुखपूतिगन्धं रसोनमदिरादिगन्धञ्च । दन्तद्वोरन्यतरस्य मुख-
पूतिगन्धेन भोगभङ्गप्रसङ्गः स्यादतस्तान्नापनयनहारस्य योगस्य
वृष्याङ्गत्वं ज्ञेयम् । एवं यज्यमागयोगेऽपि बोध्यम् ॥ २२ ॥

शौद्धेयेत्यादौ ।- वीजपूरोमौखर इति ख्यातः । अयञ्च
लेहः प्रथमसमये बोध्यः । अधोवातः गुदवासुः । वीजपूरपत्र-
लेहस्तु अधोवातनिरोधं जनयति यदुक्तं तत्रैव योलेदि शयन-
काले मधुमिश्रं वीजपूरदलचूर्णम् । स व्रीडाकरवातप्रसारा-
रोधात् सुखं स्वपितीति ॥ २३ ॥

इति वृष्याधिकारः ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १ ॥

रसायनवाजीकरणे पञ्चकर्मेविशुद्धौ कर्तव्ये अतः पञ्च-
कर्माणि वाच्यानि पञ्चकर्मेणाञ्च स्वेदपूर्वकत्वात् पुनः स्वेदस्य
स्नेहपूर्वकत्वात् प्रथमं स्नेहविधिमाह सर्पिरित्यादि ।- वाम-
टस्य एतत् सर्पिरादिचतुष्टयं स्नेहेषु स्नेहकारकद्रव्येषु दधि-
क्षीरादिषु मध्ये प्रथमं श्रेष्ठं स्नेहनप्रकर्षादित्यर्थः । तत्रापीति
तेऽपि सर्पिरादिषु मध्ये सर्पिरुत्तमं श्रेष्ठम् । संस्कारोगुणा-
न्तरारौपणमिति तस्यानुवर्तनमनुविधानम् । तैलादयोऽपि
द्रव्यान्तरसंस्कृताः सन्तः स्वगुणं विहायैव संस्कारकद्रव्य-
गुणान् वहन्ति । सर्पिस्तु स्वगुणान् संस्कारद्रव्यगुणांश्च वहति
अतएवोक्तं नान्यस्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते । यथा
सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतमिति । अत्र संस्कारद्रव्य-
चित्तकादेर्गुणाधानेऽपि सर्पिर्न स्वगुणान् स्नेहशैत्यादीन्
जहाति किन्तु स्वगुणांस्तद्गुणांश्च वहति । यतोऽनुशब्देन
पञ्चाद्वाचिना स्वगुणवर्तनस्य पश्चात् संस्कारकगुणवर्तन-
मुच्यते । स्नेहाद्वातं यमयति पित्तं माधुर्यशैत्यतः । द्रव्यं तुल्य-
गुणं दोषं संस्कारात्तजयेत् कफम् । न च वाच्यं रुक्षोष्णचि-
तकादिसंस्कारात् रुक्षोष्णं सर्पिर्भवति ततश्च सर्पिषः स्नेह-
शैत्ये तद्विरुद्धे कफमत्र तिष्ठतः । यतः सर्पिः सम्बन्धचित्तकावय-
वानुगतं हि रुक्षोष्णत्वं सर्पिर्गते च स्नेहशैत्ये इति भिन्नाश्रय-
त्वान्न विरोधः । दूदमेव च सर्पिषः संस्कारानुवर्तनं यत्स्व-
गुणविरुद्धस्यापि गुणानुपघातेन धारणमित्यादिव्याख्यान्तर-
मस्मदीयचरकतत्त्वप्रज्ञापिकायामेवानुसन्धेयम् । केचित्तु
संस्कारः स्वविशुद्धः शीतत्वादिः अनुशब्दः सद्यो तेन विरुद्ध-
वीर्याणामौषधानां संयोगेऽपि संस्कारोऽनुवर्तते तैलादीनान्तु
दाहज्वरे चन्दनादितैलोपदेशात्तैलस्योष्णत्वं शीतवीर्यचन्द-
नादि द्रव्ययोगान्निवर्तते नैतद्रूपं द्रव्यस्येत्याहुः ॥ १ ॥

केरुं पेतिके सर्पिर्जातिके क्वशाश्वितम् ।
 देयं बद्धरूपे चापि व्योषचारसमायुतम् ॥
 तथा धोस्त्रुतिमे गान्निताद्विगां शस्यते हृतम् ॥ २ ॥
 यन्विनाडोक्त्रिमिच्छे श्लमेदोमारुतरोगिषु ।
 तैलं लाघवदाहार्थं कुरकोष्ठेषु देहिषु ॥ ३ ॥
 वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायाम स्त्रीषधातुषु ।
 रुक्षणे यस्यहात्यग्निवाताहतपथेषु च ॥
 शेषौ वसा तु सन्धस्थिमन्त्रिकोष्ठरुजासु च ।
 तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिर्गर्णशिरोरुजि ॥ ४ ॥
 तैलं प्राट्टपि वर्तन्ते सर्पिरन्ध्री तु माधवे ।
 साधारणच्छर्ता स्नेहं पिवेत् कार्कशवशादिषु ॥ ५ ॥

हृतविषयमाह केवलमित्यादि ।- केवलं द्रव्यान्तरसंयोग-
 रहितम् ॥ २ ॥

तैलविषयमाह ग्रन्थीत्यादि । वाभटस्य ॥ ३ ॥

वसामज्जाविषयमाह वातातपेत्यादि वाभटस्य शेषाविति
 छेदः । वातादिभिः स्त्रीषाधातवोयेर्वा ते तथा क्लेशसहः क्लेश-
 क्षमः क्लेशसहइत्यत्र क्लेशक्षयेति पाठो लेखकदोषात् । वाता-
 हृतपथेष्विति वाताहतस्त्रोतःसु शेषाविति वसामज्जानौ ।
 वासायास्वन्यदपि विषयान्तरमाह वसा त्वित्यादि । रुजाशब्दः-
 बधादिभिः संबध्यते । आहतः श्लेष्ण, भ्रष्टयोनि, स्वस्या-
 माच्च प्रचुप्रतयोनिः ॥ ४ ॥

दूदानो स्नेहानासुपयोगकालमाह तैलमित्यादि वाभ-
 टस्य साधारणच्छर्ता स्नेहं पिवेदित्युत्सर्गः । साधारणश्च प्राट्ट-
 शरद्वसन्ताख्यं शोधनमधिकृत्योक्तत्तुल्यं यदाह दृढवशः-
 अत्युष्णवर्षयाताहिप्रोष्णवर्षाहिमागमाः । तदन्तरे प्राट्टा-
 द्वास्त्रेयाः साधारणास्त्रयः । प्राट्टशुक्लनभौ श्वेयौ शरदूर्ज-
 सही पुनः । तपस्त्रयः मधुसैवः वसन्तं शोधनं प्रतीति । अत्र

वातपित्ताविकारात्त्रावुष्ये चापि पिवेन्मरः ।

श्लेष्माधिको दिवा शीते पिवेच्चामलभास्करे ॥ ६ ॥

सधारणा इत्यनुद्धृतोऽप्यशीतवर्षा इत्यर्थः । शुक्रनभावित्या-
षादश्रावणौ प्रादुर्भूतत्वं अतएव निर्देशात् शुक्रशब्द आ-
षादवचनोऽपि श्रेयः । किञ्चा शुचिर्नभावेति पाठः । अर्जु-
सहो कार्त्तिकमार्गशीर्षौ तपस्वः फाल्गुणः मधुशैल इति ।
वर्षान्त इति शरदि । अन्यौ वसामञ्जानौ । माघव इति
वैशाखे । यद्यपि वैशाखो न साधारणच्छतुमध्ये पठितः किन्तु
फाल्गुणश्चैत्ररूपोवसन्तएव तत्रापि प्रभूत कफतया स्नेहपान-
विषयत्वेनात्र नोक्तः । वैशाखन्तु बलक्षयघातुक्षयकारक इति ।
अत्र बल्योवातुकारकः वसामञ्जप्रयोगो युक्त एवेत्यर्थः ।
अन्यावितत्रपि पाठः । कुतः पुनरुक्तसमय एव स्नेहं पिवे-
दित्यत्र आह कार्यं वशात्तदिति संशोधनरूपप्रयोजनवशात्
संशोधनं हि साधारणच्छतौ उत्सर्गतो विधीयते । तेन तदङ्ग-
विशेषं स्नेहपानमपि तत्रैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानीमातत्रयिकातङ्कृष्टहीतेनातुप्रणशीतेऽपि यथास्नेह-
पानं विवेकं तथा दोष विधेये च यथा स्नेहपानं तदाह वात-
पित्ताविक इत्यादि । वातश्च पित्तञ्च वातपित्तं तदधिकोवात-
पित्ताधिकः । रात्राविति सायं उष्ये ग्रीष्मे श्लेष्माधिकग्रहण-
मित्यत्र शीतविकारसामञ्जगृहीतपुरुषोपलक्षणं तेन वात-
श्चेष्माविकः श्लेष्माधिकश्च मृच्छते । अतएव सुश्रुतेऽप्युक्तं-वात-
पित्ताविकोरात्रौ वातश्चेष्माधिकोदिवेति । केवलवाताधिकस्य
तथा पित्ताधिकस्य तथा श्लेष्माधिकस्य साधारणे च शरदादौ
काले उत्सर्गसिद्ध एव । पावकालोपच्यमाणः वक्ष्यति हि -
पिवेत् संयमनं स्नेहमन्वकाले प्रकाङ्क्षितः इत्यादि । आस्ता-
न्तरश्च अह्नदोषचरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेवम् । अमल-
भास्कर इति दुर्दिन्युदासार्थं मध्याह्नपचण्यायं वा ॥ ६ ॥

खेद्य संयोध्य मद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ।
 दृष्ट्वाबालावलकशारक्षणीणास्त्ररेतसः ॥
 वातार्त्तस्थन्दतिभिरदारुणप्रतिरोधिनः ।
 स्नेह्या न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ॥
 ऊरुसाम्नातिसाराम-गजरोग-गरोदरैः ।
 सूर्क्षाच्छर्द्यश्चिक्षेष्मट्णामद्ये च पीडिताः ॥
 आमप्रसूतायुक्ते च नस्ये वस्यौ विरेचने ॥ ७ ॥
 स्नेहसाम्प्रः क्लेशसहोदृढः काले च शीतले ।
 अच्छमेव पिबेत् स्नेहमच्छपानं हि शोभनम् ॥ ८ ॥

इदानीं स्नेहार्त्तनाह खेद्येत्यादि बाभटस्य स्नेह्या इति
 छेदः । खेद्या इति खेदार्त्तः एवं संयोध्या इति वमनादि-
 संशोधनयोग्याः मद्या इति मद्यदृष्ट्यासक्ताः चिन्तकाश्चिन्ता-
 बद्धाः । अथल इत्यययोऽपि यो बलरहितः कथ इति मांसो-
 पचयहीनः । क्षीणोऽस्त्ररेतसः क्षीणो रक्तयुक्ते येषां क्षीणास्त्र-
 रेतसः वातार्त्ता पातरोगिनः स्थन्दो भिष्यन्दः स च पुरा-
 णाभिप्रेतः दारुकोदुःताध्यः प्रतिबोवो जागरणम् । अत्यन्त-
 जागरणशील इत्यर्थः । अथ्ये तु लक्ष्णोन्मीलनयुक्त इत्यर्थः ।

अस्नेह्यानाह नत्वित्यादि ।— अतिशब्दोदुर्बलाक्षेपु
 प्रत्येकं योज्यः । अतएवाल्पवलाः स्नेह्याः नत्वतिदुर्बला इति
 न पूर्वोत्तरविरोधः । आमप्रसूता इत्यपरिणतगर्भस्त्रावयुक्ता
 इत्यर्थः बाभटे त्वप्रसूतेत्यरुणः पठति व्याचष्टे च सुतगर्भेति
 सुश्रुतेन अकाले च प्रसूता स्त्रीत्युक्तम् । युक्त इति तत्काष्ठ-
 प्रयुक्ते ॥ ७ ॥

अच्छस्नेहपानविषयमाह स्नेहेत्यादि । सुश्रुतस्य इदं
 इति बलवान् काले च शीतलइति यद्यपि पूर्वोक्तसाधारण-

पिवेत् संगमनं स्नेहमग्रकाले प्रकाङ्क्षितः ।

शुद्धप्रथं पुनराचारे नैशे जीर्णे पिवेन्नरः ॥

अचोरात्महः क्षत्त्रं दिनार्द्धं प्रतीक्षते ।

उत्तमा मथ्यमा क्ख्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥

काल एव स्नेहविषयस्तथाप्यात्यधिकविकारवशात् 'धनि शीतले काले स्नेहोपयोगः कर्त्तव्यः स्यात् तदाच्छमेव पिवेदित्यर्थः । अन्ये तु दृढ़ इति पदं दूरीकृत्य काले चानतिशीतल इति पठन्ति । अच्छइत्यादिनाहस्य रुम्बन्धः ॥ ८ ॥

सम्प्रति संगमनस्नेहस्य संशोधनार्थं स्नेहस्य च पानकाल-
माह पिवेदित्यादि । संगमनमिति न शोधयति यदोषान् तथा
संशोधनमिति संशोषयति यदोषानित्प्राद्यत्तलक्षणम् । अत्र-
काले द्विप्रहरादिक्षणे तत्र बुभुक्षा कदाचिन्न स्यादिति तदर्थं
प्रकाङ्क्षित इति विशेषः । इदं इत्यन्तु स्नेहं विन्दुष्टतादिकं
नैशे निशान्तरकृते चाचारे जीर्णे सति प्रातरेव पिवेदित्यर्थः ।
अयमत्राभिसन्धिः संगमनार्थं स्नेहो यदि जरणान्ते प्रातरेव
क्रियते तदा कोष्ठोपलेपः दोषस्याक्षयान्तेन दोषेषु सद्यः स्नेह
एतच्छ्रेयं कुर्यात् न तु दोषसंगमनं अतएव संगमनोऽत्रकाले-
ऽङ्घितः । संशोधनार्थं स्नेहो दोषोत्क्षेपकर एवापेक्षित
इति दोषशेषावस्थायामेव प्रातःकाले तत्पानं युक्तमिति । एतच्च
कालप्रयत्नसुर्भ्याः तेन वातपित्ताधिक्ये रात्रावितप्रपवाद-
विषय इतिरिक्त एवास्य विषयो ज्ञेयः । स्नेहमात्रायास्ने-
हविष्यत्माह अचोरात्ममित्यष्टप्रहरोपलक्षणं एवमहःक्षत्त्र-
मिति तत्प्रहरप्रहरचतुष्टयं दिनार्द्धमिति तत् प्रहरद्वयमुप-
लक्षयति अतएवोक्तं वाभटे द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जी-
र्यन्ति याः क्रमादितप्रादि तेन प्रहराद्यतीतेऽपि दीने मात्रा
पीता यथोक्तप्रहरादिका इत्यत्रा दिनान्तरे रात्रौ वा जीर्ण

उत्तमस्य पलं मावा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।
 जघन्वस्य पलाङ्गेन स्नेहकाष्ठौषधेषु च ॥ ९ ॥
 जलमुष्णं हृते पेयं यूपसैलेऽनुयस्यते ।
 बसामञ्जोत्तु मख्डः सप्रात् सर्वेषूष्णमथास्वु ता ॥
 भङ्गान्ते तौबरे स्नेहे शीतमेव जलं पिबेत् ।
 स्नेहपीतस्तु तृष्णायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥
 एवं चानु प्रशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णास्वनोदरेत् ॥ १० ॥
 मिथ्याचाराद्भङ्गत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ।
 विटभ्य वापि जीर्येत्तं वारिणीष्णेन वामयेत् ॥
 ततः सेहं पुनर्दद्यात्तुक्त्रोऽथ देहिने ।
 जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥
 तेनोन्नारो भवेच्छुद्धोरुचिश्चाजं भवेत् प्रति ॥ ११ ॥

माणामन्त्या यदा पुनरुचोरात्रपरिणामिनी मावा क्रियते
 तद्दहराहारो न कार्यः । अतएव चरके उत्तममात्रास्नेहपान-
 विषय-पुरुष-मभिप्रेतप्रोक्ता । क्षुत्पिपासासहाइति अनया तु
 चरकपरिभाषया प्रायो न व्यवहरन्ति वृद्धाः । तेन उत्तमादि-
 पुरुषाणां स्नेहमात्रां प्रति वृद्धव्यवहारसिद्धमतमाह उत्तम-
 स्नेतप्रादि ॥ ९ ॥

अनुपानमाह जलमितप्रादि ।— अन्विति अनुपाने ।
 सर्वेषूष्णमथास्वु वेति यदुक्तं तदपवादमाह भङ्गान्तेतप्रादि ।
 भङ्गाततुवरयोः स्नेहइति विग्रहः । तुवरोटलविशेषः तत्फल-
 भवस्नेहइतरर्थः उक्तं हि सुश्रुते—पत्रैस्तु केशराकारैः फलैः
 सर्षपसन्निभैः । वृक्षस्तु वरकोनाम पश्चिमार्णवतीरज इति ।
 पीतस्नेहे यदि तृष्णा स्यात् तदा तत्र प्रतिकारमाह स्नेह-
 पीतइतप्रादि पीतस्नेहइतरर्थः । उद्धरेदिति वमेत् ॥ १० ॥

अविधिपीतस्नेहजयापदः प्रतिकारमाह मिथ्याचारा-

भोज्योऽन्नं मातया पास्यन् श्वः पिवन् पीतवानपि ।

द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमरुद्धरम् ॥ १२ ॥

अप्रहावरं सप्तदिनं परन्तु स्निग्धोनरः स्वेदयितव्य इष्टः ।

दितप्रादि सुश्रुतस्य त्रिव्याचारादिति शीतलोशादिसेवनाद्-
यथाविध्यनुपयोगात् बद्धत्वादितप्रतिमाह त्वात् विष्टभ्य मला-
दिरोधं कृत्वा जीर्णं जीर्णं का चाल्स्त्रे हावशेषेण ज्ञेया ॥ ११ ॥

इदानीं स्त्रेहमपेक्षकालत्रयहितमाहारमाह भोज्य
इतप्रादि । वाभटस्य अत्र स्त्रेहमिति शेषः । श्व इतप्रागामि-
दिने स्त्रेहं पास्यन् तथा तस्मिन्नेव दिने स्त्रेहं पिवन् तथा
पीतवानपि यः पुरुषः समात्रया अन्नं भोज्यः भोजयितव्य-
इति । कीदृशमन्नं भोजयितव्यमित्याह द्रवोष्णमितप्रादि ।
अनभिष्यन्दीति न स्त्रोतोऽयरोधकं असङ्करमिति न संवोग-
विबुधं निश्चलस्तु पास्यन्वितप्रत पार्थमिति पठित्वा पालयि-
तन्नं स्त्रेहमिति शेष इतप्राह किन्तु चरके — द्रवोष्णमनभि-
ष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणातः । नातिस्निग्धं न संकीर्णं सस्त्रेहं
पातुमिच्छतीति । तथा वाभटपुस्तकेष्वपि बद्धयोऽपास्यन्वि-
तेषु पाठः टीकाकृत्स्त्रेहव्याख्यातइति ॥ १२ ॥

पञ्चकर्माङ्गस्त्रेहप्रयोगावधिकालमाह त्वहावरमितप्रादि ।
त्यहेण त्यहं वराप्य क्रियमाणस्त्रेहनेनावरं अधमं यथा
स्यान्नया स्निग्धोनरः स्वेदयितव्यो भवति । एतच्च ऋदुकोष्ठ-
विषयकं उक्तञ्च — ऋदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्त्रिह्यतीति । तथा
सप्तदिनं वराप्य परं सप्ताद्विनरूपं वा अपरमुक्तृष्टं यथा स्या-
न्नया स्निग्धोनरः स्वेदयितव्यः । एतच्च क्रूरकोष्ठविषयं
उक्तञ्च — स्त्रिह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवइति ।
मध्यकोष्ठं प्रति तु स्त्रेहनप्रकर्षकालो यद्यपि नोक्तस्तथापि
अतुरहादिना मध्यकोष्ठस्य स्त्रेहनं ज्ञेयम् । यदाह सुश्रुतः —

नातःपरं स्नेहनमादिशन्ति सास्त्रीभवेत् सप्तदिनात् परन्त ॥

ऋदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यतप्रच्छोपसेवया ॥ १३ ॥

पिषेत् त्र्यहं-चतुरहं पञ्चाहं षडहं वेति । उक्तसप्तदिनरूप-
स्नेहनकालानतिक्रमं सोपपत्तिक्रमाच्च नातःपरमित्यादि
अतःपरमिति सप्तदिनात् परं कुतो नोपदिशन्तीत्यत्र आह
सास्त्रीभवेदिति । सुश्रुतेऽप्युक्तं — सप्तरात्रात् परं स्नेहः
सास्त्रीभावाय कल्पयतइति । सप्तरात्रात् परेण क्रियमाणः
स्नेहः सप्तरात्रप्रयोगेण सास्त्रीभूतत्वात् न स्नेहनमधिकं करो-
तीत्यर्थः । तेन यवान्नात् स्नेहप्रयोगेण सप्ताहोपयुक्तेन स्नेहनं
न भूतं मात्रयाऽल्पत्वात् सा मात्रा सप्तदिनात् परं न प्रयो-
क्तव्येव तस्याः स्नेहमात्रयाः सास्त्रीभूतत्वात् । या पुनरधिका
मात्रा सास्त्रतां न गता सा सप्ताहात् परमपि स्नेहनार्थं
कर्त्तव्येव । उदास्तु यदि सप्तरात्रेणापि पुरुषः स्निग्धो न
भवति तदा किञ्चित् विश्रामं कृत्वा पुनरधिकमात्रया स्नेहं
प्रयुञ्जते । ननु यदि क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेण स्निह्यतीति व्यवस्था
तत् कथमिह नातःपरं स्नेहनमादिशन्तीत्यनेन सप्तरात्रेणा-
प्यस्नेहनमुच्यतइति ब्रूमः । क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेणैव स्निह्यति
परन्तु क्रूरकोष्ठतानपेक्ष्य कृतया स्नेहमात्रया स्निह्यति, यदा
तु हीनमात्रा प्रयुज्यते तदा सप्तरात्रेणापि न स्निह्यतीति ।
यत्तु तन्नान्तरे—तत् त्रिंशच्चवरात्राणि स्नेहपानं विधीयत
इत्यनेन सप्तरात्रादूर्ध्वमपि स्नेहनं विहितं तदपि सास्त्रीभूत-
हीन-मात्रापेक्षयैवाधिक मात्राभिप्रायेण ज्ञेयम् । अत्र च
सप्तरात्रादूर्ध्वं स्नेहप्रयोगस्य निषेधात् त्र्यहादूर्ध्वकं प्रयोगस्य
चानिषेधात् सद्यःस्नेहप्रयोगे एकदिनेनापि स्नेहनमनुजा-
नाति । यस्तु कश्चिन्मृदुकोष्ठं प्रति त्र्यहादूर्ध्वं न स्नेहनं कर्त्तव्यं

सिद्ध्यति श्वरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ।

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसमुक्तस्नेहमाचरन् ॥

स्निग्धस्वप्नं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ।

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्षेप्य तत्करैः ॥ १४ ॥

वातानुलोम्यं दीप्ताग्निर्ज्वलः सिग्धमसंहतम् ।

सात्मीभावादिति चतुर्थोऽत्र लभतइति यद्याख्यानयति तच्च यतः सात्मीभावः सप्तदिननिर्वर्त्ततयैवाचार्य्योक्तः । तेनाल्पमात्राप्रयुक्तेन स्नेहेन तत्रहादू यदि न सिद्ध्यति श्वरकोष्ठसादाधिकदिनान्यपि तत्र स्नेहः कर्त्तव्य एवेत्यर्थः । श्वरकोष्ठादिलक्षणमाह श्वरकोष्ठेत्यादि यस्मिन्नात्रेण सिद्ध्यति स श्वरकोष्ठ इत्यादि व्याख्ययम् । मध्यकोष्ठलक्षणानु यद्यपि नोक्तं तथापि मध्यविधया चतुरहादिना ८ः सिद्ध्यति स मध्यकोष्ठइति श्लेषः ॥ १३ ॥

इदानीं संशोधनस्नेहपाने कर्त्तव्ये यद्विधेयं तदाह स्निग्धेत्यादि वाक्यस्य । सिग्धइत्यहं स्थित इति स्निग्धोभूत्वा त्विदिनांपरित्यक्तस्नेहपानः सन् विरेकं कुर्यात् विरेचनौषधं पिबेदित्यर्थः । एकाहमित्यत्रापि स्थितइति योज्यं तेन सिग्धोभूत्वा एकाहं स्थितइति परित्यक्तस्नेहपानः सन् दिनान्तरञ्च कफकरैर्ग्राभ्यान्परसादिभिः कफमुत्क्षेप्य प्रहत्तुप्रन्मुखं कारयित्वा वमनं कुर्यादित्यर्थः । इदानीं स्नेहोपरमत्त्रिरात्र एव यद्विधेयस्तदाह स्निग्धद्रवोष्णेत्यादि । स्नेहमाचरन्वित्यत्र स्नेहमाचरन्वित्यपि पाठः । स्नेहोपरमत्त्रिरात्रे स्नेहपाननिषेधस्योक्तत्वात् चरकेऽप्युक्तं—स्नेहात् प्रस्कन्दनो जनुस्त्रिरात्रापरतः पिबेत् । स्नेहश्च द्रवमुष्णञ्च तत्रहं भूक्त्वा रसादनम् । एकाहः परतस्तद्वद् भूक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेदिति ॥ १४ ॥

सम्यक्स्निग्धस्य तथा रूक्षस्य तथातिस्निग्धस्य च लक्ष-

स्नेहोद्देगः क्षामः सम्यक् स्निग्धे रक्षे विपर्ययः ॥
 अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं प्राणवक्तृगुदक्षवाः ।
 रक्षस्य स्नेहनं कार्यमतिस्निग्धस्य रक्षणम् ॥
 श्यामा कर्कोरद्रूपाच्चतक्रपिण्याकशक्तुभिः ॥ १५ ॥
 धालुष्टद्वादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
 योगानिमानुद्देगाद् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥
 मृष्टे मांसरसे स्निग्धा यशगूः स्वल्पतण्डूला ।
 सखौद्रा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥
 सर्पिस्तैलवसामज्जातण्डुलप्रसृतेः शृता ।
 पाश्च प्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥ १६ ॥
 सर्पिश्मती वज्जतिला तथैव स्वल्पतण्डूला ।
 सुखोष्णा सेव्यमाना त सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ १७ ॥
 शर्कराष्टतसंसृष्टे दुच्छाङ्गां कलसेऽथवा ।
 पाययेद्ब्रूक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ १८ ॥

श्यामाश्च वातानुलोम्येयादि ।— वाभटस्य असंघतमित्य-
 कठिनम् । स्नेहोद्देगोऽनिच्छाक्लमोन्मानिः सुश्रुते—म्हानिः
 सदनमङ्गानामियुक्तम् । रक्षणं श्यामाकादिभिरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

इदानीं विषयाभिधानपूर्वकं सद्यःस्नेहयोगानाह बाले-
 त्यादि ।— वाभटस्य । अनुद्देगानित्यवैराग्यजनकानित्यर्थः ।
 मृष्टेत्यादि ।— सुश्रुतस्य मृष्टइति सन्तलिते, मांसरस इत्य-
 नन्तरं सिद्ध इति शेषः । स्वल्पतण्डुलेत्यत्र सुकल्पितेति पाठा-
 न्तरम् । सर्पिरित्यादि प्रसृतं पलत्रयं पेयेति पातव्या ॥ १६ ॥

सर्पिश्मतीत्यादि सुश्रुतस्य वज्जतिलेत्यनेन निरूपितलिङ्गानां
 त्रयोभागाः, एकस्तण्डूलानामिति । इयञ्च सुखोष्णा योज्या
 सुश्रुते तथैवोक्तत्वात् चक्रेण प्रति संस्कृत्य लिखितमेतत् । तत्र
 हि तथैवेत्यत्र यवागूरिति पठ्यते ॥ १७ ॥

ग्राम्यान् पौदकं मांसं गुडं दधिपयस्त्रिलान् ।
 कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहनेन प्रयोजयेत् ॥
 स्नेहैर्यथा स्वं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकाराभिः ।
 पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाम् सह ॥
 स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्नेहनमन्तरम् ।
 स्नेहस्य दोषपक्षस्य संशोधनमथान्तरम् ॥ १८ ॥
 इति स्नेहाधिकारः ।

अथ स्नेहाधिकारः ।

वातश्च श्वाणि वाते वा कफे वा स्नेहदृष्यते ।

शर्करेत्यादि सुश्रुतस्य । रुक्षमिति पुरुषविशेषणम् ॥ १८ ॥
 येषु व्याधिषु स्नेहनार्थं यानि द्रव्याणि न प्रयोज्यानि
 तान्याह ग्राम्येत्यादि ।— स्नेहन इति स्नेहनिमित्तम् । तच्च
 तैः कैः स्नेहाद्ग्राह्यं स्नेहरित्यादि । यथा स्वमिति योज्यं
 स्नेहोयुज्यते सर्पिरादिः, सिद्धैरिति तत्तद्व्याधिहरत्वेन प्रसिद्धैः
 सिद्धैरिति पदं पिप्पल्यादिभिः प्रतेप्रकं योज्यं पिप्पल्यादिसिद्धाः
 स्नेहाः कुष्ठादिषु यथासंख्यमिति केचित् । तत्र वाभटे व्यति-
 क्रमेणाभिधानात् यथा — गुडानूपामिषचीरतिलमाषशुक्रा-
 दधि । कुष्ठशोथप्रमेहेषु स्नेहनार्थं न कल्पयेत् । तिफला-
 पिप्पली-पथ्यागुग्गुलादिविपाचितान् । स्नेहान् यथा स्वमे-
 तेषां योजयेदविकारिण इति । स्नेहादिषु स्नेहस्य प्राग्भाव-
 नाह स्नेहमित्यादि स्पष्टम् ॥ १८ ॥

इति स्नेहाधिकारः ।

सिग्धरुक्षश्चास्त्रिधोरुक्षश्चाप्युपल्लितः ॥
 व्याघ्रं शोते शरीरे च महान् स्वेदासहावले ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमोमतः ॥
 आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रये ।
 बद्धूर्जोद्धितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ १ ॥
 वृषणौ हृदयं वृष्टौ स्वेदयेन् स्रुदु वा न'वा ।
 मध्यमं बद्धणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ २ ॥

स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरमितुक्तोः स्नेहान-
 न्तरं स्वेदमाह तत्र दोषविशेषापेक्षया स्वेदस्य कल्पनाभेद-
 माह वातेतत्रादि अत्र यथासंख्यमन्वयः । सिग्धरुक्षइति
 सिग्धरुक्षतद्रूपप्रकृतत्वात् । रोगाद्यपेक्षयापि स्वेदस्य कल्पना-
 भेदमाह वराधावितत्रादि । वराधौ महायले महार्शते शीतल-
 कृते महाशोतेने तत्रा शरीरे च महावले महानिति स्रुदुमध्य-
 स्वेदापेक्षया प्रचण्डतापयेन काखवाड्यत्वेन च एवं दुर्बल-
 इति मध्यमइति च व्याख्येयम् । वाते स्त्रिग्धः कफे रुक्ष इति
 यदुक्तं तस्य देयविशेषापेक्षया व्यभिचारमाह आमाशये-
 त्यादि ।— वाभटस्य आमाशय इति कफस्थानोपलक्षणं
 अत्र पि यथासंख्यमन्वयः तेन कफस्थानापेक्षया पूर्वं रुक्ष-
 स्वेदं कृत्वा बद्धागतपेक्षः स्त्रिधस्वेदः कार्यः यदुक्तं स्थानं
 जयेच्चि पूर्वमिति एवं पक्वाशयगते स्नेहपूर्व इति व्याख्येयम् ॥ १ ॥

अस्वेद्यदेयानां वृषणावित्यादि यदि वृषणे स्वेदः क्षिप्रते
 तदा तत्र प्रत्यासन्नगुरुवृक्षांतस उपघातात् क्षीवत्वं स्यात् ।
 हृदयस्याप्योजःक्षयप्रसङ्गात् । वृष्ट्यां तर्पणक्षेपक्षयात् तिमि-
 रमान्ध्रं वा भवेदिति । स्रुदुवानवेति स्वेदैकसाध्ये वृषणा-
 दिगते व्याधौ स्रुदु स्वेदयेत् । स्वेदयतिरिक्तोपायान्तरसम्भवे

न खेदेयेदतिस्थलरक्तदुर्बे तन्मूर्च्छितान् ।
 सन्मनीयक्षतक्षीणविषमद्यविकारिणः ॥
 तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढरोगिणः ।
 पीतदुग्धदबिस्त्रे ह्रमधुक् कृतविरेचनान् ॥
 अत्रहृद्भगुदम्बानिक्रो र्शो कभयार्दितान् ।
 चुत्तुष्या कामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ।
 गर्भिण्यां पुष्पितां सूतां बभ्रुवातप्रयिके गदे ॥ ३ ॥

तु न वेत्त बाध्यः । द्रष्टव्यत्वात् रक्त्वातोवैद्येच्छातश्च द्रष्टेति
 भावे क्तः ॥ २ ॥

अखेद्यानाञ्च न खेदेयेदेत्यादि वाभट्टस्य अतिस्थलरक्त-
 दुर्बेक्षक्षीणानां खेदासहत्वात् प्रायोपरोधः मूर्च्छितानां
 विपत्तद्व्या मूर्च्छैव भवति । सन्मनीयावस्यतिसारपीडितादयः
 एषां खेदेत् पित्तद्व्या रोगद्विः स्यात् । क्षतस्य खेदाद्-
 क्तातिप्रवृत्तिः विषाद्यविकारिणामपि पित्तद्व्या तयोरपि
 महान् वेगः तिमिरे तर्पव ह्ये प्रक्षयः उदरे अत्युष्णादिनिदान-
 त्वेन तद्दृष्टिरेव विसर्पकुष्ठयोरक्तदृष्टिः एवमाढरोगे आढर-
 रोगोवातरक्तं शोषे रसादिक्षयः । पीतदुग्धादौ चतुष्कोशादयः
 कृतविरेके पित्तद्व्या तदतिरोगः । अत्रहृद्भगुदम्बंशी दग्ध-
 गुदः क्षाराग्न्यादिभिः । गुदम्बंशदाहयोः पित्तद्व्यासरत्वेन-
 क्रमेण तयोरेव द्विः । चुत्तुष्यां वक्रिद्व्या धातुपाकः
 तृष्णां पित्तद्विः कामलापाण्डुव पित्तद्व्या तद्द्विः
 गर्भिण्याः गर्भस्यापत्तिः पुष्पितायां रजोतियोगः । सूतामित्य-
 पसृतां प्रवृत्तगर्भिति यावत् । अस्यास्तु खेदात् रक्ताति-
 प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । सम्यक्प्रवृत्तायास्तु खेदविधानमथे
 वक्ष्यति । एषु च मेरसादिषु च यदि खेदैकसाध्यः कृत्यासादि-
 भवति तदा महाप्रत्यवायभयादल्पप्रत्यवायमुपेक्ष्यापि बभ्रु-

स्वेदोहितस्वनाग्ने योशते मेदः कफादृते ।

निवातं गृहमाशासौ गुरुमावरणं भयम् ॥

उपनाहाहवक्रोवभूरिपानक्षुधातपाः ।

स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥ ४ ॥

शीतशूलशुपरमे सन्मगौरवनिप्रहे ।

संजाते माह्वे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्भेतां ॥ ५ ॥

स्कोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रसोपोमदोमूर्च्छाभ्रमदाहौ क्लमश्च ।

अतिलेदे सन्धिपीडा तृषा च क्रियाः शीताक्षत्र कुर्वाद्दिधिच्छः ॥

सर्वान् स्वेदान् निवाते तु जीर्णान् चोपचारयेत् ॥ ६ ॥

येषां नस्यं विधातव्यं वक्षिष्यामि हि देहिनाम् ।

स्वेदोविवेक इत्याह च्छुवात्यधिके गद इति ॥ ७ ॥

अनाग्नेयस्वेदस्य विषयमाह स्वेदोहित इत्यादि वाच-
टस्य । अनाग्नेयस्वेदानाह निवातमित्यादि वाचटस्य । उप-
नाहाहवक्रोलोपः स हि बद्धत्वान्नेन शरीरोष्णरोधं कृत्वा स्वेद-
यति । भूरिपानं मद्यस्य ॥ ४ ॥

स्वेदस्य सम्यग्योगलक्षणमाह शीतेत्यादि ।-स्वेदे घर्षो
स्वेदनादिति प्रसू दद्रव्यात् । अत्र पीताद्यपहारस्य स्वेदस्य
सम्यग्योगलक्षणान्नेन शीतादेरर्थतोऽनुपरमस्य स्वेदासम्यग्-
योगलक्षणत्वमुक्तं भवति । सुश्रुतेऽप्युक्तं — स्वेदस्त्रावोऽयाधि-
हानिर्लक्ष्यत्वं शीतादीनां माह्वं चातुरस्य । सम्यक्स्निग्धलक्षणं
प्राङ्कुरेतत् मित्यास्त्रिभे व्यत्ययेन भवेत्तदिति ॥ ५ ॥

स्वेदातियोगलक्षणं चिकित्सितस्याह स्कोटेत्यादि । सुश्रु-
तस्य स्वेदा यत्र यथा प्रयोज्याहानाह सर्वाणित्यादि ।—
सुश्रुतस्य । जीर्णान् इत्युत्सर्गक्षेपेन विष्टम्ना जीर्णाहौ यत्
स्वेदविधानं विष्टम्ने स्वेदनं कार्यमित्यादिनोक्तं तदपवाद-
तथा न दूष्यतीति ॥ ६ ॥

शोधनीयास्तु ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥

पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये सूदृग्भानुपद्रवाः ।

सम्यक् प्रजाता काले च पश्चात् स्वेद्या विजानता ॥

स्वेद्याः पश्चाच्च पूर्वञ्च भगन्दर्यर्शसस्तथा ।

तप्तेः सैकतपाणिकांस्यवसनैः स्वेदोद्यवाङ्गारकै-

र्लोपाद्वातहरैः सहास्त्रंलवणस्त्रेहैः सुखोष्णैर्भवेत् ।

एवं तपयोस्तुवातशमनक्वाथादिसेकादिभिः

तप्तेःलोपनिषेवनोद्भवहृद्वाष्पैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥

इदानीं ये च पूर्वं स्वेदविषयास्तथा पश्चाद् ये स्वेदविषया
 ये च कालेऽपि स्वेदविषयास्तान् क्रमेणाह येषामित्यादि
 सुश्रुतस्य शल्य इति गर्भरूपशल्ये अनुपद्रवा गर्भस्त्रावाद्युपद्र-
 वादिरचिता सम्यक्प्रजाता सम्यक् प्रचता । पूर्वं पश्चाच्च
 स्वेद्या इति भगन्दरेऽर्शसि च पूर्वं स्वेदस्तप्तलौहशलाकया
 दाहरूपः पश्चात् स्वेदस्तु दाहानन्तरमुपोऽकोपवेशनरूपो-
 ज्ञेयः । सुश्रुते तापशस्त्रोपनाहद्रवभेदेन चतुर्विधस्येदत्त-
 स्थानाह तप्ते रतप्रादिना अङ्गारैरितप्रन्तेन तापस्वेदः । सिक-
 तैव सैकतम् । सुश्रुतेऽप्यक्तं तत्र तापस्वेदोनाम यः पाणि-
 कांस्यकन्दरुपाजवाककावस्त्रैः प्रयुज्यते शयानस्य चाङ्गतापो-
 पञ्जशः स्त्रादिराङ्गारैरिति । लेपेतादिना सुखोष्णैरितप्रन्तेन
 उपनाहस्वेदः । वातहरेर्षराचलांसेर्भद्रदाव्यादिभिश्च वाङ्मि-
 कादिशुक्तैः सुखोष्णैर्लोपात् यः स्वेदत्तः स उपनाहइत्यर्थः ।
 एवमित्यादि स्वेकादिभिरितप्रन्तेन द्रवस्वेदः पयोदुग्धं सुश्रु-
 तेऽपि द्रवस्वेदस्तु वातहरद्रवप्रकाथपूर्णे कोष्णकटाहे द्रोण्यां
 बावगाह्य स्वेदयेत् । एवं पयोमांसरसयूषतैलधान्यान्वहतवसा-
 कृत्वेऽवगाहते सुखोष्णैः कषायैः परिसिञ्चेदिति । तप्तैरितप्रा-
 दिना शिलाद्यैरितप्रन्तेन वाष्पस्वेदः । शिलाद्यैरितप्राद्यशब्दात्

तापोपनाहद्रववास्यापूर्वां स्वेदास्ततोऽन्त्यप्रथमौ कफे स्तः ।
 वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः ॥ ७ ॥
 इति स्वेदाधिकारः ।

अथ वमनाधिकारः ।

त्रिगुणस्त्रिभुजं कफे सम्यक् संयोगे वा कफोत्पन्ने ।
 श्लोषस्य मुत्कृष्टकफं मन्त्रप्रमांसतिलादिभिः ॥
 यथाधिकारं विहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
 कोष्ठं विभज्यभेषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥

कपालेऽक्वालोऽपिण्डादोनां ग्रहणं अस्यैव विशेषणं तीये-
 तरादि । सुश्रुते तु वास्यस्वेदस्तु कपालपाषाणेऽक्वालोऽपि-
 षडानग्निवर्णानङ्गिरासिञ्चेदितराद्युक्तम् । एषां स्वेदानां
 विषयमाह तत इतरादि सप्तमप्रन्तात्तसि । तेषु स्वेदेषु मध्ये
 आद्यन्तस्वेदौ वास्यस्वेदतापस्वेदौ कफे स्तः । द्वितीयद्वत्युप-
 नाहोवायौ तृतीयद्वति द्रवस्वेदः पित्तोपसृष्टे वाते कफे च
 भवति सुश्रुतेऽप्युक्तं तत्र तापोऽस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मणौ
 उपनाहस्वेदोवातघ्नः अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेद इति ।
 ननु पित्तोपसृष्टे कथं स्वेदोवातश्लेष्मणि वाते वेत्यनेनैव विरो-
 धात् उच्यते पित्तशुक्लेऽपि द्रवस्वेदविधानात् वातश्लेष्मणीत्यादि
 वचनं प्रायिकं ज्ञेयमिति ॥ ७ ॥

इति स्वेदाधिकारः ।

इदानीं स्वेदस्वेदानन्तरीयत्वात् पञ्चकर्माणि व्यक्तव्यानि ।
 तत्र यद्यपि पञ्चकर्मेषु बक्षरेव प्राधान्यं यदुक्तं उपक्रमाणां
 सर्वेषां साग्रणीरीति तथापि पञ्चकर्मेषामौत्सर्गिकप्रवृत्तौ

ब्रह्मदत्ताश्विहृद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सोषधिग्रामाभूतमङ्गास्तु पान्तु ते ॥

रसायनमित्रर्षीणां देवानामष्टतं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १ ॥

पूर्वाङ्गे पाययेत् पीतो जानुतुल्यासने स्थितः ।

तन्मना जातहृद्वासप्रसैकच्छर्दयेत्ततः ॥

अङ्गुलीभ्यामनायसनालेन षडुनाथवा ॥ २ ॥

वमनविरेचनपूर्वकैव वस्तिप्रवृत्तिर्भवतीति कृत्वा वमनविरे-
चने एव प्रथममभिधातये तत्रापिवमनपूर्वकत्वात् विरेचनस्य
विरेचनात् प्राक् वमनमाह स्निग्धेत्यादि । सम्यक्स्निग्धस्निग्धं
पुरुषं भैषज्यमात्रां पूर्वाङ्गे पाययेदिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।
वमनस्य विषयमाह कफ इत्यादि कफे केवलकफे कफोत्पन्न
इति कफप्रधाने । श्लोत्रस्यमित्यादि श्वइत्यागामिदिवसे यदि
पुरुषोवस्योवमनार्होभवति तदा तत्पूर्वदिवसे मत्स्रादिभिः
कफ उत्क्लेशनीय इत्यर्थः । उत्क्लिष्टकफाय दीयमानं वमनं न
दुःखमावहति उक्तं हि कफे उच्छर्दयति ह्यदुःखमिति । मात्रा-
मित्यनपायिपरिमाणम् । मधुसैन्धवसंयुतामित्यनेन सर्वस्त्रि-
श्वेव वमनयोगे मधुसैन्धवयोर्देयतां बोधयति । क्रोष्ठं विभज्येति
कोठाद्यपेक्षया मधु सैन्धवश्च श्लोकं बद्ध वा देयमित्यर्थः ।
मन्त्राभिमन्त्रितमित्युक्तमतोमन्त्रमाह ब्रह्मेत्यादि ॥ १ ॥

वमनौषधपानानन्तरीयविधिमाह पीत इत्यादि ।-तन्मना
इति वान्तमना । अङ्गुलीभ्यामित्यत्र परिकीर्तितनखाभ्यां
कण्ठमभिसृग्न्निति शेषः चरकेऽपि सुपरिलिखितनखाभ्यां
कण्ठमभिसृग्न्नित्युक्तः । अनायस इति ऋषुषडुना नालेने-
त्युत्पलनालेन ॥ २ ॥

वमनविधिमभिधाय वमनयोगानाहृण्येत्यादि अत्र

कृष्णेन्द्रयसिन्धुत्ववचाकल्कयुतं पिवेत् ।

यष्टीकषायं सच्चौद्रं तेन साधु वमतप्रलम् ॥ ३ ॥

तण्डुलसलिलनिष्पिष्टं यः पीत्वा वमति पूर्वाङ्गे ।

फलिनीवल्कलमुष्णं हरति गरं सकफपित्तरजम् ॥ ४ ॥

चौद्रलीढं ताम्ररजोवमनं गरदोषमुत् ।

पञ्चकषायः ।

अटर्षं वचा निम्बं पटोलं फलिनीत्वचञ् ।

कृष्णादीनां मिलित्वा कर्षः यष्टिकषायं यष्टिमधुकषायं कषायं च
काप्यद्रव्यस्य कुडवं अपयित्वा जलादुके चतुर्भागावशिष्टन्तु
वमनेष्ववचारयेदिति परिभाषया कार्यः नत्वत्र चतुर्भागा-
वशिष्टः कषायः प्रस्यमात्रो भवति । चरके तु पूर्णं शरावं पिवे-
दित्युक्तमतो विरोधः नैवं चरके तु पूर्णं शरावमिति यदुक्तं
तदेकशरावपानाभिप्रायेण तेनेह प्रस्यमात्रे कषाये शरावमेकं
पीत्वा शेषकषायभागो रक्षणीयोऽयोगे सति पुनः पानार्थ-
मित्यभिप्रायः एतच्च मात्राकथनं मन्दबुद्धेरनध्यवसायस्य
स्यादित्येवं कथं क्रियते इति वस्तुतस्तु कोष्ठाद्यपेक्षयैव मात्रा
कल्पनीयेति सिद्धान्तः । अथैव कोष्ठं विभज्य मात्रामित्युक्तं
सर्वत्रैव वमनयोगे च षोडशं मधुसैन्धवं ज्ञेयम् । न चोष्णे
मधु विरुध्यते इति वाच्यं वमनस्यापक्षस्यैव ऊर्ध्वगमनात् जठ-
राग्निपाके हि विरोधो भवति । दृढवैद्यास्तु अयोगे कदाचित्
सम्भावनाया मधु न प्रक्षिपन्त्येव ॥ ३ ॥

तण्डुलसलिलेत्यादौ ।— पानमपि तण्डुलजलेनैव ।
फलिनी प्रियङ्गुः तद्वल्कलं कर्षमानं मधुसैन्धवेऽपि कर्षमाने
एतच्च दिङ्मात्रं तेन कोष्ठाद्यपेक्षया स्तोत्रं बद्धं वा त्रियते
पानार्थं तण्डुलसलिलमपि शरावमात्रं पूर्णं शरावमित्युक्तः ॥४॥

चौद्रेत्यादौ ।— रसायनाधिकारोक्तताम्रयोगवन्मारित-

क्वाथयित्वा पिवेत्तोयं वान्तिहन्मदनाम्बितम् ॥

क्वाथद्रव्यस्य कुष्ठं अपयित्वा जलादुके ।

चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत् ॥ ५ ॥

निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुकसिन्धुत्वम् ।

मधुयुतमेतदमनं कफपूर्णाशये शस्तम् ॥ ६ ॥

फलजीमूतकेच्चाकुकुटजाः क्षतवेधनः ।

धामार्गवश्च संयोज्याः सर्वथा वमनेष्वमी ॥ ७ ॥

क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्येति सम्यग्-वमितः स इष्टः ।

इत्याखंमुहुँन्द्रियमार्गशुद्धौ तेनोर्लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥८॥

पुटितनैपाल- ताम्र-चूर्णं रक्तिपञ्चकं मधुना संमर्द्दय लेह्यम् ।

अस्य ताम्रयोगस्य वमनकारकत्वं वमनौषधभाषितत्वाद्देवेति

ज्ञेयम् । अटक्षेप्यादावपि पूर्वोक्तपरिभाषयैव ज्ञायः कर-

णीयः । मदनफलन्तु कर्षमात्रं प्रक्षेप्यमित्याहुः पञ्चकषायः ॥५॥

निम्बकषायोपेतमित्यादौ गदः कुष्ठं फलिनीकुष्ठमधुकानां

मिलित्वा कर्षः मदनफलस्य च कर्षः सैन्धवस्य माषकचतुष्टयं

मधुनोऽष्टौ माषका इति प्रक्षेप्यवस्था इत्याहुः ॥ ६ ॥

वमनयोगेषु योगिकद्रव्याण्याह फलमित्यादि फलं मदन-

फलं जीमूतको देवदासी घोषकभेदः इच्छाकुक्षित्ततस्वी क्षत-

वेधनः ज्योत्स्निका धामार्गवः पीतघोषः । एषां जीमूतादौ

नाश्च फलं एते च दोषाद्यपेक्षया कल्कक्षायादिकल्पनया

वमनयोगेषु योज्या इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानीं वमनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह क्रमादित्यादि

क्रमादिति वचनेन यथोक्तक्रमलक्षणेन कफाद्यागमनं सम्यग्-

योगलक्षणमिति बोधयति । यतः कफादूर्ध्वं यदा पित्तं गतं

क्षान्तदा तत्पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः । किन्तु यदैवा-

भाष्ययाधोभागगतं पित्तं वमनमानयति तदैव शुद्धिः । तच्च

दुग्धहिते स्फोटककोउकण्डूहृत्खाविशुद्धिर्गुणगात्रता च ॥८॥
 हृद्योहृद्यर्कानिलकोपनिद्राबलादिहानिर्व्यमितेऽति विद्यात् ।
 ततः सायं प्रभाते वा क्षुडान् पेयादिकं भजेत् ॥ १० ॥
 पेशं विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रिर्द्विरथैकग्रह्य ।
 क्रमेण सेवेत विशुद्धिकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ ११ ॥

पित्तानयनं कफानयनान्तरमेव भवति । इयमेवातप्रन्तिकी
 शुद्धिरथभिचारिणी हृत्पाश्र्वादिना यमनस्य नैसर्गिक-
 शुद्धिमाह । सम्यगवमित-दूट-दूतप्रन्वयः ॥ ८ ॥

दुग्धहित-दूतप्रादिना अर्द्धहोकेनायोगक्षतःमनलक्षण-
 माह । हृत्खाविशुद्धिरितप्रादि हृदयस्य तथा स्थानामिन्द्रि-
 याणां स्रोतसामशुद्धिरितप्रर्थः ॥ ९ ॥

हृद्योहेतप्रादिना अतियोगलक्षणमाह ।— अतिवमित
 दूतप्रन्वयः आदियद्देनैव वर्षस्वरादिग्रहणं बलातिहानिरि-
 तप्रपि पाठः एतदनन्तरं किं पथ्यं देयं न वेति तानाह तत
 दूतप्रादि यस्य सम्यगयोगः क्षुवा च स्यात्तदा सायमन्यथा तु
 प्रातः पेयादिकं भजेदितप्रर्थः । भेलेऽप्युक्तं वमितं लङ्घयेत्
 सम्यक्शुद्धिं लिङ्गान्यलक्षणम् । तानि दृष्ट्वा तु पेयादिकमं
 कुर्यान्न लङ्घयेदिति ॥ १० ॥

तमेव पेयादिकममाह पेयादित्यादि पेयादिलक्षणञ्च
 प्वराधिकार एवोक्तं व्याख्यातञ्च । विलिपयद्दोविलेपीवचनः
 अक्षतयवः स्नेहाद्यसंस्कृतः कृतस्तु स्नेहलवणादिमंस्कृतः
 एवं रसेऽपि कृताक्षतयवस्या उक्तञ्च स्नेहाद्ये— स्नेहलवणं
 सर्वप्रक्षतं कटुकैर्विना । विज्ञेयं लवणं पालकदुग्धैः संस्क्रुतं कृत-
 मिति । अस्नेहलवणमितीपत्स्नेहलवणवत्कृतं अतएवोपकल्प-
 नोये तनुना तनुस्नेहलवणोपपद्येन स्नेहाद्यैः संस्क्रुतम् । संस्कृ-

तमिति वचनाच्च समप्रसाधनं यावता भवति तावदेव लवणा-
दिकं कृते देयमिति बोधयति । अकृतकृतयोर्मध्ये अकृतोलघु-
र्भवति उक्तं हि - अकृताख्योलघुस्तत्र तनुविष्टयते स हीति ।
अकृतं कृतञ्चेति चकारोयमन्वाचयश्चिष्टः तेन कृतस्थानै-
यत्थं बोधयति ततश्चाकृतावेव यूपरसौ लाघवाद्ग्निसन्तुल्यणार्थं
देयौ कृतौ पुनरवस्थाविशेषादिति । अतएवोपकल्पनीये तनुना
तनुल्लेहलवणोपपन्नेत्यनेन औदकलावर्णाकेत्यनेन च अकृ-
तयोरेव यूपरसयोर्दानं साक्षादुक्तं कृतौ पुनरवस्थाविशेषनि-
यंतवान्न साक्षादुक्तौ । तिरित्यन्वकालत्रयं द्विरित्यन्वकालद्वयं
एकश-द्वत्येकान्नकालं एतच्च तिरित्यादि प्रत्येकं पेयादिभिः
सम्बन्धते । तथा तिरित्यादिपक्षत्रयञ्च प्रधानशुद्धिग्रादिशुद्धेषु
त्रिषु यथाक्रमं योज्यं तेन प्रधानशुद्धिशुद्धे पेयादिक्रमं प्रत्येकं
द्विः कर्त्तव्यः तेनान्नकालत्रये पेया, ततः परेणान्नकाल-
त्रये विलेपी, ततः परेणान्नकालत्रये कृताकृतयूपयोरन्यतरेण
सहितमन्नं ततोऽपि परो णान्नकालत्रये कृताकृतयूपयोरन्यतरेण
सहितमन्नं देयमिति । द्वादशभिरन्नकालैर्बभनदिनसायाङ्गात्
प्रवृत्ति समरालेण पेयादिक्रमः समाप्यते । अन्नकालस्तु उत्सर्ग-
सिद्धः सायं प्रातश्चेति अयमेव च क्रम-उपकल्पनीयेऽपि ततः
सायाङ्गे लोहितशालीतण्डुलानामित्यादिना यावत् द्वादशे
चान्नकालद्वयनेनोक्तः । एवं मध्यशुद्धिशुद्धे द्विः पेयादिक्रमः ।
अवरशुद्धिशुद्धे चैकशः पेयादिक्रमोव्याख्येयः । एवञ्च मध्य-
शुद्धिशुद्धेऽष्टान्नकालिकः, अवरशुद्धिशुद्धे तु चतुरन्नकालिकः
क्रमोभवतीति व्याख्यान्तरञ्च अस्मादीयचरकतत्त्व-प्रदीपि-
काया-मनुसन्धेयम् । यद्यपि प्रधानशुद्धिग्रा निःशेषदोषहरणा-
द्बुद्धोर्था पावकी-निरपवाद-एव भवति तथापि तत्र भूरिदोष-
निर्हरणेन तात्कालिकशायञ्चोभाद्ग्निसान्ध्यं महदेव संभव-
ताति तेनात्र पेयादिक्रमश्चिरं क्रियत इति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाच्चत्वार-दृष्टावमने षडष्टौ ।

इत्येव ते द्वित्रिगुणाविरेके प्रस्थस्यथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥१२॥

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादूर्ध्वं कफान्तश्च विरेकमाहः ॥१३॥

द्वितान् सविट्कानपनीयवेगान् मेयं विरेके वमने तु षीतम् ।

वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षये ॥

इदानीं प्रधानशुद्ध्यादिज्ञानार्थं तल्लक्षणमाह जघन्ये-
त्यादि ।— जघन्यमध्यप्रवरे वमने यथाक्रमं चत्वारः षडष्टौ
वेगा-चक्ताः तेन चतुर्भिर्व्यंगैः यच्च वमनं तज्जघन्यं यत्तु षड-
भिक्षाश्च यमं यत्त्वष्टाभिक्षात् प्रवरम् । तथा विरेकेऽपि जघन्ये-
इयवेगाः । मध्ये तु विरेचने द्विगुणादय विंशतिरित्यर्थः ।
प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणादय त्रिंशदित्यर्थः । वेगसंख्या-
भेदेन जत्रयादिभेदेऽप्रभित्राय दोषमानभेदेनापि विरेचनस्य
जघन्यमध्यप्रवरां क्रमेणाह प्रस्थस्येति । जघन्ये विरेके द्विगुणः
प्रस्थः, मध्ये तु त्रिगुणः, प्रवरे च चतुर्गुण इति ॥ १२ ॥

पित्तान्तमित्तादिना वमनविरेचनयोर्दोषप्रवृत्त्यन्तोप-
कृच्छितामातप्रन्तिकीं शुद्धिं तथा वमनस्य तु दोषमानभेदो-
पकृच्छितां मानिकीं शुद्धिमाह ।— पित्तप्रवृत्तिरन्ते यस्य
तत् पित्तान्तं एवं कफान्तमपि ज्ञेयम् । विरेकादूर्ध्वमित्तादिना
वमनस्य दोषप्रमाणोपकृच्छितातप्रन्तिकी शुद्धिरक्ता । जघन्य-
मध्यप्रवरे विरेके प्रस्थस्येत्तादिना यदोषमानमुक्तं तदपेक्ष्य
वमनेऽर्ध्वमित्तादिनाः । तेन वमने जघन्ये प्रस्थ एकः मध्ये तु सार्ध-
प्रस्थः प्रवरे तु द्वौ प्रस्थाविति । एतेन वैगिकी मानिकी
चातप्रन्तिकी चेति शुद्धित्वयमुक्तम् । इत्याहंतेत्तादिना चा-
हिकी शुद्धिः पूर्वमेवोक्ता, तेन चतुर्भिर्धशुद्धिश्चरकेषोक्ता
प्रपञ्चस्य वचनस्य चरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेय-इति ॥१३॥

वमने विरेचने च यथा दोषमानं कार्यं तदाह द्वितानि-

सार्द्धं त्रयोदशपक्षं प्रस्थमाहृत्तर्जनीषिणः ।
 अयोगे सङ्गुनं कार्यं पुनर्व्यापि विशोधनम् ॥
 अतिवान्तं वृताभ्यक्तमत्रगाद्य हिमे जले ।
 उपाचरेत् सिताक्षौद्रमिश्रैर्लेहैश्चिकित्सकः ।
 वमनेतिप्रवृत्ते तु हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ १४ ॥
 न वामयेत्तेभिरिकं न गुंस्त्रिणं न चापि पाण्डुररोगपीडितम् ।
 क्षूलक्षतक्षीणकृशातिवृहानशोर्हिताक्षेपकपीडितांश्च ॥
 रक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छतप्रयोद्धं रधिरे च तीव्रे ।
 दुष्टे च कोष्ठे क्रिमिभिर्भेनुष्यं न वामयेद्दुर्घसि चातिवृद्धं ॥
 एतेऽप्यजीर्णव्यथितायास्याये च विषातुराः ।
 अतुप्रत्नकफाये च ते च स्युर्धुकाब्जुना ॥ १५ ॥
 इति वमनाधिकारः ।

नरादि द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेषां द्वित्वा, द्वित्वानितप्रव्य-
 वस्थितपरिभाषया मूलभागस्य मेयतां दर्शयति । वमने तु
 पीतमिति वमने पीतमौषधं वर्जयित्वा शेषोमेयः पूर्वन्तु विरेके
 प्रस्थ दूतुप्रक्तं अतत्प्रत्स्वरूपमाह वमने चेतप्रादि । क्रमेण
 वमनयोगातिदूगचिकित्सासाह अयोगदूतप्रादि । विशोधनं
 वमनं विरेचनञ्च । लेहैरिति शक्तूनां मन्थैः । अतिवान्तौ च
 विरेचनं प्रतिमार्गहरणरूपत्वात् ॥ १४ ॥

अवास्यानाह न वामयेदितप्रादि ।— अवास्यन्वेनोक्ता-
 नामप्यातप्रयिकव्याधौ वमनमाह एतेऽपीतप्रादि ॥ १५ ॥

इति वमनाधिकारः ।

अथ विरेचनाधिकारः ।

स्निग्धस्निग्धाय वान्ताय दातव्यन्तु विरेचनम् ।

अन्यथा योजितं ह्येतद्दृग्दृशी गदकृन्मतम् ॥ १ ॥

पित्तेन बहुकोष्ठः स्यात् क्रूरोवातकफान्धयात् ।

मथमः समदोषत्वाद्व्योज्या मात्रानुरूपतः ॥ २ ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिदृशूर्णावचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशिकम् ॥ ३ ॥

वमनानन्तरं विरेचनस्य विधानाद्दमनमभिधाय विरेचन-
माह स्निग्धेत्यादि ।— स्निग्धस्निग्धायैति वमनानन्तरमपि
स्निग्धस्निग्धाय तदुक्तं — कर्षणां वमनादीनामन्तरे त्वन्तरे
पुनः । ह्येद्वेदौ प्रयुञ्जीत संशोधनमनन्तरमिति । अन्यथेति
वमनं विना । सुश्रुतेऽप्युक्तं — अवान्तस्य हि सामाग्नी रिक्त-
स्यापि सतोऽधः सन्धं ह्येषाग्रहणीं ह्येदेयेदिति । अथच
विरेचनयोगः पूर्वाङ्गमतिक्रम्यैव देयः । उक्तं हि वाभटे —
ह्ये प्रकाले गते चावाः कोष्ठं सम्यग्विरेचयेदिति ॥ १ ॥

मात्राविध्यं कोष्ठकममाह पित्तेनेत्यादि ।— मात्रा
व्योज्यानुरूपतइति चदौ चदौ क्रूरे तीक्ष्णा मध्यमे मध्यमा
इत्यर्थः ॥ २ ॥

शर्करेत्यादि ।— सुश्रुतस्य । त्रिदृश्व श्रेष्ठत्वादरुणमूला
ग्राह्या एवमन्यत्रापि यदाह सुश्रुतः — अरुणाभं त्रिदृश्वूलं
श्रेष्ठमाह्विरेचन इति । इति । अत्र शर्करा त्रिदृश्वूर्णसमा
त्रिदृश्वूर्णमपि कोष्ठाद्यपेक्षया ग्राह्यं लेहत्वमात्रकारकं क्षौ-
द्रम् । त्वक्पत्रमरिचांशिकमिति तदूर्णापेक्षया त्वक्पत्रादि
मिलित्वा पादिकमित्यर्थः । त्वक्पत्रसुरभीकृतमिति पाठान्तरे

त्रिवृच्चूर्णं सितायुक्तं पिवेच्छेष्टं विरेचनम् ।

क्षित्वा द्विवेद्यं परिलिप्य कक्षैस्त्रिभण्डिजातेः विरेचयः रज्ज्वा ॥

पक्वन्तु सम्यक् पुटपाकयुक्ताग्नाग्नादेत्तु तं पिप्पलीनागदी सुधीतम् ॥ ४ ॥

पिप्पलीनागरक्षारं श्यामा त्रिवृतया सह ।

नेत्रयेन्मधुना सार्द्धं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ ५ ॥

हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृतम् ।

मरिचानि च तत् सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६ ॥

त्रिवृच्छाणतयसमा त्रिफला तत्समानि च ।

क्षारशष्पाविडङ्गानितस्रूर्णं मधुसर्पिषा ॥

यावता सौरभ्यं स्यान्नावदेव त्वक्पत्रं देयमिति । त्रिवृच्चूर्णं

८ शर्करा मा ८ गुडत्वक्तेजपत्रमरिचं प्रर ७ ॥ ३ ॥

त्रिवृदित्यादि चरकस्य पूञ्जवदेवात्तापि त्रिवृत्प्रमाणं
श्रेयम् । क्षित्वेत्यादि ।— चरकस्य त्रिभण्डी त्रिवृत्ताभेदः

पुटपाकयुक्तेऽपि काश्मथीदिपत्राच्छादन-कुशवेदनकदावले-
पननिर्धूमाङ्गारलोषणादिना ॥ ४ ॥

पिप्पलीत्यादि ।— क्षारोयवक्षारः श्यामेति श्याममूला
त्रिवृतम् । त्रिवृदित्येषामूला । अत्र पिप्पलीनागरयोः कटु-

त्वमात्रकारिका मात्वा तेन पिप्पलीचूर्णं माषा २ शुण्ठीचूर्णं
माषा २ क्षारादित्यस्य प्रत्येकं माषकचतुष्टयं ततोमिलित्वा

कर्षोलेद्यः एवमन्यत्राप्युक्तमित्याहुः ॥ ५ ॥

हरीतकीत्यादि ।— एषां चूर्णं गोमूत्रेण पेयमित्यर्थः ।

हरीतकी मा ४ विडङ्गादित्यस्य प्रमा २ त्रिवृतं मा ५ मरिच
मा १ एतं मिलित्वा कर्षमात्रं गोमूत्रपलेनालोष्य पेयमि-

त्यर्थः ॥ ६ ॥

त्रिवृच्छाणतयेत्यादि ।— त्रिवृत्ताचूर्णं मा १२ त्रिफला-
चूर्णं प्रमा ४ यवक्षारादीनाञ्च प्रमा ५ मिलित्वाचूर्णात् कर्ष-

लिङ्गाद्गुडेन गुडिकां कृत्वा वायुपयोजयेत् ।
कफघातघातान् गुल्मान् शीहोदरभगन्दरान् ॥
इत्यन्यानपि चाप्ये तन्निरपाय विरेचनम् ।

अभयाद्योमोदकः ।

अभयापिप्यलीमूलं मरिचं नागरं तथा ।
त्वक्पत्रपिप्यलीमुखविडङ्गामलकानि च ॥
कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्वयन्तथा ।
षट्कर्षाश्च सितायास्तु द्विपलं त्रिष्टतो भवेत् ॥
सर्वं सुवूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम् ।
खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतशानुपिवेज्जलम् ॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
पाण्डुरोगं विघ्नं कासं जङ्घापार्श्वरजान्तथा ॥
पृष्ठात्तिम्ब्रतलच्छश्च दुर्नामभगन्दरम् ।
अश्वरीमेहकुष्ठश्च दाहशोथोदराणि च ॥
यस्मात्पाणं चक्षुप्रोरोगं क्रमं वैद्येन जानता ।
योजितोऽयं निहन्त्याशु अभयाद्यो हि मोदकः ॥
एरण्डतैलं त्रिफलाक्वायेन द्विगुणेन च ।
युक्तं पीत्वा पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥ ७ ॥
खोतोविशुद्धीन्द्रियसं प्रसादौ लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ।
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ॥ ८ ॥

मेकं ग्रहीत्वा घृतमधुभ्यां लेह्यं गुडिकापक्षे तु पुराणगुड तो ८
एतच्चिह्नादिचूर्णेन समं विमर्दय कर्षमाना गुडिका कार्वा
तप्तोदकमनुपेयम् । अभयेत्यादि योगद्वयं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

विरेकस्ययोग्यलक्षणमाह खोतोविशुद्धीत्यादि । अर-
कस्य उर्जोऽग्निरिति बलवानग्निरित्यर्थः । अनामयत्वमिति

स्यात् षोष्णापित्तानिलसंप्रकोपः सादस्ताग्नेर्गृहता प्रतिष्ठा ।
 तन्द्रा तथा छर्द्दि ररोचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्बिरिक्ते ॥२॥
 कफाश्चपित्तक्षयजानिलोत्थाः सुप्तप्रङ्गमर्हन्मवेपनाद्याः ।
 निद्राबलाभावतमः प्रवेशाः सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति ॥
 मन्दाग्निमन्दी गमसद्विरिक्तं न पाययेत्तद्विवसे यवाग्नम् ।
 पित्तथये तद्विवसे तु सायं पेशाक्रमो वान्तवद्विष्यते तु ॥१०॥
 यथाग्नुरग्निक्षृण्णगोमयाद्यैः सन्ध्यामाशो भवति क्रमेण ।
 महान् स्थिरः सर्वसहस्यैव शुद्धस्य पेशादिभरन्तराग्निः ॥
 कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।
 क्षिग्धोष्णक्षत्रण्येर्ष्यायोरप्रवृत्ते च पाययेत् ॥
 उष्णाम्बु खेदयेच्चास्य पायितापेन चोदरम् ॥ ११ ॥

विरेचनजेतश्चदोषजनितविकारव्यपगमः । क्रमेण विट्पित्ता-
 दीनां प्राप्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रापि यथोक्तक्रमलक्षण्येन
 विट्पित्तादिप्रवर्त्तनेन सम्यगविरिक्तलक्षणं भवतीति पूर्व्ववदेव
 ज्ञेयम् । अत्रापि पूर्वाह्नेन विरेकस्य कौडिकी शुद्धिः द्वितीया-
 ह्नेन पुनरात्यन्तिकी शुद्धिरिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

स्यादित्यादिना पद्येनायोगक्षतलक्षणमाह न च वाता-
 नुलोम्यमित्यादि वातविवञ्चइत्यर्थः । गुरुतेति कोष्ठस्य
 गात्रस्य च ॥ ९ ॥

कफेयादिना विरेचनातियोगलक्षणमाह ।— क्षयशब्दः
 कफादिभिः प्रत्येकं संश्लथते अभयशब्दोऽपि निद्राबलाभ्या-
 मिति । अतिविरेचित-इत्यन्वयः । अत्रैव यद्यग्निमान्यादिष्वं
 स्यात् तदा तस्मिन् दिवसे लङ्घनमन्यथा तु सायं यवाग्नूर्हेये-
 त्याह मन्दाग्निमित्यादि सुश्रुतस्य विपर्यय इत्यग्निमान्या-
 भावे पेशाक्रम — इति पेशां विलेपीमकृतमित्यादिनोक्तः ॥१०॥

उक्तपेशाक्रमस्य कलमाह यथेत्यादि । इदानीं दोषभेदा-

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भ्रूक्कान्येदुः पुनः पिबेत् ।
 अदृढक्षेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्वं दशाहृतः ॥
 भ्रूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्ते दैर्घ्यविरेचनम् ।
 यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ १२ ॥
 दुर्बलः शोबितः पूर्वमल्पदोषः कृशोनरः ।
 अपरिज्ञातकोष्ठस्तु पिबेन्मृदल्पमौषधम् ॥
 रुक्षवह्निलक्ष्मणकोष्ठव्यायामसेविनाम् ।
 दोष्माग्नीनाञ्च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्णयति ॥
 तेभ्योवस्तिं पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ १३ ॥

द्विरेकमाह कषायेतग्रादि वाभटस्य वायोरिति छेदः । अप्रष्टरे
 तु पुरीषादौ उष्णाब्जु पाययेदिति योज्यम् ॥ ११ ॥

अतन्ताल्पप्रष्टत्ते दोषे अपरस्निग्धहनि विरेकमाह
 उत्थान इतग्रादि ।— उत्थानं मलप्रवर्तनं पुनः पिबेदिति तत्र
 विरेचनमिति शेषः । यदि पुनरसम्यक् स्निग्धकोष्ठोभवति
 पुमान् तदा दशाहादूर्ध्वं विरेचनं पिबेदित्याह अदृढक्षेहकोष्ठ-
 इत्यादि । अदृढक्षेहकोष्ठ इति असम्यक्स्निग्धकोष्ठ-इत्यर्थः ।
 स्मरन् पूर्वमनुक्रममिति येन मात्राभियोगेन पूर्वमयोगोऽभूत्
 तत् स्मृत्वा परिहर्तव्यः ॥ १२ ॥

दुर्बलादिषु यादृशरेचनं प्रयोक्तव्यं तदाह दुर्बल-
 इत्यादि ।— दुर्बलान्तःशक्तिहीनः कृशः क्षीणमांसः । अदृढिति
 अदृढीत्यर्थम् । अत्यन्तवातविष्टकोष्ठादौ यथा विरेचनं कार्यं
 तदाह रुक्षे इत्यादि ।— रुक्षादयः कोष्ठेन सार्धं सम्बध्यते ।
 अपरिच्यैवेति विरेकमकृत्वा । वस्तिर्निरुहइति केचित् । अन्ये
 तु निरुहापेक्षया स्नेहवस्तेर्वीतप्रथमकल्मेनानुवासनमत्र वस्ति-
 शब्दार्थ इत्याहुः । अन्ये ह्यभयमपीत्याहुः ॥ १३ ॥

अस्निग्धे रेचनं स्निग्धं रुचं स्निग्धे ऽतिशस्यते ।

विरुष्यस्नेहसाम्प्रन्तु भूयः स्निग्धं विरेचयेत् ॥ १४ ॥

पद्मकोशीरनागाह्वचन्दनानि प्रयोजयेत् ।

अतियोगे विरेकस्य पानालेपनसेचनैः ॥

सौवीरपिटाम्बवल्कलाभिलेपोऽतिसारहा ॥ १५ ॥

अविरेच्यावालहृद्द्वान्तभीतनवज्वराः ।

अल्पाग्नप्रधोगपित्ताच्चक्षतपायुतिसारिणः ॥

दूदानो वदस्निग्धं प्रयोज्यं तदाह अस्निग्धेत्यादि ।-अस्निग्ध-
दूतीषत्स्निग्धे रुचं स्निग्धेति शस्यत-दूत्यतिस्निग्धे रुचं
रेचनं शस्यत-दूत्यर्थः ॥ १४ ॥

दूदानो रेचनातियोगचिकित्सायाह पद्मकेत्यादि । ननु
अयोगातियोगवत् विरेकमित्यायोगचिकित्सा कुतो नोक्ता सत्यं
दोषाणां हि प्रवृत्तौ चतुर्विधैव गतिर्भवति सम्यक्प्रवृत्तिरति-
प्रवृत्तिरप्रवृत्तिरल्पप्रवृत्तिश्चेति । अत्राल्पप्रवृत्त्यप्रवृत्तिश्चेति
त्वयोगग्रहीत-एव वा प्रतिलोभ्येन प्रवृत्तिर्मित्यायोगत्वेन
वाच्या साग्निभषेक्षितस्य दोषस्याऽप्रवृत्तित्वाद्दयोगान्तर्भूतैव
अतएवोक्तं चरके —अयोगप्रतिलोभ्येन न चाल्पं वा प्रवर्त्त-
नमिति । अतोवमनविरेचने मिथ्यायोगं नेच्छन्तीति कृत्वा
मिथ्यायोगचिकित्स्वित्येत्यनुपादानं बोध्यम् ॥ १५ ॥

निषिद्धविरेकानाह अविरेच्या इति । -- आस्थापितो-
निरुद्धः अयञ्च निरुहान्तरं विरेकनिषेध औत्सर्गिकः । तेन
तेभ्योवस्तिं पुरा दद्यादित्यादि विशेषविधिना तदपवादोप्रयुज्यत-
एव किञ्चा निरुहान्तरं हि विरेकनिषेधः सप्ताहाभ्यन्तर-एव
ज्ञेयः । सप्ताहादूर्द्ध्वं विरेकोविहित-एवेति विधिनिषेधयोः
कालभेदेन न विरोधः उक्तं हि चरके-नवोविरिक्तस्तु निरु-
द्धदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्धवश्चम् । शुद्धे निरुद्धे च विरे-

सशल्या-स्थापित-कूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ।

गर्भिणी नवसूता च दृष्टान्तोऽजीर्णवानपि ॥ १६ ॥

इति विरेचनाधिकारः ।

अथानुवासनाधिकारः ।

वातोत्खनेषु दोषेषु वाते वा वक्षिरिष्यते ।

बधो चतात् पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥ १ ॥

चनञ्चेति वदन्ति । अन्ये त्वेतद्विराधभियेव तेभ्योवक्षिं मुरा
दद्यादित्यत्र वक्षिशब्दस्यानुवासनार्थमाहुरिति प्रागेवोक्तम् ॥ १ ॥

इति विरेचनाधिकाः ।

विरेचनात् सप्तरात्रगते जातवलाय वैश्रुताहाराय
सायाङ्के सम्यग्देयोऽनुवासनद्वत्त्वेनानुवासनस्य विवेचनी-
यानन्तरीयत्वमुक्तं अतोविरेचनाधिकारमनु स्नेहवक्षिविचारः
प्रसूयते अनुवसन्वपि न दूष्यति अनुदिवसं वा दीयते इत्यनु-
वासननिवृत्तिः सुश्रुतोक्ता ज्ञेया । अत्र सामान्यतोवक्षिवि-
षयमाह वातेतत्रादि वाभटस्य यद्यपि सुश्रुते — वक्षिर्वाते
च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यतद्वत्प्रनेन पित्तकफरक्ता-
नामपि वक्षिविषयत्वमुक्तं तथापि वक्षिर्वातहरणमिति वच-
नात् प्राधान्येन वायोरेव वक्षिविषयत्वं पित्तकफयोस्तु वात-
स्थानगतयोस्तथा स्वस्थानस्थितयोर्वातानुबन्धयोर्वा वक्षिविष-
यता । यदाह चरकः—पित्तब्दा कफपित्तब्दा पित्ताशयगतं
हरेत् । च्छंसं विन्मलान् वक्षिः पक्वाशयगतान् जयेदिति ।
तथा एकोपकर्षतत्रनिबलं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं
तृतीयः । रक्तमपि दुष्टं रक्तप्रसादनद्रव्यैर्हृत्तवक्षिः प्रसादयति
दोषहरणेनानुलोमयति । अत्र निरुद्धाङ्गस्यानुवासनस्य

न चाभुक्तवते स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।

सूक्ष्मत्वाच्चून्यकोष्ठस्य क्षिप्रसूर्जमथोत्पतेत् ॥

षट्पत्नी च भवेत् श्रेष्ठा मध्यमा त्रिपत्नी भवेत् ।

कनीयसी सार्द्धपत्नी त्रिधा मातानुवासने ॥

विधानं तदाह यथेतरादि उचितादभ्यस्तात् पादहीनं चतु-
र्भागहीनम् । वस्त्रिर्हि द्विविधा अनुवासननिरूहभेदात् । स्नेह-
वस्त्रिरनुवासनं कषायवस्त्रिर्निरूहः । तत्र निरूहाङ्गस्यानुवा-
सनस्य विधानम् ॥ १ ॥

अभुक्तवतेऽनुवासनवस्त्रिर्न देयदूतग्राह न चेतग्रादि
स्नेह-इति स्नेहवस्त्रिः अत्रैवोपपत्तिमाह सूक्ष्मत्वादितग्रादि ।
विदग्धघ्रात्रे तु वस्त्रिर्न देयः उक्तं हि — सदानुवासयेच्चापि
भोजनित्वार्द्रपाणिनम् । प्वरं विदग्धमुक्तस्य कुर्यात् स्नेह-
प्रयोजित इति । उक्तममध्यमाधमनरापेक्षया त्रिविधानुवास-
सनमात्रामाह षट्पत्नीतग्रादि अर्धपत्नेति सार्द्धपत्नमेक-
मित्यर्थः । एतच्च षट्पत्नादिमात्राविधानं क्रमेणैव विधेयम् ।
न त्वेकदिन-एवेतग्राह प्रागितग्रादि ।— आद्ये षट्पत्नस्नेहे
गुरुमात्रारूपे प्रथमं पक्वस्नेहस्य द्विपत्नं ततोदिनैकं विश्राम्य
पत्नार्द्धेन दृष्टिः एवं क्रमेण नवभिः स्नेहदानदिनैः षट्पत्नानि
व्युः । अन्तरालदिवसाद्याष्टागतोमिलित्वा सप्तदशयासरा
भवन्ति । द्वितीये मध्यमे त्रिपत्नइति यावत् । तत्पत्नमादौ
देयं तत-एकैकदिनं विश्राम्य अक्षेण कर्षेण दृष्टिः । अत्रापि
नवभिः स्नेहपानदियसैः पत्नत्रयं पूयं तृतीये कनीयसि सार्द्ध-
पत्ने आदौ कर्षद्वयं तथैव एकैकदिनं विश्राम्य वसुपरिमितै-
रितग्राभिन्नापकैर्वृष्टिः कार्या । अत्रापि तावद्भिवेव स्नेहदान-
दिवसैः सार्द्धपत्नमानं पूयंते । इयमेव कनीयसी मात्रा निर-
पाया सर्वलौकिकी सर्वकालिकी दृष्टव्यवहारसिद्धा च उक्तं

प्राग्देयमाद्यो द्विपक्षं पक्षाद्द्विर्द्विर्तीये पक्षमद्यट्टिः ।
 कर्षद्वयं वा वसुमाषट्टिर्वैस्तौ तृतीये क्षम-एष सक्तः ॥
 स तु सैन्धवचूर्येन यताह्वेन च संयुतः ।
 भवेत् सुखोष्णञ्च तथा निरेति सहसा सुखम् ॥
 विरिक्तानुवासाद्यञ्चेत् समरात्वात् परं तदा ॥ २ ॥
 सुवर्षरूप्यत्रपुताम्वरीतिकांस्यायसास्थिरुमवेनुदन्तैः ।
 नक्षत्रिषाणैश्चैषिभिश्च तैस्तैः कार्ष्याणि नेत्राणि सुकर्षिकानि ॥३

हि चरके — घर्षेऽयायामभाराध्ययानस्त्रीकर्षितेषु च । दुर्बले
 वातभग्ने च मात्रावस्तिः सदा हितः । क्लासायाः स्नेहमा-
 त्रायामात्रावस्ति समो भवेत् । क्लासायाः स्नेहमात्राययो-
 जितोऽस्तिमात्रावस्तिरित्यर्थः । एतानि स्नेहदानदिनानि
 नवेतुप्रत्यर्गः । तेन नवदिनादर्वागपि यदि स्नेहलक्षणं भवति
 दिनत्रयेण चतुष्टयेन वा तदा तावतेवानुवासनं समाप्यते
 अनुवासनानन्तरञ्च न दीयते । न च स्नेहः केवलो देयः तदा
 केनाप्युपहित-इत्याह सत्वित्यादि सुश्रुतस्य चूर्यमानस्य हन्देन
 लिखितं यथा-चूर्णमाषः पले स्नेहे सिन्धुजम्बयताह्वयोरिति ।
 चक्रस्तु भानुमत्यां सैन्धवयताह्वयोः प्रत्येकमहुस्त्रीत्रयाग्रसंदंश-
 ग्राह्यं मानमित्याह । सहसेति यद्यपि स्नेहस्य शीघ्रागमनं
 दोषायैव यदुक्तं योज्यः शीघ्रनिवृत्तेऽन्यः स्नेहस्तिष्ठन् कार्य-
 कृदिति तथापि वक्ष्यमाणस्नेहनिर्गमनकालाधिक कालनिरा-
 सार्थं सहसेत्युक्तम् । तेन सहसेत्यस्य यामत्रयान्तरमेवेत्यर्थः ।
 विरेचनानन्तरं कियद्भिरहोभिरनुवास्य-इत्याह विरिक्त-
 इत्यादि ॥ २ ॥

इदानीं वक्षिणखिका यैर्द्रव्यैर्विषेया तान्याह सुवर्षेत्यादि
 चरकस्य । तपु सीसकः रीतिः पिप्पलं अस्थि हस्तादीनां

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।
 स्युर्मुन्नकर्कन्धुसतीनवाह्निच्छिद्राणि वक्ष्यां पिहितानि चापि ॥
 यथा वयोऽङ्गुलकनिष्ठकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिष्ठाहवन्ति ।
 ऋजूनि गोपुच्छंसमाकृतीनि चक्षुणानि च स्युर्गुडिकासुखानि ॥

दन्तश्च हस्तिनः विषाद्यैर्महिषादिशृङ्गैः मणिभिर्गोमेदकादिभिः
 सुकर्णिकानीत्यत्र त्रिकर्णिकानीति केचित् पठन्ति त्रिकर्णिक-
 त्वज्ञाप्रे वक्ष्यति । एवं नलिकावस्तिगतस्त्रेहकषायादि द्रव्य-
 नेहत्वाच्चेतमिति संज्ञा ॥ ३ ॥

इदानीं तत्रैवप्रमाणं वयोभेदाङ्गुलमाह षड्वित्यादि षड्-
 वर्षबालस्य स्वाङ्गुलेन षड्ङ्गुलं नेत्रं कार्यं एवं विंशतिवर्षस्य
 द्वादशाङ्गुलं तथा द्वादशवर्षस्याष्टाङ्गुलमिति यथासंख्यमन्वयः ।
 मनु एकवर्षादारभ्य पञ्चवर्षान्तं तथा षड्वर्षादूर्ध्वमेकादशवर्षं
 तथा द्वादशवर्षादूर्ध्वं विंशतिवर्षं ततोऽपि सप्ततिं यावत् किय-
 न्मानं नेत्रं कार्यं अत्राह एकवर्षात् प्रभृति षड्वर्षं यावत्
 षड्ङ्गुलमेव नेत्रं तथा सप्तवर्षादूर्ध्वं जनविंशतिवर्षप्रभृति
 अष्टाङ्गुलं नेत्रं एवं विंशतिवर्षादूर्ध्वं द्वादशाङ्गुलमेव नेत्रं
 कार्यं सप्ततिवर्षं यावदिति अत्रञ्चार्थः व्युत्क्रमाभिधानसा-
 मर्थ्यादेव लभ्यते । यतः षट्संख्यां निवेश्याष्टसंख्यां निवेश्यो
 युज्यते ततो द्वादशसंख्येति अतोव्युत्क्रमाभिधानवलादेव तदा-
 स्योपलम्भ-इति । अस्मादेव व्युत्क्रमाभिधानात् षड्वर्षादूर्ध्व-
 मेकादशवर्षं यावत् तथा द्वादशवर्षादूर्ध्वं विंशतिवर्षं यावत्
 नेत्रप्रमाणं विकल्पोऽस्त्रेप्येति, निदर्शयति तेन सप्तवर्षादौ प्रति-
 वषेभेवाङ्गुलतृतीयभागश्च द्वादशवर्षादष्टाङ्गुलं भवति तदा
 द्वादशवर्षादूर्ध्वमपि प्रतिवर्षमर्द्धाङ्गुलश्च द्वादशवर्षं द्वाद-
 शाङ्गुलं भवतीति ज्ञेयं वाभटेप्युक्तं—वीक्ष्य वर्षान्तरे तु वयो-
 वल्लयरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेदिति वर्षान्तरेष्विति षड्द्वाद-

स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिवन्धने द्वे ।
चारद्वयोमाहिषहारिणौ वा स्याच्छौकरोवक्षिरजस्य वापि ॥
हृदयगुर्नष्टशिरोविगन्धः कषायरक्तः सुच्छदुः सुशुद्धः ।

वृणां वयोवीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुवहसूतः ॥ ४ ॥

शादिवर्षान्तरालस्थितेषु सप्तमाष्टमादिवर्षेष्वित्यर्थः सुश्रुते तु
साम्बत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षडष्टदशाङ्गुलं नेत्रमानमुक्तं पञ्च-
विंशतिवर्षादूर्ध्वं द्वादशाङ्गुलमित्यनेन तथा वाभटेऽपि-
ऊनेऽर्धे पञ्चपूर्णेऽस्मिन् आसप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् सप्तमे सप्त
तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नवेत्यनेन च यो नेत्रमाणभेद उक्तः
सोऽप्यदूरान्तरत्वान्निरोधमावहतीति । एषाञ्च नेत्राग्ररन्ध्रं
कीदृशं कार्यं मित्याह स्युर्मन्त्रेत्यादि षड्द्वादशाङ्गुलानि यथा-
संख्यं मुक्तकर्कन्धुसतो नवाह्निच्छिद्राणि कार्याणि स्युः । कर्कन्धु-
शब्देनेहतदक्षिणं मृच्छते उक्तं हि सुश्रुते कोलास्थिमात्रच्छिद्र-
मिति कर्कन्धुश्च मृगालकोलिः । उच्यते ह्यदरास्थिग्रहणे तु कनि-
ष्ठाप्रमाणाग्रे तद्वहनं नार्हति । अन्ये तु एवं विरोधं पश्यन्तो-
वदरास्थिमज्जानमिह कर्कन्धुशब्देनेह ग्राहयन्ति । सतीनोऽ-
र्त्तुलकलायः । वर्त्या पिहितानीति द्रव्यान्तरप्रवेशवस्तिद्रव्य-
निर्गमननिरासार्थं वस्त्रादीनां वर्त्या पिहितमुखानि
कार्याणि । यथावय इति यस्मिन् वयसि यन्नेत्रं विहितं यद्वयः-
स्थस्यैव वृद्धाङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां यथासंख्यं मूले चाग्रे तुल्यपरि-
परिमाणार्हं नेत्रं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अङ्गुष्ठं वृद्धाङ्गुष्ठं ऋजू-
नीत्यादिना नेत्राकृतिमाह गोपुच्छाकृतित्वञ्चैषां मूलस्थौल्या-
दग्रे तनुत्वादिति ह्यक्ष्यानीत्यकर्कशानि गुडिकामुखानीति
गुडिकाकारवर्त्तुलं मुखं येषां तेन वर्त्तुलमुखतया अतीक्ष्ण-
मुखानि । सुकर्णिकानीति पूर्वमुक्तं अतः कर्णिकाथवस्थामाह
स्यादित्यादि नेत्रस्याग्रप्रदेशे यश्चतुर्थोभागस्तत्र एका कर्णिका

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चोवत्सरे परम् ।

प्रकुञ्चद्विः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥

प्रसृतं वर्द्धयेदूर्द्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ ५ ॥

कर्त्तव्या नेत्रस्यातिप्रवेशनिरासार्थमिति भावः । स्रग्नाश्रिते वस्त्रिनि बन्धने द्वे इति नेत्रस्य स्रले तु चर्मपुटकवन्धनार्थं कर्णिकाद्वयं कार्थ्यमित्यर्थः । वस्त्रार्थं येषां स्रत्पुटकं प्राञ्चं तदाह जारङ्गव इत्यादि जारङ्गव इति दृष्टगोभवविरिति । यस्त्रिरिति स्रत्पुटकं कोषावरकचर्मोति कैचित् । नष्टशिर इति समुच्चुतशिरासन्ततिः कषायरक्त इति ऋक्णादिकषाय-द्रव्यभावनया रञ्जितः अतएव विगन्धः विगतपूतिगन्धः । वयो-वीक्ष्य यथानुरूपमिति वयोभेदेन वत्सरादिरूपेण यथोक्तेन यथावस्त्रिर्थास्यानुरूपस्तत्प्रमाणोभवति स तस्य नेत्रे बन्धनीयः सुवहस्रत्वं इति सहृदवन्धसूत्र इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यद्यपि षट्पत्नी तु भवेज्ज्येष्ठेत्यादिनानुभासनमात्रा स्रत्तैव तथाप्यनुवक्तव्यविशेषार्थं पुनरप्यनुवासनमात्रा वक्तव्या सा च निरूहमात्रातिदेशेन वाच्या अतोऽनुवासनाधिकार एव प्रथमं निरूहमात्रामाह निरूहमात्रेत्यादि वाभटस्य प्रथमे वत्सरे निरूहमात्रा प्रकुञ्चः पलमित्यर्थः । परमिति दत्तरात् पर-मिति, प्रतप्रब्दं प्रकुञ्चेन पलेन द्विः कार्थ्येति यावत् । षट्-प्रसृता द्वादशपञ्चानि भवन्तीत्यर्थः । प्रसृत्यन्तु पलहवमिति हतेन प्रत्यब्दं प्रकुञ्चद्वया द्वादशभिर्वर्षैः षट्प्रसृताभरन्ती-त्यर्थः द्वादशेतिच्छेदः । तत इति द्वादशवर्षादूर्द्ध्वं प्रतप्रब्दमेकैकं प्रसृतं कृत्वा वर्द्धयेत् यावद्द्वादशप्रसृता भवन्ती एतेन द्वादश-वर्षानन्तरं त्रयोदशवर्षमारभ्य अष्टादशवर्षपर्यन्तं प्रतिवर्षमे-कैकं प्रसृतं द्वादशप्रसृतपूरयं भवति । अष्टादशस्रोतःपटा-

यथायथं निरूहस्य पादोमात्रानुवासने ।
 कृतचक्रमणं मुक्तविरूमूत्रं शयने सुखे ॥
 नातुप्रच्छिन्नेन चोच्छीर्षं संविष्टं वामपाश्वरतः ।
 सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् ॥
 बहिः सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ।
 तथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धसुखं गुदे ॥

दशवर्षदेशीयस्य पुंसः सप्ततेरिति सप्ततिवर्षं यावत् दूदं द्वादश-
 प्रसृतस्वरूपमेष मानं श्लेष्मिन्प्रथमः । दशैवप्रसृताः परमिति
 प्रतारदं प्रसृतदृष्ट्या अष्टादशस्य अष्टादशवर्षस्य द्वादशप्रसृता
 भवन्ति अतः सप्ततिवर्षपर्यन्तं द्वादशप्रसृता एव परं सप्ततिव-
 र्षाद्दूदं दशप्रसृता एवेतप्रथमः । इतराणां पुनरर्द्धमात्रिकेषु व्यव-
 हारः तेन महत्तपि पुंसि षट्प्रसृता एव दीयन्ते दृष्टव्यैरिति
 ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

इदानीमुक्तनिरूहमात्रादेशेन प्रकृतानुवासनामात्रामाह
 यथायथमिति आदि ।- यस्मिन् वयसि पञ्चनिरूहमानमुक्तं तस्मिन्
 वयसि अनुवासनमानं यस्मिन् रूहाच्चतुर्थीशमित्यर्थः । एतेन
 प्रथमवर्षीयस्य बालस्य उत्कृष्टं निरूहमानं पलमुक्तं तस्य
 चतुर्थीशोऽर्धानुवासनार्थमित्यर्थः । एवं द्वित्रिवार्धिकवात्सादौ
 द्वित्रिवार्धिकं बोध्यम् । ननु षट्पत्नी तु भवेज्जैष्ठे आदिना पूर्वं
 त्रिविधानुवासनमात्रोक्ता अत्र पुनरभ्यथैवेति विरोधः उच्यते
 अष्टादशवर्षं यावत् द्वादश प्रसृतो निरूह उक्तः तस्य पतुर्थी-
 ऽंशः षट्पत्न एव तथा द्वादशवर्षं प्रति षट् प्रसृता उक्ता एषां
 चतुर्थीभागस्त्रिपत्न एव तथा षड्वर्षस्य षट्पत्नमितास्य पादः
 सार्द्धपलमिति अत्रान्तरे एकद्वित्रिवर्षादौ चतुर्दशवर्षादौ च
 ये मान भेदाः सन्ति तेषाञ्चोक्तमानानुसारेणोहः कार्यइत्येक-

उच्छ्वासस्य वक्षोर्वेदनं बहुधा हस्तमकम्पयन् ।
 पृष्ठवंशं प्रति ततोनातिद्रुतबिलम्बितम् ॥
 नातिवेगं नवा मन्दं सक्रदेव प्रपीडयेत् ।
 सावशेषं प्रकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ ६ ॥
 निरूहदानेऽपि विधिरयमेव समीरितः ।
 ततः प्रणहिते स्नेहे उत्तानोवाक्शतं भवेत् ॥

वाय्वतया न पूर्वोपरवचनविरोधः । किञ्च घटपञ्जीत्यादि
 बाध्यमुत्तममध्यमाधमवसानलशरीरभेदभिन्नसुखर्गसिद्धं त्रिविधं
 मानमाश्रित्योक्तं तेन तत्रैकवर्षादिवयोभेदभिन्नमानाभिधा-
 नान्मन्यूनता दोष इति ज्ञेयः । इदानीं किन्भूतस्य तदनुवासनं
 देयं इत्याह कृतेत्यादि वाभटस्य शयनइति शब्दायाम् । वाम-
 पार्श्वतइति वामपार्श्वेन सम्बिष्टं सुप्तं वामपार्श्वं शयनप्रयोज-
 नञ्च चरकेणोक्तं यथा वामाश्रयौग्निग्रहणी गुदश्च तत्पार्श्व-
 संस्थस्य सुखोपकृत्विः । ज्ञीयन्त-एवं वक्ष्यन्त तस्मात् सख्यं
 शयानोर्हति वक्षिदानमिति । सङ्गृहीति जङ्गा अपरमिति वामं
 सख्य इति वामे वक्षिमिति बहुवचनैर्पुटाहितस्नेहयुक्तं नेत्रमेव
 इच्छियेनेति । हस्तेन उच्छ्वासस्य वक्षोर्वेदनं बहुति वक्षोर्षर्मापुटस्य
 मुखं उच्छ्वासस्य उद्वाह्य पश्चात् बहुत्यर्थः । वक्षिसुखोच्छ्वासस्य
 द्रवाभिघातजनितवातस्य निर्गमनार्थं उच्छ्वासस्य वक्षोर्वेदने बहु
 इति पाठः । पृष्ठवंशप्रतीति पृष्ठवंशं कञ्चीकृत्य तेन पृष्ठवंशासु-
 सारेण ऋजु यथाज्ञान्तया नेत्रं प्रणयेदित्यर्थः । चरकेपि ऋजुषु
 पृष्ठवंशमित्युक्तं सक्रदित्येकवारमेव वक्षिपुटकान्तर्गतद्रव्यभागस्तु
 न निःशेषोदेय इतप्राह । सावशेषमितप्रादि वायुशेषे हि तिष्ठ-
 ताति निःशेषदाने हि पुटान्तर्गतो वायुर्गुहं प्रविश्य वक्षिमाधा-
 पयेदिति भावः ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तानुवासनदानविधिं तिरूहेप्यतिदिशति निरू-

प्रसारितैः सर्वैर्गात्रैस्तथा वीर्यं प्रसर्पति ।

आकुञ्चयेत् शनैस्त्रिभिरः सकृद्विवाहं ततः परम् ॥

ताडयेत्तद्योरेण त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः शनैः ।

स्त्रियोश्चैनं ततः श्रोणिं शय्यां त्रिरत्स्त्रिपेच्छनैः ॥

इदानींऽपीतग्रादि । इत्ते च स्नेहे यादृशेन स्नातव्यं यच्च कर्मण्यं
तदाह ततद्गतग्रादि सुश्रुतस्य वाक् कषुत्तरं तदुच्चारणं यतथा
यावत् क्षयेन भवति तावत् क्षयमुत्तानोभूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः ।
अन्ये तु वाक्शतं षोडशशतमितग्राहः । प्रसारितैः सर्वैर्गा-
त्रैर्विवाहजङ्गादिभिरितुप्रपञ्चक्षये तृतीया एवं कृते किं स्नादि-
तग्राह तथेति ।— आकुञ्चयेदित्यदि सकृद्विवाहं तथा वाह
च त्रिराकुञ्चयेद्द्वैद्य इति शेषः । आकुञ्चनान्यथानुपपत्त्यैव प्रसा-
रश्चमपि लभ्यते । तेन पाददृष्ट्याङ्गुष्ठद्वयं पादतलं वा विद्यत
ततः संकोच्य शनैः प्रसारयेदित्यर्थः । उक्तं हि चरके—ईषञ्च
पादाङ्गुलीयुग्ममाञ्छेदिति । आञ्छेत् प्रसारयेदित्यर्थः । तत्र
तु प्रसारथान्यथानुपपत्तौ वा कुञ्चनं लभ्यत इत्येकवाक्यता च
ज्ञेया ततः परं वाह च तदङ्गुष्ठद्वयञ्च विद्यत ततः संकोच्य
प्रसारयेदिति । चरके तु वाहसंकोचप्रसारणे नोक्त इति शेषः ।
ताडयेदित्यदि स्त्रियोश्चैनमित्यदिः । एनमातुरम् । तद्योः
पादतलकरतलयोस्तथा स्त्रियोश्च त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः शनै-
स्ताडयेदिति सुष्टिना हन्यादिति एतच्च ताडनं अनुवासनस्ने-
हस्य शीघ्रनिःसरणं यथा न भूयादित्येतदर्थं श्रियते यदाह
इदं बलः—इत्वा स्त्रियो पाणितलेन हन्यात् स्नेहस्य शीघ्रा-
गमरक्षणार्थमिति । ततः श्रोणीं शय्यां त्रिरत्स्त्रिपेक्षतइति
शय्यामित्यन्तरं प्रतीति शेषः । तेन शय्यां प्रतिश्रोणीं त्रिरत्-
स्त्रिपेदित्यर्थ इति श्रीकण्ठः वयन्तु शय्यामित्यन्तरं तत्पार्श्व-
भ्यामिति शेषः । तेन तत् पार्श्वभ्यां शय्यां ताडयेदिति योज्यं

एवं प्रणिहिते श्वौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक् ।
 आसोर्णे शयने काममासीदाचारिकेरतः ॥ ७ ॥
 योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्वः स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्यकृत् ॥ ८ ॥
 सानिल सपुरीषश्च स्नेहा प्रतेप्रति बसप्र वै ।
 विना पीडां त्रिषामन्यः स सम्यगनुवासितः ॥ ९ ॥

उक्तं हि—इत्तेदत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत् स्तिचौ । तत्
 पाष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिबत्क्षिपेदिति व्याचक्षते ।
 श्रोत्रो त्रिबत्क्षिपेदिति पादयोर्भिष्टतश्रोत्रो त्रिबत्क्षिपे-
 दितपर्यः । एतदपि पाष्णिभ्यां शय्याताडनं स्नेहशीघ्रागमन-
 रक्षणार्थमेव ज्ञेयं एतच्च शीघ्रागमनरक्षणार्थं कर्म यद्यपि-
 पश्चादुक्तं तथापि स्नेहशीघ्रागमनेन वक्षोर्निष्प्रयोजनता स्या-
 दिति कृत्वा प्रथममेव कार्यम् । अतएव भानुमतया चक्रो-
 प्याह स्तिचक्षेनमिति एतदपि पश्चादुक्तं तथाप्यभिधानक्रम-
 तत्त्वमज्ञात्वा प्रथममेव ज्ञेयमिति मन्दायस इति अतस्त्व-
 प्रतयवायकरबिच्छेपणादिशरीरचेष्टः काममासीदितप्रनेन हृद-
 वल्लोकगात्रमर्दनाङ्गुलीस्फोटादिकमिच्छतः कार्यमिति सू-
 च्यते उक्तं हि—स्नेहेन पाष्णिप्रङ्गुलिपिस्तिक्वाश्च ये चास्य
 पात्रावयषारुजात्ताः । तांश्चावच्छेदित सुखं ततश्च निद्रासुपा-
 सोतच्छतोपशान इति । आचारिके, रतइति क्रोवादि वक्षो-
 नाद्याचारतत्परः ॥ ७ ॥

यदि तु स्नेहोदत्तमात्र एवातिमात्रत्वादिदोषेण निःस-
 रति तदा किं फार्धप्रमितयाह योज्य इतयादि वाभटस्य शीघ्र
 इति त्रियामादर्वाक् एव द्वितीयस्नेहदानमल्पभात्रयैव
 विवेच्यम् । प्रथमस्नेहदानेनैव कोष्ठाबलेपसिद्धत्वात् । सुश्रुते-
 ऽयुक्तं तदाऽत्यल्पतरोदेय इति पूर्वदत्तस्नेहादल्पतरइति ॥८॥

संज्ञकइतयादिना शौश्रुतानुवासन सम्यग्योगलक्षणमाह
 विना पीडां त्रिषामस्यइतयत्र उषाचाषौ विना शीघ्रमिति

काथार्द्धमात्रगप्रातर्धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् ।
पित्तोत्तरे कटुष्णान्धस्तावन्मात्रं पिबेदनु ॥
तेनास्य दीप्यते वक्त्रिर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते ।

पाठे उषादाहः, चाषा पिपासा शोषमिति यामत्तयानन्तर-
मेवेतरर्थः ॥ ६ ॥

कोष्ठावलेपस्त्रेऽपाकार्यमाह काथार्द्धमात्रयेत्यादि ।- यस्य
पुरुषस्याग्नग्राह्यपेक्षया यावान् संयमनः काथः समर्हति
तस्यार्द्धं धान्यशुण्ठीजलं षडङ्गविधिना कर्त्तव्यमिति चक्रः
ततश्च धान्यस्य द्वादशमाषकाः शुण्ठग्राह्य षट्चत्वारोवेति
मिश्रित्वा कर्षमानत्वं ज्ञेयम् । एतच्च धान्यशुण्ठीजलं न
प्रत्यहं देयं किन्त्वेकान्तरमिति तदुक्तं—एकान्तरोपयोगेन
धान्यशुण्ठीजलं पिबेदिति । ऊर्ध्वगतस्तावदेकान्तरमेवानुवास-
नदानं, यस्मिन् दिवसे अनुवासनं न दीयते तस्मिन्नेव दिने
धान्यशुण्ठीजलं देयं अनुवासनदिने तु न देयं यदाह चरकः-
सुक्तस्त्रेहं द्रवोष्णस्य लघुपथ्योपसेवनम् । भुक्तवान् मात्रया
भोज्य अनुवासस्यस्यङ्गात्, त्यङ्गात् । धान्यनागरसंसिद्धिं तोयं
दद्याद्विचक्षणः व्युषिताच्च निशां कल्यमुष्णं वा केवलं जल-
मिति । व्युषितायेति अनुवासनस्त्रेहं दत्त्वा निशां व्युषिताये-
त्यर्थः । एतेन यस्मिन् दिने अनुवासनस्त्रेहो न दीयते तस्मि-
न्नेव दिने धान्यनागरसिद्धं जलं देयमिति बोधयतीति । कल्य-
मिति प्रातः । पित्तोत्तरे तु दोषे धान्यशुण्ठीजलं हित्वा
कोष्ठाजलं देयमित्याह पित्तोत्तरमित्यादि तावन्मात्रमिति
क्वाथप्रमाणम् । त्रियामस्यस्त्रेहस्य सम्यगनुवासनलिङ्गत्वं
वदुक्तं तदपवादमाह अहोरात्रादित्यादि सुश्रुतस्य अहोरा-
त्रादिति वक्षिप्रशिषानदिनरात्यभिप्रायेण तेन वामत्रयात्

अष्टोत्तारादपि स्नेहः प्रतप्रागच्छन्न दूष्यति ॥

कुर्व्यादक्षिगुणांश्चापि जीर्णस्वल्पगुणो भवेत् ॥ १० ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्व्यात् स्नेहवक्षिरनिःसृतः ।

सर्वोत्प्लो वाटतोरौच्छादुपेक्ष्यः संविजानता ॥ ११ ॥

अनायन्तमहोरात्रात् स्नेहं सोपद्रवं हरेत् ।

परतोऽपि याममेक मनागच्छन्नपि स्नेहो न दूष्यति न व्यापदं करोतीत्यर्थः । वक्षिगुणानिति स्नेहनवृंहणादीन् जीर्ण इति परिणतः अल्पगुणइति वायुग्निभ्यामभिस्त्रय पाकं नत्वा न सम्यक् स्नेहनादिकं करोति । वीर्येण देहं भावयित्वा प्रत्या-
गच्छन्नेव स्नेहो यथोक्तगुणकारक इति भावः । पक्षाग्रयस्य-
स्यापि स्नेहस्य पाकोऽग्निप्रत्याशन्तया देहतेजसा च संगच्छत
एव अतएवोक्तं चरके — एवमाशुजरां स्नेहोवात्यम्बुसिक-
ताम्बिव । एभ्योऽन्येषां त्यहात् प्रायः स्नेहं पचति पावक-
इति ॥ १० ॥

इदानीं यः स्नेहः सर्वथा निःसृतः समुदायेनैकदेशेन
वा यदि व्यापदं न करोति तदा तत्प्रवर्त्तनाय यत्नो न विधेव
इत्याह यस्येत्यादि दृढवत्तस्य अनिःसृतोऽपि क्षाम्भारूपादिक-
सुपद्रवं न कुर्व्यादिति । अल्पोवाहत इति सौकनिःसृतः
सौकशाटतइत्यर्थः । आहतस्यापि क्षाम्भादुपद्रवाकरणे
हेतुमाह रौच्छादित्यादि ।—शरीरस्याल्परूक्षतया तिष्ठन्नपि
स्नेहोरूक्षशरीरं भावयन्नेव न व्यापदं करोतीत्यर्थः । अन्ये तु
सर्वोत्प्लो वा घृत इति पठन्ति रौच्छाच्छरीरोद्भूतवायुनाहतः
प्रतिवहः स्नेहोनिःसृतोपि व्यापदजनकत्वादुपेक्ष्य इत्याहुः ।
उपेक्ष्य इति न तत्र वाताद्याहतस्नेहप्रवर्त्तनी चिकित्साकार्ये-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

अनायन्तमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । हरेदिति शोधनवक्षि-

स्नेहवशावनायाते नान्यः स्नेहोविधीयते ॥ १२ ॥
 अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गसदनाधानमूलाः श्वासश्च जायते ॥
 पक्वाशयगुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णोषधैरेव सिद्धञ्चाप्यनुवासनम् ॥
 स्नेहवस्त्रिभवेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।
 स्नेहवीर्यं तथादत्ते स्नेहेनानुविसर्पति ॥ १३ ॥
 अशुद्धमपि वा तेन केवलेनाभिपीडितम् ।
 अहोरात्रस्य कालेषु सर्वैश्वेवानुवासयेत् ॥ १४ ॥
 अनुवासमेतृते योऽङ्गि पञ्चमे वा पुनश्चतुर्थम् ॥

भिरिति शेषः अतएवाह स्नेहवशावित्यादि सुश्रुतस्य नान्य-
 स्नेहोविधीयत इति स्नेहातियोगभयात् शोधनवस्त्रिस्तुहीयत
 एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सचिकित्सितं व्यापदमाह अशुद्धस्येत्यादि अशुद्धस्येति
 वमनेन विरेचनेन वा तीक्ष्णमित्यनुवासनविशेषणं अन्ये तु
 निरूहणमित्यस्य विशेषणमित्याहुः । वमनविरेकाभ्यां शुद्ध-
 स्यैव स्नेहवस्त्रिर्देयो न पुनरविशुद्धस्येत्याह स्नेहवस्त्रिरि-
 त्यादि ।— कुतो न विधेय इत्याह स्नेहवीर्यमित्यादि
 तथा दत्ते स्नेहे अविशुद्धदेहप्रसुक्ते स्नेहे सति स्नेहवीर्यं
 यस्यानानुविसर्पति देहमिति शेषः । स्नेहमित्यत्र देहमिति
 पाठे तथादत्त इत्यत्र स्नेहवशाविति शेषोवध्यः ॥ १३ ॥

अशुद्धस्य स्नेहवस्त्रिर्न देय इति यदुक्तं तदपवादमाह
 अशुद्धमपीति केवलेनेति निरायरणेन अहोरात्रस्य काले-
 ष्विति अहोरात्रेर्वा ये कालाः पूर्वाङ्ग पूर्वेरात्रादयस्त्रि-
 त्यर्थः ॥ १४ ॥

एकमनुवासनं दत्त्वा क्रियता कालेनानुवासनं देयमि-

यथा वा स्नेहपक्तिः सप्रादतोऽप्युल्लनमारतान् ।

व्यायामनितप्रान् दीप्ताग्नीन् रक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ १५ ॥

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्त्रोतोविशुद्धये ।

निरूहं शोधनं युञ्जप्रादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ १६ ॥

त्याह अनुवासयेदित्यादि वाभटस्य स्नेहपक्तिः स्यादितिच्छेदः । तमिति प्रथममनुवासितं तृतीये पञ्चमे वाहनि अनुवासयेत् अत्र सति दृष्ट्वाते तत्रहेऽनुवासनं देयं मन्दाग्नी । दृष्ट्वाकफ-
पित्ते तु पञ्चम दनेऽनुवासनमिति व्यवस्था । यथा वा स्नेह-
पक्तिः स्यादितप्रनेनाग्नप्रपेक्षया उक्तकालातिक्रमोऽपि काव्यं
इति बोधयति । उल्लनवातादीन् प्रति तु प्रतप्रमेवानुवासनं
देशमितग्राह अतोपीतग्रादि अतोपीतितत्रहादिदेयानुवास-
नापेक्षयापीतपर्यः । हारीतोऽप्याह दृष्ट्वातिदृष्टं पवनस्य रूपं
दिनेदिने वक्षिमुदाहरन्तीति । सुश्रुतेऽप्युक्तं रक्षस्य बद्धवा-
तस्य स्नेहवसिं दिने दिने । दद्याद्द्वैद्यसतोऽन्येषामग्नप्रारोध-
भयात् तत्रहादिति । अनयैबोक्तरीतग्रा निरूहानन्तरमनु-
वासनकालोऽपूरुहनीयः । यदाह दृष्ट्वातः—तत्रहे तत्रहे
वाप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनञ्चेति । एवं यस्मिन्
दांषे यावन्त्यनुवासनानि देयानि तदपि चरकादावेवानुसर्त्त-
व्यानि ॥ १५ ॥

क्रियन्तः स्नेहवस्तयः प्रयोज्यादूतग्राह इतीतग्रादि वाभ-
टस्य ननु त्रिचतुर्भिः स्नेहैरितप्रनेन चतुःसंख्यवसिदानं विधी-
यते तथा च विरोधः उक्तं चि चरके—वस्तीन् दुग्मान् कुश-
लोविदध्यादिति दुग्मवसिदानञ्च प्रभावादेवातोपकारीति
महर्षिवचनादुञ्जीयते यथा दुग्मेष्वहः सुपुत्तकामौ संवसेता-
मिति अयुग्मदानोपपत्तिश्चात्राति प्रसङ्गेतप्रमुकथिताचाञ्छेय
सतप्रमत्र त्रिचतुरैरितप्रनेन दुग्मवसिदानमुक्तं तन्निरूहाह-

विष्टवः निलविष्मूत्रः स्नेहोहीनेऽनुवासने ।

दाहश्चरपिपासात्तिक्तकरञ्चात्यनुवासने ॥ १७ ॥

स्नेहवांसं निरूहं वा नैऋमेवातिशीलयेत् ।

स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेदो निरूहात् पवनाद्भयम् ॥ १८ ॥

तथा स्नेहनार्थं क्रियमाणानुवासनविषयं अयुग्मवक्षिदानान्तु स्वतन्त्रक्रियमाणानुवासनविषयमतोभिन्न-विषयतया न वि-
रोगः । त्रिधा चरके अयुग्मानितरस्य सान्तरानितरार्थः
तेन यत्नाहतप्रानुवासनं देयं तदयुग्मकं निरूहान्तरितं कर्त्तव्यं
तेन नवसु एकादशसु वा अनुवासनेषु दत्तेषु यदि वायुर्न शास्यति
तदा तस्य मार्गावरणनिवृत्त्यर्थं निरूहं दत्त्वा पुनर्यथोक्तसंख्य-
यानुवासनं देयमितरार्थः । स्निग्ध-दूत्यत्र देह-दूति शेषः ।
एवमस्निग्ध-दूत्यत्रापि । शोधनमिति निरूहविशेषार्थं स्नेहन-
मितप्रानुवासनम् ॥ १६ ॥

अनुवासनयोगातियोगलक्षणमाह विष्टमेत्यादि सुश्रुतस्य
विष्टवान्यनिलविष्मूत्राणि यक्षात् स्नेहात् अनिलादिस्निग्धकर-
दूत्यर्थः ॥ १७ ॥

निरूहानुवासनयोः परस्परव्यवधानेन दोषमाह स्नेहवक्षि-
मित्यादि । चरकस्य एऋमेवेति परस्परान्तरितं उत्क्लेदः
पित्तकफोत्क्लेदः केचित्तु स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेद-दूति
पठन्ति । निरूहात् पवनात् भयमिति निरन्तरनिरूहेण
शरीरस्य शोधनातियोगात् पवनाद्भयं स्यादिति भावः ।
अनुवासनार्थं तैलं पक्वमेव प्राच्यं नापक्वं यदाह दृढबलः -
न चामं प्रणयेत् स्नेहं वदभिव्यन्दयेद गुर्दमिति । अनुवास-
नार्थं तैलं यद्यप्यस्त्रिन् प्रकरणे नोक्तं तथापि वातव्याध्यक्त-
मेव नारायणतैलादिकमिहाप्यनुवासनीयम् ॥ १८ ॥

अनास्थाप्ययेऽभिवेया नानुवास्याञ्च ते मताः ॥ १८ ॥

विशेषतस्त्वमी पाण्डुकामलामेहपीनसाः ।

निरञ्जणीहविर्भेदी गुरुकौष्ठकफोदराः ॥

अभिर्यन्दभयस्थूलकिमिकोष्ठाटप्रमास्ताः ।

पीते विधे गरेऽपच्यां स्त्रीपदी गलगण्डवान् ॥ २० ॥

अनास्थाप्यस्वतिस्त्रिग्वधः क्षतोरस्कौ भयं क्षयः ।

आमातिसारी वमिमान् संशुद्धोदत्तनावनः ॥

श्वासकासप्रसेकार्योच्चिक्काध्मानाल्पवक्त्रयः ।

शूलपायुः कृताहारोवह्विच्छिद्रदकोदरी ।

कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ॥ २१ ॥

नचैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यत्राभिनिविशेद्वधः ।

येषामनुवासनं न देयं तानाह अनास्थाप्या-इत्यादि आस्था-
पनं निरूहणं अनास्थाप्या अनिरूच्या-इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अतिदेशेनानुवासनीयानभिधाय विशेषतो येनानुवास-
नीयास्तानाह विशेषतइत्यादि वाभटस्य कृताहारोऽप्यनास्था-
प्यत्वेन व्यक्तयः ततश्च—अनास्थाप्यायेऽभिवेयानानुवास्याञ्च
ते मता इत्युक्तेः कृताहारस्यानुवास्यत्वं स्यादतस्तन्निरासा-
सार्थमत्र निरूह-उक्तः । आटप्रमास्त-ऊरुसम्भः । एषाञ्च
पाण्डुादीनां अनुवासनेन ये दोषास्ते चरके पञ्चकर्मीयसिद्धा-
वनुसन्धेया इह तु विस्तारभयान्नोक्ताः ॥ २० ॥

अनास्थाप्यानाह अनास्थाप्या-इत्यादि वाभटस्य अत्राप्य-
तिस्त्रिग्वधादीनां आस्थापनदोषास्तैवानुसन्धेयाः । मासान्
सप्त च गर्भिणीत्यतप्रन्तसंयोगे द्वितीया । तैर्नैकमासात् प्रभवति
सप्तमासपर्यन्तं वक्षिनिषेध इति ॥ २१ ॥

इदानीं वमनविरेचनवस्त्यविकारे वमनाद्यविधेयत्वेन तथा
वमनादिविषयत्वेन प्रतिपादितेषु वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्तिनि-

भवेत् कदाचित् कार्यापि विरूहापि मता क्रिया ॥ २२ ॥

छर्द्दिच्छद्गोर्ल्लात्तं वमनं स्वे चिवित्स्विते ।

अवस्थां प्राप्य निर्द्दिष्टं कुष्ठिनां वल्लिकर्षं च ॥ २३ ॥

द्वयनुवासनाधिकारः ।

अथ निरूहाधिकारः ।

अनुवास्य त्रिंशत्तनुं तृतीयेऽङ्गिनिरूहयेत् ॥ १ ॥

अयं निषेधयन्नाह न चैकान्तेनेतप्रादि दृढबलस्य । निर्द्दिष्टे-
ऽप्यर्थे एकान्तेन नाभिनिषेधेत् यथोक्त एवार्थः कार्य-इति
निर्द्दिष्टं न कुर्यादित्यर्थः अथ किमर्थं यथोक्तार्थस्यैवार्थ-
स्यावधारणं न त्रियत-इतप्राह भवेदितप्रादि यतो-विरूहत्वेन
शास्त्राभिमतापि क्रिया कदाचिदवस्थावशेन कार्या भवेत् ।
अरक्केऽप्युक्तं उत्पाद्यते हि सावस्था देयकालबलं प्रति । यस्यां
कार्यमकार्यं स्यात् कर्मकार्यंश्च वर्जितमिति ॥ २२ ॥

द्वदानो निषिद्धमध्यवस्थावशेन क्रियत इतप्राहकरणसुप-
न्यस्य दर्शयति छर्द्दिच्छद्गोर्ल्लात्तप्रादि ।— वाभट्टस्य । अवाभट्टा-
दीनामपि छर्द्दिप्रादीनां वमनं स्वे चिकित्स्विते छर्द्दिप्रादि चिकि-
त्स्वाध्याये अवस्थां प्राप्य निर्द्दिष्टमित्यर्थः । अवस्थां प्राप्य
निर्द्दिष्टमित्यनेनावस्थाविशेष एव निषिद्धविधानं सामान्यतस्त्व
निषेध इति । उरुर्गापिनाइतया निषेधे निषिद्धकरणयोरवि-
रोधइति दर्शयति । एवमन्यत्रापि निषेधविषये वमनादिवि-
धानमस्या विशेष परतया समावेद्यम् ॥ २३ ॥

द्वयनुवासनाधिकारः ।

अनुवासनेन स्विधस्य निरूहावधानादनुवासनाधिका-
कारमनु निरूहमाह अनुवासेपप्रादि । तृतीयेऽङ्गीतप्रादि

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते वलिमङ्गले ।

अभ्यक्तस्त्रे दितोत्सृष्टमलं नातिवुभुक्षितम् ॥

मधुक्षेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात् ।

त्वौषि पङ् द्वे दश त्वौषि पलान्यनिलरोगिषु ॥ .

अनुवासनदिनमारभ्य तृतीय दिनद्वयार्धः तृतीयेऽङ्कोति प्राथिकं ज्ञेयं पञ्चमे तद्विधानात् यदाह वाभटः-पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे । निरूहनिर्हक्तिश्च सुश्रुते यथादाघनि ईरणाच्छरीररोहणाद्वा निरूह-इति । शरीररोहणन्तु वयःस्थापनेन शरीरपुनर्नवीकरणं अतएवास्थापनमपि निरूहस्य संज्ञान्तरं वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्देति ॥ १ ॥

निरूहदानसमयमाह मध्याह्न-इत्यत्र वाभटस्य किञ्चिदावृत्त-इत्यल्पस्त्विति । अभ्यक्तस्त्रे दितोत्सृष्टमलमिति अभ्यक्तेतन्नेन अभ्यङ्गविषयेऽपि स्त्रेहप्रयोगं कर्त्तव्यतया वा अनुजानाति । स्त्रेदो यद्यपि-पञ्चकर्म्मपूर्वकतया लुक्तोऽपि गम्यत-एव यदुक्तं—अनुपस्थितदोषाणां स्त्रेहस्त्रेदोपपादनैः । पञ्चकर्म्मणि कुर्वीतेति तथाप्यभ्यङ्गक्रियमाणस्त्रेहसहचरत्वेऽपि स्त्रेदविधानार्थं स्त्रेदितोत्सृष्टम् । उत्सृष्टमलमिति तत्र पूर्वपुरोपन् । नातिवुभुक्षितमिति बुभुक्षितस्य हि निरूहोऽतियोगाद्योर्जगननाय च स्यादिति भावः । निरूहोऽपि पश्चाद्दोभवति । अतो मध्यादेरङ्गपञ्चकस्य दोषभेदेन मानभेदात् परिभाषामाह मञ्जित्यादि । स्त्रेहनं पक्वीलं आमस्य निषिद्धत्वात् किञ्चा स्त्रेहशब्देनात्र मज्जानं वर्जयित्वा स्त्रेहस्य ग्रहणं यदुक्तं-विज्ञेयस्त्रिविधः स्त्रेहावस्त्यर्थं मज्जवर्जित-इति । मदनफलशतपुष्पादीनां कल्काः आवापयद्देन तु मधुक्षेहकल्काद्यथयतिरक्तदीरसूत्राकाञ्जिकजम्बीरमांसरसादिद्रव्यमुच्यते घृतादौ पुनरावापयद्देन प्रक्षेपः । कल्कोवाप्यभिधीयतइति ।

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम् ।
 षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि क्षणे चापि निरूहणम् ॥ २ ॥
 दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्ष मधुनः प्रसृतहयम् ।
 विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतहयम् ॥
 एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ।

अनिजरागेषु क्रमात् यथासंख्यं मधुन-स्त्रीणि पलानि
 स्नेहस्य षट् कल्कस्य द्वे कषायस्य दश त्रीणि चाषापसेर्प्रति
 एवं मिश्रित्वा द्वादशप्रसृतो निरूहो भवति प्रसृतन्तु पलहय-
 मिति । एवं पित्तश्लेष्मणि च व्याख्येयं द्विपञ्चेति दश-सूत्यर्थः ।
 इदन्तु यद्द्विदशप्रसृतमान निरूहस्योक्तं तद्दत्त्वादशवर्षमारभ्य
 सप्ततिवर्षपर्यन्तं बोध्यं तेन वयोभेदेन निरूहमात्राभेदश्च-
 रकादायमुसरणीयः । तेन यत्र द्वादशप्रसृतापेक्षया हीनमात्रो-
 निरूहः कर्तव्यो भवति तत्र मधुस्नेहादीनामुक्तमात्रानुस्वा-
 रेण मात्रा कल्पने या द्वादशप्रसृताधिकमात्रा च न कल्पेय्येव
 उक्तं हि चरके द्वादशपरं स्युरिति परं शब्दोऽप्यधारणे द्वादशेष
 प्रसृताः स्युरित्यर्थः । एतच्च चरकवचनं परमतप्रक्षेपणार्थं
 ज्ञेयं तेन सुश्रुते द्वादश प्रसृतं किञ्चित् त्रिंशत्पलमथापरे
 इत्यनेन यदेकीयमतमुपन्यस्तं तत् प्रतिक्षिपति द्वादशप्रसृता-
 धिकमानस्य महात्ययत्वादिति । चारीतेऽप्युक्तं — अर्कूटवत्
 परमतप्रमाणमिति ॥ २ ॥

निरूहे द्रव्यसंयोजनाक्रममाह दत्त्वेत्यादि सुश्रुतस्य
 प्रथमं शिलादिखरमरुणभाजने तथोक्तमानं मधुसैन्धवचूर्णञ्च
 स्थापयित्वा चिरं वर्षणं कार्यं यावदेकी भवति तदनु स्नेह-
 प्रसृतत्रयमपि मधुना साञ्जं मथ्नीयात् यावदेकी भवति एकी-
 भूते च स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं कषायस्य पञ्चप्रसृतानि दत्त्वा

संस्पर्शितं कषायं तं पञ्चप्रसृतसंमितम् ॥
 वितरेत्तु यथा वापमन्ते द्विप्रसृतोन्मत्तम् ।
 वस्त्रपूतन्तयोष्णासु कुम्भीवाष्पेण तःपितः ॥
 एवं प्रकल्पितोवस्त्रिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ ३ ॥
 न धावतशौषधं पाणिं न तिष्ठतप्रवलिप्य च ।
 न करोति च सीमन्तं स निरूहः सुयोजितः ॥ ४ ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन गुदवस्त्रिं निघापयेत् ।
 त्रिंशन्मात्रास्थितोवस्त्रिं सतसूत्यदुको भवेत् ॥

आलोडमेतदनु प्रसृतद्वयमावापं वितरेदित्यर्थः । अथच
 निरूहद्रव्यसंयोजनक्रमः पित्ते चत्वारि चत्वारतीत्याद्युक्तमान-
 सम्बादात् पित्तोक्तनिरूहमानमधिकृत्य यद्यप्युक्तसद्यपि एक-
 त्वोक्तोविधिरन्यत्राप्युपतिष्ठत-इति न्यायात् कफवातोक्तनि-
 रूहेऽपि त्रैयः । द्वादशप्रसृत इति यद्यप्यत्र सैन्धवाक्षमधिक-
 मपि भवति तथाप्यल्पत्वादविगणयोक्तं द्वादशप्रसृतइति ॥३॥

इदानीं सरयग्योजितस्य निरूहस्य लक्षणमाह न धाव-
 तीत्यादि शौषधं मिलितमधुस्त्रेहकषायकल्करूपं निरूहशौषधं
 पाणिं न धावति तनु तथा प्रचालितप्रायं हस्तं न करोतीत्य-
 र्थः । रथातिघ्नतया पाणिं चावलिप्य यदौषधं न तिष्ठति
 तथा तदौषधं संमन्तं तैलादिरेखां न करोति न दर्शयति ।
 सुयोजित इति सरयग्योजितः ॥ ४ ॥

अप्ययोजनानन्तरं यद्विधेयं तदाह पूर्वोक्तेत्यादि पूर्वो-
 क्तानेत्यनुवासनोक्तेन वस्त्रिभिति निरूहं स च वस्त्रिः कियन्तं
 कालं गुदे स्थाप्य इत्याह त्रिंशन्मात्रेत्यादि मात्रास्वरूपञ्चा-
 ग्निवेशेनोक्तं यथा—यावत् पथ्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुम-
 यज्जन् । निमेषोष्मेपकालो वा सा मात्रा परिकीर्त्तितेति ।
 उक्तकफ उक्तर्द्धाति लोके एतच्च त्रिंशन्मात्रोपस्थापनं मृदुकोष्ठं

जानुमखुलभावेद्य दत्तं दक्षिणपाणिना ।

कृष्टनेत्रच्छटाशब्दशतं तिष्ठेद्भेगवान् ।

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा ययार्थतः ॥ ५ ॥

सम्यङ्निरूहलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ।

प्रसृष्टविस्मृतं समीरणत्वं रुच्यग्निदृष्ट्याशयलाघवानि ॥

रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थया च बलञ्च तत्प्रात् सुनिरूहलिङ्गम् ॥ ६ ॥

वेगवन्तश्च प्रति बोध्यन् । अवेगवन्तं क्रूरकोष्ठञ्च प्रतियद्विधेय-
स्तदाह जानुमखुलेत्यादि कृष्टनेत्र इत्याकृष्टनलिकः 'दत्तं
कृटाशब्दमित्यन्वयः कृटा तुरीति लोके । क्रियती कृटा देया
इत्याह द्वितीयमित्यादि । अत्र दद्यादिति शेषः । चतुर्थम्वा
ययार्थतइति निरूहसाध्यप्रयोजनानुरोधात् चतुर्थमपि पुटकं
दद्यादित्यर्थः ननु हृदयलेन चतुर्थवस्तिदानं न मन्यते यथा
स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसौ द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पिप्ते ।
त्रयः समूत्राः कटु कोष्णतीक्ष्णा । कफे निरूहा न परं विधेयाः ।
तथा वाभटेप्युक्तं—त्रिभ्यः परं वस्तिमतोनेच्छन्त्यन्ये चिक्रि-
त्युक्ताः । न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रतीति । नैवं
निषिद्धेऽपि बद्धपुस्तकविषयतया प्रायिकं चतुर्थपुटकदानम्
कचित् क्रूरकोठे बलीयसि मृदुदोषे च पुरुष-इति भिन्नत्ववि-
षयतया न विरोधं अतएव यथाक्त-इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

वस्तिनिवारणाविधिमाह सम्यगित्यादि तदेव सम्यग्-
लिङ्गमाह प्रसृष्टेत्यादि । हृदयलस्य । प्रसृष्टं सम्यक् प्रदत्तं
आशयलाघवानोत्पन्न आमप्रलाघवानीति पाठे रोगोपशा-
न्तिरित्यनन्तरं वा शब्दोच्चेयः । तेन निरूहसाध्यानां विका-
राणां जात्रवमुपशान्तिञ्चो भवतीत्यर्थः । रोगोपशान्तिरिति
वचनं रोगिविषयत्वं प्रकृतिस्थित-इति तु सुस्थविषयं तेनात्र
पौनरुक्तं न नाशङ्कनीयम् ॥ ६ ॥

अशोगशातियोगश्च निरूहस्य विरिक्तयत् ।

स्निग्धोष्णएकः पयने समांसो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ॥

अनुवासनयोगातियोगलक्षणं निरूहेऽप्यतिदिशति अयो-
गश्चेत्यादि । इदानीं दोषभेदेन वस्तिपुटकसंख्यां नियमयन्नाह
स्निग्धोष्ण-इत्यादि एक-इत्येकपुटकः समांस-इति मांसरस-
सहितः । उक्तं हि वाभटेवस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वादुष्णो
रसान्वितइति । वाते स्निग्धोष्णस्यथा मांसरससहितस्यथा एक
एवनिरूहपुटकोदेयो नत्वधिकः । समांस इत्यत्र निरूह इति
केचित् पठन्ति निरूहोऽत्र पुटकाभिधायो पयसा चेत्यपल-
क्षणे तृतीया पयसा युक्तावित्यर्थः । वटूष्णतीक्ष्णत्वञ्च कटुका-
दिद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम् । न परं विधेया इत्यनेन सुश्रुतोऽत्र
चतुर्वस्तिदानमतप्रथमरीरहिसकं निषेधयति । वाभटेऽप्युक्तं
त्रिभ्यः परं वस्तिमतोनेच्छन्त्ये चिक्षित्स्त्राः । न हि दोषचतु-
र्थोऽस्तिपुनर्हीयेत यं प्रतीति । अस्यैव दोषभेदेनोक्तस्य वस्तिपु-
टकसंख्याभेदस्य फलमह एकोपकर्षतीतग्रादि स्वमार्गादिति
स्वस्थानात् एतच्चानिलादिसर्वत्रैव योज्यं अनिलस्य हि
पाकाशयस्थानं तस्य प्रतयासन्नत्वादेकपुटकोऽप्यनिलमपकर्षति
द्वितीयादिपुटदानं तत्र निष्फलमिति भावः एवं पित्ते तृतीय
पुटकदानं कफे चतुर्थपुटकदानं न कार्यं फलाभावात् । पक्का-
शयापेक्षया पित्ताशयस्य व्यवहितत्वात् द्वितीयं पित्तं स्वाश-
यादपकर्षति ततोऽपि कफाशयस्य व्यवहितत्वात् तृतीयपुटकः
कफमपकर्षति । स्वमार्गादितरनेन यदि दोषाः स्वस्थानस्था
भवन्ति तदैवायं नियम इति बोधयति तेन यदि पित्तवफौ
पक्काशयस्थौ भवतः तदा प्रथमपुटकोऽपि तत्स्थानगतपित्त-
कफप्रशमनं तथा द्वितीयतृतीयावपि पित्तकफस्थानगतवायु-
प्रशमनं कुरुत इति ज्ञेयम् । पित्तकफयोस्तु यद्यपि मुख्यं

अथः समुद्राः कटुकोष्णरुक्षाः कफेनिरुद्धानपरं विधेयाः ।
 एकोऽपकर्षतानिखं स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥७॥
 अनायान्तं सुहृत्तान्तं निरुद्धं शोधनेर्हरेत् ।
 निरुद्धैरेव मतिमान् चारमुद्राणांसंयुतैः ॥
 विगुणानिलविष्टञ्चिरं तिष्ठन्निरुद्धणम् ।
 चूडारतिष्णराटोपान् मरणं वा प्रयच्छति ॥ ८ ॥
 नतु भुक्तवते देयमास्थापनमितिस्थितिः ।
 आमं तद्वि हरेद्भुक्तं छर्हिं दोषांश्च कोपयेत् ॥ ९ ॥
 चावस्थितः क्रमश्चापि मत्वा कार्थ्यो निरुद्धये ॥ १० ॥

चिकित्सितं वक्षिदानं न भवति तथापि वातावरणे वातासुष्ये
 वा पित्तकफे चैतद्वक्षिदानं ज्ञेयं तदुक्तं सुश्रुते वक्षिर्वाते च
 पित्ते च कफे रक्ते च शस्यत-इति । वक्षोस्तु प्राधान्यतो वक्षि-
 गतदोषहरकत्वमेवौत्सर्गिकं तेन पित्तादिस्थाने विशेषवक्षिबि-
 धानसामर्थ्यात् पित्तादिस्थानगतदोषहरणमप्ययंवाद्दरूपतया
 न विरुध्यते ॥ ७ ॥

यद्युक्त-लक्षणान्निरुद्धो न प्रवर्तते तदा किं कर्तव्यं तदाह
 अनायन्तमित्यादिं सुश्रुतस्य सुहृत्तोनाडिकाशोधनेरिति
 शोधनद्रव्यकृतैः । निरुद्धस्य चिरस्थानगतदोषहरणमप्यय-
 वाद्दरूपतया न विरुध्यते ॥ ८ ॥

भुक्तवतो निरुद्धदाननिषेधमाह नत्वित्यादि स्थितित्वा-
 युक्तं निश्चयः हरेद्दत्तधोहरेत् छर्हिमित्युक्तं जनयेदितिशेषः ॥९॥

अवस्थावशेन यथोक्तक्रमश्चिन्तारं दर्शयन्नाह चावस्थिक
 इत्यादि तस्यैव मन्त्रेतरवस्थां बुद्ध्वा निरुद्धण इत्यावस्थिक इत्य-
 वस्थोचितक्रमः कार्यः तेनावस्थाविशेषे निघ्नन्निरुद्धेऽपि
 प्रतिकारं चिन्तयित्वा निरुद्धोदेयएवेत्यर्थः । यथाभुक्तवतो-

अतिप्रपीडितो वस्तिरतिक्रम्याशयं ततः ।

वातेरितो नासिकाभ्यां सुष्ठतो वा प्रपद्यते ॥

वर्द्धिहृत्त्रासमूर्च्छादीन् प्रकुर्व्याद्वाहमेव च ।

तत्र चूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ॥

शिरःकायविवरेकौच तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ॥ ११ ॥

सुनिरूढमयोष्णास्बुद्धातं मुक्तरसौदनम् ।

यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥ १२ ॥

निषिद्धोऽपि निरूहोऽत्यर्थं शूलवेदनायां वैतरणवस्तिरूपो-
दोयते तथा उदरादिषु निषिद्धो निरूहोऽवस्थायां किमिति
निरूह एव क्रियते चिकित्सान्तरमेव कथं न क्रियते इति न
वाच्यं वस्तिगतदोषे हि मलाहते वस्तिरूपं प्रधानं चिकि-
त्सितं मलापहरणेन दोषान् क्षपयति न तत्र चिकित्सान्तरं
प्रभवति अतस्तस्यामवस्थायामनार्हं निरूहणामपि दोषमल-
हरो निरूहो देय एवेति ॥ १० ॥

वस्तेरतिपीडनेन दोषमाह अतिप्रपीडित-इत्यादि सुश्रु-
तस्य आशयमिति पक्वाशयादिकं नासिकाभ्यामिति नासापु-
टाभ्यां आदिशब्दादाध्मानादयः । अत्र यत्प्रतिविवेयन्तदाह
तत्रेत्यादि गलापीडमिति गलापीडनं एतच्च तथा कार्यं यथा
न क्रियते उक्तं हि — वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठं रुन्ध्याग्रस्त्रियते
यथेति । अवधूननमित्यत्र केशेष्वालक्ष्येति शेषः । उक्तं हि —
केशेष्वालम्ब्य वा केशे धुनुयादिति । एतच्च वस्तिव्यापच्चिकि-
त्सितं लेयत एवोक्तम् । विस्तारस्तु चरकादावनुसन्धेय इति ॥ ११ ॥

निरूहसत्यग्योगानन्तरं यद्विधेयं तदाह सुनिरूढमि-
त्यादि सुश्रुतस्य उष्णास्बुद्धानामिति शिरोविहाय ज्ञेयं शिरसि
तु शीतलजलेनेति वृद्वाव्यवहरन्ति । अत्र केचित् पङ्कवि-
विना नागरमाधितमुष्णोदकं पानार्थमुपदिशन्ति यदुक्तं —

तद्वत्सप्र पत्रनाइयं बलवदिष्यते ।

रसोदनत्वेन शल्लक्षद्वेषानुवासनम् ॥ १३

ततः प्रतप्रागते वल्लो वायुंशुं नागरेः शृतम् । पाययेत् कृत-
शोचञ्च स्नापयेद्दुष्णवारिणेति । स्नेहवस्त्रिनेति स्नेहवस्त्रिदानन्तु
दृढवस्त्रेनोक्तं यथा—प्रतप्रागते क्षीणजलाभिषिक्तः शाल्यन्त्र-
मद्यात्तनुलावनेन । जीर्णं तु सायं लघुचाल्पमालं भुक्तानु-
वास्यः परिवृंहणार्थम् । निरूहपादांशसमेन तैलेनाम्बानि
लघ्वीषवसावितेनेति । निरूहपादांशसमेनेति निरूहपादप्रमा-
णेन चतुर्विंशतिपले षट्पलेन स्नेहेनेतरर्थः । दूयञ्चोत्तममा-
त्वानुवासनस्य उक्तञ्च उत्तमा षट्पली माता मध्यमा त्रिपली
भवेत् । कनीयस्यर्ध्वपला त्रिधा मात्वानुवासन इति ।
एषाञ्च षट्पली माता प्रवलाग्निं प्रतेष्य बोध्या । अन्येतप्राङ्गः
निरूहदानदिने यः स्नेहवस्त्रिर्हीयते सोऽल्पमात्र एव न तु
षट्पलं निरूहयाकुलिताग्नित्वात् अतएवाह भोजः-सम्यङ्-
निरूहं तैलाक्तं जज्ञेनोष्णेन सेचितम् । योजयेदल्पमात्रेण
तत्क्षयं स्नेहवस्त्रिनेति । अत्र तत्क्षयमिति तद्दिनोपलक्षणं
तेन साय दोषते स्नेहवस्त्रिः । सन्नादत्र सार्द्धं पलरूपा वर-
माता स्नेहस्य श्रेया । न चैवं चरुविरोधः चतुर्विंशतिपलस्य
निरूहस्य पादः षट्पलं तस्यांशश्चतुर्थोभागः सार्द्धं पलं तत्-
समं तैजमिति हि तदर्थः । दृढास्तु सार्द्धं कर्षेण स्नेहेनानुवा-
सतं कुर्वन्ति निरूहस्य मन्दाग्निवात् ॥ १२ ॥

कुतोमांसरसः स्नेहवस्त्रिसात्वोपदिश्यतद्वत्प्रत आह तद्वत्
द्वत्प्रादि निरूहद्वत्तमदोषस्य रुच्यत्वेनवातात् भीतिरिति
भावः ॥ १३ ॥

दूदानो निरूहयोगावाच्याः । तत्र प्रथमं प्रसिद्धत्वादहं-
मात्रिकवस्त्रिमाह दशमूलीतप्रादिचन्द्राटोक्तः तस्मान्तरस्य

अर्द्धमाटकः ।

दशमूलीकषाये ॥ शताह्वाचं प्रयोजयेत् ।

सैन्धवाक्षस्य मधुनोद्विपलं द्विपलं तथा ॥

तैलस्य फलमेकन्तु फलस्यैकत्र योजयेत्

अर्द्धमाटकसंज्ञोऽयं बहिर्द्वयो निरूहवत् ॥

उत्सर्गचतुर्विंशतिपलानिरूहापेक्षया मात्रार्द्धमस्येति कृत्वा
द्वादशपलोऽयं निरूहोऽयः अर्द्धमात्रिक इत्युक्तोः अतएव
मधुस्रेहक्लाथ्ये तत्रादि परिभाषया यद्द्रव्यमानमुक्तं तद्वर्द्धमान-
मेवात्र ज्ञेयम् । तेन द्वादशभिः पलैरेकः पुटकः एवं त्रयः पुट-
कादेयाः । अत्र पुटकत्रयार्थं दशमूलस्य प्रतीकं कर्षत्रयं कृतः
साहस्रपलानि तत्र क्वाथ्यपरिभाषया जलस्यापि साहस्र-
सप्तशरावाः एभिश्च षष्ठिपलानि भवतीति एषां चतुर्थीश-
येषात् पञ्चदशपलानि दशमूलकषायस्य भवन्ति । तत्रैव पुटकार्थं
पञ्चपलानि प्राञ्ज्याणि अपरपुटकयोर्द्वयोरपि दशपलं
विभज्य देयम् । शताह्वा शतपुष्या तस्या ऋक्षः कर्षः ।
एतत्पेषणमपि दशमूलक्लाथ्येनैव विधेयम् । दृष्ट्वास्तु जलेनापि
पेषणं कुर्वन्ति । एतच्चाक्षमानमेकैकपुटकं प्रतीकं बोध्यं एवं
सैन्धवाक्षादिक्रमप्येकस्त्रिन्वेकस्त्रिन् पुटके देयम् । तैलस्यापि
द्विपलमित्यर्थः । फलस्येति मदनफलस्य फलमेकमाकृतिमा-
नात् संश्रोजनपरिपाटी च इत्वादौ सैन्धवसप्राक्षमित्यादि
वाक्येनैवोक्ता एवं सर्वत्र । सर्वत्रैव निरूहे अनुक्तगोचरका-
ञ्चिकादिद्रव्यदानार्थं खेडगुडमिति परिभाषामनन्तरमेव
वक्ष्यति तेषाञ्च द्रव्याणां माननिर्णयार्थं वृन्दवचनमेवानुक्त-
न्यं तद्व्यथा—सिन्धुजरजसोद्विपलं मधुनः पलद्वयं तैलात्
करतलमयितं पाले गूढच्छेदं भवेद् यावत् । दशमूलस्य वषाथं
इत्वा पञ्चपलकं मदनमेकं गुडशतपुष्यादीनां कर्षं कर्षं तथा

न च स्त्रो हो न च स्वेदं परिहारविधिर्न च ।

आत्रयानुमतो ह्येव सर्वरोगनिवारणः ॥

यक्ष्मघ्नश्च शूलघ्नश्च क्रिमिघ्नश्च विशेषतः ।

शुक्रसंजनो ह्येष वातशोणितनाशनः ॥

बलवर्णकरो वृष्यो वस्त्रिः पुंसवनः परः ॥ १४ ॥

कर्षं मापकपञ्चसहितम् । पूरकजम्बीरमांसपयसां तुपजल-
गोजलयोरपि प्रतेयकं पुटमाहिति । अस्तीति प्रकृतिर्नन्दीफलं
तदपि सास्थि ग्राह्येनुरपदेशः पूरकजम्बीरादीनां मापकपञ्च-
सहितं कर्षमित्यर्थः । पूरकोमातुलुङ्गं अस्य पक्वफलरसो-
गृह्यते । एवं जम्बीरसप्रापि मापकपञ्चसहितम् । क्षीरकर्षन्तु
चक्षुःशक्तस्य मिलितनिरुहस्य चर्मपुटकप्रवेशसमयं प्रक्षेप्यं
अन्यत्रा न धारयोपवं पाणिमिथादि लक्षणं न स्यादित्या-
हृह्वैद्याः । अनेन प्रकारेण पुटकत्रयमुत्सर्गः । एतेन पुट-
कद्वयेनापि सम्यङ्निरुहलक्षणं तत्र तावन्मात्रमेवेति । सुख-
ग्रहणार्थमर्जुमात्राधिकवसोः पत्रिका खिद्यते पुटकत्रयार्थं
दशमूल प्रक ३ पाय श ७ पल ४ शे पल १५ भागतयं कृत्वा
एकपुटकार्यं दशमूलकषायं पल ५ प्रक्षेपार्थं सुपिष्टशोधक-
शुक्रा क १ सैन्धव क १ मधु प २ पक्वतैल प २ पिष्टमदन-
फल गो १ पुराणगुड क १ आठीसहितमुपक विन्निडीफलं
क १ सुपक्वमातुलुङ्गरस-जम्बीररस-मांसरस-काञ्चीगोमूल
प्रक १ मा ५ हतन् सर्वं पूर्वोक्तसंयोजनपरिपाच्या भेलयित्वा
वस्त्रे वृक्षा वास्यस्वेदेन कदुष्णीकृत्य ग्राह्यं तदनु गव्यदुग्ध क १
मा ५ प्रक्षिप्यालोद्य चर्मपुटके प्रक्षेप्यमिति । एतदेव विधानं
द्वितीये तृतीयेऽपि ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

श्लेष्मं गुडं मांसरसं पयश्च अन्नानि सूत्रं मधुसैन्धवे च ।
 एतान्यनुक्तानि च दापयेच्च निरूहयोगे मदनात् फलञ्च ॥
 लवणं कार्षिकं दद्यात् फलमेकन्तु मादनम् ॥ १५ ॥
 बाते गुडः सिता पिप्पे कफे सिद्धार्थकादयः ॥ १६ ॥

क्षारवस्तिः ।

सैन्धवाक्षं समादाय शताह्वाक्षं तथैव च ।
 गोमूत्रस्य पलान्यष्टावल्गिकायाः पलद्वयम् ॥

इदानीं सर्वेष्वेव निरूहेषु चानुक्तान्यान्यद्रव्याणि अवश्यं
 प्रक्षेप्याणि तानि दापयितुं हारीतवचनमुपन्यस्यति श्लेष्मं गुड-
 मित्यादि सुश्रुतस्वेतदधिकमप्याह क्षीराण्यन्नानि सूत्राणि
 श्लेष्माः काथारसास्तथा । लवणानि फलं क्षौद्रं शताह्वा काथा-
 रसास्तथा । लवणानि फलं क्षौद्रं शताह्वा सर्षपा वचा । एखा
 त्रिकटुकं रास्वा सरलं देवदारु च । रजनी मधुकं चिह्नं कुष्ठं
 संयोधनानि च । निरूहेषु यथास्वाभ एष वर्गो विधीयत-इति ।
 सैन्धवमदनफलशोर्निलितनियतमानमाह लवणमित्यादि
 फलमेकमित्याहतिमानात् ॥ १५ ॥

दोषभेदेन गुडिकादीनां प्रक्षेप्यत्वमाह यातेत्यादि । आदि-
 शब्दात् सुश्रुतोक्तवचात्रिकटुकादीनां ग्रहणम् । अत्रान्तरे
 चरकोक्त-एरण्डवस्तिहृष्टफलोबोध्यः । सोऽप्यर्द्धमात्रिकोक्त-
 कल्पनानुसारेणार्द्धमात्रिकयैव वृद्धैः प्रयुज्यते । स चात्र विशा-
 रभयान्न विवृत-इति तत्रैवानुसन्धेयः ॥ १६ ॥

क्षारवस्तिमाह सैन्धवाक्षमित्यादि वस्तिरयमेतायन्मात्र
 एव दीयते इयञ्च मात्रा एकपुटकस्य । अन्निकायाइति सास्थि-
 तिनन्दिणीफलस्य । निरूहयोगे मदनात् फलञ्चेत्युक्तत्वात् एवं
 मदनफलमप्यत्र वृद्धैर्दीयते । अतएव चन्द्राटोऽप्याह गोमूत्रस्य
 पलान्यष्टौ हे गुडावल्गिकयोः पले । कर्षञ्च शतपुष्पायास्तथाक्षं

गुडस्य द्वे पलेवैच सर्वमालोच्य यत्नतः ।
 वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्त्रं दद्याद्विचक्षणः ॥
 शूलं विट्सङ्गमानाहं मूत्रलच्छञ्च दारुणम् ।
 त्रिम्युदावर्त्तगुल्मादीन् सद्वोहन्यान्निषेवितः ॥ १७ ॥

वैतरणवस्त्रिः । •

पलशुक्ति कर्षकुडवैरन्वोगुडसिन्धुजन्मगोमूत्रैः ।

सैन्धवस्य च । मदनस्य फलञ्चक्रं खजेन सुविकीर्णितम् । वस्त्र-
 पूतं सुखोष्णञ्च वस्त्रं दद्याद्विचक्षणः । वातपित्तसङ्गमानाहं
 मूत्रलच्छञ्च दारुणम् । शूलोदावर्त्तगुल्मादीन् सद्वोहन्यान्
 प्रयोजित । गोमूत्रवस्त्रिरित्येष विज्ञेयः शोधनः परः । हितः
 साधारणे रक्तः शुद्धे तु तैलसंयुतः । बलवर्धकरः पुंसामग्नि-
 सन्दीपनं परमिति । अस्त्रादेश वचनात् गोमूत्रवस्त्रिरित्यपि
 संज्ञान्तरमस्य बोध्यम् । तथा निरावरणे तु तैलमपि देवं तैलञ्च
 पलमानं बोध्यं तदुक्तमायुर्वेदसारे अष्टौ पलानि मूत्रस्य गुडस्य
 तु पलद्वयम् । तद्वदलीफलं दत्त्वाभिषाञ्चं सैन्धवस्य च । रक्षं
 सामेऽनिले युञ्ज्याच्छुद्धे तैलपलान्वितम् । चारवस्त्रिमि
 सिद्धं वातोदावर्त्तनशानमिति । इदानीं चारवस्त्रैः पत्रिका
 लिख्यते । सैन्धवचूर्णं क । शलुफाकल्कं क । गोमूत्रपल ८
 सुपिष्ट-अस्थिसहित-पक्व-तिन्तिडी फल पल २ पुरागुणञ्च
 पल २ सुपक्वमदन गो १ निरामवाते पक्वतैल प १ ।
 एतत् सर्वं पूर्ववन्मर्द्दयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा कदुष्णीकृत्य
 देयम् ॥ १७ ॥

वैतरणवस्त्रिमाह पलशुक्तीद्यादि शुक्तिरर्द्धपलं अन्वीति
 तित्तिडीफलं पलाऽऽमानञ्च क्रमः तु अन्वीगुडादिषु योज्यम् ।
 लङ्घोऽत्र द्रवद्वैगुणादष्टौ पलानि ईषत्तैलपलमिति व्यवह-
 रन्ति वृद्धाः । अत्रापि मदनफलमेकं देयमित्याहुः । इय-

तैलद्युतोयं वस्तिः शूलानाहामवातहरः ॥

वैतरणः क्षारवस्तिर्भुक्ते चापि प्रदीयते ॥ १८ ॥

वदर्येणवतीशेलु शाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ।

क्षारसिद्धाः सुसिद्धाः सुप्रः सास्त्राः पिच्छिलसङ्घिताः ॥

वराहमाहिषौरभ्रवेङ्गलैर्येयकौकटम् ।

सशुक्लमसृगाणं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ १९ ॥

चरकादा समुद्दिष्टावस्तयो ये सचस्त्वयः ।

व्यवहारो न तैः प्रायोनिवद्धानात् तेनते ॥ २० ॥

संपि वैतरणोक्तमात्रा एतत् पुटकस्यैव ज्ञेया । अत्यन्तशूलपीडायां वस्तिद्वयमिदं भुक्तेऽपि दीयत इत्याह वैतरण इत्यादि । अत्यन्तशूलावस्थायां पीडायामवस्थिकमिदं विधानं नतु सर्वकालिकं भुक्ते निरुहस्यातिदोषलत्वात् किन्तु भुक्ते क्षारवस्तिर्नप्रचरति । वैतरणस्तु चरत्येव एतदपि दुर्ज्वलविषयमपि ज्ञेयं तदुक्तं भाजयित्वाथ सायाङ्गे दुर्ज्वलस्य प्रशस्यते । अथ चेद्वलवान् जन्तुरमुक्ताऽपि तदा क्वचिदिति ॥ १८ ॥

पिच्छिलवस्तिमाह वदरात्यादि सुश्रुतस्य ऐरावती नागवजा शेलुश्वेङ्गवारः धन्वनोधामनीरिति प्रसिद्धस्तकः एपासङ्कुरा अभिनव पल्लवाः अत्र दुग्धस्याप्येकोभागः तयोभागाजलम्येताङ्कः सास्त्राः सरकाः रक्तञ्च येषां ग्राह्यं तानाह वराहत्यादि एतच्च शोणितं मृदित्वैव वस्तौ देयं सदृशैर्मृदितैर्वस्तिरिति चरकवचनात् । अथञ्च वस्तिर्विधोऽरुद्रव्यमानेनैव कार्यः । मात्रा चास्याह मात्रिकवस्तिवत् माधुर्तैलवस्तिवद्वेत्याहः ॥ १९ ॥

दूदानां चरकाद्युक्तानामन्येषां वस्तीनामनभिधाने उपपत्तिमाह चरकादावित्यादि प्राय इति वचनात् तेष्ववस्थायां प्रयोज्या इति सूचयति ॥ २० ॥

वस्त्रिर्वैयः स्यापविता सुखायुर्बलाग्निमेधास्त्रवर्यकञ्च ।
सर्वायैकारो शिंशुवृद्धयूनां निरतप्रयः सर्वगदापहृद्य ॥ २१ ॥
इति निरुहाधिकारः ।

अथ नस्याधिकारः ।

प्रतिमर्षोऽप्रवशीङ्घं नसं प्रथममन्तथा ।
शिरोविरेचनं चेति नस्यः कर्मे च पञ्चधा ॥

वस्त्रिसामान्यगुणानाह वस्त्रिरित्यादि सर्वगदापहृद्य इति
मिद्धितसर्वदोषापहः किम्वा तैदोषिकव्याधिहर-इति चरक-
व्याख्या अन्यथा व्याख्याने तु चक्षुषिपित्तानिष्ठकर्षीतप्रनेन
तथा सर्वान् विकारान् शमयेदितप्रनेन च न पौनरुक्तं स्यात् ।
इदमप्यत्र सुश्रुतवचनं बोध्यं—नरसप्रोत्तमसत्त्वस्य तीक्ष्णवस्त्रिं
प्रयोजयेत् । मध्यं मध्यमसत्त्वस्य हीनसत्त्वस्य वै बद्धुम् । अपि
हीनक्रमं कुर्यान्नतु कुर्यादिति क्रमम् । विशेषात् सुकुमा-
राणां हीन एव क्रमोद्धित इति ॥ २१ ॥

इति निरुहाधिकारः ।

पञ्चकर्मेपरिशेष्यान्वस्यमाह प्रतिमर्षद्वयतादि । प्रतिमर्ष-
लक्षणमाह ईषदित्यादि सुश्रुतस्य ईषदुच्छिङ्गनादिति ऊर्ध्व-
श्लासचेपयात् । ननु चरके न चोच्छिङ्गेदित्युक्तम् । अत्र तु
ईषदुच्छिङ्गनमुक्तमतोविरोधः । अत्र केचिदीषदुच्छिङ्गनमे-
वेति समादधति अन्ये तु चरकोक्तप्रतिमर्षः स्वल्पप्रमाथोऽल-
च्छिङ्गनः सार्धैकालिको ज्ञेयः अतएव तत्र प्रातर्निशि च
सञ्ज्ञेदेयुक्तं यस्तु सुश्रुतोक्तः न शूरिमात्रो नासौ सार्धैका-

दूषदुष्कृत्वात् स्नेहोयावान् वक्त्रं प्रपद्यते ।

नसो निषिक्तन्तुं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमाणात् ॥ १ ॥

प्रतिमर्षन्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ।

नसः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा ।

नचेच्छिङ्गे दरोगाणां प्रतिमर्षः सदार्ढ्रकृत् ॥ २ ॥

निशाहर्भुक्तवान्ताहः स्यप्राध्वश्मरेतसाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूषप्रस्त्रावाञ्जनवर्चसाम् ॥

विक्रम इत्यभिधेयः प्रतिमर्ष-दूषदुष्कृत्वात् इत्याहुः । नसोनि-
षिक्त-इति नासापुटद्वये निषिक्तः प्रमाणात्-इति परिमाणात्
परिमाणद्वारकमेतल्लक्षणमित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रतिमर्षकर्त्ताह प्रतिमर्षन्वित्यादि चरकस्य । नस्यार्थ-
मिति नस्यस्य स्नेहनशोधनरूपप्रयोजनद्वयं उक्तं हि—स्नेहनं
योवनञ्चैव द्विविधं नस्यमुच्यते । न च दोषवानिति व्यापित-
कृत् प्रकारान्तरेणापि । प्रतिमर्षमात्रामाह नसः स्नेहाङ्गु-
लीमित्यादि चरकस्य नस-इति नासायां स्नेहाङ्गुलीमिति
स्नेहपूरिताङ्गुलीं दद्यात् एतेन स्नेहमग्नाङ्गुलीतो यावान्
स्नेहः पतति सैव प्रतिमर्षमात्रा सर्वदेति सर्वेष्वेव षट्पु ।
न च नावनादिवदतोष्णिकृत्वात् कर्त्तव्यमित्याह नसोष्णिकृ-
दित्यादि अरोगाणामित्यनेन सुस्थविषयत्वमस्योक्तं दार्ढ्रकृ-
दिति दन्तःशिरःकपालादिदार्ढ्रकृत् ॥ २ ॥

सर्वदेत्यस्यार्थमाह निशेत्यादि वाभट्टस्य । असौ प्रति-
मर्षः पिन्दुद्वयपरिमितोनिशादीनामन्ते समाप्तौ वैद्येन योष्यः
निशान्त-इति प्रातः । अङ्गोन्त-इति सायं सुश्रुतेऽपि कत्यो-
त्थित-इत्यनेन प्रातःकाल उक्तः । ऋध्वेति पथादिश्रमः श्रम-
शब्देनाध्वयतिरिक्तोव्यायाम उच्यते सुश्रुतेऽपि व्यायामाध्व-
परिधान्तेनेत्युक्तम् । रेतःशब्देन रेतःसरणोपलक्षितव्यायाम-

दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविदूकः ॥ ३ ॥

शोधनः सन्धनश्च सप्तादवपीडोद्विधा मतः ।

अवपीड्य दीयते यस्मादवपीडस्तस्तु सः ॥

स्त्रे हार्थं चूर्न्याशिरसां ब्रीवास्करसां तथा ।

बहार्थं दीयते स्त्रे हो-नसाः शब्दोऽत्र वर्त्तते ॥ ४ ॥

उच्यते । प्रस्त्राव-इति स्रत्रोत्सर्गः वर्च्चः पुरीषोत्सर्गः एषु पञ्च-
दशसु कालेषु प्रतिमर्षदानप्रयोजनं . वाभटेनैवोक्तमनुसर्त्तव्यं
तद्वयथा--निग्राहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नाश्वश्रमरेतसाम् । शिरो-
ऽभ्यञ्जनगण्डेषु प्रस्त्रावाञ्जनवर्च्चसाम् । दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य
योज्योऽन्तेऽसौ द्विविदूकः । पञ्चसु त्रोटसां शुद्धिः क्लमनाश-
स्त्रिषु क्रमात् । इत्येवं पञ्चसु ततोऽन्तर्दाटं मसृत्थमः ।
निग्राहर्भुक्तवान्ताहः स्वप्नेषु पञ्चसु प्रतिमर्षदानात् स्त्रोतसां
शुद्धिर्भवति त्रिव्रिति अश्वश्रमरेतःसु क्लमनाशः स्यात् शिरो-
ऽभ्यञ्जनादिषु वर्च्चोऽन्तेषु तु प्रतिमर्षदानात् इत्येवं स्यात्
ततोऽन्तरं दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य चान्ते योजितः प्रतिमर्षः
क्रमात् दन्तदाटं मसृत्तोवायोः प्रथमनं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवपीडमाह शोधन-इत्यादि चरकस्य अत्र संशयमनि-
त्यवपीडस्य कर्मोच्छन्ति तत्पुनरिहसन्धनएवान्तर्भवति ।
नस्यमाह स्त्रे हार्थमि यादि श्रोवास्करसां रक्षणार्थमित्य-
म्बयः । नतंशब्दो नस्यपर्यायः नासाभ्यां दीयत-इति नस्यं
नासाशब्दात् शरीरावयवत्वात् यत् प्रत्ययेन अतएवाह सुश्रुतः
शौषधमौषधपक्वो वा स्त्रे हो-नासिकाभ्यां दीयत इति
नस्यम् । अनया च निरुक्त्या यद्यपि सामान्य वचन-एवायं
नस्यशब्दः तथापि नस्यशब्दोऽत्र वर्त्तते इत्यभिधानात् विशेष-
वृत्तितामपि नस्यशब्दस्य बोधयति एतेन यथा निदानशब्दो-
निदानपक्षके तथा निदानविशेषे च वर्त्तते तथायं नस्यश-

नसप्रस्य खैहिकसप्राथ देयाख्यौ तु विन्दवः ।
 प्रतेप्रकथोनसकयोर्वाभिमिति विनिश्चयः ॥
 शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्मास्त्रिष्वः प्रकीर्त्तिताः ।
 हात्रिंशद्विन्दवश्चात्र शुक्तिरितप्रभिधीयते ॥
 हे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयात्र कुशलेनैवः ॥ ५ ॥

व्योऽपि नसप्रशिरोविरेचनप्रतिमर्षावपीडप्रधमनेषु तथा नसप्र-
 विशेषे च खैहार्थं सून्यशिरसामित्यादिनोक्ते वर्त्तते । सुश्रुते-
 नापि ततो नसप्रशब्दः पञ्चधा निपातितइतप्रादिनायमर्थ-
 उक्तः । एतेन नासास्त्रोत्सि दोषोपशमनार्थं यद्दीयते तत्र-
 सप्रमिति नसप्रादिपञ्चकसामान्यलक्षणं तथा प्रतिमर्षादि
 भिन्नत्वे सति खैहनार्थं यद्दीयते तत्रसप्रमिति तु नसप्रविशे-
 षलक्षणं बोध्यमित्याहुः ॥ ४ ॥

खैहिकनसप्रार्थं खैहस्य मानमाह नसप्रसेप्रतप्रादि खैहा-
 म्, तप्रदेशिनीपर्षद्वयात् यावान् खैहः खवति तावान् खैहो-
 विन्दुरितुप्रच्यते उक्तं हि वाभटे—प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्षद्वयात्स-
 ग्नसमुद्भवात् । यावत् पततप्रसौ विन्दुरिति नसकयोरिति
 नासापुटयोः एषा प्रथममात्रा । द्वितीया तृतीयाश्च मात्मा-
 माह शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्चेति शुक्तिर्द्वितीया पाणिशुक्तिस्तृती-
 येतरर्थः एताश्च त्रिस्रोमात्रा यथाबलं प्रयोज्या इति सुश्रुते-
 ऽप्युक्तं तस्य प्रमाणमद्यौ विन्दवः प्रदेशिनीपर्षद्वयनिःसृता
 प्रथमा मात्रा । द्वितीया शुक्तिस्तृतीया पाणिशुक्तिरितेप्रता-
 स्त्रिस्रोमात्रा यथाबलं प्रयोज्या इति । शुक्तिपाणिशुक्तिशब्दयो-
 रर्थमाह हात्रिंशद्विन्दव-इति हे शुक्तीति चतुःषष्टिर्विन्दव-
 इतरर्थः । इदन्तु शुक्तिपाणिशुक्तप्राण्यमात्राद्वयं मिश्रित्वैव
 नासापुटाभ्यां प्रयोज्यं न तु प्रथममात्रावत् प्रतेप्रकथ इतप्राहुः
 एतच्च खैहनसं न गिलेत् किन्तु तत्रजेदेव उक्तं हि सुश्रुते
 खैहनसं न चोपगिलेत् कथञ्चिदपीति ॥ ५ ॥

तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम् ।
 दद्यान्वक्षः सदा पित्ते सर्पिर्भ्रञ्जासमाहते ॥ ६ ॥
 आपनं रेचनशूर्पोयुञ्ज्यात्तं मुखवायुना ।
 षडङ्गुलद्विमुखया नाद्या भेषजगर्भया ॥
 स हि भूरितरन्दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ७ ॥
 शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्जातैः प्रसाधितैः ।
 शिरोविरेचनं दद्याद् रोगेषु तेषु बुद्धिमान् ॥
 गौरवे शिरसः शूले जाड्ये सप्रन्दे गलामये ।
 शोथगण्डक्रिमियन्त्रिकुष्ठापस्वार पीनसे ॥ ८ ॥
 स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च ।

इदानीं यस्मिन् दोषे यः स्नेहः प्रयोज्यस्तमाह तैलमि-
 त्प्रादि चकारात् वातकफसंसर्गे च तैलं देयमित्यर्थः । केवल-
 इति निरावरणे वाते मज्जा तु समाहृतवाते ॥ ६ ॥

प्रथमनमाह आपनमित्यादि बाभट्टस्य रेचन-इति शिरो-
 विरेचनद्रव्यकृतः क्रिया देहस्रोतोविशोधन-इत्यर्थः । स
 इति चूर्णः चूर्णत्वादिति सूक्ष्णस्रोतोऽनुसारिवादिप्रभिसन्धिः
 एतच्च प्रथमनं चूर्णं प्रतनुवक्षे वज्रा जिघ्रेदित्यपि दृढव्यवहार-
 सिद्धोविधिर्बोध्यः ॥ ७ ॥

शिरोविरेचनमाह शिरोविरेचनेत्यादि शिरोविरेचन-
 द्रव्यैरित्यपामार्गवीजादिभिस्तैः कल्कितैर्द्रव्यमिश्रितैरेतत्
 साधितैः स्नेहैर्जा इत्यर्थः अस्य च मात्रार्थं सिद्धुसारोयथा
 चत्वारोविन्दवः षड् वा तथाष्टौ वा यथावक्तव्यम् । शिरोविरे-
 चने योज्या ऊर्द्धजन्तुविकारिणामिति । जाड्यं ग्रीवादिस्तम्भः
 स्यन्दोऽभिष्यन्दरोगः पीनस-इति पुराणपीनसे ॥ ८ ॥

येन विधिना तस्मिन्शिरोविरेचनं कर्त्तव्यं तदाह स्निग्धेत्यादि

निवातशयनस्थस्य जत्र ह्रं स्वेदयेत् पुनः ॥
 अथोत्तानार्द्धदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।
 किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्द्धनि नामिते ॥
 नासापुटं विधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।
 उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रणाद्या पिचुना तथा ॥
 दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्द्दयेत् ।
 शनैरुच्छिङ्घ्र निष्ठीवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥
 आभेषजयादेवत् द्विस्त्रिव्वा नसप्रमाचरेत् ॥ ६ ॥
 स्वेहं विरेचनसप्तान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।

वाभटस्य प्राक् कृतावस्थकस्य चेति प्राक् पूर्वं कृतमावस्थकं
 अवस्थकरणीयं मलमूत्रविसर्गमुषधवावनादिकं येन तस्य । जत्र-
 ह्रमिति ग्रीवाश्ललादिकं स्वेदयेत् पुनरित्यनेन उत्सर्गसिद्धपञ्च-
 कर्माङ्गभूत स्वेदापेक्षया भिन्न-एव नस्याव्यवहितपूर्वकाले
 पुनः स्वेदः कर्त्तव्य इति बोधयति । किञ्चिदुन्नतपादस्थेति चर-
 केऽपि पादोन्नतस्थेत्युक्तं पर्यायेणेति क्रमेण न त्वेकदा उष्णा-
 म्बुतप्तमिति उष्णाम्बुयोगादुष्णाम्बुवासेन वा तप्तं प्रणाद्येति
 नस्यनतिक्रया पिचुनेति तलकेन आदिशब्दात् शोवानना-
 दोनां ग्रहणं पार्श्वयोरिति वामदक्षिणनासापुटयोः आभेषज-
 क्षयादिति छेदः भेषजनःसरणपर्यन्तं शनैरुच्छिङ्घ्र निष्ठीवे-
 दित्यर्थः । एवमुक्तपरिपाद्या वारद्वयं त्वयं वा दोषापेक्षया
 अविक्रमपि नस्यं कुर्यादित्यर्थः । नस्ये क्रियमाणे यदि नस्यस्य
 सम्यक्प्रयोगेण मूर्च्छास्यान्तदा शिरः परित्यज्य शीततोयेन
 सेचनं कार्यं अतएवतदनन्तरं वाभटे यथा—मूर्च्छायां शीत-
 तोयेन सिञ्चेत् परिहरन् शिरइति ॥ ६ ॥

शिरोविरेचनस्यान्तरीयं विधिमाह स्वेहमित्यादि वाभ-
 टस्य स्वेहमिति स्वेहनस्यम् । स्वेहनस्यं रेचननस्यञ्च कियन्तं

त्र्यहान्त्रहास्य सप्ताहं स्नेहकर्षं समाचरेत् ।

एकाहान्तरितं कुर्याद्देचनं शिरसस्तथा ॥ १० ॥

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्त्रयोधाक्षिपाटवम् ॥ ११ ॥

रुद्धोच्चिस्तम्बताशोषोनासासेत्र मूर्द्धन्मूत्र्यता ।

स्निग्धेऽतिकण्डुर्गुहताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ १२ ॥

कालं कथा परिपाद्या कुर्यादित्याह त्र्यहान्त्रहादित्यादि
एकैकदिनमन्तरीकृत्य सप्ताहमन्तरितदिनानि वर्जयित्वा स्नेह-
नस्यं शिरसोविरेचनन्तु एकाहान्तरितं कुर्यात् तेन यस्मिन्
दिने स्नेहमस्यं न दाशते तस्मिन् तस्मिन्नेव दिने रेचननसं
देयमित्यर्थः । एतेनैकस्मिन् दिने स्नेहं अपरस्मिन् दिने
शिरोविरेचनमेव सपरत्वापरत्वे सति शिरोविरेचान्तरं स्नेह-
नसं भवति एकाहान्तरितः शिरोविरेकः कार्य-इत्यत्यर्गसेन
हान्तरमपि ज्ञेयं तथा सप्ताहमित्युपलक्षणं तेन त्र्यहादिकमपि
दोषाद्यपेक्षया ज्ञेयं उक्तं हि — एकाहान्तरं हान्तरम्वा नसं
दद्याद्विचक्षणः । सप्ताहन्तु परं ज्ञेयं विश्रान्तस्य पुनः पुनः ।
त्यहं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्वितम् । परं नवाहमूर्द्धन्तु
न वाहात् सान्त्वनां व्रजेत् ॥ १० ॥

सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह सम्यगित्यादि वाभटस्य सुखशब्दः
उच्छ्वासादिना बोधान्तेन सम्बध्यते अक्षीतीन्द्रोपलक्षणं
अक्षिपाटवर्षिणि वा पाठः तन्त्रान्तरे प्रसादश्चेत्त्रिधायामित्यु-
क्तम् ॥ ११ ॥

असम्यक् स्निग्धलक्षणमाह । रुद्ध-इत्यादि वाभटस्य
रुद्ध-इत्यसम्यग्स्निग्धे । अतिस्निग्धलक्षणमाह स्निग्ध-
इत्यादि वाभटस्य अतिस्निग्धइत्यन्वयः । प्रसेक-इति कफ-
प्रसेकः ॥ १२ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतायक्त्वास्वरविशुद्धयः ।
 दुर्बिरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिथिरेषिते ॥
 तोयमद्यगरक्षेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।
 भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामक्षुतासृजाम् ॥
 नवपीनसरोगार्त्तसूतिकाष्ठास—कासिनाम् ।
 शुद्धानां दन्तवस्तीनां तथानार्त्तवदुर्द्दिने ॥
 अन्यत्रात्यधिके व्याधौ नैषां नसंप्र प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
 न नसप्रमूनसम्नाब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।
 न चोनहादशे धूमः कवलोनोनपञ्चमे ॥
 न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।

खैहिकनसप्रसप्र सव्यग्योगादीनभिधाय रेचननसप्रसप्रापि
 तानाह सुविरिक्त इतप्रादि वाभटसप्र क्षामता शुष्कद्रवधा-
 तुता येषां नसंप्र न विवेयं तानाह तोयेतप्रादि वाभटसप्र तो-
 यादिकं पीतं यैस्ते तथेति आहिताग्नप्रादित्वात् परनिपातः
 अनार्त्तवदुर्द्दिने हेमन्तशिशिरयोर्भेषव्याप्तेऽङ्गि । अन्यत्रात्प्र-
 यिके व्याधाविति आतप्रयिके च व्याधौ नसैप्रकसाथे निषिद्ध-
 नसप्रानामपि नसंप्र विधेयमेवेतप्रर्थः नैषां नसंप्र प्रयोजयेदिति
 श्लोकापादश्चक्रेण प्रतिसंस्कृतप्र दत्तः ॥ १३ ॥

इदानो यस्मिन् वयसि नसंप्र न विवेयं तदाह न नसप्र-
 मितप्रादि वाभटसप्र उनसम्नाब्द इति एकवर्षमारभ्य षष्ठवर्ष-
 पर्यन्त इति प्रतिमर्षव्यतिरिक्तं नसंप्र न प्रयोज्यं सप्तमवर्षात्
 प्रवति तु विधेयमेवेतप्रर्थः उक्तं हि कृष्णात्त्रेयेण-सप्तवर्षमुपा-
 हायनस्तकर्म्म चतुर्विधमिति अतीताशीतिवत्सरे-इति एकाशी-
 तीतप्रादौ निषेध्यं प्रस्तावात् निषेध्यधूमकवलादीनप्याह न
 चोनहादश-इतप्रादि उनहादश-इति एकवर्षमारभ्य एका-
 दशवर्षपर्यन्तं एवं वक्ष्यमाणेऽपि श्रेयम् । शुद्धिरिति वसन-

आजन्ममरणं यथाः प्रतिमर्षवस्तु वास्तवम् ॥ १४ ॥

इति नसप्राधिकारः ।

समाप्तश्च पञ्चकर्माधिकारः ।

अथ धूमधिकारः । •

प्रायोगिकः खैहिकश्च धूमोवैरेचनस्तथा ।

कासहरोवामनश्च धूमः पञ्चविधोमतः ॥ १ ॥

अणुत्रिकोषफलितं कोलास्थग्रप्रमाणितम् ।

विरेचने प्रतिमर्षस्तथा वक्षिरिति सर्व्वज्ञानमेव विधेय इतप्राह
आजन्मेतप्रादि ॥ १४ ॥

इति नसप्राधिकारः ।

समाप्तः पञ्चकर्माधिकारः ।

नस्यवन्नासाप्रयोज्यत्वसाधर्म्यात् पञ्चसंख्या सामान्वाञ्च
नस्यानन्तरविधेयत्वाच्च नस्यानन्तरं धूममाह प्रायोगिक
इत्यादि प्रायोगिकइति नित्यपेयधूमस्य संज्ञाप्रयोगः सतता-
स्यासः तद्विषयकोधूमः प्रायोगिकः । खेहाय प्रभवतीति खै-
हिकः । दोषविरेचनाद्वैरेचनिकः कासं हरतीति कासहरः ।
वामयतीति वामनः । यद्यपि चरके प्रायोगिकखैहिकवैरेचनि-
कभेदात् त्रिविधएव धूम-उक्तस्तथापि प्रायोगिके कासहरं
वैरेचनिके च वामनीयमन्तर्भाव्यचरकसुश्रुतयोर्बिरोधः परि-
हरणीयः ॥ १ ॥

धूमपानार्थं नक्षिकाविघ्नानमाह अन्वित्यादि चरकस्य
त्रिकोषफलितमिति त्रिभिः पर्व्वभिर्भिन्नैः समन्वितं किम्वा

वक्षिनेत्रसमद्रव्य धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥
 सार्वस्त्रंशयुतः पूर्णोहस्तः प्रायोगिकादिषु ।
 नेत्रे कासहरे तंशयहीनः शेषे दशाङ्गुलः ॥ २ ॥
 औषधैर्वर्तिकां कृत्वा शरीगर्भां विशोषिताम् ।
 विगर्भामग्निसंस्मृष्टां कृत्वा धूमं पिवेन्नरः ॥
 वक्त्रेषु वै वमेद्भूमं नखोक्त्रेण वा पिवन् ।

त्रिकोषस्त्रिभङ्गः तेन यस्मिन् नेत्रे स्थानत्रये भङ्गः कार्थः स
 च नखिकात्रयेन घटनीय इत्याहुः । कोलास्थिप्रमाणापित-
 मिति अस्य नेत्रस्थानं कोलास्थिप्रवेशयोगं कार्थमित्यर्थः ।
 खल्वन्नास्याङ्गुष्ठप्रवेशयोग्यम् । यदाह बाभटः—खलाग्रे हृष्ट-
 कोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकमिति । वक्षिनेत्रसमद्रव्यमिति वक्षि-
 नेत्रेण समं तुल्यं यद्द्रव्यं सुवर्णरूप्यताम्नादिकम् । धूमभेदेन
 नेत्रमानभेदमाह सार्द्ध-इत्यादि हस्तोऽत्र चतुर्विंशत्यङ्गुल-
 परिमितः तेन प्रायोगिके धूमे सार्द्धोहस्तः षट्त्रिंशदङ्गुलः ।
 तंशयुत इति चतुर्विंशत्यङ्गुलस्य तृतीयोऽंशोऽष्टाङ्गुलं तेन
 संयुक्तोहस्त इत्यर्थः एतेन-खैरिके हात्रिंशदङ्गुलं नेत्रमित्यर्थः ।
 वैरेचने तु पूर्णोहस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलमित्यर्थः कासहरे धूमे
 तंशयहीनोहस्तः षोडशाङ्गुलमित्यर्थः शेष इति वामके ॥ २ ॥

इदानीं धूमपानार्थं नखिकामभिधाय धूमपानं यथाविधेयं
 तदाह औषधैरित्यादि औषधैरिति गन्धैरकुष्ठतगरैरित्यादिना
 वक्ष्यमाणैरौषधैर्वर्तिकां कृत्वा धूमं पिवेत् । वर्तिकाकरण-
 प्रकारमाह शरीगर्भामित्यादि शरी शरपुष्पस्य नखिका सा
 गर्भे अभ्यन्तरे यस्याः तां एतेन पिष्टैर्भेषजैः शरीं प्रक्षिप्यः
 वर्तिकाः कार्थेत्यर्थः विगर्भामिति तां वर्तिं विशोष्य ततः शरी-
 माकृष्य विगर्भां कुर्यादित्यर्थः । अग्निसंस्मृष्टामिति तां विगर्भां
 वर्तिं नेत्राग्रे समारोप्य अग्निसंस्मृष्टां कृत्वा धूमं पिवेदि-

उरःकण्ठगते दोषे वक्त्रेण धूममापिवेत् ॥
 नासया तु पिबेदोषे शिरोभ्राणान्घिसंश्रये ॥ ३ ॥
 गन्धैरकुष्ठतगरैर्वर्जितैः प्रायोगिके मता ।
 स्रैश्चिके तु मधुच्छिष्टं हृगुणुलसर्जकैः ॥
 शिरोविरेचनद्रव्यैर्वर्जितैर्वैरेचने मता ।
 कासघ्नैरेव कासघ्नी वामनैर्वामनी मता ॥ ४ ॥
 योज्या न पित्तरक्तान्ति विरिक्तोदरमेक्षिषु ।
 तिभिरोद्धानिलाधानरोहिणीदन्तवक्षिषु ॥

त्यर्थः । एषा वर्जितरष्टाङ्गला यववन्धध्यसूला परिणाहेनाङ्गु-
 षसम्भिता कर्तव्या । उक्तञ्च — पिद्वा लिम्बेच्छरीशिफां तां
 वर्जितं यवसन्निभाम् । सूलाद्याङ्गुष्ठिकां कुर्वाद्दष्टाङ्गुलसमां
 भिषगिति । धूमं पीत्वा धूमं कथं वमेदित्याह वक्त्रेणेत्यादि
 नक्ष-इति नासिकया सार्व्विभक्तिकससि एवम्प्रकारेण नासि-
 कानिषिध्यते वक्त्रेणैव धूमं वमेत् न तु नासयेत्यर्थः । अत्र
 हेतुचरकेणोक्तो यथा—प्रतिलोमं गतोऽद्यासु धूमोऽपि स्याद्वि
 चक्षुषि इति । वक्त्रधूमपाननासाधूमपानयोर्विषयावाह उर
 इत्यादि ॥ ३ ॥

औषधैर्वर्जितैः कां ह्यत्वेतुप्रक्तं अतोवर्त्यर्थमौषधान्याह गन्धै-
 रितप्रादि गन्धैरितप्रगुर्वाद् सुगन्धिद्रव्यैः । अकुष्ठतगरैरिति
 कुष्ठतगरवर्जितैः । कुष्ठतगरयोरिति तीक्ष्णत्वेन मस्तुलुङ्गस्त्राव-
 षत्वात् । उक्तञ्च शाल्लये—नतकुष्ठे स्त्रावयतो धूमवर्जितं प्रयो-
 जिते । मस्तुलुङ्गं विशेषेण तस्मात्तेनैव योजयेदिति । मधुच्छिष्टं
 सिख्यत्रं खेहोऽत्र घृतं वसा च वसाघृतमधुच्छिष्टैरिति वच-
 नात् । शिरोविरेचनैर्दूर्द्ध्वैरिति । श्लेताभ्योतिष्मत्प्रादिभिश्च-
 रकोक्तैः । कासघ्नैरिति वृहतीकण्ठकारीकटुकासमर्हादिभिः सुश्रु-
 तोक्तैः । वामनैरिति स्त्रायुचर्मोखुरशृङ्गादिभिः सुश्रुतोक्तैः ॥ ४ ॥

मन्त्रमद्यदधिष्ठीरक्षौद्रस्त्रे हविषाशिशु ।
 शिरस्यभिङ्गते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ॥
 रक्तपित्ताश्वत्थाधिव्यं हृण्मूर्च्छामदमेहकृत् ।
 धूमोऽकालेऽतिपीतोषा तत्र शीतोविधिर्हितः ।
 एतद्भूमविधानन्तु लेशतः संप्रकाशितम् ॥ ५ ॥
 इति धूमाधिकारः ।

अथ कवलगण्डुषाधिकारः ।

सिग्धोष्णैः स्त्रैश्चिकोवाते स्वादुर्शीतैः प्रसादनः ।
 पित्ते कटुश्लक्ष्णैश्चैः संशोधनः कफे ॥
 कषायस्वादुतिक्तैश्च कवलोरुपयोवणे ॥ १ ॥

येषु धूमोन विधेयस्नानाश्च योज्याहृतप्रादि बाभटेऽस्य
 दत्तवक्षिष्विति कतनिरुहेषु । अकालातिपीतधूमयोर्दोषमाह
 रक्तपित्तेतप्रादि अत्र पीतोवेतिच्छेदः । धूमपानविधिश्चरक-
 सुश्रुतादावति प्रपञ्च-इह तु ग्रन्थगौरवभयात् संक्षेपेणैवोक्त-
 इतप्राह एतदितप्रादि ॥ ५ ॥

इति धूमपानाधिकारः ।

ऊर्ध्वगतदोषहरत्वसामान्यात् धूमाधिकारानन्तरं कव-
 लगण्डुषाधिकारः प्रारभ्यते तत्र कवलश्चतुर्विधो-भवति यदाह
 सुश्रुतः—चतुर्-कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणाविति ।
 अतस्तेषां स्वरूपं विधयन्नाह सिग्धोष्णैरिति सुश्रुतस्य यद्यपि
 तन्मान्तरे वैरेचनसाम्प्रदायां सह षड्विधत्वमेवोक्तं तथाप्यत्र
 संशोधने वैरेचनस्य प्रसादने च साम्प्रदायान्तर्भावात् विरो-
 धः । बाभटे तु कवलगण्डुषयोरवलम्ब्य चतुर्विधत्वसुक्तं यथा-

सुखं सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता ।
 असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता ॥
 तावच्च धारणीयोऽयं यात्रहोषप्रवर्त्तनम् ।
 पुनश्चान्योऽपि द्वातव्यस्तथा क्षौद्रवृतादिभिः ॥ १ ॥
 व्याधेरपचयस्तुष्टिर्विशद्यं वक्त्रलाषवम् ।
 इन्द्रियाणां प्रसादश्चकवले शुद्धिलक्षणम् ॥
 दाहलक्षणावणान् इन्ति मधुगण्डूषधारणम् ।
 धान्यान्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्धप्रनाशनम् ॥
 तदीषल्लवणं शीतं सुखशोषहरं परम् ।
 आशुक्षाराब्जगण्डूषोभिनन्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥

चतुःप्रकारोगण्डूषः सिद्धः इमत्शोधनौ । रौप्यश्च त्रयस्तत्र
 त्रिषु योज्याश्चलादिषु । अन्तो-वर्धन-इति ॥ १ ॥

मात्राभेदेन कवलगण्डूषयोर्भेदमाह सुखमित्यादि सुश्रु-
 तश्च । असौ कवलः कियन्तं कालं सुखे धारणीय इतयाह
 तावदित्यादि अत्र क्षौद्रं कफे कफपित्ते च । आदिशब्देन
 दुग्धादिकं यदाह सुश्रुतः—एवं स्नेहपयःक्षौद्ररसमूलाण्यसं-
 युताः । कषयोष्णोद्दकाभ्याश्च कवलादोषतो-हिता इति ॥ १ ॥

कवलश्च सम्यग्योगलक्षणमाह व्याधेरित्यादि सुश्रुतस्य
 अयोगातियोगलक्षणमित्यतोऽनन्तरं यथा—हीने चाद्यक-
 फोत्क्षेपावरसंज्ञानमेवच । अतियोगाम्बुखे पाकः शोषस्तृ-
 ष्णारुचिक्लमाइति । एतच्च सामान्ययोगातियोगलक्षणं शोधन-
 कवडस्येति भानुमतीप्रभृतयः । चक्रेण सम्यग्योगलक्षणविपर्य-
 येणैव असम्यग्योगलक्षणं सुधिभिरूहणीयं इत्यभिप्रायेण
 अयोगातियोगलक्षणं नोक्तमिति ॥ ३ ॥

सुखे हितं वातहरं तैलगण्डूषधारणम् ॥ ४ ॥

इति कवङ्गण्डूषाधिकारः ।

अथाश्मोतनाञ्जनतर्पणपुट्टाकाधिकारः ।

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्मोतनं हितम् ।

रक्तोदकण्डूषर्षासुदाहरागनिवर्हणम् ॥

उष्णं वाते कफे क्षोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥

शुक्ली प्रलम्बयान्त्रेण चिचुवर्त्या कनीनिके ।

दशदादश वा विन्दून् द्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥

ततः प्रसृज्य च्छुना चलेन कफवातयोः ।

अन्येन क्षोष्णपानीयमुतेन खेदयेन्मृदु ॥ १ ॥

दाहेत्यादि वाभटस्य आशु शीघ्रं क्षाराम्बुयवक्षारजलं
तैलमिति तिलतैलम् ॥ ४ ॥

इति कवङ्गण्डूषाधिकारः ।

पूर्वोक्तसङ्गत्यैवाश्मोतनाधिकारमाह सर्वेषामित्यादि ।
दोषभेदेन तदाह उष्णमित्यादि वाभटस्य उष्णमितीषदुष्णम् ।
निवातस्थस्येत्यादौ शुक्ताविति निर्मलपात्रोपलक्षणं अन्ये-
नेति दक्षिणपाणिना । प्रलम्बयेति लम्बमानयेत्यर्थः । पिचु-
वर्त्याहलकवर्त्या कनीनिके नासिकादेशसम्बन्धितपक्षुषः
कोषे द्यङ्गुलादिति नेत्रकनीनिकस्योपरि पिचुवर्तिं द्यङ्गु-
मुत्तल्य निवातप्रदेशस्यातुरस्य वैद्योवामेन पाणिना लोचन-
मुन्मील्य च्छुःयथा भवति तथा लोचनं खेदयेत् । कफवात-
क्षोरिति वातकफयोः ॥ १ ॥

अत्युष्णीत्वाद्युष्णगृह्णाद्यायाश्चिद्वेदनम् ।

अतिशीतन्तु कुरुते निस्सोदस्तम्भवेदनाः ॥

कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बद्धम् ।

विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिच्युतम् ॥ २ ॥

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्रास्थिते मले ।

पक्कलिङ्गेऽल्पशोथार्त्तिकण्डुपैश्चिद्व्यलक्षिते ।

मन्दवर्षासुरागेऽस्त्रिप्रयोज्यं घनद्रूपिके ॥ ३ ॥

अत्युष्णीत्वाद्याश्चरोतनस्य तथा अतिशीतस्य च दोषमाह
अत्युष्णमित्यादि । इदानीं बद्धमात्रस्य तथाल्पमात्रस्य तथा
बद्धाप्रुताश्चरोतनस्य दोषमाह कषाय-इत्यादि वाभटस्य कषा-
यवर्त्मतामिति रक्तवर्त्मतामिति रक्तवर्त्मतां वा । घर्षमिति
करकरिकाम् । बद्धमिति बद्धपरिमाणाश्चरोतनं कषायवर्त्म-
तादिकं कुरुत इति शेषः । अत्यल्पमाश्चरोतनं विकारवृद्धिं
कुरुते । तथा अपरिच्युतमित्यप्रुतमाश्चरोतनं संरम्भं शोथं
कुरुते । यद्यपि सुश्रुते आश्चरोतनवत् सेकोऽप्युक्तः यथा-तर्पणः
पुटपाकश्च सेकश्चाश्चरोतनाञ्जनमिति । तथापि वामटभते
आश्चरोतन-एव सेकस्यान्तर्भावाद्विरोधः ॥ २ ॥

आश्चरोतनानन्तरमञ्जनमाह अथेत्यादि अथेत्यानन्तर्ये
शुद्धतनोरिति कषायशिरोविरेकाभ्याम् । नेत्रमात्रास्थिते
मले इति । नेत्रएव स्थिते दोष इत्यर्थः । एतेन प्रदेशान्तर-
स्थदोषहन्तृत्वमञ्जनस्योक्तम् । नेत्रावस्थिते दोषप्राप्तमञ्जन-
माचरेदिति तथा पक्कलिङ्गे पक्काक्षिरोगलक्षणे सत्येवाञ्जनं
प्रयोज्यं तदेव पक्कलक्षयं कथं ज्ञातव्यमित्यत आह अल्पशो-
थेत्यादि । अल्पशब्दस्य शोथादिभिः प्रतेप्रकमन्वयः एवं मन्दश-
ब्दस्यापि घर्षादिभिः । लक्षित इति ज्ञायते । द्रूपिका ने-
त्रोदका ॥ ३ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।
 अञ्जनं लेखनं तत्र कषावाण्डपटुषथैः ॥
 रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशोतैः प्रसादनम् ॥ ४ ॥
 दशाङ्गुला तनुर्भ्रूष्ये शलाकामुकुक्षानना ॥ ५ ॥
 प्रशस्ता लेखने तान्त्री रोपणे काललोहजा ।
 अङ्गुलीव सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥
 पिण्डोरसक्रियाचूर्णं त्रिवैवाञ्जनकल्पना ।
 गुरौ मध्ये लघ्वी दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत् ॥
 अथानुन्मीलयन् दृष्टी अन्तः सञ्चारयेच्छूनैः ।
 अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥
 अपेतौषधसम्बन्धं निर्दृष्टं नयनं यदा ।
 व्याधिमोषन्तौष्याभिरङ्घ्रिः प्रक्षालयेत्तदा ॥
 दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाच्चि ततोवामं सवाससा ।
 ऊर्ध्वं वर्त्मनि संगृह्या शोध्यं वामेन चेतनम् ॥ ६ ॥
 निशि स्वप्नेन मथ्याङ्गे पानाद्योष्णगभस्तिभिः ।

अञ्जनस्य त्रैविध्यमाह लेखनमित्यादि वाभटस्य अञ्जन-
 मितिशेषः । एषां स्वरूपमाह लेखनं तत्रेत्यादि तत्रेति त्रिषु
 लेखनादिषु मध्ये पटुलवणं पटुपिप्यल्याम्बादिकषायार्दिभिर्द्रव्यै-
 र्यदञ्जनं तद्वेखनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अञ्जनज्ञानार्थं शलाकामाह दशाङ्गुलेत्यादि तस्यैव मुकु-
 क्षानना कुन्दजातीमल्लिकाङ्गुलसुखी ॥ ५ ॥

अञ्जनभेदेन शलाकाभेदमाह प्रशस्तैत्यादि काललोहः
 पाण्ड्यादिः । प्रसादने तु अङ्गुल्येव शरीरशलाका तथां सुव-
 र्णरूप्यजा च शलाका प्रशस्तैत्यर्थः ॥ ६ ॥

रुनिशीत्यादि । ननु विरेकं दुर्ज्वलं चक्षुरादित्यं प्राप्य
 शीतिं तत् कथं सर्वदेतुप्रक्तं नैवं यतः विरेकं दुर्ज्वलं चक्षु-

अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्जैर्हृतोत्पीडितद्रुताः ॥
 प्रातः सायञ्च तच्छान्तैर व्यञ्जेऽर्कैऽतोऽञ्जयेत् सदा ॥ ७ ॥
 कण्डूजाद्ये ऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।
 तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु दूर्णं प्रतप्रञ्जनं हिमन् ॥ ८ ॥
 नाञ्जयेद्गीतवमितविरिक्ताश्रितवेगिते ।
 क्रुद्धव्वरिततान्ताक्षशिरोरुक्शोषजागरे ॥
 अट्टेऽर्के शिरः स्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
 अजीर्णैऽप्यर्कसन्तप्ते दिवास्त्रप्ते पिपासिते ॥

रादितं प्राप्य सीदतीतुप्रथते सुस्थाभिप्रायादिदं वाक्यं किञ्चा
 अतुद्रिक्तकफापेक्षया दिवाञ्जनं बोध्यं उक्तं हि अतुद्रिक्त
 बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे । काममङ्गपि नातुप्रथे
 तीक्ष्णाञ्जनं प्रयोजयेदिति । लेखनीये गद इति लेखनीयशु-
 क्कामौ । ननु विरेकं दुष्कलं चक्षुरादितं प्राप्य सीदतीति
 वचनमनुपपन्नं यतो नेत्रस्य तैजसादादितं प्राप्य तेजोर्द्विरेव
 सुक्ता तेजसः सामान्यद्विज्जारथमिति सिद्धान्तः नैवं काल-
 स्त्रीणादञ्जनस्य च तीक्ष्णवादित्योगेन दृष्टुप्रघातः
 स्यादिति ॥ ७ ॥

अञ्जनदत्तेपि यदि कण्डूजाद्यादिकं तिष्ठति तदा पुनरपि
 तीक्ष्णमञ्जनं धूमं वा योजयेदित्यत आह कण्डूजाद्ये इत्यादि
 वाभटस्य । यदि पुनस्तीक्ष्णाञ्जनविधानेन दाहः स्यात्तदा
 दृष्टिप्रसादनमञ्जनं कार्यमित्याह तीक्ष्णाञ्जनेत्यादि । अस्यैवा-
 भितप्त इति सदाहे । प्रत्यञ्जनमिति तीक्ष्णाञ्जनप्रत्यनीव
 मञ्जनं अदुशीतलक्ष्मिगधमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अञ्जनं येषु न विधेयं तानाह नाञ्जयेदित्यादि वाभटस्य
 अश्रिते सद्योमुक्ते । वेगितइति दोषवेगोद्भवे सुशुवेऽप्युक्तं दोष-

निर्वृति तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्बुद्धिकाययोः ।
 काले साधारणे प्रातः सायं वीक्षानशायिनः ॥
 यवमाषमयी पालीं नेत्रकोणादृष्टिः समाम् ।
 छद्मलोच्चं हृदां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ॥
 सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तन्नाम्बु प्रविलायितम् ।
 नक्ताम्बु-वात-तिमिर-कृच्छ्र-रोधादिके वसाम् ॥ १ ॥
 आपच्छाग्रादयोर्बुभेधं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।
 'मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्म' सन्धिसतासिते ॥
 हृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ।
 शतानि सप्तचाष्टौ च दशमन्ये ऽनिले दश ॥

वेगोदयेऽप्युक्तं कुर्व्यान्तांस्तानुपद्रवान् इति । प्वरिते नवञ्च-
 रिते तान्ताञ्चइति । सूक्ष्मभास्वरादिरूपदर्शनात्तान्ते अक्षिणी
 यस्त तस्मिन् अदृष्टे ऽर्क इत्यनुदिते जलादिच्छन्न इत्याह
 उच्यतेऽप्येवमेवोक्तम् ।

एकाग्रत्वत्वादिस्त्रिभुविकारे तर्पणमाह निवात इत्यादि
 वाभटस्य पालीमित्यालवालं छद्मलोच्चं हृदामिति छद्मलो-
 च्छ्रं हृदां निविडं यथा स्तोत्रो न स्ववति इत्यर्थः । यथा
 स्वं सिद्धं सर्पिरिति तत्तद्दोषप्रत्यनीकद्रव्यपक्वमित्यर्थः ।
 पात्रस्थं घृतं तप्तजलस्योपरि स्थापयित्वा प्रविलायितं द्रवीकृत-
 मित्यर्थः । आवपेत् पूरयेत् । व्याधिविशेषे स्नेहविशेषमाह
 नक्ताम्बुप्रत्यादि वाभटस्य अपत्रापि यथा स्वं सिद्धमित्यादि
 योज्यमित्युक्तः ॥ १ ॥

पूरणविधिमाह आपच्छाग्रादिति पच्छाग्रपर्यन्तं पूरये-
 दित्यर्थः ।

अथ स्नेहे चक्षुः पूरयित्वा कियन्तं कालं व्याप्य सस्नेहं
 स्यात्तथामिति जिज्ञासायामाह अथेत्यादि अथ एतावपनान-

पित्ते षट् सुस्थश्चेत् च बलासे पञ्च धारयेत् ।
 कृत्वापाङ्के ततोद्गारं स्नेहं पात्रे निगालयेत् ॥
 पिवेच्च धूमं नेचेत् व्योमरूपञ्च भास्वरम् ।
 इत्थं प्रतिदिनं वाते पित्ते त्वेकान्तरं कफे ॥
 सुस्थे च छान्तरं दद्यादात्मैरिति योजयेत् ।
 प्रकाशक्षमतास्वास्थ्यं विशदं लघुलोचनम् ॥
 तप्ते विपर्ययोऽतप्ते तप्तेऽतिज्ञेष्मजारुजः ॥ १० ॥
 पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्ते चैव पद्मसु ॥ ११ ॥
 सवाते स्नेहनः स्नेष्मसहिते लेखनोमतः ।
 हृद्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ॥ १२ ॥

न्तरं शनकैरुन्मेषं कुर्वतस्तस्य आवर्त्तस्य मात्रां विगणयेत्
 मात्रा च लघुक्षरोच्चारणम् । तत्र वर्त्तस्थे व्याधौ शतमात्रां
 धारयेत् लघुक्षरशतोच्चारण कालसमकालं व्याप्य स्नेहं धार-
 येत् । सन्धिगते तु व्याधौ त्रीणि शतानि । शुक्लमण्डलगते तु
 पञ्चशतानि कृष्णमण्डलगते तु सप्तशतानि दृष्टिमण्डले चाष्टौ
 मध्ये इत्यधिमध्ये दश इतः प्रादि क्रमेण धारयेत् । धारणानन्त-
 रञ्च यत्कार्यं तदाह कृत्वेत्यादि द्वारमित्यालवाले छिद्रं
 कृत्वा । व्योमेतः प्रकाशं नेचेत् भास्वरं रूपमग्नः प्रादिः । अथञ्च
 क्रमो यस्मिन् दोषे यावद्दिनं कार्यंस्तदाह इत्थमितः प्रादि ।
 अथञ्च दिनक्रमः चक्षुःसृष्टिपर्यन्तं योज्य इतः प्राह आत्मैरि-
 तः प्रादि । विपर्यय इतः प्रादि विपर्ययः प्रकाशः क्षमतादिवैप-
 रितम् । अतितप्ते तु स्नेष्मजारुजः कण्डूपैच्छित्यादयः ॥ १० ॥

पुटपाकमाह पुटपाकमितः प्रादि वाभटस्य पूर्वोक्तेष्विति
 तर्पणोक्तेषु रोगेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्नेहादिभेदेन त्रिविधस्य पुटपाकस्य पृथक् पृथक् विषय-
 माह सवातइतः प्रादि स इति पुटपाकः स्नेहनोवाते हितः ।

विल्लमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ।

अर्बू ऋवटाम्भोजपत्रैः स्निग्धादिषु क्रमात् ॥

वेष्टयित्वा च्छदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ।

पचेत् प्रदीप्तै रग्नप्राभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ॥

नेत्रे तर्पणवदृशुञ्जप्राक्तनं ने त्रीणि धारयेत् ।

क्षेपसहिते तु वाते लेखनः पुटपाको-हितइति दृग्दोर्व-
ल्यादौ प्रसादनः पुटपाकोहित इतरर्थः । इदञ्च पुटपाकत्वयं
यैर्द्रव्यैर्विधेयं तद्वाभटेनोक्तं इह तु ग्रन्थविस्तारभयाच्चक्रेण न
लिखितं किन्तु पयुक्तमिति मया लिख्यते यथा भूयशः प्रसङ्गा-
न्प्रमेदोमज्जवसामिषैः । खेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्प-
येत् । अगपक्षियकृन्नांससुक्तायस्तान्त्रसैन्धवैः । स्त्रीतो जशङ्क-
दलैर्लेखनोमस्तुकल्पितैः । *अगपक्षियकृन्नाञ्जवसान्त्रहृदया-
मिषैः । मधूरैः सष्टैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनइति ॥ १२ ॥

पुटपाकत्वयस्य कल्पनामाह विल्लेत्प्रादि मांसयुक्तं भेष-
जज्ञानन्तरोक्तजीवनीयादिकं तयोः कल्करूपयोः पिण्डः ।
पृथग् विल्लमात्रमिति पल्लमात्रम् । एङ्गुणादिपत्रैः क्रमेण
स्निग्धादिषु खेहादिपुटपाकेषु वेष्टयित्वा अनन्तरं च्छदा लिप्तं
प्रदीप्तैर्धवधन्वनगोमयैः पचेत् । क्रमादिति धवधन्वनगोमयै-
रित्पत्रापि योजयन्ति केचित् । तेन खेहन-पुटपाके एङ्गुण-
पत्रेण वेष्टनं धवकाष्ठाङ्कारेण च पाकः । लेखने वटपत्रेण
वेष्टनं धवकाष्ठाङ्कारेण च पाकः । प्रसादने तु अम्भोजपत्रै-
र्वेष्टनं गोमयाग्निना पाकइति । अग्नप्राभमितर्पणवर्गं एतच्च
सस्यक्पाक्क्षानार्थमुक्तम् । तर्पणवदृशुञ्जप्रादितर्पनेन निर्व्वाने
तर्पणोक्तविधिमात्राप्यऽतिदिशति ।

एतद्रसञ्च कियन्तं कालं नेत्रे धारयेदित्प्राह शतं
त्रितीणि धारयेदिति लेखनक्षेहनान्येष्विति । एतच्च यथा

लेखनक्षेत्रान्तेषु कोष्ठी पूर्वो हिमोऽपरः ॥

धूमपोऽन्ते तयोरेव योगारूढ च तृप्तिवत् ॥ १३ ॥

तर्पणं पुटपाकञ्च नस्थानर्हणं योजयेत् ।

यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विगुणोद्धित भागभवेत् ॥ १४ ॥

इत्याश्चरोतनाञ्जनतर्पणपुटपाकाधिकारः ।

अथ शिराव्यधाधिकारः ।

अथ स्निग्धतनुः स्निग्धरसान्प्रतिभोजितः ।

प्रत्यादित्यमुखं स्निग्धोजानुच्चासनसंस्थितः ॥

क्रमं योज्यं तेन लेखनपुटपाके शतमिति मात्राशतं धारयेत् । खेहने तु द्वे मात्रागते । अन्यइति प्रसादने त्रीणि मात्राशतानि धारयेदित्यर्थः । पूर्वो खेहलेखनौ कोष्ठी अपरइति प्रसादनो हिमः शीतलो योज्यः । धूमपोऽन्ते तयोरेवेति पूर्वयो, खेहलेखनयोरेव अन्ते धूमपः स्यात् न तु प्रसादनान्तइत्येव शब्दार्थः । योगारूढ च तृप्तिवदिति तर्पणवदित्यर्थः ॥ १३ ॥

तर्पणपुटपाकौ येषां न कार्यौ तानाह तर्पणमित्यादि । नस्थानर्ह इति निषिद्ध नस्यपुरुषे ।

इदानीं तर्पणपुटपाकविधानानन्तरं यावन्ति दिनानि हिऽसेवनं कर्त्तव्यं तदाह यावन्तीत्यादि । यावन्ति दिनानि व्याप्य तर्पणं पुटपाकविधिः कृतः तर्द्द्विगुणानि दिनानि चित्त-सेविताभूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

इत्याश्चरोतनाञ्जनतर्पणपुटपाकविधिः ।

अदुपट्टान्तकेशान्तोजानुस्थापितकूर्परः ।

अङ्गुष्ठगर्भमुष्टिभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥

दन्तसंपीडनोत्कासगण्डाध्मानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतोयन्त्रयेञ्चैनं वस्त्रमावेष्टयेन्नरः ॥

कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्यान्तर्जामतर्जनीम् ।

एवमुत्थाप्य विधिना शिरां विध्येच्छिरोगताम् ॥ १ ॥

विध्येद्धस्तशिरां वाचावनाकुञ्चितकूर्परे ।

वद्वा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणम् ॥

ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकास्तुरङ्गुले ॥ २ ॥

पूर्वेन्तु नेत्ररोगे स्निग्धस्याज्येन कौम्भेन शिराव्यधेः
शमं नयेदित्युक्तं अत आश्रयोतनादिवत् शिराव्यधस्यापि नेत्र-
रोगहरत्वादनन्तरं शिराव्यधविधिर्विधीयते । तत्र प्राधान्यात्
प्रथमं शिरोगतशिराव्यधे कर्त्तव्ये शिरोत्थापनप्रकारमाह
अथेत्यादि वाभटस्य आदित्याभिमुखं लक्ष्मीकृत्य जानूच्चासन-
संस्थित इति उपविष्ट इत्यर्थः । अदुना पट्टेनान्तो गृहीतो
बद्ध इति यावत् केशान्तो यस्य स तथा । जानुनि स्थापितं
कूर्परं कफोणिद्वयं येन स-तथा । मुष्टिभ्यां मन्ये ग्रीवाधमन्यौ
प्रपीडयेत् तथा दन्तसम्पीडनादिना मन्यतममाचरेत् आर्त्त-
व इति शेषः । दन्तैर्दन्तानां पीडनं दन्तपीडनं उत्कासः कास
एव गण्डाध्मानं वायुना सुखपूरणं सुश्रुतेऽप्युक्तं कर्मे पुरुषश्च
वायुना सुखं पूरयेदिति । तथा नरः परिचारकजनः पृष्ठत इति
पृष्ठदेशे स्थि वा एनमातुरं यन्त्रयेत् । किं कुर्वन् यन्त्रयेदि-
त्याह वस्त्रं कन्धरायां ग्रीवायां परिक्षिप्य तस्य मध्ये स्तनी-
यवामतर्जनीं न्यस्यारोप्य वस्त्रमावेष्टयन् पीडयेदित्यर्थः ॥ १ ॥

विध्येदित्यादि वाभटस्य अनाकुञ्चितः कूर्परः कफोणि-
यस्य । किं कृत्वा विध्येदित्याह सुखोपविष्टस्यातुरस्य अङ्गुष्ठ-

पादे तु सुस्थितेऽधस्तात् जानुसन्धेर्निपीडिते ।
 गाढं कराभ्यामागुल्फचरणे तस्य चोपरि ॥
 द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदाकूटे हस्तवत्ततः ।
 बद्धा विध्यैच्छिरामित्य मनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ॥
 तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्व्यन्त्रमुपायवित् ।
 ततो ब्रीहिमुखं व्यध्यप्रदेशे न्यस्य पीडयेत् ॥
 अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु तलप्रच्छादितं भिषक् ॥ ३ ॥
 वामहस्तेन विन्वस्य कुठारीमितरेण तु ।
 ताडयेन्मध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठावष्टव्यमुक्तया ॥ ४ ॥

गर्भणं मुष्टिं बद्धा बन्धयित्वा पुनः किं कृत्वा वेध्यप्रदेशादुपरि
 चतुरङ्गुले यन्त्रपट्टिकां शिरायन्त्रणार्थं पट्टिकां बद्धादिपट्टीं
 बद्धा ॥ २ ॥

पदगतशिराव्यधप्रकारमाह पादेत्वित्यादि बाभटस्य
 सुस्थित इत्यनेन विषमपादस्यासं निरस्यति । किं किं विशिष्टे
 पादे जानुसन्धेरवधस्तात् वैद्यस्य करातग्रामागुल्फं गुल्फप-
 र्यन्तं गाढं निपीडितमित्यर्थः । द्वितीये तु चरणे तस्य सुस्थि-
 तपादस्योपरि आकूटे सति किञ्चिद्विशिष्टे द्वितीये चरणे
 किञ्चित् कुञ्चिते । हस्तवत्ततो बद्धेति यथा हस्ते यन्त्रादिकं
 बद्धा शिरां विध्येत् तथाऽत्रापीत्यर्थः । एवमुक्तातीतग-
 अनुक्तप्रदेशविषयेऽपि यत्नं स्वबुद्ध्या कल्पयेदित्याह इत्य-
 मित्यादि । ब्रीहिमुखादिशस्त्रेण यथा शिराव्यधो विधेय-
 स्तथाह तत-इत्यादि न्यस्यारोप्याङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यां पीडयेदित्य-
 न्वयः । करतलप्रच्छादितमिति पीडनक्रियाविशेषणं एतेन
 रक्तधारा नोर्द्धमुत्तिष्ठति इत्यभिप्रेत्यः ॥ ३ ॥

कुठारिकाया वेधनप्रकारमाह वामहस्तेनेत्यादि इत्यरेण
 दक्षिणहस्तेन ताडयेदित्याह मध्यमाङ्गुल्येति अङ्गुष्ठविद्यम-

मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीच्यास्यं व्रीहिमातृकम् ।
 यवार्द्धमस्थामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥ ५ ॥
 असम्यगस्त्रे खवति विल्व्योषनिशानतैः ।
 सागारधूमलवणतैलैर्हिच्याच्छिरामुखम् ॥
 सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ।
 अशुद्धौ वलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात् स्वावयेत् परम् ॥
 अतिश्रुतौ हि शत्रुः स्याद्द्वारुणावा निखामयाः ।
 तत्ताम्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ॥
 सूते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाब्जुना ।
 प्रक्षाल्य तैलप्रोताक्तं बन्धनीयं शिरामुखम् ॥
 अशुद्धं स्वावयेद्भयः सायमङ्गपरिऽपिवा ।
 रक्तेषु तिष्ठति क्षिप्रं सन्धनीमाचरेत् क्रियाम् ॥

मुक्तयेति आदौ दृष्ट्वाङ्गुष्ठेनाविष्टभ्य मुक्तयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीमुक्तयस्त्रद्वयं यस्मिन् प्रदेशे योज्यं तमाह मांस-
 इतयादि मांसले प्रदेशे शिरां विध्येदिति योज्यम् । व्रीच्यास्य-
 मिति व्रीहिमुखं शस्त्रं एकं व्रीहिमातृकं निक्षिपेत् प्रवेशयेत् ।
 अस्थामुपरि शिरां विधानकुठारिकां यवार्द्धमातृकां निक्षिपेदि-
 त्यर्थः ॥ ५ ॥

अयोगे चिकित्वामाह असम्यगितयादि । अशुद्धाविति
 असम्यक् शुद्धौ । प्रस्थादिति प्रस्थोऽत्र सार्द्धतयोदशपलं
 परमिद्वर्द्धम् । अतैव हेतुमाह अतिश्रुतावितयादि तत्रेति
 रक्तातिश्रुतौ रसः मांसरसः । प्रक्षाल्येति शिरामुखमितं-
 न्वयः । तैलप्रोताक्तमिति तैलात् तवस्त्रधुक्तमित्यर्थः । सन्धनी-
 नीमिति बन्धनीमाणां तामेव रक्षणीं क्रियामाह लोभ्रेतयादि
 पन्नङ्गं रक्तचन्दनं अञ्जनं रसाञ्जनम् । क्षौममसी दग्धवस्त्र-
 च क्षीरिणोबटोदुम्बरादयः तेषां त्वक् अङ्गुरश्च । पद्मकादि

षोडशप्रियङ्गुपक्ष्माषयष्ट्राह्मणैरिकैः ।
 प्लक्षपास्ताञ्जनसौममसोक्षीरित्वगङ्गुरैः ॥
 विचूर्णयेद्गणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत् ।
 तामेव वा शिरां विध्यधत्तस्त्रादनन्तरम् ॥
 शिरामुखं वा तरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ६ ॥
 सशेषमप्यसृग्धार्थं न चातिस्त्रुतिमाचरेत् ।
 हरेच्छृङ्गादिनाः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥ ७ ॥
 मर्मेहीने यथासम्प्रदेशे व्यधयेच्छिराम् ॥ ८ ॥
 नदनघोडशातीतसप्तत्यद्भ्रुतासृजाम् ।
 अस्त्रिग्धास्त्रेदिताऽत्यर्थस्त्रे दितानिलरोगिणाम् ॥
 गर्भिणी-स्त्रुतिकार्ज्या-पित्तासृग्धासकासिनाम् ॥

पद्मकादिगणं हिममिति शीतकषायं पिबेदिति । तामिति
 पूर्वविद्धाम् । व्यधात् तस्त्रादनन्तरमिति पूर्वव्यधसमीपोर्ह-
 भागे शिरामुखमिति विद्धशिराव्रणमुखम् ॥ ६ ॥

दुष्टमपि रक्तं न निःशेषं स्त्राशयेदित्याह सशेषमिति दुष्ट-
 शोणितशेषं प्रसादमथवा नयेदिति प्रसादनलेपनादिना ।
 शिरा हि दुष्टा-एव वेध्या नत्वदुष्टाः उक्तं हि—अदुष्टा न
 वेध्या-इति ॥ ७ ॥

यत्र प्रदेशे तु वेध्यशिरा न दृश्यते कथं तत्र शिराव्यधः
 कार्य-इत्याह मर्मेहीनइत्यादि वाभटस्य अत्र व्यध्यशिरा-
 धामदर्शनइति शेषः । अतएवैतस्त्रात् पूर्वं वाभटे ययोक्ताना-
 मदर्शन-इत्युक्तम् । यथासम्प्रदेशइति यत्र देशे व्यध्यशिरा न
 दृश्यते तत्र समीपदेशे या अन्याः शिरा वा दृश्यन्ते ताएव
 वेध्या-इत्यर्थः । मर्मेहीन-इति मर्मेवर्जिते ॥ ८ ॥

येषां शिराव्यधो न कार्यं स्त्रानाह नत्वित्यादि वाभटस्य ।

खेहपीते प्रशुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्षेसु ॥

नायन्त्रितां शिरां विध्येन्न तीव्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ।

नातिशीतोष्णवाताग्नेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ॥ ९ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदाशरीरं ह्यनवस्थिताहृग्वङ्किर्बिशेषेण च रक्षणीयः ॥

नरोहिताहारविहारसेवी मासम्भवेदावललाभतो वा ॥ १० ॥

प्रसन्नवर्णैन्द्रियभिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतशक्तिवेगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिवलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ११ ॥

इति शिराव्यधाधिकारः ।

अथ सुस्थाधिकारः ।

ब्राह्मो मुहूर्त्ते उत्तिष्ठेत् सुस्योरक्षार्थमाषयुः ।

शरीरचिन्तां निर्बल्यं क्षतशौचविधिस्रतः ॥

प्रातर्भुक्त्वा च सङ्ग्रं कषायकटुतिक्तकम् ।

भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥

अन्यत्रात्ययिकाद्गदादिति आत्ययिके तु व्याधौ एष्वपि
कालेषु शिराव्यध्वैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

रक्तस्त्रावानन्तरं यद्विधेयं तदाह नात्युष्णेत्यादि अनव-
स्थिताहृगिति प्रचुररक्तम् ॥ १० ॥

इदानीं शोणितादर्शनेऽपि विशुद्धरक्तज्ञानार्थं लक्षण-
माह प्रसन्नेत्यादि वेगःपुरीषादीनाम् ॥ ११ ॥

इति शिरावप्रधाधिकारः ।

इदानीमातुरहितचिकित्साभिधाय सुस्थदृप्तमाह ब्राह्म-
इत्यादि ब्राह्मोमुहूर्त्तोरात्रेः पश्चिमयामस्य शेषनाडिकाह-
यम् । शरीरचिन्तां मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकरूपाम् । तत इति

नद्यादजीर्णवमथुश्वासकासप्वराहितः ।
 तृष्णास्यपाकहृत्त्रशिरः कर्णामयी च तत् ॥
 सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् ।
 पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्त्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥
 ततोनावनंगण्डूषधूमताम्बूलभाग् भवेत् ॥ १ ॥
 ताम्बूलं क्षतपित्तासुरक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ।
 विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यञ्चापि शोषिण्याम् ॥
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ।
 शिरःश्रवणपादेषु तं विषेषेण शीलयेत् ॥
 वाच्याभ्यङ्गः कफग्रस्त कृतसंशुद्धज्जीर्णभिः ॥ २ ॥
 शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था वलवर्द्धनी ।
 देहश्यायामसंख्यातामात्रया तां समाचरेत् ॥ ३ ॥

शौचविधेरनन्तरं दन्तपवनं भक्षयेदिति दन्ताः पूयन्ते अनेनेति
 दन्तपवनं दन्तकाष्ठं मुक्ता चेति भोजनानन्तरमपीतरर्थः ।
 दन्तकाष्ठं यैर्न विधेयं तदाह नाद्यादिति दन्तपवनमित्य-
 न्वयः । सुवीरा नाम नदी तद्भवमञ्जनं सौवीराञ्जनं तल्लक्ष्यं
 यथा वल्लीकशिखराकारं भङ्गे नीलोत्पलदृति । सौवीराञ्जन-
 मिच्छन्ति आयुर्वेदार्थचिन्तका इति । नित्यं प्रत्यहं अत्र
 पञ्चरात्राष्टरात्रप्रकरणमदूरान्तरकाले नियमदर्शनार्थं तेन
 दोषकालमपेक्ष्य अर्वाङ्मध्ये ऊर्ध्वं कर्त्तव्यं स्त्रावणाञ्जन-
 मिति । रसाञ्जनमिति दाब्दीकाथसमुद्भव-इत्यरुणः ॥ १ ॥

निषिद्धताम्बूलानाह ताम्बूलमित्यादि तमित्यभ्यङ्गम् ॥२॥

शरीरेतयादौ ।—देहेतप्रनेन मनोवप्रायामं मनश्चिन्तना-
 दिकं निरस्यति संख्याताइति संज्ञिता याच चेष्टाभिमता
 एतेन भारवहनाद्या अनिटादिकार्थवशात् क्रियमाणाचेष्टा
 निरस्यति । मात्रया तां समाचरेदिति मात्रा चार्द्धशक्तिः ।

वातपित्तामयी बालोटङ्कोऽजीर्णी च तां त्यजेत् ।

उद्वर्तनं तथा कार्यं ततः स्नानं समाचरेत् ॥

उष्णाब्जनाऽधःकायस्य परिषेकोवलावहः ।

तेनैव दत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषोः ॥ ४ ॥

स्नानमर्हितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ।

आभ्रानपीनसाजीर्णमुक्तवत्सुच गर्हितम् ॥

नीचरोमनखश्लश्रुनिर्भ्रैलाङ्गप्रिमलायनः ।

स्नानशीलः ससुरभिः सुवेशोनिर्भ्रैलाम्बरः ॥

धारयेत् सततं रत्नं सिद्धमन्त्रमहौषधीः ।

सातपत्रपदत्राणौ विचरेद्दुयुगमात्रहृक् ॥

निशि चात्यधिके कार्ये दण्डी मौनो सहायवान् ।

यदाह वाभटः अर्द्धशक्ताया मिषेवप्रस्तु बलिभिः स्निग्धभोजि-
भिरिति । अर्द्धशक्तलक्षणं यथा कच्छे ललाटे ग्रीवायां स्कन्धे
नासाङ्गसन्धिषु । खेदः संजायते यत्र बलाङ्गं तं विनिर्दि-
शेत् ॥ १ ॥

निषिद्धव्यायाममाह वातेतयादि । तेनैवेति उष्णाब्जना
उत्तमाङ्गस्य मस्तकस्य सेकः केशचक्षुषोर्वैलं हरतीति बल-
हृत् ॥ ४ ॥

निषिद्धस्नानमाह स्नानमितयादि । अङ्गीपादौ मलाय-
नानि गुदोपस्थानि तानि निर्भ्रैलानि यस्य । निर्भ्रैलाम्बर-
इतप्रत्र अनुल्लनोज्ज्वल इति वाभटे पद्यते अनुल्लनोऽनुकृत-
इतप्रर्थः । युगं हस्तचतुष्टयम् । आतप्रथिक-इतप्रवश्वकर्त्तवेत् ।
वेगानिति सूत्रपुरीपवेगानिति ईरश्रेदितुप्रदीरयेत् । वेगित-
इति संजातसूत्रपुरीषादिवेगितः । दंशधा पापकर्माणीति
उक्तञ्च—अदत्तानामुपादानं हिंसाचैवाविधानतः । परदारो-
पसेवा च काविकं द्विविधं स्मृतम् । पादप्यमदृतसैव पैशुन्यं

जीर्णं हितं मितश्चाद्यान् वेगानीरयेद्दलात् ॥
 न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।
 दशधा पापकर्म्मणि कायवाङ्मानसैस्त्वजेत् ॥
 काले हितं मितं ब्रूयादविसम्बादिपेशकम् ।
 आत्मवत् सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ॥ ५ ॥
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ ६ ॥
 नक्तं दिनानि मे यान्ति कथं भूतस्य संप्रति ।
 दुःखभाक् न भयत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ॥ ७ ॥
 दिनाचारविधिः ।

चापि सञ्ज्ञैः । असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात्तुष्टयम् । पर-
 दूषेप्रत्यभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च
 मानसं त्रिविधं स्मृतमिति । अविस्म्बादीति न पूर्वोपरविरुद्धं
 पेशकं मधुरं काल इति यथोचितसमये ॥ ५ ॥

आत्मन इत्यादौ परेषां न समाचरेदिति परेषां प्रतिकु-
 लानि अनिष्टानि न समाचरेत् । कुतो न आचरेदित्याह
 आत्मन इत्यादि आत्मनः प्राणभृतामेव आत्मसम्बन्धादित्यर्थः ।
 किम्वा आत्मनोयानिप्रतिकूलानि अनिष्टानि तानि परेषमपि
 नाचरेदिति ॥ ६ ॥

नक्तमित्यादि कथम्भूतस्य कीदृशस्य मम पापं कुर्वतः
 पुत्रं कुर्वतो वा द्वयं परिहरतो वा सम्प्रति नक्तं दिनानि
 यासि एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिर्यः पुद्गलो भवति स दुःख-
 भाक् न ज्ञात् सञ्ज्ञेदा स्मरन् पुद्गलो दुःखतं त्यजति दुःखहेतु-
 तया च उक्तमन्विच्छति इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति दिनाचारः ।

सासैर्द्विसंख्यैर्भाषाद्यैः क्रमात् षडृतवः सृताः ।
 बलिनः शीतसंरोधाद्देमन्ते प्रवक्तोऽनलः ।
 सेवेतातोहिमे खिग्धस्वाह्वल्लवणान् रसान् ।
 गोधूमपिष्टमांसेषुक्षीरोत्पविकृतीः सुरान् ।
 नवमन्त्रं वसां तैलं शीघ्रकार्त्वे सुखोदकम् ।
 सुक्तार्ककिरणान् स्वेदं पाह्मण्यञ्च सर्वदा ॥ १ ॥
 प्रावारजिबकौषेयं प्रवेशीरौरवासृतम् ।
 संख्यस्वभावैर्लघुभिः प्राट्टतः शयनं भजेत् ॥

पारिशेष्यादृतचर्यारूपं सुस्थितमाह मासैरित्यादि ।—
 षडृतवद्वति शिशिरवसन्त-ग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ता इत्यर्थः ।
 यद्यपि शिशिरादिषु तत्रयमुत्तरायणत्वेन प्रथमत्वाद्ये चो-
 द्दिष्टं तथापि बल्युद्धिमर्कषत्वेन प्राशस्त्यात् प्रथमं हेमन्त-
 विधिमाह बलिन-इत्यादि बलिनइत्यनेन प्राणिवल्लस्याग्नि-
 बल्लहेतुत्वं दर्शयति उक्तं हि—पाककाल्ये अग्निरग्नेश्च घाढनां नाशं
 नाशस्तोरुजमिति । किं बलिन-इत्युपचरतः । शीतसंरो-
 धादिति कुम्भकारप्रणयनपङ्कलेपन्यायात् शीतेन बहिरनिर्ग-
 ष्कच्छरीरोष्णयो-रोधात् । रसानिति औदकानुपमांसरसान् ।
 कीटशान्स्वाह्वल्लवणद्रव्यसंस्कारात् स्वाह्वल्लवणान् उक्तं हि
 चरके—तस्मान्नुधारसमये स्वाह्वल्लवणान् रसान् । औदका-
 नुपमांसानां मेथ्यानामुपयोजयेदिति ।— मासस्थाने मांसेति
 पाठो-वाभटपुस्तके नास्ति टीकायाञ्च न व्याख्यात-इति ॥१॥

प्रावारेत्यादि ।— वाभटस्य प्रावारोगुरुप्रवरयं कम्ब-
 लादि । अन्ये तु प्रावारः कार्पासलोमवदुत्तरीयम् । अजिनं
 सुखस्पर्शलोमशशर्मा । कौषेयं क्रिमिकोषोद्भववस्त्रम् । प्रवेशी
 गोपी अन्ये तु प्रवेशी सूचीवारणाख्यो बस्त्रविशेष इत्याहुः ।

अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मनि प्रियाम् ।
 वीवरोरुस्तनत्रोष्णीमाणि ज्वागुरुचञ्चितम् ॥ २ ॥
 अन्नमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
 तदा हि शीतमाध्वीकं रौच्यञ्चादनकाञ्चनम् ॥ ३ ॥
 कफचितो-हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापितः ।
 इत्याग्निं कुर्वते रोगां सातसात्र प्रयोजयेत् ॥
 तीक्ष्णं वमननस्यादिकवङ्ग्रहमञ्जनम् ।
 व्यायामोद्दत्तनं धूमं शौचकार्यं सुखोदकम् ॥
 स्नातोऽनुलिप्तः कपूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 पुराण्य ववगोधूमक्षौद्रजाङ्गलमूल्यभुक् ॥
 प्रपिवेदासवारिष्टसौधुमाध्वीकमाधवान् ।
 वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥
 गुरुष्णस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥ ४ ॥

रौरवो वस्त्रभेद-इति केचित् अन्ये तु कार्पासवस्त्रमेव इत्याहुः
 चरके रौरवस्थाने कुथकेति पठ्यते कथकस्तु चित्तकम्बुजः ।
 उष्णस्वभावैर्लघुभिरिति नेपाळकम्बुज प्रचुरद्वलकपट्टादिभिः ।
 किं कृत्वा शयनं भजेदित्याह अङ्गारेत्यादि अङ्गारतापेन
 सन्तप्तं यत् गर्भगृहं गृहजीष्ठकं तथा भूगृहञ्च चरकेऽप्युक्तं
 खेवेत भूगृहञ्चोष्णमुष्णगर्भगृहन्तयेति ॥ २ ॥

उक्तविधिं शिशिरेऽप्यतिदिशति अयमेवेत्यादि । अत्रैव
 हेतुमाह तदेतन्नादि ॥ ३ ॥

वसन्तविधिमाह । कफइत्यादि । मूल्यं भट्टिनं मूल्यपा-
 चितमितपर्यं । आसवारिष्टं सुराहतसन्धानम् । सौधु गुडा-
 सबः माध्वीकं मधुसूतं-मद्यं अरुणस्तु माहीकेति पठित्वा
 लङ्गीकारसोद्भवं मद्यमिति व्याचष्टे । माधवोमधुरीकृत-आ-
 सबः । अनुभवेदित्यनेन ज्ञेयार्थं लोकोक्तं मैथुन-मनुजानाति

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।
 स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
 शीतं सशर्करं मन्यं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः ।
 दृढं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥
 मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबह्दकम् ।
 मध्याह्ने चन्दनार्द्राङ्गः स्वप्याह्वारागृहेनिधिः ॥
 निशाकरकरार्कीर्णं प्रभातेऽसौधमक्षके ।
 निवृत्तकामोयजनैः पाणिस्पर्शैः सचन्दनैः ॥
 श्रेयमानोभजेतास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ५ ॥
 लवणान्मकटूष्णाणि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत् ॥ ६ ॥
 भूवास्यान् मेघनिष्यन्दात् पाकादस्वाञ्जलस्य च ।
 वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥

षसन्तस्यादानमध्यत्वादिति भावः । गुर्भीतप्रादौ अन्नस्थाने
 उष्णोत्पपाठः ॥ ४ ॥

ग्रीष्मविधिमाह मयूखैरितप्रादि मयूखैरिति किरणैः स्नेहं
 पेपीयते इत्यर्थः । पिबति ग्रीष्मेऽन्नचादुष्णत्वाच्च मद्यं न
 पेयमितुत्सर्गः । यद्यपि सात्मग्रानान्तु तप्रागेन सत्तप्रागजाः
 रोगाः भवन्ति अत्र किं प्रतिविधेयमितप्राह अल्पं वा सुबह्द-
 कं वा पेयमिति । मध्याह्न इत्यप्रादि धारागृहइति श्लोकः ।
 निशे गि पतेण सस्वध्यते ॥ ५ ॥

वर्जनीयमाह लवणोत्पपाठि ॥ ६ ॥

वर्षाविधिमाह भूवास्यानितप्रादि भूवास्पं प्रभावादेव
 लोपतालोपनं अन्ये तु पित्तस्य इत्यप्राहः मेघनिष्यन्दः शैतप्रा-
 त्तान्मफजनकः अन्नपाकता च स्वभावतः पित्तकरी । अग्नि-
 क्ते त्रीणइत्यनेन अग्निमान्द्रमपि त्विदोषकोपनमिति दर्श-
 यति । अग्निमान्द्रं अपाकात्पाकाभ्यां कफपित्तकारिधातु-

भजेत् साधारणं सर्वमुष्णगन्ते जनश्च यत् ।
 चास्थापनं शुद्धतनुजीर्णं धान्यं कृतान् रसान् ॥
 जाङ्गलं पिशितं यूपान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ।
 दिव्यं कौपं शृतम्बाम्भो-भोजनन्वतिदुर्दिने ॥
 व्यक्ताम्बलवणश्लेहं संगुष्कं चौद्रवस्तु ॥ ७ ॥
 न त्रीजलोदमन्याहः स्वप्रायासातपांस्त्यजेत् ॥ ८ ॥
 वर्षाणीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कूप्यति ॥
 तञ्जयाय हृतं तिक्तं विरेकीरक्तमोक्षणम् ।
 तिक्तस्वादुकषायश्च क्षुधितोऽन्नं भजेत्तु ॥
 दूधवः शालयोसुजाः सरोऽम्बाः कथितं पयः ।

पोषकरसानुत्पादनाच्च धातुक्षयेण वातकारि । एतेन वर्षासु
 अग्निमान्देन वातादिकोपः । वातादिकोपेन च वृद्धिमान्देन
 दर्शितं उक्तं हि वाभटे — भूवासेनान्नपाकेन मलिनेन च
 वारिणा । वृद्धिनैव च मन्देन तेष्विच्यन्त्यं दूष्यति । पव-
 नादय-इति प्रवनप्रधानाः । साधारणमिति त्रिदोऽग्नमग्नि-
 सन्दीपनञ्च चास्थापनं निरूहणं मृदुसुसानिति संस्कृतसं-
 सरसान् । मध्वरिष्टं मधुशुतसुपरिष्टं चिरन्तनं पुरातनम् ।
 दिव्यमि याकाशजलं भोजननिर्वादि परेण सम्बध्यते । संगु-
 ष्कमिति नातिद्रवं चौद्रवदिति मधुयुक्तम् । एतच्च वार्धकदे-
 हल्लोपेशोधनार्थं ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

वर्जनीयमाह नदीत्यादि उदकमन्यः उदकप्रधानोमन्ः
 अहःस्वप्नः दिवास्वप्नः ॥ ८ ॥

शरद्विमाह वर्षेत्यादि उचितं समवेतं उद्यमवाय इत्यस्य
 रूपं समवायोऽत्र सतताभ्यासरूपः सम्बन्धः तेन शीतसमवेता-

शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरभ्ययः ॥

शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ॥ १ ॥

तुषारद्वारसौहित्यदधितैकरसातपान् ।

तीक्ष्णमद्यद्दिवास्त्रप्रपुरोवातातपांस्रजेत् ॥

शीते वर्षासु चाद्यां स्त्रीन् वसन्तेऽन्यान् रसान् भजेत् ।

स्वादूच्छिदाषे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ॥

शरद्वसन्तयो रक्षं शीतं घर्षेणान्तयोः ।

अत्रपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्थाधिक्यवृत्तादौ ॥ १० ॥

ज्ञानामित्यर्थः स्रष्टा इत्यक्रमेण आचितमिति सञ्चितं वर्षासु
प्रायः इति वचनात् कदाचित् वर्षासु शीतमसुरादिवेवया
पिप्तचयभयात् शरदि कोपो न भवतेऽथ दर्शयति । तित्तं हृतं
पञ्चतिक्तवृत्तादिकं कथितं पयइति अृतं दुग्धं प्रदोषे चेति
अकारोऽवधारणे प्रदोष-एवेत्यर्थः ॥ १ ॥

वर्जनीयमाह तुषारेत्यादि । अतुभेदे रसानाह शीत-
इत्यादि । वाभटस्य । शीतइति हिमशिशिरयोः आद्यान् त्री-
निति स्वादूच्छ्लत्रणरसान् अन्यानि कटुतिक्तकषायानिति ।
शरद्वसन्तयोरित्यादौ सुदिनेन पूर्वोक्तेनाश्वयः । अतोऽ-
न्यथेति हेमन्तशिशिरयोस्तु विपरीतमिति श्लिग्धमुष्णानुषानं
भोजयेदित्यर्थः । नित्यमिति सर्वैदा सर्वेषां घर्षां रसानाम-
भ्यासः कार्य एवञ्च सति शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीनित्यादि
यदुक्तं तद्विद्व्यते इत्यत आह स्वस्थाधिक्यमित्यादि यस्मिन्
यस्मिन् अतौ योरसः सेव्यत्वेनोक्तः तस्याधिक्यमात्रे तदंशमस्य
तात्पर्यमिति भावः ॥ १० ॥

अतोरित्यादि पूर्वैरन्तरमासस्यान्तिमसप्ताहं तथा
परैरन्तरमासस्य प्रथमसप्ताहमिति सप्ताहद्वयं अतुसन्धि-

अतोराद्यन्तसप्ताहादृतसन्धिरितिष्ठतः ।

तत्र पूर्वोविधिस्तत्रज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमान् ॥ ११ ॥

इत्युक्तदृतसाम्प्र यज्ञेष्टाहारव्यवाश्रयम् ।

उपशेते यदौचित्यादोकसाम्प्र तदुच्यते ॥

देशानामाममानाश्च विपरीतं गुणं गुणैः ।

साम्प्रमिच्छन्ति साम्प्रज्ञाज्ञेष्टितज्ञाद्यमेव च ॥ १५ ॥

रितप्रर्थः । क्रमादिति न सहसा तत्रागशीलने विधेयः । अत्र
हेतुर्वाभटेनैवोक्तो यथा । असाम्प्रजाहि रोगाः स्युः सहसा
तत्रागशीलनादिति । साम्प्रतत्रागादसाम्प्रमेव नाचरेहि-
तरर्थः ॥ ११ ॥

उपसंहरति इतप्रक्रमितग्रादि । अतुसाम्प्र प्रसङ्गेनाभ्यास-
साम्प्रमप्याह उपशेते-इतग्रादि उपशेते सुखयति अपथ्यमपि
विकारं न जनयति कुतइतग्राह औचितग्रादितप्रभ्यासात् ।
अपथ्यमपि हि निरन्तराभ्यासात् विषमिवाशीविषस्य गोपघातं
भवतीति भावः । ओक्तोऽभ्यासः तेन साम्प्रमोकसाम्प्र देश-
साम्प्र रोगसाम्प्रश्च दृश्यंति देशानामितग्रादि

पादीनां गुणैः स्नेहगौरवादिभिः

विपरीतरौच्यलाघवयुक्तं सुतृष

नीयमद्यम् । चेष्टितश्च व्यायज्ञः

विद् इतरर्थः । एवमामयज्ञि-

रोगसाम्प्रमितप्रर्थः । र

ग्रहणं ततश्च प्रभाववै

आमयशब्देन चाति

स्यापि साम्प्र र इ

इदानीं य काः

पायमाह तत्रे

तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनावुवर्त्तते ।

अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥ १३ ॥

नगरीनगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावो कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १४ ॥

इति सुस्थाविकारः ।

गौडाधिनाथरसवप्यधिकारिपात्र-

नारायणस्य तनयः सुनदी.न्तरङ्गात् ।

तथातु साम्यं तच्च स्वास्थ्यमुभयं परिपाल्यते । विद्युद्वाजाराचा-
राभ्यां सदा क्षीरमाणशरीरपोषणेन प्रतप्रवायहेतुपरिहारेण
च यथा दीपपरिपालनं स्नेहवर्त्तिदानात् पोषणेन क्रियते तथा
निर्व्वापकहेतु वातादिपरिहारेण च । तत्र श्लोकपूर्वाङ्गेन
स्वास्थ्यपोषकहेतुरुक्तः । उत्तराङ्गेन तु स्वास्थ्य-विघातकहेतु-
परिहारोऽभिधेय इति न पौनरुक्तम् । अनुत्पत्तिरिह उत्पाद-
कस्यामयीविघटनम् ॥ १३ ॥

इत्युक्तस्य स्वास्थ्यविधेरवनेन कर्त्तव्यतामाह नग-
निति स्वाह ॥ १३ ॥

शरदसन्तयोरित्यादौ सुदिनां पररथयोरधिकृतः । इति प्रपुक्ते-

न्यथेति हेमन्त शिशिरयोस्तु वि-

भोजयेदित्यर्थः । नित्यमिति सु-

भ्यासः कार्य एवञ्च सति शीते

यदुक्तं तद्विद्यते इत्यत्र आह स्वस्था ।

यस्मिन् अतौ घोरसः सेव्यत्वेनोक्तः तस्या ।

तात्पर्यमिति भावः ॥ १० ॥

अतोरित्यादि पूर्व्वेऽतोरन्तरमासस्यानि

परऽतोरान्यमासस्य प्रथमसप्ताहमिति सप्ताह-
तात्तु भानोरसु
मुञ्जइत्यर्थः ।

भानोरनु प्रथितलोभवली कुलीनः
 श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी ॥ १ ॥
 यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-
 नत्रैव निक्षिपति केवल-सुद्धरे-हा ।
 अद्वैतः त्विपद्यवेदविदा जनेन
 दत्तः पतेत्/सपदि सूर्त्तनि तस्य शापः ॥ २ ॥
 समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

असद्याख्यानतमसा सुच्छन्दं चक्रसंग्रहम् ।
 प्रकाशयितुमस्माभिर्निर्मिता तत्वचन्द्रिका ॥
 आसीत् सभायां शिखरेश्वरस्य लब्धप्रतिष्ठः किल साहिसेनः ।
 बाणौविलासं कविसार्वभौमं यिजित्य यः प्राप यद्यःसमुद्रम् ॥
 काकुत्स्थसेन-स्तनय-स्ततोःभूत् ततोऽपि लक्ष्मीधरसेननाम
 तस्मा-दभू-दुद्धरणस्तनूजस्तस्मादनन्त-स्तनयोऽथ यज्ञे ॥
 मालश्रिकाग्रामनिवासभूमेगौड़ावनीपालभिषग्वरस्य ।
 अनन्तसेनस्य सूर्तोऽवधत्ते टीकामिमां श्रीशिवदाससेनः ॥
 टीकानुपूर्वे-र्बिहिताः स्युर्येऽर्थाये वा शरभ्योऽधिगन्-
 सन्धऽत्र तेऽदसंदलं अमेण टीक

विद्याकुलसम्पन्नो-हि भिष
 कीन इति लोभवलीसंज्ञयः
 य इतप्रादौ सिद्धयोग-
 खितयोगमपेक्ष्याधिकारं
 स्नानविक्रयोगान् त
 नविकसिद्धयोगाः
 ईदृशेन पुंसा दत्
 यवेदविदा । कार्
 वेदः अग्य